

KİTABİ-DƏDƏ QORQUD ENSİKLOPEDIYASI

Bakı
Yeni Nəşrlər Evi
2000

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İstisna Həqqləri
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

KİTABİ-DƏDƏ QORQUD ENSİKLOPEDIYASI

KİTABİ-DƏDƏ QORQUD ENSİKLOPEDIYASININ
REDAKSIYA ŞURASININ SƏDRİ:
ANAR

KİTABİ-DƏDƏ QORQUD ENSİKLOPEDIYASININ REDAKSIYA ŞURASI:

AĞAMUSA AXUNDOV, ANNAQULU NURMƏHƏMMƏDOV, BƏHLUL ABDULLA (II cildin redaktoru), BƏXTİYAR VAHABZADƏ, BƏKİR NƏBİYEV, CƏLAL BƏYDİLLİ (II cildin redaktoru), ÇİNGİZ AYTMATOV, ƏD-HƏM TENİŞEV, ƏHMƏD BİCAN ƏRCİLƏSUN, ƏZİZ MİRƏHMƏDOV, EL-ÇİN ƏFƏNDİYEV, FATMA ABDULLAZADƏ, FƏRAMƏZ MAQSUDOV, FİKRƏT TÜRKMƏN, FÜZULİ BAYAT (baş redaktorun müavini), İSMAYIL VƏLİYEV, İSRAFİL ABBASLI (II cildin redaktoru), XALİQ KOROĞLU, KAMAL ABDULLA, KAMAL TALIBZADƏ, KAMİL VƏLİ (baş redaktor), MƏMMƏD ADİLOV, NİZAMİ CƏFƏROV, OLJAS SÜLEYMƏNOV, OSMAN SƏRTQAYA (baş redaktorun müavini), POLAD BÜLBÜLOĞLU, SADIQ TURAL, SAİM SAKAOĞLU, SAMƏT ƏLİZADƏ (I cildin redaktoru), SÜLEYMAN ƏLİYARLI, TOFIQ HACIYEV (I cildin redaktoru), ŞAKİR İBRAYEV, ŞAMİL CƏMŞİDOV, YAŞAR QARAYEV

OXUCULARA

Ensiklopediya “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında çoxsaylı faktlar və biliklərin bir yerə toplanaraq sistemli şəkildə təqdimi baxımından dünya qorqudsünaslığı tarixində göstərilən ilk cəhddir. Aparıcı qüvvələrin cəlb edilməsi yolu ilə türkologiyanın son nailiyyətləri əsasında hazırlanmış bu ensiklopediya iki əsas məqsəd daşıyır: Bir tərəfdən o, oxucuya Azərbaycan xalqının bənzərsiz eposu - “Kitabi-Dədə Qorqud”u daha yaxından tanıması və başa düşməsinə kömək edən məlumat xarakterli lazımı material verir, digər tərəfdən isə oxucuların bu monumental abidəyə olan dərin marağını ödəməyə, dastanın bədii ədəbiyyat, təsviri sənət və başqa sahələrlə qarşılıqlı əlaqələrini aşkar etməyə imkan yaradır.

Ensiklopediyanın hazırlanması zamanı Redaksiya Şurası bir sıra problem və çətinliklərlə qarşılaşdı. Bunların həlli prosesində məlum oldu ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı bir çox fəlsəfi, tarixi, ədəbi və sair anlayışlar ya bütün təfərrüatı ilə açıqlanmır, ya da ki, bu və ya digər məsələyə münasibətdə ayrı-ayrı fikirlər bəzən biri-birindən fərqlənir.

Ensiklopediyada vahid bir düzümdə təqdim olunan geniş elmi material və məlumatlar təbii olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”a bağlı bir çox prinsipial məsələlərə müxtəlif konseptual münasibətlərin mahiyyətindən doğan baxışların rəngarəngliyini də öz bərabərində gətirir. Ensiklopediyanı tərtib edənlər qarşılıqlı olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” tədqiqatçılarının bir-birindən fərqli baxışlarını hamarlayıb vahid bir məxrəcə gətirmək vəzifəsini qoymamış, əksinə, mövcud olan fikir ayrılıqlarının, alimlərin mövqelərinin qorunub saxlanılmasına çalışmışlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm abidə xalqımızın, eləcə də bütün türk xalqlarının mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin ən dərin qatlarda mötəbər qaynağı sayıla bilər. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası əslində bütövlükdə türk dünyasının, habelə ayrı-ayrılıqda hər bir türk xalqının tarixinin, həyatının bir çox cəhətlərini özündə əks etdirməlidir. Belə olsaydı, onda ensiklopediya onlarla cilddən ibarət bir seriya təşkil edərdi. Bu isə, sözsüz, gələcəyin işidir...

Ensiklopediya iki cilddən ibarətdir. Birinci cildə abidənin daha qədim və mükəmməl sayılan Drezden nüsxəsi əsasında latın qrafikası ilə hazırlanmış mətni daxil edilmişdir. Mövcud mətnə izahlı lüğət yazılmışdır. Birinci cildə həmçinin əlyazmanın Drezden və Vatikan nüsxələrinin faksimilesi verilmişdir. Cildə mətnin tərtib prinsipləri, dastanın lüğət tərkibi, semantik xüsusiyyətləri, orfoqrafiya sistemi haqqında məqalələrin verilməsi mətnin daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edir. Drezden və Vatikan nüsxələrinin hər birinin səciyyəvi cəhətlərinə həsr olunmuş ayrı-ayrı məqalələr və nüsxələrin müqayisəsində əldə edilən nəticə və ümumiləşdirmələr dastan haqqında daha dolğun təsəvvür yaradır. Xüsusilə

qeyd edilməlidir ki, abidənin nəşri tarixində ilk dəfə olaraq həmin nüsxələr orijinalın bütün xüsusiyyətlərini qorumuşdur.

İkinci cild bilavasitə ensiklopedik səciyyəli məqalə və məlumatları əhatə edir. Burada verilən bir sıra məqalələr elmi-tədqiqat xarakteri daşıyaraq qorquşünaslıq tarixində ilk dəfə çap olunur. Materiallar mövcud prinsiplərə uyğun olaraq əlifba sırası ilə düzülüşdür. Sözlükdə tarixi, fəlsəfi, etik, estetik dəyərlərin açılmasına, abidənin ideya-məzmun siqlətinin üzə çıxarılmasına və onlarla bu qəbil problemlərin aşkarlanmasına həsr olunmuş məqalə və məlumatlara əsas yer verilmişdir. Dastanlardakı çoxsaylı obrazların daşdıqları adların etimoloji baxımdan öyrənilməsi, abidənin əhatə etdiyi onlarla toponimlərin müəyyənlişdirilib şərh edilməsi və bu kimi başqa məsələlər də diqqətdən yayınmamışdır.

İkinci cildə həmçinin "Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqi ilə məşğul olan alimlər haqqında qısa bioqrafik xarakterli məlumatlar verilmiş, onların sırf dastanla bağlı araşdırmaları nəzərə çatdırılmışdır. Buraya, eləcə də, "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının motivləri əsasında yazılmış dram, nəsr, musiqi əsərləri və onların müəllifləri haqqında məqalələr daxil edilmişdir. Cildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı imzaladığı fərman və sərəncam, Dövlət Komissiyasının işi, yubileyin ümumdünya miqyasında keçirilməsi barədə YUNESKO-nun qərarı haqqında məlumat da verilmişdir. Bununla yanaşı, "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı keçirilmiş elmi konfrans, simpozium, seminar və digər tədbirlər haqqında da məlumatlar vardır. İkinci cildin sonunda isə yenə də qorquşünaslıq tarixində ilk dəfə olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında bibliografiya təqdim edilmişdir. Cildəki əksər məqalələrin sonunda da bu və ya digər məsələ ilə bağlı ədəbiyyat göstərilir. Ensiklopediyanın yazılmasında iştirak etmiş bütün müəlliflərin siyahısı ilə yanaşı əksər məqalələrin müəlliflərinin adları məqalə sonunda verilmişdir. Ümumi başlıqlarla yazılmış bəzi materiallar əlifba sırası ilə ensiklopediyada səpələndiyindən onları yazanların adları "Müəlliflər" siyahısına daxil edilmişdir. Ensiklopediyadakı illüstrativ materiallar, "Kitabi-Dədə Qorqud"un təsviri sənətdə, kinoda, teatr səhnəsində canlandırılmış obrazlar aləmini əks etdirir.

Təqdim olunan ensiklopediya dastanın 1300 illik yubileyinin keçirildiyi mərhələyə qədər görülmüş işlərin, aparılmış elmi araşdırmaların bir növ yekunu olaraq Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatı üzrə mütəxəssislərə, geniş ziyalı kütləsinə, ali və orta məktəb müəllimlərinə, tələbələrə, bütövlükdə "Kitabi-Dədə Qorqud" ilə maraqlanan hər bir oxucuya ünvanlanmışdır. Ensiklopediyanın bu nəşri qorquşünaslıqda yeni mərhələnin - dastanın daha geniş və daha dərin elmi araşdırmalar mərhələsinin təməlini qoyur. Ümid etmək olar ki, ensiklopediya abidənin gələcək araşdırıcılarının yoluna işıq tutacaq və daha fundamental tədqiqatlar üçün zəmin yaradacaqdır.

Ensiklopediyanın yaradıcı qrupu bu olduqca məsul nəşrin çapa hazırlanmasına öz köməkliyini göstərmiş bütün şəxslərə, təşkilatlara minnətdarlığını bildirir və Kral kitabxanasında saxlanılan Drezden nüsxəsinin nəfis hazırlanmış surətini "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyi münasibətilə Drezdendə keçirilən təntənələrə dəvət olunmuş Azərbaycan nümayəndə heyətinə hədiyyə edən Saksoniya əyalətinin və Kral kitabxanasının rəhbərliyinin xidmətlərini xüsusi qeyd edir.

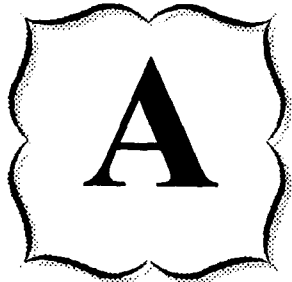
"Kitabi-Dədə Qorqud"un ikicildlik ensiklopediyası ilk təcrübə olduğundan, şübhəsiz ki, bir sıra qüsur və çatışmamazlıqlardan da xali deyildir. Yaradıcı heyət bunların gələcək nəşrlərdə aradan qaldırılması, "Kitabi-Dədə Qorqud"a layiq daha mükəmməl ensiklopediya yaradılması üçün rəy və təkliflərini, arzu və istəklərini bildirəcək bütün oxuculara irəlicədən minnətdarlığını bildirir.

MÜƏLLİFLƏR

Abbaslı İsrəfil, Abdulla Bəhlul, Abdulla Kamal, Abdullazadə Fatma, Acalov Arif, Ağayev Əlimuxtar, Amanoğlu Əbülfəz, Araslı Nüşabə, Aslanlı Mobil, Babayev Səfərəli, Bayat Füzuli, Bayramov Aslan, Bayramov Əkbər, Bəydili Cəlal, Cavadov Qəmərsah, Cəfərov Nizami, Cəfərov Vəliyulla, Cəmşidov Şamil, Əfəndiyev Rasim, Əhmədova Şəlalə, Ələkbərli Nazif, Əlibəyzadə Elməddin, Əliyərli Süleyman, Əliyev Fəxrəddin, Əliyev Oruc, Əliyev Seyran, Əliyeva Tamilla, Əlizadə Fikrət, Əlizadə Samət, Əsgərov Əfzələddin, Əsgərova Qənirə, Əzizov Elbrus, Əzizov Müzafəddin, Hacıyev Tofiq, Həmidov İmamverdi, Həsənova Şəlalə, Xəlilov Ağaverdi, Xəlilov İmran, Xəlilov Pənah, Xəlilov Şaməddin, Xudiyev Nizami, İsmayılova Nəzakət, Kamil Vəli, Koroğlu Xəliq, Qənbərova Mələhət, Quliyev Tərlan, Mehdi Niyazi, Mehdiyeva Sevil, Məmmədli Hüseynqulu, Məmmədli Yaşar, Mustafaşəyeva Flora, Naciyyə Yıldız, Nağıyev Cəlil, Paşayev Sədnik, Pirişev Eldar, Rəhimov Əli, Rəhimova Elmira, Rzasoy Seyfəddin, Sadıqov Əvəz, Şamilov Əli, Vəliyev Teymur, Yoloğlu Güllü, Zahidov Vahid.

İXTİSARLAR

AAK	-	Ali Attestasiya Komissiyası
ABŞ	-	Amerika Birləşmiş Ştatları
ad.	-	adına
akad.	-	akademik
APDI	-	Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutu
ADPU	-	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AKM	-	Atatürk Kültür Mərkəzi
ASE	-	Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası
AYB	-	Azərbaycan Yazıçılar Birliyi
Azərb.	-	Azərbaycan
azərb.	-	azərbaycanlı
Azərb. EA	-	Azərbaycan Elmlər Akademiyası
B.	-	Bakı
b.	-	başqaları
BDU	-	Bakı Dövlət Universiteti
c.	-	cild
DQ	-	Dədə Qorqud
D. (D.n.)	-	Drezden nüsxəsi
dis.	-	dissertasiya
e.ə.	-	eramızdan əvvəl
fəls. e.n.	-	fəlsəfə elmləri namizədi
fəls. e.d.	-	fəlsəfə elmləri doktoru
fil. e.n.	-	filologiya elmləri namizədi
fil. e.d.	-	filologiya elmləri doktoru
h.	-	hissə
h.t.	-	hicri tarixi
iqt.	-	iqtisadi
in-t	-	institut
İst.	-	İstanbul
jur.	-	jurnal
KDQ	-	Kitabi- Dədə Qorqud
q.	-	qərb
qəz.	-	qəzet
L.	-	Leninqrad
məs.	-	məsələ
M.	-	Moskva
Nax.	-	Naxçıvan
NDU	-	Naxçıvan Dövlət Universiteti
P.	-	Peterburq
prof.	-	professor
Resp.	-	Respublika
s.	-	səhifə
SPb	-	Sankt-Peterburq
ş.	-	şəhər
TDQ	-	Türk Dil Qurumu
TTQ	-	Türk Tarix Qurumu
un-t	-	universitet
və s.	-	və sair
V. (V.n.)	-	Vatikan nüsxəsi
vil.	-	vilayət

ABBASLI-İSRAFİL İSMAYİL OĞLU (1938, Ermənistan) - folklorşünas, fil. e. d., prof.

Zaqafqaziya, Qafqaz və Yaxın Şərq qaynaqları əsasında Azərbaycan folklorunun, xüsusilə xalq dastanlarının yayılma və təsir arealı, təbdil, tərcümə və nəşr problemlərinin araşdırılmasının nəticəsi olaraq namizədlik (1966) və doktorluq (1986) dissertasiyaları müdafiə etmişdir.

Araşdırmalarında KDQ boyları da ayrıca yer tutmuşdur. "Ozan (uzan) - qusan istilahı və sənətinə dair" tədqiqat işində Dədə Qorqudu yetirən ozan (uzan) sənətinin yaranması, formalaşması və inkişafı tarixi, bu sənət sahəsinin bir söz-termin kimi müxtəlif tarixi mərhələlərdə daşdığı mənə çalarları, etimologiyası, KDQ boylarında ozana bəslənən münasibət və bu yanaşmanın həmin dövrdə yaranmış özgə poetik abidələrlə müqayisəsi və s. kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

Bir sıra folklor çoxcildliklərinə yazılmış ön sözlərdə, izah və qeydlərdə KDQ-dən də bəhs olunmuşdur. Toplanma-tərtib toplularına KDQ-dən seçilmiş folklorun arxaik janr nümunələri daxil edilmişdir.

Əsərləri:

Ozan (uzan) - qusan istilahı və sənətinə dair "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar", III kitab, B., 1968.

Müqəddimə. "Azərbaycan aşığı və el şairləri. 2 cildə, c. I, B., 1983.

Giriş. Azərbaycan aşığı və el şairləri, I cild, İstanbul, 1985.

Ön söz. "Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar, III kitab, B., 1987.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası 20 cildə, I cild, Xalq ədəbiyyatı, B., 1982.

Türk dilində dualar, bəd dualar, yeminlər, Erzurum, 1996.

ABDƏST - namazdan qabaq alınan dəstəmaz. Hər bir müsəlman namaz qılmaq üçün əvvəlcə dəstəmaz almalıdır. Sağ əllə sol, sol əllə sağ qol dirsəkədən üzünə qol barmaqların uclarına qədər yuyulur. Sonra

yənə sağ və sol əllə, uyğun olaraq, üzün sağ və sol tərəfi yuyulur. Sağ əllə başın ortasından alına qədər və hər iki ayağın pəncələrinə məsh çəkilir.

KDQ-də kafirlərlə vuruşa başlamazdan öncə Oğuz qəhrəmanları abdest alıb hacət (qısaltılmış) namazı qılırlar: "Arı sudan abdest aldı" (D-63), "Qalın Oğuz bəgləri arı sudan abdest aldılar" (D-120).

Bəhlül Abdulla

ABDULLAYEV BƏHLUL AĞABALA OĞLU (BƏHLUL ABDULLA) (1940, Azərbaycan Resp.) - fil.e. d., folklorşünas.

"Y.V.Çəmənəmənli və folklor" mövzusunda namizədlik (1974), "Azərbaycan mərasim folkloru və onun poetikası" mövzusunda doktorluq (1989) dissertasiyaları müdafiə etmişdir.

Azərbaycan folklorşünaslığının mühüm problemlərini, xüsusən mərasim folkloru və onun poetik sistemini köklü şəkildə araşdıran B.Abdullanın yaradıcılığı KDQ ilə ayrılmaz sürətdə bağlıdır. Abidənin ritual mifoloji poetikasına dair tədqiqatı qorqudşünaslığın nailiyyətləri sırasındadır.

B.Abdullanın KDQ-dəki Dəli Domrul obrazına həsr etdiyi xüsusi monoqrafiya həmin obrazla bağlı bir sıra mübahisəli problemlərə aydınlıq gətirmişdir.

Ankara, İzmir, Bayburt, Almatı, Daşkənd, Moldova, Qoznu, Yakutiya, Tartu, Moskva, Dağlıq-Altayda keçirilən elmi konfrans və simpoziumlarda folklorla bağlı məruzələr etmişdir.

Əsərləri:

Yusif Vəzir Çəmənəmənli və folklor. B., 1981.

Haqqın səsi. B., 1989.

Azərbaycan mərasim folkloru və onun poetikası. B., 1990.

"Kitabi-Dədə Qorqud" və islam dini. B., 1997.

"Kitabi - Dədə Qorqud"un poetikası. B., 1999. Azərbaycan folklorunda mifoloji at. B., 2000.

"Kitabi -Dədə Qorqud" boylarında alqış və qarğış" Azərb. EA. "Xəbərlər"i (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası) 1979, № 1.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "İşiq" ifadəsinə dair. Azərb. EA. "Məruzələr"i, 1982, №1.

"Kitabi - Dədə Qorqud"da uyğunsuzluq. "Ədəbi tənqid" jurn. 1992, №1.

"Kitabi -Dədə Qorqud"da ailə - məişət mərasimləri. "Qobustan" jurn. 1993, №1-2.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da yuxugörmə, yuxuyozma. "Azərbaycan" jurn. 1997, №7-8.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da atlar. Azərbaycan folkloru. B., 1994.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da quşlar. "Azərbaycan müəllimi". 19 may 1998.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da musiqi alətləri. "Azərbaycan müəllimi", 27 may 1999.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da adət-ənənə. "Dədə Qorqud" (məqalələr məcmuəsi), B., 1999.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da sayılar "İqtisadiyyat" qəz. 17 iyun. 1999.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da gerçəkliyin etnomifik qavrayışı (Dağ və dərə motivi). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, VIII kitab. B., 1999.

ABDULLAYEV KAMAL MEHDİ OĞLU (1950, Azərbaycan Resp.) - fil.e. d., prof., dilçi, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, əməkdar elm xadimi.

Moskvada "Dədə Qorqud" dastanının dilində sintaktik paralelizm" mövzusunda namizədlik (1975), "Azərbaycan dilində sadə cümlə sintaksisinin nəzəri problemləri" mövzusunda doktorluq (1983) dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Əsərləri:

Müəllif-əsər-oxucu. B., 1985.

Əvvəl-axır yazılanlar. B., 1990.

Gizli Dədə Qorqud. B., 1991.

Yolun əvvəli və axırı. B., 1993.

Unutmağa kimsə yox. B., 1994.

Azərbaycan mifologiyasının sistemli öyrənilməsi təcrübəsindən. Azərbaycan filologiyası məsələləri. B., 1963. Beyrəyin taleyi. "Ulduz" jurn., 1986. №4.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili və mifoloji təfəkkür. "Ulduz" jurn., 1979. №1.

"Dədə Qorqud" nəsrinin spesifik xüsusiyyətləri. "Azərbaycan" jurn. 1981.

"Dədə Qorqud" şerləri". "Azərbaycan" jurn., 1980. № 7.

Gizli Dədə Qorqud, İst., 1997.

Gizli Dədə Qorqud - 2, Bursa, 1998.

Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud - 2, B., 1999.

ABDULLAYEV MİKAYİL HÜSEYN OĞLU (1921, Azərbaycan Resp.) - Xalq rəssamı, akademik, Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı, Beynəlxalq Nəhrü mükafatı laureatı.

Azərbaycan təsviri sənətinin tərəqqisində böyük xidmətləri olan M.Abdullayev özünə məxsus rəsm əsərlərinin, həmçinin KDQ-yə aid qiymətli sənət incilərinin müəllifidir.

KDQ-nin bir sıra nəşrlərindəki rəsm əsərləri M.Abdullayevə məxsusdur.

ABDULLAZADƏ ARİF ƏBDÜLRƏHMAN OĞLU (1940, Azərbaycan Resp.) - fil.e.d., prof., şair, nasir və publisist.

A.Abdullazadə "Ulu Dədə Qorqud" poemasında KDQ eposunda təsvir olunan Oğuz dünyasının çoxəsrlik inkişaf dinamikasını nəzərdən keçirir və "gəlimli-gedimli, son ucu ölümlü" dünyada bütün dövrlərdə başı oxşarlıq çəkən soydaşlarının taleləri arasında bir oxşarlıq görür.

Əsərləri:

Səninlə sənsiz. B., 1988.

Bəxtimizin kitabı Ulu Dədə Qorqud. B., 1988.

ABDULLAZADƏ GÜLNƏZ ABUTALIB QIZI (1946, Azərbaycan Resp.) - fil.e. d., prof.

"Azərbaycan fəlsəfəsi. Qədim dövr" (A. Şükürova) kitabının bir bölməsi ("KDQ, yaxud Dədə Qorqud ictimai və mənəvi dünyası") KDQ-yə həsr olunmuşdur.

Əsərləri:

Azərbaycan muğamlarının fəlsəfi mahiyyəti. B., 1983.

Musiqi sənətinin fəlsəfi mahiyyəti. B., 1985.

İnsan, musiqi, cəmiyyət. B., 1991.

Прекрасное в эпосе "Дедэ Коркут". "Dədə Qorqud aliliyi" məqalələr (toplusu). B., 1999. s.41-48.

ABQAZ ELİ - IX-XI yüzilliklərdəki Gürcüstanın KDQ-dəki adı. Bu toponimə KDQ-də IV boyda rast gəlinir: "... qarşuna baqdm, bəni gördün, ağladm. Səbəb nədir, degil mana, Qara başım qurban olsun, bəbəm sana! Denməz olursan, qalqubanı yerimdən mən turaram. Qara gözlü yigitlərimi boynıma aluram. Qan Abqaz elinə mən gedərəm, Altun xaça mən əlümi basaram" (D-124⁶).

Kutaisi mərkəz olmaqla yaranan Qərbi Gürcüstan knyazlığı "Abxaz çarlığı", Şərqi Gürcüstan isə "Kartli çarlığı" adlanmışdır. 975 ildən Abxaz hökmdarı olan çar Baqrat (anası Abxaz qızı idi) 1008 ildə yuxarıda adları çəkilən iki siyasi vahidi birləşdirə bilmişdi. Birləşmiş Gürcüstan çar sülaləsi bundan sonra "abxaz nəsl"i sayılırdı. Gürcü çarlarının rəsmi titulunda isə "Abxazlar hökmdarı" sözləri "Kartveller hökmdarı" sözlərindən qabaq yazılırdı.

H.1056 (m.1646) bu məmləkətlə yaxından tanış olan Övliya Çələbi belə məlumat verir: "Abaza diyarının başlanğıcı Faşa (Riyan) çayı, axır hüdudu qərb tərəfdə qırx iki qonaq yerdə keçə əyalətinə tabe olan Taman cəzirəsinin qurtaracağında Anapa qalası limanıdır". Faşa (Riyan) çayı menqrel ilə Abaza (Abxaziya) sərhədlərini təşkil edir. Fürsət düşəndə menqrellər abxazları, abxazlar da menqrelləri əsir edib tacirlərə satırlar. İki min kənddir. Onlara kafir desən, insanı qətlə yetirərlər. Müsəlman desən həzz alıb səni sevərlər. Bunlar əhli kitab olmadıqları kimi heç bir məzhəbə tabe deyillər".

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c., B., 2000.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1988, s.261.

Kırzioğlu M.F. Dədə Korkut Oğuznameleri. İst., 1952, s.90-91.

ACALOV ARİF MİKAYİL OĞLU (1957, Gürcüstan) - türkoloq, folklorşünas.

"Azərbaycan mifoloji mətnləri" kitabına yazdığı ön söz, "Dəli Domrul boyu"nun köklərinə, eləcə də "ölüb-dirilmə motivi"nə dair araşdırmaları, elmi konfranslarda dastanşünaslıqdan, mifologiyadan və KDQ-

dən bəhs edən elmi-nəzəri səviyyəli məruzələri epo- sun çağdaş metodlarla öyrənilməsində uğurlu işlə- rəndir. U.Berzenşin latış dilində hazırladığı KDQ tərcüməsinə elmi izah və şərhlərin müəllifidir.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan mifoloji mətnləri. (ön sözü müəllifi A.Acalov). B., 1988.

Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simvolikasi. "Azərbaycan filologiyası məsələləri" toplusu. B., 1983.

Этноконфессиональное содержание оппозиции "свои" и "чужие" в огузском эпосе. "Труды по знаковым системам". т.19, Тарту. 1986.

Трансформация одной древневосточной эпической истории. Azərbaycan filologiyası məsələlər toplusu, II, B., 1987.

Берзениш М.Ф. Мана Вектева Коркута прамата. Рига. Литва. 1993 (elmi izah və şərhlərin müəllifi A.Acalov).

Türk mitolojisinde eskatoloji, toplum ve etik degerler, "Papyrus" dergisi, sayı: 23, 1999.

AÇIQ DÖYÜŞ, MEYDAN DÖYÜŞÜ - Yağı qo- şunu ilə açıq döyüş qaydaları bütün hallarda gözləni- lən və demək olar ki, dəyişməyən savaq taktikasından və müəyyən rituallardan ibarətdir. KDQ-də sağdan, soldan və mərkəzdən yağya hücumu hazırlaşan igid- lər savaqdan əvvəl dua mərasiminə qatılırlar ("Arı su- dan abdest aldılar. İki rikat namaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətürdülər" (D-63¹)).

Bu dua mərasimində deyilən sözlər döyüşçüləri ruhlandırmağa xidmət edir ("Yucalardan yucasan, yuca Tanrı! Kimsə bilməz necəsən, Görklü Tanrı"). Sonra qoşun düzülür, tuğ (bayraq) qaldırılır. Tuğ adətən mərkəzdə yerləşir. Bir qayda olaraq qoşuna başçılıq edən sərkərdə-bəylərbəyi də mərkəzdən hücumu ke- çir. Hücumdan əvvəl düşmən tərəfin sərkərdələri ilə təkbətək döyüş olur. "... Qazan at meydana sürdi, qı- rım dilədi" (D-286³). Düşmən sərkərdəsinin təkbətək döyüşdə məğlubluqdan sonra açıq döyüş başlayır: "Daş Oğuz bəgləriylə Dəli Dondar sağdan dəpdi. Cila- sun yigitlərlə Qaragünə oğlu Dəli Budaq soldan dəpdi. İç Oğuz bəgləriylə Qazan dopa dəpdi" (D-63¹³). Yağı üzərində qələbəni təsdiqləyən amillərdən biri düşmən tuğunun qılınclanıb yerə salınması ("Qazan bəgün qar- daşı kafirin tuğıyla sancağı qılıncladı, yerə saldı") və düşmən qərargahının alınmasıdır ("Aqınçılar kafirin elin-günün urub qızın-gəlinin əsir etdilər"). Oğuz igid- ləri döyüşdən sonra qaçanı qovmaz, aman diləyəni öldürməzdilər.

Yaşar Məmmədli

AD - bax: Advermə

ADAXLI, NİŞANLI - KDQ-də yavıqlu da deyilir. Əsasən, "Qam Bəronin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda daha çox xatırlanır. Baybörə bəyin övladının dünyaya gəlməsi üçün Qalın Oğuz bəyləri Allaha dua edirlər. Baybican bəy deyir: "Bəglər, Allah-Təala mana bir qız verəcəkdir olursa, siz tanış olun, mənim qızım Baybörə bəg oğluna beşik-körtmə yavıqlı olsun!" (D-69²).

KDQ-də adaxlı, nişanlı həm də sədaqət rəmzidir. Baniçiqək Beyroyi on altı il gözləyir. Nişan mərasimi

isə sınaqdan (yarış, güləş, atçapma, oxatma) sonra keçirilir. Nişan üzüyünü oğlanın özü taxır. Təkbətək yarışda qələbə çalan Beyrək "Ortamızda bu, nişan ol- sun, xan qızı!" - deyir (D-80⁵).

Beyrək əsirlikdən qayıtdıqdan sonra Baniçiqəyö bu üzüyün nişanəsini bildirir və qız onu tanıyır.

ADAM - KDQ-də ideal insan. İslam dinində peyğəmbər səviyyəsinə qaldırılır - müsəlman ruhani- ləri "Adəmdən xatəmə (Məhəmmədə)" formuluunu tez- tez işlətməmişlər.

Azərbaycan folklorunda "Adəm ata" obrazı vardır ki, onu KDQ-nin əfsanəvi müəllifi "Qorqud Ata" ob- razi ilə müqayisə etmək mümkündür. "Kitab"da Adəm//Adam sözü həm ilk insan, peyğəmbər ("Sən Adəmə tac urdun, Şeytana lənət qıldın..."), həm də ümumiyyətlə insan mənasında işlənir ("Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa yeg...").

Dəli Domrulun təyinlərindən biri "adəmilər əvrə- ni"dir.

Nizami Cəfərov

ADƏM - İlk insan, peyğəmbər; ümumiyyətlə in- san. Bibliyadan dünyanın müxtəlif mifologiyalarına, dinlərinə keçən anlayış .

Azərbaycan dilinə, folkloruna islam dilindən ke- çmişdir. Bax həmçinin "Həzrəti-Adəm" məqaləsinə.

ADƏT-ƏNƏNƏ - Məişətdə daşlaşmış mənəviyyat aktı. Yüzlilliklərin sınağında formalaşan adət-ənənə xalqın gündəlik həyatında, məişətində özünü sıx-sıx göstərən əxlaqi məsələdir. Bu gün də qorunmaqda olan bir çox nəcib xüsusiyyəti adət-ənənələr KDQ - də öz əksini qədərincə tapıb. Ağsaqqala, böyüyə hörmət göstərmək, sözü, məsləhətlərinə qulaq as- maq xalqımızın dəyərli adət-ənənələrindəndir. KDQ - də bu cəhət Oğuz tayfalarının Dədə Qorquda münasi- bətində daha aydın görünür. Müqəddimədə deyilir: "Qorqud Ata Oğuz qövminin müşkilini həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqud Ataya danışınca işləməzlərdi. Hər nə ki, buyursa, qəbul edərlərdi; sözün tutub tamam edərlərdi" (D-2¹¹). KDQ- də ata-anaya hörmət gö- stərmək, qayğı-sayğı bəsləmək də adət-ənənə halin- dadır. Burada "Ana həqqi - Tənri həqqi" sayılır. Salur Qazan xan da kafir başçısı Şöklü Məlikdən əvvəlcə qadımni, oğlunu, mal-mülkünü yox, yalnız anasını is- təyir. KDQ - də ananın sözü hökm bilindiği tok, ata- nın da sözündən çıxarmamaq, dediklərini qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək adət-ənənə halında olub. IV boyda yağıyla üz-üzə gələn Qazan xan oğlu Uruza bir kənara çəkilib vuruşa tamaşa etməyi, baxıb öyrənməyi tapşı- rır. Oxuyuruq: "Uruz babasının sözün simadı, qayıdıb geri döndü. Yerdən yuca taqlar başına yoladaqları alub çıxdı. Ol zəmanda oğul ata sözün iki eləməzd. İki elə- sə, ol oğlunu qəbul eləməzlərdi". (D-13¹¹).

Oğuzlarda qonağa ehtiram, hörmət həmişə qutsal adət-ənənələrdən sayılıb. Kimliyindən, haradan gəl- məsindən asılı olmayaraq qonaq qapısını döydüyü evin əziz kimsəsi bilinib. Ev sahibi özü ac qalmağa razı olub, amma son tikəsini qonaqdan əsirgəməyib. KDQ - də "Qonağı gəlməyən qara evlər yığılsa yeg!" (Müqəddimə) - deyə qarğış söylənilib. Bayındır xan ildə bir kərə xüsusi mərasim keçirir. Atıdan ayğır, də-

vədən buğra, qoyundan qoç kəsdirib Oğuz bəylərinə qonaqlıq verir. Qonağa etinasızlıq göstərən, onun qar- şısına ədəb-ərkanla çıxmıyan, layiqli süfrə açmayan qadın "bayağı" adlandırılır, beləsi haqqında "bəbək- ləri (övladları - B.A.) doğulmasın" söylənilir. O qadın "evin dayağı" bilinir ki, "yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər- içirər, ağırlar - əzizlər göndərər"(D-4⁸). KDQ -dən bəlli olur ki, ziyafət, toy-düyün məclislərində, yığınc- aq və qurultaylarda hər kəsin özünəməxsus yerdə otarması adəti var imiş. Bu kimsələr öz oturduqları yeri göstərdikləri hünər, igidlik, səxavət və nüfuzları ilə qazanarmışlar. X boyda Uşun Qocanın Əkrək adlı oğlu istədiyi vaxt Bayındır xanın divanına gəlir və ağama - bozuna baxmadan keçib xoşladığı yerdə oturur. Yəne elə bu boyda deyilir: "Bəglərbəgi olan Qazan divanında buna heç qapu-baca yoğdı. Bəgləri basub, Qazan ögində ot urardı". (D-254¹). Əkrəkin bu hərə- kəti narazılığa səbəb olur. Tərs Uzamış ona deyir: "Mərə Uşın qoca oğlu, bu oturan bəglər hər biri otur- duğı yeri qılıcılı - etməkilə alubdur. Mərə, sən başımı kəsdin, qanımı tökdün, acımı toyurdun, yalncıqımı to- natdın!" (D-254⁶). Əsirlikdən qayıdan Bamsı Beyrək də bəylərə məhz oturduqları yerinə görə müraciət edir:

Sağda oturan sağ bəglər!
Sol qolda oturan sol bəglər!
Eşikdəki inaq! Dəbdə oturan xas bəglər!
Qutlu olsun dövlətinüz! (D-110¹⁹).

KDQ bəylərin nüfuza görə el, tayfa başçısının sağında, yaxud solunda otarması ənənəsi geniş əks olunub və bu adətə əməl etmə çox ciddi səciyyə də- şiyir.III -cü boyda deyilir: "Bayındır xanın qarşısında Qaragünə oğlu Qarabudaq boy tayanub turmuşdı. Sağ yanında Qazan oğlu Uruz turmuş idi. Sol yanında Qaz- lıq qoca oğlu bəg Yegnək turmuşdı. Sağ yanında Qazan oğlu Uruz turmuş idi. Sol yanında Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnək turmuşdı." (D-67⁵).

Bu məsələ 4-cü boyda bir az da qabarıqdır. Yemə- içmə məclisi qurduran Qazan xanın sağında qardaşı Qaragünə, solunda dayısı Aruz oturub. Oğlu Uruz isə onun qarşısında özünə yer tutub. Qazan xan sağ-soluna baxıb gülür. Qarşısındakı oğluna baxdıqda isə ağlayır. Odur ki, Uruz soruşur:

Ünim anla mənim, sözüüm dinlə, ağam Qazan.
Sağına baqdm, qas-qas güldün.
Solına baqdm çox sevindin.
Qarşına baqdm, bəni gördün, ağladın
Səbəb nədir, değıl mana.
Qara başım qurban olsun, babam sana! (D-124¹).

Qazan xan cavab verir:

Bəri gəlgi, qulunun oğul!
Sağım ələ baqduğmda
Qartaşım Qaragünəyi gördüm -
Baş kösübdür, qan döküpdür.
Çöndü alubdur, ad qazanubdur.
Solım ələ baqduğmda
Tayım Aruzı gördüm.-
Baş kösübdür, qan döküpdür
Çöldü olubdur, ad qazanubdur.
Qarşım ələ baqduğmda səni gördüm.
On altı yaş yaşladın.
Bir gün ola, düşəm öləm, sən qalasan-
Yay çəkmədin, ox atmadın.
Baş kəsmədin, qan dökədin.

Qanlı Oğuz içində çöldü almadı. (D-124¹²)

IX boyda Bayındır xan Doqquz tımən Gürcüstan- dan bol-bol altun-axça əvəzinə gəlmiş at, qılinc ço- mağı sağında - solunda oturan şan-şöhrətli bəylərə layiq bilmir. Yəne də elə bu boyda kafirlərlə döyüşdə qələbə çalmış Əmrani atası Bəkil Bayındır xanın divanına gətirir. Xan oturmaq üçün ona Qazan oğlu Uruzun sağ yanında yer göstərir. Üçüncü boyda malları əldən getmiş bəzirganlar Baybura bəyin hüzuruna gə- ləndə onlara yardım etmiş igidi bəyin sağında oturmuş görürlər.

Sağ-solla bağlı sualın doğru cavabını biz elə KDQ - də tapırıq. KDQ -də İç Oğuzlar Bozok, Dış Oğuzlar Ucok adlanırlar. Əsatiyə söykənən qaynaqlara görə, Bozoklar Oğuz xanın səmavi qadınından olan Gün xan, Ay xan, Ulduz xan soyundan, Ucoklar isə Oğuz xanın sudakı ağacın oyuğunda görüb evləndiyi qadınından olan Göy xan, Dağ xan, Dəniz xan soyundandır. Yəne də elə qaynaqlarda bildirilir ki, səmavi xanımdan doğulanlar daha sayğılı, nüfuzlu bilindiyindən Oğuz onları sağ yanında, o biriləri isə sol yanında oturdar- mış. Bu hal sonralar da adət halını almış və beləliklə, Ucoklara nisbətən imtiyazlı olan Bozoklar məclislər- də, rəsmi yığıncaqlarda, solda yox, sağda - özlərinə məxsus yerdə oturmamışlar.

Oğlan-qız qarşılaşmasında, döyüş-vuruşunda, ya- rışmalarında fürsət qıza verilməsi də KDQ -də adət- ənənə müqabilindədir.

VI boyda altı yüz qara donlu kafirlə vuruşan Qantu- raliya Selcan xatun kömək eləyir. Amma döyüş geyi- mində olduğu üçün qızı tanımır. Selcan olduğunu döyüşdən sonra bilir və bəlli olur ki, qız Oğuz adətini pozmuşdur. Belə ki, Oğuzların vuruş meydanına bir başqasının icazəsiz girməsi, yaxud kömək etməsi qə- bul olunmuş adət sayılmayıb. Odur ki, Qanturalı Sel- canın iznsiz ona kömək etməsini özünə siğışdırı bilmir və qızı öldürmək istəyir. Selcan Qanturalını fikrindən daşındırmağa çalışır. Nəticə vermədiyindən o deyir: "Mərə, qavat oğlu, qavat! Mən aşağı qulpa yapışuram, sən yuxarı qulpa yapışursan. Mərə, qavat oğlu, oxınla- mı, qılınclamı? Gəl bəru, söyləməlim!"-dedi. Atın dəpdi. Bir yüksək yerə çıxdı. Sadağından toqsan oxın yerə dökdi. Eki oxın dəmrənin çıxardığı birin gizlədi, birin əlinə aldı. Dəmrənlü oxla atmağa qıyamadı. Ay- dır: "Yigit, at oxunu!". Qanturalı aydır: "Qızların yolu əvvəldir, əvvəl sən at!" (D-198⁹).

KDQ - də ələpmə (bax. Ələpmə), muştuluqistmə (bax. Muştuluqistmə) əmiraxur etmə, qul-qaravaş azad etmə, adət -ənənə səciyyəsi daşıyır. İkinci boyda Qazan xanın cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, Qaraciq Çoban ona qoşulub yağı üstünə gedir. Qazan xan da bu sədaqətə görə Qaraciq çobanı əmiraxur edəcəyinə söz verir. Vuruş Oğuz alplarının qələbəsi ilə qurtarır. Boyda deyilir: "Qazan xan "Qaraciq Çobanı əmiraxur elədi. Yedi gün, yedi gecə yemə-icmə oldu. Qırq baş qul, qırq qırnaq oğlu Uruz başına azad elədi" (D-65⁷). Bu adətin eynini VI boyda da görürük. Burada da uğurlu vuruşun şərafinə "Ağca Qala, Sürmölüyə gölüb, Qazan qırq otaq tikdirdi. Yedi gün, yedi gecə yemə- icmə oldu. Qırq evli qulla qırq cariyo oğlu başına çevir- di, azad elədi". (D-153⁸).

KDQ -nin I boyunda atası Dirsə xanı dönük yol-daşlarının əlindən xilas etdiyi üçün Buğaca Bayındır xan bəylik verir.

Məişətimizdə indi də yaşamaqda olan adət-ənənələrin KDQ -dəki çoxsaylı adət-ənənələrlə tutuşdurmada öyrənilməsi üçün həm də etnogenezinin müəyyənləşdirilməsi üçün faydalıdır.

Bəhtul Abdulla

ADİLOV MƏMMƏD MUSA OĞLU (1953, Azərbaycan Resp.) - dilçi, fil. e. n.

KDQ dastanlarını Drezden və Vatikan nüsxələrini palioqrafik xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş, abidənin bibliografiyasının, Abbasqulu Marağının "Əmsali-türkanə" oğuznaməsinin nəşrə hazırlanmasında iştirak etmişdir. Dastanın Drezden nüsxəsindən köçürülmüş rəmzi Bakı nüsxəsinin elmi redaktorudur.

Əsərləri:

"Dədə Qorqudun əlyazma" kitabları., "Ədəbiyyat qəzeti" 25 aprel, 1997.

KDQ-in Drezden nüsxəsinin bəzi palioqrafik xüsusiyyətləri haqqında. - KDQ -1300. Filoloji araşdırmalar. 9-cu kitab, B., 1999.

KDQ-in Vatikan nüsxəsinin bəzi palioqrafik xüsusiyyətləri haqqında. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi məsələləri. B., 1999.

ADİLOV MUSA İSRAFİL OĞLU (1930 - 1996, Azərbaycan Resp.) - fil. e. d., prof, dilçi, publisist.

"Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər (isim-sifət)" mövzusunda namizədlik (1957), "Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi" mövzusunda doktorluq (1967) dissertasiyaları müdafiə etmişdir.

Əsəri:

Об азербайджанской антропонимике. ж. "Советская тюркология". 1971, 1.

ADİLOV VAHİD ZAHİD OĞLU (1950, Azərbaycan Resp.) - fil.e.n., dilçi.

1980 ildə "XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. KDQ-nin dilçilik baxımından təhlili onun tədqiqat sahələrindəndir.

Əsərləri:

"Kitabi-Dədə Qorqud"un açılmamış sirləri, "Logos" dərgisi. № 2, B., 1998.

KDQ leksikası haqqında bəzi qeydlər. Azərbaycan EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), № 1-2, 1998.

"Tokuzlama" sözü haqqında. Türkiyə-Azərbaycan Dostluq Vaqfı, Ankara, 1998.

ADVERMƏ - Anadan olanda uşağa, bəzən də igidləyə, hünərə görə yeniyetməyə xüsusi ad qoyulması mərasimi. Advermə Oğuz dastançılığında geniş yayılmış motivlərdən biridir. Həm də advermə türk ənənəsində çətin, şərəfli, məsuliyyətli prosesdir. Ad alan hər bir uşaq, yaxud yeniyetmə nəinki cəmiyyətin bərabər-hüquqlu üzvünə çevrilir, həm də adına görə yaşamaq olmur. Advermə funksiyasını ilk çağlarda tayfa ağsaqqalları, ağ şamanlar, müsəlman ənənəsində isə övliyələr yerinə yetirirlər. KDQ boylarında Dədə Qorqudun ad vermə səlahiyyəti hərtərəfli motivasiya edilmişdir.

KDQ-də advermə baş kəşib, qan tökməklə bağlı şəkildə təqdim olunur. Bu advermə uşaqlıq dövründən gənclik dövrünə keçidin bədii əks-sədasıdır. Eyni aktın Altay-Sayan xalqlarının dastanlarında, özbək, qazax, qırğız folklorunda, bütün türk nağıllarında təkrarlanması bunun etnoqrafik baxımdan gənc döyüşçü cərgəsinə qəbul mərasiminin qalıq kimi yozulmağına imkan verir. Belə mərasimdə gənc döyüşçüyə adla yanaşı at, qılınc və kəmərdə verirdilər. Bu funksiyanı ağsaqqal döyüşçü, tayfanın başçısı, ağ şaman və b. hörmətli adamlar yerinə yetirirdilər. Şor dastanlarında qəhrəman özü adsız yaşamaq istəmədiyindən bir kasa qımızla uca dağ başına çıxıb ona ad verilməsini tələb edir. Namə'lum bir qoca qəhrəmanın əlindən qımız alıb içir və ona adını, atını və atının rəngini verir.

Adla tale, adla ömür arasında əski görüşlərə görə eyniyyət olduğundan hər adamın ad verməsi mümkün deyildir. Ad özündə qəhrəmanın mənşəyini, yurduyasını, atının rəngini xarakterizə etdiyindən sosial statusudur. Məs., Parasarın Bayburd hasarından pırlayıb uçan boz atlı Bamsı Beyrəkdə olduğu kimi. Mürəkkəb ad-titullar qədim türklərin bir neçə sosial institutunun təsiri ilə yaranırdı. Bu ad-titullar mifoloji simvolikanı qoruduğundan arxaik dastanlarda qəhrəman ona verilən ada uyğun hərəkət edir, ada layiq yaşayır. KDQ-də, qəhrəman əməlinə görə ad alır. "Ol zamanda bir oğlan baş kəsməyə, qan tökməyə, ad qoymazlardı" (D-70⁹) deyəni yuxarıdakı fikrin məntiqi təsdiqidir. Boylarda Dədə Qorqudun Oğuz igidlərindən üçünə ad qoyması heç də onun funksiyasının bununla bitdiyini göstərmir. Dastan, sadəcə olaraq Dədə Qorqudun qoyduğu adlardan üçünü xatırladır. Çünki yuxarıdakı epik klişe Oğuz igidlərinin adlarının bu yolla alındığını sübut edir. Həm də dastandan görüldüyü kimi, Dədə Qorqudu adqoyma mərasiminə xüsusi olaraq dəvət etmirlər, o özü gəlir ad verir. Eyni ilə Şor dastanlarında, qırğız dastanı "Manas"da advermə ya cəmiyyətə kənardan gəlir, ya da ağ paltarlı şəxs olur. Hər iki funksiya şamana və bir qədər də xalq sufi dərvişinə aiddir. Nağıllarda qəhrəmana ad verən dərviş də əslində şamanın müsəlman adekvatıdır.

Advermə köçəri türk mədəniyyətində bütöv bir sistemdir. Ad yaş kateqoriyasından asılı olaraq dəyişir. Deməli, ad həm yaşla, həm də sosial statusla bağlı olaraq dəyişir. Orxon-Yenisey abidələrindən kağan olan adamın yeni ad-titul alması məlumdur. Məs: Qutluq İltəriş kağan, Magilyan isə Bilgə kağan ünvanını alırlar. Oğuz Səlcuq dövlətini quranlardan İsrail Arslan, Məhəmməd Toğrul, Davud isə Çağrı adını alırlar.

Türk ənənəsində adlar bir tərəfdən qohumluq terminləri ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən bu adlar heyvan və quş (əsasən, öküz-buğa, aslan və quş adının müxtəlif variantları, qartal, şahin cinsindən olan quşların adları) adları ilə sıx bağlıdırlar. Oğuz kağanın adverməsi məhz eponimlik funksiyası ilə səciyyələnir. Məs: o, Usta Tömürdüyə Kalaç, Barmaqlıq Cosun Biliyə Kağa ad-titulunu verməklə eyni adlı tayfaların eponimini təyin edir.

KDQ-də adlar belə bir funksiya daşımaq məqsədi ilə verilmir. Ancaq Dədə Qorqudun ad verdiyi gəncə bəylik istəməsi göstərir ki, bu advermə bəylik silkinə keçidlə bağlıdır. Məs: "Hey Dirsə xan, Oğlana bəglik

vergil, xəstə vergil, - ərdəmlidir". (D-17) - ifadəsi bunu açıq-aydın göstərir. Uşaqlıq dövründən bəylik dövrünə keçid kimi semantik yozum qazanmış bu advermə dastanda qan tökməyə, baş kəsməyə adekvat işlənilir. KDQ-dən görüldüyü kimi, bu keçid dövrünün yaş həddi on beşdir. Orxon-Yenisey yazılarında bu keçid yaş həddinin yeddi, yaxud on yeddi olduğu da görünür.

Advermə motivi dastan ənənəsində qəhrəmanın epik bioqrafiyasını tamamlayan magik xeyir-duadır. Bundan sonrakı motivlər süjet xəttində hadisələrin qəhrəmanlıq fonunda getməsinə təmin edir. Həm də magik-mifoloji səciyyəsi şamançılıqla bağlıdır. Vergi verilən şamanın inisiyasiya mərasimindən sonra həm də ad alıb şaman olması, dastanda qəhrəmanın yeni status qazanması ilə üst-üstə düşür. Oğuznamələr, bütövlükdə isə türk dastanları göstərir ki, dastan qəhrəmanı məhz ad aldıqdan sonra sosial-ierarxiy strukturda semiotik dəyər qazanır. "Oğuz kağan"da Oğuzun oğlanları ad aldıqdan sonra sağ-sol qanada bölünürlər, dövlətdə ierarxiy mövqə tuturlar. Bunu eyni ilə Buğacın, Beyrəyin, Basatın ad aldıqdan sonra Bayındırın, yaxud Qazan xanın divanında tutduqları yerlər də təsdiqləyir.

Ədəbiyyat:

Самойлович А. К. вопросу о наречении имени у тюркских племен. - Живая Старина. вып.2, 1911.

Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı. B., 1993.

Füzuli Bayat

AĞ HASAR QALASI - Harada yerləşdiyi məlum olmayan qala adı. Bu adı M.F.Kırzioğlu "Ak-hisar və "Akca hisar qalası", S.Əlizadə isə "Ağ hasar qalası" adı ilə qeydə almışlar.

KDQ-də XI boyda "Ağ hasar qalasının burcun yıqıldı. Ağ aqça gətirdilər, "puldur" dedim, qızıl-altun gətirdilər "baqırdır" dedim, ala gözlü qızın-gəlinin gətirdilər, aldammadım, kəlisəsin yıqıldı, məscid yarıdım" -şəklində adı çəkilir (D-280¹).

M.F.Kırzioğlu yazır ki, Akca hisarın adı Topqarı sarayında saxlanan "Oğuznamə"də də çəkilir. Ancaq bu "Oğuznamə"də qala Xorasan ölkəsilə, KDQ-də isə "Qarun eli" ilə əlaqələndirilir.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., I c. B., 2000.

Ahmet Eger Gökdemir. Cenubi Qərbi Kafkaz hökuməti. Ankara, 1989.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

AĞ QAYA - Şəkiddə, Naxçıvan MR Babək rayonunda, Şəmkir rayonunda, Gürcüstanın Faxrah kəndi ərazisində və Türkmənistanda qaya adı. KDQ-də XI boyda işlənib. Qazan bəy kafirə öz soyunu-kökünü bildirərək deyir: "Ağ qayanın qaqlanının erkəgində bir köküm var, ortaq qırda sizin keyikləriniz durğurmıya!" (D-280⁸).

M.F.Kırzioğlu yazır ki, bu qədim "Ağ qala" abidəsi qayalıq üzərində tikilmişdir. Həmin qaya "Ağ qaya" adlanır.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl. I c. B., 2000.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1978.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

Ataniyazev S. Türkmənistanın qeoqrafik adlarının düşündürüşü sözlüğü. Aşqabad, 1980.

Cahangirov M. "Kitabi-Dədə Qorqud boylarındakı cəmiyyətin zaman və məkanı haqqında". ADU-nun elmi əsərləri. B., 1976. 4.

AĞ MEYDAN - Keçmiş Oğuz qəhrəmanlarının el ağsaqqalları, bəylər və xanlar qarşısında hünər göstərdikləri meydan. Sonralar Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində pəhləvanların güləşdiyi, dərvişlərin qəsidə oxuduğu, aşıqların deyişdiyi və şənliklərin keçirildiyi xüsusi meydanlar.

KDQ-də üç yerdə xatırlanır: (I, D-16⁶; IV, D-127⁹; XI, D-277⁸). I boyda Dirsə xan oğlu Buğac Bayındır xanın ağ meydanında buğanı məğlub edir: Dirsə xanın oğlanlığı qaçmadı, ağ meydanın ortasında baxdı - durdu. Buğa dəxi oğlana sürdi - gəldi (D-16⁶).

IV boyda Qazan xanın oğlu kafir torpağında ağ meydana düşmənin üzərinə at səgirdi (D-128,129,130). XI boyda isə Qazan "Ağ meydana yumru başı topa kəsdim" - deyər düşmənin qarşısında öz hünərlərindən danışır (D-277⁸).

Ədəbiyyat:

Cəmşidov Ş. Kitabi Dədə Qorqudu vərəqlərkən. B., 1969.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

AĞ MƏLİK ÇEŞMƏ - epizodik surət. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu"nda onun haqqında məlumat verilir: "... Ağ Məlik Çəşmə qızına nikah edən Sofi Sandal Məlikə qan qusduran..." (D-62⁹).

AĞ MƏLİK ÇEŞMƏ QIZI -Epizodik surət. Alp Ərənin arvadı. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da adı çəkilir.

AĞ ORMAN - Coğrafi koordinatları məlum olmayan meşə adı. KDQ-də III boyda Ağ sazla eyni mənə daşıyır. Beyrək ozan libasında Yalançı oğlu Yalançuğun toy məclisinə gələrək Qazan bəyi belə tərifləyir: "...Amit suyunun aslanı, Qaracığın qaqlanı! Qonur atın ayası, xan Uruzun babası, xanım Qazan, ünüm anla, sözüm dinlə: Alan sabah durmuşsan, ağ ormana girmişsən..." (D-110⁷).

M.F.Kırzioğlu buranın Armavirdəki (Ermənistan) Kutlu -kavak ormanı və ya Bayburt ovasında Sarı su səmtinə yaxın yer ola biləcəyi haqqında fikirlər də olduğunu qeyd edir.

Ədəbiyyat:

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

AĞAC - KDQ-də ağac Oğuzlar üçün yalnız dəyənək düzəltmək, çovkan oyununu, ev, körpü tikmək, gəmi hazırlamaq, od-ocaq üçün istifadə vasitəsi deyil. Ağac həm də qan - şaman mədəniyyəti ilə bağlıdır. Bunu KDQ-nin XI boyundakı "Yonma ağac tonrili" (D-281⁶) deyimindən də müşahidə etmək mümkündür. Hətta islam dinini qəbul etmiş Oğuzlar da ağaca olan ilkin inamı unutmamış, onu deyiləni başa düşən zənn etmişlər. Bu, KDQ-nin II boyunda Uruzun asılacağı ağaca dediyi "qonun məni bu ağacla söyləməyim", "çağırır ağaca söyləmiş".

"Ağac!" "Ağac!" dersəm sana ərinmə ağac!..

... məni sana asarlar götürməgil ağac!

Götürək olursan, yigütlüğüm səni tutsun, ağac!" (D-561) sözlərindən də aydın görünməkdədir. Müsəlmanlığı qəbul edəndən sonra ağacın Oğuzlar üçün dəyəri əvvəlkindən də artıq məna kəsb etməyə başlayır. KDQ-də ağac islam dünyasının müqəddəs şəhərləri Məkkə ilə Mədinənin qapısı: Museyi- Kəlimin möcüzəli əsası, dinin dirəyi Şahmərdan Əlinin Duldülünün əyəri (yəhəri), qılıncının qəbzəsi, İmam Həsənə İmam Hüseynin beşiyi adlanır.(D-552).

Bəhul Abdulla

AĞAYEV ƏKBƏR MƏMMƏD OĞLU (1915, - 1989, Azərbaycan Resp.) - tənqidçi, fil. e.d., prof., ədəbiyyatşünas, tərcüməçi.

Ə.Ağayev 1920-1970 illər poeziyasını təhlil edərkən qədim türk şerinə, eləcə də KDQ mətninə müraciət etmiş, alliterasiya, qafiyə, ölçü, bölgü, ritm haqqında dəyərli mülahizələr söyləmişdir. Problemə daha çox üslub-poetika baxımından yanaşan araşdırıcı türk şerinin inkişaf qanunauyğunluqları formasında təzahür edən özəlliklərə diqqət yetirmişdir.

Əsərləri:

Nizami və dünya ədəbiyyatı. B., 1964.

Azərbaycan sovet poeziyası (1920-1970). B., 1972.

AĞCA QALA - Göyçə mahalının Çəmbərək (keçmiş Krasnoselo) rayonu ərazisində, Murğuz dağın döşündə olan qədim qalanın adı. Qalanın bəzi müdafiə hasarları indi də qalmaqdadır. "Ağca Qala Sürməliyə gəlüb, Qazan qırq otaq digdirdi" (D-153) cümləsində də KDQ-də adı çəkilən və Sürməli (İğdir) yaxınlığındakı bir ərazidə xatırlanan Ağcaqala adı ilə oxşarlıq təşkil edir.

Ədəbiyyat:

Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. B., 1995.

AĞCAQALA, AĞCA QALA - Şörəyel vadisində, Arpaçayın Araza qovuşduğu yerdə, Türkiyə sərhədindəki yüksək bir təpədə olmuş qədim qalanın adıdır. Əsasən I dünya savaşında xarabaya çevrilən bu qalanı tarixçi A.Təbrizli də xatırlamışdır. KDQ-də xatırlanan Ağca qala Sürməliyə (İğdir) yaxın bir yerdə olduğu göstərilir. Doğrudan da, bu tarixi Ağca qala İqdir mahalına yaxındır. Ona görə də bu Ağcaqalanı KDQ-dəki Ağca qala ilə lokalizə etmək olar.

Ədəbiyyat:

Akopyan T., Melik-Baxşyan S., Barseğyan., S. Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimlər lüğəti. Yerevan, 1986, c. I, (ermənicə).

AĞCAQALA, AĞCAQALA KƏNDİ - Üçkilə (Üçmiadzın-Eçmiadzın) qozasında tarixən Azərbaycan türkləri yaşayan kəndin adı. 1828-1829 illərdə kənddə müxtəlif yerlərdən gəlmə erməniləri də yerləşdirmişlər. Orada 1897 ildə 324 Azərbaycan türkü, 131 erməni yaşamışdır. 1918 ildə ermənilər Azərbaycan türklərinin ev-eşiklərini talan edərək kənddən qovmuşlar. Tarixən İrəvan xanlığına aid olmuş kəndin adını sonralar dəyişdirib Zaxqalancə etmişlər. Bu kənd də adı çəkilən Ağca qaladan bir az aralıdır.

Ədəbiyyat:

Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемных списков-1886, Тифлис, 1897.

Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu "Ermənistan". B., 1994.

AĞCAQALA, AŞAĞI AĞCAQALA - Ermənistanında Talin rayonu ərazisində Ağca qalanın şimal-qərbindəki kəndin adı olmuşdur. Tarixən İrəvan xanlığına bağlı olan bu kənddə 1916 ildə 733 Azərbaycan türkü yaşamışdır. 1918 ildə erməni daşnakları kəndin əhalisini gülləbaran edib qovmuş, bir qismini məhv edərək kəndi talamışlar. 1920 ildə müxtəlif yerlərdən gəlmə (qaxtağan) erməniləri ora məskunlaşdırmış və kəndin adını da dəyişdirib (4.04.1946) Bazmaberd etmişlər.

Ağcaqala adlı yaşayış məntəqələri Qarabağ və Tovuz bölgələrində, eləcə də İran və Türkiyədə var.

Ədəbiyyat:

Korkodyan Z. Sovet Ermənistanının əhalisi son yüz ildə (1831-1931). Yerevan, 1932 (erməni dilində).

Административно-территориальное деление Арм.ССР. Ереван, 1976.

AĞCAQALA, YUXARI AĞCAQALA -Ermənistanında Talin rayonundan 10 km. cənub-şərqdə yerləşən kəndin adı olmuşdur. Mənbələrdə kənddə 1916 ildə 5000 nəfər Azərbaycan türkünün yaşadığı qeyd olunur. Əhalisi 1918 ildə ermənilər tərəfindən zorakılığa məruz qalaraq, müxtəlif yerlərə səpələnmişdir. Kəndin adı yuxarıda qeyd olunan qala adından götürülmüşdür. Oraya 1920 ildə müxtəlif yerlərdən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir.

Adı 1946 ildə dəyişdirilərək Verin Bazmaberd qoyulmuşdur.

AĞCAQALA SÜRMƏLİ - KDQ-də IV və XI boylarda işlənir. "Ağcaqala Sürməliyə gəlib, Qazana qırq otaq dikdilər" (IV, D-153¹⁸) və ya "Ağcaqala Sürməlidə at oynatdım (XI, D-279¹³).

Ağcaqala - "Arpa və Araz çayları arasında qədim şəhər. Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, xüsusən Cənubi Azərbaycanda Ağcaqala, Ağcakənd, Ağca qışlaq, Ağcadüz adlı yerlər vardır" (H.Araslı).

Göründüyü kimi, ağ, ağca, Ağcaqala toponimləri müxtəlif coğrafi ərazilərdə yayılmışdır. Türkiyənin Çıldır vilayətində, Azərbaycanın Tovuz və Qarabağ ərazisində, Gürcüstanda, Ağqala//Ağcaqala aykonimi vardır.

Həmçinin Qırğızıstanda "Ak kıç", Türkmənistanında Qaraqaş əyalətində "Ağ qaya", "Ak kala", "Akcaqala", "Ağdik" və s. adlara rast gəlinir.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c. B., 2000.

Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin - Ağbaba, Şörəyel və Pənbək bölgələrində yer adları. Sumqayıt, 1996.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1977.

Akopyan T., Melik-Baxşyan S., Barsekyan O. Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimlər lüğəti. Yerevan, 1986, I cild (ermənicə).

Korkodyan Z. Sovet Ermənistanının əhalisi son yüz ildə (1831-1931). Yerevan, 1931 (ermənicə).

Ataniyazev S. Türkmənistanın qeoqrafik adlarının düşündürüşü sözlüğü. Aşqabad, 1989.

Cahangirov M. "Kitabi-Dədə Qorqud boylarındakı cəmiyyətin zaman və məkanı haqqında". ADU-nun elmi əsərləri. B., 1976, № 4.

AĞCAQAYIN - bax. Qayın.

AĞILQAN - bax. Ağlağan.

AĞLAĞAN, AĞILQAN - Lori /Şörəyel/ Pənbək bölgələrini bir-birindən ayıran, həmişə başı çənli, dumanlı dağ. KDQ-də IV boyda adı çəkilir.

Ağbaba yaylasının Şərq qurtaracağındadır, Boz Abdal dağ silsiləsinə daxildir. Hündürlüyü 2992 m-dir. Kəskin və alp çəmənlikləri vardır. Qədim zamanlardan 1950-60 illərə qədər Azərbaycan türklərinin (Qazax-Borçalı əyalətlərinin) saysız-hesabsız mal, qoyun sürüləri, at ıxılları saxladıkları yaylaqlar, yurd yerləri olmuşdur.

Bu oronim bir el bayatısında da xatırlanır:

Əzizim Ağlağandı,
Qaraxac ağlağandı.
Gedək dərddli yanma,
Görək kim ağlağandı.

Ədəbiyyat:

M.F.Kırzioğlu. Dədə Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin - Ağbaba, Şörəyel və Pənbək bölgələrində yer adları. Sumqayıt, 1996.

AĞRI DAĞI, ARARAT - Dağ və ərazi adı. M.F.Kırzioğlu bu dağı KDQ (II,X,XII) adı keçən Arquru (Ərquru) yatan Ala dağla eyniləşdirir və Arquru//Ağrı, Əgri kimi mənalandırır. Bibliyadan başlamış qədim və orta əsr qaynaqlarında bu dağın adına rast gəlmək olur.

Bəzi qaynaqlarda bu ad Urartu dövlətinin və onun əhatə etdiyi ərazinin bir hissəsi kimi mənalandırılmışdır.

1290 ildə bu ərazilərdə olmuş Marko Polo Ağrı dağının adını "Ark dağı" kimi qeydə almışdır. Türk müəllifi Katib Çələbimin (1045-1635) "Cahannamə"sində "Kuhi-Ağrı", "Cəbəli-Ağrı", "Ağrı dağı" - deyə adı çəkilir.

Vaxtilə bu ərazidə olmuş orta əsr müəllifləri Ağrı dağı əyalətinin ov heyvanları ilə zəngin yaşıllıqlar diyarı olduğunu qeyd etmişlər. Lakin müxtəlif vaxtlarda baş vermiş zəlzələlər nəticəsində Ağrı dağı ətrafında olan kəndlərin çoxu dağılmış, xeyli insan həlak olmuşdur.

Ağrı dağı əyalətində peçeneqlər hələ V əsrdən yaşamışlar. Erməni tarixçisi Moisey Xorenli (V əsr) bu tayfanın adını "Banunik", ərəb coğrafiyaçısı İbn-Xordadbeh isə "Baçunayc" adı ilə qeydə almışlar.

Türkiyə ərazisində yerləşən bu dağ görünüşünə görə Böyük və Kiçik Ağrı dağları adlanır.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl. 1 c. B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dədə Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

Qeybullayev Q. Qədim türklər və ermənilər. B., 1992.

AĞSAQA, AĞSIQA, AXALSIX - Qala adı. IV boyda adı çəkilir. "Mərə, başı açuq Tatyən qalasından, Ağsaqa qalasından kafirin cösusu vardı" (D-127¹).

Hazırda Ağsaqa//Axsıqa-Gürcüstanın Axalsixə rayonunun mərkəzidir. Bu ərazidə Axsıqa qalasının qədim xarabaları qalmaqdadır.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c., B., 2000.

Ahmet Eger Gökdemir. Cənubi Qərbi Kalkaz hökuməti. Ankara, 1989.

Kırzioğlu M.F. Dədə Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

AĞSAZ - Yer adı. VI və XI boylarda xatırlanır. Boylarda adı çəkilən "Talı sazı" (IV), Dana (Tana) sazı (III), Şam, Şamlıq, Dərəşam ucu (V,X) sözləri - məşəlik, qalın kolluq, keçilməz qamışlıq və s. kimi eyni semantik mənaları bildirir.

VI boyda "Ağsazlar içində sarı gönələr görübən taylar basan" (D-184¹²), XI boyda "Ağsazın aslanında bir köküm var" - deyə işlənir (D-280¹⁹).

III boyda deyilir: "... Yalançı oğlu Yalancuq bunu eşitdi. Qorxusundan qaçdı, özünü Dana (Tana) sazına saldı. Beyrək ardına düşdü. Qova-qova saza düşürdü. Beyrək aydır: Mərə od gətirin! Gətirdilər, sazı oda urdular".

M.F.Kırzioğluya görə xatırlanan bu yer Arpaçayın Araza qovuşduğu yerin höndəvərindəki məsafədəki qamışlıq ola bilər.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c. B., 2000.

Qaribov M.F. Tatarstan qidronimləri. Qazan, 1990.

Cahangirov. M. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında-ki cəmiyyətin zaman və məkanı haqqında". ADU-nun elmi əsərləri. B., 1976, № 4.

Kırzioğlu M.F. Dədə Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

AĞZI DUALI - KDQ-də "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"nda işlənən ifadə. "Duası müstəcəb olan" deməkdir: "Əl götürdilər, hacət dilədilər. Bir ağzı dualının alqışılı Allah-təala bir əyal verdi" (D-15).

Burada adı çəkilməyə də, Xızırdan söhbət getdiyi anlaşılır; həmin ağzı dualının alqışıyla doğulan Buğac xan ilk ovda qırx igidin həsədi ucbatından atasının əliylə yaralanıb atdan yıxıldığı zaman Boz atlı Xızır yanında hazır olur.

Xızırda dərviş obrazları eyni bir kompleksdən gəlir. Dərvişin də yuxulara girməsi önəmli görüşlərdə övlad istəmək kimi yozulur.

Calal Boydlı

AXALSIX- bax. Ağsaqa.

AXIR ZƏMAN - Dünyanın son günləri və ya sonu mənasında işlədilən bir anlayış KDQ mətnlərinin müqəddimə qismində Qorqud Atanın dilindən söylənən "Axır zəmanda xanlıq gerü - qayıya dəgə, kimsəno öllərindən almaıya. Axır zəman olib qıyamət qopıncə..." (D-2) sözlərində rast gəlinir.

Axır zəman anlayışı zamanın bir-birinin ardınca gələn dövrlərdən və ya silsilələrdən ibarət olub sonsuzluğa qədər davam edəyi, yəni zamanın dövri olduğu ideyasını qəbul edən dinlərdə də var. Ölüb dirilməyə həqiqi inamın kökləri bu ideyadan gəlir. Həmin inam isə türk tanrıçılığında- Göy-Tanrı dinində başlıca yer tutur.

Dünyanın fani olduğunu və zamanın düz xətt boyunca keçib getdiyini qəbul edən dinlərdə isə dünya ilə bərabər içərisində yaşanılan zaman da sona yetəcək və

yeni yaranacaq dünya ilə sonsuz olan zaman da başlayacaq görüşü var.

Lakin hər iki ideyanı qəbul eləyən dinlərin ikisini də birləşdirən gerçək var ki, o da içərisində yaşanılan dövrlərin sonlu olmağıdır.

İslama dair ədəbiyyatlarda "axır zaman" anlayışı dinlər tarixindəki (eləcə də mifologiyadakı) esxatologiya ilə bağlılıqda götürülür. Ancaq axır zaman heç də esxatologiyanın eyni deyil. Esxatologiya kosmoqoniyada bir dövrədir. Axır zaman anlayışı isə qiyamətə yaxınlaşan son dövrəni, dünyanın, zamanın sonunu və ya son günlərini ("axır zaman olub qiyamət qopınca...") bildirir. İslam düşüncəsində bu dünyanın əvvəli də var, sonu da. Sonu bilmək isə İnsan oğlunun deyil, Allahın işidir.

İslam alimləri 3 zaman dövrəsindən danışır. Bunlardan son 3 zaman dövrəsi hicrətdən qiyamətə qədər olan dövrü əhatə edir. Nə zaman bitəcəyi bilinməyən bu dövrə axır zaman anlayışına uyğun gəlir.

İslam ədəbiyyatında son peyğəmbər olduğuna görə Məhəmməd əleyhissalam "axır zaman peyğəmbəri" də deyilmişdir.

Axır zaman anlayışı Qurani-Kərimdə yoxdur. Ancaq dini həyatın zəifləməsi, əxlaqın tənəzzülü şəklində özünü göstərən qiyamət əlamətlərindən bəhs eləyən hədislərdə "axır-zaman" ifadəsi işlənir.

Əxlaqa uyğun olmayan nə varsa müsəlman Oğuzların düşüncəsində axır zamanın əlaməti kimi qiymətləndirilmişdir.

Ədəbiyyat:

İslam ensiklopedisi, c 1, İst.1988.

Cəlal Bəydili

AXİRƏT - dünya həyatından sonra başlayıb əbədi davam edəcək ikinci həyat. Ölümdən sonrakı həyatın mövcudluğu bütün dinlərdə olduğundan onun haqqında fərq əsasən təsviri ilə əlaqədardır. İslam dinində (istər Quranda, istərsə də hədislərdə) axirətin təfəssilatlı təsviri verilmişdir. Cənnət və cəhənnəm haqqındakı rəvayətlər buna misal ola bilər. **KDQ**-də dastanın əsas qəhrəmanları olan müsəlman oğuzların da axirət həyatına inanmışları, etnik-əxlaqi davranışlarında, həyata baxışlarında, ətrafla münasibətlərində bu inanca söykəndikləri məlum olur. Dədə Qorqud oğuz igidləri haqqında boy boyladıqdan sonra deyir:

İmdi qanı dedügim bəy ərənlər?

Dünya mənim dəyənlər!

Əcəl aldı, yer gizlədi;

Fani dünya kimə qaldı?

Gəlimli gedimli dünya,

Axirət - son ucu ölümlü dünya!.. (D-154)

AXUNDOV ƏHMƏD (GÜRQANLI) (1909-1943) - türkmən folklorşünası və klassik ədəbiyyatın ilk araşdırıcılarından biri.

Türkmən xalqının əsrlər boyu yaratdığı folklor incilərini, o cümlədən türk xalqlarının əvəzsiz müştərək abidələri sayılan **KDQ** və "**Koroğlu**" eposlarını araşdırmış və bu barədə maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Əsərləri:

Qorqut Atanın kitabı. "Sovet ədəbiyyatı" jurn., Aşqabad, 1942. №2.

Qorqut Atanın kitabı. "Türkmənistan" qəz., Aşqabad, 1994. 30.03.

AXUNDOV MİRZƏ FƏTƏLİ (1812 Şəki. -1878 Gürcüstan).

Azərbaycan bədii-estetik fikri tarixində böyük yer tutan dramaturq, filosof, ictimai xadim.

Şəxsi arxivindən Qorqut Ata obrazının bir mifoloji varlıq kimi səciyyələndirilməsi baxımından əhəmiyyətli olan dörd misralıq şer parçası tapılmışdır. Şer parçasına görə yetkin - müdrik Qorqut verdiyi adlardan dördündə səhv etmişdir və aşağıdakı misralar da bu münasibətlə verilmişdir.

Gəlinə ayıran demədim mən Dədə Qorqut.

Ayrana doyuran demədim mən Dədə Qorqut.

İynəyə tikən demədim mən Dədə Qorqut.

Tikənə sökən demədim mən Dədə Qorqut.

Dədə Qorqut adı ilə bağlanan bu sözlər Qorqutun ələmdə olan nə varsa hamısına ad qoyduğuna dair Azərbaycan türkləri arasında dolayan rəvayətin məzmunu və həmçinin onun advermə funksiyası ilə də səsleşir.

AİLƏ - Bu qurum ictimai kollektivin etnik psixologiyası, təbiət-iqlim mənsubiyyəti, dini-inanc düşüncəsi ilə şərtlənir. Ailə quruluşu fiziki-fizioloji diktə deyil, övlad törənişi, kollektivin şəxs artımı, cəmiyyətin tərbiyə-əxlaq məzmunu və dövlətçiliklə də bağlıdır.

KDQ dastanında ailənin rolu göz önündədir.

Oğuzda ailə quruculuğunun məzmunu evlənmə mərasimində bəylə gəlinin bir-birini bəyənməsi, valideynlərin razılığı, xeyir-duası üstündə durur. Qadını Dirse xana deyir: "Xan babamın göyğisi, Qadın anamın sevgisi, Atam-anam verdiyi, Göz açuban gördüğüm, **Könül** verüb sevdigim" (D-24¹). Bu ifadələrdə qədim Oğuzun bütöv nığah-evlənmə norması görünür. Aydın olur ki, qızın arə getməsində ata-ananın mütləq icazəsi olmalıdır; eyni zamanda qızın oğlanı görüb bəyənməsi, könül verməsi şərtidir. Oğuz bəylərinin duası ilə Allahdan oğul istəyən Baybörə, qız arzulayan Baybican, duaları baş tutarsa, gələcək övladlarını beşikərtmə elan edirlər. Ancaq valideynlərin razılığı öz yerində. Baybörə oğlu Bamsı Beyrəklə Baybican qızı Banıççək bir-birini bəyənib qəbul edirlər. Yəni dastanda xoşbəxt ailə üçün zəruri şərt - bəy-gəlin və qayınana-qayınata həmrəyliyi ardıcıldır.

Dastanın ilk boyundan sonadək görünür ki, Oğuz elində və yəqin ki, bütöv türk coğrafiyasında insan uşaqlıqdan qocalana qədər, beşikdən gor evinəcən ictimai himayədədir. Yüksək sivilizasiyalı ölkələrin aristokrat ailələrində olduğu kimi, qədim Oğuz ailəsində körpə doğulan kimi dayəyə tapşırırlar. Dayə uşağın gigiyenik qidalanmasının, gigiyenik bəslənməsinin təminatçısı olduğu kimi, həm də təcridcən əqli tərbiyəsi ilə məşğul olur. Yetkinlik halına çatan Oğuz övladlarının davranışından, cəmiyyətdəki yerindən aydın olur ki, Oğuz ailələrində uşağın fiziki, əqli və estetik tərbiyəsi vəhdətdə aparılır. Böyüyən Oğuz övladı ox atmaq, qılınc vurmaq məharəti ilə yanaşı, intellekti, təmkini ilə, vətəndaşlığı, vətən, millət sevgisi ilə, sədaqəti, məsləki ilə səciyyələnilir; eyni zamanda Oğuz qəhrəmanı yüksək zövq sahibidir - onun qılınc tutan güclü əlində zərif qopuz da özünü rahat hiss edir. Həm də maraqlıdır ki, fiziki və əqli tərbiyənin

bütövlüyü baxımdan oğlan və qız uşaqları fərqlənmirlər.

Türkün erkək və dişi övlada ictimai baxımdan uyğun baxışı, ögey-doğma münasibətdə olmaması dil vahidlərinin lüğəti mənasında da görünür: həm qıza, həm də oğlana oğul deyilməsi, bacının qız qardaşı adlandırılması bu cəhəti əks etdirir.

Bəlli olması gərəklı faktlardan biri qurulandan sonra Oğuz ailəsində ərlə arvadın münasibətləridir. Bu haqda da müqəddəs ayınlar var. Məsələn, ar itkin düşürsə, müharibədə əsir alırsa, onun haqqında öldü-qaldı xəbəri məlum olmayınca qadın gözləməlidir. Bamsı Beyrək otuz doqquz igidi ilə əsir götürülür. Bu müddətdə nə Banıççək arə getmək barəsində düşünür, nə də kimsə onunla evlənmək, ona elçi göndərmək niyyətində olur. Ancaq on altı il tamam olanda Banıççəyin qardaşı Dəli Qarcar xanlar xanı (yəni Xaqan) Bayındırın hüzuruna gəlib diz çökür və deyir ki, diri olsa, bu on altı ildə Beyrəkdən bir xəbər çıxardı. Görünür, etnik ayinə uyğun olaraq belə şərt söyləyir: "Bir yigit olsa, dirisi xəbərün gətürsə, altun-aqça verərdim. Ölüsi xəbərün gətürənə qız qardaşım verərdim" (D-93³). Deməli: 1. Hələ on altı il keçməsinə baxmayaraq, diri xəbəri alınsa, yenə qadın gözləməlidir - buradan aydınlaşır ki, sadəcə itkin üçün on altı il dözüb susmaq adətdir. 2. Öldü xəbəri məlum olarsa, ölənün qadını arə getməlidir.

Ərsiz qadının subay-bekar qalmaması da Oğuz əxlaq normasına daxildir. Adın hər dedi-qodudan qorunmasını Oğuz nəslə ailə-əxlaq normasında nəzərə alıb: subay qadın mütləq arə getməlidir.

Ailə quruculuğunda ən böyük hadisə övlad törənişidir. Övlad ailədə ata və ana subyektlərinin bir-birinə bağlanmasına da bir səbəb olur; ailənin həm dairəsini genişləndirir, həm də onu möhkəmləndirir. Övlad ailəni cəmiyyətlə bağlayan ən zəruri bağlardan biridir. Bu elə atributdur ki, türk övladsız valideynlərə sonsuz deyir (yəni axırı, nəticəsi, varılacaq məqsədi olmayan). Qalın Oğuzda ailədə övladın olub-olmaması dövlətin diqqət mərkəzindədir. Dastan məhz övlad problemi ilə başlanır. Oğuz bəylərinin şadlıq məclisi keçirilir və Qalın Oğuzun xaqanı Bayındır göstəriş verir ki, oğlu olanlar ağ, qızı olanlar qızıl, oğlu-qızı olmayanlar qara otaqda oturdulsunlar. Bu da maraqlıdır ki, əvvəlcə övladı olmayanların harada yerləşdirilməsi söylənilir. Deməli, övladsızlıq dövlətin mühüm əndişəsidir. Təbii ki, ailəni quran fərd də övladı böyük məqsəd kimi arzulayır; təsadüfi deyil ki, Qanturalı öz andını pozarsa, bu qarğışlar onu tutsun deyib sadalarkən övladsızlığı da sayır: "...oxuma sancılayın, oğlum doğmasın, doğarsa, on günə varmasın... bu gərdəgə girərsəm!" (D-190³) Hətta xaqan da bu halın Tanrı qəzəbi olmasını iqrar edir: "Oğlu-qızı olmayanı Allah-Taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız..." (D-101¹)

Bununla belə, Qalın Oğuzda övlad sırasında erkək kultu var. Baybörə oğulsuzluğu üçün ağlayır. Ağlamasının bir səbəbi odur ki, öləndə yurduna sahib qalmır. Bununla bağlı Oğuzun ata sözü də var: "Oğul atanun yetiridir, iki gözünün biridir" (D-31³), "Ata adın yuridəndə dövlətlə oğul yeg!" (D-4¹⁰). Və yaxud, "Mənim dəxi oğlum olsa, xan Bayındırın qarşusın alsadırsa, qulluq eyləsə, mən dəxi baqsam, sevinsem" (D-68⁵). Bu artıq Oğuz övladının bilavasitə dövlətçiliklə

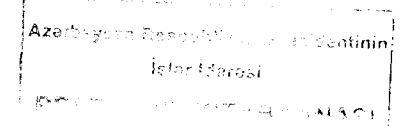
bağlılığıdır, oğulun xaqan əmrini yerinə yetirməsi, əsgər kimi vətənə qulluq göstərməsi ilə bağlı ictimai məzmunudur. Əlbəttə, Baybörə Dirse xan kimi cəzalandırılmır, çünki onun qız övladları var. Oğuz övladı Baybörənin ata kimi, vətəndaş bəy kimi öz istəyidir - o, Qalın Oğuzu qoruyan döyüşçü yetirmək istəyir.

Oğuz-türk ailəsində valideyn böyük hörmət sahibidir, ailə məsələlərinin həlledicisidir. Ancaq oğulla ata mübahisələrində bir mülayim demokratiya görünür. Qəhrəmanlığın erkən yaşlardan üzə çıxarması Oğuz soyunda erkək üçün böyük qəbahətdir - hətta oğulun ad alması onun özünü cəmiyyətdə tanıtmaması, özünü ətraf mühitə təqdim etməsi ilə bağlıdır. Uruzun ad qazanması gecikir və atası Qazan xan bu münasibətlə gileylənir. Cavabında Uruz atasına irad tutur: "Hünəri oğul atadanımı görər, ögrənər, yoxsa atalar oğuldanımı ögrənür? Qaçan sən mənə alub kafir sərhəddinə çıxardın, qılıc çalub baş kəsdin? Mən səndən nə gördüm, nə ögrənim?" (D-125¹⁰) Burada oğulun ataya iradı atanın danlığına müqabildir. Bu iradda həm övladın özünə inamı, həm də valideynə onun suçunu demək cəsarəti var. Qazan oğlunun bu iradını həm ata, həm də bəylər bəyi kimi, sərkərdə kimi qəbul edir. Ancaq burada bir təşbehin məzmunu Qalın Oğuz elindəki təlim-tərbiyə tipinə uyğun gəlir - Uruz deyir: "A bəg baba! Dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə aqlın yoq! Dəpəcə böyümüşsən, darıca beynin yoq!" (D-125⁹) Həm də bu sözlər Qazan xanın sədrlik etdiyi ağsaqqallar şurasında - divanda söylənilir. Bugünkü mənasında və bu günün etik norması baxımından oğulun ataya, cavab vətəndaşın imtiyazlı dövlət adamına bu sözü ən azı ədəbsizlikdir. Bu, zamanında bütün səviyyədən olan insanlar arasında evfemistik baxımdan qəbul olunan ya ciddi, ya da yumoristik məzmununda bir təşbeh olmuşdur.

Tarixilik baxımından, dövlətçiliyin kamilliyinə dəlalət baxımından çox dəyərlı faktorlardan biri odur ki, valideynlər valideyni dövlət himayəsindədir. Nəmərd rütbəsi almış keçmiş "qırx yigid"i oğlu ilə narazılıq salmaq, düşmənçilik yaratmaq üçün Dirse xana deyir: "Yarımasun-yarçımasun, sənün oğlun... ağ saqqallı qocanın ağzın sögdi, ağ birçəklü qarınun südin dardı" (D-19³). Əlbəttə, Dirse xan öz atasının, anasının təhqir olunması üçün (ögər belədirsə) oğlunu şəkətsiz cəzalandıracaqdı. Ancaq nəmərdlər Dirse xanı belə hədələyirlər: "Aqan durı sulardan xəbər keçə, arqarı yatan Ala dağdan tötər aşə, xanlar xanı Bayındıra xəbər varə... Gözdigündən öldigün yeg ola: Bayındır xan səni çağıra sana çatı qəzəb eyləyo" (D-19⁷). Deməli, yaşlı adamlar ailədə gərəyincə yola verilməyə, kiçik valideyn dövlət tərəfindən cəzalandırılırmış.

Oğuz xalqında ananın haqqına Tanrı haqqı kimi baxılır. Tanrı yaradıcı olduğu kimi Ana da yaradıcıdır, törədicidir, dünyaya övlad gətirir, onu öz canı ilə bəsləyir. Uruz "Ana haqqı - Tanrı haqqı denilməsəydi..." (D-53⁶) deyə ucalığını anasına bir daha xatırladır. Qadının ərinə məsləkdaş-məsləhətçi olması ilk boydanca nəzərə xüsusi çətdirilir: "Dirse xan dişi əhlinin söziylə toy eylədi, hacət dilədi..." (D-14¹¹)

Evi, var-dövləti yağmalanmış, qadını, oğlu, bütün qul-qaravaşı əsir aparılmış Qazan xan hər şeydən əl çəkib düşmənlə barışığa gəlmək üçün yalnız bir şərt təklif edir: "Mərə, Şöklü Məlik! Dünlügi altun ban ev-

lərimi götürüb durursan - sana kölgə olsun! Ağır xəzinəm, bol aqşam götürüb durursan - sana xərcəlik olsun - Qırq incə bellü qızla Birlə xatunu götürüb durursan - sana yesir olsun! Qırd yigidlən oğlum Uruzu götürüb durursan, qulun olsun! Tavla-tavla şahbaz atlarını götürüb durursan, sana binət olsun! Qatar-qatar dövələrin götürüb durursan - sana yüklət olsun! Qarıcıq anam götürüb durursan, mərə kafir, anamı vergil mana, savaşmadın, uruşmadın qayıdayım gerü dönəyim, gedəyim, bəllü bilgi!" (D-57⁹)

Oğuz-türk ailəsinin varlığında ən uca əlamət namusdur. Namussuzluq ən bağışlanmaz cinayətdir. Bu cinayətə heç bir güzəşt, heç bir amnistiya yoxdur. Namus kredosunda əsas ölçü ərin adı, heysiyyətini qorumaqdır. Tərbiyə elə aparılıb, cəmiyyət bu davranışa elə hazırdır ki, namus yolunda hərəkətlər avtomatlaşdırılıb, öz-özünə icra olunur. Qadın ərinin adını qorumaq üçün ölümə getməyə hazırdır. Oğul atasının namusu üçün ölümə tərəddüdsüz razıdır. Ana ərinin namusu yolunda özünü doğanmasına razı olur. Dastanda deyilənləri ictimai norma kimi reallaşdırən bir klassik səhnə var. Evini yağmalayan, ailəsinə əsir aparan kafirlər Qazandan daha şiddətli intiqam almaq üçün xatununu kef məclisinə gətirib onunla əylənmək istəyirlər. Şöklü Məlik Qazanın xatununu dalınca adam göndərir, ancaq onu seçə bilmir - Şöklü Məlikdən gələn adam "Qazan bəgin xatunu qanqımızdır?" (D-5110) dedikdə qırx yerdən "Mənəm" avazı qalxır. Düşmən öz niyyətinə çatmaq üçün daha alçaq tədbirə əl atır ki, Qazan oğlu Uruzu doğrayıb bişirsinlər, qadınların qarşısına qoysunlar, kim yeməsə, xanın xatunu odur. Qazanın qadını Boyu uzun Birlə xatun bu xəbəri oğluna çatdırdıqda Uruz anasına belə deyir: "Ağzun qurusun, ana! Dilün çürüsün, ana! Ana haqqı - Tanrı haqqı denilməsəydi, qalqubanı yerimdən duraydım, yaqanla boğazundan tutaydım, qaba ökcəm altına salaydım, ağ yüzünü qara yerə dəpəydim, ağzun ilə burundan qan şorladaydım... Saqın, qadın ana! ...mənəm üçün ağlamayasan. Qo bəni, qadın ana, çəngələ ursunlar, qo ətimdən çəksünlər, qara qıvrıma etsünlər, qırq bəg qızının önünə ilətsünlər. Anlar bir yedigində sən iki yegil! Səni kafirlər bilməsünlər - duymasunlar; ta kim sası dinlü kafirün döşəginə varmayasan, sağrağın sürməyəsən, atam Qazan namusunu sımayasan. Saqın" (D-53⁶) Bu, Oğuzun ailə namusunun örnəyidir. Ancaq bu ailə namusları cəmlənib Qalın Oğuz elinin əxلاق normasını təşkil edir. Qazan xanın xatununu sorarkən qırq bəy qızının xorla "mənəm" söyləməsi o deməkdir ki, namus Oğuz elində ictimai davranışdır: bir ailə ərinin namusu o ailə üçün nədirsə, dövlət başçısının namusu da millət üçün həmin odur. Göründüyü kimi, Qazan xanın namusunun qayğısını qırq bəy qızı çəkir. Onlardan hər biri tək-tək Şöklü Məliyin nəfsinin qurbanı ola bilər, ancaq heç kəs canını əsirgəmir. Çünki Qazan xan Qalın Oğuz elinin namusudur. Oğuz elində ailə namusunun ictimai məzmun kəsb etməsinə daha iki nümunə. 1. Əsirlikdə olan Bamsı Beyrəyin yalandan ölüm xəbərini gətirib onun qadını ilə evlənmək tələsi quran Yalançı oğlu Yalınçı'nın hiyləsi açılarkən xaini cəzalandırmaq üçün camaat elliklə ayağa qalxır "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu". 2. Ölüm ayığında namusunu qorumağı, qadının əxlaqını himayə

etməyi Bamsı Beyrək dövlətin padşahı Qazan xana tapşırır.

Ailə namusunun Oğuz elində ümumi əxلاق norması şəklində saxlanması ərin qadınına verilən ad təyinatında da əks olunur: Oğuz elində ərin qadınına, bugünkü təbirlə həyat yoldaşına halal deyirlər: "Qaçan Qazan evin yağmalansa, halalının əlin alur, dışra çıxardı, ondan yağma edərdi" (D-291¹²)

Oğuz ailəsində təkəvvadlılıq normadır. Oğuz ailəsinin abır, həyə, ismət keyfiyyəti çox göstəricilərlə yanaşı bir də bu norma ilə şərtlənir. Bu xüsusiyyət övlad-valideyn anlaşmasında munislik yaradır, ər-arvad münasibətlərində sevgi bölünməzliyini təmin edir, ailəni qısqançlıq virusundan azad edir. Ümumiyyətlə, Oğuz ailəsində ora-bura baxmaq, harama meyl, şərgözlük emosiyaları yoxdur. Yəqin ki, bu davranışda ailənin təkəvvadlılıq əxlaqının xüsusi akkumulyativ rolu var. Oğuz ailəsinin namus fenomeni də bu genetik faktorla güclüdür. Övlad tərbiyəsindəki uğur da bununla bağlıdır, qadının ərinə fəvqəladə sədaqəti də bu safıqdan irəli gəlir.

Tofiq Hacıyev

AKIN - bax: Aqın.

AQIN, AKIN - Böyük dəstə ilə basqın etmək. KDQ-də "akın" sözü əsasında yaranmış "akınçı" da işlənmişdir:

- "Bayındır xandan aqın dilədi" (D-202⁶);

"... - Qazan bəgdən aqın dilədi. Aqın verdi, çağırtdı. Aqınçı dərildi" (D-254); "Aqınçılar kafirin elin-günün urub qızın-gəlinin əsir etdilər" (D-252⁷).

AQINÇI - bax. Qəza.

AQİBƏT - Qarşısızalmaz mifoloji enerjiyanın dastan qəhrəmanlarının taleyini apardığı son uc nöqtəsi. Əvvəlcədən axırı hissediləcək bir şəkildə qurulmuş həyat sonluğu. Beyrək öz faciəli aqibətinə məhz dəmir mifoloji mənşələrin içində qovuşur. Aqibət adətən xoşbəxt sonluqlarla səciyyələnir. Faciəli aqibət yalnız sonuncu boyda Aruz qocanın və Beyrəyin qisməti olur.

Kamal Abdulla

ALA DAĞ - bax. Arqubeli.

ALANQU TAHİR (1916-1973, Türkiyə) - folklorşünas.

"Dede Korkut Kitabının İkinci Yazma Nüshası Üzerine" (Türk Dili, 1953, sayı 24) adlı məqaləsində KDQ-nin E.Rossi nəşrinə (1952) münasibətini bildirmişdir.

Əsərləri:

Dede Korkut Kitabının İkinci Yazma Nüshası Üzerine. Türk Dili. C.II. Ankara, 1953.

Cumhuriyettən Sonra Hikaye ve Roman. 1959, 1965.

Keloğlan masalları. 1967.

Türkiye Folkloru El Kitabı. 1983.

Ədəbiyyat:

Behçet Necatigil. Edebiyatımızda İsimler sözlüğü. İst., 1995.

Gökyay O.Ş. Dedem Korkut Kitabı. İst., 1995.

ALAY - Dəstə. KDQ-də işlənmiş "ala göndər", "ala ləkər", "ala qollu sapan", "ala qalqan" ifadələri "alay" sözü ilə eyni mənanı bildirir və "böyük dəstə" anlamındadır.

"- Oğlan gördü kim, bir alay atlu gəlür". (D-264); "... Oğuz ərənləri alay-alay gəldi" (D-285); "Alaylar bağlandı, qoşunlar düzüldü" (D-302³).

Belə böyük dəstələr - alaylar qoşun birləşmələrinin tərkib hissəsini təşkil edirdi.

ALÇAQLIQ, RƏZİLLİK - Azmanlığın (ülviliyin) əksi olan alçaqlıq (rəzillik) mənfi dini, əxlaqi, psixoloji mənalara bildirmək üçün işlədilir. KDQ-də alçaqlığın ən güclü örnəyi Təpəgözdür. Təpəgözdə nəhəng boy, azman iştah onun yaramazlığını güclü formada ifadə edir. Bu oğuz düşməninin yaramazlığını təkcə onun sosial düzənə "yonulmamış" vəhşiliklə asi kəsilməsi təşkil etmir. Təpəgöz həm də nankorluq, xəyanət simvoludur, onu yedirib-içirib saxlamış, ona sığınacaq vermiş Oğuz xəyanət etmiş varlıqdır:

"Ağ saqallı baban Aruza qan qusdurdu... "Kəsim" dedi, kəsdi. Gündə iki adam, beş yüz qoyun istədi. Dört oğul olan birin verdi. Üç olan birin verdi". (D-222¹)

KDQ-də yağlı düşmənin ordusu da mənfi məzmunu iri saylarla göstərdiyi üçün rəzillik məzmununu verir.

Niyazi Mehdi

ALINCA QALASI - bax. Əlincə qalası.

ALİM - bax. Elm

ALQIŞ VƏ QARĞIŞLAR - Alqış, öyü, qarğışlar sosial situasiyalarda ayrı-ayrı vəzifələr yerinə yetirirlər. Məs., qarğışlar konfliktlərin dil ekvivalenti olub konfliktləri çırpışdırma, dərinləşdirmə vasitəsinə çevrilirlər.

Tipik qarğışlar konfliktlərdə tərəflərin emblemətik göstəriciləri də olurlar.

Eyni baxımdan KDQ-dəki alqışlara, nəvazişlərə, bəyentili, öyümlü sözlərə də yanaşmaq olar. Bu zaman da dil faktlarının polifunksionallığı görünəcək.

KDQ-dəki deyimlərin mədəniyyətlərdə özəl estetik vəzifələri də var.

Azərbaycan folklorşünaslığında qarğış və alqış ilkin araşdırmalardan keçirilib. Ancaq belə araşdırmaların noticələri etnoqrafik, etnopsixoloji, kulturoloji planda tədqiq olunmayıb.

KDQ mətninin transformativ modeli və ya tekst quruculuğu alqış, qarğış, öyümlər, nəvazişlər strukturundan doğur. Mətni götürüb onun iri-iri bloklarını alqış, qarğış sxemlərinə reduksiya etmək olar.

Məsələn, "təsadüfi seçmə" prinsipi ilə yanaşsaq "Dirso xan oğlu Buğac xan boyu"nda ilkin parça belədir:

"Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. Şamı günlüğü yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalçası döşənmişdi" (D-10¹).

Bu cümlələrdə öyü, alqış ruhunun yüksək üslubu aydınca duyulur.

KDQ-nin döyüş səhnələrinin təsvirində tez-tez alqış, öyü estetikasına rast gəlirik:

"Yoxsa, a Qazan, ayağımdan sərmüzə atayınmı?"

Qara dırnaq ağ yüzümə çalayınmı?"

Güz alması kimi al yanaqlarımı yırtayınmı?"

Çənbərimə alca qanı dökəyiminmi?"

Ağır şivən sənin orduna qomayınmı?"

"Oğul", "oğul" deyübəni bozlayayınmı?" (D-139²)

KDQ-də söyüş konstruksiyasına da təsadüf edilir:

"İlaqırdı söyləmə, mərə itüm kafir!"

İtümə bir yalaqda yundım içən azğın kafir!"

Altındağı alaca atın nə öğərsin?"

Ala başlu keçimcə gəlməz mana!"

Başındağı tuğulğanı nə öğərsin, mərə kafir!"

Başındağı bərkümcə gəlməz mana!"

Altmış tutam göndərinə nə öğərsin, murdar kafir,"

Qızılçıq dəgənəgimcə gəlməz mana! (D-40¹³)

Bu fraqmentdən söyüş ilə bağlı bir maraqlı fakt da ortaya çıxır. Söyüş, adətən, təhqirin, məhəvi yaralamağın, zərbənin gücünü artırmaq amacı güdür. Ona görə də söyüşlər hədəf kimi insandan onun ləyaqəti ilə bağlı, onun öyündüyü şeyləri götürür.

KDQ-də dünyadan seçilmiş nəsnə və olaylar, bu nəsnə və olaylara hədəflənmiş hərəkətlər (söyləmlər) əsasən alqış, qarğış, öyü aktlarıdır.

Füzuli Bayat

ALLAH - Bütün kainatın yaradıcısı, sonsuz qüdrət sahibi, əvvəli və sonu olmayan ən uca varlıq. İslam teologiyasında Allahın zəti (mahyyəti) haqqında mühakimə yürütməyin şəriətə zidd, elmə faydasız olduğu əsas götürülərək O-nun varlığı daha çox predikativ əsasda öyrənilir. Klassik teologiyada Allah "varlığı", "birliyi", "isimləri" və "sifətləri" olmaqla dörd aspektdən öyrənilir. Allahın varlığı dedikdə onun mövcudluğunun reallıq olması nəzərdə tutulur. Allahın varlığının müəyyənləşdirilməsi qnesoloji cəhətdən müxtəlif səviyyələrə ayrılır. Kainatın maddi nizamının, ilahi nizamın təzahürü kimi mənalandırılması bu səviyyələr içərisində xüsusilə geniş yayılmışdır. Digər bir qnesoloji səviyyə isə intuitiv sezimdir. Bu daha çox dar bir dairəyə (övlialara) mənsəbdür.

Allahın birliyi dedikdə (tovhid), O-nun təkliyi nəzərdə tutulur. İslamda "Lə iləhə illəllah" (Allahdan başqa Allah yoxdur) kimi formulə edilən tovhid O-nun zəti etibarilə şəriksizliyini, sifətləri etibarilə yaratdıqlarına bənzəməməsini ehtiva edir.

Allahın isimləri dedikdə, Quranda O-na şamil edilən adların (epitetlərin) məcmusu nəzərdə tutulur. Allahın Quranda mövcud adları "əsməül-hüsna" (gözəl adlar) şəklində müsəlman aləmində geniş yayılmışdır. Bu adların hər biri (rəhman, rəhim, məlik, qüddis və s.) O-nun müəyyən ilahi atributunu özündə əks etdirir. Allahın isimləri a) zatla əlaqəli, b) kainatla əlaqəli, v) insanla əlaqəli olmaqla üç qrupa bölünür.

Allahın sifətləri dedikdə, O-nun zatına aid bir anlayış nəzərdə tutulur. Sifətlər də həmçinin a) tənzihi, b) sübuti, v) fəli olmaqla üç qrupa ayrılır.

Tənzihi sifətlər Allahın nə olduğunu deyil, nə olmadığını bildiren sifətlərdir. Sübuti sifətlər Allahın zatına aid edilən və O-nun nə olduğunu bildiren sifətlərdir. Fəli sifətlər Allah-kainat və Allah-insan münasibətlərini bildiren sifətlərdir.

Dünyanın bütün dini sistemlərində Allah inancı mövcud olmuşdur. Hətta qədim sivilizasiyaların çoxallahlı hesab edilən dini sistemlərində də (məs., As-

sur-Babil dini sistemi) kiçik tanrılardan fərqli baş Allah mövcud olmuşdur. Eyni fikri qədim Çin, Misir, Hind sivilizasiyalarının dini sistemləri haqqında da demək mümkündür.

Qədim türklərin dini-mifoloji sistemləri içərisində monoteist xarakterə malik tanrıçılıq özümlü mövqeyə malik olmuşdur. Tədqiqatlar sübut edir ki, qədim türkün Tanrı haqqında təsəvvürü müsəlmanın Allah təsəvvürlərindən prinsip etibarilə bir o qədər fərqlənirdi. Tanrıçılıqdan İslama keçid dövrünün abidəsi olan KDQ-də də İslamı qəbul etmiş oğuzların Allaha inamı, səmimi bağlılıqları bütün boylarda görünməkdədir. KDQ-dəki türklər - oğuzlar bir olan Tanrını bütün işlərin rəvac verəni bilmiş, hər əməlin onun izniylə yerinə yetdiyinə etiqad etmişdilər: "Allah-Allah deməyincə işlər önməz", "Qadir Tanrı verməyincə ər bəyməz" (varlanmaz). KDQ-də Allaha "üstümüzdə Allah", "Qadir", "Qəhhar", "Haqq-təala", "Yaradan qadir Tanrı", "Yaradan Allah", "Ucalardan uca", "Yoxdan var edən", "Padşahlar padşahı", "Əziz", "Cabbar", "Sətar", "Əhəd", "Səməd", "Ulu", "Cömərdlər cömərdi" və başqa adlarla müraciət olunur. Allahın KDQ-dəki adlarının əksəriyyəti İslamın müqəddəs kitabı Qurandan (KDQ-də "yazılıb düzülüb göydən endi Tanrı elmi" adlandırılır) götürülmüşdür.

Oğuz igidlərinin Allaha sığınıb ondan kömək dilməsi bütün dastan boyu müşahidə olunur:

Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən, əziz Tanrı?!
Anadan toğmadın sən, atadan olmadın.
Kimsə rizqin yemədin.
Kimsəyə güc etmədin.
Qamu yerdə əhədsən, allahü-səmədsən!
Adəmə sən tac urdun,
Şeytana lənət qıldın.
Bir suçdan ötürü dərcəhdən sürdün.
Nəmrud gögə ox aldı,
Qamı yarıq balığı qarşu tutdun.
Ululuğma həddin, sənin boyun-qəddin yoq!
Ya cismlə gəddin yoq!
Urduğun ulatmayan ulu Tanrı!
Götürdügün gögə yetürən görklü Tanrı!
Qaqduğın qəhr edən qəhhar Tanrı!
Birliğinə sığındım, çələbim, qadir Tanrı!
Mədəd səndən!
Qara donlu kafərə at dəpərəm,
işümi sən onar! (D 209-210)

Göründüyü kimi, Allahın müəyyən xüsusiyyətlərini yada salan oğuz igidi onu mükəmməl obraza çevirir, O-na aşağıdakı təyinləri aid edir:

- a) mistik-ruhani təyinlər;
- b) bəşəri təyinlər.

Ruhani təyinlərin əksəriyyəti dini kitablardan, hədislərdən gəlir. Bəşəri təyinlər isə xalq təfəkküründə müəyyən olmuş ifadələrdir. Allah - Tanrıya aid edilən dini təyinlərin əksəriyyəti əvvəl eposun dilinə keçmiş, müəyyən müddət şifahi şəkildə mövcud olmuş, sonra KDQ-də əks olunmuşdur.

Ədəbiyyat:

İslam ansiklopedisi. H c., İstanbul, 1989.

Abdulla B.. «Kitabi Dədə Qorqud»ün poetikası. B., 1999.

Cəfərov N. «Kitabi Dədə Qorqud»da İslama keçidin poetikası. B., 1999.

Nizami Cəfərov

ALLİTERASIYA - Samit səslərin təkrarından formalaşan bu üslubi fiqurdan kifayət qədər istifadə olunur. Yazı mədəniyyətinin möhkəmlənməsini nümayiş etdirir. Dastan dilində ən müxtəlif samitlərin təkrarı özünü göstərir. Faktiki olaraq bəlo qəbul edilə bilər ki, Dastanda alliterasiya və sintaktik paralelizm ilə müasir qafiyə ənənəsinin ibtidai əsasını qoyublar. Söz əvvəlində, söz ortasında alliterasiya daha işləkdir. Söz sonunda artıq ibtidai qafiyələnmə baş verir. Nümunə:

... Yigirmi min ər yağı görümsə yılamadım.
Otuz min ər yağı gördümsə - ota saydım.
Qırx min ər yağı gördümsə qiya baxdım...
Səksən min ər gördümsə səksənmədim...
və s. və i.a.

Bu nümunədə "y", "t", "q", "s" səslərinin homofonliyindən yaranan alliterasiya eyni zamanda qafiyə sisteminin yaranmasına və təkmilləşməsinə tokən verir.

Kamal Abdulla

ALMAN DİLİNDƏ - KDQ ilk dəfə bütöv şəkildə tanınmış alman şərqşünası doktor Y.Hayn tərəfindən alman dilinə tərcümə olunub 1958 ildə Sürixdə Manesse nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. Tərcüməçinin kitabına yazdığı geniş elmi-təhlil "Son söz" başlığı altında verilir. Burada mütərcim Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, dastanların tarixi-coğrafi təhlili üzərində dayanır. Ona qədər olan araşdırmalara tənqidi yanaşır. Mütərcim KDQ-ni dünya ədəbiyyatının nadir nümunələri sıralarına layiq hesab edir. O, köçəri xalqların yaratdığı azad, məğrur və fədakar qadın surətləri haqqında xüsusi məftunluqla danışır, döyüşdə mübariz, sərt, ailədə isə yumşaq, dinə xasiyyətli kişi surətləri də onun diqqətindən yayınmır. Hayn KDQ-nin dilinin təbiiyi, sadəliyi, cəzbediciliyini köçəri mühiti üçün qeyri-adi hesab edir. Kitabda olan çətin söz və ifadələrə geniş izahat verilir. Burada həmçinin tarixi mənbələr, coğrafi ərazi və adların elmi cəhətdən maraqlı və əsaslı izahı vardır. Bəzi xırda nüqsanlara baxmayaraq, kitabın tərcüməsi ilk təşəbbüs kimi yüksək qiymətləndirilə bilər.

Dastan tərcüməçi-şərqşünası H.Ə.Şmide tərəfindən tərcümə olunaraq çapdan çıxmışdır. Tərcüməyə böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşan Ə.Şmide KDQ boylarını bədii cəhətdən dolğun, zövqlə tərtib edilmiş şəkildə alman oxuculara çatdırmışdır.

Flora Mustafayeva

ALP, ALB -Unvan, dastan qəhrəmanının mədəni-davranış kodu. Boylarda alplıq ruhu qəhrəmanlıq, cəsarət, güc rəmzi, əsgəri ünvanıdır. Alp əski tayfa strukturunda qoçaqlığına, mərdliyinə görə seçilən, bir zümərə təşkil edən, davranış, rəftar, geyim və silahları ilə başqalarından fərqlənən imtiyazlı təbəqədir. Bunun kökündə türk atlı-köçəri mədəniyyətinin biçimləri olan alplıq durur. Hərfi mənası qorxmaz, igid, cəsur və sadəcə qəhrəman olan alp bir ad-titul kimi Göy Türk dövlətində cəsarətli kağanların adlarında da işlədilmişdir. Bu adı Skif-Saka hökmdarı, iranlıların Əfrasiyab adlandırdıqları Alp Ər Tonqa da daşıyırdı.

F.Köprülüyə görə "Alplıq" səlcuqlarda rəsmi ünvan idi. Bunu Alp sözünün hökmdar ləqəblərinə - alp- nanc, alp-qutluq, alp-inanc qutluq şəkildə işlə-

dilməsi də sübut edir. Səlcuq hökmdarlarından birinin adı Alp Arslandır, bir Qaraxanlı hökmdarının adı Alp Ərxandır. Alp adının tarixi göstərir ki, bu təkcə qəhrəmanlığı bildirmir, həm də əsilzadəlik statusudur.

Oğuzların dastan dövründə alplığın törənməsi xüsusi məna qazanmışdır. Buna görə də Oğuznamələrdə və KDQ-də alplıq təkcə mədəni-sosial termin yox, həm də siyasi istilahdır. Oğuzçuluq hərəkatının alplara söykənməsi də təsadüfi deyildir. KDQ-də, həmçinin Oğuz atalar sözlərində üç yüz altmış altı alpdan söhbət açılır. Məsələn, "...Üç yüz altmış altı alp ava binsə..."(D-237). KDQ-də alp ərlərin bəzi davranış normaları da özünü göstərir.

Dastana görə "Alp ər ərddən adın yaşurmaq eyib olur" (D-231⁹). Bununla yanaşı KDQ boylarında qəhrəmanların bir çoxu məhz alp titulu daşıyır Alp Aruz, Alp Rüstəm...

Türk islam təriqətləri əski oğuzların alp anlayışına yeni bir məzmun da əlavə etdi: ərənlilik. KDQ oğuznamələrində alp ərənliliyin öyülməsi də bununla bağlıdır. İslamın gətirdiyi qazilik ünvanı alp ərənliliyi sıxışdırıb aradan çıxarana qədər nəinki Oğuz dastanları, həmçinin türk təriqətlərindən yəseviiyyə, bəktəşiiyyə, nəqşəbendiiyyə, səfəviyyə və b. alp ərəni türk qəhrəman tipi kimi uca tuturdular. Ancaq türk qazi tipi nə qədər dini-irfani məramla bağlansa da, keçən əsrin sonlarına qədər alp institutunun bütün semantikasını saxlayırdı. Savaşçı dərviş zümərəsi olan alp ərənlər əski Oğuz törəsinin keşikçiləri idilər. Bunu Baba İlyasın, Baba İshakın qaldırdığı ələvi-şii alp ərənlərinin üsyanı da göstərir.

Alplıq yaşı KDQ-da 14-15-dir. Manas, oğlu Semetey də 13-14 yaşlarında bu ünvanı alır. KDQ-də Dədə Qorqud Basata, Buğaca, Bamsı Beyrək ad verməsi əslində onların alplar cərgəsinə daxil olması deməkdir.

XIV yüzilliyin böyük təriqət səiri Aşiq Paşa "Qəribnamə" əsərində alplara xas olan doqquz şərtədən danışır: möhkəm ürək, güc, qeyrət, yaxşı at, döyüş paltarı, yay-ox, qılınc, cida, yoldaş. Türk qəhrəmanlıq dastanlarının araşdırılmasında bu doqquz keyfiyyətin varlığı aydın görünür. Yazıçıoğlu Əli də əsərində göstərir ki, bəzi alplar atlarının boynundan qızıl qotazlar, bəzi alplar biləklərindən qaplan quyruğu asırdılar. Bəziləri də başlarına quş lələyi taxırdılar.

Alplar döyüşdə ölməyi özlərinə şərəf bilirdilər. Bunu VI yüzilliyin çin qaynaqları da təsdiqləyir.

Alp olmaq əslində dünyaya hökm etməkdir. Alplıq və hökmlərlik fütuhət ideyası ilə birləşərək dünyanı almaq şəkildə Oğuz dastanlarında variasiya edilir. Digər tərəfdən Oğuznamələrdə alplıq və hökmlərlik Tanrı vergisi kimi təqdim olunur. Türk ordusunun Tanrı ordusu kimi xarakterizə edilməsi məhz bununla bağlıdır. Türk alplıq nizamının, törənin qoruyucusudursa, başqa etnoslarda o, Tanrı qəzəbi kimi qavranılır. Attilanın, Çingizin, Teymurun, Hülakunun Tanrı qəzəbi olduğu mifoloji rəvayətlərdən görünməkdədir.

KDQ-də Oğuz alplarının kafirlərə qarşı vuruşu, pozulmuş sərəhəddin bərpası, nizamın gözlənilməsidir. Şübhəsiz, kafirlərin də nəzərində Oğuz alpları Tanrı qəzəbidirlər. KDQ-də çox vaxt Oğuz alpları üçün çarp termini işlədilir ki, bu da bir çox halda alp ərəne adekvatdır.

Oğuz dastanlarında, o cümlədən də KDQ-də ideal insan tipi alpdır. Alp arxaik dastanlardakı batır döyüşçü tipinin eynidir. Eyni ilə təriqət ədəbiyyatında da ideal insan tipi alp ərən, yaxud da dərvişdir. Birnə ilərdə fiziki güc əsaslırsa, sonuncuda mənaevi güc ön plana çəkilmişdir.

Ədəbiyyat:

Köprülü F. "Alp" - İslam Ansiklopedisi. c.2. İst., 1989.
Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı. B., 1993

Füzuli Bayat

"ALP ƏR TONQA" - bax. Əski türk dastanları.

ALP ƏRƏN, ALB ƏRƏN - "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da adı çəkilən Oğuz qəhrəmanlarından biri. İlek qoca oğlu **Alb Ərən** şəkildə xatırlanır (D-62).

Epik bioqrafiyası Yazıcı oğlu Əlinin "Oğuznamə"sindəki Etil-Alp haqqında verilmiş məlumatla bir çox nöqtədə üst-üstə düşür.

Alp Ərən qədim türk dilində "igid", "qəhrəman döyüşçü" mənası ifadə edir. Mahmud Kaşqarlı Turanın əfsanəvi hökmdarını **Tonqa Alp Ər** adlandırır. Oğuznamə söyləyənlərin dilində isə Etil-Alp **Ər/Ərən** modelinə uyğun adın varlığı da istisna olunmur.

Epik ənənədə Oğuz kağan obrazının təşəkkülündə Etil Alp Ərənin iştirakı baxımından Oğuz kağanın da, tarixi Attilanın da oğlanlarından birinin **Dəngiz** adlanması faktı əhəmiyyətlidir.

Calal Baydili

ALP RÜSTƏM - bax. Dözən oğlu Alp Rüstəm.

ALPAMIŞ - Özbək, qazax, qaraqalpaq, tacik, başqırd, tatar, türk- Anadolu xalqları arasında geniş yayılmış qəhrəmanlıq dastanları və nağıllarının adı. Qazax, altay, başqırdların "Alpamiş" nağılı özünün arxaikliyi və mifikliyi ilə fərqlənir. Qalan nağıl variantları cüzi dəyişikliklə başqa türk xalqları arasında məşhurdur. Özbək, Qaraqalpaq nağıl variantında milli etnik cizgilər nəzərə çarpdığından onları bir qədər sonrakı dövrün məhsulu hesab etmək olar. Ancaq bütün nağıl variantlarında əsasən a) Alpamişin sevgilisinin arxasınca gedib çətin sınaqlardan keçərək qələbə çalması və toy, b) Alpamişin kalmıqlarla döyüşü, əsir düşməsi, macəraları və nəhayət, geri-vətəne qayıtması nəql olunur. Məzmun planında, "Alpamiş"ın nağıl variantı dastan variantından kəskin şəkildə fərqlənir.

"Alpamiş" dastanının əsasən dörd variantı vardır: künqrat (bura özbək, Qaraqalpaq, qazax Alpamişləri daxildir), oğuz (bura Bamsı Beyrək daxildir), altay (bura "Alp-manas" daxildir), qıpçaq (bura başqırd, qazax, tatar variantları daxildir). Dastanın adı ayrı-ayrı variantlarda fonetik dəyişikliklə belədir: "Alpamiş" (özbəklərdə), "Alpamiş" (qazaxlarda, qaraqalpaqlarda), "Alp-Manaş" (altaylarda), "Alpamiş və Barsın Xiluu" (başqırdlarda), "Alpamiş" (kazan tatarlarında). "Alpamiş" dastanı XIX yüzilliyin sonlarından mölunü idi. Onun son variantları (altay variantı) XX əsrin 40 illərində yazıya alınmışdır.

"Alpamiş" dastanında tayfa münasibətləri, endoqam nığah, etnik-dini qarşıdurma ön plandadır. Buna baxmayaraq dastanda XIV-XVII əsrlərlə səsleşən ipe-

disələr də əks olunmuşdur. Variantlar arasındakı mövcud fərq dastanın yaranma, formalaşma vaxtı və yeri ilə bağlıdır. Buna baxmayaraq bütün variantların süjeti demək olar ki, eynidir. Arxaik elementlər daha çox Altay variantında qorunmuşdur. Oğuz variantı "Bamsı Beyrək" də türk tarixinin əski çağları ilə səsleşən motivlər onu Alpamışın qalan variantlarından fərqləndirir. Özbək dastanında Alpamış, onun sevgilisi Barçın, bacısı Qaldırqaç, vəfali dostları Qaracan və Keyqubad mənsub olduqları xalqın ən gözəl keyfiyyətlərinin daşıyıcılarıdır. Xeyirxahlıq, cəsarət, böyük ürəklik, əyilməzlik, mübarizədən dönməzlik və vətənə məhəbbət bu qəhrəmanlara xas olan başlıca cəhətlərdir.

Özbək "Alpamış"ın ənənəvi yeni variantlarda Alpamışın oğlu Yadigarın qəhrəmanlıq macəraları ilə davam etdirilmişdir. Lakin bu yeni nağıl "Alpamış"dan öz poetik stili və yüksək bədii məziyyətləri, dilinin aydınlığı, ifadə zənginliyi, atalar sözləri təşbehlərin rəngarəngliyi, dilin, üslubun yeniliyi etibarlı ilə xeyli fərqlənir. Özbək "Alpamış"ın ən yaxşı variantı 1928 ildə Fazil Yuldaşoğlundan yazılmışdır.

Eposun ayrı-ayrı variantları K.Xeyrəddinov, N.Ulaqəşev, A.A.Valitov, S.Muqanov, N.S.Smironov, T.Sadıqov, V.M.Jirmunski, X.T.Zərifov və digər folklorşünaslar tərəfindən müxtəlif illərdə araşdırılmış və nəşr edilmişdir.

Xatırladaq ki, "Bamsı Beyrək" və "Alpamış" mövzusu V.M.Jirmunski və X.T.Zərifovun hələ 1947 ildə birgə yazdıqları "Özbək xalqının qəhrəmanlıq eposu" adlı əsərdə geniş araşdırılmış və obyektiv olaraq hər iki abidə arasında etnik soydaşlıq olduğu göstərilmişdir. O da qeyd olunmuşdur ki, bu abidələrin süjet xəttində qəhrəmanın anadan olması, nişanlanması, üç sınaqdan qalib çıxması, qızın toy günü qəhrəmanın gəlməsi, vüsal həsrətinin sonu, adlarda olan oxşarlıqlar və s. kimi yaxın motivlərin olmasına baxmayaraq "Bamsı Beyrək boyu"nda "Alpamış"a nisbətən arxaik elementlərin çoxluğu (xüsusən, nişanlılar arasında sınaq yarışlarında) inkar edilməzdir. "Bamsı Beyrək" birbaşa "Alpamış"ın invariantı deyildir, hər iki abidə öz başlanğıcını qədim axardan almış müstəqil variantlardır. Kunqrət (özbək) "Alpamış"ın tarixinə gəldikdə o son dəfə Şeybani xan dövründə (XV-XVI) Orta Asiyada kalmıqlarla köçəri türk tayfaları arasında gədən toqquşmaları da özündə əks etdirmiş və bu dövrdə də tamamlanmışdır.

V.M.Jirmunski "Oğuzların qəhrəmanlıq eposu və Qorqud kitabı" adlı əsərində bu mövzuya yenidən (1962) qayıtmış və tamamilə əvvəlki fikirlərinin əksinə olaraq "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nun "Alpamış" eposu əsasında yarandığını sübut etməyə çalışmışdır.

V.M.Jirmunskiyə görə "Alp-Manaş" oğuzların ilk yurdu Dağlıq Altayda hələ VI-VII yüzilliklərdə türk xaqanları dövründə mövcud olmuş, elə orada da yazıya alınmışdır. Oğuz eposu səlcuqlər vaxtında (XI əsrdə) Zaqafqaziya və Kiçik Asiya, daha sonralar feodal qanunlarının təsirini özündə əks etdirərək, yeni ədəbi dəyişiklərlə "Bamsı Beyrək" adı ilə "Dədə Qorqud" kitabına daxil olmuşdur.

"Alpamış" dastanında nəzir-niyazla böyük qardaşın bir oğlu və bir qızı, kiçik qardaşın isə qızı dünyaya gəlir. Lakin tez bir zamanda qardaşlar arasında zid-

diyyət yaranır. Kiçik qardaş öz tərəfdarlarından ibarət on min ailə ilə vətəni tərk edir, kalmıqların ölkəsinə köçür. Bütün macərələr bundan sonra başlanır. Oğlan yeddi yaşında ikən qəhrəmanlıq göstərir. O, babasının on dörd batmanlıq yayının kirişini çəkir. Atdığı ox ildirimi kimi Əsgər dağının zirvəsinə dəyir. Bu qəhrəmanlığa görə ona "Alpamış" adı verilir. Gənəlik həddinə çatanda isə bacısının təkidi ilə əmisi qızına qovuşmaq üçün səfərə çıxır.

Türk dastanları üçün xarakterik olan sınaq yarışlarında Alpamış rəqiblərinə qalib gəlir. Bir sıra çətinliklərə baxmayaraq nişanlısı, yaxın dostları və kalmık sərhədinə köçmüş yurddaşları ilə bərabər vətənə qayıdır, küsülü tayfa yenidən birləşir, atası ilə əmisi bəzən, bir-birinin günahından keçir.

Dastanları səciyyəvləndirən ənənəvi tələblər baxımından özbək "Alpamış"nda bəzi arxaik nişanələr olsa da, əsasən qəhrəmanlıq motivlərində ardıcılıq və bütövlük zəifdir.

Özbək "Alpamış"nda cıdır yarışında yalnız Alpamışla Al-Barçının adı iştirak edir. Alpamışın adı geri qalarkən Al-Barçın öz atının deyil, Alpamışın atının qalib gəlməsini arzu edir. Atı rəqibinin atından geri qaldıqda Alpamış özündən gedir. Al-Barçın onun üzünə su vurur, ayıldır, təsəlli verir. Orta əsrlərdə və sonrakı yüzilliklərdə olduğu kimi bu yarışda (bayquda) beş yüz atlı gənc iştirak edir. Belə kütləvi yarış heç də türk xalqlarının müasir el toylarındakı cıdır yarışlarından fərqlənmir.

"Alpamış"dan fərqli olaraq, KDQ eposunda bütün yarışlar Baniçiqəklə Beyrək arasında gedir. Yarışda ox atan, at çapan, gülüş tutan Baniçiqək sadəcə sevib-sevilmək üçün yaranmayıb, o, həm də Oğuz qəhrəmanıdır. Beyrəklə Baniçiqəyin yarışından bir daha aydın olur ki, o, atası Baybörədən qız diləyərkən "Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən durmadım ol durgəc görək! Mən qarağuc atıma binmədin, ol binmax görək! Mən qırımı varmadın ol mana baş götürmək görək! Bunun kibi qız alı ver, baba, mana" (D-81¹) - sözlərini nahaq yerə deməyib. Al-Barçında isə bu keyfiyyətləri görmürük.

"Alpamış" eposunda bir çox məqamlarda qədimlikdən daha çox sonrakı yüzilliklərin əlamətləri ilə qarşılaşırıq. Burada oxatma yarışı ilə yanaşı odlu silahdan atəşəçmə yarışı da var. Şahi-mərdan Əli də Alpamışın köməyindədir. Şah, pəhləvan, sehbəz, dəstərxan, mismar və s. adı çəkilir. Özbək versiyasında olduğu kimi qazax, qaraqalpaq versiyalarında da Alpamış özbək, Al-Barçın özbək qızı, Bayçibar özbək adı hesab edilir.

"Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu" ilə "Alpamış" eposu arasında süjet oxşarlığı mübahisəsizdir. Hər iki abidədə hətta qəhrəmanların taleyi də bir-birinə bənzəyir. Nəzir-niyazla dünyaya gəlirlər, sevgililərinə qovuşmaq üçün uzaq ölkələrə səfərə çıxırlar. Müsəbiqə yarışlarında qalib gəlirlər, çətin sınaqlarla, düşmən hiylələriylə üzleşirlər. Baniçiqək Beyrəyin beşikkərtməsi olduğu kimi Al-Barçın da Alpamışı uşaqlıqdan sevir. O, yeri gəldikdə sevgilisinə ilk məhəbbətini xatırladır: "Mənim xanım! Niyə dillənmirsən, məni əldən saldın, bəlkə nahaq yerə sən mənim uşaqlıqdan arzum, diləyimşən" - deyir.

Beyrəyin atasının adı kimi Alpamışın da atasının adı Baybörədi. Bamsı-Alpamış (Alp-Manaş), Baniçiqək-Barçın adlarında da oxşarlıq var.

Məhəbbət dastanlarında övladsızlara övlad, sevən və sevilənlərə murad verən, onlara dar ayaqda nıcat yolu göstərən ya Xızır, ya da dərvişdir. "Alpamış"da isə Həzrət Əli Əleyhissəlam özü övladsızlara köməyə gəlir.

Eposda islamın qəbulundan və güclənməsindən sonra türklərin məişətində yer tutan bə'zi yasaqlara da rast gəlirik. Alpamış Al-Barçını qırx hərəminin təhlükəsindən xilas etməyə gedərkən ilk öncə Barçının qırx qul-qaravaşı ilə rastlaşır. Qızlar Alpamışa sevgilisi ilə gizli görüşməyi məsləhət görür, ancaq o, belə görüşü özünə rəva bilmir, əməsinə hörmətsizlik hesab edir.

"Alpamış" eposu məhəbbət dastanlarını şərtləndirən bəzi əlamətlərlə başlansa da burada məhəbbət yolunda əzabkeş qəhrəmanları görmürük.

"Alpamış" eposunun ayrı-ayrı variantlarındakı çoxsüjetlilik, rəngarəng kompozisiya, zəngin poetik təsvirlər göstərir ki, bu epos "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu" və ümumən KDQ boyuları ilə müqayisədə daha yetkin folklor mühitində yetişmişdir. Burada səriyyəət də hər şeydən əvvəl ölçülü-biçilidir, misra və qafiyələr bitkin, müasir poeziya nümunələri səviyyəsindədir.

Ədəbiyyat:

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. М., 1974.

Жирмунский В.М. Х.Т. Зарифов Узбекский народный героический эпос. М., 1947.

Орлов А.С. Казахский героический эпос. М., 1945.

Hüseynqulu Məmmədli

ALPANLAR - KDQ-də Albaniyanın tarixi əhəli-si. "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy"da Oğuz elinin böylərbəyi Qazan xan "alpanlar başı" adlanmışdır. "Qazlıq qoca oğlu Yegnek boyu"nda bir daha eyni soy adı (etnonim) ilə rastlaşırıq. "Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gördüm. Ağ aşığı alpları yanıma saldım". (D-206¹⁰) Kitabın bəlli olan çaplarının çoxunda və yabançı dillərə çevirmələrində "alpanlar" yerinə "alplar" sözcüyü getmişdir. İkinci parçada "alpanlar" və "alplar" deyimini bir-birinin ardınca keçməkdədir. Birincisi etnonim, "alpan döyüşçüləri", ikincisi isə sadəcə "igidlər" mənasındadır. Bununla yanaşı, alp və alpan anlayışları kökə bir-birinə yaxındır. Mahmud Kaşqarlı "Divan"ında "alb", yəni birinci sözcüyün son samiti "b" yazılmışdır. Kitabın özündə də bir neçə yerdə alb yazılışı qarşıya çıxır: "İlik qoca oğlu Alb Öron"; "Alb ördən adın yaşurmaq eyib olur". Kitabda b-p samitləri ümumən cingiltili və kar yazılışda, yəni iki şəkildə keçməkdədir: parmaq, tobuq, Baybörə, Baybican və b. Hələ XIX yüzildə Abbasqulu Ağa Bakıxanov Alpan kənd adını antik qaynaqlardakı "alban" adı ilə bağlamaqla, ənənəvi b-p səs keçidinə göz yetirmişdir.

Alp/alp anlayışı təməlinde an şəkilçisinin sona gəlməsi ilə alban /alpan soy adının yaranması fonetik və semantika baxımından qanuna uyğundur. "Kutadqu bilik" poemasında "Bayat berdi davlat ay türkan qutı" misrasında "türk" sözlünə "an" sonluğu yüklənməklə "türklər" anlayışı alınmışdır. Türkan (yer adı), erən sözləri də an, ən sonluğu ilə dilimizdə cəm bildirən

müvafiq anlayışlar yaratmışdır. Tarixi keçmişdə bir sıra xalq adlarının sosial-əsgəri anlayışlar üzərində yaranıb ortaya çıxması bəllidir. V.V.Bartold "türk" sözünün Orhun yazılarında işlənmiş olan "türü" (qanun, adət, qanuna arxalanan toplum) anlayışına bağlayırdı. Döyüşçü, kişi anlamında əski çağlarda işlənmiş olan "Uzbek", "Qazax" sözləri də sonralar xalq adına çevrilmişlər. Və əksinə, qədim kimeri (Kimeray, Gimirri) xalqı əsgəri yaşayışı ilə ad çıxardığı üçün, osetin dilində "qmiri /qumeri" (alp, güclü kişi), gürcü dilində "qmiri" (bahadır, qəhrəman) və rusçada "kumir" anlayışları yaranmışdır.

İrandilli və Qafqazdilli xalqların içərisində "alban" isimli etnos bəlli deyildir və olmamışdır. Türk xalqları içərisində isə bu adı daşıyan etnos bəllidir (qazax, qırğız və türkmən xalqlarının tərkibində). Tyan-Şan dağı ətəklərində qazax xalqının "alban" boyu günümüzə kimi yaşamaqdadır. Alban adı daşıyan etnos tarixi qaynaqlar üzrə Transqafqaza Saka (Iskit) tayfalarından biri olan Uzun (Uşun) qolunun tərkibində gəlmişlər. KDQ qəhrəmanlarından biri də Uşun (Usun) Qoca adlanır. Altayşünasların fikrincə: "Sonralar qazaxların, özbəklərin və b. xalqların tərkibinə keçmiş olan usunlar soykökcə sakaların qollarından biri idi; usun və kanqlı (kəngər) mədəniyyəti saka mədəniyyətinin davamı olmuşdur. Antik müəlliflərdən Herodot, Hesiod, Esxil Miletli, Hekatey Hippokrat və Strabon Saka-İskitlərin hippofaq ("at əti yeyən"), hippomolk ("madyan sağan", at südü içən) bir toplum olduğunu yazmışlar. İrandilli xalqların (farslar, əfqanlar, beluclar, taciklər, kürdlər, osetinlər və b.) heç birisi tarixi etnoqrafiya biliklərinə görə at əti yeməmiş, at südü və ya kumis içən olmamışlar. Onların epik abidələri sayılan "Şahnamə" və "Nart" dastanlarında da bunu xatırlada biləcəklər bir bilgi yoxdur. Oğuz türkləri abidəsi olan KDQ boyurları ələ aldıqda isə, həmin "at əti yeyən", "at südü içən" insanlar cəmiyyətini görürük. Bu kitabın artıq birinci boyunda Xanlar xanı Bayındır "toy edib atdan ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırması"; Dirsə xan isə "Ulu toy elədi... Dəpə kibi at yıxdı, göl kibi qımız sağdırdı". Beləliklə, tarixi qaynaqlar "alban" etnos adının kökünü "Qafqaz-İber dünyası" xəritəsində və ya Alp və Şotland dağları yerləşən Avropa məkanında aramağın yanlış olduğunu ortaya gətirmişdir.

Ədəbiyyat:

Əliyərli S. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar. Azərbaycan filologiyası məsələləri, III. B., 1991.

Əliyərli S. "Книга Коркуда": проблемы комплексного историко-филологического исследования. Советская тюркология. 1989, N 4.

Kitab-i Dedem Korqud: tarixi-filoloji araşdırma təcrübəsi. II Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten. 1988, TTK Basım evi, Ankara, 1994.

Azərbaycan tarixi, B., 1996.

Süleyman Əliyərli

"ALTUN KÜPƏ" - Qədim Türk xüsusiyyətlərinin, adət və ənənələrinin bir çoxunu özündə əks etdirən KDQ-də "altun küpəli Oğuz bəyləri"ndən də bəhs olunur: "Qulağı altun-altun küpəli... Boz ayğırlı Beyrək çapar yetdi". (D-67).

Çin mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə qırğızlar da qulağa həlqə, yəni sırğa taxmaq adəti mövcud imiş.

Son Xarəzmşahlar dövrü tarixini yazan məşhur Nəsəvidə olan bir qeyd bu adətə aiddir: Səlcuq hökmdarı Alp Arslan Gürcüstana etdiyi səfərlərdə oradakı bir çox bəyləri əsir etmiş, sonra onların qulaqlarına öz adları həkk olunmuş həlqə taxaraq azad etmişdi. Səlcuqların süqutundan sonra bəylərin hamısı bu həlqələri çıxarmışdılar. İlk Səlcuq hökmdarları əsirlik rəmzi kimi qulağa həlqə taxmaq üsulunu bildirdilər. İkincisi, Xarəzmşahın bu həlqələrin mahiyyətini anlamayaraq öyrənməyə ehtiyacı olduğu göstərir ki, Xarəzmşahlar dövründə - heç olmasa hökmdarların, şahzadələrin, əyanların və sərkərdələrin qulaqlarına belə şəkildə həlqə taxma adətləri mövcud olmamışdır.

Sonrakı dövrlərdə, Qızıl Orda hökmdarı Berke Xanın qulağında qiymətli almazlar olduğu haqqında bir qeydə təsadüf edilir. Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif də qiymətli sığalar taxardı, hətta vəfat etməsiylə bağlı ordusu Şahrux ordusu qarşısında məğlub olduğu zaman türkmənlər o qiymətli sığaları ələ keçirmək üçün Yusifin qulaqlarını kəsmişdilər. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin ordusundakı türkmənlərin də sığalar və ya həlqələr taxdıqlarını Nəsrinin aydın ifadəsi çatdırır. Babur sülaləsinin sığa taxdıqları, o dövrlərə aid miniatürlərdən də görünməkdədir.

Qazaxlarda köləni (qulu) eşiyə buraxıb qulağını biz ilə deşmək adəti varmış.

Türklər arasında qulağa həlqə, yaxud sığa taxma adəti İslamiyyətdən əvvəlki dövrlərdə də olmuşdur.

Səlcuq imperatorluğu zamanında, türklər əsirlik əlaməti- nişanı olaraq qulağa həlqə taxıldığı haqqında İran ənənəsini çox yaxşı bildirdilər.

Çingizin nəslində, teymurlularda, Qaraqoyunlularda və Ağqoyunlularda hökmdarların qiymətli sığalar, halqalar taxmaları adətinin varlığı türklərdəki bu adətin qədim İranlılarda və İsrail oğullarında olduğu kimi "əsirlik və təcəllik" timsali olmadığını qəti surətdə göstərir.

Qaraqoyunlularda və Ağqoyunlularda yalnız hökmdarların deyil, ordunu təşkil edən türkmənlərin də qulaqlarına həlqələr taxmaları, bu adətin bilavasitə türkmənlərdə çox yayılmış olduğunu anladır. Qəbilə ənənələrinə çox bağlı olan bu türkmənlərdə də qulaqlara həlqə taxma heç bir vəchlə əsirlik və təcəllik timsali olaraq göstərilə bilməz.

KDQ boylarında hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi mühit Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların fəaliyyət və hakimiyyəti sahəsinə təsadüf etdiyi kimi, bu rəvayətlərin Oğuzların Bayındır boyu ilə, yəni Ağqoyunlu hökmdarlarının mənsub olduğu bölgə ilə əlaqəsi də məlumdur. Belə görünür ki, KDQ-də Oğuz boyları haqqında verilən bəzi məlumatın Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövrünə aid tarixi mənbələrlə uyğun gəlməsi çox təbiidir. KDQ oğuznamələrində bəhs olunan "Altup küpeli Oğuz bəyləri"nin Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövrlərinin ordularında da olması haqqında tarixi məlumatlar, bu həqiqəti bir daha təsdiqləmiş olur.

Ədəbiyyat:

Köprülüzadə F. Altun küpeli Oğuz beyleri, "Azərbaycan Yurt Bilgisi" dergisi, İst., 1934.

ALTUNTAXT - "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"da Altuntaxt adı çəkilir. Göyçə mahalının Gəvər qozasında dağ və dağ silsiləsinin adıdır. "İrəvan əyalətinin

icmal dəftəri"ndə (1728) Göyçə nahiyəsinə daxil olan kəndlər siyahısında Altuntaxt kənd adı kimi qeydə alınmışdır. "Erməni mənbələrində həmin dağ və yaylaq xatırlanmaqla, həm də həmin dağın ətəklərində Aşağı Altuntaxt və Yuxarı Altuntaxt adlı Azərbaycan türkləri yaşayan iki kəndin adı da qeyd edilir. Hər iki kənd 1914-1918 illərdə ermənilər tərəfindən xarabaya çevrilmişdir. XVIII əsrin tarixçisi Simeon İrəvanlı həmin kəndlərin səfəli bir yerdə olduğunu qeyd edir.

Zəngin alp çəmənliyi və bulaqları olan bu torpaqlar Oğuzların yaylaq yeri olmuşdur. Yer adının birinci hissəsindəki altun (qızıl) "qırmızılıq", taxt isə dağın yüksək yamacında olan düzənlik mənasını ifadə edir.

Qarabağda da Altuntaxt adlı dağ vardır.

Ədəbiyyat:

Murzaev Z. Slovarğ narodnix qeoqraficeskix terminov. M., 1984.

Akopyan T, Melik-Baxşiyən S, Barseğyan O. Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimlər lüğəti, c.1, Yerevan, 1986 (ermənicə).

AMİD - Buddizmin əsas allahlarından biri, budda. "Müqəddəs yer" in sahibi. Yaponiyada geniş yayılmışdır. Buddist panteonda həmin mənada Amitabxa (sanskritcə: hüdudsuz işıq), Amitayus (sanskritcə: hüdudsuz həyat) ad-obrazları da mövcuddur ki, həmin ad-obrazlar Mərkəzi Asiya xalqları arasında geniş yayılmışdır.

KDQ-də Salur Qazanın təyinlərindən biri olaraq "Amit soyunun aslanı" ifadəsi işlənir ki, V.V.Bartold buradakı Amit//Amid sözünü toponim sayaraq Kiçik Asiyadakı Diyarbəkir şəhər-qalası ilə eyniləşdirir. Lakin buddizmin ilk orta əsrlərdən etibarən Mərkəzi Asiyada, o cümlədən Türküstanda geniş yayılması belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, "Türküstanın di-rəyi" olan Qazan xanın eyni zamanda hansısa türk-buddist soyunun aslanı olması daha ağılabatandır.

Nizami Cəfərov

AMİN -mənası: "Ya Allah, istək və arzuların yerinə yetməsinə kömək ol". KDQ boylarında "amin" deymi daha çox Dədə Qorqudun dualarında işlənir: "Amin deyənlər didar görsün".

ANAXAQANLIQ - 1. - KDQ boylarında tarixdən öncəki çağlarla səsleşən anlayışlardan biri "ana haqqı" anlayışıdır. Bu anlayışa görə ana - Tanrı şərəfli bir varlıqdır, "Tanrı haqqı" daşıyıcısıdır. Hüquqi baxımdan toxunulmazdır, bir növ "demonik müdafiə" haqqına malikdir. Böyük bir günah işləmiş olsa belə, bir kimsənin ona qılinc qaldırması yasaqdır:

Ana haqqı Tanrı haqqı degilmişşə
Qara polad uz qılıcım dartaydım
Qafillicə görklü başımq kəsəydim
Alea qanınq yer yüzünə dökəydim (XI boy).

Ana haqqının Tanrı haqqına bərabər tutulması anaxaqanlıq (matriarxat), yəni Ulu İcma yaşayışı tarixinin qalıntısıdır: Polifem (Dəpəgöz) mövzusunda olduğu kimi, KDQ burada əski Yunan epik abidələri səviyyəsində durmaqdadır. Homer "Odiseya"sı və Esxil "Oresteya"sında da "ana haqqı" anlayışı tam eyni məzmun (semantika) yükü daşımaqdadır. "Odiseya" və "Ore-

steya" qəhrəmanı Klitemnestra adlı qadın, Troya savaşından dönüb gəlmiş əri Aqamemnonu (savaşda "müttəfiq qoşunlarının" başçısı idi) öldürmüşdü. Çünki başqa bir kişini sevmişdi. Orest isə xəyanətli davranışına görə öz anasını öldürmüş, ləqət özü də ana haqqının qoruyucuları olan erinlər (əfsanəvi intiqam pəriləri) tərəfindən amansızcasına təqib edilmişdi. Çünki ananın öldürülməsi əsətiri Yunan mifologiyasında "əsla bağışlanılmaz" bir cinayət sayılırdı. Keçən yüzildə Bazel Universiteti Roma hüququ tarixi kafedrasının professoru Y.Y.Baxofen bu epik tarixçeni əsas alaraq "Ana haqqı" (Das Mutterrecht) başlığı daşıyan ayrıca bir kitab yazmışdır. Bu araşdırmasında o, "Oresteya"ni ölməkdə olan ana hüququ ilə yaranmaqda olan ata hüququnun faciəli qarşılaşması, anaxaqanlıq (matriarxat) tarixinin gerçək açımı üçün bir açar kimi dəyərləndirmişdir. KDQ "Odiseya" və "Oresteya" ilə bir sırada "Ana haqqı" anlayışını hiyf edərək yaşatmaqda olan üç tarixi qaynaqdan biridir.

Ədəbiyyat:

Bachofen Y.J. Das Mutterrecht, Stuttgart, 1861;

Süleyman Əliyərli. "Dədəm Qorqud" kitabında anaxaqanlıq tarixinin izləri. (Azərbaycan filologiyası məsələləri. II. B., 1984, s.185-198; yenə onun.

Проблемы комплексного историко-филологического исследования (Советская тюркология, 1989. N 4, с. 62-75; yenə onun. Kitab-i Dedem Korqud: tarixi-filoloji araşdırma tərcübesi. II Türk Dili Araşdırmaları Yillığı. Belleten 1988, TTK Basım evi, Ankara, 1994, s.11-22.

Süleyman Əliyərli

ANAXAQANLIQ - 2. KDQ-də Anaxaqanlıqın ən abstrakt şəkildə izlərinə rast gəlmək mümkündür. Dədə Qorqudun öyüdlərində keçən bir cümlədə belə bir qədim dövrlə əlaqəyə açıq-aydın işarə vardır: Oğul kənddən olduğun ana bilir. Bu cümlə ilə hələ ailə sisteminin möhkəm olmadığını, atanın bu sistemdə qeynasabit yer tutduğuna işarə edilir. Tam və sistemli şəkildə olmasa da bu kimi adda-budda formada anaxaqanlıq yada salınır, ananın hakimi-müttəq statusu xatırlanır. KDQ-də ana və analıq haqqı, ana sitayışı və ana ilə bağlı digər oxlaqı davranışda daşlaşmış münasibət formalarını da Anaxaqanlıq dövründən qalma əlamətlər kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu sırada anaxaqanlıqın reliktd forması kimi dayı kultu (ana ilə qohumluq xotiti) və ona münasibətin Dastanda dəyişməsi maraqlıdır. Aruz Qoca Salur Qazanın dayısı olsa da, Oğuz cəmiyyətinə nifəq salma təşəbbüsünə görə məhz Salur Qazan tərəfindən cəzalandırılıb öldürülür. Dayı kultuna bu münasibət onun dağılmasını göstərir və bütövlükdə bu hal dolayısı ilə anaxaqanlıq münasibətin Dastan üçün səcyyəvi münasibətidir.

Kamal Abdulla

ANAR (RZAYEV ANAR RƏSUL OĞLU) (1938, Azərbaycan Resp.) - nasir, dramaturq, kinodramaturq, 1964 ildən Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycanın Əməkdar incəsənət xadimi (1976), respublika Dövlət mükafatı laureatı (1980), Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin deputatı (1987), SSRİ Xalq deputatı (1989), Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı və Mədəniyyət Komissiyasının sədri (1995), Xalq yazıçısı

(1998), KDQ-1300 il Dövlət Yubiley Komitəsinin sədr müavini.

Anarın elmi, bədii və publisistik yaradıcılığında KDQ mövzusu başlıca yerlərdən birini tutur.

İlk dəfə "Azərbaycan" jurnalında (1985, № 1) çap olunmuş "Dədə Qorqud" kino-dastanı, KDQ süjətləri, obrazları, motivləri əsasında çağdaş dünyanın problemlərinin bədii həllinə həsr olunmuşdur.

Bu əsərin əsasında çəkilmiş ikiseriyalı bədii film sənari müəllifi də Anardır.

"Dədə Qorqud" əsəri 1988 ildə Moskvada "Дерская литература" nəşriyyatında çap olunmuşdur. Rəssam T.Nərimanbəyov əsərə illüstrasiyalar çəkmişdir. E.Vəzirova və V.Portnov əsərin tərcüməçiləridir. X.Koroğlu kitaba ön söz yazmışdır.

Əsər 1999 ildə Türkiyədə "Ötükən" nəşriyyatında prof. O.Sərtqayanın ön sözü ilə də çap olunmuşdur. Əvəz Əşkriz əsəri latın əlifbasında hazırlamış, ayrı-ayrı sözlərin mənasını vənəklə Azərbaycan türkcəsində təqdim etmişdir.

"Dedim, mən Dədə Qorqud" şerini 1991 ildə qələmə almışdır.

KDQ-yə müasir dünya mədəniyyəti kontekstində yanaşan müəllif ilk dəfə olaraq KDQ ensiklopediyasının yaradılması ideyasını irəli sürmüşdür.

Anarın 1997 il Bakıda KDQ-yə həsr olunmuş konqressdə, İLESAM 1998 il qurultayında, yenə həmin ildə Bakıda KDQ-yə həsr olunmuş II Türkiyə-Azərbaycan kollokviumunda etdiyi məruzələr, mətbuatda, radio və televiziyaadakı çoxsaylı çıxışlar qorqud-şünaslığın tarixinə daxil olmuşdur.

Əsərləri:

Dədə Qorqud, B., 1983.

Sizi deyib gəlmişəm, B., 1984.

Dünya bir pəncərədir (oçerklər və xatirələr), B., 1986.

Seçilmiş əsərləri (iki cilddə) I c., B., 1988.

Seçilmiş əsərləri (iki cilddə), II c., B., 1988.

Дедэ Коркут (перевод Э.Везировой и В.Портнова). М., 1988.

Dede Qorqud (Kiril əlifbasından aktaran: Evce Eşkriz), İst., 1999.

AND - Əski inam və etiqadların məhsulu olan andlar daha çox insanların təsəvvür, düşüncə, dünyagörüşü ilə bağlıdır. Andlar, əsasən, iki yolla yaranıb:

1) insanların sakral saydıqları varlıqlara and içmək yolu ilə;

2) müəyyən bir iş, əhvalatla bağlı söylənilmiş fikrə, sözə şübhə ilə yanaşıldıqda müsahibini inandırmaq üçün.

Əski çağlardan üzü bu yana Günəş, Ay, su, od, işıq müqəddəs bilinmiş, torpağa, çörəyə ehtiramla yanaşılmışdır. Bu da "Günəşə and olsun", "Od haqqı", "Su haqqı", "Torpaq haqqı", "Çörəyə and olsun" və s. andların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Bu baxımdan KDQ-nin "İç Oğuzla Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy"unda and mətləbi daha dürüst ifadə edir. Bamsı Beyrək ölümünə razı olur, amma canını qurtarmaq üçün yalandan Müshəfə əl basıb and içmir. Əksinə, o, Qazana dönük çıxmayacağıni söyləyir və belə and içir:

"Mən Qazanın nemətini çox yemişəm.

Bilməzsəm, gözümə dursun!

Qaraqucda Qazlıq atma çox yılmışəm.
Bilməzsəm, mana tabut olsun!
Yaxşı qaftanların çox geymişəm,
Bilməzsəm, kəfənim olsun!
Ala bargah otağma çox girmişəm,
Bilməzsəm, mana zindan olsun!
Mən Qazandan dönməzəm, bəlli bilgil!-dedi"(D-296⁸)

Qazan xanın içdiyi and da maraqlıdır. Kafirlər Qazan xanı yatdığı vaxt qamarlayıb tuturlar. Oğuz ərənləri Qazanı əsirlikdən qurtarmağa gələndə kafirlər ona deyirlər: "And iç kim, bizim elümüzə yağılığa gəlməyəsən" (D-275¹³). Qazan xan yalandan and içə bilmir. O, dolayısıyla belə and içir: "Vallah, billah, doğru yolu görər ikən əgri yoldan gəlməyeyin" (D-276²).

"Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda qız Səgrəyə deyir: "Qılıncı geydir, yigit, murad ver, murad al, sarılalım!" (D-260⁹) Cavab olaraq Səgrək "Mərə qavat qızı, mən qılıncıma doğranayım, oxuma sancılalım! Oğlum doğmasun, doğarsa, on yaşına varmasun, ağamın yüzün görməyincə, ölmüş isə, qanın almayınca bu gərdəgə girərsəm!"(D-260¹⁰) - andıyla qıza cavab verir.

Qılıncıba bağlı anda "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda da rast gəlinir. Ata-anasının üzünü görməyincə Selcanla bir yastığa baş qoymayacağını bildirmək üçün Qanturalı qılıncıba and içir. Belə bir andıcmə şəklində "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda da rast gəlinir. Beyrəyin qazamatdan qurtarılmasına kafirin qızı yardımçı olur. Bunun müqabilində Beyrək qızı Oğuz aparacağına and içir.

Üçüncü boya qılıncı altından keçməklə sadıqlıq andı içmə də vardır. Yalancı oğlu Yalancıq Beyrəyin qılıncının altından keçməklə ona sadıq olacağına and içir.

KDQ-də xanımlar ərlərlə, alplarla bir sırada çiyin-çiyinə vuruşurlar. Boyu uzun Burla xatun, Selcan, Baniççək kimi xanımlar nəinki söz və işlərində, hətta içdikləri andlarda da dönməz görünürlər. Dirsə xanın xanımı oğlunun ovdan qayıtmadığını bilincə əri Dirsə xana üz tutaraq belə and içir:

"Paralanub Qazlıq atımdan enməyincə,
Yönümlə alca qanın silməyincə,
Qol-bud olub yer üstinə düşməyincə,
Yalnız oğul yollarımdan dönməyeyim!" (D-257)

"Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu"nda Səgrəyi fikrindən daşındırmaq istəyən qıza o, "Mərə qavat qızı ağam başına and içmişəm, dönməgim yox." (D-262¹) - deyər andla cavab verir.

Bəhlül Abdulla

ANNANUROV ATA (1930, Türkmənistan) - dilçi, fil. e. d., prof.

"Türkmən zərb məsəlləri və atalar sözlərinin sintaktik xüsusiyyətləri" mövzusunda namizədlik (1960), "Türkmən dilində fəl şəkilləri kateqoriyası tarixi aspektdə" mövzusunda doktorluq (1988) dissertasiyalarını müdafiə etmişdir.

Mətnşünaslıq ilə də məşğul olmuş, "Leyli və Məcnun" adlı dastanın türkmən dilində tənqidi mətnini hazırlamış və KDQ-nin transkripsiyası və mətni üzərində araşdırmalar aparmışdır. KDQ-nin türkmən dilində mətni 1987 ildə "Sovet ədəbiyyatı" jurnalının 7 və 8 saylarında çapdan çıxmışdır.

A. Annanurov KDQ-nin bir boyunu "Ədəbiət və sunqat" qəzetində, mətnin transkripsiyasını 1995 ildə

Türkmənistan EA-nın nəşriyyatında çap etdirmiş, ərəbcə mətnini hazırlamışdır.

Əsərləri:

"Kitabi Dede Qorkud"ın metni. "Sovet ədəbiyyatı" jurn., N 7,8, 1987.

"Kitabi Dede Qorkud"ın transkripsiyalı mətni. Türkmənistan EA-nın nəşr., 1995

ANTROTOPONİMLƏR VƏ ETNONİMLƏR -

Türk xalqlarının ad sistemində tayfa adları- etnonimlər əsas yerlərdən birini tutur. Tayfa adlarının həm semantikasının, həm də coğrafi adlar vasitəsilə həmin tayfaların yayıldığı ərazinin və onların yayılma arealının öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. XIX əsrin tarixçisi, həm də etnoqrafı A. Bakıxanov tayfa adlarının tarixinin öyrənilməsinə yüksək qiymət verirdi. Tayfa adlarının öyrənilməsi mövzusunda Məhəmməd Baharlının, türk alimləri O.Ş. Gökçay, F. Sümer, F. Kızıoğlunun da qiymətli tədqiqatları var.

Tayfa adlarının araşdırılması ona görə qiymətli ki, həmin etnonimlər xalqın soykökünü, tarixi məşğuliyyətini, mifologiyasını və s. əks etdirir. Türk xalqlarının bu etnonimlər sistemində xalqların tarixi yaşamaqdadır. Bir qisim tayfa adları türk xalqlarının siyasi fəaliyyəti, sosial-iqtisadi həyatı, hərbi qüdrəti, məişəti və digər sahələri əks etdirir. KDQ-də biz bu izləri görürük: Bayandur, Salur, Dögər, Alpan və s.

KDQ-də böyük yer tutan Oğuzlar nəinki Azərbaycan türklərinin, eləcə də digər türk tayfalarının da (özbək, qazax, qırğız, qaraqalpaq, tatar və s.) soykökündə bu və ya digər dərəcədə iştirak etmişdir. Orta Asiya, Volqaboyu və digər türk ellərində yayılmış etnotoponimlərlə yanaşı etnonimlər də bunu sübut etməkdədir.

Bir çox tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak etmiş tayfa adları dildə olan digər leksik vahidlər kimi dil qanunları, dildə olan modellərlə eynilik təşkil edir. Bir çox etnonimlər, eləcə də etnotoponimlər sadə, düzəltmə və mürokkəb sözlərdən törənmişdir. Ona görə "törənmə"dir ki, hələ tayfa adı bildirənə qədər həmin söz ümumi leksik vahid kimi dildə mövcud olmuşdur.

Yer adları kimi işlənməyə başlanan tayfa-xalq adları etnotoponim səciiyyəsi daşıyır.

KDQ boylarında da bir çox tayfa və xalq adları (bayat, qırpaq, qanlı, qayı, alban, tat, bulqar və s.) xatırlanır.

ARASLI HƏMİD MƏMMƏDTAĞI OĞLU (1909-1983, Azərbaycan Resp.) - fil. e. d., prof.

Azər. EA-nın akademiki (1968), İran Respublikası Akademiyasının fəxri akademiki, İordaniya Kral Cəmiyyətinin, Türkiyə Dilçilik Cəmiyyətlərinin fəxri üzvü (1966), Özbəkistanın Əməkdar Mədəniyyət Xadimi.

H. Arash Respublika EA-nın əsaslı kitabxanasının şərq əlyazmaları şöbəsinin, akademiyanın ədəbiyyat, şərqşünaslıq institutlarının şöbə müdiri, Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyinin (1960-1968), həmçinin Yaxın Şərq xalqları İnstitutunun direktoru (1970-1983) vəzifələrində çalışmışdır.

Azərbaycan folklorunun çox çalırılı janrlarının, xüsusən də aşıq yaradıcılığının, məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının araşdırılması və geniş təbliği H. Arashın elmi fəaliyyətinin ən parlaq səhifələrini təşkil etmişdir. Bu baxımdan alimin KDQ boylarının

öyrənilməsi və nəşri sahəsində xidmətləri təqdirə layıqdır. O hələ 1938-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" adlı məqalələri ilə mətbuatda çıxış etmişdir ("Революция и культура". Б., 1938. 3, "Ədəbiyyat və incəsənət", 17 mart 1938). Abidənin boylarını bütövlükdə ilk dəfə latın qrafikası ilə Azərbaycan dilində (1939), sonralar isə rus dilində V.V. Bartold tərcüməsinin (M.H. Təhmasiblə birlikdə) nəşrinə nail olmuşdur (1950).

H. Arash 1951 ildə KDQ abidəsi ilə bağlı elmi fəaliyyətinə görə tənqidlərə və təqiblərə məruz qaldıqda belə, bu abidənin qəhrəmanlarına qarşı irəli sürülən ittihamları qətiyyətlə rədd edirdi. O, müzakirələr zamanı KDQ boylarının milli folklor mədəniyyətimiz üçün yad olmadığını bildirməklə, onun ədəbiyyat tarixində irəliləmədən çıxarılması barədə qərəzli göstərişlərin xüsusi məqsəd daşdığını dəfələrlə qeyd etmişdir.

Bir neçə il sonra "Dədə Qorqud" a bəraət verilməsi zamanı H. Arash və respublikanın görkəmli alimləri M. Arif, Ə. Dəmirçizadə, M. H. Təhmasibin birlikdə yazdıqları "Dədə Qorqud" dastanları" adlı məqalə ("Kommunist" qəzeti, 17, 26 mart 1957) abidənin Azərbaycanda öyrənilməsi və nəşrinə qarşı olan ən ağır dövrə yekun vurdu.

Məqalədə KDQ boylarının türk xalqlarının folkloru, qəhrəmanlıq tarixi, mədəniyyəti və etnoqrafiyasının qədim köklərini öyrənmək, araşdırmaq baxımından əvəzsiz əhəmiyyəti açıqlanmışdır.

H. Arash həmin ildə "Xalq ədəbiyyatının qiymətli abidəsi - Dədə Qorqud"un yeni əlyazması" (Vatikan nüsxəsi, Ettore Rossi, 1952) adlı məqaləsini ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 13 iyul 1957) yazmışdır. O ömrünün sonuna qədər KDQ-nin araşdırılması və nəşri sahəsində elmi fəaliyyətini dayandırmamışdır. Milli mədəniyyət sənətinin dastanlarının ("Koroğlu", "Aşıq Qorub", "Şah İsmayıl", "Qurbanı" və digərlərinin) araşdırılması və nəşri daim alimin diqqət mərkəzində olmuş, bu dastanların KDQ boylarının motivləri ilə müəyyən əhatələrdən bağlılığını açıqlayan mülahizələrini bildirmişdir. H. Arash həm də KDQ abidəsinə həsr edilmiş bir sıra mötəbər elmi tədbirlərin, simpozium və konfransların iştirakçısı olmuşdur. 1957 ildə Türkiyə Dilçilik Cəmiyyətinin VIII qurultayında "Dədə Qorqud" haqqında, 1960 ildə XXV Beynəlxalq konqressdə "Dədə Qorqud"da və Nizami yaradıcılığında Azərbaycan xalq eposları motivləri" ("Мотивы Азербайджанского народного эпоса в "Деде Коркут" и в творчестве Низами") mövzularında oxuduğu məruzələri müxtəlif ölkələrin mütəxəssisləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Alimin "Orxan Şaiq Gökçaya məktub" ("Azərbaycan" jurn., 1977, 5) adlı iri həcmli yazısı və mərhum O. Şaiqın ona cavabı qorqudsünaslıqda olan bözi anlaşılmazlıqları aradan qaldırmış və hər iki görkəmli mütəxəssisin elmi əməkdaşlığını gücləndirmişdir.

KDQ-nin 1939, 1962, 1977 Bakı nəşrləri H. Arashın adı ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1939; 1962; 1977.

"Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında. "Революция и культура" jurn. № 3, B., 1938.

Aşıq yaradıcılığı. B., 1960.

Orxan Şaiq Gökçaya. "Azərbaycan" jurn., № 5, B., 1977.

"Dədə Qorqud" dastanları (Ə. Dəmirçizadə, M. Arif, M. H. Təhmasib ilə birgə). "Kommunist" qəz., 26 mart, B., 1957.

ARĞIŞ - KDQ-də "Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda işlənən söz vahidi. Beyrək bəzirganları görür. Ancaq xəbərleşən zaman onlara "arğış deyər müraciət edir: "Alan-alçaq həva yerdən gələn arğış! Bəg babamın, qadın anamın soğatı arğış! Ayağı uzun şahbaz ata binən arğış! Ünim anla, sözüm dinlə, arğış!.." (D-95).

Burada arğış sözü ilə söylənən şer parçası, həqiqətən də türk mədəniyyətinin şah əsərlərindən birinin çox qiymətli parçasıdır. Bəzirgana üz tutula-tutula ona arğış deyilməsi göstərir ki, arğış sözü ilə söylənən və sonunda "qara başım qurban olsun, arğış, sana!" - deyilən mənzum parça boyun yazıya alınmış mətnindən daha əvvəl vardı. "Bəzirgan" sözü işlənilən mətn isə çox-çox sonralar düzülüb-qoşulub yazılmışdır.

Arğış sözü Göytürk çağında daha çox "karvan və ya vergi karvanı" mənası ifadə edirdi. M. Kaşqarlı isə divanda "ərəbin sözü kimidir" dediyi bu sözün "karvan" mənasından başqa onun bir də "yurdundan uzaq düşmüş olan birinə göndərilən kimsə, elçi, xəbərçi" mənalara olduğunu göstərir. Divanda sözün həm də "məktub" mənası olduğuna dair qeyd var.

İçərisində "xəbər və xəbər çatdıran" məzmunu da ehtiva eləyən arğış Qaraxanlı Türk mədəniyyəti çevrəsində də "karvan" mənası bildirmişdir.

Şor, teleut və lebedin kimi Altay türklərində isə arğış sözü ancaq "yol yoldaşı" anlamında işlədilmişdir. Sözün bu mənə çaları KDQ-də Beyrəyin dilində söylənən "Otuz toquz yoldaşım, iki arğışım!" - sözlərində qorunub qalmışdır.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c. B., 2000.

Kaşqarlı M. Divanı lüqat-it türk, c.1., Ankara, 1992.

Ögel B. Türk kültür tarihine giriş, c.1., Ankara, 1991.

Cəlil Bəydili

ARXETİP -L Eyni mətnin müxtəlif əlyazmalarının ilkin invariant mətni. KDQ ilə bağlı belə bir arxetipin olması bir sıra əlamətlərə görə inandırıcıdır. Belə ki: əldə olan Drezden və Vatikan əlyazmalarının XVI əsr üçün kifayət qədər yüksək dil və üslub səviyyəsi onların şifahi dildən birbaşa deyil, hansısa daha qədim, ilkin bir mətnin əlyazmasından köçürüldüyünü guman etməyə əsas verir.

ARXETİP - 2. Qədim insanın ilkin, ibtidai təsəvvürlərinin invariant şəklində daşılaşaraq zaman-zaman nəsil-dən-nəslə ötürülməsi. İbtidai cəmiyyətdə kollektiv təhtəlsüürün forması. Arxetiplər nəzəriyyəsinin müəllifi K.Q. Yunqa görə nəsil-dən-nəslə ötürüldükcə bilavasitə şüura da təsir göstərir, davranışı tənzimləyir. 4 tipi müəyyənləşdirilmişdir:

1) "Anima" arxetipi davranışda qadın başlanğıcının, həlimliyin səviyyə göstəricisi kimi KDQ-də "yumşaqlıq", "zəriflik" kimi variantlarda özünü göstərir. Bu halı KDQ-nin bir sıra qadın personajlarında, eyni zamanda Sarı donlu Selcan xatun və Qanturalı

münasibətlərində müşahidə etmək olar. Selcan xatunun onunla bir düşməne qarşı vuruşmasından qəzəblənən Qanturalı Selcan xatunla döyüşmək istəyir, amma qızın real gücü qarşısında "tərkisilah" edildikdən sonra "yumşalır", hətta yalana keçir, Selcan xatunu öldürmək yox, sınamaq istədiyini bildirir.

2) Davranışda kişi, kişilik başlanğıcının səviyyə göstəricisi kimi "animus" arxetipi yenə də bir çox KDQ qadın personajlarının davranışında özünü göstərir. Ən bariz təmsilçisi düşməne qarşısında sarsılmayan Burla xatundur. Gənc qadın personajlardan Selcan xatunu göstərmək olar. O, nişanlısı Qanturalı ilə birlikdə öz doğma atasının ordusuna qarşı vuruşur, qəhrəmanlıq göstərir. Qazan xana hipotrafik sədaqəti ilə seçilən Beyrək bu invariantın bir şaxəsini canlandırır. O, ölməyi, kişiliyi, satqınlıqdan üstün tutur. Kişi personajların əksəriyyəti - Salur Qazan, Beyrək, Basat, Dəli Domrul, Qaraca Çoban və b. Oğuz cəmiyyətinin kişilik və qeyrət səviyyəsinin yüksək göstəriciyə malik olmasını bədii formada nümayiş etdirirlər.

3) "Sado" (kölgə) adlanan və nəsil-dənəslə insanın öz vəhşi ehtirasına münasibəti bildiren arxetip KDQ-də Sarı Çoban və Pəriqızı münasibətində variantlaşır. KDQ-də təsvir edilən cəmiyyətin inkişafı nöqteyi-nəzərindən nadir hal kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, belə davranış cəzasız qalmır. Oğuz cəmiyyətinin başına Təpəgöz təmsalında böyük bəla gəlir. Bu arxetipin qeyri-koskin bir variantı da çox "dumanlı" şəkildə Dirsə xan və 40 namərd münasibətində, namərdlərin Dirsə xana oğlu Buğacdan yalan xəbər - guya anasına öl uzatması xəbərini gətirmələrinə özünü göstərir.

4) "Persona" arxetipi ətraf sosial mühitə münasibətdən formalaşır və KDQ-də davranış formaları bu baxımdan çoxlu variantlar verir. Dastanda cəmiyyətdaxili yasaqların müəyyənlişməsi, cəmiyyət üzvünün öz sosisumunun əxlaq və etik dəyərlər sistemi ilə hesablaşması "persona" invariantının burada yüksək güc göstəricisinin əlamətidir. Qanturalı nişanlısı Selcan xatunun köməyiylə düşməne qalib gəlməsini Oğuzda bilsələr "başına qaxınc olar" deyir. Oğuzda bu, normal hal kimi qiymətləndirilmir. Və Selcan xatun özü də belə qiymətlə razılaşımağa məcbur olur və "öyünürsə ər öyünsün, öyünmək arvadlara böhtandır" deyir. Qırx oynadı Boğazca Fatmanın, Qısırca Yengənin eyiblərini acmağa hazır olan Beyrək onları az qala sosial qatda "biyabır" edir. Eyiblərini normal cəmiyyət qatında gizlətməyə çalışsan bu qadınlar nəhayət Baniçəyə Beyrəyə "görünməsi" üçün, öz toyunda oynaması üçün tozyiq göstərir. Və nəhayət Dədə Qorqudun öz kultu "persona" arxetipinin KDQ-də real bir variantı kimi cəmiyyətdaxili davranışın cəmiyyət qanun-qaydasına əsaslanan qoruyucusu kimi çıxış edir.

Arxetiplər səviyyəsində KDQ-nin təhlili ibtidai cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə qədər gəlib çıxan daşlaşmış, invariant davranış tərzinin müxtəlif variantlarda ən qədim ədəbi mətndəki real yaşamını, üzdəki yox, dərinəki tənzimləyici enerjiyasını öyrənməyə imkan verir.

Kamal Abdulla

ARI GÖLÜ - Yer adı. Boylarda bir dəfə adı çəkilir. "Arı gölün ördüğü şıqıyub alan..." (VI, D-188⁹). Toponimin yerləşdiyi ərazi müəyyənlişdirilməyib.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., I c., B., 2000.

ARQIÇ QIR - Yer adı. XI boyda iki yerdə xatırlanır. "Arqıç qırda yıqanır Əmmən dənizində sarb yerlərdə yapılmış kafir şəhəri" (D-279¹).

"Arqıç qırda döndərdim, mərə kafir, sənün baban şəqaqıma imrəndim sənün qızın-gəlinin" (D-279¹³).

Bu söz Kilisli Müəllim Rifət və Orxan Şaiq nəşrlərində "Açkıs-Kır", H.Araslı nəşrində isə "Arqıç qır" şəklində verilmişdir. Bunlardan fərqli olaraq F.Kırzioğlu bu sözü "Arkız-kız" hesab edir və yazır: "Bunun bəlli yermi, yoxsa boz-qır, ormansız düz olub-olmadığını qeyd etmək çətindir".

"Arqıç"ın "Arğıç//Arxaç" - mal-qoyun sürülərinin salındığı yerlə əlaqədar olduğunu qeyd edənə də var. Bundan fərqli olaraq H.Araslı "Arqıç qır"ı Qazan xanın vuruşduğu bir düzənliyin adı, "Arqıç"ı isə soraqçı, soraq üçün itiyini axtaran adam və ya karvan - deyə şərh edir. Azərbaycanın Qazax rayonunda Qırılı adlı kənd vardır.

Qırğıstanın cənubunda "Kır" sözü tərkibli (ayulu kır, kara-kır, sarı-kır) yer adları var.

Qır sözü - dağ, dağ zirvəsi, daş aşırımı, yüksəklik, kol-kosla örtülü düz kimi mənalandırılır. Qırla başlanan bir sıra yer adı Türkmənistanın Qaraqum oyalığında da vardır.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., I c. B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dədə Korkut Oğuznamələri. İst., 1952. Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1977.

Конрытбайев А.К. Топоним Южной Киргизии. Фрунзе. 1980.

Атанязев С. Түркмәнistanın географик adlarının düşündürüşlü sözlüğü. Aşqabad, 1980.

ARQUBELİ, ALADAĞ, ALATAU - KDQ-də I,VI,IX,X,XII boylarda Arquru yatan (I, D-197,20⁹; IX, D-241⁸, 244¹²; X,D-257⁹); Arqumili (VI, D-181⁷); Arqubeli (VI, D-200³, 286⁷; IX, D-239², 245⁸; XII, D-298⁴)Ala dağlar kimi adı çəkilir. "... arquru yatan Ala dağdan təbər aş, xanlar xanı Bayındıra xəbər var...". (I, D-197), "Arqu beli, Ala dağı avlar idim" (VI, 200³); "Arqu beli Ala dağdan dünin aşdın..." (IX-239²) - deyə xatırlanır.

M.F.Kırzioğlu "Arqubeli", "Arquru yatan" sözlərini Ar/ər köylü kimi kimi oxumuş, hətta "Arqa köylü" də ola biləcəyini bildirmişdir. O, həmçinin VI boyda adı keçən Ar-köylü Ala dağın Çoruq və Xurşud ilə Qara dəniz arasında "Soğanlı" və "Kolat" adlanan dağlar anlamını bildirdiyini, IX boyda adı keçən Aladağın Savalan dağı, XII boydakı Ala dağın isə Murad ımağı olduğunu yazır. Ancaq O.Şaiq bu mülahizələrin bəzilərinin doğruluğunu qəbul etmir.

M.F.Kırzioğlu Arquru yatan Ala dağı (I,IX,X) Qazan sülaləsinin və İç Oğuz, Daş Oğuz bəylərinin ov və oyləncə yeri olduğunu qeyd edir.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., I c., B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dədə Korkut Oğuznamələri. İst., 1952. Gökyay O.Ş. Dədə Korkutun Kitabı. İst., 1973.

ARSLAN - bax. Aslan.

ARŞIN, ARŞUN - Uzunluq ölçüsü mənasında. "Ol kafərin altmış arşun qaməti vardı" şəkildə KDQ-nin dilində işlənmişdir.

Bir sıra Şərqi xalqlarının metroloji sistemlərində ən qədim ölçülərdəndir. Fars dilindəki ərəş sözündəndir və dirsək kimi tərcümə olunur. Ölçü anlayışı kimi 45 sm-ə bərabərdir. Türk dilli qaynaqlarda termin kimi işlək olmuşdur. Digər Şərqi ölkələrində isə analoji ölçünün gəz, zirə terminləri ilə ifadəsinə daha tez-tez rast gəlmək olur. Dirsək ölçüsü haqqında ilkin məlumatlar eramızın 861 ilinə təsadüf edir.

Xalq arasında "Hərə öz arşını ilə ölçür" deyiminin yaranması da dirsəyin müxtəlif ölçülü olması ilə bağlıdır.

Güney Qafqazda 32 barmağa bərabər tutulub. Mənbələrdə Xan arşını, Koroğlu arşını terminlərinə də rast gəlinir.

Ədəbiyyat:

Ərəb-fars sözləri lüğəti.

Дыбо А.В. К истории традиционных антропометрических терминов. "Советская этнология". Б., 1989. 1.

Вәлиулла Сәфәр

ARŞUN - Dirək Təkürün atası. "Qazılıq qoca oğlu Yegnok boyu"nda adı çəkilir.

ARŞUN OĞLI DİRƏK TƏKÜR - bax. Dirək Təkür.

ARUZ, AT AĞUZLI ARUZ QOCA - Taş Oğuz bəylərinin başçısı. KDQ-də "altmış erkək dərindən kürk eyləso topuqlarını örtməyən, qolu-budu xırance: uzun baldırları incə, Qazan bəyin dayısı at ağızlı Aruz Qoca"- deyə əski türk dastan qəhrəmanlarına xas biçimdə təsvir olunur. VII və XII boylardakı hadisələrin iştirakçısıdır.

İki oğlu var: Qıyan Selcək və Basat.

Qazan xanın Taş Oğuz bəylərini çağırmaqdan evini yalnız İç Oğuz bəylərinə yağmalatmasından sonra "Biz Qazana düşmənliz, bəllü bilsün" - deyir, Taş Oğuzdan qız aldığı üçün onların güveyi (güyəgüsü) sayılan Beyrəyi yalan xəbərlə aldadıb yanına çağırtdırır, onlarla birlikdə Qazan xana asi olmağa and içmək təklifini qəbul etmədiyi üçün onu öldürür. Beyrəyin qanını yer-də qoymamaqdan ötrü İç Oğuz bəylərinin yığnaq olub divanda gəldiyi qərardan sonra olan döyüşdə Qazan xanın zərbiylə atın üstündən yerə salınır. Qazanın qaradaşı Qaraquno da onun başını kəsir.

Yazıçıoğlu "Səlcuqnamə"sinin başlanğıcındakı "Oğuznamə"də Aruzla bağlı "doxsan dərindən kürk olsa topuğunu örtməyən, doqquz dərindən şəküləh olsa tülüyün örtməyən, doxsan qoyun dovğalıq, on qoyun öyüncük yeməyən, doqquz yaşar süngün silküb atan, qıynağında göktə dutan, at başın yalrıyıp bir kəz yudan Əfrasiyab oğlu Alp Arız bəy" deyilir.

Əski çağların türk rəvayətlərində Əfrasiyab oğlu Alp Aruzun Dəmirqapını, yəni Şərqi Qafqazdakı Dərbəndi açdığı söylənir.

Firdovsi "Şahnamə"sində İran-Turan çarpışmalarından danışarkən Alp Arız burada Əfrasiyabın oğlu deyil, qaradaşı olaraq göstərilir, adı isə Aqrirəs şəkildə xatırlanır.

Ədəbiyyat:

Orhan Şaik Gökyay, Dədə Korkutun kitabı, İst., 1973.

ARUZ, URUZ - XIII yüzilliyə aid bir "dəftər"də Uruz variantı ilə Başkeçid ərazisində "Uruz yaylası", "Uruz qalası" yer adları qeydə alınmışdır. Azərbaycanın Yardımlı rayonu ərazisində Aruz kənd adı kimi qalmıqdadır.

Oğuznamə qəhrəmanlarının adları ilə yer adları arasındakı paralellik baxımından əhəmiyyətlidir.

ARUZCA - İrəvanın 40-42 kilometrliyində olan xaraba kənd yerinin adıdır. XIX əsr coğrafiyaçısı Linç həmin kənd haqqında məlumat vermişdir. KDQ-də Daş Oğuz bəyi kimi xatırlanan Aruz adıyla bağlıdır.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., I c. B., 2000

Akopyan T., St.Melik-Baxşyan, O.Barsegyan. Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimlər lüğəti. Yerevan, 1986, s. 333.

ARVAD - bax. Övrət.

ARZUMANLI VAQİF MİNAD OĞLU (1947, Azərbaycan Resp.) - tənqidçi-ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor.

V.Arzumanlı "Azərbaycan-Litva ədəbi əlaqələri" mövzusunda namizədlik (1973), "Azərbaycan-Pribaltika ədəbi əlaqələri" mövzusunda doktorluq (1984) dissertasiyalarını müdafiə etmişdir.

İlk dəfə olaraq KDQ-nin Litva dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmuş və 1978 ildə abidəni Litva şairi S.Geda ilə birlikdə Vilyūsdə nəşr etdirmişdir. KDQ-nin nəşrinə yazdığı ön sözdə o, abidənin ədəbi-tarixi əhəmiyyətini və özünəməxsus cizgilərini göstərmişdir.

ASİ - İtaət etməyən, tabe olmayan, üzə duran. KDQ-də müsəlmanlığı qəbul etməyən, islam dininə inanmayan kafirlər - xristian və büt-pərəstlərə qarşı müsəlmanlığı qəbul edən oğuzlar vuruşurlar. KDQ-də asi kafirlərin kilsələri uçurulub yerinə məscid tikilir. 11-ci boyda Salur Qazan deyir: "Kəlisəni yıxıb yerinə məscid yaptım" 9-cu boyda kafirlə vuruşan Əmrən deyir: "Ya asi məldi! Sən bütələrinə yalvarırsan, mən atəmləri yoxdan var elən Allahıma sığındım!" (D-251). 5-ci boyda Salur Qazanın sözündən inciyən Bökil deyir: "Oğuzasi oldum, bəllü bilsin" (D-240). Elə buradaca Bökilin hərəkotinə irad tutan xanını ona bildirir ki, "Padşahına asi olanın işi rast gəlməz" (D-240). Asi sözü KDQ-nin 12-ci boyunun adında da işlənmişdir. "İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrək öldiyi boyu böyan edər"

Bəhul Abdulla

ASLAN, ARSLAN - Boylarda aslan adı six-six keçir. Oğuz birliyində aslan ən yırtıcı heyvan sayılır, onunla üzlaşsən salamat qurtarmayacağı bildirilir. Bu, abidənin "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu" və "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çiqardığı boy"dakı birinin təkrarı olan epizodlardan da aydın görünür. Dirsə xan oğlu Buğac, Qazan xan oğlu Uruzla ova gedirlər. Ovdan atalar qayıdır, oğullar yox. Bu səbəbdən Buğacın anası Dirsə xandan "Qarşı yatan Ala

dağdan bir oğul uçurdunsa, degil mana! ... Aslan ilə qaplana bir oğul yedirdinsə, degil mana!" (D-25¹), Burla xatun da Qazandan "Talı sazın aslanına yedir-dinmi?" (D-136⁹) - deyə oğlu Uruzu soruşur.

İkinci halda, yəni birincinin əksinə olaraq, aslanın qayğıkeşliyindən söz açılır. Aruzun köç zamanı itmiş oğluna aslan süd verib böyüdür.

Üçüncüsü, boylarda özlərini, soylarını aslanla bağlama xətti də keçir. Bayındır xan da, Qazan xan da" ...Amit soyunun aslanı" (D-35¹²) sayılır. Qazan xan hətta "Aq sazın aslanında bir köküm var..." (D-280¹⁰) deyir. Qazan aslanla yanaşı, ağ qayanın qaplanında, azvay qurd əniyi erkəyində, ağ sunqur quşu erkəyində də kökü olduğunu bildirir.

Nəhayət, Təpəgözün "Ağ saqallı baban adı nə-dir?" (D-231⁸) - sualına Basat "Anam adın dersən, - Qağan Aslan!" (D-232²) cavabını verir.

Bohtul Abdulla

ASLAN YATAĞI - Aslanın yuvası, yatdığı yer. KDQ-də bir dəfə adı çəkilir. "Bəglər bindilər. Aslan ya-tağı üzərinə gəldilər. Aslanı qaldırıb oğlanı tutdılar" (D-214²).

M.F.Kırzioğlu və O.Ş.Gökyay belə güman edirlər ki, Aslan yatağı Daş Oğuzda - Qarabağdakı "Aslandüz" deyilən yer ola bilər. Bu yerin Savalan dağından axan Qarasu çayının Araza qovuşduğu sahədə geniş düzənlik olduğu hesab edilir.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c. B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut oğuznameleri. İst., 1952.

ASLANOV ELÇİN MUXTAR OĞLU - (1934, Azərbaycan Resp.) - rəssam, tədqiqatçı.

Azərbaycan mədəniyyətinin əski çağları ilə bağlı dəyərli araşdırmalar aparan E-nin yaradıcılığında KDQ mövzusu mühüm mərhələ təşkil edir. O, KDQ süjetləri əsasında bir sıra illüstrasiyalar çəkmişdir.

Əsərləri:

El-oba oyunu, xalq tamaşaları. - B., 1984.

KDQ və əski milli oyunlarımız. "Xalq qəzeti", 8 iyun 1999.

KDQ və əski toy mədəniyyəti. "Ədəbiyyat qəzeti". - 18 avqust 1999.

KDQ-nin digər on iki boyu. "Ədəbiyyat qəzeti", 16 iyun 1999.

KDQ və Oğuz ordusu. "Xalq qəzeti", 18 avqust 1999. Qorqud əski tarix və rəvayətlərdə. "Ədəbiyyat qə-zeti", 17 sentyabr 1999.

KDQ və əski musiqi mədəniyyətimiz. "Ədəbiyyat qəzeti", 5 oktyabr 1999.

Peyğəmbərin üzün görmüş (Qorqudun ömür tarixi). - "Ədəbiyyat qəzeti", 4 fevral 2000.

ASLANOV VAQİF İMAMƏLİ OĞLU (1928, Azərbaycan Resp.) - dilçi-alim, tanınmış türkoloq.

Azərbaycanda və xaricdə 100-dən artıq elmi mə-qaləsi çap olunmuşdur. Onun "Azərbaycan dilinin tari-xi leksikologiyası" adlı doktorluq dissertasiyası türko-logiyada yüksək qiymətləndirilmişdir.

V.İ.Aslanov türk dili tarixinin müxtəlif problemlərini araşdırarkən KDQ materiallarına sistemli şəkildə istinad etmişdir. Qədim türk söz köklərini rekonstruksiya metodu

ilə bərpa edən müəllif Azərbaycan türkcəsinin tarixi qrammatika və ədəbi dil problemlərinin təhlilində də KDQ mətninə ardıcıl müraciət etmişdir. "Azərbaycan dili tarixində dialektüstü formaların varisliyi" adlı araşdırma-sında epos dili, o cümlədən eposun çox xarakterik örnəyi KDQ yazılı ədəbi dil üçün ən böyük qaynaq-komiyot və keyfiyyətə ədəbi dilə qədərki ən böyük soviyyə kimi təhlil edilir, dildaxili və diltarici amillər, motivlər, meyl-lər baxımından şərh olunur, KDQ dilində oğuz-qıpçaq ünsürləri, danışq dili vahidləri, təkrar formaları, deyim-lər, tipik leksik, morfoloji və sintaktik, üslubi-poetik kon-struksiyalar araşdırılır.

V.İ.Aslanov Moskvada, Daşkənddə, Almatıda, Biş-kekədə, Sankt-Peterburqda, Ankarada, İstanbulda, Avropa və ABŞ-da keçirilən beynəlxalq konfransların iştirakçısıdır. Bu tədbirlərdə oxunan məruzələrin böyük bir qismin-də KDQ materiallarından geniş istifadə olunmuş və bə-ziləri bilavasitə KDQ-yə həsr edilmişdir.

Əsərləri:

Преимственность наддиалектных форм в истории азербайджанского языка. "Типы наддиалектных форм языка". М., 1981.

Исследование по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Б., 1986 (V.Qukasyanla birlikdə).

ASMANLU - Fars dilindəki "asiman" sözündən olub KDQ-nin dilində eyni mənalı türkçə "göy" sözünün təyini: "Asmanlu gögdə qara bulut oluban kafərin üzərinə gurlıyalım" (D-147).

ASSONANS - Sait səslərin təkrarından yaranan bu üslubi fiqurun Dastanın dilində özünə yer tapması bu dilin üslublaşmasına, Yazı mədəniyyətinə məxsus çar-larlara malik olmasına işarə edir. Alliterasiyaya nis-bətən assonansın ayrıca işlənmə əhatəsi o qədər də geniş deyil və adətən qeyd etmək lazımdır ki, bunlar bir yerdə işlənir. Nümunə: Qaytabanlar qarışa... qar-a-qoçlar qarışa ... "Baban qarı, anan qarı; Ağca üz-lü anan qarşı gəlib oğul desən; Ağ əlləri ardına bağlı deyəyimmi? Və s. və i.a.

Kamal Abdulla

AŞ - Dastanda yeməklərə verilən adlardan biri. "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy"da yazılıb:

"Quru-quru çaylara su saldım.

Qara donlu dərvişlərə nəzir verdim...

Umanına-usanına aş yedirdim.

Ac görsəm, doyurdum..." (D-138¹)

Dastanda adı çəkilən "aş" istilahi "ehsan", "rizq" sözü isə həm də ərzaq məhsulları, habelə "var-dövlət" mənalılarında da işlədilir. "Aygır atım boğazlayub aşım versün!" (D-144⁹).

AŞIQ, AŞUQ - KDQ-nin yaradıcısı ozanın xələfi, yaradıcı, ifaçı, daşıyıcı sənətkar.

Aşiq, aşuq ad-titulunun meydana gəlməsi XV, XVI, bəzən isə XVII yüzilliklə bağlanmışdır. Ozan-vasaq-yanşaq-dədə istilahları kimi aşiq-aşuq termini də həm mənşə, ifadə etdiyi mənə, məzmun etibarilə, həm də el sənətkarının daşdığı isim-ad-titul kimi diq-qəti çəkmiş, araşdırıcılar bu barədə müxtəlif mülahi-zələr söyləmişlər. Bəllidir ki, XIII yüzilliyin sonu -

XIV əsrin başlanğıcında yaşamış və Yunis İmrə söpgi-sində yazdığı şerlərinə görə xalq ozanlarına yaxınlaşan şair Əli Aşiq (Aşiq) Paşa Tuxollusu ilə bu söz- termini öz adında qoruyan ilk sənətkarlardan olmuşdur. Artıq XV-XVI əsrlərdə Əhməd Çələbi, İbrahim kimi xalq şeri nümayəndələri bir ifaçı-sənətkar mənasını daşıyan aşiq terminini öz adları ilə yanaşı işlətmişlər.

Aşiq bir söz-termin kimi, yaradıcısı, ifaçısı olan sənə-tkarın daşdığı ad-titul kimi olduqca geniş bir çevrəni əhatə etsə də, aşuq yayılma arealı etibarilə nisbətən məhdud soviyyə daşmışdır. Qafqaz və Zaqafqaziyanın bir sıra xalqları, o sıradan gürcü, erməni, aysoru, yunan və b. "aşiq"ın "aşuq" formasını qəbul etmiş və öz tələffüzlərinə uyğun olaraq belə də işlətmişlər.

Aşığın (həmçinin aşuğun) bir söz-termin kimi mən-şəyinə, etimoloji baxımdan daşdığı mənə, məzmun çalarına, həmçinin bir sənətkar kimi fəaliyyətinə geniş kontekstdə yanaşmalı, məhz bu kontekstdən çıxış edə-rək bu sənət aləminə dəyərləndirmək mümkündür.

Aşiq-aşuq adını daşıyan yaradıcı-ifaçı müğənnilərə müxtəlif təriflər verilmiş, bununla həmin sənətin və sənətkarın özünəməxsus keyfiyyətləri üzə çıxarılmış-dır. Aşığın aşuq formasını qəbul edən araşdırmaların birində deyilir: Aşiq o şəxsdir ki, yiyələndiyi sənətə qəbil olur, iki, yaxud üç aşıqla birlikdə kəndbəkənd, şəhərbəşəhər gəzərək çalib-oxuyur. Çalğı alətinin simlərini titrədərək meydanlarda, qəhvəxanalarda, habelə digər yığıncaqlarda təğənni edir. Aşıqlar çox vaxt ustalarının sözünü deyir, az-çox da öz yaratdıqlarını oxuyurlar. "İstifadə etdikləri alətlərin adları da türkcədir: saz, santur, kaman, yaxud kamança, bağla-ma". (Trdat Yepiskopos Palyan).

Bu fikirlərlə səsləşən özgə bir qaynaqda deyilir: "Aşiq ədəbiyyatından, məlum olduğu vəchlə xalqın anlaya biləcəyi lisanla yazan, daha çox heca vəznini qullanan, saz çalaraq diyar-diyar dolaşan, çox dəfə aşiq adı ilə qələm şüarəsindən, divan şairlərindən təfriq olunan şairlərin məhsullarının həyatı məcmuəsi anla-şılır". (P.N.Boratav)

"Aşuq" sənətinin tədqiqatçısı hələ ötən yüzilliyin ortalarında bu sənətin xarakteri barədə belə bir ümu-miləşdirici mülahizə söyləmişdir:

Elə sənətkarlar var ki, saz çala bilmir, yalnız nəğmə deyir (yazır, yaxud yaradır), buna mahnı (nəğmə) yaradan deyirlər; elələri də var ki, saz çalaraq qoşduğu nəğməni (şeri) oxuyur. Buna da təğənni edən deyirlər. Lakin bütün bunlardan üstünü və hörmətlişi aşıqdır. Onun üçün saz, təğənni ruh və can deməkdir". (G.Axverdiyev).

Azərbaycanda aparılmış araşdırmaların birində isə aşığa belə tərif verilmişdir: "Aşiq xalq sənətkarıdır. Bu sənət homişə sinkretik olmuş, indi də sinkretizmin bütün xüsusiyyətlərini özündə yaşatmaqdadır. Yəni hələ bu gün də aşiq həm şair, həm bəstəkar, həm dastançı, həm müğənni, həm çalan, həm oynayan, həm aktyor, həm də nağılçıdır. Başqa şəkildə deyilsə, o, həm şer, həm dastan, həm də musiqi havaları yaradan, yaratdıqlarını isə öz müləhətli səsi, maharətli barmaqları ilə ifa etməyi bacaran bar sənətkarıdır" (M.H.Təhmasib).

Aşiq-aşuq istilahi və sənəti barədə söylənilmiş fikir-lərdə ümumi və xüsusi cəhətlər özünü büruzə vermişdir. Xüsusi cəhət dedikdə, bu istilahın "milliləşdirilməsi" nə-zərdə tutulur. Bu kimi cəhdlər XIX əsrdə də edilmişdir.

Yazıçı Q.Ağayana istinadən belə bir mülahizə söylənmiş-dir ki, güya "aşuq" sözü "asoğ" sözünün təsirinə məruz qalmışdır. "Asoğ" isə şer, mahnı deyən, müğənni məna-sındadır. "Aşel" ifadəsi habelə qədim ədəbiyyatlarda "oxuyan" mənasında işlədilib" (M.Ağayan). Eyni fikirlər özünə başqa tərəfdarlar da tapmışdır: "Bizim xalqda (er-mənilərdə İ. A.), xüsusilə yerli dialektlərdə müğənni, ifaçı improvizator mənalılarını verən "asox", "asux" sözləri in-diyə qədər saxlanmışdır". Müəllifə görə "asux" ifadəsi "aşuq" şəkilinə düşmüşdür ki, bu da el sənətkarının daşı-dığı addır. Lakin bir həqiqətdir ki, aşiq istilahi ermənəcin-in "asox" tərkibi ilə nə qədər bağlanılırsa bağlanılısın ərəbin "eşq" sözündəndir. St. Malxasyants "Erməni dilinin izahlı lüğəti"ndə aşığı (aşuğu) "xalq şairi, müğənni, musi-qiçi" mənalılarını bildiren ərəb mənşəli söz kimi izah et-mişdir. Aşuq ədəbiyyatı və sənətinin araşdırıcısı Q.Levonyan isə yazmışdır:

Aşiq sözü ərəbin "aşiq"indən doğub ki, bu da "eşq", "sevgi" (məhəbbət) deməkdir. Həmin söz Türkiyə vasitəsilə "aşiq", "aşığ" şəkillərində erməni dilinə da-xil olmuş, sonralar "aşuq" şəklini alaraq, bu şəkildə rus ədəbiyyatına keçmişdir. Aşiq ad-titulunun ortaya çı-xdığı tarixi şəraitə gəldikdə isə müəllif qeyd edir ki, keçmişdə Türkiyə və İranda fəaliyyət göstərən aşıqlar-ın çoxu "vurulmuş", "sevmiş" adamlar olmuşlar. Buna görə də camaat onlara "aşiq" yəni "vurqun", "aşiq ol-muş" təğənniçilər demişlər. Sonralar isə bu ad yara-dan-oxuyan ifaçı sənətkarlara deyilmiş və bu günə qədər yaşamışdır.

"Aşiq, aşuq"un ərəbin eşq sözü ilə bağlılığını təsdiq edən M.İ.Təhmasib bu istilahi türk mənşəli söz kimi də mənalandırmışdır: "Aşiq"ın kökü ...ərəbcənin "eş-qi", "aşiq"ın kökü isə, bizzə türkcənin indi artıq tama-milə arxaikləşmiş olan qədim "aş"ıdır. Bu sözün öz fikrini, məqsədini, istəyini başqalarına təlqin etmək mənasında işlədilən "aşılama" forması bu saat da dili-mizdə işlənməkdədir. Lakin görünür ki, bu "aş" sözü çox da uzaq olmayan keçmişdə həm də nəğmə mənə-sində işlənməmiş, buradan "aşılamaq", yaxud "aşılamaq" - nəğmə demək mənasını daşımış, buradan da "aşula-aşıla" şəklinə yənə də "nəğmə" mənasında işlədilmiş, indi isə özbəklərdə "aşulaçı" şəklinə nəğməçi, müğənni mənasında işlənməkdədir".

El ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələrindən sayılan, bu mədəni irsi qoruyub-yayan, yaradıb-yaşadan və əsl mənasında aşiq adlanan şəxsiyyətlər sənət meydanına təsadüfi gəlməmişlər. Onlar öz iste-dadları, bacarıqları, yiyələndikləri peşəyə hərtərəfli və dərindən qəbil olmaları ilə fərqlənmiş, yaratdıqları əsərlər isə uzun müddət dildə-ağızda dolaşaraq, əs-rdən-əsrə, nəslədən-nəslə adlanmış, zəngin bir xəzinəyə, tükənməz bir irsə çevrilmişdir.

Zaqafqaziya, Qafqaz miqyasında Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradan, lakin türk, azərbaycanlı olmayan onlarla sənətkar nəslə - aşiq-aşuqlar yetişmiş-dir. Bütün bu mədəni-mənəvi irsi heç bir şübhə etmə-dən Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi hesab etmək mümkündür. Bu həqiqəti tanınmış gürcü, ermə-ni mütəfəkkirləri də etiraf etmişlər. Yüzlərlə erməni, gürcü aşığının Azərbaycan türkcəsində yazıb-ya-radığını dəyərləndirən tənqidçi, inqilabçı-demokrat M.Nalbandyan qeyd edirdi ki, bu aşıqlarıancaq "...erməni ailəsində doğulduqları üçün erməni adlan-

dırmaq olur". Yaxud, ötən yüzilliyin realist ədəbiyyatının ünlü nümayəndəsi, yazıçı Q.Ağayan etiraf edirdi ki, bu qəbil aşıqlar "...Mahnıları (şerləri) ermənəcə yox, türkçə (azərbaycanca - İ.A.) yaradırdılar. Erməni dilində oxumaq təsəvvürü hələ bizim aşıqların arasında yayılmamışdı". Müəllif onu da qeyd etməyi özünə bərc bilməmişdir ki, bizim aşıqların şerlə qarışıq ermənəcə romanları (dastanları) yoxdur, onlar ancaq türkçədir (azərbaycanca). Bu dastanların bəzisi elə uzundur ki, yeddi gün, yeddi gecə nəql etməklə qurtarmır. Həmin savadsız şəxsiyyətlər o qədər şey yadlarında saxlayırdılar ki, hətta yazıb-oxumağı bilən adam belə bunları xatırında saxlaya bilməz.

Sənət sinkretizmini, improvizasiyanı bu və ya digər dərəcədə öz yaradıcılarında birləşdirən aşıq-aşuq sənətinin nümayəndələri həm ustad-yaradıcı, ifaçı aşıqlar, saz şairləri, həm də qələm şüarəsi, el şairi adları ilə tanınan şəxsiyyətlər zəngin bir poetik təfəkkürün təmsilçiləri kimi vahid axarda birləşsələr də, öz yaradıcılıq üslubları, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından bir-birlərindən fərqlənmişlər. Məhz bu cəhət də folklor ədəbiyyatında rəngarəng terminlər meydana gətirmiş, müxtəlif mülahizələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, aşıq-aşuq və saz şairləri sözlərinin eyni mənanı daşdığı, qələm şüarasının (onlar müəyyən təhsil görmüş, həm heca, həm də əruzla şer yazan, lakin saz çalmaq bilməyən sənətkarlar idi) sadəcə qələm şairləri olduğu, el şairinin isə daha geniş ümumi bir məna kəsb edib aşıqla qələm şüarasını özündə birləşdirdiyi barədə fikirlər tədqiqatçıların çoxu tərəfindən qəbul edilən müstəqil qənaətlər olmuşdur. Aşıq ədəbiyyatı, özgə sözlə, saz şairlərinin əsərlərini divan ədəbiyyatı ilə anonim xalq ədəbiyyatı arasında olan ayrıca bir qol-sahə hesab etmək isə daha çox məqsədyönlü sayılmalıdır.

Aşıq-aşuq sənətinin təsəvvüflə, ayrı-ayrı süfi təriqətləri ilə bağlılığı istiqamətində öyrənilməsi isə KDQ və ozan sənəti ilə əlaqədar bir sıra məsələlərin aşkarlanmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), B., 1972.

Abbasov İ. Müqəddimə. Azərbaycan aşıqları və el şairləri iki cildə, I cild, B., 1983.

İsrafil Abbasi.

AT, ATLAR - Abidədə xüsusi adlarla tanınan atlar bunlardır: Ağboz at, Boz at, Qonur at, Qazlıq at, Yelisi qara Qazlıq at, Qara ayğır, Duru ayğır, Alaca at, Yüyürək at, Keçi başlı Keçər ayğır, Toğlu başlı Duru ayğır, Ərəbi at, Təpəl qaşqa ayğır, Ağ bədəvi at, Göy bədəvi at və s. Bu atlar öz səsliyi və cizgiləri ilə bir-birindən seçilir. Məsələn üçün, Boz at Beyrəyin, Al ayğır Bökilin, Qonur at Qazan xanın, Göy bədəsöyün at Qaragünənin, Ağ bədəsöyün at Şirşəmsəddinindir. Ağboz, Şahbaz, Qazlıq, Yelisi Qara Qazlıq, Bədöy, Qaraqoç atlar isə ümumi minik atlarıdır. Bu atlar da özlərinə məxsus fərdi keyfiyyətlidirlər. Belə ki, şahbaz at daha uzun ayaqlı olması ilə seçilir. Dustaqlıqda olan Beyrəyin arğışlarla - sorağına gələnlərlə söhbətdən də şahbaz atların uzun ayaqlı olması bəlli olur. Beyrək onlara "Ayağı uzun şahbaz atı binən arğış!". (D-957) - deyər müraciət eləyir. Ümumiyyətlə, boylarda şahbaz atların adı çox çəkilir. Eləcə Beyrək qazamatdan

qurtarıb gələndə də bacısından başqa atlarını (onun Boz, Ağboz, Qazlıq atları da var) yox, şahbaz atlarını soruşur:

"Tavla-tavla şahbaz atları, Sorar olsam, binət kimin?" (D-1031).

Bacısı da cavabında:

"Tavla-tavla şahbaz atlarını sorar olsan.

Ağam Beyrəyin binədiydi;

Ağam Beyrək gedəli binərim yox" - deyir. (D-1031)

Boylardan görünür ki, hədiyyə olaraq daha çox şahbaz atlar verildirdi.

Şahbaz atlar abidənin bir boyunda keçi başlı Keçər ayğır və Toğlu başlı Duru ayğır adıyla təqdim olunur. Həmin atlar Bayındır xanın tövləsində saxlanılan atlardır ki, Dədə Qorqud minib Dəli Qarcarın bacısı Banıçıyı Bamsı Beyrəyə almağa gedir, elçiliyi gedəndə mindiyi atlardan birinin "keçi başlı" olmasını görəkli bilməmişdir.

KDQ-də Ağboz adı da çox çəkilir. Ağboz at elə Beyrəyin "dəniz qulunu" Boz ayğırın soyundandır. Başqırd epusunun qəhrəmanı Ural Batırın dərya atı məhz "Ağboz"dur. Bir çox hallarda elə Xızırın da atı, sadəcə olaraq, Boz at yox, Ağboz at adlanır. Manas dastanında Xızır Ağboz atın üstündə gəlib Manasın oğluna "Semetey" adı verir.

Amma Ağboz at heç də Beyrəyin Boz ayğırı deyil. Çünki Boz ayğır yalnız Beyrəyə məxsusdur. Ağboz atı Oğuzlardan minənlər çoxdur. Ağboz atın abidədə xüsusi vurğu ilə tanınması Ağbozdakı "ağ"la bağlıdır. "Ağ" rəng olaraq təmizlik, paklıq anlamlarına da gəlir. Tanrıya ağ rəngli at qurban vermək də elə bu görüşlərlə bağlıdır. Manas anadan olanda atası Yaqub xan bu şərəfə Ağboz atı qurban kəsir. Bundan savayı, ağ rəngin düşümlü sayılıb uğur gətirdiyinə inanıldığından ağ rəngli at da həmişə uğur rəmzi sayılmışdır.

KDQ-dəki Ağboz atlar da bilavasitə uğurla, şad xəbərlə bağlı məqamlarda, yağı üstünə gediləndə minilir. Qazan xanın yurduna talan salan yağlarla vuruşanda Qəflət Qoca oğlu Şirşəmsəddinin mindiyi Ağboz atdır. Səgrək qardaşı Əgrəkə yağlı əlindən qurtarmağa yollananda anası ona Ağboz ata minməyi məsləhət bilir. Yegnək də Düzmürd qəzasında saxlanılan atasının arxasınca getməyə hazırlaşanda yuxusunda Ağboz atlı alpları görür.

Ağboz at minən Oğuz igidləri həmişə düşmənlə üstün gəlirlər. Basat Təpəgözü öldürəndə də şad xəbəri Oğuzla çatdırmaq üçün Bunlı qoca ilə Yapaqlı qoca Ağboz atlara minirlər. Çünki el onları Ağboz at üstündə görəndə Basatın Təpəgözü üstün gəldiyini biləcəkdilər.

Abidənin "İç Oğuzla Daş Oğuz ası olub Beyrək öldüğü boy"da ölüməylə yaralanan Beyrək yoldaşlarına deyir:

"Yigitlərim, yerinizdən uru durun.

Ağ-boz atumun quyruğunu kəsin. (D-2983)

"At quyruğu kəsmə"nin məzmununda iki mətləb vardır. Birincisi, at, ümumiyyətlə, sahibi üçün namus, qeyrət simvolu sayılır. Hətta "Kişinin ya atı, ya arvadı" deyilib. İkincisi isə, ölümə, şəhidliklə bağlı olaraq atın quyruğunun kəsilməsidir. Bahaəddin Ögölə görə: "Türk əsgəri ikinci eşi olaraq atını görürdü. Əsgər şəhid olanda atı da "dul" qalırdı. Bunun üçün kəndini öncədən şəhidliyə hazırlamış olan əsgər "dul" işarəti olaraq atının quyruğunu kəsib mizrağından asırdı. Alparslan isə savaştan öncə atının quyruğunu düyünləmişdi. Böyləcə, şəhidliyə hazırlanmışdı. Elə Beyrəyin də atının quyruğunu kəsdirməsi bu sonuncu deyilənlərlə ilgilidir.

Atın kəsilmiş quyruğu dövlətin, qəbilənin simvolu sayılan bayraqlardan da asılırdı.

KDQ-də məxsusi atlardan biri də Al ayğırdır. Bu at Doqquz tünən Gürcüstan ağzında Oğuz elinə qarovulluq edən Bökilindir. Bunu oğuzlar da bilir, elin sərhədlərindən qırağa yaşayan kafirlər də.

Bökil ovda atdan yığılıb ayağını sındırır. Düşmənlər bu əhvalatı eşidincə onun üstünə gəlməyə hazırlanırlar. Yağının niyyətindən xəbər tutan Bökil onlarla vuruşa yollanan oğluna məhz Al ayğırını minməyi məsləhət görür. O, oğlunu Bayındır xanın yanına göndərərək istəyəndə də, oğlunun xahişinə baxmayaraq, Al ayğır yox, Yelisi qara Qazlıq atı boyun olur. "Al ayğır qaçan kim yağı qoxusun alsın, ayağın yerə dögərdi, tozu gögə çıxardı" (D-24610).

Döyüş meydanında yağılar Al ayğırını görəndə üstündəkinin Bökil olduğunu zənn eləyib qaçmağa hazırlanırlar. Bökilin Al ayğırının qalır düşmənlər görəndə ayağını yerə döyməsi cizgiləri Koroğlunun Qıratında da var. "Koroğlu"nın "Durna teli" qolunda yatmış döliləri tutmağa gələn düşmənləri Qırat görəndə zaman ayaqlarını yerə döyüb kişnəməyə başlayır.

Töhlükəni öncədən sahibinə bildirmək xasiyyəti KDQ-dəki başqa atlarda da var. Bu yəndən Qaraqoç atlar da diqqəti çəkir. Oğuzda yenə də çoxlarının mindiyi bu sayılan, seçilən atlar da yağı hənirtisini uzaqdan-uzaqda duyurlar. Abidənin "Uşan qoca oğlu Səgrək boyu"nda Qaraqoç atı minib Əgrəyin arxasınca yollanan Səgrək gəlib Dərəşama çatır. Üç günlük yol onu yorduğundan yığılıb yatır. Kafirlər bundan xəbər bilincə onu tutmağa gəlirlər. "Qulağı sağ" Qaraqoç at Səgrəkə yuxudan oyadır. Boyda bu hadisə üç dəfə təkrar olunur.

Abidədəki Qonur at isə bir şəxsə məxsusdur. Qonur atın yalnız Qazan xana aidliyi "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"un başlanğıcında da xüsusi vurğu ilə bildirilir. Bökili Al ayğır ilə tanıyan düşmənlər Qazanın da Qonur ata sahib olmasını bilirlər və öz aralarında "Qonur atlı Qazanı tutun" deyirlər. Qonur at çox iti qaçması ilə də o biri atlardan seçilir. Boylarda bu atın üç günlük yolu bir gündə başa vurduğu söyülür.

Bəhtul Abdulla

AT AĞIZLI ARUZ QOCA - bax. Aruz.

ATA - Əski və yeni türk dillərində işlənən bir söz. Müstəqim, lüğəvi mənasında KDQ-nin dilində dəfələrlə işlənmişdir: "Ata adını yürütməyən xoyrad oğul ata belindən enincə enməyə yeg." (D.4). "Ata-ana ağlaşub, Qazana adam saldılar" (D 260). "Ata-ana ah etdilər" (D 262).

Abidənin dilində bu söz lüğəvi olmayan məna da ifadə etməkdədir: "Atam adın sorar olsan - Qaba Ağac!" (D 232).

Motnin kontekstində Ata sözü ayrıca "əcdad" məzmunu bildirir. Bunu "Oğuzun tamam bilicisi olan", "gəibdən dürlü xəbər söyləyən", "həqq-təalının könli-nə ilham etdiyi" Qorqutun adı ilə birgə (4 dəfə) işlənməsi də göstərir: "Qorqut Ata Oğuz qövminin müşkilini həll edirdi. Hər nə olsa Qorqut Ataya tanışınca işləməzlərdi" (D-2).

Ata adı Oğuz epik ənənəsində Qorqut Ata, İrki At kimi mənqəbələrdən gələn şəxsiyyətlərin adlarında var. Əbülqazi Bahadır xan (XVII əsr) "Türk şəcərə-

si"ndə yazır: "Türk xalqı öziz kişilərə "ata" deyir: Məsələn, Həkim-Ata və Seyyid Ata".

Xalq arasında böyük hörmət, müqəddəslik qazanan ozanlar, ulu qamlar bu adı daşıyırdılar. Atılanın qurduğu Hun dövlətində bilgə Ata-kam idi.

Əski çağların böyük yadigarı atalar sözləri toplusuna "Oğuznamə" deyilməsi onların ulu əcdadlardan, atalardan qalma olduğuna göstərir.

Türklər içərisində təsəvvüf axını gücləndikcə şeyxlərə (şıxlara), hikmət sahibi olan şəxslərə, kərəmət sahibi dərvişlərə də "Ata" adı verilməyə başlandı: Çoban Ata, Mənsur Ata, Həkim Süleyman Ata, Dəmirçi Ata.

Türküstanın müxtəlif bölgələrində, qırğız çöllərində Övliya Ata kimi coğrafi adlar oralarda qəbirləri olan türk övliyalarının adları ilə bağlıdır.

Yer adlarında həmçinin "pir, ocaq" mənası daşıyır. "Ata" - mifoloji düşüncədə axirət dünyası, yer stixiyası və buna görə də əcdadlar dünyası ilə bağlıdır. O, qoruyan, hişf edəndir: Qırğız Ata - qırğız xalqını qoruyan ruh; Qambar Ata - ilxıları qoruyan ruh və s.

Karaim mifologiyasında tanrılardan (qoruyucu ruhlardan) biri Kargal-Ata adını daşıyır.

M.Kaşğarlı "Divan"ında "Ata saqun" sözü var; "həkim, hikmət sahibi; bilən, bilici" mənası ifadə edir. Atanın bilici olması onun qeyb aləmiylə - gəiblə (görünməzlər dünyasıyla) bağlılığından gəlir.

Ədəbiyyat:

İslam ansiklopedisi, c.I., İst., 1988.

Cəlal Bəydili

ATSIZ HÜSEYN NİHAL (1905-1975, Türkiyə) - yazıçı, ədəbiyyatşünas.

Uzun müddət (1932-1964) "Atsız Mecmua", "Orhun", "Orkun", "Ötügen" türkçü dərgilərinin nəşri ilə məşğul olmuş, vərəqləmə və qoşma biçimində şerləri və milli romanları ilə tanınmışdır. Tarix və ədəbiyyat tarixi ilə bağlı bir sıra araşdırmaların müəllifi olan N.Atsız, KDQ-nin Orxan Şaiq nəşrinə (1939) dair "Dədə Korkut" (Yücel, İstanbul, Şubat, 1939, c.VIII, sayı 48) adlı tənqidi məqaləsində əsər haqqında ətraflı məlumat verdikdən sonra, transkripsiya və lüğətə bağlı fikirlərini bildirmişdir. O, KDQ-də insan adları, dil, oğuzların ictimai həyatı kimi mövzuların işlənməsinin zəruriliyini qeyd etməklə yanaşı, bu nəşrin müsbət cəhətlərini də göstərmişdir.

Əsərləri:

Türk Tarihi Üzerine Toplamalar. 1935.

Dokuzboyu Türklər və Osmanlı Sultanları Tarihi. 1939.

Türk Edebiyatı Tarihi. 1940, 1943.

Türk Ülküsü. 1956.

Türk Tarihinde Meseleler. 1966.

Ədəbiyyat:

Behçet Necatigil. Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İst., 1995.

Gökay O.Ş. Dedem Korkutun Kitabı. İst., 1973.

AUEZOV MUXTAR OMARXAN OĞLU (1897, Qazaxıstan - 1961, Rusiya) - qazax yazıçısı, alimi, ictimai-siyasi xadim.

Ən məşhur əsəri iki cildlik "Abay yolu" epopeyasıdır. Qazax xalqının etnoqrafiyasına, folkloruna, dili-

nə və tarixinə aid onlarca əsərin müəllifidir. "Manas" dastanı haqqında qiymətli araşdırmalar aparmışdır.

YUNESKO tərəfindən 1997 il "Auezov ili" elan edilmiş və 100 illik yubileyi təntənə ilə qeyd olunmuşdur.

M.Auezov Qorqud Atadan ayrı-ayrı məqalələrində geniş bəhs etmişdir. "Qazax xalqının eposu və folklor"u, "Kız jibek", "Qırğızların dastanı Manas" və s. məqalələrində yalnız KDQ-nin deyil, ümumən türk dastan yaradıcılığının ideya-bədii və poetik-estetik problemlərindən bəhs etmişdir.

Əsərləri:

Muhtar Auezov. Makaleler. Ankara, 1997.

Ədəbiyyat:

Азербайджанско-казахские литературные связи. Б., 1990.

AVANKULAT -Dayı kultu. Qədim dünyanın ibtidai cəmiyyətlərində matriarxatlıqla (anakağanlıqla) bağlı olan, onun bir şaxəsi kimi ibtidai təsəvvürlərdə yaşayan sitayiş növü. Qədim dastanlarda öz əksini bu və ya digər şəkildə tapmışdır. Ana tərəfdən qohumlara sitayiş, əslində anakağanlığın əriyib getməkdə olan gücünə işarədir. Dastanda bu hala İç Oğuzla Dış Oğuzun münaqişəsindən bəhs edən boyda rast gəlirik. Dış Oğuz bəylərini İç Oğuzla qarşı mübarizəyə təhrik edən Aruz qoca həm də bəylərbəyi Salur Qazanın dayısıdır. Oğuz cəmiyyətinin bütövlüyünü qorumaq, onun sonrakı daha dərin parçalanmasının qarşısını almaq məqsədilə Salur Qazan dayısı Aruz qocanı cəzalandırır və öldürtdürür. Dayıya sitayiş bu situasiyada kəskin deformatsiyaya məruz qalır.

Kamal Abdulla

AYASOFYA - Bizans memarlıq abidəsi, məbəd. KDQ-də XI boyda iki yerdə rast gəlinir: "Yol üzərində kafirin Ayasofyası vardı. Keşişlər bəklərdi" (D-283¹¹) və "Qaçdı Təkürə Ayasofya alundığın xəbər verdi" (D-284¹¹).

Müqəddəs Ayasofya məbədi Bizans memarlıq abidəsidir. İmperator Yüstinianın dövründə Konstantinopolda (indiki İstanbulda) Traph Anfimi və Miletli İsidor tərəfindən tikilmişdir (532-537), üçnövlu günbəzi bazilikadan ibarət olan Ayasofyanın uzunluğu 77 m-dir. Paruslar üzərində qurulmuş 32,5 diametrlı günbəz mürəkkəb yarım kümbəzlər sisteminin köməyi ilə binanın bazilikalı hissəsinə bərkidilmişdir. Bu Ayasofyanın daxilinə möhtəşəmlik və ahəngdarlıq verir. Ayasofyanın içərişi rəngli mərmər və mozaika ilə bəzənmişdir. 1445 ildə məscidə çevrilən Ayasofyanın monumental xarici görünüşü sonralar türk sənətkarları tərəfindən dəyişdirilmiş, əlavə tikintilərlə (minarələr və s.) zənginləşdirilmişdir.

Ayasofya 1935 ildən muzeydir. M.F.Kırzioğlu bu sarı qalalı kilsənin Tumanın qalasına yaxın ərazidə ortodoks gürcü mənsəbinə inananların qədim ibadətgah yeri olduğunu zənn edir və göstərir ki, bizanslar Qara dəniz yolu ilə etdikləri təsirlər vasitəsilə öz dini inamlarını da yayır və rumluların ortodoks dini yayılan yerlərdə "Hagia Sophia" (Əziz-Sofya) adına kilsələr də inşa edilirdi. Bu səbəbdən də Axsıxa qalasında XII əsrdən qalma gözəl bir səlcuq məscidi 1124 ildə bu ərazidə məskunlaşan Kuman-qıpçaq türkləri tərəfindən kilsəyə çevrilib "Aya Sofiya" adlanmışdır.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c. B., 2000.

Кırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952. ASE. B., 1976, 1 c. s.192.

AYQIR GÖZLƏR SUYI - Vatikan nüsxəsində "Ayğır gözlər suyu" və "Ayğır gözlü su" kimi qeyd edilir. KDQ-də iki boyda (II, D-62⁸; VII, D-205¹⁰) adı çəkilir. Dastanda deyilir: "Məhbub kafir qızlarını çalub bir-bir boyın qucan... İlək qoca oğlu Alp Ərən çapar yetdi..." (II, D-62⁸). Yaxud "Ayğır gözlər yüzdürən" (D-205¹⁰). (Vatikan nüsxəsində "Ayğır gözlü sudan at yüzdürən"dir).

Ayğır gözlü su - Qarsın 20 km şimal-qərbində və bir də Van gölü yaxınlığında bu adda göllər olduğu qeyd edilir (O.Şaiq, M.F.Kırzioğlu).

Gürcüstan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların qədim Qaraxaç yaylağında Türkiyə sərhəddinə yaxın uca dağların əhatəsində olan "Dıbsız gölü" də el arasında Ayğır gölü deyilir. Hətta Koroglundun Qıratının bu göldən çıxan su ayğırından törəməsi barədə rəvayət də vardır.

Ermənistanın Karvansara (İrəvan) rayonunun ərazisində də Ayğır gölü var. Üçkilə (Eçmiədzin) qəzasında, sahəsi 5 kv. km, dərinliyi 10 metr, su tutumu 310 m³ olan gölə də Ayğır gözlər gölü deyirlər. Ələyəz (Ala göz) dağından axan yeraltı sular və Qaranqu çayı bu gölə tökülür.

Sovetlər dövründə ermənilər bu hidronimin də adını dəyişdirərək xəritələrdə "Metsamor" və ya "Ayrıqlıç" (Liç - ermənicə göl deməkdir) adlandırmışlar.

Gölün yaxınlığında Ayğır göl kəndi də olmuşdur. 1920 ildən sonra ermənilər bu kəndin adını dəyişdirərək "Aqnalıç" ediblər.

Qazaxıstan Respublikası ərazisində də Ayğır gölü hidronimi vardır (bax. B.Ə.Budaqov, "Türk uluslarının yer adları", B., 1994, səh.90).

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c. B., 2000.

Кırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952 s.75.

Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin - Ağbaba, Şərəyel və Pənbək bölgələrində yer adları. Sumqayıt, 1996, s.222.

AYQIRGÖZƏ, AYĞIR GÖLÜ - Üçkilə qəzasında, sahəsi 5 kvadrat kilometr, dərinliyi 10 metr, su tutumu 310 kub metr olan gölün adıdır. Ələyəz dağından axan yeraltı sular və Qaranqu çayı da bu gölə tökülür. Ermənilər bu hidronimin də adını dəyişdirərək xəritələrdə "Metsamor" və ya Ayrıqlıç (liç-ermənicə göl deməkdir) etmişlər.

Gölün ilkin adı Ayğırözəsi və ya Ayğırözələri olmuş, sonralar yenidən toponimləşərək Ayğırözə suyu, daha sonra yenidən sadələşərək Ayğır suyu və nəhayət, Ayğır gölü olmuşdur. KDQ-də Ayğırözə su kimi xatırlanır. Gölün yanında Ayğıröl kəndi də vardır. 1920 il qədər Azərbaycan türklərinin yaşadığı bu kəndin adını ermənilər dəyişdirərək Aqnalıç ediblər.

Qazaxıstanda və keçmiş Karvansara (İcevan rayonu) ərazisində də Ayğıröl adlı göl vardır.

Ədəbiyyat:

Географический атлас Арм.ССР. М., 1978.

KDQ dastanları. B., 1962, s.108

Акopian Т. Melik-Baxşyan S, Barseğyan O. Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimlər lüğəti, Yerevan 1986, c.1, (ermənicə).

AYIŞƏ - Məhəmməd ə.s.-in üçüncü zövcəsi, ilk müsəlmanlardan biri və birinci xəlifə Əbu Bəkrin qızı. KDQ-nin müqəddiməsində və "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da adı çəkilir. (D-7⁹, 45⁵);

AYNA - Çoxmənalı söz. Ən əsasları bunlardır: iblis, yeraltı dünyanın hakimi, şüşə, güzgü, nəvazişli söz, can, ruh, həftənin gün adı, cümə günündə şənbə günü üçün bişirilən xörəyin adı. KDQ-nin müqəddiməsində "ayna" sözü iki dəfə ayrı-ayrı mənalarda işlənmişdir.

Sağış günündə ayna görkli.

Ayna günü oçıyında qıttə görkli.

Birinci sətirdəki "sağış günü" - qiyamət günü, "ayna" ruh, "görkli" - müqəddəs mənasındadır. Etiqada görə, guya qiyamət günü müqəddəs ruhlar adamları əzab-əziyyətdən xilas etməyə çalışacaqlar. "Sağış günündə ayna görkli" deyimində də bu fikir ifadə olunmuşdur.

İkinci sətirdəki "Ayna günü" ruh günü mənasındadır. Belə ki, öksər dünya xalqlarında ruhların nəslı yad etmə günü vardır. Bu gündə guya ruhlar mənsub olduqları evlərə gəlir, burada gecələyir, necə yad olunub-olunmamalarına göz qoyurlar. Həftənin dördüncü gününün axşamı (cümə axşamı) Azərbaycanda ruhların qarşılınması, beşinci gün (cümə) isə onların yola salınması günü sayılmışdır.

Bizim "cümə axşamı" dediyimiz gün KDQ -dəki "ayna günü"- yəni ruh günü deməkdir. Türk dilli qaraimlər indinin özündə də cümə axşamına "ketsayne kin", cüməyə "ayne kin" deyirlər.

Bəhlul Abdulla

AYNA MƏLƏK - Kitabın müqəddimə hissəsində adı çəkilən qadın adı. Hekayələrdə adı çəkilmir.

AYRAN - süd məhsullarından alınan sərinləşdirici içki. KDQ-nin boyunda Salur Qazanın yurdda olmasından istifadə edən kafirlər gəlib onun ev-əşiyini talayırlar. Salur Qazan yurdunun bu kökə düşməsinə köpəkdən də soruşanda deyir: "Acı ayran tökiləndə çap-çap içən" (D- 46)

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA - KDQ motiflərinin bədii şüura daxil olması iki yolla baş vermişdir:

1) Folklor vasitəsilə. Məlumdur ki, bir sıra nağıllarımızda ("Kəlləgözün nağılı" və s.) KDQ motifləri var və bu motiflər eyni mənbədən - mifoloji təsəvvürlərdən gəlir. Bu motiflərin tarixi-realist, etnoqrafik-ənənəvi, süjet-mövzu və s. baxımdan yaxın olanları vardır. KDQ əsasən klassik dastanlar olduğundan xalqımızın digər qəhrəmanlıq dastanları ilə əlaqəlidir. Yaxınlıq və paralellik təkcə ideya və ənənələrdə deyil, sırf bədii, həmçinin poetik, lirik və s. vasitələrdədir. KDQ motiflərinin çox və ya az dərəcədə folklor şüurunda olması sonradan özünəqayıdışın ilkin şərtlərindən biri kimi götürülə bilər.

2) Yazılı ədəbiyyat vasitəsilə (Qul Atanın məlum məsnəvisi və s.).

Azərbaycan ədəbiyyatında KDQ mövzusunda ilk bədii əsərlər 30 illərdən qələmə alınmağa başlamış, bu işdə eposun 1938 ildə İstanbulda, eyni zamanda Bakıda nəşr edilməsinin böyük təsiri olmuşdur. Bu sahədə şer və poema indi də yazılmaqdadır. Deməli, KDQ-nin təsir dairəsi janr baxımından olduqca əlvan və rəngarəngdir.

40 illərdə bədii qorqudsünaslıq sahəsində Ə.Dəmirçizadənin və M.Rzaquluzadənin xidmətləri daha diqqətəlayiqdir. Unutmaq olmaz ki, KDQ mövzusunda ilk bədii əsər Ə.Dəmirçizadənin 1943 ildə qələmə aldığı librettodur. Ə.Dəmirçizadənin Ş.Şeyxovla müştərək yazdığı bu libretto "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu" əsasında qələmə alınmış, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında uğurla tamaşaya qoyulmuşdur (mart, 1943). Librettonun əsas ideya xətti yurdun düşməndən müdafiəsi ilə bağlıdır. Uruz xanın ova getməsindən istifadə edən düşmən Oğuz yurduna soxulur, lakin Dədə Qorqud tərəfindən ruhlandırılan Qaraca çoban və onun köməyinə gələn Uruz xan tərəfindən məğlub edilərək geri qovulur. Uruz xanın gözəllərinin ən gözəli Gülçinə məhəbbəti əsərin aparıcı məhəbbət xətlərindən biridir.

İki il sonra Ə.Dəmirçizadə təkrar bu mövzuya qayıtmış, "Qaraca çoban" adlı pyesini qələmə almışdır. Bu əsərdə Qazan xanın sarayının qarət edilməsi və Qaraca çobanın igidlikləri təsvir olunmuşdur. Ə.Dəmirçizadə burada əvvəlki librettoya nisbətən daha mükəmməl işləmiş, Qazan xan - Burlaxatun xəttini saxlamış, lakin əsas ideya yükünü xalqı təmsil edən Qaraca çobanın üzərində cəmləşdirmişdir. "Qaraca çoban" 1946 ilin aprelinde Azərbaycan Dövlət Gənç Tamaşaçılar teatrında tamaşaya qoyulmuş, 1950 ilədək səhnədə göstərilmişdir. Doğrudur, tənqid hər iki əsərin yalnız səhnə xüsusiyyətlərinə fikir vermiş, ideya-bədii xüsusiyyətlərini hərtərəfli təhlil obyektinə çevirməmişdi.

Hər iki əsərin yaranma dövrü Böyük Vətən müharibəsinin qarlı illərinə təsadüf edir, əsərlərin qəhrəmanlıq pafosu və vətənpərvərlik motivi də bununla müəyyənləşdirilir. Ə.Dəmirçizadənin ikinci bədii əsərinin tamaşası haqqında resenziya yazan Əziz Şərif qeyd edirdi ki, "bu dastanın məzmunu əsasında yüksək milli, bədii dramaturji əsərlər yaratmaq imkanı hüdudsuzdur".

KDQ mövzularının dramaturgiyada əksi təxminən 30 ildən sonra yeni vüsət aldı. Yeni təşəbbüs Altay Məmmədovun yazdığı "Dəli Domrul" pyesi oldu. Bu pyes müharibə mövzularından fərqli olaraq yeni forma-janr əlamətlərini əks etdirirdi. Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyunun əsasında qələmə alınmış, dramatik "Dəli Domrul" pyesi əslində komediya idi. Dastandakı ölməzlik ideyası pyesə də gətirilib. Əsər təkcə Domrulun Əzrayıl üzərində qələbəsi kimi mənalananır, həm də mənəvi-əxlaqi sınağa çəkilən insanın, bərkədən-boşdan keçən qəhrəmanın düşdüyü situasiya baxımından diqqəti cəlb edir.

"Mən Dədə Qorqud" pyesi (müəllif və səhnələşdirən Vaqif İbrahimov) iki hissədən ibarət olub KDQ-nin iki boyu əsasında yazılmışdır ("Dirso xan oğlu Buğac" və "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul" boyları). Müəllif bu əsəri "Müqəddimə və son sözlü səhno dastanı" adlandırır. Pyesdə Dədə Qorqud təkcə Dış və İç Oğuzun vahid, bütöv obrazı, ağsaqqalı deyil, qüdrət və hikmət sahibidir, ideal varlıq və tanrı rolundadır.

Pyesdə eposun çoxmənalı, müəllif konsepsiyasına tabe tutulan fəlsəfi-kosmoqonik yozumu verilmişdir. Lakin eposdan irəli gələn qəhrəmanlıq ideyası ilə yanaşı Oğuz birliyi ideyasının da təəssümü qabarıqdır.

Nəbi Xəzrinin "Torpağa sancılan qılınc" dramatik poeması (1985) "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy" əsasında işlənmişdir. Əsərdə vətən məhəbbəti ön plana çəkilmiş, doğma yurda müdaxilə, doğma-yadelli münəqişəsi konkret cizgilərlə verilmişdir. Dədə Qorqud, Qazan xan, Burla xatun, Qaraca çoban, Şöklü Məlik kimi dastandan bizə tanış obrazlarla yanaşı Ulus, Şirənə, Çiçək, Yassar, Odoğlu, Sıldırım və s. kimi yeni obrazlar da yaradılıb. Qəsbkarlığa qarşı mübarizə ideyası dastandan gəlsə də, burada xüsusi şəriyyə və pafosla canlandırılmışdır. Mənzum pyesdə biz Qazan xan - Şöklü Məlik münəqişəsindən daha çox Ulus (dastanda Uruz) - Şöklü Məlik toqquşmasını görürük. Əsər Oğuz elinin qələbəsi ilə bitir, biabırca-sına məğlub olmuş, ölümə cəzalandırılmalı olan Şöklü Məlik Burla xatunun qarşısında diz çöküb "Ana!" de-diği üçün bağışlanır.

K.Abdulla 1993 ildə eposa dramaturji planda müraciət etmiş və yeni söpkili bir əsər yazmışdır. "Beyrəyin taleyi" adlı bu pyes Beyrəyin taleyindən daha çox əsərin qəhrəmanlarının taleyinə, ənənəvi dəyərlər daha çox formal yozuma istinad edir. Müəllif burada (pyesdə) təəccüb effekti yaratmaq, kulturoloji oyun oynamağı əsas vəzifə kimi qarşısına qoymuşdur.

Beləliklə, çağdaş Azərbaycan dramaturgiyasında eposdan iqtibas müntəzəm, ardıcıl bir yaradıcı prosese çevrilmişdir. Artıq ədəbi-tarixi mətnin mənimsənilmə-sində həm klassik tərtibat, həm də şərti mifoloji yozum iştirak edir.

KDQ-nin müasir nəsrə əlaqəsini onun Azərbaycan folkloru ilə əlaqəsi işığında öyrənmək və izah etmək mümkündür. Məlumdur ki, bir çox Azərbaycan dasta-nında, nağıl və əfsanələrində KDQ süjetləri və mo-tivlərinə rast gəlmək mümkündür. Digər tərəfdən Azərbaycan nəsr təfəkkürünün əsasında nağıl təhkiyə-si, nağıllara xas bədii-üslubi xüsusiyyətlər dayanır. Təbii ki, Azərbaycan nağılları ilə KDQ dastanlarını ən çox yaxınlaşdırın cəhət mifik cizgilərdir ("Kəlləgözün nağılı", "Təpəgöz" və s.). KDQ ilə əlaqədar qələmə alınmış müasir nəsr nümunələrində istər eposun mifik tarixi gerçəkliyindən, istərsə də poetik sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən istifadə olunmuşdur. Bu mənada M.Rzaquluzadənin hekayətləri, KDQ mətninə həm yaxınlığı, həm də yaradıcı münasibəti ilə seçilir.

KDQ süjetləri, eləcə dastanlarda təbliğ olunan əx-laqi keyfiyyətlər ədəbi əsərlər üçün tükənməz ilham mənbəyidir. Ə.Dəmirçizadədən sonra KDQ eposu mövzusunda ilk müraciət edənlərdən biri yazıçı Mi-kayıl Rzaquluzadədir. M.Rzaquluzadənin uzun müddət orta məktəb dərslərinə daxil edilən "Ana ürəyi, dağ çiçəyi" hekayəsində (40 illər) "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"nun motivləri üstün yer tutur. Əsərin əsas leytmotivi - ana südü və dağ çiçəyinin möcüzəli təsiri yazıçı tərəfindən tərəvətli boyalar və psixoloji gərgin-liklə əks etdirilmişdir.

KDQ boyu ilə müqayisədə yazıçı bir sıra yeni cizgi-lərdən istifadə etmişdir. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, das-tanda olan sonsuzluq motivi (Dirse xanın uşaqsızlığı) əsərdə yoxdur. Əgər Dirse xanı dastanda öz oğlunu

öldürməyi xanın qırx nöqəti təhrik edirse, M.Rzaquluzadədə həmin işi yasovulbaşı görür. Dastanda yaralı Buğacı qarğa-quzğundan iki ov iti, yazıçının hekay-əsində isə oğlanın atı mühafizə edir. Bu qəbilli fərqlər çoxdur. Amma əsas leytmotivi (ana südü və dağ çiçəyinin məlhəm olması) yazıçı diqqət mərkəzində saxlamışdır ki, bunu ana xaqanlığın və təbiət kultunun dastanda izi kimi də qiymətləndirmək olar.

M.Rzaquluzadənin "Ana ürəyi, dağ çiçəyi" hekay-əsi güclü təbiət təsvirləri və bədii siqləti ilə seçilir. Əsər M.Rzaquluzadənin kitablarına uzun müddət salınmasa da aşağı siniflər (4 və 5 sinif) üçün "Ədə-biyyat" dərslərində uzun müddətdir ki, özünəməxsus yer tutur.

M.Rzaquluzadənin "Dəli Ozan" hekayəsində (1947) əsasən "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nın mo-tivləri üstünlük təşkil edir. Əsas hadisələr Bamsı Beyrəyin ətrafında gedir. Bilirik ki, istər "Buğac" boyunda, istərsə də "Bamsı Beyrək boyu"nda qəhrəmanların doğulması arzu-diləyin hesabına baş verir, halbuki bu motiv "Dəli Ozan"da yoxdur. Yazıçının əsərində "kafirlər" deyil, Şöklü Məlik və rahiblər nifrət obyektidir. "Dəli Ozan"dakı Dəli Qoçer (eposda dəli Qarcar) daha müsbət və tragik obrazdır. O, həyatdan küskünlüyü, ozanlığa meyli, qeyri-adi cəmərdliyi və s. xüsusiyyətləri ilə fərqlə-nir ki, yazıçının ədəbi-tarixi materiala müstəqil baxışının cizgiləri kimi diqqəti cəlb edir. Əgər dastanda Beyrək on altı il əsirlikdə qalırsa, hekayədə cəmi beş il qalır. Əsərin əsas ideya yükü eposda olduğu kimi məhəbbət və qəhrə-manlığın bədii təsdiqindən ibarətdir. "Dəli Ozan"ın ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri bu hekayədə dəniz moti-vinin olmasıdır (hətta Bamsı Beyrəyin toyu da dənizdə keçirilir, Beyrək avar çəkməyə məhkum edilmiş dostları-nı əsarətdən azad edir).

"El gücü" hekayəsi də M.Rzaquluzadənin KDQ mövzusunda qələmə aldığı hekayələrdən biridir.

Müasir Azərbaycan nəsrində KDQ mövzusunda məhsuldar işləyən nasirlərdən biri də Əhmədəğa Muğanlıdır. Onun "Məclisə Dədə Qorqud gəldi" (1968), "Qorqud Dədənin öyüdü" (1973) əfsanə-hekayələrində KDQ mənəvi ənənələrindən bəhrələ-nən müəllif doğma yurda bağlılıq, sevgiyə, dostluğa sədaqət və s. əxlaqi sifətləri ön plana çəkir. "Şəhriyar əfsanəsi" povestində hadisələrin baş verdiyi məkan Muğan olsa da, personajlar KDQ-dən tanıdığımız ob-razlardır. Ə.Muğanlının hələ çap olunmamış "İtirilmiş dastanlar" roman-dastanında hekayələr və povestdə olduğu kimi xalqın qədim mənəviyyatını və əxlaqını, eləcə də onun birliyini qorumaq ideyası durur. Əsərdə oğuzlar müsəlman, alpanlar xaçpərəst, suvarlar atəşpə-rəst kimi təsvir edilsələr də, bir-birlərinin dar ayaqda köməklərinə çatırlar. Romanda Bayındır xan Oğuz xanı kimi, Dədə Qorqud bütün türklərin müqəddəs övliyəsi kimi təsvir olunur. Yazıçı bu mövzuda iki seriyalı bədii filmin ədəbi ssenarisini də yazmışdır.

Nəsrədən söhbət açdıqda KDQ eposu mövzusunda povest və ssenari yazmış yazıçı Anarın yaradıcılığı da diqqətəlayiqdir.

Bu povest ilk dəfə Moskvada (1980), sonra da Ba-kıda nəşr edilmişdir (1983). Yazıçı bu əsərlə əlaqədar verdiyi müsahibəsində qeyd etmişdi ki, onun məqsədi əsəri yeni şəkllə salmaq deyil, qədim epos kimi bərpə etməkdir. Yazıçı bu məqamda KDQ-nin çoxqatlılığını,

qədimliyini, ən qədim qat olan büt-pərəstlik qatını aş-kara çıxarmağı nəzərdə tuturdu. Məsələ burasındadır ki, Anar "Dədə Qorqud" povestini uşaqlar üçün bədii-kütləvi formada işləmiş, bu zaman KDQ-nin əsasən əksər boylarından istifadə etmişdir. Müdrik ozan Dədə Qorqudu əsərinin baş qəhrəmanı etməklə müəllif bütün əhvalat və nağılları da onun dilindən danışır. Anar həyat və ölüm kimi ədəbi problemi povestin baş mövzusu kimi seçmiş, kəskin süjetli, dinamik xarak-terlərin toqquşduğu maraqlı bir əsər yaratmışdır. Yazı-çı əsərin bozi epizodlarını qədim Qobustana gətirir, qavaldaş çalınır. Tənqidçi Ə.Əliyevanın fikrincə bu povest öz kompozisiyasına görə bütöv, oğuzların öz aralarında və qonşuları ilə sülh şəraitində yaşamaq ideyasına tabe edilmiş orijinal bir əsərdir.

Anarın KDQ tematikası əsasında qələmə aldığı ki-nossenari dastanın kino sənəti baxımından irəliyə doğru mühüm addımdır. İkiseriyalı tammetrajlı bədii filmin ssenarisini müəyyən qədər povestin ideya trak-tovkasına yaxındır. Ölüm-süzlük axtaran Dədə Qorqud motivindən burada da istifadə edilmişdir. Yazıçının "Dədə Qorqud dünyası" adlı dəyərli elmi araşdırma-sında (1985) da bədii-publisistik cizgilər az deyil. Bu araşdırmada əsərin təkcə ədəbi-tarixi cizgilərindən deyil, bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən də ətraflı söz açilir. eposun məziyyətləri açıqlanır.

KDQ dastanının süjet və motivləri Azərbaycan şair-ləri tərəfindən yaradıcı surətdə inkişaf etdirilmişdir. Bu sahədə orta əsrlər poeziyasının bir sıra nümayən-dələrinin poetik irsində çoxlu oxşar məqamlar var. Hələ keçən əsrdə M.F.Axundovun özünün tərtib etdiyi yeni əlifba ilə qələmə aldığı şerhə Dədə Qorqudun ad qoymaq rəvayətini təsvir etmişdir.

KDQ mövzusu sovet dövrü Azərbaycan poeziya-sında 50 illərdən başlayaraq getdikcə genişlənir, çoxlu şer və poemalar yaranır. B.Vahabzadənin, N.Xəzrinin, I.Səfərlinin, H.Arifin, A.Abdullazadənin, T.Elçinin, Hidayətin, V.Cəbrayılzadənin, N.Kəsəmənlinin, A.Abdullanın, R.Z. Xəndanın, E.Baxışın və b. şairlərin yaradıcılığında KDQ motivlərinə çox rast gəlirik. El şairi Səməd Bəyloqanlıın "Oğuznamə", "Elim Dədə Qorqud yurdu" "Beyloqan" və s. şerləri KDQ mövzu-sundadır. Ümumən bu qəbilli şer və poemaların əsas ruhunu soy kökə qayıdış, tarixə və folkloru yaradıcı münasibətin poetik təzahürləri kimi də qiymətləndir-mək mümkündür. Hətta KDQ ilə bağlı təsəvvürlər kütləvi şüurə daxil olur, adam adlarında (Qorqud, Oğuz, Beyrək, Turan, Selcan və s.), müəssisə və cə-miyyət adlarında (Oğuz, Qorqud), ədəbi təxəllüslərdə (Oğuz, Qaraca və s.) öz təəssümünü tapır.

80-90 illərin ayrıncında poeziyada KDQ mövzusu daha da qüvvətləndi. Xüsusən gənç şairlərin yaradıcı-lığında KDQ motivləri, obrazları və ideyaları əhə-miyyətli yer tutmağa başladı. Tofiq Qaraqayanın "Mə-rə kalır", Səməd Qaraqöpün "Yalıncaq" və "Oğuz", Telman Hüseynin "Ozan" və s. şerləri ədəbi gəncliyin bu sahədə intensiv axtarışlarını əks etdirirdi.

Ağacəfər Həsənlinin KDQ-yə həsr etdiyi lirik po-emasında (1983) ayrı-ayrı boyaların və qəhrəmanların (Dədə Qorqud, Burla xatun, Salur Qazan, Qaraca çoban) səciyyəsi verilmişdir.

Ədəbiyyatımızda KDQ təsiri təkcə birbaşa deyil, həm də dolayısı ilədir. KDQ poeziyasının, nəsrinin, bədii-

fəlsəfi hikmətinin, orijinal poetikasının təsiri bir çox sənətkarların yaradıcılığında öz izlərini qoymuşdur. Bu təsi-rin izlərini onlarca şerhə, hekayədə, miniatür və epik əsərlərdə müşahidə etmək mümkündür (təbii ki, bu təsir izləri ayrıca axtarış və araşdırmaların mövzusuudur).

"Əfsanəvi yuxular" poemasında (1973) "Salur Qa-zanın evi yağmalandığı boy"dan istifadə etmişdir. İki hissədən ibarət olan poemanın hər bir hissəsində üç yuxu nağıl edilir. Təbii ki, yuxular yalnız bədii vasitə-dir. Məhz həmin yuxular vasitəsilə müəllif Salur Qa-zanın, Burla xatunun, Uruzun, Qaraca çobanın qəhrə-manlığını, Şöklü Məliyin əsərin sonunda məğlub edi-lərək öldürülməsini qələmə alır.

Teymur Elçinin "Toğrul babanın nağıl ağacı" po-emasında Təpəgöz və Domrulla bağlı bölmələr var.

Arif Abdullazadənin "Ulu Dədə Qorqud" poeması (1988) Dədə Qorquda müraciətlə yazılmış, burada abidənin daimi nümunə olduğu, KDQ dünyasının bugünkü günlə əlaqəsi göstərilmişdir. Altı fəsildən ibarət poemada insanın mərdliyi, qadın ləyaqəti, saf məhəbbət, həyat rəmzi olan su, nəsillərin əlaqəsi və s. mövzularda toxunulur, son sözdə Dədə Qorquddan öl-məzlilik rəmzi kimi bəhs edilir.

Nüsrət Kəsəmənlinin "Dəli Domrul" əsəri də kiçik dramatik poema səciyyəsi daşıyır. Dastanda olduğu kimi burada da Domrulun sevgilisi öz canını onun əvə-zinə Əzrayıla verməyə razı olur. Dastandan fərqli ola-raq Dəli Domrul həlak olmuş bir igidin hayfını Əzra-ildən almaq istəyir ki, bu da baş tutmur.

N.Kəsəmənlinin "Niyə qayıtdın" şerində dastanın poetik xüsusiyyətlərindən istifadə edilmişdir. Azər-baycanda bədii-fəlsəfi esse sahəsində maraqlı nümun-ələr yaratmış Asif Atanın (Əfəndiyevin) bir essesi ("Qorqudluğumuz") KDQ-dən böyük əxlaqi-mənəvi dəyər kimi bəhs edir. Fikrət Sadığın "Sərhəddə səhər" və "Sərhəddə axşam" adlı publisistik oçerklərində KDQ ilə bağlı məqamlar var. Belə məqamlar Y.Məmmədlinin "Oğuz ataları, Oğuz boyları" adlı yazısında da qabarıqdır.

KDQ-yə həsr olunmuş publisistik yazılar, məqalə və oçerklər elmi xarakter daşıyır. Anarın yuxarıda qeyd olunan araşdırmasından əlavə K.V.Norimanovlu və T.Hacıyevin, E.Əlibəyazadə və Ş.Cəmşidovun, Ə.Fərzəlinin və H.Məmmədlinin yazılarında publisistik cizgilər az deyildir.

KDQ təkcə Şimali Azərbaycan ədəbiyyatının dey-il, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri-nin də diqqətini cəlb etmişdir. Qüdrətli şair Səhəndin "Sazımın sözü" poemalar silsiləsi ("Sazımın sözü", "Dədəmin kitabı", "Qardaş andı"; 1964-65) Dədə Qor-qud dastanları əsasında qələmə alınmış, dastandakı azadlıq, vətənpərvərlik, yadellilərə qarşı mübarizə və s. motivləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

"Sazımın sözü" (1965) və "Dədəmin kitabı"nda (1976) müəllif KDQ-nin 6 boyunun motivlərindən istifadə etmiş, vətənpərvərliyi və xalq əxlaqını ön pla-na çəkmiş, qadını türk cəmiyyətinin fəal bir üzvü kimi təsvir etmişdir. Poemada Dədə Qorqud müdrik el məsləhətçisi, ən çətin düşünləri açan bilən qüdrətli ağsaqqal kimi təsvir olunur.

Səhəndin "Dəli Domrul" poeması da KDQ boyunun bilavasitə təsiri ilə yazılmışdır. Cənubi Azərbaycanın

digər şairlərinin yaradıcılığında da KDQ süjet və motivlərinə, habelə bu dastanların təsirinə rast gəlinir.

Doktor Cavad Heyətini və M.Fərzanənin KDQ mövzularının təbliğində böyük xidmətləri olmuş, birinci KDQ haqqında silsilə məqalələr yazmış, ikinci KDQ eposunu 1979 ildə Təbrizdə ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. "Vahid" jurnalında Azərbaycan şairi Qul Atanın Dədə Qorquddan bəhs edən məsnəvisi, "Dədə Qorqud" ədəbi-bədii jurnalında isə H.Ə.Ətayi, S.Salman, H.Tərhan, Eloğlu və başqa şairlərin KDQ-yə həsr etdikləri şeirlər və mənzum parçalar çap olunmuşdur.

Ədəbiyyat:

Rzaquluzadə M. "Dəli Ozan". İncilab və mədəniyyət jurn., № 4, 1947.

Xəzri N. Əfsanəvi yuxular. Əsərləri, c.2, B., 1974.

Xəzri N. Torpağa sancılan qılınc. Nəsilər-əslər. B., 1985.

Muğanlı Ə. Şəhriyar əfsanəsi. B., 1973.

Anar. Dədə Qorqud. B., 1983.

Anar. Dünya bir pəncərədir. B., 1986.

Səhənd. Dəli Domrul. Pyes, povest, hekayələr. B., 1982.

Məmmədov A. Oğuz səltənəti. B., 1992.

Səhənd. Sazımın sözü B., 1983.

Məmmədov A. Dəli Domrul. Azərbaycan, № 11, 1972. A.Abdullazadə. Bəxtimizin kitabı. B., 1988.

Ana ürəyi, dağ çiçəyi. Ədəbiyyat kitabı. V sinif üçün. B., 1989.

Kəşəmənli N. Hamısı sevgidədir. B., 1991.

Qasımov Q. Dədə Qorqud. "Kommunist", 6 mart, 1943.

Əziz Şərif. Qaraca çoban. "Kommunist", 30 aprel, 1946.

Nəbiyev B. Torpağa sancılan qılınc, Özümüzdən başlayaq. B., 1990.

Rəhimli İ. Səhnə dastanı ("Mən - Dədə Qorqud" pyesi haqqında), Azərbaycan jurn., № 5, 1983. Dədəm Qorqud eşiqinə. Sənətdə keçən ömür jurn., B., 1992.

Vəliyev K. Elimizdən, obamızdan. Bakı, 1980;

Yenə onun, Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. B., 1987.

Nazif Ələkbərli

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATSÜNASILIĞIN-

DA - Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında KDQ-nin tədqiq tarixi Orxon-Yenisey abidələrinin artıq oxunmağa başlandığı, ümumən qədim türk yazılı abidələrinə marağın artdığı, dastanın ayrı-ayrı boylarının bədii tərcüməyə cəlb edildiyi bir vaxta təsadüf edir. XX əsrin əvvəlində KDQ artıq türk tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb və onun orijinalı əsasında ilk bütöv nəşr hazırlanır. Kilisli müəllim Rifətini belə bir işə girişməsi bir çox türk tədqiqatçıların da KDQ-nin ədəbi tarixi mənşəyinə, məzmununa və bədii-poetik spesifikasiyasına nəzər salmağa yönəldir.

20 illərin əvvəlində KDQ ilə ilk dəfə fundamental surətdə Əmin Abid məşğul olmuşdur. O, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi"nin I cildinin böyük bir qismini KDQ-yə və digər oğuznamələrə həsr etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatını ümumtürk ədəbi kontekstində araşdıran Ə.Abid KDQ-ni "Əsirət dövrünə aid ən qədim vəsiqə", oğuznamə hesab edir, onun yazıya alınması, ifadə etdiyi geniş tarixi informasiya, dastanın boyları və obraz-

ları, bədii-poetik səciyyəsi haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürür. Ə.Abidin "Oğuznamə", "Kitabi-Dədə Qorqud"un mətni haqqında məlumat", "Azərbaycan folkloru" və s. çap olunmamış əsərlərində də KDQ-yə geniş və əhatəli elmi nəzər salınır. Ədəbiyyatşünasın ən əsas qənaətləri Azərbaycan ədəbiyyatının KDQ ilə başlamadığını və bu abidənin Azərbaycan gerçəkliyi ilə doğmalığını sübut etmək olmuşdur.

1923 ildə tədqiqatçı M.Mirbağirov KDQ haqqında məqalə çap etdirmişdir. Məqalədə KDQ-dən "əski türk ədəbiyyatı nümunələri" kimi bəhs edilir, dastanlardakı obrazlar, örnək kimi götürüləsi fədakarlıq və qəhrəmanlıqlar, oğuzların tarixi və məişəti ilə bağlı epizodlar təhlil olunur.

30 illərin ədəbiyyatşünasları KDQ-dən bu və ya başqa dərəcədə bəhs etmişlər. KDQ görkəmli dilçi, ədəbiyyatşünas və türkoloq B.Çobanzadənin diqqət mərkəzində olmuş, o, dastanları yüksək qiymətləndirmişdir. Təəssüf ki, Orxon-Yenisey abidələri, "Kodeks Humanikus", "İbn Mühənnə lügəti" və s. əsərlər bərədə geniş tədqiqat aparmış B.Çobanzadənin KDQ haqqında yazdığı elmi əsər indiyədək tapılmamışdır.

1928 ildə H.Zeynalli, A.Şaiq, A.Musaxanlı, C.Əfəndizadənin müəlliflikləri ilə "Ədəbiyyatdan iş kitabı" çapdan çıxır. I hissədə H.Zeynallının "Xalq ağız ədəbiyyatı" adlı araşdırmasında KDQ-dən də bəhs olunur. Belə bir məqama diqqət yetirilir ki, Dədə Qorqud "hekayələrində" fərdiyyətçilik psixologiyası, mal-mülk məsələsi çox qabarıq şəkildə ortaya çıxır, hətta Dədə Qorqud kimi dünya görmüş ozanlar da el həyatından ayrılıb "öz xanına" mənsub mənzumələr yazmağa girişirlər. Araşdırmadan görünür ki, H.Zeynalli KDQ boylarına sinfi baxımdan, bir qədər də ehtiyatla yanaşmışdı. O, belə bir fikir söyləyir ki, "Orxon kitabələri", "Qutadqu biliklər" heç bir zaman nə ruhunu, nə dilini, nə də üslubunu dəyişə bilməyib, əsrlər boyu birer abidə halında saxlanılacaqdır.

Həmin kitaba A.Musaxanlının da KDQ-dən bəhs edən "Qutadqu bilik" və "Kitabi-Dədə Qorqud" məqaləsi daxil edilib. Məqalədə, o, "Qutadqu bilik"dən və Orxon kitabələrindən bəhs edir, birincini Orxon abidələrinin inkişafı və təkamülü kimi qiymətləndirir. A.Musaxanlının fikrincə, KDQ "lisan və mündəricəsi ilə ilk azəri əsəridir..." Oğuznamə isə Azərbaycan torpaqlarının ərəb işğalından qat-qat əvvəl "türklər arasında bir kitab halında bulunmuşdur".

İstər H.Zeynallının, istər B.Çobanzadənin, istərsə də A.Musaxanlının elmi axtarışlarında türkoloji fikrin nailiyyətlərinə, xüsusən M.F.Köprülünün hələ 20 illərdə apardığı tədqiqatların nəticələrinə əsaslanmaq cəhdləri də istisna deyil. Xüsusən türk ədəbiyyatşünasının "Türk ədəbiyyatında ilk mütəəffivlər" və "Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər" əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının 20-30 illər nəslinə böyük təsir göstərmişdir.

1934 ilin avqustunda Moskvada keçirilmiş I Ümumittifaq Yazıçılar qurultayında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri M.K.Ələkbərlinin hesabat məruzəsində KDQ-dən bəhs edilmiş, səhv olaraq bu əsər həm də lügət hesab edilmişdir. KDQ-ni X əsrə aid edən M.K.Ələkbərli Dədə Qorqudu real şəxsiyyət, lügət və dastanların müəllifi sayır, eposun sonrakı ədəbi abidələrə güclü təsirindən söz açır.

30 illər KDQ-yə marağın artdığı dövrdür. Şair və müəllim Ə.C.Sultanzadə "Ədəbiyyat qəzeti"nə göndərdiyi məktubunda təklif edirdi ki, KDQ şifahi deyil, yazılı ədəbiyyatımızın ilk abidəsi və tarixi şəxsiyyətin ədəbi irsi hesab edilməlidir.

1939 ildə KDQ ilk dəfə Azərbaycanda H.Araslının tərtibi, redaktəsi və ön sözü ilə çap olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, dastanın 1962 və 1978 il nəşrləri də H.Araslı tərəfindən hazırlanmış, ön söz də onun tərəfindən yazılmışdır. "Aşıq yaradıcılığı" monoqrafiyasında (1960) müəllif KDQ-yə xüsusi yer vermişdir. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin I cildində (1960) KDQ haqqında bölməni də H.Araslı yazmışdır. H.Araslı, eposu Azərbaycan dastanlarının ən qədim nümunəsi adlandırır, onun X-XI əsrlərin köçəri həyatına aid olduğunu göstərir, böyük tarixi və bədii məziyyətlərindən söz açır. Ədəbiyyatşünasın fikrincə, dastandakı poetik forma nəzmin ibtidai şəkli, nəsr dili isə qafiyələnmə cümlələrdən ibarət ahəngdar dildir. O ümumən əsərin canlı, obrazlı, zəngin xalq dilində yazıldığını qeyd edir. Qəhrəmanlığın əsərdə rolu bir daha təsdiqlənir, eyni zamanda qarətçilik, qəbilə çəkişmələrinin, tayfa mübarizəsinin mövcudluğu da etiraf olunur. H.Araslıya görə, əsərə islam dininin təsiri çox azdır, qəhrəmanlar şərab içirlər və s. H.Araslı belə hesab edir ki, Dədə Qorqud əsərin müəllifi yox, iştirakçısıdır.

H.Araslı ilə təxminən eyni vaxtda ədəbiyyatşünas M.Rəfilini də eposun tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. M.Rəfilini bir sıra məqalələrində, "Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında (1941, rus dilində), Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həsr etdiyi doktorluq dissertasiyasında (1944) KDQ-dən ətraflı bəhs etmişdir. Eposu Azərbaycan mədəniyyətindəki yüksəlişin başlanğıcı kimi qiymətləndirən ədəbiyyatşünas bu əsərin Avropa və Bizans gerçəkliyi ilə səsləşdiyini (Homerin "Odiseya" əsəri, Roland dastanları və Nibelunq nəğmələri, İqor polku dastanı və s.) ilk dəfə olaraq qeyd edir, Odiseylə Basatın, Polifemlə Təpəgözün yaxınlığını epik abidələrin qaynaq yaxınlığı ilə əlaqələndirir, alman alimi Ditsin Homerin Şərqi səyahət etməsi mülahizəsinə haqq qazandırır. M.Rəfilinin fikrincə, KDQ XI əsrin abidəsidir və bu dövr Azərbaycan mədəniyyətinin səviyyəsini əks etdirir. Ədəbiyyatşünas KDQ-də ilk dəfə realist təhkiyənin fantastik obrazlarla, qəhrəmanlığın mifoloji motivlərlə çulğışdığını göstərmişdir. M.Rəfilini KDQ haqqında bir çox elmi konfranslarda çıxış etmiş, özünü zərbə altına qoysa da, onu müdafiə etməyə çalışmışdı.

40 illərdə KDQ daha böyük şöhrət qazandı və hü mövzularda ilk bədii (nəsr, dramaturgiya və s.) əsərlər yazıldı.

1950 illərdə KDQ-yə münasibət kəskin şəkildə dəyişdi və vulqar bir şəkil aldı. Bəzi partiya ideoloqları KDQ-ni qeyri-xalqı, xalqlar dostluğuna qarşı yönəlmiş, ziyanlı bir əsər hesab edirdilər. KDQ bəhsi hətta orta məktəb dərslərindən çıxarılmışdı. Belə bir tozuyiq altında oksər ədəbiyyatşünaslar ya susmağa, ya da öz mövqelərini dəyişməyə məcbur olmuşdular. Bu, xüsusən, Cəfər Xəndan, Mirzəağa Quluzadə və b. ədəbiyyatşünasların yazılarında aydın hiss olunurdu.

Prof. Ə.Dəmirçizadə eposu dil baxımından tədqiq etmiş, onun mətni, lügət tərkibi, fonetik-qrammatik

xüsusiyyətləri haqqında maraqlı fikirlər yürütmüşdür. O belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, epos IX-X əsrlərə aiddir və şifahi də olsa mükəmməl bir ədəbi dildə yazılmışdır. Dastanlarda nəsr aparıcıdır, nəzn isə sərbəst xarakterlidir.

Azərbaycan tədqiqatçılarının böyük bir qismi (Məmməd Arif, Ə.Sultanlı, Məmmədhusəyn Təhməsisib, C.Xəndan, H.Əfəndiyev və b.) KDQ haqqında axtarışlar aparmış, onun tarixi, mədəni, mənəvi-əxlaqi əhəmiyyətini və s. cizgilərini yüksək qiymətləndirmişlər. M.Arif KDQ-ni folklor abidəsi kimi götürmüş, onu X-XI əsrlərə aid etmişdir. M.Arif epos haqqında yazmışdır: "Dədə-Qorqud dastanları X-XI əsrin yadigarı olub Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində qələmə alınmış ilk böyük ədəbi abidədir". O həmçinin sərbəst şəri KDQ-yə bağlamaq cəhdlərinə qarşı çıxırdı.

Əli Sultanlı abidənin Qərbi Avropa eposu ilə əlaqələrini tədqiq etmişdir. M.Rəfilindən sonra bu problemin ətraflı öyrənilməsinə Ə.Sultanlının xidmətləri mühümdür. Abidənin yazıya alınması tarixi, obrazlar aləmi, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, boyların qısa səciyyəsi və s. məsələlərə ədəbiyyatşünasın tədqiqatlarında geniş yer ayrılır. Ə.Sultanlı boyların ruhca bir-birinə yaxınlığını, ideyaca vəhdət təşkil etdiyini, Dədə Qorqudun dastanın ilk yaradıcısı olduğunu, katibin mətnə ərəb və fars sözləri daxil etdiyini, eposun islamdan əvvəlki dövrlə bağlılığını, qəhrəmanlıq xarakteri daşdığını və s. bir çox əsas xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Ə.Sultanlının KDQ ilə bağlı araşdırması (1958) "Azərbaycan folklorşünaslığının nailiyyəti kimi" (Yaşar Qarayev) qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan folklorşünası Məmmədhusəyn Təhməsisib araşdırmalarında KDQ-yə də geniş yer vermişdir. Folklorçunun ilk axtarışları 40 illərə təsadüf edir. O sonralar KDQ ilə bağlı silsilə məqalələrində dastanların bir çox səciyyəvi məsələlərini aydınlaşdırmağa çalışmış, "Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy"u Homerin "Odiseya", eləcə də "Sindibadnamə", "Nart" eposları ilə müqayisə etmişdir. M.H.Təhməsisib KDQ bəzi hissələrinin (1941), 50-ci ildən V.Bartoldun rusca tərcüməsinə "Qeydlər"ini çap etdirmiş, H.Araslı nəşrlərinin elmi redaktoru olmuşdur.

Ədəbiyyatşünas Hidayət Əfəndiyev KDQ-ni qədim Azərbaycan bədii nəsrinin ilk nümunəsi hesab edir. H.Əfəndiyev KDQ-nin Azərbaycan tarixi gerçəkliyi ilə sıx əlaqəsini, vahid süjetli əsər olmadığını və müqəddimənin əsərin əsas məzmununu ilə uyşmadığını da qeyd edir. Ayrı-ayrı boylar, onların ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri də H.Əfəndiyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. H.Əfəndiyev qeyd edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un hər boyu bir qəhrəmanlıq hekayəsidir". Eyni zamanda, qəhrəmanların simasında real, həyatı cizgiləri fəvqəladə, xəyali və əfsanəvi xüsusiyyətlərlə birləşdiyi vurğulanır. H.Əfəndiyev surətlərin və keyfiyyətlərin təsvirində mübaliğələrin, təşbeh və müqayisələrin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq əsərin nəsr dilinin musiqili, ahəngdar, sərə yaxın bir dil olduğunu göstərir.

40-50 illərdə eposla təkcə ədəbiyyatşünaslar deyil, yazıçı və tarixçilər də maraqlanmış, öz mülahizələrini müxtəlif mətbuat orqanlarında çap etdirmişlər. Görkəmli şair və yazıçılardan Səməd Vurğun, Mehdi

Hüseyn, Rəsul Rza, Mürzə İbrahimov və b. KDQ-yə böyük maraq və məhəbbət bəsləmiş, yazı və məqalələrində dastanları yüksək qiymətləndirmişlər.

Səməd Vurğun KDQ-dən söz açarkən onu Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq və rəşadət tarixi hesab edir və Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim abidəsi sayır. O, dastanı XI əsrə aid edən bir çox həmkarlarından fərqli olaraq, abidəni IX əsrə aid örnək kimi qiymətləndirir. S.Vurğun belə bir qənaətə gəlir ki, köçəriyyə qəbirliyi verildiyi bu əsərdə xalqın qəhrəmanlığı, onun müdrikliyi və ümidləri əks olunmuşdur. Şair yazır: "...Biz burada xalqın böyük nikbinliyini görürük; mədəniyyət cəhəlatə qalib gəlir, namuslu qəhrəmanlar namussuz xainlərə qələbə çalır, ədalət ədalətsizliyi məğlub edir".

Yazıçı M.Hüseyn "Mübarizə və qalibiyyət məhəbləri" adlı məqaləsində ədəbiyyatımızın keçmiş və bu gün üçün səciyyəvi olan Salur Qazanın igidlərinin düşməne qarşı mübarizəsini xalqımızın daxili mədəni qüdrəti ilə izah edirdi. Dastanın iştirakçılarının doğma yurduna məhəbbətindən bəhs edərək yazıçı Qaraca Çoban, Qaragünə, Uruz və b. igidlərin fədakarlığını yada salır, xüsusən Uruzun anası Burla xatunla dialoqunu çox ibrətamiz bir səhnə kimi qiymətləndirir. O, belə bir qərara gəlir ki, "Uruzun qəhrəmanlığı həqiqətən yüksək romantik bir pafosla ifadə edilmişdir".

Xalq şairi Rəsul Rza sərbəst şeirin KDQ poetikası ilə doğmalığını daim sübut etməyə çalışırdı.

M.İbrahimov da KDQ-nin XI-XII əsrlərə aid olduğunu, Azərbaycan xalq yaradıcılığının ilk böyük əsəri kimi realist cizgilərlə fərqləndiyini, cəngavərlik, hicran, yurd həsrəti kimi əxlaqi-estetik xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərmişdi. Onun "Dilimizin inkişaf yolları haqqında" məqaləsində (1944) KDQ-nin 900 il bundan əvvəl yazıldığı, xalq yaradıcılığının ən gözəl nümunəsi olduğu qənaəti də görülməkdədir.

Azərbaycanda KDQ sahəsində mətnşünaslıq müəyyən uğurlar qazanmışdır. Bu sahədə ilk təşəbbüs H.Araslıya məxsusdur. H.Araslı demək olar ki, Orxan Şaiq Gökyay ilə eyni zamanda (1938) KDQ-nin ilk nəşrini hazırlamış və Bakıda nəşr etdirmişdir. Bu nəşrin təkmilləşdirilmiş çapları isə 1962 və 1978 illərdə işıq üzü görmüşdür. H.Araslı qeyd edir ki, bu vaxta qədər (yəni 1978 ilədək) çap olunanlar içərisində ən qiymətli elmi əhəmiyyətə malik nəşr Türkiyədə Dil Qurumunun nəşridir (1958). O, əlyazmalarının fotosuratlarının verilməsini və hər iki nüsxə əsasında tənqidi mətnin hazırlanmasını bu nəşrin əsas məziyyəti kimi qiymətləndirir.

Məlumdur ki, KDQ mətni üzərində H.Araslı ilə O.Şaiq və M.Ergin arasında qiyabi mübahisələr getmişdir. Məsələn, H.Araslı onların KDQ mətnini bəzi məqamlarda düzgün oxumadıklarını iddia edir. Digər tərəfdən mətnlərin tədqiq obyektini kimi seçilməsində də anlaşılmaqlıqlar mövcud olmuşdur. H.Araslı 1978 il nəşrinə "ön söz"də yazırdı: "M.Ergin V.n.-nin D.n.-dən köçürülmüş olduğunu zənn etdiyindən bizim hazırladığımız tənqidi mətnə əhəmiyyət vermir. Biz isə hər iki nüsxənin üçüncü bir nüsxədən köçürüldüyünü yəqin edirik. Buna görə hər iki nüsxə tənqidi mətnə bərabər hüquqda iştirak edir".

Yazıçı Anarın povest kimi işlədiyi KDQ mətni öz orijinallığı və mətnə yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Xeyli sonra yazdığı "Dədə Qorqud dünyası" araşdırmasında müəllif KDQ-nin tədqiqatçıları ilə əsaslı polemikaya girir, əsəri xalqımızın, dilimizin, tariximizin və torpağımızın abidəsi kimi, "Azərbaycan ədəbiyyatının ən nikbin əsəri" olaraq qiymətləndirir.

Ş.Cəmşidov da KDQ mətnini uşaqlar üçün sadələşdirilmiş şəkildə hazırlamış və 1980 ildə çap etdirmişdir.

KDQ-nin Azərbaycan türkcəsi ilə başqa bir nəşri Fərhad Zeynalov və Səmət Əlizadə (1988) tərəfindən hazırlanmışdır. Nəşrdə təkcə mətnin müasir şəkli deyil, Azərbaycan (kiril) əlifbası ilə orijinalı, habelə "Tükənməz xəzinə" adlı ön söz də verilmişdir. Burada KDQ-nin tədqiq və nəşr tarixi, variantları, obrazları, əhatə etdiyi məzmun, ideya-bədii xüsusiyyətləri və s. haqqında geniş məlumat verilir. "Ön söz"də tezis şəkildə qoyulmuş və müəlliflərin KDQ problematikasına münasibətini aydınlaşdıran elmi mülahizələr aşağıdakılardır:

1. KDQ-də ən qədim dini-mifoloji təsəvvürlər və bəzi adət-ənənələr oğuzların ibtidai dövrünə, yəni eramızın III-IV əsrlərinə təsadüf edir.

2. KDQ-də cərəyan edən hadisələr VI-VIII əsrləri əks etdirir.

3. Qorqud dastanların yaradıcısı deyil, iştirakçısı və obrazlardan biridir.

4. KDQ boyları şifahi şəkildə VI-VIII əsrlərdə formalaşmağa başlamış, VII-IX əsrlərdə tam təşəkkül tapmışdır.

5. KDQ boylarının ilk qələmə alınması X əsrdən əvvələ təsadüf edir.

6. KDQ-nin əlyazma nüsxələri artıq XIV əsrdə mövcud idi.

7. KDQ-nin "Müqəddimə"si abidənin yazıya alındığı dövrdən mövcuddur.

"Ön söz"də KDQ əlyazma və nəşr nüsxələrinin xüsusiyyətləri və nüsxə fərqləri haqqında bir çox dəyərli mülahizələr də vardır. Müəlliflər belə bir qərara gəlirlər ki, V.n ilə müqayisədə nisbi qədimlik və bütövlük D.n.-ə məxsusdur. Eyni zamanda onlar O.Ş.Gökyayın, M.Erginin və H.Araslının hazırladığı KDQ nəşrlərini "Mükəmməl nəşrlər" hesab edirlər.

70-80 illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında KDQ-yə maraq daha da artdı, elmi və elmi-publisistik tədqiqatların vüsəti genişləndi. 50 illərin ortaları - 60 illərin siyasi ab-həvasında müşahidə olunan yumşalma prosesi milli özünəqayıdışa, ədəbi-tarixi problemlərin dərkinə təkan vermiş, türkologiya üzrə tədqiqat işi üçün zəmin rolunu oynamışdır.

Tədqiqat istiqamətləri sırf ədəbi-tarixi səciyyədən çıxaraq diferensiallaşmış, müstəqil və yeni axtarış ünvanları kəsb etmişdir. Bu dövrün tədqiqatçıları da təxminən olaraq bu tədqiqat sahələri üzrə bölüşdürmək olar. Professorlar Süleyman Əliyev, Elməddin Əlibəyazadə, Pənah Xəlilov, tədqiqatçı Əjdər Fərzəli tarixi və tarixi-coğrafi baxımdan; Tofiq Hacıyev, Səmət Əlizadə, Kamil Vəliyev, Aydın Məmmədov, Kamal Abdullayev dilçilik və KDQ-nin poetikası baxımından, M.Seyidov mifoloji baxımdan, A.Nəbiyev, İ.Abbaslı folklor baxımından və s. Bu bölgü bir qədər şertidir. Çünki E.Əlibəyazadə dil problemlərinə, T.Hacıyev tarix problemlərinə, yaxud Anar hər ikisinə diqqət

yetirmişdir. Pənah Xəlilov öz tədqiqatında KDQ-nin poetikasına da toxunmuşdur.

M.Əlioğlunun "Məhəbbət və qəhrəmanlıq", A.Əfəndiyevin "Qorqudluğumuz" məqalə-essələrində KDQ-nin tarixi və fəlsəfi mənasına aid qiymətli mülahizələr vardır.

Ş.Cəmşidov, P.Xəlilov, B.Abdulla, K.Abdulla KDQ haqqında monoqrafik tədqiqatlar çap etdirmişlər. Eposla müntəzəm və əsaslı məşğul olan alimlərdən biri Şamil Cəmşidovdur. Ş.Cəmşidovun araşdırmalarında ("Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqlərkən, 1969. "Kitabi-Dədə Qorqud", 1977; "Kitabi Dədəm Qorqud", 1999) nöinki abidənin tədqiq və nəşr tarixindən, habelə mətnlə bağlı problemlərdən söz açılmış, eposun tarixi və ədəbi cizgiləri haqqında bir çox mətləblərə toxunulmuşdur.

KDQ-dən intibah abidəsi kimi bəhs edən prof. P.Xəlilov əsərin bu vaxtadək diqqəti az çəkmiş məqamlarına nəzər salır, Oğuznamələr və s. tarixi mənbələrlə əlaqəsi məsələlərinə, bir çox etimoloji və mifoloji məqamlara toxunur. P.Xəlilovun fikrincə, "Qam Böronin oğlu Bamsı Beyrək boyu" ədəbiyyatımızda ilk aşiqanə-qəhrəmanlıq dastanı, ilk dramatik-psixoloji poemadır". KDQ-in intibah dövrü ədəbiyyatı nümunəsi kimi müdafiə edərək monoqrafiya müəllifi belə bir tezi əsaslandırmağa çalışır ki, "KDQ Nizami "Xəmsə"si ilə əkilə olmasa da, qohumdur".

Prof. T.Hacıyev şərikli qələmə aldığı "Azərbaycan dili tarixi" (1983), "Azərbaycan dili" (1992) və s. əsərlərdə KDQ-nin tarixi və funksional rolunu aydınlaşdırmağa çalışır. Prof. K.Vəliyev (Nərimanoğlu) "Dastan poetikası" (1984), "Sözün səhri" (1986), "Elin yaddaşı, dilin yaddaşı" (1987) və s. kitab və məqalələrində KDQ-nin poetikası, nəsr və nəzminin xüsusiyyətləri, leksikası və s. məsələlər ətrafında aydınlıq yaratmağa çalışmışdır.

E.Əlibəyazadə "Ədəbi şəxsiyyət və dil" (1982), "Azərbaycan xalqının mədəni mədəniyyət tarixi" (1998), "Kitabi-Dədə Qorqud" (1999) kitablarında KDQ-yə xüsusi yer verir.

Tədqiqatçılardan Ədalət Tahirzadə, Arif Acalov, Nizami Cəfərov, Eldar Pirişev, Arif Rəhimov, Əli Şamilov, Sıracəddin Hacı, Füzuli Bayat və başqalarının KDQ-yə və qorqudşünaslığa həsr etdiyi fikir və mülahizələr də diqqəti cəlb etməkdədir.

Ədəbiyyatşünaslığa aid bir sıra dərslər vəsaitlərində və dərslərdə KDQ-yə əhəmiyyətli yer verilmişdir. Ə.Soforli və X.Yusifovun "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı" (1982), P.Əfəndiyevin "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı", Q.Namazovun, M.Hökimovun Azərbaycan aşiq ədəbiyyatına dair kitablarında KDQ-dən ayrıca bəhs edilir. Ə.Soforli müəllif olduğu kitaba yazdığı "Kitabi-Dədə Qorqud" bölməsində eposu Oğuznamələrin ən böyüyü və məşhuru hesab edir, onun yazılı ədəbiyyat nümunəsi olduğunu, "kitab" adlandırıldığına diqqəti çəkir. Müəllif eposun IX-XII əsrlərə deyil, daha qədimlərə təsadüf etdiyini, Oğuz tayfalarının bədii salnaməsi olduğu qənaətinə gəlir. Kitabda boyların qısa səciyyəsi də verilmişdir.

Ümumən, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının KDQ haqqında son qənaətlərindən biri budur ki, epos IX-XII əsrlərdə deyil, xeyli əvvəl formalaşmışdır. Oğuz

namələr arasında ən dolğun və ədəbi-bədii sifəti ilə seçilən bir abidədir. Geniş tarixi informasiyanı özündə mühafizə edir (bu fikrin öləyhdarları da mövcuddur). İslamla bağlı təsəvvürlərlə aşıllansa da, əslində İslamdan əvvəlki dövrlərin məhsuludur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin guşə daşlarından biridir və s.

70 illərdən başlayaraq KDQ Azərbaycan mədəni düşüncəsinə hakim kəsilmiş, təkcə ədəbiyyatşünasların deyil, filosofların, tarixçilərin, dilçilərin, tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Azərbaycan mədəniyyətinin və tarixinin monumental abidəsi olmaqla KDQ hazırda daha böyük aktuallıq və əhəmiyyət kəsb edir.

1990 ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti "Kitabi-Dədə Qorqud" Ensiklopediyasının nəşri haqqında qərar qəbul etdi. 1997 ilin aprelin 20-də isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyi haqqında" Fərmanı verildi. Fərmanda KDQ-nin 1300 illiyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunması üçün BMT-nin YUNESKO təşkilatına müraciət və tədbirlər planı nəzərdə tutulmuşdur. Bununla əlaqədar, 1999 ildən KDQ mövzularında çox sayda elmi, elmi-kütləvi kitab nəşr edilmişdir.

KDQ Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının da diqqət mərkəzində olmuşdur. Görkəmli dilçi və ədəbiyyatşünas Əhməd Cəfəroğlu bir sıra məqalə və kitablarında KDQ-yə xüsusi yer ayırmışdır. O, KDQ-nin Oğuznamə olduğuna və Dədə Qorqudun real şəxsiyyətinə inanarlardan biridir. Alim qeyd edir ki, KDQ-yə və azəri türkcəsinə min illik bir tarix qazandıran bu nurlu ixtiyarın hekayətləri olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə 1949 ildə Ankarada nəşr etdirdiyi "Azərbaycan mədəniyyət ənənələri" kitabında KDQ-in xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi yüksək qiymətləndirir və yazırdı: "Əski türk dastanlarının məşhur sözcüsü Dədə Qorqud Azərbaycanda keçən qəhrəmanlıqları anladır. Bu hekayələrdəki dil bugünkü Azəri türkcəsinin demək olar ki, eynidir". 1940-50 illərin ayrıcında M.Ə.Rəsulzadə KDQ-yə aid bir neçə məqalə çap etdirmişdi. Buna səbəb Sovet Azərbaycanında KDQ-yə münasibətin dəyişməsi, dastana hakimiyyət tərəfindən açılan cəbhə idi. "Dədə Qorqud dastanları" (1952), "Dədə Qorqud oğuznamələri" (1953) bu məqsədlə yazılmışdır.

KDQ-nin tədqiqinə Cənubi Azərbaycan alimləri də öz töhfələrini vermişlər. Məsələn, doktor Cavad Heyət, Həmid Nitqi və b. ədəbiyyatşünaslar kitab və məqalələrində epos haqqında öz mülahizələrini bildirmişlər. C.Heyət "Varlıq" jurnalındakı silsilə məqalələrində, "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı", "Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış" kitablarında (Bakı, 1993) KDQ-dən bəhs etmişdir. Sonuncuda o, eposun kökünün Orta Asiyaya bağlı olduğunu, XII əsrdə yarandığını, XV əsrdə yazıya alındığını ehtimal edir. Lakin əsərin digər yerində C.Heyət qeyd edir ki, KDQ VI-VII əsrlərin yadigarıdır. C.Heyət bu əsəri "Türk Oğuz-Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəri" adlandırır, qəhrəmanlıq xarakteri daşdığını, bir fərd tərəfindən deyil, ümumən xalq tərəfindən yaradıldığını fikrini irəli sürür.

Moskvada yaşayan və türk eposu haqqında bir çox dəyərli tədqiqatların müəllifi Xalq Koroğlu da KDQ-

nin mətni, oğuznamələr ilə bağlılığı, yazıya alınması və s. haqqında mülahizələr söyləmişdir. "Oğuz qəhrəmanlıq eposu", "Türkmən ədəbiyyatı" və s. əsərlərdə müəllif KDQ-nin türk xalqlarının (əsasən Azərbaycan, türk və türkdilli) müştərək abidəsi olduğunu göstərir, dastanların yaranmasını XI əsrdən hesablayır. X.Koroğlu A.Nəbiyevlə yazdığı "Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu" (rus dilində, B., 1996) kitabında da Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposunun özünəməxsus milli cizgilərlə fərqləndiyini, bu mənada KDQ-nin tayfa-qəbilə münasibətlərinin dağılması dövründə ozanın (ozanlıqın) səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini qeyd edir. X.Koroğlunun qənaəti budur ki, "Dədə Qorqud" dastanları reallıq əsasında qurulmuşdur".

KDQ ilə əlaqədar yazılan məqalə və kitablar arasında abidənin tarixi-etimoloji mahiyyətini saxtalaşdıran əsərlərə də rast gəlinir. Məsələn, F.Gilarbəylinin "Qor Əman" adlı kitabında (1996) qədim türklər qədim yəhudilərlə eyniləşdirilir, Qorqud sözü birtərəfli yozulur, Bəkdüz Əmənin Misir fir'onu Təktüz Əman olduğu fikri irəli sürülür.

Ədəbiyyat:

- "Kitabi-Dədə Qorqud"un bibliografiyası B., 1999.
Рафили М. Азербайджанский героический эпос. Газета "Бакинский рабочий", 13 июня 1941г.
Древняя азербайджанская литература. Б., 1941.
Дəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. B., 1958; Yenə onun, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, B., 1979.
Rəsulzadə M. Ə. Dədə Qorqud dastanları, "Azərbaycan" jurn. (Türkiyə) 1952, N 6; Yenə onun, Dədə Qorqud oğuznamələri, "Azərbaycan", 1953, N 19; Yenə onun, Bolşeviklərin Şərqi siyasəti. B., 1994.
Гаджиев Дж. Кулизде М. Об одной антинародной книге. "Литературная газета", 7 июля 1951г.
Təhmasib M. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu (Ön söz), B., 1941; Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). B., 1972.
Arif M. Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı. B., 1958.
Sultanlı Ə. Məqalələr. B., 1971. "Kitabi Dədə Qorqud" və qədim yunan dastanları, B., 1999.
Hüseyn M. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. B., 1958.
İbrahimov M. Aşıq poeziyasında realizm. B., 1966.
Ana dili-hikmət xəzinəsi. B., 1991.
Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B., 1983; Yenə onun, Azərbaycan xalqının soy- kökünü düşünərkən. B., 1989; Yenə onun, Qamşaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. B., 1994.
Cəmsidov C. Kitabi-Dədə Qorqudu və əlaqələri. B., 1969; Yenə onun Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1977; Yenə onun, Kitabi Dədəm Qorqud, B., 1999.
Anar. Dünya bir pəncərədir. B., 1986.
Əlibəyözadə E. "Kitabi-Dədə Qorqud", B., 1999.
Vəliyev K. Dastan poetikası. B., 1984. Sözlün sehri. B., 1986; Yenə onun; Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. B., 1987.
Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1982 (F.Zeynalovun və S.Əlizadənin ön sözü)
Xəlilov P. "Kitabi-Dədə Qorqud" intibah abidəsi. B., 1993.

Бадалов Р. Правда и вымысел героического эпоса. Б., 1983.

Mehdiyev N. Orta əsrlər Azərbaycan estetik mədəniyyəti, B., 1986.

Bayat F.. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı. B., 1993.

Səfərli Ə, Xəlil Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. B., 1982.

Namazov Q. Azərbaycan aşıq sənəti. B., 1984.

Короглу Х. Огузский героический эпос. М., 1976.

Туркменская литература. М., 1972; Yenə onun, Oğuz qəhrəmanlıq eposu, B., 1999.,

Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1992.

Abdulla B. "Kitabi-Dədə Qorqud" və islam dini. B., 1996; yenə onun, "Kitabi Dədə Qorqud"un poetikası, B., 1999.

Heyət C. Türklərin dil və ədəbiyyatına bir baxış.. B., 1993.

Əfəndiyev H. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən, B., 1963.

Əliyev O. "Kitabi Dədə Qorqud" və Azərbaycan folkloru, B., 1999.

Nəbiyev B, Yaşar Qarayev. Xalq mədəniyyətinin güzgüsü, B., 1999.

Cəfərov N. "Kitabi Dədə Qorqud"da islama keçidin poetikası, B., 1999.

Nazif Ələkbərli

AZƏRBAYCAN NAĞILLARI VƏ KDQ - KDQ boyları nağillaların süjet və motivlərində bir çox oxşarlıqlar özünü göstərir. Bunların öyrənilməsi eposla nağıl arasındakı qarşılıqlı təsir və istifadəni aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətə malikdir.

I. Belə oxşar motivlərdən biri qəhrəmanın möcüzəli, qeyri-adi şəkildə dünyaya gəlməsi motividir. Bu motiv nağıllarda geniş yayılıb. Belə nağılların ekspozisiyasında uşaqsız ata-anaların arzusu, gələcək qəhrəmanın dünyaya qeyri-adi, möcüzəli gəlməsi motivi mühüm yer tutur. Məsələn, "Kəl Həsənin nağılı"nda xəstə ərindən başqa heç kimi olmayan Nisə meşəyə odun dalınca gedən zaman armud dərib yeyir, şələsinin üstünə qonan quşun yumurtasını başına çəkib bulaq suyundan doyuncə içir, doqquz ayın tamamında onun bir oğlu olur. "Reyhənin nağılı"nda isə ana dərya atlarının su içdiyi gölməçədən su içdikdən sonra oğul doğur.

"Cantiq", "İbrahim", "Şahzadə Mütəlib", "Məlik Məmməd və Məlik Əhməd", "Cəlayi-vətən", "Şəms Qəmər" və s. nağıllarda isə övladsız valideynlər dərvişin verdiyi və ya bir təsadüf nəticəsində əldə olunmuş sehrlə almanı yedikdən sonra arzuladığına çatırlar.

Qəhrəmanın qeyri-adi yolla dünyaya gəlməsi motivinə KDQ boylarında da təsadüf olunur. Eposun qəhrəmanlarından Buğac, Bamsı Beyrək, Basat da həyata belə qədəm basırlar.

"Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"nda xatunu ər Dirse xana bu məsləhətləri verir ki, Dirse xan, böyük qonaqlıq düzəlt, iç Oğuzun, Daş Oğuzun boylarını üstünə yığ, ac görsən doydur, çıpaq görsən geyindir, borclunu bircədən qurtar, şadlıq məclisi qur, Tanrıdan arzunu dilə, bəlkə bir ağız dualının alqışı ilə Tanrı bizə övlad verə. Dirse xan xatununun arzunu yerinə yetirir.

Bir müddətdən sonra bir ağız dualının alqışı ilə onların oğlu dünyaya gəlir.

KDQ qəhrəmanlarından Bamsı Beyrək də dünyaya qeyri-adi şəkildə gəlir. Baybərə boy xanlar xanı Bayındır xanın məclisində hönkür-hönkür ağlayıb oğuldan məhrum olduğundan şikayətlənir.... "Böylə digər Qalın Oğuz bögləri yüz gögə tutdılar. Əl qaldırıb, dua eylədilər. "Allah-Taala sana bir oğul versün!" - dedilər.

Ol zamanda böglərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi. Duaları müstəcab olurdu". (D-687)

Bunu görə Baybican boy da böylərdən xahiş edir ki, dua eləsinlər, onun da bir qızı olsun. Böylər yenə də üzvlərini göyə tutub dua edirlər. Bu vaxtdan bir müddət keçir. Böylərin alqışı, duası ilə Allah Baybərə böyü bir oğul, Baybican böyü isə bir qız verir.

II. KDQ ilə nağıllarda təsadüf olunan oxşar cizgilərdən biri də qəhrəmanın divlərlə, sehrlə düşmənlərlə mübarizəsidir. Nağıllarda qəhrəmanlar divlərlə, əjdahalarla, topogözlerle, sehrlərlə qarşı-qarşıya gətirilir. Bu baxımdan KDQ-də "Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy" diqqəti cəlb edir. Bu boyun qəhrəmanına Dədəm Qorqud Topogöz kimi Oğuz elinə qənim kəsilən bir yurdu varlığı məhv etdiyinə görə Basat adını verir.

Bu boyun bir neçə nağıl variantına təsadüf edilir. Bu nağıllardan biri "Kəlləgözün nağılı" adlanır. Nağılın süjeti belədir: qədim zamanlarda Rüstəm adlı padşahın bir oğlu, bir qızı var imiş. Padşahın ikinci bir oğlu da olur, bu uşağı hələ körpə ikən aslan bağdan götürüb qaçır. Padşah hər tərəfi axtarsa da, oğlundan bir xəbər verən olmur, öz dəstəsi ilə geri qayıdanda yolda bükülü bir palaz görür, palazın içindən tək gözlü bir uşaq çıxır. Padşah uşağı götürüb evə gətirir. Bu uşaq önməkdən heç cürə doymur. Böyüdükdən sonra o adamların qəniminə çevrilir, hər gün iki adam yeyir. Padşahın aslan südü ilə bəslənmiş oğlu tapılır. Kəlləgözlü üz-üzə gəlir, Kəlləgözün gözünü çıxarır. Sonra isə onun təlsimini də sındıraraq sehrlə qılınca ələ keçirir və bu qılınca da Kəlləgözü öldürərək, doğma elini onun şərindən qurtarır.

"Topogöz" nağılı da birinci nağıla yaxındır. Bu nağılda təsvir olunur ki, Nəbi adlı varlı-hallı bir kişi çoxdan bəri oğul həsrəti ilə yaşayır. Onun çobanı günlərin bir günü qoyun sürüsünü uca bir dağın ətəyinə gətirir. Birdən hər tərəfi duman basır, sonra tufan qopur. Tufan kəson vaxt çoban sürünün içində təpəsində bir cə gözə olan uşaq görür. Çoban uşağı Nəbi kişinin evinə gətirir. Nəbi kişi bu hadisədən çox şad olur. Uşağı götürüb saxlamağa başlayırlar, ancaq ona heç cür yemək çatdırı bilmirlər. Uşaq həttə adamları da yeməyə başlayır, kəndin adamları doğma yerləri tərk edirlər. Köçənlərin içində hamıl bir qadın da var imiş, yolda onun ağrısı tutur, qadın meşədə doğur, uşağı kahıya atıb qaçır. Həmin uşağı şir öz südü ilə bəsləyib böyüdür. Boya-baş çatan İsgəndər Topogözün insanlara qənim kəsildiyini eşidib onu öldürməyi qərara alır, ancaq özü Topogözə əsir düşür və birtəhər onun qoyunlarından birini kəsin başına çəkərək qaçır. Şir Topogözün sehrlə olduğunu İsgəndərə söyləyir. Şir həmin də onu deyir ki, o, şir südü ilə böyüdüyünə görə ona sehrlə-ovsun kar edə bilməz. Şir İsgəndərə öz südü ilə yoxsulmuş bir qılınca da verir. Onun ikinci cəhdi də uğursuz olur. Nəhayət, İsgəndər üçüncü dəfə Topogözün

özün mağarasına girə bilir və onu kahəsindəki quyuya salıb öldürür.

Həmin boyda, həmin də nağıl variantlarında Topogöz son dərəcə qorxunc və bədix varlıq kimi canlandırılır. O, möcüzəli, sehrlə şəkildə dünyaya gəlir. İlk baxışda o, insanlardan yalnız tək gözlü olması ilə fərqlənir, ancaq o həmin də sehrlidir, ona ox batmır, bədənini qılınca kosmir.

III. KDQ-ni nağıllarla bağlayan xüsusiyyətlərdən biri də qəhrəmanın müəyyən sınaq motividir. Bu halda qəhrəman öz arzusuna, sevdiyi qıza çatmaq üçün müəyyən sınaqlardan keçir, bəzən isə möcüzəli, ağlasığmaz şərtləri yerinə yetirir. Bu motivə bir çox nağıllarda təsadüf olunur. Eposun bir neçə boyu da bu cəhətdən nağıllarla oxşardır. Belə boylardan biri "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"dur. Trabzona kafir qızı ilə evlənməyə gedən Qanturalı sınağa çəkirlər.

Qanturalının igidliyi üç vəhşi ilə tək bətək döyüşdə üzə çıxır. O hər üç vəhşiyə qalib gəlib Selcan xatunu alır. Hər döyüşdə o gücdən düşəndə dostları qopuz çalır, bu zaman Qanturalının dizlərinə güc, qollarına qüvvət gəlir.

"Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda qəhrəmanın sınaqlardan keçməsinə mühüm yer verilir. Bamsı keyik qova-qova öz beşikkərtmə nişanlısı Banıçəyən qırmızı çadırı qurulmuş göy çəmənə gəlib çıxır. Banıçəyək şərt qoyur: "Gəl, imdi sənənlə avə çıxalım. Əgər sənənin atın mənim atımı keçərsə, onun atını dəxi keçərsən. Həmin sənənlə ox atalım. Məni keçərsən, anı dəxi keçərsən və həmin sənənlə gürəşəlim. Məni basarsan, anı dəxi basarsan!", - dedi". (D-78¹⁹)

Bu motivin qədim şəklinin əlamət və izlərinə, bəzən isə aydın təsvirinə nağıllarda da təsadüf etmək olar. Bir çox nağıllarda oğlan qızın düzəlməmiş olduğu təlsimləri sındırır və onun tapmacalarına cavab verməli olur. Bu tip nağılların bir qisminə isə nişanlının fiziki gücünü yoxlamaq, sınaqdan keçirmək üstünlük təşkil edir. Bu motiv "Hazarandastan bülbulü" nağılında aydın əks olunmuşdur. Bu nağılda da KDQ-də olduğu kimi nişanlının fiziki gücünü sınaq əsas yer tutur. Bilqeyis xanım ancaq o oğlana ərə getməyə razılıq verir ki, ona qalib gəlsin. Kiçik şahzadə qızın bu şərtini yerinə yetirir və Bilqeyis xanımın razılığını alır.

Bir sıra nağıllarda folklor poetikasının ən mühüm bir cəhəti- müəyyən işləri həyata keçirmək üçün qiymətli dəyişməklə aktının vacibliyi öz əksini tapmışdır. Folklorumuzun digər janrlarında da rast gəldiyimiz bu məsələ KDQ-də Beyrəyin Oğuz elinə qayıtması zamanı qiymətini dəyişməsi qəhrəmanın vacib atributiv əlaməti kimi diqqəti cəlb edir. Yuxarıdakı nağılda da qəhrəman KDQ-də olduğu kimi məhz paltarını dəyişməklə öz məqsədinə çatır.

IV. Nağıllarda geniş yayılmış ata-oğul, böyük qardaş - kiçik qardaş mövzuları KDQ boylarında da mühüm yer tutur. Xüsusən nağıllarda atanın, böyük qardaşların yerinə yetirə bilmədiyi cətin tapşırığı kiçik qardaşın yerinə yetirməsi daha geniş yayılmışdır. Adətən burada konflikt ailə üzvlərinin bir-birilə toqquşmasına əsaslanır. Ümumiyyətlə, sehrlə nağılların böyük bir qrupunda süjet qardaşlar arasındakı konflikt əsasında inkişaf edir. Belə nağılların mərkəzində kiçik qardaş obrazı durur. "Şah oğlu Bəhrəmin nağılı", "Pahlı qılınca" və d. nağıllarda bu xüsusiyyət aydın əks olunmuşdur.

KDQ-nin əksər boylarında bu və ya digər dərəcədə ata-oğul, böyük qardaş-küçük qardaş əksliyinə təsadüf olunur. Yalnız "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu"nu nəzərə almasaq, qalan boylarda atalarla oğullar və ya qardaşlar arasında heç bir münaqişəyə rast gəlmirik. KDQ boylarında birinci mərhələni əks etdirən süjetlər daha qabarıq verilmişdir. Eposun "Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu"nda atasının qalaya saldırılmasından on altı il sonra oğlu Yegnək atasının arxasınca gedir. Bayındır xan iyirmi dörd vilayətin bəylərini Yegnəyə yoldaş edir.

V. Nağıllarda mühüm yer tutan xeyrixah hamı, xarüquladə qüdrətə malik xilasedici qüvvələr KDQ-də də müəyyən bədii funksiya daşıyır. Nağıllarda qəhrəman gec və ya tez, bu və ya digər şəkildə xeyrixah sehirli qüvvələrlə əlaqəyə girir. Çətin səfərə yola düşən qəhrəman, bədxah qüvvələrin şərinə məruz qalan köməkçilər müdrik məsləhətçinin, xeyrixah və mifik hamının köməyi ilə istəklərinə yetirlər. Həmin funksiyada çox vaxt narani qoca çıxış edir. "Qaraqaşın nağılı", "Cantiq", "Hazarandastan bülbulü" nağıllarında da çətin səfərə yola düşən qəhrəman müdrik qocanın xeyrixah məsləhətlərinə əməl edərək bütün sınaqlardan uğurla çıxıb arzusuna çatmağa bilər. "Qabıq Kosa", "Paslı Qılınc" nağıllarında həmin funksiyaları ölüm ya tağında olan ata yerinə yetirir. "Kəl Həsənin nağılı", "Cəlayivətən", "Reyhənin nağılı" və s. nağıllarda qəhrəman xeyrixah qarının köməyindən istifadə edir.

KDQ boylarında xeyrixah hamı Dədə Qorquddur. Boylarda Dədə Qorqud müdrik bir məsləhətçi, ən ağır vaxtlarda elin köməyinə gələn, şadlıqları ilə sevinən, kədərləri ilə kədərlənən, toylarını, yaslarını yola salan, məsləhətlər verib yol göstərən müdrik bir köməkçidir.

KDQ-də və nağıllarda xeyrixah hamı kimi iştirak edən Xızır İlyas obrazı da maraqlıdır. Xızır obrazı yol göstərən, dərdi qalanlara kömək edən hamı kimi bir çox nağıllarda iştirak edir.

Ədəbiyyat:

- Azərbaycan nağılları. 5 cildə, B., 1960-1964, I-V c.
Azərbaycan nağılları. B., 1982.
Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1988.
Книга моего Деда Коркута. М.-Л., 1962.
Сейидов М. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B., 1983.
Sultanlı Ə. Məqalələr. B., 1971.
Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Orta əsrlər. B., 1972.
Əliyev O. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Azərbaycan folkloru. B., 1999.

Oruc Əliyev

AZƏRBAYCAN RADİO VƏ TELEVİZYASINDA - KDQ 70 illərdən başlayaraq efirdə və ekranda öz yerini tutmağa başlamışdır. Azərbaycan radiosunda Dilsuz Mustafayev, Eldar Baxış, Rafiq Savalanın hazırladığı uşaq verilişlərində ("Xoruz baba", "Çapar", "Savalan baba"...) Dədə Qorqud adına, süjetlərinə müraciət olunmuşdur. M.Süleymanlının, M.Muradxanlının, V. Əlixanlının, D.Mustafayevin, K.Vəli Nərimanoglunun, İ.Mehdiyevin, E.Məmmədovun, R.Hüseynovun, A.Mirzəyevin, N.Yaqublunun, M.Qasımlının hazırladığı "Bulaq" adlı indi də davam

etməkdə olan folklor verilişində KDQ ruhu, nəfəsi, motivləri, ənənələri geniş əksini tapmışdır.

80 illərdə "Ozan" televiziya verilişində KDQ mövzusu geniş yer tutmuşdur. İlk dəfə olaraq xalq artisti Səməndər Rzayevin ifasında KDQ boylarının oxusu təqdim edilmiş, oğuz həyat tərzini, eposun qəhrəmanlarını, süjetlərini əks etdirən verilişlər ekranda canlandırılmışdır.

Yenə həmin illərdə "Qoşma" ədəbi almanaxında (K.Abdullayev, K.Vəli Nərimanoglu) KDQ-yə elmi və bədii baxış məsələləri sistemli şəkildə işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan qorqudsünasları (H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Cəmişidov, T.Hacıyev, Anar, E.Əlibəyazadə, N.Cəfərov, Ə.Fərzəli, A.Məmmədov, A.Acalov, B.Abdulla..) KDQ ilə bağlı müxtəlif elmi, elmi-kütləvi mövzularda radioda, televiziya da ardıcıl çıxışlar etmişlər.

"Səhər", "Turan", "Azərbaycan dili", eləcə də Güney Azərbaycanı redaksiyasının radio və televerilişləri KDQ-yə xüsusi əhəmiyyət verən, ardıcıl şəkildə eposu müxtəlif yönərdən işıqlandıran verilişlərdir.

Azərbaycan radiosunun "Nağıllı, dastanlı axşamlar" verilişi KDQ boylarının radio-teatrlaşma örnəyidir.

A.Abdullazadənin "Ulu Qorqud" (rejissor L.Qarayeva) pyesi 1999-cu ilin yanvarında efirdə səslənmişdir. F.Poladov, Ə.Yusifqızı, İ.Əsgərov baş rollarda çıxış etmişlər. Radiopyesin musiqisini E.Sabitoglu yazmışdır. KDQ mövzusunda radioda tamaşaya qoyulan digər əsər Q.Köçərlinin "Oğuz xan" pyesidir.

"AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ" - 1932-1934 illərdə İstanbulda nəşr olunan elmi dərgi. Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975) tərəfindən əsas qoyulmuş bu jurnal yalnız nəşr olunduğu 30 illərdə deyil, bu gün də öz elmi əhəmiyyətini və dəyərini qoruyub saxlamaqdadır.

Jurnalın müxtəlif saylarında KDQ dastanları ilə bağlı elmi fikir və müşahidələrə geniş yer verilirdi. Dastanın Azərbaycanda ilk nəşrindən altı il əvvəl onun milli mədəniyyət faktı kimi mühacir ədəbiyyatşünaslığının diqqətini çəkməsi "Azərbaycan yurd bilgisi" və onun nəşrinin milli mədəniyyətə dərinən bələdiyyini və vətənpərvərliyini göstərirdi.

Jurnalın 1932 il nömrələrində professor M.F.Köprülüzadənin KDQ ilə bağlı üç məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu əsərlər müəllifin dastan mətni üzərində müşahidələri kimi düşünülmüşdür və daha çox əsərin türk xalqlarının tarixi keçmişi ilə bağlılığını, mətnlərdə mühafizə olunan əski inanc və təsəvvürlərlə müasirliyin əlaqələndirilməsini əsas götürmüşdü. "Dədə Qorqud kitabına aid notlar" ümumi başlığı altında çap olunan silsilə məqalələrin birincisi "Altun küpəli Oğuz bəyləri" adlanır.

"Dədə Qorqud kitabına aid notlar" silsiləsindən dərc olunan ikinci məqalə "Başa dönmək, aynalmaq" adlanır. Birinci yazıda olduğu kimi, burada da müəllif bir ifadədən, qədim türklər arasında mövcud olmuş bir ənənədən çıxış edərək tarixə üz tutur və türklüyü mədəniyyət gündəlik həyat və məişət baxımından birləşdirən, bütünləşdirən cəhətləri aşkara çıxarır.

Silsiləyə daxil olan üçüncü və sonuncu məqalə "Ozan" adlanır. Müəllif əvvəlki məqalələrindəki ənənəsinə və araşdırma üsuluna sadiq qalaraq burada da lingvistik və tarixi-etimoloji tədqiqat prinsipinə üstünlük vermişdir.

N.Ciftçioğlunun "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında" adlı məqaləsi də türk tarixinin və mədəniyyətinin qədim qatları ilə əlaqəsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Məqalə müəllifi qorqudsünaslar arasında ilk dəfə olaraq dastan mətnləri ilə Orxon yazılı abidələrinin dili arasında müqayisələr aparmış və bözi maraqlı paralellər aşkara çıxarmışdır.

Ə.Cəfəroğlu məcmuonun işinə yalnız tanınmış türkoloq və tarixçiləri deyil, istedadlı tələbələrini də cəlb edirdi. İstanbul Universiteti ədəbiyyat fakültəsinin tələbələrindən Zahir Sidqi də imzası "Azərbaycan yurd bilgisi"nin sənədlərində tez-tez görünən müəlliflərdən idi. Onun jurnalın 1934 ildəki son nömrəsində çap olunan "Dədə Qorqud" kitabına dair" məqaləsində də N.Ciftçioğlunun yazısında irəli sürülən fikirlər davam etdirilmişdi.

Ə.Cəfəroğlu folklor poetikasına və janrlarına, folklorun dilçilik və etimologiya baxımından öyrənilməsinə də mühüm əhəmiyyət verirdi. Bu mənada alimin "Azərbaycan xalq ədəbiyyatında "Sayaçı sözləri" məqaləsi daha diqqətəlayiqdir.

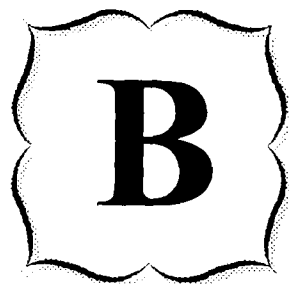
"Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalının otuzündəki azərbaycanşünaslar eposun dil və tarix baxımından Oğuz türkləri, ilk növbədə isə azərbaycanlılarla bağlı olduğu qonaqına gəlmişdilər. Şübhəsiz, bu qonaq KDQ-nin sonrakı tədqiqatçıları üçün lazımlı bir orientasiya idi və dil, tarix, etimologiya və etnoqrafiya ilə bağlı bir sıra məsələləri araşdırmağa imkan verirdi.

Ədəbiyyat:

- "Azərbaycan yurd bilgisi" jurn. 1932, N 1, N 2; N33-34, N 3, 1934.
Радлов В. Опыт словаря тюрских наречий. Т.2. СПб.
Allahverdiyev A. Azərbaycan xalq teatri tarixi. B., 1973.
Уроки о тюркской истории Средней Азии. Ташкент. 1924.
Записки Восточного Отделения Российского Археологического общества. Москва, т. VIII, 1896.

Şalala Həsənov

BABAYEV SƏFƏRƏLİ YAQUB OĞLU (1923, Azərbaycan Resp.) – coğrafiya elmləri doktoru.

Əsərləri:

Naxçıvanda Qazan xanla əlaqədar toponimlər. NDU-nun elmi əsərləri, sayı 2, Naxçıvan, 1998.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. B., 1999.

Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri. B., 1999.

Qazan xanın on min qoyunu hansı Dərbənddə saxlanılırdı? "Azərbaycan" jur., B., sayı. № 2, 1999.

BACI - BACI-KDQ dastanlarında "Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda Dəli Qarcarın bacısı Baniçəkədən və Beyrəyin bacılarından söhbət gədir.

BAĞDAMA, TARAQ - Oğuz qadınlarının, o cümlədən ərgən qızların bellərinə qurşaq əvəzinə bağladığı belbağı.KDQ-də "Qeyrətə gəldi... qızın bağdamasını aldı... bağdadı, arxası üzərinə yerə urdı" (D-79¹²); yaxud: "Qanturalı niqabın sərpdi. Qız köşkdən baqardı. Daraqlığı boşaldı, kedisi mavladı". (D-180³)- şəklində adı çəkilir.

BAĞIR BASMA - əlini köksünə qoymaq. KDQ-nin dilində türk törəsindəki çox mühüm olan bir etiket ifadə edir ki, bu da salamdır: "Dəlü ozan gəldi, baş endirdi, bağır basdı, salam verdi" (D-109-11); "Bərə çoban, ..bərü gəlgil! Baş endirüb bağır basgil!" (D-40).

Salam türk cəmiyyətində bir-birinə ehtiram göstərməyi və topluluğun bütövlüyü və birliyini təmin eləyirdi.

Bağır basıb əlini köksünə qoymaqla salam vermək bu gün də Anadoluda geniş yayılmışdır.

Ozanlar da bağır basıb salam verir, xanların qarşısında diz çöküb öyilmirdilər.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c., B., 2000.

V.Ögel. Türk kültür tarihine giriş, c.IX, Ankara, 1991.

BAĞIROV İSRAFİL MƏMMƏDƏLİ OĞLU (1936, - 1992 Azərbaycan Res.).

Elmi-publisistik araşdırmalarının bir qismi KDQ ilə bağlıdır. Araşdırıcı eposda ailə tərbiyəsi məsələlərinə, estetikaya, idmana, bədən tərbiyəsinə diqqət yetirmiş, mövzuya pedaqoji baxımdan yanaşmışdır.

Əsərləri:

KDQ-də Naxçıvanla bağlı yer adları. "Tarix, ictimaiyyət və coğrafiyanın tədrisi" (metodik məcmuə) 1972, N 1.

Azərbaycan xalq oyunlarının təlim-tərbiyədə rolu (KDQ əsasında). "Azərbaycan məktəbi" 1971 il, N4.

KDQ-də idman və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi. "Azərbaycan məktəbi" 1973, N 7.

"Dədə Qorqud" eposunda adət-ənənə. "Azərbaycan məktəbi" 1977, N 2.

"Qədim Sisakan (Sunik) vilayətinin bir neçə etno-toponimi". "Elm və həyat" dərgisi, 1987, N 5.

"Oyundan incəsənətə", "Qobustan" incəsənət toplusu, 1987, N 2.

"Вопросы эстетики в эпосе "Деде Коркуд". Очерки истории школ и педагогической мысли народов СССР", М., 1989 г.

"Атеистическое отношение к жизни в эпосе "Деде Коркуд". Очерки истории школ и педагогической мысли народов СССР" М., 1989 г.

"Dədə Qorqud" eposunda estetik məsələsi. "Azərbaycan məktəbi" 1977, N 2.

BAHADİROVA SARİGÜL - (1944, Qaraqalpaq) - folklorşünas, yazıçı, fil.e.d.

KDQ -nin Drezden nüsxəsi, onun tapılması və tənidilməsi, alman və rus dillərinə tərcüməsi, çapı məsələlərinə geniş yer ayırmışdır. Bu sahədə Azərbaycan və Türkiyə alimlərinin də gördüyü işləri diqqətdən kənar qoymamış, qorqudşünaslıqdakı fəaliyyətlərindən bəhs etmişdir. O, Dədə Qorqudun qaraqalpaq xalqının həyatındakı yerindən danışarkən yazır: "Korkut baba karakalpak xalq yaradıcılığına ən birinci qopuzu gətirən, insanlara qopuzla kosıq deməyi öyrədən jiraullardan biridir. O bizə müsəlman dininə qədərki şaman dininin bəxş etdiyi peyğəmbərlərdən biridir. Qaraqalpaq xalq yaradıcılığında Korkut baba ilə

bağlı əfsanələr var". Daha sonra tədqiqatçı qaraqalpaq xalq dastanı "Alpamış"la KDQ dastanlarının "Bamsı Beyrək" boyu arasında paralellər aparmışdır.

"Alpamış" dastanının özbək, qazax variantlarını da tədqiqatçı cəlb edən B. qaraqalpaq jiraullarından Jismurat jirau, Elmurat jirau və Oqız jiraunun variantlarından da istifadə etmiş, fərqli və oxşar cəhətləri üzə çıxarmış, səbəbləri araşdırmış, Baybura-Bayböri, Baybican - Baysarı, Bamsı Beyrək -Alpamış, Banu Çiçək - Gülbarsın, Yalınçıq-Ultan, Boğaz Fatma - Gülşin kimi paralellər aparmışdır.

B."Koblan", "Ediqe", haqqında yazdığı məqalələrdə KDQ-nin ayrı-ayrı boylarını tədqiqatçı cəlb etmişdir.

Əsərləri:

Folklorluq terminlərin sözlüci (S.Axmetov mənb.) Niks, "Bilim", 1992.

"Kitabi-Dedem Korkut", "Koblan", "Ediqe" xem xəzərqi ədəbiət haqqında oylar. Niks, "Karakalpakstan", 1992.

Ədəbiyyat:

Gülü Yöloğlu. "Qırx qız" və türk xalqları folklorunun öyrənilməsi. "Ədəbiyyat qəzeti", 3 oktyabr 1997.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974.

Alpamış. Oqız jirau variantı. Karakalpak folklori. VII tom, Nukus, 1981.

Koblan. Esemurat jirau variantı. Karakalpak folklori. VIII tom, Nukus, 1981.

BAHAƏDDİN ÖGƏL (1924, Elazığ - 1989, Türkiyə) - tarix e.d. prof.

Ankara Hasanoğlu Universitetində çalışan məşhur türkoloq və türk tarixi mütəxəssisi prof. V.Eberhardın rəhbərliyi altında altı ay müddətində "Uyğur dövlətinin quruluşu" mövzusunda doktorluq tezisini tamamlamış, tarix elmləri doktoru adını almışdır (1948).

B.Ögəlin xarici dövlətlərə ilk səfəri İrandan başlamışdır. 1953-1954 illərdə dörd ay Tehran, Təbriz, İsfahan kimi zəngin elm və mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxanalarında araşdırmalar aparmışdır.

Almaniya dövlətinin dəvəti ilə oraya getmiş, Hamburq Universitetində prof. Bartold, Sumer, O.Franke, Von Çaben ilə birlikdə çalışmış, daha sonra Münhen Universitetində prof. Dok Fuks, Mainz Universitetində Vinterfiet kimi Orta Asiya türk tarixi mütəxəssisləri ilə görüşmüş, onlardan faydalı məsləhətlər almış, eyni zamanda kifayət edəcək dərəcədə bir sıra xarici dilləri (o cümlədən çin, monqol, fransız, alman) öyrənmişdir. Vətənə qayıtdıqdan sonra qısa müddətdə "Liao dövründən öncəki kitablar" mövzusunda dosentlik tələblərinə cavab verən yüksək elmi səviyyəli tezislərini tamamlamış və dosent adına layiq görülmüşdür (1954).

Alim 1957 ildə bir il müddətinə yenidən Almaniyaya qayıtmış, ancaq vaxtı uzadılaraq iki il qalmışdır. Daha sonra Türkiyə ilə Çin arasında əldə edilmiş razılığa görə Çinə getmiş, burada elmi axtarışlarını davam etdirmişdir (1961-63).

Çindən gəldikdən sonra 41 yaşında professor adı almışdır (1965).

KDQ-yə həsr edilmiş I sovet-türk kollokviumunda iştirak etmiş, "Topqarı sarayındakı Oğuz dastanı parçaları ilə qarşılaşma" mövzusunda məruzə etmişdir.

20 cild nəzərdə tutduğu "Türk mədəniyyəti tarixi" əsərinin çin, monqolca, ərəbcə, farsca, rusca, almanca, fransızca və ingiliscə qaynaqlardan istifadə etməklə yazdığı 9-cildini, "Türk Mifologiyası" (2 cild), "Türk dövlət anlayışı", "İslamiyyətdən öncə türk mədəniyyəti tarixi", "Böyük hun imperatorluğu" (2 cild), "Türk kültürünün gəlişmə çağları", (1990) çin və rus dillərində nəşr edilən Sino türkçəsi, başqa kitab və məqalələrini nəşr etdirmişdir.

Əsərləri:

Türk Mifolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile Destanlar). I cild, Ankara, 1989.

Türk Mifolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile Destanlar). II cilt, Ankara, 1995.

Dede Korkut Kitabının Yazılı Kaynakları Hakkında (Topkapı sarayındaki Oğuz Destanı parçaları ile karşılaştırma). Ankara, 1994.

Türk Kültür Tarihine giriş. 1992.

Dede Korkut Kitabının Eski ve Yazılı Kaynakları Hakkında. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Ankara, 1994.

Bilge Hakan: Çok az bilinen bir türk hökmdarı. İst., 1987.

Gök Türklerde Adlar. İst., 1990.

Türk Destanları - Ergenekon Destanı. TDTD, İst., 1992.

Garahanilerin Alp Er Tonqa Destanı. İst., 1992.

Eski Türklerde Musiqi ve Oyun. TDTD, İst., 1992.

Dede Kahramanları Nerede yaşadılar. İst., 1992.

Dede Korkut Destanları (Destanlar ne zaman yarandı?). İst., 1992.

BAKUVİ (ƏBDÜRRƏŞİD İBN SALİH NURİ Ə-BAKUVİ) (təqr.XIV əsrin II yarısı - XV əsrin I yarısı) - Azərbaycan coğrafiyaşünası, tarixçi.

Dəmirqapı Dərbənd yaxınlığında Dədə Qorqudun dəfn edildiyi dağ mağarası haqqında məlumat verir: "Orada dağ mağarasında müqəddəs bir kişinin cəsədi var. Bu cəsəd çürüməmişdir, necə varsa elə də qalır. Buraya insanlar ziyarətə gəlir".

Bu məlumat KDQ barədə alman səyyahı Adam Olearinin və türk səyyahı Övliya Çələbinin məlumatları ilə üst-üstə düşür.

Əsəri:

"Kitab talxis al-asar va adja'ib al-malik al kaxxar" ("Сокращение (книги о) "памятниках" и чудеса царя могучева"). Изд. текста, пер., пред., примеч и приложения З.М.Бунятова. М., 1971

Ədəbiyyat:

ASE, I cild.

BALASAQUNLU YUSİF XAS HACİB (1017-1077) - Ümumtürk şairi, alim və mütəfəkkiri.

"Qutadqu-bilik" (Xoşbəxtliyə aparən elm) əsərinin müəllifidir. Əsər (poema) 1069 ildə Qarxanlılar dövründə oğuz-uyğur ədəbi dilində yazılmışdır.

Alleqorik formada yazılmış poemada əsas ideya dörd şəxsin simasında verilir:

1. Gündoğdu - hakim, pozulmaz dövlət qanununun, ədalətin təmsilçisi.

2. Aydoğdu - vəzir, haqqın-ədalətin təmsilçisi.

3. Oydulmuş - vəzirin oğlu, oql, kamal, müdriklik təmsilçisi.

4. Odqurmuş (dərviş) - vəzirin qardaşı, son aqibət, qəbr evinin təmsilçisi.

Poemanın hələlik üç əlyazması məlumdur: 1. Vyana, yaxud Herat (1439 ildə Həsən Sail Şəms tərəfindən yazıya alınmışdır). Bu əlyazması vaxtilə Heratdan Türkiyəyə (Toqata), 1474 ildə isə İstanbula aparılmış, 1796 ildə avstriyalı alim İ.Xammer-Purqştal Türkiyədə bukinistdən əlyazmasını almış, Vyana Kral kitabxanasına vermişdir. 2. Qahirə, Z.Namanqan (Fərqanə) nüsxələri.

"Qutadqu bilik" əsəri R.Arat, A.Dilaçar, S.Y.Malov, D.M.Nəsimov, K.Kərimov, fransız türkoloqu A.P.Jabera, Q.Flyuqel, İ.N.Berezin, müasir türkoloqlardan S.N.Ivanov, X.Koroğlu, F.Zeynalov, K.Vəliyev tərəfindən araşdırılmış və bir çox dillərdə dəfələrlə nəşr etdirilmişdir.

SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutunun Sankt-Peterburq şöbəsində (1970, 2-4 iyul) "Qutadqu-bilik" əsərinə və Yusif Balasaqunlunun yaradıcılığına həsr edilmiş IV türkoloji konfrans keçirilmişdir.

Ədəbiyyat:

Радлов В.В. "Кутадгу-билик". Образцы народной литературы. Т. СПб:

Малов С.Е. "Памятники древнетюркской письменности" Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.

Валитова А.А. Юсуф Баласогунский и его "Кутадгу-билик", М., 1983, Советская тюркология, 1970, N 4) (статья А.А.Кононова, Н.А.Баскакова, А.М.Шербака, Э.Р.Теницева и др.).

Баласақунлу Ү. "Qutadqu bilik - xoşbəxtliyə aparən elm". B., 1994.

BALAYEV RASİM ƏHMƏD OĞLU (1948, Azərbaycan Resp.) - Kinoaktyor, xalq artisti, Dövlət mükafatı laureatı.

B. görkəmli aktyor olaraq istər Azərbaycanda, istərsə də, xarici ölkələrdə çəkildiyi filimlərdə unudulmaz obrazlar yaratmışdır. "Dədə Qorqud" filmində də B. Bamsı Beyrək rolunu böyük sənətkarlıqla oynamışdır.

BALÇAQ - qılıncın qəbzəsi, tutacağı. Bu, qılıncın belə bağlanan hissəsidir. KDQ-də "Gördilər kim, bu gəlin kişinin qılıncının, balçağı qanlı, oğlu görünməz". (D-194^e) və "Balçağından ol qılıcı bərk tutdı". (D-230¹⁰) kimi adı çəkilir.

BAMSI BEYRƏK, BAYBÖRƏNİN OĞLI BAMSİ BEYRƏK - Gənc oğuz qəhrəmanlarından biri. KDQ-də əsas personaj kimi iki boyun təsvir etdiyi hadisələrin iştirakçısıdır. Baybura bəyin oğlu, Salur Qazanın inaqıdır. Dədə Qorqud ona ad qoymazdan əvvəl Bamsı ləqəbi daşıyırdı, Atasının bəziranlarını qarət etmiş quldurlara hücum edib mal-dövlətin yağmalanmasının qarşısını alaraq basıb - kəsib qəhrəmanlıq göstərəndən sonra Dədə Qorqud ona Beyrək adı verir. Qazan xana sədaqətli Dış oğuz bəylərindən Aruz qocanın qəzəbinə səbəb olur və Beyrək öldürülür. Bu ölümün başqa bir mifoloji səbəbi Beyrəyin bir qədər əvvəlki boyda əsirlikdə olarkən kafir qızına, elinə-obasına salamət dönərsə, gəlib onu halallığa alması vədini verməsi və bu vədə əməl etməmə-

silə bağlıdır. Söz verilir - əməl edilmir və sözün müəllifi Beyrəkdən intiqam alır. Beyrək xətti qədim Yunan mifologiyasındakı Odissey xəttindəki bəzi istiqamətlərin eynidir. Bu iki xəttin hansısa qədim invariantın bərabərhüquqlu variantları olması şübhəsizdir. Öz nişanlısının toyunda iştirak etməsi dünya eposunun səyyar süjeti kimi oğuz qəhrəmanı Beyrəyi də öz içinə ehtiva edir. Beyrək ictimai bərc anlayışını şəxsi mənafədən üstün tutan, bunu əməli işdə sübut edən, şüurlu surətdə ölümünü qəbul edən, amma dövlətçiliyə, onun təmsilçisi Qazan xana dönük çıxmayan, bunun müqabilində qətlə yetirilən faciəli bir obraz kimi KDQ personajları arasında xüsusi, müstəsna yer tutur.

Kamal Abdulla

BANARLI NİHAD SAMİ (1907-1974, Türkiyə) - ədəbiyyatşünas.

"Rəsmi türk ədəbiyyatı tarixi" kitabında KDQ-nin yaranma tarixi, Dədə Qorqud obrazı, dastanların dili, tarixi-ictimai cizgiləri və s. haqqında bilgi verir.

Əsəri:

Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. I-II c. 1948.

BANIÇİÇƏK - KDQ-də qadın obrazı."Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda haqqında söhbət gedir. Oğuz bəylərindən olan Baybican bəyin qızı Bamsı Beyrəyin beşikkərtmə adaxlısı və sonra həyat yoldaşı. Yarışda onun atını kimsə keçə bilməz, oxunu kimsə yarmaz. Kişilərdən heç də geri qalmır. At minib, ox atan, pəhləvanlarla güləşən qəhrəman bir qız. "Gözəllər şahı" olan Baniçičək qırmızı paltar geyərdi, qarğı kimi uzun, qara saçları vardı. Alplər dövrünün hər baxımdan kişi qeyrətli türk qızının təmsalidir.

BARASAR, PARASAR -"Parasarin Bayburd hasarından parlayub uçan" kimi işlənən cümlədə Parasar adam adidir. "Salur Qazanın evi yağmalandı boy" (II) və "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardı boy"larda (XI) işlənir.

BARTOLD VASİLİ VLADİMİROVİÇ (1869-1930, Rusiya) -Tanınmış rus şərqşünası, türkoloq akademik.

Birinci Ümumittifaq türkoloji qurultayın (Bakı 1926) təşkilatçılarında biri, V.V.Radlovun "Türk ləhcələri sözlüyü təcrübəsi"nin yenidən nəşri üzrə komissiyanın sədri olmuşdur. Daşkənddə, Bakıda, İstanbula mühazirələr oxumuşdur (1926) . Faktiki materialı hərtərəfli və dərinlən bilməsi, bir sıra şərq dillərinə gözəl yiyələnməsi, son dərəcə yüksək iş qabiliyyəti ona şərqşünaslığın müxtəlif sahələrinə dair çoxsaylı əsərlər yazmaq, bütün dünyada tanınan rus tarixi şərqşünaslıq məktəbinin banisi olmaq imkanı vermişdir.

Alman şərqşünası Teodor Neldeke 1859 ildə KDQ-nin Drezden nüsxəsinin surətini çıxarıb alman dilinə çevirərək çap etdirərkən istəyir, lakin qarşıya çıxan çətinliklərə görə işi başa çatdırmır, topladığı materialları o vaxt Almaniyada təhsil alan V.Bartolda (1892) verir. Elə bu vaxtdan da V.V.Bartold KDQ dastanlarından ayrılır. O, əvvəlcə dastanların dörd boyunu (I,II,III,IV) rus dilinə çevirərək kiçik bir şərhlə nəşr etdirir. 1922 ildə bütün bolyarı rus dilində çapa hazırlayır. Lakin onun sağlığında dastanlar işıq üz-

görmür; əsəri ilk dəfə Azərbaycan alimləri H.Araslı və M.Təhmasib 1950 ildə Bakıda "Dədə Qorqud" adı ilə nəşr etdirirlər. Əsər 1962 ildə V.M.Jimninskiy və Kononov tərəfindən çapa hazırlanır, "Dədəm Qorqudun kitabı" (Книга моего Деда Коркута) adı altında rus dilində təkrar nəşr edilir. Kitab KDQ-nin 1300 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq Bakıda nəfis şəkildə yenidən işıq üzünə çıxmışdır (1999) . Bu kitabda əlavə kimi üç böyük məqalə də verilmişdir.

V.V.Bartold tərcüməsinin filoloji səviyyəsi yüksəkdir. Bu tərcüməni istər, keçmiş Sovetlər ölkəsində, istərsə də, xaricdə rəğbətlə qarşılamışlar.

Bartold "Турецкий эпос и Кавказ" məqaləsində boyların daxili məzmununu açaraq onları bir-birilə müqayisə edir və bu fikrə gəlir ki, boylar arasında üzvü əlaqə olsa da, onlar bir ozan tərəfindən yaradılmayıb. Belə ki, onların poetik çəkisi heç də eyni deyil. O, Dədə Qorqudun şəxsiyyətinə, onun rəvayətlərdə necə öz əksini tapmasını və dastanların yarandığı ictimai-tarixi mühiti səciyyələndirəlməyə çalışmışdır. Nəticə etibarilə V.V.Bartold da hadisələrin Qafqazda cərəyan etməsi və dastanların Qafqaz arealı ilə bağlı olduğu fikrinə gəlir.

Əsərləri:

Бартольд В.В. Сочинения, т.1-9. М., 1963-1977.

Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод акад. В.В.Бартольда. Изд. подготовили В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов. М.-Л., 1962; təkrar nəşri B. 1999.

Ədəbiyyat:

Библиографический словарь отечественных тюркологов. Изд. подготовил А.Н.Кононов. М., Наука, 1989.

BASAT - Daş Oğuz bəyi. Aruzun kiçik oğlu, Qıyan Selciyin qardaşı. Təpəgözü öldürən qəhrəman, eposun "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy"u Basatın adı ilə bağlıdır. O özünü tanıdıkən bir aslan tərəfindən bəsləndiyini söyləyir.

"...bir gün Oğuz otururkən üstünə yağdı. Dün içində ürkdü, köçdü. Qaçub gedərkən Aruz Qocanın oğlanıçı düşmüş, bir aslan bulub götürmüş, bəsləmiş. Oğuz gənə oyyamla gəlüb, yurdına qondu. Oğuz xanın ilqıçısı gəlüb xəbər gətirdi". (D-213⁷)

Aruz Qoca oğlu Basat KDQ-də istər yaşlı nəsil, istərsə də gənc nəsil nümayəndələri içərisində özünün misilsiz igidliyi, gücü və təcibli qəhrəmanlığı ilə fərqlənir. Gündə Oğuzdan iki adam və beş yüz qoyun alıb yeyən Təpəgözü öldürməklə Basat dünya ədəbiyyatında məşhur olan Odisseydən də yüksək bir qəhrəmanlıq göstərir. "Əmdi qarışdın, qıyma mana!" - deyən Təpəgözün "Adın nədir, yigit, degil mana!" - sözlərinə Basat belə cavab verir:

"Qalarda-qoparda yerim Günortal!

Qaranu dün iğrə yol azsam,

umum Allah!

Qaba aləm götürən xanımız -

Bayındır xan!

Qırıq günü öndin dəpən alpmız

Salur oğlu Qazan!

Atam adın sorar olsan, - Qaba Ağac!

Anam adın dərson, - Qağan Aslan!

Mənim adın sorarsan, - Aruz oğlu Basatdır, - dedi". (D-

231¹¹)

Basat vasitəsilə Oğuzun Təpəgöz üzərindəki qələbəsi onun möhkəm bir xəlqi əsasə malik olduğunu, məğlubedilməz hesab edilən ən güclü düşməne belə qalib gəlmək gücünü nümayiş etdirir.

BAŞGÖZ İLXAN - (1921, Türkiyə).

"Türk Dili" dərgisində çap olunmuş "Dədə Korkutta Yanlış Okunan Bazı Kelimeler" məqaləsində İ.Başgöz "Dədə Qorqud"un O.Ş.Gökay (1938) və M.Ergin nəşrlərinin mətni üzərində qarşılaşdırmalar aparmaqla hər ikisində öz qənaətinə görə yanlış hesab etdiyi kəlmələrin oxunuş və məna baxımından düzgün şəklini verməyə çalışmışdır.

Əsərləri:

Dede Korkutta Yanlış Okunan Bazı Kelimeler, Türk Dili, 1 Mayıs 1960, c.IX.

İzahlı Türk Edebiyatı Antolojisi (1968).

Karacaoğlan (1977), Folklor yazıları (1987), Azık Ali İzzai (1979).

Ədəbiyyat:

Atilla Özkırmılı. Türk Edebiyatı Ansiklopedisi. İst., c I, 1990.

Bənçet Neçatığil. Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İst., 1995.

BASI AÇUQ - "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy"da çəkilən bir yer adı. "Məgər Bası açuq Tətyan qələsindən, Aqsəqa qələsindən kafərin casusu vardı". (D-126).

Araşdırıcılara görə burada Gürcüstan deyil, İmereti nəzərdə tutulur. Övliya Çələbi, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Adıgözəl bəyin əsərlərində də rast gəlinən bu ad İmereti döyüşçü və aznavurlarının başlarında araxçınısağağı kiçik dəyirmi keçə papaq gəzdirmələri ilə bağlı olmalıdır. KDQ boylarında "keçə bərk" adlandırılan həmin baş geyimi hər hansı bir kəskin hərəkət zamanı döyüşçülərin başından uçub düşürdü və o döyüşçü də "başı açıq" qalırdı.

Ədəbiyyat:

KDQ, B., 1988. s. 260.

BASI AÇUQ TATYAN QALASI - Qərbi Gürcüstanın Kutaisi şəhərinin şimal-qərbində İnquri çayı ilə Vaşa (rayonu) çayları arasındakı menqrel bölgəsinin yuxarılarında bir əyalət (qədim İmereti-İberiya). KDQ-də bir yerdə (IV, D-127¹), "Məgər, Başı açuq Tatyana qalasından kafərin casusu vardı" - deyər xatırlanır.

Bura KDQ-də, Övliya Çələbinin (XVII) əsərində və digər qaynaqlarda da Başı açuq (açıq) adlanır. Əski zamanlarda başı açıq gəzdiklərinə görə bu ad menqrellərə (imeretilərə də) şamil edilmişdir.

Övliya Çələbi yazır ki, Kutaisinin əsl adı Başı açıqdı. V.Delle Valle bu adın Gürcüstanda - İberiyada (İmereti Krallığında) bir gürcü şahzadəsinə türklər tərəfindən verilmiş ad olduğunu qeyd edir.

M.F.Kırzoğlu yazır: "Bu ərazi Kutaisi şəhəri də daxil olmaqla Gürcüstanın İmereti bölgəsidir. Kars, Ərzurum və Ağsıxa tərəflərdə xalq rəvayətlərində, aşuq qoşmalarında əski Oğuz ənənələrinə uyğun olaraq buranın xalqı başı açıq gəzdiklərinə görə "Sol Gürcüstan" və "açıq baş" adlanmışlar.

Bu bölgənin yuxarı-dağlıq ərazisində yaşayanları avropalılar "Menqrel", imeretinin şimalındakı dağlıq xalqını "Svan", ərazisini isə Tatyani//Dadiyan "Sveneti" adlandırmışlar. Gürcü qaynaqlarında bu coğrafi ərazinin məşhur mülk sahibləri Dadiani knyazlıqlarına mənsub olduğu qeyd edilir.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c., B., 2000.

Kırzioğlu F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

Чяльби О. (XVII) "Книга путешествия", М., 1983.

Xəlilov P. Kitabı-Dədə Qorqud intibah abidəsi. B., 1993.

BAŞMAQ - KDQ-də kişi və qadın ayaq geyimi. Başmaq zəmanəmizdək gəlib çatmış ayaq geyimlərinin ən tipik nümunəsidir. Dabarı açıq olub, yalnız ayağın pəncə hissəsinə geyilən bu qədim ayaqqabı növü özünün əski formasını əsrlər boyu qoruyub saxlamışdır. Əsrimizin əvvəllərində olduğu kimi, Oğuzlar zamanında da başmağı həm kişilər, həm də qadınlar geyiblər: "Ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi" (D-8²). Gəzəyən qadının dilindən söylənmiş bu deyilişdən o zamanlar başmağın nisbətən çətinliklə əldə edilən və həmişə, hamıya müyəssər olmayan mükəmməl quruluşlu ayaqqabı növü olduğu anlaşılır. Təsədüfi deyil ki, başmağı hamı deyil, "başmaqçı" adlanan və bu işlə xüsusi olaraq məşğul olan peşəkar ustalar tikirdilər.

Kişi və qadın başmaqları forma və quruluş etibarilə eyni olub, yalnız ölçülərinə görə fərqlənirdi. Məhz bu səbəbdən də başmaq "mərdanə", "zənanə" və "miyanə" olmaqla əsasən üç ölçüdə tikilirdi. Oğuz boylarında qadın başmağı "sərmüzə" adı ilə təqdim edilir:

"Yoxsa, a Qazan, ayağımdan sərmüzə atayınımı?" (D-139²). Burla xatunun dilindən söylənmiş bu ifadədə sərmüzənin xan nəslinə mənsub kübar qadınlara məxsus ayaq geyim növü olduğu anlaşılır.

BATMAN - Şərqlə metrologiyasında geniş yer tutan qədim çəki vahidi. KDQ-də "Kəfər altmış batman küər salardı", "Hər atanda on iki batman taş atardı" və s. şəkilə adı çəkilir. Orta əsr mənbələrində "batman" "man" termini ilə yanaşı işlənmişdir. "Batman" ölçüsü müasir sorğu kitablarında bir qayda olaraq 8 kiloqrama bərabər tutulur. Əslində isə batman (man) öz real ölçüsünə görə fərqlənir. Bu isə ölçü sisteminin vahid standartı olmadığından irəli gələn qüsurlu idi. Tədqiqatçılar hələ X əsrdə şərqlə müxtəlif man (batman) ölçüləri olduğunu və lap yaxın dövrlərə qədər geniş istifadə edildiyini qeyd edirlər. Lakin ticarət münasibətlərinin inkişafı ölçülərin islahatını tələb edirdi. Belə islahatlardan biri 1300 ildə Qazan xan dövründə (1295-1304) aparılmış və Təbrizdə bir batman (man) 260 dirhəmə (832 qr) bərabər tutulmuşdur. Səfəvilər dövründə 832 qramlıq batman artıq işlək deyildi.

Ədəbiyyat:

Хинц В. "Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему". М., 1970.

Давидович Е. "Материалы по метрологии средневековой Средней Азии".

Ханков Н. "О мерах и весах Закавказского края", "Кавказский календарь на 1851 г.", Тифлис, 1851.

СМОМП "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа", вып.2, Тифлис, 1882 г.

Обозрения расчтений владений за Кавказом. СПб., 1836 г.

BAYINDIR, BAYINDIRLI - Yer və çay adı. Azərbaycanın Xanlar rayonu ərazisində çay, Tərtər rayonu ərazisində iki kənd, Ermənistan ərazisində qəsəbə, dəmiryol dayanacağı. Yerevan şəhərinin ətraf ərazilərinin bir qismi Bayındır əyaləti və 1894 ilədək burada fəaliyyət göstərən məktəb "Bayındırskoe uçilişe" adıyla tanınır.

Düzkənd (Axuryan) rayonu ərazisində Bayındır adlı iki kənd və dəmiryol dayanacağı olub.

BAYINDIR XAN IQAMĞANOĞLU - Xanlarxanı, İç Oğuz, Daş Oğuz tayfa birləşməsinin dövlət başçısı-Divan bəyi (I,III, IX boylarda adı çəkilir).

BAYINDIRLAR - Göy Türk kağanlığının süqutundan sonra batıya - Sır-Dərya sahillərinə köç edən və bir məlumata görə, 766 ildə Qazaxıstan çöllərindən paytaxtı Yenikənd olmaqla Oğuz Yabqu dövlətini quran oğuzların içində bayındırlar da vardır. Əski tarixi qaynaqlarda bu boyun adına rast gəlmək mümkün deyilsə də, bayındırlar Oğuz Yabqu dövlətinin qurulmasında böyük rol oynamışlar. Bayındırların bir qismi IX yüzillikdən artıq indiki Rusiya çöllərində yaşamaqda idilər. M.Artamanova görə, X-XI yüzilliklərdə Kiyev Rus dövləti ilə mühüm hərbi və ticarət münasibətləri olan berendələr məhz bu bayındırlardır.

Ön Asiyayı fəth edən Səlcuqların tərkibində bayındırlar da vardır. Bu tayfa Üç Ok ittifaqında əsas qüvvə olduğundan çox keçmədən Amid (indiki Diyarbəkir) ətrafında doğu Anadoluda digər köçəri oğuzları da öz ətrafında birləşdirərək Ağqoyunlu dövlətini qurdular (1370-1503). Bu dövlətin aparıcı qüvvələri pənah, mosullu, qacar kimi köçəri tayfaların təşkil edilmişdir. Ağqoyunlu hökmdarlar sülaləsinin əsasını Pəhləvan bəy qoymuşdur. Ağqoyunlu dövləti XV yüzillikdən sonra Dövləti-Bayındırıyyə adlanmağa başladı. Dövləti-Bayındırıyyə Uzun Həsənin (1453-1478) dövründə öz sərhədlərini daha da genişləndirərək Kürdən güneyə bütün Azərbaycanı, Ermənistan adlanan qədim Oğuz yurdunu, İraqı, batı İrənı, qüzey Gürcüstanı, doğu Anadolunu və s. yerləri əhatə edirdi.

KDQ-də Qaltın Oğuz elinin başında Bayındır xanın durması Ağqoyunlu dövləti zamanında baş vermiş hadisələrin təsiri nəticəsindədir. Ancaq son dövr araşdırmaları sübut edir ki, bayındırlar Göyçə gölü ilə Van gölü arasında hələ V yüzillikdən yaşamaqda idilər. Bunlar Xorasan yolu ilə gələn bayındırlardan təqribən altı əsr öncə gəlmişdilər. Bayındırlar Azərbaycana və doğu Anadoluya Dərbənd yolu ilə gəldiklərindən indiki Xorasan və İrən tərəflərdə elə bir mühüm iz buraxmamışdılar. Bu tarixi bilgilər Əbubəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkrriyyə" və "Bəhrül Ənsab"da verilən məlumatlarla da təsdiqlənir. Bu qaynaqlara görə, bayındırlar Həzrət Məhəmmədin zamanından Azərbaycanda yaşayırdılar və tez-tez bizanslılarla və Gürcü çarları ilə müharibə edirdilər. Beləliklə, bayındırların daha erkən ən azı V yüzillikdən gəc olmayaraq, Azərbaycanda (Göyçə gölü ətrafında) və doğu Anadoluda (Van gölü ətrafında) yaşadıkları qeyd edilmişdir.

KDQ-də V-VII yüzilliklərdə bayındırlarla yunanlar və gürcülər arasında baş vermiş tarixi hadisələr ümumiləşmiş şəkildə qorunmuşdur. Çox güman ki, bu bayındırlar Azərbaycanda III yüzillikdən yerləşməyə başlayan ağ hunlarla birləşərək güclü bir qüvvəyə çevrilmişdilər.

Şəcərə dəbində bayındırlar Oğuzun yer qızından olan üç oğlundan birincisinin böyük oğludur. Bayındırlar hakimiyyətdə olan beş Oğuz boyundan biridir. Ağqoyunlu dövlətinin sərkərdəsi və baş əmiri, Misir savaşı qəhrəmanı Bayındır bəy (öl: 1490/91) adlı tarixi şəxsiyyət də olmuşdur.

Bayındırlarla bağlı Azərbaycanda və Anadoluda çoxlu toponimlər vardır. Bərdədə Bayındırlı kəndi, Laçında Bayındır çayı, Ermənistanda Bayındır kəndi, Türkiyədə Bayındır şəhəri və s. misal göstərmək olar.

Ədəbiyyat:

Rəşidəddin F. Oğuznamə. B., 1992.

Абульвазы. Шежереи Теракима. Ашгабат, 1992.

Артаманов М.И. История Хазар. Л., 1962.

Бартольд В.В. Сочинения. том 2-й. часть 1, М., 1963.

Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кафказ. - Книга моего Деда Коркута. М.-Л., 1962.

Кırzioğlu M.F. İçoğuzdan olan Arpaçay boyu. Türk yurdu dergisi, 1943, c.27.

Füzuli Bayat

BAYANDUR, BAYANDIR - Şörəyel vadisində, Arpa çayının sol sahilində (Düzkənd rayonu) Türkiyə sərhədində yerləşən kənd adı. Gümrü şəhərindən 10 km. cənub-qərbdədir. 1918 ildə rus silahı ilə silahlanmış ermənilər kəndi talan etmiş, günahsız əhəlinin bir qismini məhv etmişlər. Kəndin adının həm Oğuzların tayfa adından, həm də KDQ-də xatırlanan bəylər bəyi Bayındır xanın adından törənməsi mümkündür.

Bayındır kəndi 1926 ilin Gümrü zəlzələsində dağılmış, sonra isə həmin kəndin qırağında yeni kənd salınmışdır. Kəndin yanındakı təpəlikdə böyük sal daşlardan qoç və at heykəlli qəbirlər hələ də qalmaqdadır. Kənddə 1920 ildən ermənilər yaşasalar da, oykonomi tam dəyişməmiş, M.Xorenasinin tarixində qeyd etdiyi, e.ə. II əsrdə Vanand ərazisində yaşamış bulqar Vğundurla əlaqələndirməklə türkmənşəli toponimə sahib olmaq istəmişlər.

Ədəbiyyat:

Акопян Т., Мелик-Бахşıян С., Барсегян Ш., Ермөнистан və ona yaxın olan ərazilərin toponim lüğəti. (ermənicə). Yerevan, 1986, 1 cild, s. 586.

BAYANDUR, BİRİNCİ BAYANDUR - yer adı. Gorus ərazisində (Zəngəzur) kənd adı olmuşdur. 1897 ilin məlumatına görə, kənddə 152 azərbaycanlı yaşamışdır. 1918 ildə ermənilər kəndin əhəlisini məhv etmiş, çox az sayda adam qaçıb canını qurtarmışdır. Kənd bir neçə il xaraba qaldıqdan sonra ora müxtəlif yerlərdən gələn ermənilər yerləşdirilmişdir. Kəndin adı KDQ-dəki Bayanduru və Oğuzların Bayandur tayfasını xatırladır.

Kənd 1969 ildən Vaqatur adlandırılmışdır.

BAYANDUR, İKİNCİ BAYANDUR - yer adı. Gorus ərazisində kənd adı olmuşdur. 1897 ilin məlumatına əsasən orada 210 nəfər azərbaycanlı yaşamış-

dir. 1918 ildə ermənilər kəndin əhəlisinə qarşı divan tutmuşlar. 1920 ildə isə oraya gələn erməniləri yerləşdirmiş, kəndin adını dəyişdirib Vaqatur etmişlər.

BAYANDUR BULAĞI - Düzkənd rayonundakı Bayındır kəndinin yanındakı mineral su mənbəyinin adıdır. Mənbələrdə göstərilir ki, 1852 ildə tikilib istifadəyə verilmişdir.

Ədəbiyyat:

Акопян Т., Мелик-Бахşıян С., Барсегян О. Ермөнистан və ona yaxın olan ərazilərin toponimlər lüğəti (ermənicə). Yerevan, 1986, 1 cild.

BAYANDUR ÇAYI - Zəngəzurda, uzunluğu 14 km. olan çay adı.

BAYANDUR STANSİYASI - Şörəyel vadisində, Gümrü-İrəvan dəmir yolunun keçdiyi qəsəbə və vağzalın adı.

BAYAT - KDQ-də tayfa adı. Bayat Gün xanın oğlu olmaqla oğuzların hakim sinfini təşkil edən "Boz ox"lardan sayılır.

Asiyanın geniş ölkələrindən Azərbaycana, Anadoluya, İraqa, Volqa boylarına qədər görünən bayatların tarixi varlığını göstərən maddi və mədəni mədəniyyət izləri qalmışdır.

Əldə olan qaynaqlara görə, bir çox türk xalqlarının kökü oğuzlarla bağlıdır. Bu da bəllidir ki, oğuzlar ayrı-ayrı türk uruqlarının birləşməsindən yaranmışlar. Bayat bu uruqlar içərisində özünəməxsus yer tutur. Bayat Oğuz xanın nəvəsi, Gün xanın oğludur. Əbulqazi Bahadır xan Xivəli (1602-1664) "Şəcərəyi-türk" əsərində yazır: "Oğuz xanın altı oğlu var idi: Gün xan, Ay xan, Yıldız xan, Göy xan, Dağ xan, Dəniz xan. Bu altı xanın hər birinin də qanuni xatunlarından dörd oğlu var idi. Gün xanın böyük oğlunun adı Qayı, ikincisinin Bayat, üçüncüsünün Alqaöylü, dördüncüsünün Qaraöylü idi.

Gün xanın oğlu Bayat oğuz uruqlarının toplanmasında xanın sağ yanında oturur, oğuz ordusunun sağ qoluna başçılıq edirdi. Oğuz kübarlarına məxsus "Boy şülən" deyilən məclislərdə xan ilə birlikdə qoçun sağ budunu yeyərdi".

Bayatların çox ölkələrə dağılmaları və Dış (Taş) oğuzların aparıcı qolunu təşkil etmələrini göstərən prof. Z.V.Toğan yazır: "Şimaldan qalxıb Cənuba yerləşən Uyrat-Uyğurlar, Qayat-Qayalar, Qanıqlıyut-Qanıqlılar və Bayat-Bayatlar ismini daşıyan qəbilələr əslən türk olub, bir qismi Çingizin zühuru zamanına qədər moğollaşmış idilər".

"Bayatlar Çingiz xana kölə deyil, onun ətrafında toplanan bir çox qəbilələrdən biridir" - deyən Jozef Dögin bu haqda yazır: "Temuçinə tabe olan qəbilələr (Bayatlar, Səciyətlər, Neyronlar) Camuqa adında bir rəisin tərəfini saxladılar".

Bu deyilənlər onu göstərir ki, oğuz oymaqları arasında yaşayan bayatlar türkcəni qorumuş, moğollar arasında yaşayan və onlara qarışanlar isə tədricən moğollaşmışlar.

Bayatların ana yurdu haqqında çeşidli qaynaqlarda geniş bilgilər vardır. Əbulqazi Bahadır xan bu xüsusda danışarkən yazır: "Bayatların uruqları çoxdur. Mühümləri Cidayin nəhri kənarında yaşayan "Cidayin Bayat-

lar" və Məkrin nəhri kənarında yaşayanlar isə "Məkrin Bayatları"dır.

Muraza Duhsun isə: "Bayatlar Cida kənarında yerləşmişdilər" - deyər qeyd edir.

Bu haqda ən geniş məlumat "Türk ensiklopediyası"ndadır. Oradakı məlumatları ümumi şəkildə belə xülasə etmək olar. Bayatlar XI əsrdən öncə Sır-Dərya sahillərində və onun şimalındakı bozqırlarda yaşayırdılar. Onların bir qismi sonradan səlcuq (yaxud türkmən) fəthlərinə qatılaraq Sır-Dəryadan Adalar dənizinə (Ege dənizi) qədər uzanan böyük imperiyaların qurulmasında mühüm rol oynamışlar. XIX yüzilliyin ortalarında Mərəş bölgəsində Zülqədər bəyliyi quran və Sivas ətrafında yurd salmağa çalışan Şam və ya Özoğlu türkləri arasında mühüm bir mövqeyə sahib olan və əksəri bu günkü Yozaqad məntəqəsində yerləşən bu bayatlar Şam bayatı adı ilə Suriyada qalmış olan qardaşlarından ayrılmışdır.

XV əsrin başlanğıcında İntab ilə Hələb arasında yaşayan bayatlar XVI əsrdə digər türkmənlərlə birlikdə Hələb türkmənlərini meydana gətirmiş, XVI əsrin əvvəllərində "Bayat" adı ilə tanınmışlar. Anadolu və Antalda isə ən məşhur oymaqlar olan Xəfəli, Şərəfli, Qızıdonlu, Ökdəni, Qaracaqoyunlu, Mancanq, Qanqal və Yeni Eldə yurd salmışlar. XVI əsrdə bunların bir qismi Qaraman, bir qismi də Adana bölgələrinə köçmüşlər.

KDQ-dəki müqəddimədə və bir çox mənbələrdə göstərilirdi ki, Dədə Qorqud bayat elindədir.

"Bayat" sözünün kökü və mənası haqqında çoxlu fikirlər var.

1) Mahmud Kaşğarlı bu sözün arğu dilində "ulu tanrı" mənasını verdiyini və oğuz qəbilələrindən birinin adı olduğunu qeyd edir.

2) Yusif Xas Hacı Balasağunlu özünün məşhur "Kutadğu bilik" əsərində "Bayat tanrı"nın adını çəkir və "Bayat adı birləşməyə başladı" - deyər onu yad edir.

3) Bəzi tədqiqatçılar Bayatın su ilə bağlı ərən-tanrı olduğunu göstərməkdədir. L.N.Qumilyov "Qədim türklər" adlı əsərində yazır ki, qədim türklər (o sıradan da azərbaycanlılar) təbiətin sahibləri sayılan və Yer-Su adlandırılan ərən-tanrılara inam bəsləmişlər.

4) Əbülfəz xan Xivəli isə yazır: "Bayat"ın mənası "dövlətli" deməkdir.

5) Bayat "zəngin" və "neməti bol olan" deməkdir.

6) Bayat "düşməyə qarşı gecə axınları yapan" deməkdir.

7) Bayat - musiqidə bir muğam adıdır.

8) Bayat "köhnə, təzə olmayan, zamanı keçmiş" deməkdir.

9) A.N.Samoyloviç belə hesab edir ki, "Bayat" sözü "dövlətli" mənası verən "bayat"dan əmələ gəlmişdir və onun sonundakı "t" qədim türk dilində cəm şəkilçisidir.

10) Salman Mümtazın bayat boyunun Azərbaycan ədəbiyyatındakı mühüm rolu haqqındakı qeydləri maraqlıdır. O yazır: "Divani-lügət-it-türk", "Dədə Qorqud", "Oğuznamə", "Şəcərəyi-türk" və başqa bəzi ərəbi, farsı, türki mənbə və məxəzlər Bayat boyunun, Bayat elinin mövhum olmayaraq gerçək və həqiqət olduğunu isbat etməkdədirlər. Bu ad haqqında bu günə kimi heç bir ixtilaf törənməmişdir. Bəzi müəlliflərin yazmalarına görə, Bayat Oğuz xanın oğlu Gün xanın ikinci oğludur. Ağillı, fərəsetli, bay, varlı olduğu üçün onu "Bayat" adlandırmışlar. Bu təsmiyyənin vəchi isə

Bayatın öz qardaşlarından hər bir cəhətdən üstün və bay, başqa igidlərdən də cəsur və ötkün olması imiş. Adın mənası da təqribən "adlı-sanlı", "məruf" və "məşhur" deməkdir". Salman Mümtaz bu sözü parçalayıb aydınlaşdırır: Bay - varlı, böyük, bəy; at - ad, isim, nam.

"Bayata nisbət olan ulusa, elə, xalqa bayat və bəyat deyirlər. Bayatlar Azərbaycanda əsaslı kök salmış və olduqca qabiliyyətli bir uruq kimi tanınmışdır". Azərbaycanlıların etnogenezində əhəmiyyətli rol oynayan bayatların adı musiqimizdə də qorunub saxlanmışdır: "Bayatı-əcəm", "Bayatı-İsfahan", "Bayatı-kürd", "Bayatı-Şiraz", "Bayatı-Qacar", "Çoban bayatı" və b.

Hələ XIX əsrdə Azərbaycanın topoqraf alimi İbrahim ağa Vəkilov Azərbaycanda "Bayat" adlı 5 kənd göstərir. Onlardan biri əvvəlki Şuşa, o biri Göyçay, biri Salyan, biri Quba, o biri isə Şamaxı qəzalarında idi.

"Azərbaycanda məskun yerlərin siyahısı" kitabında isə "Bayat" adı ilə bağlı aşağıdakı kənd sovetlikləri, kəndlər və onların əhalisinin milli tərkibi göstərilmişdir: 1) Ağcabədi: Bayat kənd sovetliyi, əhalisi 97,9 faiz türklər (azərbaycanlılar); 2) Dəvəçi: a) Sincan Bayat, b) Uzun Bayat kəndləri. 27.150 təsərrüfat, əhalisi 99,2 faiz türk; 3) Göyçay: Bayat, 146 təsərrüfat, əhalisi 98,9 faiz türk; 3) Şamaxı: Bayat, 22 təsərrüfat, əhalisi 88 faiz türk.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılan, ən kütləvi bir növü də bayatlıların adını yaşadan bayatlılardır.

Ədəbiyyat:

ASE. I cild. B., 1976.

Azərbaycanda məskun yerlərin siyahısı. RƏF, inv. 19734.

Vəkilov İ.A. "Bayat" adlı kəndlər haqqında coğrafi məlumat. RƏİ, ar.-38, Q-12/269.

Salman Mümtaz. "Bayat" kəlməsi haqqında qeydlər. RƏF, arx.-38, Q-32/570.

Salman Mümtaz. Azərbaycan bayatlarından yetişən ozan, alim, şair və saz aşığı. RƏİ, arx.-38, Q-8/183.

Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı. Aşıq Abdulla. - Bakı, 1927.

Təhməzov M. "Bayat" sözü haqqında. - "Azərbaycan, 1979, № 9, s.186-189.

Гумилев Л.Н. Древние тюрки. - М., 1967.

Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. - Издание А.Н.Кононова. М.-Л., 1958.

Самойлович А.Н. "Богатый" и "бедный" в тюркских языках. Известия АН СССР, отделение обществ. наук, 1936, № 4, с.21-26.

Махмуд Каşğарlı. Divani-lügət-it-Türk tercümesi, - Ankara, 1941, III c.

Тоған Зеки Velidi. Ümumi Türk tarihine giriş. - İst., 1969.

Türk ansiklopedisi. I cilt. "Beyat" maddesi. - Ankara, 1958.

Dögin. Hunların, türklərin, moğolların və daha sair qərbi tatarların tarixi-ünümüsi. Mütercimi Hüseyin Cahid. I cild. - İst., 1924.

Duhsun M. Moğol tarixi. - İst., 1342.

Boyadi H. Cami-com-ayin. - İst., 1915.

Xivo xam Əbülfəz. Şəcərəyi-türk. - Dorsoadət, 1925.

Aydın Qasımov

BAYATLAR, BAYATDAR - Pəmbək bölgəsində (Quqar rayonu) kənd adı. Ley dağının ətəyində. Hallavər və Haydarlı kəndlərinin arasında yerləşən bu kənddə 1926 ildə 23 Azərbaycan türkü ailəsinin yaşadığı erməni mənbələrində qeyd olunur. Kənd həmişə qar uçuqununa, təbii fəlakətə məruz qaldığı üçün ləğv edilmişdir. Bu oykonim Oğuz tayfa adını əks etdirir. KDQ-də də bu tayfa adı xatırlanır.

Ədəbiyyat:

Rəşidəddin R. Oğuznamə, B., 1992, s.39.

Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimlər lüğəti (ermənicə). Yerevan, 1986, 1 cild.

BAYBECAN - Daş Oğuz bəyi, Banıçiqəyin və Dəli Qarcarın atası, Beyrəyin qayınatası.

"Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda adı çəkilir.

BAYBÖRƏ, QAM BÖRƏ - Beyrəyin atası, İç Oğuz bəyi. "Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda iştirak edir.

BAYBÖRƏNİN OĞLU BAMSİ BEYRƏK - bax. Bamsı Beyrək.

BAYBURD, BAYBURD HASARI - Anadolunun şimal-qərbində Çoruh çayının aşağı vadisində dəniz səviyyəsindən 155 m. yüksəklikdə, yaşillıqlarla örtülü mənzərəli bir sahədə yerləşən qəsəbə. Hazırda Gümüşxanaya bağlı bir qəzanın mərkəzidir. Başlıca həmişə çənlə-dumanla örtülü dağlarla əhatə olunmuşdur. KDQ-də 7 dəfə işlənib (II, D-37¹⁰, 61³; III, 90³, 95^{1,2}, 120^{1,2}; IV, 151¹³; XI, 286⁹).

Dastanda deyilir: "Barasarin Bayburd hasarından parlayıb uçan Beyrək boz ayğırına bindi" (II, D-37¹¹); "Nigah Parasarin Bayburd hasarına gəldilər" (III, D-95²) və ya "Qalın Oğuz bəyləri atlandılar, Bayburd hasarına çaparaq yetdilər" (D-120²) və s.

Qaynaqlarda Bayburtun ilk bünövrəsinin hürrilər tərəfindən qoyulduğu və ilk adının "Dukamma" və ya "Domana" olduğu, sonralar isə Roma və bizansların "Lemet", orobların isə "babert" adlandırdıqları qeyd edilir.

Strabonun "Coğrafiya"sının Anadoluya həsr edilmiş XII cildində "Kimnias" adlı şəhərdən, şəhərin gözəlliyindən bəhs edilir. Araşdırıcılar bu tarixi məlumatın Bayburda aid olduğunu ehtimal edirlər.

Qaynaqlarda Çoruh çayının ətraflara gözəllik verməsi, tez-tez daşdığı Bayburdu basması haqqında da məlumatlar var.

XVII əsrin ortalarında Bayburda gəlmiş Övliya Çələbi buranın gözəlliyindən heyranlıqla bəhs edib, Çoruh çayına ruh çayı, coşğun çay adını vermişdir.

Bayburdlular arasında Dədə Qorqudun müqəddəs qəbrinin Bayburdda Çoruh çayı sahilində olması barədə rəvayətlər də vardır. Bu rəvayətlərə tarixi həqiqət kimi inanən bayburdlular şəhərdə Dədə Qorquda abidə ucaltmışlar. Neçə ildir ki, (1995, 1996, 1997) burada dünya türklərinin arzu və məhəbbətini törənməyən edən

Dədə Qorqud şüləni (festivalı) keçirilir. Maraqlı elmi məruzələr dinlənir. Qorqud Dədəyə, Bayburda həsr olunmuş şeirlər, nəğmələr oxunur... Bu mərasimlə bağlı xüsusi qəzetlər, jurnallar, dərgilər, bukletlər nəşr edilir.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., I c., B., 2000.

Gökyay O. Ş. Dədə Korkudun Kitabı. İst., 1973.

Kırzioğlu M.F. Dədə Korkut Oğuznamələri. İst., 1952, s.78.

Karakoyunlu S. Etegi yeşil, başı dumanlı belde Bayburt. Bayburtun sesi, Ankara, 1997, sayı 11, s.100.

BAYBURT - Qəmərli rayonu ərazisində-Ağrı vadisində, Azad çayının Mil adlanan qolunun sağ sahilində olmuş kəndin adı. 1988 ildə burada 190 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Kəndin yaxınlığında VII əsrə aid qalanın xarabalıqları qalmaqdadır. KDQ dastanlarında da belə bir toponim xatırlanmaqdadır. Oykonimin birinci tərəfindəki bay, Bayat və Bayandur toponimlərinin kökündəki bayla homogenidir. Oykonimin ikinci tərəfindəki bert/burt isə bir çox türk xalqlarının dialektlərində səngər, qala mənasını ifadə etməkdədir. Azərbaycanın bir çox rayonlarında da "bört" hündür, möhkəm qala mənasını ifadə etməkdədir.

Ədəbiyyat

Ermənistanın fiziki xəritəsi. Yerevan, 1972 (ermənicə).

Бандалетов В.Р. Русская ономастика. М., 1983. с.275.

BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN OĞLU (1947, Amasiya) - dilçi, fil. e. n.

"Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin türk toponimləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyasında (1995) KDQ ilə bağlı yer adlarının izahına geniş yer verilmişdir.

Əsərləri:

Qədim Oğuz ellərinin yer-yurd adları. B., 1997.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları və Ağbaba Şörəyel bölgələrinin onomastikası". "Azərbaycan" jurn. № 8, 1988.

Bəzi dağ adlarının semantikasi barədə. "Filologiya məsələləri". B., 1996.

Ermənistanda Dədə Qorqudla bağlı yer adlarımız. Dil məsələləri. № 2, 1997.

BAZƏN LUI (1920, Fransa) - şərqşünas, prof. Paris dilçilik cəmiyyətinin, Asiya cəmiyyətinin, Ernest-Renan cəmiyyətinin üzvüdür. Türk dili və ədəbiyyatı, türk təqvim sistemi haqqında çoxlu kitabları var.

Ədəbiyyat:

Le Livre de Dede Korkut. Troduit du turc et presente par. L.Barin et A.Gokalp. Paris, 1998.

Les systemes chronologiques daus le monde turc ancien, Budapest-Paris, 1991.

L'homme et la notion d'histoire daus l'Asie Centrale turque au VIII e siecle. - Diogen, 1963. № 42.

BECAN, BECAN BƏY - Dəli Qarcarın və Beyrəyin nişanlısı Banıçiqəyin atası. "Cənubi Azərbaycanda Baybecan adlı bir kənd vardır" //1.Araslı/. Gürcü

üstəndə Faxralı kəndinin ərazisində meşələrlə örtülü payız və qışlaq binəsi Bejanağızaran-Bejan adı daşıyır.

BEHBUDOV VAQIF QULAM OĞLU (1938, Azərbaycan Resp.) - Kinorejissor və operatoru. Əməkdar incəsənət xadimi, Dövlət mükafatı laureatı.

B. bir çox multiplikasiya filmləri yaratmışdır. KDQ əsasında çəkdiyi "Basat Təpəgözə qalib gəldi" (1988) multiplikasiya filminə görə Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

BEHIŞT - bax. Uçmaq

BERDİBAYEV RAHMANQUL (1927, Qazaxıstan) - folklorçu.

Qazaxıstanda KDQ-nin xalq arasında dolayan motivlərini, eləcə də Qorqut Ata ilə bağlı ədəbi-tarixi yadigarları öyrənmək sahəsində mühüm işlər görmüşdür.

Əsərləri:

Edebiyyət jəne ömir. 1964.

Kazak prozasındağı zamandas beynesi. 1968.

Dəstür taqlımı. 1973.

Kazak folklorının tipologiyası. 1979.

Kazak epost. 1982.

Sarıqlımas qazına. 1983.

Zamana sazi. 1985.

Epos - el qazınası. 1995.

Kazak folklorının tarixi. 1994.

Kazak folklorının poetikası. 1995.

Ədəbiyyat.

Muhtar Auezov. Hakkında Makaleler. Ankara, 1997.

BEŞİKKƏRTMƏ - "Ad eləmək" mənasında KDQ-nin dilində işlənən etnoqrafik bir anlayış. Hələ beşikdə ikən qız və oğlan uşaqlarının bir-birinə adaxlanması adəti. Bir-birinə çox yaxın olan və bir-birini çox sevən iki ailə körpələri beşikdə olan zaman söz ahlb söz verir, uşaqları bir-birinə nişanlayırlar, beşiyi də sözlərinə şahid tuturlar. "Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyı"nda Bayındır xanın məclisində olan bəylərə "Baybican bəg aydır: "Bəglər, Allah-Təala mana bir qız verəcəkdir olursa, siz tanıq olun: mənəm qızım Baybörə bəg oğluna beşikdərtmə yavuqlı olsun!"- dedi" (D-69).

Türklərdə hələ çox qədim çağlardan nişanlanmanın başlanğıcı kimi var olan beşikdərtmə (yavuqlu, nişanlı) adəti Azərbaycanda son dövrlərə qədər də yaşamaqdaydı. Bir çox hallarda indi də rast gəlinir. Anadoluda isə bu günün özündə belə hətta nigah əvəzi sayılacaq qədər güclüdür.

Ədəbiyyat:

Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı, İst., 1973.

BEZƏ - "Fağır, zəif, kimsəsiz" mənasında işlənən bir söz. II və III boylarda Qazan xana, VII boyda Bayındır xana müraciətlə söylənən bezə - miskin umu ifadəsinin tərkibində təkrarlanır: II boyda "...Ulaş oğlu, Tülü quşun yavrısı, bezə miskin umu, Amit soyunun aslanı, Qaraçuğun qaplanı...", Bayındır xanın göyğüsü. Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan..." (D-36); VII boyda "...Qalmış yigit ar-

xası, Bezə miskin umudu! Türküstanın dirəgi! Tülü quşun yavrısı!..." (D-205).

Bütün hallarda bezə sözü miskin sözü ilə yanaşı işlənmiş və iki "fəthə" ilə hərəkətlənmişdir. Digər yazılı abidələrdən yalnız şeyx Səfi təzkirəsində eyni birləşməyə təsadüf edilir.

Bezə sözü türk mənşəlidir və mənaca miskin sözü-nə yaxındır.

Q.Bürhanəddin divanında bezə sözünə müstəqil şəkildə "kimsəsiz, zəif" mənasında rast gəlinir. Bu sözlə eyni kökdən yaranmış bezənan "çox zəif, olduqca zəif" sözünə "Nəchül-fəradis"də təsadüf edilir.

BƏDƏLOV RƏHMAN AĞAHÜSEYN OĞLU (1937, Azərbaycan Resp.) - filosof, tənqidçi, fə.l.e. d, prof.

1970 illərdən nəzəri, ədəbi-tənqidi məqalələri ilə çıxış edir. Əsas tədqiqat obyektı KDQ və bədii ədəbiyyatın ilk qaynaqlarıdır.

KDQ-nin fəlsəfəsini öyrənmək sahəsində konseptual sistem irəli sürmüş müəllifdir. KDQ-nin dünya mədəniyyəti kontekstində öyrənilməsi istiqamətində xidmətləri böyükdür.

Əsəri:

Правда и вымысел героического эпоса. Б., 1983.

BƏKİL - Doqquz tımənlik Gürcüstan sərhədində Oğuz qaravulçuluq edən Oğuz igidi, Əmranın atası. "Bəkil oğlu Əmrən boyu"nda belə xarakterizə olunur: "Oğuzdan köç eylədi. Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdı. Doqquz tımən Gürcüstan ağzına varub qondu, qaravulluq eylədi. Yad-kafir gəlsə, başın Oğuz ərməğan göndərdi. Yıldı bir kərrə Bayındır xan divanına varardı" (D-236*).

BƏKİL OĞLI ƏMRAN - KDQ-nin qəhrəmanlarından biri. Ağır yaralı olan atası Bəkili kafirlərin əlindən qurtarır. "Bəkil oğlu Əmrən boyu" (IX) onun düşməne qarşı ilk çıxışından bəhs edir.

BƏRDƏ - KDQ-də adı çəkilən yer adı. Yalnız IX boyda: "...Oğuzdan köç eylədi, Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdı. Doqquz tımən Gürcüstan ağzına varub, qondu, qaravulluq eylədi" şəkildə qeyd olunur. (D-236).

Bizcə KDQ-də verilən bu məlumat Oğuzların (İç Oğuz, Daş Oğuz bəylərinin) Qafqaza axınları (III-VII) ilə bağlıdır. Qaynaqlardan oğuzların Qafqazda tarixən aborigen türk soydaşlarının yaşadığı məlumdur. Tarixçilərin qeyd etdiyi kimi oğuzların hər iki mərhələdə Qafqaza gəlişi burada milli türk etnosunu daha da gücləndirmişdir.

V-VI əsrlərdə salınan Bərdə VIII-IX əsrlərdə mühüm ticarət və mədəniyyət mərkəzi səviyyəsinə yüksəlmişdir. Xilafətin paytaxtı Bağdad şəhərini Azərbaycanla birləşdirən ticarət yolları Bərdədən keçmişdir. Bu dövrdə Şərqi ölkələri ilə Bərdənin geniş ticarət əlaqələri yaranmışdır. Bərdədən başqa yerlərə çoxlu ipək aparılmışdır.

Orta əsr Şərqi müəlliflərindən Həmdullah Qəzvin, İstəhri, İbn Fəqiyyə, Əbu Səhl, Hilal ibn Məhin, Yakut Həməvi, görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi Bərdə şəhərinin ərəb istilasından əvvəlki dövrlərinə aid zəngin tarixi məlumat verirlər.

Ərəb müəllifləri Müqəddəs Bərdəni "ölkənin Bağdadı", İbn Həvqal isə "Arranın anası" adlandırmışdır.

Bərdə X əsrin 90 illərinə qədər Salarilər dövlətinə daxil olmuşdur. 943-44 illərdə ruslar qayıqlarla Kür çayı ilə yuxarı üzərək Bərdəyə daxil olmuş, şəhəri qarət etmiş, taun xəstəliyi baş verdiyindən altı aydan sonra şəhəri tərk etmişlər.

Bərdə XI əsrdə Səlcuqilərin, XII əsrin II yarısında isə Eldəgizlərin hakimiyyəti altında olmuşdur. XII əsrdə şəhər zəlzələdən tamamilə dağılmış, əhalisi faciəli surətdə həlak olmuşdur.

Monqollar tərəfindən dağıdılmış şəhər Elxanilər zamanı yenidən bərpa edilmişdir. Rəşidəddinin verdiyi məlumatlara görə XIV əsrdə Bərdədə sənətkarlıq, ticarət, mədəniyyət inkişaf etsə də, Teymurun Azərbaycana hücumu zamanı şəhərin vəziyyəti yenidən ağırlaşmışdır. Bir qədər sonra isə şəhərdə yenidən dirçəliş başlamış, hətta burada pul da kəsilmişdir. Lakin Bərdə əvvəlki əhəmiyyətini bərpa edə bilməmişdir. Nadir şahın orduları şəhəri bir daha dağıtmış və Bərdə kiçik yaşayış məntəqəsinə çevrilmiş, Qarabağ xanlığına daxil edilmişdir.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c., B., 2000.

Abd-Ar-Rəşid Al Bakuvi. (XIV-XV), "Kitab -Əl-təlxis əl-Əsər və Əcaibəl-malik Əl-Kaxxar". B., 1959.

Yakut-əl-Həməvi (XIV). Mücam əl-buldan. B., 1983.

Həmdulla Q. (XIV). Nüzhet-əl Klub. B., 1983.

Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı. Nizami haqqında almanax. I c., B., 1940.

ASE. c.II. B., 1978.

Мирзазаде Ч.Х. Топоним Азербайджана в средневековых арабских географических источниках. Б., 1988.

BƏSRİ GÖÇÜL (1910-1976, Türkiyə) - yazıçı.

"Türk Milli Destanı: Kopuzlama ve Oğuzlama" adlı iki cildlik əsərinin II cildində (Oğuzlama) KDQ boylarını nəzmə çökmüşdür. 10274 misralıq bu dastan 1943 ildə Türk Dil Qurumunun mükafatına layiq görülmüşdür.

Əsərləri:

Oğuzlama (Örnekler). İst., 1948, 1952, 1953; Bursa 1951, Kayseri, 1954, 1955.

Türk Şahnəmesi. İst., 1952.

Dede Korkut Hikayeleri ile bağlı seçmə sözlər. İst., 1952

Türk Şahnəmesi. "Yeni erciyes" dergisi yayımları I. Kayseri, 1955.

Türk Milli Destanı: Kopuzlama ve Oğuzlama. 3 kitab, Bursa, 1971.

Ədəbiyyat:

Atsız N. Kopuzlama ve Oğuzlama. Orkun, İst., 1951, sayı 34.

Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı. İst., 1973.

BƏY - Əski türk cəmiyyətində bir zadəgan titulu. El (dövlət) və kün (xalq) qarşısında yüksək xidmətlər göstərən şəxslərə dövlətin birinci adamı tərəfindən verilir.

Orxon kitabələrində də bəylər anlayışı qara boduncamaatdan fərqli olaraq imtiyaz sahibi bir təbəqəni - osil soylular sinfinə aidliyi ifadə edir.

Əski türk yazılarında bəy şəkildə olan və semantik saxələnmə keçirən (Tanrının vəsi olan Bayat adı bu kökdəndir. Mannada baş tanrı Baq - maştu adlandırıldı) bəy sözünün ilkin anlamı, araşdırıcılara görə, "əcdad" demək imiş; yəni qədim türk cəmiyyətində tanrıçılıq kultunu lap başlanğıcda ağ geyinən və boyların başçıları olan bəylər icra etmiş.

Göytürklər zamanında isə türklər içərisində bəy bir titulu kimi vardı (Bars bəg, Ur bəg, Bəg Çor)

Bəy titulu irsi idi və atadan oğula keçirdi. KDQ -də bunun izləri qorunub qalmışdır: "Oğuz bəgləri gəlib, oğlan üstünə yığnaq aldılar, təhsin dedilər. "Dədəm Qorqut gəlsün, bu oğlana ad qosun: biləsincə alub, babasına varsun. Babasından oğlana bəqlik istəsün..." (D-17)

Atası Dirsə xanın oğluna bəqlik verməsi onun ərəməli olmasıyla bağlıdır: "Hey Dirsə xan! Oğlana, bəqlik vergil, xəst vergil, - ərdəmlidir"

Ərdəmlili olmaq bəyliyin şərti idi. Oğuz igidləri ərəməli idilər. Ona görə də onlara Qalın Oğuz bəgləri deyirdilər: "Xanlar xanı xan Bayındır yıldə bir kərrə toy edib Oğuz bəglərin qonaqlardı." (D-10); "Qalın Oğuz bəgləri arı sudan abdest aldılar" (D-120).

Alplıq, igidlik bəyliyin şərtlərindən idi. Bu səbəbdəndir ki, Oğuzun igid ərələrinə bəy-yigit ("Bəy yigit, bizə sən ərlik işlədin" (D-72); "Yigidim, bəy yigidim" (D-197) deyər üz tuturlar.

Oğuzda ərlik və bəylik anlayışları bir düşünülür: "Anda dəxi "ərəm -bəgəm" deyü ögünmədim." (D-277)

Bəyliklə bağlı KDQ boylarında işlədilən ən mühüm anlayışlardan biri bəy - ərən ("bəg-ərən")dır. Bəy anlayışının ən gözəl ifadəsi də budur: "Qanı dedigim bəg ərənlər? Dünya mənim deyənlər?" (D-65)

Bəyliyin insana bir Allah vergisi bilini b müqəddəs sayıldığı bu cəmiyyətdə (ona görə də bəy tituluğunun türklərdə mənəb və vəzifə ilə heç hansı bağlılığı yox idi) bəy xalqın özünün sevib saydığı və özünə başçı elədiyi bir şəxsdir. Bəylik doğuluşla gəlir. Bu, elə bir cəmiyyətdir ki, xaqa da bir bəydir, ata da bir bəy "Bəg babamın, qadın ananın soğatı arğıs!..." (D-95)

"Türküstanın dirəyi" bilinən Salur Qazan da bir bəydir: "Qazan bəg: "Oğuz bəyini sevən yetsün!" - dedi" (D-120)

O, həm də bəylər bəyidir: "Bəglər bəgi olan Qazan divanında buna heç qapu-baca yağdı." (D - 254)

Bəy sözü boyların dilində bir müraciət məqamında da işlənir: "A bəglər, oğlan qancaru getdi, ola?" - dedi (D-134)

Eyni etnik-mədəni sistemin faktı olan "Koroğlu" dastanında da Koroğlu: "Bəylər, biz səhra qurduyuq" - deyir .

"Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da "kəfər bəgləri" (D-97;281) Qaracıq çobana:"...börü gəlgil! Baş endirüb bağır başğıl! Biz kafərə salam vergil, öldürməyelim! Şöklü Məlikə səni ilətölüm. Sana bəg glig adı verəlim." (D-40).

Lakin Oğuz cəmiyyətində bəylik elə bir anlayışdır ki, "kəfər" in alıb verməyi ilə olmur.

Oğuz elində bəylər alp-igid olmaları və doğruluğu sevmələri ilə tanınanlar arasından seçilirdi. "Uşun qoca oğlu Səgrək boyı"nda bəylər bəyi Qazan divanında "genə bir gün bəgləri basub oturacaq, Tərs Uzamış deərəkdi, Oğuzda bir yigit vardı, aydır: "Mərə Uşun qoca oğlu, bu oturan bəglər hər biri oturduğu yeri qılıçla - ötmögilo

altdur. Mərə, sən başımı kəsdin, qanımı tökdün, acımı doyurdun, yalncıqımı tonatdın!" -dedi" (D-254)

Məhz baş kəsib qan tökmək, ac doyurub yalavac donatmaq bəyliyin başlıca şərtləri idi. Bir Oğuz igidinin dilindən söylənən həmin sözlər türk cəmiyyəti üçün bəylik anlayışının nə demək olduğunu bütünlüklə səciyyələndirir.

Dünyanın ən yaxşı bəyləri türk bəyləriydi.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c., B., 2000

Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, B., 1988

Əsgər Ə., Qıpçaq M., Türk savaş sənəti. B., 1996.

Ögel B. Türk kültürünün gelişme çağları. İst., 1988.

Cəlal Bəydili

BƏYLƏRBƏYİ, BƏGLƏRBƏGİ - bax. Bəy.

BIÇAQ - kəsici alət. Bu söz "biç(mək)" kökündən yaranaraq biçmək, kəsmək mənasını bildirir. Öz ölçüsünə görə xəncərdən kiçik olmuşdur. KDQ-də "Oğlan biçəğine əl urdı, buğanın başını kəsdi". (D-175) və "Pıçaq çıxarıb dərisini yüzdi". (D-182¹³) və "Biçaq alub, qanadlarını qıran Qazan!" (D-149⁶) kimi adı çəkilir.

BIĞI QANLU BÜKDÜZ ƏMƏN - bax. Bükdüz əmən.

"BİLQAMIS" - VƏ "KİDQ" PARALELLƏRİ - KDQ qədim Şumer dastanı "Bilqamis"la çox güclü səsləşir və biri digərini tamamlayır.

"Bilqamis" dastanının I lövhəsində dərhal gözə çarpan cəhət üslub, əsas məzmun, hadisə və əhvalatların təkrar-təkrar xatırlanmasıdır. Bunlar adı və ya təsadüfi hal olmayıb, əvvəlcədən düşünülmüş, ölçülü biçilmişdir. Bir misranın, beytin, bəndin və bəzən bütöv bir hissənin dönə-dönə eynilə təkrarı, zəruri olaraq əsas hadisələrə ton, ritm verir, yeni hadisə və əhvalatlara keçməyə yol açır, ana xətti, əsas məzmunu daha aydın çatdırır, süjet, ideya xəttini gücləndirir. Bütün bunlar isə dastanın bədii quruluşuna fərdilik, özünəməxsusluq gətirir.

Dastanın üslubunda mühüm hadisə və əhvalatların təkrar-təkrar qabardılması kamil və kamil olduğu qədər də qədim bir keyfiyyət kimi nəzərə gəlir. V. Afanasyeva yazır ki, "Şumer poeziyasının əsasını paralelizm təşkil edir. Kompleks sətirlərin ritmi paralelizm prinsipinə uyğun olaraq alınır..."

KDQ-nin əsas üslubunda bunu müşahidə etmək mümkündür. KDQ-nin səciyyəvi üslubu da onun paralelizm üslubunda yazılmasıdır. Paralelizm bütünlüklə əsərdə və ayrı-ayrılıqda hər boyda aparıcı üslubdur, əsas hadisələrə təkən verən deyiliş (və yazılış) tərzidir.

"Bilqamis" dastanı 12 lövhə, KDQ dastanı 12 boydur. Bu say uyğunluğu diqqəti cəlb edir, düşündürür.

Hər iki abidədə model-qəlib birdir. Hər iki dastanın doğma üslub yaxınlığı danılmazdır.

"Bilqamis"da:

Dastanın ikinci əsas qəhrəmanı Enkidünün təqdimində eyni paraleldən - üslubdan istifadə olunur.

Ovçu xəbər gətirib atasına söyləyir ki:

"Ata, dağlardan enib bir igid kişi gəlmiş,

Bütün əldə o ərin əllərinə tay olmaz.

Göyden düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri,
Bütün dağları gəzir, veyillənir, doladır..." (I l. III, 1-10)
Bu paralel-kompleks mətnlərdəki iki misra baş misralar kimi, əlavə olaraq üç-dörd dəfə təkrarlanır:

"Güclü bir həmkarıdır, dostum, xilaskarıdır.

Bütün əldə o ərin əllərinə tay olmaz.

Göyden düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri.

(I l., VI, 1, 20, II l., III, 43)

Beləliklə, eyni bir beyt 5 dəfə təkrarlanır. Enkidünün qüdrətli bir ər, Bilqamisa tay, tən "həmkar", "dost" və "xilaskar" bir qəhrəman olduğu inandırılır.

KDQ-də:

Dastanın ikinci əsas qəhrəmanı Qazan xanın təqdimində eyni paraleldən-üslubdan istifadə olunur:

"Xanım hey!..

Bir gün Ulaş oğlu... Salur Qazan yerindən durmuşdu. Doqsan başlu ban evlərin qara yerin üzərinə dikiymişdi". (D-35¹¹) (II b., s.35-36)

Və yenə:

"Xanım hey!..

Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən durmuşdu. Qara yerin üzərinə otaxların tikdirmişdi..." (D-122⁹)

Bu "başlanğıc" paralellər də əsərin baş hökmdar qəhrəmanı Bayındır xanla bağlı təqdimatın ruhuna uygundur.

Digər eyni ədəbi üsluba, fikri ifadə tərzinə diqqət edək:

"Nagahandan Qaracıq çobanın üzərinə altı yüz kafir qoyıldı. Kafir aydır:

Qaranqu axşam olanda qayğulu çoban

Qarla yağmur yağanda çaqmaqlı çoban

Südi peniri bol, qaymaqlı çoban!" (D-40¹)

Qazan bəy də eyni baş beyt-sifətlə Çobandan xəbər alır:

"Qaranqu axşam olanda qayğulu çoban!

Qarla yağmur yağanda çaqmaqlı çoban!

Ünüm anla, sözüm dinlə!" (D-47⁵)

Model - qəlib birdir. "Bilqamis"dan gəlir.

"Bilqamis"da:

Əhvalata, yeni hadisəyə keçid üsulu diqqəti cəlb edir:

"Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri

Bilqamis söhbət açıb dostuna belə dedi..." (VIII l. I, 1)

"Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri

Bilqamis ölkəsini çağırırdı adbaad..." (VIII l., 11, 20)

"Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri

Bilqamis özü gildən bir heykəlcik düzəltdi" (VIII l. V, 8-45)

KDQ-də:

Hər iki dastanda əhvalata, hadisəyə keçid üsulu eyni qaynaqdan gələn üsuldur, eyni fikir təkrar-təkrar sadalanır.

"...alar sabah Dirsə xan qalubanı yerindən uru durub..." (D-11⁷)

"Alan sabah yerindən duran qızlar!

Ağ otağı qoyuban qara otağa girən qızlar!" (D-105⁵)

"Alan sabah, xan qızı, yerimdən durmadımmı?

Böz aygırın belinə binnədimmı?" (D-116⁶)

Hər iki dastanda hadisələrin bənzərliyi, hətta eyniliyi diqqətdən yayınmır, bu dastanların qırılmaz tələrlə bir-birinə bağlılığını təsdiq edir.

"Bilqamis"da və KDQ-də heybətli, güclü-qüdrətli və əfsanəvi Buğa surəti var. Buğa hər iki əsərdə güc-qüdrət

rəmzidir: "Bilqamis"da güc-qüdrət rəmzi olmaqla bir qədər miflik mənada verilir. KDQ-də isə qəhrəmanları sınaqdan keçirmək, gücünü-qüdrətini yoxlamaq üçün xüsusi bəslənən bir heyvan kimi təsvir olunur.

"Bilqamis"da:

İlahə İstar Bilqamisdan intiqam almaq, onu məhv etmək üçün Urukun çilgün, heybətli bir Buğa göndərtir. Bilqamis dostu Enkidü ilə birlikdə onu öldürür.

"İstar qalxdı Urukun qala divarlarına

Divar üstə sərikdi, bu iş gəldi arına:

"Buğamı öldürməklə mənə rüsvay elədin vay halına, Bilqamis!"

Enkidü qulaq asıb İstarın bu sözlünə,

Buğanın sağrısını kəsib çırpdı üzünə.

Buğa kimi edərdim, sən də düşsən əlimə,

Onun bağırsağını dolayardım belinə!"

(VI l. 150-155)

KDQ-də:

Dirsə xan oğlu Buğac Bayındır xanın çilgün Buğası ilə vuruşmalı olur, onu yıxır, başını kəsir, bu gücünə-qüdrətinə, qəhrəmanlığına görə də ona Buğac adı verilir.

"Məgər xanım, Bayındır xanın bir buğası vardı, bir dəxi buğrası vardı. O buğa qatı taşa buynuz ursa, un kibi ügüdüdü. Bir yazın, bir güzün buğayla buğranı savaşırdırlardı... buğayı saraydan çıxardılar. Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmir zəncirlə buğayı tutmuşlardı. Gələub meydan ortasında qoyu verdilər. Məgər, sultanım, Dirsə xanın oğlanlığı, üç dəxi ordi uşağı meydana aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlanlıqlara "qaç!" dedilər. O üç oğlan qaçdı. Dirsə xanın oğlanlığı qaçmadı, ağ meydanın ortasında baqdı, durdu. Buğa dəxi oğlana sürdü, gəldi. Diledi ki, oğlanı həlak qılaydı... Buğa ilə oğlan bir həmlə çəkmişdilər. İki dalusunun üstünə buğanın köpük durdu. Nə oğlan yenər, nə buğa yenər. Oğlan fikr eylədi, aydır: "Bir dama dirək ururlar, ol dama dayaq olur. Bən bunun alınına niyə dayaq olurun, dururun", - dedi. Oğlan buğanın alından yumruğun gedərdi, yolundan savuldu. Buğa ayaq üstünə durmadı, düşdü; dəpəsinin üstünə yıqıldı. Oğlan biçəyinə əl urdı, buğanın başını kəsdi" (D-16¹³).

Bunu da təsadüfi saymaq olmaz. Bu bənzərliklər bir qaynaqdan gəlir, bir mənəvi telin davamıdır.

KDQ-nin qəhrəmanları - Qazan xan, Qanturalı, Beyrək, Yegnək və b. Bilqamis xasiyyətlidir, öz dönməzliyi, "tərsliyi" ilə onu xatırladır, məhz onun varisləri olduqlarını hər mənada təsdiq edirlər

Ədəbiyyat:

Я открою тебе сокровенное слово (Предисловие). М. "Художественная литература". 1981.

Билqamis dastanı (tərc. İ.Vəliyev). B., 1985.

Elmaddin Əlibəyazadə

BİN BƏGDİZ BAŞLARI, BİN QÖVM BAŞLARI - horbi və siyasi rütbələr. Bin qövm başları Dügər, (D-151⁹) bin Bəgdiz başları Əmən (D-151¹⁰) doquz qoca başları Aruz (D-151¹⁰), yəni minbaşı Dügər, minbaşı Bükdüz Əmən və doqquz Oğuz tayfasının başçısı Aruz (bax. "doquz qoca başları").

BİNYAZAR ADNAN (1934, Türkiyə) - ədəbiyyatşünas, folklorçu.

"Milliyyət yayımları"nda nəşr etdirdiyi "Dədəm Qorqud" (İst, 1973, 1976) kitabları abidənin ən uğurlu

nəşrlərindəndir. Kitablara bir səhifəlik ön söz, 80 səhifəlik giriş və 11 səhifəlik lüğət daxil edilmişdir ki, bu da oxucuların epos haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Əsərləri:

Dedem Korkut Öyküleri. 1972.

Toplum ve Edebiyat. 1973.

Cumhuriyetin Ellinci Yılında Atatürk yolunda 40 yıl. 1973.

Aşik Veysel. 1973.

Dedem Korkut Kitabı (inceleme ve günümüz Türkçesiyle metin). 1973.

Dedem Korkut, Milliyet yayımları. 1973-1976.

Dedem Korkutdan Öyküler. TDK, Ankara, 1972.

Dedem Korkut / Vier alttürkische Nomadensagen (Almanca-Türkçe). 1984.

Ədəbiyyat:

Atilla Özkırımlı. Türk Edebiyatı Ansiklopedisi. İst., c I, 1990.

Behçet Necatigil. Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İst., 1995.

BOĞAZCA FATMA - epizodik surət. "Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək boyı"nda adı çəkilir.

BORATAV PERTEV NAİLİ (1907, Türkiyə) - folklorşünas, profes, yazıçı.

KDQ abidəsi hələ 1930 illərdə diqqətini cəlb etmiş, bir sıra araşdırmalar apararaq boyların yazıya alınma tarixi barədə qiymətli fikirlər söyləmişdir.

İslam ensiklopediyasına yazdığı "Qorqud Ata" məqaləsi əhatə dairəsi, dərinliyi ilə seçilir.

Əsərləri:

Köroğlu Destanı. 1931.

Folklor ve Edebiyat. 2 c., 1939, 1945.

Halk Edebiyatı Dersleri. 1942.

İzahlı Halk Şiiri Antolojisi. (H.V.Fıratlı ilə). 1943.

Pir Sultan Abdal (A.Gölpınarlı ilə). 1943.

Bey Böyrek Hikayesine Aid Metinler. 1939.

Halk hikayeleri ve Halk Hikayeciliği. 1946.

100 soruda Türk Halk Edebiyatı. 1969.

100 Soruda Türk Folkloru. 1973.

Dede Korkut Hikayelerindeki Tarihi Olaylar ve

Kitabın Telef Tarihi. Türkiyat mecmuesi, XIII, 1958.

Ədəbiyyat:

Korkut Ata. "İslam Ansiklopedisi", VI c., İst, 1940.

BOY-1 - KDQ-dəki oğuznamələrdən hər birinə ayrılıqda verilən ad: "Duxa Qoca oğlu Dəli Dömrül boyı", "İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy" və s.

Boyların sonunda Dədə Qorqud gəlir, şadlıq çalır, boy boylayır, soy söyləyir, Qazi orənlər başına na gəldiyini söyləyir: "Bu Oğuznamə Beyrogin olsun!..." deyir və xeyir-dua ilə boyu qapayır.

Boylar, əlbəttə, ozanın düzüb qoşduğu dastanlardı və qopuzun sədaləri altında ifa olunurdu. "...Buğac xan boynunu boyan edər, xanım hey" (D-9) sözləri də göstərir ki, buradakı boy adı çəkilən igidlərin boylarıdır, obrazlı deyimlə, onların boynuna biçilmişdir. Zaman keçdikcə həmin boylar və ya dastanlar "Oğuznamə" adı ilə adlanmağa başlamışdır.

Bartold boy sözünü "nağıl, hekayət" mənasında izah etmişdir. Yəni bu söz başlıqlarda "mənsur hekayə" məzmununu bildirmiş, aradakı şərlər isə soylama anlayışı ilə ifadə olunmuşdur.

KDQ-nin V-n əlyazmasında "boy" sözü yerinə "hekayə" ifadəsi işlədilmişdir. E.Rossi həmin boy sözünü "hekayə", boy boyladı ifadəsini də "hekayə" söylədi, nəql etdi" şəklində tərcümə etmişdir.

Boy sözündə bütünlüklə Oğuz türkcəsinin ruhu yaşayır.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c., B., 2000

Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı, İst., 1973.

Ögel B. Türk tarihine giriş, c. 9, Ankara, 1991.

Cəlal Bəydili

BOY-2 - Qədim türk cəmiyyətində qan qohumluğuna əsaslanan ailələrin və ya ailələr birliyi demək olan uruqların bir yerdə toplaşmağından meydana gələn sosial birlik, qövüm, qəbilə, əşirət. Oğuzçada işlənən bir sözdür. KDQ-də müqəddimənin birinci ("Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqut Ata derlər bir ər qopdı" (D-2)) cümləsində rast gəlinir.

M.Kaşqarlı yazır ki, bir-birini tanımayan iki adam qarşılaşdıqları zaman əvvəlcə salamlasın, sonra "boy kim?" deyər soruşurlar. Yəni "hansı (qəbilədən) boydansen?" deməkdir. Salqur deyər cavab verər. Yaxud... boy adlarından birini söylər. Bundan sonra danışmağa başlayarlar.

KDQ qəhrəmanları da bir-biriylə tanış olmayanda, ya da düşmənlə döyüşməzdən əvvəl ilk öncə boyu, soyu, kökü soruşurlar. Beyrəklə Baniçiçəyin ilk görüşləri bu baxımdan səciyyəvidir: "Çağırıldı, Beyrək gəldi. Baniçiçək yaşmağlandı, xəbər sordı. Aydır: "Yigit, gəlişin qandan?" Beyrək aydır: "İç Oğuzdan!" "İç Oğuzda kimün nəsisən?" - dedi" (D-78).

Boya bəy başçılıq elayırdı. Boy siyasi mahiyyət daşıyan birlik idi. Öz torpaqları və döyüşçü qüvvəsi olurdu; malı-mülkü və heyvan sürüləri başqalarının dan ayırd edilirdi.

Boylar içərisində şəxs adları ilə olanı yoxdur.

Oğuz boylarından Bayandır, Bayat adları "Böyük, şöhrətli, zəngin" mənaları ifadə edir və həmin boyların sosial - siyasi xarakteri haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Bəlli bir siyasi birliyə daxil olmuş boya ox/ok deyilirdi.

Oğuz boyları da Üç oq və Boz oq adları ilə tam bir siyasi təşkilat qurmuş Türk boyları idilər. Üç oqlar Boz oqlara, yəni Daş Oğuz İç Oğuzla tabe idi. Ümumi başçı İç Oğuzdan (Boz oqdan) seçilirdi.

Müstəqil olan və ya daha yüksək bir siyasi birliyə qoşulmuş olan boylar özlərinin yaylaqlardakı heyvanlarını, köçlərdəki ancaq onlara məxsus mal-mülkləri başqalarından seçər bilmək üçün xüsusi damğalardan istifadə edirdilər. Bu baxımdan boylar ictimai-siyasi səciyyə daşıyırdı. Belə bir səciyyəyə sahib olması isə dövlətin qurulmasında və ya yenidən qurulmasında onu ağırlıq mərkəzinə, dayaq nöqtəsinə çevirirdi.

Göytürk xaqanlığının bəlkə də ən güdrətli çağı olan Kaçqan Kağan zamanından dövlətin "30 boy"dan meydana gəldiyi haqda Çin qaynaqları məlumat verir.

Boyların birliyindən "bodun" yaranırdı.

Ədəbiyyat:

KDQ, enskl., 1 c., B., 2000

Kaşqarlı M., Divanü lügə-it-türk, c.3. Ankara, 1992.

Kafesoğlu İ. Türk milli kulturu, İst., 1998.

Cəlal Bəydili

BOZ ATLU XIZIR - "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"nda (I) Buğacı ölümdən qurtaran, onun dördünün çarəsi "dağ çiçəyi ilə ana südü" olduğunu söyləyən mifik obraz. Türk xalqı Xızırı peyğəmbər kimi tanıyır. İnsanlara sərvət və bərəkət gətirən odur. Hava, dəniz və dünyanın hər yeri onun buyruğu altındadır. İstədiyi zaman görünməz olur. Havada uçur və ildə bir dəfə İsgəndər Səddi üzərində İlyasla görüşür. Bəzi mənbələrə görə Xızır, İlyas və Xıdır eyni adamdır.

BOZ TOĞAN, BOZDOĞAN - Şörəyel vadisində (Ağın rayonu) Arpa çayın sol sahilində azərbaycanlılar yaşamış kəndin adı olmuşdur. 1853-1856 illərdə, rus-türk müharibələrinin meydanı olan bu ərazidən rusların təsiri ilə yerli əhali Arpa çayı adlayaraq Türkiyəyə getmişlər.

Oykönim Oğuzların qayı, bayat, alkaravlı, qaravul boylarının onqonu sayılan və müqəddəs hesab edilən toğan quşu ilə əlaqədardır. Görünür oykonim tayfa adına çevrilən onqondan törənmişdir. Qaraqoyunlularda da toğan sözü ilə bağlı tarixi şəxsiyyətlər (Boz Toğan oğlu Ziyəülmülk) olmuşdur. Şahinin bir növü olan Boz toğan KDQ-də də toğan quşu kimi xatırlanır.

Ermənilər 3.01.1935 ildən kəndin adını dəyişdirib Sarakap etmişlər.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c., B., 2000.

F.Kırzioğlu. Kars tarixi. İst., 1953.

Faruq Sümər. Oğuzlar. B., 1992, s.212, 214.

BOZAC - Buğac boyundakı soylamalarda eyni cümlə daxilində iki dəfə işlənmişdir: "Saqaullu bozac turğay sayradıqda" (D-11-5).

Vatikan nüsxəsində bu söz yoxdur. Boz sözü burada rəng anlayışı deyil, "dişi" mənası bildirir. Azərbaycan dialektlərində boz sözü "dişi qırqovul" mənasında qeydə alınmışdır. Türk dili dialektlərindəki bozca "dişi turac" boz "dişi" kökü ilə bağlıdır. L.Z.Budaqovun lüğətində verilmiş bozcin "qaraca ahunun dişisinə derlər" sözlərində də boz kökü "dişi" anlayışı ifadə edir. V.V.Radlov Altay dilinin müxtəlif dialektlərində pos sözünün "dişi quş" mənasında işləndiyini göstərir.

Bozac sözündəki -(a)c şəkli isə "mənsubluq, aidlik" mənası bildirir.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, B., 1964.

Türkiyədə halk ağzından söz derleme dergisi, s.1, İst., 1939.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь тюркско-татарских наречий, СПб., 1869.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, СПб., 1893-1911.

BOZLAMA - KDQ-nin dilində ağı anlayışı ilə bağlı bir söz: "Qadın ana! Qarşım alub nə bögrərsən? Nə bozlarsan, nə ağlarsan?" (D-54).

Buradakı "böyürmə" ifadəsi də bozlamada olan "ağı səsi" anlayışının yerinə işlədilir. Qazan oğlu Uruz dustaq olduğu zaman Uruzun anası xan qızı Boyu uzun Burla xatun özünü quluncuğunu itirmiş bir dövrün və s. yerinə qoyur, onlar kimi ağı deyib ağlayır: "Oğul", "oğul" deyübən bozlayayınmı?" (D-139).

Bozlama, sadəcə ölü üçün, ağı yerinə deyilmirdi. "Baybörə bəg aydır: "Xan Qazan, necə ağlamıyayın, necə bozlamıyayın? Oğulda ortacım yox, qartaşda qə-dərim yox! Allah-Təala məni qarğayıbdır" (D-68) - sözləri də göstərir ki, bozlama - tələdən, qəddərdən narazılıq bir ifadəsi də ola bilərdi. Bu gün belə Anadoluda bozlama melodik olaraq, ahənglə söylənir. Bozlaq deyilən həmin nəğməli parçalar da üzünü, ködə, olum məzmununu bildirir.

Cəlal Bəydili

BÖRK -KDQ-də qadın və kişi baş geyimi. Oğuzlar arasında kütləvi səciyyə daşıyan baş geyim tipləri arasında qoyun dərisindən tikilən börk xüsusi yer tuturdu. Onu bütün ictimai zümrələr, hətta çobanlar da başlarına geyirdilər:

"Başındağı tuğulğanı nə ögörsən, mərə kafir!"

Başındağı bökümçə gəlməz mana! (D-41³).

Yaxud: "Bəg yigit, baş əsən olsa, börk bulınmazmı olur?" (D-193¹²). Dastandakı materialların təhlili "börk" istilahının həm də ümumən "baş geyimi", "papaq" mənasında işləndiyini göstərir. Çünki təkcə dəridən deyil, keçədən tikilmiş papaq da börk adlanırdı.

BUDAQ - KDQ boylarının qəhrəmanlarından biri. Dəli Budaq, Qaraqünəoğlu Qara Budaq, III boyda adı çəkilir.

BUDAQ, BUDAQLI - Yer, tayfa, şəxs adı. - Azərbaycanın Laçın rayonu ərazisində Budaqdərə kəndi: Azərbaycanda, Gürcüstanın Borçalı bölgəsində, Ermənistanın 1988 ilə qədər azərbaycanlılar yaşayan kənd və rayonlarında tayfa və şəxs adları kimi qalıb.

BUĞAC -bax. Dirse xan oğlu Buğac.

BUĞACIQ - Zəngəzurda olmuş kənd adı. Kəndi 1919 ildə ermənilər yandırmışlar. Kəndin adı KDQ-də əks olunan Buğac (Dirse xan oğlu) adını əks etdirməkdədir. Bundan başqa, dastanlarda kafir kimi göstərilən Buğaciq Məlik onomastik vahidi ilə də bağlı ola bilər.

BUĞACIQ MƏLİK -Şəxs adı. "Salur Qazanın evi yağmalandı boy"da (II) vuruşda onun qarşısına soldan Qaraqünə oğlu Qarabudaq çıxır, altıpərli gürz ilə topasına vurur, dünya gözüne dar olur, atın boynunu qucaqlayır və yerə düşür. "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy"da (IV) Qarabudaq Məlikə qarşı gəlir, onu yerə salır, başını kəsir. Buğaciq kim olduğu bolli deyil.

BUNLU QOCA - KDQ boylarında epizodik surət. "Basat Dəpəgözi öldürdü boy"da (VIII). Oğuzdan Topəgöze xörək bişirmək üçün göndərilmiş şəxs.

BURDURLU İBRAHİM ZƏKİ (1923, - 1984, Türkiyə) - şair.

KDQ dastanları ilə bağlı məqalələrdə əsasən dil məsələlərinə toxunmuşdur. "Türk Dili", "Türk Folklor Araşdırmaları" və s. dərjələrdə çap olunmuş bu məqalələrdə KDQ-nin sintaksisi araşdırılmışdır.

Əsərləri:

Üç Destan (Koroğlu-Karacaoglan - Oğuz Destanı).

Dede Korkut hikayeleri. Uyanış, İzmir İctimai Enstitüsü, yıl 4, sayı 32-32.

Dede Korkut hikayelerinin özellikleri. Türk Folklor Araşdırmaları, Ocak, 1967, sayı 210.

Dede Korkut hikayelerinin cümle yapısı. Türk Dili dergisi. Aralık 1966, sayı 183.

Dede Korkut hikayelerinde sıfatlar ve sıfat takımları. Türk Dili dergisi, Ağustos 1968, sayı 203.

Ədəbiyyat:

Behçet Necatigil. Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İst., 1995.

Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı. İst., 1995.

"BURLA XATUN" - Azərbaycan dram tamaşası iki hissədən ibarətdir. Pyes N.Xəzri tərəfindən KDQ boyları əsasında yazılmışdır. İlk dəfə 1999 il iyulun 4-də Azərbaycan Dövlət Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Quruluşçu rejissorları Azərb. Resp. əməkdar artisti V.Əsədov, Ə.Əsgərov, quruluşçu rəssamı Adil Azay, bəstəkar əməkdar incəsənət xadimi C.Quliyevdir. Əsas rollarda R.Əzimov (İxtiyar), S.İsgəndərova (Burla xatun), M.Atakişiyeva (Qısırca Yengə), S.Məmmədova (Ulus), A.Qəhrəmanov (Şöklü Məlik), M.Xanlarova (Şirənə) və b.

İmran Xəlilov

BURLA XATUN, BOYU UZUN BURLA XATUN - Bayandır xanın qızı, Qazanın arvadı, Uruzun anası. İncəbelli, ağüzlü, qara saçlı bu qadın "Boyu uzun Burla xatun" deyər çağırılır.

"Salur Qazanın evi yağmalandı boy"da (II) düşmən tərəfindən əsir edilmiş Burla xatun ailə namusu, qadınlaşdırılma şərafi yolunda ən ağır əzablar, gərgin ruhi iztirablar keçirməli olur.

Ailə namusu və övlad məhəbbəti ana üçün ülvirdir. Lakin onun üçün namus hər şeydən yüksəkdir. Oğlu da namus və qeyrətdə öz qəhrəman anasına layiq oğul olduğunu sübut edir. Ananın Şöklü Məliyin dustaqlığında namusunu qorumaq üçün oğlunun öldürülməsinə razı olmasa, at üstündəki qəhrəmanlığından daha böyükdür.

Burla Xatun bir ana olmaqdan başqa döyüş meydanında ərinə - ağır yaralanmış həyat yoldaşını qılınca-qılınca mühafizə edən qorxmaz bir qəhrəman kimi iştirak edir.

"Şəcəreyi-Törəkimə"də Oğuz elinə bəylik etmiş yeddi şərəfli və qəhrəman qadından biri kimi Burla xatunun da adı çəkilir.

BUTA - Nişan, nişangah. İgidlərin ox atdıqları nişangaha deyilirdi... KDQ-da "buta" sözündən olavə "nişan" sözü də işlənmişdir: "Məgər göyginin yüzigünə nişan atarlardı". (D-109¹⁷); "Oğlum Uruz ox atanda buta qalmış..." (D-44⁸); "Yoldaşlar ilə buta atub, oturdurdu". (D-83). Nişangahı oxla vura bilməyən Oğuz igidinə qarşı deyilirdi. Beyrək yarışda nişanı vura bilməyən Yalancığa kənd edir: "Ölin qurusun, parmaqların çürüsün, hey, donuz oğlu donuz". (D-108¹).

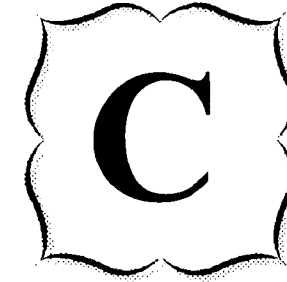
BÜGDÜZ - İnsan, tayfa, qəbilə adı. KDQ-də Biği qanlı Bügdüz Əmən pəhləvanın adı bir neçə dəfə xatırlanır. XII boyda Qazan xana asi olduğu da göstərilir. Deyinə görə, Peyğəmbərin üzünü görən yeganə Oğuz bəyi olmuşdur. Bu antroponimə "biği qanlı" onun ləqəbi, bügdüz tayfasının, Əmən isə pəhləvanın öz adıdır.

Bügdüz//bükdüz tayfa adı inversiya olunmuş diz (isim), bük (fe'l) mürəkkəb söz, söz birləşməsindən törəyə bilər. İsim və fel modelli inversiya olunmuş diz bükmək söz birləşməsi də "təzim etmək" mənasını ifadə edir. Dodaq ahəngi əsasında bük sözündən sonrakı diz sözü düz formasına düşmüşdür. Azərbaycan toponimiyasında da belə inversiya olunmuş toponimlər vardır: Gölqoşun (Qaşun göl, yəni duzlu göl), Gəlziyarət (Ziyarət gölü) və s. Bu sözün bəy kəlməsindən olması da ehtimal edilir. Anadoluda XVI əsrdə bügd-

üzlərlə bağlı 22 etnotoponim olmuşdur. İndi isə 3 kənd adında bu etnonim qalmaqdadır.

BÜGDÜZ ƏMƏN, BIĞI QANLU BÜGDÜZ ƏMƏN - KDQ- boylarında qəhrəman. Minbaşı, İç Oğuzdan Qazlıq Qoca oğlu bəg Yegənənin dayısı, Daş Oğuz bəyi. I, IV, VII, VIII və XII boylarda "Əmən" (7 dəfə), "Bügdüz Əmən" (2 dəfə), "Bin Bügdüz başları Əmən" (1 dəfə), "Biği qanlı Bügdüz Əmən" (1 dəfə) kimi rast gəlinir. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da (II) oxuyuruq: "Varıban Peyğəmbərin yüzünü görən, gəlübəni Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda biğlarından qan çıxan Biği qanlı Bügdüz Əmən çapar yetdi". (D-624)

Əmən adı ilə yanaşı işlənən Bügdüz//Bəgdüz adı F.Rəşidəddinin "Oğuznamə"sində "başqaları ilə mülayim olan, yumşaq davranan" mənasında verilmişdir.

CAN YERİNƏ CAN - "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyı"nda işlənən bir ifadə: "Əzrayıl aydır: "Mərə Dəli Domrul, Allah-Təalanın əmri böylə oldu kim, Dəli Domrul canı yerinə can bulsun, onun canı azad olsun!" - dedi" (D-162)

Can yerinə can - ən əski şamanizm qalıntılarından sayılır. Bir azarlımı xilas etmək üçün bir can fəda edilməli, can yerinə can verilməlidir. Bu can xəstənin bütün azar-bezarını və günahlarını öz üstünə götürərək onun başına fırlanar. (Azərbaycan türkcəsində bu gün də işlənməkdə olan "başına dolanmaq", "qadasını almaq" ifadələri hər halda həmin inanışın izlərini yaşadır.) Oğlu Məhəmməd Humayun xəstələnən zaman Babur şah onun başına üç dəfə dolanaraq: "Nə dərdi varsa mənə nəzir eləyir". Kazaxlarda və qırğızlarda şamanizmlə bağlı bu adət "aunalu" termini mühafizə etməkdədir: "aunalayın" - "əzizim, canım şəklində sevgi, özizləmə bildirir, hərfi mənada isə "başına dolanım, başına" deməkdir: "başına dönüm - dolanım, sənə qurban olum".

Bir azarlımın azar-bezarını başqa birisinə ötürmək üçün azara tutulan həmin adamın başına dönüb-dolanmaq can qurban eləməyin ən başlıca nişanıdır.

Dəli Domrul boyunda Dəli Domrulun ata-anasının onun canı yerinə öz canlarını verməmələrini isə araşdırıcılar mifoloji məntiqə izah edirlər. Yəni ata-anasının ölümü funksional və semantik baxımdan Domrulun ölümünü əvəz edə bilməz və buna görə də mifoloji məntiq onu qəbul eləmir.

Həmin məntiqə görə qoca yox, yalnız cavan, nəsil artımını təmin etməyə qadir, məhsuldarlıq potensialı yüksək olan varlığın ölümü onun yenidən dirçəlməsini şərtləndirə bilər.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., I c., B. 2000

Acalov A. Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simvolikasi". "Azərbaycan filologiyası məsələləri". B., 1983

İnan A. Eski Türk dini tarixi, İst., 1976.

Cəlal Bəydili

CASUS - Dastanda bir sıra məqamlarda Oğuzda baş verən hər hansı əlamətdar hadisəni, dəyişməni kafirə - düşmənin elinə xəbər verən naməlum personaj. "Kafirin casusu" kimi şifrələnmiş şəkildə aktiv fəaliyyət göstərir. Bəyrəyin düşmənin tərəfindən əsir edilib aparılması, Salur Qazanın evinin yağmalanması və b. işlər məhz casusun əməli işinin nəticəsidir. Dastanda "yarımasın, yarçıməsın" qarğıışı ilə anılır. Onun işə edilməsi ilə bağlı Oğuz dövləti tərəfindən heç bir işin aparıldığı Dastanda öz əksini tapmır. Buradan belə bir nəticə də hasil ola bilər ki, casusun fəaliyyəti Oğuzda yarım leqallıq şəraitində keçir.

Kamal Abdulla

CAVAD HEYƏT MİRZƏLİ OĞLU - (1925, Cənubi Azərbaycan) - tibb e.d.

Tarixə, ədəbiyyata, folklorə aid əsərlərdə alimin KDQ haqqında araşdırma nəticələri və şəxsi elmi mülahizələri ön planda verilir. Onun publisistik fikirləri "Ölməz söz xəzinəmizdən incilər", "Dədə Qorqud dastanları nə vaxt və harada yaranmışdır" və digər məqalələrinin də əsas ana xəttini təşkil edir.

Əsərləri:

Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Tehran, 1980.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Tehran, 1988, B., 1993.

Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Tehran 1987, B., 1993.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1990.

Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Tehran, 1988, B., 1993.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış. 38 məqalə Tehran, "Varlıq" jurn., 1979-1983.

Dədə Qorqud Kitabı. Ölməz söz xəzinəmizdən incilər", "Varlıq" jurn., N3, 1981.

Oğuzlar. "Varlıq" jurn., Tehran, 5 sayda, 1983-84.

Dədə Qorqud dastanları nə vaxt və harada yaranmışdır. "Varlıq" jurn., 1993. sayı.

CAVELİDZE ELİZBAR DAVIDOVIÇ (1938, Gürcüstan) - türkoloq, fil.e.d. prof.

Q.Şaqulaşvili ilə birlikdə KDQ-ni gürcü dilinə tərcümə edərək 20 səhifəlik ön sözlə 1987 ildə Tbilisidə nəşr etdirmişdir.

Əsərləri:

Турецкая поэтика (краткий курс). (Совместно с Г.Шакулашвили) Тб., 1988.

Если жив душою..., Тб., 1980.

On the typology and method of research into medieval Turkish poetry - New-York, 1984; Orhan Şaik Yöküay armağanı, II.

CƏBRAYIL - İslamda vəhy mələyi. "Quran"ı Məhəmməd Peyğəmbər (ə.s.) və Peyğəmbər vasitəsilə mö'min bəndələrdən dörd mələkdən biri. KDQ-nin "Bəkil oğlu Əmrənün boyu"nda göstərilir ki, Əmrənün yaralanır, Tanrıya yalvarır: "Haq Taala Cəbrayilə buyurdu kim: "Ya Cəbrayil, var, şol quluma qırq ərcə qüvvət verdin", - dedi". (D-252¹)

CƏFƏROĞLU ƏHMƏD (1899, Azərbaycan Resp. - 1975, Türkiyə) - dilçi, fil. e. d., prof, türkoloq.

Azərbaycan mühacirət ədəbi-elmi fikrinin tanınmış nümayəndəsi, bir çox beynəlxalq elmi cəmiyyətlərin, akademiya və təşkilatların üzvü.

C. "Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüş nöqtələri" əsərində KDQ-dən bəhs edərək onu Azərbaycanın dil və mədəniyyət baxımından tamamilə türkləşdiyi bir dövrün- XI əsrin abidəsi kimi səciyyələndirmişdir.

"Dədə Qorqud hekayələrinin antroponim forması" məqaləsində KDQ-dəki antroponimləri 11 qrupda sistemləşdirmiş və hər bir antroponim qrupun linqvopoetik xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. C. həmçinin KDQ-dəki şer örnəkləri ilə sayacı sözlərinin genetik əlaqəsini də araşdırmışdır.

Əsərləri:

Caferoqlu A. Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüş nöqtələri. Ankara, 1953.

Caferoqlu A. Dədə Qorqud hekayələrinin antroponim forması. Türk dili araşdırmaları illiyi. Ankara, 1959.

Caferoqlu A. Azeri folk edebiyatında "sayacı sözləri". Azərbaycan yurt bilgisi, III (1934), s. 353-364.

Caferoqlu A. Şaman sayacının bir duası. Reşit Rahmeti Arat üçün. Ankara, 1966, s. 155-161.

Caferoqlu A. Türk dili tarixi. c. 1. İst. 1958, 2-ci jild. İst. 964.

Caferoqlu A. Şamil Cəmsidov. "Kitabi-Dədə Qorqud"u varaqılarkən. B., 1969, s.1-98. "Türkiyat məcmuası", cilt, 16, İst. 1971, s. 172-173.

CƏFƏROV NİZAMİ QULU OĞLU - (1959, Azərbaycan Resp.)- dilçi-ədəbiyatşünas, tənqidçi, fil.e.d., prof., əməkdar elm xadimi.

Qorqudşünashün müxtəlif problemlərini araşdırmış, epos haqqında özünə məxsus dəyərli fikir və mülahizələr yürütmüşdür. KDQ-nin dili, poetik sistemi, yaranması və yazılıya alınması, türk dastan mədəniyyətində rolu və s. barədə elmi qənaətləri mütəxəssislərin yüksək qiymətləndirdiyi qorqudşünaslığın nailiyyətlərindəndir.

Əsərləri:

Füzulidən Vaqifə qədər. B., 1991.

Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. B., 1996.

Xanım hey! B., 1999.

"Kitabi Dədə Qorqud"da İslama keçidin poetikası., B., 1999.

CƏLİLOV FİRİDUN AĞASI OĞLU, (1947, Qərbi Azərbaycan) -türkoloq, fil.e.d., prof.

Türk Dil Qurumunun müxbir üzvü.

Türklərin ilkin atayurdunun Qədim Ön Asiyada olduğu problemi ilə bağlı türkologiyada irəli sürülən yeni konsepsiyanın öncüllərindəndir.

Tarixi-etimoloji səpgidə apardığı dilçilik və etnoqrafiyaya dair araşdırmalarında KDQ üz tutduğu ən başlıca qaynaqlar sırasında yer alır.

Əsərləri:

"Kitabi - Dədə Qorqud"un dilində erməni sözləri varmı? ADU-nun elmi əsərləri. - "Dil və ədəbiyyat" №5, 1975. (K. Vəliyevlə birgə).

Azərbaycan dilinin morfonologiyası, B., 1988.

Proto-azər teommləri. "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri". B., 1988.

Qılınc kultu. "Gənclik" j. 11, 1989.

At kultu. "Ulduz" j. 12. 1989; "Qobustan" topl.2, 1990.

Şaman duası. "Ədəbiyyat qəzeti", 4 may 1990.

Pir və ocaq tapınqları. "Vətən səsi" qəz, 6 noyabr 1991.

CƏMIYYƏT - Dastanda quruluşuna görə sabit, bütöv cəmiyyətin təsviri verilir. Bu cəmiyyətin etnik tərkibi türkdilli xalqlardan olan oğuzlardan ibarətdir. Cəmiyyətdə iç və xarici münasibətlər formalaşmaqdadır. Dövlət quruluşu kimi monarxiya sistemi mövcuddur. Bununla yanaşı, cəmiyyətin özünün zaman-zaman formalaşdırdığı prinsiplər dövlətçiliklə yanaşı, normal yaşam şəraiti yaratmağa xidmət edir. Ədalət, bərabərlik, qarşılıqlı hörmət, dar ayaqda köməyə yetişmək vacibliyi, Qorqud sözünə və sazına sitayiş, Bayındır xana itaət, Oğuz eli məhəbbəti, ailədaxili normal ierarxi münasibətlər, cəmiyyət üzvünün kimliyindən asılı olmadan hüquqlarının gözlənilməsi və b. prinsiplər bu cəmiyyətin səciyyəvi atributlarıdır.

Bütövlükdə Dastan Oğuz cəmiyyətinin həyatının ən dərin tarixi və çox zaman mifoloji-tarixi qatlarının təsvirini də özündə ehtiva edir. Cəmiyyət üçün bir körpü rolunu oynamağa çalışır. Elə körpü ki, cəmiyyətin "təbiət"dən "mədəniyyət" səviyyəsinə keçidini təmin etsin. Özünü təbiətin ayrılmaz üzvü, parçası bilən, digər toplum üzvləri ilə mənəvi-etik, əxlaqi əlaqələrdən, təmasdan hələlik məhrum olan insan "mədəniyyət" mərhələsinə keçdikdə özü bütövlükdə mədəniləşməyə, toplum isə cəmiyyətləşməyə başlayır. Cəmiyyət bütöv sistemə xas əlamətlər toplayır və öz içindən inkişafa başlayır. Basatın Təpəgözə qalib gəlib Oğuzu xilas etdiyi boyda təbiətdən mədəniyyətə, başqa sözlə, toplumdan cəmiyyətə keçidin mifoloji-tarixi izlərini görmək mümkündür.

Dastanda təsvir edilən cəmiyyət açıq sistem səciyyəlidir. Dünya dəyərlərindən bəhrələnməyə, dünya ilə təmas qurmağa can atan cəmiyyətdir. Bu Qanturalı və Selcan xatun xəttində, Beyrək-Banıçiqək - kafir qızı xəttində, Basat-Təpəgöz xəttində aydın nümayiş etdirilir.

Eyni zamanda dastanda daxilən bütöv cəmiyyətin təsviri verilir. Yalnız bir dəfə bu daxilə bütövlüyün pozulması təhlükəsi özünü göstərir - İç Oğuzla Dış

Oğuzun münafiqsindən bəhs edilən on ikinci boyda. Məhz cəmiyyətin öz içindən yetişdirdiyi bütövlük, səbat kimi səciyyələri bu münafiqsindən dərindən təhlükəsinin, müharibəyə çevrilməsinin qarşısını alır.

Kamal Abdulla.

CƏMSİDOV ŞAMİL ALLAHVERDİ OĞLU (1920, Azərbaycan Resp.) - fil. e. d., qorqudşünas.

Alimin əsas tədqiqat obyektini KDQ abidəsi olmuşdur. "KDQ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi kimi" mövzusunda namizədlik (1965), "KDQ-nin Drezden əlyazmalarının tekstoloji tədqiqi" (elmi-tənqidi mətn) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir (1985).

KDQ-yə həsr olunmuş beynəlxalq konfransların (Bakı, Ankara, Konya) fəal iştirakçısı və təşkilatçılarından biridir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" (əla lisanı-tayifeyi -oğuzan) (1995) kitabı Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş mətni əsasında tərtib edilmişdir. Araşdırıcı mətnə yazdığı müqəddimədə Drezden əlyazmasının özəlliklərini şərh etmişdir.

Alim əlyazma üzərindəki 30 illik gərgin elmi-tədqiqat axtarışlarını ümumiləşdirməklə qorqudşünaslıq üçün öz bərpa metodu ilə maraqlı və dəyərli mətn tərtib etmişdir.

Əsərləri:

KDQ-ni vərəqləyərkən. B., 1969.

KDQ, monoqrafiya. B., 1980.

"Dədə Qorqud" dastanları. Elmi-bədii işləmə. B., 1980.

Basatın Təpəgözü öldürməsi. Uşaqlar üçün işləmə. B., 1965.

KDQ-də coğrafi şərait. Azərbaycan EA "Xəbərləri", 1963, (ict.e.ser.), N2.

KDQ-nin rus dilində yeni nəşri. Azərbaycan EA "Xəbərləri", (ict.e.ser.), 1963, N6.

KDQ-də bədii ifadə vasitələri. ADU-nun "Əsərlər"i, 1964, N6.

KDQ-də bir vəfat tarixi haqqında. Azərbaycan EA "Xəbərləri" (ict.e.ser.), 1963, N5.

KDQ-də iki yaşayış mərkəzi. Azərbaycan EA Xəbərləri (ict.e.ser.), 1968, N3.

Kitabi-Dədəm Qorqud. Monoqrafiya. B., 1989.

Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisanı tayifeyi Oğuzan. B., 1995.

KDQ-də tarixilik və müasirlik. "Azərbaycan məktəbi" jur., № 6, 1997.

KDQ-də siyasi dövlət qurumu, ailə və qəhrəmanların qohumluq əlaqələri. "Azərbaycan məktəbi" jur., 2, 1998.

CƏNNƏT - bax. Uçmaq.

CƏZA - Günah müqabilində verilən hüquqi və etik- əxlaqi cəza. KDQ-də hüquqi cəza kimi Aruz qocanın öldürülməsini misal göstərmək olar. Onun günahı tayfadaxili nifaq salmağın yasağını pozması idi. Beyrayın cəzası daha çox etik-əxlaqi müstəvidə özünü göstərir. Kafir qızına sağlqla Oğuzla varacaq olursa, gəlib onu halallığa almasını vəd edən Beyrək vədində əməl etmir. Söz verir, sözə xəyanət edir. Söz də onu cəzasız buraxmır. Süjet quran, dastan yaradan Söz

yeganə Oğuz qəhrəmanıdır ki, qətlə yetirir, ondan əvəz çıxır. Üzdəki qatda təbii ki, Oğuzun bütövlüyünə, daxilə səbatına təcavüz edən düşmənlər (kafirlər) cəzasız qalmır. Mifoloji varlıqlar düşmənlər qiyafəsinə gərəkən (Təpəgöz) onlara cəza ölüm şəklində verilir. Ümumiyyətlə Dastanda günah işləmə son dərəcə sort şəkildə və digər cəmiyyət üzvlərinə sanki görk olaraq birmənalı şəkildə öz cəzasını tapır.

Kamal Abdulla

CIZIQLAR - KDQ-də bir dəfə adı çəkilir. (IV, D-126⁶).

"Kavfir sərhədlərinə, Cızıqlara, Ağlağana, Gögecə dağa alıba çıxayın".

M.F.Kırzioğluna görə, "Cızıqlar" Ağlağan dağının cənubi-qərbində, Ağbaba nahiyəsinin şərqində, Arpa çayının solunda azərbaycanlılar yaşayan qədim bir kəndin adıdır. Hərbi xəritələrdə bu ad "Cızıqlar" kimi qeydə alınmışdır.

Keçmiş Qızıl qoç (indiki Quqasyan) rayonunda Cızıqlar qalası olan dağın əhatəsində kənd olmuşdur. 1878 ildə rus-türk müharibəsi zamanı strateji əhəmiyyətli bu kəndin yerli əhalisi olan azərbaycanlılar qovulmuş, Türkiyənin Sasun vilayətindən gətirilmiş ermənilər burada yerləşdirilmişdir. 1946 ildə kəndin adı dəyişdirilib Tsoğamaraq (tsoğ-şeh, marağ-çəmənlik) adlandırılmışdır.

Bu ərazidə Cızıqlar yolu və Cızıqlar adında dağ da olmuşdur.

Gürcüstanın Ağ budaq (Tetri çğaro) rayonu ərazisində eyni söz kökü ilə bağlı "Cızqari" kəndi də var.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c., B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dədə Qorqud Oğuznamələri. İst., 1952.

Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin - Ağbaba, Şörəyel və Pənbək bölgələrində yer adları. Sumqayıt, 1996.

CİDA - mizraq, süngü, döyüş aləti. KDQ-da "altun cida" (D-41⁴,137⁹), "almas cida" (D-182¹), "ala uran sür cida" (D-132¹⁰), "altmış tutam sür cida" (D-209¹) kimi işlənmişdir: Altun cida oynadana, yarab noldı?" (D137); "Ala uran sür cidalar süsəldi" (D132).

CÜBBƏ - həm kişi, həm də qadın üst geyim kompleksini təmənləyən qədim tarixə malik libas növü. KDQ dastanlarında çox vaxt çuxa ilə, bəzən isə don ilə yanaşı işlənir:

"Çigin quşlu, cübbə don vergil bu oğlana,
Geyər olsun, hünərlidir!" (D-184)

Yaxud: "Çilasun qoç yigitlərə qalaba ölkə verdi: şalvar, cübbə, çuqa verdi" (D-65⁸). Bəzən isə dastanlarda cübbə ilə qoşa işlənir: "cübbə-çuğa çirgəb geyirdi" (D-253⁴). Buna baxmayaraq, dastan materiallarından anlaşıldığı kimi, bunlar biçim üsulu və tikmə texnikası etibarilə bir-birindən fərqli geyim tipləri olmuşdur. Cübbə bədənə kip yatan çuxaya nisbətən gen və uzun otokli olmaqla, soyuq havalarda onun üstündən geyilir. Həm də qollu və ya qolçaqlı tikilən çuxadan fərqli olaraq, cübbəni bilavasitə qoldan bədənə geymir, sadəcə çiyinə alıb ona bürünmüşdür. Bu cəhət dastanlarda cübbə ilə bağlı müxtəlif moqamlarda bəhs edilən söhbətlərdən də aydın görünür: "...qırq cübbə

bürünüb otuz yedi qala bəginin, məhəbbət qızlarını çalub bir-bir boynın qucan... İlək qoca oğlu Alp Ərən çapar yetdi" (D-62¹¹). Cübbənin yapınıcaşağı gen gövdəli geyim tipi olduğu başqa misallardan da anlaşılır. Dastan qəhrəmanlarından biri olan Beyrəyi Aruz qoca ölümə qılınclayandan sonra onu atın belinə aşırıb "cübbəsin üzərinə örtildilər" (D-298²).

Kişi cübbəsindən fərqli olaraq əsilzadə qadınların cübbəsinin yaxasının kənarlarına və ələyinə qiymətli xəz dəri tikilənmiş. Bu səbəbdən də bu geyim növü xəzli heyvanın adını daşıyırdı: "Xan qızı boyları uzun Burla xatun, Qazanın gəldüyün eşitdi... Samur cübbəsin əgninə aldı" (D-135⁴). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanca bayram libasına daxil olan üst geyimlərinin yaxasına və ələyinə xəz dəridən bəzək vurmaq ənənəsi XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etməkdə idi.

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİ - KDQ aktual üzvlənmə baxımından çox maraqlı və zəngin material verir. Burada cümlənin aktual üzvlənməsi ilə bağlı bütün hallara rast gəlmək mümkündür.

Aktual üzvlənmənin tərkib hissələri tema və remadan ibarətdir. Tema məlum olan, haqqında danışılan, əsaslandırılan, rema bu bərdə çatdırılan məlumat, mənə yükünü öz üzərinə alan hissədir.

Tema və rema - hər ikisi daxili informativliyinə görə verilən və ya yeni ola bilər. Verilən özündə kontekstə məlumatı əks etdirəndə halda, yeni kontekst üçün vacib, təzə məlumat, yeni məlumatdır.

Hər bir cümlənin ünsiyyət vasitəsi kimi kommunikativ təyinatı (kommunikativ məqsədi) və kontekstlə (mətnlə) sıx bağlılığı vardır. Fikir obyektiv-normal təqdimə görə temadan remaya doğru açılır. Bu zaman tema və rema müxtəlif cümlə üzvləri ilə ifadə olunur. Belə ki, 6 sözləmə tipi həddində həqiqətin özü, şərait, subyekt, obyekt, zaman, yer və s. temada (köhnə) və bu komponent daxilindəkilərlə bağlı məlumatlar isə remada (yeni) aydınlaşdırılır. Məs.:

tema

Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqut ata derlər, bir ər qopdı. (D.-2²)

rema

Qazılıq qoca tamam on altı yil hasarda tutsaq oldu. (D.-203¹¹)

Bəzən rema temanı yarı bölüb, məntiqi vurğu vasitəsilə qəfil informasiya kimi daxil olur:

...katirlər tərs danışmışlar. (D.-52¹¹)

Tema normal halda verilən, rema isə yeni olur:

Aruz, Dəpəgözi dögdü-sögdü, yasaq eylədi, esləmədi. (D.-217⁹)

Cümlənin aktual üzvlənməsi üçün ən önəmli olan söz sırası, intonasiya vasitələridir.

KDQ-də müasir ədəbi dilimiz üçün normal, həmçinin inversiyalı söz sırasına rast gəlməmiş oluruq. İnversiya isə şifahi, həmçinin poetik nitqə xasdır və fikrin daha dinamik çatdırılmasına xidmət edir. Bu həm te-

ma, həm də rema daxilində ola bilər: Anası oğlanın böylə digəc Qazanın əqli başından getdi... (D.-140⁵)

Götürdilər tonuz tamına...

Cümlələr arasındakı semantik bağlılıq zamanı tema-rematik əlaqə özünü 3 şəkildə göstərir: zəncirvari-kontakt, paralel, xətti.

Zəncirvari-kontakt əlaqədə öndəki cümlənin reması o biri cümlənin temasına çevrilir:

Oğuzda dörd yigit niqabla gəzərdi. Biri Qanturalı, biri Qaraçəkür və oqlı Qırqqınuq və Boz ayğırlu Beyçək. (D.-179¹³)

Paralel əlaqə zamanı hər iki cümlənin teması eyni olur və bəzən leksik nəzərə çatdırılmayıb təsəvvür edilir:

Bir gün Ulaş oqlı Qazan bəg yerindən durmuşdu. Qara yerin üzərinə otaxların tikdirmişdi. Bin yerdə ipək xalçası döşətmişdi. (D.-122⁹)

Xətti əlaqəli cümlələrə bir-birinə müxtəlif tema-remalarla, mə'naya görə bağlanır:

Oğuz bir gün yaylaya köçdü. Aruzun bir çobanı vardı. Adına Qonur qoca Sarı çoban derlərdi. (D.-214¹⁰)

KDQ funksional sintaksis, bilavasitə aktual üzvlənmə baxımından çox zəngin abidədir.

Ədəbiyyat:

Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. B., 1998.

Абдуллаев К. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке. "Советская тюркология", 1983, № 1.

Агаева Ф. Шifahi nitqin sintaksisi. B., 1975.

Ализаде Ф. "Порядок слов и актуальное членение предложения в азербайджанском языке. I Закавказская конференция молодых ученых. B., 1984.

Вəliyev K. Dastan poetikası. B., 1984.

Вəliyev K., Əlizadə F. Cümlənin aktual üzvlənməsi (məsələnin qoyuluşu). "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". 1978, № 2.

Əlizadə F. Müasir Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi (namizədlik dissertasiyası). B., 1990.

Ковтунова И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. M., 1976.

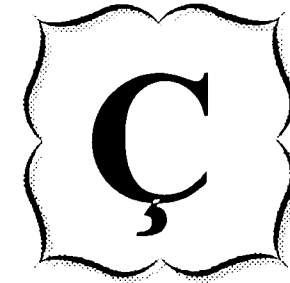
Крушельницкая К. К вопросу о смысловом членении предложения. ВЯ, 1957, № 5.

Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. Основная функция порядка слов в чешском языке. "Пражский лингвистический кружок", M., 1967.

Распопов И. Актуальное членение предложения. Уфа, 1961.

Шевякова В. Актуальное членение предложения. M., 1976.

Fikrət Əlizadə

Calal Bəydili

ÇADIR - Köçəri həyatının ayrılmaz bir parçası. Kurqan deyilən əski məzarlıqlardan tapılan tarixi qalıntılar əski türklərdə çadır sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını göstərir.

Çadır Oğuzların yaşayışında da böyük yer tuturdu. "Ev", "üy", "oba", "otaq" kimi adlar daşıyırdı, yəni qədim türkdə ev elə çadır demək idi. KDQ-də çadırla bağlı bən ev, oba, ordu, otaq, yurt və eləcə də çadır sözləri işlənilir: "Yerindən uru turqil! Ala çadırın yer yüzünə dikdirgil!" (D-14);

"Ulaş oğlu Salur Qazan içmüşdü. Çırqab - çırqab çadır otaq bağışladı." (D-123) və ya: "Altı yol ayırdıma çadır dikom." (D-14); "Alp Uruz çadırların açdırdı" (D-283).

M. Kaşqarlı divanında çadır sözünün çatır (həmçinin Oğuzlarda çadır) variantı da işlənilir.

Oğuz xanlarının oturduqları böyük çadırlara "Ban ev" deyilirdi. Bayındır xan toy edərkən çox böyük bir qızılı otaq qurdurur. Qurulan belə böyük evlər ağ bən evlərdi.

Ayrı-ayrı türk boylarının qurduqları çadırlar bir-birindən o qədər də fərqlənmirdi. Azərbaycandakı törəkəmələr həmin çadırlara dəyə adı verərdilər. Alaçıq deyilən çadırlar da Türk evinin ibtidai şəklidir.

Oba köçəbə çadırlarının olduğu yer demək idi. Çadırların ortasında ocaq yeri olurdu. Qapılar da günəşin doğduğu yönə açılırdı.

Çadırların daha böyüklərinə otağ adı verərdilər. KDQ -də ağ, qızılı, qara otaqlardan danışılır. (D-10 və s.)

Çadırla bağlı anlayışların bu qədər çoxluğu oğuzlarda çadır mədəniyyətinin nə qədər yüksək olduğunu açıq-aydın göstərir.

Daha köçəri həyat tərzini keçirən qədim türklər hətta döyüşlərə gedəndə də, böyük vətənin sərhədləri içərisində köç eləyəndə də ordu-millət şəklində çadırlarıyla hərəkət edərdilər.

Özünəməxsus mədəniyyət tipi olan çadır mədəniyyətinin ən böyük daşıyıcıları türklər idilər.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., 1 c., B., 2000.

Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı, İst., 1973.

Banarlı N.S. Resimli Türk edebiyatı tarixi, c.1, İst., 1987

ÇAĞLAR BEHCET KAMAL (1908-1969, Türkiyə) - yazıçı, ədəbiyyatşünas.

KDQ-nin nəşrinin I cildi haqqında ilk tənqidi fikir söyləyən müəlliflərdəndir.

Əsəri:

Dede Korkut Hakkında İki Eser. Türk Folklor Araştırmaları, 1958, sayı 112, c.5, Ankara, 1958.

Ədəbiyyat:

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. İst., 1977.

ÇAKURLU, ÇAXIRLI - bax. Çəkürlü.

ÇAL QARAQUŞ - Abidədə "Çal qaraquş" adı üç dəfə (D-61-8; D-70-5; D-188-12;) keçir. İki dəfə bən-zətmə məqamında, bir dəfə isə bütün səciyyəvi cizgilərin təsviri ilə "qaraquş" anlamında. İstər "çal", istərsə də "qara" birmənalı deyil. "Çal" Azərbaycan dilində həm rəng-ağımtıl, bozumtul ("çal baş adam", "çal saqqal kişi" və s.), həm də fə'in əmr formasında "vurmaq", "kəsmək" sözlərinin sinonimi kimi işlədilir. "Çal qılıncın, ağam Qazan!" cümləsindəki "çal" kimi. "Qara" da çoxmənalıdır. "Qaraquş"dakı "qara" həm qara rəngli quş, həm də rənglə yanaşı, "qara"-yəni "iri", "böyük" quş deməkdir.

KDQ-də "çal qaraquş", "Qartal" anlamında adı verilən quşdur. Bəlli olduğu üzrə, quşlar padşahı sayılan qartal əlçatmaz, ünyetməz qayalarda məskən salır, əngin fəzalarda süzür. Qartal aramsız olaraq ov axtaran quşlardan da deyil. O, yalnız aclıq hiss etdikdə ov meylinə düşür. Qofildən ova şığımaqla caynaq çalıb aparması bir göz qırpmında olur. Məhz qartalın məxsus bu cizgilər çal qaraquşda da görünür. O da bütün quşların böyüyü - sultanı sayılır. Şiş qayalarda yaşayır, ac olanda ov eşqinə düşür, yüksəkliklərdə süzməyi xoşlayır:

"Qab qayalar başında yuva tutan,
Qadir, Ulu Tanrıya yaqın uçan,
Mancılığı ağır daşdan gızıldayub, qatı enən,
Arı gölün ördüğün şaqıyub alan,
Qaba öykə dib yürürkən dartub üzən,
Qarıncağı ac olsa, qalqub uçan.

Cümlə quşlar sultanı çal qaraquş..." (D-1887-12)

KDQ-də Qalın Oğuz bəylərini bir-bir atdan yıxan, qulağı altın küpəli Qazılıq qoca oğlu Yegnək həm də "çal qaraquş ərdəmli" olaraq tanındır. Bamsı Beyrək haqqında isə dastançı belə deyir: "Baybörənin oğlu beş yaşına girdi, beş yaşından on yaşına girdi, on yaşından on beş yaşına girdi... Çaya baqsa çalılımlı, çal qaraquş ərdəmli bir gözəl yaxşı yigit oldı" (D-70⁵).

Bəhul Abdulla

ÇATLAĞUC - Sapandın qolunun uc hissəsinə şaqillti qoparmaq üçün toxunmuş saçaq. Sapandın iki qolu olur. Bir qolunun (sağ) ucu üzük halqası şəklində olur. Sapandın ayasına daş qoyub atarkən qoldakı həmin halqa baş barmağa keçirilir. O biri (sol) qolunun ucu saçaq şəklində olur. Daş atılarkən sapandın əldən açılan qolundakı həmin saçaq bərk şaqillti qoparır. KDQ-nin II boyunda Qaraca Çobanın sapandının təsvirində: "çatlağuc" sözü işlənmişdir: "Çobanın üç yaşar dana dərisindən sapanını ayasıydı; üç keçi tüyündən sapanının qollarıydı. Bir keçi tüyündən çatlağuciydi"(D-56¹²).

Bəhul Abdulla

ÇEŞMƏ - KDQ-də II boyda Alp Ərənin hünərlərindən danışılarkən deyilir: "Kafirləri it ardına buraxıb xorlayan, əldən çıxub Ayqır gözlər suyundan at yüzdürən, əlli yedi qalanın kilidin alan, Ağməlik çeşmə qızına nikah edən, Sofi Sandal Məlikə qan qusduran..." (D-62-2).

M.F.Kırzioğlu yazır ki, bura Qafqazda (Azərbaycanda) Şamaxı-Dərbənd yolu üzərində, qədim Şabran şəhərinin şimalında bir ləzgi kəndi ola bilər.

Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində - Naxçıvan MR-də, (Nehrəm) Çeşməbasar, Lerikdə-Çeşmə, Tovuzda Çeşməli adlı kəndlər indi də qalmaqdadır.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., I c., B., 2000.

M.F.Kırzioğlu. Dede Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

ÇƏKÜRLÜ, ÇAKURLU, ÇAXIRLI - Göyçə mahalında (Basarkəçər rayonu) kənd adı olmuşdur. Göyçə gölünün cənub-şərqindədir. 1914 ildə orada 653 azərbaycanlının yaşadığı qeyd olunur. 1919 ildə daşnakların törətdikləri əməllər nəticəsində əhali kəndi tərk etmiş, daha sonra isə geri qayıtmışdır. Lakin ora erməniləri də yerləşdirmişlər ki, azərbaycanlının qayıdışına əngəl olsun. 1988 ildə bu kənddə 1500 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı. Kəndin adının şərəb-çaxırla əlaqəsi yoxdur. Oykönim KDQ-də xatırlanan Qara Çoxur adını əks etdirir. Çökür tayfa adına çevrilərək kənd adında (Çəkürlü və ya Çakurlu) öz əksini tapmış, daha sonra təhrif edilərək Çaxırlı formasına düşmüşdür.

KDQ mətnlərində (VI boyda) niqabla gəzən dörd Oğuz igidindən biri kimi xatırlanan Qaraçəkür adındakı "çökür" ilə paralellik təşkil edir. Bu paralellik qədim türk şoxs adları sistemində (boy adları) etnonim əsasında yaranan adların üstünlük təşkil etməsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Adın təhrif olunaraq Çaxırlı şəklinə düşməsi sonrakı hadisədir.

ÇƏNBƏR - Oğuzların geyim kompleksində forma və quruluşu tam bəlli olmayan bir sıra libas növləri KDQ-də təsbit olunmuşdur. Milli geyim kompleksinə daxil olan geyim növlərinin hansı ilə tipoloji oxşarlıq təşkil etdiyi hələ də tam aydınlaşmayan belə geyimlərdən biri "çənbər" olmuşdur. Dastanın məzmunundan məlum olur ki, bu, qadın geyim kompleksinə mənsub müəyyən formalı baş örtüyü, çarşab, yaxud çadra olmuşdur. Burla Xatun Qazana müraciətində söyləyir:

"Qara dirnaq ağ yüzümə çalayınmı?

Güz alması kibi al yanaqlarım yırtayınmı?

Çənbərimə alca qanım dökeyinmi?" (D-139-3)

Belə bir faktı da xatırlatmaq yerinə düşər ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində tac tipində möhkəm sağanağa malik baş geyim növü olmaqla kübar qadınların məişətində hələ də qalmaqda idi.

ÇƏNGƏL - şiş. Əti çəkmək, bişirmək üçün istifadə edilən dəmir alət. Uruz əsir düşərkən onu çəngələ çəkmək istəyirlər: "Qazanın oğlu Uruzi dartın, çəngələ asun". (D-52¹); "Qo bəni qadın ana, çəngələ ursunlar!" (D-53¹²)

ÇƏRİ - ordu, qoşun. Bu, sıra ilə düzülmiş döyüşçü səfidir: "Çəri üzərinə gəldilər, qondılar". (D-284⁹).

Əski türk savaşı sənətində ayrıca təlim görmüş oxçu qvardiyasına da çəri//çerik deyirdilər. Bu söz "ordu", "yürüş", "bahadırın yoldaşları", "igid" anlamında işlənmişdir.

KDQ-nin dilində rast gəlinən "Qaraqüno çəribaşı" (D-283) və başqa bu tipli ifadələr də "çəri" sözünün həmin mənalarına uyğun gəlir.

Qədim türklərdə xanın (xaqanın) xüsusi qvardiyasına da çerik (çəriq//çəri) deyilmişdir.

Osmanlılar yeni üsul ilə hazırladıqları əsgəri korpusu "yeniçəri" adlandırmışdılar. Azərbaycan dövlətçiliyinin ordu terminologiyasında bu söz "kənüllü əsgər" korpusu ifadə etmişdir.

Mirzə Yusif Qarabağının "Tarixi-Safii" əsərində xüsusi piyada şah qvardiyası "çanbaz", qızılbaş ordusunun kənüllü əsgərləri isə "çəri" adlanır.

Ədəbiyyat:

Əsgər Ə, M.Qıpçaq, Türk savaşı sənəti, B., 1996, s.125.

ÇİMPOYEŞ LYUBOV STEPAN QIZI (1960, Moldova) - folklorçu, şair, fil.e.d.

Professor X.Koroğlunun rəhbərliyi altında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. "Qaqauzların dastan eposu" adlı monoqrafiyası çap olunmuşdur (Kışinyov,1997). Kitabda mifik Təpəgöz obrazının qaqauz folklorundakı yerindən də geniş danışılır.

ÇOBAN - KDQ-də adı çəkilən çobanlar içərisində ən çox bilinəni Qaraçuq çobanıdır: "Gecə yaturkən Qaracıq Çoban qara qayğılu vəqəə gördi". (D-39).

Qaraçuq çobanla yanaşı mifoloji məzmunu etibarlı digər boylardan seçilən iki boydan birində - "Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy"da Qonur qoca Sarı çoban adına rast gəlinir. "Aruzın bir çobanı vardı. Qonur qoca Sarı çoban deərlərdi" (D-214). Onun pəri qızı ilə izdivacından Oğuzun başına zaval açan Təpəgöz doğulur.

Qoyun sürüləri olan çobanlar, ümumiyyətlə, heç bir vaxt qəhrəman kimi göstərilərlər. Orta Asiya türk dastanlarında da çoban atılmış qəhrəman uşaqlarının xilaskarı kimi tanınır. Buradakı çoban surətlərinə nisbətən KDQ-dəki çobanların daha yüksək və şərəfli bir yer tutduğunu görmək olur.

Ədəbiyyat:

Gökyay O.Ş. Dede Korkudun Kitabı, Ankara, 1973.

Cəlal Bəydili

ÇOBANZADƏ BƏKİR VAHAB OĞLU (1893, Ukrayna - 1937, Azərbaycan Resp.) - dilçi, ədəbiyyatşünas, şair.

1936 ildə "Kitabi Dədə Qorqud"un ədəbi-lingvistik təhlili" adlı elmi əsər yazmış, lakin həmin əsəri sonralar öldürmək mümkün olmamışdır.

Dil tarixinə və ədəbiyyat tarixinə həsr olunmuş əsərlərində KDQ-yə sistemli şəkildə müraciət etmişdir.

Əsərləri:

Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl. B., 1924.

Rusiya türk-tatar elmi, fikri ömür. B., 1924.

Kırım tatar elmi sərli. 1925.

Kumik dili və ədəbiyyatı. B., 1925.

Türk ədəbiyyatında təqlid və yaradıcılıq. B., 1925.

Türk-tatar dialektologiyası. B., 1927.

Kırım tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik. B., 1929.

Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü. B., 1930.

Elmi qramerin əsasları. Türk qrameri. B., 1932.

Türk dilinin metodikası. B., 1932.

Türk dili və ədəbiyyatı. B., 1936.

ÇUXA - Oğuzlar arasında "çuqa", "çuğa", yaxud "çuğa" adı ilə bəlli olan bu geyim tipinin adı qədim türk dillərində "mahud" mənasını bildirən "çoha" istilahnın danışıl dilində sos dəyişməsindən yaranmışdır. Digər türk xalqları kimi, görünür, oğuzlar da çuxanı ilk vaxtlar yun-

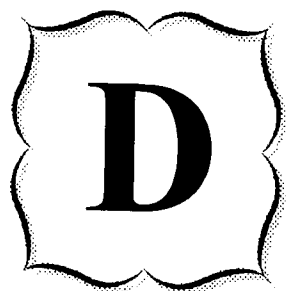
dan toxunmuş mahuddan tikmişlər. Parçanın adı geyim tipində öz ömrünü yaşatmışdır.

KDQ-də əsasən kişi üst geyim tipi kimi təqdim edilən çuxa biçim üsuluna və tikis texnikasına görə əsrlər boyu ehtə bir ciddi dəyişikliyə uğramamışdır. Zəmanəməzodək gəlib çatmış çuxalar kimi, oğuzların da çuxası gövdə (öyün), qol və otok olmaqla üç hissədən ibarət biçilib tikilmişdir. Hazırda məişətdən çıxmış və yalnız rəqs ansamblarının milli geyim formasında özünə yer tapan çuxanın otöyünün formasına görə, "kəmərçin" (büzməli) və "kahli" (taxtalı) olmaqla, iki əsas növü geniş yayılmışdır. Oğuz boylarında adı çuxa ilə yanaşı, Bayındır xana hədiyyə olaraq ayrılan "toquzlama çuğa"dan, yaxud bəzəkli "çirgəb çuxa"dan bəhs olunur: "Bir yigit olsa, dirisi xəbərin gətirsə, çirgəb çuxa, altın-aqca verərdim" (D-93³); yaxud: "Quşun ala qatını, qumaşın arusını, qızın göğçөгünü, doquzlama çirgəb çuxa xanlar xanı Bayındıra pəncik çiqardılar" (D-121³). Xan üçün hədiyyə, bəxş məqədidi ilə ayrılan bəzəkli çuxa doquz "taxta"dan (kahdan) ibarət biçilib tikilmişdir. Çuxanın bu növü, yəni ötöyi doquz kahdan ibarət olan çuxa Azərbaycanın Şirvan bölgəsində yaxın keçmişdə qalmaqda idi.

Dastanın bir yerində cübbə və çuxanın həm də qadınlara məxsus geyim tipi olduğu anlaşılır: "Böylə digəc qız tanıdı - bildi kim, Beyrəkdir. Cübbəsiylə-çuxasıyla Beyrəgin, ayağına düşdi". (D-117¹)

Zəmanəməzodək gəlib çatmış çuxa növləri arasında "düzyaxa", "oyma-yaxa", "atmaqol" çuxalar, hətta odlu silah meydana çıxandan sonra "vəznəli" çuxa geniş yayılmışdır. Oğuzlar arasında dəbdə olmuş çuxa formaları ilə bunların arasındakı tipoloji oxşarlığı izləmək üçün mövcud materiallar imkan vermir.

Çuxanın mənsəyindən bəhs edən mütəxəssislərin bir qismi onun bürünəkdən bəziləri isə uzun otokli kişi xalatından meydana gəldiyini və e.ə. V əsrin arxeoloji materialları ilə səsleşdiyini ehtimal edirlər.

DADAŞZADƏ MƏMMƏD ARIF - (1904 - 1975, Azərbaycan Resp.) - ədəbiyyatşünas, tənqidçi, tərcüməçi, pedaqoq. fil. e.d., prof., akad, əməkdar elm xadimi, Azərb. Dövlət Mükafatı laureatı.

Ədəbi-tənqidi məqalələrində, ayrı-ayrı tədqiqatlarında KDQ-dən bəhs etmişdir. 1957 ildə "Kommunist" qəzetində KDQ-nin yasaq edilməsindən sonra dərc edilmiş ilk bəraət məqaləsinin (bax. "Dədə Qorqud dastanları" məqaləsində) müəlliflərindəndir.

Əsərləri:

Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı, B., 1958.
Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, B., 1967-1970.

DADI, DAYƏ - Uşağı böyüdən, ona qulluq edən qadın. KDQ-də dadi sözü bir neçə boyda işlədilib. "Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy"da "Aruz Dəpəgözi aldı, evinə gətirdi. Buyurdu, bir dayə gəldi". (D-217¹) kimi işlənir.

"Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda "Baniçiçək otaxdan baqırdı "Mərə dayələr, bu qavat oqlı qavat bizə ərliğin göstərir?" - dedi". (D-76¹¹)

Baniçiçəyin dadısı Beyrəkdən pay istədi. Beyrək deyir: "Mərə dadi, mən avçı degiləm, bəg oğlu bəgəm həp sizə" - dedi (D-77³).

DAHARLI, TOKARLI, DÜGƏRLİ - Oğuznamə və KDQ-də (Bin qövм başları Dügər, III boy) xatırlanmışdır. Ümumiyyətlə Oğuzların ad sistemində hərəkətlə bağlı adlar çox olmuşdur. Məsələn, Sancar, Tapar, Qaçar, Alar, Dügər və s. Göründüyü kimi, Dügər tayfa və ya şəxs adı eyni morfoloji qəlibdə yaranmışdır. Orxon-Yenisey abidələrində də toxar//dokar adlı xalq adı çəkilir. Şörəyel vadisində Bayandur köndünün yaxınlığında (Düzkönd rayonu) -Türkiyə sərhəddində, Arpaçayın sol tərəfində köndün adı olmuşdur. Köndün əsas əhalisi olan türklər dəfələrlə rus-türk müharibələrinin meydanına çevrilən bu ərazilərdən əsas e'tibarilə 1878, 1914 illərdə qaçqın düşmüşlər. Sonralar isə müxtəlif yerlərdən gəlmə erməniləri ora yerləşdirmişlər. 1945 ildən Ketk adlandırılmışlar. Abaran rayonunda da Dokarlı adlı könd olmuş, lakin erməni mənbələrində və rus hərб sənədlərində Takarlı kimi qeyd

olunmuşdur. Informatorların dediyinə əsasən hər iki köndün adı Döğərli/Dügərli olmuşdur.

Azərbaycanda da Düyərli adlı könd (Şəmkir rayonu) vardır. Anadoluda XVI əsrdə 19 könd adı düğərlərlə bağlı olaraq qeydə alınmışdır. İndi 6 könd adı qalmaqdadır.

Ədəbiyyat:

Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu Ermənistan. B., 1994, səh.40.

DAN-DANSUX, DAN-DANIŞUX - "Danışmaq" fəlinin kökü olan "dan" elementinin təkrarı ilə formalaşmış, Dastan dilində işlək olan ifadə. Söhbətə, danışğa dəvət mənasında işlənir. Nümunə kimi evlənmək üçün qız seçməyə İç Oğuz, Dış Oğuz baş vuran Qanturalını babası "Dan-dansux, oğul" deyərək bu mövzuda söhbətə dəvət edir. Müasirləşdirsək "danışmaq" - "söhbət edək" və bu kimi mənalara uyğun gələr.

Kamal Abdulla

DANA SAZI, TANA SAZI - KDQ-də III boyda 4 dəfə təkrar olunur. Bu boyda dustaqlıqdan azad olan Beyrək ozan libasında Yalançı oğlu Yalancuğun toyuna gəlir. Yalancuğun xəyanətlərinin üstü açılır. Beyrək Yalancuğu cəzalandırır və öz sevgilisinə qovuşur. Dastanda deyilir: "Yalançı bunu (ozanın Beyrək olduğunu) eşitdi. Beyrəğin qorxusundan qaçdı, özünü Dana sazına saldı. Beyrək ardınca düşdi, qova-qova saza düşdi. Beyrək aydır: "Mərə od götürün! gətirdilər. Sazi oda urdular. Yalançı gördü kim, yanır, sazdan çıxdı..." (D-119⁶).

Bu sözü M.F.Kırzioğlu Tana sazı, H.Araslı və S.Əlizadə Dana sazı kimi oxumuşdur.

"Mənbəyini Balıqlı göldən alan və Bəyazid ovalığından keçərək aşağıda Makudan gələn çayla birləşən Bəzircan suyu (sarı su) boyundakı qamışlığın adıdır" (F.Kırzioğlu).

O.Şaiq və M.F.Kırzioğlu İranın Xoy şəhərindən Türkiyəyə gedən yolun üzərində, Türkiyə ərazisində də belə bir yer olduğunu yazırlar. Şah İsmayıl Sultan

Solim arasında gedən qanlı müharibədə Sultan ordularının bu yerdən keçdiyi göstərilir.

Dana sazı (Tana sazı) dana qoruğu, dana-buzov örüşü mənalarnı da xatırladır. Köçəri-maldar türklər vaxtilə yazda, yayda, payızda seçmə damazlıq qoç, qoyun, dana-buzov və dəvə üçün xüsusi otlaqlar ayırırdılar; dəvə qoruğu, qoç, qoyun, mal qoruğu adlanardı və xüsusi adamlar tərəfindən bura nəzarət edilər, başqa mal-qara bu əraziyə buraxılmazdı.

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., I c., B., 2000.

DASTAN, "KİTABI-DƏDƏ QORQUD"

Türklər dastan yaradan millətdir. Dünyada səviyyəsinə, sayından asılı olmayaraq, folkloru olmayan xalq yoxdur. Və əslində bütün xalqların folklor özünəməxsusluğu təkrarsızdır; onlara qarşıqoyma, üstünlük, dəri-cələmə, status mövqeyindən baxmaq yanlışdır. Afrikanın ən uzaq cəngəlliklərində yaşayan bir tayfanın musiqi və söz folkloru dünyanın, insanın elə əvəzlənməz bir rəngidir ki, yer üzünün heç bir guşəsində o rəngi tapmaq, almaq mümkün deyil. Hər xalqın öz yaradıcılıq stixiyası, təbii axarı var, onun qanunauyğunluğunu tapmaq, öyrənmək dünyanı dərk etməyin sınanmış yollarından biridir. Milli-etnik, etnoqrafik, psixoloji, estetik, sosioloji, antropoloji özəlliklərin qaynağı, məbədi olan folklor bir fenomendir.

Bu mənada türk folklorunun təbii ifadə forması dastan yaradıcılığıdır.

Qopuzun və ya sazın müşayiəti ilə oxunan, salnamə, bədii yaddaş-tarix, xartiya, törə, etnik hüquq və dövlət sisteminin imkansı olan türk dastam bütün xalqların dastan yaradıcılığından özünəməxsusluğu, əhatəliliyi, ərazi genişliyi, kod mürəkkəbliyi ilə seçilir. Və tipiklik səciyyəsi burada özünü daha aydın göstərir. Rəqsi, ifanı, yaradıcılığı birləşdirən aşığın (qədim qanın, ozanın) ritual səciyyəli dastan ifası dünya mədəniyyətində bir fenomendir.

Böyük türk savaşlarında ordunun önündə gedən, döyüşçüləri ruhlandırان, coşdurان ozanlar-aşıqlar həm də bu döyüşləri yaddaşlara yazan, nəsil-nəsil ötürən, bütün zamanlar üçün əbədiləşdirən törə daşıyıcıları, mədəniyyət sütunları, sənət ustadları idi. Dünya dastan yaradıcılığına türk eposunun təsir gücü çox böyük olmuşdur. Türk dastan mədəniyyəti bir yaradıcılıq növü, etnik-millî özünüifadənin sistemi kimi təsiredici gücə, qüdrətə sahib olmuşdur.

Qopuz-saz sənəti ilə bağlı ozan-aşıq məktəbinin boydastan yaradıcılığı, oğuznamə sənəti, sonralar dastan adlanan epos mədəniyyəti türk həyat tərzii ilə, etnik psixologiyası ilə, yaradıcılıq ənənəsi ilə bağlı təkəkkür fəzasıdır.

İpos təkəkkür fəzası və mədəniyyəti, tipoloji və poetik sistemi, struktur və semantik özümlüyünə malikdir.

Bu baxımdan KDQ dastanları türk-oğuz xalqlarının misilsiz örnəyidir.

Türk xalqlarının tarixini və mədəniyyətini əks etdirən qaynaqlar daha çox şifahi yaddaşla ağızdan-ağıza keçə-keçə yaşayan söz sənəti örnəkləri ilə bağlıdır. Yazdırılan salnamələr, yasalar, kitabələr, bitiklər, unudulan qayaüstü cizgilər və rəsmlər, damğa və yazı gələni folklorla çiyin-çiyinə yaşayaraq xalqın tarixini, mədəniyyətini yaratmışdır. Bu abidələrin sırasında oğuznamələr ayrıca yer

tutur. Oğuznamələr türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mədəniyyətini obrazlar, bədii lövhələrlə əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaqlardır. Oğuz tarixi, oğuz düşüncəsi ilə oğuz epik ənənəsini üzvi şəkildə birləşdirən oğuznamələri yaradan qam-şaman-ozan-baxşı-akın deyilən qədim söz ustaları, mədəniyyət aləmini sənətdə yaşadan "Haqq-Taala könlünə ilham etmiş" ustadlar olub. Oğuz yabqu dövlətini quran iyirmi dörd sancaq böyünün birliyini təmsil edən türk tayfalarının çöllərində, V-VI yüzilliklərdən sonra başlayaraq Qafqaza - Azərbaycana vaxtaşırı axınları və öz həmdilləri - oturaq türklərlə birgə Azərbaycan xalqının soykökünün əsasında dayanması tarixinə danışılmaz faktıdır. Qədim və orta əsrlər dünyasında Azərbaycanın oynadığı geosiyasi rol, iqtisadi-mədəni əlaqələrdə daşdığı funksiya türk dilini Azərbaycan üçün (sonralar bütün Avrasiya üçün) vahid ünsiyyət dilinə çevirmişdir. Türklərin ictimai-siyasi sferada dominant mövqeləri, mədəni-iqtisadi imkanları türk dilinin gələcək taleyi üçün təməl olmuşdur.

Türk mifoloji düzümünü zaman-zaman saxlayan oğuznamələr türk epik ənənəsinin, etnomədəni sisteminin daşıyıcısı kimi istər Şərq (Türküstan, Sibir), istərsə də Qərb (Azərbaycan, Ön Asiya) variantlarında Mətə haqqında verilən yarıtarixi, yarıəfsanəvi yadigarları, Oğuz Kağan dastanını, eləcə də Rəşidəddinin (XIV əsr), Yazıçioğlu Əlinin (XV əsr), Hafiz Əbrunin (XV əsr), Həsən Bayatlımın (XV əsr), Salır Babanın (XVI əsr), Əbül Qazinin (XVII əsr)... əsərlərindəki ayrı-ayrı hissələr, qeydlər, eləcə də Çin, ərəb və fars dillərindəki mənbələr, qaynaqlar oğuznamələrə işıq salan ədəbi-tarixi mənbələrdir.

Bu oğuznamələrin rəmzə çevrilmiş örnəyi KDQ dastanlarıdır.

Bu günümüze gəlib çatan bir müqəddimə, on iki boy - on iki oğuznamə böyük oğuznamə mədəniyyətini əks etdirən ensiklopedik səciyyəli çoxlaylı, çoxqatlı nadir bir ədəbi-tarixi qaynaqdır. Dastanların əlyazması üzərində yazılmış "Kitabi-Dədə Qorqud-əla-lisani-taifeyi-Oğuzan" (Oğuz tayfalarının dilində olan "Dədəm Qorqud kitabı") adı oğuznamələrin etnik-mədəni mənsubiyyətini dəqiq ifadə edir.

Şübhəsiz ki, Oğuznamələr çox olmuş, Türküstanda, Qafqazda, Sibirdə, Ön Asiyada dildən-dilə gəzmişdir. Fəqət bizə Drezden və Vatikan əlyazmalarında gəlib çatan, XV əsrdə başqa əlyazmalarından köçürülməsi təxmin edilən KDQ Azərbaycan ərazisində formalaşan və coğrafiya, dil-üslub baxımından dala çox Azərbaycan türk dili olan ədəbi abidədir.

Oğuz-Azərbaycan, Cincavad ağzı və törəkəmə ləhcələrini daha çox əhatə edən bu böyük abidə Oğuz yazılı və şifahi ədəbiyyat ənənəsinin ölməz yadigarıdır.

Çoxlaylı, çoxqatlı abidə olan KDQ-də:

1. mifik,
2. yazıyaqədərki inkişaf və formalaşma,
3. yazıyaalınma qatlarını -

nəzərə almadan araşdırma aparmaq, onların mahiyyətini dərk etmək mümkün deyildir.

Bu mənada Qazax türkləri arasında "Qorqudun küyləri" (nəğmələri) bugünəcən dolaşırsa, türkmən türkcəsi Dədə Qorqudun məğzini ifadə edən deyimlərlə, dil-üslub özəllikləri ilə zəngindərsə, Sibir türklərində şaman-qam Dədə Qorqudun adı keçirsə, kiçik Asiya-Türkiyə ərazisində yüzlərlə Dədə Qorqud mo-

tivlərini, süjetlərini əks etdirən folklor örnəkləri yaşayarsa, özbək, qırğız, tatar dastanları Dədə Qorqud ruhunu birbaşa və dolaylı şəkildə saxlayarsa bu böyük abidəni məhdud coğrafiyada anlamağa heç bir əhmiyyət əsas tapmaq olmaz. Əslində buna ehtiyac da yoxdur. Çünki KDQ-nin dilcə, coğrafiyaca ağırlığı onun ümumtürk, ümumoguz sanbalını inkar etmir, əksinə təsdiq edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz çoxlaylılığı və oğuznamələrin bizə gəlib çatmayan onlarla, yüzlərlə örnəyinin olması KDQ-nin zaman və məkan kontekstini dinamik və dialektik şəkildə götürüb qavramağa yardım edir.

X.Koroğlu "Oğuz qəhrəmanlıq eposu" adlı dəyərli əsərində hər boyun təxmini tarixini və boyların yaranma xronikasını müəyyən edir.

Abidənin kitab əyləndirilməsi əsərin ozan-aşıq ağzından deyil, yazıdan (neçə dəfələrlə) köçürüldüyünü sübut edir.

KDQ-dəki obrazlar, süjet və kompozisiya, poetik sistem də çoxqatlı məntiqin prinsipləri ilə araşdırılmışdır. Boyların obraz və poetik sisteminin çoxqatlı tədqiqi ümumi bir bağlılığı, üzvi vəhdəti təsdiq edir.

Məsələn, Dədə Qorqud obrazında şamanlıq, ozanlıq, el ağsaqqallığı, müdriklik kimi xüsusiyyətlər ayrı-ayrı funksional göstərişlər kimi vahid obrazın semantik çoxsaxəliliyini ifadə edir. Üstəlik Dədə Qorqud bu boyların yazarı-müəllifi, eyni zamanda hadisələrin iştirakçısıdır. Bu cəhət KDQ-nin mifik zamanı ilə real zamanı arasındakı məsafəni dərk etməyə yardım etməklə yanaşı, oğuznamələrin yazıya qədərki və yazıdan sonrakı taleyini əks etdirir. Dastanların kitablaşma-yazıyaalınma prosesi diqqətdən kənar qala bilməz. KDQ-nin etnomədəni sistemi, dastanlarda ifadə olunan ictimai-siyasi baxışlar, hüquq və dövlətçilik prinsipləri, dini baxışlar, ailə tərbiyəsi, etik, estetik, psixoloji baxışların ardıcıl inkişafı abidənin tarixi rolunu açıqlayır. Bu mənada görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köprülünün "KDQ-ni tərəzinin bir gözünə, bütün türk ədəbiyyatını o biri gözünə qoysaq yenə də "Dədə Qorqud" tərəf ağır gələr", - fikri tamamilə təbii və dəqiq təsir bağışlayır.

KDQ Azərbaycan ədəbiyyatının ictimai-sosioloji, estetik-poetik xüsusiyyətlərini incələmək, izləmək üçün özəvəziz örnəkdir.

Xalq həyatının, düşüncəsinin, təfəkkür tərzinin ilkin aydın ifadə forması kimi diqqətdə saxlanmalıdır.

Batal döyüş-savaş səhnələri, məhrəm insani duyğular, etnik düşüncə ilə bağlı detal və təfərrüat, Vətənə, yurda bağlılıq, qəhrəmanlıq və sədaqət, nifrət və məhəbbət, sevgi və ayrılıq, ölüm və olum fəlsəfəsini dürüst və aydın şəkildə ifadə edən qiymətli söz abidəsidir. Xalqın incə yumor hissini, kinayə tərzini, qədim adət-ənənəsini, mifik düşüncəsini, dürlü-dürlü mərasimlərinin parlaq və dolğun hoyalarla ifadə edən KDQ ölümsüz bir əsərdir.

KDQ zəngin bədii-poetik palitrası ilə də fenomenidir. KDQ-də poetik əhval-ruhiyyə ilə qurulub ki, hər şey içiçədir, daşıyıcı bədii vasitələr yalnız bir-birini izləmir, tamamlamır, eyni zamanda, birgə gəlir, bütöv, monolit təsir bağışlayır. Bədii təəssüratın ifadə vasitələri dəqiqliyi, şübhəliliyi ilə seçilir. KDQ sadəlik və aydınlıq poeziyasıdır, dinamik üslub, dərin, tutarlı bədii dil nümunəsidir.

Dastanların dilinə başdan-başa hopan özünəməxsus nəfəs-ritm və intonasiya, təkrarlar sistemi, soslərin, sözlərin, sintaktik bəndlərin ardıcıl təkrarı, xüsusi alliterasiya və paralellik, bədii formullar, özünə xas metaforalar və bədii təşbehlər elə bir hava, mühit, istilik yaradır ki, "Dədə Qorqud" dünyasına daxil olan hər kəsə unudulmaz təsir bağışlayır. Bu bədii-estetik vasitələrin yaratdığı kosmos zamansız mif ölçüsü ilə ən real, bəşəri duyğuları, münasibətləri fantastik bir dəqiqliklə ifadə edir.

Qədim türklərin sözbə inamı, sözün magik qüvvəsi şəri, yəni xüsusi sırası ilə, deyim tərzini ilə adı danışmaqdan seçilən söz düzümünü yaratmışdır. KDQ-dən gəlib çatan son on iki dastan və ustadnamələrin qədim şəkli olan müqəddimə - atalar sözləri ona görə süjetin ayrılmaz hissəsidir, informatik-semantik yük daşıyır ki, sonrakı hissələrlə onun sistemi eyni olub. Sadəcə yazıya alınanaqədərki dövrdən adı təhkiyə süjetini müəyyən hissələrini daha çox özünü külləşdirmiş, şer həddindən çıxararaq təhkiyələşdirmişdir. Bu məzmun planı ilə bağlıdır. Yəni o yerdə ki şer səviyyəsində məqamlar var (intizar, təlaş, sevgi, sevinc, kədər, qəriblik...), orada ozanı şer kökündən aşağı salmaq mümkün olmayıb. Qopuzun nümunəsində musiqi də burada öz rolunu oynayır. Sonrakı dastanlarda da, məsələn, "Koroğlu"da yalnız şerlər musiqi ilə - sazla oxunur.

"Dədə Qorqud" boylarının vaxtilə şer olması fikri fərziyyədir. Mövcud mətdə yalnız sözlü nəsrədən və ya özünəməxsus Qorqud şerindən söhbət gedə bilər. Müasir ağ şer, sərbəst şer anlayışından fərqli olaraq bu şer öz poetik ölçüləri olan (ritm, ahəng, vurğu, qafiyə, alliterasiya...) şerdir. Öz ifadə məzmun planı, müstəvisi olan "Dədə Qorqud" şəri yalnız "Bilqamıs", "İncil", "Avesta", "Quran" ilə tipoloji müqayisəyə gələn nadir söz sənəti örnəyidir.

Artıq rus, alman, ingilis, fars, gürcü, latış, serb... dillərinə tərcümə olunmuş və dünya türkologiyasının tədqiqat predmeti kimi geniş şəkildə öyrənilməkdə olan "Dədə Qorqud" kitabı milli hüduqları aşaraq beynəlmillət ölçü və vüsət qazanmışdır. Bu baxımdan Avropa-rus alimlərindən V.V.Bartold, K.I.Inostrantsev, A.K.Samoylovic, P.S.Spiridonov, İ.V.Aniçkov, V.V.Velyaminov-Zernov, A.Y.Yakubovskı, V.M.Jir-munski, A.N.Kononov, E.Rossi, O.Hanser, O.Spies, H.Babinger, L.Bazen, V.Eberhard, Y.Kunoş, V.Minorski, Türkiyə alimlərindən Kılıslı Müəllim Rifət, O.Ş.Gökay, M.Ergin, F.Kırzioğlu, P.N.Baratav, C.Öztelli, N.S.Banarlı, B.Ögöl, Ə.B.Ərcilasun, O.Sort-qaya, F.Türkmən, Azərbaycan alimlərindən B.Çobanzadə, Ə.Abid, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Sultanlı, M.Rəfilı, H.Araslı, M.Təhmasib, M.Seyidov, X.Koroğlu, H.Mirzəzadə, Ş.Cəməşidov, T.Hacıyev, S.Əlyarlı, V.Aslanov, F.Zeynalov, P.Xəlilov, S.Əlizadə, C.Heyət, K.Abdullayev, H.Məmmədov, N.Mehdiyev, R.Bədəlov, B.Abdullayev, M.Əlizadə, İ.Məmmədov, Ə.Fərzəli və başqalarının KDQ-nin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş əsərləri bir kitabxana təşkil edəcək qədər zəngindir. Yazıçı Anarın "Dədə Qorqud dünyası" adlı esse-traktatı araşdırma və bədii emosional tutumu ilə seçilən ciddi əsərdir. KDQ-nin rus dilinə bədii tərcüməsi kimi A.Axundovanın nəşri diqqəti cəlb edir. "Dədə Qorqud" mövzusu bədii ədəbiyyatda ayrıca mövzudur. Z.Gökəlp, Səhənd, M.Təhmasib,

Ə.Dəmirçizadə, M.Rzaquluzadə, Anar, N.Xozri, Ə.Muğanlı, A.Abdullazadə bu mövzuda maraqlı bədii əsərlərin müəllifidir.

Azərbaycan xalqının ana kitabı KDQ-dir. Kökü, mənşəyi yurdsevərliyi, dövlət hissini, dostu, düşməni açıb göstərən, könül dünyasını, qan yaddaşını, dünənini, bugünü, sabahı bizə göstərən KDQ yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün türk dünyasının altın kitabı kimi ölməzdir.

Ədəbiyyat:

Короглы X. Огузский героический эпос. М., 1976.

Bayat F. Oğuz Kağan dastanı: tarixi-mifoloji kökləri, təşəkkülü, spesifikasi (dokt. diss.) əlyazma B., 1995.

Qasımlı M.. Aşıq sənəti. B. 1996.

Потанин Г. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. М., 1899

Manas-1000, Ankara, 1997.

Zeki Vəhdi Toğan . Ümumi Türk Tarixinə giriş, İst. 1984.

Cafəroğlu. Türk dili tarixi.

Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. B., 1983.

Kamil Vəli Nərimanoğlu

DAŞ OĞUZ, TAŞ OĞUZ - KDQ-də II, VI, XII boylarda adı çəkilir (II,64¹, VI, 172¹⁰, XII, 192¹, 294^{3-8,12}, 293⁵, 303², 301¹¹, 302¹³, 303²). XII boyda Üç Ok, Boz Ok, bəzi boylarda isə Oğuzlar, Oğuz elləri, Qalın Oğuz elləri kimi də qeyd edilir.

Bu etnos və etnotoponimin birinci tərəfini Saməd Əlizadə "Daş", O.Şaiq və M.F.Kırzioğlu "Taş"/"Daş Oğuz"/"Taş Oğuz oxumuşdur. Bəzi araşdırmalarda Dış Oğuz kimi də rast gəlirik.

Rəşidəddinin "Cami-üt-Təvərix"indəki "Tarixi Oğuzi-Türkan" bəhsində, Yazıçıoğlu Əlinin "Sələuq-namə" əsərində 24 Oğuz bəylərindən 12-si "sağ", 12-si "sol" qola ayrılmış və hər qolun (boyun) damğaları (onqonlarını) verilmişdir.

Əsası M.Kaşğarlı tərəfindən qoyulmuş bu təsnifatla yanaşı tarixi qaynaqlarda Oğuz bəylərinin ərazi bölgüsü və sərhəd hüduqları haqqında məlumatlara da rast gəlinir.

M.F.Kırzioğlu "Bəhr-ül-Ənsab"a əsaslanaraq Daş Oğuz bəylərinin mülk torpaqları və onların sərhədləri barədə yazır: Dəmirçapı Dərbənd, Şirvan, Dondar bəgo; Gəncə, Cavad Aşar bəgo; Urmiya, Salmas Dəkar bəgo; Vəsburaqan-Van gölü ilə Qarabağ və Təbriz arası Rustam bəgo; Sünik-Gökçə göl çevrəsilə Naxçıvan-Qarabağ Oravaz/Aravaz qocaya məxsus idi. İç Oğuz bölgəsinin şərqi kənarında qalan bu (güncü güney və quzey) Azərbaycanda Anadoludan - Van gölü, Həkeri, Mosul, kiçik arsaqların idarəsi altında olan 15 əyalətdən sünik Arsaq, Utı, Salmas, Urmiya kimi 8 əyalət Daş Oğuz bəylərinin idarəsində olmuşdur.

İç Oğuz və Daş Oğuz ifadələrində də anlaşıldığı kimi, Daş Oğuz İç Oğuzla təbə idi. Ümumi başçı İç Oğuzdan seçilirdi.

Salur türkmənlərinin də İçki (İç) Salur, Taşki (Daş) Salur, adlarıyla ikiye ayrıldığı bilinir.

DAYƏ - bax. Dədi.

DAYI - Anarın qardaşı. KDQ-də "Qazılıq qoca oğlu Yegnok boy"unda Yegnok on altı il kafirlər olub dostaq olan atasını qurtarmaq üçün düşməni elinə gətirmək istəyir. Bu vaxt Yegnok yuxuda dayısı Əməni görür. Yuxunu yoldaşlarına danışır. Yegnoyın dayısı bütün boyları toplayır, onlar Yegnoyın atasını xilas edirlər.

"İç Oğuzla Daş Oğuz asi olub Beyrok öldüğü boy"da Üç Oq və Boz Oq tayfaları bir yerdə toplaşanda Qazan adət üzrə evini talan edirdilər. Amma bu dəfə Qazan evini yağmaladıqda Daş Oğuz tayfasını çağırırdı.

Daş Oğuz bəyləri bunu eşitdikdə ədalət saxlayır. Qazanın yanına gəlmirlər.

Qılbaş Qazanın dostunu - düşməni bilmək üçün bir neçə adamla atlanıb, Qazanın dayısı evinə gəldi: "Qazan bunlu oldi. Əlbətdə, dayım Aruz mane gəlsün, - dedi. Qara başım bunaldı, üzünə yağ gəldi. Dəvələrim bozlatdılar, Qaraqədə Qazılıq atların kişnətdilər. Yazı bənzər qızımız-gölinimiz bunlu oldi. Mənim qara başıma gər nələr gəldi. Dayım Aruz gəlsün", - dedi". (D-292¹³)

DEMOKRATIYA - 1 - KDQ-də qədim türk cəmiyyətinin quruluşu və məzmununu nəşs olunub. Bir tərəfdən bu cəmiyyətin dərinliyini, qədimliyini əks etdirməklə dastan öz yaşının qocalığı haqqında təsəvvür yaradır, bir tərəfdən də, qədim cəmiyyətin dürüst təsviri ilə dastan tarixi-elmi mənbəyə çevrilir. Bu tarixilik boylardakı ayrı-ayrı epizodlarda, ictimai səhnələrdə də görünür, ayrı-ayrı titul-sözlərin məzmununda da oxunur. Həmin sözlərin şərhə sadəcə tarixi lüğətçilik deyil, həm də qədim türk dövlətçiliyinin zərər-zərər, qolpə-qolpə açılışdır. Boylarda qul sözü var, ancaq bu söz quldarlıq cəmiyyəti anlayışı yaratmır. Ümumiyyətlə, boylarda qul sözü çoxmənalıdır: yerinə görə, insan, qulluqçu, nökər, əsir mənalarında çıxış edir; qul-xələyiq, qul-qaravaş şəkillərində də işlənir. Dastandakı qullar nəzarət altında deyillər, adi işçilər kimi işləyirlər. Ya bu mühitdə quldarlıq əlaməti yoxdur, ya da marksist fəlsəfədən ictimai quruluşlar haqqında bildiyimiz təyinatlar yalnız Avropa standartına uyğundur, türk-oğuz tarixinin spesifikasiyalarını açmır. Oğuz cəmiyyətində at bütün dinamikanın mənbəyidir: minik üçün yararlı, döyüşdə çox həlledici qüvvədir, hətta qida mənbəyidir - öti yeyilir, südü içilir, tükündən yay üçün istifadə olunur, örkon və s. şeylər toxunur. Bir sözlə, Oğuz cəmiyyəti üçün atdan qiymətli ikinci varlıq, ikinci təbiət qüvvəsi yoxdur. Eyni zamanda dünya tarixinin təsdiqlədiyi kimi heç bir etnos türk qədr atın qədrini bilmir və onun imkanlarından heç kəs türk qədr maksimum istifadə etmir. At türkən - oğuzun qardaşıdır, silahdaşdır. Oğuzdakı qullar at saxlayır, at minirlər. Deməli, at bu qulların da eyni dərəcədə silahdaşdır və atın üstündə hər qul bir döyüşçüdür, cəmiyyətin bir müstəqil şəxsiyyətidir. Təbii ki, qul istədiyi vaxt sahibinin atını minib qaça bilər. O halda hesab etmək gərəkdir ki, qul anlayışı qədim türklərdə bugünkü mənasında çıxış etmir. Məsələn, V əsrdə əsir düşmüş türk Şabalio xana təklif edilir ki, Çin imperatoruna vassal olsun (vassal torpağı, mülkü olan feodaldır, ancaq özündən rütbəli bir feodaldan asılı olur və ona vergi verir. Deməli, Çin impe-

ratoru Şabalioya müstəqil yox, asılı, ona vergi verən xan mövqeyini təklif edirmiş). Xan bu sözün mənasını soruşduqda onu izah edirlər ki, bu bizdəki “qul” deməkdir. Xan təkliflə məmnuniyyətlə razı olur. Yaxud nökər sözü monqolca (nökör) “dost”, “azad döyüşçü”, qədim türkcədə isə “hərbi qulluqçu” mənalarını bildirib. Nökər son mənada orta əsrlər Azərbaycan tarixində də müşahidə olunur.

Sözlərin bu tarixi-semantik təzahürlərindən başqa bir mənə də aşkarlanır: deməli, türkün - oğuzun tarixində, ümumiyyətlə, insana daimi humanist münasibət olub - eyni hüquqlu şəxslərə də, asılı insanlara da - qula, nökərə də normal insani münasibət bəslənib. Sözlərin mənasında tarixi-ictimai məzmunu oxumaq baxımından XIII əsr Azərbaycan şairi İzzəddin Həsənoğlunun bu beyti maraqlıdır: Həsənoğlu sənə gərqi duaçdır, vəli sadiq. Nə sadiq - sadiqi-bəndə, nə bəndə - bəndeyi-çakər. Burada qul (bəndə) və nökər (çakər) sözünün ikisi də var. Hər ikisi də yuxarıdakı müsbət ictimai məzmunlarda çıxış edir. Hər iki söz “duaçı” sözü ilə qarşılaşdırılır: “duaçı” “sədaqətsiz”, “məcburi icraçı” kimi çıxış edir. Belə söylənir: duaçın olsam da, sadiqəm. Yəni adətən duaçılıqda asılı, məcburi itaət-karlıq olur, ancaq burada aşiq məşuqəyə sədaqətini iqrar edir. Və daha maraqlısı budur ki, sədaqətin təyini “qul”dur: Nə sadiq - sadiqi - bəndə (necə sadiqsən - qul kimi sadiqəm). Və sonra: Nə bəndə - bəndeyi - çakər (necə qulsan - nöker kimi qulam). Bu “qul” və “nökər” qədim türk cəmiyyətindəki ictimai xislətlərdəndir. Görünür, başqa etnoslarda, ayrı-ayrı dinastiya-ların idarəsi zamanı asılı insanlara ögey münasibətlər olub, türkün mövqeyi tarixdə zəiflədikcə və hakim şəxslərin asılı fərdlərə münasibətləri sərtlədikcə cəmiyyətdə qullar, nökerlər bütün hüquqlarını itirmiş, həqirlənmiş və sözlər də (qul, nökər sözləri) bugünkü lüğəti mənasını almışdır.

Qədim Türk cəmiyyətində kamil humanizmin təsadüfi deyil. Bu, mükəmməl dövlətçiliklə bağlıdır. Dində-ortada seçmə (xas) bəylər, sağ tərəfdə sağlar, sol tərəfdə sollar, eşikdə də qaydaya - intizama nəzarət edən yaxınlar:

“Sağda oturan sağ bəglər,
Solda oturan sol bəglər,
Eşikdəki inağlar,
Dübdə oturan xas bəglər”.

KDQ-nin elmi mənbə kimi yaranmasına, dəqiq tarixi məlumat verməsinə inanmaq üçün orta əsrlərə aid Oğuz tarixlərinə nəzər salmaq kifayətdir. Bu baxımdan V.Bartoldun Yazıçıoğlunun “Tarixül-Səlcuq” (XV əsr) əsəri ilə müqayisəsi maraqlıdır. Müqayisə etdiyi parçalardan aydın olur ki, KDQ ilə Yazıçıoğlunun tarix əsərinin təkcə məzmunu uyğun deyil, mətnlər bütünlüklə cümlə-cümlə, kəlmə-kəlmə üst-üstə düşür. Aydındır ki, biri o birindən götürülüb. Hansı hansından? Əlbəttə, KDQ ilkindir. Bu tarixi mənbələrin hamısından daha qədimi “Dədə Qorqud”dur. Əslində həqiqi tarix məhz KDQ-dir, tarix sayılan məlumatlar isə mövcud halında rəvayətlərdir. Bu baxımdan bir müqayisə maraqlıdır. Qədim türklərdə ikihakimiyətlik olub: xaqan (kağan) hakimiyyəti və şah hakimiyyəti (çarhıq). Xaqan cəmiyyətdə dünyəvi hakimiyyət sahibidir, maddi şeylərə, əmlakə cavabdeh deyil. Şah isə həmin xaqanlığın əmlakına, xəzinəsinə yiyəlik edir. Xaqan səsvermə yolu ilə xanlardan müəyyən müddətə seçilirdi, şah isə hakimiyyətini irsən

qəbul edirdi. KDQ-də həmin ikihakimiyətlik görünür: Bayındır xan xanlar xanıdır - xaqandır. Qazan xan isə bəylər bəyidir, sadəcə xandır. Bu, padşah rütbəsidir. Təsadiqi deyil ki, Qazan xanın sözündən inciyib divanı tərk edən Bəkilə qadını məsləhət verərək deyir ki: “Padşahlar Tanrının kölgəsidir”. (D-240³)

Belə bir fikirlə qəti razılaşmaq olmaz ki, guya Bayındır xan obrazı dastanlara ozanlar tərəfindən sonralar əlavə olunmuşdur. Bu, həmin tarixi ikihakimiyətliyi qiymətləndirməkdir. Xanlar xanı Bayındır xan əslində xaqandır. Lakin dastanda mülki məsələlər, hərbi sursat, xəzinə-əmlak məsələləri ilk planda olduğu üçün Qazan xan, yəni şahlıq hakimiyyəti ön plandadır, Qazan xan ona görə fəal obrazdır. Deməli, KDQ-də təsvir olunan Qalın Oğuz dövlətində ən qədim türk dövlət quruluşunun modeli görünür - xaqan və padşah kimi iki hökmdar hakimidir. VI-VIII əsrlərə aid türk yazılı abidələrində artıq xaqanlığın öz dövrünü qurtardığı söylənir: “İlliq budun ertim, ilim amtı kanı?... Kağanlıq budun ertim, kağanım kanı?” (Dövləti olan xalq idim, dövlətim indi hanı?... Xaqanı olan xalq idim, xaqanı ham?) Deməli, KDQ-dəki hadisələr Orxon abidələrində artıq arxaikləşmişdir. Burada daha bir paralel diqqət yetirmək maraqlıdır. Göründüyü kimi, Kül Tiqin abidəsində bugünkü “dövlət” mənasında məhz “el” (il) sözü işlənir. KDQ-də də Qalın Oğuz dövləti Qalın Oğuz eli kimi təqdim olunur. Azərbaycan Oğuznaməsindəki hadisələri tarixin daha qədim və dərin qatlarına bağlayan bu qədər kəsərli, qarşıdurulmaz faktlarla hesablaşmaq gərəkdir.

Dastanda qədim türk dövlətçiliyini və onun tərkib hissəsi kimi türk demokratiyasının qədimliyini əyani şəkildə qavramaq üçün boylardakı konkret hadisələrə diqqət yetirək. Birinci və üçüncü boylardan bəzi ictimai-tarixi epizodlar.

Dastanın birinci boyunda Oğuzun tarixi keçmişini haqqında, mifoloji düşüncəsi, adət-ənənələri, antropoloji əlamətləri haqqında tarixi-elmi bilik nəzərə çarpır. Boyun başlanğıcından Oğuzun dövlətçiliyi ilə bağlı məlumat diqqəti çəkir.

Aydın olur ki, Oğuz dövləti bəyliklərdən ibarətdir. Bu bəyliklərin hamısı bir mərkəzə tabedir. Dövlətin başçısı xanlar xanıdır. Xanlar xanı ən böyük vəzifədir. Burada və ümumiyyətlə, dastanda bəzən xan və bəy titullarının üst-üstə gəlməsini görürük. Məsələn, bu ifadələrə diqqət yetirək: “Məgər, Dirsə xan derlərdi bir bəgün oğlu-qızı yox idi”. (D-11¹) O biri boylarda da belə mənə uyğunluğu görünür. “Dəli Dondar aydır: - Bəli xan Qazan, məsləhətdir”. (D-37¹) Yaxud: “Qazan bəg burada yurdlan xəbərleşmiş, görəlmiş xanım nə xəbərleşmiş” (D-44⁴) və s. Ancaq duyulur ki, bu, bir sıra hallarda ya rəsmi məzmun daşımır, ya da sadəcə üslubi tətbiqdir. Xanın bəydən yüksək rütbə olması şəksiz təsdiqlənir. Məsələn, xanlar xanı xan Bayındıra heç yerdə bəy deyə müraciət olunmur. Yaxud Dirsə xanın oğluna bəylik verməsindən söhbət gedirsə, deməli, bəylik aşağı tituldur. Bu Qalın Oğuz dövlətində bəyliklərin başçıların yığıncaqları olur, bu yığıncaqlarda dövlətin müxtəlif məsələləri müzakirə olunur, qərarlar çıxarılır. Bundan əlavə, mütləq bir yığıncaq da olurmuş: “Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərun qonaqlardı”. (D-10⁴) Bu bizim

bugünkü təbirlə dövlətin varlığının şərti olmuş bir günün qeyd olunmasıdır. Görünür, ildə bir kərə keçirilən bu bayram mərasimində dövlətçilik üçün gərəklili olan bir məsələ gündəlik sayılmış. Məsələn, bu boyda (fəsildə) Bayındır xanın Oğuz bəglərini müxtəlif məqamlarda oturması əslində məzmunca dövlətçilik işidir. Əgər övladı, oğlu-qızı olmayan bəy qara otaqda oturdulursa, bəy bunu təhqir kimi qəbul edərsə, deməli bu, cəzadır, dövlət tədbiridir. Niyə əvvəlki illərdə yox, məhz bu dəfə həmin cəzaya əl atılır? Deməli, müharibə nəticəsində, təbii fəlakətdən - zəlzələdənmi, taun - cuma xəstəliyindənmi Qalın Oğuz elində əhalinin sayı azalmışdır. İndi dövlət başçısı nəsil artımını ilin yubiley gündəliyinə çıxarmışdır. Deməli, türk dövlətçiliyində əhalinin artımına tarixən nəzarət olunmuşdur (xalqların böyük mühacirətlərinin həmişə şərqdən qərbə əhalinin sıx olduğu yerdən seyrək olduğu istiqamətə getdiyini xatırlayın).

Bu dövlətdə və bu cəmiyyətdə kult anlayışı güclüdür. Və maraqlıdır ki, dövlət və ailə kultları bir-birini tamamlayır. Məsələn, oğlundan Dirsə xana böhtan atanda bir dəstə namərd Buğacın xanın ata-anasını təhqir etdiyini söyləyir: “Ağ saqallu qocanın ağzın sögdü, ağ birçəkli qarının südin dartdı”. (D-19⁵) Bu təbii görünür, valideyn hörmətinin müqəddəsliyi daimi olub. Hətta Salur Qazan boyunda Qazan xan qoca anasını sağ-salamat verərsə, qalan hər şeyi düşməne keçəcəyini vəd edir. Ancaq iş onda deyil ki, Dirsə xan öz ata-anasının təhqir olunmasına yol verməz - əsas odur ki, ağsaqqal-ağbirçək kultunun pozulmasına yuxarıdan, dövlət səviyyəsindən nəzarət olunur. Buna görə də namərdlər Dirsə xanı belə hədələyirlər: “Aqan durı sulardan xəbər keçə, arqurı yatan Ala dağdan təbər aş, xanlar xanı Bayındıra xəbər var... Gəzdigüdüdən öldüğün yeg ola, Bayındır xan səni çağıra, sana qatı qəzəb eyləyə”. (D-19⁷) O biri namərd dəstəsi isə belə böhtan söyləyir: “...al şərabin itisindən aldı-ıçdı, anasilo söhbət eylədi, atasına qəsd eylədi”. (D-20⁴) Bunlar da bu xəbərin Bayındır xana çatacağı ilə Dirsə xanı hədələyirlər. Aydın olur ki, Qalın Oğuz elində qeyri-adi təbiiçilik mövcuddur. Həyat yoldaşının namusuna cavabdehlik Dirsə xanın şəxsi işi deyil: Dirsə xan və hamı bu işdə cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır. Adət-ənənənin, tərbiyənin pozulmasını qatı qəzəb gözləyir. Buna görə də oğuz-türk ailəsi namusludur. Buna görə Qalın Oğuz dövlətində ərə və arvada, yəni indiki təbirlə həyat yoldaşına halal deyirlər. Bu sözün əksi haramdır. Deməli, türkün ailə quruculuğunda halallıq, namus-şərəf dövlətin qanunu ilə qorunan ictimai keyfiyyət olub.

Dastanın ilk boyundan görünür ki, Oğuz elində və ümumiyyətlə, türk coğrafiyasında insan uşaqlığından qocalana qədər, beşik evindən gər evinədək ictimai himayəyədir. Və şəxsiyyətin tanınmasında, qiymətləndirilməsində mərhələlər var. Burada da ailə və dövlət institutlarının bir-biri ilə əlaqəsi, bir inkişaf xətti təşkil etməsi görünür. Məsələn, Dirsə xanın oğlunun vətəndaş kimi qəbul olunması onun Bayındır xanın buğasını basmasından başlanır. Bu, şəxsiyyətin fiziki qəbuludur. Buğanı məğlub etdiyi üçün ona Buğac adı verirlər. Oğuz elində Vətəni qorumaq, döyüşlərdə yaşamaq vətəndaşlığın mühüm faktoru olduğundan bu fiziki etiraf stimulu hələddir. Bu vaxt Buğacın on beş yaşı vardı. Bu, elə-belə adı rəqəm deyil, erkək türkün kişilik (erlik) vaxtıdır. Hə-

min vaxt dastandakı hadisənin iqlim coğrafiyası haqqında da təsəvvür verir - deməli, bu oğul isti yerin övlədidir.

Bu iqlim ifrat istilik əlaməti zonasına da düşmüş, məhz bizim bu gün yaşadığımız Azərbaycanın, Səfəvi İsmayılı 14 yaşında şahlıq taxtına qaldıran torpağın iqlimidir. Göstərdiyi fiziki imkana, verdiyi fiziki güc imtahanına görə ona bir bəyliyin daxilində rütbə-taxt düşürdü. Ona atası bəylik verir, öz atasının kölgəsində, onun yardımını, məsləhəti ilə bəylik edə bilirdi. İkinci mərhələdə ümumdövlət səviyyəsində mövqə tutur - ona xanlar xanı Bayındır xan bəylik verir. Birinci bəylikdə Dədə Qorqudun məsləhəti əsasdır - o, siyasi ağsaqqal deyil, ancaq Bayındır xan siyasi ağsaqqaldır. İkinci bəylik ictimai əhatənin, bəylik mühtinin Buğaca münasibətinin nəticəsidir. Bəyliyin xanı Dirsənin qırx igidi (bu, bəyliyin ordusu, hərbi qüvvəsi deməkdir) Buğacın istedadını görür, onun gələcək yüksəlişinə qısqanır və onu məhv etməyə çalışır. Həm də Buğac o dərəcədə qəhrəmandır ki, qırx igid (artıq bu mərtəbədə onlar qırx namərddir) onu məhz öz atasının əlilə qətlə yetirməyi mümkün bilir. Beləliklə, dövlət Buğacı yetgin şəxsiyyət kimi qiymətləndirir, ona bəylik verir. Yəni artıq Buğac özü qırx igidin sərkərdəsidir.

Boyda bir məqam da diqqəti çəkir: burada ziddiyyət, Buğacla qırx igidin, qırx igidlə Dirsənin arasındakı ədavət bəyliyin içindədir, “marksist” təbirlə desək, sinfi konflikt şəklini almayıb. Ona görə asanlıqla aradan götürülür, ümumdövlət səviyyəsinə çıxmadan həll olunur. Dastanın sonundakı ziddiyyətlərin, bəyliklərin arasındakı münasibətin Qalın Oğuz dövlətini məhv etdiyini xatırlayaq. Ümumiyyətlə tarixən həmişə türk xarici qüvvələrlə döyüşdə güclü olub, qalib çıxıb. Türk içəridən ziddiyyətin qarşısında aciz olub; türk özü özünə qalib gələ bilmir, özü-özünə məğlub olur. Bu boyda da ziddiyyət daxili didişməyə çevrilə bilirdi. Onun qarşısını qadın ana müdrikliyi alır. Anası Buğacı Dirsə xanla barişdirir, ata ilə oğul arasında ədavət yaranmasına imkan vermir. Əks halda Dirsə xanın bəyliyinə aqibəti pis olardı. Boyda ikinci dəfədir ki, qadın sözünün eşidilməsi xoşbəxt nəticə verir. Dirsə qara otaq hadisəsindən evinə qəzəblə qayıdarkən də xanın qəzəbini öz qadını soyudur. Qadını Dirsə xanın qəzəbinə bu sözlərlə cavab verir: “...bana qəzəb etmə! İncinib acı sözlər söyləmə! ...Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil! Ac görşən, doydurgil, yalincıq görşən, donatgil... Ola kim, bir ağzı dualımın alqışıyla Tanrı bizə bir batman əyal verə”. (D-13³) Bu məqamda dastanda bu sözlər söylənir: “Dirsə xan dişi əhlinin söziylə ulu toy eylədi”. (D-14¹¹) “Dişi əhli” ifadəsi göstərir ki, Qalın Oğuz elində güclü patriarxat ruhu hakimidir. Bununla belə qadın sözünə böyük hörmət var. Bu, türkün qadına münasibətində “Ana haqqı Tanrı haqqıdır” kimi özəli qanun varlığıdır.

Boyda daha bir sıra detallar var ki, bunlar oğuzun - türkün qədim həyat tərzini, mədəni səviyyəsi, adət-davranışları, estetik düşüncəsi və s. haqqında məlumat verir. Dirsə xanın övladının dünyaya gəlməsi haqqında ilk söz budur: “...bir neçə müddətdən sonra bir oğul doğurdu. Oğlanıqını dayələrə verdi, saqlatdı” (D-15⁴) - dayə anlayışı qədim türkün anaya və övlada qayğı mədəniyyətinin göstəricilərindəndir. Kərpə anadan tamam tərifi olu-

nub, dayələrə verilib. Bu halda dayə uşağın yalnız qidası ilə yox, həm də fiziki və əqli tərbiyəsi ilə məşğul olur. Bu, yüksək səviyyəli cəmiyyətin faktorudur. Qadını Dirsə xana belə müraciət edir: "Xan babamın göyğüsü, Qadın ananın segisi, Atam-anam verdiği, Göz açuban gördüğüm, Könül verib sevdiğim a Dirsə xan". (D-24) Burada qədim türkün bütöv nikah-əvlənmə məəcəlləsi əks olunur: qızın ərə köçməsinə ata-ananın ciddi iştirakı var - babamın (atamın) göyğüsü, ananın segisi deyilir. Və deməli, ata və ana birgə razılıq verir. Eyni zamanda qadın "göz açuban gördüğüm" (yəni başqa heç kəsdə gözü olmayıb), "könül verib sevdiğim" (yəni qız özü bəyənməyə, getməzdi) ifadələrini işlədir. Beləliklə, qızın ərə seçməkdə hüququ söylənir. Bu, yüksək demokratik cəmiyyətin xüsusiyyətidir. Həmin cəmiyyətdə qadın hüququnu bu sözlər də təsdiqləyir - Dirsə xan qadınına, qadını da ona eyni sözlər-təyinlərlə müraciət edir: "Bərü gəlgi, başum baxtı, evüm taxtı". (D-12*)

Maraqlıdır ki, Bayındır xanın illik hesabat və proqram səviyyəli yığıncağında yenə övlad problemi qalxır. Oğuz bəylərindən Baybörə oğul istəyini bildirir. Məhz oğul dərdi olduğu üçün bu arzu ailə səviyyəsindən çıxır, dövlət yığıncağında alqışı - qarğıışı Tanrı yanında eşidilən Oğuz bəylərinin duaları mərtəbəsinə qaldırılır. Baybörə övladsız deyil, yəni Dirsə xanın halında deyil, onun qızları var. Ata məhz vətən, xalq mənafeyi üçün oğul istəyir. O deyir ki, Bayındır xana onun oğlu qulluq göstərsin. Düzdür, Baybörə gələcəkdə öz taxtının da boş qalacağından narahatlığını bildirir. Ancaq öz taxtı da dövlət strukturuna daxildir: Oğuz xanlarından biri kimi Baybörə taxtı dövlətin hissəsidir.

Bu boyda iki dövlət strukturu ilə bağlı təsəvvür bir qədər də genişlənir. Bəylərin Bayındır xana nəzərən oturuşu onların idarəçilikdəki mövqeyi ilə bağlıdır. Bayındır xanın qarşısında Qaragünə oğlu Qarabudaq dayanır (oturmur, məhz dayanır). Bu Qarabudaq Bayındır xanın kürəkəni Qazan xanın qardaşı oğlu və kürəkənidir. Ancaq bu yerdə ona görə dayanmır. Ona görə dayanır ki, Həmidlən Mərdin qalasını yıxıb, dəmir yaylı Qıpçaq Məliyə qan qusdurub, Qazanın qızını qəhrəmanlıqla (ərliklə) alıb, Oğuzun ağsaqqalları görəndə bu igidə əhsən deyirlər; Şöklü Məliyə mərkəzdən Qazan xan cumanda sol cinaha məhz həmin Dəli Qarabudaq başçılıq edirdi. Sağ yanında Qazanın oğlu Uruz durur. Uruzun hələ şücaəti məlum deyil, ancaq Qazan xanın təyinləri içərisində "Xan Uruzun ağası" adlı nişan var. Deməli, onun ləyaqəti şəksizdir (həm də növbəti boyun qəhrəmanı məhz o olacaqdır). Sağ yanda durmaq daha artıq mütəbərlik əlamətidir. Ola bilsin ki, burada qohumluq dərəcəsinin də rolu var. Xatırlayaq ki, Bamsı Beyroyin bazirganlar gələn məclisdə atasının sağ tərəfində oturması vurğulanır. Bayındırın sol yanında Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnək durur. Bu homin Yegnəkdir ki, Qalın Oğuz bəylərini bir-bir atından yıxıb, belində qurqurma qurşağı, qulağında altın küpəsi var. Həmin sistem Qalın Oğuzda parlamentsayağı bir idarədir.

Bu boyda (fəsildə) Oğuz dövlətçiliyinin bir maraqlı detali da var: mərasim səcyyəli yarışlarda (görünür, bunun başqa məqamları da var) mahalın hakimi qalibi öz vəzifəsi ilə mükafatlandırır. Boyda belə bir səhnə var: Bamsı Beyrək ozan libasında, oli qopuzlu nişanlısının toy mərasiminə gəlir; keçirilən yarışda bəylərə

qoşulur və udur. Qazan xan deyir: "Dölü ozan, dövlətin dərdi (bəxtin gətirdi - T.N.). Bəglər, bugünkü bəgligim bunun olsun". (D-111*) Dünya demokratiyası tarixində belə mərdanə demokratiya tayı yoxdur. İnsan hüququna, şəxsi ləyaqətə heç yerdə belə qiymət verilməyib ki, hakimiyyətin sahibi qalibi mükafatlandırmaq üçün qələbənin məzmununa uyğun neçə günlüyə-sə hakimiyyət səlahiyyətlərindən əl çəksin, səlahiyyətlərini şərtləri udmuş şəxsə versin. Bu mükafat üsulu ölkədə insanları igidliyə, qəhrəmanlığa çağırır. Burada məsələnin başqa tərəfi də var: müvəqqəti bəylik (hakimiyyət) alan da yetkin adam olmalıdır ki, dövlətçilik əziyyət çəkməsin. Deməli, bu cəmiyyətdə insanların fiziki-əqli-əxlaqi tərbiyəsi bir bütövlük təşkil edib. Deməli, bu cəmiyyət son dərəcə yetkin olub.

Ədəbiyyat:

Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967.

Кононов А.Н. Родословная туркмен. М.-Л., 1958.

Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане в XVI - начале XIX вв., Л., 1949.

Бартольд В.В. Сочинения. М., 1968.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.

Tofiq Hacıyev

DEMOKRATIYA - 2 - Ciddi yanaşsaq Dastanda xalq hakimiyyətinin izinə belə rast gəlmək mümkün deyil. Feodal adət-ənənələrinin tərənnümündən ibarət olan Dastanı zadəganlar və zadəganlıq dastanı kimi qəbul etmək daha düzgündür. Demokratik elementlər özünü göstərir. Bu istiqamətdə ən çox diqqəti "ədalət" anlayışı ilə bağlı məqamlar çəkir. Beyrəklə naibləri arasında baş verəcək münafişə belə yoluna qoyulur. Beyrək özünün qızıl qaftan geyməsinin naiblərinə toxunduğunu hiss edərək deyir: "bu gün mən geydim, yarın naibim geysin, qırx günə təkin sıravardı geyəyin". Və yaxud Təpəgözə kəsik kəsərək gündə yeməyə iki kişi və onlarla qoyun verirlər. Üç oğlu olan birini verdi ikisi qaldı, ikisi olan birini verdi, biri qaldı. Bərabərlik və ədalət cəmiyyətdə bu şəkildə özünü göstərir. Bəylə çoban arasında fərq qoyulmur. Ədalət prinsipi demokratiyanın əsas özül prinsipi kimi və hələlik yeganə təmsilçisi kimi çıxış edir.

Kamal Abdulla

DƏDƏ - KDQ boylarının dilində "ata", "baba" sözləriylə yanaşı işlənən bir söz. Lüğəti "baba" mənasında "Salur Qazan tutsaq olub Uruz çıxardığı boy"da bir kişi Bayandır xandan söhbət gedən zaman Qazan xanın oğlu Uruza deyir: "Yox, ol ananın babasıdır, sən dədəndir" (D-282). Sonralar fars və ərəb dillərinə də keçən, M.Kaşqarlının "Divanü-lügatit - türk" əsərində Oğuzca olduğu qeyd edilən, "dədə" sözünün "cədd, oedad" mənası da var. Qədim inanışlarla bağlı olub mənəvi-ruhani ata özəlliyi daşıyır və ulus ağsaqqalının, soy başçısının ruhuna tapınmağın izini yaşadır. Pir, ocaq adlarında da yüksək tezliyə malikdir. Məs., Azərbaycanın Tovuz bölgəsində Aldədə ocağı ("Aldədə olur möcüzat zühur" (Aşıq Ələsgər), və ya Şamaxıdakı müqəddəs daşının şəfəverici gücünə inanıldığı Dədə Günəş piri və b. kimi.

Görünməzlər dünyasıyla, ilahi aləmlə bağlılıq əlamətlərini özündə daşıyan (təsəvvüf sistemində rəmzi - ürəni səcyyəlidir. Bir çox təriqətlərdə mürəbbi adı bildirir. Bəxtəşilikdə Peyğəmbər soyundan gələnlərə "Dədə" deyilir), gündəlik həyatda "dədə-baba" kimi də işləyə bilən bu anlayış milli - dini əfsanə qəhrəmanlarına, övliyalıq qatına yetişənlərə və din ulularına verilən ad idi. Ən sayılan el aşıqları bu adla bilinir, tanınırdı (Dədə Qasım, Dədə Yunus, Dədə Ali və b.).

"Gəyibdən dürlü xəbərlər söyləyən, Haq - toalanın könlünə ilham etdiyi" övliya Qorqudun adı KDQ-də 4 dəfə "Ata" sözüylə (D-2), 50 dəfədən də çox "Dədə(dəm)" sözüylə işlənir ("Dədəm Qorqud gələbən boy boyladı, soy soyladı..."). Mətdə 18 dəfə "Dədə" adı, birçox dəfə də Dəli Qarçarın dilindən Dədə Qorquda müraciətlə "Dədə Sultan" (D-88) ifadəsi keçir.

Cəlal Bəydili

DƏDƏ QORQUD, DƏDƏM QORQUD - bax. QorqudAta.

"DƏDƏ QORQUD" - İran İslam Cümhuriyyətində 1979 ildə çap olunmuş ədəbi-bədii jurnal.

1979 il fevral çevrilişi nəticəsində İranda Pəhləvi hakimiyyətinə son qoyuldu və səhiyyə üsul-idarəsi dövründəki bir sıra qadağalar ləğv edildi.

İmam Xomeyninin hakimiyyət başına gəlməsi ilə Cənubi Azərbaycanın əhalisi bir sıra demokratik güzəştlər öldə etdi. Bu güzəştlər ziyalıların milli mədəniyyətin inkişafı istiqamətində əl-qol açmasına, məarif, mədəniyyət, milli dilə mətubatin fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratdı. Qısa bir müddətdə Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində "Koroğlu", "Ülkər", "Günəş", "Yeniöl", "Varlıq", "Yoldaş", "İnqilab yolunda", "Dədə Qorqud" kimi ədəbi-bədii jurnallar, "Sohor" və d. adlarda qəzetlər nəşr edildi.

Fars və ingilis dilində nəşr edilən "Keyhan Həvayi" həftəliyinin bir neçə səhifəsində Azərbaycan dilinə yer verildi. Lakin təəssüf ki, bu qəzet və jurnalların çoxu uzun ömürlü olmadı, dövlət tərəfindən fəaliyyətləri dayandırıldı.

Bələ qısa ömürlü nəşrlərdən biri də aylıq "Dədə Qorqud" jurnalıdır. Jurnalın cəmi on beş sayı işiç üzü görüb. Jurnalın saylarında nəşr tarixi, redaksiya heyəti və redaktoru haqqında məlumat verilməyib. Jurnalın ayrı-ayrı saylarında xalqımızın zəngin folklor nümunələrinə, klassik və müasir ədəbiyyatımızın müxtəlif növlərinə aid maraqlı məlumatlara rast gəlik.

Bu baxımdan "Oğuz Xaqan kimdir?", "Sarı Aşıq", "Məsihi", "Məhəmməd Hədi", "Nizami Gəncəvi", "Manas", "Arzu və Qənbər", "Çoban Həbib" haqqında ayrı-ayrı saylarda verilən məlumatlar və Aşıq Bəsti, Aşıq Nəbat, Aşıq Qurbanı, Aşıq Ehsani, Mehri xanımın qoşmalarından nümunələr xüsusi maraq doğurur.

Jurnalda KDQ boylarına da xüsusi yer ayrılıb, "Dədə Qorqud kimdir", "Dünya elmi fikri Dədə Qorqudun yaranması haqqında", "Dəli Dəmir", "Sarı Qulbaş haqqında" (xalq əfsanəsi), "Qaracəq Çoban" barədə qısa və yığcam yazılar, H.Ə.Ətəyov, S.Salman, H.Törən, Əloğlu və d. müasir şairlərin Dədə Qorquda həsr etdikləri şeirlər verilmişdir. Bu yazıları oyanılaşdıran illüstrasiyalar isə nöinki jurnalın tərtibatı ilə moşğ-

ul olan redaksiya heyətinin KDQ eposuna qarşı dərin sevgi və maraqlarından, həm də yüksək peşəkarlıqlarından xəbər verir.

"DƏDƏ QORQUD" - KDQ motivləri əsasında çəkilmiş iki seriyalı rəngli Azərbaycan bədii filmi. Abidinin bəşəri idealları, insani ruhu, tarixi vəsəti, fəlsəfi dərinliyi filmə qorunub saxlanmışdır. Filmin müəllifləri vətənpərvərlik, insansevərlik, mərdlik, tarixə bağlılıq, qan yaddaşı kimi əxlaqi-mənəvi problemləri KDQ motivləri, obrazları, ideyası əsasında müasir kontekstdə yüksək sənət dilində təqdim etməyi nail olmuşlar.

Filmin ssenari müəllifi Anar, quruluşçu rejissoru Tofiq Tağızadə, quruluşçu operatoru Rəsim İsmayılov, quruluşçu rəssamı Nadir Zeynalov, geyim üzrə rəssamı Bədurə Əfqanlı, bəstəkarı Emin Sabitoğlu, səs operatoru Vladimir Savindir. Əsas rollarda: Həsən Məmmədov-(Dədə Qorqud), Həşim Qadoyev (Qazan xan), Rəsim Balayev (Beyrək), Leyla Şixlinskaya (Baniççək), Şəfiqə Məmmədov (Burla xatun), Givi Toxadze (Alp Aruz), Fərhad Yusifov (Tural), Həmid Qurbanov (Qıpçaq Məlik), Elçin Məmmədov (Qaracəq Çoban), Dilarə Yusifova (Günəl), İnarə Quliyeva (Selcan) çəkilmişlər.

Film dünyanın bir sıra ölkələrində nümayiş etdirilmiş, rus dilinə dublyaj olunmuşdur.

Hazırda KDQ motivləri əsasında çoxseriyalı televiziya filmi çəkilməkdədir.

Türkiyə televiziyasında hazırlanmış çoxseriyalı "Dədə Qorqud" cizgi filmi (1988) ölkədə populyardır.

"DƏDƏ QORQUD" - musiqili, xoreoqrafik tamaşa. Rejissurası respublikanın xalq artisti S.Dadaşovun, rəqslərin quruluşu İ.İ.Arbatovun, ssenarisi Ə.Dəmirçizadənin, musiqisi C.Cahangirovun və Q.Salahovun, geyim və dekorlar respublikanın xalq rəssamı K.Kazımzadənin idi. Solistlər Z.Adıgözəlov (Dədə Qorqud), Xan Şuşinski və b. idilər. Əsər 1943 ildə filarmoniyada tamaşaya qoyulmuşdur. Burada filarmoniyanın xoru, rəqs ansamblı və xalq çalğı alətləri orkestri iştirak etmişdir. İlk baxışa rəhbərlik edən Ü.Hacıbəyov tamaşanı yüksək qiymətləndirmiş, C.Cahangirova bu mövzu əsasında opera yazmağı məsləhət görmüşdü. C.Cahangirovun xatirələrində yazdığı kimi əsər uzun müddət repertuardan düşməmiş, tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılanmışdı.

Ədəbiyyat:

Hacıbəyov Ü. haqqında söz. B., 1990.

"DƏDƏ QORQUD DASTANLARI" - ("Kommunist qəz" 26 mart 1957. Barət məqaləsi) Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət abidələrindən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud" adı ilə məşhur olan qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Xalqımızın orta əsrlər həyatında baş vermiş tarixi, mədəni hadisələrin öyrənilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan bu zəngin xalq yaradıcılığı məhsulu son illərdə böyük bir yanlışlıq nəticəsi olaraq düzgün qiymətləndirilməmiş, hətta Azərbaycan xalqı ilə əlaqəli olmayan zororlu bir əsər kimi qələmə verilmişdi. Tariximizin, ədəbiyyatımızın, dilimizin, folklorumuzun, etnoqrafiyamızın öyrənilməsi üçün çox zəngin bir mənbə olan bu qiymətli abidəni marksizm-leninizm nöqteyi-nəzərindən elmi,

obyektiv bir şəkildə tədqiq etmək alimlərimizin qarşısında duran təxirəsalınmaz şərəfli bir vəzifədir.

Bu canhanşümül abidə hələ keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq məşhur şərqşünasların diqqətini cəlb etmişdir.

Əsərin ilk nüsxəsinə XIX əsrin əvvəllərində Almaniyada Drezden kitabxanasında təsadüf edilmişdir. Həmin kitabxananın kataloqunu tərtib edən Fleyşer əlyazmasının üstündə olan bir qeydə əsaslanaraq əsəri XVI əsr kataloquna daxil etmişdir. 1815 ildə şərqşünas Dits həmin əlyazmasının üzünü çıxardaraq Berlin kitabxanasına gətirmiş və "Təpəgöz" boyunu da alman dilinə tərcüməsilə birlikdə nəşr etmişdir. Dits həmin nəşr münasibətilə yazdığı məqalədə "Təpəgöz" boyunu Homerin "Odisseyə"si ilə müqayisə etmiş, hətta "Odisseyə"nin yaradılmasında bu boydan istifadə olduğunu söyləməklə əsərin çox qədim olması iddiasını irəli sürmüşdür.

Sonra bu abidə böyük rus alimi Bartoldun diqqətini cəlb etmişdir. Bartold 1894 ildə "Zapiski Vostočnoqo Otdeleniə İmperatorskoqo Russkoqo Obhestva" adlı məcmuənin VIII cildində bu əsər haqqında ümumi məlumat vermiş və "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nu rusçaya tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Akademikin bu təşəbbüsü rus şərqşünasları içərisində böyük maraq oyatmış, həmin məcmuənin sonrakı nömrələrində Tumanski, Divaev, İnostrantsev və daha bir sıra başqa alimlər ciddi elmi-tənqidi məqalələr yazmışlar. Sonrakı illərdə Bartold əsərin daha bir neçə boyunu rusçaya tərcüməsi ilə birlikdə çapa hazırlanmışdır. Bartoldun həmin bu tərcüməsi 1950 ildə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil institutu tərəfindən nəşr edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu abidə haqqında Türkiyə alimləri də tədqiqat aparmışlar. 1916 ildə Kılıslı Müəllim Rifət əsəri Berlin nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə nəşr etmişdir. Lakin nəşir əsərin bir sıra yerlərini oxuya bilməmiş, bəzən təhrif etmiş, bəzən isə doğrudan-doğruya oxuya bilmədiyini göstərən xüsusi işarələr qoymuşdur.

1938 ildə yenə də türk alimi Orxan Şaiq Gökyay əsəri yeni əlifbada nəşr etdirmişdir. Eyni ildə əsər latın əlifbası ilə Bakıda nəşr edilmişdir. Son illərdə İtaliya şərqşünası, professor Rossi bu abidənin başqa bir nüsxəsinə Vatikan kitabxanasından tapıb, 1952 ildə böyük bir müqəddimə ilə nəşr etmişdir.

Bu dastanların belə geniş bir şəkildə nəşr edilməsi bu sahədə müxtəlif xalqlara mənsub alimlər tərəfindən aparılan tədqiqatın da çox geniş bir şəkil almasına səbəb olmuşdur. İlk tədqiqatçı Ditsdən başlayaraq son tədqiqatçı Rossiyə qədər bütün alimlər Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, dastanların əhəmiyyəti, hadisələrin cərəyan etdiyi zaman və məkan məsələləri, əsərin dili, üslubu və s. haqqında ciddi tədqiqat aparmış, bəzisi yanlış, bəzisi çox doğru nəticələrə gəlmişlər. Bu tədqiqatçılar içərisində diqqəti cəlb edən ilk görkəmli iş akademik Bartold tərəfindən görülmüşdür. Bartold gənc yaşlarından ta ömrünün son günlərinə kimi bu əsər üzərində işləmişdir. Rusçaya tərcüməsi ilə birlikdə çapa hazırlanmış olduğu nüsxəyə yazdığı geniş müqəddiməsində akademik bir daha qəti surətdə elan etmişdir ki, bu dastanların Qafqaz mühitindən başqa bir yerdə yaranmış olduğunu ehtimal etmək mümkün deyildir.

Bartolddan sonra xüsusilə Azərbaycan alimləri tərəfindən aparılan tədqiqat da onun bu fikrinin doğru olduğunu təsdiq etməkdədir.

Bu dastanlarda təsvir edilən hadisələr doğrudan da Azərbaycanda cərəyan edir. Burada Gəncənin, Bərdənin, Dərbəndin, Əlinçə çayı və Əlinçə qalasının, Dərəşam, Göyçə gölü və s. adları çəkilməkdədir. Daha doğru deyilsə, hadisələr Azərbaycan mühitində cərəyan edir. Əsərin qəhrəmanları gürcülər, ermənilər, abxazlarla qonşudurlar.

"Dədə Qorqud"un Azərbaycanla bağlı olduğu vaxtilə müxtəlif məqsədlə Azərbaycana gəlmiş alimlərin, səyyahların əsərlərindən də aydın surətdə görünməkdədir.

Adam Oleari 1638 ildə Dərbənddə olduğu zaman, azərbaycanlılardan Dədə Qorqud hekayələrini eşitdiyini, Qazan xanın və arvadı Burla xatunun, eləcə də Dədə Qorqudun özünün burada qəbrləri olduğunu qeyd edir. Həmin əsərin ortalarında Şamaxıya gəlmiş səyyah Övliya Çələbi isə öz səyahətnaməsində Dərbənddə Dədə Qorqudun qəbri olduğunu və şirvanlıların bu qəbrə böyük ehtiram bəslədiklərini, hətta, etiqad etdiklərini yazır (Övliya Çələbi. "Səyahətnamə", I cild, İstanbul; Podrobnoe opisanie puteşestviə v Moskvu i Persiö. M., 1870).

Misal üçün, ətraflı təfərrüata girişmədən elə birçə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, ən yaxını XV-XVI əsrlərdən etibarən "aşiq" ifadəsinin işlənilməsinə baxmayaraq, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında əsas yaradıcı və ifaçı kimi iştirak edən ozan Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərimizin əsərlərində olmaqdan başqa, bu gün də yer adlarında və şifahi ədəbiyyat nümunələrimizdə yaşamaqdadır. Məsələn:

Qızım, qızım, qız ana!
Qızımı verrəm ozana,
Ozan axça qazana,
Qızım geyə, bəzənə və s.

"Dədə Qorqud" kitabında on iki boy (dastan) və bir müqəddimə vardır. Diqqətli tədqiq aydın bir şəkildə göstərir ki, bu dastanlar ayrı-ayrı ozanlar (aşıqlar) tərəfindən ayrı-ayrı vaxtlarda yaradılmış əsərlərdir. Boyların əksəriyyətində bütün dünya xalqlarının qəhrəmanlıq eposlarında olduğu kimi epik qəhrəmanların daxili və xarici düşmənlərə qarşı apardıqları müharibələrdən bəhs olunur. Əsərin əsas boyları, əsasən, X-XI əsrlərlə səsləşir. Lakin, eyni zamanda, burada çox qədim mifologiya ilə əlaqədar mövzular da var ki, bunlar daha çox qədim Qafqaz, eləcə də yunan əsətirini xatırlamaqdadır. Belə boylara misal olaraq xüsusilə "Dirse xan oğlu Buğac", "Qanturalı" və "Təpəgöz" boylarını göstərmək olar.

"Dədə Qorqud" dastanları daha çox köçəri patriarxal-qəbilə quruluşunun pozulduğu, feodal münasibətlərinin qüvvətləndiyi əsrlərin məhsuludur.

Burada təsvir edilən cəmiyyətin başında xanlar xanı Bayındır xan durur. Lakin boylarda onun yalnız adı çəkilir. Əsərin əsas qəhrəmanı isə Qazan xan və onun ətrafında birləşən bəhadrirlərdir. Eyni zamanda burada "qarğı cida gəzdiren" rəiyyət qəhrəmanlarından, xalq nümayəndələrindən, nöqərlərindən, çobanlardan da bəhs edilməkdədir.

Əməkçi xalqın nümayəndələri olan Qaraca Çoban çox böyük bir qəhrəmanlıqla düşmən basqınının qarşı-

sını alır, iki qardaşını qurban verərək sürüləri xilas edir. Beləliklə də, əsərin ümumi qəhrəmanı kimi təsvir edilən Qazan xandan daha qüvvətli, daha namuslu göstərilir. Heç bir adı-sanı, mənəbi, titulu olmayan Dəli Domrul isə mövhumi-dini qüvvələrə, Əzrailə qarşı çıxır, nəticədə bu dastan məhəbbətin ölümə qalib gəlməsi ilə bitir.

Burası doğrudur ki, bu qəhrəmanlar və onların təmsil etdikləri tayfa dini görüş etibarını ilə müsəlmanlardırlar. Hətta dastanlarda onların namaz qıldıklarından, kilsələri yıxıb məscid tikmələrindən danışılır. Məhəmmədin (s.ə.v.) adı çəkilir və s. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əsərdə islamı ruhu, misal üçün bu əsrlərdə yaranmış yazılı ədəbiyyat əsərlərinə nisbətən çox zəifdir. Burada hicab, çoxarvadlılıq və s. yoxdur. Hətta alqış və qarğışlar da dini mahiyyət daşıyır (Qılincıma doğranım, oğlum doğmasın, doğarsa on yaşına varmasın, çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin, kölgəlicə ağacın qurumasın və s.). Mübaliğəsiz demək olar ki, əsərdə at, qılinc, qadın və s. islamı ruhu ilə əlaqədar dini şəxsiyyətlərdən daha qabarıq bir şəkildə müqəddəsləşdirilmişdir.

Hələ islamı ruhdən qabaqkı dini görüşlərlə əlaqədar inam və etiqadlar, adət və ənənələr də əsərdə aydın bir şəkildə yaşamaqdadır.

Əsərdə təsvir edilən müharibələrin müəyyən hissəsi "kafirələrə" qarşı aparılır. Lakin "kafir" sözü hər yerdə din ayrı düşmən mənasında işlədilmir. Əsərdəki qəhrəmanlar daxilə öz aralarında müharibələr, döyüşlər apardıqları kimi, xarici basqınlara da qarşı vuruşurlar. Diqqət edilərsə, belə vuruşmalardan bəhs edən dastanların əksəriyyətində "kafir" adlanan bu düşmənlər ölkəyə basqın edir, qəhrəmanlar da bunlara qarşı vuruşmaq üçün ayağa qalxırlar ("Qazan xanın evinin yağmalanması", "Bamsı Beyrək", "Bəkil oğlu Ömrən", "Uruzun əsir olması" və s.). Qalan dastanlardan "Dirse xan oğlu Buğacda" qırx namərdin xəyanəti nəticəsində ata ilə oğul arasında salınan ziddiyyətdən, "Dəli Domrul" boyunda ailə-məişət məsələsindən, xüsusilə qadının öz ərinə məhəbbətindən, hətta, Əzrailə qalib gələn qüdrətindən, "Təpəgözdə" xalqın ümumi fəlakətinə səbəb olan qara qüvvələrlə (yemək üçün gündə beş yüz qoyun, iki adam tələb edən Təpəgözü) mübarizədən, "Qanturalı" boyunda "kafirlərdən" qız sevib evlənməkdən, qadın qəhrəmanlığından, son boyda isə bu qəhrəmanların öz aralarında gedən daxili çekişmələrdən danışılır.

Beləliklə, on iki dastandan beşi basqıncılara qarşı müharibə, beşi əsəti, ailə-məişət məsələsi mövzularına həsr edilmişdir. İki dastanda isə ("Yegnek" və "Segrek") basqıncılıq əhval-ruhiyyəsi vardır. Lakin bu iki dastanda da düşmən kimi verilən tərəf konkretlikdən çox uzadır. Misal üçün "Yegnek" dastanında qəhrəmanların mübarizə apardıqları düşmən tərəfin başçısı "Altın arşın qaməti" olan "Arşın oğlu Dirəkdir".

Aydındır ki, bu konkret şəxsiyyət deyil, sadəcə ədəbi obrazdır. "Segrek" dastanında isə müharibə Əlinçə qalasına qarşı aparılır ki, bu da Azərbaycan ərazisidir.

Ümumiyyətlə, bu dastanlarda xalqın nəci hissələri və vətənpərvərlik, fədakarlıq, sədaqət, qəhrəmanlıq, mötinlik kimi sifətləri təbliğ edilir.

Qaraca Çoban altı yüz düşmən qarşısında mürd dayanır, sürüləri öz sapandı ilə düşməndən qoruyur.

Uruz düşmən ölinə düşmüş anasının tanınmaması üçün, dardan asılıb ötinin qiymə-qiymə kəsilməsinə razı olur. Dəli Domrulun qadını ərinin özünə ölümə hazır olduğunu bildirir, Selcan xatun "sağına-soluna qoşa yay çəkərək" sevgilisini ölümdən qurtarır. Qazan ölümə razı olur, lakin xəyanət etmir, düşməne boyun əymir.

Dastanlarda ana məhəbbəti, qardaş məhəbbəti, dostluq, yoldaşlıq kimi nəci hissələr qabarıq şəkildə verilir. Eyni zamanda əsərdə düşmən başı kəsənə, düşmən qanı tökənə hətta mükafat da verilir. Atalar oğullarını müharibə meydanlarına aparır, öyrədir, düşmən başı gətirməmiş oğullara isə oğul gözü ilə baxmırlar. Belə adamlara hətta, ad da qoyulmur.

Bu əhval-ruhiyyəyə bəzən müharibə kultu kimi baxmaq istəyənlər olur. Lakin diqqət edilərsə, bu bütün dünya qəhrəmanlıq dastanlarına xas olan bir məsələdir. Belə əhval-ruhiyyəyə malik olmayan dastan hər şeydən əvvəl "qəhrəmanlıq dastanı" olmaz, ümumiyyətlə hər hansı bir dastanda belə əhval-ruhiyyəyə zidd getmək qəhrəmanlıq dastanı janrına zidd rəhmət deməkdir.

Aydındır ki, müharibə əhval-ruhiyyəsi, müharibə qanunları, müharibə adət və ənənələri vardır. Bu, hər xalqda, hər dövrdə, hər ölkədə belə olmuşdur. Bu əhval-ruhiyyənin kimlərə qarşı olması, başqa sözlə deyilsə, əsərdə təsvir edilən "kafirlərin" kimlərdən ibarət olması məsələsinə isə yuxarıda deyildiyi kimi, diqqət və ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, "Dədə Qorqud" qəhrəmanları bəzən öz aralarında vuruşurlar, bəzən isə konkretlikdən çox uzaq, ümumiləşmiş, fantastikləşmiş, epik obraza çevrilmiş düşmənlərlə vuruşurlar. Bu düşmən bəzən Qıpçaq adlanır, bəzən "Trabzon təkuru", bəzən isə Təpəgöz olur.

... "Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir edilən düşmən obrazları, əslində heç də zənn edildiyi qədər barışmaz "dini" və yaxud "milli" düşmən obrazları deyildir.

Tarixən məlumdur ki, hələ VI-VII əsrlərdən başlayaraq oğuz-türkmən qəbilələri Azərbaycan ərazisinə gəlir, yerlilərlə qaynayıb qovuşur, doğrudan-doğruya Azərbaycan xalqının etnik tərkibinə daxil olurlar. Dastan qəhrəmanları qonşulardan qız sevib evlənilir, bunlara qız verib qohum olurlar. "Kafirələr" və "Bamsı Beyrək" boylarındakı müharibələr ancaq qız üstündə olur.

Göründüyü üzrə, bütün bunlar köçəri feodal-patriarxal mühitin öz daxili məzmunundan doğan hadisələrdir.

X-XI əsrlərdə böyük şəhərlərdə, kəndlərdə yaşayan oturaq əhalidən fərqli olaraq köçəri həyat keçirən əhali əsasən maldarlıqla məşğul olduqları üçün sabit məskəne malik deyildilər. Onlar fəsillərə uyğun olaraq tez-tez yerlərini dəyişdilər, qışlağa və yaylağa köçürdülər ki, bu da onların məişət tərzinə təsir etməyə bilməzdi.

Düzdür, KDQ dastanlarında oturaq həyatdan da danışılır, üzüm bağları tərifiylənir, hətta şərabçılıqdan, qəhrəmanların şərab içmələrindən danışılır ("Dəli Domrul" boyu). Lakin ümumiyyətlə epik daha çox köçəri-maldar əhali içərisində yaranmış və yaşamışdır. Buna görə də köçəri həyat keçirən yerli tayfaların ruhu, səviyyəsi, adətləri, hətta dünya görüşü daha qaba-

riq bir şokildə eposda mühafizə olunmuşdur. Bu vəziyyət bəzilərinə qəribə görünə bilər. Lakin unudulmamalıdır ki, aşiq Ələsgəri yetirən mühit olmadığı kimi, Nizamini yetirən Gəncə mühiti də Qaraca Çobanın yaşadığı mühit deyildi, ola da bilməzdi.

1951 ildə KDQ dastanlarını millətçilik təbliğ edən pantürkist, panislamist bir abidə adlandıraraq, bu dastanların Azərbaycanla heç bir əlaqəsi olmadığını iddia edirdilər. Bu iddia tamamilə əsassızdır. Məlum olduğu üzrə, panislamizm XIX əsrin sonlarında, pantürkizm isə birinci dünya müharibəsi ərəfəsində ortaya çıxmış cərəyanlardır.

Əsərin dili türk dilində danışan bir sıra xalqlar üçün də tam və yaxud qismən anlaşılıqlı olsa da, lüğət tərkibi, frazeologiyası və qrammatik quruluşu etibarilə digər türk dillərinin hamısından daha çox Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, abidəni ərəb əlifbası ilə nəşr edən Müəllim Rifət, eləcə də bunu yeni türk əlifbasına köçürmüş olan Orxan Şaiq bir sıra sözləri, ifadələri, hətta bütöv cümlələri, fikirləri başa düşə bilməmişlər. Yuxarıda deyildiyi kimi ya təhrif etmişlər, yaxud da başa düşmədiklərini qeyd etmişlər.

Misal üçün, Müəllim Rifət "bələmək" (uşaq bələmək) sözünü "bəlləmək" mənasında başa düşmüşdür. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, türkmənlərdə də bu söz "qundamaqdır". "Şillə" sözü Türkiyədə heç anlaşılmamış, türkmənlərdə isə bu, "şappatdır". "Səksənmək" sözü türk alimləri tərəfindən anlaşılmamış, türkmənlər isə bu mənanı bizdə bu sözün sinonimi olan "tiskinnək" ilə ifadə edirlər. Türk nəşrlərində "günü" sözü "qışqırmaq", "çaxmaq" sözü "alov", "qarmalamaq" sözü isə "qaranlıqda o tərəf-bu tərəfə hərəkət etmək" deyər mənalandırılmışdır. Belə misallar çoxdur. Halbuki, türk mütəxəssislərinin başa düşmədikləri bu sözlər bizdə hamının gündəlik danışdığı işlətdiyi sözlərdir. Əsərdə çox az da olsa hər halda bəzən indiki dilimizdə işlədilməyən sözlərə də təsadüf edilir ki, bunlar dilimizin tarixini bilməyən adamlara "yabançı" sözlər kimi görünür. Belə adamlar bəzi hallarda bu tipli sözlərin müasir dilimizdə işlənmədiyinə əsaslanaraq, qeyri-elmi, yüngül mülahizələr irəli sürmək təşəbbüsündə olurlar. Halbuki istər klassiklərimizdə, istərsə də canlı dilimizdə, şivələrdə belə sözlərin özlərinə, ya da derivatlarına (törəmə sözlər) istənilən qədər təsadüf etmək mümkündür. Misal üçün: a) əsərin müqəddiməsində belə bir cümlə vardır: "Əgər yazıdan-yabandan evə qutlu bir qonaq gəlsə...". Əvvəllən, burasını qeyd edək ki, "qonaq" sözü türklərdə bizdəki mənadan fərqli olaraq "qonağın düşdüyü yer" deməkdir. Burada isə bizdəki mənada işlənir. "Utlu" sözü isə indi işlənməyən arxaik sözdür. Halbuki əslində "ar demək olan" "ut" sözünün "ut-anmaq" - "utanmaq" forması indi də işlənməkdədir; b) əsərdə çox tez-tez "payız" mənasında "güz" sözü işlənməkdədir. Bu söz elə belə müstəqil şokildə klassiklərimizdə işləndiyi kimi onun derivatları da bugünkü dilimizdə yaşamaqdadır. Misal üçün, güzəlik-payızlıq taxıl, güzəm-payız yunu, yaxud "yayda yaylağa, payızda güzəyə" kimi atalar sözü şokildə də işlənməkdədir; v) "vəziləmək" mənasında işlənən "ağırlamaq" sözü də belədir: "Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın" (Füzuli). "Təmiz" mənasında işlənən "arı" sözü də bu qəbildəndir: "Aritmamaq", "Aritmaq", "Aydan arı,

sudan duru", "Arı desən gözəllərdən arıyam" (dastandan), "Güzgüsü arı deyildir, çarə qılsın pasına" (Nəsimi), "Dün" (gecə), "görklü" (müqəddəs), "uçmaq" (cənnət), "tamu" (cəhənnəm) və s. sözlər də ya klassiklərimizdə, ya da canlı dilimizdə yaşamaqdadır. Bu gün bəzilərinə anlaşılmaz, yaxud "yabançı" kimi görünən sözlərin bir qismi bu qəbildəndir.

"Yabançı" kimi görünən sözlərin bəziləri isə Drezdendəki nüsxənin yazıya alındığı zaman imlının hələ sabitləşməmiş olması ilə əlaqədardır. İndi dastanı düz oxuya bilməyənlərə, əlbəttə ki, bu sözlər yabançı kimi görünə bilər.

Bunlardan başqa, onu da qeyd etmək lazımdır ki, nüsxədə nəzərə çarpan bir sıra sözlərin paralel işlənməsi, yeni sinonimlərdən istifadə məsələsi (varmaq-getmək, qılmaq-etmək, bolmaq-olmaq, sağ-əson və s.). Azərbaycan ədəbi dilində uzun müddət davam etmiş ümumi haldır. Buna görə də KDQ-də bəzən təsadüf edilən belə halları dilimizdə yabançı hal kimi qiymətləndirmək doğru deyil.

Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün də KDQ ən yaxşı, ən qədim abidələrdən biridir.

Lakin burada deyilən və deyilməyən bir sıra səbəblər üzündən "anlaşılmaz", yaxud "yabançı" hala düşmüş sözlərdən, ifadələrdən başqa bəzi dastanlarda doğrudan da dilimizdə nadir hallarda işlədilmiş, işlədilməyən, bəzən də heç işlədilməyən hələ bizə məlum olmayan sözlərə də təsadüf olunur.

Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, Dədə Qorqudlu əlaqədar olan əfsanə, dastan, nağıl və s. başqa türk xalqlarında da vardır. Orta Asiyanın bir sıra xalqlarında o, Korqut Ata adı ilə məşhurdur. Hətta türkmənlərdə Korqut dastanlarımızdakı Xızr kimi övliyalardan hesab edilir. Müxtəlif səyyahlar onun Azərbaycanda qəbri olduğunu söylədikləri kimi, Orta Asiyada olduğunu da göstərirlər.

Bundan başqa, əsərin "Bamsı Beyrək" boyu tamamilə yeni bir səpkidə işlənilib, təkmilləşdirilərək özbəklərdə "Alpamiş", qazaxlarda isə "Alpamiş" dastanları soviyyəsinə də yüksəlmişdir.

Lakin bu heç də qəribə bir məsələ deyildir. Bizdə bir sıra "Aşiq Qərib", "Tahir və Zöhrə", "Əmirah" və başqa onlarla dastan vardır ki, əsl, mənşəyi Azərbaycanla bağlı olduğu halda qonşu xalqlara da keçmiş, yenidən işlənərək, Özbəkistanda özbək, Türkmənistanla türkmən dastanı olmuşdur.

"Molla Nəsrəddin" isə daha böyük bir miqyasda yayılmışdır. Biz bu fikirdəyik ki, hər bir əfsanəvi, yaxud real-tarixi şəxsiyyətlə bağlı olan hər hansı bir əsər onu yaratmış xalqın öz yaradıcılıq məhsuludur. Bu mənada "Alpamiş" özbəklərin, "Alpamiş" qazaxlarıdır. İçerisində "Alp-Bamsı", yəni Bamsı Beyrəyə aid xüsusi boy olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları isə bizimdir. Bunu Azərbaycandan başqa heç bir yerlə bağlamaq mümkün deyildir. Bunu akademik Bartold belə demişdir, Bartolddan sonra tədqiqat aparən alimlər də belə deyirlər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, KDQ dastanlarının əhəmiyyəti çox böyükdür. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bu dastanlarda tənqid olunmalı heç bir şey yoxdur. Keçmişdə yaranmış bütün eposlarda olduğu kimi, bu dastanlarda da məhdud cəhətlər vardır. Əsərin əsas ruhuna uyğun olmayıb, ancaq daha çox sonluqlarda özünü göstərən dini "yumlar", bəzi hallarda özünü

göstərən "acıqlıq" eşqi və s., əlbəttə ki, əsərin məhdud cəhətləridir. Lakin bunlar bir tərəfdən əsərin qiymətini azaltmır, o biri tərəfdən də X-XI əsrlərin tarixi-ictimai həyatı ilə səsleşən bir qəhrəmanlıq eposunda belə ünsürlərin mövcud olması heç də qəribə deyildir.

Bütün bu deyilənlərdən aydın görünür ki, Dədə Qorqud dastanları xalqımızın tarixində baş vermiş bir sıra mühüm hadisələri əks etdirən qiymətli bir abidədir. Belə bir abidədən imtina etmək, onu zərərli bir şey kimi qələmə vermək tarixi abidələrə vicdanla yanaşmamaq deməkdir.

Biz əminlik ki, alimlər bu abidənin üzərində daha ciddi işləyərək onun əsl qiymətini verə biləcəklər. Uzun müddət şərqşünaslıq alimini maraqlandırmış olan bu abidənin öyrənilməsi işi davam etdiriləcəkdir.

Professor H.Araş
Professor Ə.Dəmirçizadə
Professor M.Arif
Dosent M.H.Təhməsin

DƏDƏ QORQUD RƏVAYƏTLƏRİ

(ƏFSANƏLƏRİ) - Qorqud Ata (yaxud Xorxud Övliya, Dədə Qorqud, Təbib Qorqud), Salur Qazan, Bamsı Beyrək (Büy Böyrək, Böyrək), Təpəgöz (Kəlləgöz, Tököz, Jalqız göz), Dəli Dəmir adıyla bağlı rəvayət Altaydan Suriyaya qədər geniş bir ərazidə yayılmışdır. Xalq arasında hələ də yaşayan bu əfsanələrin toplanması işi keçən əsrin ortalarından başlamışdır. Ancaq salnamə yazan müəlliflər XIV yüzillikdən üzü bəri bu nümunələri istifadə etməkdədirlər. Bu nümunələrin əfsanə və rəvayətlərdən bir çoxu KDQ boylarındakı məlum epik obrazlar haqqında olan əhvalatların dəyişik formasıdır, qalanları müstəqil şokildə yaranmış bu və ya digər formada oğuznamələrlə bağlı olanlardır.

Həm KDQ, həm də rəvayətlərdə Oğuz qəhrəmanlıq dövrü əks olunmuşdur. Ancaq bir çox rəvayətlərdə daha çox mifoloji informasiya, tarixi hadisələrin əks-sədasi qalmaqdadır, bəzilərində isə məhəbbət mövzusu qabarıqdır. Bunun başlıca səbəbi KDQ boylarının qəhrəmanlıq nöğmələri oxuyan ozanların ifasında yaşaması və yazıya alınıb daşlaşmasıdır. KDQ rəvayətləri isə xalqın yaddaşında son dövrlərə qədər gəlib çatmışdır. KDQ rəvayətlərinin bir fərqli cəhəti də janr tələbi ilə bağlıdır. Rəvayət qəhrəmanlıq dastanı olmadığından orada geniş təsvir, motivlərin ardıcılığı, süjetin qəhrəmanlıq səhnələri üzərində qurulması azdır. Bununla yanaşı demək lazımdır ki, bəzi obrazlarla bağlı (məsələn, Təpəgöz, Beyrək) rəvayətlərdə motivlərin kontaminasiyası hadisəsi ilə də rastlaşırıq.

KDQ qəhrəmanları ilə bağlı əfsanə və rəvayətlərin bir çoxunun nağıl variantı da mövcuddur. Xüsusən, altay, qırğız və qazax rəvayətlərini bir janr kimi nağıllardan fərqləndirmək çətindir. Təbib ki, KDQ araşdırıcılarının elmi leksikonunda Dədə Qorqud rəvayətləri gah nağıl (Jirmunski), gah rəvayət (Gökyay) adlandırılmışdır. Əslində isə onların çoxu əfsanədir.

Qorqud Ata ilə bağlı rəvayətlərin əksəriyyəti eyni süjetin (ölümdən qaçma) müxtəlif variantlarıdır. Bu rəvayətlərdən birində Qorqud həm ozan, həm ağsaqqal, birində qopuzu düzəldəndir. Qalan nümunə Qorqud Ata övliya, təbib, şeyx, şaman, dədə adlandırılırsa da ölümsüzlük axtarır. Hətta Qorqudlu bağlı şer parçalarında da o, ölümdən qaçan, yaxud ölümünün ya-

xınlaşdığı bildirilən şəxsdir. Qorqud Ata rəvayət, küy və müstəqil şer parçalarında Oğuz qövminin başbiloni, onun fiziki (o, təbibdir və xəstələri sağaldır) və mənəvi (o, övliya, olmuşları və olacaqları deməklə etnosu mənən gələcəyə hazırlayır) qoruyucusudur. KDQ-da, tarixi salnamələrdə, əfsanələrdə, Oğuz atalar sözlərində yaşayan Qorqud Ata vahid bir obrazın müxtəlif variantlarıdır. Onun şamanlığı, təbibiyyəti, şeyxliyi, övliyalığı türk etnik mədəniyyətinin yaruslarından birinin üzə çıxması və biri digərinin eyni, biri digərinin başqa lay üzərində oxunuşudur.

Qorqud Ata obrazının türklər arasında müdriklik simvoluna çevrilməsi, onun şaman dualarından tutmuş, dastana qədər mədəniyyətin bütün laylarından görünməsinə səbəb olmuşdur. KDQ boylarının məhz Qorqud adı altında toplanması, dünyada hər şeyə Qorqudun ad qoyması inamı buna misal ola bilər. Hər şeyə ad qoymaq Qorqudu demirək - Tanrı oğlu soviyyəsinə qaldırır. Əslində hər şeyi bilən, müdrik, kultun aparıcısı Qorqud Ata funksiyası və daşdığı missiya baxımından Tanrı oğludur. Qorqudun Tanrı oğlu olması şaman dualarında açıq şokildədirsə, əfsanə və KDQ boylarında işarə xarakterlidir.

Şaman dualarında "su ayağı ər Qorqud" ifadəsi ona hamı ruh kimi müraciətin qalıdır. "Oğuz kağan" dastanında Uluq Türk obrazının da "Uzganmaz Uluq Türk" formulunda şaman dualarında xatırlanması hər iki ağsaqqalı etnosun mənəvi hamisi adlandırmağa imkan verir. Oğuz xanla Bayındır xan etnosun dünyəvi hakimidirsə, Uluq Türk Qorqud Ata onun mənəvi hakimidirlər. Tanrı oğlunun arxetip obrazı diferensiallaşaraq hakimlə kahin arasında bölüşdürülmüşdür. Tanrı oğullarının ölməzliyi şamanların Qorquda müraciətlə "ölü desən ölü eməs, tiri desən tiri eməs, Ata Qorqud auliya" poetik deyimində qalmışdır. V.Radlovun yazdığı "Baksanın sözü"ndə Xuda, Məhəmməd, dörd xəlifə səkkiz səkkiz moşayix, yüz iyirmi dörd peyğəmbər, Oğuz övliya, Konurbas övliya, Er Köksü, Arğın atası Kara Xoca və b. ilə bir cərgədə Qorqud Ata da zikr olunur. Bu 162 misralıq baxışı sözlərdə həm şaman, həm də İslam müqəddəsləri bir yerdə sadalanır. Burada ruhların ölməzliyinə şaman inamı ata-baba, əcdad kultu ilə çarpazlaşmışdır. Qorqud tanrıçı türk üçün atadır, müsəlman türk üçün övliya, müdrikliyə adekvatdır. Qorqud obrazının müxtəlif funksiyalarının, məsələn, qayıbdan xəbər verməsi, müşkülləri həll etməsi, ad qoyması, alp oronlara öyüd-nəsihət verməsi, oğuznamələri düzəltməsi, ağsaqqallıq etməsi, xəstələri sağaltması və s. diskret kəşiklərdə üzə çıxması, qabardılması bir tərəfdən də oğuzların yeni mədəniyyət çevrəsinə daxil olmasına və bununla bağlı auditoriyanın dəyişməsinə göstərir.

Mifoloji mətnlərdə Tanrı oğullarının atası məlum olmur, daha doğrusu qəhrəmanın möcüzəli doğuluşunda atanın funksiyası heçə endirilir. Atanın Tanrı, yaxud da onun təəssümü olması (ışıq, qurd, su və s.) ananın yer, yaxud göy qızı olması ön plana çökür. Qorqudun

atasının kimliyi haqqında əfsanələr susur. Onun anası ala gözlü div qızıdır (bəzi variantlarda bərraq gözlü div qızı). Əfsanədə Qorqudun doğulması nağıl, yaxud dastan qəhrəmanının doğulmasına bənzəmir. Fiziki gücə malik qəhrəmanların, fatehlərin doğulmasında əsas kod qan, tükdür və qəhrəman sür'ətlə böyüyür. Qorqud, əksinə çox zəif, balaca həm də pərdə ilə örtülmüş torbanın içində doğulur. Bu pərdə onu real aləmdən ayırır qeyri-maddi aləmlə bağlayır. Onun qeyri-maddi aləmlə bağlılığına həm KDQ-də, həm də əfsanələrdə işarə vardır. Bütün hallarda Qorqud Ata cəmiyyətə kənardan gəlir: "Dədəm Qorqud gəlübən boy boyladı, soy soyladı" (D-169⁹), yaxud "Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı. Boy boyladı, soy soyladı" (D-121¹²). Qorqud ölümsüzlüyü də kənarda axtarır.

Qorqud Atanın ölümdən qaçma əfsanələri qazax, türkmən, Azərbaycan və qaraqalpaqların arasında toplanmışdır. Əfsanəni söyləyən müsəlmanları ölümdən qaçmağın dinə zidd olub-olmasından çox, insan oğlunun ölümlü olduğu, Qorqudun bu kateqoriyaya həm daxil olması, həm də daxil olmaması maraqlandırır. Ölümdən qaçma cəhdinin özündə təbii ki, əbədi həyat axtarmaq ideyası dursa da türk folklorunda Qorqud Ata adı ilə bağlı olan bu motiv və ya digər dərəcədə şamanın ölümü mübarizəsinin bir başqa formasıdır. Əslində şamanın funksiyası başdan başa ölümə döyüşməkdir. Bütün şaman folkloru güclü şamanların ölümü döyüşünə həsr olunmuşdur. Qorqud bir qədər dəyişik şəkildə bu döyüşü özünün sağ qalması üçün aparır. Şaman isə ölümə mübarizəni özünə görə deyil, tayfasının hər hansı bir üzvünü xilas etmək üçün edir. KDQ-də Dəli Domrulun Əzrailə mübarizəsində eyni mifoloji informasiyanın dastan variantı formalaşmışdır.

Qorqud Atanın ölümdən qaçması və ölümü haqqındakı çoxsaylı əfsanələrin semantikasında türk şüuru üçün doğma olan və Göy türk kitabələrində öz əksini tapan insan oğlunun ölümlülüyü ideyası durur. Ölüb-dirilən, yaxud ölümdən qaçan epik-mifoloji obrazlar şaman folklorundan gəlsə də, dastan və əfsanələrdə yeni məzmun qazanmışdır. Hətta Ç.Vəlixanovun yazdığı bir əfsanədə bu dünyaya qayıdan ölü cavan dostunu Əzrailin əlindən qurtarır. Ölümə qalib gəlmə şaman folklorunda və bir sıra Altay və Orta Asiya əfsanələrində işlənmişdir. Ölümdən qaçmağın, yaxud ölümsüzlük axtarmağın bu şəkildə variasiya edilməsi təbii ki, şaman dünyagörüşü ilə İslamın çarpazlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Ölümdən qaçma əfsanələrində şaman aktı ilə bağlı bir element də Qorqudun informasiyanı yuxuda almamasıdır. "Bir dəfə Qorqudun iyirmi yaşı tamam olanda yuxu gördü. Ağ paltarlı qərribə varlıqlar ona yalnız qırx il yaşayacağını dedilər", yaxud "Bir dəfə gecə Allahın göndərdiyi ölüm mələyi Əzrail Xorxut övlüyə bu yaxınlarda öləcəyini xəbər verdi", və ya "Rəhimli olan Allah bir gün Xorxut yuxuda olanda ona dedi. Sən ölümün adını çəkməyincə ölməyəcəksən" və s. Əslində adi insanın bilməsi yasaqlanmış sakral dünya sirlərinə bələdlik Qorqud Atanı real dünya sferasından, profanlar cəmiyyətindən çıxarıb haqqa qovuşanlar aləminə bağlayır. Qorqud Atanın öldükdən sonra da qəbrini ziyarət edənləri sağaltması onu şaman ruhları cərgəsinə daxil edir. Bu akt İslamda ərən ruhlarının darda qalanlara kömək etməsinə transformasiya edilmişdir.

Qorqud Atanın Sır-Dərya sahilində, Dərbənddə, Bayburtda qəbirlərinin olması, bu qəbirlərin ziyarətə gətirilməsi onun həm ölüb, həm də ölmədiyi ilə bağlıdır. "Ölü desəm ölü eməs, diri desəm diri eməs" sözləri ilə başlayan şaman duasının özündə ölümə ölümsüzlük arasındakı aralıq mərhələ nəzərə çarpdırılmışdır. Eyni informasiya türkmən atalar sözündə rudiment şəklində qalmışdır: "Qorquda qəbir qazma". Şübhəsiz nə ölümlər, nə də dirilər cərgəsində yeri olmayan Qorquda qəbir qazmağın mənasız olduğu bildirilir. Qorqud Atanın bir neçə yerdə dəfn olunması fikri də dolayısı ilə onun hər iki sferadan çıxarıldığını sübut edir. Bir qazax aforizmində Qorqudun dünyadan ölməyib diri getdiyi ifadə olunmuşdur: "Kayda barsan Korkuttinq göri, nereye kitsen Korkuttinq mezarı". Sonradan sufi ərənlərindən Sarı Saltukun, Yunus Əmrənin bir neçə yerdə qəbirlərinin olması da əslində haqqa çatmış ərənlərin ölümü ölümsüzlük arasındakı statusları ilə bağlıdır.

Ölümdən qaçma əfsanələrinin hamısında Qorqud Ata dünyanın dörd tərəfində olsa da rahatlıq tapmır. Onun rahatlığı və ölümü də məhz dünyanın kosmik nizamın başlanğıcı, sonu olan dünyanın mərkəzindədir. Qorqud Ata özünün kosmik səyahətini dünyanın mərkəzindən başlayıb, dünyanın mərkəzində də tamamlayır. Mifoloji zaman dairəsi dünyanın mərkəzində qapanır. Dünya modelinin bu anlama forması Qorqud Ata əfsanələrində ölümdən qaçma motivində variasiya edilir. Dünyanın mərkəzi profan aləmi sakral dünya ilə bağlayan nöqtədir. Həyatla ölüm burada qovuşur. Yaranma və sona çatma Oğuz şüurunda Sır-Dərya sahilində-dünyanın mərkəzində baş verir. Qorqud Atanın dünyanın mərkəzində su üzərində ölməsi, onun ölümü ilə hər iki aləmi birləşdirməsidir. Qorqud ikili qarşıdurmaları birləşdirir, ölümlə həyatın arasında körpüyə çevrilir.

Ölümdən qaçma motivi Qorqud küylərində daha obrazlı şəkildə təqdim olunur. Ölüm və ondan qaçma ilə bağlı mifopoetik düşüncə küylərdə poetik dilin bütün imkanları çərçivəsində kodlaşır. Qopuzda çalınmış oxunan bu dörd misralıq şer parçaları Qorqudu onun müəllifi kimi verir. Məntiqi baxımdan Qorqud öz ölümü haqqında mahnı qoşa bilməzdi. Təbii ki, KDQ və əfsanələrdən bizə məlum olan Qorqud funksiyalarını küylər də eyni ilə təkrarlayırlar. Küylərdə deyildiyi kimi, Qorqud Ata insan ömrünün qısalığı, həyatın faniliyi ilə barışa bilmir. Bütün bu fəlsəfi düşüncələr Qorqudu ölümdən qaçmağa məcbur edir. Əfsanə və rəvayətlərdə təbii ki, belə lirik ricətlər, fəlsəfi qənaətlər yoxdur. Ölümsüzlük axtaran Qorqud insanlardan qaçıb dünyanın dörd tərəfini də gəzir, ancaq gördüyü hər şey - qırılmış, qurumuş ağac, zamanın zərbələri altında dağılmaqda olan uca dağlar, günün altında saralıb məhv olan otlar ona ölümün qaçılmaz təqdir olduğunu xatırladır.

Otların, suların, ağacların, daşların, bir sözlə, hər şeyin yaranıb məhv olduğu, həyatın ölümü, ölümün də həyatı əvəzlədiyi, zamanın durmadan irəliyə getdiyi və hər şeyin üzərində hakim olduğu fəlsəfi qənaətləri Qorqud Atanı ölümə gerçəklik kimi baxmağa sövq edir.

Türkmənlərin arasında yaşayan Salur Qazan haqqında bir şerində də Qorqud ölümdən qaçılmaz olduğunu qəbul edir:

Səyyah Qorkut, öler boldunq imdi bilqil,
Ol Qazanınq dövlətinə doqa kılqil.
Karvan gitdi, köp güç qaldıq, yolqa girgil,
Alplar, beqlər görən barmu Qazan kibi.

Qorqud simvolik bir dillə özünü bu dünyada görüb keçən səyyaha bənzədir, ömür karvanının yola düşdüyünü, gecikməyin, yəni ölümsüzlüyün mümkün olmadığını poetik şəkildə ümumiləşdirir.

Beləliklə, həm əfsanə və rəvayət, həm küy, həm də şer parçalarında ölümdən qaçmağın mümkün olmadığı ideyası, Qorqudun Tanrı təqdirinə qail olduğu təsvir edilir.

Qorqud Atanın öz üzərinə götürdüyü əsas funksiya baxışların piri, ozanların, qopuzun hamisi olmasıdır. Qorqud Atanın ilk qopuzu düzəltməsi əfsanəsində və ayrı-ayrı şer parçalarında, şaman alqışlarında bir neçə mifologem qalmışdır. Bunlardan biri onun ilk ozanlığı, qopuzla bağlı ritualın ilk icraçısı və aparıcısı olmasıdır. Mifoloji sistemlərin əksəriyyətində olduğu kimi türk miflərində də demiurq mədəni aktın yaradıcısı və ilk icraçısıdır. Altay türklərinin miflərində yeraltı dünyanın hakimi Erlik xan şaman davulunun ilk ustası və onun ilk ifaçısıdır, başqa sözlə Erlik ilk şamandır. Şaman dualarının, əfsanələrinin ağırlıq mərkəzində Erliyin dayanması da bununla bağlıdır. Şamanların da yeraltı dünya ilə bağlı hamı ruhlara malik olması, şamançılığın bütünlüklə Erlik xanın tabeliyində olan yaman ruhlarla əlaqə saxlanması məhz ilk şamanın əks qütbə duran Tanrı oğlu olmasından gəlir. Bir sıra elmi ədəbiyyatda "qara inan" adlandırılan şamançılıq, əslində Erliklə, Arsan Duolayla, Ulu Toyonla bağlı yaman ruhların vuracağı ziyanı, onların qəzəbini yumşaltmaqdır. Yaşama daha çox yasaqlardan asılı olduğu üçün Tanrıya və ata-baba kultuna verilən kütləvi qurban mörasimlərindən başqa, qara şaman institutu da sosial sferanın bütün sahələrində fəaldır. Kökü itibarı ilə şamanlıq institutu ilə ilişgisi olan, sonradan diferensiasiyə məruz qalan mədəniyyət göstəricilərindən birinə çevrilmiş ozan institutu da yaranışı və ilk fəaliyyəti itibarı ilə yaman ruhlarla bağlı olmuşdur. Hətta Orta Asiya şaman tipi olan baxşının özbəklərdə, qaraqalpaqlarda, türkmənlərdə ozanın dastan ifaçılığını öz üzərinə götürməsi islamdan sonra baxşının şaman institutundan uzaqlaşmasını göstərir. Buna baxmayaraq qazax və qırğızlarda bu günə qədər baxşı şamandır, dastan ifaçısı akın və yırçı (jirçı)dir. Şamanın funksiyasını Orta Asiya türkləri arasında pərixan, falbin yerinə yetirir. Əfsanədə ilk qopuzu Qorqud Atanın necə düzəltməsi şeytanların yardımı ilə mümkün olur. İslamdan sonra yeraltı ruhlara şeytan deyilməsi ənənə halını aldı. Bu informasiyadan qopuzun qeyri-maddi aləmlə bağlılığı, onun da davul kimi ritual səciyyə daşıdığını görürük. Ozan şamanlıq, qopuz ritualı funksiyasını itirdikə Qorqud Ata müstəqil sonət növünə çevrilmiş ozanların piri kimi kullaşmağa başladı. Ancaq Ç.Vəlixanovun da məlumatından göründüyü kimi Qorqud uzun müddət paralel şəkildə şamanların da həfzində qalmış və buna görə də hamı şaman ruhlarının cərgəsinə daxil edilmişdir. Qorqud əfsanələrində ölümün qopuz çalındıqca Qorqud Ataya yaxınlaşa bilməməsi də rudiment şəklində qalmış mifologemdir və şaman aktına daxildir. Qopuzdan baxşılardan müalicə

məqsədi ilə istifadə etmələri faktı onun hələ də əski funksiyasını yaşatdığını təsdiqləyir.

KDQ oğuznamələrində Qorqud Atanın ozan kimi Oğuz alplarının şanlı keçmişini dastana çəkmiş, Oğuz dövrünü yaddaşında yaşadıb özündən sonrakı ozanlara ötürməsi "Məndən sonra alb ozanlar söylösün. Alın açuq comərd ərənlər dinləsün" (D-169) - deməsi artıq onun bir ozan olduğunu göstərir. KDQ ozan institutunun bir sıra səciyyəvi cəhətlərini ümumiləşdirir: "Qolca qopuz götürüb, eldən-elə, bəgdən bəgə ozan gozər. Ər comərdin, ər nakəsin ozan bilür. İlayünüzdə çalub-aydan ozan olsun" (D-57) Ozan institutunun bu proqramı qopuzun ritual səciyyə daşmadığını, ozanın isə sonotkara çevrilmiş ritualedən qopuzun sakrallığı (öldündə qopuz olan düşmənin belə öldürülməməsi) və təbii ki, Qorqud Atanın Tanrı oğlu kompleksinə daxil olan əsas keyfiyyətlərini (məsləhətçilik, ad vermə, mediatorluq, qayıb-fermə vermək, gələcəyi demək və s.) saxlaması, bir sözlə şaman dünyagörüşü ilə İslam şüurunun vahid kompleks halında funksionallaşması da müşahidə olunur. Orta Asiya şamanlarının, dastan söyləyicilərinin qopuzdan eyni şəkildə istifadə etmələri bu çalğı alətinin sinkretik funksiyasından daha çox, onun bir neçə mədəniyyət aktının birləşdiricisi olmasından xəbər verir.

Türk etnik-mədəni sistemində alplığın atlı-köçəri cəmiyyətdə xüsusi dəyər qazanması, alp olmayanın yaşama haqqını itirdiyi faktıdır. Alp təkə güc və qüvvət simvolu deyil, həm də davranış normasıdır. Qorqud Ata da müdrikliyi, qayıbdan xəbər verməsi və s. özəllikləri ilə alpdır. Türk cəmiyyətində hamı döyüşçüdür. Qorqud Ata da qılınca çalıb, ox atan uca boylu, güclü döyüşçüdür. Əfsanə və rəvayətlərdə Qorqud pəhləvan öz ölümünün yaxınlaşdığını bildiyi üçün bir gecədə peyğəmbərin vətəninə ağ rəngli nəhəng daşları gətirmişdir. Orta Asiya türkləri arasında yaşayan inama görə V.Velyaminov-Zernov onun iki sajen hündürüyündə olduğunu bildirir. Bunu Qorqudun həm Dərbənddə, həm də Sır-Dərya sahilində olan nəhəng qəbiri də təsdiqləyir. Ancaq Qorqud Ata adı döyüşçü deyildir, adi güclü adam da deyildir. Onun sosial statusu hökmdarın hakimiyyətindən yüksəkdir. Əbül Qazinin "Şecərəyi-tərakimə" əsərindən Qorqudun sakral statusunun hökmdarın statusundan güclü olduğu görünməkdədir. Bir sıra qaynaqlarda (məsələn, "Vilayətnamə"də) Qorqud sadəcə olaraq oğuzların hökmdarı kimi göstərilir. Bunu K.Baqryanorodnının oğuz-peçeneqlərdə Qorqud kağan idi fikri də təsdiqləyir.

Dastan ənənəsi və üslubu güclü hiss olunan salnamələrdə də Qorqud Ata gözəl sözlər söyləyən, məsləhətlər verən, ad qoyan, vəzirlik edən tayfa ağsaqqalıdır. Qorqudun gözəl sözlər söyləməsi çox güman ki, onun ozanlığı ilə bağlıdır. Salnamələr birbaşa onun ozan olduğunu deməyə də, Əbül Qazinin "Şecərəyi-tərakimə" əsərində Qorqudun dilindən Salur Qazanın alplığını öyən şer verilməmişdir. Salur Baba oğuznaməsində Qorqud Atanın şairliyinə işarə edən yerlər onun ozanlıq funksiyasından xəbər verir. Türkmən KDQ əfsanə və rəvayətlərində Qorqudun dilindən söylənməmiş yeddi və səkkiz hecalı, aa, bb, vv, qq kimi qalığı olan

çoxlu şer parçaları vardır. Bəzi misralarda heca bölgüsünün pozulması, fel şəkillərinin (həmçinin ismin hal şəkilçilərinin) qafiyələnməsi, qulaq qafiyələrinin bolluğu bu şerlərin qopuzda oxunmaq üçün söyləndiyini sübut edir. Əfsanə və rəvayətlərində "Qorqud Ata şeyle tiyedir" cümləsindən sonra şer parçasının gəlməsi məhəbbət dastanlarındakı "Aldı görək nə dedi" epik formuluna adekvat şəkildə işlənmişdir və birində şerin qopuzla, digərində sazla oxunduğunu təsdiqləyir. Əfsanələrə düşən Qorqud şerləri çox güman ki, oğuznamələrə düşməmiş (daha doğrusu yazıya alınmamış) ayrı-ayrı dastan parçalarıdır. Türkmənlərin "Qorqud Ata" adlı şerlə söylənmiş dastanları da iki-iki qafiyələnen heca bölgüsü 7,8,9 arasında dəyişən bəndlərdən ibarətdir:

Caxan gindir, gözüün yetməz.	-8
Ona sıra xökümün ötməz.	-9
yaxud:	
Öy tutdı, övzar etdi,	-7
Şu xəziriki dövrə etdi.	-9

Ölümdən qaçma, ölümsüzlük axtarma silsilə əfsanələrin əksəriyyətində Qorqud Atanın ozanlığı və qopuzunun ölümlə mübarizə aparması ön plandadır. Bu əfsanələrdə o, təbib, övliya, qayıbdən xəbər verən, yuxu yozan kimi təqdim olunsada, ozanlıq və şairlik qabarıq görünür. Həm tarixi, həm mifoloji, həm də epik yaddaşda Qorqud Atanın ozanlığı və ozanların piri olması onun qalan funksiyalarından seçilir. Bu isə tarixi-mifoloji biçimlənmə ilə bağlıdır.

Qazax akınlarının qopuzda çalıb oxuduqları "Qorqud küyləri" də Qorqud Atanın yaradıcılığı, şairliyi, ozanlığının məhsuludur. Bir neçə variantı mövcud olan "Qorqud küyləri" qafiyə baxımından bitkin, heca bölgüsü bir qədər pozulmuş dörd misralıq bəndlərdən ibarətdir. Məzmunu əfsanələrdən bəlli olan ölümdən qaçma motividir. Qorqud Ata küylərinə (bəzən ona "Qorqud jırı" da deyirlər) görə ölümdən qaçmağın, ölümsüzlük axtarmağın nizamı zidd olduğunu anladıqdan sonra şirçay ağacından (əfsanələrdə lox-jid ağacı) ilk qopuzu düzəldib həyat və ölüm haqqında lirik xalq mahnıları olan küyləri (yaxud jırları) qoşur. Sözləri və musiqisi qopuzun yaradıcısı, ozanların piri Qorqud Atanın qəlbindən qopduğu üçün insanları hələ də vələh etməkdə, akınları, jırçıları vəcdə gətirməkdədir. Qorqud Ata həm əfsanə və rəvayətlərindən, həm də tarixi-xronoloji əsərlərdən, həm küylərdən görüldüyü kimi, ilk şair tipi, ozan olaraq kəltləşib. Ancaq şair tipi özünü şamanda da göstərdiyi kimi Qorqud Ata küylərinin qazax şamanlarının müalicə seansı vaxtı oxumaları onun həm akın, həm də şaman mühitində eyni dərəcədə kəltləşdiyini təsdiqləyir.

Ç.Vəlixanovun və Q.Potaninin məlumatlarına görə qazax şamanları Qorqud Atanı ilk şaman hesab etməklə yanaşı, qopuzu düzəldən, baxşılara qopuzda çalmağı öyrədən, özü sarn (qazaxlarda xalq mahnısı) oxuyan övliya da adlandırılırlar. Eyni informasiyanın sonradan İ.Çekaninskidə, İ.Kastanedə təkrarlanması Qorqudun əslində, şaman, qopuzçu, ozan şəklində variasiya olunan şairliyi ilə bağlıdır. Bu şairlik bugünkü klassik mənasında olmayıb Tanrı avazı ilə magik sözlər söyləyən, adla əşya, Tanrı ilə insanlar arasında mistik bağlılıq qura bilən mediatorudur.

KDQ qəhrəmanları ilə bağlı əfsanələrin həm Orta Asiyada, həm də Azərbaycanda və Türkiyədə, Balkanlarda, Qaqauzlarda və Şimali Qafqaz türkləri arasında geniş yayılması oğuznamə ənənələrinin bütün müsəlman türkləri və oğuzlar (hətta xristian olan oğuzlar) arasında hələ də yaşadığını təsdiqləyir. Təpəgöz və Basatla bağlı əfsanə, nağıl, rəvayət və dastan variantları olduqca yayğındır. Anadolu və Azərbaycan əfsanələri KDQ-nin məlum VIII boyuna məzmun və forma baxımından yaxındırsa, Orta Asiya (qazax, qaraqalpaq, özbək, türkmən, qırğız, altay və b.) əfsanə və nağılları müstəqil variantlardır. Əldə olan natamam məlumata əsasən Təpəgöz əfsanəsinin 40-dən çox variantı var. Təkgözlü, insan öti yeyən nəhəng haqqında nağılların sayı isə daha çoxdur. Qazax, qırğız, qaraqalpaq və türkmən variantlarında Təpəgöz (müvafiq şəkildə bir közdi deu, jalqız göz, yaxud jalqız gözdü döo, ege göz və s. variantlarda tələffüz olunur) motivinə Dəmirdirmaq (Jestirmak) motivi də əlavə edilmişdir. Dəmirdirmaq Təpəgözün ya qızı, ya da bacısı, çox az halda isə arvadı rolunda çıxış edir. Qəhrəman ənənəvi olaraq ovçudur, o, əvvəlcə Dəmirdirnağı, sonra isə onun qardaşı Təpəgözü öldürür, onun qoyun sürüsünə sahib olur. Altay əfsanələrində itbaşı tayfa motivi də vardır. Qəhrəman əsasən, bu itbaşı tayfanı Təkgözün zülmündən qurtarır.

Anadolu əfsanə və rəvayətlərdə bütöv bir tayfa təkgözlüdür və Təpəgöz də onların başçısıdır. Türkiyənin ayrı-ayrı yerlərində yayılmış Təpəgöz əfsanəsi çox dəyişik variantlarda mövcuddur. Orta Asiyada olduğu kimi bəzən Anadolu əfsanələrində Təpəgöz div adlandırılır. Bu da nağıl üsullərinin əfsanələrə təsirindən xəbər verir. Anadolu əfsanələrində Təpəgözü öldürən qəhrəman ya Basatdır, ya üç qardaşdan ən kiçiyidir, ya da bir başqa bəy oğludur.

Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərində Təpəgözə çox vaxt Təpəgöz-Ləzgi deyilir. Bəzi əfsanələrdə Təpəgöz magik gücə malik, sehrli əşyalardan istifadə edəndirsə, bəzilərdə o, güclü şəkildə müasirləşdirilmişdir.

Təpəgözlə bağlı əfsanələrin müxtəlif variantlarda mövcud olmasına baxmayaraq onları birləşdirən ümumi cəhətlər də vardır: a) bütün variantlarda bu mənfi işarəli obraz təkgözlüdür, b) bütün variantlarda o, çobandır, c) bir çox variantlarda o, sehrli üzüyə, qılınca və b. əşyalara malikdir, ç) qəhrəmanın onun təkgözünü kor etməklə öldürməsi, d) qəhrəmanın Təpəgözün sevimli keçisini, yaxud qoyununu kəsiməsinə bürünməklə xilas olması, e) qəhrəmanın Təpəgözün sürülərinə sahib olması və s.

Təpəgözün məkanı dağda, mağarada, meşədədir. Bu halda, o nizamlı dünyaya qarşı destruktiv mövqə tutur. Təpəgöz o biri dünyanın işarəsidir, bu həm KDQ-də, həm də əfsanələrdə saxlanmışdır. Dəmirdirmaq obrazı şaman mifologiyasından gəlmişdir. Erliyin, yaxud da yeraltı varlıqların qızı şaman əfsanələrində çox vaxt dəmir dırnaqlı, dəmir qollu, bəzən də dəmir bədənliyərlər. KDQ, "Manas", "Semetey" dastanlarında Təpəgöz obrazı nağıl, əfsanə və rəvayət elementlərinin kontaminasiyası nəticəsində formalaşmışdır.

Ölümdən qaçma, yaxud da ölümlə mübarizə motivi KDQ-də "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda qalmışdır. Qorqud əfsanə və rəvayətlərinin bir başqa

şəkli Domrul əfsanələrində işlənmişdir. Əslində burada can yerinə can vermək motivi ön plana çökürmüşdür. Ölüm mələyi Əzrailə mübarizə aparan qəhrəmandan danışan mifoloji, folklor mətnlərinə başqa türk xalqlarında rast gəlinməsi bu motivin türklərdə müstəqil, heç bir təsir olmadan mövcudluğunu sübut edir. Digər tərəfdən şaman əfsanələrində şamanın ölümlə mübarizəsi, ölən adamın canının əvəzinə heyvan qurban verməsi Domrul əfsanələrinin mifoloji substratını təşkil edir.

Türkiyədə toplanmış bir əfsanə KDQ-də məlum boyu yığcam şəkildə təkrarlayır. Qəhrəmanın adı Dəli Domruldur, ancaq o, Əzrailə vuruşmur, sadəcə olaraq ona etdiyi xidmət müqabilində neçə il yaşayacağını öyrənir. Qəhrəmanın toy günü öləcəyi motivi də KDQ ilə əsəsləşir. Müvafiq şəkildə nə ana, nə də ata oğullarını xilas etmək üçün canlarını verirlər, əksinə gəlinə buna razı olur. Sonluq KDQ-də olduğu kimi qurtarır. Dəli Domrul süjeti ilə bağlı əfsanə və rəvayətlər Orta Asiyada, Azərbaycanda da vardır. Mətnlərdəki ümumi cəhət bunlardır: 1) can yerinə can verməklə yaxın qohumları sınamaq, 2) bütün hallarda ata-ananın canlarını vermək istəməmələri, əksinə arvadın yaxud gəlinin sevgilisini xilas etmək üçün öz canını verməsi, 3) bütün hallarda Tanrının qəhrəmanla halalına uzun ömür (40, 80, 140 il və s.) verib, əvəzində ata-ananın canını almağı Əzrailə tapşırması. KDQ ilə uyğun gəlməyən yerlər əfsanə janrının xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilər.

KDQ qəhrəmanlarından Bamsı Beyrəklə bağlı əfsanə, rəvayət və dastan variantı türk folklorunda daha geniş yayılmışdır. Təbii ki, dastan, əfsanə, rəvayət janrlarında variasiya olunan hər arvadın toyunda bəy-nəxalq motivinin yayılmışlığı onların türk etnik-mədəni sistemində vahid folklor qaynağından yararlandığını göstərir. Əfsanələrdə bu motivin həm "Aşıq Qərib", həm "Yusup və Əhməd", həm "Alpamış", həm də KDQ fonunda variantları mövcuddur. Hətta bu motivin çox əski izlərinə altay dastanı "Alıp Manaş" da, yakut dastanlarında da rast gəlinir. KDQ-də altay dastanında, "Alpamışda", "Yusup və Əhməd"də bu motiv qəhrəmanlıq fonunda təqdim olunursa, "Aşıq Qərib"də və əfsanələrin böyük əksəriyyətində məhəbbət mövzusu aparıcıdır.

Şortu olaraq Bamsı Beyrək əfsanələri adlandırılan bəli folklor nümunələri daha çox Türkiyədə, qismən Orta Asiyada və Azərbaycanda toplanmışdır. Anadolu-da, Bayburtda müxtəlif variantlarda söylənən bu əfsanələr KDQ mövzularının canlı repertuarda hələ də yaşadığını göstərir. Təbii ki, KDQ oğuznamələri dastan kimi canlı ifadan XVI yüzillikdə çıxsada, ayrı-ayrı oğuznamələr əfsanə, rəvayət, nağıl şəklində şifahi ənənədə bu gün də qalmışdır. Bu isə KDQ ənənəsinin, oğuznamə döbünün hələ də canlı yaddaşdan silinmədiyini təsdiqləyir. Bamsı Beyrəklə, Təpəgözlə, Domrulla, Qazanla bağlı əfsanələrin mövcudluğu, həmçinin Beyrəyin Bayburtdakı məzarının, Qorqudun Dərbənddə və Sır-Dorya sahilində olan məzarının, Qazanın, Bayındırın, Burla xatunun qəbirlərinin ziyarətə kimi qalması klassik divan ədəbiyyatının mədəniyyətdəki dominant roluna baxmayaraq, oğuznamələrin xalq yaddaşında və həyatında əhəmiyyətli rol oynadığını sübut edir. Təkcə Türkiyənin ayrı-ayrı yerlərindən

toplanmış Bay Beyrək əfsanəsinin 20-dən çox variantı mövcuddur. Bunlardan bir çoxu məzmunca bir-birinə çox yaxındır, bəzilərində isə fərqli cəhətlər də yox deyildir. Eyni zamanda Bay Beyrəklə bağlı ayrıca şer parçaları da vardır. Bu isə Beyrəklə bağlı bir neçə dastan variantının olduğunu təsdiqləyir. Əfsanələrdə Bəy Beyrəyin nişanlısı Ağ kavak qızı adlanır. Burada övladsızlıq, dustaqlıq (7,16,17 il) Beyrəyin çoban, aşıq, ozan donunda öz nişanlısının toyuna gəlməsi, rəqibini bağışlaması, evlənmə və s. ortaq mövzular vardır.

KDQ boyları ilə bağlı ortaq əfsanə və rəvayətlərlə yanaşı, yalnız regional xarakter daşıyan folklor mətni vardır. Salur Qazanla bağlı əfsanə və rəvayətlər də məhz türkmənlər arasında yayılmışdır. Salur baba "Oğuznamə"sində, Əbül Qazi "Şöcreyi-tarikimə"sində bu əfsanələrdən məharətlə istifadə etmişlər. Türkmən əfsanələrində KDQ-də olduğu kimi Salur Qazan İç Oğuzların başçısı, Bayındır da xanlar xanıdır və İç Oğuzlarla Dış Oğuzların hökmdarıdır. Həmçinin əfsanələrdə Bayındır xanın ağ ban evlər tikdirib Oğuz elini üç gün, üç gecə qonaq etməsi, Qorqud Atanın bu məclisdə saz çalib, dastan söyləməsi, oğuzlara öyüd-nəsihət verməsi də eyni ilə KDQ boylarını xatırladır. Salur Qazan da İç Oğuz boyları üçün üç gün, üç gecə toy verir, yenə də Qorqud gəlib saz çalır, dastan söyləyir, öyüd verir. Hətta bir əfsanədə çavdurların Oğuz elindən inciyib Manqışlağa gəlmələri bildirilir. İç Oğuzlar başda Qorqud Ata olmaqla Salur Qazanı onların arxasına göndərirlər. Burada Salur Qazan həm də el ağsaqqalı kimi təqdim edilir. Türkmən əfsanələrində tarixilik güclüdür və KDQ boylarının bir çoxunun oxşar şəkildə qaldığını sübut edir. Salur Qazanın əjdaha ilə vuruşması haqqında türkmən əfsanələri XIX yüzilliyin sonlarına qədər xalq arasında yaşamaqda idi. Bunu A.Tumanskiyin məlumatı da təsdiqləyir. Ancaq Salur Qazanla bağlı mifoloji süjetlər toplanmamışdır və onların ayrı-ayrı hissələri hələ də salorlar arasında qalmaqdadır.

Beləliklə, KDQ boyları, qəhrəmanları ilə bağlı əfsanə və rəvayətlərin mövcudluğu bütün türk xalqları arasında KDQ dastanlarının müxtəlif mərhələ və məqamlarda mövcud olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat:

Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. ч.1-II. СПб., 1893-1864.

Джембысбаев. Хорхут Аулия. - Туркестанские ведомости. N 92. 1889.

Дивасв А.А. Нескільки слов о могиле святого Хорхут-ата. - ЗВОРАО, Т.Х., СПб., 1986.

Иностранцев К.А. Коркуд в истории и легенде. - ЗВОРАО, Т.Х., СПб., 1912.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974.

Гюкяу. О.Ш. Дедем Коркутун китабы. Ист., 1973.

Спирidonov И.С. Один из вариантов легенды о Хор-Хуте. - ПТКЛА. X. Ташкент. 1909.

Жубанов А. Струны столетий. Алма-Ата. 1958.

Туманский А.Г. По поводу "Китаби Коркут". ЗВОРАО, Т.IX., СПб., 1986.

Оğuznamələr. B., 1993.

Qorkut Ata. Aşqabat, 1990.

DƏDƏLİ - Oykonomim ifadə etdiyi Dədə leksik vahidi KDQ-də bir hörmət, böyüklük, ululuq ifadə edir. Görünür, sonralar tayfa adı kimi də Oğuzların ad sisteminə işlənmişdir. Bundan başqa, Dərə Ələyəzdə, Arpa çayın üstündəki qədim bir körpü (Dədəli körpüsü), Axta (Hrazdan) rayonunda da Dədəqışlaq (4.05.1939. Axundov) adlı toponimlər mövcud olmuşdur.

Şərəyel vadisində (Talin rayonu) 1919 ildə Azərbaycan türkləri yaşayan kəndin adı da Dədəli olmuşdur. Elə həmin ildə əhali ermənilərin müqaviməti nəticəsində sərhəddi adlayıb Türkiyəyə üz tutmuşlar. Sonra bir neçə dəfə qayıtsalar da, onları kəndə buraxmamış, ora gəlmə erməniləri yerləşdirmişlər. 12.11.1946 ildən Akunk adlandırılmışdır.

Ədəbiyyat:

Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. B., 1995. s.201.

DƏLİ, DƏLİLƏR - KDQ boylarının qəhrəmanlarının igidliyini, hünərini bildirən mədəni-kulturoloji bir anlayış: "... Dəli Qondaz sacdan dəpdi... Dəli Budaq soldan dəpdi..." (D-63). İmpulsiv ərenliyi səciyyələndirir. Türk epik ənənəsində sadəcə gücün, cəsarətli və qorxmaz olmağın deyil, eləcə də atlı-köçəbə topluluğun anlayışındakı ərddəlin və uyğun olaraq da dastan qəhrəmanlarının mədəni davranış kodudur. Oğuz igidlərinin, alp ərenlərin adlarında buna görə də tez-tez rast gəlinir: Dəli Tondaz, Dəli Budaq, Dəli Dəmrul.

Eyni bir ənənənin davamı olduğundan Koroğlunun qoç igidləri də "öz-özünü qoymadan" igid tipini bildirən həmin "dəli" adı ilə çağırılırdılar ("Hoydu, dəlilərim, hoydu...")

Osmanlı dövlətinə XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində ilk dəfə Rumelidə təşkil edilmiş olan bir Süvari əsgər bölüyü dəlilər adlanırdı. Şüarları "Yazılanlar gəlir başa" olan bu çox cəsur insanlar ölümlərlə əylənə-əylənə düşmənin üzərinə atılaraq onu çaşdırır və qalib gəlirdilər.

Bu igidlik simvolu, cəsarət və qoçaqlıq rəmzinə çevrilən dəli və dəlilik anlayışı Turan - türk tipinin səciyyəsi olaraq nə slavyanlardan, nə də roman-germanlardan ötrü axıra qədər anlaşılırdı.

Cəlal Bəydili

DƏLİ BUDAQ, QARA BUDAQ - Qaragünə oğlu, Qazan böyün qardaşı oğlu. III boyda adı çəkilir: "Qaragünə oğlu Qarabudaq aydır: Ağam Qazan, məsləhətdir". (D-37). Mürəkkəb quruluşlu Qarabudaq adının tərkiblərindəki hər iki tərəf eyni mənada çağdaş antropomimlər sisteminə geniş yayılmışdır. "Qoçaq, igid, qorxmaz, ürəkli" mənalarında KDQ qəhrəmanlarına adlarına əlavə edilərək onların impulsivliyini səciyyələndirən "dəli" ifadəsiylə Dəli Budaq şoklində də (2 dəfə) işlənmişdir: "Cilasun yigitlərlə Qaragünə oğlu Dəli Budaq soldan etdi"(D-?). Bu Oğuz igidinin adı, ümumiyyətlə, boylarda "Qarabudaq" kimi 7 dəfə, sadəcə "Budaq" kimi 5 dəfə keçir.

DƏLİ DOMRUL, DUXA QOCA OĞLU DƏLİ DOMRUL - KDQ-də V boyun qəhrəmanı: "Oğuzda Duxa qoca oğlu Dəli Dəmrul deyərlerdi, bir ər vardı"

(D-155). KDQ boyları içərisində mifoloji xarakter daşıyan iki oğuznamədən biri olub əski məhsuldarlıq - artım tapınışı və onun ayrılmaz qolu kimi ölüb-dirilmə ideyası ilə bağlanan "Dəli Dəmrul" hekayəsində Dəli Dəmrulun Əzrailə görüşməsi elə onun ölüb-dirilməsini bildirən və ilkin mifoloji anlamını itirmiş rudimentar motivdir. Dəli Dəmrul obrazının mifoloji xarakterini göstərən bir cəhət də Oğuz bəylərindən fərqli olaraq onun bir dəfə də olsun bəy, yaxud xan kimi təqdim edilməməsidir. "Oğuznamədə" isə onun adından sonra "Sultan" titulu işlənmişdir. Lakin, bu titul-epitet də sosial fərqi yox, mifoloji kod səviyyəsində qəhrəmanın bərekət-artım hamisi olmaq funksiyasını bildirir.

Arif Acaloğlu

DƏLİ DONDAR, DƏLİ TONDAZ - "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy"da (IV) "Yigirmi dörd boyun oxşayan" kimi səciyyələndirilir. Boylarda "Dəli Dondar" adıyla 13 dəfə, "Qıyan Səlcük oğlu Dəli Dondar" adıyla da 10 dəfə xatırlanır: "Dəmir qapı Dərvəndəki dəmir qapuyı dəpüb alan, altmış tutam ala göndərinin ucunda ər bəgürdən Qıyan Səlcük oğlu Dəli Dondar çapar yetdi". (D-60).

DƏLİ ƏVRƏN, DƏLİ URAN - Ancaq bir yerdə "Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu"nda adı çəkilir. "Əjdəhalar ağzından alan Dəli Uran bilə vursun!" (D-206).

"Əjdəhalar ağzından adam alan" Oğuz əri kimi səciyyələndirməklə onun həddindən artıq güclü olduğu ifadə edilmişdir. Uran - igid demək olan "Dəli" sözüylə eyni mənəlidir və döyüş harayı anlamı əski "urmaq" sözü ilə bir kökdən gəlir.

DƏLİ QARCAR - Banıçəyəyin qardaşı. "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda iştirak edən surətlərdən biri. Bacısına elçi düşəni öldürür. Banıçəyəyə elçi gələn Dədə Qorquddan "Bin buğra gətürün kim, maya görməmiş ola. Bin dəxi ayğır gətürün kim, heç qısağa aşmamış ola. Bin dəxi qoyun görməmiş qoç gətürün. Bin də quyruqsuz-qulaqsız köpək gətürün. Bin dəxi bürə gətürün mana" (D-857)- deyə və gətirə bilməsə öldürəcəyi ilə hədələyir. Dastanın sonuna yaxın biz Dəli Qarcarı Oğuzun ləyaqətli, ədəb-ərkanlı vətəndaşı görürük. O dərk edir ki, cəmiyyətin qayda-qanunları, xalqın ənənələri var, onu pozmaq olmaz. Bacısını Beyrək kimi igidə verməyə razı olur.

DƏMİR QAPU DƏRBƏND - bax. Dərbənd.

DƏMİRÇİZADƏ ƏBDÜLƏZƏL MƏMMƏD OĞLU (1909 - 1979, Azərbaycan Res.) - görkəmli dilçi, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, fil.e.d, prof.

"Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri" (1938), "Azərbaycan dili tarixi" (1944), "Azərbaycan dilinin inkişaf yolları" (1958), eləcə də Azərbaycan dilinin tarixinə aid yazdığı digər əsərlərində KDQ haqqında qorqudsünaşlıq üçün gərəklilə fikirlər söyləmişdir.

KDQ mövzusunun ilk dəfə Azərbaycan teatrı səhnəsinə gətirmişdir. 1941 ildə "Dədə Qorqud" ("Salur Qazanın evinin yağmalanması" librettosunu), 1943 ildə "Qaraca Çoban" mənzum pyesini yazmış, birincisi

Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında, digəri isə Gənc Tamaşaçılar Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

I.V.Stalinin ölümündən sonra (1953) KDQ dastanının araşdırılması və nəşri üzərinə qoyulmuş qadağan ləğv edilmişdir. Haqsız tənqidlərə məruz qalan digər həmkarları kimi Dəmirçizadə də yenidən qələmə sarılaraq elmi araşdırmalarını davam etdirmişdir. KDQ abidəsi ilə bağlı bir sıra maraqlı əsərlər yaratmışdır. Hətta vaxtilə yersiz təzyiqlərə məruz qalmış həmkarları H.Araşlı, M.Arif, M.H.Tohmasiblə birlikdə "Kommunist" qəzetində (26.03.57) "Dədə Qorqud" dastanları başlığı altında nəşr etdirdikləri məqalədə abidə haqqında deyilən bədnam iftiralardan siyasi mahiyyəti açıqlamışdır.

1957 ildə Daşkənddə keçirilən şərqşünasların birinci konfransında "Dədə Qorqud kitabı" haqqında rus dilində məruzə etmişdir. Daha sonra "Dədə Qorqud" kitabının M.F.Axundovun arxivində saxlanılan izlərini aşkar edib, dahi filosofun bu epos barədə məlumatı olması barədə fikir yaratmışdır (1957).

KDQ dastanlarının dili" (1959) əsəri nəşr olunmuşdur. Mütəxəssislər tərəfindən KDQ dastanının araşdırılması yönündə mühüm bir hadisə kimi qarşılanmışdır. Məşhur rus sovet türkoloqu A.N.Kononov müəllifin bu əsərini KDQ dastanlarının öyrənilməsinə yeni mərhələ kimi qiymətləndirmişdir. Eyni zamanda əsər görkəmli türk qorqudsünasları O.Şaiq və M.Erginin də diqqətini cəlb etmişdir.

Əsərləri:

Dədə Qorqud (libretto). 1941.

Qaraca Çoban (mənzum pyes). 1943.

Azərbaycanın qədim dili. "Azərbaycan müəllimi", B., 1946.

Azərbaycan dilinin Oğuz-qırpaq ünsürləri. EA-nın əsərləri, B., 1947, N 1.

Книги-Деде Коркут. Материалы научной конференции востоковедов в Ташкенте. АН Узб.ССР, Ташкент, 1957. Труды АПИ, Б. 1959, т. VII.

"Qasıp", "Xəzər", "Qafqaz" sözlərinin etimologiyası. АПИ-nin əsərləri, B. 1959, VII.

KDQ dastanlarının dili. B., 1959;

Axundovun M.F. arxivində Dədə Qorqudun izləri. "Ədəbiyyat" qəzeti, B., 1957.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B., 1967.

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Giriş, B., 1967.

DƏMİRÇİZADƏ, DƏMİRÇİZADƏ - Qaracığ çobanın qardaşı. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da (II) adı çəkilir: "Qabangüci, Dəmirçizadə - bu iki qardaşı yanına aldı" (D-39). KDQ-nin dilindəki ifadəylə "kəfərlərlə" vuruşda həlak olur: "Qaracığ çoban kafərin üç yüzünü sapan taşıla yərə biraqdı. İki qardaşı oxa düşdi, şəhid aldı". (D-41). İgidlik rəmzi olan bu mürəkkəb quruluşlu ad "Dəmir" apelyativini ilə şəxs adı kimi əski və çağdaş türk dili dialektlərində geniş yayılmışdır. Timur, Temir adları da "dəmir" sözünün qədim şoklını qoruyub saxlamaqdadır.

DƏMİR DONLI MAMAQ - Təpəgözün ölində həlak olan Oğuz bəylərindən biri. KDQ-də təkcə bir yerdə "Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy"da adı çəkilir; Təpəgözün ölində ölən Oğuz igidlərindən: "Dəmir

Tanlı Mamaq ölində həlak oldu" (D-128). Addakı "Dəmir Tonlu" loqabı olub igidlik rəmzi bildirir.

DƏPƏGÖZ - bax. Təpəgöz.

DƏPƏR - balta. Bu söz KDQ-də həm də dəp/mək kimi işlənmək basmaq, vurmaq, məğlub etmək mənalarını bildirir: "Baban dedi, keyikləri qovsun, gətürsün, bənim önümdə dəpələsün..." (D-22); "...Dəli Dəndar sağdan dəpdi ...Cilasun yigitlərlə Qaragünə oğlu Dəli Budaq soldan dəpdi". (D-64); "İç Oğuz bəgləriylə Qazan dəpə dəpdi". (D-63¹³-64²). Silah - balta kimi "dəpər" sözü ("Dəli bəg dilədi ki, Dədəyi dəpərə çala" - D-84²) az işlənmişdir. Belə anlaşılır ki, "dəpər" baltaya verilən addır və bu silah döyüşünün yanında saxladığı döyüş alətlərindən biridir. Bu söz sonradan "topor" kimi rus dilinə keçmişdir.

DƏRBƏND - KDQ dastanlarında Dərbənd oykonomi bir neçə dəfə xatırlanmışdır. Bundan başqa, dastanda xatırlanan Basınük qara Dərvənd oykonomi onu xatırladır ki, söhbət Basın/Pasin ölindəki Dərbənddən gedir. Həm Dərbənd kəndi, həm də Qapılı kəndi Basın ərazisindədir.

Düzkənd rayonunda, Gümrü şəhərindən 20 km, şərqdə olan kəndin adı da Dərbənddir. Rus-türk müharibələrinin gedişində - 1878 ildə kəndin sakinləri olan azərbaycanlılar kazak süngüsündən xilas olmaq üçün müxtəlif yerlərə üz tutmuşlar. 1980 ildə həmin kəndə müxtəlif yerlərdən gələn erməniləri məskunlaşdırmışlar.

26.04.1946 ildə kəndin adını dəyişdirib Karmrakar etmişlər. Kəndin coğrafi relyefindən məlum olur ki, miqrativ toponimdir.

DƏRBƏND, DƏMİRQAPU DƏRBƏND - KDQ-də üç boyda (II, D-60²; VII, D-205⁷; IX, D-244⁶) adı çəkilir. Boylarda deyilir: "Dəmirqapu Dərbənddəki Dəmirqapuyı dəpib alan..." (D-60²) və ya "Əvvəl Dəmirqapu Dərbənddə bəg olan, qarğı sügü ucunda ər bəgürdən" (D-205⁷); "...Dəmirqapu Dərvəndindən xəbər varmış, Alca atlu Şöklü Məlik qatı pusmuş..." (D-244⁶).

Dəmirqapu Dərbənd Qafqaz Albaniyasının qədim şəhərlərindən biridir. Dərbənd haqqında latın, yunan, ərəb, fars, türk, erməni, gürcü, rus və s. mənbələrdə, həmçinin orta əsr Avropa müəlliflərinin əsərlərində maraqlı məlumatlar var. Əsas tarixi mənbə kimi "Dərbəndnamə" xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Dərbənd şəhərinin salınması və qalanın tikilməsi tarixi haqqında fikirlər müxtəlifdir. Qədim müəlliflər qalanın əsasən mühafizə əhəmiyyətli bir istehkam məqsədilə tikilməsi və möhkəmləndirilməsinin Sasani hökmdarlarından üçünün II Yezdgirdin (438-457); Kavadin (488-531); I Xosrov Ənuşirovanın (531-579) adı ilə əlaqələndirirlər. Lakin IX-X əsrlərin ərəb müəllifləri bir ənənə olaraq Dərbənd qalasının Kavad və I Xosrov Ənuşirovan tərəfindən tikildiyini göstərirlər. Bu barədə Balazuri (IX), İbn-əl Əsir (1160-1234), İbn-əl Fakih (X), İbn-Xordadbi (IX-X), coğrafiyaşünas Yakubi (IX-X), Məsudi (X), Yakut ol Həməvi (XIII) və başqalarının əsərlərində qiymətli tarixi məlumatlar qeyd edilmişdir.

Balazuri Dərbənd qalasının sasanı hökmdarı Kavadin oğlu I Xosrov Ənuşirovan tərəfindən tikildiyini bildirir.

xanın oğlu buğaya üstün gəlir və bu igidlikdən sonra onun ad yiyəsi olmaq vaxtı çatdığı bildirilir. Bu şərəfə mərasim keçirilir. Dədə Qorqud Dirsə xana müraciətlə başqa şeylərlə yanaşı, "Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana, yüklət olsun hünərli dir!" (D-182)-deyir. "Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda da Bani-çiçək Beyrəyin qazamatdan sağ-salamat qayıtmasını onun atasına söyləyəndə Baybörə bəy muştuluq olaraq həm də "Qatar-qatar dəvələrim sana yüklət olsun!" (D-1183)-deyir. Əzrailin əlindən yaxa qurtara bilməyən Dəli Domrul da dar ayaqda qatar-qatar dəvələrin qadınına yüklət verir. "Salur Qazanın evi yağmalandıqı boy"da el-obasının talan olunduğundan xəbəri olmayan Qazan ovda ikən "qara qayğulu vəqəə" görür. Yuxusunu qardaşı Qaragünəyə danışarkən "Qara dəvə ənsəmdən qarvar gördüm..." (D-433) - deyir. Qazanın "qara qayğulu" yuxusundakı "qara dəvə" əslində bütöv Oğuz qarşı həmişə kin saxlayan "qaraca kafir", yağlı rəmzidir.

Oğuz birliyində kütləvi baxışlı meydan tamaşaları da olmuşdur. Və bu meydan tamaşaları, əsasən buğa və dəvənin iştirakı ilə keçirilmişdir. Belə bir tamaşaya ilkin olaraq "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"nda tuş olur. Burada deyilir: "... Bayındır xanın bir buğası vardı, bir dəxi buğrası vardı. O buğa qatı daşa buynuz urşa, un kibi ügidərdi. Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı. Bayındır xan Qalın Oğuz bəgləriylə tamaşaya baqardı, təfərrüc edərdi". (D-159)

"Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda Oğuzun dörd üzü niqablı gözən igidindən biri olan Qanturalı Trabzon Təkürünün qızı Selcan xatunu halallığa almaq istərkən qarşısına konkret şərt qoyulur. Qızı almaq istəyən buğaya, aslana, o sıradan dəvəyə üstün gəlməlidir. Qanturalı buğaya, aslana qalib gəlir. Dəvə ilə isə çox əlləşməli olur. Və nəhayət "Dəvəyə bir dəpmə urdı. Dəvə bağırdı. Bir dəxi urdı, dəvə ayağı üzərinə durmadı, yıqıldı. Basub iki yerdən boğazladı. Arqasından iki qayış çıqardı. Təkürün önünə biraqdı". (D-1894)

Bəhlul Abdulla

DİL - KDQ-nin dili Azərbaycan türkcəsinin üstünlük təşkil etdiyi Oğuz ədəbi dilidir. Bəzən dialekt fəvqü, bəzən xalq danışığı dili, bəzən səfahi ədəbi dil və ya yazılı ədəbi dil kimi təqdim olunan KDQ dilində çoxəsrlik türk ədəbi-bədii təfəkkürünün dəyərləri birləşmişdir. Özüdə ozan-aşıq ənənəsini, xalq yaradıcılığının bütün janrlarını, eləcə də yazılı ədəbiyyatın əsrlər boyu yaranıb yaşayan uğurlarını birləşdirən KDQ dili oğuz-qıpçaq, oğuz-bulqar səfahi və yazılı dil ənənəsini vahid kəmiyyət, keyfiyyət sistemində birləşdirmişdir.

Oğuz ədəbi dili Göytürk ədəbi dilinin varisidir. Bu ədəbi dil türk etnoslarını inteqrasiya-diferensasiya prosesində, normalaşma sürəcinə yazılı, səfahi, dialektləhə, dialekt-fəvqü dəyərləri özündə birləşdirmişdir. Baxış bucağından, araşdırma istiqamətindən asılı olaraq bu və ya digər faktor qabardılarsa da, Oğuz ədəbi dilinin klassik örnəyi olan KDQ dili fonetik, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik baxımlardan zəngin, faktik materialı birləşdirən mükəmməl sistemi əhatə edir.

KDQ dili Azərbaycan türkcəsinin leksik-semantik, grammatik, üslubi-poetik dəyərlərini daha çox ifadə edir (M.Ergin, X.Koroğlu, F.Kırzioğlu, Ş.Cəmişidov, T.Hacıyev, S.Əlizadə, Anar, Ə.B.Ərcilasun, O.Sərtqaya...). Ancaq tarixi perspektiv və bütöv təhlil tələb edir ki, biz KDQ dilini Oğuz dillərinin hamısı üçün, eləcə də bəzi başqa qıpçaq-karluk dilləri üçün də ortaq abidə, ortaq dil, ortaq mədəniyyət və tarix kimi qəbul edək. Ortaq dəyərlər bölünmür. Dildə reallaşan kəmiyyət və keyfiyyət fərqləri ortaq dil dəyərlərini daha da zənginləşdirir, bütöv, dolğun bir sistem kimi gerçəkləşdirir.

Kamil Vəli Nərimanoglu

DİRƏK TƏKÜR, ARŞUN OĞLU DİRƏK TƏKÜR - Düşmənin obrazı. Kafir bəyləri içində onun xüsusi yeri var. "Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu"nda onun haqqında "Ol kafirin altmış arşun qaməti vardır. Altmış batman gürz salardı. Qatı -möhkom yay çəkərdi". (D-202¹³) şəklində məlumat verilir.

DİRSƏ XAN - Daş Oğuz bəylərindən biri. Buğacın atası. Adına yalnız "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"nda rast gəlinir: "Məgər Dirse dəyərlərdi, bir bəgün oqlı-qızı yoxdı" (D-10). Drezden nüsxəsində "Dirse" adı həm də "Dərsə" kimi yazılmışdır.

DİRSƏ XAN OĞLI BUĞAC XAN - İç Oğuz bəyi. Dirse xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsi, İç Oğuz bəyi. "Dirse xan oğlu Buğac xan boy"u onun adı ilə bağlıdır. (D-2368).

DİSLOKASIYA - ordu nizamı. Türk ordu nizamı dövlətin idarəetmə strukturu ilə uyğun gəlirdi. Xanlar xanı Bayındır xanın sağında Qazan oğlu Uruz, solunda Qazılıq qoca oğlu Yegnək oturur, Ulaş oğlu Salur Qazanın sağında qardaşı Qaragünə, solunda dayısı Alp Aruz oturur. Qazana müraciətində də Beyrək dövlətin quruluşunu ifadə edir: "Sağda oturan sağ bəglər! Sol qolda oturan sol bəglər! Eşikdəki inaq! Dəbdə oturan xas bəglər! Qutlu olsun dövlətinüz!" (D-110¹⁰). Burada adları çəkilən bəylər dövlətin idarə edilməsində iştiraklarına görə də döyüş meydanında mövqe tuturlar. Döyüş meydanında Qazanın sağ və solunda dövlətin idarə edilməsində iştirak edən adamları görmək olar. Böyük Oğuz (Qalın Oğuz eli) dövləti iki qola ayırır: sağda Boz Oqlar (Daş Oğuz), solda Üç Oqlar (İç Oğuz). Hətta bəylər ova çıxarkən də subordinasiya gözlənilir, hər kəs onun üçün müəyyənləşdirilmiş mövqedə hərəkət edir: qabaqda Salur Qazan, sonra Boz Oqların başçısı Dəli Dondar, Qazanın qardaşı Qaragünə, Şir Şəmsəddin, Beyrək, Yegnək və digərləri.

DİTS (FON) HENRİX FRİDRİX (1751 - 1817, Almaniya) - araşdırıcı və diplomat.

İlk dəfə KDQ dastanlarını elmi cəhətdən ətraflı tədqiq edən H.F. fon Dits "Denkwürdigkeiten von Asien" (Berlin und Halle, 1815) kitabının II hissəsində onu həm tarixi, həm coğrafi, həm də mətnşünaslıq baxımından qədimliyinə görə yüksək qiymətləndirmiş və dünya elminə dəyərli məlumatlar vermişdir. Bununla da D. qorqudşünaslıqda çox maraqlı bir araşdırma yolunun əsasını qoymuşdur. Abidə ilə bağlı tədqiqatında ilk növbədə Dədə Qorqudun şəxsiyyəti və

onun yaşadığı dövr haqqında məlumat verərək bəzi maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

İlk dəfə olaraq KDQ-nin Homerin "Odiseya" əsəri ilə oxşar cəhətlərini duymuş və onları müqayisəli təhlil edərək birinin o birisindən faydalandığını aşkara çıxarmışdır.

Dits deyir: İndi bilirəm ki, kişi özündən danışmış. Sözləri təkrar edirəm "Mən Dədə Qorqud bulanıq selikdən yaranmışam. Bir dəmci çirkli toxumdan olmuşam və ana bətinə düşmüşəm. Ata beləndən gəlib qonur gözlü nəhəng qızdan doğulmuşam mən Dədə Qorqud. Allahı yeganə, Peyğəmbəri həqiqət kimi tanımışam, mən Dədə Qorqud. Yaxşı, pis nə olacaqsın Oğuz xalqına xəbər verməmişəm, mən Dədə Qorqud. Allahın zəmanətini mən Dədə Qorqud öz üzərinə götürmüşəm, yükümü artırmışam (işlərimi çətinləşdirmişəm), işlərimin əvvəlini və axırını mən Dədə Qorqud Allaha tapşırmışam". Daha sonra Dits deyir ki, 75N-li kəlam belə qurtarır: Kəmiş (Qarımış oğlu) Dədə Qorquddur. Burda Dits əlavə edir ki, Qarımış (Kəmiş) oğlu tatarların xüsusi nəslinin adıdır, bəlkə elə müəllif özüdür. Bəlkə özünün yox, müəllif Dədə Qorqudun atasının adıdır, çox vaxt müəllif nəsil adı ilə adlanır.

Bundan sonra sıra ilə atalar sözləri gəlir. Bunlardan əlimizdə yalnız 80 N-si olduğu üçün onlardan ətraflı danışa bilmirik.

Bu cildin XIV bölməsində səh.399-dan 419-a qədər dastanın tədqiqinə, 419-dan 435-ə qədər isə "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy"un tərcüməsinə həsr olunmuşdur. Müəllif əvvəlcə KDQ boyları haqqında qısa məlumat verir, sonra isə abidəni tarixi baxımdan tədqiq edir. Dits belə hesab edir ki, hadisələr zaman etibarilə biri-birindən aralıdır, belə ki, yunanlarla Qara dəniz sahilində hadisələr və Dış Oğuzun İç Oğuzla əsli olduğu boy Oğuz nəslinin ilk illərinə, yəni bir neçə min il bundan əvvəlcə gedib çıxan başqa boylardan yemidir ki, Qorqud orada iştirakçı ola bilməzdi. Dits bu bölmədə aşağıdakı nəticələrə gəlir:

1. Oğuz siklopu ilə yunanlarınkini müqayisə edir və bir neçə inandırıcı faktlarla əsaslandırır ki, Oğuz siklopu yunanlardan deyil, hətta bu onlardan təqlid olunmuşdur.

2. Dədə Qorqudu tarixi şəxsiyyət kimi qəbul edir, çünki zamanda qeyd edir ki, bu abidə onun səfahi və ya yazılı şəkildə dediklərinin üçüncü şəxs tərəfindən yazılı alınmasıdır.

3. Kitabın dilini türk-tatar dili hesab edir. O deyir: "Oğuzlar əvvəldən türklərdən və tatarlardan toplanmış xalqdır, çünki Moğulun nəvəsi Oğuz xan öz hakimiyyəti dövründə hər ikisini birləşdirmişdir (səh.405).

4. Homerin Polifemi ilə Təpəgözün oxşarlığını sübut etmək üçün 12 bənddən ibarət müqayisə aparır və Təpəgöz surətinin daha mükəmməl və inandırıcı yazılmasına əsaslanaraq deyir ki, Oğuz müəllifi hadisəni Homeros nisbətən daha yaxşı bilir, bu süjeti yunanların hesabına keçirmək ədalətsizlik olardı. Daha sonra Dits "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy"u tərcümə edir ki, KDQ-nin dilini bilməyən başqa tədqiqatçılar da tərcüməni oxuduqdan sonra bu qaranlıq məsələnin işıqlandırılmasında iştirak etsinlər.

Bu araşdırmada maraqlı cəhətdən biri də odur ki, Dits onun fondunda osmanlılar danışan türk dilində 500 il bundan əvvələ qədər, yəni osmanlı sülaləsinin yaranmasına qədər, əlyazmaları olduğunu söyləyir.

Ditsin dediyinə görə onlarla tanışdır. Biz isə belə zənn edirik ki, bu əlyazmalarında elmə məlum olmayan məlumatların araşdırılması gələcək tədqiqatın qarşısında duran vacib problemlərdən biridir.

Əsərləri:

Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften. Bd. I-II, Berlin, 1811-1815.

Der neuentdeckte ougurische Cyklop. Hall-Berlin, 1815.

Denkurirdigkeiten von Azeri in künsten und Wissenschafte, Bd, I-II. Berlin, s.1811-1815.

Denkwürdigkeiten var Asien. Berlin und Halle. 1815.

Flora Mustafayeva

DİVAYEV ƏBUBƏKR ƏHMƏDCANOVİÇ (1856-1933) - prof, türkoloq, folklorşünas, etnoqraf, arxeoloq.

Daşkənd Universitetində türkologiya və şərqşünaslıq institutlarında çalışmışdır. Etnoqrafiya və arxeologiya muzeylərinə rəhbərlik etmişdir. Qazax, qırğız, özbək, qaraqalpaqların dili, folkloru, etnoqrafiyasına aid bir sıra dəyərli əsərlərin müəllifidir.

Dədə Qorqudun şəxsiyyəti və qəbri ilə bağlı bəzi maraqlı rəyəylərin toplanması və nəşr edilməsində xidmətləri vardır.

Ə.Divayev yazırdı: "Dədə Qorqudun qəbri qazax qəbirləri arasındadır. Üzərində torpaqdan məqbərə (gümbəz) ucaldılmışdır. Məqbərə altı-səkkiz guşəlidir... məqbərənin üstünə müxtəlif rəngli parçalar, hətta at qılı bağlanmışdır. Qazaxlar adətə görə şər qüvvələrin xəta-bəlasından xilas olmaq və xəstələr şəfa tapmaq üçün buraya ziyarətə gəlir, hətta gecələr belə göz yaşları tökərək ibadət edirlər" (1898).

Divayevin yazdığına görə XIX əsrin sonunda məqbərə yarımdayılmış vəziyyətdə düşmüş, onun divarının yarısını Sır-Dərya yuyub aparmışdır. Yarı uçmuş divarlar hələ bu günə qədər qalır.

Əsərləri:

Несколько слов о могиле святого Хорхот Ата. ЗВО. Т.Х. СПб., 1896.

Еще несколько слов о могиле святого Хорхут Ата. ЭВО, Т.ХІІІ, СПб., 1900.

Киргизская былина о Бивест-Батыре. Казань, 1897.

Киргизские причитания по покойнику. Казань, 1898.

DİZCİK - dizə bağlanan döyüş zirehi. Bu dizciklə at belində oylanan döyüşçü düşmənin zərbəsindən qoruna bilir. KDQ-də dizcik demirdən hazırlanırdı. "... geyimin geydi. Dizcik, qarucıq bağlandı". (D-261¹¹) şəklində adı çəkilir.

DOBRUCA TATARLARINDA KDQ MOTİVLƏRİ - Ruminiyada Tuna (Dunay) və Qara dəniz arasında Dobruca adlanan yerdə ruminlarla birgə sayı 50 minə yaxın olan türklər yaşayır. Onlar, əsasən, 1262 ildə, Sarı Saltuk zamanında bu bölgəyə peçeneq, qıpçaq, kuman və tatarlardan sonra gələnlərdir. Dobruca tatarları rumin voyevodası Mirça zamanında, yəni XIV əsrin sonundan XIX əsrin sonuna qədər gəlmiş və ya gətirilmiş qıpçaqlardır.

Hər tərəfdən Dobrucaya axışan türklər özləri ilə dillərini, adət-ənənələrini, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini də gətirmişlər. Dastanlar arasında "Aysıl ulı Amet Batır", "Edege Batır", "Şora Batır", "Koblandı Batır", "Kıyıl Batır", "Adel Sultan", "Kozikürpeş man Bayansılı", "Tayır man Zörə", "Şah İsmail", "Arız man Kamber", "Yusuf man Zuleyha", "Bayböri ulı Beyrek Batır" və başqaları geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, qəhrəmanlıq dastanlarının əksəriyyətində olduğu kimi, Bamsı Beyrəyin də adına Batır sözü əlavə edilmişdir. Bu söz "Baqatur" sözündən olub VI-VIII əsrlərə aid Orxon-Yenisey kitabələrində də özünə yer almışdır. Sonralar "boqatur" şəklində rus, "bator" şəklində macar və s. dillərə keçmişdir. Dobruca tatarlarının dilində "Batır" ər, igid, pəhləvan, dəli, kuba mənasını verir. Daha qədim türk dastanlarında bu sözün sinonimi kimi "Alp" və ya "Alıp" kəlməsi işlədilir. Onlara, xüsusilə, xakas alıptığı nımaxtarında (qəhrəmanlıq dastanlarında) tez-tez rast gəlirik.

Dobruca tatarları arasında KDQ boylarına uyğun "Bayböri ulı Beyrek Batır" boyu daha geniş yayılmışdır. Lakin burada nağıl ünsürləri üstünlük təşkil edir. Dastanda ulu ozan, el ağsaqqalı Dədə Qorqudun adı çəkilir. Onun yerini qəfildən peyda olub yoxa çıxan ağ saqqalı dərviş tutur. Oğlu olmadığından şikayətlənən Bayböri bayın və qız istəyən Pişen bayın arzusunu dərviş bir alma ilə həyata keçirir. Paltarının ətəyini yırtıb quda olan baylar övladlarını evləndirəcəklərinə söz verirlər. Əgər KDQ dastanlarında adı Dədə Qorqud verirdisə, burada bu vəzifəni dərviş yerinə yetirir, uşaq on beş yaşına çatanda nəinki ona, hətta atına da ad verir: "Oğlunuzun adı Beyrək, atının adı Bengiboz olsun".

Dastandakı sonrakı hadisələr "Göyçək Fatma" nağılına bənzəyir. Beyrəyin anası ölür. Atası başqa qadın alır. Ögey ana bir səhər hiylə işlədərək deyir: "Bərk azarlanmışam, öləcəyəm. Yuxumda Bengibozu kəsib, ürək qanı ilə mənə bir dua yazılsa, sağalacağımı gördüm". Atının kəsiləcəyini duyan Beyrək evdən gedir. Arvadının kələyindən xəbər tutan Bayböri onu qovur və oğlunu axtarmaq üçün qırx atlı yollayır. Atlılar Beyrəyi tapırlar. Bu vaxt bir nəfər Bayındır xanın oğlu üçün Ərəbistandan gətirilən hədiyyələrin Urum əsgərləri tərəfindən çalındığını xəbər verir. Beyrək hücum edib hədiyyə və adamları geri qaytarır...

Beyrəyin Banı Çiçəklə görüşü, yarışı, güləşi, nişanlanması, Bayburd qalasına aparılması, Yalınçıq deyil, Kor vəzir tərəfindən qanlı köynəyinin gətirilməsi, qızın Kor vəzirə nişanlanması, bu xəbərin Beyrəyə çatdırılması, onun kral qızı tərəfindən qaçırılması, qopuzçu kimi Banı Çiçəyin toyuna gəlməsi, tanınması və s. eyni ilə KDQ-dəki kimidir. Dastanın sonunda Beyrək dostlarını xilas edir və kral qızını Bayburd qalından çıxartıb gətirir, lakin, söz versə də, özü onunla evlənmir, onu Bayındır xanın oğluna, qaladan gətirdiyi digər qızları isə dostlarına əvə verir.

"Bayböri ulı Beyrek Batır" dastanının "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"ndan fərqli cəhətlərindən biri də Bengibozun insan kimi dil açıb Banı Çiçəklə qarşıdakı yarışdan həyəcənlanan sahibinə məsləhət verməsidir. Burada da, bir çox qədim türk dastanlarında olduğu kimi at igidlə birgə doğulur, böyüyür, onun ayrılmaz, sədaqətli dostu olur. Dastanın əvvəlində baylara alma verən dərviş

qabığı da qısır atlara verməyi məsləhət görür. Vaxt tamam olanda, atların da erkək qulunları olur. Onlar Banı Çiçəklə Beyrəyin mindikləri atlardır.

Beyrək atını öz doğması kimi sevir. O, ögey anasının ölməsinə, atasının sözünün yerə düşməsinə, özünün evdən getməsinə hazırdır, birçə Bengibozu kəsməsinlər.

Xristian xalqlar arasında yaşayan müsəlman Dobruca tatarlarının "Bayböri ulı Beyrək Batır" dastanında "kafir" kəlməsinə rast gəlmirik. Burada söhbətin möhz xristianlardan gətirdiyi bəllidir: "Satuvancılar keçə kündigt kete kete, bir kün ola, Bayburt kalesinə yetişer. Şo küni de paskaliya küni bola..."

Bayburd qalısından söhbət gedəndə, "Herkez", "Bayburt kalesi beyinin kızı", "kral kızı" kimi sözlərə təsadüf edirik.

Ədəbiyyat:

Bozçikit (Dobruca Tatar Masalları) Topladan, kayta-baştan anlatkan hem azirlegenler: Nedret Mahmut, Ənver Mahmut. "Kriterion Kitab iyi". Bucureşti, 1988, s. 280.

Güllü Yolçulu

DOQUZ QOCA BAŞLARI - Böyük Oğuz elində siyasi və hərbi rütbə. Bundan əlavə KDQ-də "bin qövm başları Dügər", "bin Bəgdiz başları Əmən" kimi rütbəli adamların adları çəkilir (D-151¹⁰). Bu, minbaşı Dügər və minbaşı Bəgdiz Əmən deməkdir. "Doquz qoca başları" isə doquz Oğuz tayfasının başçısı Qazan bəyin dayısı At ağzılı Alp Aruzdur. KDQ-dən bilindiyinə görə Aruz Boz Oqlara (Daş Oğuz) daxil olan doquz tayfanın-boyun başçısıdır (M.Kaşqarlı Boz Oqlara on boyun daxil olduğunu göstərir: kayı, bayat, qaraevli, yazır, döyər, dodurqa, avşar, qızık, bəydili, qarkın). Xanlar xanı Bayındır xanın sağında əyləşsə də, Aruz birbaşa Bayındır xana deyil, Salur Qazana tabe idi. Aruzdan sonra Boz Oqların başçısı onun nəvəsi Qiyan Selçük oğlu Dəli Dondar olur.

DON, TON - Oğuzlarda həm konkret üst geyimi, həm də ümumən paltar, geyim. "Qaravaşa don geyürsən, qadın olmaz" (D-37). Yaxud: "Yalıncaq görsəm, donadayım sənin için!" (D-169¹). Donun qaradan başqa bütün rəngləri oğuzlar üçün məqbul sayılmışdır. Qara rəngli parçadan tikilmiş don başlıca olaraq kafirlər, qismən də dərvişlər üçün səciyyəvi sayılmışdır. Bütün dastan boylarında qeyri oğuzlar "qara donlu kafir" adı ilə təqdim olunmuşdur. Bu da təsadüfi deyildi. Qədim oğuzlarda qara rəng şər, bədxah qüvvələrin təmsali və rəmzi hesab edilirdi. "Qara donlu, azgün dilnli kafirlərə bir oğul aldırınsa, degil mana". (D-138¹⁰) Yaxud: "Qara donlu dərvişlərə nəzirlər verdim" (D-24¹¹).

Oğuzlar zamanından dəbdə olan bu üst geyim tipi əski formasını saxlamaqla, zamanəməzədək gəlib çatmışdır. Həm də qədim dövrlərdə olduğu kimi, son vaxtlardakı don (arxalıq) da həm kişi, həm də qadın geyim tipini bildirməklə biçim üsuluna görə oxşar idi. Müasir dövrə gəlib çatmış qadın və kişi arxalıqları üç hissədən: qol, gövdə və ətəkdən ibarət biçilib tikilirdi. Bunların arasında cinsi fərq yalnız xırda işləməkdə, əsasən yaxanın və qolların formasında nəzərə çarpırdı. Çox güman ki, bu cüzi fərqlər oğuzların "don" adlandırıldığı qədim arxalıqlarda da mövcud olmuşdur. Dastan boylarında donun o zamankı məqbul rəngləri (ağ, sarı, al, qismən qara) barədə tam təsvir yaranır: "Ağ

donuma kir əgləndi soninçün" (D-146¹), yaxud: "Gözəllər sorvəri Sarı donlı Selcan xatunı alsam" (D-177¹²) və ya: "Cəmi yanında olan qızlar al geymişlər, köndü saru geymiş idi" (D-178¹²).

Oğuzlar arasında "don", həmçinin zireh, cəng köynəyi mənasında dəbdə olmuşdur. Bu halda o "dəmir don" yaxud "əgni bəg (börk) dəmir don" adı ilə təqdim edilir: "Əğin bəg dəmir donum saqlardım bu gün için" (D-129⁹); "Əgni bək dəmir donun, mana, vergil" (D-245¹¹); "Əgni bök dəmir donum göyördim!" (D-297²); "dəmir donlu oğuz (D-286¹) və s.

DONDARLI - Azərbaycanın Tovuz və Qubadlı rayonları ərazisindəki könd adları.

DÖVLƏTÇİLİK VƏ İDARƏETMƏ - Türk klassik dövlət dastanlarının, xüsusən də Oğuz abidələrinin və KDQ-nin dövlətçilik və idarəetmə formaları haqqında verdiyi məlumat heç də tarixi sənədlərin, etnoqrafik materialların verdiyi informasiyadan az deyil. Sakral mahiyyətli dövlət anlayışı abidələrdə epik qanunauyğunluq çərçivəsində, dastan mətninin tələbləri baxımından təqdim olunur.

Qaynaqların verdiyi məlumata görə türk hərbi-inzibati idarəetmə forması el sistemi adlanır.

El sistemində ali idarəetmə orqanı olan kenqəş tarixən bütün türk dövlətlərində olmuşdur. Ancaq onun klassik forması Oğuz abidələrində, KDQ-də həmçinin qırğızların siyasi konsolidasiya dövrünü əhatə edən "Manas" dastanında, qırpaq, başqırd, qazax, qırğız variantlarında mövcud olan Çingiznamələrdə saxlanılmışdır.

Oğuz dastanına görə kenqəşin başında Ulu Türk durur. Salmələrdə kenqəş bəylərinin başçısı İrkil (Arkil, yaxud Cirkil) Xocadır. Hər iki ad-titul (ulu və qoca. Orta Asiya türkləri arasında geniş işlənən "xoca" sözü də ağsaqqal mənasını bildirən qocadandır. Onun ərəb sözü "xacəqan"la heç bir əlaqəsi yoxdur, yalnız səs yaxınlığı istisna olmaqla) əski türk dövlətlərində ağsaqqal, vəzir, kenqəş bəylərinin başçısını bildirən termindir. Salmələrdən göründüyü kimi İrkil Xoca möhz bu deyilən funksiyaları yerinə yetirir. Kenqəşin başçısı həm də döyüş təşkilatında kenqəş bəylərinin komandanıdır. Dədə Qorqud oğuznamələrində buna işarə edən yerlər vardır. Kenqəş bəylərinin başçısı vəzifəsini yerinə yetirən şəxs öz titulluna görə çox güman ki, Aruz Qocadır. Deməli, Qalın Oğuz elində kenqəşin bir qədər daralmış forması olan ağsaqqallar şurası mövcuddur. Bunu Qazan xanın məsləhət üçün topladığı boylar da sübut edir. Dədə Qorqud oğuznamələri hərbi-demokratik dövlətin axırcı inkişaf mərhələsini göstərdiyindən burada ümumxalq kenqəşi ağsaqqallar şurası ilə özəzlənmişdir. Ümumtəyfa kenqəşinin vəzifəsini Bayındır xanın ildə bir dəfə çağırıldığı toy yerinə yetirir. Aruz Qocanın başçılıq etdiyi ağsaqqallar şurası isə daha çox ordunun başçısı, həm də İç Oğuzların boyu Qazan xanla əlaqədardır. Mərkəzləşmiş kağanlığın güclü şəkildə zəifləməsi KDQ-də bir də Qazanın nisbətən müstəqil hərəkətlərində, Bayındır xanın nominal şəkildə İç və Dış Oğuzun hakimi olmasında göstərir. Bunu vaxtı ilə oğuzlar haqqında İbn Fodlan da demişdi (Hərbi başçının böyük nüfuzu, dövlətdə müstəqilliyi və s.). Aruz Qocanın ağsaqqallar şurasına daxil olan Uşun Qoca, Qazılıq

Qoca, Kanlı Qoca, Duxa Qoca, Ənsə Qoca həm də tayfa bəyləridir (kanlı, usun, duxa, kızıq və s. tayfalar). KDQ-də Aruz "doquz qoca başı Aruz Qoca" deyilməsi və onun şuraya rəhbərlik etməsi göstərir ki, əski doquz Oğuz tayfa birliyi rudiment şəkildə xatırlanmışdır. Əslində isə qocaların sayı altıdır ki, bunlar da bəzək-üçək tayfalarının başçılarıdır.

Vahid dünya məkanında hökmdarlıq etmək, cəhəngirlik yürüşlərinə haqq qazandıрмаq türk şüurunda Tanrı adı ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

Koşğariy M. Devonu luğotit türk. Toşkent, 1960, I tom.

Kafesoğlu İ. Dın - Türk dünyası el kitabı. Coğrafiya-tarih. Ankara, 1992, c.1.

Kafesoğlu İ. Eski türklərdə devlet meclisi (toy) I Milli türkoloji kongresi. İstanbul, 1980.

Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı. B., 1993.

Füzuli Bayat

DÖZƏN OĞLI ALP RÜSTƏM - Oğuz qəhrəmanlarından biri. "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çiqardığı boyu"nda onun haqqında məlumat verilir:

"Qalqubanı yerindən duru gələn,

İki qardaş bəbəğin öldürüb zəlil gələn,

Dözən oğlu Alp Rüstəm mana derlər..." (D-288¹³)

"Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy"da şəhid olur.

DREZDEN NÜSXƏSİ - Araşdırmalar əsasən həmin nüsxənin fotosürətinə və ya həmin fotosürətdən faksimilyə əsasən aparılır. D-ni ilk dəfə H.O.Fleyşer tapmış və "Catalogus codicum Manuscriptorum orientalem Bibliothecae Drezensis, Dresden, 1831, No 86" adlı kataloqda bu əlyazma haqqında belə məlumat vermişdir: "152 vərəqəlik türkcə məcmuə; kiçik 40, nəsx yazılı, əski şərq türkcəsi və ya Oğuz şivəsi ilə yazılmış "Kitabi-Dədəm Qorqud"dur. İç Oğuz və Daş Oğuz qəbilələrinin Məhəmməd dövründəki macoralarının hekayələridir. Kitabın adı bütün hekayələrdə "Qorqud" adlı birinin böyük rolu olmasından irəli gəlməkdədir. Qorqudun dindar, ağıllı və Oğuz qəbilələri arasında böyük etibar sahibi olduğu rəvayət edilir".

Həmin məlumata aşağıdakıları əlavə etmək olar: nüsxənin titul səhifəsində ortada dairəvi möhür, ayaqda sol küncdə isə düzbucaqlı möhür vardır (üstündə "Dresden muzeyi, fa 86" yazılmışdır). Yuxarıda əsərin adı yazılmışdır: "Kitabi-Dədə Qorqud ıla lisanitəifeyi-oğuzan". Bu adın altında çotınliklə oxunan "Sahib əs-salam Abdullah bin Fəroç Köndxuda" sözləri (monoqram) görünür. Üst sağ küncdə "tarixi-vəlati-Osman, sənə 993" yazısı, aşağıda isə sağ küncdə doğru "Məhəbbətnamə ağzında yazılmışdır" qeydi vardır. Qorqudsənəliqda D-n əlyazmasının birinci səhifəsində "Dədəm Qorqud" adındakı "-m" ünsürünün "əbəəd sayı ilə rəqəm göstərməsi" və həmin sözlərin əlyazmanın köçürüldüyü hieri tarixi bildirməsi məqsədi ilə işlədilməsi barədə əsassız fikir vardır. "Dədəm Qorqud" ad variantı D. əlyazmasında (müxtəlif boylarda) 20 dəfə işlənmişdir. Qrafika və imla baxımından "Məhəbbətnamə ağzında yazılmışdır" cümləsi əlyazmadakı xətt növünə işarə edir. Həmin qeyd katibə məxsusdur, "Məhəbbətnamə ağzı" sözlərini əbəəd hesabı

ilə D. əlyazmasının yarandığı tarix kimi qəbul etmək olar: Hicri 664 (miladi 1284). Bundan əlavə, həmin səhifədə kitabın məzmunu ilə əlaqəsi olmayan yazılar da vardır. Arxa səhifədə iki dəfə yazılmış farsca bir beyt, türkcə və ərəbcə başqa yazılar oxunur (yazılar kalligrafik cəhətdən fərqlənir). Əsl mətn ikinci vərəqdən başlanır.

Əlyazmanın (mətnin) həcmi 304 səhifədir. hər səhifə 13 sətirdən ibarətdir, lakin birinci səhifədə, "bəsmələ" (bismillah ər-rəhman ər-rəhim və bihi nəstəin) ilə başlandığına görə, 12 sətir var; sonuncu səhifə isə boyların sonluğu olan şe'rlə (cəmi 8 misra) bitir. Mətnin sonundakı "təmmət" sözünün altında getdikcə daralan və üçbucağı andiran naxışlar arasındakı "466" rəqəmi ilkin nüsxənin tarixi kimi qəbul edilə bilər (ornamentvari yazıldığına görə həmin rəqəmi "444" kimi də oxumaq olar).

M.Ergin yazır: "Səhifələrin çevrəsi tək cizgi ilə çərçivələnmişdir. Mətnin içində gəlişigözəl qoyulmuş iri nöqtələr vardır". Lakin faksimilədə çərçivə görünür; iri nöqtələri isə "gəlişigözəl qoyulmuş" hesab etmək çətindir. Çünki bir sıra ifadələri, söz birləşməsi və cümlə hüduqlarını həmin "nöqtə" ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Məs.: "...təhsin dedilər. "Dədəm Qorqut gəlsün, bu oğlana ad qosun, biləsincə alub babasına var-sun, babasından oğlana bəglik istəsün"... (D-17). Bu kiçik parçada nöqtə, vergül və dırnaq işarəsini həmin "iri nöqtə" əvəz etmişdir. Ümumiyyətlə isə, bu nöqtəni bədi oxu və ya söyləyişdə fasilənin ümumiləşdirilmiş işarəsi saymaq olar.

D.n.-də boyların başlıqları və "soylamış", "soylama" sözləri daha irihəcmli və qalın hərflərlə yazılaraq nəzərə çarpdırılmışdır. Lakin əsərin mətnində şe'r və nəsr parçaları iç-içədir, bir-birindən fərqləndirilməyib. D. n. giriş və 12 boyu əhatə edir; bəzi boyların başlıqları "xanım, hey!" sözləri ilə bitir (həmin sözlər də həcmcə böyük hərflərlə yazılmışdır). D.n.-də boyların düzülüşü və həcmi aşağıdakı kimidir: Giriş (səh.2-9). I. Dirsə xan oğlu Buğac xan boyı (səh.9-35). II. Salur Qazanun evi yağmalandığı boy (səh.35-66). III. Qam Bөрөнүн oğlu Bamsı Beyrək boyı (səh.66-122). IV. Qazan oğlu Uruz bəgün tutsaq olduğu boy. (122-154) V. Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyı (səh.154-170). VI. Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyı (səh.170-201). VII. Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyı (səh.201-213). VIII. Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy (səh.213-235). IX. Bəkil oğlu Əmran boyı (səh.235-253). X. Uşun qoca oğlu Səgrək boyı (səh.253-271). XI. Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çiqardığı boy (səh.271-291). XII. İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy (səh.291-304).

D. n. dastanların yazıya alınmış ilk nüsxəsi sayıla bilməz; bunu həm boyların qeyri-məntiqi düzümündən, həm də müxtəlif tekstoloji faktlardan aydın etmək olar. Məsələn, XI boyun məzmunundan aydın olur ki, Uruz kiçik yaşlarında ikən atası Qazan xan düşməne əsir düşmüşdür. Uruz uşaq olduğu üçün babası Bayındır xanı öz atası bilir. Lakin IV boyda Uruz on altı yaşındadır, atası ilə ova çıxır, onun "qılnc çaldığı, baş kəsdiyi yerləri" görmək istəyir. II boyda isə yəqin ki, daha yetkin yaşlarında olan bir igiddir. Çünki Qazan xan ova çıxmaq istərkən deyir: "Üç yüz yigid ilən oğlum Uruz mənim evüm üstünə tursun" (D-37).

Bütövlükdə D. n. hərəkəsiz nəsxlə yazılmış abidə kimi səciyyəlidir. Lakin dastanların "giriş"ində və ilk boylarda bir sıra söz və ifadələr hərəkətlənmişdir. Bu cəhətdən əlyazmanın 8,9,11,12,13 və 17 səhifələrinə nəzər salmaq kifayətdir. Məsələn: "...buğanın alından yumruğun gedərdi" (D-17) sözləri müfəssəl şəkildə hərəkətlənmişdir. Belə təsəvvür yaradır ki, katib bəzi türk mənşəli sözlərin ya hərəkəli, ya da hərəkəsiz (nəstə'liq xətti tələbləri ilə, yəni saillərin konkret hərflər vasitəsilə ifadə edilməsi yolu ilə) düzgün yazılışını heç olmasa bir dəfə həyata keçirməyə çalışmış, həmin sözlərin təkrar yazılışında isə müxtəlifliyə yol vermiş, daha doğrusu, belə lügət vahidlərinin "tanınacağına", oxuna biləcəyinə əmin olmuşdur. Dil baxımından D.n.-nin əsas məziyyəti və qiyməti (katibin xidməti də ondadır) əlyazma nüsxəsinin (bu xəyali nüsxənin XIII əsrə aidliyini düşünmək olar) dil və imla xüsusiyyətlərini saxlamaqdadır. Katib D.n.-ni yazıya aldığı dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmamışdır. Əlyazma ənənəsinə görə hər səhifənin ilk sözü əvvəlki səhifənin ayağında yazılmışdır.

Dil və üslub baxımından D.n. ədəbi imitasiya, "stilizə" faktlarından və ya ədəbi redaktə təşəbbüslərindən uzaqdır. Hətta Vatikan katibinin süni paralelizm xətinə "atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç (qırdımışdı)" şəklində işlətdiyi ifadə D.n.-də hər dəfə "atdan-ayğır"dan qoşa sözü ilə başlanır; bunu ancaq şüurlu təkrar saymaq olar.

Şübhəsiz, D.n.-nin katibi də ara-sıra mexaniki qüsurlara yol vermişdir. Eyni sözün müxtəlif imla variantından başqa, əlyazmada nöqtənin yerində qoyulmaması, tələskənlik (sürətli yazı) nəticəsində hecanın, sözün, hətta bir səhifədə bütöv cümlənin təkrarən yazıldığına, bəzən də sözün ötürüldüyünə (buraxıldığına) təsadüf edilir. Məs., təkcə cümlənin təkrarən yazılması faktı onu söyləməyə əsas verir ki, bu hal "üzündən köçürmə"də katib yorğunluğunun nəticəsidir (ozanın nitqindən ilk yazıya alınmada belə hal baş verə bilməz). Digər tərəfdən, yüzlərcə sözdə saillə işarələri (əlif, vav, ye) ya tam, ya da qismən yazılmayıb; məs., "uçmaq" sözü "vav"sız yazılmış, "qımız", "degildir", "yasdıqda" sözlərində a,i,e, sailləri hərflərlə nəzərə çarpdırılmamışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki:

a) KDQ yazılı ədəbiyyat nümunəsinə çevrildiyi ilkin mərhələdə müxtəlif zamanlarda, bəlkə də müxtəlif ozanların nitqindən qələmə alınmışdır. Boyların qeyri-məntiqi ardıcılığı da bundan irəli gəlmişdir.

b) D.n.-də sözlərin əksərən hərəkəsiz yazılması və bunun katib tərəfindən adi hal kimi qəbul edilməsi belə fikir doğurur ki, əvvəlki əlyazma hərəkəli nəsxlə imiş, lakin köhnəlib aşınma və ya rütubət nəticəsində çox sözləri, həmçinin hərəkələri ya tam, ya qismən pozulma həddinə çatmış; D.n.-də həmin əlyazmanı yenidən, amma mümkün qədər təhrif etmədən bərpa etmək, təzələmək məqsədi ilə meydana çıxmışdır. Bu cəhətdən D.n.-nin "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"ndakı bəzi sözlərin yazılışında qrafik çatışmazlıqlara diqqət etdikdə "nöqsan"ların səbəbi aydınlaşır. Məs., "Şərükvən" (səh.254) sözündə "nun" hərfinin yarısı görünmədiyi üçün "Şərükvəz" oxunur; "tartaydım" (səh.259) sözündə "re" hərfi "vav" kimi görünür və "tutaydım" oxunur, "Dərəşam" (səh.270) sözündə "re" hərfi "dal"

kimi, "tue" (səh.271) sözündə "te" hərfi "qaf" kimi görünür. Maraqlıdır ki, "xanınız" (səh.268) sözündə "sağır nun"u bildirən "kat" sərkeşsiz yazıldığına və "ze"nin nöqtəsi qoyulmadığına görə söz "xanlar" kimi oxunmalı olur.

Katibin "qrafik psixologiyası"ni səciyyəvləndirən əlamətlərdən biri nöqtə ilə bağlıdır. Nöqtə ya unudulur, ya da sürətlə yazılarkən başqa hərflər üzərində qoyulduğu hiss edilir. Nəticədə, kontekstin məzmunu ilə uyşmayan sözlər meydana çıxır. Məs., "azsan" (səh.268), "zəxm" (səh.284) sözlərində "z"-nin nöqtəsi unudulduğu halda, "qırda" (səh.279) sözündə ehtiyac olmadan "re" üzərinə nöqtə qoyulmuşdur. Belə misalların sayını artırmaq olar.

D. n.-nin əlyazma kitabı kimi ən mühüm cəhətlərdən biri onun mətnində sistem təşkil edən bir imla xüsusiyyəti - "ta" və "sad" hərflərindən türk dili fonetikasi baxımından məqsədəuyğun istifadə edilməsidir (bax. "Kitabi-Dədə Qorqud"un orfoqrafiyası" məqaləsi). Bu xüsusiyyəti nəzərə almadıqda neçə-neçə söz təhrifi yaranır, yaxud söz itkisi baş verir. D.n.-də arxaikləşmiş "sı-", "sığa-" və "sırça" sözlərinin düzgün fonetik tərkibdə oxunması həmin imla xüsusiyyətini nəzərə almaq sayında mümkündür. Öz növbəsində, "sin" hərfi ilə başlanan "sün-" (müq.ət: Ala yılan sünəmöz onun ormanı olur - s.175), "süğü" (süngü), "süsəgən", "süsül-" (sancılmaq), "süsiş-" (buynuzlaşmaq), "sür" (yoğun qamış, bambuq), "sünic" (dəlik, deşik) sözlərinin varlığı da həmin qayda əsasında sübuta yetirilir.

Ədəbiyyat:

Dədə Korkut kitabı. Prof. Dr. Mühərrem Ergin. Ankara, 1989.

"Kitabi-Dədə Qorqud" (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş mətn, müqəddimə F.Zeynalov, S.Əlizadəndir). B., 1988.

Samət Əlizadə

DUXA QOCA - Oğuz igidi. Dəli Domrulun atası. Yalnız "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda iştirak edir: "Məgər xanım, oğuzda Duxa qoca oğlu Dəli Domrul deyərək, bir ər vardır" (D-155)". Yazıçı oğlu Əlinin "Səlcuqnamə"sinin əvvəlindəki "Oğuznamə" parçasında Domrulun özü -Toğrul, atası Duxa qoca -Tokuş Qoca adlandırılır. "Digenis Akriti" eposunda isə "Duka" obrazı var ki, KDQ-dəki "Duxa" və "Oğuznamə"dəki "Tokuş" ilə nəsil, mənşə bildirmək baxımından eyni funksiyada çıxış edir və buna görə də bir funksional-semantik sırada birləşirlər.

DULUM - KDQ-nin D.n. nüsxəsinin müqəddiməsində işlənen bir söz: "Dulumundan ağarsa baba görkli" (D-6)

Sözün mənası: "gicgah; gicgahlar üzərində saç" deməkdir. "Tarama sözlüyü"ndə XIV-XVIII əsrlərə aid yazılı abidələrdə dulun/tulun variantının, XVIII-XIX əsrlərə aid əsərlərdə isə tulun "gicgah" variantının işlə-

diyini göstərir. Türk dialektlərində dulun sözü "gicgahlarda saç, zül" mənası bildirir.

Ədəbiyyat:

Tarama sözlüyü. c. 2. Ankara, 1965.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турско-татарских наречий. СПб., 1869.

Vahid Zahidoglu

DUVAQ - Qadın baş və üz örtük növü. Bu baş geyimi oğuzlar arasında çoxdan məlum idi. Duvaq qadının ailədə sosial mövqeyinin dəyişməsi ilə bağlı olaraq örtülürdü. İsmət, naməhrəmdən yaşınma rəmzi olan duvağı ərgən qızlar gəlin olan andan etibarən başlarına salır və üzlerini örtürdülər. Həm də oğuzların duvağı əsasən qırmızı rəngdə olurdu: "Ala gözlü oğluna al duvaxlu gəlin aldı" (D-253¹). Yaxud: "Al duvağım altından söyləşmədim" (D-198⁶).

DÜGƏR - Min nəfərin başçısı (minbaşı). D-151 "Bin qövm başları" IV boyda şəxs adı kimi çəkilir. "Bin qövm başları" titulu daşıyır. M.Kaşqarlı sözlüyündəki 24 Oğuz boyundan XVIII olan "Tügər"lə bağlanır. Tügər //Dügər boy adı türk yer adları sistemində də geniş yayılmışdır. Azərbaycanın Şəmkir və Tərtər bölgələrindəki "Düyərli" kənd adları: "Dügərli" bağlıdır. - bax. Dəharlı, Tokarlı. Dügərli.

DÜLƏKURAN - KDQ-də IX boyda Oğuz igidi olaraq İlək qoca oğlu Dönəbilməz Düləkuran adı ilə xatırlanır: "Bunu gördü İlək qoca oğlu Dönəbilməz Dülək Uran meydana girdi". (D-287).

DÜZMÜRD QALASI - KDQ-də VII boyda üç yerdə adı çəkilir. (D-202¹¹, 207⁸, D-208¹⁰).

Qazlıq qocadan bəhs edilərkən deyilir: "...Qazlıq qoca iş görmüş, iş yarar adam idi. Yarar qocaların yanına cəm eylədi. Yadığı-yarağı ilə yola girdi. Çoq dağlar dəre-təpə keçdi. Günlərdə bir gün Düzümürd qalasına gəldi. Qara Dəniz kənarında idi. Ana irübən qondılar (D-202¹¹).

Daha sonra deyilir: "Oğul, Yegnək, qanda gedərsən? - dedi-söylədi. Mən ayıtdım: Düzümürd qalasına gedirəm. Babam anda tutsaq imiş..." (D-207⁸) və s.

Düzümürd qalası İç Oğuz bəylərinin oymaqları, malikanələrinin yeridir. Gümüşxana, Ərzincan və Mersin bölgələrinə düşməkdədir. Bu ad əslində "Diz-murd" olmuşdur. "Diz" farsca qala, hasar mənasındadır. "Mard" isə Qara dəniz (Pont) bölgəsində "Mosinek" qəbilələri ilə, qonşu "Mard" ("Mardlar") tayfası ilə bağlıdır.

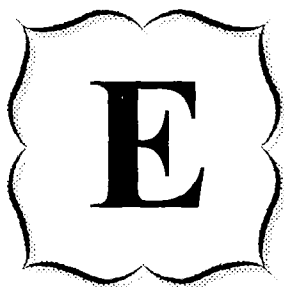
"Düzümürd qalası - Türkiyə sərhədləri içərisində Qara Dəniz yaxınlığında nişanəsi qalmış bir qaladır".

Ədəbiyyat:

KDQ enskl., B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dədə Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

ELÇİN (ƏFƏNDİYEV ELÇİN İLYAS OĞLU) - 1943, Azərbaycan Resp.) - xalq yazıçısı, əməkdar incəsənət xadimi, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, fil.e.d., KDQ-nin 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyası sədrinin müavini.

Bədii yaradıcılığında, xüsusən "Mahmud və Məryəm" romanında KDQ motivlərinə müraciət etmişdir. Elmi araşdırmalarında qorquşünaslığın müxtəlif problemləri ilə bağlı orijinal mülahizələr söyləmişdir. "Dədə Qorqud aliliyi" kitabında eposun Azərbaycan və bütövlükdə türk etnik-mədəni sisteminde yeri, milli və ümumbəşəri dəyərlər baxımından çağdaşlığı və s. problemlər elmi həllini tapmışdır.

KDQ -nin 1300 illiyi ilə bağlı çoxsaylı yubiley tədbirlərinin təşkili və keçirilməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Əsərləri:

Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. B., 1987.

Mahmud və Məryəm. B., 1984.

Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. B., 1981.

Klassiklər və müasirlər. B., 1987.

Klassik aşiq poeziyasında "Dünya" obrazı. B., 1997.

Dədə Qorqud aliliyi (Azərbaycan, ingilis, ərəb, alman, rus, fars dillərində). B., 1999.

ELM- Orta əsrlər Azərbaycan yazılı mənbələrinə, o cümlədən KDQ-də "dini məlumatlar sistemi" mənasında işlənir. KDQ-in müqəddiməsində deyilir: Yazılıb- düzülüb gögdən endi Tanrı elmi Quran körlü, Ol Quranı yazdı-düzdü, uləmələr ögrənincə köydü-biçdi Alimlər sərvəri Osman Üffan oğlu körlü" (D-6).

Ümumən orta əsrlər müsəlman Şərqində elmin əsas (bir sıra hallarda hətta yeganə!) mənbəyi olaraq İslam dininin Kitabı Quran qəbul edilmiş, Quranın mətninə zidd olan hər hansı mühakimə qeyri-elmi sayılmış, alimlər-üləmələr tərəfindən qəbul edilməmişdir.

Nizami Cəfərov

ELMİ TƏDBİRLƏR - KDQ-yə həsr olunmuş elmi tədbirlərAzərbaycanda (konfrans, simpozium, seminar, forum, bayram) 70 illərdən başlayaraq yeni vüsət, istiqamət almağa başlamışdır.

1975 il dekabrın 22-də ADU-nun filologiya fakültəsində T.Hacıyev və K.Vəliyevin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə KDQ dastanlarına həsr olunmuş elmi sessiya keçirilmişdir.

Sessiyaya giriş sözü ilə prof. T.Hacıyev açmış, F.Zeynalov "KDQ və dünya şərqşünaslığı", F.Mustafayeva "KDQ dastanları alman dilində", Y.Seyidov "KDQ dastanlarının dilində sadə cümlə (inkişaf səviyyəsi)", K.Vəliyev "KDQ dastanlarının poetik sintaksisi haqqında", V.Vəliyev "Azərbaycan dastanlarında KDQ motivləri", C.Nağıyev "KDQ dastanlarında psixologizmi" və E.Əzizov "KDQ dastanları və tarixi dialektologiyanın bəzi məsələləri" mövzularında məruzə etmişlər.

Permanent keçirilməsi nəzərdə tutulan bu tədbir 1976 ildə də keçirilmiş və o zaman DTK tərəfindən dəstəklənmişdir.

1988 il 1-8 iyul tarixində Bakıda KDQ-yə həsr olunmuş I sovet-türk kollokviumu keçirilmişdir. Azərbaycan EA-nın Əlyazmaları İnstitutunda işə başlayan kollokviumu akademiyanın elmi katibi B.Nəbiyev açmışdır.

Kollokviumda türk alimlərindən O.Ş.Gökyayın "Dədə Qorqud kitabı üzərində", Ə.B.Ərcilasun "KDQ kitabı ilə Oğuz dastanı arasındakı münasibətlər", T.Gülənsöyün "KDQ hekayələrinin Anadolu və Rumelindəki izləri", B.Ögəl "KDQ kitabının əski və yazılı qaynaqları haqqında", S.Sakaoğlunun "Anadolu nağıllarına KDQ dastanlarının təsiri", O.F.Sərtqayın "KDQ kitabının yeni oxunuşu və onun poetik formaları", F.Türkmənin "KDQ hekayələrinin Anadolu və Rumelində yaşayan qolları", Moskvadan X.Koroğlunun "KDQ kitabının başqa dastanlara təsiri", T.Məlikovun "KDQ kitabının nəzn hissələrinin quruluşu haqqında", Azərbaycan alimlərindən S.Əliyarovun "KDQ kitabında tarixilik problemi", T.Hacıyevin "KDQ kitabının iki sintaktik xüsusiyyəti", Ş.Cəmsidovun "KDQ dastanının dürüst mətninin bərpası", K.Vəliyevin "KDQ şərləri haqqında bir neçə söz", K.Abdullayevin "KDQ kitabının poetik quruluşunda iki

plan", qırğız alimi S.Kayıpovun "Manas" eposu və KDQ kitabı", türkmən alimi A.Aşirovun "KDQ kitabının son dövr türkmən ədəbiyyatına təsiri", qazax alimi Ş.İbrayevin "KDQ kitabı və qazax eposları motivlərinin tipologiyası" mövzusunda məruzələri dinlənmişdir.

Kollokvium KDQ ensiklopediyasının yaranması və dastanların dərinlən öyrənilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir.

14-20 iyul 1997 ildə Bayburtda keçirilən III Dədə Qorqud kultür-sənət şöləri olmuşdur. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq bir həftə davam edən bu şöləndə S.Sakaoğlu, Y.Sakaoğlu, R.Yıldız, H.Gündoğdu, H.Yurtaş, Z.Bayburtoğlu (Türkiyə), B.Abdulla, F.Bayat, S.Tağızadə (Azərbaycan), M.Muradoğlu (Özbəkistan) və b. KDQ ilə bağlı məruzələrlə çıxış etmişlər.

4-7 noyabr 1997 ildə Ankarada keçirilən IV Ufusulararası Türk Mədəniyyəti Konqresinin əsas mövzularından biri də KDQ olmuşdur. Dünyanın görkəmli alimlərinin toplaşdığı bu mədəniyyətşünaslıq forumunda azərbaycanlı alim A.Şükürovun "Türk mifologiyası", qazaxıstanlı alim Ş.İbrayevin "Qorqud Ata şamandır" Türkiyəli S.Turalın "KDQ-də ailə və qadın" adlı məruzələri dinlənildi.

12-14 noyabrda Qazaxıstanın Qızıl Orda vilayətində keçirilən "Qorqud və türk dünyası" elmi-nəzəri konfransı KDQ-yə həsr olunmuşdu. Qazaxıstan Prezidenti N.Nazarbayevin təbriki ilə açılan bu konfransda müxtəlif ölkələrdən gəlmiş iyirmidən artıq elm adamı məruzələrlə çıxış etdi.

Türkiyənin dövlət naziri Ə.Əndicanın, nazir Ə.Kəkilbayevin, Ş.İbrayevin, Ə.Nisanbayevin, R.Berdibayevin, S.Akatayevin (Qazaxıstan), A.Akmataliyevin (Qırğızıstan), K.V.Norimanoğlunun (Azərbaycan) və b. məruzələri dinlənildi.

Konfransın unudulmaz məqamlarından biri də konfrans iştirakçılarının Sır-Dərya boyunda Dədə Qorqud memorialına səyahəti oldu.

1997 il 1-5 dekabrda Dünya eposu və folkloru mövzusunda Bakıda keçirilən Beynəlxalq VI Lord Beyts konfransının KDQ dastanlarının 1300 illiyinə həsr olunması yubiley tədbirlərinə hazırlığın başlanğıcı kimi də olamətdar oldu.

KDQ mövzusunda Anar, B.Nəbiyev, A.Rüstəmov, K.V.Norimanoğlu, Ş.Cəmsidov, T.Hacıyev, R.Bədəlov, N.Rzayev, A.Axundov, S.Əlizadə, N.Cəfərov... (Bakı), X.Koroğlu, E.Tenişev, T.Məlikov, S.Əliyev (Moskva), C.Heyot, M.Forzano (Tehran), H.Nitqi (Edinburq), N.Konenko (ABŞ), M.Mundt (Norveç), T.Kmetova (Bolqarıstan), S.Jeroneka (Polşa), M.V.Samsonova, Y.A.Kleyner (Sankt-Peterburq), A.Akmataliyev, S.Melitov, B.Kibekova (Bişkek), L.Kayumov (Daşkənd), E.Tasnadi (Budapeşt), Ə.Şmidə, B.Hayit (Almaniya), A.Nisanbayev, Ş.İbrayev (Almatı), Ö.Öğuz, S.Tural, Ə.Akpınar, N.Kosoğlu, Ə.B.Ərcilasun, F.Türkmən (Türkiyə) və b. məruzələri dinlənildi.

Konfrans iştirakçıları bu forumu KDQ-nin 1300 illiyinə - hazırlıq tədbiri kimi qiymətləndirdi və aşağıdakı qətnaməni qarşılıqlı gələn KDQ ili üçün fəaliyyət programı qəbul etdilər:

1. "Türk xalqlarının epik irsi" - Beynəlmillət Assosiasiyası təsis olunsun, onun Ankarada Daimi Təşkilat Komitəsi və Bakıda filialı yaradılsın.

2. KDQ-nin akademik elmi-tənqidi mətni hazırlansın və bu məqsədlə Beynəlxalq tərkibdə redaksiya şurası təsis olunsun.

3. "Dədə Qorqud" adına Beynəlxalq Mükafat təsis olunması və hər iki ildən bir beynəlxalq türkologiyada ən böyük uğurların bu mükafatla təltif edilməsi barədə əlaqədar təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırılsın.

4. KDQ barədə ən seçmə kompleks tədqiqatları əhatə edən müntəzəm toplular silsiləsi nəşr edilsin.

5. Türk xalqlarının dastan festivallarının "İpək yolu" marşrutu ilə kəşif və qovuşan "Qorqud yolu"nın əsas coğrafi ünvanlarında tədbirlər silsiləsi keçirilsin.

Dünyanın müxtəlif türkoloji mərkəzlərində, YUNESKO-nun "Dədə Qorqud ili" elan etdiyi 1998 il KDQ ilə bağlı tədbirlərlə zəngin olmuşdur.

Aprel 1998 ildə Türkiyənin Van şəhərində Yüzüncü Yıl Universitetinin Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə birlikdə "KDQ bilgi şöləri" adlı simpoziumu keçirilmişdir.

Simpoziumun ikinci hissəsində KDQ ilə bağlı məruzələr dinlənmişdir. "KDQ dastanları və islam", "KDQ dastanlarında Naxçıvan", "KDQ dastanları türk dünyasının nadir folklor abidəsi kimi", "KDQ dastanı tarixi mənbə kimi", "KDQ dastanında Şəhur yer adı", "KDQ eposunda iqtisadiyyat məsələləri" mövzularında NDU-nun əməkdaşları - Q.Allahverdiyev, S.Babayev, İ.Hacıyev, A.İmanlı, İ.Həbibbəyli və A.Şirəliyev, "Manas dastanı və KDQ", "Uşun qoca oğlu Səğrək boyu"nın təhlili, "KDQ hekayələrinə yeni baxış" mövzularında isə Van Universitetinin əməkdaşları N.Tozlu, S.Kayıpov, M.Yıldız çıxış etmişlər.

May ayı 1998 ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində Nihad Çətinqayın sədrliyi ilə "Dədə Qorqud Vəki" yaradılmışdır.

Vəkin məqsədi KDQ-ni mədəniyyət abidəsi kimi təbliğ etmək, milli dəyərləri yaymaq, dünya qorquşünasları arasında əlaqələr yaratmaq, qorquşünaslığa aid kitablar nəşr etdirməkdir.

1998 ilin iyul ayında Bayburtda "IV Dədə Qorqud bilgi şöləri" keçirildi. Valiliyin dəstəyi və yardımı ilə keçirilən şöləndə H.Zülfüqarın "KDQ kitabının dilində Doğu Anadolu ağzlarıyla ilgili izlər", S.Sakaoğlunun "Şerimizdə KDQ və hekayələri", D.Düzgünün "KDQ kitabında alqış və qarğışlar", Ə.B.Ərcilasun "KDQ hekayələrində zaman", İ.Özkanın "Ahp Manaşdan Bamsı Beyrəyə", D.Kayanın "KDQ-də və türk xalq şerində misra başı qafiyələri", Ə.Q.Amanoğlunun "İnsan adlarında əski inancların yeri", B.Seyidoğlunun "KDQ" dastanı və ideal insan tipi" məruzələri dinlənildi.

1998 ilin 22 oktyabrında Ankarada Atatürk Kültür, Dil və Tarix Yüksək Qurumu və Türk Dil Qurumu tərəfindən hazırlanan Aşıqlar şöləri keçirilmişdir. Şöləndə "KDQ şer yarışması"na qatılan şairlər, qocaman və gənc aşıqlar çıxış etmişlər. Türkiyəli aşıqlardan Ə.Qocaman, B.Dənizoğlu, M.Aydın, Qul Nuri, M.Sinan, S.Kozanoğlu, Ş.Taştova, Z.Ərdəli və b. iştirakı ilə keçən şer yarışmasında birinci yeri X.Qarabulud ("Dədə Korkut Dastanı"), ikinci yeri isə H.İ.Güləc ("Bir Dastanın Dastanı") qazanmışlar.

1998 ilin 5-6 noyabrında Antalyada keçirilən Türk Dünyası Yazarlarının IV qurultayının da əsas mövzusu KDQ olmuşdur. Belə ki, təşkilat komitəsinə təqdim

olunmuş əlli mövzudan iyirmi səkkizi KDQ-yə həsr olunmuşdur.

Qurultayda Azərbaycanı AYB-nin sədri Anar, NDU-nun müəllimi Ə.Amanoğlu və türkoloq G.Yoloğlu təmsil etmişlər.

Qurultayda F.Kırzioğlunun "KDQ oğuznamələri coğrafiyası və bəylərin tarixdəki kimlikləri", Z.Gürelin "KDQ-ni uşaqlara anlatmaq", Anarın "KDQ dünyası", G.Yoloğlunun "KDQ və türk dünyası (müsəlman olmayan türklərin dastanları)", Ə.Amanoğlunun "KDQ və Göytürk yazıları: adlar, tarix, gələnlər", T.Kayanın "KDQ hekayələrindəki alqış və qarğış" və s. məruzələr dinlənmişdir.

Bütün bunlardan əlavə 1998 ildə Türkiyənin Samsun, Konya, İzmir, Trabzon, Çanaqqala və d. şəhərlərində KDQ-yə həsr olunmuş elmi konfranslar keçirilmiş və tədbirlər silsiləsi davam etməkdədir.

22-24 dekabr 1998 ildə Bakıda "İkinci Beynəlxalq "Dədə Qorqud" kollokviumu" keçirilmişdir.

1988 ildə olmuş birinci kollokviumun on illiyinə həsr olunmuş bu kollokvium yenə də Azərbaycan EA Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunda keçirilmişdir.

Akademik B.Nəbiyevin giriş sözü ilə açılan kollokviumda AYB-nin sədri Anar, Azərbaycan EA-nın prezidenti F.Maqsudov, Türkiyənin Azərbaycandakı səfiri Q.E.Tezcan ürək sözlərini kollokvium iştirakçılarına çatdırdılar. Birinci kollokviumdan sonra dünyasını dəyişmiş qorqudşünasların ruhu bir dəqiqəlik sükutla yad edildi.

Kollokviumda Ə.B.Ərcilasunun "Zikredilən şəxslərə dayanaraq KDQ boylarının xronoloji sıralanması", S.Sakaoğlunun "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"dakı igid təsvirləri", F.Türkmənin "KDQ hekayələrində "diqresion" ara sözlər", Z.Korxmazın "KDQ hekayələrində dil-üslub bağlantısı", M.Ergünün "Türk ağac kultu inancının KDQ hekayələrindəki yaşantıları", O.F.Sərtqayanın "KDQ kitabında yeni oxuma və anlamlandırılmalar" (Türkiyə), Ş.Cəmsidovun "KDQ: elmi-tənqidi mətn problemi", S.Əliyarovun "KDQ kitabı və türk törəyiş əfsanəsi", T.Hacıyevin "KDQ-nin dilində təşəbbüslər", K.V.Nərimanoğlunun "Qorqud dilinin leksik tərkibi", S.Əlizadənin "KDQ nəşrləri və mətnə elmi-tənqidi dəqiqlik problemi", N.Rzayevin "KDQ-qövmetnik genesis problemi", K.Abdullanın "KDQ dastanlarının struktur sistemi", E.Əlibəyazadənin "KDQ-nin yarandığı dövr və mühit problemi", N.Cəfərovun "KDQ və türk epik təfəkkürü: qaynaqlar və köklər", B.Abdullanın "KDQ dastanlarında islamla bağlı əxlaqi dəyər və sərvətlər" və b. məruzələr dinlənildi.

Kollokviumun yekun iclasında qərar qəbul olundu:

1. III Beynəlxalq Dədə Qorqud kollokviumun gələcəkdə keçirilməsi.

2. II Beynəlxalq Dədə Qorqud kollokviumunun çıxışlarının "Türk Dili Araşdırmaları Yıllığı-Belleten 1998"də yayımlanması.

3. Azərbaycanda hazırlanan KDQ ensiklopediyasının TÜRKSOY-da nəşri.

4. KDQ haqqında tanıtma, təhlil, tənqid, araşdırmaların və KDQ-nin yeni tərcümələrinin hazırlanması.

5. Televiziyada cizgi və televiziya filmlərinin hazırlanması.

6. Beynəlxalq "Dədə Qorqud" mükafatının təsis edilməsi.

7. Dədə Qorqud adının parklara, küçələrə verilməsi və Dədə Qorqud heykəlinin qoyulması və s.

Bunlardan başqa KDQ-lə bağlı müştərək elmi konfransların, KDQ mövzusunda şeir, hekayə, roman müsabiqələrinin keçirilməsi haqqında təkliflər də qərarda öz əksini tapdı.

Qəbul edilən qərar Azərbaycan tərəfindən AYB-nin sədri Anar, Türkiyə tərəfindən isə Türkiyə Araşdırmaları İnstitutunun rəhbəri prof. dr. O.F.Sərtqaya tərəfindən imzalandı.

Yekun nitqi ilə çıxış edən Türkiyə İnstitutunun müdiri, prof. O.F.Sərtqaya kollokviumda iyirmi səkkiz məruzənin dinlənildiyini bildirdi.

10-17 mart 1999 il tarixində Azərbaycanın Mədəni İrsinin Qorunması proqramı üzrə (AZ1/96/006/13/01/99) BMT-nin KDQ dastanının 1300 illiyi ilə əlaqədar Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində keçirdiyi on beş günlük kursu da yubiley tədbirləri sırasına daxilirdi.

KDQ-nin 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planında Almaniyanın Drezden şəhərində (7-8 oktyabr), YUNESKO-nun Parisdəki iqamətgahında (6 iyun 1999), türk dövlətlərində, Gürcüstan, Rusiya və digər ölkələrdə elmi konfransların, yubiley tədbirlərinin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Dünya səviyyəsində keçirilən bu tədbirlər qorqudşünaslığın tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyev fevral ayının 18-i və aprelin 8-də, 2000-ji il martın 11-də KDQ-1300 Dövlət Komissiyasının genişləndirilmiş iclasını keçirmiş, yubiley tədbirləri geniş müzakirə edilmişdir.

EPİK ZİDDİYYƏT - Epik strukturun atributiv elementlərindən biri kimi ziddiyyət KDQ-də bir neçə yarımda dualist təzahür formaları ilə müşahidə olunur. Mifik (məs., "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"), epik (məs., "Dirşə xan oğlu Buğac xan boyı") və tarixi (məs., "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy") düşüncə qatlarının, həm də sintetik (mifik-epik; epik-mifik, tarixi-epik və s.) örnəklərinin transformasiya olunduğı mətnlərin fundamental struktur konturlarında ziddiyyət tərəflərinin konfigurasiyası sistem olaraq identik xarakter daşıyır. Ayrı-ayrı mətnlərin öncə süür diaxroniyasının dünyagörüşü və onun stadial pillələrində uyğunluğu zidd qütblərin cəmiyyət və keyfiyyətinə təsir etsə də, mifik model çərçivəsindəki qarşılıqlı qəliblərin və onların kontinuasal törəmələri birindən digərinə (mifik modeldən epik modelə) proyeksiya olunur. Bu proyeksiya ilkin ziddiyyətin başladığı neytral ana qayıdarkən onunla üst-üstə düşür, gəlişmə yayvarı şəkildə davam edir. KDQ-də ziddiyyət ön ümumi şəkildə kosmos-xaos modelində tozahür edir. Gerçəklikdəki insan və insan, insan və kaos (burada xaotik qüvvə), etnos və etnos (burada Oğuz) və kaos, etnos (İç Oğuz - Daş Oğuz qarşılıqlı), insan və teo (burada Əzrail) əksliklərinin mübarizəsi KDQ kontekstində konkret obrazlara transformasiya olunub. Şaman dünyagörüşü, Ozan mənəviyyəti və əski empirik fəlsəfəsi epik ənənəni o dərəcədə zənginləşdirir ki, epos sinxroniyada onu yaradan cəmiyyətin özündən böyük olur. Başqa sözlə, konkret şərti müqayisə müstəvisində

epos öz mətn dünyagörüşünün fiziki-mənəvi çökisilə onu törədən etnosun eyni çökisindən ağır gəlir.

KDQ-də ziddiyyət zəncirinin ilkin həlqələri ailə - məişət kontekstində baş verən xırda konfliktlərdən (və həm də onların müsbət həllindən) başlayır, iki toplum arasındakı ziddiyyət müstəvisinə keçir və oradan da Yer-göy mübarizəsinə qədər davam edir.

Epik ziddiyyətin kateqorial təzahürü KDQ kontekstində semantik strukturun funksional istiqamətlərini müəyyənləşdirən dominant faktor kimi çıxış edir. Əslində epik ziddiyyət mətn semantikasının mahiyyətini təşkil edir. Mətnin digər struktur komponentləri yarımdıçı funksiya daşıyır. KDQ-də əsas ziddiyyət məqamlarını qısa örnək olaraq bəzi motivlər üzərində müəyyənləşdirmək mümkündür.

1. İnsan və insan (homos et homos), Mikro kosmos - kaos modeli Oğuz insanının daxili bioloji keyfiyyət və qüsurları zəminində hazırlanır: Dirşə xanın övladı olmur.

Mənəvi- psixoloji keyfiyyət qüsuru kənarlaşdırır: konfliktlə ziyan çəkən tərəf kimi xanının məsləhəti ilə şölən təşkil olunur. Oğuz cəmiyyətinin üzvləri bundan yararlanır. Nizam bərpa olunur. Uca Tanrı Dirşə xana övlad verir. Bunun nəticəsi olaraq Oğuz elinin başçısı Bayandır xanla da münasibət normallaşır. Kosmos növbəti konfliktə qədər davam edir. Növbəti konflikt Dirşə xan və oğlu, Dirşə xan və xanımı və s. arasındadır, həll olunur və s.

2. İnsan və kaos (homos et kaos). Kosmo və etno birləşmədən (Göy-Yer; makro kosmos-kaos modeli) Təpəgöz yaranır və Oğuz (etnos) qənim kəsilir. İnsan (etnos, Oğuz xalqı) məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Sakral missiya daşıyıcısı, Oğuz elinin ruhani-mənəvi başçısı, ağsaqqalı, şaman kahini, ozanı Qorqud ata sülh danışığı missiyasını üzərinə götürür. Təpəgözlə Qorqud atanın sülh razılaşması kompromis variantında (gündə iki adam və 500 qoyun vermək) baş tutur. Bu qlobal ziddiyyət Yer insanının qələbəsi ilə nəticələnir (Basat Təpəgözü öldürür), Oğuz eli xilas olur.

3. Etnos və etnos (etnos et etnos) KDQ-də bu ziddiyyət tipi ayrıca bir boy təşkil edir (İç Oğuz Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy). Bu qarşılıqlı etnosun türk etnik-mədəni sistemində ən əski etnopsixoloji davranış stereotiplərindən tutmuş sosial-siyasi statusların türk törə prinsiplərindən kobud şəkildə çıxma anomaliyalarına qədər çeşidli izahı mümkündür.

1) Statusal ziddiyyət. KDQ Oğuz türklərinin ibtidai (təxminən, quldarlıq dövrü) cəmiyyət dövrünü əks etdirdiyindən sosial statuslar daha çox qəhrəmanlıq kriteriyaları ilə müəyyənləşir. Mətnə aydınca görünür ki, Daş Oğuzun başçısı Aruz Alpdir. Alplıq əski türk cəmiyyətində ön yüksək sosial statusdur. Ondan yüksək olan Xaqan və ya xan (Xaqan səviyyəsində) da hökmən alp olmalıdır. Bayandır xan alp deyildi, amma baş kahin idi, Qalın Oğuzun (bura İç və Daş Oğuzun hər ikisi daxildir) ruhani başçısı idi (Qam-Qan oğlu xan Bayandır - baş şaman xan Bayandır bərabərdir). Ona görə də onun hakimiyyəti dövründə etnosdaxili qarşılıqlı yaranmadı. Qazan xan (KDQ-də alplar başı Xan Qazan ifadəsi işlənsə də) alp deyildi. Çünki onun qəhrəmanlığı şəxsin ailəsi və öz var-dövləti ilə bağlı idi. Əslində qonşu tayfa onun var-dövlətini onun öz

günahı üzündən işğal etmişdi. Yemə-içmə məclisində sərxoş olub yanlış olaraq ov səfəri ilə bağlı qərar çıxaranda da, 300 atlı ilə təcrübəsiz gənə Uruzu keşikdə qoymaq niyyətini bildirdəndə də qardaşı Qaragünədən fərqli olaraq təkcə Alp Aruz ona etirazını bildirmişdi. Alp Aruz Eldə (Qalın Oğuzda) öz sosial statusuna uyğun yer tutmadığından narazı idi.

2) Hakimiyyətdə ziddiyyət. Bayandır xan Oğuzun Üç ök qanadını təmsil edir. Onun kürəkəni, hakimiyyətə qohumluq xətti ilə gəlmiş Qazan xan da Üç Oklardandır.

Hakimiyyətin qanuni varisləri isə Bozoklardır. Qazan xanın dayısı Alp Aruz Bozokdur. Beyrək də üç oklardandır, amma o, Bozok Baybecanın qızını alıb. Üç Okda alplığa yaxın yalnız Beyrəkdir. Ona görə də özlərini Qazan hakimiyyətinə müxalif elan edən Boz Oklar Bamsı Beyrəyi aradan götürürlər. Bu ziddiyyətin nəticəsi olaraq Qalın Oğuz konfederativ dövləti de fakto parçalanır.

3) Konfliktə giriş. Ziddiyyətin səbəbi kimi ozan Daş Oğuzun Qazan xanın evini yağmalatması törəməndə iştirakdan kənar qalmasını təqdim edir. Əslində bu bəhanədir və konfliktin açarındır.

4) İnsan və Teo (homos et teo) (Makro kosmos model)

Bu model Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyunda müşahidə olunur. Mətnə Yer, İnsan-Dəli Domrulla (o Oğuz təfəkkür sisteminin makro toponimik arealında (Ruma, Şama qədər) ən güclü isimdir), Göy - Teo - Əzrailə işarələnib. Göyə asi olmuş insan məhrumiyətlərlə (kiçik ziddiyyətlərlə) üzləşir, böyük ziddiyyətdən "Göy"ün mərhəməti ilə yayına bilir. İnsan səma hadisələri ilə qarşılıqlı olduqca gücsüz olduğunu anlayır və nəticədə kosmos bərpa olunur.

5) Əbədi ziddiyyət. Əskilərin mübarizəsi və vəhdəti. KDQ-də "əcəl aldı" - zamandır, "fani dünya" - məkandır, "Gəlimli-gedimli dünya" - hərəkətdir. Oğuz təfəkküründə dünyaya fəlsəfi kateqorial baxışın və idrakın nəticəsi isə xaosdur - "son ucu ölümlü dünya". Ozan bu məqamda yum verir. Tanrıdan açılış diləyir.

Ədəbiyyat.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1988.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un izahlı lüğəti. B., 1999.

Bayat F. Türk epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanının. B., 1993.

Cəfərov N. Eposdan kitaba. B., 1999.

*Seyfəddin Rzayev
Ağaverdi Xəlil.*

EPOS - Müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünün bu və ya digər dövrünü, mərhələsini bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan-potensiya. Onu tam halında bərpa etmək mümkün deyil, mövcud mənbələr əsasında yalnız təsəvvür etmək mümkündür ki, həmin təsəvvür ideya-estetik, poetexnoloji, lingvistik və s. komponentlərin üzvi vəhdətindən ibarətdir.

Dünya epos təfəkkürünün üzvi tərkib hissəsi olan türk epos təfəkkürü tarixən aşağıdakı dövrlərdən keçir:

1. Qədim türk eposu (e. ö. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər).

2. Orta əsrlər türk eposu (I minilliyin ortalarından 2 minilliyin ortalarına qədər).

3. Yeni dövr türk eposu (2 minilliyin ortalarından sonra).

Qədim türk eposu bütöv hadisə olduğu halda, (əslində, o da Altay eposundan diferensiasiyasının nəticəsidir), orta əsrlər türk eposu aşağıdakı etnokulturoloji formalarda təzahür edir:

- 1) Mərkəzi Asiya, yaxud Türkünstan eposu.
- 2) Şimal-Qərb, yaxud qıpçaq eposu.
- 3) Cənub-Qərb, yaxud Oğuz eposu.

KDQ qədim (ümumi)türk epos təfəkkürünün əsas əlamətlərini daşısa da, artıq müəyyən dərəcədə regionallaşır, "məhdudlaşır" - bu özünü aşağıdakı sahələrdə xüsusilə göstərir:

- regionun ictimai-siyasi mənzərəsinə, problemlərinə uyğunlaşma;

- regionun etnokulturoloji, mənəvi xarakterinə uyğunlaşma;

- regionun coğrafiyasına, landşaftına, toponimiyasına uyğunlaşma.

KDQ zəngin tarixə malik türk epik təfəkkürünün coğrafi, etnokulturoloji "sıxılma"sı, regionlaşması nəticəsində təşəkkül tapmış, son orta əsrlərdə formalaşacaq Azərbaycan eposunun etnotipoloji əsaslarını müəyyən etmişdir.

Yeni dövrün türk epos təfəkkürünü həm qədim türk, həm də orta əsrlər türk (Mərkəzi Asiya, qıpçaq, Oğuz) epos mədəniyyətləri ilə əlaqə də olsa da, kifayət qədər orijinal hadisədir. Heç də bütün müasir türk xalqları təşəkkül dövründə özlərinə məxsus mükəmməl epos yaratmamışlar. Lakin özbəklərin "Alpamış", qırğızların "Manas", qazaxların "Kablantı Batır", Azərbaycan türklərinin, Türkiyə türklərinin "Koroğlu" eposları nə qədər qədim mənbələrdən nəşət etsələr də mənsub olduqları xalqların təşəkkülü dövründə formalaşmışlar.

Azərbaycan xalqının yeni dövr epos mədəniyyətinin ən mükəmməl hadisəsi, heç şübhəsiz, "Koroğlu" dastanıdır ki, çoxlu variantlara, yaxud variasiyalara malikdir. Lakin "Koroğlu" tək deyildir, orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində təşəkkül tapıb formalaşmış onlarla dastanlar vardır - həmin dastanların (söhbət "məhəbbət dastanları"ndan gedir) qəhrəmanlarını özünün (mənsub olduğu etnokulturoloji sistemin, gənş mənadə cəmiyyətin!) həqiqəti uğrunda meydan açıb döyüşən, mütləq və mütləq fiziki gücə malik igid deyil, "eşq əri"dir, sufi-aşıqdır, yaxud aşıqdır. Ona görə də bu dastanlar mükəmməl epik təfəkkür faktına-eposa çevrilə bilməmişlər. Görünür, həmin epik-romantik əsərlər milli intibah dövrünün İnsana maraq, fərdin daxili aləminə nüfuz fəlsəfəsinin təsiri ilə meydana çıxmış "eposdan yayınma"lardır ki, həmin "yayınmalar"ın nəticəsində epos tədricən bilavasitə təzahür gücünü itirir.

Ədəbiyyat.

Жирмунский В.М. Народный героический эпос, М. - Л., 1962.

Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. М., 1963.

Х. Корулы. Огузский героический эпос, М., 1976;

Корулы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана, М., 1983.

М.Тəhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (Orta

əsrlər), B.,1972.

Короğlu Х. А.Набиев. Азербайджанский героический эпос, B.,1996.

Сəфəров Н. Түрк дүнясы; хаос və космос, B.,1998. *Низами Сəфəров*

ERGİN MƏHƏRRƏM (BƏHRAM) HEYDƏR OĞLU (1923-1995, Türkiyə) -görkəmli qorqudşünas, dil tarixçisi, qrammatika nəzəriyyəçisi.

KDQ dastanlarının Drezden və Vatikan nüsxələrinin müqayisəli mətnini hazırlayaraq, bu araşdırma görə 1954 ildə elmlər doktoru adını almışdır.

1971 ildə "Orxon abidələri" və "Azərbaycan türkcəsi" adlı elmi əsərlərinə görə isə professor adı almışdır.

Alimin zəngin yaradıcılıq irsinin əsas ana xəttini KDQ-nin araşdırılması təşkil edir. Gənclik illərindən ömrünün sonuna qədər bu abidənin tədqiqi və nəşri ilə məşğul olmuş, Drezden və Vatikan nüsxələrini diqqətlə, müqayisəli araşdırmış və qorqudşünaslıq üçün son dərəcə əhəmiyyətli bir neçə fundamental kitab nəşr etdirmişdir. Bu baxımdan 1958, 1963, 1964, 1989 illərdə nəşr edilmiş əsərləri və d. KDQ nəşrləri (1969, 1971, 1980) əvəzsizdir.

Alimin KDQ boylarında hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi ərazilər barədə, eposun dili-üslubu ilə bağlı çox dəyərli mülahizələri var. M.Ergin mətni qorqudşünaslıqda elmi-tekstoloji prinsiplərə bağlı ciddi və əsas mətn kimi dəyərləndirilməkdədir.

Əsərləri:

Dede Korkut Kitabı Hakkında. TD, c.III, 1954.

Dede Korkut Kitabı. TDK, Ankara, 1968.

Dede Korkut Kitabı I. TDK yayımları, Ankara, Giriş, Metin, Faksimile, 1958.

Dede Korkut Kitabı II. Ankara, 1963.

Orhan Şaikə Cəvab II. İst., 1964.

Dede Korkut Kitabı (metin-sözlük). TKAE, Ankara, VI-217 s. 1964.

Orhun Abidələri. 1970.

"Şecere-i Terakime". (Türkcəyə tərcümə), İst., 1974.

Ədəbiyyat.

Dede Korkut Kitabı. "1000 Temel Eser", İst., 1971.

ETNİK KONFLİKT - Oğuz dastanında etnik qarşıdurma Oğuzun urum, urus, masar, tanqut, iran və b. etnoslarla vuruşunda saxlanılmışdır. Dastanın salnamə variantında Oğuz kağanın İrana, Suriyaya, Qafqaza yürüşləri də etnik konfliktlə bağlıdır. Dastandakı bu etnik qarşıdurmalar türklərin eramızdan əvvəl və sonra batıya doğru etdikləri hərbi yürüşlərlə səsləşir. Bu baxımdan Oğuz dastanındakı etnik konfliktlərin real tarixi analoqlarını tapmaq da olar, ancaq bu etnik konflikt əslində etik səciyyə daşıyır, əsasında etnosun tarixi yaddaşı durur. Oğuz dastanında etnik qarşıdurmalar Oğuzun el yaratmaq arzusunun məntiqi davamı kimi verilir. Oğuz dünyanın dörd tərəfinə "mən kağan olmalıyam" qərarını verməklə, qalan bütün etnoslarla real konfliktə girmiş olur. Şübhəsiz, etnik xarakterli ikili qarşıdurmaların çoxluğu oğuzçuluq hərəkəti ilə, türk dövlətçilik ənənəsi ilə bağlıdır.

KDQ-dən görüldüyü kimi, oğuzların etnik qarşıdurma zəminində aparıldıqları mübarizə ustalıqla dini konflikt üzərinə keçirilib. Bütün dastan boyu özümüzkü-özgə qarşıdurması müsəlman oğuzlarla ka-

firlərin münasibəti üstündədir. Kafir adı altında dastanda Ön Asiyada, Qafqazda yaşayan kiçik xalqlar, həmçinin oğuzların qan qardaşı olan tanrıçı qıpçaqlar da nəzərdə tutulur. Buna baxmayaraq KDQ oğuznamələrində bir sıra rudiment xarakterli deyimlər, adlar etnik konfliktin izlərindən xəbər verir. (Məsələn, Qıpçaq Məliklə, Qan Abxazla və b. aparılan mübarizə buna misal ola bilər)

Oğuz dastanında etnik mədəniyyət tipi akınçı-köçəri mədəniyyətdir. Heç bir qala, şəhər tanımayan oğuzlar şəhərlərdə, möhkəmləndirilmiş qalalarda yaşayan oturaq ökinçi mədəniyyət tipinə qarşı qoyulurlar. Etnik qarşıdurmanın (bu həm də etnik-mədəni qarşıdurmadır) bir tərəfində çadırlarda yaşayan atlı köçərilər, o, biri tərəfində qalalarda yaşayan urumlar, səkəblər, masarlar dururlar. Dədə Qorqud oğuznamələrində eyni ilə kafirlər də təkcə dini ayrılıq baxımından deyil, həm də etnik mədəni fərq baxımından oğuzlara qarşı qoyulub. "Oğuz kağan" dastanında Oğuz elinin düşmənləri (etnik konflikt) KDQ-də sadəcə olaraq kafir adı ilə (dini qarşıdurma) mətnə daxil ediliblər. Oğuz igidlərinin dəfələrlə qala bürclərini dağıtması, kilsələri yıxıb yerində məscid tikməsi (bu sonrakı interpretasiyadır) bu konfliktin etnik-mədəni zəmin üzərində qurulduğunu bildirir. Bu mənada Qazan böyün kafirləri xarakterizə etməsi sırf etnik-mədəni dəyərlərə əsaslanmaqla həyata keçirilir. Qazan böy kafirləri donuz otaran (oğuzlar qoyun sürüsü saxlayırdılar), saman döşəklərdə yatan (oğuzlar keçə üstündə, sonradan isə yun döşəklərin üstündə yatırdılar), evləri daşdan (oğuzlar ağ-ban çadırlarda yaşayırdılar), yonma ağac tanrı (oğuzlar tək Tanrıya tapınır, onu bütün göy aləmi ilə assosiasiya edirdilər. Sonradan islamı qəbul edən türklər nə Allahın rəsmi, nə də təsvirini yaratdılar) adlandırır. Qazan xanın bu tarixi-mədəni xarakteristikasından görüldüyü kimi Oğuz dünyasının semiotik işarələri düşmən (kafir) dünyasının tam əksidir. Şübhəsiz, etnik, həm də etnik -mədəni konfliktin həlli dastanda məntiqi baxımdan vacibdir. Belə bir konflikti isə Oğuz dünyasının xeyrinə yalnız cahən dövləti qurmaqla həll etmək olardı.

Füzuli Bayat

ETNİK ÖZÜNÜDƏRKETMƏ - Etnik psixoloji akt. KDQ-nin təhlili göstərir ki, orada təsvir edilən əsas etnik birliklər özünü aydın surətdə dərk edən və qiymətləndirən vahid bir etnosdur. Burada etnik özünüdərketmə ilə yanaşı, etnik şüur da formalaşmışdır. Dənəli, etnik özünüdərketmə çox mürəkkəb sosial-psixoloji fenomen kimi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan bir sıra komponentlərdən ibarətdir. Buraya: a) etnofərqəndirici əlamətlər və təsəvvürlər sistemi; b) etnik avtostereotiplər; v) etnik hisslər; q) fərdlərin müəyyən etnik birlik ilə identifikasiyası (özünü etnos üzvləri ilə eyniləşdirməsi, onlara bənzətməsi) və s. daxildir.

KDQ-də etnik ümumilik, mənəvi yaxınlıq qan qohumluğuna üstün gəlir. Salur Qazanın öz dostuna görə dayısını öldürməsi, öz qohumundan dostunun qisasını alması buna misal ola bilər.

KDQ-də oğuzların vahid təsərrüfat həyatı (etnik birliyin obyektiv amili) vardır. İlkin idarəetmə formasının mövcudluğu burada etnogenetik prosesləri

sürətləndirir. Oğuzlarda ərazi ümumiliyi haqqında təsəvvür "Qalın Oğuz diyarı" ifadəsində öz əksini tapır. Bu təsəvvür sosial-psixoloji çalarlar ilə boyanmışdır.

"Qovi-qəbilə mənim quma yurdum,

Qulanla sığın-keyikə qonşu yurdum.

Səni yağlı nərədən darımsız, gözəl yurdum?" (D-445)

Oğuzlarda ümumxalq dili formalaşmışdır. KDQ iştirakçıları bu dilin ümumiliyini, doğruluğunu, qonşu xalqların dilindən fərqləndiyini dərk edirlər. Ümumiyyətlə, KDQ-dəki oğuzlar yüksək dərəcədə etnik özünüdərketməyə malikdirlər. Bunu az qala hər bir qəhrəmanın dilindən düşməyən etnonimi sübut edir. Oğuz cəmiyyətinin hər bir üzvü harada olursa-olsun özünü bu cəmiyyətdən ayrı hesab etmir, daim Oğuz olduğunu qəlbində yaşadır.

KDQ iştirakçılarının "Oğuz" haqqında təsəvvürləri aydındır. Onların mənşə birliyi haqqında aydın təsəvvürləri də vardır. Ancaq bu "Oğuz mənşə birliyi" haqqında təsəvvür olub, "ümumtürk təsəvvürü" deyildir. Çünki hələ islamı qəbul etməmiş qohum tayfalar - qıpçaqlar ilə münasibətdə daim özünüdərketmə daha aydın şəkildə təzahür edir və oğuzlar qıpçaqları "kafir" adlandırırlar. Oğuzlar ilə qıpçaqlar arasında münasibətdə "Biz" - "Onlar" sosial-psixoloji fenomeni daha qabarıq təzahür edir ki, bu da etnik özünüdərketmənin əsas göstəricisidir.

Əkbər Bayramov

ETNİK PSIXOLOGİYA, ŞƏXSİYYƏT - Etnik xarakter etnik psixologiyanın mühüm tərkib hissəsidir. O, etnik simanı müəyyənləşdirən başlıca ünsürlərdən biridir.

KDQ-də öz əksini tapan etnik xarakter əlamətləri ümumən Oğuz etnosunun "psixi siması"nın aynası kimi çıxış edir. Tarixi eposlar etnik və milli tiplərin müxtəfliliyini, onların tarixi-tipoloji təbiətini, tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini açıb göstərir. Oğuzların etnik-psixoloji xüsusiyyətləri xarakterin (etnik) xüsusi təzahürü kimi qonaqpərvərlikdə, əliaçıqlıqda, sədaqətdə, dözümdə və s. daha dolğun şəkildə üzə çıxır. Oğuz elinin başçısı, "xanlar xanı" Bayındır xan ildə bir dəfə böyük şadlıq məclisi qurur, "atdan aygır, dövədən buğra, qoyundan qoç qırdırır", qonaqlıq edirdi.

KDQ-də qadınlar xarakterizə edilir, onların "dörd cür" olduqları bildirilir. Yaxşı qadın "evin dayağı" kimi səciyyələndirilir və onun bu səciyyəsi qonağa yaxşı, mehriban münasibəti, qonaqpərvərlik göstərməsi ilə müəyyənləşdirilir. Qadının başqa adama, məsələn, qonağa münasibətə görə səciyyələndirilməsi Azərbaycan ictimai fikir tarixində psixoloji xarakteristikasının ilk nümunələri kimi qiymətlidir.

Dastanda qadın tiplərinin hər birisinin psixoloji xarakteristikası verilir. Oğuzlarda qadınlar da cəsur və igiddir. Oğuz etnik-sosial mühiti və psixologiyası ilə şərtlənmiş olan qadınların bu xarakter əlaməti etnik birlik daxilində cinslərarası münasibətdə, ünsiyyətdə mühüm rol oynayır.

Oğuzların qonaqpərvərliyinin əsasında mənəvi tələbatlar, müvafiq sosial-psixoloji motivlər, sərvətlər durur. Bu meyllər oğuzların yüksək mənəvi keyfiyyətlərini üzə çıxarır.

Oğuzların zəngin, rəngarəng mənəvi-psixoloji xüsusiyyətləri ümumi xarakter əlamətlərində daha parlaq şəkildə təzahür edir. Oğuzlar cəsur, igid, qorxmaz, çalışqan, qarşıya qoyduqları məqsədə çatmaqda

inadkar və qətiyyətlidirlər. Oğuzlarda əsl adı bir şəxs doğularkən deyil, həyatda bir hünər, igidlik göstərdikdən sonra alır. Bu adı ona Dədə Qorqud verir.

Oğuz bəyləri üçün fiziki və mənəvi güc xarakterik əlamətdir. Onların fiziki güclərini artıran əslində mənəvi gücləridir.

Oğuzların xarakterində diqqəti çəkən əlamətlərdən biri də cəsurluq, ölümdən belə qorxmamaqdır. Bunu Dədə Qorqud ilə Dəli Qarcar qarşılaşmasında ibrətli - mənalı şəkildə görürük. Dəli Qarcar bacısına elçiliyə gələnlərin başına min cür oyun açır. Dədə Qorqud bunu bilsə də, Dəli Qarcardan bacısını Bamsı Beyrəyə istəməyə gedir. Burada xarakterin ehtiyatlı tərpnəmək, təhlükəyə qarşı hazır olmaq kimi təzahürlərinə rast gəlirik...

Düşmənlər namərdliklə Salur Qazanı ələ keçirib bir quyuya salırlar. Onlar Qazanın qarşısında belə bir şərt qoyurlar: qopuz çalıb bizi tərfləsən, oğuzları isə həcv etsən, səni azad edirik! Beləliklə, Qazan bəy iki yol arasında (həyat və ölüm) qalır. Birincisi, həyat, yaşamaq şəərəfsizliklə, Oğuz ləyaqətini tapdalaqla əldə olunur. İkincisi - ölüm isə şəərəf və ləyaqətin hər şeydən uca tutulduğuna görə verilir. Ölüm qorxusu olsa da şəərəf və ləyaqət yolu seçilir. Qazan bəyin davranış və rəftarını motivləşdirən amillər ümumətirik əhəmiyyət daşıyır, müqəddəs və ucadır. O bunlara müvafiq qərarını verir, ikinci yolu seçir.

Dözümlülük, məğrurluq, təvazökarlıq və namusluq KDO qəhrəmanlarının səciyyəvi etnik-psixoloji əlamətləridir. Bəkil ov zamanı ayağını sındırır. O, günlərlə ağrıya dözərək bunu heç kimə demir, hətta arvadından da gizli saxlayır. Burada dözümlülük bərabər bir məğrurluq da vardır.

Salur Qazan evini, var-yoxunu çapıb talayan düşmənlə özü hesablaşmaq istəyir, Qaraca çobanın köməyindən istifadə etməyi qüruruna sığışdırmır. Buna görə də çobanı bir ağaca sarıyıb təkbaşına düşmənin üzərinə gedir.

Namus, şəərəf oğuzlar üçün müqəddəs mənəvi sərvətdir. Şöklü Məliyin adamları Salur Qazanın var-yoxunu talan edir, qırx incəbelli qızla arvadını, anasını və oğlunu əsir aparırlar. Şöklü Məlik Qazan bəyin arvadını - Burla xatunu məclisinə gətirib şərab paylatmaq, bununla da Salur Qazanın və bütün Oğuz elinin ləyaqətini, şəərəfini alçalmaq istəyir. Ancaq "Qazan bəyin xatunu hansındır?" - sualına qırx incəbelli qız bir yerdə: "mənəm" - deyər cavab verir. Beləliklə, təhlükənin ilk anından sovuşma mümkün olur. Daha sonra Burla xatun vəziyyəti oğluna bildirəndə Uruz anasına deyir: "Saqın, qadın ana! Mənim üzərinə gəlməyəsən, mənim üçün ağlamayasan. Qo, bəni qadın ana, çəngələ ursunlar. Qo ətimdən çəksünlər, qara qavurna etsünlər, qırx bəg qızının önünə ilətsünlər. Anlar bir yedigində səni iki yegil. Səni kafirlər bilməsünlər - duymasunlar". (D-53¹⁰)

Beləliklə, Oğuzun ləyaqəti, namusu qorunur, oğuzların istər kişisinin, istərsə də qadınının namusu, şəərəf yolunda ölümə belə hazır olduqları məlum olur.

Oğuz elində dostluq, yoldaşlıq da uca tutulur. İstər qrupdaxili, istərsə də tayfadaxili münasibət və ünsiyyətdə, adamların bir-birini qavramasında dostluq və yoldaşlığa yüksək ehtiram mühüm rol oynayır. Daş Oğuz ilə İç Oğuz arasında münasibətlər gərginləşir. Daş Oğuz bəyləri başda Aruz olmaqla Qazana qarşı çıxırlar. Daş Oğuz bəyləri Qazanı zəiflətmək üçün onun yaxın dostu və sağ əli Bey-

rəyi öz tərəflərinə çəkmək istəyirlər. Beyrək Aruzun və digər Daş Oğuz bəylərinin təklifini rədd edir və "mən Qazana dönük çıxıramam!" - deyər and içir. Belə olduqda Aruz Beyrəyi öldürür. Qazan isə öz dostu Beyrəyin qanını dayısı Aruzdan alır. Deməli, Oğuz elində igid, mərd dost namərd qohundan çox yüksək sayılmışdır.

Oğuzlarda ailə daxilində ata-ana və övlad, ər-arvad münasibətləri səmimiyyət üzərində qurulmuşdur. Ata ailənin bacarıqlı başçısı, böyük qayğıkeşidir. Atanın ailədə nüfuzu şəxsi keyfiyyətlərinə əsaslanır. Ailə üzvləri arasındakı münasibətdə qarşılıqlı səmimiyyət, böyüyə və qadına ehtiram böyük rol oynayır. Ata çalır ki, oğlu mətin xarakterli bir şəxs kimi yetişsin, layiqli bir varis olsun. "Ol zamanda oğul ata sözün iki eləməzdə. İki eyləsə, ol oğlanı qəbul eləməzlərdi" (D-131¹³). Dər gündə ata-oğul bir-birinin yardımçısı, həyatı idi. Ümumiyyətlə, oğuzlarda oğul ata-ana yolunda hər cür fədakarlığa hazırdır. "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda ailə sədaqətinin mənalı ifadəsini görürük. Dəli Domrulun qadını ərinin yerinə Əzrayıla öz canını vermək istəyir.

Ömürlərinin sonuna qədər ailəsinə sədaqətli, vəfalı olmaq Oğuz elində hər bir qız üçün, qadın üçün həyatı düsturdur. Uşun qoca oğlu Səgrək əsirlikdə olan qardaşının dalmca gedərkən yenincə toy edib, gəlin gətirdiyi sevgilisinə deyir ki: "Qız, səni mana bir yıl bağğıl! Bir yildə gəlməzsəm, iki yıl bağğıl! İki yildə gəlməzsəm, üç yıl bağğıl! Gəlməzsəm, ol vaqt mənim öldüğümü biləsən. Ayğır atum boğazlayub, aşum vergil! Gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, ana varğıl!" - dedi". (D-261²)

KDO Oğuz etnik xarakterinin, psixologiyasının müxtəlif çalarlarını, incəliklərini aşkar edən situasiyalar ilə zəngindir. Oğuz xarakteri "gərdəyə girmək" hadisəsində də özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Məsələn, Beyrəyə toy edib Banıçiqəyi gəlin gətirirlər. Ancaq Beyrək Bayburd qalasında dustaq olan otuz doqquz yoldaşını qurtarmayınca gərdəyə girmir.

Nişanlısını toy edib gəlin gətirdikdən sonra Səgrək də gərdəyə girmir. Ona görə ki, qardaşı yad bir ölkəyə gedib gəlməmişdir. Səgrək qardaşının dirisini və ya ölüsünü görməyincə gərdəyə girməyəcəyinə and içir.

KDO iştirakçıları olduqca çevik və hərəkətlidirlər. Onlar tez-tez basqına məruz qalır, buna dərhal cavab qaytarırlar. Dastanlardakı hadisələri diqqətlə izlədikdə aydın olur ki, oğuzlar daha çox qaynar təbiətə malikdirlər, həssasdırlar, hər bir hadisəyə dərhal münasibətlərini ifadə edirlər. Məsələn, Bayındır xanın ziyafətində Dirse xan qara otaqda oturduğu üçün çox təsirlənir və bunu təhqir hesab etdiyi üçün küsüb gedir. Əsirlikdə olarkən Burla xatun düşmənin fikrini oğluna bildirdikdə Uruz anasının tərəddüd etdiyini düşünüb ona bərk qəzəblənir və s.

Dastan iştirakçıları psixoloji gərginliklər, hələtlər sürətlə bir-birini əvəz edir. Salur Qazan Uruzun meydandan qaçdığını düşünüb böyük qəzəb içində onu ağır cəzalandırmaq istəyir, ancaq məsələni öyrəndikdə oğlu üçün kövrəlib ağlayır. Beyrək düşməne qarşı amansız və "daşürəkdir", ancaq, başqa bir situasiyada, məsələn, ata-anası qarşısında sevgilisi Banıçiqək ilə münasibətdə olduqca istiqanlı, kövrək qəlbi, həssas bir gənədir. Bu cəhətlər temperament tiplərinin müxtəlif şəraitdə ayrı-ayrı şəxslərin davranış və rəftarında təzahür xüsusiyyətlərinə aid nümunələrdir.

Əkbər Bayramov

Uşun//Uşun. Dügər//Dögər, Səgrək//Cəgrək, Basat//Bisat, Bayındır//Bayandır, Salur//Salor olduğu kimi.

KDO-da yalnız etnonim kimi qayı və bayatın adları çəkilir. Üç Ok və Boz Ok tayfa birliklərinin adları da KDO-da keçməkdədir. Qalan Oğuz və digər türk tayfa adları eponim şəkildə verilmişdir. Bu anlamda bayındır-salor, barani-salor, barani-kınık çəkişmələrinin KDO-da öz əksini tapa bilməməsinin başlıca səbəbi etnik göstəricilərinin olmaması ilə izah edilir.

KDO-da bütün hadisələr bu və ya digər dərəcədə bayatlarla, bayındırlarla, salorlarla bağlıdır. Əsas ağırlıq mərkəzi bu üç boyun üzərinə düşür. Bu tezis bütün boylarda iştirak edən Dədə Qorqud, boyların bir çoxunun əsas qəhrəmanı Salur Qazan, Oğuz elinin başında duran Bayındır xanla təsdiqlənməkdədir.

Füzuli Bayat

EVNİK QALASI, AVNİK QALASI - Qala adı. KDO-da III boyda adı iki dəfə çəkilir. (D-70¹², 71²⁰).

"Buyandan dəxi bəzirganlar gələbənə Qara Dərbənd ağzına qonmuşlardı. Yarımasun-yarçımasun Evnik qalasının kafirləri bunları casusladı"(D-70¹²); Yaxud "Pasi-nik qalasının beş yüz kafiri üzərimizə qoydı" (D-71⁹).

Bu sözü M.F.Kırzioğlu "Avnik/Avnuk", Azərbaycan alimi S.Əlizadə "Evnik" oxumuşdur.

M.F.Kırzioğlu yazır ki, alınması çətin olan bu qala yalnız qayalar üzərində yerləşir. Əski Arsaqlar zamanında

Ararat oyalətinin ilk sancağı sayılan yuxarı Pasın bölgəsinin mərkəzi olmuşdur. Qara Araza sağdan qarışan Fənir-Kom suyunun başındadır. Bəzi qaynaqlarda "Avnic" və ya "Avenca" adı ilə qeydə alınan bu qala türklərdə "Cavan-qala" ermənikərdə isə "Cəvan-qalası" - deyər xatırlanır. Bununla belə Avnik qalası ilə "cavan-qala"nın başqa-başqa yerlər olduğunu qeyd edənlər də var.

Ədəbiyyat.

Kırzioğlu M.F. Dədə Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

Nivazi Mehdi

EYBƏCƏRLİK - fiziki çatışmazlıq mənasında işlə-nən söz.

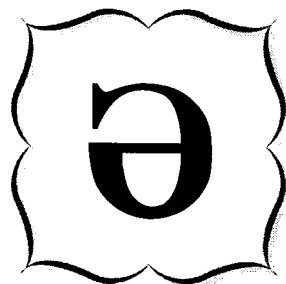
KDO-da müqəddimədə deyilir:

"Gəldik ol kim, solduran sopdur, sabadanca yerindən uru durar, əlin-yüzün yumadan doqquz bozlammac ilən bir küvlək yoğurd gəvəzlər, doyunca tıqa-basa yer, əlin bögrinə urar aydır: "Bu evi xarab olası! Ərə varalından bəri daxı qanım doymadı, yüzüm gülmədi..." (D-7¹¹)

Öməklərdə üz təsviri (üz eybəcərliyi) yoxdur. Ancaq əvəzində qadının eybəcərliyi, vulqar, abırsız hərəkətləri, davranışları fonunda verilib.

Düşmənin eybəcərliyi: burada məna planında mənfilik kafir dinli olmaqla və Oğuzla yağı kəsilməklə alınır. Kafir "sası dinli" adlanır. "Sası" oğuzlarda pis, iy-rənəliyi bildirir

ƏBDÜLLƏTİF BƏNDƏROĞLU (1937, İraq) - şair, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas.

Əsəri:

Dədə Korkut kuşaklarımızın Alfabəsi olmalıdır. Bağdat, 1997.

ƏBUBƏKR SİDDİQ - (təqr. 568-634). Müsəlman icmasının ruhani və dünyəvi başçısı kimi birinci xəlifə və ya Məhəmməd Peyğəmbərin birinci varisi. Dörd ən mötəbər rəşidi xəlifədən biri. Məhəmməd ə.s.-ın üçüncü arvadı Ayişənin atası. KDQ-də "Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan Əbubəkr Siddiq görkli" şəklində adı çəkilir.

ƏBÜLQAZİ BAHADUR XAN (1603, Ürgənc - 1663, Xivə) - özbək yazıçısı, tarixçi və dövlət xadimi.

Əbülqazinin "Şəcərəyi-Türk" və "Şəcərəyi-Tərakimə"si dövrün ən qiymətli tarixi abidələridir. Bu əsərlərdə tarixi, bioqrafik xarakterli, Orta Asiyada yaşayan tayfaların həyat və məişəti, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru haqqında zəngin məlumatlar toplanmış, xalq arasında yayılmış əfsanə və rəvayətlər, epik və lirik nağıllar, eləcə də qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarından ("Oğuz Kağan" və KDQ) dəyərli nümunələr verilmişdir.

Əsərləri:

Şecere-i Terakime. Aşqabat, İlim, 1992.

Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü). Ankara, 1966.

Ədəbiyyat.

Atilla Özkrımlı. Türk Edebiyatı Ensiklopedisi, c.,II, İst., 1990. İslam Ensiklopedisi. c. IV; Родословная туркмен. Сочинение Абулгази хана хивинского (Исследования, текст, перевод), М.-Л., 1958.

ƏDÜK, ƏDİK - Oğuzlar arasında qunclu çəkmə (uzunboğaz çəkmə) növünü bildiren bu arxaik ifadənin yalnız ikinci hissəsi (qunc) müasir dilimizdə ilişib qalmışdır. Məhz həmin ifadənin köməyi ilə ədiyin uzunboğaz çəkmə növü olduğunu müəyyən etmək olar:

"Basatın xəncəri vardı. Əbüdüğünü yardı, içindən çıxdı" (D-226°).

ƏFƏNDİYEV PAŞA ŞƏRİF OĞLU (1928, Azərbaycan Resp.) - folklorşünas, fil.e. d., prof.

Ali məktəblər üçün yazdığı "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" (1970) adlı dərs vəsaitində KDQ-nin təhlilini vermişdir. Həmin dərs vəsaiti yenidən işlənərək çap edilmişdir (1981,1992).

Əsəri:

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1992.

ƏFSANƏLƏR, RƏVAYƏTLƏR KDQ boyları ilə bağlı "Təpəgöz", "Hornaçı", "Uzunqız", "Dədəm qorxdı", "Qorqud və Salmani-fars", "Əzrailin tora düşməsi", "Musa və ozan" və başqa Azərbaycan əfsanələri mövcuddur.

Əfsanə və rəvayətlərdə Dədə Qorqud islam dininə qarşı çıxır, "Qorqud və Salmani fars" adlı əfsanədə isə Dədə Qorqud barışdırıcı mövqedə durur. Əfsanədə deyilir ki, Salmani-fars Məhəmmədin dostu idi. Ölkədə nə mühüm xəbərlər olsa Salmani-farsa çatdırılardı və o da öz növbəsində bunları Məhəmmədə bildirərdi. Bir gün Salmani-farsa xəbər verdilər ki, Qorqud adlı bir ozan camaat arasında "Quran" ayələrini nəzmə çəkib qopuz çalib oxuyur.

Salmani-fars Qorqudu əlində qopuz Məhəmmədin yanına gətirir və Məhəmməd peyğəmbərə bildirir ki, bu ozan Qur'anı nəzmə çəkib qopuzda oxuyur. Məhəmməd deyir:

- Ona toxunmaq olmaz. O, Dədə ozandır. Qoy oba-oba gəzib "Quran"ı təbliğ etsin. Xalq ona qulaq asır. Qoy nə şəkildə, necə bacarırsa islamın şərəfinə söz desin. O ancaq alqışa layiqdir.

Əfsanənin ən əhəmiyyətli cəhəti budur ki, Salmani-fars kimi, Dədə Qorqud da Məhəmməd peyğəmbərin müasiri və yaxın dostu kimi təqdim edilir. Bu eyni zamanda KDQ-nin müqəddiməsindəki "Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqud ata derlər, bir ər qopdı" fikrinin reallığına, həqiqiliyinə inam oyadır.

Əfsanəyə görə Dədə Qorqud öz ölümündən xəbər tutduqda qaçır, böyük bir dənizin ortasında yüz il yaşayır. Allah Əzrailə göstəriş verir ki, mütləq Dədə Qorqudun canını alsın. Əzrail ilan cildinə girir. Dədə Qorqud yuxuya getdikdən sonra onu çalib öldürür.

Başqa bir əfsanədə Dədə Qorqud ölümü özünə yaxın qoymamaq üçün dənizin ortasında yaşayır və ara vermədən qopuz çalır, musiqinin cazkar səsinin təsirindən ölüm Dədə Qorquda yaxın düşə bilmir. O, bir anlığa yuxuya gedən kimi ölüm zəhərli ilan cildində onu çalib öldürür. Dədə Qorqud ölür, onun qopuzundan qopan nəğmələr isə hələ də ölümə mübarizə aparır, ölüm ona qalib gələ bilmir.

Dədə Qorqudun ölümü ilə əlaqədar əfsanələr deyilənlərlə qurtarmır. Məsəl üçün, Şəmkir rayonunun Seyfəli kəndindən toplanmış "Dədəm qorxdı" adlı əfsanə də maraqlıdır. Əfsanədə deyilir ki, Dədə Qorqudu Əzrail qovurmuş. Dədə Qorqud qaça-qaça gəlib görün ki, uşaqlar bir gölün qırağında palçıq atdı oynayırlar. Dədə Qorqud gözdən yayınıb uşaqların arasına girir ki, gizlənsin. Baxır ki, yox, budur Əzrail onu uzaqdan görüb düz üstünə gəlir. Dədə Qorqud uşaqların arasından çıxıb qaçmağa başlayır. Uşaqlar bunu görüb gülə-gülə "Dədəm qorxdı" - deyirlər.

Əslində uşaqlar hadisədən xəbərsiz olduqları üçün elə başa düşürlər ki, Dədə palçıq oyunundan, üzünə, üstünə palçıq düşməsindən qorxub qaçdı.

Xalq arasında Oğuz qəhrəmanlarından sayılan Oxçuoğlu, Körpəş, Buğacoğlu Həsən və başqaları haqqında da əfsanə, rəvayət, dastan epizodları yaşamaqdadır.

"Hornaçı" və onun davamı kimi səsleşən "Uzunqız" əfsanələri bu baxımdan çox maraqlıdır. Cəlilabad rayonundakı Kazımabad kəndində böyük bir ərazi "Qazan köşkü", Xanlar rayonundakı Köşkü kəndinin ərazisində də böyük bir dağın başındakı düzənlik "Koroğlu köşkü" adlanır. "Hornaçı" əfsanəsində deyilir: Hornaçı adlı azman bir adam olur. Onun da Qazan köşkü adlanan mahalda özü kimi nəhəng bacısı yaşayır. Hornaçı Mil düzündə zor gücünə torpaq təpələr düzəltdirir. Bacısı da qardaşı üçün hər gün Qazan köşkündə isti xörəklər hazırlayır. Qazan köşkündə Mil düzünə qədər sıra ilə düzülmiş adamlar ötürə-ötürə qazandakı xörəyi istisi, buğlana-buğlana Hornaçıya çatdırırlar.

Hornaçı qolun gücünə eldən-obadan cavan oğlanları yığır, torpaq təpələr düzəltdirir. Adamları zoran işlədir.

Bu azmanın adı ona görə Hornaçıdır ki, o, hər axşam yatanda elə xoruldayır, elə horna çəkir ki, səsi bacısına çatır, o da bununla qardaşının salamat olduğunu bilir.

İllər beləcə keçir. Bir gün Hornaçı, Qazan köşkündə təzəcə evlənmiş bir oğlanı sevgilisindən ayıraraq Mil düzünə torpaq təpələr düzəlməyə aparır. Hamı qalmış arvadı bir oğlan doğur. Uşaq böyüyüb on beş yaşına çatır. Uşaq bir gün anasından soruşur ki, onun atası kimdir. Anası atasının Mil düzündə işlədiyini bildirir.

Oğlan atasını azad etmək üçün yola düşür.

Görür ki, Mil düzündə adam yığınağı var. Kimi arx qazır, kimi torba ilə torpaq daşıyır, kimi də torpaq təpələr düzəldir. Oğlan soraqlaş-soraqlaş atasını tapır. Görür ki, atasının üzünü tük basıb, pis gündədir. Oğlan deyir:

- Ata, nə üçün bu on beş ildə birə dəfə də evimizə gəlməmişin?

Atası deyir:

- Oğul, Hornaçının qorxusundan təkcə mən yox, bütün bu gördüyün saysız-hesabsız adam heç yana torpənə bilmir. Hamı öz canı üçün qorxur. Hornaçı çox güclüdür, zalımdır.

Oğlan deyir:

- Hornaçı hanı?

Atası əli ilə göstərib deyir:

- Odu, Hornaçı su arxının yanında yatıb. Eşitdiyim xorultu da onunkudu. Onun birə zəif cəhəti var: yeddi gün yatır, yuxusunu yenə bilmir. İndi ikinci gündü ki, yatır.

Oğlan ətrafdakı adamlara torbalarını doldurub yatmış Hornaçının üstünə tökməyi deyir.

Bəliklə, Hornaçı torpaq təpəsinin altında qalıb ölür.

Hamı dağılıb, sevinə-sevinə öz evinə dönür. Ata ilə oğul da Qazan köşkünə qayıdır.

Hornaçının bacısı görür ki, qardaşının xorultusu kəsildi. Anlayır ki, Mil düzündə qoza var. Dərhal Mil düzünə yola düşür. Gəlib görür ki, burada yeddi torpənə var. Bilir ki, nə varsa, bu torpaq təpələrdədi. Qolları ilə bu torpaq təpələri qucaqlayır, əllərini iki tərəfdən salıb torpağı sovurur. Bir tərənin altından qardaşının meyidini tapır.

Bacı deyir:

- Yəqin ki, qardaşımı yeni dünyaya gəlmiş Oğuz igidi öldürüb.

Mən onu tapıb qardaşımın qanını almalyam.

Əfsanə bir çox cəhətdən Basatla Təpəgöz əhvalatını xatırladır. Hornaçıya qalib gəlmiş oğlan da məhz Basat kimi Oğuz elindədir.

KDQ-nin "Torpaq sarayı mətnində Domrulun, Rüstəmin, Qanturalının adları ilə yanaşı, Oxçunun da adı çəkilir. "Göyərçin və Oxçunun əfsanəsi"ndə Oxçunun göyərçinlə dostluğu, onunla döyüşlərə getməsinə də söz açılır.

Amasiya rayonunda Oxçuoğlu adlı kənd vardır. Oxçuoğlu və ona çox yaxın olan Ağbaba və Güllübulaq kəndlərində "Oxçu oğlu" adı ilə maraqlı əfsanələr söykülür. Çap olunmuş "Oxçu oğlu" əfsanəsi də bu sıraya daxildir.

"Uzunqız" əfsanəsində də Oxçu oğlunun hünərindən danışılır. "Hornaçı"nın davamı olan bu əfsanədə deyilir ki, "Əsirlərin azad olması Qazan köşkünə sevinc gətirir. Hamı cavan Körpəşi gələcəyin Oğuz qəhrəmanı kimi alqışlayır. Lakin bu sevinclə bərabər, Qazan köşkündə bir qorxu hissi də hökm sürür. El ağsaqqalı Rüstəm bildirir ki, Uzunqız Mil düzünə qardaşının arxasınca gedib, qayıdan kimi Qazan köşkünü bir-birinə qatacaq. Heç olmasa Mil düzündən təzə qayıtmış əsirləri, Körpəşi Qarabağa tərəf uzaqdırın.

İnsan axını, içiriləndə Körpəş, indiki Ağdamın Çullu kəndinə tərəf üz tutur. Bir də görürlər ki, Uzunqız torpağı əlləri ilə sovura-sovura gəlir. Körpəş deyir:

- Hər yerdən bir daş götürüb, Uzunqıza atın.

Atası deyir:

- Oğul, ağıl Hornaçıya getməsin ki, yatmış ola, yuxulu-yuxulu torpaq dağı yaradırsan. O azman oyaq olsaydı, yüz belə insan dostu ona güc gələ bilməzdi. Mənim birə arzum var. Nə ola, Oxçu oğlu bu həndəvərlərdə ola. Bu ağır vəziyyətdən xəbər tuta. Uzunqız yalnız Oxçu oğlunun oxu yığa bilər.

Uzunqız özü də yalnız və yalnız Oxçu oğlundan qorxurdu. Birdən qarşı tərənin başında Oxçu oğlu göründü. Ox dolu kimi yağdı. Uzunqız yaralandı, bir dəli nə'rə çəkib, özünü adamların axımına vurdu. Əli kimə çatırdısa, əli ilə başını üzürdü. Lakin qanı axdığı üçün gücdən düşürdü. Bircə arzusu vardı, qardaşının qatili olan Körpəşi məhv etmək. Birdən Körpəş qışqırdı, hərə bir daş götürüb, Uzunqıza atdı. Oxçu oğlunun oxları onu karıxdırdı. Hərə bir daş atdı. Uzunqızın üstündə daşdan dağ yarandı. O vaxtdan bəri bu səmtdən gəlib-gedən adamlar dağ kimi yığılmış daşın üstünə yenə daş atırlar. Çünki Uzunqız da qardaşı Hornaçı kimi çoxlarına zülm etmişdi.

Həmin daşlıq hazırda "Uzunqız", yaxud da "Uzunqızın qəbri" adlanır.

Hornaçı, Uzunqız, Körpəş və Oxçu oğlu obrazlarının ümumi səciyyəsi göstərir ki, bunlar əfsanə və rəvayətlərdən daha çox, qədim bir epos və ya dastan qəhrəmanları imiş.

KDQ qəhrəmanlarından Qazan xan, Bəkil, Domrul və başqaları ilə bağlı yer adlarının öz mənası olduğu kimi, həmin toponomik adlarla bağlı əsətir, əfsanə və rəvayətlər də bu gün xalq arasında yaşayır.

"KQD-də Bəkilin hüner və qəhrəmanlıqlarını, ovçuluq məharətini Nizaminin "Yeddi gözəl"ində Bəhram Gur, "Ana maral" əfsanəsində isə Buğac oğlu Həsən göstərir. Hər üç abidədə: epos, əfsanə və poemada gur, maral ovlanır, damğalanıb, nişan vurulub buraxılır. Onları başqa adam daha ovlaya da bilməz. Bəkilə, Bəhram Gura, Buğac oğlu Həsənə məxsus olduqları üçün onlara heç kəs toxunmaz da. Bu qədim ovçuluqla əlaqədar bir məsələdir ki, izləri həmin abidələrdə yaşamaqda davam edir. Həmin baxış bir sıra əfsanələrdə indi də yaşamaqdadır. Şamxor rayonunda, Kür qırağına yaxın ərazidə Bayramlı adlı bir kənd var. Bu kənddə on bir nəsilədən birinin adı Ovçulardır. Ovçular nəslinin əcdadı olan Ovçu Həsənə bağlı bir əfsanə qalmışdır.

Əfsanəyə görə bu yerlər vaxtı ilə başdan-başa meşəlik imiş. Bu yurdun ilk sakini, ağsaqqalı olan Ovçu Həsənin alağı, yorğan-deşəyi, hətta geyimi belə maral dərisindən imiş. Həsən ovçu olsa da, maralları yad adamlardan qoruyarmış. Onun sahib olduğu meşəliyə "Ovçu Həsənin maral qoruğu" deyirlərmiş. Heç kəs cürət edib "maral qoruğu"nda bir marala, maral balasına ox ata bilməmiş.

Bəkilin, Bəhram Gurun, Buğac oğlu Həsənin nişan vurub çölə buraxdıqları keyik və maralları kənar adamlar ovlamağa cürət etmədikləri kimi, Ovçu Həsənin də "Maral qoruğu"na qorxusundan heç kəs ayaq basa bilməmiş. Doğrudan da bütün bunlar, xüsusilə "Buğac oğlu Həsənin maralları" və "Maral qoruğu" əfsanələri qədim ovçuluğun müəyyən əlamət və izlərini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Oğuz elləri qoyunçuluqla məşğul olarmış, onların ağ bozaq qoyunları adnan imiş. Amma oğuzlardan Tomral və onun yaxın adamları Qara çayın sahilində, Ağqala kəndinin qonşısında üzüm əkməyi özlərinə peşə ediblərmiş. Hətta Tomral "quş üzümü"ndən şərab da düzəldə bilirmiş. Qara çay çox güclü çay imiş. Hər adam ürək eləyib bu çayı keçə bilməmiş. Tomral bədənə çox möhkəm və güclü adam imiş. Tomral çox adamı belində, çiyində Qara çayın o üzündəki üzüm bağlarına keçirirmiş. Tomralın köçəri həyatdan xoşu gəlməmiş.

- Bu nədir, yayda yaylaq, qışda qışlaq. Oğuzun da bağı, bağçası, oturaq həyatı olmalıdır. Hamı qoyunçu olmaz. Qoy adamların bir qismi də bağı, üzümçü olsun. Adamlar etiraz edərəkmiş ki, biz Qara çaydan qorxuruq, onu yarib keçmək çətindi. Tomral məcbur olub Qara çayın üstündə körpü salır. Lakin yenə də oğuzlar bu körpüdən az-az keçirlər. Bunu belə gören Qara çay, küsüb ayrı yerdən axmağa başlayır. O zaman camaat Qara çayın adını "Əyri çay" körpünün adı "Küsmüş çayın körpüsü", Tomralın adı isə Tanrıtanımaz Tomral qoyur. Tomral bundan çox qəzəblənir. Körpü olan yol el yolunun ağzı imiş. Tomral o gündən körpüdən keçəndən də, keçməyəndən də xərək alır.

"Küsmüş çayın körpüsü" Goranboy rayonundakı Başkəndin yuxarı hissəsindədir. Doğrudan da körpünün altından su axır, ondan bir qədar aralıda çay axır. Aydınca görünür ki, çay öz məcrasını dəyişmişdir. Körpü olduqca qədim körpüdür. Bu körpüyə yaxın ərazilərdə qala və yaşayış məskəni qalıqları, KDQ eposu ilə səsləşən Ballıqaya, Erkəş kəndləri, Aşağı, Orta və Yuxarı Ağcaqala kəndləri vardır.

Azərbaycan torpağında KDQ qəhrəmanlarından Qorqud Atanın, Qazan xanın, Bəkilin, Təpəgözün, Domrulun (Tomralın) adları geniş yayılmış və bunlar sal qayalar, köklü daşlar kimi bu torpağa çox bağlıdır.

"Tomral Ağcaqalada yaşayırdı. Günü Küsmüş çayın üstündə qurduğu körpünün həndəvərində əkdüyü üzümlüklərdə, ya da Kəpəzdə, Murovda, Canbazda, Yeddiqardaş dağlarında qurduğu torların yanında keçərdi. Axır zamanlar üzümlüklərin becərilməsini Tomral arvadına, uşaqlarına tapşırırmışdı. Özü tor qurub bu yerlərdə yaşayan heyvanları tutmaqla məşğul idi. Tomral tora düşən quşu, heyvanı tutub baxar, ad qoyub yənidən dağlara buraxardı. Toru yırtıcı, əcaib quş, heyvan düşəndə onu oxu ilə vurub ya ağır yaralayardı, ya da öldürərdi.

Bir axşam Tomral Canbazda tor qurub evə döndü. Səhər gedəndə nə görə yaxşıdır. Gördü ki, tora insana bənzər bir şey düşüb. Hətta bir cüt qanadları da var. Tomral vahimələndi. Sümükləri çaxnaşdı. Öz-özünə düşündü:

- Bu nə əcaib ovdur? Nə insandan insana oxşayır, nə heyvandan heyvana.

Tomral uçuna-uçuna əlini yay-oxa atdı. Uzaqdan Tomralı müşahidə edən canlı dilləndi:

- Ey Tomral, əlini saxla. Mənə ox atma. Mən sənin dostun Əzrayiləm.

Tomralın bədəni üşür-gələndi. Dili tutar-tutmaz:

- İndi burda nə gəzirsən?

- Tomral, xeyli vaxtdır səninlə maraqlanıram, bu dağlarda tor qurub, qurd-quş tutub buraxmaqda məqsədin nədir? Sırrını öyrənə bilmədim. Bu məqsədlə gəlib qurduğun tora xeyli tamaşa elədim. Lakin əlim dinc dayanmadı. Əlimi tora vuran kimi məni tutub buraxmadı, çox çalışdım, eşələndikcə tor bədənimə dolaşdı, tordan canımı qurtara bilmədim. Axşamdan səhərə qədər torda qalmışam, bağrım partlayır. Gəl məni aç, burax.

- Yox, Əzrayil, darıxma, özün çoxlarını tora salmışam. Bağrını partlatmışam, heç nə olmaz. Sözümə qulaq as, şərtimə əməl etməsən səni açıb buraxan deyiləm.

- Şərtin nədir, Tomral?

- Söz ver ki, mənim ölüm günümü bir həftə əvvəl xəbər verəcəksən.

- Çətin olsa da söz verirəm, Tomral. Məni aç burax. Tomral toru açıb Əzrayili buraxdı.

Aylar-illər keçdi. Tomral nəvə-nəticəli pirani bir qoca olmuşdu. O bir gün yerə meyvə ağacı tınglari basdırırdı.

Tomral gördü ki, bir adam uzaqdan tez-tez ona baxıb irişir, dişlərini ağardır.

Tomral əl saxlayıb soruşdu:

- Ay adam, kimsən, niyə gülürsən?

- Mənəm, Tomral, Əzrayiləm gəlmişəm xəbər verim, bir həftə qəhr. Əzrayil səhər yenə ordan keçirdi. Gördü ki, Tomral yenə ağac əkir. Dözməyib dilləndi:

- Ey Tomral, bilirəm ki, ölürsən, bu ağacı niyə əkirəm, sən ki, onun barını görməyəcəksən?

- Məndən əvvəl əkməmişdilər yedik, mən də əkirəm ki, məndən sonra gələnlər dərib yesinlər, məni yad etsinlər. Mən yurdumda bağ qoyub gedirəm, sənin kimi dağ qoyub getmirəm.

Bu insanın həyat və ölüm haqqında düşüncəsinin bədii ifadəsidir ki, Tomralın-Domrulun təmsalında əfsanələşdirilmişdir.

Azərbaycanda Təpəgözlə də bağlı yer adları və xalq arasında yaşayan əfsanələr çoxdur. Şəmkirdən "Təpəgöz" adlı əfsanədə deyilir: söylənilənə görə "Yekə qala"da yaşayan insanların qəniməti bir Təpəgöz imiş. Bu Təpəgözün yediyi insan əti imiş. Təpəgöz adamları tutub bardaq yerini düzəltdiyi quyuya salıb, alma-ərmud yedirdirmiş, onlar kökəldikdən sonra yeyərmiş.

Günlərin bir günündə Təpəgözün əlinə bir çoban keçir. Çobanı da həmin quyuya salır. Ancaq çoban yeməklərdən boyun qaçırır, yalnız qoyun əti yediyini söyləyir. Təpəgöz qoyun gətirib quyuya atır. Çoban qoyunun dərisindən qayıq düzəldib quyunun başına atır və oradan çıxıb qaçır. Çoban Təpəgözü öldürməyi qarşısına məqsəd qoyur. Çox sınaqlardan sonra Təpəgözü öldürür. Deyildiyinə görə, indi də Təpəgözün quyusunun üstünə çıxıb ayağı yerə vuranda quyudan səs çıxır.

Təpəgöz haqqında əfsanələr çoxdur və rəngarəngdir. Hətta elələri vardır ki, bu əfsanələrə görə Təpəgöz azman bir nəhəngdir, eyni zamanda özü kimi əzəzil bir bacısı da vardır.

Sədnik Paşayev

ƏHMƏD BİCAN ERCİLƏSUN (1943, Türkiyə) - fil. e. d., prof.

İ. KDQ-nin öyrənilməsi sahəsində böyük bir məktəbə başçılıq edir. I-II Bakı kollokviumunda, Ankara, Konya konfranslarında KDQ-yə həsr olunmuş elmi məruzələrinə yeni araşdırma istiqamətinin əsasını qoymuşdur, Oğuz xanın mənşəyi və Dədə Qorqud obrazının birləşməsi ilə əlaqədar, KDQ boylarının mənşəyi ilə bağlı, eləcə də boyların dili-üslubu, poetikası, şer-nəsr özəllikləri araşdırmalarının müəllifidir.

Əsərləri:
"Dədə Korkut" Kitabı ilə "Oğuz Dastanı" Arasında ki Münasibətlər. Türk Dili Araşdırmaları Yığımı. Ankara, 1994.

Deli Domrul ilə Kazakların Korkut Atasını Arasında ki Mükayese. Türk Dili və İdebiyatı Dergisi, sayı 37, 1988.

ƏHMƏD ƏDİP UYSAL (1938, Türkiyə) - yazıçı, tərcüməçi.

1972 ildə F.Sümer və V.Valkerlə birlikdə KDQ-ni ingilis dilinə tərcümə etmişdir.

Əsəri:
The Book of Dede Korkut (F.Sumer, A.E.Uysal, W.Walker). A Turkish Epic, University of Texas Press, Austin-London, 1972.

ƏHMƏD ZƏKİ VƏLİDİ TOĞAN (1890 - 1970, Türkiyə) - prof.

Ədəbiyyat aləmində KDQ -yə dair yazdığı bir sıra qiymətli məqalələrin müəllifidir.

Rəşidəddin "Oğuznaməsi"nin tərcümə və təhlilinə həsr olunmuş "Oğuz Dastanı" kitabının (1982) "Oğuzların və türklərin tarixi" bölümü xüsusilə qiymətlidir. Alimin şərh xarakterli 35 səhifə həcmində qeydləri (notlar) türk tarixinə işiq tutan önəmli tezislər kimi əhəmiyyətlidir. "Oğuz dastanına aid mülahizələr" adı hissə də tarix baxımından ciddi dəyər daşıyır.

"Türküstan" tarixində DQ hekayələri haqqında mülahizələri ("Türkmənlərin əsli", "İsmayıl bəy və türk milli kulturu birliyi", "Rus məhkum türklərin qəvmi təşəkkülü") qorqudşünaslıq üçün dəyərlidir.

Türk tarix sistemində dastan mədəniyyətinə böyük önəm verən T. irsi qorqudşünaslıq üçün çox əhəmiyyətlidir.

1991 ildə Türkiyədə və Başqırdstanda Z.V.Toğanın anadan olmasının 100 illiyi bayram təntənəsi ilə yad edilmişdir.

Ədəbiyyat.
Oğuzların Hristianlığı Məsələlərinə Dair. Türkiyə məcmuası, 1927.

Türk Tarihi - İslamiyyətdən Evvelki Devrlərinə Ait Derslər. İst., 1928.

Türk Ellərinin Tarihi Coğrafiyasına Ait Derslərə Methal. İst., 1928.

Türk Destanlarının Tasnifi. Adsız məcmua, 1931.

Mahmud Kaşğarlıya Ait Notlar. 1932.

Eski Türk Yazısı. 1942.

Ümumi Türk Tarixinə Giriş. İst., 1946.

Abn Al-Fatihin Türklərə Ait Həvələri. 1948.

Salur Kazan və Bayandırlar. İst., 1966.

Türk Milletinin Mukaddaratı ilə İlgili Bəzi Məsələlər. İst., 1967.

Bozkurt Əfsanesi. "Bozkurt dergisi", İst., 1969.

Oğuz Dastanı (Rəşidəddin Oğuznaməsi, Tərcümə və Təhlili) (2 baskı). İst., 1982.

Azərbaycan Tarihi Coğrafiyası. Azərbaycan Yurt Bilgisi, 1, 2, 3, 4, İst., 1932.

Azərbaycan Türk Etnoqrafiyasına Dair. İst., 1933.

Ümumi Türk Tarixinə Giriş (3 baskı). İst., 1981.

ƏXLAQ - KDQ qəhrəmanlarının, bütövlükdə dastanda əksini tapan Oğuz etnosunun davranış və rəftarlarında, bir-biri və digərləri ilə münasibətlərində əsaslandıqları prinsiplər məcmusudur. Oğuz əxlaqının özülündə aşağıdakılar dayanırdı:

Sakral (İlahi) aləmdən gələn buyuruqlar
Yaxşı - yaman
Olar - olmazlar
Cəmiyyətin nizamı (düzümü)

Sakral (İlahi) aləmin mövcudluğunu Dədə Qorqud haqqında söylənən bir deyimdən aşkar etmək olar:

"Oğuzun ol kişi təmən bilicisiydi. Nə dersə, olurdu. Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haq Taala anın, könlünə ilham edərdi". (D-2³)

Sakral aləmin buyuruqlarının məcbureddici iradəsi isə (bunlar həm də sakral buyuruqların gücüdür) belə alqışlanır:

"Allah-Allah diməyincə işlər onmaz.

Qadir Tanrı verməyincə ər baymaz.

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz". (D-2¹²)

İslami ruhdadır. Ancaq əski mifologiyadan bəllidir ki, arxaik dini mədəniyyətlər bu və ya başqa şəkildə fatumu (taleyı) bilirdilər. Bu mənada İslami ruhda deyilmiş yuxarıdakı inanış Oğuz dünyaduyumu üçün tam yeni deyildir. Oğuzda dünyanın əzəldən sakral nizamlanması haqqında olan inanışları İslama qədər anlayışına asanca, transformasiya edilib.

Əxlaqda nəyəsə, hansı davranışa icazə verilir (olarlar), hansılara qadağalar (yasaqlar) qoyulur. Bu icazələri, yasaqları müxtəlif şəkildə əsaslandırmaq olar. Məsələn, "Əski panbuq bez olmaz, qarı düşməndə dost olmaz" (D-3⁹). Bu, analogiya əsasında həqiqəti tapmaqdır. Bu həqiqəti tapandan sonra Dədə Qorqudun söyləmədiyi, ancaq həmin analogiyadan öz-özünə doğan yasağı qeyd etmək olar: nə olursa-olsun, aldanıb əski yağıni dost sayma.

Yasaq əlverişlilik, faydalılıq baxımından da olar. Məsələn, Beyrək əsirlikdən qaçanda kafirə yasağını deyir:

"Mərə sası dinli kafir!

Otuz doquz yigidim əmanəti, mərə kafir!

Birin əksik (bulsam), yerinə on öldürəyim,

Onm əksik bulsam, yərinə yüz öldürəyim,
mərə kafir!" (D-100³)

Burada öz hədəsi ilə Beyrək kafir bəyinin igidlərini öldürməyi yasaq edir. Bu yasağı əsaslandırmaq, güclü etmək üçün kafirə bildirir ki, yasağı pozmaq ona faydalı olar, yəni əvəzinə birə on öz adamlarını itirməz.

Yasaqlara dünyanın öz içində təməl, əsas tapmaq bütün əxlaqi öyrətilərdə, təlimlərdə, eləcə də Oğuz əxlaq sistemində var. Ancaq bu əsasların hamısı zəifdir, bir əsas o birisi ilə vurula bilər (məsələn, kafir Beyrəyə deyə bilər ki, sən mənim bir döyüşçüm əvəzinə onun öldürsən, əvəzinə mən də sənə yüz adamını öldürərəm). Yalnız yasaqların, icazələrin bir təməlini vurmaq olmur. Bu da İlahi təməldir.

KQD-də təsvir olunan oğuz cəmiyyətində əxlaqi buyuruqların özülündə hər hansı bir qısa zamanda vücuda gələn varlığın (bəyin, ağsaqqalın) istəyi, göstərişi dura bilməz. Əxlaqi buyuruq həmişə yüksək, böyük və ya sonsuz zamana malik məqam (Allah, Təbiət, Dövr, Cəmiyyət) adından verildəndə əsl əxlaqi buyuruq kimi qavranılır. Dinə əsaslanan əxlaq - təməl kimi Sakralı, Qeyb aləmini götürür. Başqa əxlaqi öyrətilər ya təbiəti, ya sinfi, ya cəmiyyəti özülə əsaslanır. Bu baxımdan KQD-dəki əxlaqi deyimlərdən aydın olur ki, türklərin dünyasında əxlaqın təməlinə Oğuz elinin görükləri durur. Kitabda bu sakralı İslami Allah, Xıdır-İlyas və s. təmsil edir.

Niyazi Mehdi

ƏKƏRƏK, ƏYRƏK - Əştərək, Qafan, Calaloğlu Mehri, Talin rayonları ərazisində kənd adları olmuşdur. Əkərək toponiminin mənbələrdə işlədilməsini I əsrə aid edirlər və əkinçiliklə bağlayırlar. Erməni dilində əsəti (səsi) olmadığı üçün təhrif edilərək mənbələrdə Aqarak kimi yazılmışdır. Erməni tarixçisi K.Kandzaketsi (Gəncəli Kiraqos) öz "Xronika"sında türk dilində danışan (ermənicə mətndə də həmin tayfanın danışığını türkcə vermişdir) aqar tayfası haqqında məlumat vermişdir. Əkinçiliklə bağlı tayfa adı "əgər" şəxs adma, daha sonra tayfa adma və nəhayət toponimə çevrilmişdir. KQD-də Ək(ə)rək kimi xatırlanır.

Ədəbiyyat.

Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995. S.105,166.

Ист. Арм. народа с древнейших времен до наших дней. (Под ред. М.Г.Нерсес). Ереван. 1980, стр.62.

Акопян Т. Мелик-Бахшиян С. Барсегян О. Ермәнстан və она yaxın ərazilərin toponimik sözlüyü, İrəvan, 1986, (ermənicə).

Кандзакетси Кирагос, "История Арменин, М., 1976, стр.120.

ƏLƏKBƏRLİ MƏMMƏDKAZIM (1905-1937, Azərbaycan Resp.) - tənqidçi, ədəbiyyatşünas, filosof.

Ələkbərli M. 1934 ildə Moskvada Sovet yazıçıları üçün I Ümumittifaq Yazıçılar qurultayında etdiyi geniş hesabat məruzəsində milli ədəbiyyatın ilk dövrlərindən söhbət açarkən KQD-nin Azərbaycan xalqının ədəbi təfəkkürünün məhsulu kimi əvəzsiz tarixi əhəmiyyətini xüsusi vurğu və qürur hissi ilə qeyd etmiş və bildirmişdir ki, KQD XI əsrə aiddir, onun müəllifi müdrik Dədə Qorqud isə tarixi şəxsiyyətdir, Dərbənddə dəfn edilmişdir. O, dastandan əlavə bir türk dili lüğətinin də müəllifidir. Ə. belə hesab edirdi ki, türk ədəbiyyatında sonrakı yüzilliklərdə yaranan dastan və eposlara KQD-nin güclü təsiri olmuşdur.

Əsərləri:

İdealizm və materializm və yaxud yeni fəlsəfə. B., 1927.

Yeni əlifba və orfoqrafiya. Mahaçqala. 1929.

Azərbaycan ədəbiyyatı, B., 1935.

ƏLƏM - bayraq. KQD-də tuğ, sancaq sözləri ilə yanaşı bütün məqamlarda bayraq mənasında işlənir. Lakin ələm, tuğ və sancaq hər üçü eynilə bayrağı bildirmir. Bunlardan bayraq mənasında tam işlənən ələmdir. Ələm həm də mərasimlərin müxtəlifliyi ilə bağlı qaldırılan bayrağın rəngini, ölçüsünü bildirir: "Qaba ələm götürən xanımız kim... Qaba ələm götürən xanımız -Bayındır xan!" (D-231¹²).

ƏLİ DUYMAZ- (1961, Türkiyə) - fil.e.d.prof.

"Bir Destan Kahramanı Salur Kazan" adlı əsərində KQD qəhrəmanlarından biri olan Salur Qazan obrazını müxtəlif yönərdən araşdırmışdır. Kitab üç bölümdən ("Oğuzlarla ilgili qaynaqlarda Salur Qazan", "Qırpaq dastanları və Salur qazan", "Salur qazanın tarixi və dastan şəxsiyyəti), bibliografiya və Salur Qazanla bağlı oğuznamə parçalarından, rəvayətlərdən ibarətdir.

Əsərləri:

Kalkasya Oğuzları və ya Türkmənləri. İst., 1995.

Bir Destan Kahramanı Salur Kazan. İst., 1997.

ƏLİ İBN ƏBU TALİB - İslam tarixində Məhəmməd Peyğəmbərdən sonrakı 4 rəşidi xəlifənin sonuncusu, Həsən və Hüseyin atası. KQD-də "Qiline çaldı, din açdı, Şahi-mərdan Əli görklü", "Şahi-mərdan Əlinin Dövlətinin əyri ağac" və s. kimi adı çəkilir. "Murtaza, Allahın yenilməz aslanı, Allahın aslanı, Şahi-övlia, Şahi-vilayət, Şahi-Mərdan söz və ifadələri Əlinin ləqəb və epitetlərindəndir.

ƏLİBƏYZADƏ ELMƏDDİN MƏHƏBBƏT OĞLU (1925, Azərbaycan Resp.) - dilçi, ədəbiyyatşünas, fil. e. dok.

Tarixi irsimizin öyrənilməsi baxımından KQD abidəsinin araşdırılması alimin yaradıcılığının mühüm sahəsini təşkil edir. Ə. görə boylarda təsvir olunan bəzi əhvalatlar nəinki V-VI əsrlərə, hətta bir sıra hadisələrin kökləri daha əvvəlki dövrlərə, miladdan əvvəlki tarixə gedib çıxır.

Müəllif Azərbaycan dilinin tarixi qaynaqlarından danışarkən tez-tez KQD boylarına müraciət edərək, maraqlı müqayisələr verir.

Əsərləri:

Ədəbi şəxsiyyət və dil. B., 1982.

"Dədə Qorqud"dakı toponimlər nə deyir?. "Elm və həyat" № 6, 1976.

Dünya elmi fikri "Dədə Qorqud"un tarixi haqqında. "Elm və həyat" № 7, 1980.

"Dədə Qorqud" kitabında yad qatlar. Kitablarda ələmində, № 4, 1983.

"Dədə Qorqud" qədim Azərbaycan kitabələrindəndir. Kitablarda ələmində, № 2, 1984.

Qul Əlinin "Qisseyi-Yusif" poeması (kitab). B., 1995.

Qədim dünyanın ulu kitabı "Bilqamis". B., 1996.

KQD. enskl. I c. B., 2000.

ƏLİNCƏ, ALINCA QALASI - KQD-də 3 dəfə adı çəkilir: X boyda deyilir, "... yolu Əlincə qalasına uğramışdı..." (D-255³); "...Əgrəgi tutdular, Əlincə qalasına zindana biraqdılar" (X.D-255¹³); "Hünərin var isə qartanın Əlincə qoləsində əsirdir, var anı qurtar" (X, D-257¹).

Azərbaycanın bir çox yerlərində Əlincəqala şəklində də rast gəlinir.

Əlincə qalası Naxçıvanın Culfa rayonunda Qazançı kəndinin cənubunda olan Əlincə dağının təpəsində yerləşir. Dağ Əlincə çayının sağ sahilindədir. Hündürlüyü 2000 m-dir. Çıxılması çətin olan sıldırım qayalıqlarla əhatə olunur.

Əlincə qalasının zirvəsində müdafiə üçün tikilmiş qalanın tarixi VI-VII əsrlərə aid edilir.

Əlincə qalasının adını qədim türk tayfalarından olan "Əlicihin" (elçihin)lə bağlı olduğuna dair fikirlər var. Bu tayfa monqolların Azərbaycana yürüşləri zamanı Naxçıvan ərazisində məskunlaşdı. Lakin Əlincə qalasının tarixi daha əvvəlki dövrlərə bağlıdır. Bu müdafiə qalasının erkən orta əsrlərdə tikildiyi də ehtimal edilir. Tarixçi və səyyahlardan Asolik (928-1018), Stefan Orbeliani (1258-1304), Ən-Nəsovi (XIII əsr), Klavixov (XV), Övlia Çələbi (XVII) və başqaları bu qala haqqında məlumat verirlər.

Bir mülahizəyə görə bu qalanın adı qədim türk dilində "Alançik", "Meydança", "Kiçik meydan" kimi

mənalarda daşmışdır. Qalanın adı "alan", "hamar", "düzənlik", "meydan" kimi də şərh edilir.

Bu qalanın gözləri ilə görmüş bir türk tarixçisi öz əsərində yazır ki, "Əlincə məhbəsi mülkdür". Qədimdən müharibələr zamanı möğlub olmuş və vətənlərini, taxt-tacını itirmiş hökmdarlar burada həbsxanada saxlanılmışdır. Qala yüksək, ölçətməz qayanın başında tikilmişdir. İki tərəfinə minarəyə bənzər divarlar və bu divarların önündə daha əlavə divar çəkilib hasar olmuşdur.

Xalq arasında Əlincə-Əlincik kimi izah edilir. Bu isə qalanın alımlıqlığına, ölçətməzliyinə işarədir.

Ədəbiyyat.

KQD enskl. I c. 2000.

Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. B., 1993.

Babayev S. "Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri". B., 1999.

ƏLİRZA SƏRRAFİ (1954, İran).

KQD haqqında bir sıra araşdırmaları və nisbətən geniş bir məqaləsi "Varlıq" jurnalının ikinci il saylarında çap olunmuşdur.

ƏLİYARLI SÜLEYMAN (1930, Beyləqan) - tarix e.d. prof.

Elmi əsərlərində KQD-ni tarixi mənbə kimi öyrənmişdir.

Əsərləri:

"Dədəm Qorqud" kitabında ana -xaqanlığ tarixinin izləri. - "Azərbaycan filologiya məsələləri" toplusu. B., 1983.

"Dədə Qorqud" kitabının əsəri rəvayət və totemlər dünyası: "Qara başım qurban olsun, qurd, sana". - "Ulduz" jurnalı, 1984, № 6.

Qorqud kitabında "Böriagız" və "Şirəküvəz" anlayışları. - "Türk dilləri üzrə etimoloji və tarixi-mifoloji araşdırmalar" toplusu. BDU, 1987; "Azərbaycan" jurnalı, 1987, № 4.

Kitabi- Dədə Qorqud // Hazırlayanı F.Zeynalov və S.Əlizadə; tarixi-coğrafi qeydlərin müəllifi S.Əliyarov. B., 1988.

"Xaqan" titulu haqqında. // Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, tarix, fil. və hüq. seriyası, 1984, № 4 (Z.Bünyadovla birgə).

К эпической биографии Алп-Эрена. - "Советская Тюркология". B., 1987, № 6.

К ономастике "Книги Коркута". - "Исследования по исторической лексике азербайджанского языка", АГУ, 1988.

"Книга Коркута": проблемы комплексного историко-филологического исследования. "Советская Тюркология". B., 1989, № 4.

On the genesis of the Azerbaijanian people (Toward a formulation of the problem). Soviet Anthropology and Archaeology, 25 (1), London-New-York, 1990.

Kurttan Türeyiş Efsanesinin Tarixi Coğrafiyasına Dair (Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in hatırasına). - "Türk Dünyası Araştırmaları" dergisi. İst., 1990, sayı 65.

"Kağan" titulu haqqında. - "Azərbaycan türkləri" dergisi, İst., 1990, sayı I (Z.Bünyadovla birlikdə).

Kitab-i Dedem Korkut kitab olmuş mu. - "Türk kültürü Araştırmaları" toplusu. Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan. Ankara, 1991.

Kökümüz, yaranışımız, yaddaşımız (Dədə Qorqud araşdırmaları səpkisində). - "Azərbaycan", 1991, № 4.

Kitab-i Dedem Korkut. Tarihi-Filoloji Araştırma Tecribesi. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten, 1988, Ankara, TDK, 1994.

ƏLİYEV HEYDƏR ƏLİRZA OĞLU (1923, Azərbaycan Resp.) - Görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının sədri.

1997-ci il aprelin 20-də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi haqqında" fərman və 1999-cu il fevralın 21-də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında" sərəncam imzalamışdır. Onun sədrliyi ilə Dövlət Komissiyasının 1999-cu il 16 fevral, 1999-cu il 8 aprel və 2000-ci il 11 mart tarixli üç iclası keçirilmişdir. Bu icaslarda o, giriş sözü söyləmiş və yekun nitqi ilə çıxış etmişdir.

Heydər Əliyev imzaladığı rəsmi sənədlərdə, etdiyi çıxış və nitqlərdə, verdiyi müsahibələrdə Dədə Qorqud mövzularına müraciət edib, dastanı Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, ədəbiyyatının ən möhtəşəm, ən parlaq abidəsi adlandırıb.

O, öz nitq və çıxışlarında Azərbaycan xalqının dünyagörüşünün təşəkkül tapmasında "Kitabi-Dədə Qorqud"un misilsiz rolunu xüsusi qeyd etmişdir. Heydər Əliyev dastanın Azərbaycanın mənəvi sərəvətlər xəzinəsində tutduğu mühüm yerin indiyə qədər lazımı səviyyədə qiymətləndirilmədiyini nəzərə çarpdırmış və bunun səbəblərini göstərmişdir. O, 50-ci illərdə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının tədqiqatçıları olmuş Məmməd Arif Dadaşzadə, Həmid Araslı, Məmməd Hüseyin Təhmasib, Əbdüləzəl Dəmirçizadə və başqalarını kimi fədakar alimlərin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Totalitarizm dövründə repressiyaya uğramış "Kitabi-Dədə Qorqud" öz həqiqi dəyərini 50-ci illərdən sonra əlsə da, abidənin daha fundamental şəkildə öyrənilməsi və nəşri işləri müstəqil Azərbaycanda daha geniş vüsət almışdır.

Heydər Əliyev türk xalqlarının ümumi tarixi köklərinin Dədə Qorqudla bağlılığını göstərərək dastanın Azərbaycan xalqına, bütün türk dünyasına məxsus olduğunu, ancaq onun vətəninin müstəqil Azərbaycan Respublikası, sahibinin azad Azərbaycan xalqı olduğunu vurğulamışdır. O, bu qəhrəmanlıq eposunun ölkəmizin yaşadığı indiki mərhələdə xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə çarpdırmışdır. Onun fikrincə, "Kitabi-Dədə Qorqud"u, onun hər kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəb illərindən başlayaraq öyrənməlidir. Belə ki, gənc nəsillər bunları nə qədər dərindən mənimsəsə, millətini, xalqını, vətəninə - müstəqil Azərbaycanı da bir o qədər seversin.

Heydər Əliyev "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclaslarında dövlət qurumları, alimlər, yaradıcı ziyalılar qarşısında dastanla bağlı daha fundamental elmi tədqiqatlar, ədəbi, təsviri sənət, televiziya, kino və səh-

nə əsərlərinin, abidələrin, park komplekslərinə və sairənin yaradılması vəzifəsini qoymuşdur.

ƏLİYEV MƏMMƏD İRAC OĞLU - (1948, Azərbaycan Resp.) folklorşünas, ədəbiyyatşünas. fil. e. d., prof.

"Azərbaycan xalq poeziyasının forma və şəkilləri" mövzusunda namizədlik (1975), "Azərbaycan şeirinə vəzn və evfoniya problemləri" (Digər türk dilli xalqların poeziyası ilə müqayisəli tədqiq) mövzusunda doktorluq (1985) dissertasiyaları müdafiə etmişdir.

Azərbaycan xalq poeziyasının, eləcə də yazılı poeziyanın vəzn, qafiyə, şəkli xüsusiyyətlərinin səciyyəvi cizgilərini dərindən araşdıran M.Əliyev yaradıcılığında KDQ mövzusu ayrıca mərhələ təşkil edir.

KDQ-dəki şeir örnəklərini əski türk yazılı abidələrindəki nümunələrlə qarşıqlı şəkildə araşdıran müəllifin qənaətləri ümumtürk şeir poetexnikasının öyrənilməsində mühüm dəyər daşıyır.

Əsərləri:

Azərbaycan şeirinə vəznləri. (Heca vəznli). B., 1983.

Dədə Qorqud şeiri. B., 2000.

ƏLİZADƏ SAMƏT QÜRBƏT OĞLU (1938, Azərbaycan Resp.) - fil. e. d., prof., əməkdar elm xadimi.

KDQ və "Oğuznamə"nin elmi-izahlı mətnlərinin tərtib edilməsi və çapa hazırlanmasında Ə. tədqiqatçı xidmətləri vardır. Türkologiya üçün ciddi əhəmiyyəti olan qədim folklor və dil abidəsi "Oğuznamə"nin əlyazmasının aşkar edilməsi və elmi ictimaiyyətə təqdim edilməsi S.Əlizadənin adı ilə bağlıdır. Həmin kitab haqqında İran, Türkiyə və İraqda müsbət rəylər söylənmiş, əsər 1992 ildə İstanbulda yenidən nəşr olunmuşdur.

Ə. KDQ-nin tərtibçilərindən və araşdırıcılarından. Onun 1988 ildə nəşr etdirdiyi kitabdən əlavə, dastanların tekstoloji və linqvistik təhlilinə aid 15 məqalə və tezisi çap olunmuşdur. O, dastanların KDQ ensiklopediyasındakı elmi-tənqidi mətninin (I cild) tərtibçisidir.

Son 25 ildə Bakıda KDQ-yə və folklorşünaslığa həsr olunmuş respublika konfranslarının (1975, 1976, 1986, 1987, 1991, 1998), həmçinin beynəlxalq simpozium və kollokviumların (1988, 1997, 1998) fəal iştirakçısıdır. Dastanların leksikonu ilə bağlı mübahisəli məqamlara diqqət yetirmiş, bir çox ümumişlək sözlərin və antroponimik vahidlərin yeni oxunuş variantlarını təklif etmişdir. Şəxs adlarının və başqa xüsusi isimlərin etimoloji, bədii-məntiqi və kontekstual əsası barədə tədqiqatçının fikirləri maraq doğurur. Xüsusilə, 1997 və 1998 ildə Bakıda keçirilən beynəlxalq simpoziumlardakı məruzələrində S.Əlizadə KDQ mətninə müasir təfəkkürlə yanaşma və əlyazma "xətalarmı" düzəltmə metodunu rədd etmiş, bəzi sözlərin oxunuşu və semantik şərh üçün dastanların koloritinə uyğun olmayan dil mühitinə müraciət etməyin əsassızlığını sübut etmişdir.

Əsərləri:

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. ADU, B., 1966.

Azərbaycan ədəbi dili tarixindən praktikum. ADU, B., 1983.

Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. ADU, B., 1985.

Oğuznamə (müqəddimə, tərtib, lügət və şərhlər). "Yazıçı", B., 1987.

Kitabi-Dədə Qorqud (müqəddimə, mətnin tərtibi və transkripsiyası, sadələşdirilmiş variant, nüsxə fərqləri, şərhlik və qeydlər) - F.Zeynalovla birlikdə. "Yazıçı", B., 1988.

Oğuznamə: XVI yüzilyda yazılmış Türk Atasözleri kitabı. İst., 1992.

Əski Azərbaycan yazısı (ali məktəb tələbləri üçün dərslik). BDU, B., 1993.

Şah beytlər (Füzuli "Divan"ına şərhlər). Azərb. Dövlət nəşr., B., 1996.

KDQ. B., 1999.

ƏLÖPMƏ - Oğuzlarda adət. KDQ-də Bayındır xanın divanına gələn Bökil görüş zamanı xanın əlini öpür, "Uşun qoca oğh Səgrək boyu"nda Səgrək bir təsadüf nəticəsində Əgrək adlı qardaşı olduğunu və dustaq getdiyini öyrənir. Anası Səgrəyə bildirir ki, sən də Oğuz bəylərinə qoşul, onu qarşılamağa get və

... "Ol yigidə yətdüğində

Ağ-boz atın üzərindən yəcrə engil!

Əl qavşırıb, ol yigidə salam vergil!

Əlin öpüb, boynun qucğıl!" (D-2587)

Elə qardaşını əsirlikdən qurtarmağa yollananda da Səgrək ayrılıq anında ata-anasının əlini öpür. Qanturalı da valideynlərinin əllərindən öpüb Selcan xatunun arxasınca gedir.

Boylarda ələpmə adətində çox ciddi yanaşılıb. Belə ki, ata dura-dura oğulun əlini öpmək ən azı qəbahət sayılıb. "Qam Bəronin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda kafirlər ticarətdən döndən bəzirganlar üstə basqın edib mal-mülklərini əllərindən alırlar. Onların yardımına özünü yetirən Beyrək kafirləri qılncdan keçirir və malları bəzirganlara qaytarır. Amma öz kimliyini onlara bildirmir. Bəzirganlar gəlib Baybörə boy qarşısında baş endirib salam verdikləri vaxt: "Gördülər kim, ol yigit kim, baş kəsübdür, qan dökübdür, Baybörə bəgin sağında oturur. Bəzirganlar yürüdü, yigidin əlin öpdikər. Bunlar böylə edicək Baybörə bəgin acığı tutdı". (D-743)

KDQ-də bu da aydın olur ki, əgər bir kimsə öz səhvini etiraf edib qarşımdakının əlini öpərsə, onun günahından keçilir. Ov mərasimində Bökilin hünər və bacarığına şübhə ilə yanaşılır. Bunu təhqir sayan Bökil Bayındır və Qazan xandan küsüb Oğuzdan köçmək niyyətinə düşür. Məsələdən xəbər tutan Şöklü Məlik firsəti ləvtə vermir. Bökilin yurduna çağırma hazırlayır. Vəziyyəti belə görün Bökil oğlunu yanına çağırır deyir ki, oğul, dayanma tez get:

Ağız-dildən Bayındıra salam vergil!

Bəglər bəgi olan Qazanın əlin öpgil!

"Ağ saqallı babam bunlu", - degil!

"Əlbətdə və əlbətdə Qazan bəg

mana yetişsün dedi", -dcgil!

Gəlməz olsan, məmləkət bozılab

xarab olur,

Qızın-gəlinin əsir getdi, bəllü bilgil!-dedi (D-244³).

Ələpmə ilə bağlı adətənin hələlik yalnız KDQ-də rast gəlinən bir məqamı da maraq doğurur. Kiçiklər böyüklərin əlindən, böyüklər də öz növbələrində onların boyunlarından öpürlər.

Abidənin onuncu boyunda Səgrək yağlılara üstün gəlib qardaşını qazamatdan qurtarır. "Qalqubanı iki qardaş quca-quca görüşdilər. Əgrək kiçik qardaşın boynun öpdü. Səgrək daxı ağasının əlin öpdü" (D-270¹).

Eyni halm təkrarını "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da görürük. Uruz Oğuz boykəri ilə birlikdə atası Qazan xanı dustaqlıqdan qurtarmağa yollanır. Elə olur ki, kafirlər Qazanın özünü gələnlərlə cəngə çıxarırlar. Oğul düşmən qiyafəsində olan atasını tanımayıb zərbə endirmək istəyir. Qazan özünü nişan verəndə atdan yerə enir, atasının əlini öpür. Qazan da, yerə enir, oğlunun boynun öpür.

Bu sonuncu adət oğlanla qız arasında da olub. Yəni oğlan qızın boynunu, qız isə adaxlısının əlini öpüb. Qanlı qoca oğlu Qanturalını Selcan xatunun arxasınca getməkdən çəkindirmək istəyir. Qanturalı isə cavabında bildirir ki, mən yarış-vuruş yolu ilə qızı-Selcan xatunu alacaq və boynun öpəcəyəm.

Bəhlul Abdulla

ƏMƏN - bax. Bükdüz əmən.

ƏMİN ABİD MÜTƏLLİM OĞLU (ƏHMƏDOV) - (1898 -1937 Azərbaycan Resp.)- şair, ədəbiyyatşünas.

Əmin Abidin 1923-1926 illərdə yazdığı "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əlyazmasının birinci cildinin (əlyazması) Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivindədir (316 səhifədir). Əlyazmanın az qala yarısı KDQ-yə aiddir. Bu, Azərbaycanda abidənin öyrənilməsi sahəsində ilk ciddi və elmi cəhətdən də bitkin araşdırma (həmin fonda saxlanan "Azərbaycan folkloru" və başqa əlyazmalarda da dastandan bəhs edilir).

Qafqaz mətbuatında isə Ə.Abidin KDQ ilə bağlı ilk qeydi 1927 ildədir. O, yazır: "Dədə Qorqud kitabının bu nüsxəsinin (Drezden nüsxəsi nəzərdə tutulur) hər nə qədər müsəlmanlığın oğuzlar tərəfindən qəbulundan sonra köçürüldüyü məlum olsa da, fəqət mündəricatı istər mövzu, istər yazı üslubu etibarilə olsun, tamənən vəznli nəsr dövrünün xarakterini göstərir". "Heca" vəzninin tarixini araşdıran Ə.Abid KDQ-dəki şeirləri Turfan yazılarında və Kaşqarlı Mahmudun "Divani-luğət it-türk"dəki bədii nümunələrlə qarşılaşdıqdan sonra bu qənaətə gəlir ki, öncələr on iki hecalı olmuş poetik nümunələr sonralar on-birliyə çevrilmişdir. Müəllif yazır: "Əsərin birinci nüsxəsi Drezden kitabxanasında Fleyşer kataloqunda 86 nömrə ilə müqayədə. Ötən əsrin başında alman türkololoqlarından Dits bunun üzünü köçürmüşdür. Həmin nüsxə Berlin kitabxanasının kataloqunda 203 nömrə ilə qeyd olunmuşdur". Əmin Abid 1928 ildə tamamladığı "Türk xalqları ədəbiyyatında manı növü və Azərbaycan bayatlarının xüsusiyyətləri", "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" ətrafında, "Sələuq dövlətinin daxili quruluşuna dair" və b. məqalələrində oğuzlardan, KDQ-dən bəhs etsə də, dastanın araşdırılmasına ayrılıqda iki məqalə həsr etmişdir.

Oğuzlar, onların yaşadıkları ərazi və yaratdıqları ədəbi nümunələr, xalq şairləri-ozandan geniş bəhs edən Ə.Abid yazır: "Oğuz türkesində Ozan xalq şairi deməkdir. Bunlar qopuz deyilən əski saz çalaraq mən-qəbə və dastanlar oxurlardı. XIV əsrə qədər bizim məmləkətimiz ilə Şimali İrandakı Azərbaycan türkləri arasında bunların yaşadığını bilirik".

Ozanların xalq arasında böyük nüfuz sahibi olduqları, bu gələnlərin xalq arasında hələ də yaşadığını

söyləyən araşdırıcı yazır: "Aşıqlar da əski ozanlar dövründən qalma ənənələrin davamı olaraq xalq arasında möhtərəm adamlar sayılmaqdadır. Onlar hər ocaq üçün öz adamı kimi olmuşdur. Xalq kütləsi aşığı ailəsi müqabilində saymışdır. Buna görədir ki, xalq arasında aşıqlar haqqında "aşiq el atasıdır" kimi məsəllər meydana gəlmişdir". Ə.Abidin fikrincə, ozan-aşığın adı qarşısına dədə, baba, yaxud ata sözlərinin əlavə olunması, xalq qəhrəmanlarının dastanlarda aşiq kimi çalib-oxuyan kimi təsviri ozana sonsuz hörmətin nəticəsidir və Oğuzlar arasında mövcud dastanları yazıya alan və ya köçürən katib də bu xalq incilərinə Dədəm Qorqudun kitabı adını vermişdir. Araşdırıcı ozanın xalq tərəfindən ilahi qüvvəyə malik şəxsiyyət səviyyəsinə qaldırıldığını M.F.Axundzadənin arxivindən götürdüyü məşhur "Ayrana doyuran demədim, mən Dədə Qorqud" misrası ilə başlayan bir bəndlilik şəri verir.

"Dan yıldızı" (Tiflis) dərgisində çıxan "Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış. Oğuznamə" Ə.Abidin mətbuatda KDQ haqqında ilk geniş həcmli araşdırmasıdır, ikinci araşdırması "Azərbaycanı öyrənmə yolu" dərgisindəki "Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr"dır.

Ə.Abid yazır: "Azərbaycanlıların feodalizm dövründən əvvəl malik olduqları xalq ədəbiyyatı naminə tapa bildiyimiz ən əski əsər "Oğuznamə"dır. "Oğuznamə" indiki vəziyyətə görə Azərbaycan ədəbiyyatının ilk əsəri deməkdir".

KDQ-nin azərbaycanlı araşdırıcılarının əksəriyyəti dastanın Azərbaycanla bağlılığını sübuta çalışarkən böyük rus şərqşünası, akademik V.V.Bartoldun 1930 ildə dərc etdiyi "Türk eposu və Qafqaz" məqaləsindəki "Qorqud adı ilə bağlı olan oğuznamələrin Qafqaz mühitindən kənarda yaranmış olduğunu təsvir etmək çətindir" cümləsinə istinad edirlər. Ə.Abid isə 1928-1929 illərdə yazır: "Qorqud kitabındakı məqəbələrin cərəyan etdiyi coğrafi yerlər də əski Azərbaycan sahəsinin dəxi tamamilə daxil olduğu göstərilməkdədir... Mardin qələsi, Bayburt hisarı, Aq hisar, Trabzon, Qara dəniz, Qazlıq dağı, Abqaza, Gürcüstan ağızı, Göycə dənizi, Gəncə, Dəmir qapı, Qara Dərbənd, yaxud Darvand... Bu yerləri xəritə üzərində bir-birinə bağlasaq bu nəticəyə əldə edərik:

İndi Şərqi Anadolu adlanan əski Ermənistan və Qara dənizdən Dərbənd şəhərinə qədər uzanan bir sahə... Cənubi Qafqaz da buraya daxildir. Bir də hər nə qədər ad zikr olunmuşdursa da vəqələrin gedişindən Şimali İrannın (Cənubi Azərbaycanın) da bu sahənin Cənub tərəfini təşkil etdiyini təxmin edirik. Məsələn, Dərbənd və Gürcüstana kafirləri çapıb yağma etməyə gedərkən axar suların keçildiyindən bəhs edilir ki, heç şübhəsiz, bunlar Kür və Araz nəhərləri ilə qollarıdır". Ə.Abidin KDQ ilə bağlı araşdırdığı mənbələr arasında XIII yüzil tarixçisi Əbdül-Həqq ibn Süleymanül Azərbaycaninin, Süleyman Özbəkül Buxarinin, Rəşidəddinin, Əbulqazi Bahadırın əsərləri, 1638 ildə Dərbənddə Qazan xanın qəbrini gördüyünü qeyd edən Saksoniyalı Olearinin, 1722 ildə I Pyotrla Dərbəndə gəlmiş Kantemirin, XVII yüzil səyyahı Övliya Çələbinin səyahətnamələri, Bursalı Məhəmməd Tahirin yazıları, fon Ditsin 1815 ildə nəşr etdiyi "Həzrət risalə min qəlimali Oğuz-

namə əl məşhur atalar sözü", XIII yüzil tarixçisi Aybək Dəvadərinin "Dürərüt-tican" əsəri və s. vardır.

Ə.Abid "Dürərüt-tican"i nəzərdə tutaraq yazır: "Bu kitab haqqında ilk yazı yazan misirli Əhməd Zəki Paşa adlı birisidir. Məqaləsi "Arhive d Aciati-que"dədir. Türkcə mətbuatda ilk əks etdirən İstanbul müəllimlərinə M.Cəvdətdir ("Yeni məcmuə"nin fəvqəladə nüsxəsi 1334 və "Dərgah" məcmuəsi 1338). Bundan sonra Köprülüzadə də bu əsərdən istifadə etmişdir. Hüseyn Namiqin "Yeni məcmuə"nin son nüsxəsində ilk məqaləsi bu xüsusə həsr olunmuşdur. Bartoldun bir çox yazılarından o vaxta qədər bu kitabı görmədiyi anlaşıdır".

Ə.Abid İstanbulda İbrahim Paşa kitabxanasında əlyazmalar arasında 913 nömrə ilə qeyd edilmiş Dəvadərinin "Dürərüt-tican" əsərindən geniş istifadə etmişdir.

Milliyyətçə türk olub, ərəbcə yazan Dəvadəri "Dürərüt-tican" əsərində yazır: "Əski türklər arasında iki kitab var. Bunlardan birisi "Ulu xan Bitiçqi" deyilən kitabdır... Bu kitab ilə moğollar və qıpçaqlar iltifət edirlər. ...O biri türklərin də "Oğuznamə" adlı kitabları vardır. Bu kitab türklərin arasında çox məşhurdur. Mənim hər iki kitab haqda biliyim vardır".

Ə.Abid KDQ-dəki "Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu" və "Basat Dəpəgözü öldürdüyü boyu" "Dürərüt-tican"dakı "Təpəgöz" hekayəsilə qarşılaşdırır.

Araşdırıcı KDQ-nin Dəvadərinin ərəbcəsini gördüyü "Oğuznamə"nin bir hissəsi hesab edir və bu əbidənin miladi V-VI əsrdə yazıya köçürüldüyü fikrini irəli sürür.

Əmin Abid "Dürərüt-tican"da "Türklərin and üsulu", "Altınxan", "Arslan hekayəsi", "Ulu Ay anağı", "Ulu ay Atacı", "Ulu Qara dağı", "Uşaq hekayəsi", "Qartal hekayəsi" olduğunu yazır. Əhməd Yəsəvinin şərlərindən, Hacı Yusifin "Kudatqu bilik"indən, Kaşgarlı Mahmudun "Divanı-luğət-it-türk"ündən, Əlinin "Yusif və Züleyxa"sından və başqa mənbələrdən gətirdiyi misallarla X-XI yüzildə türkdilli xalqların ədəbiyyatında şerin özünə möhkəm mövqə qazandığını söyləyir.

Ə.Abidin fikrincə "Tarixi-Ali Səlcuq"un noql etdiyi məlumat KDQ-nin müqəddiməsindən başqa bir şey deyildir: O halda "Tarixi-Ali Səlcuq"un XV əsrin ilk yarısında yazıldığına baxılırsa KDQ-nin XVI əsrdə yazıldığını iddia edənlərin hökmlərindəki zəiflik öz-özünə meydana çıxar... Qorqud kitabının başında görülmə cümlə kitabın Osmanlı hökumətinin təşkilindən sonra yazıldığını deyil, köçürüldüyünü göstərir.

Vaxtilə Təbrizdə mükəmməl bir "Oğuznamə" nüsxəsinin olduğunu, Həsən ibn Mahmudun "Cami-Cəmayin" adlı əsərini yazarkən 886 (1481) ondan istifadə etdiyini və 1660-1661 illərdə "Şərəyə-i-tərakimə"ni yazmış Əbulqazi Bahadırın "Türkmən mollaları, şeyxləri, bəyləri mənim tarixi yaxşı bildiyimi eşidib dedilər ki, bizim içimizdə oğuznamə kop turur, amma heç yaxşısı yox, bərçası qələt və birisi-birisilə müvafiq imas" qeydləri, elmlərinə "Topqapı mənləri" kimi tanınan yazılar, eləcə də bu gün elmə məlum olan KDQ eposunun adı əvəzində yazılmış "Kitab Dədəm Qorqud əla lisan tayifeyi Oğuzan" (Oğuz türklərinin dilində Dədəm Qorqudun kitabı) cümləsi də göstərir ki, "Oğuznamə" şərqlə istər yazılı, istərsə də şifahi şəkildə yalnız oğuzlar arasında deyil, ərəblər, farslar və başqa xalqlar arasında da

geniş yayılmışdır. KDQ-mi köçürən katib bu eposun müxtəlif dillərdə tərcüməsi ilə tanış olduğu üçün əsərin üzərinə "Oğuz türklərinin dilində Dədəm Qorqudun kitabı" sözlərini yazmışdır.

KDQ haqqında 1815 ildən 1930 ilədək yazılanları nəzərdən keçirən Ə.Abid Oğuznamələrinə dair araşdırmalarını yekunlaşdıraraq yazır: "Zəmanəmizdə yaşayan xalq nağılları səlahiyyət sahibi türköqlər tərəfindən tədqiq edilərsə əski mənbələrimizin təsirlərinin bulunduğunu tapmaq və yaxud onların başqa şəkillərə girdiyini görmək ehtimaldan uzaq deyildir".

Azərbaycanda KDQ haqqında araşdırmalarında zəngin bibliografiya yaradan ilk alim Əmin Abid olmuşdur.

Ədəbiyyat.

Şahbazov Ə. İstanbul Darülfünunda Azəri ədəbiyyatı tarixi (Türkiyə məktubları. Əmin Abidin "Azəri-türk ədəbiyyatı tarixi" adlı elmi əsərinin İstanbuldakı Darülfünunda müdafiə etməsi haqqında). "Yeni fikir" qəzeti (Tiflis), 1926 il 9 yanvar, yəni onun "İstanbul məktubları" (İstanbul Türkiyə cümhuriyyətində bir azərbaycanlı. "Yeni fikir" qəzeti. (Tiflis), 1926 il 2 iyul.

Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivı fond 170, siy.1, iş.1

Abid Ə. Heccə vəzninin tarixi (ədəbiyyat teoriyası haqqında). "Maarif işçisi" dərgisi, 1927.

Abid Ə. Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri". "Azərbaycanı öyrənmə yolu" dərgisi, 1930.

Abid Ə. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" ətrafında. "İnqilab və mədəniyyət" dərgisi. 1929.

Abid Ə. Səlcuq dövlətinin daxili quruluşuna dair. "Azərbaycanı öyrənmə yolu" dərgisi, 1930.

Abid Ə. Azərbaycan folkloru. 170, siy.1, iş 9.

Abid Ə. Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış. "Oğuznamə". "Dan yıldızı" dərgisi (Tiflis), 1929.

Abid Ə. Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına dair vəsiqələr. "Azərbaycanı öyrənmə yolu" dərgisi, 1930.

Бартольд В.В. Сочинение. т.V, М., 1972.

Бахадурхан А. Шеджереи-теракиме. М., 1958.

Köprülüzadə M.F. Türk edebiyatında ilk mutasavıllar. İst., 1926.

Əli Şamilov

ƏMMAN (UMMAN) DƏNİZİ - KDQ-də yalnız bir boyda təsadüf edilir.

XI boyda katirlər ölində dustaq olan Qazan xan deyir: "Arıq qırda yıqanır, Əmman dənizində sarb yerlərdə yapılmış kafir şəhəri, sağa-sola çırpındı urar yüzgicilləri" (XI, D-279).

M.F.Kırzioğlu bu toponim haqqında yazır: "İndistanın qərbində, İrannın və sindin cənubundakı, dənizin Umman dənizi adlandırdığı məlumdur. Ancaq KDQ-də adı keçən Umman dənizinin hind okeanının bir ucu olan bu dənizi, yoxsa xalq arasında "Bəhr mühid" (Mühid okeanı), ucsuz-bucaqsız dəniz mənalarda (Umman dənizi, Bəhr umman) işləndiyi məlum deyil".

Orxon Şaiq və H.Arašlı isə qısaca olaraq bu adın Ərəbistan yarımadasında dəniz adı olduğunu, bədi ədəbiyyatda böyük dəniz mənasında işləndiyini qeyd edirlər.

M.F.Kırzioğlu və H.Arašlı bu sözü "Umman", S.Əlizadə isə Drezden nüsxəsi əsasında tərtib etdiyi yeni mətnə "Əmman dənizi" kimi oxunuşu düzgün saymışdır.

Hər üç müəllif belə hesab edir ki, bu ad KDQ-də ümumi mənada böyük dəniz kimi işlənmişdir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl. I c. B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

Gökyay O.Ş. Dədəm Qorkudun kitabı. İst., 1973.

ƏNƏNƏ - bax. Adət-ənənə .

ƏNSƏ QOCA OĞLI OQÇI - iç Oğuz igidi. KDQ mətni içərisində "İç Oğuz Taş Oğuzun asi olub Beyrək öldüyü boy"da adı Alp Rüstəm aydır: "Mənim qırımım Ənsə qoca oğlu Oqçı olsun!" -dedi. (D-31)-şəklində çəkilir

ƏR - KDQ-də ər, ər adam və ərən sözləri işlənilir. Söz qədim Ön Asiyada geniş yayılmış, türk dillərində daha dərin qatda "məkan"-yer- "hərəkət"- "adam" anlamları üzrə semantik şəxslənmə keçirmişdir. Burada adam, kişi mənasından başqa igid, pəhləvan, döyüşçü və s. mənalarnı da verir. "Müqəddimə"də və boylarda ər ilə bağlı xeyli aforizm işlənilmişdir.

"Qadir Tanrı verməyincə ər baymaz" (D-212).

"Könlin yuca tutan ər də dövlət olmaz" (D-34).

"Ərin sözünü qulağına qoymaz". (D-9¹⁰).

Boylarda ər bəzən sifətlə yanaşı (igid ər, alp ər, comərd ər, nakəs ər, yağ ər), hərəkət bildiren (ərə varmaq, ər diləmək, ər qopmaq və s.) mənalarnı da ifadə edir. Ər sözü bəzi hallarda bəy sözü ilə yanaşı işlənilir: "Anda dəxi "ərəm-bəgəm" deyi ögünmədim" (D-277⁸).

"Qazlıq qoca oğlu Yegnek boyı"nda Yegnek yuxusu danışarkən bir "ər"lə necə vuruşduğunu söyləyir: "Ötəgi qara dağım bir yanımda altı başı balqar bir ər gördüm. Qalqubanı yerimdən uru durdum. Qarğı dillü uz süğümü qapdım, qarşılıyu ol ərə vardım. Qarşısından ol əri sancasım vaqt dikdim, göz ucıyla ol ərə bəqdım. Dayım Əmən imiş, anı bildim. Döndüm ol ərə salam verdim" (D-207¹).

Salur Qazan da öyünərkən özünü ər adlandırır, "...Qazan ər idim". KDQ-də ər sözü ilə bağlı ərəmli (oğlan), ərəgənlik (qaftan), ərəkək (quzu) və s. sözlər də işlənilir.

"ƏR TÖSTÜK" - Qırğız türklərində xalq arasında "qara söz", yəni nəsr şəklində olan və "İləman bay", "Köçmən bay", "İləmandın Ər Töstük" kimi adlarla yayılan "Ər Töstük" dastanının müxtəlif variantları vardır. Dastanın yazıya alınmış ən əski variantı V.Radlovun dastançı Coloydan topladığı qısa bir məndir, lakin daha epik xarakterlidir. 1926 ildən sonra isə Cuma Canqırçıyev, Şamənov və b. tərəfindən dastanın müxtəlif variantları toplanmışdır. Mətlərin hamısında mis dırnaqlı qoca qarı tərəfindən qovulan Ər Töstük yercaltı dünyaya düşür, burada bir çox çətinliklərlə qarşılaşaraq düşmənlərinin hamısına qalib gəlir, xanın və ya xanların qızlarıyla evlənir, yeddi il sonra yer üzünə dönrür və onu gözləyən Kencekeyə qovuşur.

Ər Töstük dastanının əsas motivləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Hər iki dastanda pəri qızından doğulan uşaq vardır. KDQ oğuznamələrində "Basatın Dəpəgözü

öldürdüğü boy”da Təpəgöz Aruzun çobanı Qonur qoca Sarının pəri qızından olan oğludur. Bu uşaq Oğuzun başma bələdir. “Manas” dastanında Bokmurun Ər Töstükün pəri qızından olan övladıdır. Bokmurun, dastanın bəzi variantlarında atası bildiyi Kəkötöy xanın ehsanını verən uğurlu övlad olduğu halda, S.Orzabakoğlu variantında düşünmədən iş görən, yurd qədrini bilməyən bir insandır. Buna görə atası öz ölümündən sonra ehsan verməməsini vəsiyyətdir. Çünki bu ehsana kafir-müsəlman, fərq qoyulmadan hər kəs dəvət ediləcək ki, bu da qovğasız ötürməyəcək. Ancaq Bokmurun atasının bu vəsiyyətini dinləmir. Dastanın S.Karaloğlu variantında da Bokmurun atasının malını dağıdan, ərköyün və xeyirsiz bir insandır.

Beləliklə, hər iki dastanda pəri qızından olan uşaqlar cəmiyyətə və ataya xeyirli övlad olma xüsusiyyətlərinə malik deyillər.

Hər iki mətəndə suda üzən bir əşyadan heyvanlar ürür və heyvanların ürkdüyü bu əşyanın içindən fəvqəladə bir varlıq çıxır. Bu varlıq KDQ-də tək gözlü bir div, “Ər Töstük”də isə mis dırnaqlı bir qoca qarı, yəni cadugərdir. Bunların hər ikisi sixtonik varlıqlardır.

3. Hər iki dastanda yer alan digər ortaq motiv tək-gözlü div, KDQ-də “Təpəgöz”, Ər Töstük dastanında (qırğız türkcəsi ilə) “calqız gözdüü döo”dür. Dastanın V.Radlov tərəfindən toplanan variantında bu tək gözlü div ilə bağlı heç bir epizod yoxdur. S.Karaloğlu variantında isə Töstükün yeraltı dünyada mübarizə apardığı mənfi qəhrəmanlar arasında tək gözlü div də vardır. KDQ boylarında Təpəgöz kimi, Ər Töstük dastanında “calqız közdüü döo” də insan əti yeyir və hər ikisində də müsbət qəhrəman tərəfindən kor edilərək öldürülür.

4. “Ər Töstük”dəki bu div tipik Oğuz qəhrəmanları kimi yeddi gün-yeddi gecə yatır “Məgər xanım Oğuz bəgləri yedi gün uyurdu: Anunçun “Güçicik ölüm” derlərdi.” (D-272¹²).

5. Türk dastanlarındakı baş qəhrəmanların yaşlı və ya övladı olmayan ana-atanın övladı kimi bir dini ayinin icrasından sonra dünyaya gəlmələri hər iki dastanda ortaq motivlərdəndir. KDQ-də “Dirşə xan oğh Buğac xan boyu” və “Qam Bөрənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda rast gəlinən bu motiv, “Ər Töstük” dastanında Eleman ilə qarısının ixtiyar çağlarında, bəzi variantlarda Xuda üçün qurban kəsdikdən sonra, digərlərində isə dərvişin verdiyi almanı yedikdən sonra övlad sahibi olmaları ilə üst-üstə düşür.

7. Bu uşaq Türk dastanlarında və KDQ olduğu kimi tez bir zamanda böyüyür.

8. KDQ dastanlarında “çal qaraquş”, “Qab qayalar başında yuva tutan, Qadir, Ulu Tanrıya yaqın uçan, Mancılığı ağır daşdan gızıldayub qatı cənən, Arı gölün ördüğün şaqıyub alan, Qaba Ökə dib yürürkən dartub üzən, Qarncığı ac olsa, qalqub uçan, Cümlə quşlar sultanı çal qaraquş...” (D-188⁷) şəkildə, “Ər Töstük” dastanında isə:

“Kürüldöp keldi cənəsi (kara kuş)
Çınar başına konolboy
Üydöy baqon kara taş
Ol üstünə konduda
Açuu kelip kara kuş

Taştı karnap köydele,
Üydöy bolqon kara taş
Bırkırıp ketip kald'ele,
Küülenip uçup ald'ele,
Terekke kelip kond'ele,
Terekke silkip koyd'ele”.

şəklində, “alp kara kuş” kimi xatırlanır. “Ər Töstük” dastanında Töstük, alp qara quşun balalarını yeyən əjdahanı öldürərək, soyunun kəsilməsinin qarşısını alır. Bunun müqabilində qaraquş onu və yanındakıları qanadları üzərinə alıb geriye, yer üzünə qaytarır. Bu dastandan fərqli olaraq KDQ boylarında qaraquşla bağlı motiv yoxdur. Türk mifologiyasında qartal kimi tanınan bu quşun xalqın yaddaşında qalan izlərinə Qanturalı boyunda rast gəlinir.

9. KDQ dastanlarında Banıçiqək əsir düşən Bamsı Beyrəyi on altı il gözləyir; yeraltı dünyaya düşən Ər Töstükü də Kencekə yeddi il gözləyir.

10. Qəhrəmanlar yurdlarına dönərkən tanınmaz bir qiyafədədirlər: Bamsı Beyrək dəli ozan, Ər Töstük isə karvan başında gedən sarıqlı bir molla qiyafəsində geri dönürlər və ilk anda nişanlarını tərəfindən tanıyırlar.

11. Qazax türklərinə aid versiyada Ər Töstük səkkiz qardaşının qeyb olduğunu, düzənini pozduğu bir qadından, Potanın tərəfindən toplanan digər bir versiyada aşiq oyununda qalib gəldiyi Kələğlandan, yəni pislik etdiyi və ya qəzəbləndirdiyi insanlardan öyrənir. KDQ-nin “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda Səgrək də qardaşının əsir olduğunu dava etdikləri üçün vurduğu iki yetimdən öyrənir.

12. “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda Əzrail Dəli Domrulun canını bağışlamaq üçün canının qarşılığında can tapmasını; “Ər Töstük”də Elemanın sinəsinə çökən cadugər qadın, ondan oğlunun ruhu olan eğeyi istər. Hər iki dastanda can qarşılığında mal verməyi təklif etmə, atanın oğlu yolunda fədakarlıqdan qaçaraq, can hayma qalması və ideal ata tipinə uyğun gəlməməsi əsas mövzudur.

13. KDQ dastanlarından “Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy”da pəri qızı olan anası Təpəgözə sehirlə bir üzük verir, “Ər Töstük”də də Ay Salkın adlı pəri qızı aşiq olduğu Ər Töstükə sehirlə qızıl üzük verir.

14. “Qam Bөрənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nın Bayburt rəvayətində Beyrəyin atı sehirlə bir tük verərək Beyrəyin müşkül işlərdən qurtulmasına kömək edir; “Ər Töstük”də isə alp qaraquş Töstükə yandıran kimi köməyinə gələcəyi bir tük verir.

15. Hər iki dastanda övladlar, özlərinə pislik etmələrinə baxmayaraq, atalarının həyatını xilas edirlər.

Bunlardan əlavə, yaşlı ananın döşündən süd gəlməsi, qopuzun müqəddəs sayılması, qəhrəmanların atalarının insan kimi düşünməsi, davranması və qəhrəmanın həyatını xilas etməsi, atanın öz oğlu üçün qız axtarması, qızın düşmənin üzərinə gedən nişanlığına və ya ərinə onu gözləyəcəyinə and içməsi, qırx gün toy etmə, qırx sayı, qadın gözəlliyinin öyülməsi, hiylə ilə düşməyə qalib gəlmə və bir çox başqa motivlər hər iki dastanda ortaqdır.

Ədəbiyyat.

Ergin M.. Dede Korkut Kitabı I. Ankara, 1994.
Bektenov Z. T.Bayciyev. Kırqız Adabiyası. Bişkek, 1993.

Манас. Энциклопедия. т.I, Бишкек, 1996.

Gökçay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı. Ist., 1973.
Orkun H.N. Bey Böyrək. “Ülkü”, 16 Eylül, 1946.

Naciya Yıldız

ƏRAFAT - Məkkədən 22 mil şərqdə olan dağın adı. KDQ-də yalnız IV boyda adı çəkilir.

Uruz babasına deyir: “A bög baba, eşidərəm, Amma Ərafatda erkək quzu qurban için. Baba oğul qazanur ad için” (D-131¹³).

Ərafat tünd yaşıl rəngli qranit yığınlarından ibarət bir dağdır. Kiçikliyində baxmayaraq, həcən rükünlərindən “Vəqlin” icra edildiyi yer olduğu üçün böyük şöhrət qazanmışdır. Cənnətdən qovulmuş Adəm və Həvvanın illərlə ayrılıqdan sonra burada qovuşması haqqında rəvayət də bu yerin şöhrətini artırmışdır. Digər tərəfdən, İbrahim peyğəmbərin burada Cəbrayılə görüşdüyü də rəvayət edilir. Hətta kainatın yaradıldığı zaman bütün dağlar içərisində ilk əvvəl bu dağın Allaha iman gətirdiyi xalq arasında bir inan kimi yaşayıb.

Dağın şorq yamacı boyunca qayada oyulmuş geniş pillələr var ki, onların altmışıncısı bir düzə gətirib çıxarır. Bura qurban bayramının Ərəfə günü xütbə oxunan minbər rolunu oynayır. Peyğəmbərlərin də hacılara buradan xitab etdikləri söylənilir. Dağa “Rəhmət dağı” da deyilir.

Ərafat dağının cənubunda, üzərində tək-tük kiçik mimoza kollarının olduğu qumluq və şoran Ərafat ovalığı uzanır. Bu insan yaşamayan sahədə ilin yalnız bir günündə- Qurban bayramı ərəfəsində (zilhicə) fəvqəladə canlanma olur.

“ƏRKƏNƏ QON” - bax. Əski türk dastanları.

ƏSİR - düşmənin tərəfdən ələ keçirilmiş adam, dutsaq. KDQ-də bu söz “əsir”, “yesir” kimi işlənmişdir. Həmin mənanı ifadə edən “tutsaq” isə daha çox işlənmişdir: “Aqınçılar kafirin elin-günün urub qızın-gəlinin əsir etdiklər” (D-252⁷); “Qırq inçə bellü qızla Boyu uzun Burla xatun yesir getdi” (D-38⁸); “Qırq yigidlən oğlun Uruz başı açuq, yahn ayaq kafirlərin yanınca tutsaq getdi” (D-47¹²); “Qardaşım tutsaq oldı” (D-71¹⁰); “Otuz doquz yigidlən Beyrək dutsaq getdi” (D-90¹²) və s.

ƏSKİ TÜRK DASTANLARI -Türk xalqlarının və ümumən türk dünyasının ortaq dəyərləri hər bir türk xalqı üçün doğmadır. Orta Asiyada qələmə alınan Kaşqarlı Mahmud “Divan”ı Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün nə qədər dəyərlidirsə, Azərbaycan coğrafiyasında formalaşan DQ oğuznamələri də bütün türk xalqları üçün o qədər əziz və doğmadır. Və bu gün özbək, türkmən, tatar, qırğız, qazax, Azərbaycan... türklərinin ortaq dəyərləri deyərək ortaq mifologiya, dastan ədəbiyyatı, folklor, ortaq yazılı abidələri əhatə edən sözdə, dində reallaşan mədəniyyət sisteminin bütövlüyü nəzərdə tutulur.

Milli özünüidrakda epos mədəniyyəti önəmli bir yerə, rola malikdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü (V-X əsrlər) prosesi qədim (ümumi) türk ədəbiyyatının son dövrünə düşür - bu isə o deməkdir ki, qədim (ümumi) türk ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə eposunun genetik (və bundan irəli gələn tipoloji!) əsasında dayanır. Ona görə də qədim türk təfəkkürünün ən müxtəlif

sahələrini, inkişaf səviyyəsini, xarakterini bilavasitə əks etdirən qədim (ümumi) türk eposunu mövcud mənbələr əsasında bu və ya digər dərəcədə öyrənmədən Azərbaycan ədəbiyyatının nə təşəkkül, nə də formalaşma tarixini düzgün metodologiya ilə araşdırmaq mümkün deyil: təkcə onu demək kifayətdir ki, KDQ-dən “Koroğlu”ya, Nəsimi, M.Füzulidən S.Vurğuna, R.Rzaya, Ç.Hüseynov və Anara qədər Azərbaycan ədəbi-estetik təfəkkürünün ən mühüm məhsulları ya birbaşa, ya da dolaylı şəkildə qədim (ümumi) türk eposu təfəkkürünün bu və ya digər şəkildə təzahürüdür. Əgər qədim (ümumi) türk eposu və onun əsasında sonrakı (təxminən X-XV) əsrlərdə müəyyənleşən regional (gələ-gələ milli) türk eposları olmasa idi, heç şübhəsiz, dünya ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus keyfiyyətləri ilə seçilən mükəmməl türk, özbək, qazax... və o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatı da olmazdı.

“Epos” sözü ədəbiyyatşünaslıqda həm dar - “dastan” mənasında, həm də geniş mənada işlənir ki, sonuncusu (geniş mənası) bu və ya digər xalqın, yaxud xalqların qədim ədəbiyyatından danışanda özünü daha çox doğruldur - hər şeydən əvvəl ona görə ki, qədim dövrlərdən qalmış, müxtəlif yazılı mənbələrdə mühafizə edilmiş “əsərlər” nə qədər müstəqil olsalar da, vahid bir əsərin - eposun hissələri təsəvvürünü yaradır. Qədim (ümumi) türk eposu da belədir... Və bu mənada “epos” sadəcə dastan deyil, müxtəlif dastanlar, süjetlər, motivlər və biləcək, saxələnmək imkanı olan, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm əsər-potensiyadır ki, onu tam halında əldə etmək yox, mövcud mənbələr əsasında təxminən təsəvvür, yaxud rekonstruksiya etmək mümkündür: həmin təsəvvür ideya-estetik, poetexnoloji, linqvopoetik və s. komponentlərin yaratdığı üzvi sistemdən ibarətdir.

Qədim türk eposunun ideya-estetik, poetexnoloji, linqvopoetik və s. potensialı istər Azərbaycan eposu, istərsə də yazılı ədəbiyyatı üçün elə bir zəngin mənbədir ki, həmin potensial müxtəlif dövrlərdə, mərhələlərdə olduğu kimi, bu gün də ədəbiyyatın estetik-poetik əsasında durmaqda davam edir və müasir türk xalqları ədəbiyyatlarını vahid bir kökə, genotipə bağlayır.

Qədim türk eposu, ümumiyyətlə türk etnik-estetik təfəkkürü, müxtəlif tədqiqatçıların araşdırmalarında goldikləri nəticələri ümumiləşdirərsə, təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında formalaşmışdır. Həmin dövrdən etibarən türklüyün müxtəlif mənbələrdə təzahür edən bilavasitə tarixi başlayır ki, bu dövrə qədər türk eposunun hansı tarixi dövrlərdən, mərhələlərdən keçib gəldiyi, eposu, ədəbi-bədii təfəkkürü, ictimai-kulturoloji həyatı barədə məlumatlar ya çox azdır, ya da demək olar ki, yoxdur. Lakin bir mülahizə elə bir ciddi tənqiddə məruz qalmır (və get-gedə daha tez-tez eşidilir) ki, türk mədəniyyəti e.ə. V minillikdən başlayaraq gələk Turan-Altay mədəniyyətinin varisidir - türk, monqol və tunqus-mancur eposları kimi, tarixi bir differensiasiyanın nəticəsi olduğunu göstərir. Ona görə də orta əsrlər Azərbaycan eposunda qədim (ümumi) türk eposunun motivləri, ünsürləri mülahizə edilir.

E.ə. I minilliyin ortalarında formalaşan qədim türk eposu təfəkkürü həmin dövrdən I minilliyin ortalarına qədər inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, zənginləşmişdir, kifayət qədər mürəkkəb olan bu prosesi bütün miqyası ilə təsəvvür etmək nə qədər çətin olsa da, hər halda mümkündür: xüsus-

silo ona görə ki, qədim türk epos təfəkkürünün təkamülünü əks etdirən müxtəlif mənbələr mövcuddur (lakin həmin mənbələrin sistemli öyrənilməsi təcrübəsi, demək olar ki, müəyyən olmamışdır).

Qədim (ümumi) türk eposunun mənşəyi barədə danışıqlar. heç şübhəsiz, qədim (ümumi) türk mifologiyasına, eləcə də türk differensiasiyasına qədərki Altay, daha əvvəlki Turan mifologiyasına diqqət yetirmək lazımdır - bu barədə mükəmməl araşdırmalar mövcuddur, həmin araşdırmalar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, protürk-türk-lün-türk dövləti türk etnosunun ətrafında birləşmiş müxtəlif etnosların bir növ konfederasiyonu, boy-tayfa ittifaqı idi. Kağan həmişə türklərdən seçilir, dövlətin ən mühüm məsələlərini törə (ənənəvi olaraq müəyyən olmuş qanun-qaydalar) və genəşik (müxtəlif boy-tayfaları təmsil edən ağsaqqallarla məsləhətləşmələr) əsasında Tanrı adından həll edirdi. Hakimiyyətin ilahi mənbəyə malik olması Metenin Çin hökmdarına yazdığı məktubda aşağıdakı ifadə bir daha sübut etmişdir: "Tanrı tərəfindən taxta çıxarılmış, hunların böyük xaqanı..."

Hun-türklər III-V əsrlərdə Qərbi Avropaya çıxmış, xüsusilə hökmdar Atilla'nın dövründə yaranmış, təkamül enerjisini itirmiş Qərbi Avropanı dağıdıb, yeni xalqların, dövlətlərin, mədəniyyətlərin təşəkkülü prosesinə güclü təkan vermişlər.

I minilliyin ortalarında hun-türk dövləti dağılır. Şərqdə oğuzların Göy türk (Tanrı türk), Qərbdə isə qıpçaqların müxtəlif dövlətləri yaranır. Məhz bu dövrdən başlayaraq türklərin differensiasiyası münbit coğrafi-sosial mühitə düşüb güclənir. I minilliyin ikinci yarısında bir-birindən həm iqtisadi-ekoloji həyat tərzinə, həm də müəyyən qədər dünyagörüşünə görə fərqlənən oğuz, qıpçaq və karluq-uyğur birlikləri formalaşır. Qıpçaqlar, əsasən, Qərb, oğuzlarla karluq-uyğurlar isə, əsasən Şərq dünyası ilə bağlı olurlar, lakin haqqında söhbət gedən differensiasiya türklüyün daxili kontaktlarının aktivliyini heç də tamamilə sarsıtmır.

Qərbdə əvvəl xristianlığın, sonra islamın, Şərqdə islamın (oğuzlar arasında), buddizmin və manixeyizmin (karluq-uyğurlar arasında) yayılması qədim (ümumi) türk eposuna həmin dinlər - dünyagörüşləri ilə əlaqədar müəyyən motivlər, ideyalar gətirir.

IX-XI əsrlərdə aşağıdakı türk etnik-kulturoloji regionları formalaşır ki, bu qədim (ümumi) türk eposunun differensiasiyası üçün etnik-ictimai şərt olur: Sibir, Türkünstan (yaxud Mərkəzi Asiya), Ural-Volqaboyu, Şərqi Avropa, Qafqaz-Kiçik Asiya.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında "Dəstan dövrü" və ya "Türk dastanları" kimi verilən şifahi xalq ədəbiyyatı dövrü də müfərrəh qırılmaz şəkildə bağlıdır.

Əvvəla onu qeyd etmək ki, istər törənişlə, istərsə də nisbətən sonrakı dövrlərdə formalaşan dastanlar ("Kitabi-Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış", "Koroğlu" və s.) mifoloji obrazlarla, ünsür və motivlərlə çox zəngindir.

Mif-dastanların milli, bədii və tarixi dəyəri böyükdür. Bu mif-dastanlar "xalq gözüylə görülən, xalq ruhuyla duyulan və xalq xəyalında nağıllaşdırılan tarixlərdir. (N.S.Banarlı).

Yaradılış (törəniş), Saka, Alp Ər Tonqa, Şu, Oğuz Kağan, Siyenpi, Göytürk, Uyğur... əsəri dastanları əsasən Sibir, Altay, Orta Asiya, Qafqaz türklərinin folklorundan toplansa da, ayrı-ayrı türk xalqlarının or-

taq qaynağıdır. Bu mə'nada Azərbaycan ədəbiyyatının kökünü bu əsəri dastanlarsız təsəvvür etmək olmaz. Bu əsəri dastanların bir neçəsini təqdim etməkdə məqsəd diqqəti Azərbaycan türklərinin dominant mə'nəvi qaynaqlarına çəkməkdir.

Buraya qədər deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, qədim (ümumi) türk eposunun zənginliyi, ideya-estetik mükəmməlliyi, əsasən, aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

1. Qədim türk (burada prototürk də ehtiva olunur) mifologiyası və onun təkamülünün nəticəsində təşəkkül tapmış tanrıçılığın fəlsəfi idrak imkanlarının genişliyi.

2. Türklərin tarixinin (və həmin tarix barədə təsəvvürlərinin), iqtisadi, ictimai və siyasi həyatlarının zənginliyi, çoxtərəfliliyi, fəallığı.

3. Nəhayət, Altaydan Avropanın içərilərinə qədər geniş bir coğrafiyada, müxtəlif xalqlar, etnoslarla aktiv əlaqədə olub ümumdünya proseslərində ardıcıl iştirak etmələri.

Qədim (ümumi) türk epos təfəkkürünün zənginliyi, ideya-estetik mükəmməlliyinin nəticəsidir ki, o həm Şərq, həm də Qərb xalqlarının epos təfəkkürünə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə təsir göstərməklə yanaşı, xüsusilə I minillikdə Şərq epik-mədəni ənənələrinin Qərbə daşınmasında çox mühüm rol oynamış, təxminən min il ərzində Şərqlə Qərb arasında əsas mə'nəvi-kulturoloji ötürücü olmuşdur.

Qədim türk epos təfəkkürünün müxtəlif mənbələrdə zamanəmizə qədər gəlib çıxmış əsas əsərləri aşağıdakılardır: "Yaradılış", "Alp Ər Tonqa", "Oğuz Kağan", "Gök türk", "Ərgönəkön", "Şu", "Siyenpi", "Köç" dastanları, qədim türk (runik) yazılı abidələri, müəyyən dərəcədə bir sıra uyğur abidələri.

Həmin əsərlər tekstoloji xarakterinə, mühafizə olunma üsuluna görə bir-birlərindən fərqlənirlər - onların çox az bir hissəsi uzun zaman şifahi şəkildə xalq arasında dolaşmış, son dövrlərdə yazıya alınmışdır, əksər hissəsi isə orta əsrlərdə türk və ya qeyri-türk dillərində müxtəlif mənbələrə sərbəllənmişdir ki, tədqiqatçıların qarşısında həmin mənbələrdə ya bilavasitə əks olunmuş, ya da mətnə "gizləndirilmiş" (məsələn, Ə.Firdovsinin "Şahnaməsində olduğu kimi) türk epos təfəkkürünü, onun mətnlərini bərpa etmək işi həmişə dayanmışdır, bu gün də dayanmaqdadır. Elə əsərlər var ki, hələlik bir mənbədə, elə əsərlər də var ki, bir neçə mənbədə (təbii ki, müxtəlif variantlarda) mühafizə olunmuşdur.

Müşahidələr göstərir ki, qədim türk eposunun bilavasitə əsərləri (ənənəvi olaraq, onlara "qədim türk dastanları" deyilir) həmin eposu bu və ya digər dərəcədə əks etdirən əsərlərdən (qədim türk yazılı abidələrindən) daha əvvəl formalaşdığı kimi, daha az stilizasiyaya - "fərdi üslub"un təzyiqinə məruz qalmışdır.

Qədim türk epos təfəkkürünün bilavasitə ifadəsi olan qədim türk dastanları, əsasən, e.ə. I minilliyin ortalarına qədərki dövrdə meydana çıxmışdır. Lakin bir daha təkrar edirik ki, həmin dastanlarda epos ənənəsinə uyğun olaraq, daha qədim dövrlərin hadisələri, ictimai, etnik-estetik əhvali-ruhiyyəsi də öz əksini tapmışdır. Bununla belə, aparıcı ovqat, dünyagörüşü, etnik-ictimai emosiya məhz dastanların formalaşdığı dövrdə aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "qədim türk dastanları" anlayışı şərtdir, hər şeydən əvvəl ona görə ki, haqqında söhbət gedən əsərlərin həcmi, mənzum, yaxud mənsur formada olması, dil-üslub xüsusiyyətləri barədə konkret məlumat yoxdur - mənbələrdə həmin əsərlərin əsasən, əgər belə demək mümkündürsə, "qısa məzmunu" və ya "süjet"i mühafizə olunmuşdur, o da bir sıra hallarda ya tam deyil, ya da zaman-zaman "müasirləşdirilmiş", yaxud müəyyən məqamları təhriflə məruz qalmışdır. Çin və ya İran mənbələrində mühafizə olunmuş qədim türk dastanlarında (əslində, dastan süjetlərində) nəinki bir sıra motivlər, hətta adlar belə dəyişikliyə məruz qalmış, türk adları Çin və ya İran adları ilə əvəz edilmişdir... Ancaq fakt faktlığında qalır ki, qədim türk dastanları qədim (ümumi) türk eposunu rekonstruksiya etmək üçün bilavasitə əsaslanmalı olan ən mühüm mənbələrdir ki, onların hər biri üzərində, öləri də olsa, ayrıca dayanmaq lazım gəlir.

Qədim türk epos təfəkkürünün dəyərli məhsullarından biri V.Radlovun Altaydan yazıya aldığı "Yaradılış" dastanıdır. Yaradıldığı dövrdən min illər sonra yazıya alınmasına baxmayaraq, dastan qədim məzmununu mühafizə etmişdir ki, bu da Altay türklərinin XIX əsrdə hələ qədim dövrlərin "əhvali-ruhiyyə"si ilə yaşamları ilə əlaqədar olmuşdur.

"Yaradılış" dastanında dünyanın yaranması barədə qədim türklərin epik təsəvvürü əks olunmuşdur - "xaosdan kosmosa" montajına əsaslanan həmin təsəvvürə bu və ya digər şəkildə dünya xalqlarının çoxunun eposlarında təsadüf olunur. Qədim türk eposu dünyanın mənşəyində ideya ilə materiyanın eyni zamanda dayandığına inanır: ideya - Tanrı Qara xan materiyanı sudan (əslində, Ağ Ana obrazı göstərir ki, materiya da haradasa ideya kimi dərk olunur!) asılı olmayaraq mövcuddur və həyatın təşəkkülündə də Tanrı Qara xanın rolu aparıcıdır. Ancaq, görünür, o, dünyanı ancaq xeyirxah hissələr, düşüncələr və əməllər dünyası kimi yaratmaq iqtidarında deyil - qədim türklər yalnız xeyirxahlığı Tanrı ilə bağlamış, bədxahlığı isə Tanrı iradəsindən kənar olduğuna inanmışlar. Lakin "Yaradılış" dastanı onu da qeyd etməyə əsas verir ki, türk Tanrısı yalnız xeyirxahlığı deyil, bədxahlığı da mövcudluğuna müəyyən qədər rəvac verir, ancaq o halda işə qarışır, tədbir görür ki, bədxahlıq xeyirxahlıqdan yüksəyə qalmaq, dünyanı idarə etməyə, "kosmos"u hökm etmək iddiasına düşür.

Qədim türk inanır ki, dünya bütünlükdə Tanrının iradəsinə tabedir, elə bir qüvvə yoxdur ki, onunla müqayisəyə gəlsin.

"Alp Ər Tonqa" dastanı ən geci e.ə. I minilliyin ortalarında formalaşmış olsa da, həmin dastandan türkcə çox az şey - M.Kaşqarlı "Divan"ında qeydə alınmış ağı qalmışdır. Ancaq güman edilir ki, Turan hökmdarı Alp Ər Tonqa (Assuriya mənbələrində Maduva, Herodotun "Tarix"ində Madyes, İran mənbələrində Əfrasiyab həm turanlılar (əslində, türklər), həm də iranlılar arasında xüsusi dastan təşkil edəcək qədər əfsanələr, rəvayətlər dolaşmış, Ə.Firdovsi "Şahnamə"ni yazarkən İran mənbələri ilə yanaşı, türk mənbələrindən də istifadə etmişdir.

"Alp Ər Tonqa" dastanı "Şahnamə" müəllifi tərəfindən "təhrif edilsə" də, burada türk hökmdarı Alp Ər

Tonqanın cahangirlik ehtirasları, vətənpərvərliyi, haqq-ədalət (dünya-nizami!) uğrunda mübarizəsi və s. heç də tamamilə itirilməmişdir. Tanrının iradəsi ilə hərəkət edən hökmdar məqsədinə nail olmasa da, həmin obrazı yaradan epik təfəkkür öz məqsədinə tamamilə nail olur: hökmdar tələdən qaça bilmir, bədxahlıqla öldürülür və "dünya yiyəsiz, sahibsiz qalır".

Dastanda qədim türklərin geniş coğrafi təfəkkürü, dünyada gedən miqyash ictimai-siyasi proseslərə nəzarət edə bilmə bacarığı, dövlətçilik təsəvvürləri və s. əks olunur.

M.Kaşqarlı "Divan"ndakı parçalar göstərir ki, "Alp Ər Tonqa" dastanı iri həcmli mənzum bir əsər imiş. I minilliyin sonu -II minilliyin əvvəllərinə qədər türklər arasında onun müəyyən hissələrini, yaxud hamısını əzbər bilən oyanlar olmuşdur.

"Oğuz kağan" dastanı qədim türk eposunun ən mükəmməl təzahürlərindən biri, bəlkə də, birincisidir. Dastanın e.ə. I minilliyin sonlarında formalaşdığını güman etmək olar. Eramızın birinci minilliyində türklər arasında geniş yayılmış, təxminən həmin minilliyin sonu - II minilliyin əvvəllərindən etibarən daha çox oğuz türklərinin epik tarixi funksiyasında çıxış etsə də, mənşəyi, tipologiyası baxımından ümumtürk miqyaslı hadisədir.

"Oğuz kağan" dastanının ideya-məzmunu, poetik xüsusiyyətləri barədə kifayət qədər təsəvvür yaradan əsas yazılı mənbələr içərisində təxminən XIII əsrdə uyğur əlifbası ilə Türkünstanda yazılmış kiçik bir mətn (əvvəldən də, sondan da naqisdir), F.Rəşidəddinin XIV əsrə aid farsca "Came et-təvarix" kitabında böyük bir hissə, bizə gəlib çıxan nüsxəsi XVI əsrə aid (XI əsr mənbəsindən üzü müəyyən redaktə ilə köçürülən) "Kitabi-Dədə Qorqud", XVII əsrdə Əbülqazi xan Xivəlinin yazdığı "Şəcərəyi-tərakimə" və s. mövcuddur.

"Oğuz kağan" dastanının türk epik ənənəsində həm ideya-estetik, həm də forma-poetik baxımdan möhkəm yer tutması dastandan bəhs edən, demək olar ki, bütün araşdırmalarda qeyd olunmuşdur. Türk epos təfəkkürünü, görünür, "Oğuz kağan" dastanı (yaxud dastanları) qədər sistemli əks etdirən, bu dərəcədə mükəmməl bir əsərə təsadüf etmək çətindir.

"Şu" dastanı Makedoniyalı İsgəndərin Türkünstana yürüş etdiyi dövrün hadisələrindən bəhs edən, görünür, I minilliyin əvvəllərində ümumi türk eposu əsasında formalaşmış bir əsərdir ki, ondan rəvayətlər şəklində müəyyən əhvalatlar M.Kaşqarlı "Divan"nda öz əksini tapmışdır.

Qədim türk dastanlarında, əfsanələrində Makedoniyalı İsgəndərlə bağlı əhvalatlara təsadüf olunması dünyanın böyük cahangirinin yürüşlərinə, yəni konkret tarixi hadisələrə türk epos təfəkkürünün reaksiyasını göstərir: həmin reaksiyanın məzmununu bu cür ümumiləşdirmək olar ki, Makedoniyalı İsgəndər nə qədər məğlubedilməz sarkordə, nə qədər müdrik hökmdar olsa da, türk dünyası üçün "gəldi gedərdi", ona görə də "Şu dastan"ın qəhrəmanı İsgəndərin gəlişini laqeyd qarşılayır, xüsusi bir tədbir görməyi mənasız sayır.

"Ərgönəkön" dastanı təxminən I minilliyin ortalarında müxtəlif qədim rəvayətlər əsasında formalaşmışdır. Dastanın məzmunu barədə XIV əsrdə

F.Rəşidəddin, XVII əsrdə isə Əbül Qazi Xan məlumat verir.

...“Ərgənəkən” dastanında əsas qəhrəman bu və ya digər konkret şəxs - insan yox, eyni soydan olan müxtəlif boyları öz ətrafına toplayıb güclü ittifaq yaratmağa çalışan tayfa-xalqdır - bu xalqın iradəsi qırılsa da. Tanrı onu xilas edib yenidən əvvəlki tarixi ehtişamına qaytarır.

Türklərin cəmiyyət tarixində diqqəti cəlb edən ən mühüm məsələlərdən biri müxtəlif boyların ictimai-siyasi münasibətləri olduğundan türk epox təfəkkürü həmin məsələyə biganə qalmamış, haqqında söhbət gedən münasibətlər xalqın epik yaddaşında özünə-məxsus bir şəkildə faktlaşaraq mühafizə olunmuşdur. “Ərgənəkən” dastanında türk tayfalarından olan moğolların Tanrı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş hakimiyyət səlahiyyətləri uğrunda mübarizələri, çəkdikləri böyük etnik-mənəvi əziyyətlər, pozulmuş tarixi harmoniyanın bərpa olunması konkret hadisələr əsasında, kifayət qədər obrazlı şəkildə göstərilmişdir. Həm də mənsub olduğu cəmiyyətə mənəvi-estetik zövq vermək, onun ruhunu oxşamaq, səfərbər etmək funksiyasını uğurla yerinə yetirir.

Görünür, ölə və dirilən təbiət, eləcə də bunun transformları olan ölə və dirilən insan, cəmiyyət bərdəki qədim təsəvvürlər də dastanın ideyasına təsir göstərmişdir (ümumiyyətlə, qədim türk epoxunda xalqın, demək olar ki, tamamilə məhv olub, yenidən yaranması, əvvəlki vəziyyətinə qayıtması ideyası möhkəm yer tutur); tanrıçılıq həmin təsəvvürləri müəyyən qədər məhdudlaşdırıb onları yeni mənə-məzmunla zənginləşdirsə də, “Ərgənəkən” dastanından görüldüyü kimi, bütövlükdə aradan qaldırır. Etnosun (cəmiyyətin) yenidən (“rüşeym”dən!) canlanması mağara-təbiət (ekoloji mühitlə) bağlanması da qədim türk epox təfəkküründə naturtəsəvvürün əhəmiyyətli yer tutmasından irəli gəlir. “Ərgənəkən” (“Ərgənəkona girmək”, “Ərgənəkonda yaşayb artmaq”, nəhayət, “Ərgənəkəndən çıxmaq” və s.) obrazı elə bir müqəddəs imkan obrazıdır ki, burada ən zəif bir həyat şərtinin güclənməsi, artması üçün münbit ekoloji şərait mövcuddur.

“Ərgənəkən” dastanının əsas ideyası “Gök türk” dastanında özünəməxsus şəkildə davam etdirilir.

“Gök türk” dastanının məzmunu bərdə məlumata Çin mənbələrində təsadüf edilir.

Göy türklərin törəyib artmasından bəhs edən bu dastana (dastanlara) eyni zamanda “Boz qurd” dastanı, yaxud dastanları da deyilir ki, bu da, şübhəsiz, türklərin öz köklərini Boz qurda bağlamalarından irəli gəlir. “Göy türk” dastanının məzmununu mühafizə edən ikinci mənbədən fərqli olaraq, birinci mənbədə göy türklərin Boz qurddan törəməsi bərdəki təsəvvür təsilatı ilə verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tamamilə məhv olub yenidən törəyib artan cəmiyyət-etnos ideyası, haqqında söhbət gedən dastan-əhvalatda öz əksini tapmışdır. Düşmən tərəfindən məhv edilən türk boyu yalnız bir türk uşağının qalması nəticəsində yenidən dirçəlir (bu dəfə, sözün ən geniş mənasında, mühafizəçi işini diş Boz qurd görür). Qədim türk epox təfəkküründə xalqın öz mənşeyini canlı, yaxud cansız təbiətlə bu qədər sıx

bağlaması, görünür, həmin xalqın bilavasitə təbiət-ekoloji mühitin övladı olması ilə əlaqədardır. Və təsadüfi deyil ki, qədim türk tarixinin müqayisəyə gəlməz müəxəssisi L.N.Qumilyovun etnos nəzəriyyəsinə təbiət-coğrafiyanın bu və ya digər xalqın, tayfanın, qəbilənin tarixində, davranış stereotiplərinin formalaşmasında roluna xüsusi diqqət verilir. L.N.Qumilyov yazır: “Artıq sübut edilmişdir ki, HOMO SAPIENS növünün mövcudluq forması - etnosdur və etnosların bir-birindən fərqi nə irq, nə dil, nə din, nə də savadlılığına görə deyil, ancaq davranış stereotipinə görə müəyyənləşir ki, bu da insanın landşaftla fəal uyğunlaşmasının yüksək formasından ibarətdir.

Təbiətdən-Tarıdan doğulmaq, sonra mədəni qəhrəmana, hökmdara çevrilmək ideyası qədim türk epoxunun təzahürü olan daha bir sıra dastanlarda ifadə edilmişdir ki, onlardan biri də naqış “Siyenpi dastanı”dır.

“Siyenpi” dastanının qeyri-adi şərətdə (göydən düşmüş dolu dənəsindən) doğulmuş qəhrəmanı bərdə müfəssəl söhbət getmir - onun ancaq yağmaçılarla çarpışb böyük ad qazanması və ətrafına bir çox igidləri toplaması bərdə deyilir, bununla qadir olmasına, epik potensialını təsəvvür etməyə imkan verir.

“Törəyiş” dastanı da, əslində, “Boz qurd” dastanları silsiləsinə daxildir.

Qədim türk epoxunda Qurd obrazı ilə Tanrı obrazı arasında kifayət qədər müəkkəb olan əlaqə özünü “Törəyiş” dastanında bütün aydınlığı ilə hiss etdirir; belə məlum olur ki, dastanda bərdə danışılan qoca Qurd “atalarının qızları verdiyi Tarıdan başqa bir kəs deyil”. Lakin bu, deformasiya olunmuş təsəvvürdür və uyğur türklərinin yaşadıkları dini-ideoloji mühit həmin deformasiya işində, heç şübhəsiz, əsas rol oynamışdır. Əslində isə, Qurd (Boz qurd, Gök börü) qədim türk epox təfəkküründə Tarının köməkçisi, onun iradəsinin bilavasitə ifadəçisidir, onun (Qurdun) Tanrı əlamətlərini daşması funksiyalarının çoxtərəfliliyi, genişliyi ilə yanaşı, məğlubedilməzliyində, gücünün yenilməzliyində, ən müxtəlif maneələri aradan qaldırmasında da meydana çıxır.

Qədim türk epox təfəkkürünün birbaşa təzahürü olan dastanlar, yaxud dastanlaşmış (epox təfəkkürü baxımından interpretasiya olunmuş) miflər üzərindəki müşahidələr göstərir ki, Qurd həm ata, həm də ana başlanğıcı funksiyasını daşıyır.

“Törəyiş” dastanı kimi “Köç” dastanı da uyğur türklərinin dastanıdır; dastan həm Çin, həm də İran mənbələrində əks olunmuşdur.

Dastanın hər iki variantında əsas məsələ uyğur türklərinin öz qədim vətənlərindən Beş Balığa köçmələrinin miflik-epik səbəbini izah etməkdir - birinci variantda “səbəb” düşmənin hiylə işlədərk ölkənin müqəddəs qoruyucusu olan qayanı parçalayıb özləri ilə aparmaları, ikinci variantda isə müqəddəs daş parçasının itirilməsidir. Qədim türk epox təfəkküründə daşın, qayanın, dağın ilahi gücə malik olduğunu göstərən külli miqdarda nümunələr vardır ki, həmin təsəvvür sonrakı dövürün türk xalqları epoxlarında da yaşamaqda davam edir.

Lakin haqqında söhbət gedən “Köç” dastanında qədim türk epoxunun diqqəti cəlb edən daha bir sıra obrazları, ideyaları və motivləri də, əsas məsələ ilə o qə-

dər əlaqədar olmadan mövcuddur: Dağ, öz mənbəyini Dağdan götürən iki Çay, Dağdakı (əsasən, tənha) Ağac, Tanrı işığı (ümumiyyətlə, işıq), iki Ağac arasından Dağın peyda olması, Dağın, yaxud Ağacın göydən düşən işıqdan (Tanrı işığından) hamilo olması və s.

Bir qismini nəzərdən keçirdiyimiz bu əsətir - dastanlar, miflik əfsanələr bir tərəfdən təkallahğa gələn uzaq yollar, yolağalar, digər tərəfdən, söz sənətinin dolambac yollarının bəlihtisidir. Zaman keçəcək, dini-fəlsəfi və bədii-estetik dünyagörüşün bu zəngin qaynağı “Avesta”, Atropaten-Alban, Midiya və Qafqaz mifoloji dünyagörüşünü əks etdirən qaynaqlarla qaynayıb qarışacaq və Azərbaycan söz sənəti, Azərbaycan ədəbiyyatı adlı özünəməxsus bir sənətin mayası cəvheri olacaqdır.

Türk xalqlarının tarixini və mədəniyyətini əks etdirən qaynaqlar daha çox şifahi yaddaşa - ağızdan-ağıza keçəcək yaşayan söz sənəti nümunələri ilə bağlıdır. Yandırılan salnamələr, yasalar, kitablər, bitiklər, unudulan qayaüstü cizgilər və rəsmlər, damğa və yazı gələni folklorla çiyin-çiyinə yaşayaraq xalqın tarixini, mədəniyyətini yaşatmışdır. Bu abidlərin sırasında oğuznamələr ayrıca bir yer tutur. Oğuznamələr - türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mədəniyyətini obrazlar, bədii lövhələrlə əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaqlardır.

Türk mifoloji düzümünü zaman-zaman saxlayan oğuznamələr türk epox əsasının, etnomədəni sisteminin daşıyıcısı kimi istər Şərqi (Türküstan, Sibir), istərsə də Qərbi (Azərbaycan, Ön Asiya) variantlarında Mete haqqında verilən yarıtarixi, yarıəfsanəvi yadigarları, “Oğuz Kağan” dastanını, eləcə də Rəşidəddinin (XIV əsr), Yazıçıoğlu Əlinin (XV əsr), Hafiz Abruunun (XV əsr), Həsən Bayatının (XV əsr), Sahr Babanın (XVI əsr), Əbül Qazinin (XVII əsr) əsərlərindəki ayrı-ayrı hissələr, qeydlər, eləcə də Çin, ərəb və fars dillərindəki mənbələr, qaynaqlar oğuznamələrə işıq salan ədəbi-tarixi mənbələrdir.

Bu oğuznamələrin rəmzə çevrilmiş nümayi KDDQ dastanlarıdır.

Bu günümüzdə gəlib çatan bir müqəddimə, on iki boy - on iki oğuznamə böyük oğuznamə mədəniyyətini əks etdirən ensiklopedik səciyyəli çoxlaylı, çoxqatlı nadir bir ədəbi-tarixi qaynaqdır. Dastanların əlyazması üzərində yazılmış “Kitabi-Dədəm Qorqud əla-lisanitəifeyi-oğuzan” (Oğuz tayfalarının dilində olan “Dədəm Qorqud kitabı”) adı oğuznamələrin etnik-mədəni mənsubiyyətini dəqiq ifadə edir.

Şübhəsiz ki, oğuznamələr çox olmuş, Türküstanda, Qafqazda, Sibirdə, Ön Asiyada dildən-dilə gəzməmişdir. Fəqət bizə Drezden və Vatikan əlyazmalarında gəlib çatan, XV əsrdə başqa əlyazmalarından köçürülməsi təxmin edilən KDDQ Azərbaycan ərazisində formalaşan və coğrafiya, dil-üslub baxımından daha çox əhatəli olan bu böyük abidə oğuz yazılı və şifahi ədəbiyyat əsasının yadigarıdır.

Çoxlaylı, çoxqatlı abidə olan KDDQ-də:

1. Miflik qat;
2. Yazıyaqədərki inkişaf və formalaşma qatları;
3. Yazıyaalmı qatı

Bu mənada Qazax türkləri arasında Qorqudun küyləri (nümunələri) bu günə qədər dolaşırsa, türkmən türkcəsi KDDQ-nin məğzini ifadə edən deyimlərlə, dil-üslub xüsusiyyətləri ilə zəngindir, Sibir türklərində şa-

man-qam institutundan KDDQ-nin adı keçirsə, Kiçik Asiya - Türkiyə ərazisində yüzlərlə KDDQ motivlərini, süjetlərini əks etdirən folklor nümunələri yaşayarsa, öz-bək, qırğız, tatar dastanları KDDQ ruhunu birbaşa və dolaylı şəkildə saxlayarsa bu böyük abidəni məhdud coğrafiyada anlamağa heç bir elmi əsas tapmaq olmaz. Əslində buna ehtiyac da yoxdur. Çünki KDDQ-nin dileo, coğrafiyaca Azərbaycan ağırlığı onun ümumtürk, ümumoguz sənətinə inkar etmir, əksinə təsdiq edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz çoxlaylılığı və oğuznamələrin bizə gəlib çatan onlarla yüzlərlə nümunənin olması KDDQ-nin zaman və məkan kontekstini dinamik və dialektik şəkildə götürüb qavramağa yardım edir.

Görkəmli qorqudşünas X.Koroğlu “Oğuz qəhrəmanlığı epoxu” adlı dəyərli əsərində hər boyun təxmini tarixini və boyların yaranma xronolojisini müəyyən edir ki, bəzi mübahisəli məqamları olsa da, bu prinsip elmi baxımdan tamamilə obyektiv və məqbuldur.

Abidənin kitab adlandırılması əsərin ozan-aşıq əzizindən deyil, yazıdan (nəçə dəfələrlə) köçürüldüyünü sübut edir.

Məsələn, Dədə Qorqud obrazında şamanlıq, ozanlıq, el ağsaqqalının müdriklik kimi xüsusiyyətləri ayrı-ayrı funksional göstəricilər kimi vahid obrazın semantik çoxşaxəlilliyini ifadə edir. Üstəlik Dədə Qorqud bu boyların yazarı-müəllifi, eyni zamanda hadisələrin iştirakçısıdır. Bu cəhət KDDQ-nin miflik zamanı ilə real zamanı arasındakı məsafəni dərk etməyə yardım etməklə yanaşı, oğuznamələrin yazıyaqədərki və yazıdan sonrakı taleyini əks etdirir. Dastanların kitablaşma - yazıya alınma prosesi diqqətdən kənar qala bilməz.

KDDQ-nin etnomədəni sistemi, dastanlarda ifadə olunan ictimai-siyasi baxışlar, hüquq və dövlətçilik prinsipləri, dini baxışlar, ailə tərtibi, etik, estetik psixoloji baxışların ardıcıl inikas abidənin tarixi rolunu açıqlayır. Bu mənada görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köprülünün KDDQ-ni törəzinin bir gözünə, bütün türk ədəbiyyatını o biri gözünə qoysan yəni də “Dədə Qorqud” tərəfi ağır gələr fikri tamamilə təbii və dəqiq təsir bağışlayır.

Ədəbiyyatımızda ana abidə kimi dəyərləndirilən KDDQ Azərbaycan ədəbiyyatının ictimai-sosioloji, estetik-poetik xüsusiyyətlərini incələmək, izləmək üçün əvəzsiz nümunədir. Xalq həyatının, düşüncəsinin, təfəkkürünün ilkin aydın ifadə forması kimi diqqətə layiqdir. Total döyüş-savaş sənətləri, məhrəm insani duyğular, etnik düşüncə ilə bağlı detal və təfərrüat, Vətənə, yurda bağlılıq, qəhrəmanlıq və sadiqat, mifot və məhəbbət, sevgi və ayrılıq, ölüm və olum fəlsəfəsini dürüst və aydın şəkildə ifadə edən qiymətli söz sənəti abidəsidir. Xalqımızın incə yumor hissini, kinayə tərzini, qədim adət-ənənəsini, miflik fəlsəfəsini, dürlü-dürlü mərasimlərini parlaq və dolğun boylarla ifadə edən KDDQ ölümsüz bir əsərdir.

KDDQ zəngin bədii-poetik palitrası ilə də fenomenidir. KDDQ-də poetik əhvali-ruhiyyə elə qurulub ki, hər şey iç-içədir, daşıyıcı bədii vasitələr yalnız bir-birini izləmir, tamamlamır, eyni zamanda birgə gəlir, bütöv, monolit təsir bağışlayır. Bədii təsəvvürün ifadə vasitələri dəqiqliyi, şəffallığı ilə seçilir. KDDQ sadəlik və aydınlıq poeziyasıdır, dinamik üslub, dərin, tutarlı bədii dil nümunəsidir.

Dastanların dilinə başdan-başa hopan özünəməxsus

nəfəs - ritm və intonasiya, təkrarlar sistemi, səslərin, sözlərin, sintaktik bəziçlərin ardıcıl təkrarı, xüsusilə alliterasiya və paralellik, bədii formulalar, özünəməxsus metaforalar və bədii təşəbbülər elə bir hava, mühit, istilik yaradır ki, KDQ dünyasına daxil olan hər kəs üçün unudulmaz təsir bağışlayır. Bu bədii-poetik vasitələrin yaratdığı kosmos zamansız mif ölçüsü ilə ön real bəşəri duyğuları, münasibətləri fantastik bir dəqiqliklə ifadə edir.

Qədim türklərin sözlə inamı, sözün magik güvvəsi şəri, yəni xüsusi sırası ilə, deyim tərzilə adi danışmadan seçilən söz düzünü yaratmışdır. KDQ-dən gələn çatan on iki dastan və ustadnamələrin qədim şəkli olan müqəddimə - atalar sözləri ona görə süjetin ayrılmaz hissəsidir, informativ-semantik yük daşıyır ki, sonrakı hissələrlə onun sistemi eyni olub, sadəcə yazıya alınana qədərki dövrədən adı təhkiyə süjetin müəyyən hissələrini daha çox özünü küləşdirmişdir. Bu məzmun planı ilə bağlıdır. Yəni o yerdə ki, şer səviyyəsində məqamlar var (intizar, təlaş, sevgi, səvinc, kədər, qəriblik...), orada ozanı şer kökündən aşağı salmaq mümkün olmayıb. Qopuzun nümunəsində musiqi də burada öz rolunu oynayıb, sonrakı dastanlarımızda da, məsələn "Koroğlu"da yalnız şerlər musiqi ilə - sazla oxunur, digər hissələr isə şer səviyyəsində təqdim olunur.

KDQ boylarının vaxtilə başdan-başa şer olması fikri hipotezdir. Mövcud məndə yalnız səcli nərsədən və ya özünəməxsus Qorqud şerindən söhbət gedə bilər. Müasir ağ şer, sərbəst şer anlayışından fərqli olaraq bu şer öz poetik ölçüləri olan (ritm, ahəng, vurğu, qafiyə, alliterasiya...) şeridir. Öz ifadə və məzmun planı, müstəvisi olan KDQ şeri yalnız "Qılqamış", "İncil", "Avesta", "Qur'an" ilə tipoloji-poetik müqayisəyə gələn nadir söz sənəti örnəyidir.

Artıq rus, alman, ingilis, fars, gürcü, latış, serb... dillərinə tərcümə olunmuş və dünya türkologiyasının tədqiqat predmeti kimi geniş şəkildə öyrənilməkdə olan KDQ milli hədudları aşaraq beynəlmiləl ölçü və vüsət qazanmışdır. Bu baxımdan Avropa-rus alimlərinə V.V.Bartold, K.İ.Inostrantsev, A.K.Samoyloviç, P.S.Spridonov, İ.V.Aniçkov, V.V.Velyaminov-Zernov, A.Y.Yakubovski, V.M.Jirmunski, A.N.Kononov, E.Rossi, O.Hanser, O.Spies, F.Babinger, L.Bazen, V.Eberhard, Y.Kunoş, V.Minorski; Türkiyə alimlərindən Kılıslı Müəllim Rifət, O.Ş.Gökyay, M.Ergin, F.Kırzioğlu, P.M.Boratav, C.Öztelli, N.S.Banarlı, B.Ögöl, Ə.B.Ərcilasun, O.Sərtqaya, F.Türkmən; Azərbaycan alimlərindən B.Çobanzadə, Ə.Abid, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Sultanlı, M.Rəfili, H.Araslı, M.Təhməsin, M.Seyidov, H.Mirzəzadə, X.Koroğlu, Ş.Cəmşidov, T.Hacıyev, S.Əliyev, V.Aslanov, F.Zeynalov, P.Xəlilov, S.Əlizadə, C.Heyət, K.Abdullayev, H.Məmmədov, N.Mehdiyev, R.Bədəlov, B.Abdulla, M.Əlizadə, İ.Məmmədov, Ə.Fərzəli və b. KDQ-nin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş əsərləri bir kitabxana təşkil edərkən qədər zəngindir. Yazıçı Anarın "Dədə Qorqud dünyası" adlı esse-traktatı araşdırma və bədii emosional tutumu ilə seçilən ciddi əsərdir. "Dədə Qorqud"un rus dilinə bədii tərcüməsi kimi A.Axundovun nəşri diqqəti cəlb edir. "Dədə Qorqud" mövzusu bədii ədəbiyyatda özü ayrıca bir mövzudur. Z.Gökəlp, Səhənd, M.Təhməsin, Ə.Dəmirçizadə, Anar, N.Xəzri, Ə.Muğanlı bu mövzuda maraqlı bədii əsərlərin müəllifləridir.

Qədim türk dastanlarının dili Avrasiyanın mərkəzində Şərqdən Qərbə doğru geniş ərazidə nəinki türklər, hətta qeyri-türklər tərəfindən də anlaşılan **qədim türk dili** olmuşdur ki, dastanlar həmin dilin yüksək inkişaf etmiş, zəngin obrazlılığa, dərin fəlsəfi mündəriçəyə malik mükəmməl bir dil olduğunu söyləməyə imkan verir.

I minilliyin ortalarından başlayaraq əvvəl qədim türk (runik), sonra uyğur, daha sonra ərəb əlifbası ilə yazılmış ümumtürk abidələri qədim türk epos təfəkkürünün bilavasitə "təzyiqi" altında yaranmışdır.

Həmin abidələrdə (xüsusilə runik abidələrdə) nə qədər konkret tarixi şəxsiyyətlər, hadisələr barəsində danışılırsa danışılın, mütləq həmin şəxsiyyət və ya hadisələrin qeyri-konkret epik mənşəyindən çıxış edilir, "tarixə qədərki" təsəvvürə istinad olunur.

Bu baxımdan Kül tiginin şərafinə yazılmış abidə diqqəti xüsusilə cəlb edir. VIII əsrin birinci yarısına (732 il) aid həmin abidədə Göy türk dövlətinin yaranması və formalaşması tarixi barədə söhbət getsə də, bu söhbət qədim türk dastanlarının epik təhkiyəsini, intonasiyasını mühafizə edir.

Azərbaycanın mürəkkəb tarixi etnokulturoloji şəraiti onun həm şifahi xalq ədəbiyyatına (birinci növbədə epos təfəkkürünə), həm də yazılı ədəbiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Həmin mürəkkəblik, əsasən, aşağıdakı səbəblərlə şərtlənir:

I. Əvvəl (ən gec III-V əsrlərdə) qıpçaq türklərinin, bunun ardınca (IX-XI əsrlərdə) oğuz türklərinin Azərbaycanda faktik olaraq məskunlaşması ilə II minilliyin əvvəllərindən etibarən bu ərazidə ümumi türk sistemi kontekstində (və həmin sistemlə genetik əlaqəsini heç zaman itirməyən, vaxtaşırı həmin ümumi sistemdən "qidalanan") yerli faktorlara (coğrafiyaya, landşafta, ekologiyaya) əsaslanan özünəməxsus etnik-mədəni yarım sistem formalaşır. "Yerli" qıpçaqların "gəlmə" oğuzlarla sözlün geniş mənasında anlaşmasının nəticəsi olan həmin yarım sistemin ilk epik məhsulu, heç şübhəsiz, KDQ dastanlarıdır. Lakin "gəlmə" oğuzlar "yerli" qıpçaqlarla müqayisədə həm çoxsaylı, həm də passionarlıq (termin L.N.Qumilyova məxsusdur) baxımından aktiv olduqlarına görə istər Azərbaycan xalqının, istər Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin, istərsə də Azərbaycan epos təfəkkürünün təşəkkülündə daha böyük rol oynamışlar ki, bunu sonrakı dövrlərin ən müxtəlif (dil, mədəniyyət, ictimai təfəkkür və s.) fakt-olamətləri təsdiq edir.

II. Azərbaycanda türklərlə yanaşı qeyri-türk mənşəli müxtəlif etnosların fəal etnik-mədəni kontaktlarının, qarşılıqlı təsirlərinin mövcudluğu, VII-IX əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda yayılan islam dininin bütün yerli mədəniyyətlərə, o cümlədən epos mədəniyyətinə mənfi və ya müsbətliyindən asılı olmayaraq təxminən eyni şəkildə münasibəti, bu və ya digər mədəniyyətə xüsusi üstünlük verməməsi, türk mənşəli Azərbaycan eposunun bir sıra qeyri-türk (əsasən, İran) ünsürləri ilə zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan türk xalqının mədəni-mənəvi üstünlüyü ilə yerli etnoslar öz mifoloji baxışlarını, epik təfəkkür mədəniyyətlərini, mentalitetlərini ya qismən, ya da əsasən islama uyğunlaşdırmağa çalışmaqda onları bu və ya digər şəkildə yaşatmağa cəhd etmiş, bir sıra hallarda isə gizli, ya açıq oppozisiyaya girmişlər. Haqqında söhbət

gedən dövrdə türk mənşəli Azərbaycan eposuna, görünür, ən çox zərərli - "Avesta" ideyaları təsir göstərmiş, işığa, oda türklərin tarixi inamı atəspərostliyin Azərbaycanda müəyyən idraki-estetik mövqə qazanmasına imkan vermişdir.

III. İslam mifologiyası, İslam dini IX-XI əsrlərdə müəyyən ictimai-qoscooloji çətinliklərlə, XI-XIII əsrlərdə isə daha inamla (və yerli etnik-mədəni sistemin reaksiyasından irəli gələn "güzoştlər"lə, bəzən "diplomatik" deformatsiyalarla) Azərbaycan epos təfəkkürünə əsaslı təsir göstərir. İslam dini tarixi tərkibi etibarilə zəngin olduğuna, iudaizmin, xristianlığın epik mədəniyyətini özündə ehtiva etdiyinə görə Azərbaycan eposuna bir sıra ideyalar, süjətlər, obrazlar gətirir. Xüsusilə İslam sufizmi XIII-XVI əsrlərdə bilavasitə həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyata, eyni zamanda yazılı ədəbiyyat vasitəsilə şifahi ədəbiyyata, şifahi ədəbiyyat vasitəsilə yazılı ədəbiyyata nüfuz edir. Azərbaycan türk eposu ilə İslam sufizminin əlaqəsi XVI əsrdə mükəmməl bir sənət sahəsinin - aşiq ədəbiyyatının formalaşmasına gətirib çıxarıb ki, son orta əsrlər Azərbaycan eposu özünün inkişafı üçün, birinci növbədə, məhz aşiq sənətinin təşəkkülünə əsaslanır. "Koroğlu", "Əsh və Kərəm", "Aşiq Qərib" kimi onlarla gözəl dastanları ozan ənənəsini yeni tarixi-kulturoloji şəraitdə özünəməxsus şəkildə davam etdirən aşiq institutu yaratmışdır.

Qədim türk eposunun diferensial-regional davamı olan Azərbaycan eposu, onun istər şifahi, istər yazılı ədəbiyyatdakı təzahürləri Azərbaycan etnik mədəni yarım sisteminin (II minilliyin ortalarından sonra muxtariyyəti genişlənməyən sisteminin) müəyyənlişməsi üçün ideya-estetik potensiya təşkil etmiş, xalq etnokulturoloji passionarlıq dövrlərində (məsələn, XIII-XIV, XVII-XVIII əsrlərdə) həmin potensiya özünün bütün gücü ilə təzahür edərək mənsub olduğu xalqa xidmət göstərmişdir. Və epik potensiyanın həmin təzahür dövrlərində türk xalqları eposları ilə "gizli" daxili əlaqələri də qabarıq (məsələn, "Koroğlu" dastanı XVI-XVII əsrlərdə Oğuz türklərinin, demək olar ki, hamısında eyni zamanda formalaşmışdır), epik genotipə fəal münasibət ifadə olunur.

Türk ədəbiyyatlarının genetik-funksional vəhdətinin (ümumdünya ədəbiyyatı kontekstində) metodoloji olaraq inkar edilməsi hər bir müstəqil türk ədəbiyyatı üçün "müstəqil genezis" uydurmağa gətirib çıxarmışdır. Və ona görə də ümumi türk ədəbiyyatı tarixinin bütöv bir hadisə kimi təsəvvürdə canlandırılması bir sıra problemlər doğurur - hər şeydən əvvəl bu, ondan irəli gəlmişdir ki, mövcud yazılı mənbələr fetišləşdirilmiş, onların zəngin epos təfəkkürünə münasibəti, bir qayda olaraq, unudulmuş və nəzərə alınmamışdır. Türk epos təfəkkürü müasir dövrə qədər türk xalqları ədəbiyyatlarının ideya-estetik əsasında durmuş, həmin ədəbiyyatların hər hansı dövrdəki, hər hansı miqyasdakı "təzahürü" ümumtürk eposundan başlanmışdır. Mənbənin öz etnokulturoloji kontekstindən təcrid edilməsi çox zaman onun başqa cür anlaşılmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da türk ədəbiyyatları tarixinə dair tədqiqatların keyfiyyətinə təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat.

Литературный энциклопедический словарь. М., 1987.

Çəfərov N. Ümumi türk ədəbiyyatı tarixi: problemlər, mülahizələr. "Ədəbi tənqid" jurn., № 1, 1992.
Gökəlp Z. Türk medeniyeti tarihi. İst., 1926, 1971.
Норанин Г. Восточные мотивы в западно-европейском эпосе. СПб., 1889.

Bang W. C.Rahmeti. Oğuz Kağan Dəstani. İst., 1938.

Ergin M. Oğuz Kağan Dəstani. İst., 1970.

Ögel B. Türk Mitolojisi. Ankara, 1971.

Гумишев Л.И. Этногенез и биосфера Земли. Л., 1989.

Toğan Z.V. Umumi Türk Tarixinə Giriş. İst., 1981.

Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi. İst., 1984.

Насиёв Т.У., Вəлийев К.Н. Azərbaycan dili tarixi. B., 1983.

Короглы X. Огузский героический эпос. М., 1976.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.

"Divani-luqat-it-türk" (tərcüməsi). c.I, Ankara, 1992.

A. Von Cabain. Die alttürkische Litteratur. PHTF. t.II, 1965.

A.Bombaci. Histoire de la litterature turque. Paris, 1968.

Nizami Çəfərov
Kamil Vəli Nərimanoğlu

ƏTMƏK (ətmək) - taxıl məhsullarından hazırlanan çörək. Çörək istilalı dastanda "ətmək" kimi işlədilir. Məsələn, "...ötə yazıdan yabandan bir udlu qonuç gəlsə, or adam evdə olsa, ana disə ki, dur ətmək gətir, yiyəlim..." (D-94); Və yaxud: "Kəndirikdə ətməkdən nə var?" (D-105⁸); "Beyrək aydır: mərə, yüzünüz ağ olsun! Ağanızın ətməgi sizə halal olsun!" (D-102¹³); "Yanmış arpa ətməgi, acı soğan öyni, degil!" (D-144⁴); "Arpa ətməgi, acı soğan ey-nəcigi, deyöyünmi?" (D-1461²). Dastandakı "ətmək" sözünün fonetik dəyişikliyi olan "əppək" istilalı çörək mənasında Azərbaycanın bəzi bölgələrində indiyədək işlədilməkdədir. Dastanda bişirilən üsuluna görə çörəyin "bozlamac" və "güməc" adlanan iki növünün olduğu da məlum olur. "Bozlamac" sac üstə bişirilən fərdən nisbətən qalın çörək növüdür. "Göldik, ol kim, solduran səpdir, sabadanca yerindən uru durar, ölin-yüzün yumadan doquz bozlamac ilə bir küvlək yoğurd govəzlor, doyunca tıqabasa yer, ölin bögrinə urar". (D-7¹¹) "Güməc" isə, əsasən, buğda unundan yoğrulmuş xəmirədən, özü də bilavasitə közdə, ocaqda bişirilən çörək növünə deyilir. "Qara saçaq altında köməcdən nə var!" (D-105⁷) "Güməc" Azərbaycanın bəzi bölgələrində "kömbə" adlanır.

ƏYAL - ara, ev adamları, ailə, uşaq. KDQ-də "Dir-sə xan oğlu Buğac xan boyu"nda işlədilib: "Tanrı bizə bir batman əyal verə" (D-14¹⁰).

ƏYRƏK - bax: Əkrək.

ƏZİZOV ELBRUS İSLAM OĞLU (1947, Azərbaycan Resp.) - dilçi, filol. d., prof.

"KDQ və tarixi dialektologiyanın bəzi məsələləri", "KDQ-da dialekt sözləri", KDQ və Azərbaycan dili şivələri", "Azərbaycan folklorunda qədim bir etiqadın izləri", "Mifoloji inamlar", "Oğuz atalar sözlərinin dili haqqında", "Oğuz sözü" və s. məqalələri qorqudşünas-

lığın az öyrənilmiş və mübahisəli məsələlərinə həsr olunmuş əsərlər kimi qiymətlidir.

Əsərləri:

KDQ və tarixi dialektologiyanın bəzi məsələləri.

"Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası", N4, 1976.

KDQ-də dialekt sözləri. "Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası", N4, 1977.

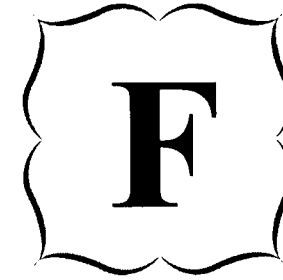
Qırat və Dürat sözlərinin etimologiyası. Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. B., 1981.

Oğuz atalar sözlərinin dili haqqında. "Dil və ədəbiyyat", N4, 1996.

"Oğuz" sözü. "Xalq qəzeti". 9 avqust 1997.

KDQ və Azərbaycan dili şivələri. "Dil və ədəbiyyat". N3, 1997.

ƏZRAİL - Ölüm mələyinin adı. Göyün dördüncü və ya yeddinci qatında nurdan məqamı vardır, ayaqlarından biri oradadır, o birisi cənnətlə cəhənnəm arasındakı körpü üzərindədir. Amma yetmiş min ayağı olduğu da söylənir. Dörd min qanadı vardır. Dörd üzü olduğu da deyilir. "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda əsas surətlərdən biri.

FACİƏVİLİK VƏ KOMİKLİK - Faciəvilikdə ifadəli forma itkini, uğursuzluğu, bəlanı şiddətli göstərməyə xidmət edir. Faciəvilinin psixoloji, mənəvi qavrayış reaksiyası bu ifadəlilikdən təsirlənib qüssələnmək, ağlamaqdır.

Əski oğuzların dünyasında baş verən fəlakətlərə, uğursuzluqlara, ölümlərə, şəhidliklərə biz estetik fakt kimi yanaşmaya da bilərik, çünki həyatda, adətən, bu olayların bilinməsi estetik seyrin hədəfi olmur. KDQ-də isə kədərli, ağır olaylar xüsusi göstərilərlə şiddətləndirilir və nəticədə olaylara estetik seyr yaranır (estetik seyr ifadəlilikdən məzmununa sirayət edən tamaşadır):

"Boyu uzun , beli incə Burla xatun boynıyla qulağın aldı, düşdi; güz alması kibi al yanağın dartdı, yırtdı; qarğı kibi qara saçını yoldı; "oğul, oğul" deyübəni zarlıq qıldı, ağladı". (D-54⁵)

KDQ, beləcə, dünyanın kədərini təsirli plastik biçimlərdə verməklə dinləyici (oxucu) qavrayışını faciəvilinin seyrinə çəşidinə sahr.

Komiklikdə ifadəli forma gülüş, təbəssüm, şənlik yaratmaq məqsədlərinə xidmət edir. Özü də bu zaman məzmunun uyğunsuzluqları əhatə edir. KDQ-də dünyadakı uyğunsuzluq haqqında az qala nəzəri düşüncələr var:

"Qara çəşək başına uyan ursan, qatır olmaz.

Qaravaşa don geyürsən, qadın olmaz". (D-3⁶)

Və ya Qaraca çobanın ifadəli şəkildə kafirin öyünmələrini necə diskreditasiya etməsinə baxaq:

"Altındağı alaca atın nə ögörsin,

Ala başlu keçimə gölməz mana!

... Qılçımı nə ögörsən, mərə kafir,

Əgri başlu çovkanınca gölməz mana!" (D-41¹).

Uyğunsuzluğun aşkar edilməsi, kafirin diskreditasiyası üçün ifadəli söhnənin yaradılması ilə məzələnmək və məzələndirmək komizm faktı kimi "Qam Bərronin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda da var. Burada Boyu uzun Burla Xatunun Banıçiqəyin əvəzinə Qısırcə yəngömi, Boğazca Fatmanı oynatması nəzərdə tutulur.

Niyazi Mehdi

FALEV PAVEL ALEKSANDROVIÇ (1888 - 1922, Rusiya).

"Adıgey və Toxtamış haqqında noqay dastanları" adlanan diplom işi qızıl medala layiq görülmüşdür.

F. Türkünstanda Qorqud Ata motivlərini qeydə alan, onların ədəbi-tarixi əhəmiyyətindən bəhs edən araşdırıcılardan biridir.

Əsərləri:

Османские рукописи, поступившие в Азиатский Музей Российской Академии Наук с Кавказского фронта. Известия Российской АН, 1918.

Отчет о поездке в Закавказье и в Азербайджан летом 1916 г. Известия Императорской АН. 1917.

Коплаиды-батыр (к характеристике турецкого эпоса). ЗВРАО, т. XXIV, Птр., 1917.

Ногайская сказка об Ак-Көбөк'е. Сборник музея антропологии и этнографии Российской АН, т. V, вып. I, Птр., 1918.

О кара-киргизском эпосе. "Билим дчош", № 2, Ташкент, 1922.

Рукопись Н.А.Фалева "Ногайское сказание об Едигее". Архив востоковедов АН СССР, оп.4, № 34, JI.

FARS DİLİNDƏ - KDQ-ni fars dilinə İran alimlərinəndən Fəriba Əzəbdolləri və Məhəmməd Hərirri Əkbəri tərcümə etmişlər. Onlar 1974 ildə Londonda ingilis dilində çap olunmuş tərcüməni əsas götürmüşlər. Ancaq tərcüməyə yazılmış son söz, şərhlər və kitabiyatdan aydın olur ki, mütərcimlər KDQ-nin Drezden və Vatikan əlyazmalarını nüsxələrindən, eləcə də dünyanın başqa ölkələrində olan nüsxələrindən xəbərsiz deyillər.

Tərcümədə dilin rəvanlığı və ahəngdarlığı, mənzum parçalardakı heca bölgüsü və tonasub tərcümədə ustahlıq qorunub saxlanmışdır. Mütərcimlərin hər bir boyun axırında çətin anlaşılan sözlər və coğrafi adlar haqqında yazdıqları izahlar, eləcə də kitabın sonuna əlavə etdikləri köməkçi materiallar oxucunun işini xeyli asanlaşdırır.

Sonda zəngin bibliografiya verilmiş, burada akademik H.Araslının tədqiqləri də göstərilmişdir.

Kitab Luis Cefrinin ingiliscə tərcüməyə yazdığı müqəddimə ilə başlanır. Mütərcim özündən əvvəlki tədqiqatçılar kimi, KDQ-nin indiki variantının XIII

əsrin övvəllərində yaranmış olduğu fikrini irəli sürür. Lakin o göstərir ki, eposun yaranmasının izlərini çox qədim zamanlarda axtarmaq lazımdır.

Abbas Zamanov
Həmid Məmmədzadə

FARS SÖZLƏRİ - KDQ-də söz yaradıcılığı da nəzərə alınmaqla 194 fars sözü işlənmişdir. Din, məişət, hərbi məzmunlu sözlər və adlar (xüda, Peyğəmbər, behişt, didar, bargah, divar, külah, əbrişəm, Rüstəm, cəng, ləşgər, düşmən və s.) müxtəlif tarixi dövrlərlə əlaqədar olaraq dilimizə daxil olmuşdur.

Müqəddimə və boylar üzrə tərtib olunmuş statistik cədvələ nəzər saldıqda fars sözlərinin eyni tezlikdə işlənməmələri aydın görünür. Belə ki, 194 fars sözü dastanda həm Drezden, həm də Vatikan nüsxələri nəzərə alınmaqla 1475 dəfə işlənmişdir. Bunların 982-sinə Drezden nüsxəsində, 493-nə isə Vatikan nüsxəsində rast gəlinir. O cümlədən dastanın “müqəddimə” hissəsində 24 fars sözü 52 dəfə, I boyda 32 fars sözü 140 dəfə, II boyda 95 fars sözü 272 dəfə, III boyda 78 fars sözü 245 dəfə, IV boyda 58 fars sözü 138 dəfə, V boyda 48 fars sözü 144 dəfə, VI boyda 58 fars sözü 127 dəfə, VII boyda 32 fars sözü 46 dəfə, VIII boyda 34 fars sözü 75 dəfə, IX boyda 39 fars sözü 70 dəfə, X boyda 28 fars sözü 41 dəfə, XI boyda 35 fars sözü 71 dəfə, XII boyda 30 fars sözü 56 dəfə işlənmişdir.

Bu sözlərin boylar üzrə müxtəlif təzliyə malik olmaları təbiidir “çünki əsrin dili və hadisələri təsdiq edir ki, boylar müxtəlif dövrlərdə yaranıb, həm də bu yaranma müddətləri arasında əsrlərdən ibarət məsafə var”.

Dillərin bir-birinə təsirdən bəhs edərkən onların fonetik və morfoloji qanunlarını da aydınlaşdırmaq lazımdır. Müxtəlif dillərdən bir-birinə keçmiş sözlər asan tələffüz nöqtəyi-nəzərindən bəzən dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılaraq müəyyən qədər fonetik dəyişikliklərə uğrayır və bəzən isə öz dillərinin fonetik xüsusiyyətlərini saxlayırlar. Dastanda işlənən fars mənşəli sözləri tələffüz baxımından 3 kateqoriyaya bölmək olar:

1. Azərbaycan türkcəsində oxunmuş və tələffüzünə görə fərqlənməyən fars sözləri.

Farsca tələffüz	Azərbaycanca tələffüz
Dərd	Dərd
Əgər	Əgər
Ləşgər	Ləşgər
Məgər	Məgər
Məst	Məst
Nər	Nər
Peyğəmbər	Peyğəmbər
Sərvər	Sərvər
Sərxoş	Sərxoş
Cəng	Cəng
Şəkər	Şəkər və s.

Misallardan görüldüyü kimi, fars mənşəli sözlərin bu qrupu eyni ilə Azərbaycan türkcəsinə keçmiş, olduğu kimi tələffüz olunaraq həm danışq dilində, həm də ədəbi dildə sırf türk sözlərindən fərqlənmir. Hətta bu sözlərin alınma olduğunu müəyyən etmək belə çətin olur. Yəni bu qisim sözlər öz fonetik tərkibini tam olduğu kimi saxlayaraq dastanın dilində işlənmişdir.

2. Digər qisim sözlər yazılış cəhətdən eyni ilə dilimizə keçsə də, saillərin uzunluğu fars dilində olduğu kimi tələffüz edilmir. Dastanda işlənən və demək olar

ki, eyni cür oxunan bu sözlərin Azərbaycan türkcəsindəki tələffüzü fars dilindən fərqlənir. Həmin sözlərdə bəzi saillərin vurğudan asılı olmayaraq uzun tələffüz olunmasına nəzər saldıqda bu fərq daha aydın görünür. “Fars dilində saillərin tələffüz məxrəci və keyfiyyət çalarından əlavə onların xarakteristikası üçün, həmçinin kəmiyyət əlaməti, yəni uzunluq böyük əhəmiyyətə malikdir. Saillər iki qrupa bölünür: uzun (və ya davamlı) - i, u, a və qısa (və ya qeyri-davamlı) ö, o, e. Onların kəmiyyət fərqi aydın surətdə yalnız bir vəziyyətdə olduqca qısalır, uzun saillər uzunluqlarını, demək olar ki, saxlayırlar. Bu mənada Azərbaycan türkcəsinin sailləri yalnız keyfiyyət çalarları, tələffüz məxrəclərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Fars dilində mövcud olan kəmiyyətə uzun a, i, u sailləri Azərbaycan türkcəsinin öz fonetik tərkibində yoxdur”.

Aşağıdakı cədvəldə saillərin uzunluğu baxımından hər iki dildə bəzi sözlərin tələffüz fərqi nəzər salaq:

Farsca tələffüz	Azərbaycanca tələffüz
a:bdəst	Abdest
ba:da:m	Badam
dərvi:ş:	Dərviş
di:va:n	Divan
di:va:r	Divar
zənci:r	Zəncir
kəna:r	Kənar
pərvaz	Pərvaz
rəva:n	Rovan
tir:keş	Tirkeş
fərya:d	Fəryad
həmi:n	Həmin
şi:ri:n	Şirin
da:d	Dad
da:m	Dam
pi:r	Pir
şa:d	Şad və s.

Azərbaycan türkcəsində isə bu uzunluq nəzərə çarpmır. Öz sözlərinə aid fonetik qaydaların təsiri altında digər xüsusiyyətləri itirmiş və artıq azərbaycanlaşaraq adicə tələffüz olunur.

3. Dastanda işlənən fars sözlərinin üçüncü bir qismi öz fonetik simasını dəyişərək Azərbaycan türkcəsinin daxili inkişaf qanunları əsasında onun fonetik qaydalarına tabe olan sözlərdir. Azərbaycan türkcəsində işlənən doqquz saillərdən üçünün (i, ü, ö) fars dilində olmasa, qeyd edildiyi kimi, fars dilindəki altı saillərdən üçünün (a, i, u) Azərbaycan türkcəsindən fərqli olaraq uzun tələffüz olunması və bir çox başqa fərqlər nəzərə almasa, müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan bu iki dilin bir-birindən aldıkları sözləri öz fonetik qanunlarına tabe etmələri təbii haldır. Bu qisim sözlər yalnız saillərin uzunluq və qısalığına görə bir-birindən fərqlənən sözlər deyil, eyni zamanda Azərbaycan türkcəsinin fonetik qanunlarına (ahəng qanunu, assimilyasiya, dissimilyasiya, eliziya və s.) məruz qalaraq, sailləri və hətta samitləri də əvəzlənmiş sözlərdir:

Farsca tələffüz	Azərbaycanca tələffüz
a:si:ma:n	Asiman
ba:zərqa:n	Bazirgan
ba:rqa:h	Bargah
beheşt	Behişt
bu:sta:n	Bostan
botxa:nə	Bütəxana

dərqa:h	Dərgah
dəstma:l	Dəstmal
doşmən	Düşmən
zindən	Zindan
zir-ü zəbər	Zir-ü zəbər
karva:n	Karvan
kəhna	Kəhna
kəlah	Küləh
qəma:n	Güman
qəna:li	Günah
Qənbəd	Günbəd (günbəz)
meyxana	Meyxana
mohr	Möhür
padəşah	Padşah
peşiman	Peşman
canəvər	Canavar
şəhr	Şəhər
səyebən	Seyban və s. i.a.

Ərəb qrafikası əsasında yazıya köçürülmüş KDQ-də işlənən fars mənşəli sözlərin türkcələşməsi məsələsi hələ tam həll olunmamışdır. Belə ki, bu sözlərin bəzisi əsasən əslində olduğu kimi yazılmış, eyni ilə də tələffüz olunmuşdur. Hətta bunu dəqiqləşdirmək üçün bəzən ərəb əlifbası üçün xas olan hərəkətlərdən də istifadə olunmuşdur. Məsələn, baxt, taxt, canavar və s. sözlər qısa ə sailləri ifadə edən və fəthə adlanan hərəkə ilə işarələnməyə sanki bəxt, taxt, canəvər və s. kimi oxunması hökmü verilmişdir (eyni sözlərə hərəkəsiz də rast gəlmək olur).

KDQ fars sözlərinin fonetik yazılma qanunlarına tam riayət olunmamışdır. Dastanda işlənən fars sözlərindəki türkcələşmə yazıda da müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Məsələn, bustan sözü dastanın dilində də Azərbaycan türkcəsində tələffüz olduğu kimi bostan şoklində, yəni (vav) - sız yazılmışdır (D, 24; 127). Həmpa, hiç sözlərinin dastanda Azərbaycan türkcəsində tələffüz olunan yazı forması, yəni (hampa) (D-42), (heç) (D-26; 44; 45; 117; 118; 129) kimi verilmişdir. Bu da tələffüzün yazıya hələ qədimdən təsiri ilə əlaqədardır.

Elə sözlər də var ki, onlara hər iki yazı formasında rast gəlmək mümkündür. Yəni həm əslində olduğu kimi qorx, qonah, doşmən, həm də artıq Azərbaycan türkcəsi tələffüzünə uyğun gürz, günah, düşmən kimi yazı formaları mövcuddur. Görünür, təshihçi bu sözləri Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırmağa tərəddüd etmişdir. Yaxud da dastanın yazıya alındığı vaxtda bu sözlər Azərbaycan türkcəsinin fonetik qanunlarına tabe olmasına baxmayaraq, hələ hər iki formada işlənmişdir. Yəni dastanın şifahi deyilişində bu tələffüz olmuşdur ki, yazıya da hərfor köçürülmüşdür. Bunu ərəb qrafikalı yazının orfoqrafik konservatizmi şərtləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi konservatizm ərəb mənşəli sözlərdə də özünü göstərir. Məsələn, eyb, mo-xənnət və s. ərəb mənşəli sözlərin dastanda ayıb (D-8), müxənnət (D-33) və s. kimi fonetik cəhətdən türkcələşmiş formalarına rast gəlinir.

Öz fonetik tərkibini dəyişərək Azərbaycan türkcəsinin tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılan fars sözlərinin türk sözləri olmadığını bəzən müəyyənləşdirmək çətin olur.

KDQ-də işlənən fars sözlərinin morfoloji quruluşuna gəldikdə isə burada rəngarənglik görünür. Bu baxımdan

biz onları aşağıdakı kimi qruplaşdırıb təhlil edirik: ayna, asiman, baxt, behişt, zindan, zor, güman, günah, möhür, namaz, nəvə, nişan, peşman, Rüstəm, cavan, şəhər, şikar və s. bu kimi sözlər fars dilində olduğu kimi Azərbaycan türkcəsində də sadə söz hesab olunur.

Tərkibində xana sözü olan müxtəlif komponentli sözlər (sallaxana, cəbbəxana, gərdəxxana, bütəxana, meyxana) fars dilində mürəkkəb söz kimi təhlil olunur. Lakin müasir Azərbaycan türkcəsində xana sözü şokilçiləşməyə doğru inkişafda olduğundan onları düzəltmə söz hesab edirik.

Fars dilində düzəltmə söz kimi təhlil olunan bazirgan, barı, bargah, bustan, dərgah, çeşmə, çəngöl, çirkin, canavar və s. sözlər Azərbaycan türkcəsində sadə sözdür.

İmam Əlinin epitetləri olan Şahi Mərdan (kişilər və cəsurlar şahı) və Şir-i mərdan (kişilər və cəsurlar əsləri) sözləri fars dilində olduğu kimi Azərbaycan türkcəsində də Şahmərdan, Şirmərdan formalarda mürəkkəbdirlər. Sərəçmə, zir-ü zəbər, xurd-xaş, şəbçirəq və bu qəbildən olan sair sözlər də bu minvalla təhlil olunur.

KDQ-də fars dilindən alınmalarda həm leksik, həm də semantik cəhətdən müəyyən tarixi təkamül görünür. Bu sözlərin bir qismi dastanda əslində olduğu kimi işlənir, bəziləri isə Azərbaycan türkcəsi kontekstində yeni məna kəsb edir. Ümumiyyətlə, ahna sözün mənası ya elə alınma zamanı, ya da bir qədər gec, yəni dil sistemindəki inkişaf nəticəsində dəyişir. Semantik dəyişmələr mümkün olduğu qədər də bəzən labüddür. Belə ki, ahna söz orijinalda olduğundan fərqli olaraq başqa mənalar ifadə edir. Ahna söz hər hansı əlaqə və assosiasiyalardan asılı olmayaraq dildə yaranır. Bu səbəbdən də həmin sözü verən dilin mövqeyindən, təəcəblü olsa da, məna dəyişikliyinə məruz qalmağa meyllidir. Tarixi təkamül, Azərbaycan türkcəsi şəraiti bu sözlərin yalnız semantikasına nüfuz etməklə qalmır, onların yaşamaq taleyini də müxtəlif reseptlərlə həll edir.

Həmin sözlərdən bəzilərinin semantik xüsusiyyətini nəzərdən keçirək:

Fars dilində “dələ”, “yük” mənalarında fəal işləkliyə malik olan “bar” sözü i şokilçisi artırılmaqla “bir dələ” mənasını kəsb etmişdir. Lakin Azərbaycan türkcəsində “barı” formasında işlənməyə “heç olmasa” mənasını daşıyır. Azərbaycan türkcəsinin bəzi dialektlərində qalmış əbrişim (ipək mənasında) sözü müasir fars dilində işlənməkdədir. Beyrək öz adı Boz Aygırı öyörkən işlətdiyi metaforada atın yalnız ipəyə bənzətmişdir:

“Əbrişmə bənzər sənin yəlicigin...” (D-997).

Vatikan nüsxəsində isə “əbrişim” sözü özünün Azərbaycan türkcəsindəki ekvivalenti ilə işlənmişdir: Əbrişim ipəyə bənzər sənənin yəhneçigin (V, 38).

İş mənasında olan “kar” sözü dastanda türk mənşəli qılmaq, eyləmək felləri ilə bir tərkibdə işlənmişdir: “Oğuz Dəpəgözü kar qılmadı, ürkdü qaçdı” (D-219⁴); “Ya, Tərsuzamışm sözlə Əgrəgə kar eylədi (D-254¹¹). Birinci cümlədə “kar qılmadı”, yəni heç nə (heç bir iş) edə bilmədi. İkinci cümlədə isə “kar eylədi”, yəni təsir etdi. Hazırda həmin ifadə dilimizdə “təsir etmək” şoklində işlənir. Bəzən isə kiminsə kərimə (yəni köməyi-

nə) gölmək, yaxud “filankəs kara gələn (işə yarayan) adamdır” və s. formalarda qalmışdır.

Müasir Azərbaycan türkcəsində arxaikləşən “gürz” (toppuz) sözü bir hərbi termin kimi dastandakı döyüş silahlarından birinin adını bildirir: “Mərə bazirganlar, bu ayğırı və dəxi bu yayı və bu gürzü mana verin!” (D-72¹). Bəzən sadəcə “gürz” kimi deyil, “altı pərli gürz”, yaxud “altmış batman gürz” kimi də işlənir. Yəni bu da yeni dil kontekstində şəkilçi vasitəsilə söz yaradıcılığı, bir nitq hissəsinin digərinə keçməsi, söz birləşmələrinin lüğəviləşməsi, həmin dildəki mənalarm yaranması və s. kimi üsullardan biridir. “Altı pərli gürz” ifadəsi fars mənşəli “şəşpər” sözündən kalka üsulu ilə tərcümədir. Yazılı ədəbiyyatdan başqa bu söz “Koroğlu” dastanında “şəşpər” formasından istifadə olunmuşdur:

Giziroğlu şəşpər atdı,
Şəşpər yerə keçdi, sandım.

“Canəvər” sözü dastanda da fars dilindəki kimi canlı, heyvan mənalarda işlənir: “Hər kim ol üç canvəri basa, ol qızı ana verirlər...” (D-175¹). Eyni mənaya Füzulinin dilində də rast gəlinir:

Rəfiqin olsa dilsiz canəvər, həm saxla raz ondan,
Saqın, sirin düşürmə dillərə Məneni - rüsva tək.
(M.Füzuli. Seçilmiş əsərləri, B., 1984, s.62).

Müasir fars dilində eyni mənəni kəsb edən bu söz hazırda Azərbaycan türkcəsinin ahəng qanununa uyğunlaşıb “canavar” formasına düşmüş, semantik cəhətdən inkişaf edərək “qurd” mənasında başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, KDQ-də fars dilindən alınmış bir çox sözlərlə yanaşı, onların Azərbaycan türkcəsindəki ekvivalentləri də mövcuddur. Bu müvazilik adi sinonimlik faktı deyil. Adı sinonimlik dildə üslubi məqsədə xidmət edir. Ancaq burada xalq dilinin müəyyənlişməsi zamanı hələ təəddüdün olması əsasdır. Yəni iki türk mənşəli sözdən (qızıl/altun) hərəsi bir tayfa dilinin nümunəsidir. Paralelliyin tərəflərinin mübarizəsi gələcəkdə hansı tayfa dilinin qalib çıxması ilə qətiləşəcəkdir, yaxud türk mənşəli ilə alınma vahidlərdən hansının işlənmək hüququ qazanacağı hələ məlum olmur: yazıl/biyaban, cəng/savaş. Gələcəkdə bu sözlərdən biri digərini ya sıxışdırıb çıxarmalı, ya da hər ikisi vətəndaşlıq hüququ qazanıb yaşamalıdır.

Öz türk mənşəli ekvivalentləri ilə işlənən bəzi fars sözlərini nəzərdən keçirək:

asiman//göy, behişt//cənnət (ər.)/uçmaq, dərd// bün, didar//görmək, düşmən//yağı, zəxm//yara, zor/güç, kar//iş, köhnə//əski, külah//börk, günah//suç, leş//ölü, ləşgər//çəri, məst//əsrük, pəhləvan//bahadır, pır/qoca, sipər//qalxan, tır//ox, xub//yaxşı, cəng/savaş, şikar//ov və s.

KDQ-də işlənən fars dilindən alınmalarla onların Azərbaycan türkcəsindəki ekvivalentləri arasında uzun müddət davam edən mübarizə getmişdir. Bu mübarizədə bəzən bir sıra türk sözləri məğlub olaraq fəal işləklərdən düşmüş və fars sözləri vətəndaşlıq hüququ qazanmış, bəzən isə əksinə, sırf Azərbaycan sözləri qalib gəlmiş, fars sözlərini sıxışdırıb çıxarmış, yaxud bu sözlərin hər ikisi vətəndaşlıq hüququ qazanaraq yaşamaqdadır.

Eldar Pirişev

FARUQ SÜMƏR (1924 - 1995, Türkiyə) - tarix elmi, prof.

“XVI əsrdə Anadolu, Suriya və İraqda Oğuz boylarına mənsub təşəkkülər” mövzusunda yazdığı əsərinə görə tarix elmləri doktoru (1950), “Qaraqoyunlular” əsərinə görə dosent (1955), “Oğuzlara dair dastanın mahiyyəti” adlı elmi araşdırmasına görə isə professor (1963) adlarına layiq görülmüşdür.

“Oğuzlara dair dastanı mahiyyətdə əsərlər” (1963), “Oğuzlar” (1967), “Türk dastanları” (1990), “Dədəm Qorqud dastanları” (1992) və s. əsərlərində qorqudşünaslığın mühüm problemləri ilə bağlı dəyərli mülahizələr söyləmişdir.

Onun Əhməd Uysal və Varren S. Valker ilə birgə tərcümə etdikləri “Dədəm Qorqud kitabı” əsəri iki dəfə ABŞ-da ingilis dilində nəşr edilmişdir (1972, 1992).

Əsərləri:

Dede Korkut Kitabına Dair Bazi Mulahizeler. İst., 1952.

Türk Destanları - Ergenekon Destanı. İst., 1992.

Uygurca Oğuz Destanı. İst., 1992.

The Book of Dede Korkut (A Turkish Epic). Translated into English and Edited by F.Sümer. Ahmet Uysal, W.Walker, 1972; 1992.

Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boyu Teşkilatı - Destanları. 2 baskı, Ankara, 1972.

Oğuzlar. B., 1992.

FATİMƏ - Məhəmməd ə.s.-m qızı, Peyğəmbərin əmisi oğlu Əlinin zövcəsi, Həsən və Hüseyin anası. KDQ-nin müqəddiməsində adı çəkilir

FƏYZULLAHİ HÜSEYN ŞÖHRƏTİ VAHİD ƏLİ OĞLU (1952, İran) - şair, ədəbiyyatşünas, nəşir.

"Koroğlu" və "Dədə Qorqud" kimi ədəbi-bədii jurnalların nəşrinə başlamış, az müddətdə hər iki jurnal (uzun ömürlü olmasa da) İranda azərbaycanlılar arasında böyük nüfuz qazanaraq oxucu kütləsi arasında geniş yayılmışdı.

FƏRMAN - “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı.

1997 il aprelin 20-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin qeyd olunması məqsədilə Dövlət Komissiyası yaradılması haqqında 574 sayılı fərman imzalamışdır. Fərmanda 1300 il öncə formalaşmış “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının Azərbaycan xalqının mənəvi-mədəni irsinin mühüm qaynaqlarından biri olması, Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən möhtəşəm bir abidə kimi xüsusiyyətlərinə görə dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olması vurğulanmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutduğunu, onun yubileyinin Azərbaycan xalqının, bütün türk xalqlarının qədim və zəngin mədəniyyətinin təbliğinə xidmət edən beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olduğunu nəzərə alaraq bu möhtəşəm epik abidənin 1300 illik yubileyinin hazırlanması və layihəni keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəliyi ilə Dövlət Komissiyası yaradılması qərara alınmışdır.

Komissiyanın tərkibinə Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini Elçin Ələndiyev (sədr müavini), Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti Fəramoz Maqşudov (sədr müavini), Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anar Rzayev (sədr müavini), Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vəsil Talıbov, Bakı şəhəri İcra Hakimiyyətinin başçısı Rəfael Allahverdiyev, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatı Humanitar siyasət şöbəsinin müdiri Fatma Abdullazadə, Azərbaycan Respublikasının xarici işlər, təhsil, mədəniyyət, mətbuat və informasiya nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkətinin sədri, Qafqaz müsəlmanları idarəsinin sədri və eləcə də, görkəmli elm, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət xadimləri - xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ədəbiyyat, dil və incəsənət bölməsinin akademik-katibi Bəkir Nəbiyev, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Kamal Talıbzadə, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru Ağamusa Axundov, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Yaşar Qarayev, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktor müavini Məmməd Adilov, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Şərqişünaslıq İnstitutu direktorunun müavini Gövhər Baxşəliyeva, Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun sədri Kamal Abdullayev, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri Tofiq Quliyev, Azərbaycan Kinematografıqlar İttifaqının sədri Rüstəm İbrahimbəyov, Azərbaycan Musiqi Xadimləri İttifaqının sədri Fərhad Bədəlbəyli, Azərbaycan Rossamlar İttifaqının sədri Fərhad Xəlilov, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin sədri Hacı Hacıyev, Azərbaycan Teatr Xadimləri İttifaqının sədri Həsənağa Turabov, Azərbaycan Memarlar İttifaqının prezidenti İlham Əliyev, “Azərkinovideo” İstehsalat Birliyinin sədri Oqtay Mirqasımov, “Azərbaycan” nəşriyyatının baş direktoru Nazim İbrahimov, Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru İsa Həbibbəyli, Həsən bəy Zərdabi adına Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutunun rektoru Mübariz Yusifov, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun baş elmi işçisi Şamil Cəmşidov, Məmmədəmin Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri Kamil Vəliyev daxil olmuşlar.

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi yanında YUNESKO üzvü Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasına “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə BMT-nin YUNESKO təşkilatına müvafiq qaydada müraciət etmək tapşırılmışdır.

Dövlət Komissiyasının daha səmərəli fəaliyyəti üçün üç nəfərdən ibarət işçi qrup yaradılmışdır.

FƏRZƏLİBƏYOV MƏRAHİM FƏRZƏLİ OĞLU (1949, Azərbaycan Resp.) - Quruluşçu rejissor, əməkdar incəsənət xadimi.

Bir çox klassik və müasir dram əsərlərinə səhnə ömrü verən KDQ əsasında yazılmış N.Xəzrinin “Torpağa sancılmış qılınç” pyesinin də rejissorudur.

FƏRZƏLİYEV ƏJDƏR ƏLİŞ OĞLU (ƏJDƏR FƏRZƏLİ) (1937, Azərbaycan Resp.) - yazıçı, jurnalist.

KDQ-nin elmi-publisistik üslubda təbliği və tədqiqi ilə məşğul olur.

Əsərləri:

Dədə Qorqud yurdu. B., 1989.

Dədə Qorqud yolu. B., 1995

Ana kitabımız KDQ. B., 1988

Dədəm Qorqud Amerikada. B., 1990.

El dərdini ozan bilir. B., 1992

Dədəm Qorquddan Tağıyevə qədər. B., 1984

FİZİKİ KAMİLLİK - Türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu KDQ fiziki tərbiyə motivləri ilə olduqca zəngindir. Eposda qəhrəmanların şücaəti, dözümlü, cəsurluğu, cəzakar güc və qüvvəti, bilavasitə onların kamill fiziki tərbiyəsi ilə sıx bağlıdır. Keşməkeşli həyat yolu keçmiş Oğuz igidlərinin qətiyyətlilik, inadkarlıq, təkidlilik və s. kimi əxlaqi-iradi keyfiyyətləri onların fiziki mədəniyyət səviyyəsinin zəminində təşəkkül tapmışdır. Tarix təsdiq etmişdir ki, qəhrəmanlığı yarıdan ən vacib amillər böyük qüvvə, mətin iradə, güclü xarakter, habelə bədənin fiziki-cismani cəhətdən yetkin və kamill olmasıdır.

Qəhrəmanlıq eyni zamanda insan varlığında təbii ehtiraslardan ən güclüsü olub, yüksək amal və məqsəd, böyük qayə və gözəl həyat uğrunda, misilsiz hünər və mübarizə zərurətindən yaranmış fəvqəlbəşər bir keyfiyyətdir. Təsədüfi deyil ki, KDQ boylarının hər birinin sonunda Dədə Qorqud gəlib qopuz çalır, ya ad qoyur, yaxud da bir xeyirxah məsləhətçi kimi xeyir-dua verir. Və bu alışıların böyük bir qismi Oğuz igidlərini mərdliyə, zəfər çalmağa yönəldən, bir sözlə, qəhrəmanlığa səsləyən tövsiyələrdən ibarətdir: “Çaparkən ağ-boz atın bürüməsün!”, “Çalışanda qara polat uz qılınç gödölməsün!” “Dürtişərkən ala göndərin ufanmasun!” (D-35⁶)

Oğuz igidləri özlərini öyərəkən “Alp ərə qorxu vermək eyib olur”, “Yalnız igid alp olmaz”, yaxud “Ər ərddən adını yaşırmaq eyib olur” kimi qiymətli aforizmləri işlədirlər ki, bu da yuxarıdakı fikri təsdiq edir.

Dastanın hər boyunda biz hərbi fiziki xarakter daşıyan elementlərin gənclərə aşılmasının şahidi olur. Oğuzda yay çəkməyən, ox atmayan, qılınç çalmayan, gürz vurmayan, at çapmayan, ov etməyən, bir sözlə, hərbi-fiziki təlim görməyən ər, igid sayılmır. Ata-ana, el-oba belə övladla öyünmür, ona arxalanmır. Oğuz elinin baş sərkərdəsi Qazan xanm öz sarayında, el məclisində oğlu Uruza baxıb ağlaması Uruzu narahət edir. Uruz atasının ona baxıb ağlamasının səbəbini soruşduqda, Qazan xan oğluna deyir:

“On altı yaşladın...

Yay çəkmədün, ox atmadın...

Qanlı Oğuz içində çöldi aşadın”. (D-125¹)

“Duxa qoca oğlı Dəli Domrul boyı”nda da homin fikrin davamını görürük. Fil güclü oğlunun fiziki qüvvə və dözümlüdən fərəhlənən ata onun Əzrail ilə savaşdan çəkinmədiyini belə təqdir edir: “Doğduğum doquz buğa öldürdüyüm, aslan oğul!” (D-163¹)

“Dirisə xan oğlı Buğac xan boyı” liziki təkmilləşmə baxımından olduqca maraqlıdır: “Oğlan yumruğıyla buğanın alınına qıya tutub çaldı... Oğlan yenə buğanın alınına yumruğıyla qatı urdı... Buğa ilə oğlan bir homlə

təsnifatı həm keyfiyyət, dəqiqlik, həm də kəmiyyət baxımından təzələməlidir. Yanaşma mövqeyindən asılı olaraq bu prinsiplərdən birini ön plana çəkmək və ya paralel şəkilə epik mətnə təbiiyyət etmək olar.

Epik mətnlərdən götürülən nümunələr əsasında formulun funksiyasına, mahiyyətinə diqqət yetirək.

Müxtəlif baxımlardan hər eposun özü üçün maraqlı olan tipik epik formullardan bir neçəsini illüstrativ şəkildə təqdim edirik:

"Ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan tökməsə ad qoymazlardı (KDQ, 43) (sentensiya-formul) və s.

Gözüm gördü, könlüm sevdi (KDQ, 100 və s.) (sentensiya-formul)

Yum verəyim, xanım" (KDQ, 68 və s.) (ritual-formul).

Bəli xitab (1), ömr (6), sual (5,7), zaman kəliməli MSB-lərdən (2,3,4) ibarət olan bu formullar (5,7) yarımitorik sual kimi işlənsələr də, onların sual informasiyası itmir və çox vaxt elə birbaşa cavab da onunla birləşir (11).

Söz-formul və müqayisə-formullar poetik sintaksisin predmetinə daxil olmasa da, onların formul mövqeyi sintaktik vahidlərdən zəif deyil. Belə ki, təkcə KDQ-də işlənən əlliyə kimi müqayisənin, yetmiş altıya kimi söz-formulun tipik nümayi sayılan metaforanın bəzisi epik məndə formul funksiyasını yerinə yetirir.

Başlanğıc formulu məndəxili fiqur kimi də təhlilə cəlb oluna bilər. Bunu da qeyd edək ki, bu tipli sual cümlələri yalnız başlanğıc deyil, həm də keçid formuludur. Mətləbdən-mətləbə, motivdən- motivə, məndən mətnə keçid üçün də bu formullardan geniş istifadə olunur.

Başlanğıc formulları epik məndə süjetin şəxslənməsi, obrazların çoxalması, bir növ kompozisiyanın mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq işlənir, söz sözə, əhvalat əhvalata calanır, rəbət olunur. Bu məqamlarda işlənən formullardan bəzisinə diqqət yetirək:

1. Baş ötrü, gün doğru (KDQ, 52).

2. Bunun üzərinə on altı il keçdi (KDQ, 53).

Bu keçid formulları öz variantları da nəzərə alınmaqla əsas funksiyalarını müxtəlif sintaqmatik xətlər üzrə yerinə yetirirlər. Zamanda və məkanda dəyişməni nəzərdə tutan yol-səfər semantikasi sadə cümlənin ritmik konfigurasiyaları ilə müşayiət olunur. Bu tipli formullar Azərbaycan nağıllarında geniş şəkildə işlənir. Bir sintaktik koddan digər sintaktik koda keçidi (musiqidən sözə) bildirən, eləcə də zaman keçidini bildirən formulların sayını xeyli artırmaq olar, ancaq məqsəd epik mətnləri formul baxımından tam təsvir etmək olmadığı üçün sintaqmatik prinsipin sonluq bildirən formul növü üzərində dayanmaq olar. Sonluq formullar yalnız böylərin, qolların və ümumən epik mətnlərin qurtaracağında deyil, motiv hüdudunda, süjetin müəyyən məqamlarında, başqa sözlə desək, mikro-mətnlərin son ucunda da işləyə bilər.

Örneklərə diqqət yetirək:

Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun!

Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun!

Haqq yandıran çirəğin yana dursun!

Qadir Tanrı səni namərdə möhtac etməsin! (KDQ, 26)

Yum verəyim xanım!... (KDQ, 68)

Sonluq-formullar əsasən mürəkkəb sintaktik bütövlərle ifadə olunur.

Epik formullardan danışarkən onların linqvistik və semantik təsnifi haqqında bir neçə təcrübə xarakter daşıyan qeydimizi bildirmək istərdik.

Epik mətnlər yaranma tarixi və dəyişmə-inkışaf qanunauyğunluğu baxımından eyni olmadığı üçün KDQ Oğuznamələri ilə "Koroğlu" eposunu və ya məhəbbət dastanlarını, yaxud digər türk xalqlarının eposlarını birləşdirən formullar tapmaq, başqa sözlə desək, bir dil ailəsi üçün universal formul sistemi yaratmaq praktik cəhətdən çox çətinidir. Çünki "Manas"ın önəmsi öz formula sistemini yaratdığı kimi, KDQ-nin də önəmsi-tarixi inkışafı özünə uyğun formul biçimləri yaratmışdır.

Epik mətnlərin formullarının qədim yazılı ədəbi nümunələrlə müqayisəsi də maraqlı aspekt kimi özünü göstərir.

Orxon-Yenisey abidələri tarixi-epik hekayələr kimi bədii ünsürlərə malikdirsə, KDQ başdan-baş bədii sistem əsasında qurulub müxtəlif zamanların tarixi-sosioloji əlamətlərini özündə yaşadır. Orxon-Yenisey abidələri öz dövrünün ədəbi-tarixi sənədidir və bu abidələrin müəllifləri dildə hazırlanmış klişe-formullardan yerli-yerində istifadə etmişlər. KDQ-ni daha çox tarixi-filoloji aspektdə təhlil edən S.Əliyev "Dədəm Qorqud" kitabında anaxaqanlıq tarixinin izləri" adlı məqaləsində aşağıdakı formulları qarşılaşdırmışdır.

KDQ - Qədim türk run yazıları

Qadımın ana qadın ana - Ögim qatun

Ana haqqı - Tanrı haqqı - Umay teq ögim qatun

Xan baba, qadın ana - qanım qağanıq, ögim qatunuq qız kişi gəlin kişi xatun kişi anam kişi qız oğlan - dişi kişilər

qızım-gəlinim - qız oğlan qız-gəlinlərim

qaza bənzər qızım gəlinim bunlu oldu - silik qız oğlan kün bolu

Bir neçə tipik sintaktik biçimdə üslubi-poetik formullara diqqət yetirək:

"Sağdakı şadapıt böylər, soldakı tarkat, buyruk böylər. Otuz tokuz Oğuz böyləri, xalqı. Bu sözümlü yaxşıca eşidin. (Kül Tiqin abidəsi).

Sağda oturan sağ böylər, solda oturan sol böylər. Eşikdəki inaqılar, dibdə oturan xas böylər. Qutlu olsun dövlətiniz! (KDQ)

Görür gözüm görməz tək

Bilir bilgin bilməz tək boltu...

("Kül Tiqin") abidəsi

Görür gözüm görməz kimi, bilir

bilgin bilməz kimi oldu (KDQ)

Yazıçı Anar "Dədə Qorqud dünyası" adlı əsərində aşağıdakı parçanın sonralar qəliblənmiş aşığı şəri biçimlərinə çox yaxın olduğunu yazır:

Apul-apul yürüşündən,

Aslan kimi duruşundan,

Qanrıhban baxışından

Ağam Beyrəyə bənzərdirdim ozan səni

Sevindiridin, yerindirmə ozan, məni (KDQ).

Müxtəlif sintaktik biçimlərdə olan aşağıdakı üslubi-poetik formullar da maraqlıdır:

"Bilgü Tonyuku mən özüm" ("Tonyukuk" abidəsi)

"Mən Dədə Qorqud" (KDQ)

Közüm bolso körqönüm" ("Manas" 146)

"Görür gözüm aydın" (KDQ 67)

Söyyah Qorqud ölür boldun imdi bilgil...

Karvan getdi. Kəp gec qaldın, yola girdin

("Şöcəreyi-torakım")

İlanı dediyim böy orankor? Dünya mənim deyənkor?

Onlar dedi bu dünyaya gəlib keçdi. Karvan kimi qondu, köçdü. Qeol aldı, yer gizlədi, fani dünya kimi qaldı? Gəlimli - gedimli dünya! Son ucu ölümlü dünya! (KDQ, 83)

Bir parçanın müqayisəsi də yerinə düşərdi.

"KITABI-DƏDƏ QORQUD" - "OĞUZNAMƏ" (YAZIÇIÖGÜLÜ ƏLİ)

On min ördən xatı gördümsə, oyanım dıdın.	Min ördən gördüyümdə mən Qazan bıyıq budım.
Yigirmi min ördən gördümsə, yılmadım.	Beş min ördən gördüyümdə mən Qazan boşamadım.
Otuz min ördən gördümsə, ota saydım.	On min ördən gördüyümdə öyümüm demədim.
Qırx min ördən gördümsə, qıya baxdım.	Yigirmi min ördən gördüyümdə vermədim.
Əlli min ördən gördümsə, əl vermədim.	Otuz min ördən gördüyümdə otanmadım.
Altmış min ördən gördümsə, ayışmadım.	Qırx min ördən gördüyümdə qıpınmadım.
	Əlli min ördən gördüyümdə əl vermədim.
	Altmış min ördən gördüyümdə alpm demədim.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz misallarda gördüyümüz kimi, Orxon-Yenisey abidələrində də KDQ-də olduğu saraq təkrar sistemi dilin bütün səviyyələrində özünü uyğun ekvivalent vahidlərin nümunəsində göstərir:

fonetik səviyyədə — alliterasiya

morfoloji səviyyədə — morfəmlərin təkrarı

leksik səviyyədə — qoşa sözlər, anafora və epifora

sintaktik səviyyədə — ritmik-sintaktik paralelizm

Türkdilli xalqların qədim ədəbiyyatı üçün, sözün magik qüvvəsinə inamı şərh etmək üçün və nəhayət, qədim türk şerinin genezisini öyrənmək üçün təkrarlar sisteminin linqvopoetik funksiyası həlledici rol oynayır.

Məhz bu təkrarlar sistemi formulların fəaliyyət dairəsini spesifik şəkildə müəyyənləşdirən amil kimi çıxış edir.

Kamil Vəli Nərimanoğlu

FRANSIZ DİLİNDƏ KDQ 1998 ildə şərqşünas, türkoloq Lui Bazon və Fransa Kollecinə Araşdırma laboratoriyasının direktoru Altan Kokalp tərəfindən tərcümə edilərək "Qalimar" nəşriyyatında çap edilmişdir. Kitaba çağdaş türk romançısı Yaşar Kamal ön söz yazmışdır.

Fransız dilinə bu əsər Drezden və Vatikan nüsxələri istifadə edilməklə tərcümə edilmişdir. Tərcümə prosesində Türkiyədə nəşr olunmuş Dədə Qorqud kitabları da yardımçı material kimi istifadə olunmuşdur. Kitabın giriş məqaləsini L.Bazon, "Köçəri şüuru" adlı məqaləni isə A.Kokalp yazmışdır. Ön sözdə Y.Kamal gəmelik illərində Torus, Çukurova tərəflərdə aşığılardan eşitdiyi dastanlar və Dədə Qorqudla bağlı əfsanə və rəvayətlərdən söz açır. Müəllifə görə, KDQ-nin üç boyunun qəhrəmanları Bamsı Beyrək, Topogöz, Dəli Domrulla bağlı Anadolu da çoxlu rəvayətlər yaşamaqdadır. Ancaq Y.Kamal KDQ ilə heç bir əlaqəsi olmayan kürd aşığılarından və kürd dastanı "Meme Alan"dan da söhbət açır.

Tarixi hadisələrə baş vuran L.Bazon Göy Türk kağanlığının süquta uğramasında uyğurlarla yanaşı, oğuzların da böyük rol oynadığını qeyd edir. Müəllif oğuzların qərbə doğru köç etmələrini qırğızların hakimiyyətə gəlməsindən sonrakı dövrə aid edir. Giriş mə-

qaləsində Anadolunun Səlcuqlar tərəfindən işğalı, böyük Səlcuqlu dövlətinin qurulması, Oğuz boylarının rolu şərh edilir. Avropa tarixşünaslığında yanlış olan Azərbaycanın türkləşməsi problemi eyni ilə L.Bazonun məqaləsində də təkrarlanır. Müəllif Azərbaycanın türkləşməsini Səlcuq axımları ilə bağlayır. L.Bazonun özünün də qeyd etdiyi kimi Səlcuqlardan, Ağqoyunlulardan danışmasının başlıca səbəbi KDQ-ni formalaşdıran tarixi hadisələrin mənzərəsini fransız oxucusu üçün aydınlatmaqdır. L.Bazona görə, KDQ fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətlərinə görə XVI yüzillikdə Doğu Anadolu da Azərbaycan da danışılan dil əsasında formalaşmışdır. Təbii ki, o, KDQ boylarının xalq danışığı dilində yazılması fikrini müdafiə edir.

A.Kokalpa görə, Oğuz etnonimi və siyasi sistemi Göytürk yazılarından məlumdur. O da L.Bazon kimi 9 oğuzlardan, göytürklərdən və Göytürk Kağanlığı dövründə oğuzların siyasi rolundan danışır. Ancaq L.Bazonun fərqli olaraq müəllif uyğurların hakimiyyətə gəlməsi ilə əski türk sistemində heç bir şeyin dəyişmədiyini vurğulayır. O, bunun əsas səbəbini uyğurların dil, mədəniyyət, din, sosial-siyasi konsepsiya baxımından göytürklərlə eyni olmağa görə. Qırğızların hakimiyyətə gəlməsi ilə əski dövrün dəyişməsi baş verir. Uyğurlar indiki Çin Türkiyəsinə, oğuzlar isə qərbə doğru köç edirlər. Müəllif bunun tarixi-ictimai, siyasi-ideoloji səbəblərini açıqlayır. KDQ qəhrəmanlarından danışan A.Kokalp bunların XI yüzillikdə İslamı qəbul etmiş oğuzlar olduğunu bildirir.

Dövlət sisteminə toxunan müəllif yanlış olaraq köçərilərin dövlətini stabil olmayan, daha çox çevriliş xarakteri daşıyan sistem adlandırır. Ona görə köçərilərdə tayfa başçıların hakimiyyəti xanın hakimiyyətinə daha stabildir. Qohumluq sisteminin ana xətti üzərində qurulmasını türklərin tarixi keçmişinə nəzər salmaqla araşdıran A.Kokalp bunların KDQ-də dərin iz buraxdığını yazır. Qadınların KDQ boylarında azad sevgiyə üstünlük verdiyini, evlənmə aktının əsasında qarşılıqlı məhəbbətin durduğunu yazır. Bu məqalədə müəllif İslam dininə oğuzların münasibəti, oturaqların dövlət önəmsi və bunların köçəri hakimiyyətdən fərqli tərəfləri, Qorqud obrazının tarixi-filoloji açıqlaması, Qorqud sözünün etimoloji izahı və s. üzərində ayrıca durur. Ancaq nədənsə o, İslam dinindən yazarkən doğru yol, təmiz inam kimi ifadələri dırnaq arasına verir. Müəllif KDQ-nin coğrafiyasını Qara dənizlə Xəzər dənizi arası olduğunu bildirir. Oğuzların üzərində İslam mədəniyyətinin hakim olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir. KDQ-də əsas savaşı müsəlman oğuzlarla xristian gürcü, yunan, abxazlar arasında gedir.

Kitabda xəritə, ərəb alimi Əl-Cahiz türklər haqqında fikirləri də verilmişdir.

Kitabın sonunda bəzi söz və ifadələrin qarşılaşdırılaraq açıqlaması verilmişdir. Tərcümə yüksək səviyyədə, orijinala maksimal dərəcədə yaxın edilmişdir. Mətnin strukturunda şer, nəsr özəklənmişini saxlamaqla mütərəcimlər oğuznamələrə yaxşı bələd olduqlarını bir daha göstərmişlər.

Ficuli Bayat

FÜZULİ BAYAT (GÖZƏLOV FÜZULİ XEYRULLA OĞLU) (1958, Azərbaycan Resp.) - türkoloq, folklorşünas, fil. e. d.

Daşkənddə "Azərbaycan sehrli nağıllarının strukturu" adlı namizədlik (1990), "Oğuz dastanı: tarixi-mifoloji kökləri, təşəkkülü, spesifikasiyası" (1997) doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Oğuz dastan mədəniyyətini, həmçinin təkkə ədəbiyyatını öyrənərəkən həmişə bədii qaynaq kimi KDQ-

yə müraciət etmişdir. Elmi yaradıcılığının böyük hissəsini oğuznamələr, həmçinin KDQ-nin etnik-mədəni sistemdə yeri, rolu, funksiyası təşkil edir.

Əsərləri:

Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı, B., 1993.

Dede Korkut destanlarında Kaos-Kosmos qarşılaşmasının epik variantı. "Bilge", güz 18, Ankara, 1998.

GECƏLİK - Qadın baş geyim tipinin ən qədim növlərindən biri olmuş, sonralar tədricən aradan çıxmışdır. Görünür, oğuzların yüngül konstruksiyası, səyyar evlərdə keçən elat məişəti soyuq vaxtlarda qadınların gecələr başlarına xüsusi olaraq örpək bağlamalarını labüd etmişdir:

"Ağam Beyrək gedəli bizə ozan gəldüğü yox,
Əgnimüzdən qaftanımız aldığı yox,
Başımızdan gecəligimiz aldığı yox" (D-106¹²).

GƏLİN - KDQ boylarında qız-gəlin ifadəsi çox işlədilir. "Ağca üzülü", "Qaza bənzər" qız-gəlinlər boylarında vəsf edilir. Dirsə xan öz oğlunu tanımadan ona nələri itirdiyini deyir: "Ağ yüzülü, ala gözlü gəlinlər gedərsə bənim gedər. Sənim də içində nişanlı varsa, yigit, degil mana". (D-32¹²)

"Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda Selcan xatun Qanturalı ilə birlikdə vuruşub düşmənlərə qalib gəlirlər. Qanturalının ata-anası oğullarını vədələşdikləri yerdə tapa bilmədikdə onu gəлиндən xəbər alırlar:

"Ağız-dildən bir qaç kəlmə xəbər mana!
Qara başını qurban olsun, gəlin, sana!" (D-194¹²)

İgidlərin başına qoza goldikdə elin qız-gəlinləri "ağ çıxarıb, qara geyinirlər".

Banıçiqök Beyroyin qayıtması xəbərini qayımasına, qayımasına çatdırmaq məqsədilə çaparaq gedir. Beyroyin ata-anası ona belə bir müraciət edirlər:

"Dilün için öləyin, gəlinçigüm!
Yoluna qurban olayın, gəlinçigüm!
Yalansa bu sözlərin, gerçək ola, gəlinçigüm!" (D-117¹¹)

Ümumiyyətlə, dastanda qız-gəlinə məhəbbət, onların təəssübünü çökmək, onları müdafiə etmək hissi çox güclüdür. "Gəlin" sözü həm də "böylə gəlin" ifadəsi ilə birgə işlədilir, bəzən qız mənası verir. Boyu uzun Burla xatun oğlu Uruzun ösir aparıldığını görəndə acı göz yaşları tökür, öri Qazana deyir:

"Qalın Oğuz içinə girəm, derdim
Ala gözlü gəlin alam, derdim" (D 139¹³).

GƏNCƏ - KDQ-də X boyda rast gəlinən yer adı. "Oğuzdan köç cəldi, Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdu..." (236¹⁰).

Şimali Azərbaycanın Bakıdan sonra ən qədim və ən böyük şəhəridir. Kiçik Qafqaz dağlarının şimalda ovalıq ilə birləşdiyi yerdə. Gürcüstanın sağ qollarından Gəncə çayının hər iki sahilində dəniz səviyyəsindən 445 m. hündürlükdə və Bakı-Batım dəmir yolu üzərindədir. Strabonun coğrafiyasında Gəncə şəhərinin adı çəkilir. Bəzi orta əsr müəllifləri də qədim Gəncənin vaxtilə Mosul hökmdarı Məhəmməd ibn-Xalid tərəfindən salındığını yazırlar.

Şəhərin adı bəzəndə də fikirlər müxtəlifdir. Ganzax, Qanzax, Qanzak kimi qaynaqlara daxil olmuş Gəncə adının mənası ilə bağlı vaxtilə Yakut əl-Həvəvi, M.Kalankatuylu, sonrakı yüzilliklərdə İ.Şopen, V.M.Mironski, V.V.Bartold, N.Piqulyevskaya və onlara digər alimlərin fikirləri məlumdur.

Araşdırıcılar Gəncə adının Midiya mənşəli olub, "Kauz" sözündən alındığını, sonralar farslara keçdiyini, həmçinin rəvayətlərə əsaslanaraq Gəncənin "Gəncə yer" anlamı ilə bağlı olduğunu söyləyir, hətta Pəhləvi sözü olub hökmdarların xəzinələrinin saxlandığı şəhər - mənasında "Gənc" sözü ilə eyniləşdirirlər.

N.Piqulyevskayanın fikrincə, islama qədər Gəncənin adı "Sxiz//Şiz" olmuşdur.

Şimali və Cənubi Azərbaycanda və digər ərazilərdə Gəncə söz tərkiblərində müxtəlif mə'nalar bildirir. Quzey Azərbaycanın Daşkəsən, Xanlar rayonları və Gəncə şəhəri ərazisində çay, Ordubad yaxınlığında, şimali Qafqazda-Nalçik şəhəri yaxınlığında çay və göl, Qazaxıstanda göl, çay, Dağıstanda çay və aul Gəncə adını daşıyır.

M.Kaşğarlı Gəncə tayfasının adını çəkir və qıpçaq soyundan olduğunu yazır.

Gəncə XII əsrin ən gözəl, varlı və abad şəhərlərindən sayılmışdır. Həmdulla Qəzvinli Gəncəni şərqin ən abad və gözəl şəhərləri ilə müqayisə edərək yazırdı: "...Aranda- Gəncə...".

Gəncə XII əsr zəlzələsindən tamamilə dağılmışdır. Qaynaqlardan aydın olur ki, bu zəlzələdə şəhərin 300 minə yaxın əhalisi həlak olmuş, üstəlik də gürcü çarı Dmitrinin (1125-1154) başçılığı ilə gürcü feodalları hücum edərək Gəncəni talamış, zəlzələdən salamat

qalmış əhaliyə amansız divan tutmuş və bir çoxlarını əsir almışlar. Bu zaman öldürülmüş qənimətlər sırasında Gəncə qapısının bir tayı Gürcüstanı aparılmış, indi də Kutaisidə Gelati monastırında saxlanılır.

Gəncə XII əsrdə zəlzələdən sonra yenidən bərpa edilmiş və tez bir zamanda sərətilə abadlaşaraq XII əsrin sonu. XIII əsrin əvvəlində yenə də Azərbaycanın böyük mədəni-siyasi və iqtisadi mərkəzi olmuşdur. Şöhrətli şairlər Gəncədə yaşamış və şah əsərlərini yaratmışlar.

XVIII əsrin ortalarında Gəncə xanlığı yaranmışdır. Bu xanlıq Azərbaycanın digər feodal xanlıqları ilə, Şəki, Qarabağ, İrəvan xanlıqları, Şəmsəddin sultanlığı və Gürcüstanla həmsərhəd idi.

Gəncə İpək yolunun üzərində mühüm ticarət mərkəzlərindən biri idi. Gəncə xanlığının ilk xanı Ziyarət-xanaoğulları nəslindən olan II Şahverdi xan (1747-1760), sonuncu xanı isə Cavad xan olmuşdu. Gəncənin sonuncu fəaliyyət tarixi Cavad xanın dövrü ilə bağlıdır.

Bu dövr Çar Rusiyası ordularının Azərbaycanda qanlı qırğınlar törətdiyi dövr kimi tarixdə qalıb.

21 noyabr 1803 ildə çar qoşunları Gəncəyə hücum edib. Uzun sürən qeyri-bərabər qanlı vuruşmadan sonra Milli müqavimətin başçısı Cavad xan (1804) öldürülür. Gəncə xanlığı ləğv edilərək Rusiyaya birləşdirilir. Az keçmədən Gəncə adı Yelizavetpol adı ilə, 1920 ildən sonra S.M.Kirovun adı ilə əvəz edilir. Ancaq 1990 ildə Azərbaycan xalqı öz milli müstəqilliyinə və azadlığına nail olduqdan sonra iki əsr davam edən bu tarixi ədalətsizliyə son qoyuldu və Gəncə şəhərinin adı yenidən bərpa olundu.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl. I c. B., 2000.

Kırzioğlu M.F., Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952. Altman M. XII əsr Gəncə zəlzələsi haqqında (Nizami almanaxı), I kitab, 1940.

İsmayilov M. Azərbaycan xalqının yaranması. B., 1995.

Krinski A.M. Nizami i eqo sovremenniki. B., 1981. X.Mirzazade Ç. Toponim Azerbaydjana v srednevekovix arabskix qeoqraficeskix istoçnikax. B., 1988. ASE. B., 1982, c.VI.

GÖKCƏ DAĞ - KDQ-də IV boyda adı çəkilir. Qazan xanın ov səfərinə çıxdığı Cızıqlar, Ağlağanla yanaşı kafir sərhədləri hesab edilir: "Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağanla, Göğçə atğa aluban çıxayın" (126).

M.F.Kırzioğluya görə Axalsix yolu üzərindən dövlət sərhəddi keçən Ağbaba yaylasında Çivinli kəndinin şimalında olan dağın adıdır. Hündürlüyü 287 m-dir. Bu dağ Türk qaynaqlarında və KDQ-də Gökçə dağ adlanır.

Gökçə dağ, Cızıqlar. Ala Dağ bir-birinə yaxındır. Vaxtilə bu ərazidə yaşayan aborigen azərbaycanlılar arasında bu dağ həm Göy dağ, həm də Göy dağlar adlanmışdır. Göy dağ Çıldır gölünün şərqindədir. Axalkölk ərazisindəki Mingöllər sıra dağlarına aiddir. Otlaqlarla zəngin, göz oxşayan, gözəl yaylası var.

Gökçə gölün şimal-qərbində ohatə edən dağlara da Gökçə dağlar deyilib. Bundan başqa, bir yanı Kəlbəcər dağları, bir yanı Qazaxla sərhədlənən qədim mahallar qədimdən Gökçə mahalı adlanır.

Gökçə mahalı Azərbaycanın aşıq sənətinin, folklorunun beşiyi olmuşdur. Burada Dədə Əli, Aşıq Ələsgər,

Aşıq Nəcəf, Xəstə Bayramlı kimi el sənətkarları yaşayıb, aşıq sənətini yüksək zirvələrə qaldırmışlar.

Ancaq həmin ərazilərdə yaşayan Azərbaycan türkləri bu yerlərdən silah gücünə qovulub çıxarılmışdır, dinc əhalinin qanını tökmüşdür.

"Gög" derivatı türkdilli xalqlar arasında tarixən ən geniş yayılmış leksik vahiddir. Türkmənstanda Aşqabad, Vekilbazar, Blötön, Marı rayonlarında Gökçə obaları, Gökçə dağ; Qazaxstanda Gökçədəniz, Koxça; Türkiyənin Malatya vilayətində Gökçə vıran, Gökçə, Gökçəli; Bolqarıstanda Gökçə, Gökçə su, Gökçədə pınar; Gürcüstanda Göygöd, Göyüşlər (tayfa); Azərbaycanda Göyözən dağı (Qazax), Göy göl (Gəncə), Göyçay /rayon; Göytəpə (Ağdam və İsmayılıda kənd), Göydəlikli (Ağsuda kənd), Göyçəli (Qazax kənd), Göyçələr (Ordubadda kənd), Göynüyən (Goranboyda kənd), Göyərli (Qubadlıda kənd); Göydərə (Kəlbəcər və Lerikdə kənd), Göyəli (Gədəbəydə kənd), Göynük (Şəki və Culfada kənd) və s. coğrafi istilahlər bu gün də xalq arasında qorunub saxlanmaqdadır.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl. I c. B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952. Acaroğlu Türker. Bulqarıstanda Türkçə yer adları kılavuzu. Ankara, 1988.

Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. B., 1994.

Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin Ağbaba, Şərəyl və Pənbək bölgələrində yer adları. Sumqayıt, 1996, s.94.

Ataniyazev S. Türkmənistanın qeoqrafik adlarının düşündürüşü sözlüğü. Aşqabad, 1980.

GÖNDƏR - mizraq, nizə. Bu sözlərin hər üçü KDQ-də "qarğı" sözü ilə bağlı işlənir. Qarğı mizraq, nizə, göndər, süngü adlanan döyüş silahlarının hazırlandığı çoxillik sət qamış gövdəsidir. Göndərin hücum silahı kimi bir çox növləri və öləmətləri ifadə edilmişdir: altmış tutam göndər, ala göndər, ala-ala göndər. Altmış tutam göndər altmış əl tutacağı uzunluğunda çoxillik qamış gövdəsindən düzəldilmiş uzun silahdır. qoltuq altına sıxılaraq istifadə edilirdi. Qılınc kimi göndər də başlıca silahlardan idi. alqış və dualarda adı keçir: "Dürtişərkən ala göndərin ufanmasun" (D-35^b).

"**GÖY TÜRK**" - bax. Əski türk dastanları.

GÖYCƏ DƏNİZ - KDQ-də ancaq X boyda adı çəkilir: Boyda deyilir: "Meyxanədə beş gün yemə-içmə oldi. Andan sonra Şirüğüz ucından Gögecə dənizə dökün el çarpdı" (D-255^c).

Keçmişdə Dədə Qorqud oğuzlarının vətəni daxilində olan, hazırda Ermənistan ərazisində qalan Göyçə gölüdür. Uzunluğu 75 km, eni 33 km olan bu göl dəniz səviyyəsindən 1916 metr hündürdədir. Teymur səfərlərində və Ağqoyunluların rəsmi tarixi olan "Kitabi-Diyaribəkriyyə"də, həmçinin Əlşarhi Nadrin hərbi səfərlərindən bəhs edən "Cihangüşeyi- Nadiri" əsərində bu göl "Gögec dəniz" kimi yazılmışdır.

A.Kırımın xəritəsində isə "Gögec-derya" olaraq göstərilmişdir. Bəzi İran qaynaqlarında bu gölün adı "Dəryayi-Şirin" (Şirin dəniz) adlanır. Ermənikər də bu tarixi adı dəyişdirərək "Sevank (Sey-Vank) - Sevan gölü" adlandırmış və "qara monastır" mənasına uyğunlaşdırmışlar.

Bəzi erməni mənbələrində də gölün qədim adı "Gögorini" /"Koxaruni" olduğu söykənilir. N.Adons və Q.Kalancıyan bu hidronimin nüvəsindəki "Gög", "qoq" leksik vahidinin mənşəyi haqqında bir söz deyilməsi də sözün tayfa adı ilə bağlı olduğu qeyd edilir.

Türküstanla bilavasitə qonşuluqda müasir Qazaxıstan ərazisindəki Balxaş gölünün də digər adı Koxçə tenqiz (Gökçə dəniz) olmuşdur.

Türküstan adı isə: "KDQ"-nin III və VIII boylarında Qazan xana və Bayındır xana müraciətində "Türküstanın dirogi" epitetində işlənilir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl. I c. B., 2000.

Zahidəyev V. "KDQ"-nin leksikası haqqında bəzi qeydlər. Azərbaycan EA. Xəb., Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1998, №1-2.

Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin Ağbaba, Şərəyl və Pənbək bölgələrində yer adları. Sumqayıt, 1996, s.94.

Babayev S. N.Babayev. Naxçıvan MR-da Dədə Qorqud toponimləri. "Ədəbiyyat qəzeti", 12 sentyabr 1997.

GÖYƏRÇİN - "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyı"nda bir igidin ölümünə səbəb Əzrailin olduğunu öyrənən Dəli Domrul onu axtarmağa başlayır. Onlar qarşılaşanda Dəli Domrul qılıncını sıyırtıb Əzrayla hücum etmir. Əzrail əlbəvəl göyərçin cildinə düşüb qaçır. "Əzrail bir kögərçin oldi; pəncərədən uçdı-getdi". (D-159^b)

Əski çağlardan üzə bu yana göyərçini nəinki ovlamaq, hətta ona daş atmaq, yuvasını dağıtmaq yasaq olub. Əks halda göyərçinin qarğısından fəlakət baş verə biləcəyinə inanılmışdır:

Göyərçin, alabaxta,
Yuvası qolbbutaxta,
Məni vuran böy oğlu,
Qan qussun laxta-laxta.

Ətiqada görə, göyərçin qadın - ana ruhudur. Həm də o, söz daşıyan, xəbər aparıb - götürəndir. Qaynaqlarda göyərçin Nuh peyğəmbərin quşudur.

Təsəvvüf şairlərindən Abdal Musa: "Göyərçin donunda göldim cahana!..." - deyir. Qədim təsəvvürlərə görə, ölənlərin ruhları müxtəlif cildə, ələvə də göyərçin cildində olmuşdur. Azərbaycan nağıllarında divlərin canının şüşədə göyərçin şəklinə geyinməsi, yaxud porilərin göyərçin donu geyə bilmələri və s. kimi.

Bohlul Abdulla

GÖZƏLLİK - KDQ boylarında gözəllik biçimində qavrama daha çox qadımlara, müəyyən qadınlara, bəzi təbiət hadisələrinə və az hallarda özlərə, alplara yönəlir. Qadımların məzmun planında "yaxşı-yaman" fərqi nəinki tekstoloji qeyd olunub, hətta "Müqəddimə"də dastam söyləyənin düşüncə refleksiyyasından, götür-qoyundan keçirilibdir:

"Qarılar dörd dərliyə:
Birisi dölduran toydur,
Birisi solduran soydur,
Birisi evin dayağıdır,
Birisi necə söylərsən bayağıdır". (D-7^a)

"Müqəddimə"dən və sonrakı boylardan aydın olur ki, qadınlarda yaxşı əxlaq ev dünyasına, kişilərin önəmli kodeksinə, missiyasına yararlı baxımdan ölçülür. Ən yaxşı qadın evin dayağı olandır. Ən yaxşı qadın igidliyində, savaşa bacarığında örinə yararlı olandır.

Qadın xarakterində yaxşının birinci növünü ifadəli şəkildə kişi üçün erotik notionaları olan görüntülər bildirir: qaz yeriyi, incə bel, ağ üz, ala və ya qara qiymə gözəl, uzun boy (Boyu uzun Burla xatun) və s. KDQ-də qadınla bağlı kifayət qədər cismani erotik səhnənin verilməsi göstərir ki, qadının ifadəli bilinməsində mədəni təsirli yanaşı cismani təsirlər də aktivdir. Qadın xarakterində yaxşının ikinci növünü ifadəli şəkildə onun savaşa plastikası göstərir. Məsələn, "iki pohlolan olub, bir-birinə sarmaşdılar. Beyrək götürər qızı yerə urmaq istər, qız götürər Beyrəgi yerə urmaq istər. Beyrək bunaldı". (D-79^b)

KDQ-də təbiət hadisələrinin estetik qavranılması dərinləşir. Soyuq sular, sərin yellər, qarşı yatan qara dağlar və s. epitetlər hadisələrin duyğulara təsirini (soyuqluq, sərinlik, azman, iri görünüş) bəzəyir, bilinilirdir. Ancaq KDQ-də gözəlliyin seyri planında təbiətin qavranılmasını aydın etmək üçün xeyli dərindən strukturlara sirayət etmək, bərpa işləri aparmaq lazımdır. Məsələn, şaxtada soyuq suya yıxılmaqda sevinməli heç nə yoxdur. Dünyada olan başqa şeylər kimi axar sular da dörd götürə bilər. Dirsə xanın xatununun dördli sözlərini yada salmaq olar: "Qamın aqan yüngör sudan bir oğul aqıtmdısa, degil mana!" (D-25^a)

Yaxud:

"Həsənə Hüseynin həsrətli su,
Bağ və bostanın ziynətli su,
Ayişə ilə Fatimənin nigahı su,
Şahbaz atlar gölüb içdiyi su..." (D-45^a)

Ancaq hər halda bir şey aydındır, KDQ-dəki təbiət gözəlliyinin seyri indiki bizim seyrimizdən xeyli fərqlənir. KDQ-də təbiətin seyrində gözəllik məqamlarını fəallaşdırən odur ki, təbiət təhlükə törətmək potensialı olan düşmən güc kimi qavranılmır (onun üçün də KDQ-də qasırğa, dolu yağması yoxdur). Təbiət, sözsüz, eviçi dünyadan dışarıdır. Uzun ağaclarla danışmasını anmaq olar:

"Ağac, ağac! Dərsən sənə, örlənmə ağac!
... Məni sənə asarlar, götürməgil, ağac!" (D-55^b)

KDQ-də qadınların gözəllik əlamətlərində, bildiricilərində qavranılmasını aydınlaşdırmaqdan ötrü burada da iç planla dış plan və ya bildiricilərlə bildirməni ayırmaq, sonra da birincinin ikincidən güclü, təsirli bilinməsi üçün nələrdən istifadə olunmasını aşkar etmək lazımdır.

Bəli güman etmək olar ki, qadınlarda onların funksiyaları yararlı olub həmin funksiyalara cavab verməsi Oğuz elində məzmunlaşdırma işini görəndi. Oğuzlar gözəl qadınlarda ən öncə bəzəkli formaları - bu məzmunu, məzmunu güclü bildirən sayırdılar. Buğac boy yerindən "uru durub" adına münəddim, "altun cidasını qoluna alanda" bu cidanın qızıl parıltısında ata olan sevginin, atı sürmək üçün yararlı olana da bığanı qalmamağın güclü bilintisi, ifadəsi var. Gözəl qadınların formasında ifadəliliyin, təsirli bilintinin bəzəkli olduğu edilməsi Oğuzun estetik seyrinə sevincə duyğularını qoşurdu. Bəzəkdəki işıqlı boyalar (altun, ağ, ala və s. rənglər) bayram şənliyi ilə anılaşmaya girirdi. "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu"nda oxuyuruq:

"Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. "Şəmi günlügi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı göy yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalicası düşmüşdü". (D-10^b).

rənglər) bayram şənliyi ilə anısmaya girirdi. "Dirso xan oğlu Buğac xan boyu"nda oxuyuruq:

"Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. "Şami günlüğü yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalicası döşənmişdi". (D-101).

Beləliklə, KDQ-də gözəllik biçimində, çeşidində olan olaylarda görmək olar ki, məznun planını ya müsbət əxlaqi, ya müsbət funksional mənalar əmələ gətirir. Bu planı güclü, ifadəli bildirən formalar isə təsir şiddətini ya bayram sevincini oyadan bəzəklərlə və ya cismani, fizioloji həzzi istisna etməyən görüntülərlə əldə edilir.

Niyazi Mehdi

GÜCLÜ, ŞİDDƏTLİ BİLDİRMƏ VASİTƏLƏRİ

- KDQ-də rənglərlə təsir yaratmaq effekti yetərincədir. Ağ, qara, sarı, al, qonur və s. mətndə tez-tez görünən boyalardır. Ancaq çinlilərin "in-yan" yelləncəyi kimi ritmik əvəzlənmə hərəkətində "ağ-qara" əvəzlənməsi daha çoxdur:

"Ağ çıqardılar, qara geydilər". (D-948)

"Ağ otağı qoyuban qara otağa girən qızlar!" (D-1053)

Yaxud:

"Gəlün Dirso xanı tutalım, ağ əllərin ardına bağlayalım... Ağ əllərin ardına bağladılar, qıl sicim boynuna taqdılar, ağ ətindən qan çıxınca dögdilər".

KDQ-də "ağ-qara" təzadlarının estetikası elə yayımlı, təsirli ki, başqa "dadlı" rənglərin olmasına baxmayaraq dastan ağ-qara modelini, şəklini verir.

İfadəli, təsirli, şiddətli bildirmə estetik faktıdır. Belə bildirmələr gözəlliyin, çirkinliyin, ucalığın, faciəvililiyin və s. yaranmasında qaçılmaz olaraq iştirak etdiyi kimi bədii mətnin bədiiyyətinin də qaçılmaz faktıdır. Bu mənada KDQ-nin estetik dairəsi yalnız gözəlliyi, çirkinliyi, faciəvililiyi əhatə etmir, mətndə həm də dünyanın hansı təsirli şəkillərdə bildirilməsini əhatə edir.

Bu cür bildirmələrə, məsələn, ritmi aid etmək olar. KDQ-də az qala həndəsi strukturda olan paralelizmlər ritm verir, dünya məkanında qatar-qatar gedən atlar, dəvələr, bölük-bölük gedən döyüşçülər ritm yaradır.

KDQ-də təsir şiddətini yaradan sözlərə baxaq: bildirdir-göz yaş, çığnam-çığnam çıxan su, qas-qas gülmək, köksü gözəl qaba bağ, qaba diz, uru durmaq və s. Buradakı qoşa sözlər də, sifət sözlər də estetik sirri olan sözlərdir.

Örnek üçün KDQ-nin "uru durmaq" deyiminə qısa bir səyahət edək:

"Uru durmaq" KDQ-də, demək olar ki, bütün hadisələrin başladığı nöqtəni dinamik, ifadəli düzxətli, vertikal jestə çevirir. Uru durub hadisələrə başlamaq Oğuz dünyasının iki qatını anladır; oğuzların yaşamaı bu iki qatda sürür. Birinci qat oturaq həyat qatıdır, oturaqlıq məkanidir. Oğuzların yatması, yeyib-icməsi, dincəlməsi bu qatda baş verir. KDQ-də Oğuz dünyasının bu qatına bir o qədər sayğı yoxdur, bəlkə bir az şübhə də var (dastanda deyilir: Oğuzun başına nə gəlsə, yatmaqdan gəlir). Və ya başqa örnək: yemək-icmək oğuzlar üçün ağırlaşmağa bərabər idi.

Oğuz örnəkləri bu durumdan - yayxınma, bükülüb oturma durumundan qəfil vurub çıxırlar. Çıxırlar yaşayışlarının hərəkətmə enerjisinə məkan verən qata.

Niyazi Mehdi

GÜLƏNSOY TUNCƏR (1939, Türkiyə) - e.d. prof. I Bakı kollokviumunun qorquşünasların beynəlxalq görünüşünün fəal iştirakçılarından biridir. KDQ mövzusu ilə ardıcıl məşğul olur.

Əsərləri:

Dede Korkut Hikayelerinin Anadolu ve Rum elindeki izleri. Ankara, 1992.

"Kam Püre oğlu Bamsi Beyrek destanının Bünyan, "Deli Domrıl destanının Rumeli varyantı". Belleten, 1988; Ankara, 1994.

Orhundan Anadoluya Türk Damqaları. Türk Dünyası Araştırmaları. Vakfı yayım. İst., 1989.

Doğu ve Güneydoğu Dil Araştırmaları: Türk ve Kürt Deyim ve Atasözleri. Ankara, 1992.

GÜN ORTAC - KDQ-də yalnız VIII boyda adı keçir. Burada Təpəgöz Basatdan soruşur: "qalarda-qoparda yigid, yerin nə yerdir? Basat cavab verir: "...Qalarda-qoparda yerim Günortac!" (D-231¹¹).

M.Seyidov V.V.Bartolda istinadən yazır ki, "Günortac günün doğduğu uca zirvə deməkdir. Məkan baxımından isə qədim türklərin dövləti üçölçülü olmuşdur:

I Eninə-gün çıxan-gün batan ərzinə;

II Dikinə-şimal-cənub ərzinə;

III Yüksəliyə - göy yüksəkliyinə. Onu da bildirir ki, türkdilli xalqlar həm də göyə, yüksəkliyə, genişliyə, kainata tapınmış, ayınlar keçirmişlər. Göyə inam həm də oğuzların dövlət, mənsəb dözülmündə əsas rol oynamışdır. Qağan (xaqan) günəşin təpədə, zenitdə durduğu, yəni göyün (yerdə isə yurdun) ortası sayılan yerdə oturmuşdur. Hərbi baxımdan xaqanın evi, çadırı ortada olmuşdur. Strateji baxımdan yurdun ortası xaqan üçün az təhlükəli hesab edilirdi. Həm də "Gün ortac" xaqana məxsus daimi yer ola bilər".

M.Seyidovun çıxardığı nəticələrdən biri də budur. "Gün ortac" yer adının qoyulması əski oğuzların mifik görüşlər sistemi və bununla əlaqədar ailə və qəbilə, sonralar dövlət, mənsəb düzümləri ilə bağlı olmuşdur.

"Gün ortac" həm də Oğuz elinin oturaq yurdu, vətənidir. Bu fikir Basatın Təpəgözü verdiyi cavabla da təsdiqlənir.

Bəzi türk araşdırıcıları "Gün ortac"ın Naxçıvan və ya Qarabağda daimi yer olduğunu ehtimal edirlər.

Naxçıvanın Babək rayonunda "Günorta daşı" deyilən qaya var (Çalxan dağının qərb hissəsi).

"Gültəkin" yazılı abidələrində (bəngü daşlarda) böyük Türk xaqanın müharibələri 4 istiqamətdə: irəli-günbatana; sağa-gün ortaca; geriyyə-Dəmircəpaya; sola - gecəyarıya aparılır.

Bunları nəzərdən keçirən fransız alimi L.Bazen yazır ki, "Gültəkin" abidələrində coğrafi kontekstlər dəqiq toponimlərdə öz əksini tapmışdır ki, bu da həmin tayfaların hərəkət yollarını xəritə üzərində izləməyə imkan verir. Xəritədə əsas kosmik istiqamət isə gündoğan-irəli, yəni şərq, geriyyə-qərbə, sağa-cənuba, sola-şimaladır".

Bu baxımdan "günortac" əsas kosmik istiqamət olaraq yanaşı, həm də oğuzların yurdu, vətəni anlamıdır.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl. I c. B., 2000.

Ortac və Günortac sözlərinin etimoloji təhlili. "Azərbaycan" jurn., B., 1980, 3.

Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII вков. М., 1965.

M.Cahangirov. Kitabı-Dədə Qorqud boylarındakı eomyyətin zaman və məkanı haqqında. ADU-nun elmi əsərləri. B., 1976, 4.

GÜNEY ƏFLATUN CƏM (1896 - 1981, Türkiyə) - yazıçı.

"Hans Kristian Andersen Medal Qurumu"nun mükafatına layiq görülmüş "Dede Korkut Masalları" kitabında KDQ boylarının altısından istifadə etmiş və Oğuz əfsanəsini də əlavə edərək nağıl şəklinə işləmişdir. Kitab əsas mətn, atalar sözləri, çocuq sevgisi, at sevgisi, ailə sevgisi başlıqlarından ibarətdir.

Əsərləri:

Dede Korkut Masalları. 1958, 1963.

Folklor və İqitim. 1966.

Folklor və Halk Edebiyatı. 1971.

Ədəbiyyat.

Bəhçet Necatigil. Edebiyatımızda İsimlər Sözlüğü. İst., 1995.

Gökçay O.Ş.. Dedem Korkudun Kitabı. İst., 1973.

GÜRCÜ DİLİNDƏ - KDQ dastanı haqqında L.Asatiani, A.Baramidze, M.Çikovani və başqa gürcü türkoloqları yeri gəldikcə fikir söyləyib, onu qədim dünya abidələrindən biri kimi dəyərləndiriblər. Bu böyük abidə haqqında gürcü ədəbiyyatşünaslığında ayrıca elmi araşdırma isə dastanın 1987 ildə gürcü dilində çapından sonra aparılmışdır.

Dastanın gürcü dilinə tərcüməçiləri və araşdırma müəllifləri gürcü türkoloqları Elizbar Çavelidze və Georgi Şaqlaşvilidir. Onlar KDQ dastanını Oğuzca-dan tərcümə etdiklərini yazsalar da, açıqca görünür ki, türk alimi Orxan Şaiqin 1973 ildə buraxdırdığı KDQ nəşrinə daha çox əsaslanıblar. Həm də bunu dastanın başqa çap variantları ilə də tutuşdurublar. Üstəlik kitab çox nəfis şəkildə çıxıb. Hətta bəzi söz və deyimlər burada daha doğru və dəqiq verilib. Bütövlükdə qədim türk dilini, türk abidələrini bilən, işə məsuliyyət və qayğı ilə yanaşan E.Çavelidze və G.Şaqlaşvilinin gürcü dilində buraxdırdıqları KDQ gürcü icimai-ədəbi fikrində önəmli hadisədir. Onlar dastana yazdıqları tədqiqat xarakterli ön sözdə abidənin tarixəsi, təlciyi, öyrənilməsi tarixi, dünya abidələri arasındakı yeri, poetikası və obrazları haqqında gürcü ədəbiyyatşünaslığında səmali, mötəbər elmi fikir söyləyirlər: "Oğuz tayfalarının dilində olan bu abidə türkdilli ədəbiyyatların yazıya alınmış qədim və nadir folklor örnəklərindəndir. Abidə qədim dövrdən islamaqədərki həyatın özəlliklərini, forma və tutum kamilliyini saxlayıb, həm də sonralar islam ideologiyasının ədəbi-estetik təsirini görüb. Ona görə də dastan Orta Asiya, Azərbaycan və başqa türk xalqlarının islamaqədərki qaynaqlarını, ondan sonrakı patriarxal məişətini, tarixi-etnoqrafik keçmişini, monovi-oxlaqi keyfiyyətlərini, adət-ənənələrini və başqa məsələləri öyrənmək üçün ilk tədqiqat mənbələrindəndir. Əsər öz bədii dəyəri ilə də spesifik orijinal formada yazılmış gözəl incilərdəndir".

Ön sözdə KDQ-nin Drezden, Vatikan nüsxələrinin çapı, araşdırılmasında alman, italyan, rus, türk mütəxəssislərinin işi ayrıca dəyərləndirilib. Təəssüf ki, H.Araşlı,

M.H.Təhmasib, O.Dəmircizadə, T.Hacıyev, Ş.Cəmşidov, F.Zeynalov, S.Əlizadə, Anar kimi Azərbaycan mütəxəssislərinin bu mövzudakı araşdırmaları yada salınmur. Tərcüməçilər KDQ-nin heç bir nəşrində onun əsrlərdən keçib-gələn gözəlliyindən, emosionalılığından danışmadığını göstərir. Halbuki həmin məsələ də Azərbaycan alimlərinin əsərlərində dəyərincə açıqlanır. Hər iki gürcü ədəbiyyatşünasının KDQ-nin yaranma tarixindən danışarkən V.V.Bartoldun dastanı XVI yüzilə aid etməsi fikrini vurğulamaları da yerinə düşür. Çünki mütəxəssislər çoxdan təsdiqləyiblər ki, dastan on azı VIII-IX yüzillərdən yaranmağa başlayıb.

Tərcüməçilər gürcü oxucusunun dastana marağının bir səbəbini də buradakı hadisələrin coğrafi baxımdan Gürcüstanla yaxın bir ərazidə baş verməsində və "Bökil oğlu Əmrən boyu"nun süjetinin gürcü eposu "Amiraniani" ilə səsleşməsində axtarırlar. Ancaq bunun birinci tərəfində həqiqət olsa da, orijinal bir abidəni süni şəkildə "Amiraniani" səviyyəsinə endirmək inandırıcı deyil.

E.Çavelidze, G.Şaqlaşvili KDQ-də Gürcüstanla bağlı yerləri ayrıca vurğulamaqla burada pəhləvanların vuruşduqları gavurların trabzonlu berzenlər, gürcülər və abxazlar olduğu inamına gəlirlər. Gürcüstanın o zaman doqquz knyazlığa bölündüyü fikri də buradan meydana gəlir. Doğrudan da, dastanda iki dəfə "başı açıqlar" deyimi işlədilir və müəlliflər onların gürcülər olduğunu sübuta çalışırlar. Əslində Orxan Şaiq də "başı açıqlar"ı imereti və imeretililər adlandırıb. Övliya Çələbi də bura "Başaçıqlar vilayəti" deyildiyi qənaətdədir. Dastandakı hadisələr Gürcüstanla qonşu olan Azərbaycan türkləri yaşayan ərazilərdə baş verir.

Ön sözdə KDQ-nin dünya miqyaslı dəyəridən danışarkən "Dədə Qorqud kimdir?" sualına aydın bir cavab da verilmir. Ə.Nəvai, Əbül Qazi, V.M.Jimnanski və başqalarına söykənməklə ön söz müəllifləri Dədə Qorqudu gah tarixi şəxsiyyət, gah da əfsanəvi, rəmzi obraz sayır və yazırlar ki, "ozan mahınları ilə şaman yaradıcılığı arasında yaxınlıq var". Dədə Qorqud bütün ozanların əfsanəvi ədədi, ümumiləşdirilmiş ideal surətidir.

Ön sözdə iyirmi dörd Oğuz tayfasının IX-X yüzillərdən Orta Asiya, Amu -Derya və Xəzər qıraqlarına, İrana, Güney Qafqaza, Kiçik Derya, XI yüzildən isə Azərbaycana və Anadoluya yayılması fikri də mübahisəlidir. Tarixi qaynaqlardan aydındır ki, Azərbaycan türkləri bu yerlərin ən qədim sakinlərindəndir.

Müəlliflər KDQ-ni yüzillər boyu ayrı-ayrı adamlar köçürərkən dastanın dəyişikliklərinə uğramasından danışarkən doğru deyirlər ki, buraya dini motivlər, kolamlar, orob və fars sözləri də artırılıb. Buraya sonralar divan ədəbiyyatının təsiri də olub. Bütün bunlarla birlikdə dastan türk xalqlarının mifologiyasına, folkloruna, qədim abidələrinə uyumlu nəsr və nəzm dilini, bədii kamilliyini saxlayıb. Ancaq "Odiseya"nın "Basat Dopəgözi öldürdüyü boy" a təsiri məsələsi yanlışdır.

Türk xalqlarının həyat və məişəti, psixologiyası ilə bağlı olan olayları "Odiseya" ilə bağlamaq da onunla "Amiraniani" arasında oxşarlıq axtarmaq istəyindən gəlir. "Odiseya"nın isə o zamanlar bütün Qafqazda yox, Gürcüstanda təsiri duyulurdu və bu bütün çılpaqlığı ilə "Amiraniani"də üzə çıxır. KDQ-də isə belə təsir yoxdur və ola da bilməzdi.

E.Çavəlidze və G.Şaqlaşvili düz deyirlər ki, dastanın dili kamil və bitkindir, nəsrə nəzmin ahəngdarlığından yararlanıb. Bu türk xalq poeziyası üçün təbii haldır. Ona görə də bəzən belə yerlər nəsrədən seçilmir. Buradakı şeirlər türk şerinin qədim inkişaf yolunu göstərir.

Ön sözdə dastandakı şeirlərin poetik quruluşu, vəzn bölgüləri konkret misallarla açıqlanır və göstərilir ki, eyni tendensiyalı böyük şer parçalarında hecanın sayı uyğun gəlmir, nizamlı ritm konstruksiyası seyrəkdir. Müəlliflər poetik gözəlliyi və çeşidliliyi ilə seçilən bu şeirlərin hamısından danışa bilməsələr də bütövlükdə gürcü ədəbiyyatşünaslığında KDQ-nın poetikası, dil strukturu haqqında doğru fikir söyləyir, əvvəlki yanlışlıqları düzəltməyə çalışırlar.

KDQ-nın gürcü dilindəki çapında çətin deyim və adları anlatmaq üçün açıqlamalar da verilib.

Ədəbiyyat.

Kitabi-Dədə-Qorqud Tbilisi, "Sabcota Sakartvelo", 1987 (gürcüce).

Əflatun Saraclı. "Dədə Qorqudun kitabı" gürcü dilində. "Ulduz" jurn., 1989, 4.

Əflatun Saraclı

GÜRCÜSTAN - İndiki müstəqil Gürcüstan Respublikasının ərazisində olan gürcü dövləti. Oğuz dövlətinin vassalı.

KDQ-də II, III, IX boylarda adı çəkilir. IX boyda deyilir: "Doqquz tümən Gürcüstanın xəracı gəldi: bir at, bir qılıç, bir çomaq gətirdilər". (D-235⁹)

Bayburdlu Osman "Bəhrül-Ənsab"dan yararlanaraq yazdığı "Tarixi Cədid-i Mirat-i Cahən" tarixi əsərinin "Dər bəyani evsafi Bayandur xan" bölümündə KDQ boylarındakı qəhrəmanların adlarını çəkərək qeyd edir ki, bunlar Bayandur xanın əsgəri idi. Bizim peyğəmbə-

rimiz dünyaya gəlməzdən əvvəl bunlar 40 il Gürcüstan kafirləri ilə cəng-cidal edib, doqquz tümən Gürcüstan bəylərindən xərac aldılar. Eposda xatırlanan "doqquz tümən" Gürcüstan sözündən belə nəticə anlaşılır ki, Dədə Qorqud oğuzları zamanı Gürcüstan dövlətinin 90000 əhalisi olmuşdur.

GÜRCÜSTAN AĞZI - KDQ-də II boyda adı çəkilir. Qazan Oğuz qəhrəmanları ilə ov səfərinə çıxmaq istərkən "Aruz qoca iki dizinin üstünə çöküb" soruşur: "Ağam Qazan, Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstünə kimi qorsan?" (D-374).

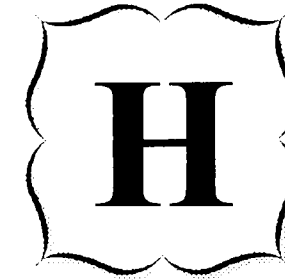
Gürcüstan ağzı - Dədə Qorqud oğuzlarının Gürcüstanla sərhəd hüdudlarıdır. KDQ nəşrlərində izahı verilmir.

Ədəbiyyat.

KDQ. enskl. 1 c. B., 2000

M.Cahangirov. Kitabi-Dədə Qorqud boylarındakı cəmiyyətin zaman və məkanı haqqında. ADU-nun elmi əsərləri. B., 1976, 4.

GÜRZ, GÜZ - böyük toppuz, çomaq. Fars dilindən alınmış bu söz KDQ-də "küz" kimi işlənmişdir: "Altı bərlü küz ilə dəpəsinə qatı tuta urdı". (D-64) "Yığıdın gözü... bir də altı pərli küzi tutdı" (D-72); "Altmış batman gürz salardı". (D-203) Hücum silahı olan gürz/çomaq ağacdən və dəmirdən düzəldilirdi, ucluğu ağır olurdu. Bu silah adı sonradan farsçada "şəşpər", rus dilində "şestoper" kimi işlənmişdir. Buna da əsas səbəb "altı pərli" ifadəsidir. Altı pər kürzün başlığının - ağır dəmir hissəsinin altı çıxıntıdan-küncədən ibarət olmasıdır. KDQ-də "altı pərli çomaq/gürz" (D-209) işlənmişdir.

HACI BƏKTAŞ VƏLİ - XIII yüzilliyin ən böyük təriqəti olan bəktəşiyənin qurucusu Hacı Bəktəş Vəli təqribən 1208-1271 illərdə yaşamışdır. Mənbələrdə Xorasan türklərindən olduğu göstərilən Hacı Bəktəş Vəli Anadoluya gənc yaşlarında Xoca Əhməd Yəsovinin monəvi göstərişi ilə gəlmişdir. O, Suluca Karaköyükdə yerləşmiş, orada yaşamış, orada da vəfat etmişdir.

Rum oxları ilə birləşən, şio-ələvi yönli bu təriqət Osmanlı sultanlarının böyük hörmət etdiyi, xalq kütləsinin müqəddəs saydığı bir ocaq idi. Süluk baxımından ilk türk təriqəti yəsoviyyədən çıxan bəktəşiyə XIII-XVI əsr Anadolusunda sosial-iqtisadi, tarixi-siyasi gerçəkliyi qabarıq şəkildə anlayıb təsir göstərə bilmişdir. Hacı Bəktəş Vəlinin qurduğu bu təriqət yeniçəri Osmanlı ordusunun yetişməsində böyük rol oynadı. Bəktəşilər dinindən, dilindən asılı olmayaraq bütün insanların Tanrı qarşısında bərabərliyi, azadlığı prinsipini irəli sürmüşdülər. Hacı Bəktəş Vəlinin ən böyük xidmətlərindən biri də Anadolunun, Balkanların müsəlmanlaşması üçün qazi-örənlər yetişdirməsidir. Ölümündən qorxmayan bu qəhrəmanların köməyi ilə türk dövləti öz sərhədlərini genişləndirərək Bizans ordusunu məğlub edə bildi. XV-XVI yüzilliklərdə bəktəşiyə Türkiyədə, Balkanlarda ən böyük təşkilat halına gəldi. Bəktəşilərin başlıca prinsipi Allah qorxusu yerinə Allah sevgisi ideyasını yaymaq idi.

Bəktəşiyə təriqətinin banisi Hacı Bəktəş Vəlinin həyatı əfsanələr içində itib batmışdır. Hacı Bəktəşin möcüzələri, kəramətləri, təkkəsini qurmaq yolunda qarşılaşdığı çətinliklər 1624-1625 illərdə Əli Çələbi adlı bir bəktəşi dərvişi tərəfindən əsas nüsxədən üzün köçürülmüş "Vilayətnamə" adlı əsərdə verilmişdir. Bəzi qədər bir neçə "Vilayətnamə" gəlib çatmışdır ki, bunlardan ən müəmməli məhz Əli Çələbinin "Mənakibi Hacı Bəktəş Vəli" "Vilayətnamə"sidir. "Vilayətnamə"də türk təriqətləri, Ruma gələn örnələr, Xorasan şeyxləri və onların başçısı piri-Türküstan Xoca Əhməd Yəsovi haqqında olduqca geniş məlumatlar vardır. Bəzi türk tayfalarının Anadoluda yerləşməsi, monqol ordusunun Türkiyəni işğal etməsi,

Osman Qazinin dövlət qurmaq uğrunda fəaliyyəti də "Vilayətnamə"də özünə yer almışdır.

"Vilayətnamə"də Oğuz, Dədə Qorqudla bağlı məsələlərə də toxunulmuşdur. "Vilayətnamə"nin bir yerində (s.73) KDQ qəhrəmanları haqqında məlumat var: "Oğuz padşahı Bayındır xan axirətə köçüncə Oğuz boyundan Qazan xan bəylər-böyi oldu. Ondan sonra yerinə Qorqud Ata keçdi. Bu sıralarda oğuz topluluğu dağıldı, padşahlıq söləuq soyundan Səlim xana qaldı. Bu xan Əcəm ölkəsini aldı, əsgərini çəkib Rum elinə gətirdi. Qeysəriyyəni də aldı". Dədə Qorqudun bəylər-böyi olması haqqında ilk məlumat verən "Vilayətnamə" bütün başqa mənbələrdən fərqli olaraq onu övləyə, piri hesab etmir. Görünür, "Vilayətnamə" müəllifinin KDQ boylarından, xüsusən də axirətçi boydan xəbəri varmış. Qorqud Atadan sonra Oğuz birliyinin dağılması barədə məlumat həm də başqa Oğuznamələrlə səsəşir. Səlim xan barədə verilən məlumat Söləuqların Ən Asiya yürüşləri ilə üst-üstə düşür.

Ədəbiyyat.

Mənakibi-Hacı Bəktəş Vəli "Vilayətnamə". İst. 1958.

Füzuli Bayat

HACIYEV AQİL CƏFƏR XƏNDAN OĞLU (1947, Azərbaycan Resp.) - fil. e. d., prof.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un arxitektionikası" və "Kitabi-Dədə Qorqud" və türk qəhrəmanlıq eposu ənənələri" məqalələrində abidənin arxitektionikası ilə bağlı problemlərə toxunmuşdur.

Əsərləri:

"Kitabi-Dədə Qorqud"un arxitektionikası. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, 27-29 may. B., 1998.

"Книгаби-Дедэ Коркут" и традиции тюркского героического эпоса. "Dil və ədəbiyyat" jurn. B., 1998.

HACIYEV TOFIQ İSMAYİL OĞLU (1936, Azərbaycan. Resp.) - türkoloq, tədqiqçi-ədəbiyyatşünas, fil. e.d., prof., əməkdar elm xadimi, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü.

Bir sıra Ümumittifaq elmi simpozium və müşavirələrdə, eləcə də Bişkəkdə keçirilən V türkoloji konfransda (1988), Bakıda qorqudsünasların SSRİ-Türkiyə kollokviumunda (1988), Türkiyədə I Millətlərarası Böyük Azərbaycan konqresində (1990), Türk Dil Qurumunun konfranslarında, II Bakı Türkiyə-Azərbaycan alimlərinin "Dədə Qorqud" kollokviumunda (1998), Konyada KDQ-yə həsr olunmuş beynəlxalq konqresdə (1998) məruzə ilə çıxış etmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin Ləyaqət Nişanı ilə təltif olunmuşdur (1998).

KDQ-ni Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbi dilinin təməl örnəklərindən biri kimi əhatəli şəkildə araşdırmışdır.

KDQ-nin poetikası, xüsusilə şer-nəsr məsələsi, bədii təşbehlər, alliterasiya, paralelizm haqqında türkoloji miqyasda maraqlı yazılar, həmçinin "KDQ-də dövlətçilik" adlı dəyərli tədqiqatın müəllifidir. Həmin silsilə yazılar "Yeni Müsavat" qəzetində (1998) çap olunmuşdur.

Əsərləri:

Satira dili. B., 1975.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1976.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. B., 1977.

Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. B., 1979.

Sabir: qaynaqlar və sələflər. B., 1980.

Azərbaycan dili tarixi. B., 1983.

"Molla Nəsrəddin" in dili və üslubu. B., 1983.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II hissə. B., 1987.

Şərimiz, nəsrimiz və ədəbi dilimiz. B., 1990.

Azərbaycan dili. B., Elm, 1992.

Türk dili (IX sinif üçün dərslik). B., 1994.

Türk dili (X-XI siniflər üçün dərslik). B., 1994.

Dədə Qorqud: dilimiz düşüncəmiz, B., 1999.

HACIYEVA NAILƏ NƏRİMAN QIZI (1955, Azərbaycan Resp.)- dilçi, fil. e.d.

Əbri Xacə İbn Adilin "İxtiyarati-qəvaidi-külliyə" əsəri və onun leksikası" mövzusunda namizədlik (1987), Nəsirəddin Rəbğuzinin "Qisəsül-Ənbiya" əsərinin dili" mövzusunda doktorluq dissertasiyası (1998) müdafiə etmişdir.

"İxtiyarati-qəvaidi-külliyə" və "Qisəsül Ənbiya"-nın "KDQ-nin dilini geniş təhlili əsasında müqayisə etmiş, belə nəticəyə gəlmişdir ki, boyların dili Oğuz qrupu dillərinin bütün səciyyəvi cəhətlərini özündə əks etdirir.

Əsərləri:

Nəsirəddin Rəbğuzinin "Qisəsül-Ənbiya" əsərinin dili. B., (1998).

Nəsirəddin Rəbğuzinin "Qisəsül-Ənbiya" əsəri və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı. B., 1996.

"İxtiyarati-qəvaidi-Külliyə" və "Kitabi-Dədə Qorqud".

Dualar. Bəddualar. B., 1994 (T.Fərzəliyev, İ.Abbasovla birlikdə).

HALAL - KDQ boylarında qadın (kiminsə kəbinli, nikahlı arvadı) anlamında işlədilmişdir. İndiki mənəsindən qismən fərqli olaraq "halal" mal və əşyalara və ya şəxsi əmlakla deyil, insana işarə idi. KDQ-nin müqəddiməsində bu sözün halalca, halıca və s. kimi mənalarına da rast gəlinir.

"Dizin basub oturanda halal görklü". (D-6¹²).

Haqlı olaraq KDQ-nin müasir mətnində bu cümlə "Dizini yerə basıb oturanda qadın gözəldir" kimi aydınlaşdırılıb.

"Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda Dəli Domrul Əzrailə deyir: "Yad qızı halalım var, andan mənim iki oğlanıgımı var, əmanətim var, ısmarlarım anlara, andan sonra mənim canım alasan", - dedi. Sürdi halalı yanına gəldi". (D-166³)

"Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da kafir Qaraca Çobana Boyu uzun Burla xatunun ələ keçirildiyini bildirmək üçün belə deyir: "Qırq incə bellü qızla Qazanın halalını biz gətürmüşüz". (D-40⁹)

Əsirlikdə olan Bamsı Beyrək ona aşiq olaraq xilas edən kafir qızına and içir ki, qayıdıb onunla da evlə-nəcək: "Sağlıqla varcaq olursam, Oğuzla gələm, səni halallığa almaz isəm!" (D-98¹⁰)

HAMPA - Çoxmənalı söz. Əski zamanlarda varlılara, dövlətlərə verilən ad, bir-birinə düşmən olan tayfalar da hampa adlanıb. KDQ-də dost, yoldaş, sirdaş anlamındadır. III boyda Beyrək atası Baybörəyə qoçaq, cəsur bir qızla evlənmək istədiyini bildirir: "Oğul sən qız diləməzsən, kəndünə bir hampa istəmişsən". (D-81).

HARUN, QARUN - Şəxs adı. B.e.ə. yaşamış çox varlı, xəsis hökmdar. KDQ-nin XI boyunda adı çəkilir: "Atla Qarun elinə çapqun yetdim".

HƏKİMOV MÜRSƏL İSMAYIL OĞLU (1929, Azərbaycan Resp.) - folklorşünas, fil. e. d., prof.

Orta təhsilini Kəmərlı kəndində almış (1937-1947), əvvəl Qazax ikiillik müəllimlər institutunun tarix-filologiya fakültəsini (1947-1949), sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir (1955-1960). Ali təhsilini başa çatdırdıqdan sonra bir müddət ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili-ədəbiyyatı müəllimi işləmişdir. 1960 ildən işə laborant, tədris işləri üzrə müavin vəzifələrində çalışmışdır.

"Aşiq Hüseyn Cavanın həyat və yaradıcılığı" mövzusunda namizədlik (1965), "Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı" mövzusunda doktorluq dissertasiyası (1986) müdafiə etmişdir. Yeddi adda monoqrafiya və dərs vəsaiti, toplama və tərtib kitabları, jurnal və məcmuədə çap olunan 60 adda elmi əsərin müəllifidir.

Müxtəlif araşdırmalarında Azərbaycanda Dədə Qorqud mənşəli aşiq sənətinin tarixi, aşiq məktəbləri və onların sənətkarlıq xüsusiyyətləri, aşiq ad titulu, ustad dastan ifaçıları və dastan janrı haqqında maraqlı ümumiləşdirmələr və elmi şərhlər vermişdir.

Əsərləri:

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından xüsusi kurs. APİ nəşriyyatı, B., 1975.

Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı. B., 1983.

Azərbaycan klassik aşiq yaradıcılığı. APİ nəşriyyatı, B., 1982.

Художественные особенности героических и любовных дастанов Азербайджана. Б., общество "Знание". Б., 1986.

Aşiq şerinin növləri. B., 1987.

Novruz mərasimləri, meydan tamaşaları. B., 1991.

Aşiq şerlərindən seçmələr. B., 1983.

Xalqımızın deyimləri və duyumları. B., 1986.

KDQ-də qafiyə-rədlif strukturu və alliterasiya. Dədə Qorqud. 1300 ilinin əzəri konfransın materialları. B., 1999.

HƏRAMI - Quldur, yolkoson deməkdir. KDQ-də Dəpəgozun əməllərini səciyyələndirən söz kimi işlənmişdir: "Dəpəgoz Oğuzdan çıxdı, bir yuca tağa vardı. Yol kəsdı, adam aldı, boyuk həramı oldu" (VIII boyda).

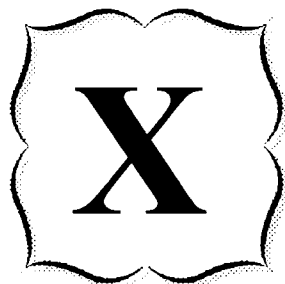
HƏSƏN - Şəxs adı. Əlinin oğlu. Əli öləndən sonra onun İraqdakı tərəfdarları Əlinin oğlu Həsəni xəlifə elan etmişdilər. Həsən Mədinəyə çəkilib getdi və orada gənc yaşında öldü. Müqəddimədə və II boyda adı çəkilir: "...Həsənə Hüseyn iki qarlaş bilə, - görklü" (D-6).

HƏZRƏTİ-ADƏM - Cənabi-Həqqin ilk yaratdığı insan Adəm ə.s.-dir. Allah-Taala onu torpaqdan xalq cəldi. Danışmaqla heyvanlardan onu ayırdı. Hər şeyin adını ona öyrətdi, əql və fərasət verdi və həzrəti-Adəmə itaət etməyi bütün möxluquna əmr buyurdu.

"Sən Adəmə tac urdun" (D-251).

HÜSEYN - Şəxs adı. Məhəmməd Peyğəmbərin nəvəsi, Əlinin kiçik oğlu, üçüncü şiə imamı. 680 ildə Kərbəladə şəhid olub. Müqəddimədə və II boyda adı çəkilir: "Həsən ilə Hüseynin həsrəti su!" (D-45).

XALÇA - Türk xalqlarının mədəniyyət tarixində xalı-xalça sənəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xalçaların məişət həyatında əvəzsiz rolu var. Xalçalar və xalçaçılıq maldarlıq, qoyunçuluq sənəti ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Xalça sənəti qədim işarə, simvol, yedə sənəti kimi önəmlidir. Xalçaçılıq rəng, rəng duyumu, rənglərin dili ilə bağlı qədim sənətdir.

KDQ-də xalça ilə bağlı verilən nümunələr diqqəti cəlb edir:

Bin yerdə ipək xalçası dökünmüşdi;
Doqsan yerdə ala qalı-ipək dökünmüşdi;
Bin yerdə ipək xalçası dökünmüşdi;
İpək xalçalar saldı.
Bin yerdə ipək xalçası dökünmüşdi;

Bu nümunələr xalça sənətinin qədim xalq eposundakı inikası kimi maraqlıdır.

XALQ TƏBABƏTİ - Təbabətin tarixi xalq əlacları, təbii müalicə üsulları ilə bağlıdır. Türk həyat tərzində xalq təbabətinin bütün zənginliyini ortaya qoyur. Başqa qədim Şərqi xalqları (şumer, çin, hind, ərəb, fars...) kimi türk xalqları da şəfa otlarına, əlac sularına, el loğmanlığına, xalq təbabətinə böyük dəyər vermişlər.

Xalq təbabətinin izləri KDQ-də öz əlamətlərini saxlamışdır:

"Sana bu yaradan qorxma, oğlan, ölüm yoxdur; dağ çiçəgi anan südiylə sənənin yarana məlhəmdir..."

Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoxdur, qorxmağıl! Boz atlı Xızır mana gəldi, üç kərə yaramı sığadı. "Bu yaradan sana ölüm yoxdur; dağ çiçəgi, anan südi sana məlhəmdir", - dedi. (D-26)

"Oğlanı həkimlərə ismarlayub Dirsə xandan saqladılar". (D-29)

"Üç kərə ağzından iqrar eylədi. Günahına tövbə eylədi. Dədə Qorqut dua eylədi. Dəlinin əli Haq ömrüylə sapasağ oldu". (D-85)

"Dəli Qarçar səgirdorək vardı, suya düşdi. Bürədir, suya aqdi, getdi". (D-89)

"Qaraçıq Çoban koponoyin qurumsu edib yarasının üstünə basdı". (D-42)

Xalq təbabətinin tarixini öyrənmək üçün bu nümunələr də əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat.

K.Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. B., 1988.

XAN QAZANIN OĞLU URUZ BƏG - bax. Uruz.

XANIM - bax. Müraciət

XANLAR XANI BAYINDIR XAN - bax. Bayındır xan.

XAOS - Qədim yunanca ağız boşluğunda yaranan qaranlıq sonsuzluq anlayışının adı. Mifoloji qavranında dünyadakı səhmandan, nizamdan, kosmik, düzənli quruluşdan əvvəlki səhamsızlığın, nizamsızlığın, qatmaqarışıqlığın ifadəsi olan Xaos Dastanda öz təsvirini bəzi qəhrəmanlarda və situasiyalarda tapır. Fəpəgöz obrazı öz-özlüyündə belə bir xaos başlanğıca işarə edir və Basatın Fəpəgözün başını bədəmindən ayırması kainatda Yer və Göyün bir-birindən ayrılmasına və beləliklə xaosdan kosmosa keçiddən xəbər verən məqam kimi qiymətləndirilə bilər.

Dil səviyyəsində müxtəlif quruluşlu (səhamsız) cümlələrin mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində birləşməyə cənaatını da xaosdan kosmik səhmana keçidin bir şəxsi kimi götürmək olar. Cəmiyyətdə xaos halı qayıdışın yaşağı mövəddur. Xaos halı təbiət təmsilidir. Konkret məqamla bağlı qatmaqarışıqlıq kimi qiymətləndirilə bilən belə bir hal Qalın Oğuz təfriqə salma cəhdi, başqa sözlə xaos situasiya yaratma təşəbbüsüdür və Dastanda Aruz qoca bununla bağlı öz bacısı oğlu, hakimiyyət təmsilçisi Salur Qazan tərəfindən cozalandırılaraq öldürülür.

XATUN - KDQ-də "xatun" sözü əsasən iki mənada - boy, xan, şah qadını ifadə etmək üçün, bir də sadəcə arvad, qadın mənasında işlədilir. Salur Qazanın qadını Boyu uzun Burla xatun bir neçə boyda iştirak edir, hətta "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy"da "kəfirin qara tuğun qılınclayıb yeri salır". Dastanda Dəli Domrulun arvadı, Dirsə xanın arvadı da

"xatundur". Hətta "Qısırca yengə" adlı birisi də "xatun" adlanmışdır.

Ünvanın, bir çox dastan və nağıllarda "xatun"lara xüsusi yer verilir. "Koroglu"da "xatun"larla yanaşı "xatun"lar da (Dona xatun və b.) iştirak edirlər. Bəzən bu qəbillə nümunələrdə qızlar da "xatun" adlandırılır.

"Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda qəhrəmanın Trabzona getdiyi ardınca Selcan xatun da "sarı donlu qız"dır, daha doğrusu Trabzon tokurunun qızıdır. Qızın "xatun" adlandırılması KDQ-də istisna hal kimi diqqəti cəlb edir.

KDQ-də xatunun ünvanın qadın mənasında işlənməsinə də ("xatun kişi") təsadüf edilir. "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy"da Basat ona xahişə gələn bir xatuna bir əsir verərək onun oğlunu Dəpəgözün cəngindən xilas edir.

XƏLİL AÇIQQÖZ (1952, Türkiyə) - dilçi, folklorçu, etnoqraf, tərcüməçi.

KDQ mövzusunda müxtəlif münasibətlə toxunmuş, "İki ədəbiyyat, bir motiv" məqaləsində, eləcə də Orxon-Yenisey abidələrinin müxtəlif dil problemlərinə həsr olunmuş yazılarında KDQ leksikasına müraciət etmişdir.

Nərimanoğlunun K.V. KDQ-nin poetikasına həsr olunmuş "Dastan poetikası" kitabını Türkiyə türkcəsinə çevirmişdir (1989).

Əsərləri:

İki ədəbiyyat, Bir Motiv. Kubbealtı Akademisi məcmuəsi, İst., 1987.

Yenisey Yazıtları Haqqında bir kitab və ilk dəfə nəşr edilən, yeni bulunmuş üç yazıt. TDA, Şubat, 1988.

Prof. Kamil Vəliyev. Dastan Poetikası. Sunuş və Türkiyə türkcəsi ilə hazırlayan H.Açığöz. İst., 1989.

XƏLİLOV PƏNAH İMRAN OĞLU (1925, Azərbaycan Resp.) - ədəbiyyatşünas, tənqidçi, fil. e. d., professor (1971).

Azərbaycan türklərinin etnogenezini öyrənmək, ədəbiyyat tarixinin ana köklərini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif münasibətlə KDQ-yə müraciət etmiş, bir sıra maraqlı problemləri işıqlandırmışdır.

Alimin eposla bağlı elmi axtarışlarının yekunu olan "Kitabi-Dədə Qorqud" - intibah abidəsi" kitabı 1993-cü ildə nəşr edilmişdir.

Əsərləri:

Sovet ədəbiyyatının son nəhiyyələri. B., 1964. Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı (dörslik). B., 1972-1985. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. B., 1972, 1988.

SSRİ xalqları ədəbiyyatı (iki cild). I nöşr. 1966-1968; 1975-1977; 1994 üçüncü nöşrin adı: Türk xalqlarının və şərqi slavyanların ədəbiyyatı.

Nəriminin üföqləri. B., 1982.

KDQ. İntibah abidəsi. B., 1993.

Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı tarixi. rusca və azərbaycanca). Azərbaycan dilində, 1960; rus dilində, 1963.

Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı tarixi. Ali məktəb dörsliyi, 1966.

T.Şevçenko. Ukraynanın böyük Kobzarı, 1964.

XIZIR - bax. Boz atlı xızır.

XIAZM - bax. Paralelizm.

XİTAB - bax. Müraciət

XUDİYEV NİZAMİ MANAF OĞLU (1949, Azərbaycan Resp.) dilçi, fil. e.d., prof..

"Abdulla Şaiqin nəsr dili" mövzusunda namizədlik (1978), "Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf qanunauyğunluqları" mövzusunda doktorluq (1990) dissertasiyaları müdafiə etmişdir.

"Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü" və "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" kitablarında "Oğuznamələr", "Orxon-Yenisey", "KDQ", M.Kaşğarlı "Divanı" və digər mənbələr türk abidələri əsas mənbə kimi götürülmüş, bu mənbələrdən götürülən konkret dil vahidləri, sər parçaları və digər nümunələr əsasında ümumtürk (Azərbaycan) dilinin tarixi mərhələləri dövrləşdirilmişdir. Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin inkişafından danışarkən KDQ-nin dilinə geniş yer vermişdir.

Əsərləri:

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. B., 1991.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1995.

XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili. B., 1994.

Azərbaycan ədəbi dilinin Sovet dövrü. B., 1989.

Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. B., 1991.

Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. B., 1987.

I.N.I. KDQ-ni yüksək qiymətləndirmiş, araşdır-
malarında bu eposa və Qorqud Ata haqqında əfsanələ-
rə istinad etmişdir.

Əsərləri:

Бабурина. М., 1857.

Кысас Кабузи. Казань. 1859.

Грамматика алтайского языка. Казань. 1869.

Материалы к изучению киргизского (казахского)
наречия. Казань. 1861.

İNAQ - **İnak**, **İnağ** və **İnağ** şəkillərində də rast
golinən bu söz "naib, hökmdarın müşaviri" mənalарını
ifadə edir. Şeyx Süleyman Əfəndiyə görə də **İnaq** sözü
Türküstanda yüksək bir rütbə bildirirdi.

KDQ-də 4 dəfə işlənilir. Bunlardan üçündə Bey-
rək haqqında deyilir ki, o, Qazan bəyin İnağıdır: "...
Qalın Oğuz imrəncisi, Qazan bəyin İnağı, Boz ayğurlu
Beyrək çapar yetdi". (D-61; 151); "Qurban olduğum!
Vay Qazan bəyin İnağı!..." (D-92).

Sadəcə bir yerdə "eşikdəki İnaqlar" ifadəsi işlədi-
lir: "Sağda oturan sağ bəglər! Sol qolda oturan sol bə-
glər! Eşikdəki İnaqlar! Dəbdə oturan xas bəglər! Qultu
olsun dövlətinüz!" (D-110).

Buradan da Oğuz el təşkilatında eşikdəki İnaqların ay-
rıca bir yerə, rəsmi mövqeyə sahib olduqları anlaşılır, yəni
onlar sağdakı sağ bəylərdən, soldakı sol bəylərdən və
dibdəki xas bəylərdən sonra gələn mərtəbədə dayanırlar.

Monqollarda da qoşun böyüyünün yanında heç bir
vaxt ayrılmayan, həyatı boyu ona yaxın olanlara İnaq
deyirdilər.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl. 1 c. B., 2000.

Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun Kitabı, İst., 1973.

İNAN ƏBDÜLQADİR İMAM MUSAFFA (MUSTAFA) OĞLU (1889-1976, Türkiyə).

Almaniyada olarkən hazırladığı "Dədə Qorqud
Kitabı haqqında" inqələmələri "Türkiyat" məcmuəsi-
nin birinci cildinə daxil edilmişdir.

"Dədə Qorqud Kitabındakı bəzi motivlərə və kə-
limələrə aid notlar" başlığı altında bir sıra məqalələr
yazmışdır.

Əsərləri:

Kitabi Dede Korkut haqqında. Türkiyyət mecmue-
si, 1925.

Türk mitolojisinde ve edebiyatında kadın. Türk
yurdu, 1926.

Türk rivayetlerinde bozkurt. Türkiyyət mecmuesi,
İst., 1928.

"Dede Korkut"taki bazı motifler ve kelimelere aid
notlar. Ülkü, IX, X, XI, 1937; XIII, XIV, 74, 76, 1939.

Milli dastanlarımız üzərinə incelemeler və araştı-
rmalar. Türk kültürü, 1963.

Kitabi Dede Korkut hakkında. Türkiyyət mecmua-
si, 1925.

Göçebe türk boylarında evlatlık meseleleri. Dil ve
T.C.fakulteleri dergisi, XI, 1948.

Türklerde su kültü ile bağlı gelenekler. Fuad
Köprülüzade emiğamı, İst., 1953.

Dede Korkut hikayeleri. Oluş, 28, Ankara 1939.

İNGİLİS DİLİNDƏ - KDQ-nin ingilis dilinə tərcü-
məsinə 1970 illərdə başlandı. F.Sümər, A.Uysal və

V.Volker 1972 ildə dastanı ilk dəfə ingilis dilinə tərcü-
mə etmişlər.

Tərcüməçilər kitaba geniş "Ön söz" yazmış və so-
nunda dastanla bağlı tarixi hadisələr, yerlər və şəx-
siyyətlər haqqında izahlar vermişlər. "Ön söz"də onlar
oğuzların mənşəyi, yaşadıqları yerlər və münasibətdə
olduqları xalqlar haqqında məlumat verməklə dastanın
yaranma yeri, tarixi, dili və sair xüsusiyyətləri haqqın-
da fikir söyləməyə çalışmışlar.

Dastandakı tarixi hadisələrin X və ya XI əsrlərdə
baş verdiyini söyləyən müəlliflər KDQ dastanları haq-
qında ilk dəfə məlumat verən ərəb tarixçisi Əbu Bəkr
Əd-Dəvadariyə əsaslanaraq kitabın ikinci variantı ya-
zılmamışdan əvvəl "Oğuz xitabı", "Oğuz sənədləri" və
ya "Oğuz əfsanələri" kimi müxtəlif başlıq altında ya-
zılan və böyük şöhrət tapan bir "Oğuznamə" nüsxəsi-
nin mövcud olduğunu göstərmişlər.

Dastan müəllifinin şəxsiyyətinə danışıarkən tərcü-
məçilər Dədə Qorqudu "mübahisəli xarakterlərdən
biri" hesab edərək yazırlar: "Bədii üslub baxımından
dastanın müəllifinin Dədə Qorqud olması inandırıcıdır.
Bir surət kimi də o, zəif əlaqədə olan boyları bir-biri
ilə bağlayır. Onun şərhli boyların əsasını təşkil edir.
Başlıcası isə Bayat tayfasından olan Dədə Qorqudun
bir tarixi şəxsiyyət kimi varlığına aid kifayət qədər
sübutlar var."

Dastanın formasından və üslubundan danışıarkən
müəlliflər, sənətkarlıq baxımından hər bir boyun bit-
kin olmasına baxmayaraq, bütün 12 boyun xarakterlə-
rinin ümumiliyinə, mövzusuna və quruluşuna görə bir-
biri ilə bağlı olduğunu göstərmişlər.

Müəlliflər nəslər şərin vəhdətindən təşkil olunmuş
dastanın nəsr hissəsindəki poetik ruhun güclü olmasını
və vaxtilə ozanlar tərəfindən oxunmasını əsas götürüb
dastanın orijinalının tamamilə şerh yazıldığını güman
edirlər.

Dastanın ingilis dilinə ikinci tərcüməsi C.Lyuisə
məxsusdur. 1974 ildə "Pinqvin" nəşriyyatı tərəfindən
çap olunmuş tərcümənin orijinala müqayisəsi göstərir
ki, C.Lyuis dastanların dilini və üslubunu diqqətlə təd-
qiq etmiş, əsərdə cərəyan edən orta əsrlər tarixini öy-
rənmiş, dastan haqqında elmi-tədqiqat işlərinin bir
çoxunu gözdən keçirmiş və tərcümə işinə böyük
məculliyətlə yanaşmışdır.

Öz həmkarları kimi C.Lyuis də tərcüməsinə ön söz
və izahlar yazmışdır.

Oğuzların tarixinə, dastanın yaranma yerinə, dilinə
və tarixinə dair orijinal fikirlər söyləyən C.Lyuis das-
tanla bağlı bozi mübahisəli məsələlərə toxunmuşdur.

Monqolustan və Sibir ərazisində tapılmış qədim
türk abidələrinə əsaslanan C.Lyuis "Oğuz" və "Türk"
adlarının bəzən bir-birilə müharibə edən, bəzən də
müttəfiq olan ayrı-ayrı tayfaların adı olduğunu göstə-
rir.

Öz həmkarlarından fərqli olaraq C.Lyuis əsərin
Ərzurumda deyil, Azərbaycanda və Azərbaycan türkcə-
sində qələmə alındığını qeyd edərək yazır: "Əlyaz-
maların dilinə gəldikdə o, XIV əsrin sonunda və XV
əsrin əvvəlində yazılmış kitabların dilinə uyğun gəlir.
O, Azərbaycanda danışılan türk dili üçün tipik olan
səhsiz hesabsız dil faktları göstərir".

"Əlyazmaların dili XIV əsrin sonunda və XV əsrin
əvvəllərində yazılmış kitabların dilinə uyğun gəlir".

KDQ-da müstəqil elementlərin haradan alındığını
izah edərkən o, S.Mandinin 1956 ildə Şərqi və Afrika təd-
qiqatları institutunun bülletenində çap olunmuş "Polifem
və Topogöz" məqaləsindəki fikirlərinə əsaslanıb "Topog-
öz" hekayəsinin Homerdən alındığını söyləyir.

Eyni zamanda o, Homer hekayələrindəki və KDQ
dastanlarındakı müstəqil elementlərin eyni bir mən-
bəcdən alındığını söyləyən V.Qrino şərik çıxır.

S.Tompson və C.Beyliz tərəfindən yazılmış "Hin-
distan nağıllarının mövzu və növ göstəriciləri", A.Vey-
linin ingilis dilinə tərcümə etdiyi "Monqolların gizli
tarixi" və s. kimi kitablarını nəzərə alan müəlliflər
bela qənaətə gəlirlər ki, bütün təkgözlər Polifemin
oşağı deyildir.

Dastanın hər iki əlyazmasından möharətlə istifadə
edən və özünün dediyi kimi daha "mükəmməl hesab
etdiyi hissəni" həssaslıqla seçməyə çalışan C.Lyuis
tərcümə zamanı nə ifrat sərbəstliyə yol vermiş, nə də
lügətin köməyinə arxalanaraq quru bir tərcüməyə nail
olmuşdur. İngilis dilinin zənginliklərinə arxalanan
tərcüməçi xalqımızın bu böyük mədəni sərvətini bey-
nəlxalq bir dildə böyük oxucu auditoriyasına təqdim
etməklə özəzsiz zəhmət çəkmişdir.

KDQ-nin üçüncü tərcüməsi P.Mirabilenin adı ilə
bağlıdır. Bu kitab ön sözdən, on iki boyun tərcüməsin-
dən, qeydlərdən və bibliografiyadan ibarətdir.

Ön sözdə P.Mirabile KDQ və Dədə Qorqud şəx-
siyyəti haqqında orijinal fikirlər söyləmişdir. Dədə
Qorqud şəxsiyyətinin epos qədər mürəkkəb və maraqlı
olduğunu qeyd edən P.Mirabile onu KDQ-nin yeganə
müəllifi hesab etmir: "Aydındır ki, o, yeganə müəllif
deyil. Çox güman ki, bizim dastanların yazılı forması
Dədənin əsəridir. Lakin bu səs Monqolustandakı Altay
dağlarında və Anadolu vadilərində dolaşan şairlərin,
nağıl danışanların, məzhəkəçilərin, aşiqlərin və baş-
qalarının səsini bir halqasıdır və həm də sonuncu
halqasıdır. Ola bilsin ki, Dədə bu aşiqlərin nə ön mə-
huru, nə də ön istedadlısıdır, lakin onun adı dastanların
hifz etdiyi yeganə addır".

O, Dədə Qorqudun cəmiyyətdəki rolunu yüksək
qiymətləndirir və onu yalnız, "qopuz gozdırən bir aşiq,
nağıl söyləyən və obaları dolaşan bir şair" hesab etmir.

P.Mirabile Dədənin yeni nəslə ad verməsini onun
on böyük xidmətlərindən biri sayır və onun verdiyi
adlara adı insan adları kimi baxmır və onları metaforik
adlar hesab etmir: "Ad verməklə Dədə Qorqud əsil-
nəcabət verir, həyat mənbəyi verir; ad Oğuzun
kökünü, qəhrəmanların qan yaddaşını aydınlaşdırır və
hifz edir".

Əsil-kök mühatibəçisi Dədə Qorqud öz xalqı üzə-
rində damı göz olur, əgər onun ad qoyması keçmişdi bu
günə bağlayırsa, onun xanlara və şahzadələrə verdiyi
məsləhət, gələcək həyat üçün bugünkü problemləri
həll edir. O, Dədə Qorqudu iki dünyagörüşü özündə
cəmləşdirən bir şəxs hesab edir. "Dədə Qorqud bir
şaman-kahindirimi, yoxsa bir islam peyğəmbərindəmi?"
sualına cavab axtarırkən, P.Mirabile belə bir notu qeyd
gəlir ki, şaman görüşləri və əxlaq KDQ-nin tarixini,
onların yazıya alınmazdan çox-çox öncəyə, oğuzların
hələ Albayda yaşadığı zamanlara aparıb çıxarır. KDQ-
dəki islam elementlərinin sonradan olavə olunduğunu
qeyd edən P.Mirabile bu iki dünyagörüşün həm epos-
da, Dədə Qorqudda, həm də onun digər qəhrəmanları-

nin davranışlarında, fikirlərində və əxlaqında bir vəhd-
ətdə birləşdiyini yazır.

"Orxon-Yenisey abidələri"na əsaslanan müəllif bu
zaman oğuzların doqquz tayfadan ibarət bir federasiya
halında Baykal gölünün cənub-şərqi qolunda məskunlaş-
dığını yazır. P.Mirabile VI əsrdə İtaliyada yaşamış
Cordane adlı bir səfərnəmənin də on Oğuz tayfasının
Qafqaz dağlarının şimalında yaşadığı haqqında
məlumat verdiyini yazır və müsəlman səfərnəməçiləri-
nin oğuzların qarbə daha erkən gəlmələri haqqında
verdikləri məlumatları münasibətini bildirir.

P.Mirabile XVI əsrdə oğuzların maddi və mədəni
cəhətdən tamamilə formalaşdığını, Oğuz ədəbiyyatı-
nın çiçəkləndiyini, türk dilinin rəsmi dilə çevrildiyini
və KDQ dastanının məlum əlyazmalarının bu dövrdə
qələmə alındığını yazır.

Müəllif Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətlərindən
söz açır, onun sintaksisinin Osmanlı türkcəsindən
müəyyən dərəcədə fərqləndiyini qeyd edir. Bütün şif-
ahi dastanlarda olduğu kimi, KDQ-də də iki zaman
və iki məkan (obyektiv və subyektiv) mövcud olduđu-
nu qeyd edən P.Mirabile eposu sırf tarixi bir əsər he-
sab etməsə də, onun hər bir boyunda oğuzların həyatı
ilə bağlı müəyyən xronoloji ardıcılıq olduğunu yazır.

Fikrini əsaslandırmaq məqsədilə müəllif dastan-
lardakı boylar üçün tarixi-bədii model fikirlər: birinci
boyda yurd seçilir, çadır qurulur, nəsil yaranır, ad ve-
rilir, həyat başlanır. İkinci boyda xanın və cəngavərlə-
rin apardıqları döyüşlər, onların qələbəsi və bu qələ-
bənin fonunda oğuzların qüdrəti təsvir olunur. Üçüncü
boy şəxsiyyətin (Beyroyin) cəmiyyətdə oynadığı rolun
fonunda Oğuz federasiyasının homroyliyini nümayiş
etdirir. Dördüncü boyda ata və oğul qarşılaşdırılır və
Qazan xanla oğlu Uruzun qarşılıqlı münasibətləri əsa-
sında yeni nəsilə yaşlı nəsil arasındakı bağlılıq təsvir
edilir.

Müəllif KDQ-nin bəzi tədqiqatçıların əksinə ola-
raq beşinci boyda əvvəlki boyların məntiqi davamı kimi
baxır və göstərir ki, bu boy Dəli Domrulun simasında
oğuzların islamı qəbul etmələrini və mədəni həyata
qovuşmalarını təsvir edir.

Mirabile KDQ-da şerhlərin yüksək poetik səviyyədə
olduğunu, onların heca ahəngində yazıldığını və əsa-
sən 4+4, 4+4+4 və ya 4+3 şəklinə bölgülərə ayrıl-
dığını qeyd edir. O, heca bölgüsünün "Rolandın
nəğməsi"ndə 4+6, "Beovulf"da əsasən 4+8 şəklinə
olduğunu və KDQ-də olduğu kimi senzuranın (fasilo-
nin) dördüncü hecədə mövcud olduğunu göstərir.

Müəllif Məhərrəm Erginin (1958, 1988), Orxon
Şairi Gökyayın (1976) tərtib etdikləri kitablardan və
Lyuisin tərcüməsindən (1974) bəhrələnməklə eposun on
iki boyunu da ingilis dilinə tərcümə etmişdir.

Bos Lyuisin gözəl tərcüməsindən sonra, Mirabileni
bu işə nə vadar etmişdir?

Özünə verdiyi bu sualı açıqlayan müəllif yazır ki,
onun gördüyü iş adı bir tərcümə kimi qəbul ediləməli-
dir. Onun "tərcüməsi" türkəni ingilis variantında səs-
ləndirmək üçün edilən filoloji bir cəhddir. Bu zaman o, hərti
tərcümədən istifadə etmiş və özünün dediyi kimi "hərti
bir təks" yaratmaq istəmişdir. Müəllif yazır ki, onun bu
cəhdi yeni bir hadisə deyil və orta əsrlərdə İspaniyada
"Əhdi-Ətiq" ladino dilinə, "İbibliya" iso qədim alman dili-
nə bu üsulla tərcümə edilmişdir.

Tərəzinin ingilis oxucusu üçün qeyri-adi səslənəcəyini etiraf edən müəllif bunu KDQ-nin orijinaldakı gözəlliyini saxlamaq naminə etdiyini yazır.

P.Mirabile kitabını izahlarla tamamlamışdır. Bu izahlarda KDQ ilə bağlı olan tarixi hadisələr və coğrafi adlarla əlaqədar mübahisə doğuran maraqlı məsələlərə toxunur.

Ədəbiyyat.

Sümər F., A.Uysal və V.Volker. Kitabı-Dədə Qorqud. Texas Universiteti 1972.

Aslanov V. Dədə Qorqud ingilis dilində. Ədəbiyyat və İncəsənət” qəz, 22 mart 1975.

Gökyay O.Ş. Dədə Qorqud Kitabının İngiliscə çevirileri. TFA, sayı 314, 1975.

Faruk Sumer, Ahmet E.Uysal, arren S. Vaiker. The Book of Dede Korkut. A Turkish Epic, University of Texas Press, Austin-London, 1972.

Geoffrey L. Lewis. The Book of Dede Korkut. Translated with an Introduction and Notes, Renguin Classics, London, 1974.

İNTERNETDƏ KDQ - çağdaş informasiya sisteminin ən yetkin örnəyi İnternet sistemidir. İngilis dilində olan bəzi qaynaqlar və Türk Dil Qurumunun və Türkiyənin bir sıra universitet və elmi mərkəzlərinin ünvanında KDQ haqqında bilgi almaq mümkündür.

Bu sahədə Türkiyə və Azərbaycanda müəyyən işlər görülməkdədir.

KDQ ilə bağlı İnternet ünvanları:

Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın. İnternetdəki Türkoloji Dünyası. Türk Dili (Dil və Edebiyat Dergisi), s.286, sayı 556, Nisan, 1998.

<http://www.tdk.gov.tr> - Türk Dil Kurumu

bilgi@tdk.gov.tr - TDK hakkında bilgi almak için

kutup@tdk.gov.tr - TDK Kütüphanesi

sozluk@tdk.gov.tr - TDK Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu

bim@tdk.gov.tr - TDK Bilgi İşlem Merkezi

<http://menderes.adu.edu.tr/~oztektan> - Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

http://www.boun.edu.tr/academics/faculties/arts_sci/tkl_uc.html - Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

<http://www.cu.edu.tr/faculteler/fef/tdeb> - Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

<http://bornova.ege.edu.tr/~orkunt/tdae> - Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

<http://www.cu.edu.tr/merkezler/tam> - Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi

<http://www.turkiye.net/sota/sota.html> - Türkistan ve Azərbaycan Araştırmaları Merkezi

<http://www.mkutup.gov.tr> - Ankara Milli Kütüphanesi

http://www.helsinki.fi/jarj/sus/sus_engl.html - Finlandiyadaki Fin-Ugor Enstitüsü

<http://www.arts.u-szeged.hu/dep/altaic/altaic.html> - Macaristan'daki Szeged Üniversitesi Altayistik Bölümü

<http://www.fas.harvard.edu/~centasia/> - Harvard Üniversitesi Orta Asya Çalışmaları Forumu

<http://www.mesa.arizona.edu> - Kuzey Amerika (Arizona) Orta Doğu Araştırmaları Kurumu

<http://menic.utexas.edu/menic/countries/turkey.html> - Teksas Üniversitesi Orta Doğu Çalışmaları Merkezi

<http://www.oi.uchicago.edu/OI/default.html> - Şikago Üniversitesi Doğu Enstitüsü

<http://nias.ku.dk/Nytt/rRegional/CentralAsia/Publications/journalofturkiclanguages.html> - Tokyo Üniversitesi Asya-Pasifik Dilleri Enstitüsü

<http://endjunn.soas.ac.uk/Centres/NearMiddleEast/> - Londra Üniversitesi Doğu bilimi ve Afrika Çalışmaları Okulu

http://www.let.ruu.nl/departments/oriental_studies/prcak.html - Utrese (Hollanda) Üniversitesi Orta Asya Dilleri Projesi

<http://weber.u.washington.edu/~nelc/languages/casia/casia.html> - Vaşington Üniversitesi Orta Asya Çalışmaları Merkezi

<http://www.azeri.com> - Azinternet servisi

<http://www.scf.usc.edu/~baguirov/azerbajan.htm> - Adil Baguirovun sanal Azərbaycan Cumhuriyeti sayfası

<http://www.lmp.ucla.edu/profiles/profa03.htm> - Azerbaycan Türkçesi hakkında bilgiler

<http://www.turknet.com/atlas/97may/azerbaijan/index.html> - Azerbaycan coğrafyası ve Azerbaycan gezi rehberi

http://www.bs.u.bashnet.ru/BGU_MAINIE.htm - Başkurt Devlet Üniversitesi

<http://www.rusline.com/oblast/chuvash/chuvash.html> - Çuvaşistan Cumhuriyeti

<http://www.geocities.com/Hollywood/Academy/8385/dagestan> - Dağıstan Cumhuriyeti

http://www.nupi.no/cgi-bin/Russland/etnisk_b.exe/Kumyk - Kumuklar hakkında bilgi sayfası

<http://www.uygur.com/wunn/wunn.html> - Dünya Uygurları Bilgi Ağı Haberleri

<http://www.eki.ee/books/redbook/khakass.html-ssi> - UNESCO Kırmızı Kitap, Hakaslar sayfası

http://www.nupi.no/cgi-bin/Russland/etnisk_b.exe/Balkar - Balkar sayfası

<http://www.ozemail.com.au/~karachay/> - Karaçay sayfası

<http://www.acs-almaty.kz/Kazakhstan/KAZAKH.htm> - Kazakistan sayfası

<http://freenet.bishkek.su/institut/nlkr.html> - Kırgız Milli Kütüphanesi

<http://www.euronet.nl/users/sota/krimtatar.html> - Kırım Tatarları

<http://bornova.ege.edu.tr/~ncyprus/root.html> - Kuzey Kıbrıs

<http://www.freenet.uz> - Özbekistan

http://www.ksu.ru/tat_rpb/difa/inform/inf.htm - Tataristan Cumhuriyeti

<http://www.rn.informatik.uni-bremen.de/home/ftp/dpce/ news.answers/tuva-faq> - Tuva hakkındaki sorulara cevaplar

<http://www.bucknell.edu/departments/russian/facts/turkmen.html> - Türkmenistan bilgileri

<http://www.maximov.com/Russia/Sakha/> - Saha (Yakutistan)

<http://www.rockbridge.net/personal/bichel/>

welcome.htm - Mehmet Binay'ın Türk Jeopolitiği sayfası

<http://www.turan.org> - Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

<http://eng.ohio-state.edu/~hoz/myth/dede.html> - The Book of Dede Korkut

funnelweb.utec.utk.edu/~utktsa/dkorkut1.html - The Book of Dede Korkut

www.tdk.gov.tr/dedekorkut.html - Uluslar arası Dede Korkut B..I.G.. ..ÖL..N..

raven.cc.ukans.edu/~medieval/19980801.med/msg00249.html - The "Dede Korkut" - prologue

hcg1.eng.ohio-state.edu/~hoz/myth/legends/dbeyrek.html - The Book of Dede Korkut/Death of Beyrek

hcg1.eng.ohio-state.edu/~jpr/myth/legends/emren.html - The Book of Dede Korkut/The Story of Emren

www.turk.ch/nizamialem/tr/1998/nis-may98/cengiz-zaslan.htm - Dede Korkut Hikayeleri'nin Türk Tarih ve Edebiyatındaki Yeri ve Önemi: Cengiz

hcg1.eng.ohio-state.edu/~hoz/myth/myth.html - Mythology

İRİQOBULU ALADAĞ - dağ adı. KDQ-də xatırlanan bu dağda höqiqətən dərin qobu vardır. Həmin krater qobunun uzunluğu 2 km., eni 1,6 kv.metr, dərinliyi isə 460 metrdir. Qeyd olunmalıdır ki, dağın (Alakas), həm də mənbəyini həmin dağdakı bulaqlardan alan Kasak çayının adı qədim kaspilərlə əlaqədardır. Hündürlüyü 4090 metr, dörd zirvəsi (Ziyarət, Haça, Qaradağ və Arxaşan) olan bu dağ Şörəyel vadisindədir. M.Xörenasi (V əsr), Eqişe (V əsr) və digər tarixçilərin əsərlərində Arakas, Alakas, Alagöz, Aladağ kimi xatırlanmışdır.

İSLAM DİNİ - KDQ yazıya alındığı vaxt ona İslam dini elementləri gətirilmişdir. Bunu hətta Qorqudun "Dədə" ünvanı daşması da təsdiqləyir. KDQ-nin ikinci formalaşma dövrü İslam mədəniyyəti vaxtına düşür.

Dədə Qorqudun peyğəmbər zamanına yaxın tarix səhifəsinə daxil olmasını xəbər verən müqəddimədə İslami ünsürlərin bol olacağı bildirilir.

Qaynaqlarda Qorqud Atanın "Məhəmməd peyğəmbərin yaxın dostu, ondan dərslər alan və üç yüz il ondan sonraya qədər yaşayan səhabə, şirvanlıların təqdim etdikləri sultan, həm də Məhəmməd tərəfindən Dəmirqapı Dərbəndə göndərilmiş Salmanifarsinin təyin etdiyi Şeyx" olması xəbəri də vardır (M.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. B., Elm, 1972). Fuad Köprülü "Türk ədəbiyyatında ilk mütəsovviflər" kitabında yazır ki, Qorqud Ata Məhəmməd peyğəmbərdən sonra mülahid 632-634 illərdə Ərəbistanə gəlmiş, xəlifə Əbubəkrlə görüşmüş və İslam dinini qəbul etmişdir. Əgər bu deyilənlərin doğruluğuna inansaq, deməli Qorqud Ata elə əslində Həzrəti-Əkrəm ilə bir vaxtda, bir dövrdə yaşamışdır. Ərəbistanə gedənə qədər də oğuzlar adına "Oğuznamə"lər qoşub dözən Qorqud Ata İslam dinini qəbul etdikdən sonra artıq şaman-ozan yox, dərviş-ozan olaraq fəaliyyətini davam etdirir.

KDQ-da çox nadir hallarda "yağı", "düşməni" sözlərinə toxunmaq mümkündür. Burada daha çox "ası", "kafir" deyimləri işlənir. Bu kafirlər də daha çox ya xristian, ya da büt-porostlardır. Odur ki, müsəlman oğuzlar vuruşduqları kafir oğuzların xristianlığınə məxsus kilsələrini uçurub yerində məscid yapılırlar. Yəni də elə bu boyda kafirləri üstələyən Oğuz bəyləri onların kilsələrini dağıdıb yerində məscid tikirlər. Abidənin "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyu"nda Qazan deyir: "Kəlisəsin yıqub məscid tikirlər. Abidədə büt-porostlıya da işarələr vardır. Yaxud, "Bəkil oğlu Əmranın boyu"nda Əmran kafirə qarşılaşır. Kafirin qat-qat güclü olduğunu duyan bu igid "ucalardan uca Tanrıya" üz tutub ondan mədəd diləyir:

"Kafir aydır: "Oğlan, alındınsa, Tanrınımı yalvarsan? Sənün bir Tanrın varsa, mənim yetmiş iki büt-xanam var" - dedi". (D-251¹⁰)

KDQ-ni oxuduqca burada Allahın "Qadir" adının daha tez-tez deyildiyi müşahidə olunur: "Qadir" Tanrıdan həət dilədi", "Ya Qadir Allah, birligin, varlığın, haqqıyğun (D-1567), "Qadir qorsa, yapam-yıqam" (D-1769), "Qadir qorsa, başım kəsəyim" (D-176¹¹), "Qadir Tanrı yol vermiş" (D-257¹³).

Allahın "Cabbar" (Mütləq qalib), "Səttar" (Eyibləri örtən, eyibləri gizlədən) adları da KDQ-də keçir:

"Daim duran Cabbar Tanrı, Baqi qalan Səttar Tanrı". (D-161⁸)

"Bütün varlığın mütləq hakimi və sahibi" mənasında olan Allahın KDQ-dəki "Qəhhar" adı da "Qur'an"dan götürülmüşdür ("İbrahim surəsi", ayə 48; "Yusif surəsi", ayə 39).

"Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda Qanturalı Selcan xatunu yalnız bir şərtlə alıb apara bilər ki, qağan aslana, qara buğa və qara buğraya üstün gələ bilsin. Bu vuruşda ümidini Allaha bağlayan Qanturalı belə deyir: "Yaradan Qadir Tanrıya sığdım" (D-1884). Buradakı "Qadir" Allahın hər işdən xəbərdar olmasını bildiren addır ki, "Qurani-Kərim"ın surələrində "Əl-Boqara", ayə 263, 276; "Ali-İmran", ayə 97; "Ən-Nisa", ayə 135; "Əl-Ən'an", ayə 133; "Yunus", ayə 68; "Əl-Ənkəbut", ayə 6; "Loğman", ayə 12,16; "Əl-Mumtəhinə", ayə 6 və s.) məhz elə bu addan söz gedir.

Abidədə "Quran"dakı Allaha məxsus "Əhəd", "Səməd" adları da vardır.

KDQ-də "Hecəsinləyən düz oxunsa, yasin görkli" (D-61) ifadəsində "Quran"ın yanlış oxunması bağışlanmaz günahlar sırasında sayılır. Deməli, oğuzlular bundan xəbərdar olduqları üçün həmin şerti bir tələb olaraq qoyurlar.

İslamda müsəlmanlar üçün Allahdan sonra ən müqəddəs varlıq - Məhəmməd Peyğəmbərdir. Allah-Taala bütün peyğəmbərlərə onların öz adları ilə xitab etdiyi halda, İslam dinini yer üzündə yaradan olaraq göndərdiyi həzrəti Məhəmmədə "Həbibim" (sevgilim), - deyə müraciət etmişdir.

KDQ-da oğuzlar da İslamı qəbul edib Rəsuləley-hissələmə iman gətirdikləri üçündür ki, bütün onları-rında Allahdan sonra məhz bu müqəddəs şəxsə arxa-lanırlar. Abidənin on iki boyundan on birinin sonunda dualar "Günahınızı Məhəmməd Mustafa yüzü suyına bağışlasın" (D-271¹¹) "Günahınızı adı görklü Mə-

həmməd Mustafə hörmətinə bağışlasun! (D-291⁶) və s. şəkildə bitir.

Oğuz igidləri kafirlərlə vuruşda islami ayinlər iera edir və çox vaxt Peyğəmbəri xatırlayır, adına salavat söyləyirlər (D-63⁴, D-182¹⁰). Salavat isə Allaha peyğəmbər üçün müraciət olunan dualar sırasındadır. Salavatla yanaşı, boyların sonlarındakı dualarda "amin" də tez-tez təkrar olunur. Dədə Qorqudun Allahın ən uca adına, yəni "İsmi-əzəm" oxuması, kəramət göstərməsi (Dəli Qarcarın ölünü havada asılı saxlaması) İslamın abidəyə təsirindən xəbər verir.

Oğuzların vuruşları çox vaxt islam dini və bu dinin sərvəri Məhəmməd Peyğəmbər uğrındadır.

Abidənin "Salur Qazan tutsak olub oğlu Uruz çıxardığı boy"da isə Qazan xan özünü "Məhəmmədin dini eşqinə qılıc urdum" (D-277⁷) adlandırır.

KDQ-də Məhəmməd Peyğəmbərin adı həтта Allahın adıyla qoşa çəkilir. Hər bir işin onların razılığı ilə yerinə yetəcəyinə inanılır. Məsələn, Dədə Qorqud elçiliyə gedəndə, yaxud Qanturalı Selcanı halallığa almaq istəyəndə onlar bu işi "Tanrının buyruğıyla, Peyğəmbərin qövliylə" (D-83¹⁰) etdiklərini söyləyirlər.

Eposun "Salur Qazan tutsak olub oğlu Ulduz çıxardığı boy"da Qazan xanı əsir saxlayan kafirlər ondan özlərinin öyülməsini istəyirlər. Qazan deyir: "Tanrı mənəm" deyü su dibində çığırsur asiləri" (D-279³).

Dinin əsası olan Kəlməyi-şəhadətə də KDQ-da xüsusi yer verilmişdir. Abidənin "Bökil oğlu Əmrən boyu"nda "aləmləri yoxdan var edən Allah" kafirlərlə vuruşan Əmrana Cəbrayıl vasitəsilə qırx ər gücü verir.

Yaxud, "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy"da, Basat Dəpəgözün tələsindən qurtulmaq üçün: "La ilahə illallah, Məhəmməd rəsulallah" - deyir (D-229⁹).

İslam dininin ən vacib şərtlərindən biri də namaz qılmaqdır. Namazın növləri çoxdur və bunlardan yalnız üçünə - "hacət", "vacib" (fərz) "cümə"-KDQ-də rast gəlirik. Abidədə ən çox "hacət" namazından söz gedir. Bu da təbii qənaətdir. Çünki KDQ qəhrəmanlıq eposudur və "hacət" namazı da səfərdə olarkən, yaxud bir istək dilənərkən, eləcə də, vuruşdan öncə qılınan qısaltdılmış iki rükətdən ibarət namazdır.

KDQ-də "hacət" namazı yalnız və yalnız kafirlərlə döyüş məqamlarında qılınır. Buna biz abidənin dörd boyunda rast gəlirik (D-63³, 120⁴, 132⁴, 147¹⁰, 152¹, 193⁷).

Buradakı "Saqqalı uzun tat əri banladıqda" (D-114), "Minarədə banlayanda fəqih görklü" (D-6¹¹) deyimləri bilavasitə sübh azanı ilə bağlıdır.

Abidənin bütün boylarının sonluqlarında deyilən "Ağsaqqallu baban yeri uçmaq olsun!" (D-35⁸), "Ağbirçöklü anan yeri behişt olsun!" (D-35⁷) dualarında axırat dünyasına inam qorunmuşdur.

KDQ-də İslam dininin iki müqəddəs şəhərinin adı çəkilir. Bunlar "Tanrı evi Məkkə və Mədinə şəhərlərində". Abidənin ikinci boyunda kafirlər Uruzu dardan asmaq istədikdə o, bu asılacağı ağacı öyür və ona "Məkkə və Mədinənin qapısı ağac!" (D-55⁸), -deyə müraciət eləyir. Abidənin "Müqəddimə"sində isə İslam dininin mühüm bir əlaməti, Həcc ziyarətindən söz açılır.

KDQ-də Həcc ziyarətində müsəlmanların qurban kəsdiyi Ərafat dağı da xatırlanır.

KDQ-də Allah-Taalanın iki mələyinin - Cəbrayılın və Əzrailin adı daha çox hallanır. KDQ-də Cəbrayıl vasitəsilə Allah-Taala Qanturalıya qırx ər gücü göndərir. Abidənin "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu" Dəli Domrulun ölüm mələyi Əzrailə vuruşuna həsr olunmuşdur.

KDQ-də Həzrət Əlinin "Şahi Mərdan" adı "Qılınc çaldı, din açdı şahı-mərdan Əli görklü" (D-62), "Şahi mərdan Əlinin Döldülünin əyəri ağac" (D-55¹⁰) şəklində iki dəfə xatırlanır. Bundan savayı, abidədə, Həzrət Əlinin (ə) atından (Döldül), atının yəhərindən, eləcə də Haçabaşlı qılıncından ("Zülfüqarın qınıyla qəbzəsi ağac", D-55¹¹) da söz gedir.

İslamda Məhəmməd Peyğəmbərin soyundan olanlar "Əhli-beyt" adlanırlar. Bir də "Ali-Əba", "Ali-Rəsul" deyilən "Beşlik" var ki, buraya yalnız Məhəmməd Peyğəmbərin özü, Əbası altına aldığı qızı Həzrəti Fatimə, kürəkəni Həzrəti Əli (ə) və onun oğlanları İmam Həsənə, İmam Hüseyin daxildir.

Abidədə "Ali-Əba"dən sayılan Həzrəti Fatimədən, İmam Həsən və İmam Hüseyindən də bəhs edilmişdir. Əlinin oğulları - peyğəmbər nəvələri - Kərbala yazısında Yezidilər əlində şəhid oldu Həsən ilə, Hüseyin iki qardaş bilə görklü". (D-6³) KDQ-də Adəm, Nuh, Xızır, İbrahim peyğəmbərlərin də adı çəkilir və bunlarla bağlı rəvayətlərə işarə olunur.

İSMAYİLOV RASİM RZA OĞLU - (1936, Azərbaycan Respublikası) - kinooperator, əməkdar incəsənət xadimi, Dövlət mükafatı laureatı.

İkiseriyalı "Dədə Qorqud" bədii filminin quruluşçu operatorudur.

İSMİ - ƏZƏM - Allahın gizli adlarından biri. KDQ-nin 3 boyunda Bamsı Beyrək üçün Banuçığıyoyi istəməyə elçiliyə gəlmiş Dədə Qorqudu qızın qardaşı Dəli Qarcar "əməli azmış, fəli dönmüş, qadir Allah ağ alına qada yazmış" adlandırır və qılıncını ölünə alıb onun üstünə şığıyır. Yerini darlığı Dədə Qorqudu çətinliyə salır. Odur ki, o, Allaha sığınib ismi-əzəm duası oxuyur və Dəli Qarcara deyir: "Çalirsən ölin qurusun" (D 84) Bu duanın təsirindən doğan nəticə KDQ-də belədir: "Haq Taalanın əmiriylə Dəli Qarcarın əli yuqarıda asılı qaldı. Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi, diləyi qəbul oldi" (D 84)

İSTANBUL - Türkiyədə şəhər. KDQ-də bir dəfə adı çəkilir. III boyda deyilir: "Bəzirganlar dəxi gecə-gündüz yola girdilər. İstanbula gəldilər" (D-69¹²).

İstanbul - yunanca "İstin polis" ("Şəhərə gedirəm") deməkdir. 1453 ilədək Konstantinopol adlanmışdır. Türkiyənin ən böyük şəhəridir. Ölkənin sənaye, ticarət, mədəniyyət mərkəzi və əsas dəniz limanı, beynəlxalq təyyarə limanı var.

İstanbul 1453 ildən 1923 il oktyabrın 13-nə kimi Türkiyənin paytaxtı olmuşdur. İstanbul mühüm neqliyyat qovşağıdır. Mərkəzi Avropa Türkiyə, Suriya və İraqla əlaqələndirən dəmir yolları İstanbuldan keçir.

Osmanlı imperiyasının paytaxtı olduğundan sonra (1453) İstanbulda böyük tikinti işləri aparılmış, 500-dən çox məscid tikilmişdir. Bayazid Camisi (1501,

Məmmar Xeyroddin) İstanbul məscidlərinin klassik nümunəsidir.

Dörd minarəli Süleymaniyyə (1550-57, Məmmar Sinan) və altı minarəli Sultan Əhməd (1609-1616, Məmmar Məhəmməd) məscidləri dünya məmurluğunun şah əsərlərindədir. İstanbulda Topqapı sarayı kompleksi (XV əsr), Çırağan (XVII əsr), Dolmabahçe (XIX) və s. saraylar məşhurdur. 1466 ildə tikintisinə başlanan, 1839 ilədək Osmanlı sultanlarının yaşadığı, XX əsrdən isə muzeyə çevrilən Topqapı sarayı kompleksi onlarla binadan ibarətdir (Çimni Köşkü, 1472; Bağdad Köşkü, 1638; Kitabxana, 1719 və s.). Topqapı sarayı dünyanın ən zəngin sənət xəzinələrindədir. Hazırda İstanbulun əhalisinin sayı on milyonu keçib.

İstanbulda 3 universitet, iqtisadiyyat və mədəniyyət kitabxanaları, Süleymaniyyə və Bayazid kitabxanaları, muzeylər (müqəddəs Sofiya məbədi muzeyi, arxeologiya muzeyi, Topqapı sarayı muzeyi və s.) vardır.

Bəzi qorquşunəslər (V.M.Jimunski, O.Şaiq, X.Koroğlu) KDQ-də İstanbul adının çəkilməsini əsas göstərərək hesab edirlər ki, bu şəhər 1453 ilə qədər Konstantinopol adını daşımış, göstərilən tarixdən türklər tərəfindən istila olunmuş və İstanbul adlanmışdır. Ona görə də bəzi araşdırıcılar belə fikirdədirlər ki, eposda Kiçik Asiya və Azərbaycanla (Osmanlı türklərinin orası ilə) bağlı olan boylar XV yüzilliklərdən sonra yarana bilərdi.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl. İc. B., 2000.

ASİ. B., 1980, c.IV, s.568.

İŞİQ - üst hissəsi cilalanan və dəbilqənin alını örten hissəsinə bağlanmış tunc güzgü. "İşiq", "ağ işiq", "altun işiq", "kont işiq" ifadələri işiq sözünün müasir anlamına uyğun gəlir. Belə ki, abidəni düzgün oxuyanlardan V.V.Bartold tərəfindən rus dilinə "şlem" "bəliy şlem", "zolotoy şlem", "krepkiy şlem" - yəni "dəbilqə" deyə tərcümə olunmuşdur. H.Araslı da "tuğulğa"ni abidənin sözlüyündə "dəbilqə" kimi yazmışdır. Dəbilqə elə bir döyüş ləvazimatıdır ki, o yalnız başa qoyulur. Ancaq "işiq" abidədə belə təqdim olunur.

"Başında qunt işiqlər saqlardım səninçün". (D-129¹⁰)

Deməli, örnəkdən aydın şəkildə bəlli olur ki, "altun işiq" başda yox, alında imiş.

"Alın-başa kont işiqim urardım" örnəyində də, görüldüyü tok, "kont işiq" başa qoyulmur. Əksinə, "altın başa" vurulur, bağlanılır. V.V.Bartold, dediyimiz kimi, "kont işiq"ı "krepkiy şlem" tərcümə etmişdir. Ancaq müasir türk dilində bu gün də işlənməkdə olan "kont"un rus dilindəki qarşılığı lüğətlərdə "континит" yox, "дөndü", "frant", "şəqol"dur ki, bunlar da bizim dilimizdə "gözəgörünməli", "bəzakli", "qoşoq" anlamındadır. Abidənin F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşrində də "işiq"ə bəxş birmənəli deyil. "Kont"u "qunt" şəklində təqdim edən müəlliflər mətnin sadələşdirilmiş variantında "işiq"ı bəzən elə "işiq" ("Alınımı örten qızıl işiq zirehim yox", "Ağ işiq alpları yanma saldımm"), bəzən də "parlaq zireh" ("Başında parlaq zireh saxlardım", "Öz alnıma parlaq zireh vurardım") - şəkildə yazmışlar.

"İşiq" alına bağlanmış vasitə olduğundan o, "dəbilqə" deyildir. Bəlli olduğu üzrə, qədim dövr və orta əsrlərdə dəbilqə, əsasən, tuncdan hazırlanmış. Elə

ilk güzgülər də, əsasən, tuncdan olub. Belə tunc güzgülər həm də döyüş vaxtlarında alına bağlanmış ki, öz parlaq şüası ilə rəqibin gözünü qamaşdırın, onu çaşdırın. Nizami Gəncəvi də bu məsələyə münasibətini bildirmişdir: "İsgöndərnamə"də o, deyir ki, isgöndər:

İsgöndəriyyəyə gəlib yetişək,
Orda cəhəndarlıq taxtı qurdu...
... Əmr edib göyü bir qulğa yüksəltdi.
(Üstündə bir böyük güzgü düzəltdi.
Həmin o güzgüdən bir aylıq yoldan,
Dənizlə kim gəlsə olurdı ayat.

Bəzi qaynaqlarda bildirilir ki, İsgöndər güzgüyə düşən Gümüş şüasını düşmənlərin üstünə salmaqqla onları yandırır məhv eləyirmiş.

Bir xəbərə görə, düşmənlərə təsir etmək məqsədi ilə sarmat oşqorları da düşmənlərin üstünə güzgülər bağlayarmışlar.

KDQ-dən məlum olur ki, bu güzgünü - "işiq"ı bağlamağa hər adamın ixtiyarı yox imiş. Necə ki, Oğuz igidlərinin hamısı yox, yalnız dördü (Bamsı Beyrək, Qanturalı, Qara Çökür, Qara Çökür oğlu Qırqınuq) niqabla gözərmiş. Bunlar hünərə, bacarığa görə el böyüyü, tayfa başçısı tərəfindən seçilmə, fərqlənmə nişanı kimi alplara verilmiş. Doğrudan da, Bökilün öz yurduna niyə "altun işiq"sız qayıtmasının səbəbini öyrənmək istədikdə bəlli olur ki, o, xanlar xanı xan Bayındırdan incimmiş, küsmüş və buna görə də onun verdiyi şeyləri, eləcə də "işiq"ı geri qayıtmışdır. Yaxud Qazlıq qoca oğlu Yegnok qardaşını əsirlikdən qurtarmağa gedəndə yuxuda özü ilə eləcə-bələ igidləri yox, yalnız "ağ işiq alpları" apardığını görür. Kafirlər Əmrandakı işiqim Bökilün olduğunu dərhal tanıyırlar. "İşiq", həm də hər vaxt yox, rəsmi çağırış və döyüş zamanı bağlanmışdır. Abidənin "İç Oğuzla Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boyu"nda Beyrək Aruz tərəfindən öldürüldükdən bildikdə deyir ki, sonun məqsədini, xəyanətini öncədən bilsəydim, eləcə-bələ hüzuruna gəlməzdim. Yarlı-yaraqlı, həmçinin kont işiqimə vurub gələrdim.

Sonrakı dastan və nağıllarımızda belə qəhrəmanlar "şəhəri" pöhləvanlar adlanmışlar.

İ* - bax, köpək.

İTALYAN DİLİNDƏ - KDQ italyan dilində də geniş yayılmışdır. KDQ-nin italyan dilində E.Rossi nəşri "Kitab-İ Dədə Qorqud" adlanır.

Kitabın bölümləri belədir:

1. Giriş; Bu bölüm aşağıdakı mövzulardan ibarətdir:
2. KDQ üzərindəki araşdırmaların bibliografiyası;
3. Drezden-Berlin və Vatikan əlyazmaları, nəşrləri və tərcümələri;
4. Dədə Qorqudun əfsanəvi çevrəsi;
5. Türk "özənləri";
6. KDQ boylarının yarandığı və yazıldığı ehtimal olunan zaman haqqında;
7. KDQ boylarının tarixi əhatə dairəsi;
8. KDQ boylarının coğrafiyası;
9. KDQ boylarında qəhrəmanların yaşayışları və adları, oxlaq və dini əqidələri;
10. On iki boyun məzmununu, türklərin və başqa xalqların eposları ilə qarşılaşdırma;
11. KDQ-nin dili;
12. KDQ dilinin orta çağ türk əsərləri arasındakı yeri;
13. KDQ-də assonans və vəzn;
14. KDQ-nin təhkiyə sənəti və üslubu.

II. KDQ-dəki on iki boyun tərcüməsi. E.Rossi bu bölümə öncə Vatikan nüsxəsindəki altı boyu çevirmiş, sonra isə Drezden nüsxəsindəki digər altı boyun tərcüməsini vermişdir.

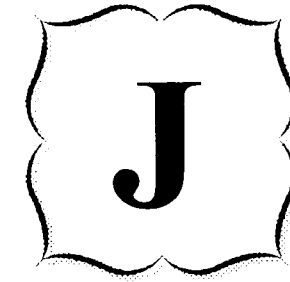
III. Vatikan əlyazmasının faksimilesi. 1) Mətn. 2) Vatikan əlyazmasında yanlışların düzəldilməsi; 3)

Drezden əlyazmasından əski olifbaya Vatikan əlyazmasında olmayan səhifələrin verilməsi.

IV. İndeks və lüğət. 1. Türkcə mətdəki sözlərin lüğəti; 2. Əlavə qeydlər; 3. Tayfa və şəxs adları; 4. Yer adları; 5. Mündəricat.

Ədəbiyyat.

Gökyay O.Ş. Dedem Korkut'un Kitabı. İst., 1973.

JİRMUNSKİ VİKTOR MAKSİMOVIÇ (1891-1971, Rusiya) - filoloq, germaşünas, türkoloq. Leninqrad Dövlət Universitetinin professoru (1919), EA-nın müxbir üzvü (1939), akademik (1966), Humbolt adına Berlin və Karlov (Praqa) universitetlərinin fəxri rektoru; Almaniya (1956), Britaniya (1962), Daniya (1967), Bavariya (1970) EA-larının müxbir üzvü olmuşdur.

Alimin KDQ haqqında araşdırmaları onun yaradıcılığında xüsusi mərhələ təşkil edir. V.M.Jirmunski KDQ abidəsinin bir tədqiqat obyektini kimi araşdırılmasına Orta Asiyada başlamış və H.Zərifovla birlikdə nəşr etdirdiyi "Özbək xalqının qəhrəmanlıq eposu" (1947) kitabında abidəyə geniş yer vermişdir. Burada "Bamsı Beyrək boyu" ilə "Alpamış" eposunu müqayisəli təhlil edərək şəxsi mülahizələrini söyləmişdir. Sonralar isə müəllif daha iki məqalə ("Oğuz ənənələri və "Kitabi-Dədə Qorqud" (1958) və "Salur Qazanın evinin yağmalanması haqqında tarixi mənbələr" (1962) nəşr etdirmişdir. Burada müəllif Əbül Qazinin məlumatına əsaslanaraq bu boyun X-XI əsrlərdə Orta Asiyada oğuzlarla peçeneqlər arasında gedən fasiləsiz müharibələr əsasında yarandığını yazır.

V.M.Jirmunskiyə görə hazırda öldü olan KDQ tam deyil. Boylarda adları çəkilən qırx nəfər adlı-sanlı qəhrəmandan yalnız onu haqqında dastan bizə gəlib çatmışdır.

V.M.Jirmunski "Dədə Qorqud", "Oğuznamə" və "Oğuzların tarixi" barədə nəşr etdirdiyi məqalələri sonralar "Oğuzların qəhrəmanlıq eposu və "Qorqud kitabı" (1962) əsərində ümumiləşdirmişdir. Bu əsər nəinki, KDQ boylarının, eləcə də oğuzların tarixinin ümumtürk folklor ənənələrinin öyrənilməsi üçün qiymətlidir.

V.M.Jirmunski, A.N.Kononov, A.Y.Yakubovskiy ilə birlikdə V.V.Bartoldun "Türk eposu və Qafqaz" əsərini öz əsərləri də daxil olmaqla "Oğuzların qəh-

rəmanlıq eposu və "Dədə Qorqud" kitabı" adı altında nəşr etdirmək istəmişsə də nail ola bilməmiş, kitab yalnız 1950 ildə Bakıda H.Araslı və M.H.Təhmasib tərəfindən rus dilində nəşr etdirilmişdir.

V.M.Jirmunski KDQ boylarını "Manas", "Alpamış" və d. eposların müəyyən epizodları ilə müqayisə edərək "Qam Böronin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nu "Alpamış"ın sonrakı variantı hesab etmiş, 9 boyun ümumən Orta Asiyada yarandığını göstərmişdir.

"Türk qəhrəmanlıq eposu" kitabı qorqudsünəşliyin təməl əsərlərindən biridir.

Əsərləri:

Введение в изучение "Манас" - Киргизский героический эпос. "Манас". М., 1961.

Исторические источники сказания о разграблении дома Салор-Казана. "Древний мир". Сборник в честь академика В.В.Струве. М., 1962.

"Китаби-Коркут" и Огузская эпическая традиция. Советское востоковедение, 1958, N 4.

Огузский героический эпос и "Книга Коркута". Книга моего Деда Коркута. М.-Л., 1962.

Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. М., 1960.

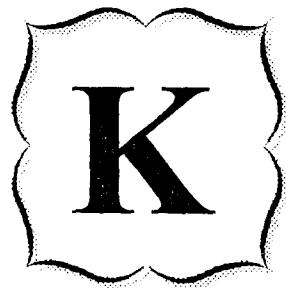
Следы Огузов в низовьях Сыр-Дарья. - Туркологический сборник. Т.1. М.-Л., 1951.

Эпические сказания об Алпамыше и "Одиссея" Гомера. И.А.Н.О.Л.Я., 1957, вып.2.

Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947.

Туркский героический эпос. Л., 1974.

Epik Songs and Singers in Central Asia. Oral Epiks of Central Asia, by Nora K. Chadwick and Victor M.Zhirmunsky. Cambridge, 1969.

KAFİR - İslam dinini qəbul etməyən, küfr edən. Qurana görə, dünya müsəlmanlardan və müsəlman olmayanlardan - kafirlərdən ibarətdir.

KDQ-nin əsas qəhrəmanları İslam dinini nəinki qəbul etmiş, hətta bu dini yaymaq səlahiyyətinə malik olan müsəlman türkləri, KDQ-də deyildiyi tək "qazi ərənlər"dir. KDQ də məhz "qazi ərənlər" in eposudur. "İslamın qılını", yaxud "qılinc müsəlmanı" adlanan türklər islamı sadəcə qəbul etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, müsəlman olmayan etnoslar arasında onu yaymağa çalışmışlar. Düzdür, onlar islamı qəbul etdirdikləri bir sıra ölkələrdə bu dinin incəlikləri barədə ətraflı izahat verə bilməmişlər, çünki hicri tarixinin ilk əsrlərində türklər islamın yalnız əsaslarına bələd idilər, onların həyat tərzi də həmin dinin mistikasını mənimsəməyə imkan vermirdi, bununla belə, türklərin etnik psixologiyası, təbiəti üçün xarakterik olan sədə-qətililiyi, iman kamilliyi onları yeni dinə möhkəm bağlamışdı.

KDQ-də kafirlik özünü aşağıdakı formalarda göstərir:

a) hələ islamı qəbul etməmiş (bu barədə təsəvvürləri olmayan) Oğuz türklərinin kafirliyi - "adəmlər əvrəni" Dəli Domrul kimi;

b) Oğuzu əhatə etmiş "din düşmənləri"nin kafirliyi - qıpçaq türkləri, gürcülər, yunanlar kimi.

"Adəmlər əvrəni" Dəli Domrul düşünərək deyil, İslam dini barədə təsəvvürü olmadığına, daha doğrusu, onun "məməliyi"inə toxunduğuna görə küfr danışır. Və Dəli Domrulun bu "küt məğrurluğu" Allahın xoşuna gəlir, odur ki, onu cəzalandır, düz yola gətirir. Oğuz türklərinin müsəlmanlığı qəbul etdikləri dövrdə daha kamil şəkildə formalaşan "Dəli Domrul" boyu islamqədərki türk dünya görüşü ilə islamın qarşılaşmasını (və bu zaman ortaya çıxan idrak problemlərini!) özünəməxsus bir şəkildə orta əsrlər epos məntiqi ilə əks etdirir. "Ari könüldə pas olsa şorab açar" fikri (D. 240^a) həmin boyda yerimir, əksinə, Dəli Domrul günahını şorab içməsi ilə olaqələndirir.

KDQ-də İslam dini başqa dinlərlə müqayisə edilir və birincinin üstünlüyü müxtəlif formalarda sübut, yaxud təsdiq olunur. Məs.:

"Kafir aydır:

- Oğlan, alındınsa Tanrınımı yalvarırsan? Sənin bir Tanrın varsa, mənim yetmiş iki bütخانəm var, - dedi.

Oğlan aydır:

- Ya asi məlun, sən bütlərinə yalvarırsan, mən aləmləri yoqdan var edən Allahıma sığındım, - dedi.

Həqq - Təala Cəbrayıl buyurdu kim, ya Cəbrayıl, var, şol quluma qırq ərcə qüvvət verdim, - dedi. Oğlan kafiri götürdü yerə vurdu, burnundan qanı düdük kibi şorladı. Sıçrayıb şahin kibi kafirin boğazını ölə aldı. Kafir aydır:

- Yigit, aman! Sizin dinə nə derlər? Dininə girdim, - dedi. Barmaq götürüb şəhadət gətirib müsəlman oldu. Qalan kafirlər bilüb meydanı salub qaçdı." (D 251¹⁰)

Müşahidələr göstərir ki, KDQ-də islamqədərki əsas dini dünya görüşü Tanrıçılıqdır, lakin ibtidai inanların, mifoloji obrazların bu və ya digər şəkildə təzahürü barədə danışmaq mümkün olsa da, islama qədərki Tanrı (türk tanrısı) KDQ-də bilavasitə iştirak etmir. Ümumiyyətlə, KDQ -də biri digərini əvəz etmiş müxtəlif dini dünya görüşü formalarının İslam dininin üstünlüyü ilə bir iyerarxiyası əmələ gəlmişdir.

KDQ-də kafirlər, yeddi bin, qaftanın ardı yarıçı-təli, yarımından qara saçlı, sası dinli, quzğun dilli, fürsət güdüb çapqınçılıq edən namərdlər kimi təsvir edilirlər. KDQ-də kafirin qorxaqlığı Oğuz igidlərinin - müsəlmanların onlara saymaz münasibəti ilə qarşılaşdırılır və belə bir təsəvvür yaradılır ki, bir Oğuz igidi onlarla kafiri məğlub etməyə qadirdir. Kafirin qorxaqlığını, Oğuz igidlərinin - müsəlman türklərin qarşısında dura bilməmələrini bir fakt da təsdiq edir ki, kafirlər onlara olan hücumun qarşısını almaq üçün igid Oğuz əsirlərindən istifadə edirlər.

Məsələn, "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda kafirlər əsir düşmüş Ögroki qardaşı Səgroka qarşı qoyurlar, yaxud əsir düşmüş Qazan xan oğlu Uruzla döyüşməli olurlar... Bu və ya digər səbəbdən öz xalqına asi olmuş Oğuz igidləri kafir ellərinə qaçır, yaxud belə bir fikrə düşürlər.

Kafirlər Oğuzla bac-xorac verirlər. KDQ-də "Doq-quz tünən Gürcüstanın xoraçı gəldi" deyə bəhs olunur. Bözən xorac az göndərilir. Və bu zaman Oğuz hökmdarı Bayındır xan narahət olur. Kafirin üzərindən hər bir qolobə onunla noticolonir ki, düşmənin var-yoxu yağmalanır, qonimət ölə keçirilir. "Qara gözlü, örnə saçlı, olləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafir qızları" Oğuz böylərinin məclislərində saqılıq edirlər. İslamı qəbul etmiş Oğuz igidləri - qazilər kafirlərin "məhbub qızlarını çalıb bir-bir boynun qecməsi, yüzündən, dodağından öpməsi", "qızını, gölini ağ köksündə oynatması" ilə fəxr edirlər. Döyüş zamanı kafirin qaçanı qovulmur, amian diləyoni öldürülmür.

KDQ-də etnik münaqişədən söhbət getmir, bütün ziddiyyətlər dini - ideoloji mahiyyət daşıyır, müsəlmanlarla kafirlər arasında baş verir. Lakin müsəlmanların əsasən Oğuz türklərindən, kafirlərin isə qıpçaq türklərindən, gürcülərdən, yunanlardan və s. olması həmin münaqişələrə müəyyən dərəcədə etnik məzmun verir. Müsəlmanlar kafirləri "it kibi gu-gu edən" deməklə, yəqin ki, onların (qeyri-müsəlmanların, həm də qeyri-türklərin) başa düşülməyən dillərini nəzərdə tuturlar.

KDQ-də müsəlmanlarla kafirlər arasında müəyyən münasibətlərin, olaqələrin olması da göstərir - bəzi rəqanlar, adətən, sərhədləri maneəsiz keçirlər, Oğuz igidləri kafirlərdən qız alırlar, hətta Baybecən qızı Banı Çiçəyi bir tərəfdən Beyrəklə beşikkörtmə nişanlı edir, digər tərəfdən, kafirə - Bayburd qalasının bəyinə söz verir. Qanturalının atası Qanlı qoca oğlunu evləndirmək fikrinə düşərkən ona layiq qızı yalnız Oğuzda deyil, kafir ellərində də axtarır... Kafirlərlə müsəlmanların münasibətindən belə məlum olur ki, kafirlər oğuzdan inciyib onların yanına gələn, dinlərini qəbul edib onlara tabe olan igidləri məmnuniyyətlə qəbul edirlər...

Ümumiyyətlə, "Dədə Qorqud" eposu (xüsusilə "Kitabi-Dədə Qorqud") Azərbaycanda (və onun ətrafında) gedən tarixi monovi-mədəni bir prosesi - islama keçidi, İslam dini uğrunda müzəffər mübarizəni bütün dolğunluğu, mürəkkəbliyi, məhrumiyyətləri ilə birlikdə əks etdirir.

Ədəbiyyat.

Abdulla B. "Kitabi-Dədə Qorqud" və İslam dini, B., 1997.

Cəfərov N. "Kitabi-Dədə Qorqud" da islama keçidin poetikası. B., 1999.

Nizami Jafarov

KAFİR SƏRHƏDİ - KDQ-də IV boyda adı çəkilir. "Kafir sərhədlərinə, Cızıqlara, Ağlağana, Gökçə-dəyə aluban çıxayın" (D-126^a).

İç Oğuz və Daş Oğuz böylərinin torpaqlarının (böyük mülklərinin) kafir əraziləri ilə olan sərhədləri (Cızıqlar, Ağlağan, Göyçə dağ da daxil olmaqla) nəzərdə tutulur.

Bu sərhədlərin hələlik dəqiq tarixi coğrafi koordinatı məlum deyil.

KAM, QAM (ŞAMAN) - Ekstaz vəziyyətində ruhlar aləmi ilə insanlar arasında olaqə yaradan, xostoləri müalicə edən, yaman ruhları qovan, gələcəkdən xəbər verən, fəla baxan, bir sözlə insanların marağının keşiyində duran və bütün bunları davulun socaları al-

tında oxuyaraq, roqs edərək yerinə yetirən kultun ierarcısına "kam", yaxud beynəlxalq terminologiyaya görə "şaman" deyilir. İlk türk kamları haqqında məlumata hunlardan danışan və e.ə. birinci minilliyə aid olan Çin mənbələrində rast gəlirik. Kam çineo heroqlıqlıqda "wu" kimi təsvir olunub. Çin mənbələrindən aydın olur ki, türk kamları müharibə vaxtı yağış, qar yağdırmaqla düşmənin ordusunu məhv edirmişlər. Kamların əski çağlarda döyüşən türk qoşununun yanında olması, bir çox halda kağanın məsləhətçisi funksiyasını yerinə yetirməsi bəzi tarixi mənbələrdən, həmçinin Çingizim "Gizli tarixi"ndən məlumdur. Həm də ilkin çağlarda səhrli yada (cada) daşının köməyi ilə yağış yağdırın, tufan qoparan və bununla da düşmənin qoşununu məhv edən yadaqlarla şamanlar eyni soxs idi. Sonradan şamançılıq daha çox cadugorlik və səhrbazlıq ünsürlərini özündə yaşadan yadaqlıqdan ayrıldı.

Arxeogenetik sinonimi "qam" olan, bu şəkildə də KDQ-nin onomastik sistemində türkik komponenti kimi keçən (Qamğan oğlu Bayındır xan, Qam Böro oğlu) "şaman" sözü termin kimi elmi ədəbiyyatda XVII yüzillikdən işlədilməyə başlayıb. Sibirdə missionerlik edən ruslar "şaman" sözünü tunquslardan eşidib, bu şəkildə də işlətməyə başlamışlar. Bu termin Avropaya I Pyotrun Çinə göndərdiyi rus səfirliyinin tərkibində olan avropalıların vasitəsilə keçmişdir. Hazırda "şaman" sözü elmi ədəbiyyatda daha geniş mənada işlənərək "maq", "cadugər", "kahin", "səhrbaz", "falçı" sözlərinə sıxışdırıb çıxartmışdır. Buna baxmayaraq, türkoloqların çoxu bu sözü şamanı dünyagörüşün yaratdığı ruhlara xidmət edən kultun aparıcısı və ierarcısı kimi işlədir. Bəzi fikirlərə görə, "şaman" sözü mancur dilində olan "saman" sözündən yaranmışdır. Mancur dilində saman "həyəcanlanmış, ekstaza gəlmiş, narahət adam" mənasındadır. Bu sözün çinecədən alındığını, "istəklərə qalib gələn, ruhlarla olaqə saxlayan" anlamı ifadə etdiyini deyənlər də var. Son dövrün etimoloji araşdırmaları göstərir ki, "şaman" sözü "sam", "şam", "xam", "çam", "kam" sözlərinin fonetik variantıdır. Bu halda "şaman" sözü də kökü etibarilə türkcəyə bağlıdır. Müasir türk lüğətlərinin böyük əksəriyyətində (teleut, telenqit, tuva, altay, xakas, kuman, kaçın, saqay, beltir, şor və s.) kam, xam şəkildə mövcud olan bu söz yakutlarda oyun, Orta Asiya türklərində baxşı, falbin, porixan adlanır. Çox güman ki, Azərbaycanda və Türkiyədə mövcud olan baxıcı, görücü, böyüçü sözləri kam sözünün ekvivalenti kimi işlənmiş və işlənir.

Tarixi-etnoqrafik məlumatlardan aydın olduğu kimi, türk şamanları funksional baxımdan iki yərə bölünür: ağ kam (yakutca ayın oyuna), qara kam (yakutca abası oyuna). Ağ şamanlar əsasən kütləvi qurban mərasimlərinin iştirakçısı və aparıcısı olmuş, yalnız yaxşı ruhlara xidmət göstərmiş, tayfanın aqsıqqaqlı funksiyasını yerinə yetirmişlər. Xüsusi ritual paltarları və davulu olan ağ şamanlar "şaman xostoliyini" tutulmur, xostoləri müalicə etmir, fəla baxmırdılar. Bir sözlə onların fəaliyyət dairəsi qara şamanlara nisbətən dar idi. Qara kamlar tayfanın həyatında başlıca rol oynayırdı. O, yaman ruhlara xidmət etdiyindən bütün balaların qarşısını almağa qadir, xüsusi ritual paltarlı, davulludur. Türk tayfaları arasında qara kamlar geniş fəaliyyət göstərdiyindən bir çox araşdırıcılar şamançılığı "qara"

inam" yaxud, "qara din" adlandırıldılar. Şamanist türklərin özləri də bu inama "kara yanq" (monqollar "xara şacın") deyirdilər. Şamançılığın geniş yayıldığı Sibir və Altay türklərində (həm də monqollarda) qadın şamanlar da vardı. Bunlara "udqan" (od sözündən yaranıb, odu qoruyan deməkdir) deyirdilər. Qadın şamanlar od, ocaq kultu ilə bağlı hamilərlə də əlaqə saxladıklarından çox vaxt kişi şamanlardan güclü olurlar. Bunu şaman əfsanələri də göstərməkdədir.

Şamanlıq dünyagörüşünə görə kam vergi almış, ruhların qamlıq etmək üçün seçdiyi adamdır. Şamanlıqda vergi alma "xəstələnmə" termini ilə bildirilir. Buna şaman ədəbiyyatında "yaman xəstəliyi" deyilir. Yaman, yaxud şaman xəstəliyi bir ildən üç ilə qədər davam edə bilər. Bu müddətdə vergi alan adam ruhlara müqavimət göstərir, qamlıq edib kam almaq istəmir. Əgər seçilən adam ruhların çağırışına axıra qədər cavab vermirsə, onda yaman ruhlar onu dəli edib öldürürlər. Deməli, vergi alanın gəriyə yolu yoxdur; o mütləq ya şaman olmalı, ya da ölməlidir. Həm də hər bir adam şaman vəzifəsini yerinə yetirmək üçün seçilə bilməz. Şamanlıq irsi olduğundan seçilən adamın da əcdadlarından biri şaman olmalıdır. Seçilən adam öz əcdad şaman ruhundan qamlıq etmək, kam olmaq üçün xeyir-dua alır. Şamanlıq dünyagörüşünə görə varislik prinsipi ilə kam olanlar daha güclü və əsil kamlar hesab edilir. Öz nəsil şəcərəsini yer-su hamiləri ilə bağlayan şamanlar isə daha həssas, hiss-həyəcanlı hesab edilir. Şaman ədəbiyyatından bəzən ildırım vuran, qəflətən xəstələnen adamların da şamanlıq sənəti üçün seçildiyi görünməkdədir.

Kam olmaq üçün seçilən adam ruhların yanında, şaman ağacından asılmış yuvalardan birində "tərbiyə alıb" böyüyür, qamlıq üçün hazırlanır. Yuvarın şaman ağacının neçənci budağında olması, onun neçə il "hazırlanması" gələcək kamın gücündən xəbər verir. Ən güclü şamanlar ən yüksək yuvada, doqquz il "tərbiyə alanlardır". Çoxsaylı şaman mətnlərindən ruhların seçilən adamı doğrayıb qazanda bişirməsi, sonra bədən üzvlərinin yenidən yığılması, sümüklərinin silinib təmizlənməsi və s. təsvir olunur. Seçilən adamın xüsusi qidalarla yedizdirilməsi, qulaqlarının, gözlərinin yenidən deşilməsi prosesində dəmirçilərin hamısı Kıday Baxsı iştirak edir. Ümumən, dəmirçinin şaman olma prosesində fəal iştirakı, dəmirçi-şaman əlaqəsi Kıday Baxsının yaman ruhların başçısı olduğunu göstərir. Bu uzun prosesdən sonra ruhlar seçilən adama davul düzəldib, qamlıq etməyə icazə verirlər.

Davul şamanın əsas atributudur. Şaman praktikasında davul təkcə kamı ekstaza gətirən, musiqi aləti deyil, həm də onu göyə qaldıran, yerin altına endirən minik növüdür. Türk şaman davulları bir-birinə çox bənzəyir və başlıca simvolik işarəsinə görə eyniyyət təşkil edir. Bura dünyanın ternar bölgüsü, hər qatdakı ruhlar, hamilər şamanın mediatorluğu və s. daxildir. Bir sözlə, davul dünya modelinin maddələşmiş kodudur. Şaman qamlıq edəndə davuldan musiqi aləti, minik növü ilə yanaşı həm də silah kimi istifadə edir. Davulun iç və çöl tərəflərinin müxtəlif şəkillərlə bəzədilməsi (bitki, heyvan, soma cisimləri, insan təsvirləri) şaman simvolikasında əsas cəhətdir. Kam davulu xüsusi şəkildə düzəldilmiş toxmaqla çalır. Hər toxmaq zərbəsi ilə şaman çağırıldığı ruhları davuluna yığır və sonra onlardan ailəni, yaxud tayfanı sərbəst buraxmağı

tələb edir, söz aldıqdan sonra onları azad edir. Davulun böyüklüyü, kiçikliyini, davuldakı simvollar tayfa psixologiyası ilə bağlıdır. Eyni ilə toxmaqlar da hər tayfada spesifik şəkildə düzəldir. Davulun (həm də toxmağın) hansı ağacdən düzəldilməsi, həcmi, neçə il istifadə ediləcəyini şamana ruhlar deyirlər. Davul düzəlmək xüsusi mərasimdir. Şamanın ilk qamlığı çox vaxt ağsaqqal kamın rəhbərliyi altında keçir. Bundan sonra o, sərbəst qamlıq etməyə icazə alır. Bir şaman ömrünün axırına qədər bir neçə davuldan istifadə edə bilər. Türk şaman davulundan VII yüzilliyin Bizans tarixçiləri də danışır. Davul haqqında ilk məlumatlardan birinə Yenisey kitabələrində də rast gəlirik.

Şaman atributlarından biri də kamın geyimidir. Plaşa oxşar bu üst geyiminə "maniyak" deyilir. Şaman ondan yalnız qamlıq vaxtı istifadə edir. Geyim bütün simvolikası ilə şaman folklorunu canlı şəkildə əks etdirir. Davul kimi geyim də sakral xarakterli olub yalnız şamanın istifadəsindədir. Şaman öləndə onun geyimini xüsusi guşədə saxlayırlar, davulunu ya onun məzarına qoyur, ya da evdə paltarları ilə birlikdə saxlayırlar. Şamanın davulundan və geyimindən başqalarının istifadə etməsi qadağandır. Şaman geyim simvolikası bilavasitə (davulda olduğu kimi) şaman kosmoqoniyasını, dünyagörüşünü təqdim edir. Hər bir bəzək, əşya semantikasından kult səcəyyəlidir. Şamana geyim hazırlamaq da xüsusi mərasimlə müşahidə olunur. Bütün fərqlərinə baxmayaraq türk şaman geyimlərini birləşdirən ümumi cəhətlər də çoxdur. Bu isə eyni etnik-mədəni hadisə ilə bağlıdır.

Şaman ritualında qamlıq əsas yer tutur. Qamlıq kamın, həm də şamanlığın mövcudluğu deməkdir. İlk qamlıq davula və geyimə həsr olunur. Qalan qamlıq mərasimi xüsusi situativ hadisələrlə bağlı şəkildə keçirilir. Məsələn, kamı xəstəni sağaltmağa çağırırlar. Bu münasibətlə o, sağaltma mərasimi keçirir. Onu evdən yaman ruhları qovmaq üçün çağırırlar və kam ruhları qovmaq, evi (daha doğrusu, alaçı) təmizləmək üçün qamlıq edir. Övladsız valideynlərə övlad vermək, ölən ruhunu o biri dünyaya yola salmaq üçün də xüsusi ritual keçirilir və təbii ki, şaman qamlıq edir. Bəzən şamanı yaxşı ov əldə etmək üçün meşədə qamlıq etmək üçün də çağırırlar. Hər bir mərasimin özünəməxsus qamlıq prosesi olduğu kimi, hər bir qamlığın da öz mətni olur. Şaman heç vaxt mərasimin mətnini qabaqcadan hazırlamır, onu bədahətən ifa edir. Buna görə də eyni şamanın iki xəstəni sağaldarkən söylədiyi mətn (buna çox vaxt şaman duaları deyilir) bir-birinə uyğun gəlmir. Qamlıq vaxtı kam yuxarı dünyaya qalxır, yerin altına enir, quş kimi uçur, balıq kimi üzür, ruhları dilindən mahni oxuyub, şaman əfsanələri danışır. Bütün bunlar ya ekstaz vəziyyətində, ya da (çox vaxt) ondan sonra baş verir. Qamlıq prosesi bir gündən üç günə qədər çəkə bilər.

Türk şamanı tayfanın praktik işi ilə məşğul olan və tayfa üzvlərinin keşiyində duran kult icraçısıdır. O eyni zamanda şair və söyləyicidir. Olduqca zəngin olan şaman folkloru indiyə qədər çox az, həm də sistemli toplanmışdır. Alliterasiyalı, assonans qafiyəli şaman şəri türk folklor şerinin yaranmasında, inkişafında böyük rol oynamışdır. Şifahi ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarında, xüsusən də arxaik tipli dastanlarda şaman elementləri güclüdür. KDQ-də Qam Çan oğlu

deyimli əski şaman institutundan (şaman-hökmdarı) xəbər verir. Eyni ilə ata-kam, eşkam ünvanları da şaman-hökmdarı, şaman-tayfa başçısı statusunu göstərir. Hətta bir çox tarixi və əfsanəvi hökmdarların, sülalə başçılarının ilk şaman olduğu da məlumdur. Məsələn, Göytürklərin əcdadı Aşina həmi də ilk şaman idi. Çingiz xanın oğlu Çağatayın qamlıq etdiyini qaynaqlar xəbər verir. Uygurlarda, naymanlarda, qıpçaqlarda şaman hökmdarların mövcudluğunu araşdırıcılar sübuta yetirmişlər. "Oğuz kağan" dastanında Ulu Türk, Qorqud Ata oğuznamələrində və ayrı-ayrı mifoloji rəvayətlərdə Dədə Qorqud məsləhətçi, müşavir, vəzir funksiyasını daşıyan şamanlardır.

Ədəbiyyat.

Eliade M. Je chamanisme et les techniques archaïques de l'extase. Paris. 1951.

Богораз В.Г. К психологии шаманства у народов Северо-восточной Азии. Этнографическое обозрение. 1910. N 1.2.

Ксенофонов Г.В. Хрестос. Шаманизм и христианство. Иркутск. 1929.

Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск. 1984.

Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск. 1992.

Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л., 1991.

Баситов Б.Н. Избранные духов. М., 1984.

Кенин-Лопсан М.Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Новосибирск. 1987.

İnan A. Tarihte ve bu gün şamanizm. Ankara, 1954

Иванов С.В. Материалы по изобразительному искусству народов Сибири XIX - начало XX вв. М.-Л., 1964.

Füzuli Bayat

KAMİL VƏLİ NƏRİMAN OĞLU (1946, Azərbaycan Resp.) - dilçi, fil.e.d. prof., Türk Dil Qurumunun müxbir üzvü.

Türkiyədə hazırlanan 30 cildlik "Türk dünyası ədəbiyyatı" ensiklopediyasının baş redaktor müavini, Uluslararası Türkoloji Araşdırmalar Mərkəzinin həmsədri, Atatürk Kültür Mərkəzinin fəxri üzvü, Türk Dil Qurumunun müxbir üzvüdür. Konya Sölcüq Universitetinin fəxri doktorudur. 1998 ildə S.Dəmirəlin imzası ilə "Ləyaqət Nişanı"na layiq görülmüşdür.

KDQ-nin 1300 illiyini keçirən Dövlət komissiyasının üzvüdür.

1974 ildə "Azərbaycan dilində "-ki" şəkilçisi" mövzusunda namizədlik, 1987 ildə isə "Azərbaycan qəhrəmanlıq eposunun poetik sintaksisi" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

KDQ-nin poetikası, sintaksisi, leksikası haqqında məqalələri Türkiyə, İran, İraq, ABŞ-da çap olunmuşdur. "KDQ-nin poetikası" adlı monoqrafiyası ingilis dilində Türkiyədə çapa hazırlanır.

KDQ mövzusunda Bakı (1975, 1976, 1988, 1998), Ankara (1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997), Konya (1998), Sır-Darıya (1997), Təbriz (1998) konfranslarında elmi məruzələrlə çıxış etmişdir.

Əsərləri:

Elimizdən, obamızdan. B., 1980

Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. B., 1981
Azərbaycan dili tarixi (T.Hacıyevlə birgə). B., 1983

Dastan poetikası. B., 1984; İst., 1990

Sözün səhri. B., 1986

Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. B., 1987, 1988

Linqvistik poetikaya giriş. B., 1989

Xalqın sözü, gözəl sözlər. Bağdad, 1991

Oğuznamələr (F.Uğurlu ilə birlikdə). B., 1993

Лингвистическая поэтика. Б., 1994

Qutadqu bilik (mətn) (R.Əsgərli birlikdə). B., 1994

KANQLI - 24 Oğuz tayfasından biri. Xüsusi ad kimi bütün hallarda "ka" hərfi ilə yazılmışdır. Bu onu göstərir ki, katib burada qədim türk "sağır nun"(nq) hərfinin olduğunu yaxşı bilmiş. Deməli, adın kök hissəsi "qan" - sözü ilə bağlı deyildir. Bununla yanaşı tərkibində "qan" olan sözlərdə digər qrafemlərdən - "nun" və "vav"dan istifadə edilmişdir ki, bu da tamamilə yeni qrafik birləşmə əmələ gətirir.

Güman etmək olar ki, Kanqlı qoca eponimində, həmçinin Dondar bəy, Uşun qoca kimi epos qəhrəmanlarının adlarında qədim türk etnoslarının adları öz əksini tapmışdır ki, bunlar da Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmişlər. S.Q.Kıyaştormı Bizans və Zaqafqaziya mənbələrindəki "kanqar" etnonimini Orxon yazılarında "kenqeresu" etnonimi ilə eyniləşdirir. Eyni ilə Kanqlı (Kenqer) və Kanqar etnonimlərinin uyğunluğunu söyləmək olar. Əgər birinci halda etnonim "Kanq orləri" mənasını verirsə, ikinci halda buradakı "-lı" şəkilçisi mənsubiyyət effektini gücləndirir, belə ki, Kanqlı "Kanq sakini" deməkdir.

Kəngərlərin bir bölümü "bolqarlı" adını daşıyırdı. Balqar etnonimi KDQ-nin "Qazlıq qoca oğlu Yegnok boyu"nda işlənmişdir: "Ötəki qara dağın bir yanında altı başı balqar bir ör gördüm". (D-2071) Bu ifadə V.V.Bartold tərəfindən belə tərcümə olunmuşdur: "uvidel muja s blestehim telom i qolovoy". Analoji oxu M.Ergin və O.Ş.Gökyayda da mövcuddur: "alın başı balkır bir er gördüm". Güman ki, tədqiqatçılar burada "balq" və ya "balkı" sözünü nəzərdə tutmuşlar ki, bunun da mənası parıltı, işıq, ildırım və sairədir. Lakin mətnə iki nöqtəli "te" hərfi aydın nəzərə çarpır. Həmçinin altı rəqəmi qədim türk sakral təsvirləri ilə bağlıdır.

İlk dəfə olaraq protobulqarların Zaqafqaziya məskunlaşması haqqında b.e. IV əsrdə yaşamış Mar Abas Katina məlumat vermişdir. Azərbaycanda onlarla bağlı çoxlu etnotoponimlər mövcuddur.

KAPLAN MEHMET (1915-1986,Türkiyə) -ədəbiyyatşünas, folklor araşdırıcısı, fil.e.d., prof.

1942 ildə Namiq Kamal yaradıcılığından doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. (1979). "Oğuz Kağan dastanı" ilə "Dədə Qorqud" boyları arasındakı oxşarlıqları araşdıran "iki dastan, iki insan tipi", "Dədə Qorqud" kitabında qadın", "Oğuz Kağan dastanı" ilə "Dədə Qorqud" kitabında əşya və alətlər" kimi dəyərli elmi məqalələrin müəllifidir. KDQ mətni üzərində araşdırmaları diqqətə layiqdir.

Əsərləri:

Türk Edebiyyatı Üzerine Araşdırmalar. I, 1976.

Dede Korkut Teksasda (Texas). "Hisar". 1973.

“Oğuz Kağan” destanı ilə Dede Korkut kitabında eşya və aletlər. Jan Deni Armağanı. Ankara, 1958.

Ədəbiyyat.

Atilla Özkırımlı. Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, İst., 1990.

Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. İst., 1983.

KARRİYEV BAYMƏHƏMMƏD ATALI OĞLU (1914-1981, Türkmənistan) - folklorşünas, fil. e. d., prof. Türkmənistan EA-nın həqiqi üzvü, əməkdar elm və mədəniyyət xadimi.

Moskvada M.V.Lomonosov adına Dövlət Universitetində namizədlük (1942), SSRİ EA-nın Şərq Dilləri İnstitutunda "Mahtımqulu və onun bədii dili" mövzusunda doktorluq (1948) dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1952 ildə M.Kosayev və O.Abdalovla birlikdə "Qorqut Ata", "Yusif və Əhməd", "Sayat və Həmra", "Seyfəlmələk" və digər qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarını nəşr etdiklərinə görə xalq düşməni kimi 25 il müddətinə həbs cəzasına məhkum edilmişdir.

Əsərləri:

Mahtımqulu və onun vətəncılığı. Aşxabad., 1943.

"Qorkud-Ata" kitabı. SSRİ EA-nın Türkmənistan filialının xəbərləri, № 3-4, 1946.

KARRİYEV AMANGÜL BAYMÜHƏMMƏD QIZI (1953, Türkmənistan) - folklorşünas, fil. e. n.

"Türkmən xalq eposu" - **Koroğlu**-nın poetik və bədii vasitələri" mövzusunda namizədlük (1986) dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Oğuz eposlarının tematikası, o cümlədən KDQ-nin süjeti və bədii xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələləri araşdırmışdır.

Əsərləri:

"Qeroqlı" eposının poetik sistemi (monoqrafiya).

Türkmen xalk dastanları. c.I, Aşxabad, 1993.

KAYI KULİ, QAYÇULU - Oykonim. Kayı tayfasını əks etdirir. KDQ-də həmin tayfa adı xatırlanır. Anadoluda XVI əsrdə kayı tayfası ilə bağlı 100-dən çox kəndin olması mənbələrdə qeyd edilir.

Ağbabanın şimal-şərq tərəfindəki əraziyə (Qızıl-qoç rayonu) Qayıqlu eli deyirlər. Mənbələrdə həmin ərazilərdə Qayqulu Düzkənd, Qayqulu Ciftəli və Qayqulu Qazançı adlı kəndlər olduğu söylənilir. 1935 ildən sonrakı sənədlərdə həmin kəndlər Qayqulusuz şəklində yazılmışdır. Göstərilən kəndlər Qayıqlu dağının ətəklərində sıralanmışlar. Hər üç kəndin əhalisi olan Azərbaycan türkləri 1878 il rus-türk müharibələrində yurdlarından çıxarılmışlar. Tiflis Gümrü və Gümrü Axisqa hərbi yolları o ərazilərdə kəşifdir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl. 1c. B., 2000.

Свод статистических данных о населении Александропольского уезда. Тифлис. 1893.

KƏPƏNƏK - Qoyun yunundan basma üsulu ilə, peşəkar ustalar - hollaclar tərəfindən hazırlanan geyim növü. Kəpənəyin qara rəngi oğuzlar arasında dəbdə olmuşdur: "Oğlana qara kəpənək geydirmişlərdi" (D-141¹³). KDQ boylarında kəpənəyin qıl qatışığı ilə hazırlanmış ola bilər bir növü barədə də məlumat verilir: "Qıl kəpənək boyuncuğun sürür, degil!" (D-144⁴).

Zəmanəmizə "yapıncı" adı ilə gəlib çatmış bu elat geyim tipi köçəri və yarımköçəri məişət tərzini üçün ən sərfəli geyim növü olmuşdur. Yağmurlu soyuq havalarda bürüncək rolunu oynayan kəpənək həm də yerli gəldikdə yatacaq vəzifəsini yerinə yetirirdi. Elat məişəti üçün çox sərfəli olan bu qədim geyim tipinin adından yeganə nişanə **Kəpənəkçi** kəndinin adında qalmışdır.

Oğuzların mövsümi geyimi olan kəpənək öz adını dəyişsə də, çiyinə alınan gen və bütöv formasını əski qaydada sabit saxlamışdır. Yapıncı qolsuz olub qabaq qanadları qatlanaraq çiyindən küroyin yuxarı ucuna tikilirdi. Onun yaxası yalnız bir yerdən-boğazın altından qaytan vasitəsilə ilgək bağlanırdı. Cübbə və bürüncək kimi kəpənək də bilvasitə bədənə geyilmir, sadəcə çiyinə alınaraq bədəni bürüyürdü.

KƏPƏNƏKÇİ - Qədim türklərdə kəpənəyə oxşarlığına görə yapıncıya verilən addan olub yundan geyim əşyaları düzəldən sənətkar.

Şöhrət vadisində, Gümrü şəhərindən şimal-şərqdə Böyük Kəpənəkçi və Kiçik Kəpənəkçi adlı iki kənd olmuşdur. Kəndin əhalisi rus-türk müharibələrinin gedişində (1878) evlərindən çıxarılmış və ora müxtəlif yerlərdən gəlmə ermənilər yerləşdirmişdi.

Oğuzların etnotoponimini əks etdirən Böyük Kəpənəkçi oykonimi 1935 ildə Musaelyan, Kiçik Kəpənəkçi isə (1945) Ovit adları ilə əvəz edilmişdir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl. 1c. B., s.31, 79.

KƏRBƏLA - İraqın əsas şəhərlərindən biri. KDQ-də müqəddimədə adı çəkilir. (D-6³) və deyilir: "Əlimin oğlanları-peyğəmbər nəvələri Kərbəla yazısında yezidlər əlində şəhid oldu". (M-6³).

Bağdaddan 100 km. cənub qərbdədir. İmam Hüseynin türbəsi buradadır. Türbə şəhərin ortasındadır. Yanında böyük bir mədrəsə və ziyarətçilərin qədim basdığı hücrə vardır. Türbələr yalnız qapı ziyarətçilərinin izni ilə ziyarət edilir. Ziyarətçilər (türbələr) üzərində qızıl və gümüş lampalar asılmışdır. Gümüşə qərç olmuş qəbirləri öpürlər. Qapılardan asılmış ipək pərdələr ziyarətçilərə gözəllik verir.

Kərbəla yazısı Həzrəti Hüseynin çox az bir qüvvə ilə I Yezidin adamlarına qarşı gəldiyi, vuruşduğu, şəhid olduğu və başının kəsildiyi yerdir.

KƏŞFİYYAT, CASUSLAMA - KDQ-də casuslama, adətən, kafirə -düşməne aid edilmişdir. Rəqib tərəfin hərbi qüvvəsini, məqsədini və digər məlumatları əldə etmək - "casuslamaq"dır: "Kafirin casusu casusladı..." (D-38¹); "Yarımason-yarçımason İynik qalasının kafirləri bunları casusladı" (D-70¹¹); "Məgər başı açıq Tatyana qalasından, Aqsqa qalasından kafirin casusu vardı. Bunları görüb, təkürə göldi". (D-126¹³)

Oğuzlar düşmən üzərinə qofil hücum etdiklərindən belə "casuslama"ya ehtiyac qalmırdı.

KIRZIOĞLU FƏXRƏDDİN (1917, Türkiyə) - tarix e.d., prof.

"Osmanlıların (1451-1590) Qafqaz ellərinin fəthi" adlı əsərinə görə doktor adı alıb (1967).

"Kür və Çoru boylarında qıpçaqlar və Atabəylər boyu" adlı araşdırmalarına görə dosent adına layiq görülmüş (1975).

"İç Oğuz" və "Qars eli" adlı məqaləsi 1934 ildə "Doğuş" dərgisində çap olunub. 1941 ildə "Ördəhanda Oğuz dağı əfsanəsi", yenə həmin ildə Fəxrəddin Çelek məzasi ilə "Dədə Qorqud" kitabındakı coğrafi adlar", daha sonra - 1942-1943 illərdə "Türk yurdu" dərgisində "İç Oğuz"dan olan Azərbaycan boyu", digər dərgilərdə (Ağ-lağan, Cızıqlar, Şürek, Süməli, Ağsaqlar və s.). KDQ-də keçən yer adları barədə məqalələr nəşr etdirmişdir.

"Qars eli tarixinə dair qısa üzü" əsərində (1945) "Oğuznamə" və KDQ kimi böyük türk dastanlarında Əfrasiyab oğlu xan Avazın yurdu haqqında məlumat verilir.

"Dədə Qorqud oğuznamələri" kitabı yaradıcılığında xüsusi mərhələ təşkil edir. Əsərdə Qafqazın qədim aborigen sakinləri olan türk tayfalarının tarixinin müəyyən dövrləri ilə yanaşı, KDQ boylarının yarıncı ərazilərlə bağlı bozi əsas məqamlar etnoqrafik zəmində işıqlandırılır.

"Milli dastanlarımızda Dədə Qorqud oğuznamələrinin tarixi bölgəsi baxımından dəyərləri" (Ermənistan -yuxarı ellər tarixinin iç üzü", Ankara, 1987) yazısı tarixi etnoqrafik baxımdan maraqlıdır.

M.F.Kırzioğlunun elmi yazılarından biri də İzmir-də millətlərarası Türk Folklor Konqresində (may, 1986) oxuduğu və nəşr etdirdiyi (1990) "Dədə Qorqud oğuznamələri"ndəki oğuzların "Tokuz Tümen Gürcüstan"a qonşu yaşadıklarını göstərən "Apkaza (Abxaz)", "Aznur", "Şaykahi-Məlik (Şöklü Məlik), deyimləri "Bağul (Bəkil)-oğlu Amiran" ilə "Gogalet (Qəflət) qoca oğlu Şor (Şir) Şamsoldin (Şəmşəddinin) kütükləri" mövzusunda məruzəsidir.

Əsərləri:

"Dədə Korkut Kitabında Coğrafi İsimlər". "Ülkü" s.101, 1941.

Dede Korkut Oğuznameleri I Kitab. İst., 1952.

Dede Korkut Oğuznameleri Işığında karapapaklar. Erzurum, 1972.

Dede Korkut Oğuznameleri Coğrafiyası və Düşüncələr. İst., 1980.

"Kitabi Dedem Korkut"taki Kam-Bura beg oğlu Bamsı Bayarak Boyu'nun tarixteki yeri. Millətlərarası türk halk kültürü konqresi, Ankara, 1992. s.137-146.

Yukarı Eller Armiyaya hakim olanlar. Ankara, 1987.

"Dede Korkut Kitabı"ndakı üç dastanın tarixdeki yeri. Uluslararası türk folklor semineri, Ankara, 1974.

Selçuklu fəthlərindən önce (1064-1071) Doğu Anadoluda Türk boyu ve oymaklardan kalma dağ ve su adları. Ankara, 1984.

Dede Korkut hikayelerinde bazı düzeltmeler. Ankara, 1986.

Korkut Ata kültür şenlikleri. 1973. 1593 (h.1001) yılı Osmanlı velayeti tehrir defterinde kayda alınan Gence Karabağ sancakları, "Uluş" ve oymakları, Ankara, 1979.

Ədəbiyyat.

M.Ə. Resulzadə. Dede Korkut oğuznamələri. "Azərbaycan", sayı 7 (19). Ankara, 1953, s.25-26.

KİLİSLİ MÜƏLLİM RİFƏT (1873 -1953, Türkiyə) - Türk dili və ədəbiyyatı araşdırıcısı.

Türk dili və ədəbiyyatı tarixinin ana qaynaqlarına aid qiymətli arxiv sənədlərinin araşdırılması və üzə çıxarılması ilə tanınır. KDQ və "Divanı-lüğət-it-türk" abidələrinin Türkiyədə ilk nəşri və geniş təbliği onun adı ilə bağlıdır. KDQ abidəsini 1916 ildə İstanbulda nəşr etdirmişdir.

Əsərləri:

Kitab-İ Dede Korkut (Dede Korkut Kitabı, Drezden yazmasından). 1914, 1916.

Divanı Lüqat-it-Türk. c.3, 1917.

İbni Mühənnə Lüqati. 1919.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi. VII-VIII c., 1928.

Bezim ü resm (Esterabadın Kazi Burhaneddin dönemi tarixi). 1928.

El-Kavaninü'l-Külliyə. 1928.

Divan-İ Türki (Sultan Veled'in Türkçe divanı. Veled Ç.İ.İle). 1935.

Ferhengname-i Sadi (farscadan tərcümə). 1927.

Gülüstan, Büstan (farscadan tərcümə). 1943.

KİŞ - KDQ-də "oxluq, sadaq". Kiş əslində ox yığılan qabın materialına deyilir. Bu material çox möhkəm olmalıdır ki, 80-90 oxu saxlaya bilsin, deşilməsin: "Qara polad uz qılıcum qının doğrar". (D-248⁹) "Sadaqda oxum kişim dölər". (D-248¹¹).

KİTAB - Quran, yazı, əlyazması. Dünyada elə bir mükəmməl xalq yoxdur ki, onun özünəməxsus epik təfəkkürü (eposu) olmasın. Epik təfəkkür (epos) bu və ya digər xalqın təşəkkülü ilə meydana çıxıb formalaşır, bütün tarixi boyu həmin xalqa xidmət edir... Lakin heç də dünyanın eposu olan bütün xalqları onu (eposu) vaxtında yazıya alıb özünün (və dünyanın!) möhtəşəm kitabını, yaxud kitablarını yaratmırlar - qədim şumərlərin "Kilqamış"ı, yəhudilərin "Tövrat"ı, hindilərin "Mahabharata"sı, "Ramayana"sı, yunanların "Hada"sı, fərelərin "Avesta"sı, ərəblərin "Quran"ı, qədim türk (rum) kitabları və s. yazıya alınmış eposlardır.

Eposunu yazıya alıb, başqa sözlə, Kitaba çevrilmiş qədim xalqlar həmin Kitabları zaman-zaman müqəddəsləşdirmiş, ilahiləşdirmiş, hətta onların "göydən gəlməsi"ni "vəhy" mənası ilə inamışlar. Və bu, həqiqətən, müqəddəs kitablar əslər, minilliklər boyu eyni məşəli, yaxud (və daha çox) müxtəlif məşəli xalqları birgə yaşayış qaydalarına, ictimai nizam-intizama, əxlaqa, mədəni zənginliyə, humanizmə və s. dövrət etmiş, müxtəlif dillərə çevrilməklə ümumbəşəri dəyər qazanmış, bu və ya digər istiqamətdə təfsir olunmuş, bir Kitabın işığında minlərlə kitablar yazılaraq həmin Kitabın məzmunu, ideyaları təbliğ edilmişdir. Lakin minlərlə kitablar, təfsirlər, şərhlər... heç zaman epos təfəkkürünün məhsulu olan möhtəşəm Kitabın yerini verə bilməmiş, "schr"ini axırıncı açmaq gücündə olmamışdır.

Müxtəlif dövrlərdə dünyanın müxtəlif dillərində (və təbii ki, müxtəlif regionlarda) meydana çıxmış eposların (və kitabların) ideya-məzmun, süjet-kompozisiyaya yaxınlığı heyət doğurur, bir sıra müxtəlif məşəli eposların (və Kitabların) personajları da eynidir... Bu isə o deməkdir ki, müxtəlif dillərə, mədəniyyətlərə, xalqlara bölünmüş dünyanın bütövlüyü, vəhdəti barəsində bəhs etmiş böyük nüfəkkirlər (İ.Kant, G.V.Hegel, K.Marks...) haqlıdır.

Azərbaycan xalqı biri digərinin bilavasitə (genetik) davamı olan aşağıdakı eposların varisidir:

1. Qədim türk eposu.
2. Orta əsrlər türk-Oğuz eposu.
3. Eyni dövr türk-Oğuz - Azərbaycan eposu.

Və həmin eposların hər biri öz Kitab ekvivalentini, yaxud ekvivalentlərini təqdim edir:

1. Qədim türk (runi) yazılı abidələri.
2. "Kitabi - Dədə Qorqud"
3. "Koroğlu" əlyazmaları, ümumi Azərbaycan xalq kitabları.

Qədim türk eposundan qədim türk kitablarına (yazılı abidələrinə), "Dədə Qorqud" eposundan "Kitabi - Dədə Qorqud" a, "Koroğlu" dan xalq kitablarına keçid kifayət qədər mürəkkəb ideya-estetik, poetxnoloji bir prosesdir.

Müşahidələr göstərir ki, nə Mərkəzi Asiya, yaxud Türkünstan eposu, nə də Şimal-Qərb, yaxud qıpçaq eposu formalaşdığı dövrdə yazıya alınıb Kitaba çevrilmişdir. Cənub-Qərb, yaxud Oğuz eposu isə türk-Oğuz xalqlarının (birinci növbədə Azərbaycan xalqının) mədəniyyət tarixinə "Kitabi - Dədə Qorqud" u vermişdir. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə türk dünyasında ən mükəmməl eposun (və Kitabların) məhz oğuzlar tərəfindən yaradılmasının nəticəsidir ki, "Oğuznamə" anlayışı meydana çıxıb yayılmışdır. Türklər (birinci növbədə Oğuz türkləri) hər cür kitabı deyil, bilavasitə xalq təfəkkürünün məhsulu olan kitabları "Oğuznamə" adlandırmışlar.

Orta əsrlər türk kitabları türkcədə (orta əsrlər türk yazı dilində), daha doğrusu, onun aşağıdakı regional formalarında yaradılmışdır:

1. Şərq, yaxud Türkünstan türksisi;
2. Şimal-Qərb, yaxud qıpçaq türksisi;
3. Cənub-Qərb, yaxud Oğuz türksisi.

Ümumtürk ədəbi dilinin (türkinin) regional təzahür formaları arasındakı linqvistik norma fərqləri o qədər də böyük deyil: a) ən böyük fərq əslində fonetik normada olmalı idi, lakin ərəb əlifbasının, yazı qaydalarının həmin təzahür formalarının hər üçü üçün əsasən ümumi olması bu fərqləri gizlədir;

b) ləksik norma ilə bağlı daha çox diqqəti o cəlb edir ki, Şərq (Türkünstan) türksində ərəb, fars mənşəli alimna sözlər Cənub-Qərb (oğuz) türksindəkindən az, Şimal-Qərb (qıpçaq) türksündəkindən çoxdur;

v) bir sıra ümumi qrammatik kateqoriyalarda (xüsusi hal, xəbərlik və mənsubiyyət kateqoriyalarında), lələ məxsus bəzi xüsusi qrammatik kateqoriyalarda cüzi norma fərqləri müşahidə edilir.

Azərbaycan yazı dilinin bilavasitə əsasında durmuş, Azərbaycan əlyazma kitablarının yaradıldığı Cənub-Qərb (oğuz) türksisi mükəmməl ədəbi dil təzahürü kimi bir sıra əlamətlərə malikdir:

1. Müsəlman dünyasında XI-XII əsrlərdən etibarən Oğuz türklərinin siyasi-mənəvi nüfuzlarının yüksəlməsi, eləcə də onların tuduqları ölverişli geopolitik mövqə Cənub-Qərb (oğuz) türksisinin təkamülü üçün hər cür imkanlar açır; Kiçik Asiyaya, oradan da Qərbi Avropaya yürüş edən oğuzlar İslam bayrağını, müsəlman ideologiyasını o dərəcədə yüksəklərə qaldırdılar ki, məhz onların gücünə türk dili üç böyük islam dilindən birinə çevrildi.

2. Oğuz türklərinin - səlcuqların saraylarında ərəb, fars, türk dilləri bir sıra hallarda müvazi olaraq işlənməyə, böyük sənətkarlar (məsələn, M.Füzuli) üç dildə əsərlər yazmağa başladılar; türk dilini aparıcı islam dilinə çevirmək iddiasının nəticəsi idi ki, o, ərəb, fars dillərindən alınmalar hesabına süni şəkildə "zənginləşdirildi" və "uçayaqlı" bir dilə çevrildi.

3. Cənub-Qərb (oğuz) türksisi uzun zaman Şimal-Qərb (qıpçaq) türksisi ilə qarşılıqlı olaraq olsa da, türkinin hər iki regional təzahür forması Şərq (Türkünstan) türksisinin təsirini həmişə öz üzərində hiss etmişdir.

XI-XIII əsrlərdə təşəkkül tapan ümumtürk ədəbi (yazı) dili - türki XVI əsrdən sonra tədricən özünün tənəzzül dövrünü keçirir və XVII-XVIII əsrlərdə müxtəlif türk etnokulturoloji regionlarında meydana çıxmış yazılı abidələr həmin tənəzzül dövrünün əlamətlərini əks etdirir:

a) əsasən türkidə yazılmış bir sıra abidələrin dilində bu və ya digər regionun o zamana qədər qeyri-ədəbi sayılan fonetik, ləksik və qrammatik xüsusiyyətləri daha çox görünməyə başlayır;

b) müxtəlif türk etnokulturoloji regionlarında yerli əhəmiyyətli (miqyaslı) folklorun yazıya köçürülməsi prosesi başlayır - "xalq kitabları" yaranır;

v) türkiyə, yaxud "klassik üslub" a qarşı duran, gədgədə linqvistik- mədəni mövqeyi yüksələn "folklor üslubu" tədricən yazı sahəsində də türkinin fəaliyyətini faktiki olaraq məhdudlaşdırır, nəticə etibarilə, milli türk ədəbi (yazı) dilləri təşəkkül tapır.

Türk, o cümlədən Azərbaycan eposunun yazıya alınmasında Şərqin görkəmli katibləri (kitab yazarları, köçürənləri) iştirak etmişlər. KDQ - "Dədə Qorqud" eposunun orta əsrlərin yazı ənənəsi əsasında müəyyən normaya salınmış formasıdır. Və qorqudşünaslığın qarşısında duran problemlərdən biri də həmin normativlikdə sıxılmış (lakin keyfiyyətcə deformasiyaya uğramamış!) Oğuz dastan tipologiyasını aşkarlamaqdan ibarətdir ki, bu sahədə müəyyən cəhdlər olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, "Dədə Qorqud" eposu təxminən beş əsrə qədər (I minilliyin ikinci yarısında) şifahi yaşamış, bundan sonra isə yenə də təxminən beş əsr ərzində yazıya alınmış, dönə-dönə üzü köçürülmüşdür. Və heç şübhəsiz, həmin prosesdə epos yazımın, Kitabın bir sıra xüsusiyyətlərini, birinci növbədə a) yazıldığı dövrün, b) yazıya alan, üzünü köçürən müəllif - kitabın üslubunu, stilizasiyalarını qəbul etmişdir.

Ədəbiyyat.

Caferoğlu A. Türk Dili Tarixi, İstanbul, 1984.

Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabı tarixindən. - Əlyazmalar xəzinəsində, XIII c., B., 1987.

Наджип Е. Исследования по истории тюркских языков XI-XV вв., М., 1989.

Сəфəров Н. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi, B., 1985.

"KOBLANDI-BATIR" - KDQ-nin süjet və motivləri ilə səsleşən qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastanda Orta Asiyada yaşayan türk tayfalarının ayrı-ayrılıqda yarımköçəri halda yaşadıkları dövrün həyat təzi, yadlara qarşı qəhrəmanlıq mübarizələri əks etdirilir. İlin dörd fəslində hər tayfanın özünəməxsus xüsusi yurdları, ciddi sərhədlərlə ayrılan "vətən hüduqları"

məlum olsa da, yad hücumları zamanı bu tayfalar birləşir, vətənin müdafiəsinə qalxırlar.

Dastanda qəhrəman saysız-hesabsız düşmən qüvvəsinə qələbə qalır, elini-obasını azad edir.

Dastanda ümumtürk folklorunun dastan janrına xas olan bir sıra ənənəvi motivlərlə qarşılaşırıq. Hadisələr qəhrəmanın nəzir-niyazla dünyaya gəlməsi ilə başlayır:

Toktar bayın ekiz uşağı doğulur. Oğlanın adını Koblandı, qızın adını Karlıqaş qoyurlar.

Koblandınnın yurd saldığı dağın o biri üzündə Qızılbaşlar yaşayır. Qızılbaş xanı Kətkim-Ayimin Kortka adlı gözəl qızı var. O, ərə getmək üçün xüsusi yarış şərtləri qoyub, ancaq neçə-neçə adlı-sanlı qəhrəman öz bəxtini sınaşa da, yarışda qalib gələ bilməyib. Koblandı bu məlumatı eşidən kimi Qızılbaşların ölkəsinə gedir, yarış meydanında qızıl manatı oxla iki yerə bölürək qalib gəlir, Kortka ilə evlənir, öz vətəninə qayıdır. Bundan sonra Koblandınnın yadelli işğalçılara, əsasən Qızılbaşlara, Kalmıqlara qarşı bir sıra hərbi yürüşləri başlayır. Bütün bu hərbi yürüşlərdə Kortkanın ağıllı məsləhətləri Koblandınnın köməyinə gəlir.

Koblandı ilk qələbəsini Qızılbaşlar üzərində qazanır. Qızılbaşların başçılarından biri Qazan xan Koblandınnın vətəninə hücum edir, ölkəsini talayır, yurdunu dağıdır, at ilxılarını aparır, soydaşlarını əsir edir. Koblandı səfərdən dönərkən düşmən tərəfindən talan edilmiş vətəninin ağır vəziyyəti ilə qarşılaşır. Ordusunu səfərbər edərək düşməne qarşı hücumu keçir. Qazanla tək-tək döyüşü girir, onu öldürür. Düşmənin qırx minlik ordusunu isə darmadağın edir. Vətən torpağını, onun istehkamlarını və qalalarını düşmənlərdən təmizləyir, atasının at ilxılarını, düşməne əsir düşmüş həmvətənlərini xilas edib vətənə qayıdır.

Qızılbaşlarla döyüşdə müəyyən qədər təcürbə qazanmasına baxmayaraq, Koblandınnın ikinci hərbi yürüşü uğursuzluğa uğrayır. Çünki bu yürüş vətən torpağını düşmənlərdən azad etmək yox, əksinə qonşu Kobitki xanlığının səhərlərini talamaq, at ilxılarını qarət etmək məqsədi daşıyırdı. Koblandı əsir düşür. Kobitki xanın qızı Karlıqa Koblandıya vurulur, onun və dostunun əsirlikdən qurtarılmasına kömək edir.

Karlıqa bütün dastan boyu öz məhəbbətinə sadiq qalır. Hətta atasının zəif yerini (haradan vurmaq lazım olduğunu) Koblandıya deyir. Koblandı oxla düşmənin həmin yerindən nişan alaraq onu öldürür. Karlıqa Koblandıya qarşı vuruşan qardaşını da döyüşdə həlak edir. Ancaq bütün bu xidmətlər qarşısında Koblandı hər dəfə Karlıqanın məhəbbətini cavabsız qoyur. Nəticədə qızla intiqam hissi baş qaldırır. Bir döyüşdə gözlənilmədən Koblandıya ağır zərbə endirir, onu yaralayır. Döyüş meydanından uzaqlaşaraq öz çadırına çəkilir. Koblandı oğluna tapşırır ki, Karlıqanı onun yanına gətirsin. Bəkanbay atasının tapşırığına əməl edir. Karlıqa ilə qarşı-qarşıya gəlirlər. O, Karlıqanı qılınc zərbəsi ilə yaralayır, məğlub edib atasının hüzuruna aparır. Koblandı düşməne qarşı mübarizələrdə Karlıqanın bütün xidmətlərini, onunla çiyin-çiyinə vuruşmasını etiraf edir. Koblandı arvadı Kortkanın sayı ilə Karlıqa ilə bəzişir və onunla evlənir.

Dastanın sonunda Koblandınnın düşmənlərə qarşı mübarizəsini oğlu Bəkanbay davam etdirir. Atasının

xahişi ilə düşmən ordusunu axıra qədər təqib edir və onların başçıları Şoşayı öldürür.

Dastan Qıpçaq ordusunun qalibiyyəti və qəhrəmanların xoşbəxt ailə qurması ilə bitir.

Epolda bütün hallarda qıpçaqlar qızılbaşların, Kalmıqların hücum və qarotlərinə cavab olaraq müharibə edirlər. Yalnız bir dəfə Koblandı dostunun təkidi ilə düşməne hücum edir, onda da hər iki qəhrəman (Koblandı və Karaman) əsir düşür.

"Koblandı-Batır" dastanında türk xalqlarının müxtəlif zamanlarda, müxtəlif ərazilərdə yaratdıqları qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarını sosiyyokondirən tarixi-ənənəvi motivlər əsas yer tutur.

Bu baxımdan qəhrəmanla eyni vaxtda doğulan atının onun gələcək qələbələrini tamamlaması və tərifli, qəhrəmanın yarışda qələbə çalması nəticəsində yad tayfadan evlənməsi, döyüşdə əsir düşməsi, düşmən qızının ona vurulması və s. kimi hadisələrin bəddü təsviri KDQ, "Manas", "Alpamiş", "Rüstəm xan" və d. dastanlarda eyni axarda birləşir. Hətta "Koblandı-Batır" dastanında təsvir edilən bəzi hadisələr: qəhrəmanın nəzir-niyazla dünyaya gəlməsi, yatdığı zaman əsir alınması və azad edilməsi; həmçinin onun atasının, bacısının əsir düşməsi və azad edilməsi; düşmən qızı Karlıqanın döyüş meydanında öz atasına xəyanət etməsi kimi əhvalatlar KDQ eposunda Basatın anadan olması, Salur Qazanın evinin yağmalanması, əsir düşməsi, Bamsı Beyrəyin və ayrı-ayrı boylardakı digər qəhrəmanların taleyi ilə bağlı olan sərgüzəştlərlə, demək olar ki, üst-üstə düşür.

Ancaq epolda daha qədim dövrlərin, xüsusən qərbi Türkünstan xaqanlığı (VI-VII), Qıpçaq və Oğuz tayfalarının həyat təzi (VIII-X) və tayfa mübarizələri ilə bağlı hadisələr də öz əksini tapmışdır.

Bu baxımdan Qazan xanın "Koblandı-Batır" dastanına qızılbaşların qəhrəmanı kimi daxil edilməsi maraqlıdır.

Qazan xan (Salur Qazan) Oğuz xanıdır. KDQ eposunun əsas qəhrəmanıdır. Hər iki abidəyə tarixi baxışdan aydın olur ki, Salur Qazanın yaşadığı DQ dövrü ilə "Koblandı-Batır"ın tamamlandığı dövrləri (Çokan Vəlixanova görə XIV-XVI) yüzillərlə zaman ayırır. Digər tərəfdən də tarixi qaynaqlarda XII əsrdən sonra (Qızılbaşların hakimiyyəti dövrləri də daxil olmaqla) türk xaqanları və feodalları arasında yalnız Baydu xandan sonra (1296) axırıncı olaraq, Mahmud Qazanın (1296-1305) adı çəkilir. Bu məlumat isə "Koblandı-Batır" poemasının yaranma dövrü ilə uzlaşır.

Qazan xanın qəhrəmanlıqlarının "Koblandı-Batır" dastanına daxil edilməsi də məhz belə tarixi xatirələrdəndir. Burada Qazan xan Qızılbaşların qəhrəmanı kimi təqdim olursa da, hadisələrin təsviri daha əvvəlki yüzilliklərdən, bir başa KDQ zamanından xəbər verir. Hətta elə təfəsilatlar var ki, Qazan xanın evinin yağmalanması, ailəsinin, anası Cəcaqlının qıpçaqlar tərəfindən əsir alınması və bir ildən sonra azad edilməsi barədə xalq arasında yayılmış rəvayətlərdən o qədər də fərqlənmir.

"Koblandı-Batır" öz mürəkkəb kompozisiyası və hadisələrin zənginliyi ilə başqa dastanlardan fərqlənir. Dastanın bütöv variantının XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində yazıya alındığı ehtimal olunur. Epos

bütövlükdə XIX əsrin 90 illərində ərəb əlifbası ilə müəllim Mahmudsultan Tuyakbayev tərəfindən Karabalk vilayətində (Kustanay) yazıya alınmış, 1914 ildə Kazanda nəşr olunmuşdur.

Bu dastanın tatar, qarapaq variantları da məlumdur. **Ədəbiyyat.**

"Koblandı-Batır". Alma-Ata, 1958.

"Kitabi-Dədə Qorqud". B., 1976.

KOMİKLİK - bax. Fəciəvilik və komiklik.

KONONOV ANDREY NİKOLAYEVİÇ (1906-1986, Rusiya) - türkoloq, şərqşünas, SSRİ EA-nın akademiki.

Türk xalqlarının (özbək, türkmən, türk, Azərb. və s.) dilinin, tarixinin, mədəniyyətinin, folklorunun, yazılı və şifahi abidələrinin araşdırılması elmi fəaliyyətində əsas yer tutur.

KDQ abidəsinin rus dilində ilk nəşirlərindən biri olmuş (M., 1962), abidənin dil xüsusiyyətlərini araşdırmış, bu bərdə Azərbaycan EA-nın "Xəbərləri"ndə irihəcmli məqalə dərc etdirmişdir (1965).

Əsərləri:

Грамматика турецкого языка. 1941.

История изучения тюркских языков в России, 1972, 1982.

Библиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период), 1974.

Махмуд Кашгарский о тюркских языках. В кн.: История лингвистических учений: Средневековый Восток (совместно с Х.Г.Нигматовым). Л., "Наука", 1981.

Актуальные проблемы тюркского языкознания. Впр. языкозн. №6, 1984.

"Китаби-Дедем Коркут" (Грамматические заметки). Известия Академии Наук Азербайджана. Серия общественных наук. N 4, 1965.

KOROĞLU XALIQ HÜSEYN OĞLU (1919, Aşqabad) - fil. e. d., prof., qorqudsünas.

X.Koroğlunun qorqudsünaslıq sahəsində fəaliyyəti bütöv bir məktəbdir. O, KDQ-nin ədəbi-tarixi, poetik, müqayisəli aspektlərdə öyrənilməsi sahəsində yeni istiqamət müəyyənləşdirmişdir.

Ərəb-fars dillərini mükəmməl bilməsi KDQ-ni müxtəlif dillərdə olan tarixi qaynaqlar, eləcə də türk dillərində olan ədəbi-bədii-tarixi abidələrlə müqayisəli şəkildə tədqiq etməyə imkan vermişdir.

"Oquzskiy qeroičeskiy gpos" ("Oğuz qəhrəmanlıq eposu") kitabı qorqudsünaslığın ən dəyərli əsərlərindən biridir (1976).

KDQ-nin oğuznamələr, türk dastanları, türk tarixi işığında tədqiq sahəsində onun əsərləri metodoloji-nəzəri baxımdan nümunə sayılır.

Əsərləri:

Достанный эпос туркменского народа. ТИЯЛ АН ТССР. вып. 1. Ашхабад. 1956.

Узбекская литература. М., 1968.

Туркменская литература. М., 1972.

Огузский героический эпос. М., 1976.

Художественные каноны и видоизменения эпоса.

Фольклор: проблемы историзма. М., 1988.

Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии. Ирана и Азербайджана. М., 1983.

Азербайджанский героический эпос. (Б. Nəbiyevlə) Б., 1996.

KOSAYEV MƏTİ (1906, Aşqabad qəzası, Türkmənistan - 1984) - folklorşünas, prof., əməkdar elm xadimi.

Özbək, Azərbaycan və rus dillərini mükəmməl bilən M.K. "Türkmən dilinin omonimləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş (1943), 1966 ildə isə SSRİ AAK-nın qərarı ilə səmərəli elmi fəaliyyətinə görə elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə və professor elmi adına layiq görülmüşdür.

KDQ-nin ilk araşdırıcılarından. Eposun 12 boyunu 1945 ildə "Sovet ədəbiyyatı" jurnalında (№ 1, 2) çap etdirmiş və "Sovet Türkmənistanı" qəzetində (VII, 1945) "Qorqud Ata" adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. 1951 ildə eposun 12 boyunu "Qorqud Ata" adı ilə nəşr etmişdir. Kitabın ilk nüsxəsi işiq üzü görən kimi ona hücumlar başlanmışdır. Bütün bunların nəticəsində M.Kosayev başqa türkmən ziyalıları kimi həbs olunub sürgünə göndərilmiş və yalnız ölümündən sonra bəraət almışdır. "Korkut Ata" kitabı üzərindəki siyasi qadağalar götürüldükdən sonra yüz min nüsxə ilə (1990-1994) nəşr edilib oxuculara çatdırılmışdır.

Əsərləri:

Qorqud Ata. "Sovet Törkmenistanı", 7 июль, 1945.

Qorkut Ata (Гадымы туркмен эпосы). А., 1951.

Горкут Атанын китабы. Эпос. "Совет эдебияты". 1945. № 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 1946. № 1, 2, 5.

Qorkut Atanın kitabı. Aşqabad, 1951.

Qorkut Ata. Turkmen xalq gposi. Aşqabad, 1990.

Gdebiet barada söxbet (makalalar yığındısı). Aşqabad, 1972.

Başımın sesi (Xalq aydımları). Daşkent, 1943.

Turkmen Vatançı şaxırları. Daşkent, 1943.

Qoroqlı. Aşqabad, 1980.

Turkmenskiy ömor. Aşqabad, 1962.

Turkmen dilinin sözlüğü. Aşqabad, 1962.

Туркмен совет эдебияты. Аşqabad, 1972.

Ədəbiyyat.

Allamurat Esenov. Professor Məti Kosayev, Aşqabad, 1992.

"KÖÇ" - bax. Əski türk dastanları.

KÖMLƏK, KÖNLƏK - KDQ-də geyim növü. Zəmanəmizə "köynək" formasında gəlib çatmış bu geyim növünün adına KDQ boylarının hamısında təsadüf olunur. Dastanda əsasən kişi üst geyim tipi kimi təqdim edilən köynək xalq danışığı dilində iki formada - ön çox "kömlək", qismən də "könlək" deyilişində səslənmişdir: "Məgər Beyrək buna bir kömlək bağışlamışdı; geyməz idi, saqlardı. Vardı, könlögi qanaquna baturdu, Bayındır xanın önünə götürüb biraqdı". (D-93*) Dastandakı faktik materiallardan köynəyin biçim üsulu və tikijə texnikası tam bəlli olmasa da, dolayısı yolla onun gen və uzun ötəklə olduğu anlaşılır: "Ağacdən gəmi yondum, kömləğin çıxarıb yelkən qur-

dum", yaxud: "gəmi yapub, kömləgim çıxardım, yelkən qurdum" (D-207*).

KÖPƏK, İT - KDQ-nin "Dirso xan oğlu Buğac xan boyu"nda yaralanmış Buğacın üstünə qarğa-quzğun töküləndə onun sədəqətli köpəkləri buna imkan vermirlər: "Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstünə qonmaq istədi. Oğlanın iki kolbeügozi vardı, qarğayı-quzğunu qovardı..." (D-26*).

Kafirlər Qazan xanın arvad-uşağını, mal-dövlətini yığıb-yığışdırıb aparır. Bu haqda səhih xəbər almaq üçün Qazan xan suya, qurda, çobana, həmçinin qara köpəyə müraciət etyir (D-46*).

Köpəyə "qara başım sağlığında eyüləklər edəm sənə" ona görə deyilir ki, köpək türklərdə heç vaxt sayılıb - seçilən heyvan olmayıb. KDQ-də kafirlərə "itüm kafir", "itümle bir yalaqda yundum içən azğun kafir", "horzo-morzo söyləmə, itüm kafir", "it kimi gü-gü edən çirkin xırslı" və s. şəkildə müraciət olunur. Burada söyüşlər, xüsusən "itdən törəyən", "it sifət" ifadələri, sözsüz, müəyyən görüşlə bağlıdır. "Məhəllənin gizli tarixi"ndə, İmamının "Xannamə"sində, Əbülqazimin "Şəcərəyi-törakimə"sində, islam tarixindən bəhs edən əsərlərdə və bir çox başqa araşdırmalarda "it başlı adamlar", "it biraq"lar haqqında məlumatlar var.

"İt biraq"dakı "biraq" sözü türkcə "barmaq - varmaq" fəlindən olub "çox iti qaçan" anlamındadır. Mahmud Kaşqarlı isə "Biraq"ın "çox tüklü bir it" demək olduğunu yazır.

Maraqlıdır ki, "Biraq" "Paraq" şəklində Azərbaycanda elə indi də it adı olaraq işlənir. Həm də "Paraq" adı yox, çox tüklü bir it kimi zənn olunur. Bir atalar sözündə belə deyilir: "Eşidib parağı qıraxlar, amma bilmir harasından qıraxlar".

"Biraq" məhz it adı bildirmək mənasında KDQ-də vardır. Bamsı Beyrəyin ölüm xəbərini gətirən Yalançı oğlu Yalaneuq onun nişanlısı Baniçiqəyi almaq niyyətiindədir. Bu vaxt Beyrək gəlib toya yetişir. Dünya folklorunda "Ər arvadın toyunda" motivini xatırladan bu epizoddə Bamsı Beyrək ərə gedən qızın - Baniçiqəyin oynamasını istəyir. Bunun əvəzində Fatma adlı bir başqası oynamağa başlayır. Bamsı Beyrək: "...İyiniz ardı dərəcik degilmidi?" - söyləyir. (D-114*)

İtüniz adı Biraq degilmidi?" - söyləyir. (D-114*) Abidənin "Qazan bağ oğlu Uruz bağın tutsaq olduğu boy"unda oğlunu da özü ilə ova aparən Qazan xan "ov ovlayıb, quş quşlayıb, siğim, keyik" vurub sonra dəstəsi ilə bir yaşıl çəməndə çadır qurub istirahətə başlayır. Casus bunu görəncə tez qaçıb töküə belə bir xəbər aparır: "Hay, nə oturarsən, itüni ulatmayan, çötüginə molatmayan! Alpanlar başı Qazan oğlaneuq ilə sorxoş olub yaturlar" (D-127*).

It insana ən sədəqətli heyvanlardan biridir. O, evin, hoya-bacanın qarovulunu çəkir, qoyun-quzunu, mal-qararı canavarlardan qoruyur, tazi tək ovçunun yarıdıcısı olur. Çün qaynaqları tibetlilərin it əsilli olmalarından söz açmış, onlarda öklə birlikdə itin də basdırılması qeyd almışdır. Etiqada görə, it ölənin ruhu na bələdçilik edir, o dünyada onun xidmətində durur.

KÖPRÜLÜ MEHMET FUAD (1890-1966, İstanbul) - prof. ədəbiyyatşünas, folklorçu, tarixçi, hüquqşünas, etnoqraf, siyasətçi.

KDQ ilə bağlı araşdırmaları müxtəlif kitablarda, dərgilərdə dərc edilmişdir.

"Azərbaycan Yurd Bilgisi"ndə "Altun küpəli Oğuz bəyləri", "Başa dönmək, aynalmaq", "Ozan" məqalələri dərc olunmuşdur. "Altun küpəli Oğuz bəyləri" məqaləsində Oğuz bəylərinin sırğa taxmanın islamdan çox-çox öncə mövcud olmasını əsaslı şəkildə izah etmişdir. "Başa dönmək, aynalmaq" məqaləsində bu sözün mənası tamamilə aydın izah olunmuşdur. Söz "qurban olmaq", "qurban vermək", "başına hərkmək", üç və ya yeddi dəfə fırlanmaq, üç və ya yeddi dəfə fırlatmaq, oğul başına azan eləmək və bir sıra başqa yönümlərdən açıqlanmışdır. "Ozan" məqaləsi onun məqalələrinin ən sanballılarından. Burada ozan sənətinin tarixindən, ozanların fəaliyyət dairəsindən, xüsusiyyətlərindən, qopuzdan geniş söhbət açılır və maraqlı izahlar verilir.

"İslam ensiklopediyası"nın ilk nəşrində dərc edilmiş "Dədə Qorqud" oçerklərinin müəllifi də Köprülüdür.

Əsərləri:

Azərbaycan Yurt Bilgisi. I c., İst., 1984 (Prof. Dr. Köprülüzadə. Dədə Korkut Kitabına Ait Notlar. "Altun Küpəli Oğuz Beyləri", Yıl 1, Sayı 1, s.17-21; "Başa dönmək, Aynalmaq", Yıl 1, Sayı 2, s.84-91; "Ozan", Yıl 1, Sayı 3, s.133-140, İst., 1932).

Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. s.277-285. İst., 1918.

Türk Edebiyatı Tarihi. s.64, 297, 303. İst., 1926. Meddahlər. Türkiyat Mecmuası. s.7, not 1, İst., 1925.

Kıraat-ı Edebiye. İki kitap. 1914. Malumat-ı Edebiye. I c., 1914, II c., 1915.

Turanın Kitabı. 1916-17. Azeri Edebiyatı Tarihi. 1919.

Türk Edebiyatı Tarihi. I kitab, 1920, II kitab, 1921. Bugünkü Edebiyat. 1924.

Milli Tarih. 4 kitab, 1924-28. Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar. 1934.

Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi. 1935. İslam Medeniyeti Tarihi. 1940.

Türk Saz Şairleri Antolojisi. 1940. Edebiyat Araştırmaları. Ankara, 1966.

KRIMSKİ AQAFANGEL YEFİMOVİÇ (1871-1941, Ukrayna) - şərqşünas, slavyaşünas, Ukrayna SSR EA-nın həqiqi üzvü, əməkdar elm xadimi.

Müxtəlif əsərlərində türk-slavyan mədəniyyət oluqələrini araşdırarkən, eləcə də türk ədəbiyyatını tədqim edərək KDQ-yə müraciət etmiş, Ukrayna - Kobzarlarının qopuz sənəti ilə tanış olduğunu müəyyənləşdirmişdir.

Əsərləri:

История Турции и ее литературы. Т. 1-2. М., 1910-1916.

История арабов и арабской литературы светской и духовной. ч.1-3., М., 1911-1913.

Низами и его современники. Б., 1981.

Ədəbiyyat.

Крачковский И.Ю. Академик АН Украины. А.Е.Крымский (к 70-летию со дня рождения)", Известия АН СССР, Отд. литературы и языка", №3, 1941.

KÜLAH - KDQ-də kişi baş geyim tipi: "... altı ögəc dərisindən, külah etsə, qulaqlarını örtməyən, qolu-budı xarınca, uzun baldırları incə, Qazan bəgün dayısı At ağızlı Aruz qoca çapar yetdi" (D-61¹²). Bu mətndən bəlli olur ki, oğuzların külahı qoyun dərisindən, xüsusilə erkək dərisindən tikilmiş. Farsca "papaq" mənasını bildirən bu termin oğuzlar arasında hələ ilk orta əsrlərdən məlum imiş. Kəndlilər, şəhər yoxsulları "kulah-namad" adlanan oval formalı keçə külah, orta və yuxarı zümrələr isə konusvari formalı hündür külah geyirdilər. Külah tipli konusvari baş geyiminə Təbriz miniatür məktəbinə mənsub olan incəsənət əsərlərində də tez-tez təsadüf edilir. Bu bir daha göstərir ki, XVI əsrdə Azərbaycan ərazisində külah kütləvi səciyyə daşmışdır. Hətta əsilzadə şəxslərə məxsus olan bəzi təsvirlərdə külahın ətrafına çalma sarındığı müşahidə olunur. Görünür, orta əsrlərdə külah parçadan tikilən baş geyimini də ifadə etmiş. Son zamanlaradək Azərbaycanın bəzi etnoqrafik bölgələrində, xüsusilə Abşeronda "taskulah", yaxud "şəbkulah" adı ilə bəlli olan kişi baş geyimi hələ dəbdən düşməmişdi. Bakıda yaşlı kişilər gecələr yatan zaman soyuq olmasın deyər başlarına şəbkulah, yəni "gecə papağı" qoyardılar.

Külahın vaxtilə Azərbaycanda geniş yayıldığını orta əsr mənbələri də təsbit edir. XIII əsrə aid farsca yazılmış bir anonim mənbədə vaxtilə Gəncədə gənclərin çoxunun başlarına keçə külah qoyduqları xəbər verilir.

Bu geyim tipi "kulah" adı ilə vaxtilə Orta Asiyada, xüsusilə özbəklər arasında geniş yayılmışdı.

Ədəbiyyat.

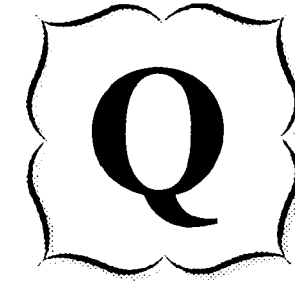
Ərəb və fars sözləri lüğəti, B., 1996.

Миклухо-Маклай Н.Д. Географическое сочинение XII века на персидском языке. "Ученые записки Института Востоковедения АН СССР, т.IX. М., 1954, с.208.

Народы Средней Азии и Казакстана, т.I. М., 1962, с.301.

KÜPƏ (altun kübə) - KDQ-də sırğa. Dastanın boylarında "küpə" və ya "kübə" adı ilə təqdim edilən sırğanı təkcə qadınlar deyil, Oğuz kişiləri də taxımış: "... qulağı altun kübəli, Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yıqıcı, Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnək çapar yetdi" (D-61⁹). Bu qədim adətin izi Azərbaycanda XX əsrə qədər qalmaqda idi. Bəzi ailələr bəd nəzərdən qorunmaq üçün yeganə oğlan uşaqlarının qulağının bir tayını dəşdirib sırğa taxırdılar.

KÜRK - KDQ-də geyim növü. Oğuzların geyim kompleksində kürk mühüm yer tutmuşdur. Kişi geyim tipi olan kürk dəridən düzəldildiyindən çox qədim tarixə malik olmuşdur. Azərbaycanda bu geyim tipinin "kaval kürk" və "geymə kürk" olmaqla iki növü zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Kaval kürk 10-12 qoyun dərisindən tikilməklə topuğa qədər uzun olurdu. Çiyinə alınan kaval kürkün qolları dekorativ məqsəd daşımaqla, həmçinin topuğa toxunacaq qədər uzun tikilirdi. KDQ dastanlarında adı çəkilən kürk də məhz onun bu növünə aiddir: "Altmış ögəc dərisindən kürk də topuqlarını örtməyən..." (D-61¹²). Bu mətndən anlaşıldığı kimi, oğuzlar kürkü həm də təkə dərisindən aşılayıb tikmişlər.

QABA AĞAC - uca, hündür ağac. KDQ-dəki ağaclar (bax. Ağcaqayın - tozağacı) sırasında Qaba Ağacın adı daha çox hallanır.

KDQ-də Qaba Ağac simvolik səciyyə daşıyır və birbaşa insana həm də kişi cinsinə aid edilir. "Atam adın sorar olsan - Qaba Ağac!" (D-232¹) deyimində olduğu kimi. Qaba Ağacın simvolik anlamında olmasını misallarla gözədən keçirək. III boyda kafir əlindən qurtarıb yurda qayıdan Bamsı Beyrək evlərin önündəki pinardan - bulaqdan su aparır və toy-düyünün qara oldu, qardaş, - deyib ağlayan bacısıyla rastlaşır. Qız qardaşını tanımır. Bamsı Beyrək ondan soruşur:

Məgər sənin ağan yox olubdur?

Yürəginə qaynar yağlar qoyulubdur? (D-101¹⁰)

Bacısı da cavabında "Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdir" (D-104¹¹), yəni qardaşım it-bat olubdur deyir. Yəni elə biz boyda Baniçəyək Beyrəyin əsirlikdən qayıtma xəbərini Baybörəyə rəmzi əlamətlərlə bildirərkən bunu da deyir ki: "Qaba Ağacın qurumışdı, yaşardı, axır" (D-117⁵). Yəni Beyrəyin ölməsi xəbəri yalandır. O, sağ-salamat qayıdıb gəlib. Burada Baybörə Beyrəyin salamatlığı xəbərini gətirən Baniçəyəkə "qarşı yatan qara dağı", "souq-souq suları", "şahbaz atları", "qatar-qatar dəvələri", "Ağayıldı ağca qoyunları", "altun axçaları", "altun ban evləri" bağışlayır. Birçə "Qaba Ağac" bağışlamır. Çünki "Qaba Ağac" bir simvol olaraq elə oğuldur. KDQ-nin IV boyunda kafirlik Qazan xanın oğlu Uruzu əsir aparırlar. Qazan xan bunu bilmir və elə zənn edir ki, oğlan evə dönüb. Həqiqət bəlli olanda ana - Boyu uzun Burla xatın oğlunu ölmüş bilir və "kölgəsinə Qaba Ağacımı kəsən Qazan" (D 149 5) deyir. Bu məsələyə KDQ-nin X boyunda da toxunur. Sökrəkə qardaşı Əkrəkin kafir qalasında dustaq olduğu bildirilir. O isə bilmirmiş ki, qardaşı da var. İşin düzünü öyrənmək üçün anasının yanına gəlib deyir: - Əkrək adlı bir igid çox zamanmış dustaq imiş. İndi buraxılıb gəlir. Hamı onu qarşılamağa getdi. Bunu eşidən ana oğluna deyir: "Qaba Ağacda tal-budağın qurumışdı, yaşarib göyördü axır" (D-258⁵). Elə Dədə Qorqud da öksər boyların sonunda "Kölgəlicə Qaba Ağacım kəsilməsin" alqış-duası ilə Oğuzlara dirilik diləmişdir.

Bəhul Abdulla

QABANGÜCİ - bax. Qıyan güjü.

QADIN ANA - KDQ boylarında qəhrəmanların dilindən anaya müraciətlə və ya ana haqqında (I, II, III, IV, VI) söylənən ifadə. "Dirse xan oğlu Buğac boyu"nda Dirse xanın xatunu soylarkən: "Bərü gəlgil, başım bəxti, evim xətti! Xan babamın göygisi! Qadın anamm sevgisi..." (D-24) - deyir.

Salur Qazanın evi yağmalandığı boyda ana haqqını tanrı haqqı bilən Qazan oğlu Uruzun dilindən (həm də sadəcə olaraq "ana" deyər müraciətlə) söylənən sözlərdə "Sağın, qadın ana! Mənim üzərimə gəlməyəsən! Mənim üçün ağlamıyasın! Qoy bəni, qadın ana, çəngələ ursunlar!.." (D-53) - deyilir.

Qadın ana anlayışı ana adına söylənilən siyasi-ictimai bir titul olub qadının cəmiyyətdə sonsuz ehtiram göstərilən ulu varlıq mərtəbəsinə yüksəldildiyinin bir ifadəsidir.

KDQ-də çox zaman "ana-ata" deyilir və ana adı daha əvvəl gəlir.

QAFİYƏ - KDQ şerləri bütün əlamətlərlə qədim şerdir. Bu qədimliyi sübut edən digər xüsusiyyətlər sırasında şerlərin vəzn və qafiyə xüsusiyyətlərinin özünəməxsus mövqeyi vardır. Tədqiqatçılar bu şerlərin qədimliyindən danışarkən diqqəti ilk növbədə bu şerlərin vəzninə yönəlmiş, vəzn baxımından "Divanilüğət-it türk" əsərində olan şerlərlə müqayisə edərək KDQ şerlərinin daha qədim olduğunu sübuta çalışmışlar. KDQ şerlərinin qədimliyini sübut edən əsas əlamətlərdən biri də bu şerlərin vəznidir. Lakin bu şerlərin vəzninə də iki münasibət mövcuddur. Bəzi mütəxəssislər KDQ şerlərinin qədimliyi, oradakı vəzn sərbəstliyi - misralardakı hecaların sayı baxımından müxtəlif olması, bu şerlərin mahni mətni olması, bəzən qopuzun müşayiətində ifa edilməsi, eləcə də burada nəsr və şer sərhədlərinin hələ tam ayrılmamasını, ritm yaradan vasitələrin - intonasiyanın müxtəlifliyi, alliterasiya, assonansın mühüm rol oynaması, misralarda hecaların eyni saylı olması ilə əlaqələndirir.

İltisacı quruluşlu türk dilləri özlüyündə eyni psixoloji məqamlarda müəyyən qrammatik paralelliklər yaradır ki, bu da qafiyənin əsasında duran ən mühüm keyfiyyətdir. Bu mənadə KDQ şerlərinin qafiyə quruluşunda qrammatik paralellikdən müəyyən səs uyğunluqlarına - qafiyəyə keçidə bir addım qalır. KDQ boylarında həm qrammatik paralelliklərin yaratdığı müxtəlif səs uyğunluqlarına, həm də, ibtidai şəkildə də olsa, müxtəlif qafiyə elementlərinə rast gəlinir.

"Qarşu yatan Ala dağdan
bir oğul uçurdunsa, degil mana!
Qamın aqan yüngək sudan
bir oğul aqıtınsa, degil mana!
Aslan ilə qaplana
bir oğul yedirdinsə, degil mana!" (D-251)

Yaxud:

"Salqum-salqum dan yelləri əsdigində,
Saqqallı bozac turağay sayradıqda,
Saqqalı uzun tat təri banladıqda.
Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda..." (D-112)

və yaxud:

"Xan qızı yerimdən durayımı?
Yaqan ilə boğazından tutayımı?
Qaba ökəm altına salayımı?
Qara polad uz qılıcım əlümə alayımı?" (D-1310)

Bu parçalarda qrammatik paralelliklə yanaşı, artıq ilk qafiyə elementləri də var. Amma "sayradıqda", "banladıqda" sözlərində qafiyə elementləri hələ özünü zəif şəkildə, "durayımı", "tutayımı", "salayımı", "alayımı" qafiyələrində, şer parçasında isə tam dolğun qafiyələrdə özünü göstərir. Bütün bu faktlar isə bir daha KDQ şerlərində də qafiyənin mənşə etibarilə qrammatik paralellikdən doğduğunu sübut edir.

KDQ şerlərində olan qafiyə kəlmələrində qafiyələr ən çoxu iki və bezi hallarda isə üç hərfdən ibarətdir. Mahmud Kaşqarının əsərində isə qafiyə kəlmələrində qafiyələnmiş hərfərin sayı üçə-dördə, bəzən hətta beşə çatır. Bu isə KDQ dastanlarının da nə qədər qədim olduğunu göstərir. Çünki "Divani lüğət-it-türk" əsərində qafiyə hərfələrinin sayı baxımından olan zənginlik hələ KDQ qafiyələrində yoxdur. Bu da tamamilə təbii. Çünki üçhərflilik, bir hecalı köklərin hələ aparıcı rol oynadığı dövrlərin mənzərəsini özündə əks etdirir. Bu baxımdan KDQ dastanlarının qafiyə kəlmələrində qafiyə hərfələrinin sayının "Divan"da olan qafiyə kəlmələrindəki qafiyə hərfələrinin sayından az olmasının səbəbi tamamilə təbii görünür. Məsələn, ağlarsan-dağlarsan, dizin olmuş - gözün olmuş, buz kibi-tuz kibi, dağlarımız olur-bağlarımız olur və s. Bu sözlərin qafiyələnən hərfələri ikidən çox deyil: ağ: iz-öz: uz: ağ. "Divan"da isə daha zəngin qafiyələrə rast gəlinir. Burada, eyni zamanda qafiyələnmiş hərfələrin sayı da KDQ dastanlarında qafiyələnmiş hərfələrin saylarından daha artıqdır. Məsələn, qaçar-qaçar-saçar-açar və s.

"Lüğət"ə daxil olan şer parçaları yazıya alınmazdan da bir-iki əsr qabaq xalq içində şifahi şəkildə mövcud olmuşdur. KDQ-də olan şer parçaları isə bu şerlərdən daha da qədimdir.

Tarlan Quliyev

QAFTAN - Geyim növü. həmçinin, qədim türklərin dünya geyim mədəniyyəti tarixinə bəxş etdiyi mühüm töhfələrdən olub bir sıra xalqlara onlardan

keçmişdir. Həm qaftan, həm də genbalaq şalvar həyat tərzinin xeyli hissəsi at üstündə keçən türk xalqlarının süvari məişəti üçün ən münasib geyim növləri olmuşdur. Oğuzlar arasında isə at çapmaqda kişi ilə qadın arasında fərq yox idi. Məhz bu səbəbdən də məişət tərzindəki oxşarlıq oğuzlarda kişi və qadın geyim növləri arasında tipoloji eyniliyi şərtləndirirdi.

KDQ-dəki Oğuz qaftanı biçim üsuluna görə dastanlarda "don" adlanan arxalığa çox yaxın idi, lakin onun tam eyni deyildi: "Xeyir xəbər götürənə at, don verəm, qaftanlar geydürəm" (D-261¹¹) ifadəsində bu ayrılıq aydın nəzərə çarpır.

Arxalıq (ton) kimi, qaftan da qol, gövdə və əmək olmaqla, üç hissədən ibarət biçilib tikilirdi. Lakin arxalıqdan fərqli olaraq qaftanın ötəyi nisbətən uzun olurdu. Bunu KDQ boylarında da dolaylı faktlardan aydın görmək olur: "Qaftanı altından ayağın bərk sardı, var qüvvətiylə atının yelisinə düşdi" (D-241²).

Oğuzlar arasında qaftanın qaradan başqa qırmızı, qızıltı, ağ və s. rəngli parçalardan tikilməsi məqbul sayılırdı: "Adağlusından ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi. Beyrək geydi. Yoldaşlarına bu iş xoş gəlmədi... Ayıtdılar: "Necə səxt olmayalım? Sən qızıl qaftan geyərsən, biz ağ qaftan geyərik" (D-89⁷).

Dastan boylarından görüldüyü kimi, qırmızı (qızıltı) rəngli parçadan tikilmiş qaftan toy-nişan paltarları ("ərgənlik qaftan") və qiymətli hədiyyə, bəxşiş hesab edilirmiş: "Xan dəxi Bəkili qonaqladı. Yaxşı at, yaxşı qaftan, vafir xərcəliq verdi" (D-237³). Yaxud: "Xeyir xəbər götürənə at, don verəm, qaftanlar geydürəm" (D-261¹¹); "Qazan xanın yaxşı qaftanların çox geymişəm" (D-296¹⁰). Bundan fərqli olaraq müsəlman olmadıqları üçün "kafir" adlanan qeyri-tayfaların qaftanı bütün dastan boylarında qara rəngli, həm də rixşəndlə arxası yarıq ("ardı yırtıx") kimi təqdim olunur: "Yedi bin, qaftanının ardı yırtıxlu, yarımından qara saçlu, sası dinli din düşməni, alaca atlu kafir bindi yıldı, dün bucuğında Qazan bəgin ordusuna gəldi" (D-38²).

Oğuzların ənənəvi geyimlərinə dair KDQ boylarında maraqlı məlumatlardan biri də, digər geyim tipləri kimi, qaftanın da tipoloji cəhətdən həm kişi, həm də qadın üçün eyni olmasından ibarətdir: "Beyrəgin, yavruqlusına xəbər oldi. Bançıçək qaralar geydi, ağ qaftanını çıxardı" (D-92¹).

Son orta əsrlərdən etibarən Oğuz elinin varisləri arasında qaftan istilahı aradan çıxıb, biçim etibarilə həmin geyim tipinə yaxın olan "don" və "arxalıq" terminləri dəb şəklini almışdır.

QAĞAN ASLAN - KDQ boylarında bir neçə yerdə "quduz, kükrəmiş aslan" mənasında işlənən bir ifadə: "Ol üçü canvərin biri qağan aslandı..." (D-173). "Ya qağan aslanın qaynağında didiləm! Ya varam, ya varmıyam..." (D-177). Bir yerdə hətta "canvərlər sorvəri qağan aslan qıran" (D-184) deyilir. "Qağan aslan qopdı Dəpəgöz" (D-224) sözləri isə "Quduz aslan kimi coşdu Təpəgöz" mənası verir.

Təpəgözün "adın nədir, yigit?" - sözlərinə Basat soyladığı soylamada: "Atam adın sorar olsan - Qaba Ağac! Anam adın deirsən - Qağan Aslan!" - deyə cavab verir.

Qağan aslan ifadəsinə KDQ-dəki "kükrəmiş, qəzəbli aslan" mənasında XIII əsr abidəsi olan "Dastanı - Əhməd Hərami"nin ("Qılıc salsa bin ərə təpinöydi,

Qağan aslan kimi kim çapınaydı"), Azərbaycan türkcəsində yazan şair-hökmdar Qazi Bühranəddimin ("Kağan aslan kaypımmaz dilgüldəndən") dilində və eləcə də "Koroğlu" dastanında ("Böylər, biz səhra qurduyduq Quzu çapmaq işimiz. Qağan aslanlar yatağı sorp qıyadır daşlarımız") rast gəlinir.

QAQAUZ DASTANLARI - Qaqauz türklərinin şifahi xalq ədəbiyyatı içərisində KDQ boyları ilə səsleşən "Dengiboz", "Təpəgöz" və başqa dastanlara rast gəlinir.

"Dengiboz" dastanı Kısacik Aleksandrada yazıya alınmışdır. Burada yeddi il ata-anasından, sevgilisindən, elindən, obasından uzaq düşərək zindanda qalan gənc gəlon - keçən yolçulardan, tacirlərdən doğma diyarından bir xəbər vermələrini istəyir:

Bir vətən oldu bizə
Zindanın daşı,
Hardan gələr-keçərsən
Bəzirgan başı...

Bəzirgan başı igidi tanıyır, ona anasının iki gözünün də kor olduğundan, sevgilisinin əldən getdiyindən və s. danışır. Bunu eşidən igid yeddi il bir kim-söyə yaxınlıq verməyən atı Dengibozu haylayır, zindandan qurtularaq vətənə tələsir...

Əslində "Dengiboz" dastanı elə KDQ-nin "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nun qaqauz variantıdır. Bu dastan Dobruca tatarlarının "Bayböri ulı Beyrək Batır" dastanı ilə çox yaxındır. Ancaq orada qəhrəmanın atının adı Dengiboz deyil, Bengibozdur.

Qaqauz dastanlarının bir çoxu dövrümüzə türklər şəklinə gəlib çatmışdır. KDQ dastanlarının "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu" ilə səsleşən belə türklərdən biri "Sarı yılan" türküsidir. Burada Yanka belinə dolanan ilandan canını qurtarmağa çalışır, əvvəl atasına, sonra anasına yalvarır, lakin heç biri ona kömək etmir. Yalnız sevgilisi özünü təhlükəyə ataraq onu ilanın əlindən qurtarmağa hazırdır.

Bu türkünün başqa variantları "İlyanka" və "Yarım var, deərim" türkləridir. Bu türklərdə əsas məqsəd "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda olduğu kimi, iki məhəbbət qarşı-qarşıya qoyulur, valideyn məhəbbəti ilə sevgili məhəbbətinin müqayisəsi aparılır. İstər KDQ-nin adı çəkilən boyunda, istərsə də "Sarı yılan", "İlyanka", "Yarım var, deərim" qaqauz türklərində həyat yoldaşının, sevgilinin, nişanlının məhəbbətinin daha güclü olduğu göstərilir. Bu isə bir daha KDQ dastanlarının mənşəsinin qədimliyindən xəbər verir.

Bunlardan başqa, qaqauz dastanları arasında KDQ-nin "Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy"un müxtəlif variantları da dolaylıdır.

Rus tədqiqatçısı V.Moşkov qaqauzlar arasında "Təpəgöz" dastanının bir neçə variantını toplamışdır. Onlardan birində Təpəgöz insanlara qan uddurur, onları tutub yeyir. Adamlardan biri şişlə onun gözünü çıxarır, qalanlar da qoyun dərisi geyinib qoyunlara qarışaraq mağaradan çıxıb qaçır.

Başqa bir variantda Təpəgözə rast olan üç nəfərdən birini Təpəgöz yeyir, ikincisi qoyun dərisi ilə qurtulur, qırx addım qaçıb qışqırır. Təpəgöz onun dalmca qaçanda, üçüncü adam mağaradan qaçır.

Təpəgözlə bağlı dastanın iyirmi səkkizinci variantında qoyun otaran iki qardaşdan birini Təpəgöz yeyir. O biri qardaş tez eşşiyin üstündəki qoyun dərisini götürüb geyi-

nir. Onu tuta bilməyən Təpəgöz ondan ciyər bişirməsini xahiş edir. Bu vaxt oğlan onun gözünə duz tökür. Kor olmuş Təpəgöz öz üzünü oğlana verir. Oğlan onu barmığına taxan kimi üzük qışırmağa başlayır: "Bura gəl!". Təpəgöz də səs gəlon tərəfə cümür. Oğlan nə qədər çalışsın, üzünü çıxara bilmir, axırda barmığını üzük qarışıq kəşib quyuya tullayır. Quyudan gəlon səsi eşidən Təpəgöz özünü ora atır və ölür.

Qısa-qısa söylənilən bu variantlardan fərqli olaraq KDQ-nin "Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy"u bədilik və hadisələrin ardıcılığı baxımından daha kamil olsa da, özünü təşkil edən ilkin material eyni kökə bağlıdır.

Ədəbiyyat.
Чимпоев Л. Дастанный эпос гагаузов. Кишинев. 1997.

Наръчя Бессарабскихъ гагаузовъ (тексты собран и переведены В.Мошковымъ). Образцы народной литературы тюркскихъ племенъ изданные В.Радловымъ. Часть X., СПб., 1904.

Atanas Manof. Gagauzlar. Bulqarcadan çeviren Türker Acaroğlu. Ankara, 1939.

Языки народов СССР. М., 1966, т. II.

Güllü Yolçulu

QALXAN - qılınc, nizə, ox və b. silahlardan qorunmaq üçün istifadə edilən müdafiə aləti. M.Kaşqarlı "kalkan" kimi qeydə almışdır. Dəmirdən düzəldilən qalxan döyüşdə baş üzərinə qaldırılır və ən güclü qılınc və nizə zərbəsini dəf edirdi "Ələ qalqan baqımı qısa düğdülər" (D-133¹¹); "Oğlan qalqanı gürzə qarşı tutdı..." (D-250⁸) "Qalqanı avatdı". (D-250⁹)

QAM - bax. Kam, qam (şaman).

QAMBURA, QAMBURA BƏY -Bamsı Beyrəyin atası, bu ad bəzən Qambura bəy kimi də xatırlanır.

QAMÇI - at üzərindəki döyüşçünün atı yönəltməsi və b. məqsədlər üçün istifadə etdiyi alət. Qamçı tarixən qədimdir və onun qılınc-qamçı növündən də istifadə edilmişdir. Bu içərisinə qılınc yerləşdirilən qamçı növüdür. Qədim oğuzlarda Qamçı vasitəsilə onun sahibini tanımaq olurdu: Boyu Uzun Burla xatın oğlu Uruzun qamçısını tanıyır "Leş arasında oğlanlığı leşin bulmadı. Altunluca qamçısını buldı" (D-141⁸).

QAMĞAN -Qamğanoğlu xan Bayındır, I,III boylarda adı çəkilir - Qamğan-Azərbaycanın Quba rayonu ərazisində Qamqan kəndi.

QAMĞAN OĞLI XAN BAYINDIR, XANLAR XANI XAN BAYINDIR - "Xanlar xanı", "padşah" titullu. Bayındır xanın Qam Çan oğlu adlandıması buna dolaylı bir göstəricidir, çünki "qam" qədim türklərdə kahin, "çan" isə ata deməkdir. Yazıya alınmış əsəri rəvayətlərə görə, Bayındır Oğuz xanın övladı Göy xanın oğludur; oğuzların dövləti 24 vahidli idarəçilik sistemində keçərkən "sağ qol" və "sol qol" adlanan iki əsas siyasi bölmədən birinə o, başçı qoyulmuşdu.

Dastanda bütün qəbilələri, zəif bağlarla olsa da, birləşdirən Bayındır xandır. Lakin buna baxmayaraq, hər qəbilənin başında qəbilə böyüyü, bəy dayanmışdır.

Qəhrəmanlar silsiləsində Bayındır xan başda dayanır. Eposda onun qəhrəmanlığı və vuruşu haqqında heç bir şey verilməmişdir. O, xalqın patriarxi, sərkərdəsi, pirani hakimidir. Basatın ifadəsində, "qaba aləm" götürən xan Bayındır. O, xan oğlu xandır. O, tayfanı döyüşə göndərir, onları qiymətləndirir. Bəxşilər verir, bəxşilər alır, qonaqlıqlar təşkil edir. Nəslin artmasına, tayfanın böyüməsinə, salamatlığına məsuldur. Bu surət hərəkətdə verilməmişdir. O, hər il bəyləri, igidləri qonaqladığı kimi, başqa ölkələrdən növbəti xərac alınanda da məclis qurur. O, qaydaları möhkəm qoruyur. Qazan kimi unutan deyil, bilir ki, bəylər qaydaların pozulmasına dözməzlər.

QANAD - KDQ-nin dilində "çadır örtüyünün hissələrindən biri (çadırın üstünə örtülən keçə parçası)" mənasında işlənən bir söz: "Bıçaq alub qanadlarını qıran Qazan" (D-149); Qanadların ucu qırılmasın" (D-154).

V.V.Radlov qanad sözünü "alaçığım ağac şəkəkəsinin hissəsi" mənasında qeyd edir və türk dilində çadır qanadı birləşməsinin tərkibində "çadır örtüyünün otağı" kimi mənalandırır.

L.Budaqov bu sözün "çadır örtüyü, çadır şəkəkəsinin hissəsi" mənalarını göstərir.

Müasir qırğız dilində də **qanad** sözü "kərəkə örtüyü (çadır örtüyü)" anlamında **altı kanat ak ordo** altı qanadlı "ağ çadır" və b. ifadələrin tərkibində qorunub saxlanmışdır.

Daha çox 6 hissəli olan, keçədən hazırlanan və qanad deyilən örtüyün ayrı-ayrı parçaları xüsusi iplər vasitəsilə uc-uca bağlanır. Örtüyün hissələrini birləşdirən bağın qopması (qanadların uclarının qırılması) evin (çadırın) uçması və ya dağılması kimi dərk edilir. Məhz bu səbəbdən də "Qanadların ucu qırılmasın" deyərək Oğuz ərənlərini alqışlayan müdrik Dədə Qorqud onların başı üstündəki çadır örtüyünün uçmamasını, bu örtük hissələri uclarının bir-birindən qopmamasını, deməli, evlərinin dağılmamasını, yurdsuz-yuvasız qalmalarını arzu edir.

Ədəbiyyat.

Радлов В.В. Опыт словаря торкских наречий. СПб., 1893-1911.

Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869.

Киргизско-русский словарь. М., 1965.

QANLI, QANLICA - Azərbaycan Respublikasının Gədəbəy rayonu ərazisində Qanlı kənd, Ermənistanın Axuryan /Düzəkənd/ rayonu ərazisində Aşağı Qanlıca, Yuxarı Qanlıca kəndlərinin olması məlumdur. Qanlı qoca oğlu Qanturalı kimi - VI boyda adı çəkilir.

QANLI, QANNI - Göyçə mahalında, Göyçə gölünün sahilində kənd adı olmuşdur. Kəndin əhalisi 1918 ildə ermənilərin təzyiqi ilə qaçqın olmuş, 1920 ildə isə kəndlərinə qayıtmışlar. 1948 ildə kəndin əhalisini Azərbaycan köçürmüşlər. İsti iqlimə dözə bilməyən əhali öz kəndlərinə qayıtmışdır.

KDQ-də etnonim kimi (Qanlı qoca oğlu Qanturalı) xatırlanır. Fikrimizcə, qanlı, qanlı, kanqar eyni bir tayfanın müxtəlif fonetik deyimdəki adlarıdır.

QANLI QOCA - İç Oğuz böyi, müdrik bir qoca. Qanturalının atası. "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda iştirak edir.

QANLI QOCA OĞLI QANTURALI - bax. Qanturalı.

QANLICA, YUXARI QANNICA - aşağı Qanlıca kəndindən 2 km. aralıda olan kəndin adı olmuşdur. 1878 ildə rus kazakları Azərbaycan türklərini kənddən çıxarmış və döyüş mövqeyinə yaxın olduğu üçün düşərgə etmişlər. 1880 illərdə müxtəlif yerlərdən gəlmə erməniləri ora yerləşdirmişlər. 26.04.1946 ildən kəndi Marmaraşen adlandırmışlar. Oykönim qanlı tayfa adından və kiçiltmə bildiren -ca şəkilçisindən törəmişdir.

QANLU QARA DƏRVƏND, QAPULU QARA DƏRBƏND - Yer adı. KDQ-də II boyda, (D-39⁶), qapulu; IV boyda (D-141¹²) qanlı kimi adı çəkilir.

QANLU SU, QANLU SULAR - Konkret coğrafi koordinatı məlum olmayan çay adı. KDQ-də 9 dəfə adı çəkilir. (II, D-36³; III, D-75⁷, 117⁵; IV, D-141¹¹, 145²; VIII, D-234¹²; IX, D-244⁵; X, D-256¹).

III boyda deyilir: "Qanlı-qanlı suların sovqulmuşdu axır" (D-117⁵) və ya, qanlı-qanlı suların keçid versün" (VIII, D-234¹²), "qanlı-qanlı sular əsən olsa, qanın düşər" (II, D-36³; IV, D-145²), "qanlı suyun daşqını oğlu" (IV, D-141¹¹).

Dastanda adı keçən "qanlı-qanlı sular" zaman-zaman eldə-obada baş vermiş tarixi faciələrlə bağlı "qanlı dərə", "qanlı göl", "qanlı təpə" və s. kimi yaddaşlara keçmiş konkret yer adlarını bildirmir. Bu ifadə olsa-olsa fərdi və ya kütləvi insan faciələrinə səbəb olan daşqınların, çayların, gəmiləri qərğ edən fırtınalı dənizlərin ümumiləşmiş ifadəsi ola bilər.

"Qanlı su", "qanlı dərə", "qanlı dərə" sözləri Azərbaycan folklorunda, xüsusən nağıl və dastanlarda da işlənmişdir:

Qanlı dərəyə nə azırsan seləbdən,
Axıb-axıb sən hər yana gedərsən,
Amanatdı qərğ eləmə sandığım,
Tapşırıram Süleymana gedərsən. ("Tahir və Zöhrə" dastanından)

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, I c. B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dədə Korkut Oğuznameleri. İst., 1952, s.93.

QANTURALI, QANLI QOCA OĞLI QANTURALI - KDQ-də niqablı gəzən dörd igiddən biri. Qalın Oğuz ellərindən gələn, qırx igidin yanına salan, qanlı kafir ellərinə gedib, at keçməyən yollardan keçən, qərib ellərə qəflətən düşən, aslanın belini bükən, qara buğanı xurd-xəşil eyləyən, otuz doqquz igidin qanını alan, Qanlı qoca oğlu Qanturalı camal və kamal yiyəsidir. Sarı donlu Selcan xatunun nişanlısı. "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda onun haqqında danışılır.

QAPAQ - (qabaq) Dastan boylarında qadınlara məxsus olan geyim tipi. Dirsə xanın xatunu oğlunun ovdan qayıtmadığını görəkən "Dirsə xana qarşı vardı. Qapaq qaldırdı. Dirsə xanın yüzünə baqdı" (D-23⁹).

Yaxud: "Burla xatun Qazana qarşı gəldi. Qabaq qaldırdı. Qazanın yüzünə doğru baqdı" (D-135⁸). Burada söhbət qadın niqabından gedir.

QAPAQQAN - "Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy"da epizodik surət, iki oğlundan birini Təpəgöz yeyib.

QAPILI - KDQ-dəki Qapılı qara Dərbənd, Qapılar qara Dərbənd toponimlərində xatırlanmaqdadır.

Şörəyel vadisində, Molla Göyçə kəndindən 15 km. şimal-qərbdə yerləşən kəndin adı olmuşdur. 1918 ildə ermənilər kəndin yerli sakinləri olan Azərbaycan türklərini evlərindən qovmuşlar. Onlar Arpaçayı keçərək Türkiyəyə üz tutmuşlar. 1920 ildə geri qayıdan əhalini öz kəndlərinə qoymamışlar. 3.03.1947 ildə kəndin adını Qusanqyuğ etmişlər.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, I c. B., 2000.

QAPULU QARA DƏRVƏND - bax. Qanlı qara Dərbənd.

QARA ARSLAN MƏLİK - "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda bir yerdə adı çəkilir. Vuruşda Qarabudaq tərəfindən yerə sərilərək başı kəsilmişdir.

QARA BUDAQ - bax. Budaq.

QARA ÇƏKÜR - KDQ-də üzü niqablı gəzən İç Oğuz bəylərindən biri, Qırqunuqun atası, VI boyda və II boyda Qara Çəkür Məlik kimi də adı çəkilir - Azərbaycanın Bərdə, Göyçay, Şəki, Şamaxı rayonları ərazilərindəki Cəyirli, Cəbrayıl rayonu ərazisindəki Çərokən, Qubadlı rayonu ərazisindəki Çərəli kənd adları ilə səsleşir.

QARA ÇƏKÜR OĞLI QIRQINUQ - Üzü niqablı dörd igiddən biri, İç Oğuz böyi. "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda adı çəkilir.

QARA DAĞ - dağ adı. KDQ-də müxtəlif məzmununda 30 dəfə adı çəkilir (I, D-11⁶, 24⁶, II, D-66¹; III, D-75⁷, 83⁸, 102¹³, 103¹, 104¹⁰, 117⁴, 118¹, 122¹, IV, D-137², 138⁷, 141¹⁰, 145¹¹, 145², 147¹; V, D-163⁷, 167⁹; VII D-207¹⁰, 212¹³; VIII, D-224⁹, 223⁷, 234¹¹, IX, D-241¹, 244⁵, 252¹¹; X, D-256¹, 258¹⁰, XI, D-289¹¹). Fars qaynaqlarında "Siyahi-kuh". Bəzi rus qaynaqlarında isə "Çermiy qor" kimi xatırlanır. KDQ-də belə sıx-sıx adı keçən qara dağlar iki mənada diqqəti çəkir. Burada uca, ölçənməz mənaları ilə yanaşı, həm də şimal-seməntik mənalar da qorunub saxlanılır.

KDQ-də III boyda "Qarşı yatan Qara dağı sorar olsun Ağam Beyrəgin yaylasıdı (III, D-103¹), "Qarşı yatan qara dağım görəkse söyək gəlsün, Əzrailin yaylası olsun! (IV, D-163⁷); "Qarşı yatan Qara dağım yüksəyi oğul!", "Mərə ozan! Qarşı yatan Qara dağdan aşub gəldiyində-keçdiyində, Beyrək adlı bir yigiddə bulaşmadımı? (III, D-104⁴); bu və buna bənzər cümlələrdə bir qədər mənsubiyyət açıldığı var. Aydın olur ki, bu boylarda söhbət oğuzların yurd saldıqları, ov-ovladıqları, ağır şünlər verdikləri Qara dağdan gedir.

Ancaq digər boylarda isə "Ala yatan Qara dağları aşdım" (VII, D-206¹⁰); "Qarşı yatan Qara dağların yı-

qılmasın" (VII, D-122¹); "Qara-qara dağlardan xəbər aşmış" (IX, D-244⁶); "Qara-qara dağlarda çevirdim almadım" (VIII, D-224⁹); "Köksü gözəl Qara dağlar" (I, D-24⁶); "Ala yatan Qara dağları aşdım" (VII, D-208¹⁰); "Qarşı yatan Qara dağlar istər olsa, el yaylar" (IV, D-145²); "Qarşı yatan Qara dağlar qarışa, otu bitməz, el yaylamaz" (IV, D-147¹); "Ağrab-ağrab Qara dağların yıqılmamışdı, yucaldı axır!" (III, D-117⁴) kimi deyimlərdə "Qara dağ" və ya "Qara dağlar" müəyyən ünvanı olmayan, müxtəlif coğrafi məkanlarla səsleşən özəmətli, böyük dağlardan xəbər verir.

Bu mənada türkdilli xalqların yaşadığı bir sıra qədim ərazilərdə Qara dağ oronimi bu gün də qalmaqdadır. Qazaxıstanda Qara tau; Türkmənstanda - "Nküj maças naxaçav", Şara dağ, Qaraca dağ, Qaracuuq dağı; Qırğızıstanda - Qara too; İranda-Təbrizin şimalında Qara dağ silsiləsi, Qara dağ mahalı, Azərbaycan-da Qara dağ, Naxçıvanın Şahbuz rayonunda Qaradağ, Gürcüstanda Faxralı kəndinin ərazisində qalın meşələrlə örtülən Qara dağ, dağın aşağı otoklərləndən axıb-keçən Qara dərə min illərin tarixini əks etdirir. Çox güman ki, KDQ-də adı keçən Qazan böyün Tumanın qalasında dustaq edilməsinə səbəb olan ov-ovladıq yerlər məhz bu Qara dağa bağlıdır.

Yuqoslaviyada Qara dağ (Çerno-qorie) əyalətinin olması da tarixi həqiqətdir.

M.F.Kırzioğlu Van gölü ilə Kotur çayının iki yanında qara daş, Karavul dağları, "Çeleteçkin" in şimalında Qara dağ sıra dağlarının olduğunu da qeyd edir. Tədqiqatçı A.Bayramov isə yazır ki, Ermənistan ərazisində olan Alaças/Ələyöz- Ala dağın dörd uca zirvəsindən birinin adı da Qara dağdır. Ermənistanda çap olunmuş son xəritələrdə isə bu adın erməni dilində (sev ler-sev-qara, ler-dağ) tərcüməsi verilmişdir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, I c. B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dədə Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin - Ağbaba, Şörəyel və Pənbək bölgələrində yer adları. Sumqayıt, 1996.

İsayev D. Jer-su adlarının sırası. Frunze, 1977.

Januzakov T. Ortaliq Kazaxistanın jer-su attarı. Almatı, 1989.

Ataniyazov S. Türkmənistanın qeoqrafik adlarının düşündürüşü sözlüğü. Aşqabad, 1980.

QARA DƏNİZ - Asiya və Avropa arasında dəniz. Qara sözü burada nisbi və böyük anlamını saxlayır. KDQ-də iki yerdə qeyd olunur (IV, D-128¹, VII, D-202¹¹). IV boyda Qazan böy oğlu Uruza deyir: "Bəri gəlgil arslanın oğul! Qara dəniz kibi yayxanıb gələn kafirin loşkəridir... (D-128¹). VII boyda isə Qazlıq qoca haqqında belə bir məlumat verilir: "Qazlıq qoca... gündə bir gün Dizmürd qalısına gəldi, Qara dəniz kənarında idi" (D-202¹¹). Və ya yenə həmin boyda Yegnək yuxusunu danışarkən deyir "... Alt aşığı alpanları yanıma saldım. Ağsaqqallı Dədə Qorquddan ögüt aldım. Ala yatan qara dağları aşdım. İloru yatan Qara dənizə girdim (D-206¹²).

Oski qaynaqlarda "Pont dənizi" adı ilə qeydə alınmış. Türkiyənin (Anadolunun şimal sərhədi), Yunanıstanın, Ukraynanın, Bolqarıstanın, Rusiyanın, Abxa-

ziyanın, Gürcüstanın konkret sektorlar üzrə istifadə hüquqları müəyyənləşdirilmişdir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

QARA DƏRƏ - Ağbabada-Çivinli kəndindən başlanan bu dərə Türkiyə sərhəddi boyu Göydağın-Göğçədağın ətəyindən başlayaraq Gürcüstan sərhəddinədək uzanır. Hərbi-topoqrafik və metroloji xəritələrdə Qara dərə və ya Böyük dərə kimi qeyd edilir. Ağbaba kəndlərində həmin dərəyə Dərin dərə də deyirlər. KDQ-də də belə bir oronim xatırlanır.

QARA DƏRƏ, QARA DƏRƏ AĞZI - Naxçıvanın Culfə r-nunda Arazın sol qolu. Uzunluğu 40 km-dir. Mənbəyini Zəngəzur silsiləsinin cənubi-qərb yamacından götürür (KDQ-də II və IV boylarda Qazan bəyin qardaşı Qaragünənin qəhrəmanlığından danışılarkən deyilir: "Qara dərə ağzında Qadir vərən, qara buğa dərindən beşiginin yapuğu olan, acığı tutanda qara daşı kül eyləyən..." (II, D-59¹⁰, IV, D-149¹²).

"Gökcə gölün sularını Araza axıdan Zəngi çayının qədim adı" (M.F.Kırzioğlu).

Gürcüstan Respublikasında azərbaycanlılar yaşayan Faxralı kəndinin ərazisində Qara dağın ətəyindən qalın meşələri yarıb keçən dərin dərə də Qara dərə adlanır və Qazan bəyin ov ovladığı, Tumanın qalasında dustaq olduğu istiqamətlərə uyğun gəlir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

Gökyay O.Ş. Dədə Korkudun Kitabı. İst., 1973.

Araslı H. Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1977.

Çahangirov M. Kitabı-Dədə Qorqud boylarındakı cəmiyyətin zaman və məkanı haqqında. ADU-nun elmi əsərləri. 4. B., 1976.

QARA TƏKÜR - Kafir bəyi. "Uşun qoca oğlu Sə-grək boyı"nda Əlinə qalasının bəyi Qara Təkürdür.

QARA TÜKƏN MƏLİK - Kafir bəyi. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da (II) oxuyuruq: "Sağ tərəfdə Qara Tükən Məlikə Qıyan Səlcük oğlu Dəli Dondar qarşı gəldi. Sağ yanını qılıcladı, yerə saldı" (D-64⁵).

QARA YER, QADİR VERƏN QARA YER - Yer adı. KDQ-də 6 dəfə (II, D-36³, II, D-66¹³, III, 82¹³, IV, D-122¹⁰, VII, D-202¹, IX, D-236⁶) adı çəkilir. Bayındır xanın, Salur Qazanın, Dəli Qarcarın qara yerin üzərində ağ ban evin (otaqların) tikilməsindən xəbər verilir.

II boyda deyilir: "Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigid arxası, Salur Qazan yerindən durmuşdu. Toqsan başlı ban evlərin qara yerin üzərinə dikdirmişdi" (D-36³). Yaxud da, "Məgər, sultanım, Dəli Qarcar dəxi ağ ban evini, ağ otağını qara yerin üzərinə qurdurmuş idi" - deyər təqdim olunur (D-82¹³).

Qadir vərən (qara yer) - "Topqarı oğuznaməsində Qara dərə (Zəngi suyu) ağzi vadisində olan yer, Ecmiədzimin oğuzca qədim adı kimi verilir (M.F.Kırzioğlu, O.Şaiqi).

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

QARACA - İrəvan quberniyasında kənd adı olmuşdur. 1914 ilədək azərbaycanlılar yaşayan kəndin xarabası və kənd qəbiristanlığı Ellər rayonu (1961. Abovyan) ərazisindədir. KDQ-də Qaraca Çoban onomastik vahidində Qaraca adı xatırlanmaqdadır.

QARACA ÇOBAN - bax. qaracıq çoban.

QARACIQ ÇOBAN, QARACA ÇOBAN - KDQ-nin qəhrəmanlarından biri. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"un (II) Qaracıq Çoban böyük bir ağacı yerindən qopara biləcək qədər gücə malikdir. II boyda o belə xarakterizə olunur: "Çobanın üç yaşar dana dərindən sapanının ayasıydı; üç keçi tüyündən sapanının qollarıydı. Bir keçi tüyündən çatlağucıydı. Hər atanda on iki batman daş atardı. Atdığı daş yerə düşməzdi. Yerə dəxi düşsə, toz kibi savrılırdı, ocaq kibi obrulur idi. Üç yiladaq daşı düşdüğü yerin ottı bitməzdi. Semiz qoyun, aruq toqlı bayırda qalsa, qurt gəlib yeməzdi sapanın qorqusundan". (D-56⁹)

"Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da o, iki qardaşı ilə birlikdə düşməne qarşı vuruşur, qardaşları Qabangücü və Dəmirgücü həlak olur, özü isə üç yerdən yaralanır.

Qaracıq Çoban sahibinə çox sadıqdır. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da Salur Qazan fikirləşir ki, mən çobanla getməli olsam, Qalın Oğuz bəyləri bunu başıma qaxınc edərlər. Çobanla olmasaydı, Qazan kafiri məğlub etməzdi - deyirlər.

Qazan "Çobanı bir ağaca sara-sara möhkəm bağladı, eyləndi, yürüyü verdi. ...Qazan baqdı gördü, çoban ağacı arqasına almış gəlür. Qazan aydır: "Mərə, çoban, bu ağac nə ağacdır?" Çoban aydır: "Ağam Qazan, bu ağac nə ol ağacdır kim, sən kafiri basarsan, qarnın acığı, mən sana bu ağacla yemək bişürürün", - dedi". (D-50⁴)

Qaracıq Çoban əsl igid, qüvvətli qəhrəmandır.

"Ərənlər əvrəni Qaracıq Çoban sapanının ayasına daş qoddı, atdı. Birin atanda ikisin-üçün yığdı, ikisini atanda üçin-dördün yıqtdı. Kafirlərin gözinə qorxu düşdi. Qaracıq Çoban kafirin üç yüzünü sapan daşıyla yerə biraqtdı. İki qardaşı oxa düşdi, şəhid oldı. Çobanın daşı dükəndi; qoyun deməz, keçi deməz, sapanın ayasına qor atar, kafiri yıqar". (D-41⁷)

QARACUQ, QARACIQ - coğrafi koordinatı məlum olmayan yer adı. KDQ-də üç yerdə adı çəkilir (II, D-36¹³, III, D-110⁵, VII, D-205⁴).

II boyda Bayındır xan Amid soyunun aslanı, Qaracıqın qaplanı, qonur atın iyəsi, Xan Uruzun babası... - deyər xatırlanır (D-36¹³).

III boyda Beyrək Dəli Ozana Qazan xanı Türkiistanın dirəgi! Amid soyunun aslanı, Qaracıqın qaplanı! Qonur atın ayası, xan Uruzun babası... - adı ilə təqdim edir (D-110⁵). VII boyda da təkrarən Bayındır xanın şəxsiyyəti eyni bəlağətli, müsbət keyfiyyətlərlə təkrar edilir (D-205⁴).

Qaracıqın coğrafi koordinatı barədə fikirlər müxtəlifdir. Türk müəllifi Ziya Gökalp KDQ-də adı keçən Qaracıqın Diyaribəkirin qərbindən cənubdakı Qaraca dağ olduğunu qeyd edir. Onu da bildirir ki, Qaracıq adlı dağ Mosul yaxınlığında da vardır. Bu dağlar Türkmənistanda olan Qaracıq dağına bənzər

diklərinə görə xalq xatirələrində yaşatmaq üçün bu dağa Qaracıq dağı adını vermişdir.

E.Rossi Ziya Gökalpın bu fikri ilə razılaşmışdır. Halbuki, Mosul və Diyaribəkirdəki Qaracıq (Qaraca dağları) əski oğuzların cənub sərhədləri üzərindədir. Burada isə Bayındır xan sülaləsinin döyüşlər və igidliklər göstərdiyi hadisələr baş vermişdir. Ancaq Xorasan vilayətində "Kuşanlar yurdu Bəlxədə də Qaracıq//Qaracıq dağı vardır. Bu M.Kaşğarlının "dairəvi cəhan xəritəsi"ndə Xəzər dənizinin şərqində "məkanikifək", "Bilad ül-Quzey" (Oğuz ölkəsi şəhərləri) arasında "Cəbel-i Qaracıq" adı ilə göstərilmişdir (M.F.Kırzioğlu).

Xorasan yaxınlığındakı bu dağ (Qaracıq) Oğuzların qədim yurdu, Bayındır xan və Salur Qazan sülaləsinin torpaqları olmuşdur. Çox güman ki, KDQ-də bu Qaracıq dağdan söhbət gedir. M.F.Kırzioğlunun bu fikri başqa qaynaqlarla da təsdiq edilir. Azərbaycanda Kiçik Qafqaz sıra dağlarının Mil düzünə sarı uzanan hissəsi "Qaracıq çoban dağı" adlanır.

II.Araslı yazır: "Qaracıq Cənubi Azərbaycanda Qaradağ mahalı ərazisində yaylaqdır". Eyni adlı dağın qədim Naxçıvan ərazisində və Qarabağın Hadrud bölgəsində də olduğu da göstərilir. Tədqiqatçı S.Babayev və N.Babayev belə hesab edirlər ki, "Qaracıq" - Naxçıvan şəhərinin cənubunda, Babək rayonu ərazisində, Arazın sol sahilində yerləşən qədim kənddir. KDQ-də "Salur Qazan verən" "Qaracıqın qaplanı" titulu da bu kəndin adı ilə bağlıdır.

Müəlliflər onu da bildirir ki, Muxtar Respublikanın Batabat sahəsində qədim Qaracıq yurdu da vardır. Ş.Çəmşidov KDQ qəhrəmanı Qaracıq Çobanın adını Qarabağda olan Qaracıq dağı ilə əlaqələndirir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Ziya Gökalp. Türk medeniyeti tarixi. İst., 1934.

Validi Toğan A.Z. Bүgүnkü Türküstan (Türkleri). İst., 1942.

Köprülüzadə M.F. Türk Edebiyatında İlk Müte-sevçilər. İst., 1918.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

Çəmşidov Ş. Kitabı-Dədə Qorqud qəhrəmanlarının yaşayış yerləri haqqında. Əlyazmaları fondunun əsərləri. B., 1961, c.I., s.115.

Babayev S. N.Babayev. "Naxçıvan MR-da Dədə Qorqud toponimləri" ("Ədəbiyyat qəzeti", 12 sentyabr 1997).

QARACUQ ÇOBAN - Qazan bəyin qoyun sürülərini kafirlərdən xilas edərkən düşmənlərlə vuruşmada həlak olan Dəmirgücü və Qabangücünün qardaşı, Qazan bəyin sudaqotlu çobanı. II boyda adları çəkilir - Vaxtilo Ermonistan ərazisində Qara Çoban kəndi, Qarakılso və Gümrü rayonları ərazilərində Qara Çoban dərəsi, Qara Çoban meşəsi, Qara Çoban yaylası; Gürcüstanın Borçalı mahalı ərazisində Qara Çoban kəndinin olduğu qeyd olunub.

QARAXOCA - Rəşidəddinin, Əbül Qazi Bahadır xanın və digər müəlliflərin əsərlərində Dədə Qorqud Oğuzların Bayat boyundan olan Qaraxoca və ya Qaracıq qocanın oğlu kimi xatırlanır.

QARAXOCALI, QAYI/AQOCALI - Gürcüstan-da - Borçalı ərazisində kənd., Sarvan kəndində tayfa; Qayqocaltı - vaxtilo Ermonistanın Axta/Razdan/ rayonu ərazisində kənd olub.

QARAGÜNƏ - Salur Qazanın qardaşı, Qara Bu-dağın atası, igidlər igidi, Iç Oğuz boyu. II, III, IX, XI boylarda adı çəkilir. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da o belə xarakterizə olunur: "Qara Dərə ağzında Qadir vərən, qara buğa dərindən beşiginin yapuğa olan, acığı tutanda qara daşı kül eyləyən, bığın ənsəsində yedi yerdə düğün orənlər əvrəni" (D-59¹¹). "Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy"da Qaragünə Topəgözün ölində şəhid olur.

Azərbaycanın Əli Bayramlı rayonunda Qaragünə qəsbəsi var.

QARAGÜNƏ OĞLI QARA BUDAQ - Iç Oğuz bəyi, Salur Qazanın qardaşı oğlu və kürəkəni. "İkəmidən Mərdin qalası dəpüb yıqan, dəmür yaylı Qıpçaq Məlikə qan qusduran, gələbən Qazanın qızın ərləklə olan, Oğuzun aq saqallı qocaları görəndə ol yigidi təhsinləyən, al mahmuzi şalvarlı, atı bəhri xotazlı". D-60⁵

QARAQUÇ - Yer adı. KDQ-də 6 dəfə adı çəkilir (IV, D-139⁸, VI, D-196¹², XII, D-293², 296⁹, 296¹, 299³). KDQ-də deyilir: "Qaracıqda qazlıq at bundan keçdimi? (IV, D-139⁸); XII boyda xəyanətin qurbanı olan Beyrək deyir: "Aruz, mana bu işi edəcəgin bil-səydim! Əgni bərk dəmir donum geyordim!" (D-297¹) və s.

KDQ-də adı çəkilən "Qaracıq" toponiminin Naxçıvan MR-ın Babək rayonu ərazisində olan "Qaracıq" kəndi və Batabat bölgəsindəki "Qaracıq" (Qaracıq) yurd adları ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər.

XII boyda "Qaracıq" yer adı 4 dəfə çəkilir. Aydın olur ki, bu yaylaq oğuzların çoxluq təşkil etdiyi və sağ qol adlandırılan Iç Oğuz elləri, Qazan xanın hakim olduğu torpaqlardır.

"Bəhrül-Ənsab"da, Rəşidəddinin "Cami-ot Təvərix"ində və "Tarixi Oğuzi Türkan"da, Yazıcıoğlu Əlinin "Səlcuqnamə" əsərində, həmçinin "Oğuznamə"də və digər qaynaqlarda göstərilən məlumatlar təsdiq edir ki, bu ərazilər Azərbaycanın cənubunun müəyyən hissəsini, Naxçıvanı, bütünlükdə indi Ermonistan adlanan torpaqları, Gürcüstanın və Türkiyənin Ermonistan və Gürcüstanla həmsərhəd əyalətlərinin bir hissəsini əhatə etmişdir.

Bu torpaqlar Oğuz bəyləri arasında bölünmüş, o cümlədən də Koqoren-Kukark, Kale, Ardahan, Axalkolək, Lori, Domanis, Şəmşidoldə (indiki Şəmşoy), Şəmsəddin bəyin (Şirşəmşəddinin) hakimliyi altında olmuşdur.

İndi Ermonistan ərazisində olan "Lori"ni 1921 ilə qədər gürcülər "Çavaxetiya", Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar isə "dağ Borçalısı" adlandırmışlar. Bu ərazilər, bir yanı Gürcüstanın Dumanisi və Axalkolək, bir yanı Ermonistanın Çalaloğlu (Stepanavan) yaşayış məntəqələri ilə sərhədlənən və son hüdudları Türkiyə torpaqlarına dayanan otlaqlarla zəngin böyük dağ silsilələri və otokləridir. Həm də Azərbaycanın Qazax mahalının, Gürcüstanın Qaracöp, Qarayazı, Borçalı əhalisinin qədim yaylaqları olmuşdur. Duma-

nisidən Türkiyə sınırlarına qədər olan yerlərdə KDQ-ni xatırladan "Barının gölü" (Boz Barını xatırladır), "Ördəklil gölü", "Dibsiz gölü (xalq arasında Aygır gölü də deyilir), Koroğlunun Qıratının bu göldən çıxan su atından törədiyi barədə rəvayətlər var. Uruz yaylası və s. yerlər məlumdur.

Tarixən yuxarı ellər, sonralar dağ Borçalısı deyilən bu yaylaqlarda ilin bütün fəsillərində qarı-buzu əriməyən dağlar, dərələr var. Dağ silsilələrinin yüksəkliklərində olan "Dibsiz gölü" və ona yaxın ərazidə daşlaşmış qoç, qoyun sürüsünü və çiyini çomaqlı çobanı (yanında köpəyini) xatırladan çınqıllıq (dağ yığını) haqqında qədimdən əfsanəvi rəvayətlər yaranmışdır. Yaz, yay, payız aylarında qaz, ördək sürüləri ilə dolu olan "Ördəklil gölü"ün adı "Qazlıq dağı" ilə səsleşir.

Burada "qara daş", "qara arxaç", "qaranlıq dərə", "qara yal" və onlarca toponimlər keçmiş adlarında qalır. Ucsuz-bucaqsız otları, çəmənlikləri olan bu yerlər el arasında tarixi məlum olmayan zamanlardan "qaraxaç" yaylaqları adlanır. Ancaq qaynaqlarda İç Oğuz bəylərinin vətəni hesab edilən bu ərazilərdə kilsə, xaç və xristianlıqla bağlı heç bir abidə və digər nişanə yoxdur.

Bu əlamətlərə əsaslanaraq belə güman edirik ki, bu yaylaqların adı İç Oğuz zamanlarında "Qara qoç" olmuş, ermənilərin bu qədim türk yurdlarında məskunlaşmasından və xristianlığın yayılmasından sonra qədim türk toponimləri erməni adları ilə əvəz olunduğu kimi nə zamansa "Qaraxaç" adı da "Qaraxaç"la əvəz olunmuşdur.

"Qaraxaç"//"ağqoç" həm də türk xalqlarının mifik təfəkkürü, nağıllar, əfsanələr dünyasında xeyir və şəri təmsil edən inanclarla bağlıdır. Bu səbəbdən də "qoç" ad anlamı qədim Sibirdən, Altaydan, Çin sərhədlərindən başlamış, türk xalqları yaşayan bütün ərazilərdə müxtəlif mənalarda sabitləşmişdir. O cümlədən "Kauçan-qoço" (Çinlə həmsərhəd qədim türk tayfası və yer adı); "Qoçulu" (Gürcüstanda kənd); "Qoç Əhmədli" (Azərbaycanda kənd); "Qızılqoç", "qoç" (Ermənistan-da kənd); "Xuç"//"qoç" (Naxçıvan MR-ın Şərur rayonu ərazisində kənd); "Qoçdərə" (Azərbaycanın Tovuz rayonunda kənd); "Qoçor" (Dəli Qacar-Qoçer mənşəlidir) Gürcüstanda yaylaq, yaşayış məntəqəsi); "Qaraxaç" (Ermənistan ərazisində yaylaq dağ); Qoçəli şəxs adı. Qoç Koroğlu (qəhrəman, titulu, ləqəbi), "Qoç-dəvət" (XIX əsrdə Azərbaycanda nəşr edilmiş jurnal); Qacar (Ağa Məhəmməd Şah Qacar), Qacer (Qaçer Orut, 1918 ildə ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür) adları "qoç" tərkiblidir. "Qoçer" adının təhrif olunmuş deyimidir.

Çox güman ki, "qoç" adının belə geniş mənə kəsb etməsi tarixin müəyyən mərhələsində türk xalqlarının iqtisadi həyatında qoyunçuluğun inkişafının əsas yer tutması olmuşdur.

Bu tarixi mərhələlərə qədər nağıl və əsərlərdə xeyir və şər qüvvələr kimi təmsil olunan "Ağ qoç", "Qaraxaç" sonrakı əsərlərdə birgə ümumi mə'nə və müşəbət münasibət qazanmış, rənginin ağından və qarısından asılı olmayaraq müqəddəsleşmiş, bütələmiş, xeyir-bərəkət simvolu kimi dövə, at və digər heyvanlarla yanaşı türk dünyasının pərəstişgahına, onqonuna çevrilmişdir. Ona görə də türklər harada yaşamışlarsa orada da varından, dövlətindən, dövələrinin, atlarının,

qoyun sürülərinin sayından asılı olaraq eldə-obada seçilən-sayılan adamların, bəlkə də elə "Qaraxaç Çoban" kimi sədaqətli çobanların qəbirləri üzərində dəvə, at heykəlləri ilə yanaşı "qoç" heykəlləri də qoyulmuş, bəzi hallarda baş daşları üzərinə heyvan şəkilləri həkk etmişlər. Beləliklə də, heyvanlar əbədi olaraq abidələşmiş, çoxəsrlik müqəddəs xatirələrə çevrilmişdir.

Bu baxımdan "Qaraxaç" adı, dağ Borçalısı yaylağında "qoç"//"qoyun" sürüsünə bənzəyən daşlaşmış abidə - "yolum çınqıl" haqqında nəsillərdən-nəsillərə keçən rəvayətlə bağlı ola bilər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi yaylağın ilk adının "qaraxaç" deyil, "Qaraxaç" olduğu daha inandırıcıdır.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Babayev S. Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri. B., 1999.

QARAXUŞ - bax. Çal qaraxuş.

QARANQU - Mənbəyini Ələyöz dağındakı sayızsız-hesabsız bulaqlardan alan çay. Bu çayın uzunluğu 38 kilometrdir. Bir çox xəritələrdə Qarasu kimi qeyd edilir. Ələyöz dağındakı Qara göldən də bu çaya su qarışır. Qaranqu çayı Aygır gölə tökülür. Son dövrlərdə ermənicə çap olunan xəritələrdə Mastara kimi yazılır. Bu söz KDQ-də qaranqu - qara, qaranlıq mənalarında işlədilmişdir.

Ədəbiyyat.

Географический атлас Армени. М., 1978.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

QARASAM - Üçkilsə qəzasında azərbaycanlılar yaşamış qədim kənd adı olmuşdur. 1914 ildə burada 417 Azərbaycan türkünün yaşadığı qeyd edilir. 1918-1920 illərdə azərbaycanlıları kənddən çıxarmış, ora erməniləri yerləşdirmişlər. 1930 ildən xaraba qalan bu kənd 1970 illərdə təşkil edilən Nairi rayonu ərazisinə verilmişdir. Sənədlərdə Karasamb kimi yazılır. Zəngəzurda Şam(b) adlı kənd də vardır.

Oykonimin ikinci tərəfindəki şam leksik vahidi coğrafi termin olaraq çayın çıxıntısında olan qamışlığı bildirir. KDQ dastanlarında xatırlanan Dərəşam toponimindəki şam da həmin mə'nəni ifadə edir.

Ədəbiyyat.

Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. B., 1985, s.104.

Həsənov A. Dərəşam toponimi haqqında-Dil və ədəbiyyat məcmuəsi. B., 1976, s.60-61.

QARAYEV YAŞAR VAHİD OĞLU (1936, Azərbaycan Resp.) - ədəbiyyatşünas, tənqidçi, fil.e.d. prof. əməkdar elm xadimi, Azərb.Dövlət mükafatı laureatı, KDQ-nin 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət yubiley komissiyasının üzvü.

"Dədə Qorqud" zirvə toplantısı qarşısında Azərbaycanda keçirilən elmi-ədəbi tədbirlərin, həmçinin 1998 ildə Bakıda keçirilmiş II Türkiyə-Azərbaycan "Dədə Qorqud" kollokviumunun təşkilatçılarından biridir.

"Milli-etnik şüur və çağdaş türk qlobalizmi: orta əsrlər epik dəyərliyinin rolu" ("Dədə Qorqud" eposunun materialları əsasında) tədqiqatının müəllifidir.

Monoqrafiya və məqalələrində KDQ tarixi yaddaş, milli kimliyin təməli kimi araşdırılır.

Əsərləri:

Faəlo və qəhrəman. B., 1965.

Səhnə və müasirlərimiz. B., 1972.

Poeziya və nəsr. B., 1979.

Meyar şəxsiyyətdir. B., 1989.

Tarix: yaxından və uzaqdan. B., 1996.

Xalq mənəviyyatının güzgüsü. (B.Nəbiyevlə birgə). (Azərbaycan, ingilis, ərəb və rus dillərində). B., 1999.

"QARDAŞ ƏDƏBİYYATLAR" - Türkiyədə nəşr olunan ədəbi dərgi. "Qardaş ədəbiyyatları"dakı informasiyalarda KDQ ilə bağlı məlumatlar geniş yer tutur.

"Qardaş ədəbiyyatları" dərgisinin 39-cu sayında möhtərəm Heydər Əliyevin KDQ dastanının 1300 illik yubileyini Dövlət səviyyəsində keçirmək məqsədilə verdiyi Fərman dərc edilmişdir.

Fərmanda KDQ dastanının 1300 illik yubileyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə YUNESKO təşkilatına müvafiq qaydada müraciət edilməsi qərara alınmışdır.

Dərginin 4 sayında (1982) M.Seyidovun "Qızıl döyüşçünün soy etnik taleyi" məqaləsi dərc edilmişdir. Həmin tədqiqatda yeri gəldikcə KDQ dastanı ilə müqayisələr aparılır. Məqalənin müəllifi "keçi onqonundan" bəhs edərkən "Dədə Qorqud" eposuna müraciət etmişdir. Alim göstərir ki, keçi onqonunun izlərinə "Dədə Qorqud" boylarında "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək" də rast gəlinir.

Dərginin 9 sayında (1985) Anarın ssenarisi əsasında çəkilmiş "Dədə Qorqud" filminin Türkiyə televiziyaşında göstərilməsi, V.Həsənovun rejissorluğu ilə "Mən Dədə Qorqud"un tamaşaya qoyulması və İlham Rəhimlinin bu mövzuda yazdığı "Səhnə dastanı" adlı tənqidi yazısı haqqında mə'lumat verilir.

Dərginin 13 sayında professor Y.Talıbovun "Dədə Qorqud" dastanlarında ailə tərbiyəsi" və Bəxtiyar Vahabzadənin "Dədə Qorqud"u oxuyarkən" məqalələrinin nəşri haqqında məlumat verilməsi KDQ ilə bağlı Azərbaycanda aparılan tədqiqatlara Türkiyədə mühüm diqqət yetirildiyindən soraq verir.

Dərginin 14 sayında (1986) Anarın "Dünya bir pəncərədir" kitabının nəşri haqqında məlumatlar verilir. "Dədə Qorqud dünyası" adlı iri həcmli məqalə yüksək qiymətləndirilir, dəyərli tədqiqat kimi nəzərə çatdırılır.

Dərginin 17 sayında Özbəkistandan verilən "Xəbərlər"də "Yaşlıq" jurnalının 5, 6, 7 saylarında (1988) "Dədə Qorqud" abidəsinin özbək dilinə tərcümə və nəşr edilməsi haqqında mə'lumat verilir.

41 sayda isə "Azərbaycan" dərgisində H.Məmmədli və F.Əliyevin "Dədə Qorqud"la bağlı dərc edilən "Dədə Qorqud" eposu Türkmən folklorşünaslığında" adlı məqaləsindən söz açmış və türkmən alimlərindən M.Kosayev, B.Karriyev, O.Abidovun bu dastanı 1951 ildə nəşr etdirdikləri bildirilmişdir. Müəllif onu da qeyd edir ki, bu alimlər bu nəşrə görə 25 il həbs cəzasına məhkum edilmişlər. Bu məqalədə bir çox elmi həqiqətlərin üzə çıxması qeyd edilmişdir.

Bütün bunlar isə "Qardaş ədəbiyyatları" dərgisində KDQ dastanlarına xüsusi diqqət verildiyini göstərir.

Qamir Əsgərova

QARĞA-QUZĞUN - qana həris, leşə qonan quşlardandır. KDQ-də qarğa ilə quzğunun adları çox vaxt bir yerdə-qoşa çəkilir. İnam və etiqada, hətta qaynaqların verdiyi xəbərə görə, bu quşlar nə vaxt, harada döyüş-vuruş başlayacağına, qan tökülüb ölüm-itim olacağına öncədən bilir və uçub buraya toplaşır. "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu"nda atanın - Dirsə xanın öli ilə oğul - Buğac qışda-yazda qarı-buzı əriməyən Qazlıq dağında ölümcül yaralanır. Ana bir dəstə xammalla oğlunu axtarmağa gəlir. Onlar bir dərəyə qarğa-quzğunun enib-qalxdığını görüb atlarını oraya sürürlər, gəlib Buğacı "alca qana bulamış" halda tapırlar. Elə buna görə də, "Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstünə qonmaq istərdi" (D-269) sözləri ilə dastançı fikri tamamlayır.

Yaxud "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda qızını Qanturalıya verməyə məcbur olan Trabzon təkürü sonradan pəşman olur. Qızını qaytarmaq üçün onların arasınca altı yüz döyüşçü göndərir. Səlcən da, Qanturalı da bu gələcəyə yağıyla vuruşurlar. Qanturalı döyüşə-döyüşə bir dərəyə enib görünməz olur. Bu vaxt Qanturalının ata-anası gəlir. Qızdan oğlanlarını soruşurlar. Səlcən deyir: "Nə yerdə enir-qarışır toz varsa və nə yerdə qarğa-quzğun oynarsa..." (D-1952) Qanturalı oradadır.

Oğuz ellərində alplar, qız-gəlinlər daha çox şahinə, qaza bənzədildiyi halda, düşməndən söz gedəndə, bir qayda olaraq, quzğun yada düşür. Onlar ip üzəngili, keçə bərkli, azgün dinli, nəhayət, quzğun dilli kafir adlandırılır.

Bəhlül Abdulla

QARĞI - düz və sərt gövdəli çoxillik qamış növü. Qarğıdan uzun süngü, nizə (göndər, cida) və b. döyüş alətləri düzəldilirdi. Bunların uzunluğu altmış ol tutacağı qədər olub uzaq məsafədən düşməni məhv etmək imkanı verirdi. Süngü, nizə, göndər, cida bu silahların adı olsa da, onların hamısına qarğı deyilirdi: "Qarğı cida oynadanlar vardı, goldi". (D-1378); "Qarğı dillü uz süğümü qapdı". (D-2073); "Qarğı dalı süğünü mana vergil". (D-24513).

QARĞIŞ - bax. Alqış və qarğışlar.

QARUCUQ - döyüşçünün biləyinə bağladığı dəmir zireh. "Qolçaq" sözü ilə cyni mənada olub bu sözün ilkin formalarından biridir. "Qarucıq" sözü KDQ-də bir dəfə işlənmişdir. "Uru durdu, tavlardan bir şahbaz at çıxardı, öyürlədi, geyimin geydi. Dizeik, qarucıq bağlandı" (D-26133).

QARUN - bax. Harun, qarun.

QARUN ELİ - bugünkü Ərzurum bölgəsi, KDQ-də ancaq XI boyda rast gəlinir. Burada Qazan bəg deyir: "Atla Qarun elinə çapqun yaptım..." (D-2801).

Roma istilasından öncə Ərzurum Qarun adlanmışdır. Qaynaqlarda bu qala hasarının Bizans qeyseri II Teodocyonolis tərəfindən tikildiyi qeyd olunur. İlk

İslam yazılarında hura "Qalı-qala" - deyə anılır. Erməni və yunan müəlliflərinin (Strabon, XII) əsərlərində "Karanitis" "Karenitide" kimi yazılan "Karin", "Karnoy", "Kalak" KDQ-də Qarun eli biçimində təqdim olunur.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

QASIMLI MƏHƏRRƏM PAŞA OĞLU (1958, Azərbaycan Resp.) - folklorşünas, fil. e.d.

"Xətainin poeziyası" mövzusunda nam. (1986), "Aşıq sənəti: qaynaqları, tarixi təkamülü və mühitləri" mövzusunda dok. dissertasiyası müdafiə etmişdir (1997).

"Aşıq sənəti" (1996) monoqrafiyasında bu sənətin KDQ ilə əlaqələrini ətraflı şərh etmiş, türk folklor ənənəsində Qorqud obrazının evolyusiyası prosesini araşdırmış, eposla bağlı digər məsələlərə münasibətini bildirmişdir.

Əsərləri:

Aşıq sənəti. B., 1996.

"Manas" dastanının anlatılış özəllikləri. "Türk dünyası" dərgisi, Ankara, 1995, sayı 9, s.62-68.

Türk folklor ənənəsində Qorqud obrazının evolyusiyası. "Dədə Qorqud" məqalələr toplusu (BMT-nin Azərbaycan nümayəndəliyinin xüsusi bülleteni). B., 1999, s.21-23.

Azərbaycan etnokültür sistemində od anlayışı. "Azərbaycan interneyşnl" jurn., Vaşinqton, sayı 6, 1998, s.70-73.

QAYI - 24 oğuz boyundan biri. M.Kaşğarlı, Rəşidəddin və Əbül Qazi Bahadır xan bu boyu ən qədim, köklü, şərəfli döyüşkən boylardan biri kimi göstərir.

KDQ-də belə xatırlanır: "Qorqud ata ayıdı: "Axır zamanda xanlıq gerü - **Qayıya** dögə, kimsənə əllərindən almaya axır zaman olub qiyamət qopunca".

Osmanlı xanədanlığı Qayı boyundan gəlir. IX-X yüzilliklərdə Oğuz Yabqu dövlətində qayılar hakim olmuşlar. Qaynaqlara görə, Qəznəvi hökmdarı Sultan Mahmud Qəznəvi bu boydandır.

Qayı etnotoponimi Anadoluda geniş yayılıb.

Ədəbiyyat.

Sümer F. Oğuzlar (Türkmenlər). 2 baskı, Ankara, 1980.

QAYI QOCALI - Keçmiş Axta (1959, Razdan) rayonunda Zəngi çayının bir qolu olan Mixxana çayının sol sahilində, Dədəqışlaq kəndinin yanında azərbaycanlılar yaşamış kəndin adı. 1918 ildə ermənilər kəndi yandırmış, əhalini gülləbaran etmişlər. 1921 ildə əhalinin bir qismi qayıdıb gəlmiş və yurdlarını bərpa etmişlər. 1948 ildə yenidən Azərbaycana köçürülmüşlər. 1950 illərdə yenidən Qayı Qocalı kəndinə əhali qayıtmışdır. 1939 ildən Axundov adlanan Dədəqışlaq kəndi ərazicə yaxın olduğu üçün həmin kəndə birləşdirmişdir. Qayı Qocalı kəndi isə ləğv olunmuşdur.

KDQ-də **Kayı**//**Qayı** tayfa adı, Qazılıq qoca, Uşun qoca onomastik vahidləri isə şəxs adı kimi işlənmişdir. Göründüyü kimi, Qayı Qocalı kəndinin adı da etnotoponim kimi, eposun onomastikası ilə bağlıdır. İnfor-

matorların dediyinə görə, Qarabağdakı Xocalı kəndinin əhalisi həmin kənddən gəlmişdir.

QAYIN, AĞCAQAYIN, TOZAĞACI - KDQ-nin "Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu"nda Əmənin dilindən deyilmiş şerdə belə bir misra vardır: "Qayın dalı yeləgindən sum altunlu mənim oxum!" (D-207¹¹). Abidənin sadələşdirilərək nəşr edilmiş mətnində həmin misra oxucuya "Qayın budağından yonuldu oxum, ləkəli, qızılı möhürlü oxum!" şəklində çatdırılmışdır.

Ağ qabıqlı olduğuna görə Qayın ağacına həmçinin Ağcaqayın deyilib. Ağcaqayının isə, bolli olduğu tək, bir adı da tozağacıdır. KDQ-də möhz elə qabığının da ağılığını bildirmək üçün buna "toz"la yanaşı, "ağ toz" da deyilib. Abidənin üçüncü - "Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda bir dəfə "ağ toz"a, bir dəfə də "toz"a tuş oluruq. İgidlik göstərmiş Beyrək üçün bəzi rənglər başqa şeylərlə yanaşı, "ağ tozlu qatı yay"da alırlar. Yəni də elə bu boyda Beyrək öz ox-yayını öyrəkən "Ağır verüb aldığım, ağ tozlu qatı yayım" (D-109³) deyir.

Bu örnəklərdəki "ağ tozlu", "tozlu"nun elə "ağcaqayın", "qayın" olduğunu görmək çətin deyil. Abidənin sadələşdirilmiş mətnində sözü gedən nümunələr "Dəstəyi ağ tozlu bir möhkəm yay", "Dəstəyi ağ tozlu möhkəm yayım" şəklində verilib və burada görüldüyü tək, yayım dəstəyinin "ağ tozlu" olması mənanı dəyişdirib. Bundan savayı, ikinci nümunədəki "tozlu"dan əvvəl bir "ağ"ın da Drezdən nüsxəsində yoxdur. Oğuzlar öz yay-oxlarını torpaqlarında sıx-sıx bitən ağcaqayın-qayın ağaclarından da düzəldiblər. Bu Əmənin dilindən deyilmiş şerdəki nümunədən, eləcə də ikinci boyda özünə yer almış "üç yeləkli qayın oxlar atıldı"dan aydın görünür.

Ağcaqayın-qayın ağacının isə doğrudan-doğruya ağtoz-toz ağacı olmasını təsdiqləyən tədqiqatçılar çoxdur. Məsələn; B.Ögöl yazır: "Türklər ən iyi və sağlam oxlarını qayın ağacından yapar və toz dedikləri yay üzülüklerini də qayın ağacı qabıqlarından çıxarırdı. Yayın üzərinə yapışdırılan bu qabıqlar yayı daha elastik bir halda saxlayırdı. Əsasən oski türklər qayın ağacına da toz derlərdi (B.Ögöl).

Bohlul Abdulla

QAYIN ANA, QAYIN ATA - KDQ boylarında gəlin qəhrəmanın atasına, anasına müraciəti. "Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda Beyrəyin nişanlısı Banıçəçək çaparaq muştuluq üçün Beyrəyin atasına xəbərə gedir. "On altı illik həsrətini - oğulun Beyrək gəldi, axır! Qayın ata, qayın ana, muştuluq mana nə verərsiz?" (D-117⁹)

"Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda Səgrək qardaşı Əgrəyi qurtarmağa gedən zaman nişanlısı: "Qədəmi qətsiz gəlin deyincə, udsuz gəlin desünlər. Qayın atama, qayın anama aydayım", - dedi." (D-202²).

QAYMAQ - KDQ-də rast gəlinən süd məhsullarından biri. Qaymağın hazırlanması üçün südü bişirir, daha sonra onu xüsusi ağacdan düzəldilən təknelərə tökdülər. Süd bir-iki gün təknelədə qalaraq üz bağlayır. Südün üzünü yığılır ki, buna da el arasında qaymaq deyilir. Qaymaq qoyun, camış və qismən də inək südündən hazırlanır. Çiy südün üzünü isə xama adlanırdı. Bundan

əlavə, südün uzununu-qaymağını yığıb, qatıq çalar, bundan yağ istehsal edirdilər. Buna qaymaq qatığı deyirdilər. Qaymaq türk istəlahı olub, bütün türk xalqları arasında yayılmış, eyni mənə və məzmun kəsb etmişdir.

QAYTABAN - dövələrin saxlandığı yer, arxac. (I, D-18³ 32; IV, D-139², 145⁴; VI, D-196¹², VII, 212⁸⁻¹³; X, 262², 269²; XII, 299¹).

I boyda Dədə Qorqud Buğacın atasına deyir: "Heç Dirsə xan! Bağlık vergil bu oğlana...! Qaytabanda qızıl dəvə vergil bu oğlana, yüklət olsun...! (D-18²). IV boyda Uruz deyir: "Qaytabanda qızıl dəvə əsən olsa, tərünü verür, Ağ ayıldə ağca qoyun əsən olsa, quzu verür (D-145⁴); VII boyda kafir öldürən azad olan Qazlıq qoca oğlu Yegnəkədən soruşur: "Qaytabanın mayasını yüklü qoydum, nəmidir, mayamıdır anı bil-sən. Yegnək cavab verir: Qaytabanın mayasını yüklü qoydun, nə oldu (D-212⁸⁻¹³) və s.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

QAZ - su quşu. KDQ-nin dilində bənzətmə elementi kimi işonzor qızının - gəlinimün çiçəgi oğlu!" (D-52).

Burada bənzədilən əslində türklərin dastan qəhrəmanı olan Alp Ər Tonqanın Qaz adlı qız qardaşının - bacısının (M.Kaşğarlı divanına görə Əfrasiyabın qızının) adıdır. Burla xatun "Qaza bənzər qızım - gəlinüm" deyərəkən **QAZI** gözəllik timasalı olaraq gözəllər önündə canlandırır.

Cəlil Baydili

QAZAN DİLİNDƏ - KDQ qazax dilinə 1950 il rusca Bakı nəşrindən çevrilmişdir. Onu Ə.Konratbaevlə M.Baydildəev tərcümə etmişlər. Kitabı Ə.Konratbaev ön söz yazmışdır. Mütərcimlərin etirafına görə onlar tərcümədə V.Bartoldun rus dilində nəşrinə əsas götürsələr də, bəzi sözlərin və ifadələrin oxunuşunda M.Erğinin çap etdirdiyi Drezdən və Vatikan nüsxələrinin faksimilesindən də istifadə etmişlər.

Ön sözdə Ə.Konratbaev KDQ üslubunun dastan üslubuna yaxınlığını xüsusi qeyd edir. Onun fikrincə, KDQ-yə İslam elementləri IX-X yüzilliklərdə deyil, XV yüzillikdə gətirilmişdir. Müəllif bununla KDQ Orta Asiyada formalaşmış Anadolu, Azərbaycan bölgələrində yazıya alındığını nəzərə çarpdırmaq istəmişdir. Çünki onun sonrakı qeydlərində də əsas diqqət KDQ-nin möhz Orta Asiyada yaranmasına, süjet xəttinin IX-X yüzilliklərdə Sır-Dərya ətrafında baş vermiş hadisələri əks etdirdiyinə yönəlmişdir. KDQ-də şamanizm, totemizm elementlərinin, qopuz kultunun güclü olmasını da müəllif möhz Orta Asiya regionu ilə bağlayır. Bütün bu birtərəfli, yanlış fikirlər "Ön söz"də axıra qədər davam etdirilir. Təbii ki, KDQ oğuznamələrinin bu və ya digər bölgədə yaranması haqqında elmdə baş verən mübahisələr folklorşünaslığın predmeti deyildir. Dastanı yalnız Azərbaycanla bağlayanlar yanlışlığa yol verdikləri kimi, onu yalnız Orta Asiya ilə əlaqələndirənlər də eyni səhvə yol verirlər. Buna görə də, Ə.Konratbaev H.Araslı və M.Təhmasib nəşrində coğrafi adların Qafqaz bölgəsinə uyğunlaşdırılması oleyhinə çıxarsa da, özü tarixi hadisələrin izahında subyektivliyə qapılır.

Tərcüməçilər kitabı "Dədə Qorqud" adını deyil, Qorqud Ata adını vermələrinə belə izah edirlər: Dədə ata-baba mənasında olub sak (dan nəzərdə tutulmuş) mənşəli sözdür. Ata isə türklərin doğma sözüdür.

KDQ-də Qorqudun övləti yox, akın (ozan) kimi fəaliyyət göstərməsi onu dastan qəhrəmanlarından biri edir. Müəllif Qorqudun müqəddimədə dediyi atalar sözünü müasir qazax atalar sözləri ilə tutuşdurur, onların oxşarlığını xüsusi qeyd edir. KDQ-də mifoloji və şəcərə-tarix elementlərinin mövcudluğunu müəllif Topogözle Basatda, Bayındır xanla Qazanda görür. Ə.Konratbaevə görə, birincilər mifoloji, ikincilər tarixi obrazlardır. Həm də o, Bayındır möhz Azərbaycanla əlaqələndirir.

Ə.Konratbaevə görə, KDQ-də IX-X yüzilliklərin Sır-Dərya boyundakı Yençikənd mərkəz olmaqla Oğuz-qıpçaq birliyi, türkmənlərlə peçeneqlərin arasında (922-956) çəkişmələr, Şah Mələyin 1043 ildə Sır-Dəryadan gətməsi, ona qarşı üsyan əks edilmişdir. KDQ Oğuz-qıpçaq ulusunda yarandığı üçün möhz bu ulusun tarixidir.

KDQ boylarının formalaşdığı, təşəkkül tapdığı tarix bir çox qorqudşünasları düşündürdüyü kimi, Ə.Konratbaevin də diqqətindən kənar qalmamışdır. Bu baxımdan o, boyları üç tarixi dövrə bölmür:

1) Oğuz-qıpçaq ulusunun birliyi dövründə yaranmış boylar. Buraya o, "Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nu, "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"nu, "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nu, "Duxa oğlu Dəli Domrul boyu"nu və "Basatın Dəpəgözü öldürdüğü boy"u daxil edir.

2) Türkmənlərlə peçeneqlərin otuz dörd illik əlaqəsi, çəkişmələri tarixini əks etdirən hadisələr. Buraya Qazan, onun oğlu Uruz ətrafında cərəyan edən Əgrək, Səgrək, Əmrənla bağlı boyları daxil edir. Müəllifə görə, Əgrəklə Səgrək it adıdır və onlar Qazanın əsir düşmüş arvadı Börlü Suludan doğulmuşlar. Ancaq onlar Qazanın batırları kimi KDQ-yə daxil olmuşlar.

3) Oğuz-qıpçaq ulusunun dağılmasını göstərən boylar. Qıpçaqlar Beyroyi öldürürlər, Qazan da Aruzu öldürür. Bu hadisəni o, türkmənlərin Şah Məliklə oğlu Əlini öldürməsinin prototipi kimi qəbul edir.

Ə.Konratbaev "Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu" ilə qazaxların "Alpamış" dastanını qısaca da olsa, müqayisə edir. Alpamışın qayı tayfasından olduğunu deyir. Nəhayət, sonda KDQ-nin Orta Asiyada yaranıb, Qafqazda, Anadolu bölgəsində yazıya köçürüldüyünü bildirir.

KDQ-nin təbliği, yayılması baxımından bu nəşrin böyük əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat.

Korkit Ata kitabı. Oris tilinen aударғандар. Konratbaev Ə., M.Baydildəev. Almatı, 1986.

Füzuli Bayat

QAZAN XAN - Ulaşoğlu Salur Qazan - Xanlarxanı, Uruzun atası, Qaraqunonin qardaşı. II,III,IX,XI boylarda iştirak edir.

Qazanzəmi - Cəbrayıl rayonu ərazisində, Qazangöl və Qazangöl düzü - Tovuz rayonu ərazisində yer adları; Qazanbulaq - Goranboy rayonu ərazisində kənd; Qazan qayası - Gürcüstan Respublikasının Faxraltı kəndi ərazisində Gözəl dağının zirvəsində qaya; Qazangöl

yaylası, Qazangöl aşırımı - Naxçıvan MR ərazisində yer adları; Qazangöl-Zaqatala rayonu ərazisində kənd.

QAZANCI - Şörəyel vadisində (Artik rayonu) Kəltəri kəndinin yanındakı kəndin adı olmuşdur. İrəvan əyalətinin icmal dəftərində (s.130) xatırlanır. Əsas əhəli olan azərbaycanlılar 1878 ildə rus kazaklarının təsiri ilə kənddən çıxarılıb, 1880 ildə isə ora erməniləri yerləşdirmişlər. Kəndin adı rəsmi qərarla dəyişdirilmiş və Meqrşen adlandırılmışdır.

Ədəbiyyat.

Bünyadov Z. və H.Məmmədov. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. B., 1996, s.130.

QAZILIQ - bax. qazlıq.

QAZILIQ QOCA - Yegnəyin atası, Bayındır xanın vəzir, dünyagörmüş, işə yarayan, qaba dizli igid. Daş Oğuzdan Bügdüz Əmənin qayını, İç Oğuz bəyi. "Qazlıq qoca oğlu Yegnək boyı"nda iştirak edir.

QAZILIQ QOCA OĞLI YEGNƏK - İç Oğuz bəyi. Atasının dustaq olması xəbərini on altı ildən sonra Qaragünə oğlu Qara Budaqdan aldığıdan sonra onu xilas edir. "Salur Qazanın evi yağmalandı boy"da Yegnək bəy belə xarakterizə olunur: "Çaya baqsa çalumlu, çal qaraquş ərəmlü, qurqurma quşaqlı, qulağı altın kübəli, Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yıqıcı Qazlıq qoca oğlu bəğ Yegnək çapar yetdi" (D-618).

KDQ-nin "Qazlıq qoca oğlu Yegnək boyı" onun igidliyindən bəhs edir.

QAZLIQ - dağ adı. KDQ-də cümlə tərkibində 41 dəfə adı çəkilir: 7 dəfə Qazlıq dağı: I,D-27⁸, 27⁹, 27¹⁰, 28⁵, 28⁶, 28⁷,28⁸; 13 dəfə Qazlıq qoca II, D-61¹⁰, IV, D-151⁵; VII, D-202⁴, 202⁸, 203², 203⁴, 2037⁹, 203¹¹, 204¹, 209¹¹, 211⁶; 18 dəfə qazlıq atlar: I, D-24⁴, 25², 26⁵; IV, D-138¹³; VI, D-174⁹, 281⁷, 296³, 296¹², 197⁹, 200²; IX, D-244¹¹; X, D-257⁹, 267³, 270⁵; XII, D-296⁹, 293², 297¹, 299³ kimi xatırlanır.

I boyda Dirsə xan Oğuz bəyləri ilə "Köksü gözəl" qaba dağa ova çıxır, xainlərin sözü ilə yeganə oğlunu oxlayır. Oğlunun ovdan geri dönmədiyini görə ana narahat olur, onu axtarmaq üçün "qışda-yazda qaribuzu əriməyən Qazlıq dağına gedir. Orada al-qan içində yatan oğlunu görüb, "Aqar sənin suların, Qazlıq dağı, aqar kibi, aqmaz olsun! Bitər sənin otların, Qazlıq dağı, bitər ikən, bitməz olsun" - deyər qarğış edir (D-27);

VII boyda Bayındır xanın sülaləsinin vəzir Qazlıq qocadan söhbət gedir: "Qazlıq qoca derlərdi, bir kişi var idi, Bayındır xanın vəzir i di" (D-202⁴);

III boyda Bayındır xanın divanında sağ yanında Uruz, sol yanında Qazlıq qoca oğlu bəğ Yegnək oturur (D-67⁷); I və X boylarda "Yelisə qara "qazlıq atların" adı çəkilir (D-24⁴, 293²);

XII boyda Beyrək ona xəyanət edən Uruza, sizin hiylənizi bilsəydim "Qaraqoçda qazlıq atıma binərdim" - deyir (D-299³) və s.

M.F.Kırzıoğlu bildirir ki, orta əsr erməni mənbələrinə Qazlıq dağının adı "Ara-Kaz" kimi keçir. O, ha-

zırda Ermənistan ərazisində qalan bu dağı həm də "Ala göz" (el arasında "Alvız") dağı ilə eyniləşdirir.

V.V.Bartold Qazlıq dağının Qafqaz sıra dağlarından biri ola biləcəyini qeyd edir. Ancaq X.Koroğlu bu fikri məqbul saymır. "Manas" eposunda da "Qazlıq" yer adlarına rast gəlirik. Qaynaqlarda Daşkəndlə Sayram arasında "Qazlıq" adlı kiçik bir dağın olduğu da qeyd edilir (O.Şaiq).

Araşdırıcıların fikrinə, bu dağın coğrafi koordinatı hələlik dəqiq deyildir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Kırzıoğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952, s.100.

QAZILIQ TAĞI - bax. Qazlıq.

QƏDİM TÜRK QATI - KDQ-də clə ifadələr mövcuddur ki, onlara sonrakı dövr ədəbi materiallarımızın dilində rast gəlmirik. Elə lüğət vahidləri müşahidə edilir ki, onları yalnız əski türk mənbələrində qeyd almaq mümkün olur. Sözlərin müəyyən bir qismi XIII-XVI əsrlər ədəbi materiallarımızın çox az bir hissəsində qalıq səciyyəsi daşıyır. Başqa bir qisminə isə ümumən ədəbi-bədii dil nümunələrimizdə təsadüf edilmir, həmin sözlərin izlərinə yalnız müasir şivələrimizdə rastlaşırıq. Bəzi faktlara nəzər salaq.

Ava binnək - ova çıxmaq, ova getmək. Məs.: "Ava bingil, könlün açılsun!" - dedi" (D-240⁶).

Av çığırtmaq - ova hazırlaşmaq, ova tədarük görmək. Məs.: "Üç gün dəxi Bəkili av - şikar ətilə qonaqlayalım, bəglər!" - dedi. Av çığırtıldı" (D-237⁵).

Aqın - çapqın, basqın, talan, qarət. Məs.: "Qarıcıq aydır: "Basat şimdi aqından gəldi" (D-220¹³).

Aqınçı - çapı-talayın, basqın edən, hücum edən; cəld, iti, sürətli dəstə və s. Məs.: "Aqınçılar kafirin elin-günün urub qızın-gəlinin əsir etdilər" (D-252⁷).

Bu qədim lüğət vahidi az da olsa digər orta əsrlər ədəbi materiallarımızın dilində də müşahidə edilir. Məs.: Gözlərin aqın dildə qomadı taqət (QB, XIV, 547); Avçı, aqınçı arsız gərək (ON, XV, 52).

Mahmud Kaşqarlı "Divan"ında: aqınçı - cəld, iti, sürətlə hərəkət edən dəstə; gecə hücum edib düşməni dağıdan əsgər (bax: DTS, 48; MK, -ind; 31).

V.V.Radlov "aqınçı" sözünü vaxtilə əsgər, talana qarətə göndərilən, qarətçi kimi mənalandırmışdır (bax: Rad. I, 100).

Aqın vermək - çapqına, basqına icazə vermək. Məs.: "Aqın verdi, çağırdı. Aqınçı dəridi" (D-254¹²).

Aqın diləmək - çapqına, basqına getmək üçün icazə istəmək. Məs.: "Turdı Qazan bəgdən aqın dilədi" (D-254¹¹).

Ağız - sərhəd. Məs.: "Doquz tımən Gürcüstan ağzına varub qəndi, qaravulluq eylədi" (D-236¹¹).

Əski türk mənbələrində: ağız - düşmən hüdudu, sərhəd və s. (bax: Rad., I, 179; TS, I, 10; Mal. 335; Təf., 37; DTS, 21).

Aya - sapanın daş qoyulan yeri, dəri hissəsi. Məs.: "Qaracuç çoban sapanının ayasına daş qodı, atdı" (D-41⁸).

"Aya" sözü tarixən ədəbi materiallarımızın dilində ovuc, ovucun içi, əlin içi; pəncə mənalarda işlənmişdir. Məs.: Bir ayas əlli bin batman idi (SYZ, XIV,

67); Mımun -di ayası aslanın ayasına bənzer (SN, XVI, 148).

Əski türk mənbələrində: aya - ovuc, ovucun içi; əlin içi; pəncə (bax: TS, I, 84; TS, II, 64; DTS, 25; Noe., 388).

Şair Hamid Qaramanlının 1543 ildə qələmə aldığı "Teyx və Məcnun" əsərində aya çalmak - ol çalmaq (bax: TS, II, 70).

Alp - qoçaq, igid, cəsur, qorxmaz, qəhrəman, yenilməz, hünərli; pəhləvan. Məs.: "Üç yüz altmış altı alp aya bincə..." (D-237⁴).

İbn Mühənnə "Lüğət"ində: alp - qəhrəman, bəhadır (bax: AV, 9).

Əski türk mənbələrində: alp - qoçaq, igid, cəsur, qəhrəman, qorxmaz, pəhləvan (bax: Rad., I, 340; TS, I, 22; TS, IV, 193; Təf., 49; Bat., 196; fa., I, 46; DTS, 36).

- Alp er//eron - qoçaq, cəsur, hünərli, ürəkli, şücaətli dəyüşçü; igid, qəhrəman. Məs.: "Alp ərən adın yaşurmaq eyb olur" (D-288¹).

Əski türk mənbələrində: alp er//eren - qoçaq, cəsur, yenilməz, şücaətli (bax: TS, I, 22; TS, II, 30; DTS, 36).

- Alplar başı - igidlər başı, igidlər sərvəri. Məs.: "Alplar başı Qazan oğlanı ilə sorxoş olub yaturlar," - dedi" (D-127¹).

Maraqlıdır ki, "alp" sözü eyni mənada türk dillərinin təsiri kimi ərəb dilinə də keçmişdir (bax: Zahidi, 38).

Apul-apul - yan basa-basa yerimək, yüyülmək. Məs.: "Apul-apul yürüşündən, Aslan kibi Turuşundan... Ağam Beyrogo bənzerdürom, ozan, sən!" (D-106⁸).

Bu söz yuxarıdakı mənada XIV əsr Azərbaycan şairi Mustafa Zəririn dilində (Donizdön bir canvar çiqdi, ol qult yutdi, boni apul-apul dəniz qıyısına götürdi (bax: 323, 31), o cümlədən XV əsr osmanlı-türk yazılı dili abidəsi "Əbu Müslümnəmə"də də müşahidə edilir (bax: TS, III, 30).

Bağlamaq - badalaq vurmaq. Məs.: "Bu göz Beyrək qızın meo belinə girdi, bağladı, arxası üzünə yero urdı" (D-79¹³).

Mahmud Kaşqarlı "Divan"ında: bağda - badalaq vurmaq (yarışda) bax: DTS, 77; MK, - ind., 61.

Orta əsrlər osmanlı - türk yazılı dil abidələrində: bağlamaq - badalaq vurmaq (bax: TS, II, 93; TS, III, 60; TS, IV, 67).

Balçaq - qılınç qobzəsi; Məs.: "Gördilər kimi, bu gəlin kişinin qılınçın balçağına qanlı," oğlu görünməz" (D-194⁹).

Əski türk mənbələrində: balçağ - qılınç qobzəsi; qılınç qobzəsində əli qoruyan dəmir (bax: Rad., IV, 1505; Bud. I, 236, Bor., 134).

Busarıq//busaruq//pusaruq - duman, çən. Məs.: "...düni qara pusarıq ordumun üzünə tökülür gördüm..." (D-43¹).

Mahmud Kaşqarlı "Divan"ında: bus//pus - duman, çən; qaralıq, zülmət (geco); bulanlıq, tutqun; qonqin, port (bax: DTS, 127; MK, ind., 80).

Qaqan - qızamış, kükürmüş. Məs.: "Ya buğanın buynuzunda ilişim. Ya qağan aslanın çaynağında didilim" (D-176¹).

Bu qədim lüğət vahidi yuxarıdakı mənada az da olsa XIII-XVI əsrlər yazılı dil nümunələrimizdə müşahidə edilir. Məs.: Bən anı adam surətində bir qağan

aslan gördüm (3 S3, XIV, 394); ...qağan aslanlar qapa anar isə... (QB, XIV, 635); ...qağan buğ aslanı qarışdır (SN, XVI, 402).

Orta əsrlər osmanlı-türk yazılı abidələrində: Qaqan - qızamış, kükürmüş (bax: TS, I, 401; TS, III, 395; TS, IV, 451).

Maraqlıdır ki, "qağan" sözü hazırda Lenkəran şivəsində igid, qüvvətli mənalarda işlənmişdir. Məs.: - Qardaş, o day qağandı do, adanı-madını sayınır (bax: ADL., 105).

Qılağuz//qulağuz - bolodçı, yol göstərən, rəhbər. Məs.: "Qayırd ərən qılağuzsız yol yarılsa, Qulağuzuz yol başaran Qazan ər idi" (D-278⁵).

Bu söz müxtəlif fonetik variantlarda (qılavuz, qılavuz, qolavuz, qulağuz və s.) az da olsa, XIV-XV əsrlər yazılı dil nümunələrimizdə də öz əksini tapmışdır. Məs.: Gölüp Əsvədə qulağuz oldılar (3S3, XIV, 484); Yol bulanları qolavuz eyləgil (3Y3, XIV, 211); Qiyamət günündə bular sizə gələr şol'ı oxup qılavuz olar (3Y11, XIV, 550); Qulağuzuz quş uçmaz (ON, XV, 151).

İbn Mühənnə "Lüğət"ində: kulavuz - bolodçı (bax: AV, 47).

Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu bilik" əsərində: qılavuz, Mahmud Kaşqarlı "Divan"ında: qulavuz - bolodçı, yolgöstərən; rəhbər (bax: DTS, 464, 465).

Qalmış - aciz, düşkün, zoğlanmış, gücdən düşmüş, yorğun. Məs.: "...Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yığıl arxası Salur xan Qazan yerindən durmuşdu" (D-36¹).

"Qalmış" sözü eyni mənada "Oğuznəmə"də də müşahidə edilir. Məs.: Ol verə ki, bol verə, Qalmışlara yol verə (ON, XV, 55).

"Şahnəmə"nin XVI əsr türkcə tərcüməsində: kalmış - aciz, düşkün (bax: TS, I, 407).

V.V.Radlov da vaxtilə bu sözü aciz, düşkün, gücdən düşmüş, zoğlanmış, yorğun kimi mənalandırmışdır (bax: Rad., II, 271).

Qan qaşanmaq - qorxudan, dərindən sidiyə qan getmək, qan işləmək. Məs.: "Aslan hayırdı, meydamda no qədir at varsa, qan qaşındı" (D-183⁷).

Bu qədim lüğət vahidi öz əksini "Dastan-Əhməd Hərami"də də tapmışdır. Məs.: İkon qürbuzlar idi ol ərənlər, Oları qan qaşandırdı görünlər (DQ11, XIII-XIV, 7).

Əski türk mənbələrində: qaşan - sidiyə; sidiyə getmək, işləmək (bax: Rad., II, 391; MK, -ind- 358; DTS, 431; Noe., 131).

Orta əsrlər osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: kan qaşanmaq - sidiyə qan getmək, qan işləmək (bax: TS, I, 412; TS, III, 405; TS, IV, 464).

Qarvamaq - qaralamaq, yapışmaq, tutmaq; yaxalamaq. Məs.: Qazan köndüvi bildirmədi, qarvadı Beyrogi biləğindən tutdı-dardı, çomağını olindən aldı" (D-287⁹).

Osmanlı-türk yazılı dil nümunələrində: karvamaq//karvannamak - qaralamaq, yapışmaq, tutmaq; yaxalamaq (bax: TS, I, 423; TS, IV, 479).

Qarışmaq//qurcuşmaq - bir-birinə qarışmaq; qarışma-qarışmaq; qaralmaq, qaralmaq, qarışmaq (bulutu). Məs.: Qurcuşuban - uğruşuban tağdan endi (91).

Bu qədim lüğət vahidi eyni mənada "Təhtiyarət-qovaidi külliyyə" də də müşahidə edilir. Məs.: - Əgər

gög konarı məşriğ tərəfdən qızarsa, iqlimlər qarçaşa; Cümlə aləm qarçaşa (İQK, XV, 34).

"Qarçaşmaq" sözü bu gün Qazax dialektində "qarçaşmaq" şəklində işlənərək qaralıb çaxnaşmaq (bulut), qarışmaq mənaları daşıyır (bax: ADL, 121).

Qolan - kömər; tapqır, qarınaltı (qayıq, bağ). Məs.: "Kafirin arxasına öyr saldı, ağzına uyan urdı. Qolanı nı çəkdi, sıçradı arxasına bindi" (D-2767).

İbn Mühənnə "Lügət"ində: kulun - tapqır, qarınaltı (bax: AV, 47).

Mahmud Kaşqarlı "Diyən"ində: qolan//qulan - tapqır, qarınaltı (bax: DTS, 454, 465).

V.V.Radlov da vaxtilə bu sözü (qlan//qulan) tapqır, qarınaltı kimi mənalandırmışdır (bax: Rad., II, 589, 974).

Maraqlıdır ki, "Qolan" sözü bu gün Azərbaycan dilinin Oğuz rayon şivəsində "kiçik örkən" mənasında işlənməkdədir (bax: ADL, 147).

Qunt - iri, böyük, qaba, köbud, yöndəmsiz; sağlam, qüvvətli, möhkəm, davamlı; sort, cod. Məs.: "Qunt-qunt biləklərin solmasaydı, "Ağam Beyrək" deyəydim, ozan, sana" (D-1067).

Osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: kunt - qüvvətli, sağlam (bax: TS, I, 497).

V.V.Radlovda: qunt - möhkəm, davamlı, sağlam, qüvvətli, qıvrıq; sət, cod; ağır-tərpənən, ləng, biçimsiz (bax: Rad., II, 913).

Quşluq//quşlux//quşluğun - səhər, səhər tezdən; səhərdən günortaya qədərki vaxt və s. Məs.: quşluq - uyxudan oyanur qalqar (O.Ş., 3).

Bu sözə eyni mənada XIV-XV əsrlər ədəbi materiallarımızın dilində də rast gəlmək olur. Məs.: Quşluğa dəkin buyurda ədlü dad (YVG, XIV, 1); Quşluq oldı bu aradə qaldunuz (SY3, XIV, 67); Quşlux günəşi qulluğa yazılə bu gecə (QB, XIV, 144); Axşamədək yoldaş olacağa quşluğa dək göymək görək (ON, XV, 61); Quşluğun Müştəri hökm edər (İQK, XV, 4).

Mahmud Kaşqarlı "Diyən"ində və "Təfsir"də: quşluq - səhər, səhər tezdən; günortadan sonrakı vaxt (bax: Təf., 219; DTS, 471; MK, ind., 382).

V.V.Radlov: quşluq//quşluğ - səhərlə günorta arasındakı vaxt, təxminən saat 10 radələrini (Rad., II, 1030).

Doğan//Toğan - şahin, qızılquş, tərhan, ov quşu. Məs.: "Toğan quş oluban uçayımı?.." (80, 92).

Bu qədim lüğət eyni mənada "Oğuznamə"də də öz əksini tapmışdır. Məs.: Dölgəncə gündə taqsan toğan olmaz; Toğana ot əksik olmaz (ON, XV, 106, 130).

"Toğan" sözü Nizaminin "Xəmsə"şində də qeydə alınmışdır. Toğan-şahin quşu. Məs.: Toğan şah-e morğan-o Toğrul benam, Be soltanı əndər çu Toğrul tamam (Toğan quşların şahı və adı Toğrul, Sultaniqda Toğrul kimi tamam kamaldır, bax: Cavad Hey'ət).

Əski türk mənbələrində "Fənamə"də (İrğ Bitiq): toğan - şahin, qızılquş, tərhan (bax: DTS, 571); "Təfsir"də: toğan - bütün quşların ağ rəngli növü; ağ toğan - ağ rəngli şahin, qızılquş, tərhan (bax: Təf., 165); cığatay ədəbiyyatında: toğan - kiçik yirtici quş (bax: Rad., II, 1159).

Osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: doğan//toğan - şahin, qızılquş, tərhan (bax: Rad., III, 1159).

Bu söz öz varlığını indi də Azərbaycan dilinin Şuşa şivəsində qoruyub saxlamaqdadır. Doğan - ov quşu,

şahin, qızılquş, tərhan. Məs.: Bir ağ doğan aldım yaxşı avlıyır (bax: ADL, 196).

Talpinmaq - çırpınmaq, çabalamaq; titrəmək, yırğalanmaq. Məs.: "...yumruğumda talbin şahin bənim quşumu alur gördüm..." (D-4213).

Mahmud Kaşqarlı "Diyən"ində, Qütübün "Xosrov və Şirin" əsərində, Yunis İmrənin dilində: talbin//talpin//talpun - titrəmək, yırğalanmaq; çırpınmaq, çabalamaq; pərvaz etmək, qanad çalmaq (quş haqqında), yellənmək, yırğalanmaq (bax: DTS, 528, 529; Faz., II, 331; Qabes., 79-80).

A.Budaqov, V.V.Radlov: talpin//talpün//talbin - titrəmək, əsmək, tərpənmək; yellənmək, yırğalanmaq; pərvaz etmək, qanad çalmaq (quş) və s. (bax: Bud., I, 336; Rad., III, 896, 898).

İley - qabaq, hüzur, qarşı, ön, ön tərəf. Məs.: "İleyündə düğün var, Düğünə varub ötgül! - dedi" (D-1051).

"İley" sözü öz əksini Mustafa Zəririn dilində də tapmışdır. Məs.: Gördüm kim, bir cənaət xeyməsinün, ileyində durarlar (ZYH, 418).

Osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: iley//iləy - qabaq, ön, tərəf, hüzur, qarşı (bax: Bud., I, 205; Rad., I, 1478; TS, IV, 418; Qabes., 95).

Bu söz indi də Azərbaycan dilinin Qazax dialektində ön tərəf, qabaq, qarşı və s. mənalarında işlənməkdədir. Məs.: İleyində ölüm, a Qurvan (bax: ADL, 234).

İnaq - dost, yoldaş, yaxın, həmrəh; inanılmış şəxs, arxa; məsləhətçi, müşavir. Məs.: "Bəqlər, Beyrək bizdən qız almışdır güyөгümüzdür; amma Qazanın inəğidir". (D-2956)

Əski türk mənbələrindən "Altun yarıq" və Qütübün "Xosrov və Şirin" əsərində: inəğ//inaq - dost, yaxın; aşna; yoldaş, həmrəh (bax: Nəcə., 453).

V.V.Radlov: inəq//inaq - dost, aşna; yoldaş, həmrəh; sadıq; inanılmış şəxs; müşavir, məsləhətçi (bax: Rad., I, 1361, 1431, 1440). A.K.Borovkov: inəq - dost, aşna; yoldaş, həmrəh (bax: Bor., 126).

İlgəmaq//ylğamaq - həmlə etmək, basqın etmək, axın etmək, sür'ətlə hücum keçmək, qəflətən hücum keçmək. Məs.: "...sası dinli din düşməni, alaca atlu kafir bindi yığadı dün bucuğında" (D-383).

V.V.Radlov: ilgə - dördnala çapmaq; ilgə - dördnala çapmaq; hücum, həmlə, basqın, axın; qəflətən hücum keçmək (Rad., I, 1377).

İşıq//ışuq - zireh, dəmir döbilqə, dəmir başlıq. Məs.: "Başında qunt işıqlar saqlardım soninçin" (D-12910).

"İşıq" sözünə eyni mənada Mustafa Zəririn dilində də rast gəlirik. Məs.: Başına bir müzəhhər işıq urundu (3S3, XIV, 713).

Osmanlı-türk yazılı abidələrində: ışıq - dəmir başlıq (bax: TS, IV, 398).

Yab-yab - yavaş-yavaş, sössizecə, ahostə, sakit, oğrun-oğrun. Məs.: "Ödəblə yab-yab gerü döndü". (D-777)

Orta əsrlər osmanlı-türk ədəbiyyatında: uar-uar - yavaş-yavaş, sakit, sössizecə (bax: Rad., III, 258; TS, I, 781; TS, III, 841).

Yadıq - yastı su qabı, şorab qabı (yola çıxmaq üçün lazım olan əşya). Məs.: Yadığı yarağılə yola girdi (94).

Uyğur abidələrində (Q as) - yadıqlıq - yastı; sorilmiş (bax: DTS, 223).

XVI əsr türk abidəsi "Hafiz şərhi"ndə: yatik - yastı şorab qabı (bax: TS, I, 795).

V.V.Radlov: yatik//yatuk - çiyindən asılan su qabı (bax: Rd., III, 200, 202).

Yalab-yalab - parıl-parıl işıq saçmaq, parıldamaq, bərq vurmaq, gözqamaşdırıcı. Məs.: "Yalab-yalab yalabiyən inə donlum!" (D-1997).

Osmanlı-türk ədəbiyyatında: yalap-yalap - parıl-parıl yanmaq, parıldamaq, işıq saçmaq, bərq vurmaq (bax: TS, I, 771, TS, IV, 828).

V.V.Radlov: yalap-yalap - parlaq, işıqlı, göz qamaşdırıcı (bax: Rad., III, 162).

Yalabıdaq - birdən-birə, qəflətən; şimşək kimi, ildırım sürətli. Məs.: "Böylə digəc oğlanın qulağına səs toqındı. Başın qaldırdı, yalabıdaq gözün açdı..." (D-282).

Osmanlı-türk yazılı dil abidələrində: yalabıdak - birdən-birə, qəflətən; şimşək kimi (bax: TS, I, 770).

Yaldırmaq//yıldırmaq - parıldamaq, işıldamaq, şəfəq saçmaq, parıl-parıl şölə saçmaq, bərq vurmaq və s. Məs.: "Çoban ilərü vardı. Gördü kim, bir yığanaq yatur, yıldır-yıldır yıldırrı" (D-21511).

Bu qədim lüğət vahidi az da olsa digər yazılı dil nümunələrimizdə nəzərə çarpır. Məs.: Güzgi yaldırardı, baqan kişi göndözün, düğölü oturanları anun, içində görürdü (ZYH, XIV, 364); Yıldır-yıq yana gəlsə, yaza bun yoq (ON, XV, 180).

Əski türk mənbələrində müxtəlif şəkildə işlənərək (yaltri, yaltır, yaldra, yoldra və s.) parıldamaq, şəfəq saçmaq, bərq vurmaq və s. mənalarında çıxış etmişdir (bax: DTS, 228, 230, 271).

Mahmud Kaşqarlı "Diyən"ində: yalduruq//yoldurud - parlaq, işıqlı, bərq vuran, şölə saçan (bax: DTS, 228, 271).

Osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: yaldırmaq - parıldamaq, şölə saçmaq (bax: TS, III, 808; TS, IV, 881).

Yalman - qılıncın, bıçağın, süngünün ağzı və ya ucu. Məs.: "Qara polat uz qılıclar çalındı, yalmanı düşdü" (D-6310).

Osmanlı-türk yazılı abidələrində: yalman - qılıncın, bıçağın, süngünün, nuzrağın ağzı və ya ucu (bax: TS, I, 775).

V.V.Radlov: yalman - ağzı iti silah (bax: Ts, III, 190).

"Bədəi-əl-lügət"də: yalman - qılıncın iti tərəfi, ağzı (bax: Bor., 264).

Yamac - tərəf, müqabil, qarşı, üzboüz. Məs.: "Məgər bir gün köprisinün yamacında bir bölük oba qonmuş idi" (D-1558).

Osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: yamaq - tərəf, müqabil (bax: TS, I, 776).

V.V.Radlov: yamaq - müqabil, üzboüz, qarşı (bax: Rad., III, 388).

Yamrı-yumru - biçimsiz, yöndəmsiz, öyri-öyrü və s. Məs.: "Sizi yamrı-yumrı dadım-dayım sandım," - dedi" (D-2401).

V.V.Radlov: yamrı - öyri, öyri-öyrü, çöp; yamrı-yumru - biçimsiz, yöndəmsiz, öyri-öyrü (Rad., III, 310, 311).

Yapıq - duvaq, örtük. Məs.: "Qara Doro ağzında qara buğa dorisindən beşiginin yapığı olan... Qaragünə çapar yetdi" (D-5910).

Cığatay ədəbiyyatında: yapuk - örtük, duvaq (bax: Rad., III, 266); "Bədəi-əl-lügət"də: yapıq - pərdə (bax: Bor., 259).

Yarmaq - ötmək, keçmək, arxada qoymaq (yarışda). Məs.: "Ox atdılar. Beyrək qızın oqın yardı" (D-791).

İbn Mühənnə "Lügət"ində: yarmak - öndə keçmək (yarışda) və s. (bax: AV, 86).

Osmanlı-türk yazılı abidələrində: yarmak - ötmək, keçmək, arxada qoymaq (bax: TS, I, 789).

Yarmaq-yarçmaq - yardım görmək, Allahdan lütf və ehsana nail olmaq. Məs.: "Yarmasun-yarçmasun, kafirin casusu bunları casusladı" (D-902).

Yen - paltarın qolu, donun, paltarın qolunun ağzı, içi; paltarla qolun ələ yaxın olan hissəsi, qolçaq. Məs.: "Banuçiçək qırmızı qaftanın geydi..." (D-11410).

İbn Mühənnə "Lügət"ində: yen - paltarın qolu (bax: AV, 89).

Əski türk mənbələrində: yar//yen - paltarın qolu (bax: Bud., II, 368; Rad., III, 322, 328; Bor., 265; Təf., 151; TS, I, 818; TS, III, 800; MK, -ind; 126 DTS, 256).

Azərbaycan dilinin Zaqatala rayon şivələrində bu gün də alt köynəyin qolunun ağzına "yeng" deyilir. Məs.: Əhmət öz köynəyinə yeng tikirdi (bax: ADL, 246).

Yermək - məzəmmət etmək, danlamaq; rədd etmək; ürəyini qırmaq və s. Məs.: "Ağam Beyrəgə bənzədürom, ozan, səni! Sevindirdin, yerindirmə, ozan, mən!" (D-10610).

Budda dini məzəmmət uyğur abidələrindən parçalarda (İyd III), "Qutadqu bilik" və Mahmud Kaşqarlı "Diyən"ində: yer-etinə etməmək, saymamaq, məhəl qoymamaq; rədd etmək, qəbul etməmək (bax: DTS, 257).

Osmanlı-türk yazılı dil abidələrində: yermək - böyütməmək (bax: TS, IV, 878).

V.V.Radlov: yar - məzəmmətləmək, tonə vurmaq, qınamaq söymək (bax: Rad., III, 338).

Yüklət - yük heyvanı. Məs.: Qatar-qatar dövələrüm... sana yüklət olsun; - "Qaytabanda qızıl dəvə sonin gedər. Mənim də içində yüklötüm var..." (D-338).

Yüklü - hamilə, ikicanlı. Məs.: "Ala gözli görklü halım, yüklü qodum..." (D-21110).

Bu sözə hələlik XV əsr ədəbi materiallarımızdan "İxtiyarati-qəvaiddi-külliyə" əsərində rast gələ bilməmişik. Məs.: - Əgər gög yüzində əcaib görünsə, yüklü övrat çox həlak ola (44b).

Orta əsrlər türkdilli yazılı mənbələrdə: yüklü/yüklük - hamilə, ikicanlı (bax: Rad., III, 589, 590; TS, I, 854, TS, III, 838; TS, IV, 912; Faz., I, 558).

Azərbaycan dilinin Qax rayon şivələrində indi də hamilə, ikicanlı qadına "yüklü" deyilir (bax: Əzizov, 298).

Kəponək - yapınçı. Məs.: "Oğlana qara kəponək geydirmişlərdi" (D-14113).

"Kəponək" sözünə hələlik İbn Mühənnə "Lügət"ində (kerepek - yapınçı; bax: AV, 41), Nəsiminin dilində (kəponək geydüyimə kimsə eyb eyləməsün; s.117), habelə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizdən "Koroğlu"da (Koroğlu baxdı ki, bu çiyində kəponəyi, əlində dəyənəyi cavan bir oğlandı; s.217) təsadüf etməmişik.

Osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: kəpenek - yapınçı (bax: TS, I, 448).

V.V.Radlov: kəponək - yağışdan qorunmaq üçün pləş; yeniçərikirin (əsgər) qış üst geyimləri (bax: Rad., II, 1187).

Kömöç - isti küldə bişirilmiş çörək. Məs.: "Qara saçaq altında kömөcdən nə var?" (D-1057).

Mahmud Kaşqarlı "Divan"ında, "Bəda'i Ölüğ"ündə, cığatay ədəbiyyatında: kömөç - qoğal, kökө; isti küldə bişirilmiş çörək (bax: Rad., II, 1320; Bor., 227; DTS, 314).

Vaxtilə Ermənistan Məgri rayonunda yaşayan azərbaycanlıların dilində bu söz "kumac" şəkildə işlənirdi. Kumac - isti küldə bişirilən çörək. Məs.: - Nana, göylüm kumac istey, niyə kumac bişirmeyəsan? (bax: ADL., 270).

Maraqlıdır ki, Səfəvilər dövründə və sonra türk dilinin təsiri kimi fars dilində "külə basdırılmış çörək" mənasında komac//kumac - sözü işlənmişdir (bax: Zərinəzadə, 379). Hətta fars dilində "kömac" sözündən düzəlmiş "komacdan" sözü də işlənir. Komacdan - içində komac//kömac bişirilən qazan (bax: Zərinəzadə, 379).

Külük - cold, sürətli, iti gedən, qaçan (at). Məs.: "At ayağı külük, ozan dili çevik olur" (D-156).

V.V.Radlov: külük - çapar; cıdır atı, qaçağan at (bax: Rad., II, 1470, 1471).

Gözçü - gözətçi; casus. Məs.: "Gözçü gözlədi. Gördü kim, at bəkilin, bəkil üzərində degil..." (D-2471).

Osmanlı-türk yazılı dil əbidələrində: Gözçü - cəsus, gözətçi (bax: TS, I, 330; TS, II, 461; TS, III, 318; TS, IV, 362).

Saqar - alında qaşqası olan heyvan, təpəl, ağ alınılı. Məs.: "Ay saqar qoç, mənim nərdən həlak olacağım bildin?" (D-2281).

Osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: saqar - alında uğursuzluq sayılan nişan və özündə bu nişanı tapan (bax: TS, I, 591).

V.V.Radlov: saqar - alında qaşqası olan at, qaşqa at (bax: Rad., IV, 243).

Maraqlıdır ki, bu gün Azərbaycan dilinin Qazax dialektində ağ alınılı, təpəl mənasında "saqar" sözü işlənmişdir. Məs.: Saqar qoçu bəri goti (bax: ADL, 353).

Sağraq - piyalə, cam, kasa, qədəh; bədə. Məs.: "Boyu uzun Burla xatunını götürüb sağraq sürdürmək görək!" (D-515).

Bu qədim lüğət vahidi Qazi Bührənəddin "Divan"ında da müşahidə edilir. Məs.: Tolu sağraq içəruz, çünki xumaruz, nedolüm (441).

Ibn Mühənnə "Lüğət"ində: sağrak - bardaq, qədəh (bax: AV, 58).

Əski türk mənbələrində: sağraq - piyalə, cam, kasa, qədəh; bədə (bax: Rad., IV, 275; Mal., 419; TS, I, 589; TS, III, 587; TS, IV, 651; Təf., 258; Faz., II, 269; DTS, 481).

Sırça - çeçələ barmaq. Məs.: "Oğlum idigin andan biləyim, sırça parmağın qanatsun... gözümə sürəyin" (D-1188).

V.V.Radlov: sırça - çeçələ barmaq (bax: Rad., IV, 649).

Tuğulqa//tuğulğa - döyüş zamanı cəngavərlərin başına geydiyi dəmir papaq, dəbilqə. Məs.: "Başındağı tuğulqanı nə ögörsin, torə kafir?" (D-412).

Osmanlı-türk yazılı dil nümunələrində: tuğulğa - dəmir papaq, dəbilqə (bax: TS, I, 710).

V.V.Radlov: tuğulğa//tuğulğa - dəmir papaq, dəbilqə (bax: Rad., III, 1432, 1434).

Çilbör - yüyön. Məs.: "...atınun çilbörünü biləginə bağladı, yatdı-uyıdı" (D-2639).

Osmanlı-türk ədəbiyyatında: çilbör//çilbör//çilpır - yüyön (bax: TS, II, 230).

V.V.Radlov: çilbör - uzun kondır; yüyön: qadınların boğazının altından bağladığı gümüş zəncir (bax: Rad., IV, 2088).

Cılasın//cılusun - qollu-budaqlı, boylu-buxunlu qəhrəman, dağ cüssəli igid, qüvvətli, qüdrətli qəhrəman; igid, cəsur, dəliqanlı. Məs.: "...mənim ərliğim, bahadirligim, cılasunligim, yigilligim Ruma, Şama gedə çavlına derdi" (D-1557).

Osmanlı-türk yazılı dil əbidələrində: cılasın//cılusun//calusun - boylu buxunlu qəhrəman, dağcüssəli igid, qüvvətli, qüdrətli qəhrəman, igid, cəsur, dəliqanlı (bax: TS, I, 137; TS, III, 130; TS, IV, 141).

Şülən - böyük ziyafət, toy, məclis, geniş kütlə üçün açılmış süfrə; mərasim. Məs.: "Ağam Beyrogin şülənidi, Ağam Beyrək gedəli şülənim yoç" (D-1041).

Bu qədim lüğət vahidində Aşıq Ələsgərin dilində də rast gəlirik. Məs.: Erkək kəşib ağır məclis qururdu, Şülən cəkildirdi malların, dağlar! Şah Abbas şülənli məclis düzəldi; On beş gün şülən çəkildi, İşlədi aşbaz-xanası (33, 277).

Osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: şölen - böyük ziyafət (bax: TS, I, 667; IV, 726).

V.V.Radlov: şölen - geniş kütlə üçün hazırlanmış yemək; şölançı - aşpaz (bax: Rad., IV, 1037).

Şülən vermək - böyük ziyafət vermək. Məs.: "Ağca yüzlü oğluna ağca qoyun şülən verdi" (D-25213).

Şülən yeməyi - Toyda və ziyafətdə verilən yemək. Məs.: "Beyrək şülən yeməginün üzərinə gəldi" (D-1116).

Ədəbiyyat.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 1964. (ADL)

Aşıq Ələsgər. B., 1963. (AO)

И.А.Батманов. Язык снисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе. 1959. (Бат)

М.Şirəliyev. Bakı dialekti. B., 1957. (BD)

А.К.Боровков. "Бадаи ал-лугат". Словарь Талимани Гератского. М., 1961. (Бадаи ал-лицят)

Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб. 1869. (Буд)

А.Вəliyev. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar: Göyçay keçid şivələrinin leksikasi. ADU-nun nəşriyyatı. B., 1960. (Vəliyev)

Ш.В.Габескирия. Лексика произведений Юнуса Эмре. Тбилиси. 1983. (Габес)

Qazi Bührənəddin. Divan. B., 1988. (QB)

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. B., 1967. (QQDS)

Dastan-i Ahmet Harami. İst., 1946. (Doh.)

Древнетюркский словарь. Л., 1969. (ДТС)

İ.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. dok.diss. B., 1990. (Əzizov)

Г.Г.Заринезадэ. Азербайджанские слова в персидском языке (период Сефевидов). Б., 1962. (Zərinəzadə)

Qəhrəmanov C., Ş.Xəlilov, Mustafə Zərir, Yusif və Züleyxa. B., 1991. (ZYZ)

Mustafə Zərir. Yüz hədis. Tərcümə sözlüğü. s.III. Ankara, 1954. (ZYH)

Mustafə Zərir. Siyeri-Zərir. Tərcümə sözlüğü. s.IV. Ankara, 1957. (ZSZ)

Zahidi A.L. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. B., 1977. (Zahidi)

"Lüğət"i - Abtullah Battal. İbnü-Mühənnə lüğəti. İst., 1934. (İbn Mühənnə)

Əbrü Xəco İbn Adil. İxtiyarət-i-qəvaidi-külliyə. Rəi. B-264. (IQK)

İsmail Hikmet İrtaylan. Varka və Gülşah. İst., 1945. (YVG)

Kitabi Dədə Qorqud. B., 1988. (KDQ)

Koroğlu (tərtib edən M.Tohmasib). B., 1975. (KO)

Korkük folklor antologiyası. B., 1987. (KFA)

С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951. (Мал.)

Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. B., 1991. (Məmməd Əmin)

Н.Х.Мамедов. Значение данных талышского языка в изучении истории азербайджанского языка до письменного периода. "Советская тюркология". Б., 1984. 6. (Мамедов)

Devonu - lüğətli türk (indeks-lüğət). Toşkənt, 1967. (MK)

İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən H.Araslı). B., 1973. (Nəsimi)

Э.Н.Наджип. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. М., 1979. (Нəч.)

Oğuznamə (çapə hazırlayan S.Əlizadə). B., 1987. (ON)

Dedem Korkudun Kitabı. Hazırlayan Orhan Şaik Gökyay. İst., 1973. (OŞ)

В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. СПб. 1888-1911. (Рад.)

Ə.Ş.Sadixov. XVI əsr Azərbaycan yazılı əbidəsi "Şeyx Səfi" təzkiyəsinin dili (leksika). Nam. diss. B., 1972. (Sadixov)

Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. B., 1991. (SYZ)

А.К.Боровков. Лексика среднеазиатского текста XII-XIII вв. М., 1963. (Тяф.)

Tərcümə sözlüğü, s.I, İst., 1943; s.II, İst., 1945; s.III, Ankara, 1954; s.IV, Ankara, 1957. (TS)

Э.Фазилов. Староузбекский язык (Хорезмский памятник XIV в.). т.I. Ташкент 1966; т.II. 1971. (Фаз.)

Doktor Cavad Heyot. "Xəmsə"də türkə sözlər (II məqalə) "Ədəbiyyat" qəzeti, 9 avqust, 1991, № 32. (Cavad Heyot)

Hüseyn Nişati. Şühədanamə. RƏİ, m.259. (ŞN)
Şamsəddin Xəlilov

QƏFELƏT QOCA - Şir Şəmsəddinin atası. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da adı çəkilir.

QƏFELƏT QOCA OĞLI ŞİR ŞƏMSƏDDİN - Oğuz igidi."Dəstursuzca Bayındır xanın yağışın basan, altmış bin kafirə qan qusduran ağ-boz atının yelisi üzərində qar durduran" - kimi xarakterizə olunur. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"un iştirakçısıdır.

QOZA - Dini müharibə, İslamı qorumaq, yaxud kafirlər arasında yaymaq uğrunda aparılan silahlı mübarizə. Həmin mübarizələrdə türklər, xüsusilə oğuz türkləri fəallıq göstərmişlər ki, bu da öz öksim KDQ-də tapmışdır. KDQ qəzadan, qazılardan o qədər geniş danışır ki, onu müəyyən mənada qəzavatnamələr sırasına daxil etmək lazımi gəlir.

Epodə qəzaya, yaxud axına/axına getməyin aşağıdakı formalarından bəhs edilir:

1. xüsusi (konkret) bir səbəb olmadan, hansısa daxili ruhi-mənəvi ehtiyac nəticəsində dərilib-yığılıb kafir üzərinə yerimək;

2. bir yerdə "oturmaq"dan yorulub "yerimdən qalxmaq", kafir sərhədinə ova getmək, kafirlərin gızlı basqınları müqabilində onları özib möhz etmək;

3. əsir düşmüş oğuz igidini qurtarmaq üçün kafir qəzasına yürüş edib "din düşməni"ni dəmiradığın etmək.

Axına getmək, qəza etmək ehtiyacı oğuz cəmiyyətinə o səviyyəyə çatır ki, eposun qəhrəmanlarından biri - Qanturalı babasından ona belə bir qız olmasını istəyir: "... Mən yerimdən durmadan ol durmuş ola... mən qanlı kafir əlinə varmıdan ol varmış ola, mənə baş gətirmiş ola".

Məsələ onda deyil ki, kafir üzərində yürüşdə, axında, yaxud qəzada oğuz qadınları da iştirak edirlər: lakin məsələ burasındadır ki, əsas işi, demək olar ki, kafirlərə vuruşmaqdan, islam dinini yaymaqdan ibarət olan (burada söhbət, təbii ki, bir dövrdən, epoxadan gedir) bir cəmiyyətdə qadın "eici-bacı türkmən qızı"ndan ibarət ola bilməz.

KDQ-nin verdiyi material əsasında qəzaya getməyin bir sıra "səbəb"lərini müəyyənləşdirmək mümkün olsa da, həmin "səbəb"lərin hamısı şübhəli - əsl səbəb isə ondan ibarətdir ki, müsəlman türklüyü özünün inkişaf, coğrafi genişlənmə, passivləşmə dövrünü yaşayır. Belə ki, Mərkəzi Asiyadan Qərbdə doğru axın edən, müsəlman dinini qəbul etmiş oğuz türkləri, xüsusilə XI əsrdən etibarən, Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda möhkəmlənirlər. Bundan sonra isə onların Kiçik Asiya yarımadasının içərilərinə hərəkəti xüsusi ehtiyaca çevrilir. İslamın türklər-oğuzlar arasında daha geniş yayılması, kafirlər üzərinə yürüşün ideologiyasına çevrilməsi ilə həmin ehtiyac böyük bir mənəvi qüvvə alır və İslam bayrağı altına toplanmış səlcuqlar, sonra isə osmanlılar Bizansı diz çökdürürlər... Həmin tarixi hadisələr KDQ-nin ilk süjetlərini "redaktə" edir, yeni süjetlərin (xüsusilə qəzavatnamə formasında) yaranmasına səbəb olur. Haqqında söhbət gedən "redaktə" işi epos yazıya alınmadan (və üzü köçürülərkən) daha sistemli şəkildə aparılır. Beləliklə, KDQ eposu (və "Kitab") birinci növbədə islam dininin yayılması uğrunda mübarizə apararaq, yürüşlərə çıxan qazilərin eposuna (və "Kitab"ına) çevrilir ki, bu özünü yalnız əbidənin ideya-motivində deyil, bir sıra poetik-forma göstəricilərində də təsdiq edir. Və təsadüfi deyil ki, əksər bəylərin sonunda Dədə Qorqud gələrkən möhz "qazı oronlar başına nə goldiyn" söyləyir. xüsusi olaraq nozoro çarpdırır ki, onun danışdığı dastan möhz qazilər haqqındadır, o möhz qaziləri öyür... Eyni zamanda yeni dövr gəldiyi, "bög oronlar"ın yoxa çıxması, "fəni dünya"nın

Kömöç - isti küldə bişirilmiş çörək. Məs.: "Qara saçaq altında kömөcdən nə var?" (D-1057).

Mahmud Kaşqarlı "Diyan"ında, "Badai" Əl-füğü"də, cığatay ədəbiyyatında: kömөç - qoğal, kökө; isti küldə bişirilmiş çörək (bax: Rad., II, 1320; Bor., 227; DİS, 314).

Vaxtılı Ermonistan Meğri rayonunda yaşayan azərbaycanlıların dilində bu söz "kumac" şəkildə işlənirdi. Kumac - isti küldə bişirilən çörək. Məs.: - Nana, göylüm kumac istey, niyə kumac bişirməyən? (bax: ADL., 270).

Maraqlıdır ki, Səfəvilər dövründə və sonra türk dilinin təsiri kimi fars dilində "külo basdırılmış çörək" mənasında komac/kumac - sözü işlənmişdir (bax: Zərinözadə, 379). Hətta fars dilində "kömac" sözündən düzəlmiş "komacdan" sözü də işlənir. Komacdan - içində komac/kömөç bişirilən qazan (bax: Zərinözadə, 379).

Külük - cold, sürətli, iti gedən, qaçan (at). Məs.: "At ayağı külük, ozan dili çevik olur" (D-156).

V.V.Radlov: külük - çapar; cıdır atı, qaçağan at (bax: Rad., II, 1470, 1471).

Gözçü - gözətçi; casus. Məs.: "Gözçü gözlədi. Gördi kim, at Bəkilin, Bəkil üzərində degil..." (D-247).

Osmanlı-türk yazılı dil əbədələrində: Gözçü - cəsus, gözətçi (bax: TS, I, 330; TS, II, 461; TS, III, 318; TS, IV, 362).

Saqar - alnında qaşqası olan heyvan, tərək, ağ alnılı. Məs.: "Ay saqar qoç, mənim nərdən həlak olacağım bildin?" (D-228).

Osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: saqar - alnında uğursuzluq sayılan nişan və özündə bu nişanı tapan (bax: TS, I, 591).

V.V.Radlov: saqar - alnında qaşqası olan at, qaşqa at (bax: Rad., IV, 243).

Maraqlıdır ki, bu gün Azərbaycan dilinin Qazax dialektində ağ alnılı, göz mənasında "saqar" sözü işlənmişdir. Məs.: Saqar qoçu bəri goti (bax: ADL, 353).

Sağraq - piyalə, cam, kasa, qədəh; bədə. Məs.: "Boyi uzun Burla xatunını götürüb sağraq sürdürmək görək!" (D-515).

Bu qədim lüğət vahidi Qazi Bürhanəddin "Diyan"ında da müşahidə edilir. Məs.: Tolu sağraq içörüz, çünki xumaruz, necəlüm (44).

Ibn Mühənnə "Lügət"ində: sağrak - bardaq, qədəh (bax: AV, 58).

Əski türk mənbələrində: sağraq - piyalə, cam, kasa, qədəh; bədə (bax: Rad., IV, 275; Mal., 419; TS, I, 589; TS, III, 587; TS, IV, 651; Fəf., 258; Faz., II, 269; DİS, 481).

Sırça - çəçələ barmaq. Məs.: "Oğlum idigün andan biləyim, sırça parmağını qanatsun... gözümə sürəyim" (D-118).

V.V.Radlov: sırça - çəçələ barmaq (bax: Rad., IV, 649).

Tuğulqa//tuğulğa - döyüş zamanı cəngavərlərin başına geydiyi dəmir papaq, dəbilqə. Məs.: "Başındağı tuğulğanı nə ögörsin, torə kafir?" (D-412).

Osmanlı-türk yazılı dil nümunələrində: tuğulğa - dəmir papaq, dəbilqə (bax: TS, I, 710).

V.V.Radlov: tuğulğa//tuğulğa - dəmir papaq, dəbilqə (bax: Rad., III, 1432, 1434).

Çilbor - yuyon. Məs.: "...atının çilborını biləginə bağladı, yatdı-uyadı" (D-263).

Osmanlı-türk ədəbiyyatında: çilbir//çilbir//çilpir - yuyon (bax: TS, II, 230).

V.V.Radlov: çilbir - uzun kondır; yuyon; qadınların boğazının altından bağladığı gümüş zəncir (bax: Rad., IV, 2088).

Cilasın//eilasun - qollu-budaqlı, boylu-buxunlu qəhrəman, dağ cüssəli igid, qüvvətli, qüdrətli qəhrəman; igid, cəsur, dəliqanlı. Məs.: "...mənim ərliqimi, bəhədlirliqimi, eilasunliqimi, yigitliqimi Ruma, Şama gedə çavtana derdi" (D-1557).

Osmanlı-türk yazılı dil əbədələrində: eilasın//eilasun//calasun - boylu buxunlu qəhrəman, dağcüssəli igid, qüvvətli, qüdrətli qəhrəman, igid, cəsur, dəliqanlı (bax: TS, I, 137; TS, III, 130; TS, IV, 141).

Şülən - böyük ziyafət, toy, məclis, geniş kütlə üçün açılmış süfrə; mərasim. Məs.: "Ağam Beyrəğin şüləniydi, Ağam Beyrək gedəli şüləninə yoç" (D-104).

Bu qədim lüğət vahidində Aşıq Ələsgərin dilində də rast gəlik. Məs.: Erkek kəşib ağır məclis qururdu. Şülən cəkilirdi malların, dağlar! Şah Abbas şüləni məclis düzəldi; On beş gün şülən çəkildi. İşlədi aşbaz-xanası (33, 277).

Osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: şölen - böyük ziyafət (bax: TS, I, 667; IV, 726).

V.V.Radlov: şölen - geniş kütlə üçün hazırlanmış yemək; şölanç - aşpaz (bax: Rad., IV, 1037).

Şülən vermək - böyük ziyafət vermək. Məs.: "Ağca yüzlü oğlma ağca qoyun şülən verdi" (D-252).

Şülən yeməyi - Toyda və ziyafətdə verilən yemək. Məs.: "Beyrək şülən yeməginün üzərinə gəldi" (D-111).

Ədəbiyyat. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 1964. (ADL)

Aşıq Ələsgər. B., 1963. (AƏ)

И.А.Батманов. Язык сниссеевских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959. (Бат)

М.Şirəliyev. Bakı dialekti. B., 1957. (Bİ)

А.К.Боровков. "Бадай ал-дугат". Словарь Тали имани Гератского. М., 1961. (Бадан'ял-лицьят)

Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1869. (Буд)

А.Вəliyev. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar: Göyçay keçid şivələrinin leksikası. ADU-nun nəşriyyatı. B., 1960. (Vəliyev)

Ш.В.Габескирия. Лексика произведений Юнуса Эмре. Тбилиси, 1983. (Габес)

Qazi Bürhanəddin. Diyan. B., 1988. (QB)

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. B., 1967. (QQDŞ)

Dəstan-i Ahmet Harami. İst., 1946. (Dəh.)

Древнетюркский словарь. Л., 1969. (ДТС)

Е.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. dok.diss. B., 1990. (Əzizov)

Г.Г.Заринезадə. Азербайджанские слова в персидском языке (период Сефевидов). Б., 1962. (Zərinəzadə)

Qəhrəmanov C., Ş.Xəlilov, Mustafa Zərir, Yusif və Züleyxa. B., 1991. (ZYZ)

Mustafa Zərir. Yüz hədis. Tərcümə sözlüğü. s.III. Ankara, 1954. (ZYH)

Mustafa Zərir. Siyeri-Zərir. Tərcümə sözlüğü. s.IV. Ankara, 1957. (ZSZ)

Zahidi A.L. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. B., 1977. (Zahidi)

"Lügət" - Əbullah Battal. İbnü-Mühənnə lüğəti. İst., 1934. (İbn Mühənnə)

Əbri Xacə ibn Adil. İxtiyarət-i-qəvaidi-külliyyə. Rəi. B-264. (İQK)

İsmail Həkimət Ertaylan. Varka və Gülşah. İst., 1945. (YVG)

Kitabi Dədə Qorqud. B., 1988. (KDQ)

Koroğlu (tortib edən M.Təhməsin). B., 1975. (KO)

Korkük folklor antologiyası. B., 1987. (KFA)

С.Е.Малов. Памятник древнетюркской письменности. М.-Л., 1951. (Мал.)

Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. B., 1991. (Məmməd Əmin)

Н.Х.Мамедов. Значение данных тальшского языка в изучении истории азербайджанского языка до письменного периода. "Советская тюркология". Б., 1984. 6. (Мамедов)

Devonu - lüğəti türk (indeks-lüğət). Toşkənt, 1967. (MK)

İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (tortib edən H.Araslı). B., 1973. (Nəsimi)

Э.Н.Назкий. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. М., 1979. (Нəч.)

Oğuznamə (çəra hazırlayan S.Əlizadə). B., 1987. (ON)

Dədəm Korkudun Kitabı. Hazırlayan Orhan Şaik Gökyay. İst., 1973. (OŞ)

В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1888-1911. (Rad)

Ə.Ş.Sadıxov. XVI əsr Azərbaycan yazılı əbədəsi "Şeyx Səfi" tərkibinin dili (leksika). Nam. diss. B., 1972. (Sadıxov)

Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. B., 1991. (SYZ)

А.К.Боровков. Лексика среднеазиатского тюркского XII-XIII вв. М., 1963. (Тяф.)

Tərcümə sözlüğü. s.I. İst., 1943; s.II. İst., 1945; s.III. Ankara, 1954; s.IV. Ankara, 1957. (TS)

Э.Фəзизов. Староузбекский язык (Хорезмский памятник XIV в.). т.1. Ташкент 1966; т.II. 1971. (Фəз.)

Doktor Cavad Heyət. "Xəmsə"də türkə sözlər (II nöqəfə) "Ədəbiyyat" qəzeti, 9 avqust, 1991, № 32. (Cavad Heyət)

Hüseyn Nişatı. Şühədanamə. RƏİ, m.259. (ŞN)

Şəhəddin Xəlilov

QƏFLƏT QOCA - Şir Şəmsəddinin atası. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da adı çəkilir.

QƏFLƏT QOCA OĞLI ŞİR ŞƏMSƏDDİN - Oğuz igidi."Dəstursuzca Bayındır xanın yağışın basan, altmış bin kafirə qan qusduran ağ-boz atının yelisi üzərində qar durduran" - kimi xarakterizə olunur. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"un iştirakçısıdır.

QOZA - Dini mübarizə, İslamı qorumaq, yaxud kafirlər arasında yaymaq uğrunda aparılan silahlı mübarizə. Həmin mübarizələrdə türklər, xüsusilə oğuz türkləri fəallıq göstərmişlər ki, bu da öz əksini KDQ-də tapmışdır. KDQ qozadan, qazılardan o qədər geniş danışır ki, onu müəyyən mənada qozavatanamələr sırasına daxil etmək lazımdır.

Eposda qozaya, yaxud aqma//axına getməyin aşağıdakı formalarından bəhs edilir:

1. xüsusi (konkret) bir səbəb olmadan, hansısa daxili ruhi-mənəvi ehtiyac nəticəsində dərtilib-yığılıb kafir üzərinə yerimək;

2. bir yerdə "oturmaq"dan yorulub "vermədən qalmaq", kafir sərhədinə ona getmək, kafirlərin gəzlə başqalarını müqabilində onları özib məhv etmək;

3. əsir düşmüş oğuz igidini qurtarmaq üçün kafir qalasına yürüş edib "din düşməni"ni darmadağın etmək.

Axına getmək, qoza etmək ehtiyacı oğuz cəmiyyətində o səviyyəyə çatır ki, eposun qəhrəmanlarından biri - Qanturalı babasından ona belə bir qız olmasını istəyir: "... Mən yerimdən durmadan ol durmuş ola... mən qanlı kafir elinə varmıdan ol varmış ola, mənə baş gətirmiş ola".

Məsələ onda deyil ki, kafir üzərində yürüşdə, axında, yaxud qozada oğuz qadınları da iştirak edirlər; lakin məsələ burasındadır ki, əsas işi, demək olar ki, kafirlərə vuruşmaqdan, İslam dinini yaymaqdan ibarət olan (burada səhbət, təbii ki, bir dövrədən, eposxandan gedir) bir cəmiyyətdə qadın "eicə-bacə türkman qızı"ndan ibarət ola bilməz.

KDQ-nin verdiyi material əsasında qozaya getməyin bir sıra "səbəb"lərinə müəyyənlaşdırmaq mümkün olsa da, həmin "səbəb"lərin hamısı şortdır - əsl səbəb isə ondan ibarətdir ki, müsəlman türklüyü özünün inkişaf, coğrafi genişlənmə, passionarlıq dövrünü yaşayır. Belə ki, Mərkəzi Asiyadan Qərbdə doğru axın edən, müsəlman dinini qəbul etmiş oğuz türkləri, xüsusilə XI əsrdən etibarən, Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda möhkəmlənirlər. Bundan sonra isə onların Kiçik Asiya yarımadasının içərilərinə hərəkəti xüsusi ehtiyaca çevrilir. İslamın türklər-oğuzlar arasında daha geniş yayılması, kafirlər üzərinə yürüşün ideologiyasına çevrilməsi ilə həmin ehtiyac böyük bir mədəni qüvvə alır və İslam bayrağı altına toplanmış səlcuqlar, sonra isə osmanlılar Bizansı diz çökdürürlər... Həmin tarixi hadisələr KDQ-nin ilk süjətlərini "redaktə" edir, yeni süjətlərin (xüsusilə qozavatanamə formasında) yaranmasına səbəb olur. Haqqında səhbət gedən "redaktə" işi epos yazıya alınmadan (və üzə köçürülərkən) daha sistemli şəkildə aparılır. Beləliklə, KDQ eposu (və "Kitab") birinci növbədə İslam dininin yayılması uğrunda mübarizə apararı, yürüşlərə çıxan qazilərin eposuna (və "Kitab"ına) çevrilir ki, bu özünü yalnız əbədinin ideya-məzmununda deyil, bir sıra poetik-forma göstəricilərində də təsdiq edir. Və təsadüfi deyil ki, əksər bəylərin sonunda Dədə Qorqud gələrkən məhz "qızı oronlar başına nə goldiyn" söyləyir. xüsusi olaraq nozoro çarpdırır ki, onun danışdığı dastan məhz qazilər haqqındadır, o məhz qaziləri öyür... Eyni zamanda yeni dövr goldiyi, "bög oronlar"ın yoxa çıxması, "fəni dünya"nın

qazısız qalması ("fani dünya kimə qaldı?!") barədə nisgilli söhbət gedir.

Eposu yazıya alan, "Kitab"ın üzünü köçürən kitabın onun idyemasını dərindən başa düşdüklerine görə, abidəni möhz qəzavətnamə formasına salmağa çalışmış, XIII-XVI əsrlərdə "Kitab" islamın dini-fəlsəfi ehkamları ilə yüklənmiş, övvəlki əsrlərin sadələh dünyagörüşü son orta əsrlərin polemik mühakimələri ilə ağırlaşdırılmamışdır.

KDQ-də qazilərin həyatı kifayət qədər obyektiv təsvir edilir - onlar heç də həmişə qalib gəlmirlər, bəzən məğlub olurlar, əsir düşürlər, şəhid verirlər. Bununla belə, dövr, zaman, ümumiyyətlə, qazilərin xeyrinə işləyir, KDQ qazi həyatı, qazi şəxsiyyəti, qazi xarakteri barədə mükəmməl təsəvvür yaradır. Məsələn, Qazan xan uzaq-uzaq səfərlərə gedib sıldırım qayalar üzərində tikilmiş kafir qalalarını almış, kilsələri yaxıb yerinə məscid yapdırmış, dinsizi dinə gətirmişdir. Ona müqavimət göstərən kafirlər amansızcasına cəzalandırılmış, qızını-gəlmini əsir almış, kafir ellərində at oynatmışdır. Düşmənin hədiyyəsinə, ona təklif edilən qadına, pula-qızıla, rüsvətə aldanmamış, kafiri adam saymamışdır... Və bütün bunlarla yanaşı, heç zaman özünü öyməmiş, bunu elədim, onu elədim - deməmişdir. Kafirlər əsir düşmüş oğuz igidlərinə - qazilərə cəza versələr də, onları, demək olar ki, öldürməmişlər. Adətən, igidi ona görə əsir saxlayırlar ki, öz yerinə (Oğuz) qayıdıb yeni qüvvə ilə qəzaya, aqına gəlməsin.

Ədəbiyyat.

Y.H.Səfərov. Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığı, B., 1998; N.Cəfərov. "Kitabi - Dədə Qorqud"da islama keçidin poetikası, B., 1999.

Nizami Cəfərov

QILBAŞ - Qazan xanın adamlarından biri. "İç Oğuz Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy"da Qazanın dayısı Aruzun evinə aralarındaki düşmənçiliyi ayırd etmək üçün göndərilən şəxs.

"QILCIMA TOĞRANAYIN" - KDQ-də Oğuzların müqəddəs andı. "Beyrək and içdi: "Qilcima toğranayın! Oxuma sancılayın! Yer kibi kərtləyin, topraq kibi savrılayın!..." (D-98); "Oğuz yigidinin öykəni qapardı, qilcimin çıxardı, yeri çaldı-kərttdi. Ayıtdı kim, yer kibi kərtləyin, topraq kibi savrılayın, qilcima toğranayın, oxuma sancılayın!..." (D-190).

"Qilcima toğranayın" ifadəsinə aydınlıq gətirə bilmək baxımından M.Kaşqarlı divanındakı: "Qırğız, Yabaqu, Qırçaq və eləcə də başqa boyların adamların and içdikləri zaman qilcimi çıxarıb önə qoyar: "Sözündə durmasan qilcimi qanına bulansın" - deyərlər" sözləri də xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

KDQ boylarında Oğuz alp-igidləri sadəgü demrənli oxla doldurub, ağ tozlu qatı yayı ələ alanda, altın eida, altıpörli gürzəyə yaraqlanıb düşmən üstünə gedəndə qara poladüz qilcimi də götürür və daha çox ona güvənirdilər, birinə alqış deyəndə "çalışında qara poladüz qilcimi kütəlməsin", and içən zaman "qilcima toğranayın" deyərdilər. Qara poladüz qilcimin altından keçən günahkarın suçu bağışlanardı.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Cəlilov F. Qilcimi kultu, "Gənclik" j., № 11, 1989.

Kaşqarlı M. Divanü lüqat-it türk. c. I., Ankara, 1992.

Cəlil Bəydili

QILICDURDUYEV ABA QILICDURDU OĞLU (1933, Türkmənistan)-folklorşünas, fil.e. n.

"Mahtımqulunun estetik görüşləri və indiki zaman" mövzusunda namizəlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

KDQ ilə bağlı kitab və məqalələri vardır.

Əsərləri:

Qorqud Ata. Aşqabad, 1990.

Mədəni mirasın öyrənilməsi. "Türkmənistan kommunisti" jurn., Aşqabad, 1988.

Qorqud Ata. Türkmənistan sovet ensiklopediyası, cild 2, 1979.

Qəhrəmanlıqla yoxsulan əsər. "Sovet Türkmənistanı" qəz., Aşqabad, 1989.

Qorqud Ata eposu. "Oktyabrın yalqını" qəz., Aşqabad, 7. VII.1988.

Qorqud Ata eposu. "Zəhmət ayal" jurn., Aşqabad, 1987.

Əxlaqımızın qədim kökləri. "Ədəbiyyat və sənət" həftəliyi, Aşqabad, 1955.

QILINC - Oğuz igidlərinin ən çox işlətdikləri silahlardan biri. Türklərdə qilinc digər xalqların qilincindən fərqli olaraq sivri-qövsvəri idi. Belə qilincin sınıma ehtimalı az, kəsərliyi yüksək olurdu. İgiddə alqış, qarğıış, xeyir-dua qilinc və oxla bağlıdır: "... qilcime doğranayım, oxuma sancılayım". (D-260¹¹); "Çalışanda qara polat uz qilcimi gödəlməsin" (D-35⁶).

KDQ-də qilincin bir çox növləri və keyfiyyətləri verilmişdir: "yüzi dönməz qilic" (D-277⁷); "çalub-kəsər uz qilic" (D-4⁵); "qara polad uz qilic" (D-3¹⁰, 13¹¹, 35⁹, 41, 49¹, 63¹⁰, 66⁴, 129⁷, 148, 154⁸, 128⁹ və s.). Döyüşə can atan döyüşçü qilincinin qımına sığmadığını söyləyir: "Qara polat uz qilcimi qımın doğrar" (D-248⁹), əhdinə çatmaq üçün nəfsini qilincə önləyir: "Oğlan qilcimi çıxardı. Qızla kəndü arasına biraqdı" (D-260⁸), xəyanəti bağışlamaq üçün suçunu qilincinin altından keçirir: "Yalançıq gördü kim, yanar, sazdan çıxdı. Beyrəgin ayağına düşdi. Qilci altından keçdi. Beyrək dəxi suçundan keçdi" (D-119⁹).

"Qara polat uz qilic" daha çox yayılmışdır. Bu, poladdan düzəldilmiş böyük və rahat qilinc deməkdir.

QIMIZ - At südündən hazırlanan əsl türk içkisi. KDQ boylarının dilində bir neçə dəfə işlənmişdir: "Dəpə kibi ot yığdım, göl kibi qımız sağırdım" (D-24).

Türklərdən və türklərin buyruğu altında olan millətlərdən başqa dünyanın heç bir yerində qımızdan içəcək kimi istifadə olunmamışdır. Möhz buna görə də V.Eberxardt yazır ki, "qımız içilən sahələrdə türklər yaşamışlar" deyə bilər.

"Manas" dastanında ölüm yatağında ikən Xan Köketey xalqına elədiyi vəsiyyətdə: "Elim, günüm. Gözlərim yumulan zaman vücudumu qımızla yuyun" - deyir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı, İst., 1973.

Cəlil Bəydili

QIN - qilincin qıbtı. Qın dərindən və ya ağacdan düzəldilirdi. Qilincin qında olması asılılıq, qınsız qilinc isə istiqlal rəmzi idi.

QIRÇAQ - KDQ-də etnos kimi işlənmişdir. Şöbəyəli vədisində (Artik rayonu) kənd adı olmuşdur. Kənd makro arealda işlənən Qırçaq düzəndir. Həmin kənddə Qırçaq məbədi də var. 1878 ildə rus kəzəkləri Azərbaycan türklərini kənddən çıxarmış, 1880 ildə ora erməniləri yerləşdirmişlər. Kəndin adı qədim türk etnosunu xatırladır.

O.Süleymanov qırçaq etnoniminin ikibiqçaq/ikibiqçaq danığasından törəndiyini yazır.

Ədəbiyyat.

Секоян В. Марик Н. Ожерелье Арагача. Ереван, 1987, с.34.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Oljas Süleymanov. Az i Ya. B., 1992.

QIRÇAQ MƏLİK - Oğuzlara düşmən olan kafir. Bu ad KDQ-də iki dəfə, "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da və "Qazan bög oğlu Uruz bögin tutsaq öldüğü boy"da işlənir. Qaraqunə oğlu Qara Budağın dilində "dəmür yaylı Qırçaq Məlik" şəklində təsvir edilir.

QIRIM - təkətök döyüşdə rəqib. Düşmən qoşunu ilə üz-üzə dayanarkən iki rəqib sərkdə bütün döyüş alətlərindən istifadə etməklə vuruşur. Bu, döyüşün sonrakı gedişini həll edən ən başlıca andır. Məğlub sərkdənin döyüşçüləri ruhdan düşür, savaşı meydanında başsız qalır, belə döyüşü udmaq da asanlaşır. Qırma qalib gəlmək böyük sevincə səbəb olurdu: "Oğlan babasına mustəci göndərdi, "qırımın aldım", - dedi" (D-252⁸). Sərkdələr düşməni ruhdan salmaq üçün qırım tələb edirdilər: "Qazan at meydana sürdü, qırım dilədi" (D-286³). Qırmandan sonra qoşunlar döyüşə başlayır. KDQ-də "qırım" və "savaşı" sözləri ilə yanaşı "qırış" da işlənmişdir: "Qırış günü öndin dəpə alpimiz - Salur Qazan" (D-269⁷); "Qarğı dalı süğülər ilə qırışdılar..." (D-250¹³).

QISIRCA YENGƏ - Banıçəyinin dayısı. "Qam Bəronin oğlu Banıstı Beyrək boyı"nda iştirak edir.

QIYAN GÜCİ, QABANGÜCİ - Qaraca Çobanın qardaşı. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da kafirlərlə vuruşda şəhid olan igid.

QIYAN SELCÜK - Daş Oğuz boyu. Aruzun oğlu, Basatın böyük qardaşı. "Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy"da Dəpəgözlə vuruşda həlak olur.

QIYAN SELCÜK OĞLI DƏLİ DONDAR - Oğuz boyu. "Dəmir qapı Dərvənddəki dəmür qapıyı dəpəb alan, altmış tutam ala göndərinin ucunda ör böğürdən, Qazan kimi pahləvən bir savaşıda üç kərə atından yıqan", Aruzun nəvəsi, dəmir qapı Dərvənd boyu, Qıyan Səlcüğün oğlu. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da adı çəkilir.

QIZILQOÇ, QIZILKOC - Ağbada kənd və bölgə adı olmuşdur. 1878 ildəki müharibələrdə rus kəzəkləri Azərbaycan türklərini kənddən çıxarmışlar.

Oykonimin tərkibindəki qoç//koç/koş bir çox türk ellərində köç (bir topluluq, oba) mənasını bildirmişdir. KDQ-də həmin leksik vahid at növü (qaraqoç-qaraqoç atları), həm də toponimi (Qaraqoçda) kimi işlənmişdir. Östörəkə də Koç//Koş adlı azərbaycanlı kəndi vardır.

Ədəbiyyat.

Мурзаев З. Словарь народных географических терминов. М., 1984, с.298.

"QİSƏSÜE-ƏNBIYA" - Nəsirəddin Rəbğüzinin əsəri. Ümumtürk abidələri icarısında özünəməxsus bir yer tutur. Əsər h.710/m.1311 ildə yazılmışdır. QƏ Quranda adı çəkilən peyğəmbərlər haqqında geniş məzmunlu bədii nəsr əsəridir. Əsərin dilində həm uyğur, həm kərlük, həm oğuz, həm də qırçaq qruplarına aid edilən dil xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Ancaq əsərin dili əsas leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə M.Kaşqarlı təsnifindəki xaqaniyyə türkesinə daha yaxındır. Oğuz qrupu xüsusiyyətləri də diqqətə çəkməli bir səviyyədədir. Bu baxımdan KDQ dastanları ilə aparılan müqayisələr onaya maraqlı noticələr çıxarır.

QƏ xaqaniyyə türkesini, KDQ Oğuz dilini təmsil edən bildiyi üçün müqayisələr də bu istiqamətdə aparılarsa, əldə edilən noticələr ümumi bir vəziyyəti əks etdirir.

KDQ və QƏ ümumtürk dil bazası ilə bir-birinə çox yaxındır. QƏ türk dillərində nəsrə yazılmış ilk abidələrdən biri kimi həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyat xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir. Əsərin dil və üslubunda türk folklor ənənələri, dastançılıq, nəgələliq elementləri özünü açıq-aydın bir şəkildə göstərir ki, bunu KDQ-də olan daxili bağ hesab etmək mümkündür.

QƏ əsərində müəllif hər qissəni başlayarkən əvvəlcə epitetlərlə həmin şəxs haqqında ümumi məlumat verir. Bu epitetlər (bədii təyinlər) verilmə tərzinə görə bir növ KDQ qəhrəmanlarının təsvirinə bənzəyir. KDQ-dəki bədii təyinlər daha çox qəhrəmanlıq salnamələri ilə bağlıdır, QƏ qəhrəmanları daha çox "Quran"da adları ilə əlaqədar olan ayələrlə təqdim edilir və bu təqdim, eyni zamanda, qissənin qısa məzmunu təsiri bağışlayır.

Nəsrə mətnin əvəzlənməsi şəklində olan türk epos ənənəsini həm KDQ-də, həm də QƏ-də görmək mümkündür.

Leksik baxımdan hər iki abidədə olan zənginlik müqayisə zamanı daha aydın şəkildə özünü göstərir. KDQ dastanlarında bir qisim sözlər vardır ki, müasir ədəbi dilimizdə işlənməyənlər və, ədəbi dil tariximiz boyunca fəal olmuşdur. Həmin sözlərə QƏ əsərində də rast gəlmək mümkündür: uçağ (cənnət - QƏ-24a, 25a...; D-35), öksüz (yetim-QƏ-93a; D-111), qıtlı (mübarək, xeyirli-QƏ-98b; D-54), əsrük (sərxoş-QƏ-129a; D-80), sunmaq (vermək, təqdim etmək -QƏ-3a; D-89), tanuq (şahid-QƏ-23a; D-83) qulavuz (bələdçi-QƏ-145a; D-117), görklü (görkəmli, gözəl-QƏ-106b; D-56), çəri (ordu, qoşun-QƏ, 20b; D-119), qırımaq (vurmaq-QƏ,16b; D-64) və s. kimi onlarla söz bu qəbildəndir. KDQ dastanlarının dilində ehtə sözlər də vardır ki, sonrakı ədəbi dil tarixi abidələrimizdə onlara çox az rast gəlirik. Həmin sözlərin QƏ-də də işlənməsi türk ədəbi dil ənənəsi ilə bağlı ola bilər. Yunuş (elçi-QƏ-97b; D-80), arquru (çarpaz, ayri, köndələn

QO-94a; KDQ 74), qatın (başlıq-QO 7a; D-85), balqımaq (parlamaq, borq vurmaq-QO-151b; D-95), yazmaq (yanılmaq, çaşmaq-QO-25b; D-70), odük (ayaqqabı, çökme-QO-112b; D-101), us (huş, ağır-QO-77a; D-49), talbinmaq (çırpınmaq-QO-15b; D-44,48), tünlük (baca, pncoro-QO-99a; D-43) və s. kimi onlarla kolmo vardır ki, abidələrin hər ikisində işlənməklə onların dil yaxınlığını sübut edir. Bəzən bu sözlərdə fonetik fərqlər (məs: utluğ-udlu, yığac-ağac, qazğu-qayğu, özər-oyor, mon-bon, barmaq-varmaq, sasiğ-sası, çorik-çeri, tovoy-dovo və s.) özünü göstərir ki, bu da çox təbii və Oğuz dilinin xüsusiyyətləri kimi M.Kaşğarlı tərəfindən dialekt qanunauyğunluğu şəklində şərh edilmişdir.

Sabit söz birləşmələri və ifadələrin işlənməsində də maraqlı bənzərliklər diqqəti cəlb edir. KDQ dastanlarında belə bir ifadə vardır: "gög ıraq, yer qatı" (Bökil yuqarı baqıtı, "gög ıraq, yer qatı" - dedi. D-219). Çarəsizlik, olaeırsızlıq ifadə edən bu birləşməyə QO-da Yusif peyğəmbərlə bağlı qıssədə eynilə rast gəlirik: Qopıtı, yuqarı baqıtı, gög yıraq; qoyı baqıtı, yer qatıtı; bir ah urdı. QO-179). Yüz suyu (abır, həya-QO-7b; D-67), ton-tuş (tay-tuş, səviyyəyə bərabər-QO-64a; D-60), el-gün (el-oba, xalq-QO-11a; D-105), xatun kimi (qadın - QO-33b; D-99), qıvanmaq, küvənmək (fəxr etmək, qürur duymaq - QO-108a; D-37) kimi ifadələrə də abidələrin hər ikisində rastlanılır.

Abidələrin dilini gözəlşdirən, poetik baxımdan zənginləşdirən paralellizmlər bəzən ortaq olaraq işlənməsi ilə diqqəti cəlb edir:

"Yarlıg keldi: sendin oqımaq, məndin eşitürmək" (QO-172b).

"Yigidim, üzörinə yağı gəldi, oymaımaq bəndən, savşuban hünər göstərmək səndən, - dedi" (D-91).

"Sizli-bizli or ayğılıq görəkmiş" (QO-117b).

"Sağlı-sollı kafəri xub tağıtdı" (D-1335).

"Üç gün dünli-günli yortdı" (D-263).

Maraqlıdır ki, bu tip ifadələr danışmaq dilimizdə həzirdə işlənməkdədir. Qrammatik baxımdan da diqqət çəkən cəhətlər vardır.

Müqayisə bir daha göstərir ki, KDQ-ni qədim türk kökündən ayırmaq bir dil zəminində tədqiq etmək doğru deyildir: o ümumi kontekstdə, Orxon-Yenisey, "Divanı-lügət-it-türk", "Kutadqu bilik", "Qisəsül-ənbiya" kimi dəyərli mənbələrlə, ümumtürk abidələri ilə bağlı öyrənilməlidir. Əks təqdirdə, oradakı bir çox sözlərin, ifadələrin, qrammatik formaların izahı natamam olar. KDQ ilə müqayisə QO əsərinin söz xəzinəsindəki bir sıra kolmələrin mövqeyini müəyyənləşdirməkdə çox böyük əhəmiyyət daşımaqdadır.

Nailə Hacıyeva

QIYAMƏT - bax. axır zaman.

QONBUR - Gürcüstanda azərbaycanlılar yaşayan kənd. Qonbur yaylası, soyuq Qonbur dağı (gürcüca sivi Qonbur) dəniz səviyyəsindən 2506 km yüksəkdə, 120 km-ə qədər uzanan dağ silsiləsi.

QONUR QOCA SARI ÇOBAN - Aruzun çobanı, "Oğuzun başına zaval gətirən" Topogözün atası. "Basat Dopogözi öldürdüğü boy"da adı çəkilir.

QOPUZ - əski türk milli çalğı aləti. Qopuz hələ hazırda qırğızların, altayların arasında yaşamaqdadır. Tarixi və etnoqrafik məlumatlara görə, türk xalq söyləyicilərinin, əsasən, qəhrəmanlıq nəğmələri, dastanları ilə edərək istifadə etdikləri başlıca simli musiqi aləti olub kütləvi şənliklərdə, toy-düynələrdə çalmırdı. Qopuz haqqında ilk məlumata uyğun Koço dövlətinə elçi göndərilmiş Vanyen-Tenin (982 il) kitabında rast gəlirik. Ona görə uyğurların mahni oxuyarkən çaldıqları əsas musiqi aləti qopuzdur.

Mahmud Kaşqarlı qopuzu udə bənzər çalğı aləti kimi təqdim edir. Əldə olan bilgilərə əsasən ozanların, baxışların, akınların, kəyçilərin, esənçilərin istifadə etdikləri qopuzun müxtəlif növləri olduğu aydınlaşır. Tarixən ozan çalğı aləti kimi məşhurlaşan qopuzun yaradıcısı da mifoloji rəvayətlərdə Dədə Qorqud hesab edilir. Rəvayətə görə, qopuzun və ozanların hamısı olan Dədə Qorqud uzun müddət bu çalğı alətini yarada bilmir. Bir dəfə o, təsadüfən meşədə şeytanlardan necə qopuz düzəltmək lazım olduğunu eşidir. Sonradan bütün ozanların çalğı alətinə çevrilən qopuz, əsasən, iki növə ayrılır: 1) qopuzi-ozan, 2) qopuzi-rumi.

Qopuzi-ozan uzun çanaqlı və üç tellidir. KDQ-də qolça (yəni qol uzunluğunda kəsəsi olan çalğı aləti) qopuz məhz qopuzi-ozandır. "Qolça qopuz götürüb el-dən-elə, bəgdən-bəgə ozan gəzər" (D-5¹¹). KDQ-də bu qopuz daha çox Dədə Qorqud qopuzi adlanır və sakral statusdadır. Oğuz igidləri hətta düşmənin əlinə qopuz gördükdə belə onu öldürmürlər. "Uşun qoca oğlu Səgrək boyı"nda deyilir: "Oğlan sormərdi uru turdı. Qılıncının balçağına yabışdı kim, bunı çırpa, gördi kim, əlinə qopuz var. Aydır: "Mərə kafər, Dədəm Qorqud qopuzu hörmətinə çalmadımı". (D-268¹) KDQ-də qopuzun ozanla, daha konkret olaraq Dədə Qorqudla assosiasiya edilməsi, onun ozan hadisəsi olduğunu təsdiqləyir.

Qopuzi-rumi udə oxşar olub, beş tellidir. Bu Kaşqarlı lüğətində təsvir olunan Orta Asiya qopuzunun eynidir.

Qopuzi-ozana XV yüzilliyin musiqi kitabı "Zübdətül-ədvar"a görə, sadəcə "ozan" deyilməmiş. Eyni məlumat XVI yüzilliyin Şeybani xanədanında yaşamış Hafiz Əli Dərviş Cənginin "Tühfətüs-sürur" adlı məşhur musiqi risaləsində də təkrarlanır. Müəllifə görə, qopuz oğuzların yanlarında gözəlidləri və çala bilməyənləri yad hesab edib aralarından qovduqları "ozan" çalğı alətindən törəmişdir. Burada qopuzla ozan eyniləşdirilmir, birinin o birindən törəməsi bildirilir.

Qopuz quyruq, çanaq, qol və başdan ibarətdir. Əski çağlardan üzü bəri qopuzun teli at quyruğundan alınmış qıldan hazırlanırdı. Qopuz, əsasən, yay adlanan kəməkcəli alətlə çalınırdı. O, kəməncəyə oxşar olub, dizin üstünə qoyularaq çalınırdı. Ancaq bütün qopuz növlərinin indiki kəməncəyə bənzərliyi söyləmək çətindir.

Yaylı qopuz daha çox altay, xakas, uyğur və şorlarda yayılmışdı. Bu gün də adları çəkilən türk tayfalarının istifadə etdikləri alət əski təsvirlərdəki kimidir. Bu qopuz kamana oxşayır, üçbucaq şəklində olub, nisbətən kiçikdir. Tuva qopuzu "qıl qopuz" adlanır. Qıl qopuzu dördkəneli olub, həm oğuz, həm də altay,

xakas, uyğur qopuzlarından fərqlənir. "Manas" dastanında adı çəkilən "gümüş dilli qopuz" ifadəsi görünür. qırğızlar arasında geniş yayılan və qismən də qazaxlarda rast gəlinən və Ç.Volixanovun "kobzi" adlandırıldığı musiqi alətidir. Qazax akınlarının bu musiqi aləti də şamanların çalğısına bənzərliyindən Ç.Volixanov Qorqudu şamanların ustası adlandırır.

Qopuz haqqında geniş məlumat verən çin və uyğur qaynaqlarına görə, bu çalğı aləti iki cürdür: 1) çanağı ilə qolu bir olan və çanağının üstünə dəri çəkilən qopuz. 2) Çanağının iki tərəfinə ilan dərisi çəkilmiş və at qılından teli olan tambura bənzər qopuz. B.Ögölün kitabından qopuzun hansı növünün hansı türk xalqları arasında yayıldığını öyrənmək mümkün olmasa da, onun müxtəlif növləri haqqında geniş məlumat almaq olar. Məs: bu qopuzlardan cingildəyən qopuz, bül-bül sosli bueo qopuz, dastançılara məxsus "dastan qopuzu", üçtelli ayğır kimi kişniyən qopuz növlərini öyrənmək olar.

Türk xalqlarının əksəriyyətində simli olan (əsasən at qılından) bu alət kərim tatarlarında ağızda çalınır və "qobzi" adlanır. Bu isə qopuzun həm növ müxtəlliliyini göstərir, həm də "ümumən musiqi alətinə qopuz deyilirdi" fikrini irəli sürməyə əsas verir. Digər tərəfdən, kərim tatarları barmaqla və ağızda çalınan musiqi alətinə də qopuz deyirlər.

Araşdırıcıların fikrinə görə, qopuz bu və ya digər şəkildə türklərin təsirinə məruz qalmış, yaxud uzun müddət türk dövlətləri tərkibində yaşamış başqa xalqlara da keçmişdir. Məs: qopuzun oxşar şəklində biz mənqəllərdə, macarlarda, finlərdə, almanlarda, çexlərdə, litvalılarda, yuqoslavlarda, polyaklarda, ruslarda, ukraynalılarda, bolqarlarda, gürcülərdə və b. xalqlarda da rast gəlirik.

Çoxnövlü qopuz əski çağlarda ritual sosiyyəli olmuşdur. Ç.Volixanova görə, Dədə Qorqud qopuzundan şamanlar da ritual vaxtı çalğı aləti kimi istifadə edirdilər. Etnoqrafik materiallarla hələ ki, təsdiqlənməyən bu məlumat şaman əfsanələrində müalicə etmək məqsədilə də istifadə edilmişdir. Altay, qırğız, xakas qopuzçularının bu çalğı alətinin köməyi ilə xəstələri sağaltması V.Radlovun, V.Viktoroviçin və b. əsərlərindən məlumdur. Dədə Qorqudla bağlı rəvayətlərdə ölümün belə qopuzdan qorxaraq Qorquda yaxınlaşa bilməməsi qeyd olunur. Qopuz səsmin cəzəkarlığı, müqəddəsliyi eşidildikdə ölüm Dədə Qorqudan kənardadır. Qopuz susanda ölümü Dədə Qorqudan canını ala bilər. Başqa bir rəvayətə görə isə qopuzun Dədə Qorqudun qəbrini üstündə indirdi və xor-xud deyə yanıqlı səs çıxartması söylənilir. Bütün bunlar qopuzun xalq arasında sakrallaşdığına sübutdur.

Qopuzdan X əsrdən başlayaraq günümüzdə qədər müxtəlif əsərlərdə danışılmışdır. Musiqi risalələrində və XVII-XIX yüzilliklərdə tərtib olunmuş lüğətlərdə verilən məlumatlardan başqa, ondan elmi şəkildə Ç.Volixanov, V.Radlov, V.Bartold, F.Köprülü, A.Fitrat, V.Jirjinski, Ə.Cəfəroğlu, F.Sümr, M.Kösemişal, M.Seyidov, B.Ögöl və b. bəhs edilmişdir.

Ədəbiyyat.

Fitrat A. Uzbek klassik musiqisi və onun tarixi. Samarkand, Toşkent, 1927.

Köprülü F. Edebiyat araşdırmaları. Ankara, 1966.

Türk Dili və Edebiyatı Ansiklopedisi. c.I, İst., 1977.

Sümr F. Eski türklərdə musiqi və oyun. Türk Dünyası Tarix Dergisi, sayı 30, İst., 1989.

Füvədi Bayat

QORCAR - Bəcan boyun oğlu, Bamiçəyın qardaşı. III boyda adı çəkilir. "Dəli Qorcar, Bala Qorcar" Azərbaycanın Bərdə rayonu ərazisində kənd adıdır (Ş.Cəmişidov).

QORCAR - Azərbaycan və İran tarixində xüsusi mərhələ təşkil edən Qacarlar tayfası. Füzuli rayonunda bu tayfanın adını daşıyan Qacar kəndi, Ermənistan ərazisində Oxçu çayının sahilində yerləşən Qajaran şəhər adlarının da KDQ mənşəli olduğu güman edilir.

QORCAR, QOCOR - Gürcüstan Respublikasının mərkəzi Tbilisi şəhəri yaxınlığında Qocor qəsəbəsi (kurort şəhərciyi), Qocor yaylası adları ilə sosləşir.

QORDLEVSKI VLADİMİR ALEKSANDRO-VİÇ (1876 -1956 Rusiya). KDQ-nin tarixi, solcuqlar dövründə Qorqud həfizəsinin - qan yaddaşının bərpası, oğuz tayfalarının zəfər yürüşü və dövlətçilik prinsipləri, türk dastan mədəniyyəti Q.-nin tədqiqat sahəsinə daxildir. KDQ və tarix səpkisi bilavasitə onun adı ilə bağlıdır.

Əsərləri:

Гордлевский. Избранные сочинения. т.1-4. М., 1960-1968.

Из жизни цехов в Турции. М., 1927.

Ədəbiyyat.

Большая Советская Энциклопедия. М., Изд. "Советская Энциклопедия". т.7. 1972.

QORQUD (ƏBDULXAYR MEHMET) (1470-1513 Türkiyə) - şair, yazıçı. II Bayazıtın oğlu.

Qorqudun Harimi imzası ilə yazdığı şeirləri və "Qorqud" adlı divanı, həmçinin fiqh və əxlaq haqqında iki divanı qalmışdır.

O, şeirlər yazmaqla yanaşı musiqi ilə də məşğul olmuşdur. "Kedayi Ruh" adlı bir saz icad etdiyi (Şahi təzkiyəsi) məlumdur.

Ədəbiyyat.

Türk Edebiyatı Ansiklopedisi. c.III, İst., 1990.

QORQU T ATA - "Oğuzun tamamı bilicisi", nə dəso olan, gəibdən dürlü xəbərlər söyləyən, Hoq-Toala könlünə ilham eyləyən" müqəddəs varlıq. Bütün boy-ların sonunda "gölübən" boy boylayır, soy soylayır: "...Məndən sonra alb ozanlar söyləsin!" - deyir. Könlü cəşa gəlmə zaman söylədikləri də cədal ruhlu Atalar sözləridir.

Boylara müqəddimənin elə birinci cümləsində R-suləleyhissolamı zamanına yaxın Bayat boyundan qopduğu söylənilir.

Oğuznamələri düzəb qəşarə qəzi-ərənlər başına nə gəldiyini söyləyən, söylədiklərimə də "yım ver-yım, xanım!" - deyər xəyir-dua ilə bitirən Qorqu T Atanın adı KDQ-də eym zamanı Dədə Qorqud, Dədəm Qorqud, Dədə Qorqud, Dədəm Qorqud, Dədə Sultan və sadəcə

Dədə şəkillərində də işlənmişdir. Türkün baxşıları isə onu "Ata Qorqut Övliya" adıyla xatırlayırlar.

Etnosial yaddaşın qoruyucusu olan Qorqut Ata bir övliyadır. Görünməzlər dünyasından - "ğəibdən" - sakral sferadan dürlü xəbərlər söyləyə bilir. "Oğuznamə"də "Çeybi Allahdan geyri kimsə bilməz" - deyilsə belə.

Dədə Qorqut ismi-özəm oxuyanda da Tanrıya sığır. O, "vilayət issi"dir, vəlilək və kəramət sahibidir. "Lakin bunu da İslam düşüncəsiylə deyil, çox əski türk inanışlarından çıxış edərək demək olar".

Türk mədəniyyəti bir etnik-mədəni sistem kimi olduqca stabil və hətta konservativ deyiləcək qədər dayanıqlıdır. Bu mədəniyyətdə folklor hər zaman aparıcı yerə sahib olmuşdur. Daimi yaradıcılıq içərisində olduğundan hər an dəyişən, dəyişə-dəyişə də mühafizə edən, ancaq bununla belə hər dəfəsində yenilənən təbiət hadisəsində olduğu kimi folklor mədəniyyəti də bir canlı kimidir. Ona dayanıqlıq verən də hər an yaradıcılıq prosesində olmağı və həmin proses boyunca özü-özünü qurub təşkil etmə bilməyidir. Özlüyündə içəridən bir nizam qaynağı olan bu yaradıcılıq prosesi folklor mədəniyyətinin daxili qanunauyğunluğudur. O səbəbdən də canlı ənənəyə, yaşayan bir sistemə donuq mexanistik baxış çərçivəsiylə yanaşmaq mümkün deyil. Mexanistik və eləcə də sırf sosioloji baxış modeli buradakı hadisələrin mahiyyətini görməyə, onu kompleks halında öyrənməyə imkan vermir. Buna görə də Türk mədəniyyətində hər hansı bir hadisəni doğru düzgün anlama bilmək üçün onu bütün etnik-mədəni sistem çərçivəsinə çıxarmaq və beləcə, onu öz təbii tarixi-mədəni axarında araşdırmaq lazım gəlir. "Həqiqi Türk ruhunun daşıyıcısı olan Qorqut Ata"nın (B.Ögəl) Türk etnik-mədəni ənənəsindəki yerini düzgün şəkildə ancaq bu cür müəyyən etmək olur. Məhz belə bir yanaşma tərzii Türk epik ənənəsində Qorqutun, bütün funksiyaları ilə öyrənilməsinə, həmin funksiyaların bir araya gətirilib, buradakı sistemliliyin üzə çıxarılmasına imkan yaradır.

Qorqut Atayla bağlı günümüzədək gəlib çatmış çoxlu sayda material var. Bu materialların etnik-mədəni sistem daxilində əhatə dairəsi də olduqca genişdir. İstər şifahi, istərsə də yazılı qaynaqlarda haqqında danışılan Qorqut Ata baxşılar piridir və yaman ruhlardan qoruyur, qopuzun ilk yaradıcısıdır, təbibdir, vəziridir və sultandır, türkmənlərin ulu atalarındandır. Bir övliya, kəramət sahibidir, başqurd oyaqlarının ocağıdır. Türk mifologiyasındakı esxatologiya ilə bağlı Dünyanın sonu - "axır zaman" (yəni əxlaq dəyərlərinin pozulduğu haqqında ("...Axır zamanda atalar dururkən oğullar söyləyə, analar dururkən qızlar söyləyə...") söylənənlər Oğuz ənənəsində Qorqut Ataya aid edilir.

Türküstanda əskidən bəri və canlı şəkildə yaşayan Qorqut "İslamın belə qopuzuyla bərabər "müsləman övliyası surətində qəbul etməyə məcbur olduğu" bir varlıqdır. Guya ölümdən qorxub qaçdığına görə (əslində Qorqutun ölümdən qaçdığı ilk şamanın Tanrı ilə mücadiləsi motivindən gəlir) adının mənası da "qorxu" demək olan və ya "qorxmaq" sözü ilə bağlanan Qorqut// Xorxut ilk qırğız şamanıdır və onlara qopuz çalmağı, türkü deməyi öyrətdir.

Azərbaycan türkləri arasında dolayan bir rəvayətə görə Qorqut təbiətdə, ələmdə nə varsa hamısına ad qoyubdur.

"Atalar sözü" məcmuəsində Xızrla bir anılan, "alə gözli dev qızından doğmuş" Qorqud qopuzun socaları altında səslənən başqurd nəğmələrində - ritual mahiyyətində artıq bir sehrkar, ulu maddədir. Onun acıqlı və yaman ruhları qovmaq gücü var.

Əlişir Nəvainin də müsəlman müqəddəslərindən danışarkən "böyük ilham sahibi" deyə yad etdiyi Qorqut obrazı yunan, ərəb, fars və türk dillərində olan qaynaqlarda müxtəlif şəkildə yer alır. Məsələn, Türk tarixçilərdən Münəccimbaşının ərəbcə yazdığı "Tarix"ində (1676) əski zamanlarda türkmən tayfaları içərisində Qorqut Ata adlı bir övliyadan söz açılır. Ö.Çələbi (XVII əsr) Dərbənd yaxınlığındakı məzarı ziyarətindən bəhs edərkən Qorqudu "böyük sultan" adlandırır. (KDQ-də isə Dədə Qorquda "Hay Dədə Sultan" deyə üz tutulur). Xivə xanı, tarixçi Əbülqazi Bahadır xanın "Şəcərəyi - tərakimə" əsərində Qorqutla bağlı yazdıqları isə Rəşidəddinin "Oğuznamə"də verdiyi bilgilərə çox yaxındır və s.

Beləliklə, Qorqut Atanın adı keçən yazılı qaynaqlarda -salnamə, təzkirə və səyahətnamələrdə o, tarixi şəxsiyyət cizgilərini daşıyır. Tarix şüurunun özünə-məxsus ifadəsi olan şəcərələrdə də Qorqut Ataya real varlıq kimi baxılır. Ancaq Orta əsr tarixçisi üçün təfəkkürün reallığı deyilən bir fakt da var.

Qazaxlar arasında dolayan xalq hekayətlərinin bir variantında pəri qızından, digər variantlarda isə gordan çıxmış bir divdən doğulan Qorqut Atanın kimliyindən danışanların hətta bir çoxu bu övliyanın məzarlığını da təsvir etmişlər.

P.A.Falevin 1914-cü ildə Stavropol quberniyasında naqay aullarından birində olarkən yerli camaatdan eşitdiyinə görə, guya Qorqut qoca çoxdan, hardasa bir yüz il bundan irəli yaşamışdır.

KDQ-də isə onun "Rəsuləleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan qopduğu"ndan danışılır və s.

Qorqut Ata obrazının genezisi məsələsi bu obrazın bütün funksional, semantik və struktur özəlliklərini bir yerdə gözdən keçirməyi tələb edir.

Qorqut Ata haqqında hələ XIX yüzilliyin I rübündən başlayaraq araşdırıcılar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Lakin bir çox hallarda həmin fikirlər yarımqiç olmuşdur. Bunu isə epik ənənədə çoxplanlı və müstəsna yeri olan bir hadisəyə birtərəfli baxış ilə izah etmək olar. Yəni etnik-mədəni sistem içərisində alınmadığına görə və hətta bu mifoloji varlıqdan danışan mətnlərə sadəcə bədii mətn kimi yanaşıldığından Qorqutun şəxsiyyəti ilə bağlı bir çox köklü problemlər öz həllini tapmamış qalmışdır.

Əslində Qorqutla bağlı olan bütün qaynaqlar bir yerdə götürülmədiyindən bəziləri onu böllü bir zaman kəsimində yaşamış tarixi şəxsiyyət hesab etmiş, bir çoxları isə ondan hətta ümumiləşdirilmiş bir obraz kimi danışmışlar. Adının xalq etimologiyasına uyğun olaraq "qorxmaq" şəkildə bu varlığın mifoloji simvolikasına, onun struktur-semantik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirməyən izahın da qaynağında həmin fikirlər dayanır. Çünki mifoloji mənə aradan çıxmış və bir çox yerdə ilkin tarixi və mifoloji köklərdən qoparıldığından bir çox anlayışlar da mənasız qalmışdır. Ona görə

de hadisə üzəndəki oxşarlıqlar əsasında şərh olunur. Beləliklə de mifoloji varlığın ilkin çağlarla bağlı "qaynaqlarla səsələnən və onun nüvəsini təşkil edən ən qədim lay"ı nəzərə alınır.

Halbuki Qorqut haqqında olan bütün qaynaqlar bir yerdə kompleks halında götürüldüyü zaman o, artıq tarixi şəxsiyyət təsiri bağışlamır. Qorqutla bağlı hansısa bir fakt ümumi hadisənin, prosesin əvəzi olaraq qavranılır və deməli, hissə haqqında təsəvvür bütöv haqqında olan təsəvvürün yerini tutur. Bu isə yaradıcılıq prosesində olan bir hadisəyə donuq baxışın nəticəsi olaraq meydana gəlir. Hadisəyə kompleks və sistemli baxış isə ayırı qonaqlar doğurur. Yəni Qorqut Ata mifoloji obrazına sistemli yanaşma onu heç vaxt VII əsrdə və ya daha hansısa bir zamanda yaşamış tarixi şəxsiyyət kimi xarakterizə etməyə imkan vermir.

Məsələyə bir bütün halında baxılmadığından axır nəticədə Qorqut Atanın etnik-mədəni ənənədəki "dəyərliklərinin düzünməsinə" qazandığı yer tam olaraq üzə çıxarılmamış qalmışdır. Halbuki sistem daxilində öyrənilərsə, görmək olar ki, Qorqut Atanın bağlı olduğu bu və ya digər kompleks Türk etnik-mədəni sisteminin ən dərin qatlarına qədər işləmişdir və bu sistemdə də ona görə belə yayılmışdır ki, özünün arxaik strukturunu, ilkin quruluşunu daha çox qoruyub saxlama bilməmişdir. Əsasında söz-ad olan mənalar ələminin yaradıcısı kimi görünən Qorqut Ata ilə Erlik, Xızır, Qurd, Nurani dərviş, eləcə də Uluq Türük və ya İrki Ata kimi əski Türk dastanlarında rast gəlinən mifoloji varlıqlar arasındakı paralellər də onun arxaik quruluşu olduğunu göstərir. Dəmrulun Əzrayilla savaşı ilə Qorqudun ölümlə mücadiləsi arasında bir bənzərlik görünməsi isə təsadüfi deyil.

Bütün bunlara baxmayaraq, Qorqut haqqında indiyə qədər söylənən fikirlərdə (bir mədəni qəhrəman səviyyəsində öyrənilməsi və öz kökü ilə mərasim hamisi obrazına bağlanması kimi fikirlər istisna) aydınlığın olmamasına səbəb bir yerdə de bu varlığın adı keçən mətnlərə bədii söz ritualının aparıcı olduğu yazılı mətnlər kimi yanaşılması və nəticədə Qorqutun bir mifoloji obraz olmaqdan daha çox bir bədii olaraq qavranılmışdır. Məcəzilik bədii obraza, yazılı əsərlərin qəhrəmanlarına aid olan bir xüsusiyyətdir. Mifoloji obraz üçün isə hansısa bədii və məcəzilikdən söhbət gedə bilməz.

Qorqutun kimliyi ilə bağlı fikirlərdən biri də budur ki, o, bir el müdrikiydi, getdikcə ümumiləşib rəmzə çevrilmişdir.

Halbuki ümumiləşdirilmiş bir şəxsiyyət və ya ümumiləşib rəmzə çevrilmək fikri de mifoloji obraz üçün məqbul sayıla bilməz. Bədii obrazlardır ki, ümumiləşdirmə yolu ilə yaradıla bilər. Mifoloji obrazlar isə bədii obrazlar deyildir. Ona görə ki, mifoloji obraz bir ədəbi mətn parçası deyil və ədəbi janr da sayıla bilməz. Mifoloji mətn tipləri deyilən mətnlər bədii uydurma faktı deyil. Ümumiləşdirmə yolu ilə yaradılan bədii obrazlar, uydurma, bədii toxuyul faktıdır və ona görə de məcəzi olaraq və yaxud ümumiləşib rəmzə çevrilmək kimi de anlaşıla bilər. Lakin "mifoloji obrazlar sözün hərfi mənasında maddi olaraq dərk edilirlər".

Qorqut Ata da bədii toxuyul və ya bədii fantaziya faktı deyil. Ona görə de "Qorqut Ata obrazı" ifadəsini de

bütün şərtləri ilə qəbul etmək lazım gəlir və əslində Qorqut "sözün hərfi mənasında maddi olaraq dərk edilməyən" tarixi şəxsiyyət hesab olunacaq qədər gerçəklik cizgiləri daşmışdır. Ənənəvi mədəniyyət daşıyıcıları müfəzzilən özünü yaşamış tarix, "gerçəkdə baş vermiş presedent" kimi qavrayır, bu gün mifoloji obraz olaraq bilənlərin de həqiqətdə var olduqlarına inanırlar.

Buna görə de Qorqut Ataya sadəcə bir xalq ozanı, el müdriki deyərək onu məcəzilik yüklü bədii obraz kimi qavramaq doğru deyil.

Elmi ədəbiyyatlarda Qorqut Atanın şəxsiyyəti, kimliyi haqqında çoxlu sayda fikirlər var. Folklor mədəniyyətinin dərin qatlarında daha arxaik quruluşlu olan kompleksə bağlana bilən bu mifoloji varlığı, tam anlatmayan, bəzən üst-üstə düşünən və bir sıra hallarda da biri digərinə qarşı olan fikirlərin toxumunu mənzərəsi belədir:

- Dədə Qorqut
- qədim mifoloji görüşlərlə bağlıdır;
- haqqında tutarlı tarixi qaynaqlar olmadığından onun tarixi və ya əsəri şəxsiyyət olduğu böllü deyil;
- Bir el müdrikiydi ki, getdikcə ümumiləşib rəmzə çevrilmişdir;
- əfsanəvi şəxsiyyət olduğu haqda söhbətlər əsas-sızdır, Qorqut Ata tarixi şəxsiyyətdir;
- gerçək tarixi prototipini axtarmağa əsas yoxdur;
- ehtimal ki, öz kökü ilə mərasim hamisi obrazına bağlanır və b.k.

Göründüyü kimi, fikirlərdən bir çoxunun əsasında donuq baxış çərçivəsi dayanır. Belə baxış çərçivəsi de obrazı qəlibdə görür. Bu halda isə obraz bütün inkişafı ilə götürülə bilmir və belə bir baxışla proses halında olan hadisələrin mahiyyətinə varmaq da çətin olur.

Yeni elmi paradigmə olan sinergetikadakı anlayışa görə de quruluş, struktur özü elə prosesdir. Qorqut Atanın epik ənənədə izlənilə bilən tokamül yolu da proses halında olan bir hadisədir və donuq baxış çərçivəsində bu proses və üstölük de mifoloji varlığın quruluş, struktur-semantik yönlerini aydın görmək çətin-dir. Həmin prosesdir ki, strukturunu özü müəyyən edir. Ona görə de Qorqut Atanın bir mifoloji obraz kimi bağlı olduğu kompleksdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, tokamülü bütün canlı təbiətə xas olan bir keyfiyyətlə spontan şəkildə gedən prosesdə transformasiya olunub variasiyaya uğradıqda da bu tokamülün öz daxilindən gələn qanunauyğunluğu var. Etnik-mədəni sistemin gücü, dayanıqlığı və dağılmazlığı da həmin qanunauyğunluqdadır. Bu sistem təsadüfi heç nə gətirmir və təsadüfi de heç nə yaratmır. Daxilindən gələn bir qanunauyğunluqla özü-özünü tənzim və təşkil etmə halında olan həmin sistemdə daha arxaik quruluşlu olan bir varlıq öz funksiyalarından birini başqalarına verirkən özü o funksiyadan məhrum da qala bilər. O biri üçün isə aldığı həmin funksiya daşdığı bir neçə funksiyadan biri və bəzən hətta yeganə olanıdır.

Bu baxımdan Qorqut Atanın epik ənənədəki bütün funksiyaları struktur-semantik özəlliklərinə görə biri-biriylə sistemli münasibətlər təşkil edir. Qorqutun istər ölümdən qaçmağı və ya məsələyə ad verməyi olsun, istər qopuzun yaradıcısı, istər dünyanın sonu ilə bağlı söylədikləri və istərsə de bilgiləri olsun, bütün bu funksiyalar

qarşılıqlı şəkildə bağlaşır. Qorqut obrazını dərininə və bütünlüklə anlamağın yolu onu möhz tokamül halında götürməklə həmin bağlılıqları üzə çıxarmaqla keçir.

Buna görə də Dədə Qorqudu "müxtəlif türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatında əsrlər ərzində ümumiləşdirilmiş bir sima" olaraq görmək və bənzər fikirlər mifoloji varlığın struktur-semantik yönlerini müəyyən edən prosesi bir tokamül hadisəsi olaraq düzgün izləyə bilməməyin nəticəsidir.

Mifoloji dünya modelinin zaman-məkan koordinatlarının təsvirini verən bir ilkin kompleks var. Bu kompleks bütün ilkin imkanları özündə cəmləşdirir. Tokamül də həmin imkanlardan "keçir". Bu mənada tokamül o ilk imkanların sonradan bir bütöv halında əslində bütün olandan tərkib hissələrinə parçalanmışdır. İlk kompleks dağılıb parçalanır. Bununla belə əsl bütöv olanda sonradan ayrılacaq tərkib hissələrinin əlamətləri toplanmış olduğu kimi sonradan ayrılacaq tərkib hissələri də tokamülün bəlli qanunları üzrə həmin ilkin kompleksin bir, iki və bəzən də bir neçə əlamətini özündə yaşadır. Əslində özü də bir proses olan və gec-tez, nə zaman olsa gerçəkləşəcək olan strukturların intəhasız variasiyalar labirintini yaranır ki, həmin variasiyalar labirintində ilkin imkanlar tokamülün bəlli qanunları üzrə özü-özünü təşkil edən sistemdə üzə çıxır, təbiət qanunlarının əsla ziddinə olmayaraq, hörümçək toru kimi bir münasibətlər şəbəkəsi yaradır.

Bu mənada tokamül sadəcə nöyinsə meydana gəlməyi deyil, əksinə, ilkin imkanların bütün əlamətlərinin pozulmadan ardıcıl bir şəkildə realizə olunmasıdır. Burada təsadüfi heç nə yoxdur. Adına təsadüfi deyilən də sadəcə olaraq, ya sona qədər, ya da ümumiyyətlə, dərk olunmamış qanunauyğunluqdur.

İlkin canlı varlıqların genomunda onların bütün inkişafı tokamülünün ən xırdalıqlarına qədər yazıldığı kimi, transformasiya olunaraq keçdiyi yol bir proses olaraq Qorqut obrazının bütün funksiyaları ilə təşəkkül halında izlənilməsi də göstərir ki, o, ilkin presedentlə "yükənmiş" olana, yəni kompleksə daha yaxındır.

Dünyanın fiziki mənzərəsini təsvir edən bir çox araşdırmalarda da "ilkin obraz" anlayışından danışılır: "İlkin obraz anlayışları mövcuddur. Onlar müşahidəyə gəlmir. Lakin hər dəfə əmin olmalıyıq ki, bizim (dünya haqqında) təsəvvürümüz onların mövcudluğu ilə uzlaşır".

Mifologiyaya dair araşdırmalarda da ilkin obraz (arxetip) anlayışından zaman-zaman istifadə olunur. Məzmununda müəyyən mənada qeyri-dəqiqliyin olmasına baxmayaraq, bu anlayış epik dünyanın da təsvirini verməyə yardım etməkdədir.

Mifoloji sistemlərdə bir çox arxaik strukturlu obrazlar var. Bu obrazların ən möhtəşəmi Ulu Anadır. Mifoloji Ulu (Yer) Ana bir neçə dəfə transformasiya olunub, bir neçə statusdan keçmiş kompleksdir. Boz qurd, Xızır, İrki Xoca, Uluq Türük, nurani dərviş, Erlik, Hal anası və digər obrazlara differensiasiyaya gətirdiyindən ki, həmin varlıqlar Türk mifologiyasında Ulu Ana kompleksinin bu və ya başqa atributlarını daşımaqdadır. Ayrı-ayrı varlıqlara çevrilib müstəqil həmi ruhlar funksiyasını daşıyan bu mifoloji obrazlar tokamülün qanunauyğunluqları ilə Ulu Anadan

müəyyən dərəcədə uzaqlaşmışlar. Ancaq onun atributlarından birini, ya da bir neçəsini saxlayıblar.

Qorqut Ata da Ulu Ananın arxaik strukturlu obraz kimi bir çox atributlarını qorumuşdur. Bu mənada "ilkin obraz" anlayışı (doğrudan da var olduğu halda) bir İrki Xoca, Uluq Türük və b. kimi mifoloji varlıqlar qədər Qorqut Ata üçün də "əzəli formul"dur. Həmin formuldur və ya ilkin obrazdır ki, onların bənzərliyinin əsasında dayanaraq funksional baxımdan o varlıqları bir-birinə yaxınlaşdırır və bəzən də eyni funksiyanın daşıyıcısına çevirir.

Mifoloji Yer Ananın - Ulu Ananın bir atributu da ölümsüzlüdüdür. Bu xüsusiyyət sonralar ilk şamanlara ölümdən qaçmaq, Tanrı ilə müəddilə, eləcə də ölüb-dirilən şəkildə variasiya olunur. Yakutların mifoloji görüşlərinə görə Tanrı ilk şamanı göydə yaratmış və göydəki şaman əbədiyyən yaşayacaqmış. Yaşayışın dövrəvililiyi fikrinin daşıyıcısı olduğundan ilkin şaman ölümsüzdür deyər düşünülürdü.

Türk mifologiyasında həmin atributun bir daşıyıcısı da Qorqut Atadır. Yakutlarda şaman inanclarında görünən An Arqıl Oyun adlı ilkin şaman da Tanrı ilə müəddiləyə qalxır. Şəcərə ənənəsində İrki Xoca adlanan həmin şamanlar pirinin Qorqut Ata və hətta yuxuları yozaraq qeybdən xəbərlər verən Uluq Türüklə funksional yaxınlığı, bir çox hallarda hətta eyniliyi arxaik strukturlu ilkin şaman, əcdad, qoruyucu (şaman) ruhu olmağından gəlir.

Uluq Türük, İrki Xoca və Qorqut Ata - hər üçü mifoloji varlıqlardır. Türk dünya düzünü, Türk kosmosu - dünya modeliylə türkün dövlət təşkilatı arasında bağlılıqdan gələn bir bənzərlik vardı və həmin mifoloji varlıqlar dastan (nağıl) ənənəsində Dünyagörmüş qoca kimi qəhrəmana bir yardımcı olaraq görünürsə, artıq şəcərə ənənəsində Oğuz xanlarının vəzirini kimi - bir bilgə olaraq təqdim olunurlar.

Bir fikrə görə, İrki Xoca Uluq Türükün, Qorqut Atanın bir başqa şəkli. Funksional yaxınlığın doğurduğu bu bənzərlik "ilkin obraz"a (kompleksə), "əzəli formul"a bağlı olan bir məsələdir. Həmin bənzərlik o dərəcədədir ki, bəzi araşdırıcıları Uluq Türüklə İrki Xocanın bəlkə də elə bir şəxs olduqları qənaətinə gətirmişdir.

Mifoloji Ulu Ananın transformasiyaya uğrayaraq bir neçə statusdan keçmiş bir başqa şəkli kimi Erliklə Qorqut arasındakı paralellər də onların funksional-semantik yaxınlıqlarını üzə çıxarır.

Erlik ilk şamandır və şaman davulunun yaradıcısıdır, Qorqut Ata da baxşılar piri və qopuzun yaradıcısıdır.

Erliklə Qorqut arasında ən maraqlı paralellərdən biri hər ikisinin su ilə bağlanmışdır.

Türk mifologiyasında Erlik su öyüsü Qarı nono və b. kimi sular dibində yaşayır, məvrit önginliyin, ucubueağı bilinməyən mavi (yeraltı) sular saltənətinin yiyəsidir. "Göy dənizin yiyəsi Erlik Ata" kimi Qorqut Ata da su stixiyası ilə bağlanır. Qazax-qırğız baxşılarının dua eləyərək:

"Su başında Süleyman,
Su ayağı or Qorqut!.."

dediklərinə dayanıb "Qorqut Atanın qəbri Sır-Dorya mənsəbi Aral gölü toroqlordadır" qənaətinənsə (Halbuki Qorqut Atanın məzarlığı bir Sır-Dorya mən-

səbi - Aral gölü toroqlordadır deyil, həmçinin Dərbənddə, Vanda, Bayburtda və s. göstərilir ki, bu da övliyə kimi uyduğu yerləri hər cür dörd-bələdan möhz onun ruhu hifz edəcəyi mənəndən gəlir. Mifopoetik düşüncədə bu ruh maddi olaraq qavranılır, gerçək bir güc bilmir. Xızırın da məzarının bir neçə yerdə olduğuna dair inanışların kökündə həmin düşüncə dayanır) həmin sözlərdə Qorqut Atanın sular saltənətinə yaxınlığını görmək bir varlıq kimi onun mifoloji simvolikasına və struktur-semantik sosiyyosinə daha uyğundur.

Su yeraltı dünyasının stixiyasıdır və mifologiyada da Ulu Ana əcdad ruhunun daşıyıcısı olaraq həmi də o biri dünyanın yiyəsidir və beləcə, su stixiyası ilə bağlanmışdır. Bunlar isə Ər Qorqutu yeraltı dünyasına, əcdadlar aləminə bağlayır. Öz qaynağına görə arxaik miflərdəki mədəni qəhrəman, ilkin əcdad adları ilə bilinən varlıqlara bağlandığından qazax baxşılarının "Çağırıldığı zaman gəl, Pirim!" - deyər bələdlərdən qoruyucu həmi əcdad ruhu bilib kəməyə çağırıldıqları da Qorqut Atadır. Türkmən "Şahsonm və Qərib"inin Çovdır versiyasında Şahsonm möhz Qorqut Atadan diləyir ki, sevgilisi Qəribi hər cür dörd-bələdan qorusun. Təsədüfi deyil ki, mifoloji və dilçilik yozumları da Qorqut Atanın adını əcdad ruhunun daşıyıcısı kimi mənalandırmaq imkanı verir. İnvariantda bir yaradıcı, bələdlərdən qoruyucu olan əcdad ruhu "ata" da axirət dünyası sakinləri ilə möhkəm tellərlə bağlanmışdır. Axirətlə bağlandığından "əcdad" inisiyasiya aktındakı həmi ruhun eynidir.

Qorqut Atanın bir övliyə olaraq əcdad ruhu ilə bağlılığının daha bir ifadəsi hər adna günləri onun qəbri üstə qopuzunun yanıqlı-yanıqlı inləməsidir. Adna günləri isə türk xalq inanışlarında əcdadların- ataların, dədə-babaların ruhlarının yad olunduğu gündür.

Bu mənada "Qorqut Ata" obrazının bir mifoloji varlıq kimi mahiyyəti və nöyi ifadə elədiyi də həmin varlığın adında əksini tapmışdır.

Bütün bunlar və Qorqut Ata ilə eləcə də Xızır, Qurd, Umay, Al(ı) və başqa mifoloji varlıqlar arasında ayrılması mümkün görünən paralellər Türk etnik-mədəni sistemində onun yerinin nə qədər müstəsna olduğunu göstərir. Məsələn, Qorqut Ataya bənzərdilən Xızırın özü nurani dərviş görkəmində yuxulara gəldiyi kimi Qorqut Ata da Bay Yegnoyin yuxusuna girir. Yuxularda görünmələri isə onların, qaynağını "əzəli formul"dan, "ilkin obraz"dan alan sırf mifoloji təbiətlərindən irəli gəlir və hər ikisinin başlanğıcda bir kompleksə daxil olduğunun bir sübutudur.

Qorqut Atanın türk epik ənənəsindəki başqa funksiyalarından biri də ad verməkdir. Əslində yaratma aktı, demək olan ad vermə funksiyası invariantda Ulu (Uer) Anaya aid idi.

Türk mifoloji dünya modelində Qorqut Ata əsas söz olan mənə aləminin də yaradıcısıdır. Özü də gah imajinativ aləm, gah da simvollar aləmi adını verdikləri həmin mənə aləmi gerçəkliyinə görə haqqı aləmdən heç də geri qalmır. "Qədim inanışlara görə də bir şeyin olmasa, yaranması üçün ona ad vermək görəkdi. Şumer miflərində deyilir ki, əvvəlcə heç nöyin adı yox idi. Sonra müdriklik və su tanrısı İnkki hər şeyə ad verdi və dünya yarandı".

Sayan-Altay türklərinin də yaradılış miflərinin bu variantında dünya-ələm adlandırma yolu ilə yaradılır.

Türk etnik-mədəni sistemində Qorqutun hər məsələyə ad qoymağı ilə bağlı inanış onu həmin simvol-mənə aləminin yaradıcısı kimi də sosiyyaləndirməyə imkan verir.

Qorqutun yaratdığı bu aləmdə hər söz-ad onun və yalnız onun mahiyyətidir, orqanik olaraq da yalnız ona məxsusdur. Çünki həmin adda kvintessensiya var: bu ad-söz həmin mənə aləminin öz mahiyyəti, cəvheridir.

Qorqut Atanın bir mifoloji varlıq kimi gözdən keçirilən bu xüsusiyyətləri onu tokeo Oğuzlara aid hadisə kimi öyrənməyi istisna edir.

Türk epik ənənəsində Qorqut Atanın bir mifoloji varlıq kimi öyrənilməsi göstərir ki, o, canlı aləmin hadisələrinə bənzərliklə içəridən hərəkət halında, spontan mahiyyətli hadisə olmuş və tokamülü boyunca da ənənəvi mədəniyyətin daxili qanunauyğunluqları üzrə özü-özünü təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat.

КДQ enskl. 1c. В., 2000.

Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. в. IV. СПб. 1883.

Сейидов М. Azərbaycan miflik təfəkkürünün qaynaqları, В., 1983.

Гөкыай О.Ş. Dedem Korkudun kitabı, İst., 1973.

Материалы и исследования по фольклору Башкирии и Урала. в.1. Уфа. 1974.

Короглы Х. Огузский героический эпос. М., 1976.

Ереиласун А.В. Dede Korkut kitabı ile Oğuzdestanı arasındakı münasibətlər // Türk Dili Araşdırmaları yilliyi, belleten - 1988, Ankara, 1994.

С.Ц.Неклюдов. О функционально-семантической природе знака в повествовательном фольклоре. "Семиотика и художественное творчество". 1977. с. 196.

Басилов В.Н. Культ святых в исламе. М., 1970.

Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и "Книга Коркута". Книга моего деда Коркута". М.-Л., 1962.

Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. М., 1978.

Calal Baydili

QORQUDÇU OZAN - Bilindiyi kimi, Dədə Qorqud boylarının Azərbaycanda xalq ağızında deyilməsinə təsadüf olunmur. Bu boyları dastan ifaçısı aşıqlar, məsələn, "Koroğlu"nın qolları-səfərləri, "Əsl və Kərəm", "Şah-İsmayıl" və başqa dastanlar kimi el arasında, məclislərdə söyləyirlər.

Bu halı bəzi filoloqlar КДQ dastanının Azərbaycan türklərinə aid olmaması kimi izah edirlər. Bu epös bu gün, yaxud biza məlum dövrlərdə heç bir türk xalqının içərisində söylənməyib. Deməli, hansı türk xalqına, söylənmə-deyilmə prinsipinə görə, bu dastana sahib olma iddiası istisna olunur. Hadisələrin coğrafiyasına və dil xüsusiyyətlərinə görə əgər bütün qorqudünaslar deyilsə də, əksəriyyəti dastanı bilavasitə Azərbaycanda, azəri türkləri ilə bağlı təsəvvür edirlər. Bəs dastanın bütövlükdə, ya boylarından hansı birinə Azərbaycan türkləri arasında söylənməməsinin səbəbini necə izah etmək olar? Belə bir müqayisə maraqlı olar-

di. Qırğızların "Manas"ını hər aşiq-ozan ifa edə bilir.

"Manas"ın xüsusi ifaçıları var ki, onlara manasçı deyirlər. Manasçılıq irsən yaşayır və deməli, nəslə kösilə bilər. Məs., 1989 ildə türkoloji konqresdə deyildiyinə görə, Qırğızistanda cəmi üç manasçı qalıb. Belə hesab etmək olar ki, vaxtilə qorqudçu ozanlar olub, onların nəslə kösilədiyindən "Dədə Qorqud dastanı"nın el arasında söylənməsi dayanıb.

QOVÇA - Hay-küy, çəkismə, cəng. "Qovça" KDQ-də bu mənada işlənən digər sözlərlə müqayisədə az işlənmiş və səs-küy, qara-qışqırmaq mənasını bildirir: "Mənəm köprüm yanında bu qovça nədir, niyə şivən edirsiniz" (D-155¹³).

QÖVM - bax.Boy.

QRAMMATİKA - KDQ-nin fonetik və leksik norması kimi qrammatik norması da təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi normativ keyfiyyətini əks etdirir, lakin tamamilə təbii olaraq, abidənin qrammatikasında normalılıq onun fonetikasi və leksikasındakından daha güclüdür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, xüsusilə aqlütinativ quruluşa malik dillərdə birinci növbədə qrammatik norma müəyyənleşir və qrammatik normalılıq fonetik və leksik normalılığa ya bilavasitə, ya da bilavasitə təsir göstərir.

Ümumi qrammatik kateqoriyalar KDQ dilində sabit ifadə formalarına malikdir.

Hal kateqoriyası - 1) adlıq hal: "Qazan halalını tanıyamadı"; "Təkur alındı, kafir qaçdı"; 2) yiyəlik hal: "Qazanın bəkləri həb yetdi; anın ardınca, görəlmiş kimlər yetdi"; "Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapdımışdı"; 3) yönük hal: "Şəkli Məlikə həvalə oldu"; "Axlaca qanın yer üzərinə dökdi"; 4) təsirlik hal: "Boyu uzun Burla xatun oğlanuğunu andı"; "Xan qızı həlalını tanımayan gözün olmuş"; 5) yerlik hal: "Dərələrdə kafirə qırğın girdi; Axır zəmanda xanlıq gerü-Qayıya dəgə..." 6) çıxışlıq hal: "...Bayat boyından Qorqud ata derlər bir or qopdı"; "Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz" və s.

Göründüyü kimi, istər qrammatik, istərsə də məkan hallar diferensial keyfiyyətində təzahür edir və hal kateqoriyası KDQ dilində, prinsip etibarilə məhz yuxarıdakı formalarla ibarətdir-bununla belə, türkoloji ədəbiyyatda alət halı, yaxud instrumental hal adlandırılan formaya da abidənin dilində təsadüf olunur: Bir yazın, bir güzün buğayla buğrayı savaşırdılar... Məsələ burasındadır ki, həmin hal forması elə KDQ dilində də təxminən müasir Azərbaycan dilindəki arxaiklik səviyyəsindədir.

Hal kateqoriyasındakı normativ diferensial məkan hallarda bözən "sinonimlik"lə müşayiət olunur-hallar biri digərinin "yerində" işlənir; məsələn: "...Oğlan iki dalusunun arasında urub çıxdı, yıqıldı"; "Qara yerin üstünə ağ bən evin dikdirmişdi" və s. Birinci misaldə yerlik hal forması çıxışlıq hal məzmununda, ikinci misaldə isə yönük hal forması yerlik hal məzmununda işlənmişdir.

Yiyəlik və təsirlik hallar həm yuxarıdakı nümunələrdə olduğu kimi müəyyən, həm də qeyri-müəyyən formalarda təzahür edir - KDQ dilində qeyri-müəyyən

formalar kifayət qədər işlənmə tezliyinə malikdir: yiyəlik hal - "Dirse xan istədi kim, oğlanuğu üstünə körləb düşəydi; Ağ saqallı baban yeri uçmaq olsun; təsirlilik hal: Av avladılar, quş quşladılar"; "...Oğlanın at səgirdişin, qılıc çalışın, oq atışın göröyüm" və s.

Mənsubiyyət kateqoriyası - I şəxs: "...başım baxtı, evim taxtı"; "Qara başım qurban olsun bugün sana"; "Qazan bəgdə bir heyfimiz qaldı" və s.

II şəxs: "Sənin də içində nişanlı varsa, yigit, degil mana"; "Haq yandıran çirağın yana dursun"; "Qazan bəgün xatun qanğımızdır" və s.

III şəxs: Məkkə ilə Mədinənin çapısı ağac; Çobanın üçyaşar tana dərindən sapanın ayasıydı, üç keçiyündən sapanının qollarıydı və s.

KDQ-nin dilində xəbərlilik kateqoriyası da mənsubiyyət kateqoriyası kimi, ümumiyyətlə, diferensial keyfiyyətdə çıxış edir və həm məzmunca, həm də formaca normativliyə malikdir: "Baybərə bəg oğlu Bamı Beyrək dedikləri mənəm"; "Anma mən Baniçəğün dadasıyam"; "Biz Qazana düşməmişiz"; "Sən qarın daşısan, sən var"; "Götür, bu, ismarladuğın nəsnədir" və s.

Kəmiyyət kateqoriyası, ümumi qayda üzrə, -lar, -lər şəkilçisi ilə ifadə olunur: "Bir-iki demədi, kafirlərə qılıc urdı". "Baş qalduran kafirləri öldürdü, cəza eylədi". "Bazırganların malını qurtardı".

Leksik-qrammatik söz qruplarının diferensiasiya-inkişaf səviyyəsinə görə də KDQ-nin dili tamamilə normativdir; isim, sifət, say, əvəzlilik, fel və zərf kimi leksik-qrammatik söz qruplarına (əsas nitq hissələrinə) məxsus ümumi (artıq bu barədə bəhs olundu) və xüsusi kateqoriyalı əlamətlər müəyyənleşmişdir.

Sadə (motivlənməmiş) isimlər düzəltmə, xüsusilə mürəkkəb (motivlənməmiş) isimlərə nisbətən müqayisəedilməz dərəcədə böyük işlənmə tezliyinə malikdir, məsələn: boy, baş, mal, su, düşmə, top, qılıc, yol, yaz, üyən, qadın, oğul, tağ, qul, qəza, qövm, ocaq və s. Bununla belə, düzəltmə isimlərin müxtəlif formalarının tarixi-tipoloji sabitliyi də diqqəti cəlb edir: bilici, xanlıq, təkəbbürlük, güyəgü, qırım, otlaq, yaşmaq və s. Həmin xüsusiyyət mürəkkəb isimlərə də aiddir: qara-vaş, ata-ana, üz-göz, bəglərbəgi və s.

KDQ-nin dilinə məxsus əlamət həssaslığı sifətlərin leksik-qrammatik ifadə imkanlarının genişliyini şərtləndirir.

Sadə sifətlər: qara yel, ala sayvan, al şarab, ağ olələr, qonur at, yaxşı savaş, ağır bucağ, ulu dərğah, fəni dünya, küfr söz və s.; düzəltmə sifətlər: yorğun at, görklü baş, güclü bel, qıyma göz, dövrlü oğul, qanlı su və s.; mürəkkəb sifətlər: ağ-boz at, ağ-yüzlü, ala gözlü gəlin; altın başlı bən evlər və s.

Sifətlərin modallıq xüsusiyyətləri müxtəlif formalarla fəqləşir və rəngarəng dərəcə əlamətləri meydana çıxır; qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dərəcə əlamətlərini konkret olaraq azaltma, çoxaltma, yaxud şiddətləndirmə deyə "işarələmək" mümkün deyil-həmin hallarda modallıq qeyri-diferensial şəkildə təzahür edir. Bu baxımdan II.Mirzəzadənin aşağıdakı fikrinin doğrulandığını ehtiyac var; müəllif yazır: "Şiddətləndirmə dərəcəsi müxtəlif nitq hissələrindən (əsasən sifət, qismən də isim, say) ibarət olan iki eyni sözün təkrarı ilə düzəlir. Eyni kökdən olan sözlərin təkrarı ilə

düzəlməmiş mürəkkəb söz bu və ya digər ismin əvvəlinə gələrkən, onun keyfiyyətcə təməlini ifadə edir.

Müasir canlı danışmaq dili üçün səciyyəvi olan bu cəhət KDQ-nin dilində, eləcə də orta əsrlərin ədəbi-bədii dilində təz-təz təsadüf edilir; məsələn: "Böyük-böyük suların körpüsü ağac". "Qara-qara dənizlərin gəmiyə ağac". "Quru-quru çaylara suçu saldım..." "Qıyma-qıyma ağ otından çəkin qara qovurma bişir".

Birincisi, son misaldə qıyma-qıyma nəinki sifətin şiddətləndirmə dərəcəsi deyil, ümumiyyətlə, sifət deyil-təz-təz-hərəkət zərfləridir. İkincisi, böyük-böyük, qara-qara, quru-quru qrammatik şiddətləndirmə deyil, leksik-semantik şiddətləndirmədir və təsadüfi saymaq olmaz ki, bu tipli təkrar sifətlərdən sonra isim mütləq cəmdə olur, bir növ, burada biz poetik məzmunlu hadisə ilə qarşılaşırıq. Aşağıdakı hallarda isə söhbət məhz leksik-qrammatik kateqoriya kimi sifət dərəcələrindən gedə bilər: "Mərə: nə heybətli qocasan!" "Ağca bərəlu hasarında tutulaydın, oğul". "Alca qanın yer üzünə dököyünmi?" "Qaracıq ağ birçöklü ananı bozlatmışsan". "Atamdan yəgrək qayın ata, Ananıdan yəgrək qayın ana!" "Oğlanın qırq gündə yarısı önəldi, sapaşığı oldu" və s.

Leksik-qrammatik söz qrupu kimi saylar "Kitab"ın dilində müəyyən inkişaf səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusilə miqdar sayları böyük işlənmə tezliyinə və funksional imkanlara malikdir; məsələn:

"Baybərə bəgin oğlanuğu Beyrək Baybican bəgin qızın aldı. Ağ-bən evinə, ağ otağına gerü döndü. Dügünə başladı. Bu qırq yigidin bir qaçına xan Qazan, bir qaçına Bayındır xan qızlar verdilər. Beyrək dəxi yedi qız qarındaşını yedi yigidi verdi. Qırq yerdə otaq dikdi. Otuz doqquz qız "tale"lü taleinə birer ox atdı. Otuz doqquz yigit oxının ardınca getdi. Qırq gün qırq gəzo toy-dügün eylədilər. Beyrək yigitləriylə murad verdi, murad aldı".

Sıra sayları az işlənir, bununla belə tamamilə normativdir:

"...Oğlanın anası omeokin bir sıqdı, südi gəlmədi. İki sıqdı, südi gəlmədi. Üçüncüdə kondüyə zərb eylədi, qanı doldu. Sıqdı, südlü qan qarışıq gəldi".

Burada sıra sayının işlənməsi üçün təbii kontekst mövcuddur.

KDQ-nin dilində əvəzliliklərin, demək olar ki, bütün növləri işlənir:

I. Şəxs əvəzlilikləri: "Gələn kafər mənəmdir, mən varayım". "Bənim də içində bənədim var..." "Mərə, son səni bilirəm". "Ol öykə adam degildir kim, sana görin". "Əmma bizim bir bəgümiz oğlu vardır". "Mən avçı degilim, bəg oğlu bəgom, həp sizə" - dedi". "Anları dəxi əcol aldı, yer gizlədi".

II. İşarə əvəzlilikləri: "Ol namərdlər dəxi bir yerdə qonmuşlardı". "Şol qoyunları dəxi götürsək, Qazana ulu heyf edərdik". "Bən bu suyla xəbrələmişim". "Oğlan böylə digəc bildir-bildir gözünün yaşını rovan aldı". "Elə olsa, sultanım, Qaraca çoban sapan çətlədi" və s.

III. Sual əvəzlilikləri: "Görürmüsün, Dirse xan, nələr oldu?" "...ordun üstünə kimi qorsan?" "Altındağı alaca atın nə ögörsən?" "Bu qaçan xəbər versə görək?" "Qazana nəcə heyf eyləmək görək?" "Bilmədik qanğısidir". "Qanı dediyim bəg öronkür?" və s.

İsim, sifət, say və əvəzliliklərin, ümumiyyətlə, adların KDQ-də leksik-qrammatik inkişaf səviyyəsi belə

bir qonartı gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan ədəbi dili ilk təşəkkül dövründə iltisaf dil tipologiyasının bütün keyfiyyətini əks etdirir. Həmin keyfiyyət özünü KDQ-nin dilindəki fəllərdə də göstərir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, KDQ-də fəllər böyük işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir; bu, abidənin intonasiyası və başlıca, bədii məzmunundan irəli gəlir-güclü dinamizmi, hərəkət intensivliyi KDQ-nin əsas keyfiyyətlərindəndir. Məs., aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

"Beyrəgin atası-anası baqdı, gördü kimi, gərdək görünməz olmuş. Ah etdilər, uqlları başlarından getdi. Gördilər kimi, uçarda quzğun qalmış, tazi dolamış yurtda qalmış. Gərdək paralanmış, naib şəhid olmuş. Beyrəgin babası qaba sarıq götürüb yere çaldı. Dərdi, yaqasını yırtı. "Oğul!Oğul! - deyübən bəgürdi, zarlıq qıldı. Ağ birçöklü anası... acı, dırnaq ağ yüzünə aldı çaldı. Al yanığın dərdi, qarğı kibi qara saçını yoldı. Ağlayıbən-sıqlayıbən evinə gəldi".

Göründüyü kimi, fəllər məndə digər leksik-qrammatik söz qrupları-nitq hissələri ilə müqayisədə böyük kəmiyyət üstünlüyünə malikdir və qeyd etmək lazımdır ki, "Kitab"ın istənilən parçasını götürsək, eyni vəziyyəti görürük. Ümumiyyətlə, "fel başqa nitq hissələrinə nisbətən həm kəmiyyətcə zəngin, həm də məna və məzmun etibarilə çoxəhətdir. Bu kateqoriyanın əsas bir xüsusiyyəti də odur ki, o, bir sıra qrammatik mənalara öz daxilində toplu halda saxlayır. Yəni hər bir sadə felin daxilində zaman, növ, forma, şəxs, kəmiyyət, tərz anlayışları kompleks şəkildə öz ifadəsini tapır". Felə məxsus həmin anlayışlar "Kitab"ın dilində tam keyfiyyətdə fəqləşir.

Felin quruluşca növləri içərisində sadə fəllər əksəriyyət təşkil edir: "Ol qırq namərd aydırlar". "Vardırlar". "Dirse xan istədi kim..." "Fəni dünya yene qaldı". "Əlini şəşdilər" və s.

Düzəltmə fəllər: "Ağır xəzinəsinə, bol aqçasını yaqmaladılar". "Qazan kafiri çağırub soylamış, görəlmiş, nə soylamış". "Atın qanıçladı..." "Baniçəqək yaşmağlandı..." və s.

Mürəkkəb və ya tərkibi fəllər: "Sevindilər, şad oldular". "Bazırganlar yaraq gördilər". "Allaha şükür eylədi". "Ağlağın ana verər oldular". "Dölü ozan gəldi, baş endirdi, bağır basdı, salam verdi" və s.

KDQ-nin dilində felin bütün mümkün formaları müəyyənleşmişdir:

Əmr forması - "Ağ yələklü ötkün oxın manə vergil, köksündən or sancayım sənin üçün!" "Gəlsün, bizi Qazana barışdırın". "Deyələm, gətirələm, bizi müti olursa, xoş!" "Olma isə bən saqalın tutayım siz qılıc aşurın, parolən!" "Aradan Beyrəgi gətirələm". "Bəri gəlgil başım baxtı, evim taxtı!" və s.

Xəbər forması - "Qalqub "Xoş qal!" deyüb getdi". "Qonur atım yorulmuşam sənin için". "Məgər sənin ağın yoq olubdur, Yürəginə qaynar yağlar qoyulubdur?" "Mərə qız nə ağlarsan, bozalarsan..." "Aruz, manə bu işi edəcəğün bilsəydin, Qaraqədə Qazlıq atımı bənərdim". "Əgni bərk domür donımı geyərdim..." "Mərə, mən bu dövəni bənəmə yapışcaq, ol qız sözlə yapışdı - derlər". "Qazana mən asi olmazam" və s.

Arzu forması - "Ya varmayam, ya gələm, ya gəlməyəm". "Ya qara buğranın köksi altında qalam, ya

ya buğanın buynuzunda ilişəm". "Sağ-ösən varub gələsən" və s.

Vacib forması - "Baba, bu sözi sən mana diməmək görək idin". "Çünki dedin, ölbətdə, varsam görək". "Mərə kafər, kimün nəsi olsa görək!"

Şort forması - "Kimə başqa, eşqilə oda yaqar!"

Fel formalarındakı diferensial müəyyənlik və tarixi normativlik cynilə fel növlərinə də aiddir:

Məlum növ - "...basdı, boğazladı". "Vardılar, aslan çıqardılar, meydana gətürdilər".

Məchul növ - "Yerli qara tağların yıqılmasın". "Kölgölücə qaba ağacın kösilməsün!..." "Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz".

Qayıdış növ - "Bazirganlar gəldi" deyü babası sevinirdi. "Ol öylə adam degildir kim, sana görinə".

Qarşılıq növ - "Ağlaşdılar". "Savaşmadın-vuruşmadın alı verəyim, döngil gerü!" "Oğuz böyləri bunu görəcək əl-ələ çaldılar, gülüşdülər".

İcbar növ - "Ala çadırın yer yüzinə dikdirgil!" "Göl kimi qırmız sağdırdı". "Oğlancuğımı dayələyə verdi, saqlatdı" və s.

KDQ-nin dilində felin təsriflənməyən formaları da intensiv işlənilir və abidənin poetik məzmunundakı ümumi hərəkətiliyyəti qüvvələndirir:

Feli sifətlər - "Çala bilon yigido oqla qılıcdan bir çomaq yeg!" "At yemiyən acı sular sızınca sızmasa yeg!" "Qaçar geyiklərinə qarğamağıl..." "Gələn xırsızları qorqudan!..." "Qanı dedigim bəg ərənlər?" "Allah verən umudun üzülməsin" və s.

Feli bağlamalar - "Çaparkən ağ-boz atın bürüməsin, çalışanda qara polat uz qılıcın gödölməsün". "Qalqubanı yerindən urı durdın". "Yaralanub Qazlıq atından eməyinçə..." "Qol-bud olub yer üstinə düşməyinçə..." "Dizin basub oturanda halal görkli..." və s.

Məsdərlər - "Qomağım yoq qırq namərdə!..." "Oynamağa başladı". "Zira ağlamaqdan gözləri görməz olmuş idi" və s.

Leksik-grammatik söz qrupu kimi zərf KDQ-nin dilində normativ keyfiyyətdə təzahür edir:

Tərzi-hərəkət zərfləri - Bayburd hasarına çapar yetdilər. Gumbur-gumbur noqaralar döğildi. Anları sağ və ösən gördü. Qazan sağına baqdı, qas-qas güldü. Uruz xub söylədi. Qafillüçə görklü başın kəsən. Keçməyənindən döğə-döğə qırq aqça alurdu.

Zaman zərfləri - Qara polat uz qılıcım saqlardım bu gün için. Dünlə korvan keçdidin turğay bilür.

"Yer zərfləri" - İlori göldü. Bəri gəlgil, arslanım oğul! Qazan gerü döndü.

Əsas nitq hissələrinin (leksik-grammatik söz qruplarının) normativliyi abidənin dilində köməkçi nitq hissələrinin tarixi normativliyi ilə müşayiət olunur və möhkəmləndirilir. Köməkçi nitq hissələrinin-qoşma, bağlayıcı və ədalların, demək olar ki, mühüm formaları və on mühüm sintaktik funksiyaları "Kitab"da öz realizasiyasını tapmışdır:

Qoşma - "Qazanın üzünə yigirmi beş bəgini şahid etdilər". "Dinin için". "Qazan bəg, yedi yaşında bir qızıcağam ölmüşdür, korəm eylə, ana binnə. İt kibi gu-gu edən çörkəz xırslı..." "Qazana qarşı gölüb öpdilər..." "Qızı andan sonra verolüm..." "Doqquz bəzlamə ilən bir küvlək yağurd govəzlər". "Ocağıma buncıləyən övrot gəlməsin" və s.

Bağlayıcı - "Gələnlər bildi kim, bunlar Oğuz ərənlərindəndir". "Yegrəki budur ki, bunda qırılavuz". "Vay, sənənlərindən nə yer yüzində dirimiz və nə yer altında ölümümüz qurtulmuş!" "Ariq olsa, qulağın dələrdi, avda bəllü olsun deyü, omma semüz olsa boğazlardı" və s.

Ədat - "Gələn buni öldürəlüm". "İmdi, Qazan bəg, di bizi öglü!" "Dirləğin yer altında mı xoşdur, yoxsa yer yüzində mi xoşdur!" "Məğər bir qoca babam, bir qarı anam var". "Ya pəs sən nə eyləməkləydən?" və s.

Tədqiqatçılar KDQ-nin dilində modal sözlərin az işləndiyini qeyd edirlər. Həqiqətən də bu cürdür, lakin KDQ-də aşağıdakı tipli modal sözlərə hər halda təsadüf olunur: Vallah, billah, doğru yolu görər ikən əgri yoldan gəlməyəyin.

Nidaların funksional xüsusiyyətləri barədə ayrıca danışmağa ehtiyac duyulur; həmin nitq hissəsi abidənin dilində rəngarəng ifadə imkanları ilə maraq doğurur: "Hi!" demədim başlar kəsən colladı olur". "Ah, noleydi, bu öleydi..." "Hay, Dirsə xan, bana qəzəb etmə!" "Görümşən ay oğul, nələr öldi?" "Qadir Tanrı səni namərdə möhtac eyləməsün xanım, hey!..." "Mərə, bazirganlar, çoqmı istədim?" "Ya, nə məsləhətə gəldin, yigit?" "Vay, bəgim qartaş!" "A bəg baba!"

Eyni funksionallıq təqlidi sözlərə və təqlidi sözlər əsasında yaranmış düzəlmə vahidlərə də aiddir; məsələn: "Qazan bəg ölin ölinə çaldı, qas-qas güldü". "Gumbur-gumbur tavıllar çaldı". "Qaranqu axşam olanda vaf-vaf ürən!" "Gedərkən orobə qicirdisindən Qazan oyandı" və s.

KDQ-nin morfoloji quruluşundakı normativlik abidənin dilinin sintaktik normativliyini şərtləndirir. Ümumiyyətlə, morfolojiya ilə sintaksis arasında bilavasitə tarixi-tipoloji əlaqə mövcuddur ki, xüsusilə türk aqqlütinasiyasında bu əlaqə daha sıx şəkildə özünü göstərir.

KDQ-nin dili üzərində ilk monoqrafik tədqiqatın müəllifi Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, dastanların sintaksisində müasir Azərbaycan dilində fərqli elə bir xüsusiyyətə təsadüf olunmur, bununla belə, görkəmli tədqiqatçı bu sahədəki müləhizələrinə yenidən qayıdacağını nəzərdə tutaraq yazmışdır: "KDQ-də çox şey var və bunların hamısı kitabımızda əhatə olunmamışdır".

Ə.Dəmirçizadənin haqqında böhs olunan əsərinin nəşrindən təxminən on beş il sonra professor Y.Seyidov yazmışdır: "Güman etmək olar ki, bu dastanların dilinin sintaksisi də ösl tədqiqat obyektinə çevriləcəkdir; həm də bu tədqiqat təsvir etmək, faktları olduğu kimi tədqiq etmək deyil (öslində bu da lazımdır), dilin tarixi inkişafının xarakterini müəyyən etmək istiqamətində aparılacaqdır". Çox keçmədi ki, bu sahədə, həqiqətən, bir sıra dəyərli tədqiqatlar meydana çıxdı, lakin "Kitab"ın sintaksisi yenə də bir sıra baxımlardan araşdırılmamışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin ilk təşəkkül dövrü sintaktik norması və ümumiyyətlə, sintaksisin inkişaf səviyyəsi KDQ-də bütün aydınlığı ilə əks olunur: söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik formaları abidənin dilində zəngin faktlarla təzahür edir. Sintaksis dilin elə bir sahəsidir ki, onun

inkişaf tendensiyalarının tədqiqi ancaq və ancaq müxtəlif sintaktik formaların ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdəki vəziyyətinin araşdırılması, müəyyən edilməsi ilə qurtarmır, eyni zamanda dilin bütöv sistemində baş verən tarixi hərəkəti izləmək, faktlaşdırmaq lazım gəlir-fonetik, morfoloji, leksik-semantik və stilistik faktorların tarixən şərtlənən əlaqələrindən konar məcərrəd sintaktik münasibətlər mövcud deyil.

KDQ-nin dilində söz birləşmələrinin bütün mühüm tipləri, formaları normativ olaraq işlənilir:

İsmi söz birləşmələri - tüc bəri, ala göz, qonur at, qaba çomaq, uz qılıc, arı su, sür eida, qızıl dəvə, qarğuz eida, bədəvi at, sarı yılan, yalnız oğul, ağ ol, qıl sicim; sorımsaq otlı, oğul xəbəri, sam yelləri, gözlərim aydını, başım baxtı, evim taxtı, atam-anam verdüğü; Qazanın yüzi, anamın sevgisi, talı sazin aslanı, xan babamın göyğüsü, kafirin izi, Tanrının birliyi və s.

Feli sifət tərkibləri - "Qaragöz atın belinə yatan Qazan!" "İlğiyuban qara dağım yıqan Qazan!" "Qarşı yatan qara dağlar qarışa..." "Varıban dəstursızca Bayındır xanın yağışın basan, altmış bin kafərə qan qusduran Qəllət qoca oğlu Şir Şəmsəddin çapar yetdi". "Nərədə bildin bənüm tutsaq olduğum?" "Atlı batub çıqmaz anın balcığı olur". "Yağırığında qalqan oynar babasının, Qadir qoursa, başın kəsəyim!" "Ağca sazlar içində sarı gönlər görübən taylar basan, ög damarın dələbən qanın soran, qara polad uz qılıcdan qayıtmayan, ağca tozlu qarı yaydan dərsinməyən, ağ yeləklü ötgün oxdan qayıtmıyan, canvərlər sərverdi qağan aslan qıran, ala köpək itinə kəndözün taladarmı?" və s.

Feli bağlama tərkibləri - "Qara buğa dəldüğündə qılçatmamış, Qağan aslan gəldüğündə belin bükmiş, Qara buğa gəldüğündə nə kiçikmiş..." "Qapaqların qaldırıp yüzümə baqdı". "Ala gözüm açuban dünya gördüm". "Alan sabah sapa yerdə dikiləndə ağ-ban evli, atlas ilə yapılanda göğ seyvanlı!..." "Altmış tutam sür eidasın qoltuq qısınub "ol kafiri qarşısından süsəm" - dedi, süsəmədi". "Məğər, xanım, bir gün Oğuz oturur-kən üstünə yağı gəldi". "Qaçub gedərkən Aruz qocanın oğlanı dərmiş, bir aslan bulub gətirmiş, bəsləmiş". "Basat altunlu günlüğün diküb oturar ikən gör-dilər ki, bir xatun kişi gölür" və s.

Məsdər tərkibləri - "Oğul için ata ölmək eyb olur..." "Kəndü öslim, kəndü köküm simağım yoq". "Səni ögməgim yoq". "Ər ərdən adın yaşurmaq eyb olur". "Kəsə-kəsə yeməgə yaxni yaxşı" və s.

Söz birləşmələrinin, xüsusilə tərkiblərin bu cür çoxluğu türk dillərinin qədim dövrləri üçün xarakterikdir və sonuncular Hind-Avropa dillərində müstəqil cümlə strukturlarına uyğundur. KDQ-nin dilində feli tərkiblər, eyni zamanda böyük poetik funksiyaya malikdir-bir qayda olaraq, sintaktik paralelizmlər həmin tərkiblərlə qurulur; məsələn:

"Qalqubanı yerindən duran yigit, nə yigitşən?
Əgin bəg demür tomm geyən yigit, nə yigitşən?
Adın nədir, yigit, degil mana!"

Yaxud:

"Səlgüm-səlgüm tan yelləri əsdiğində,
Sağallı boz-ac turğay sayraqıqda,
Bədəvi atlar issin görüb oğraqıqda,
Alar sabah Dirsə xan yerindən urı durdı".

KDQ-nin sintaksisi, hər şeydən əvvəl, epos sintaksisi-qədim türk epos təfəkkürü üçün səciyyəvi olan cə-

hətlər-standart ifadələrin, bədii priyomların zənginliyi; dinamik və statiklik, mücərrədliklə konkretliyin növbələşməsi; estetik müəyyənlik və s. "Kitab"ın dilində də özünü göstərir. Hər hansı halda epos sintaksisində həm normativ, həm də stilistik nümunələr mövcuddur.

Protürk dövrünün əsas əlamətlərindən biri dilin sintaktik sistemində sadə cümlənin hakim mövqeyə malik olmasından ibarətdir. Və bu xüsusiyyət qədim türk dili abidələrinə, eyni zamanda KDQ-yə də aiddir.

KDQ-də də rast gəlinən dil faktları sübut edir ki, Azərbaycan ədəbi dili və Azərbaycan türkcəsi (hatta ədəbi səviyyədə belə) uzun bir təkamül dövrü keçmişdir.

KDQ-nin dilində cümlənin normativ və estetik imkanları artıq sabit ifadə formaları ilə reallaşır. İfadə məqsədinə görə burada cümlənin bütün növlərinə, lakin müxtəlif tezliklərdə təsadüf olunur:

Nəqli cümlə - "Dirse xan oğlana bəglik verdi, taxt verdi". "Oğlan taxta çıxdı, babasının qırq yigidin anmaz oldu". "Ol qırq yigit həsəd eylədilər..." "Yumru-yumru ağladı, yanq cigercigini dağladı..." "Məğər ol gün kafirlərin ağır günləri idi". "Hər biri yemək-icməkdə idi..." "Dələ ozan gəldi, baş endirdi, bağı basdı..." və s.

Sual cümləsi - "Bayındır xan bənüm nə əsküklüğüm gördü?" "Qılucundanmi gördü; süfrəmdənmi gördü?" "Nə eyləyələm!" "Oğul çoban, qanda gedərsin?" "Mərə çoban, bu ağac nə ağacdır?" "Qazan bəgün xatunı qanğınuzdur?" "Sənənlərindən oğul, yeyəyimmi, yoxsa sası dirlü kafərin döşəginə girəyimmi?" "Ağca qoyunlar olan yerdə bir quzıcağı olmazmı olur?" "Qanı dedigim bəg ərənlər, dünya mənəm deyənələr?"

Əmr cümləsi - "Mərə, Şökli Məlik, künlüğü altun ban evlərimi götürüb durursan, sana kölgə olsun!..." "Bəg yigit, bizə sən ərlək işlədin, gəl ində bəğəndigin maldan al!" "Xoş, imdi atlanın!" "Mədəd, Dədə! Kərərəm eylə, Allah eşqinə, Simüzün al, aruğın qo!" "Apalaca kərdəgünə gələ görgül!" "Mərə, qo-nuz qızları yanına da varsun!" "Çal mərə, dəlü ozan!"

Nida cümləsi - "Vallah, yaxşı yigit, mürüvətli yigit!" "Mədəd, aman ələman!" "Tanrının birliyinə yoqdur güman!" "Qılıcına doğrayayın!" "Oxuma sancıləyin!" "Ağab-argab qara dağın yixilmişdi, ucaldı axır!" "Qanlu-qanlı suların sovgulmuşdu, çağladı axır!..." "Axır vaxtında arı imandan ayırmasun!"

Vokativ cümlə - "Oğul, oğul, ay oğul! Ortacım oğul! Qarşı yatan qara dağım yüksəgi oğul! Qaranquca gözlərim aydını oğul!..." "Qalqubanı yerindən duran Qazan! Qaragöz atın belinə yatan Qazan! İlğiyuban qara dağım yıqan Qazan!" və s...

Cümlənin ifadə məqsədinə görə növlərinin işlənmə tezliyi müxtəlifdir ki, bu da, bir qayda olaraq, epos təfəkkürünün tələbi ilə bağlıdır; məsələn, nida cümlələrinin və vokativ cümlələrin zənginliyi, eləcə də feli xəbərləli nəqli cümlələrin ismi xəbərlərdən müqayisəyə gəlməyəcək qədər çoxluğu diqqət birinci növbədə cəlb edir. Cümlə üzvlərinin normallığı, ifadə vasitələrinin və sintaktik-intonativ mövqələrinin sabitliyi cümlənin qrammatik kamilliyini göstərir.

KDQ-nin dilində cümlə üzvlərinin funksional keyfiyyətini əks etdirən aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirik:

Mübtədə - "Təkur aydır". "Qanturalı sarı donlu qız eşqinə bir "hu" dedi". Ozan gəldi, yeltənə çaldı". "Ol məhəldə Qanturalının babası-anası çıqa gəldi". "Qam

səciyyəli şaman əşyalarında - davulda qurd rəsinin çəkilməsi, şamanın qurda çevrilərək yaman ruhlarla döyüşməsi sübut edir ki, qurd sakral heyvan kimi Tanrı oğlu olub türkləri qorumaq üçün göndərilmişdir.

Bir sıra mifoloji sistemlərdə olduğu kimi türklərdə də sakral, xilaskar, hami heyvan uyğun şəkildə həm də əcdad kimi qavranılırdı. Göy Türk əfsanələrində qurd əcdad anadırsa, monqollarda o, əcdad atadır. Belə bir statusda duran qurdu yakut şamanları hörmətlə "Tanqara uola" (Tanrı oğlu), "Ayı uola" (Tanrı oğlu), bəzən də "Tanqara ita" (Tanrının iti) deyər çağırırdılar.

Boz qurd obrazının çin yazılı qaynaqlarına görə prototipi ağ tuğandır. Ağ tuğan da hərfi anlamda boz qurd deməkdir. Çin qaynaqlarına görə hunlar bu heyvanı səmavi mənşəli hesab edir, ona böyük hörmət göstərir və özlərinin xilaskarı bilirdilər. Belə bir əcdadlıq funksiyasının rudimentar qalığı KDQ-də Qazan bəyin dilindən bildirilir. "Əzvay qurd ənügi erkəgində bir köküm var" (D-280¹²). Başqa sakral, həm də güclü heyvanlarla yanaşı (aslan, ağ qayanın qaplanı, ağ sunqur quşu erkəyi) qurdun xatırlanması onun ilk əcdad funksiyasından xəbər verir. Salur Qazan sadəcə olaraq bütün türk soylarının özlərinə əcdad hesab etdikləri, yaxud onqon kimi qəbul etdikləri heyvan və quş adlarını sadalamaqla türk elinin butövlüyünü göstərmək istəyir.

Boz qurdun yol göstərməsi, xilaskarlığı təkcə Oğuznamənin uyğur versiyasında yox, həmçinin qırpaqlarla bağlı tarixi xronikalarda da qalmışdır. Bunu rus knyazi David Volnskinin uqorlar üzərində qələbəsinin təmin edən qırpaq hökmdarı Bonyakin qurdu ilə əlaqəli, qurdun da ona ulartı ilə səs verməsi haqqında sənədlər də təsdiqləyir. KDQ-də Qazılıq qoca ilə oğlu Yegnəyin görüşü belə təsvir olunur: "Babasılə Yegnək gizlü yaqa tutuban yiləşdilər. Eki həsrət bir-birinə bulışdılar. İssüz yerinq qurdu kibi ulaşdılar" (D-212⁵). Burada qurd kimi ulaşmağın semantikasi həsrətlilərin, bir-birindən ayrı düşənlərin görüşü motivində qalıbsa da, bu ilk qurd-insan paralelliyinin daşlaşmış ifadəsidir.

KDQ-də qalmış bu rudiment səciyyəli mifologemə "Koroğlu" dastanının Azərbaycan variantında da rast gəlinir. Əndəlib Qaracadağının "Şerlər məcmuəsi"ndən götürülmüş "yeyib qurdlarımla ulaşım, dağlar" mifrasında Koroğlunun da Bonyak kimi qurdu ilə əlaqəli aydın görünür. Bu halda Koroğlu qoşmalarında "ac qurd kimi dərələrdə pusubdur", "qurd oyunun aralığa salanda", "gərək budur qurddan olan qurd olsun", nəhayət, adım qurd oldu, qurd oldu" deyimləri onun qurdluğunu sübut edir. Dastanda Koroğlunun əsas epiteti ac qurddur. "Manas" dastanında həm Manas, həm də oğlu Semetey "kök jallı börü" (göy tüklü qurd) kimi təriflənilir.

Qurd türk mədəniyyətində mədəni qəhrəman (Tanrı oğlu), əcdad-xilaskar, iki dünyanı birləşdirən mediator, ritual-mifoloji səciyyəli hami ruh, nəhayət, döyüş, qəhrəmanlıq simvoludur. Boz qurd tək-tək fərdlərin deyil, etnosun, ayrı-ayrı torpaqların yox, Tanrı yurdunun qoruyucusudur. KDQ-də Qazan bəyin yurdunu qurddan soruşması bəlkə də əski qoruyucu funksiyasına işarədir. "Qurd yüzi mübarəkdir, qurdlən xəbərləşəyim" (D-45¹⁰). Bu üzü mübarəklik Tanrı yurdunun qoruyucusu qurda işarədir. Əski çağlardan bir sıra tarixi və epik adlarda qurd sözü işlədilmişdir. Mə-

sələn, uryanxay nağıllarında Pörü xan (qurd xan), KDQ-də Baybörə və s. buna misal ola bilər.

Türk və monqol mifoloji mətnlərində qurd başlı əcdadlara, hami ruhlara çox rast gəlinir. Məsələn, turduşlar öz əcdadlarını qurd başlı insan hesab edirdilər. Avropalılar Atillanı qurd başlı təsəvvür edirdilər. Digər tərəfdən bütövlükdə türklərin qurdu assosiasiya edilməsi də erkən orta əsrlərdən məlum idi. Paniranist Firdovsi "Şahnamə"də türklərin yaşadığı yerləri "keşvare qorqşar" (qurdlar məskəni) adlandırır. Kumandınlar dağ ruhunu qurd başlı, yaxud da qurd şəklində təsəvvür edirdilər. Bütün bunlar qurd mifoloji obrazının ritual səciyyəsinə, türklərdə kultlaşdıqından xəbər verir.

Oğuznamənin uyğur versiyasında qurdun rəngi göydür. Türk etnik mədəniyyətində Göy Tanrı, Göy börü (qurdun qırpaqlarda, karluqlarda, uyğurlarda, Sibir və Altay türklərində adı, pörü, pöör, böri və s. variantlarda transformasiya edilir), göy buynuzlu keçi, göy öküz, göy türk, göy üzül Oğuz uyğur sintaqmanın müxtəlif paradimalarıdır. Əslində, "göy" rəngi bu birləşmələrdə rəngdən çox, mənşə bildirir, yəni göy epiteti ilə müşahidə olunan mifoloji varlıqlar əslində Tanrıçılıqdan sakrallıqdan xəbər verir. Bu dini, mifoloji rəng həm də türk mədəniyyətini başqa etnik sistemlərdən fərqləndirir.

Oğuzların boz qurdu, başqa türk tayfalarının göy bürüsünə nəinki adekvatdır, həm də eyni rəngin başqa yarusda təkrarlanmasıdır. Türk mifoloji sistemində göy rəng simvolikasi ilə eyni sintaqmatik cərgə yarıdan ağ, boz, ala, yaşıl sakrallıqla bağlıdır. Həm də göy sözü türk ləhcələrinin çoxunda boz, bozumtul, çal, ala anlamlarını bildirir. Əslində qurdun adekvatı olan börü sözü də boz deməkdir. Qurdun ilk adı "bud"dur. Bu sözün də boz mənasını istifadə etdiyi aydın olur. Oğuz dastanlarında "Boz oğlan", "Boz igid" semantik cəhətdən qurd adam deməkdir.

Qurdun insan adlarında daşlaşması, yaxud da qurd insan paralelliyi Tanrı oğlu kimi xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirənlərə aiddir. KDQ-də belə bir funksiyayı heç kim yerinə yetirmir. Ancaq KDQ-də daşlaşmış şəkildə qalmış Baybörə adı, "Yusup və Əhməd" dastanında "Boz oğlan" adekvatdır.

Ədəbiyyat.

Гордлевский В.А. Что такое "босый волк?" - Известия АН СССР. т. VI, вып. 4, 1947.

Азербайжан дастанлары. с. IV, В., 1969

Дыренкова Н.П. Охотничьи легенды кумандинцев. Сборник музея антропологии и этнографии. т. VI, 1949. Füzuli Bayat

QURD-2 - Zooloji heyvan, yırtıcı heyvan.

KDQ-də qurda münasibət ikili səciyyə daşıyır. Bir yandan o, "üzü mübarək" sayılır, kökün, soyun başlanğıcı onunla əlaqələndirilir, hünərli, sücaətli igidlər bu qaçara bənzədir. O biri yandan yırtıcı, quduz canavar olaraq ziyankarlığı bildirilir. Bunların hansı görüşlərlə bağlılığını bilmək üçün qurdu bağlı bəzi mətləbləri bilmək vacibdir. Tək türklərin yox, özgə xalqların inam və etiqadlarında da qurd sayılan, seçilən, hətta totemliyə ucaldılan heyvanlar sırasındadır. Tarixdə ilk türk adı ilə dövlət quran Göktürklərin doğuluşu, tanınma taleləri qurdu bağlıdır. Bir xəbərə görə Göktürklər hunlarla qonşuluqda yaşayan və dişi qur-

ddan doğulan "So" sülaləsi soyundandır. Elə qurda inamın yekunudur ki, onların bayraqları qurd başlıdır. F. Rəşidəddinin "Cameət - tevarix"ində özünə qorunaq tapan "Ərkənəqon" dastanından bəlli olur ki, çıxılmazlığa düşən Göktürklərə dağdakı keçidi də elə qurd nişan verir. "Doqquz Oğuz dastanı"ndakı göydən, Günəşdən şua ilə enən Boz qurd Oğuzda səfər və döyüm-yürüşlərdə bələdçilik edir.

KDQ-də də qurd sayımlı bilindiyindəndir ki, Qazan xan aparılmış el-ulusunu, ev-eşiyini, başına belə qurban verməyə hazır olduğu, qurddan - "üzü mübarək"dən soruşur. Bundan savayı. Qazan xan "Əzvay qurd ənigü erkəkində bir köküm var" (D-28¹¹) şəklində öz soyunun da qurdu ilə bağlı olduğunu söyləyir.

KDQ-nin boylarında qurda Qazan tək yanaşma məqamları az deyil. VII boyda Əmən "Yeni bayırın qurduna bənzər igidlərim" deyir. Yəni də elə bu boyda uzun ayrılıqdan sonra ata-oğul görüşü belə təsvir olunur: "Babasıyla Yegnək gizlü yaqa tutuban yiləşdilər. İki həsrət bir-birinə buluşdılar, issüz yerin qurdu kibi ulaşdılar" (D-212⁴).

Bəhlul Abdulla

QURU ÇAY - Coğrafi koordinatı aydın olmayan xəyalı yer. KDQ-də yalnız V boyda (D-135¹³) adı çəkilir. Burada deyilir: "Məgər xanım, Oğuzda Duxa qoca oğlu Dəli Domrul derlərdi, bir ər var idi. Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapdırmışdı. Keçənlərdən otuz üç aqça alırdı, keçməyənlərdən dögə-dögə qırq aqça alırdı" (D-155¹³).

Cəbrayıl rayonu mərkəzindən keçən və rayonu iki yərə bölən çayın adı da Quru çay adlanır. Cənubi Azərbaycanda Qaradağ mahalı ərazisində də eyni adı çay var. Türkmənistanın Bexerdən rayonunda da bir çayın adı Quru çaydır. Gürcüstanın Faxralı kəndi ərazisində quru dərə yer adları vardır. Belə yerlərdə ilin fəsilələrindən asılı olaraq bəzən su axır, isti aylarda isə quruyur. Ona görə də quru çay, bəzən də quru dərə adlanır.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

QURŞAQ, QUŞAQ - kişi və qadın libasını təməmləyən geyim növü. Dastanda "qurşaq" və "kətan-bez" adı ilə təqdim edilən və XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların milli geyim kompleksində mühüm yer tutan qurşaq müxtəlif növlərinin ("qurqurma qurşaq", "kətan bez sarıq", "gög sarıq") adı çəkilir: "... Qur qurma qurşaq, qulağı altun küpəli... Qazılıq qoca oğlu bog Yegnək çapar yetdi" (D-151⁶); Yaxud: "Qanturalı altunlu incə kətan bezin belinə sardı" (D-179¹¹).

Dastandan bəlli olduğu kimi, qurşağın matəm libası üçün səciyyəvi olan göy rəngli növü də olmuşdur: "Qırq-ollu yigit qara geyüb-gög sarındılar" (D-299¹²).

QUTLU MƏLƏK - Müqəddimədə adı çəkilən qadın adı.

QUTLU OLSUN - Türk dilinin ən qədim sözlərindən olan "qut" kökü əsasında yaranan ifadə. KDQ-nin dilində "Xeyirli olsun", "mübarək olsun" mənalarında işlənir: "Qalın Oğuz bəgləri əl götürdilər, dua qıldılar. "Bu ad bu yigide qutlu olsun!" dedilər (D-75);

İfadədəki qut kökü "can", "həyat qüvvəsi", "ruh" anlamında indi Şərq türklərində daha çox şamanizm termini kimi işlədilməkdədir. Yakut inanışlarına görə yaxşı adamların "qut"u ("kut"u) ölümündən sonra uçub göyə gedir və yenidən bir də dünyaya gələncə orda yaşayır.

Başlıca olaraq "uğur, səadət, mübarək, xoşbəxtlik" mənaları bildirir. Çuvaş dilində xıt (səadət) şəklində düşsə də, digər türk dillərində qut/kut allomorfları ilə verilir. Mogilyan əski türk yazılı abidələrindəki Kutlu/Qucluq adı da "xoşbəxtlik" deməkdir.

Qut sözünə ön Asiya xalqlarından hatt, şumer və kassilərin dillərində də rast gəlinmişdir. Avropaya aparılması tarixi isə german tayfaları içərisində əriyən asların adı ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat.

Ağasıoğlu F. Proto-azər teonimləri. "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri". B., 1988.

Cəlal Bəydili

QUZĞUN - bax. Qarğa-quzğun.

QUZUÇUYEV TOYLU (1936, Türkmənistan) - dilçi, folklorşünas, fil. e. d.

"Türkmən dilinin XVIII-XIX əsr yazılı abidələri" mövzusunda namizədlik (1971), "Türkmən dilinin yazılı abidələrində cümlə üzvləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdir (1995).

O, professor Ata Annanurovla birlikdə Drezden nüsxəsi əsasında KDQ-ni "Sovet ədəbiyyatı" (Qaraqum) jurnalında "Qorqut Ata" adı ilə ("Sovet ədəbiyyatı" jurn. 1989, sayı 8,9) və 1995 ildə isə "Kitabi-Dedem Qorqut" adı ilə (Drezden mətni həm ərəb həm də kiril qrafikasında) nəşr etdirmişdir.

A. Annanurov və T. Quzucuyev nəşrlərinin (1989, 1995) dili M. Kosayevin kitabının (1951, 1954) dilindən müsbət mənada xeyli fərqlidir.

Bu nəşrlərdə boyların dili türkmən dilinin morfoloji və tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırılsa da, Drezden nüsxəsinin dil orijinallığı qismən gözlənilmişdir.

Əsərləri:

Türkmən dilinin tarixindən tədqiqlər. (kollektiv müəllif) I c., Aşqabad 1970, II, 1978.

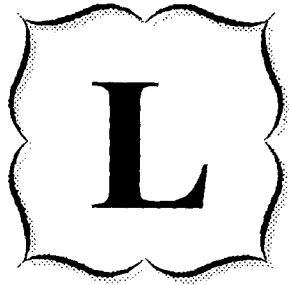
Türkmən dilinin tarixi qrammatikasının problemləri. Aşqabad, 1980.

Türkmən dilinin yazılı abidələrində cümlə üzvləri. Aşqabad, 1995.

Qorqut Ata (A. Annanurovla birlikdə), 12 boy, "Sovet ədəbiyyatı" (Qaraqum) jurn., 1989.

Kitabi-Dedem Qorqut (A. Annanurovla birlikdə), Aşqabad, Elm, 1995.

LATIŞ DİLİNDƏ - KDQ latış dilində Riçanın "Liyasma" nəşriyyatında nəfis şəkildə çapdan çıxmışdır. Dastanı latış şairi və türkoloqu Uldis Berziņš tərcümə etmişdir.

Kitaba Yunais Sikstulis rəy vermiş Arif Acalov son söz yazaraq dastanın bədii dəyəri, məzmunu və tərcümə xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişdir. Kitaba Arif Acalovla Yanis Sikstulis izahat yazmışlar.

U.Berziņš KDQ-nin latış dilinə tərcüməsinə 1969 ildən türkoloji şöbənin tələbəsi olduğu dövrdə başlamışdır. "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu" və bəzi başqa boylar jurnallarda çap edilmiş, radio və televiziya da səslənmişdir. Dastanın tam mətninin tərcüməsi 1989 ildə tamamlansa da, o dövrdə baş verən dramatik siyasi və tarixi hadisələr nəticəsində əsər ancaq 1993 ildə işıq üzü görə bilmişdir.

Tərcüməçi qorqudşünaslıq tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən elmi və nəzəri məsələlərin açılmasına diqqət yetirmişdir. Dastanın nəsr və şer hissələrinin, Dədə Qorqudun - ozanın dilindən söylənilən atalar sözü və duaların ritmlərinin olduğu kimi qorunub saxlanılması, həmin intonasiya və ritmlərin latış dilində düzgün səslənməsinə nail olmaq mütərcimin başlıca vəzifələrindən biri olmuşdur. Bundan başqa, dastanın mətnində rast gəlinən söz oyunları, kalamburlar, metaforalar və digər obrazlı ifadələr də latış dilinə uyğun şəkildə verilmişdir.

Bir sıra Oğuz ifadə və deyimlərinin, düşüncə və duyumlarının, Oğuzluğa və İslam dininə məxsus təsəvvür və dünyagörüşlərin latış oxucusu üçün daha anlaşılqı olmasına nail olmaq da tərcüməçinin qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri olmuşdur. Mütərcim dastanda olan çoxsaylı ifadələrin milli koloritini qorumaq üçün latış dilində anlaşılqıyı saxlamaq şərtilə onları orijinalda olduğu kimi saxlamışdır.

KDQ-nin latış dilinə tərcüməsi Baltikyanı ölkələrdə türk xalqları mədəniyyətinin, folklor və yazılı ədəbiyyatının öyrənilməsi tarixində xüsusi bir mərhələ olub, böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Cəlil Nağıyev

LEKSİKA - KDQ leksikası çoxsəpkili təhlil, araşdırma predmetidir. KDQ leksikası həm şifahi-folklor, həm də yazılı ədəbi dilin söz xəzinəsini əks etdirir. Hər iki səpkinin ana prinsiplərini müəyyənləşdirmədən KDQ leksikasını araşdırmaq çətindir.

Hər şeydən öncə, KDQ folklor dilinin təməl ömüyüdür. Hər xalqın öz dilində yaranan folklor ana dilinin əbədi yaddaşdır və əslində dildə olan hər sözün el dilində müəyyənləşən, sabitləşən və dəyişən elə bir dəyəri var ki, məhz o dəyər sözün mahiyyətini açmaqda açar rolunu oynayır. Ən qədim sözlər, ana köklər folklor dilindən pərvazlanır. İlk folklor ömükləri olan sehrli kəlmələr, söyləmələr, şaman nəğmələri, əmək və mərasimlərlə bağlı kəlmələr sözlü ədəbiyyatın bünövrəsidir.

Folklor dili, insanın qəzavü qədərli, Tanrı ilə, ilahi qüvvə ilə ünsiyyət dilidir. Folklor dili insanla insanın ən yetkin, doğru-dürüst, təbii ünsiyyət yoludur. Folklor dilinin sadəliyi içində dilin sonsuz mürəkkəbliyinin potensial qüvvəsi - mayası yaşayır. Milli-etnik, etnoqrafik, psixoloji, estetik, sosioloji, antropoloji özəlliklərin qaynağı, məbədi olan folklor elə bir fenomendir ki, istər mifoloq, istər filosof, istərsə etnoqraf və ya yazıçı ondan yan keçə bilməz.

Bu mə'nada türk folklorunun təbii ifadə forması kəmiyyət və keyfiyyət dəyərlərinin yekunu olan dastanlardır. Dastan sintezdir və özündə musiqi, rəqs, hərəkət özəlliklərini birləşdirir.

KDQ - əhatəliliyi, kontinuum genişliyi, kod mürəkkəbliyi, leksik-semantik rəngarəngliyi ilə yalnız Oğuz dilləri üçün deyil, bütün türk dilləri üçün ciddi əhəmiyyət daşıyan söz sənəti abidəsidir.

KDQ, şübhəsiz ki, həm də yazılı ədəbi dil ömüyüdür. Hazırkı əlyazmalarını XI yüzillik hesab edən tədqiqatçılar (Ş.Cəmsidov, T.Hacıyev) tamamilə haqlıdır ki, bu əlyazma da sonradan köçürülmüş variantdır. Dastanın dilində işlənmiş ərəb-fars sözləri, yazı mədəniyyəti ilə bağlı qəlib-kişələr, yazı üslubu ünsürləri bu abidəni həm də yazılı mədəniyyətin predmeti kimi zəruriləşdirir.

Çoxqatlı, çoxlaylı KDQ leksikası mifik qatı, yazıya-qədərki qatı əhatə etməklə yanaşı, həm də türk-islam mədəniyyətinin intişar tapdığı zamanı, təcrübəni əhatə edir.

Leksikada təcəssümünü tapan arxetip layla, qədim türk etnik-psixoloji, mif-dastan layı üzvi şəkildə birləşdiyi üçün KDQ-nin lüğət tərkibi türk leksikologiyası tarixi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Son araşdırmalara görə, 3000-ə qədər (təxminən 2721) sözü əhatə edən KDQ leksikası Oğuz tarixini, dünyagörüşünü, düşüncəsini, həyat tərzini əhatə edir. KDQ dilində işlənən frazeoloji birləşmələr leksikanın tərkib hissəsi kimi ayrıca əhəmiyyət daşıyır.

KDQ lüğətinin təsviri baxımından O.Ş.Gökyayın sözlüyü xüsusən əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan KDQ sözlərinin tekstoloji baxımdan dəqiqləşdirilməsi (M.Ergin, Ş.Cəmsidov, O.Sərtqaya, T.Təkin, S.Əlizadə, V.Adilov, U.Karasoy...) sahəsində, KDQ sözlərinin leksik-semasioloji təhlili baxımından (T.Hacıyev, V.Aslanov, N.Xudiyev, İ.Məmmədov, M.Pənciyev...), dialektlərlə müqayisə baxımından (E.Əzizov), oğuz-qıpçaq müvaziliyi baxımından (N.Cəfərov), statistik metodla öyrənilməsi baxımından (K.Vəliyeva, M.Mahmudov, C.Öztelli...), üslubi-poetik baxımdan (K.Vəliyev, Ş.İbrayev, E.Əlibəy-zadə...), sözlərin mənşəyi baxımından (E.Piriye, C.Öztelli) öyrənilməsi, tədqiqi baxımından aparılan araşdırmaları qeyd etmək zəruridir.

KDQ-nin leksik mənzərəsi belə ümumiləşdirilə bilər:

1. Ümumişlək sözlər.
2. Terminoloji leksika.
3. Nomenklatur leksika.

Ümumişlək sözlər Oğuz türkcəsinin, xüsusilə Azərbaycan türkcəsinin əsas lüğət fondu ilə uyğun gəlir. Arxaik leksika ağız və şivələrdə bu gün də yaşamaqdadır. Əksəriyyəti təşkil edən ümumişlək sözlər valentliyi, möcazaratma imkanlarının genişliyi ilə seçilir. Bu tipli sözlər mənə genişlənməsi-daralmasını, birləşmə imkanları və s. semasioloji proseslərin öyrənilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Terminoloji leksika müxtəlif sahələri əhatə etsə də əsasən üç qrupu əhatə edir: a) təsərrüfat-iqtisadiyyat; b) hərbi-dövlətçilik anlayışları; c) dini leksika.

Bu qrupların hər biri haqqında geniş danışmaq olar. Terminlərin formalaşması cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olduğu üçün burada inkişaf səviyyəsi, dəyişmə-dialektika nəzərə alınmalıdır. Peşə-sənət leksikası da, terminləşmə prosesini hələ tam keçə bilməyən sözlər də bu qrupda təhlilə cəlb oluna bilər.

Nomenklatur leksika KDQ lüğətinin xüsusi tərkib hissəsidir. Burada onomastik vahidlər, xüsusilə toponimlər, antroponimlər, etnonimlər, eləcə də oronimlər, teonimlər, mifonimlər nəzərdə tutulur. Etnokulturologiya, tarixi coğrafiya və ümumən tarix üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən xüsusi leksika sahəsinin statistik hesablamalara söykənən faktları, eləcə də müqayisəli təhlil nümunələri çox əhəmiyyətlidir. Özəlliklə KDQ-nin bədii-poetik əsər olmaqla yanaşı tarixi salnamə əhəmiyyəti daşmasının bir təsdiqi də yer, tayfa, insan adlarıdır. Bu adlar dastanın reallıq müstəvisidir. Dərbənd, Əlinca, Bərdə, Dərəşam, Gəncə, Bayburt, Düzümdür, Göycə, Qazılıq, İstanbul, Ağ qaya, Qaradağ... kimi yer adları, Bayat, Qayı, Oğuz, Qıpçaq, Üç Ok, Boz Ok, Türkmən... kimi tayfa-xalq adlarının,

Qamğan (Qam xan), Bamsı Beyrək, Qorqud, Əgroc, Duxa qoca, Qutlu Mələk, Qıyan Sölcüq... kimi insan adlarının müxtəlif səpkili təhlili etnogenezis problemlərinin həlli üçün də əhəmiyyətlidir.

KDQ leksikası mənə incələnməsi - semasioloji baxımdan da önəmli rol oynayır. Struktur-semantik təhlilin müasir metod və nəzəriyyələrlə (sahə nəzəriyyəsi, valentlik nəzəriyyəsi, kontekstual təhlil, komponent təhlil, linqvopoetik araşdırma və s.) təhlili KDQ-nin tarixlə, mənəviyyatla, psixologiya və etnoqrafiya ilə bağlı bir sıra problemlərinə aydınlıq gətirə bilər.

Bu baxımdan lüğət tərkibinin şəkil və məzmunca söz qrupları - çoxmənalılıq, omonimiya, sinonimlik, antonimlik də yeni baxış bucağı ilə təhlilə cəlb edilərsə, KDQ semantik mənzərəsi tamamlanmış olar.

KDQ leksikasının semantik təhlili yazılı və şifahi Oğuz abidələrinin tarixi-müqayisəli təhlili üçün məhək daşdır. Bu baxımdan KDQ leksikası unikaldir.

Mənşə baxımından KDQ leksikası ayrı bir əhəmiyyət daşıyır.

Oğuz tarixinin ən böyük salnaməsi olan KDQ-nin söz xəzinəsi mənşə baxımından incələnməyə ortaya çıxan mənzərə diqqətəlayiqdir. C.Öztellinin hesablamasına görə, KDQ dilində 559 ərəb-fars mənşəli söz işlənmişdir. Bu sözlər daha çox dini terminlər, islami anlayışları ifadə edən kəlmələr və termin xarakterli digər sözlərdir. E.Piriyev həmin sözlərin 194-nün fars mənşəli olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Ərəb-fars mənşəli sözlərin böyük bir qismi çağdaş türk dillərində, o cümlədən Azərbaycanda türkcəsində bu gün də işlənərkəndir.

Qorqudşünaslıqda belə bir fikir mövcuddur ki, ərəb-fars mənşəli sözlər əlyazmaların köçürülməsi ilə bağlı sonrakı əlavələrdir. Bir çoxu türkcə qarşılığı ilə sinonim kimi işlənən bu sözlərin olduğunu söyləyənlər də var.

Şübhəsiz ki, dastanın arxaik mətnində ərəb-fars sözlərinin olmaması təbiidir. Ancaq dastan yazıya alınma qədər islam mədəniyyətinin təsirinə məruz qalmışdır. Bu sözlərin əlavəsi, mətnə daxil olması türk-islam mədəniyyətinin oluşması prosesinin inikasidir. Söhbət arxivəndən deyil, mövcud mətdən gedir. Hər hansı söz abidəsinin öz mövcudluq səviyyəsində öyrənilməsi zəruridir. Qorqudşünasların hesablamalarına görə işlənmiş faizi 85 olan türk sözləri və işlənmiş faizi 15 olan ərəb-fars sözləri KDQ mətninin mənşə baxımından leksikasının mexanizmini anlamaq üçün önəmlidir.

Qorqudşünaslıqda KDQ leksikasında erməni sözləri məsələsi də var.

Bu baxımdan R.A.Baqramyanın "KDQ dastanlarının dilində erməni sözləri" adlı məqaləsi diqqəti cəlb edir.

Məqalənin məğzi ondan ibarətdir ki, qonşu Azərbaycan xalqının abidəsinə orta qəyət tərzinə malik erməni xalqının çoxlu sözləri keçmişdir. Müəllif dastanın məhz Qafqaz arealına, azərbaycanlılara aid olmasını erməni sözlərinin varlığında görür. Və qeyd edir: "Bu sözlərin böyük bir qismi hələlik mübahisəli olduğu üçün onların 19-nu göstəririk".

Tədqiqatçı həmin sözlərin dastanlarda neçə dəfə işləndiyini saymış, Azərbaycan türkcəsi ağızlarında onları axtarmış və erməni dilinin etimoloji lüğətinə söykənərək onların erməni dilinə məxsus olması fikrini irəli sürmüşdür. Azərbaycan filoloqları həmin məqalənin qeyri-elmi, qərəzli mövqedən yazıldığını açıqlayan yazı çap etmişdir.

R.A.Baqramyanın erməni mənşəli hesab etdiyi sözlər bunlardır: al, qut, orğan, qıvanmaq/güvənmək, qırvaşmaq/qırvaşmaq, çürümək, gənəz, sur, sünük, ərquu, qoru, şu, dadı, kəlisə, xaç, təkur, pilon, holi, aznavur.

Bu sözlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir. Etimoloji araşdırma aparmadan da bunu müəyyənəşdirmək çətin deyil. Xüsusilə Sibir türklərinin dilində işlənən bu sözlər və onların törəmələrinin türk mənşəli olması heç bir şübhə doğurmur. Fars mənşəli kəlisə, xaç, yunan-latın mənşəli pilon, gürcü mənşəli aznavur və s. sözlərin süni şəkildə erməniləşdirilməsi elmi əsasdan məhrumdur.

KDQ-nin poetik enerjisi, ilk növbədə onun söz dünyası ilə bağlıdır. Sözdə mə'nə qazanan dil fonetik, sintaktik vasitələrini leksikaya söykənərək səfərbər edir.

Statistik hesablamalara görə, çox az təqribiliklə KDQ-da 142 bədii təyin 1294 dəfə, 48 müqayisə 73 dəfə, 76 metafora 174 dəfə işlənib ki, bunların türk bədii-estetik zövqünü, təfəkkür-düşüncə tarixini öyrənməkdə çox mühüm rolu var. Bədii tə'yinlər və müqayisələr həm leksik-semantik, həm də sintaktik təhlil işığında aydınlaşdırılır.

Metaforaların incəlikləri isə sırf leksik poetik təhlildə açılır. Bu metaforalar (aslan, qaplan, əjdərha, toğan, Əzrayıl, tulu quşun yavrusu, qulunum oğul, qatı qəzəb, dadlı can, qan yaş, görür gözümdə aydını, sası dinli kafir...) məcazlaşma səviyyəsinə, məcazlıq gücünə və zərifliyinə görə ayrıca tədqiqat sahəsi kimi seçilən örnəklərdir. Poetik leksikadan danışarkən hər sözlün arxasında dayanan təcrübəni, düşüncə özünəməxsusluğunu nəzərə almaq vacibdir. Söz ilə əşya, anlayış arasında eyniləşmə münasibəti KDQ leksikası üçün tamamilə təbiidir. KDQ sözləri oğuzların ictimai kosmosu üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan müasir oxucu üçün metafora kimi qavranılan sözün KDQ dövründə öz mənasında işlənməsi qanunauyğundur. Müstəqil mə'nadan yaranan məcazlaşma yolunun spesifikliyini nəzərə almadan KDQ leksikasını öyrəniş dərk etmək olmaz. Bu baxımdan tat əri banladıqda, ulaşıban sular taşsa, Əzrayıl bir gögərçin oldu, al yıldırım və s. kimi metaforik birləşmələrdə müstəqil mə'nə ilə məcazi mənanın sərhədləri dəqiq müəyyənəşdirilməmişdir. Sözlün mənasını açmaq üçün bu gündən tarixə deyil, tarixdən bu günə baxmaq zəruridir. Sözlün məna yükünün dəyişməsi dildaxili və dilxarici amillərlə bağlı olduğu üçün onların təhlil metodu, üsulu da fərqli nöqtələrlə ortaya çıxmalıdır. Sözləri dilin ümumi qanunları ilə yanaşı, bir də fərdi, özünəməxsus qanunauyğunluqlar da dəyişir və yönləndirir.

Məhz bu məcazlaşma və çoxmənalılığa söykənilmə dildə, o cümlədən KDQ leksikasında ayrıca yeri olsa frazeoloji birləşmələrin yaranmasında təməl funksiya daşıyır.

Dildə frazeoloji birləşmələr ikinci nominasiya - adlandırma funksiyası daşıyır. Yəni bir mənada sözün məcazi yükü başqa anlamlı sözü ekspressiv amacla yenidən adlandırır, nəticədə daha qüvvətli münasibət funksiyası forma və məzmunca yeni dil (nitq) vahidini ortaya çıxarır. Sözlün məcazlanma imkanı, gücü, potensialı frazeoloji vahid üçün zəmindir.

KDQ leksikasında da metaforik deyim tərz, fərdi poetik deyim üslubu, ifadə özünəməxsusluğu, milli-

etnik ekspressivlik, münasibət biheyviorizmi frazeoloji vahidlərin yaranmasının əsas motivləridir.

Dilçilik ədəbiyyatında ideoma, ibarə, atalar sözü, hikmətli söz və zərbü- məsəl adı altında beş yerə bölünən frazeoloji vahidləri biz ideoma və ibarənin qarşılığı olaraq işlətdiyimiz deyim termini ilə ifadə etməyin tərəfdarıyıq. Zərbü- məsəlləri, hikmətli sözləri isə şərti olaraq atalar sözlərinə daxil etməyin tərəfdarıyıq. Atalar sözlərinin daxilində onları qruplaşdırmaq, fərdi əlamətlərinə görə təsnif etmək olar.

KDQ dilində işlənən alqışlar, qarğışlar da frazeoloji vahidlərin içərisində təhlil oluna bilər.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, frazeoloji vahidlər, xüsusilə atalar sözləri, alqışlar, qarğışlar və andiçmələr çoxsəpkili təhlilin predmetidir. Eyni vahidlər folklorşünaslıq, eləcə də poetik sintaksis, etnolinqvistika, psixolinqvistika metodları baxımından təhlil olunur.

KDQ-də frazeoloji birləşmələrin əsas növlərinin örnəklərini nəzərdən keçirək:

Ava bimmək, av çığırmaq, aqın vermək, sağraq sürmək, dırmaq yüzə çalmaq, ağ çıxarıb qara geymək, ala yorğan altında söyləmək, əleyk almaq, aşağı qulpa yapışmaq, at yeləsinə düşmək, at tuşağını vurmaq, ayağı toprağına salmaq, balçığa batırmaq, baş yarağı, bel qurumaq, bir-iki deməmək, canı seyranda olmaq, dirim qanı, dirim qanını almaq, doqquzunu bir yerinə saydırmaq, dün qatmaq, əl qaldırmaq/əl götürmək, əli ələ çalmaq, əl yaxasında olmaq, əl qavuşdurmaq, əl uzatmaq, gen ətəyə dar qoltuğa qısılmaq, gen yazıyı dar göstərmək, gözüne durmaq, qaba sarıq götürüb yerə çalmaq, qanına susamaq, qapıyı qoyub bacadan qaçmaq, kedisi mavlamaq, qılinc qınına doğramaq, oyun göstərmək, barmaq götürmək, yazıya girmək, yuxarı qulpa yapışmaq, yüzü-gözü bəliməmək, ünü Rumdan Şama çavlamaq, quş oluban uçmaq, qısağa bimmək, dolu düşmək, Qalın Oğuz arxası, acı sözü yügrək, acı dırmaq yaş, acı söz, dadlı can, qan yaş, görür gözümdə aydını, bağı sarsılmaq, yürəyi dağlanmaq, qan tərlətmək, köksündə oynatmaq, oda yakmaq, qan qaşanmaq, bağı göynəmək, quş yürəkli, ağız dildən, qan damarları qaynamaq...

KDQ dilində söz yaradıcılığı problemi leksika ilə morfologiyanın (qismən də morfonologiyanın) kəsişmə sahəsində yerləşir.

Söz yaradıcılığı modelləri əsasında addüzəldən, feldüzəldən şəkilçilərin köklə vəhdətdə ayrı-ayrılıqda semantik-qrammatik təhlili türk dillərində sözyaratma sisteminin özünəməxsusluğunu ortaya qoya bilər.

KDQ leksikası türk dillərinin qədim kəsiyinin çox maraqlı bir səviyyəsi kimi türk dilçilik paleontologiyasını öyrənməkdə ən mühüm qaynaqlardan biridir. Türk dillərində ləhcə və ağızlarında bu gün də yaşayan KDQ leksikası türk dillərinin etimoloji lüğəti üçün də zəngin mənbədir.

Ədəbiyyat.

X.Короглы. Огузский героический эпос. М., 1976

Ə.Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili, B., 1959.

Ш.Ибраев. Поэтика огузского героического эпоса. Алматы, 1997.

F.Gözəlov (Bayat). Oğuz dastanı: tarixi-mifoloji kökləri, təşəkkülü, spesifikasiyası (doktorluq dissertasiyası). Əlyazma, B., 1995.

M.Qasımlı. Aşıq sənəti, Bakı, 1996.

C.Öztelli. Dedem Korkut Kitabının Dili Üzerine Bir Deneme, "Bilimsel Bildiriler - 1972", Ankara, 1975.

O.Ş.Gökay. Dedem Korkutun Kitabı, İst., 1974.

E.Piriyeu. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində fars sözləri (avtoferat), B., 1989.

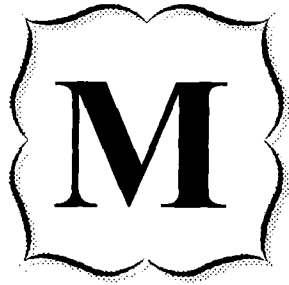
Историко-филологический журнал, Изд. АН Арм. ССР. № 1 (64), Ереван, 1974.

K.Vəliyev, F.Cəlilov. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində erməni sözləri varmı? ADU-nun "Elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası), B. 1976, №5.

K.Vəliyev. Dastan poetikası. B., 1984.

Kamil Vəli Nərimanoglu

LEŞKƏR, LƏŞKƏR - ordu, qoşun. Fars dilindən alınaraq KDQ-də ordu mənasını bildirən "ləşkər" sözü müəyyən məqamlarda qədim türk yazılı abidələrində "sü" terminini də əvəz etmişdir. Lakin "sü" sözü "sülə, sülət, sülətmək" kimi işlənərək ordu çəkmək, qoşun çəkmək mənalarmı verirsə, "ləşkər" sözü yalnız ordu anlayışını ifadə edir: "Qar ilə yağmur dedigin ləşkərindir" (D-43⁹); "Ləşkər dəridi, gəldi" (D-283⁸); "Mənim avımı bozma, ləşkərimi dağıtma". (D-43¹⁰)

"**MAADAY KARA**" - Altayın yadellilərdən müdafiəsinə həsr olunmuş qəhrəmanlıq dastanı. KDQ ilə üst-üstə düşən bezi sujetləri baxımından MK dastanı oğuz epos ənənəsi ilə çox yaxındır. MK-nı tam şəkildə folklorşünas S.S.Surazakov 1963 ildə söyləyici A.Q.Kalkindən yazıya almışdır. Altay qəhrəmanlıq dastanları kimi, MK-nın mətni də şərlədir. O, 7738 misradan ibarətdir.

İki hissədən ibarət olan dastanın birinci hissəsi ekspozisiya xarakteri daşıyır və Kara Kula xanın Altaya hücumu Maaday Karanın yurdunu dağıtması, özünü, adamlarını əsir aparması ilə sona çatır. Düşmənlərdən gizlədilər Maaday Karanın kiçik yaşlı oğlu Koquydey Merqen böyüyüb atasını və yurdunu xilas etməyə, düşməndən intiqam almaq üçün yola düşür. Əsas hadisələr, döyüş səhnələri, Koquydey Merqenin qəhrəmanlığı məhz ikinci hissədə baş verir. Birinci və ikinci hissələrdə Maaday Kara heç bir qəhrəmanlıq göstərməyə də, passiv mövqedə qalsa da o, tayfanın başçısı, Altay xanlarının xanıdır. Onun ölkəsi qışda qarın, yayda yağışın olmadığı bolluq və xoşbəxtlik yurdu. Altayın (həmçinin vətənin) simvolu uca dağlar, Üç Korbustanın yaratdığı əbədi yaşıl yarpaqlı qızılı və gümüşü ağaclardır. Quşlar, xüsusən də qartallar bu ağaclarda oturub gecə-gündüz Altayın yollarını qoruyurlar, ora gəlib-gedənlərə nəzarət edirlər. Bir sözlə, MK dastanında heyvanlarla insanlar, ağaclarla dağlar bir yurdun sakinləri, bir vətənin sahibləri kimi anlaşma içində yaşayırlar. MK-da bu məkan parametrləri düşmənin yaşayış məskəninə qarşı qoyulur. Təsvirlər semantik planda gələcək qarşıdurmaları hazırlayır. Kara Kulanın yurdunda qara dağlar, qara sular, acı otlar var. Buradakı ağaclar dəmirdəndir. Dastandakı ağ, işıqlı, həmişəyaşıl kollar nizam, düzənlik işarəsidir, bunlara antiteza olan qara rəng, acılıq, sərtlik destruktiv dünyanın simboludur. Məkan strukturundakı bu qarşıdurma, onun sakinlərinin həm xarici, həm də daxili görünüşlərində kodlaşır. Kara Kula və onun adamlarının potensial təhlükəsi Koquydey Merqenin bu yurdu məhv etməsinə qədər davam edir.

MK eposunda şaman dünyagörüşü hakimdir. Yurdun qoruyucusu dünya ağacı, vətən simvolu qutsal dağ, bəhadrarla atının bir ruhda birləşməsi, Kara Kulanın yeraltı dünyanın hakimi Erlik xanın qızı Kara Taadi ilə evlənməsi, Kara Taadinin geyiminin şaman geyiminə bənzəməsi və s. şaman mifologiyası təsiri altında formalaşmışdır.

MK dastanında nəinki qəhrəman Koquydey Merqen, hətta Kara Kula da fiziki cəhətdən çox güclüdür. Kara Kula o qədər güclüdür ki, hətta ölümün nə olduğunu bilmir, canını bədənindən kənarında gizlətdiyindən ona qalib gəlmək mümkün deyildir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq o, kəmfürsətdir, Maaday Karanın qocaldığını, zəiflədiyini bilincə Altaya hücum edir.

Altayın xilaskarı Koquydey Merqen də başqa dastan qəhrəmanları kimi möcüzəli şəkildə doğulub, möcüzəli şəkildə də böyüyür. Maaday Kara oğlu düşmən əlinə keçməsin deyə onu dağda gizlədir. Koquydey Merqeni Altayın hamisi qarı böyüdür, daha doğrusu haradan gəldiyi bilinməyən göy inəyin südü ilə böyüyən Koquydey Merqen yenilməz bəhadr olur. Məhz möcüzəli şəkildə doğulub, hamı ruhların köməyi ilə böyüyən qəhrəman ölümsüz Kara Kulaya qalib gələ bilər. KDQ-də də eyni şəkildə doğulub, eyni şəkildə böyüyən Basat, ölümsüz olan Təpəgözə qalib gələ bilər. Dastanın sonunda Kara Kulanı öldürüb, onun arvadı Kara Taadiyə qalib gələn Koquydey Merqen yeraltı dünya hakimi Erliyə qarşı mübarizəyə başlayır. Erlik həm şaman mifologiyasında, həm də folklorlarda ölümsüzdür. Buna baxmayaraq Koquydey Merqen Erliyi öldürür və insanları ölümün pəncəsindən xilas edir.

Koquydey Merqenin atı da möcüzəli şəkildə gəlib Altaya çıxır. At qəhrəmanla bir bütöv təşkil edir, təhlükəni qabaqcadan bilir, sahibini xəbərdar edir. MK dastanı qəhrəmanların xarici görkəminə də xüsusi fikir vermişdir. Belə ki, Maaday Kara kimi Koquydey Merqenin də gözləri ulduz kimi yanır, dili isə alov dilimi kimi işıq saçır. Koquydey Merqen düşmən ölkəsinə zahiri formasını dəyişdikdən sonra düşə bilər. O,

türk folklorunda geniş yayılmış Tastarakay obrazına çevrilərək Kara Kulanın canının yerini öyrənir.

KDQ kimi MK dastanı da bədii cəhətdən kamil sənət əsəridir. O, şişirtmə, epitet, bənzətmə, metaforalarla zəngindir. Dastanın şer quruluşu da maraqlıdır. Boğaz səsi ilə oxumaq üçün söyləndiyindən MK şerində heca xətalərinə rast gəlmək olur. Dastanda di-ti, di-ti, ip-ib, ip-ib kimi şəkilçilər daha çox qafiyə yaradır. Digər tərəfdən fel şəkillərinin qafiyələnməsi də kifayət qədərdir.

Ədəbiyyat.

Maaday Kara. M., 1973.

Суразаков С.С. Алтайский героический эпос. М., 1985.

Füzuli Bayat

"**MAHABHARATA**" - Hind dastanı. KDQ-nin "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyı", öz məzmununa, motivlərinə, insan və ölüm haqqında mifoloji təsəvvürlərinə görə "Mahabharata" dastanının bir fəslinə yaxındır.

Buradakı ölümün "yaxşı bir yigid" in canını alması, ömür yoldaşının fədakarlığı sayəsində igidin dirilib oğul-uşaq sahibi olması və xoşbəxt ömür sürməsi mövzusu "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyı"ndakı mifoloji süjetə tam uyğundur.

"Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyı"nın başlanğıcı yadımdadır. Quru çay üstündən körpü salıb keçəndən və keçməyəndən zorla pul alan və döyüşməyə bir cəsur adam gözləyən Dəli Domrul körpü kənarına düşmüş alaçıqlarda bir igidin öldüyünü eşidir, ölümün səbəbini soruşur, Əzrailin gəlib igid canını aldığı eşidəndə qəzəblənir və görmədiyi bu Əzraili tapıb öz gücünü ona göstərmək istəyir. Əvvəlcə meydandan qaçan Əzrail sonra Dəli Domrulun atını hürküdüb onu yıxdıranda igidin sinəsinə çöküb, canını almaq istəyir. Domrul qatil olduğunu anlayıb Tanrıdan aman və möhlət umur.

"Mahabharata"nın "Sevən və sədaqətli arvad olan Savitri haqqında dastan" fəslindəki Əzrailə meydan oxuyan dəliqanlı deyil. Əksinə, o, mehriban, ata-ana hörməti saxlayan nəzakətli bir oğuldur. Satyavan odun üçün meşəyə getməyə hazırlaşanda gəlin Savitri qayınatasından icazə alıb ərinə qoşulur. Bu gənci meşədə görüb sevən Savitri onun tezliklə öləcəyini bir müdrikdən eşitsə də, əhdindən dönməmiş və ömrünü sevdiyi oğlana bağlamışdı. O, ərinin ölüm gününün yaxınlaşdığını bildiyinə görə onu meşəyə tək buraxmır. Yol boyu ərinə baxdıqca onun üzündə ölümün izlərini görür. Axırda Savitri yorulub rahatlanmaq istəyən ərini göy otların üstünə uzandırır, başını dizinə alır. Gəlinin gözləri cığıra zillənəndə barmaq boyda bir kişinin gəldiyini görür. Bu kişi Satyavanın boğazına bir ilgək salıb, onu dalına alır və uzaqlaşır. Savitri də bunun izinə düşüb gedir. Qadın ilgəklə kişini sorğu-suala tutur. (Dəli Domrul da Əzraili sorğu-suala çəkirdi). Savitri deyir: "Sən göylərin qüdrəti kimi gəldin, görürəm ki, allahsan. Adını mənə bildirsən!" Barmaq boyda adam cavab verir ki, o, babalar ruhuna hakim olan Allahdır, adı Yamadır. Satyavanın vaxtı çatdığı üçün onu aparmağa gəlmişdir. Bu pak, e'tiqadlı cavana hörmət üçün "oğlanlarını" - köməkçilərini göndərməyib özü gəlmişdir.

Savitri ərindən ayrılmayıb ölüm Allahın ardınca düşür. Bunu gören Allah onu qaytarmaq istəyir. Savitri deyir: "Müqəddəs od kənarında yeddi dəfə dolanmışıq. Mən sənə ardınca addım atmışam. Müqəddəs qanunu yerinə yetirib sənə dost olmuşam". Bu müdrik sözəndən yumşalan Allah ərini qaytarmaq diləyindən başqa Savitrinin bütün diləklərini yerinə yetirməyə söz verir. **İlk dilək:** Savitrinin qayınatası Dümatsen kor olmuşdur, Allah onun gözlərinə işıq versin. Allah vəd edib, yola düşür. Savitrinin yenə arxasınca gəldiyini görəndə geri qayıtmağını məsləhət görür və nə diləyi varsa, onu soruşur. **İkinci dilək:** Savitri qayınatasının hakimiyyətdən qovulduğunu söyləyib ona hakimiyyət verilməsini xahiş edir.

Hər dəfə dönüb Savitri arxasınca gələn və meşənin dərinliklərinə girdiyini gören Allah onunla kəlmə kəsdikcə bu qadının ağına, nəzakətinə, insanpərvərliyinə, qayğıkeşliyinə heyran qalıb yumşalır. **Üçüncü diləyində** Savitri öz atası Avşapatının oğul varisi olmadığını söyləyib ona varis arzulayır. Allah Avşapatıya yüz oğul, onlara şən-şöhrət vəd edir. **Dördüncü diləyində** Savitri ərini əlindən alan Allahdan ər yadigarı övlad istəyir. Allah ona yüz oğul vəd edir.

Savitrinin dönməzliyi, ağı, sədaqəti, xeyirxahlığa inamı sayəsində xeyir şəərə, həyat ölümə qalib gəlir. Savitri özünün son diləyində Dəli Domrulun xatunu ilə eyni taleli bacı kimi tam qovuşur. Bu xatun da son sözündə ərinə deyir:

"Qarşı yatan qara dağları

Səndən sonra mən neylərəm?

Yaylar olsam mənim qorum olsun!

Sovuq-sovuq suların içər olsam, mənim qanım olsun!

Altun-aqçan xərcələyür olsam, mənim kəfənim olsun!

Tavla-tavla şahbaz atun binər olsam,

mənim tabutum olsun!

Səndən sonra bir yigidi sevib varsam, bilə yatsam,

Ala yılan olub, mənə soqsun!" (D-167⁸)

Göründüyü kimi, "Mahabharata"da sınağa çəkilən ər deyil, qadındır. KDQ-də Dəli Domrul Əzrailə məğlub olandan sonra onun xatunu sınağa düşür. Savitri könlü tutan bir oğlanla görüşüb sevişdiklərini atasına söyləyəndə atanın qonağı olan bir müdrik nəcib ailədə böyümüş Satyavanın cəmi bir illik ömrü qaldığını gizlətmir. Bundan dəhşətə gələn ata yalvarıb qızını öz qoralarından döndərməyə çalışanda Savitri qətiyyətlə bildirir: "Ürəyimə nə düşdüsə, dilimə o gəldi. Dilimdən nə çıxırsa, ürəyimin verdiyi hökm də odur". Bunu KDQ üslubuna çevirsək, Dəli Domrulun xatunun dilində belə səslənir:

"Göz açub gördüğüm!

Könlü verüb sevdiğim!" (D-167⁶)

Savitri taleyinə, ismətinə darılmaz. Onun qərarı belədir:

Hamı ömrünün üç dövrünü keçirir:

Ər görmək, ölmək, taleyin vədlərinə çatmaq.

Ər gənci olacaq, çoxmu yaşayacaq.

Ləzzətini artıq olacaq, iztirabımı?

Bildiyim odur ki, seçdiyimdən dönmərəm!

Dəli Domrulun iki oğul anası olan xatunu da Savitri təbiətli qadındır:

"Ər tanıq olsun, kürsi tanıq olsun,

Yer tanıq olsun, gög tanıq olsun,

Qadir taurı tanıq olsun,

Mənə camm sənə camına qurban olsun" (D-168³)

Allah Dəli Domrulla xatununun can birliyini, ayrılmazlığını görüb onlara rəhm edir, oğuldan can əsirgəyən ata-ananın canını aldırdır, onların ömrünü sədaqətli ər-arvada bağışlayır.

Savitrinin dönməzliyini, aqlını, mərifətini görə Yama Satyavanı dirildir, onlara dörd yüz il ömür verir, qardaş və oğullarına dörd yüz il şərəfli sülalə bağışlayır. İnsan öz ləyaqətinə, fədakarlığına, sədaqətinə, insanlıq eşqinə, doğruluğuna arxalanıb ölümə qalib gəlir.

Ölüm allahı Yama və ya Əzrail haqqında KDQ oğuzları ilə "Mahabharata" qəhrəmanlarının mifoloji təsəvvürlərinin demək olar ki, eyniliyi də mühüm hadisədir. Savitranın gördüyü Yama **qırmızı geyimli**, başında **parlaq** tac, əlində **ilgək olan** bir kişidir. O, Satyavana baxdıqca isti qan çilənmiş gözləri **qızarı**.

Dəli Domrul da Əzraili al qanadlı, "saqalığı ağca qoca, gözcügəzi cöngə qoca" şəklində "görür".

Pənah Xəlilov

MAHMUD KAŞQARLININ "DİVANİ LÜĞƏT-İT-TÜRK" ƏSƏRİ- XI yüzilliyin böyük zəka sahiblərindən olan Mahmud Kaşqarlının "Divanü lüğət-it-türk" (Türk dillərinin sözlüyü) adlı əsəri dünya dilçilik elminin ən nadir incilərindən və türkologiyanın başlıca dayaqlarından biridir. Təkcə türk dillərinə aid bir sözlük olmaqla məhdudlaşmış qalmayan bu dahiyənə əsər ümumtürk mədəniyyətinə, tarixinə, etnoqrafiyasına, folkloruna, mifologiyasına, coğrafiyasına və s. aid əvəzsiz bir qaynaqdır, prof. P.K.Juzenin dediyi kimi, bir "türk ensiklopediyası"dır.

"Divanü lüğət-it-türk"ün (DLT) əlimizə çatan yeganə nüsxəsi XIII əsrdə Azərbaycanın Savə şəhərindən olan və Şamda-Suriyada yaşayan Məhəmməd Savəli (Məhəmməd bin Əbubəkr bin Əbülfəth Əs-Savəci Əl Dəməşqi) tərəfindən üzü köçürülmüş nüsxədir.

Türk dilinin ərəb dili ilə "atbaşı" yanaşı yürüdüynü göstərmək və ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmış DLT çağdaş türk dillərinin lüğət tərkibini tarixi-müqayisəli aspektdə araşdırmaq baxımından böyük önəm daşımaqdadır. Türk dillərinin tarixi leksikologiya məsələlərini incələməkdə, özəlliklə əski türk yazılı abidələrindəki bir çox sözlərin ilkin semantikasını, ilkin fonno-morfoloji tərkibini, mənşəyini və s. aydınlaşdırmaqda DLT misilsiz bir dəyərə malikdir. Bu baxımdan, DLT ilə KDQ-nin tuşdurulması bir çox qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirə bilər.

M.Kaşqarlı o dövr Orta Asiya ədəbi dilini - Doğu (Xaqaniyyə) türkcəsini əsas götürərək onun Kiçik və Ön Asiyadakı ədəbi dillə - Batı (Oğuz) türkcəsi ilə müqayisəsinə xüsusi diqqət yetirmiş, həmçinin bir sıra türk tayfa dillərindən də örnəklər vermişdir. DLT-də işlədilən doqquz minədek leksik vahidin böyük əksəriyyəti Doğu (Xaqaniyyə) türkcəsinə məxsusdur. Lakin unutmayaq ki, M.Kaşqarlının açıqladığı sözlər cüzi istisna ilə, ümumtürk mənşəli sözlərdir və onların həm Doğu, həm də Batı türkcəsində işlədilməsi qətiyyəən şübhə doğura bilməz.

Eyni zamanda, istər M.Kaşqarlı dövründə, istərsə də ondan əvvəl və sonra türk dillərinin çarpazlaşması, parçalanması, yenidən çarpazlaşması və s. nəticəsində ümumtürk leksikası qorunmaqla yanaşı, həm də qarşı-

lıqlı alınmalar baş vermişdir. Buna görə də DLT-də konkret bir və ya bir neçə türk dilinə aid edilmiş sözlərin böyük əksəriyyəti digər türk dilləri üçün də yad ola bilməz. Təsədüfi deyil ki DLT-də verilən sözlərin təxminən altı minə qədər Batı (Oğuz) türklərinə aid Azərbaycan türkcəsində mövcuddur. Şübhəsiz, çox cüzi istisna ilə bu altı minə qədər söz M.Kaşqarlı dövrü Batı (Oğuz) türkcəsinin lüğət tərkibinə də daxil imiş, KDQ məhz bu gerçəkliyi ortaya qoymağdadır.

Həmçinin, DLT-də də sözlər var ki, nə Azərbaycan yazılı abidələrində qeydə alınmışdır, nə də çağdaş ədəbi dilimizdə, yaxud dialekt və şivələrimizdə mövcuddur. Lakin bəzi dolay faktlar həmin sözlərdən müəyyən qisminin nə vaxtsa Azərbaycanda da işlədildiyini təsdiqləyir. Məsələn, Kəpəz dağ adı (Gəncə) sübut edir ki, DLT-də işlənmiş kəpəz "pambıq" sözü bir zaman Azərbaycanda da mövcud imiş və s.

Batı (Oğuz) türklərinə aid KDQ-nin coğrafi baxımdan Azərbaycan və onun yaxın çevrəsi ilə, dil baxımından isə Azərbaycan türkcəsi ilə daha çox bağlılığı bəlli məsələdir. Batı (Oğuz) türkcəsində yazılan və təkrarları nəzərə almasaq, iki mindən artıq leksik vahid işlənən KDQ-dəki sözlərin çox böyük əksəriyyəti çağdaş Azərbaycan türkcəsində eynilə, yaxud azacıq fonno-morfoloji və ya semantik dəyişikliklə qorunmaqdadır. Təxminən üç yüzdən bir qədər artıq söz isə çağdaş Azərbaycan türkcəsi üçün arxaikləşmişdir ki, onların da bir qismi tam unudulmuş, mühüm bir qismi isə dialekt və şivələrimizdə qalmışdır. KDQ-nin oxunuşunda və sözlərin dəqiq mə'nalarının verilməsində ən çox ağırlıq törədən məsələ məhz bu üç yüzdən bir qədər artıq leksik vahidlə bağlıdır. Digər yazılı abidələrin, özəlliklə DLT-nin nəzərə alınmaması həmin sözlərlə bağlı müəyyən yanlışlıqlara yol açmaqdadır:

"Bəg babamın, qadın anamın sobqatı arğış!"

Ayağı uzun şahbaz ata binən arğış!" (D-956)

Həm "karvan", həm də "sarvan" kimi açıqlanan arğış sözündə "sarvan" mənası yoxdur. M.Kaşqarlıya görə, arğış "karvan; qərblilikdə olanın yanına göndərilən kimsə, elçi, xəbər apararı; məktub" deməkdir. Sözü Həmid Araslının "soraq üçün itiyni aramağa çıxan adam, karvan" kimi, Şamil Cəmişidovun "1.qərblilikdə olanın arxasınca göndərilən adam; 2. karvançı" kimi izah etməsi DLT-dəki mə'naya daha uyğundur.

"...Beyrək qızın incə belinə girdi; bağdadı. arxası üzərinə yerə urdı". (D-79¹³)

Bağda - felinin qarşılığı olaraq "firladıb" feli bağlaması göstərilmişdir. DLT-də isə bağda - "güləşdə badalaq vurmaq" mənasında verilir və Həmid Araslı həmin mənanı əsas götürməklə tamamilə doğru hərəkət etmişdir.

Şübhəsiz ki, həm bağda - həm də "badalaq" sözlərinin kökündə eyni bir ba - "bağla" feli durur.

"Nə qağırsan bana, ağam Qazan?" (D-487)

F.Zeynalov və S.Əlizadənin qağırsan şəkildə verib "danlayırsan" mənasında açıqladığı sözü H.Araslı qağırsan şəklində verərək "vurmaq" mənasında izah edir. M.Kaşqarlı isə qağı-sözünü "qızmaq, qəzəblənmək" kimi açıqlayır ki, bu məna KDQ-dəki situasiyaya tam uyğundur. Evinin yağmalandığını, ailəsinin əsir düşdüyünü xəbər verən Qaraca Çobana "Ağzın qurusun çoban! Dilün çürisün çoban! Qadir sənini alnı-

na qada yazsın, çoban!" (D-484) deməklə Qazan onu danlamır, yaxud vurmur, əksinə, ona qızır, qəzəblənir. Məhz buna görə də Qaraca Çoban "Nə qağırsan bana, ağam Qazan?"-deyə ona müraciət edir.

"Aslan hayqırdı. meydanda nə qədər at varsa, qan qaşındı". (D-1837)

Sözü H.Araslının və Ş.Cəmişidovun qaşandı kimi verməsi daha doğrudur. DLT-də qaşan feli heyvanlara, özəlliklə də ata aid olub "sidiyə getmək, siyimək" mə'nasında işlədilmişdir.

Buradan da aydın olur ki, aslanın hayqırtısından meydana atlar sidiyə qan getmişlər. Lakin qaşan - felinin məzmununda "qan" anlayışı yoxdur və onu "qan siyimək, qanlı peşov etmək" kimi açıqlamaq olmaz. Bu mə'nə qan qaşan birləşməsinə mövcuddur ki, həmin birləşmənin də "qanı coşdu, vahiməyə düşdü" şəklində izahı çox da dəqiq deyil. Başqa sözlə, qaşan - sadəcə "sidiyə getmək", qan qaşan - isə "sidiyə qan getmək" deməkdir.

"Oğul. dan-dansux bu gün Oğuzda nə gördün?" (D-809)

F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşrinin sadələşdirilmiş variantında dan-dansux sözü mətndən çıxarılıb, H.Araslı və Ş.Cəmişidov nəşrlərində isə sözün mə'nası açıqlanmamışdır.

Dan-dansux eyni mə'nalı qoşa sözdür və bu sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda DLT-də işlədilmişdir: tan "təəccüblü, qəribə"; tansuq(nen) "qəribə, təəccüblü, şaşılacaq (şey)".

Bu gün Təbrizdə həmin söz dansix //dansığ "qəribə, əcaib" şəklində qorunmaqdadır (H.Zərinəzadə).

"Mərə. dini yox. ağılsız kafir!"

Ussı yox. dərnsiz kafir!" (D-591)

F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşrinin sadələşdirilmiş variantında bu mətn

"Ehey, dinsiz, huşsuz kafir!"

Ağılsız, başsız kafir!" - kimi verilmiş, Ş.Cəmişidov da dərnsiz sözünü "ağılsız" mənasında açıqlamışdır. Lakin belə bir yanaşma təkcə dərnsiz sözünün mənasını təhrif etmək yox, həm də qədim türklərin siyasi tərəkürü ilə bağlı mühüm bir anlayışa dair çox ciddi yanlışlığa yol verməkdir.

DLT-də ternek "işləri danışmaq üçün ulusun toplaıldığı yer" mənasında işlənmişdir. Çağdaş Azərbaycan türkcəsində "dərnek" sözü ilkin anlamını qismən qorusa da, müəyyən semantik dəyişikliyə uğramışdır. İş burasıdadır ki, dərnek qədim türk demokratiyası və qədim türklərdə hakimiyyət bölgüsü ilə bağlı çox önəmli bir termin olub qanunverici orqanı bildirmişdir. Sosiooloji ədəbiyyatda tam təsbit olunmuşdur ki, göytürklərdə toy, monqollar dövründə qurultay, son çağlarda isə məclis parlament terminləri ilə ifadə edilən anlayış Batı (Oğuz) türklərində dərnek adlanmışdır. O halda, sosial-siyasi mənə yüklü dərnek terminini "ağılsız" kimi açıqlamaq doğru deyildir.

KDQ-də Qaraca Çoban dini olmayan ağılsız kafirə, dərneyi (qanunverici orqanı-məclisi) olmayan şüursuz kafirə müraciət edir.

"Dünlüğü altın ban evimin qəbzəsi oğul!" (D-1635)

F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşrinin sadələşdirilmiş variantında mətn "Qızıl tağı uca evimin dirəyi oğul!" kimi verilmişdir. Yəni müəlliflər dünlük sözünü "tağı" mə'nasında çevirərək cümlənin doğru səslenə bilməsi üçün həm əlavə bir -lı şəkilçisindən istifadə etmiş,

həm də altın (qızıl) sözünün yerini dəyişməyə məcbur olmuşlar. Halbuki DLT-də dünlük sözü "balaca, pəncərə" deməkdir (III.383) və KDQ-də bacə ilə pəncərə bir-birindən fərqləndirilmir. Məsələn, Əzrail göyərçin olub pəncərədən uçduğu halda, Dəli Domrul deyir ki, dar bacadan qaçdı. Görünür, dünlük sözünün semantik inkişafı bacə - pəncərə istiqamətində olmuşdur.

Dünlük sözünün "qapı-pəncərə, kölgəlik" kimi açıqlanması çox da dəqiq deyil. "Dünlüyü (bacası, pəncərəsi) altın uca ev" deyimində nə "qapı" nə də "kölgəlik" anlayışı var.

"Ol kafərin üçün atub birin yarmaz oqçısı olür". (D-1305)

H.Araslının yazması kimi göstərdiyi bu sözü F.Zeynalov və S.Əlizadə "yarmaz" şəklində verir və göstərir ki, "...kontekstin məzmunu "yazıb-oxumaq" anlayışı ilə bağlanmışdır"

Ümumi məzmunundan çıxış edərək mətnin "... atdığı üç oxdan biri boşa çıxmaz" şəklində sadələşdirilməsi nisbətən doğrudur. Lakin burada omonimlik nəzərə alınmadan yaz - felinin "yazıb-oxumaq" anlayışı ilə müqayisəsi yerinə düşmür. Çünki DLT-də yaz - "yanılmaq, səhv etmək, çaşmaq.." deməkdir və məhz ox atmaqla bağlı işlədilmişdir. Örnəklərə diqqət yetirək: Ol keyikni yazdı; - "O, keyikə (ox atanda) yanıldı"; Yazması atım bolmas, yanılmas bilge bolmas "Yanılmaz atış olmaz, çaşmaz alim olmaz".

Deməli, sözün yazmaz şəklində oxunuşu daha doğrudur və mətn "O kafərin üçün atub birini yanılmaz oxçusu olur" kimi verilməlidir.

"Yasanuban üzərinə yağı yetdi".

"Bir sırada düzülərək üzərinə düşməni gəldi" şəklində sadələşdirilmişdir. Lakin yasanuban feli bağlamasının "bir sırada düzülərək" kimi açıqlanması çox da dəqiq deyil.

DLT-də yas -"dağıtmaq, yaymaq, açmaq" feli mövcuddur. Şübhəsiz,yasanuban sözü məhz həmin yas-feli ilə bağlı olub "dağılıban, yayılıban" deməkdir. O halda, mətn "yayıltıban üzərinə yağı yetdi" şəklində sadələşdirilməlidir.

"Əzrayil aydır: "...Mən dəxi bir yumuş oğlanıyam..." (D-160¹¹)

Yumuş oğlanı birləşməsinin "buyruq qulu" şəklində izahı prinsipə, doğrudur. Yumuş sözü ilə bağlı M.Kaşqarlının açıqlaması isə başqa bir mənanı da ortaya çıxarır: yumuş "iki və ikidən artıq adam arasında elçilik. Bu sözdən alınaraq mələyə yumuşçı deyilir".

Bir sıra qədim və çağdaş türk dillərində geniş yayılan yumuş "iş, tapşırıq", yumuşçı "işçi, xidmətçi; xəbər gətirən, elçi (DLT-də "mələk") sözləri KDQ-də ayrıca yox, yumuş oğlanı tə'yini söz birləşməsinin tərkibində işlədilmişdir. Həmin söz birləşməsi Yunus Əmrədə də mövcuddur. Çox güman ki, XI əsrdən yumuşçı sözünün "mələk" anlamı arxaikləşməyə başlamış və ərəbçədən alınan "mələk" sözü vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Batı (Oğuz) türkcəsində yumuşçı sözündən çox yumuş oğlanı birləşməsinin geniş yayılması sübut edir ki, sözün "mələk" anlamı məhz bu birləşmə ilə verilmişdir. Ona görə də, KDQ-dəki yumuş oğlanı birləşməsinə "buyruq qulu" ilə yanaşı, "mələk" mə'nasında da qəbul etmək gərəkdir. Unutmayaq ki, həmin birləşmə KDQ-də yalnız Əzrailə bağlı işlədilmişdir.

"Gördü kim, ilqıçı kafirlər yund güdərler".

Çağdaş dilimizə "day" şəklində çevrilən yund sözü DLT-də ümumiyyətlə, "at" mənasında işlədilmişdir. On iki heyvanlı türk təqvimində altıncı ilin yund yılı "at ili" adlanması da sübut edir ki, yund sözünü "day" yox, məhz "at" mənasında anlamaq gərəkdir.

"Qara saqac altında köməcdən nə var?" (D-1057)

Köməç sözü "çörəyin bir növü: sacaltı" şəklində açıqlanır. Ümumilikdə doğrudur, lakin DLT-də sözün mənası daha dəqiq verilmişdir: köməç "küldə bişirilən çörək".

"Ol ikicə sünücüğün uzun olmuş, yığışur axı..." (D-275)

H.Araslı nəşrində mətn "On ikicə süküciyin ören olmuş, yığışır axı..." şəklindədir.

S.Əlizadənin şərhinə görə, H.Araslının (həmçinin, O.Ş.Gökyanın və M.Erginin) oxunuşunda "...sözlərin bu cür transkripsiyası onun mənasını anlaşılmaz edir. Mətnəki təsvirə görə, ana oğlunun yaralı bədənini oxşayıb ağlayır. Ona görə də Buğacın uzun qollarını - ayaqlarını əzizləyərək deyir ki, "o iki ayaqların uzun idi, indi niyə yığışır?..."

Məhz bu düşüncə ilə də mətn "o uzanmış qol-qıçını yığışdır daha!" şəklində sadələşdirilir. Lakin bu zaman "o uzanmış qol-qıçını yığışdır..." hökmü ilə "o iki ayaqların uzun idi, indi niyə yığışır?" sualı arasındakı ziddiyyətə diqqət yetirilmir. Nəticədə, mətnin mənası anlaşılmaz bir hala salınır.

Əslində isə H.Araslı, O.Ş.Gökyay və M.Ergin oxunuşu daha doğrudur və mətnə söhbət sümüyün uzun olmasından yox, ören olmasından gedir. DLT-də ören " hər şeyin pisi, dağılanı, xarab olanı" deməkdir. Kürəyindən oxla vurulan Buğacın sümükləri dağılıb parçalanmışdır (ören olmuşdur) və mətnə də məhz bu məna nəzərə çarpdırılır.

"İki oxın dəmrənin çıxardı: birin gizlədi, birin əlinə aldı". (D-198¹³)

F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşrində "gizlədi" kimi verilən və "gizlətdi" mənasında açıqlanan bu sözü H.Araslının "gəzlədi" şəklində oxuması daha doğrudur. Çünki söz "gəz" isminə fel düzəldən - lə şəkilçisi artırmaqla yaranmışdır. DLT-də gez "oxun girişə keçən ucundakı çörtük, yarıq" deməkdir və gezlə - feli də "oxun gözünü girişə taxıb hazırlanmaq, nişan almaq" mənasındadır. Başqa sözlə, Selcan xatun dəmrəninə (ucluğunu) çıxardığı iki oxdan birini əlinə alır, digərini isə "gizlətmir", əksinə, gözləyir, yəni yaya qoyaraq Qanturalını nişan alır.

(Bamsı Beyrək) "...keyiki sinirlədi". (D-76⁹)

F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşrinin sadələşdirilmiş variantında sinirlədi feli "qıcıqlandırdı" kimi açıqlanmışdır ki, bu da təəssüf doğurur. DLT-də sinirle - feli "kirişləmək, giriş sarımaq" deməkdir. Sözün kökündə duran sinir/sinir ismi həm "əsəb telləri", həm də "kiriş" mənasındadır. Ovlamaq üçün keyikin dalına düşən və onu qovub Banıçəyən ötağı önünə gətirən Bamsı Beyrək burada keyikin əsəb tellərini qıcıqlandırır, keyiki tutub sinirliyəyir, yəni kırışla bağlayır.

"Ağayıldı ağca qoyun quzucığın süsərmə olur?"

F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşrinin sadələşdirilmiş variantında süs - feli "bezmək" mənasında açıqlanmışdır. Lakin bu mənanın KDQ-də verilən "Dəpəgən köpünü süsəgən yırtar" atalar sözündəki süsəgən ilə uyşmadığına diqqət yetirilməmişdir. Həmin atalar

sözünün "təpəyənin köpünü süsəyən yatırır" şəklində "sadələşdirilməsi" əslində onu təhrif etməkdir.

DLT-də süs feli "buynuzlamaq" mənasındadır və "Divan"da işlənmiş "Süseqen udzka Tenqri Münqüz Bermes - Süsəyən öküzə tanrı buynuz verməz" atalar sözündə söhbət ondan gedir ki, qoyun öz quzusunu buynuzlayarmı?

Xatırladığımız atalar sözü isə "Təpəyənin köpünü (pisi) buynuzlayan yırtar" şəklində açıqlanmalıdır. KDQ-ni dəqiq oxumaq, oradakı bir sıra sözlərin mənalarnı doğru anlamaq və s. üçün DLT çox gərəklı bir qaynaqdır.

Mahmud Kaşqarlı "Divan"ında oğuz boyları

1. Kımık
  2. Kayığ
  3. Bayundur
  4. İva (Yıva)
  5. Salğur
  6. Əfşar
  7. Bək-tili
  8. Bügdüz
  9. Bayat
  10. Yazğır
  11. Eymur
  12. Qara-bölük
- Alka-bölük
İqdir
Ürəgir (Yürəgir)
Toturqa
Ula-yuntlu
Təkər
Bəçənək
Çuvaldar
Çəpni
Çaruqluq

Arif Rahimoglu

MAHMUZ - Kişi ayaq geyimi (çəkmə) üstünə bağlanan və atı sürətlə qovmaq üçün istifadə edilən diyircəkli metal vasitə. KDQ qəhrəmanları, bir qayda olaraq, mahmuz bağlayıblar. "Qazan xan qonur atın mahmuzladı..." (D-44²); "Aruz qoca dəxi enüb dəpələdi, mahmuzı toqundı" (D-216⁹).

MALİYYƏ- bax. Pul və maliyyə.

"MANAS" - Qırğız qəhrəmanlıq eposu. Qırğız şifahi xalq ədəbiyyatının zirvəsi. Dünyada ən iri eposlardan biridir (yarım mln.-dan çox misradan ibarətdir). İlk dəfə 1856 ildə Ç.Valixanov, 1862 və 1869 illərdə V.V.Radlov, 1911 ildə isə macar türkoloqu Q.Almaş eposun bəzi epizodlarını yazıya almışlar. Tam şəkildə yalnız 20-ci illərdən sonra toplanıb çap edilmişdir. Eposun manasçılar tərəfindən söylənməmiş 18-dən çox variantı qeydə alınmışdır. Yarandığı dövr dəqiq müəyyənləşdirilməsə də, onun formalaşdığı tarixi kəsim haqqında manasşünaslıqda 3 mülahizə və onun ayrı-ayrı tərəfdarları vardır. Eposdakı totemizm ünsürləri və əsatiri obrazlar onun çox qədim köklərə malik olduğunu göstərir. Epos qəhrəmanlarının adı ilə bağlı vahid süjetə malik 3 hissədən "Manas", "Semetey" (Manasın oğlu), "Seytek" (Manasın nəvəsi) ibarətdir. Əsərin baş qəhrəmanı xalq mənafeyinin müda-

fieçisi, qırğız torpağını yadelli işğalçılardan qoruyan Manasdır. Eposda qırğız xalqının qəhrəmanlıqla zəngin tarixi keçmiş, adət və ənənələri geniş əksini tapmışdır.

"Manas"ın 1000 illiyi YUNESKO-nun qərarı və bütün Türk dövlətləri başçıların iştirakı ilə Bişkekədə təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur. Eposun yubileyi Azərbaycanda da geniş qeyd olunmuş, uyğun sahə institutlarında, mədəniyyət mərkəzlərində elmi sessiya, konfrans və təntənəli gecələr keçirilmişdir. Eposdan parçalar Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Azərb.EA Folklor Elmi-Mədəni Mərkəzi Bişkekədəki "Manas" Komitəsinin (Dünya xalqları eposunun Beynəlxalq Assosiasiyası) bərabərhüquqlu üzvü seçilmişdir.

Ədəbiyyat.

Киргизский героический эпос "Манас", М., 1961

"Манас", в кн.: Героический эпос народов СССР, т. 2. М., 1975.

Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос, Л., 1974.

Мусаев С. Эпос "Манас", Фрунзе, 1979.

Qasımlı M. "Manas" dastanının anlatış özəllikləri. "Türk dünyası" dərgisi. Ankara, 1995, sayı 9.

Israfil Abbashi

MANCILIQ, MANCANAQ - Qala divarlarını dağıtmaq məqsədilə daş, yanar maye ilə dolu çəllək və s. atmaq üçün işlədilən qurğu. Ərəbcədən alınmış bu söz KDQ-də "mancılıq" kimi işlənmişdir: "Mancılığı ağır daşdan gızıldayub qatı enən" (D-188⁸).

MARQULAN ƏLKEY KAQAN OĞLU (1904-1984, Almatı) - ədəbiyyatşünas, Qazaxıstan EA-nın həqiqi üzvü.

Dədə Qorqudla bağlı Qazaxıstanda yayılmış rəvayətləri toplamış və tədqiq etmişdir. Dədə Qorqudun şaman-baxşı özəllikləri, qopuzun yaranması və s. haqqında dəyərli elmi-nəzəri mülahizələrin müəllifidir.

Əsərləri:

Mir Kazaxa. Almatı. 1997.

Ədəbiyyat.

Alğkey Xakanoviç Marqulan. Alma-Ata, 1984.

S.Mirkqarılı. Korkıt ata. Türkistan, 1997.

MEHDİYEV NİYAZI MUSA OĞLU (1951, Azərbaycan Resp.) - filosof, tərcüməçi, fəl. e.d. prof.

"Kinematografin estetik analizində semiotik yanaşmanın yeri" mövzusunda namizədlik (1979), "Orta çağ Azərbaycan estetik mədəniyyəti Yaxın və Orta Şərqi fəlsəfə tarixi kontekstində" mövzusunda doktorluq dissertasiyası (1989) müdafiə etmişdir.

KDQ-nin türk-müsəlman mədəniyyəti kontekstində semiotik metodla öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur.

Əsərləri:

"Oğuzda uru durmağın" metafizikası və estetikası. "Oğuz eli" qəz., 2.04.92.

Orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin bəzi etnik əsasları. "Azərbaycan filologiyası məsələləri". B., Elm, 1984.

Gizli Dədə Qorqud. "Mədəniyyət" qəz., 28.XI.91. (Kamal Abdullanın "Gizli Dədə Qorqud" kitabına rəy).

Başlanmamış gündəlikdən parçalar. "Qobustan" №3, 1991, (Vaqif İbrahimovunun KDQ əsasında hazırladığı "Oğul" tamaşası haqqında məqalə).

Orta əsr Azərbaycan estetik mədəniyyəti. B. 1986.

"Средневековая мусульманская культура: эстетика проявленного и философия сокрытого". Б. "Ганун" жур., 1996.

MEYDAN DÖYÜŞÜ - bax. Açıq döyüş.

MƏDİNƏ - Səudiyyə Ərəbistanının şimali-qərbində şəhər. KDQ-nin II boyunda, "Əl-Mədinə Əl-Münəvərə"; (D-55⁸) IV boyunda - "Məkkə ilə Mədinənin qarışı ağac!" şəklində adı çəkilir.

Mədinənin əhalisi əsasən ticarətlə məşğuldur. Qədim zamanlarda Yəsrib, erkən orta əsrlərdən Mədinədir. 622-ei ildə islamın banisi Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər Məkkədən Mədinəyə hicrət etmişdir. Və buranın müsəlman icmasını yaratmışdır. Hicrət tarixi (622) bu tarixdən başlanır. Məhəmməd peyğəmbərin qəbri Mədinədədir. VII əsrdən müsəlmanların iki müqəddəs şəhərindən biridir. 632-656 illərdə Ərəb xilafətinin paytaxtı idi. X əsrdən Misirin, 1517-1519 illərdə Osmanlı imperiyasının tərkibində olmuşdur. 1919-1924 illərdə Hicaz əmirliyinin, 1924 ildən Səudiyyə Ərəbistanının şəhəridir.

Mədinənin mərkəzində böyük məscid, 656 ildə Məhəmməd peyğəmbər yaşadığı evin yerində inşa edilmişdir.

Həcc mövsümündə bütün dünya müsəlmanları buraya ziyarətə gəlir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

ASE. B., 1982, c.VI, s.482.

MƏĞLUBİYYƏT - Oğuz igidləri döyüşdə məğlubiyəti duyunca qadir Tanrıdan hacət diləyir, arı sudan abdest alır, ağ alınlarını yerə qoyur, iki rükət namaz qılıb, adı gözəl Məhəmmədə salavat çeviridilər. Qurtulanda "Tanrım qurtardı!" deyirdilər. Bəkil oğlu Əmran kafirlə döyüşdə məğlub olan anda dua edir: "Yucalardan yucasan, yuca Tanrı! Kimsə bilməz necə-sən, görklü Tanrı" (D-251⁵), Tanrıya üz tutur. Tanrı ona qırx igidin gücünü verir. Əsir düşmüş Qazanı kafirlər onları öyməyə məcbur edirlər. Qazan qopuzu istəyir, qopuzun səmindən güc alır (D-276¹²). Oğuz igidlərinin ən ağır anında Dədə Qorqud gəlib hayan olur, qələbəyə çağırır. İgidlər məğlubiyət anında belə andı basmır, elinə-gününə sadıq qalır. Yaralı Beyrək ölüm ayağında Qazana xəbər çatdırır: "Sən sağ ol, xanım, dedilər.- Bir yigit aramızdan əksildi, sənənin yolunda baş verdi". (D-301⁴)

MƏHƏBBƏT DASTANLARI - KDQ Azərbaycan məhəbbət dastanlarına güclü təsir etmişdir. Ə.Sultanlı, M.H.Təhmasib, V.Vəliyev və b. araşdırıcılar bu barədə mülahizələrini söyləmişlər. Ayrı-ayrı nüsxələrdəki süjet, motiv, qəhrəman və s. oxşarlıqların hamısı heç də bu nüsxələrdən birinin o birinə təsiri və ya birinin o birindən istifadəsi deyil. Sonrakı dövrdə formalaşan məhəbbət dastanları KDQ-dən bəzi surətləri, səciyyə və xasiyyətləri, daxili aləm və zahiri olamotləri, mübarizə vasitələrini əxz etmişdir. KDQ boylarından

bəzilərinin məhəbbət dastanı kimi yenidən işlənməsi yolu ilə də dastanlar yaranmışdır.

“Aşıq Qərib-Şahsənəm” KDQ boyları ilə süjetə yaxın olan məhəbbət dastanlarından biridir. Bu dastan “Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu” ilə səsləşir. Süjet və surətlərdəki oxşarlıq bunu söyləməyə imkan verir.

KDQ-nin qəhrəmanlarından biri olan Bamsı Beyrək toyuna bir neçə gün qalmış otuz doqquz igid dostu ilə birlikdə xaincəsinə əsir aparılır. Beyrək on altı il əsirlikdə qalır, ata-anası, nişanlısı onun başına gələn hadisədən xəbərsiz olurlar. Ancaq on altı ildən sonra o, nişanlısının başqa bir adama verildiyi gün gəlib çıxır.

Bu motiv sonralar daha da inkişaf etmiş, “Aşıq Qərib-Şahsənəm”, müəyyən qədər də “Şahzadə Əbülfəz” dastanı bu süjet əsasında formalaşmışdır. Azərbaycan dastanlarında süjet ər ilə arvadın arasında deyil, nişanlılar arasında qurulur. “Şahzadə Əbülfəz” dastanında hadisələr ümumi süjetə nisbətən yaxındır. Əbülfəz pəhləvandır, ancaq o da nişanlısının toyuna aşıq paltarında gəlib çıxır. Öncə onu heç kim tanımır, ancaq axırda hər şey aydınlaşır, yalançı cəzasını alır. Bamsı Beyrək də nişanlısının toyuna ozan paltarında gəlir. “Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu” və “Aşıq Qərib” bir-birinə daha yaxındır. Başqa sözlə, eyni bir süjeti “Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda ozanlar, “Aşıq Qərib”də isə aşıqlar yaratmışlar. “Aşıq Qərib” dastanı, geniş yayılmış süjetin yenidən işlənməsi nəticəsində formalaşmışdır.

Əsas motivdən başqa, boy və dastanda təkrar olunan əsas hadisələr bunlardır: hər iki qəhrəman sevgilisinin toy günündə gəlib çıxır, ozan kimi, aşıq kimi qarşılanırlar: “Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Yalançıoğlu Bamsının, “Aşıq Qərib”də isə Güloğlan Qəribin köynəyini qana batırıb yalan xəbər gətirir; həm boyda, həm də dastanda qəhrəmanları tapıb vəziyyəti bildirmək üçün bəzircanların köməyindən istifadə olunur; Bamsı qardaşından “yey” bildiyi atı ilə vətənə gəlir, Qəribi isə Xızır öz atının türkində gətirir; Bamsı paltarını dəli ozanla dəyişdirib evlərinə gəlir, ilk dəfə bulaq başında ağlayan bacısını görür, “Aşıq Qərib”də də belədir; Bamsı da, Qərib də öz üzünü nişanlısının barmağına taxmaqla onu sınaqdan keçirir; hadisələr aydınlaşdıqdan sonra Bamsı Yalançıoğlunu, Qərib də Güloğlanı bağışlayır; Beyrəyin yayını özündən başqa heç kim gərib, oxunu heç kəs ata bilmir, Qəribin də sazını heç kəs çala bilmir; hər iki dastanda ağlamaqdan kor olmuş valideynin (Beyrəyin atası, Qəribin anası) gözləri oğlunun gəlişindən sonra açılır; hadisələrin sonunda Beyrək öz bacılarını, Qərib də öz yeganə bacısını ərə verir.

Deyənlərdən aydın olur ki, “Aşıq Qərib-Şahsənəm” özündən daha qədim “Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu” ilə səsləşən məhəbbət dastanıdır.

“Şahzadə Bəhram” dastanı isə KDQ-nin “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nun yenidən işlənməsi yolu ilə yaranmışdır. Dastanda da, boyda olduğu kimi, şahın iki oğlu var, özləri də bir-birlərini tanıyırlar. Boyda da, dastanda da böyük oğlu gedib əsir düşür, kiçik oğlu böyük qardaşının arxasınca yollanır. Boyda ata-anası kiçik qardaşı yolundan döndərmək üçün evləndirirlər. Ancaq o, and içir ki, “qardaşını xilas etməyincə murad

alıb murad verməyəcəkdir”. “Şahzadə Bəhram”da isə kiçik qardaşı evləndirmək yoxdur. Dastanda da boyda olduğu kimi, kiçik qardaş düşmənin bütün qüvvələrinə üstün gəlir. Axırda, ələcsiz qalıb böyük qardaşı zindandan çıxarır, qalib gəlsə, onu azad edəcəklərini bildirirlər. Qardaşlar bir-birini tanıyır, birləşərək düşməndən intiqam alır və geri dönürlər. Boy da, dastan da hər iki qardaşın toyu ilə bitir.

Bu dastanın süjetində nağıl ünsürləri olmasına baxmayaraq, əsil istifadə mənbəyi “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”dur. Bu boyun yenidən işlənməsi yolu ilə “Şahzadə Bəhram” dastanı yaranmışsa, “Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy”dakı Təpəgöz surətindən istifadə yolu ilə isə “Novruz-Qəndab” dastanı yaranmışdır. Təpəgöz əsatiri surətdir. O, qeyri-adi qüvvə tərəfindən dünyaya gəlir, böyüyüb yaşa dolduqca Oğuz elinə yağı kəşilir. Heç bir qəhrəman onu məğlub edə bilmir.

“Novruz-Qəndab” dastanında da Kəlləgöz surəti Təpəgözə bənzəyir. Kəlləgöz də yaşadığı yerin xanı, adamları ilə düşməndir. Onun da məskəni dağ döşüdür.

Belə oxşar motivlər çoxdur, məs., Bamsı Beyrək keyik qova-qova öz beşiklətmə nişanlısı Banıçiçəyin çadırı qurulmuş göy çəmənə gəlib çıxır. Tanınmasın deyər “yaşmaqılanıb” qabağa çıxan Banıçiçək Bamsı Beyrəklə ox atıb, at çapır, güləşir. “Şah İsmayıl” dastanındakı şah İsmayilla Ərəbzəngi epizodu buna oxşardır.

Məhəbbət dastanları forma baxımından da KDQ ilə möhkəm bağlıdır. Məlum olduğu kimi, hər bir dastan ustadnamə, dastanın əsas süjeti və bir də sondakı duvaqqapmadan ibarət olur. Dastanı başlamazdan əvvəl deyilən ustadnamə həm ustad aşıqları, həm də deyilmiş hikmətli sözləri, dərin mənalı fikirləri yaşatmaq məqsədi daşıyır. Burada KDQ ənənələri görünməkdədir. Müqəddimədə Dədə Qorqudun hikmətli nəsihətləri verilmişdir.

Belə nəsihətli fikirlər təbliğ edən ustadnamələr məhəbbət dastanlarının başlanğıcında oxunmuş, yayılmışdır.

Kitabın “müqəddimə”sindəki hikmətamiz aforizmlər məhz belə ustadnamələrdən ibarətdir. Dədə Qorqudun adı ilə bağlı olan boy-dastanları sonrakı əsrlərdə ifa edən ozanlar, görünür, onun müxtəlif münasibətlərlə demiş olduğu ustadnamələri yaşatmağa çalışmışdır.

Məhəbbət dastanları, əsasən, duvaqqapma ilə sona yetir. Dastanı söyləyən aşıq iki sevgilinin toyuna həsr olunmuş bir müxəmməs söyləyir. KDQ boylarının hər birinin sonunda da Dədə Qorqud gəlib qopuz çalır, boy boylayır, soy soylayır; qəhrəmanın şəninə alqış diləyir, ona xeyir-dua verir. Burada həm də boyun kim tərəfindən düzülüb-qoşulmuş olduğu xatırlanır: “Dədəm Qorqud gələbən boy boyladı, soy soyladı. Bu oğuznamə Yegnəgin olsun! - dedi” (D-212¹¹).

Bu bir ənənə şəklini almış, sonrakı dastan yaradıcılığında, xüsusilə məhəbbət dastanlarının çoxunda davam etdirilmişdir. Duvaqqapmanın da bu ənənənin nəticəsi olduğu qənaətinə gəlmək olar.

KDQ ənənəsi epik folklor örnəklərinin, o cümlədən zəngin məhəbbət dastanlarının yaranıb formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ədəbiyyat.

Azərbaycan məhəbbət dastanları. B., 1979.

Azərbaycan xalq dastanları. II cild, B., 1961.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. B., 1985.

Sultanlı Ə. Məqalələr. B., Azərənşr, 1971.

Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. B., 1972.

MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏR ə.s., MƏHƏM-MƏD MUSTAFA (təqr. 570 Məkkə, 632 Mədinə)- Allahın elçisi (Rəsullullah).

Ərəb tarixçilərinin yazdığına görə Məhəmməd Peyğəmbər ortaboylu, tökməbədənli, qüvvətli bir adam olub. Təsiredici və səmimi baxışı, nəvazişli müraciəti, ağıllı və məntiqli çıxışı hətta qatı düşməni ni də dərhal özünə tabe edirmiş. Onun şəxsi keyfiyyətlərinin islam dininin yayılmasında rolu az olmayıb. O, olduqca təmiz, düzlüyü səvən adam olduğuna görə Qüreyşilər ona “Əməlisəlah” ləqəbi vermişdilər.

KDQ-nin bütün boylarında Məhəmmədin (ə.s.) adı çəkilir. Dastandan məlum olur ki, islamı qəbul edən oğuzlar bütün əməllərində Allahdan sonra məhz bu müqəddəs şəxsə arxalanırlar. KDQ-nin on iki boyundan on birinin sonunda dualar “Günahsız adı görklü Məhəmməd Mustafaya üzü suyuna bağışlasın”, “Günahsız qadir tanrı adı görklü Məhəmmədə bağışlasın”, “Günahsız adı görklü Məhəmməd Mustafaya bağışlasın”, “Günahsız adı görklü Məhəmməd Mustafa hörmətinə bağışlasın”la bitir. Oğuz bəyləri kafirlərlə vuruş məqamlarında da döyüşə atılmazdan öncə Peyğəmbəri xatırlayırlar. Oğuzların kafirlərlə vuruşunda məqsəd, amal bir tərəfdən vətən, el-oba, digər tərəfdən İslam dini və bu dinin sərvəri Məhəmməddir. “Bəkil oğlu Əmrən boyu”nda Bəkilin atdan yıxılıb ayağını sındırıldığını eşidən kafirlər onun üstünə hücumla hazırlanırlar. Bəkil, oğlu Əmrənə deyir ki, gedib Bayandır xandan, Qazan bəydən kömək istəsin, Əmrən isə bildirir:

“Ala gözlü üç yüz yigidin mana vergil yoldaşlığa,

Dil, Məhəmməd yolunda dürüşəyim sənün üçün” (D-246).

KDQ-də Peyğəmbərin adı əməllərin yaradıcısı olan Allahın adıyla qoşa çəkilir. Və hər işin məhz onların razılığı ilə başa gələcəyinə inanırlar.

KDQ-də İslam peyğəmbəri Məhəmmədə (ə.s.) oğuzların səmimi məhəbbəti islamı qəbul etmiş türklərin bu dinə dərindən bağlılıqlarını sübut edir.

MƏKKƏ - Səudiyyə Ərəbistanının qərbində şəhər, Hicaz əyalətinin inzibati mərkəzi. Qırmızı dəniz sahilindən 70 km aralıdır. KDQ-də müqəddimədə və II boyda adı çəkilir.

Müqəddimədə imamların və onların övladlarının, müqəddəs Mədinə və Məkkənin şərəfini dəyərləndirərək Dədə Qorqud deyir: “...alimlər sərvəri Osman Əffan oğlu görklü. Alçaq yerdə yapılbudur Tanrı evi Məkkə Görklü” (D-M.6⁸). “Ol Məkkəyə sağ varan əsən gəlsə sidqi bütün hacı görklü” (D-M.6⁹) və ya II boyda kafirlərə əsir düşmüş Uruz rast gəldiyi ağac müraciət edərək deyir: “Ağac-ağac! dersəm sana, ərilmə ağac! Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac!”

Bu şəhərin əsası İbrahim peyğəmbər tərəfindən qoyulmuşdur.

Salınma tarixi məlum deyildir. Yaşayış məntəqəsi kimi Zənzəm suyunun yaxınlığında salınmışdır. İlk dəfə

adına (Makar oba) kimi Ptolomeydə təsadüf edilir. İslamın banisi Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər Məkkədə doğulmuşdur. VII əsrdən müsəlmanların müqəddəs şəhəri və ziyarətəhədir. X əsrdən Misirin asılılığında olmuş, 1517 ildə türklərin hakimiyyəti altına keçmişdir. 1916-1924 illərdə Hicaz əmirliyinin paytaxtı olmuş, 1924 ildən sonra Səudiyyə Ərəbistanının tərkibindədir. Məkkəni ziyarət edənlərə fəxri “haci” titulu verilir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanla iqtisadi və ticarət əlaqəsi olmuşdur.

Məkkənin mərkəzində geniş həyətlili 3-4 cərgəli sütunlu qalereya tipli eyvanlar, çoxlu darvaza, 7 minarə (h.90 m) ilə əhatələnmiş müqəddəs hamam, yaxud Beytul-lah kompleksi vardır (müəlliflər içərisində tanınmış türk memarları Sinan və Məhəmmədəğa da vardır). Məkkədə 1-5 mərtəbəli yerli tipli binalar başlıca yer tutur. 1979-da Məkkənin yeni rəmzi, giriş darvazası qoyulmuşdur. Hündürlüyü 3 m. olan bu darvazanın bəzək işlərinə 180 kq - qızıl sərf edilmişdir. Məkkədə kустar xalça emalatxanaları, efir cəvhəri istehsal edən, Zənzəm quyununun müqəddəs suyunu şüşələrə dolduran müəssisələr var. Dini ayin əşyaları (mərcandan və plastik kütlədən hazırlanmış təsəbhələr, müqəddəs kitablar) satılır.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

ASE. B., 1982, c.VI, s.486.

MƏLİK - KDQ-də aktiv işlənen ad. Qıpçaq Məlik, Sarı Aslan Məlik, Sofu Sandal Məlik, Şöklü Məlik, Qara Təkür Məlik, Buğacığ Məlik və s. Bu ada II, III, IV boylarda rast gəlinir.

MƏLİK, MƏLİKLİ - Azərbaycan Respublikasının Ucar rayonu ərazisində Məlikballı; Cəlilabad rayonu ərazisində Məlik Qasımlı; Qubadlı rayonu ərazisində Məlikəhmədli; Göyçay rayonu ərazisində Məlikkənd; Dəvəçi rayonu ərazisində Məliklər; Laçın rayonu ərazisində-Məlikpəyə; Zərdab rayonu ərazisində-Məlik Umudlu; Şamaxı rayonu ərazisində Məlik Çobanlı; Ağsu rayonu ərazisində-Məlikbanlı; Qarabağın Hadrud rayonu ərazisində Məlikcanlı; Qəbələ, Zəngilan, Yarıdımli, Cəbrayıl rayonları ərazisində Məlikli kənd adları.

MƏLİKKÖY - Ələyöz rayonunda 1879 ildə əhəlişi azərbaycanlılardan ibarət olan kəndin adı. 1920 illərdən erməniləri kəndə yerləşdirmiş və 15.07.1946 ildən kəndin adını erməniləşdirərək Melikyyuğ etmişlər. (quyğ-ermənicə kənd deməkdir). Karvansara (İcevan) rayonunda da Məlik kənd adlı yaşayış məntəqəsi olmuşdur. 1918 ildə kəndin əhəlisini - Azərbaycan türklərini erməni əsgərlər qovmuş, daha sonra ora erməniləri yerləşdirmişlər. Kəndin adını 4.05.1939 ildən Spandaryan adlandırmışlar.

MƏLİKLƏR - Zəngəzur ərazisində olmuş kənd. Kəndin xarabalığı Sisyan rayonunun Sayalı kəndi yaxınlığındadır. Kənddə 1914 ildə 249 nəfər Azərbaycan türkü yaşamışdır. 1918 ildə Andranikin dəstəsi kəndi yandırmış və xaraba qoymuşlar. Göründüyü kimi, kəndin adı tayfa adından törəmədir. Oykönim KDQ dastanlarının onomastikasında işlənməmiş Qara Məlik, Şöklü

Məlik, Buğacığ Məlik, Sandal Məlik və digər kafir bəylərinin adları ilə əlaqədardır. Göründüyü kimi, adları məlik ünvanı ilə göstərilən bəylər də qıpçaq türklərinin başçılarıdır.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

MƏLİKLİ TOFIQ DAVUD OĞLU (1942, Azərbaycan Resp.) - tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi.

KDQ mətnlərinin poetik quruluşu haqqında araşdırmalar aparmışdır.

1988 ildə keçirilmiş I sovet-türk "Dədə Qorqud" kollokviumunun təşkilatçılarından biri olmuş, KDQ-də şer, nəsr məsələsinə həsr olunmuş məruzə ilə çıxış etmişdir. 1998 ildə isə Konyada keçirilən KDQ-yə həsr olunmuş beynəlxalq konfransda "KDQ kitabının türk-öğuz ədəbiyyatlarının formalaşmasındakı yeri" mövzusunda məruzə etmişdir.

Əsərləri:

О структуре стихотворных текстов "Книги моего Дёде Коркута". "Советская филология", № 1, 1988.

"Kitab-i Dede Korkut"ta Poetik Mətnlərin Kuruluşu Haqqında. Türk Dili Araşdırmaları Yıllığı, Belleten, Ankara, 1994.

MƏLİKOV ARAF CAHANGİR OĞLI - (1933, Azərbaycan) - bəstəkar, xalq artisti, Dövlət mükafatı laureatı.

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsidir. Bir sıra balet, simfonik poema, kontata, operetta, dram tamaşalarına və filmlərə musiqi və mahnıların müəllifidir.

Dünyanın bir çox məşhur teatrlarının səhnəsində tamaşaya qoyulan "Məhəbbət əfsanəsi" baleti ona böyük şöhrət qazandırmışdır.

N.Xəzrinin KDQ boyları mövzusunda yazdığı ikihissəli "Torpağa sancılan qılınc" dram tamaşasına musiqi bəstələmişdir.

MƏMMƏDXANİ ƏLİ OĞLU (GÜNEYLİ) (1955, İran) - ədəbiyyatşünas, publisist.

Son illərdə KDQ üzərində işləyir. Eposdan "Dirse xan oğlu Buğac" boyunu müasir ədəbi dilimizə uyğunlaşdıraraq 1997 ildə Tehrandə nəşr etdirmişdir. "Dədə Qorqud"un folklorumuza olan təsiri" adlı məqaləsi isə "Varlıq" (Tehran) dərgisinin 1997-ci il 4-cü sayında çap olunmuşdur.

Hazırda epos üzərində araşdırma aparmaqla yanaşı, Drezden nüsxəsi əsasında boyları müasir ədəbi dilimizə uyğunlaşdıraraq çapa hazırlayır.

MƏMMƏDOV ALTAY YUSUF OĞLU (1930, Azərbaycan Resp.) - nasir, dramaturq, publisist, fil.e. n., prof.

"Oğuz səltənəti" (1992) adlı monoqrafiyası KDQ və "Oğuznamə"nin araşdırılması sahəsində folklorşünaslığın ən qiymətli nailiyyətlərindən hesab edilə bilər. Əsərdə KDQ və "Oğuznamə" dastanlarının gizli tarixi mərhələləri və Azərbaycanın eradan əvvəlki dövrü antik yunan ədəbiyyatına, Homerin, Evripidin əsərlərinə, türkologiya elminin son nailiyyətlərinə, müxtəlif tarix kitablarına istinadən ətraflı araşdırılmışdır.

O, KDQ motivləri əsasında yazılmış "Dəli Domrul" pyesinin də müəllifidir.

Əsərləri:

Oğuz səltənəti. B., 1992.

Dəli Domrul, pyeslər və hekayələr. B., 1981.

MƏMMƏDOV CƏLAL MİRZAĞA OĞLU (CƏLAL BƏYDİLİ) (1964, Azərbaycan Resp.)

"Türk epik ənənəsində Dədə Qorqud" mövzusunda namizəlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (1995).

Araşdırmalarında Qorqud Ata mifoloji varlıq kimi türk etnik-mədəni sistemi çərçivəsində öyrənilir.

Əsərləri:

Dədə Qorqud obrazından müdrik qoca arxetipinə doğru. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı problemləri. B., 1993.

Türk folklor ənənəsində Qorqud Ata. Azərbaycan EA aspirantlarının elmi konfransının materialları. B., 1994.

"Qorqud" sözü haqqında. Gənc ədəbiyyatşünasların respublika konfransı. B., 1994.

Dede Korkut üzərinə. "Milli folklor" dergisi, Ankara. № 25. 1995.

Dede Korkut haqqında. Türk lehcələri və edebiyatı dergisi, Ankara. 9, 1996.

Qorqud Ata bir mifoloji varlıq kimi. "Kitab-Dədə Qorqud" (məqalələr toplusu), B., 1999.

Qorqud - "əcdad ruhudur". "Elm" qəz., 33-34, 16.XI.1999.

MƏMMƏDOV HƏSƏN (ƏBÜLHƏSƏN) AĞA-MƏMMƏD OĞLU - (1938, Azərbaycan Resp.) -

aktyor, xalq artisti, Dövlət mükafatı laureatı. Görkəmli aktyor "Böyük dayaq", "Arşın mal alan", "Bir cənub şəhərində", "Yeddi oğul istəmə", "Axırıncı aşırım", "Bizi bağışlayın", "İstintaq", "Ad günü" və b. filmlərdə baş rolların ifaçısı olmuşdur. Anarın ssenarisində çəkilmiş (1975) ikiseriyalı "Dədə Qorqud" filmində Dədə Qorqud obrazını yaratmışdır.

MƏMMƏDOV HÜSEYNQULU MƏMMƏD OĞLU (1920, Gürcüstan).

"Dədə Qorqud" abidəsinin Azərbaycanda araşdırılması və nəşri tarixindən", "Dədəm Qorqud keçən yerdə bu yerlər" və digər elmi əsərlərində abidənin tədqiqi tarixi və coğrafi vətəni ilə bağlı maraqlı məlumat verilir.

Əsərləri:

"Dədə Qorqud" abidəsinin Azərbaycanda araşdırılması və nəşri tarixindən. "Ulduz" jur., B., № 4, 1990.

Dədə Qorqudun şəxsiyyəti və soykökü haqqında. "Dədə Qorqud" jur., № 1, 1993.

Bamsı Beyrək Alpamışın varisidirmi?. "Oğuz eli" qəz., 6 avqust, 1992, 9 iyul, 1992.

Qorqudşünaslıq və boyların tarixi (II məqalə), "Oğuz eli" qəz., 11 iyun, 1992, 26 may, 1992.

Dədə Qorqud səhifəsi (Dünya qorqudşünaslığının ilk bələdçilərindən. V.V.Bartold haqqında) "Oğuz eli" qəz., 26 noyabr, 1993.

İlk araşdırıcı. Əmin Abid haqqında. "Oğuz eli" qəz., 13 yanvar, 1994.

Qorqudun saza, ozandan aşığı. "Oğuz eli" qəz., 11 mart, 1993.

Qaynaqlarda sazin sözü və özü. "Yol" qəz. mart, 1993.

Dədəm Qorqud gəzən yerdə bu yerlər... B., 1999.

Dünyanı düşündürən Dədə Qorqud. B., 1999.

MƏMMƏDOV İSMAYIL ƏSƏD OĞLU (1948, Azərbaycan Resp.) - rəssam.

M. əsərləri bir çox xarici ölkələrdə (Rusiya, Bolqarıstan, Fransa, Almaniya, Türkiyə, Amerika, Kuba, Belçika və s.) sərgiləndə nümayiş etdirilmişdir. M. yaradıcılığında KDQ mövzusu (divar rəsmləri, illüstrasiyalar, yağlı boyalar, təqvim, markalar, tamaşalara tərtiblər və s.) xüsusi yer tutur.

MƏMMƏDOV İSMAYIL TEYMUR OĞLU (1942, Azərbaycan Resp.) - dilçi, fil. e. n.

"Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik" mövzusunda namizəlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (1970).

KDQ ensiklopediyasının birinci cildinə daxil olan KDQ-nin leksik-frazeoloji lüğətinə giriş məqaləsinin müəllifi və lüğətin əsas tərtibçilərindən biridir.

Əsərləri:

Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti (H.Həsənovla birgə). B., 1990.

KDQ dastanlarının dilində çoxmənalı sözlər. "Türk dillərinin quruluşu və tarixi". B., 1983.

MƏMMƏDOV ŞAMXƏLİL HƏSƏN OĞLU (1949, Gürcüstan) - jurnalist, pedaqoji e. n.

"Azərbaycan ədəbiyyatı tədrisində folklor ədəbiyyatı üçün istifadənin yolları" mövzusunda elmi işinə görə pedaqoji elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır (1990).

Dissertasiyanın bir fəslə KDQ boylarının orta məktəblərdə tədrisi üsullarına həsr edilmişdir.

"Dədə Qorqud və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsi Türkiyədə "Milli folklor" dərgisində çap olunmuşdur.

Əsərləri:

Salur Qazanın evinin yağmalanması boyunun tədrisi. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" jurn., № 1, 1975.

Gəncəvi N yaradıcılığında fiziki mədəniyyət məsələləri ("Dədə Qorqud" qəhrəmanları müqayisə tərkibi kimi alınıb). "Məktəbdə bədən tərbiyyəsi" jurn., № 4, 1980.

Dastanların tədrisində peşəyönümü məsələləri ("Kitab-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən). "Əmək və politexnik təlim" jurn., № 3, 1982.

Azərbaycan tarixi dərslərində "Kitab-Dədə Qorqud" motivlərindən istifadə. "Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi" jurn., № 1, 1984.

Müasir yazılı ədəbiyyatımızda "Dədə Qorqud" motivləri. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" jur., № 2, 1989.

"Dədə Qorqud" və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. "Milli folklor" jurn., (Türkiyə), №11, 1991.

Qaynaqlarımız: "Kitab-Dədə Qorqud". "Azərbaycan təbiəti" jurn., № 4-6, 1993.

MƏMMƏDOVA ŞƏFIQƏ HAŞİM QIZI - (1945, Dərbənd). Aktrisa, xalq artisti Dövlət mükafatı laureatı. Milli Məclisin üzvü.

Ş.Məmmədova Azərbaycan teatrı səhnəsində və kinosunda zəngin obrazlar silsiləsi yaratmışdır. "Dədə Qorqud" filmindəki Burla xatun obrazının da mahir ifaçısı Ş.Məmmədovadır.

MƏRDİN QALASI - Cənubi-şərqi Anadoluda vilayət mərkəzi, şəhər. KDQ-də II boyda deyilir: "Bunun dalmca, xanım, görəlmiş, kimlər yetdi: Həmidlən Mərdin qalası dəpüp yıqan, dəmür yaylı Qıpçaq Məlikə qan qusduran, gələbən Qazanın qızın ərləklə alan, Oğuzun ağ saqallı qocaları görəndə ol yigidi təhsinləyən, al mahmuzu şalvarlı, atı bəhri xotazlı Qaragünə oğlu Qara Budaq çapar yetdi..." (D-606).

Şəhər Dəclə çayının şimalındakı ərəziddən keçən Habur çayının mənbələri bölgələrinə doğru əlverişli bir keçid yerində salınmışdır. XV yüzildə Ağqoyunluların mərkəzi olmuşdur.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Gökay O.Ş. Dede Korkutun Kitabı. İst., 1973.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

MİNBAŞI, MİNBAŞLI /Min qovumbaşı Dügər/ - IV boyda adı çəkilir. Minbaşı-Azərbaycanın Sabirabad rayonu ərəzində kənd, Minbaşı Cəbrayıl rayonu ərəzində kənd adları.

MİRZƏ ABAY DAĞLI (AĞAYEV CƏMİL İBRAHİM OĞLU) (1906, Şuşa - 1989, Ankara), mühacir şair, yazıçı, dramaturq.

KDQ motivləri əsasında yazdığı "Dədə Qorqud" pyesi 1977 ildə İstanbulda çap edilmişdir.

Ədəbiyyat.

Teymur M. Abay Dağlı kimdir?. "Naxçıvan" qəz., 17 dekabr 1998.

MİZRAQ - bax. Göndər.

MÖCÜZƏLİ DOĞULUŞ - KDQ-də rast gəlinən nağıl motivlərindən biri. Nağılların ekspozisiyasında övladsızlıq motivinin məntiqi yekunu olan möcüzəli doğuluş KDQ-də bir sıra qəhrəmanların simasında reallaşır. Bu qəhrəmanlardan bəziləri Buğac, Baniçiçək və b. nəzir-niyazla, Oğuz bəylərinin alqışları ilə dünyaya gəlirlər. Məsələn, "Dirse xan oğlu Buğac boyu"nda Dirse xan arvadının məsləhəti ilə böyük qonaqlıq verir. Daş Oğuz, İç Oğuz bəylərini çağırır, acaqları doydurur, çıpaqları geydirir, borcunu bərdən azad edir və s. Təbii ki, həm bəylərin, həm də yoxsulların alqışı ilə Dirse xanın övladı olur.

KDQ-də ozan ol zamanda Oğuz bəylərinin alqışının qəbul olduğunu xüsusi vurğulayır. Baybörə bəy xanlar xanı Bayındır xanın məclisində hönkür-hönkür ağlayır, övladı olmadığından şikayətlənir. Burada Baybörə bəy oğulda ortac istəyir, bununla da Oğuz cəmiyyətində oğulun sosial statusu açıq-aydın görünür. Qalın Oğuz bəyləri ol qaldırır Tanrıdan Baybörə bəy oğul istəyirlər. "... Qalın Oğuz bəyləri yüz gögə tutdular. Əl qaldırır, dua eylədilər: "Allah-Təala sana bir oğul versün" - dedilər" (D-686). Ozan bundan sonra "Ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıışı idi. Duaları müstəcab olurdu" (D-687). Eyni duanı Oğuz bəyləri oğul yox, qız istəyən Baybican bəy üçün də edirlər.

Möcüzəli doğuluşda sözün magik gücünə inanmırsanız, plandadır. KDQ-də belə bir söz Oğuz bəylərinin Tanrıdan diləkləridir. Bamsı Beyrəyin, Baniçiçəyin möcüzəli doğuluşları da məhz belə bir magik aktın sonudur.

KDQ-də möcüzəli doğuluşla bağlı bir maraqlı cəhət də övladsızlığın nizamsızlığı kimi göstərilmişdir. Oğuz cəmiyyətində övladı olmayanın islam kodu ilə xarakterizə edilməsi "... oğlı-qızı olmayanı Tanrı Təala qarğayıdır, biz dəxi qarğarız" (D-11⁹) buna sübutdur. Ancaq bu islami koddə qədim türklərin əxlaqi görüşləri də öz əksini tapmışdır. Oğuzların oğlu-qızı olmayanı qara otaqda oturtması, qara qoyun ətindən qabağına yemək qoyması adəti eyni islami əxlaqın əski Oğuz davranışı ilə çulğışdığına misaldır.

KDQ-də möcüzəli doğuluş təkcə Oğuz qəhrəmanlarına aid edilmir. Eyni zamanda Oğuz elinin qatı düşməni Təpəgöz də qeyri-adi şəkildə dünyaya gəlir. Təbii ki, Təpəgözün mənfi işarə ilə yüklənməsi bu möcüzəli doğuluşun səciyyəsinə dəyişir. Dəstan üçün qəhrəmanın qeyri-adi doğuluşu güc, qüvvət, yenilməzlik simvolu deyildir. Çünki möcüzəli doğuluşları haqqında heç bir məlumat verilməyən digər Oğuz qəhrəmanları da güclüdür, mərddir. Bu halda nağıl möcüzəli doğuluşu ilə dəstandakı bu akt arasında struktur-semantik fərq vardır. Nağıllarda möcüzəli doğuluş birbaşa qəhrəmanın fiziki və magik gücünün göstəricisi, yenilməzliyinin başlıca şərtidirsə, KDQ-də bu belə deyildir.

Füzuli Bayat

MUSAXANLI ATABABA DAŞDƏMİR OĞLU (1905-1941, Azərbaycan Resp.) - tənqidçi-ədəbiyyatşünas.

"Ədəbiyyatdan iş kitabı"na (1928) daxil olan "Kutadqu bilik" və "Kitabi-Dədə Qorqud" məqaləsində müəllif KDQ-ni qərb türkcəsinin, "Kutadqu bilik"i isə şərq türkcəsinin abidəsi hesab edir. KDQ-yə dair üzərində on ildən artıq müstəqil tədqiqatın müəllifidir.

Ədəbiyyat.

Zeynəli H. A.Şaiq, A.Musaxanlı, C.Əfəndizadə. Ədəbiyyatdan iş kitabı. B., 1928.

Cəmsidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqudu vərəqlərkən. B., 1977.

Babayev N. Ədəbi mübahisələr. B., 1986.

MUSEYİ-KƏLİM, MUSA KƏLİM - Musa peyğəmbərin ləqəbi. Tam adı "Kələmullahdır". "Allahla birbaşa danışan şəxs" mənasını bildirir. KDQ-nin "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da adı çəkilir.

MUSIQİ - KDQ dəstanının qopuzla bağlı dil-üslubu soylamaları, qopuz havalalarının örnəkləri, eləcə də musiqi alətlərinin adlarını özündə əks etdirən KDQ boyları qədim Oğuz musiqisini öyrənməkdə mühüm rol oynayır.

Qopuzun Oğuz cəmiyyətində, törə sistemində, etnik psixologiyasında tutduğu yer, daşdığı funksiya mühümdür. Boy qəhrəmanlarından Səgrək qardaşı Əgrəyə üz tutub deyir: "Mərə kafir, Dədəm Qorqud qopuzı hörmətinə çalmadım, - dedi, - əgər əlində qopuz olmasaydı, ağam başıyçun, səni iki para qulurdum" (D-268¹). Bu inanış sənətə, ozana böyük hörməti və daha qədim dünyagörüşdə qopuzun önəmini əks etdirir. Sonralar "Cahanareyi - Şah İsmayıl Səfəvi"də salnaməçi yazır: "...Ozanlar vuruş günlərində qalib yürüşlü ordunun müqabilində çukurlar (qopuz, saz...) çalmaq, türkülər, varsağılar oxumaqla igidləri

döyüşkənlik ruhu ilə coşdururdular. Döyüşçülərdə ruh yüksəliyi çox yüksək səviyyədə idi.

Bir el bayatısında ozan belə anılır:

Evimizə ozan gəlir, bəni,

Bərənə pozan gəlir, bəni.

Günüzlər olan işləri,

Gecələr yozan gəlir, bəni...

Ozanın el aydını, salnaməçi, yaradıcı anlamı geniş yayılmışdır.

KDQ-dən qopuzla bağlı örnəklərə diqqət yetirək:

"Mərə, alca qopuzum ələ alın, mənə ögün! Sarı donlu qız eşqinə bir aslandan dönəyimmiz?" (D-183¹¹) "Mərə ozan, Qopuzun mana vergil, atımı sana verəyim". (D-100¹³)

"Xanım, məqsudum oldur ki, ərə varan qız qalça oynaya, mən qopuz çalam..." (D-112¹⁰)

"Mərə kafirlər, qopuzum gətürün, sizi ögəyin!" (D-276¹¹)

"Mənim əlümi şeşin, qolça qopuzum əlümə verin, ol yigidi döndərəyim." (D-31¹¹)

Qopuzun müqəddəsliyi istər türk mifologiyasında, istərsə də dəstanda öz əksini tapmışdır. Ozan nəğmələrinin, şaman ayinlərinin, yansağ sənətinin ayrılmaz ünsürü olan qopuz sözünü V.V.Radlov komis-kobus-komuz fonetik variantlarını göstərir. V.V.Radlov sözlüyündə qopuz musiqi anlamını ifadə edir. A.Krımski Ukrayna kobzorlarının mənşeyini qopuzla bağlayır.

KDQ dəstanlarında qopuz, qolça, alca, quruluca tə'yinləri ilə işlənir. Bu təyinlər qopuzun ifa, material, vəziyyətlə bağlı növlərini (müq. et: yaylı qopuz) bildirir. Dəstanda verilən "Ozan gəldi, yelətmə çaldı". (D-189¹³) Övliya Çələbi yelətmə sözünü qopuzun növü kimi vermişdir. O.Ş.Gökyay tək bir dəfə işlənən bu sözü belə şərh edir: "Birini şovqə gətirmək üçün qopuzlama söyləmək; coşdurmaq və ürokləndirmək üçün qopuzla igidləmə çalib söyləmək".

Yelətmək sözünün ümumi və xüsusi mənasının olması təbiidir. Yallı sözü ilə yelətmə sözünün etimologiyası bir-birinə bağlıdır.

Qazax xalqı öz musiqi mədəniyyətinin kökünü Qorqud Ata ilə bağlayır. "Küy atası" adlandırılan Qorqud Atanın nəğmələri bugün də yaşamaqdadır. Musiqişünas-alim "Korkit Elim-ay" kitabında "Qorqudun küyi" adlanan bu qədim nəğmələri toplamış, not sistemini vermiş, izah və şərh etmişdir.

Sır-Dəryada qəbri olan Qorqud Atanın adı ilə bağlı əfsanələr, miflər həm də qopuzla, küylərlə, musiqi sənətinin mistik fəlsəfəsi ilə bağlıdır. "Kök buka", "Akku", "Kilem jayqan", "Taniri", "Alpout", "O, jalqan omir-ay", "Korkit", "Konir", "Başpay", "Jelmaya", "Baylauri kikitin zarı", "Əuppay", "Elim-ay", "Xalkım ay", "Üşardın ulu", "Targıl tapa" küyləri 11 nota alınmış.

Hər küy və onun əfsanəsi Qorqud Atanın adı ilə bağlıdır. Özü də əfsanəvi küyçü olan Qorqud Atanın tərcümeyi-halı küylərdə yaşayır. Bu tərcümeyi-hal reallıqla qeyri-reallığı, mifik olanla dəstanda əfsanə olan ünsürləri özündə birləşdirir. Məsələn, küylərdən biri Qorqud sözünün anlamı ilə bağlıdır. Əfsanəyə görə, anası Qorqudu üç il 9 gün bətnində saxlayır və nəhayət, dünyaya gətirir. Bu anda güclü tufan başlayır, ildırımın çaxır, dünyaya zülmət çökür. Bu vəziyyət insanları dərşətə gətirir və dünyaya yeni gələn körpə insan nitqini xatırladan zəif səslər çıxaranda onlar da-

ha da qorxurlar. Doğulan uşağı bəd ruh əlaməti sayırlar və adətə görə həmin anda uşağı bələmlər və deyirlər: "O bizi çox qorxutdu, ona Xorxut (Qorqud) adı verək", deyirlər.

"Korkit" küyü Dədə Qorqudun ölümündən qaçması əfsanəsinin musiqi dili ilə ifadəsidir. Bu küylərin hər biri mifik dünyagörüşü və KDQ sirlərini açmaq üçün qiymətli qaynaqdır.

1980 ildə Sır-Dəryada memar B.İbrayev və fizik-akustik S.İsatayev Qorqud Ataya həsr olunmuş abidə qoymuşlar. Dörd ünsürü və dörd cəhəti simvollaşdıran bu abidə çoxlu borucuqlardan ibarətdir. Külək əsdikcə bu borucuqlardan çıxan səs qopuzun səsinə xatırladır. Küləklərin kəsmək bilmədiyi bu dünyada həmin Qorqud Atanın qopuzu səslənir.

KDQ-də surna, tavıl, davlumbaz, naqara, kos, boru kimi musiqi alətlərinin də adı keçir. Örnəklər:

"Beyrək qalqı, qızlar yanına vardı. Surnaçları qovdı, naqaraçaları qovdı" (D-111¹³), "Gumburgumbur naqaralar döğildi. Burması altun tuc borular çaldı..." (D-636), "Yundları daşıra çıxardılar. Tavlumbaz urub, yundları önlərinə biraqdılar" (D-270⁸), "Bu məhəldə Oğuz ərənləri alay-alay gəldi. Köpür-köpür tavıllar, naqarələr çaldı" (D-285¹¹), "Gumburgumbur davullar çaldı. Altun-tuc borular ağrıldı..." (D-271¹¹), "Bori çaldı, kos uruldu" (D-301⁹)...

Bədi təyinlərlə işlənən bu musiqi alətləri, demək olar ki, döyüşdə, savaşa meydanında işlənir. Musiqişünas İ.Barsova nağaranın ilkin türklərdə yarandığını göstərir.

Burulan yeri-burması altın-qızıl olan boru isə bürünün - qurdun səsinə xatırlatmaqla soy kökü xatırlatmışdır.

V.V.Radlovun daul sözünün türk dillərində külək, tufan, dulbaz (böyük nağara) sözünü şahini çağıran ov təbilçisi mənasında işlənməsini göstərir. Davul sözü çağdaş Azərbaycan türkcəsində təbil kimi işlənir. Surna - zurna sözünün sur və nay sözlərindən yaranması, zor sözünün indi də böyük, iri, güclü mənasında işlənməsi (müq. et: zorba, zirpi), nay-ney kəlməsinin ayrı-ayrı ləhzələrdə uzun, məzəli və s. mənaları musiqi tariximiz üçün maraqlı faktlardır.

KDQ musiqisi lirik-epik, solo, deyişmə və xor kimi üslubi-poetik səviyyəyə də malikdir.

KDQ filmində E.Sabitoğlunun yazdığı musiqi, KDQ mövzusunda Türkiyə və Azərbaycanda teatr, televiziya, radio verilişlərində təqdim olunan bəstəkar musiqisi və saz havalalarının bu mövzu ilə bağlılığını qeyd etmək lazımdır.

Bakı Musiqi Akademiyasının müəllimi Məcnun Kərimov qədim alətlərin bərpası və səsləndirilməsi üzrə mütəxəssis kimi qopuzla bərpə etmişdir. O, Ə.Marağayın təsvir etdiyi qopuz ("ozan qopuzu") modelini əsasında ən qədim simli alət olan qopuz (üç tel, at qılından və ya bağırısaqdan, qolu nisbətən gödək, qoz və ya tut ağacından) düzəltmişdir.

M.Kərimovun təşkil etdiyi qədim alətlər ansamblında qopuzun özünəməxsus yeri var.

C.Quliyev KDQ mövzusunda olan əsərlərə mahnı və musiqi bəstələmişdir.

Ədəbiyyat.

Barsova İ. Kniqa ob orkestre. M., 1969.

Radlov V.V. Korkit Emim-Ay Küylər (Alğı sözün, tüniktemələrin jazğan jəns küylərdi notağa tünirin, redaküiələğan Müsabek Jarkınbekov), Almatı, 1987.

Vəliyev K. Elimizdən, obamızdan. B., 1980.

Крымский А.Ю. История арабов и арабской литературы, светской и духовной. Киев, 1974.

Kamil Vəli Nərimanovlu

MUSTAFA MİYASOĞLU (1946, Türkiyə) - yazıçı. 1991 ildə "Dədə Qorqud" kitabını nəşr etdirmişdir.

Əsərləri:

Dədə Korkut, Ankara, 1991.

Ədəbiyyat.

Atilla Özkrımlı. Türk Edebiyatı Ansiklopediyası, c.V, İst., 1990.

MUSTAFAYEVA FLORA DAVUD QIZI (1945, Azərbaycan Resp.) - fil.e.n.

"Azərbaycan folkloru alman dilində" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (1984).

KDQ-nin alman dilinə tərcüməsi, alman alimləri Valter Rubenin, H.F.Fon Ditsin, Y.Haynın, Ə.Şmidenin Dədə Qorqudun nəşri və tədqiqi sahəsində fəaliyyətləri haqqında elmi məqalələr yazmışdır.

Əsərləri:

Azərbaycan folkloru alman dilində. ADU-nun elmi əsərləri, №2, 1976.

"Kitabi-Dədə Qorqud" alman dilində. ADU-nun elmi əsərləri, №4, 1976.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un alman dilinə tərcüməsi haqqında. ADU-nun elmi əsərləri, №3, 1977.

Azərbaycan nağılları alman dilində. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 25.07.1977.

MUŞTULUQ - İntizarı, nigarançılığı çəkilən hər hansı bir xəbəri gətirənə həmin xəbəri gözləyənin hədiyyə verməsi. KDQ-də də adət-ənənə şəklində almış muştuqluq istəməyə, muştuqluqverməyə bir neçə dəfə rast gəlinir. Basat Oğuz qənim kəsilməmiş Təpəgözü öldürür və Bunlu qoca ilə Yapaqlu qoca bu şad xəbəri el-ulusa çatdırmağa tələsirlər. Onlar ilkin olaraq Basatın atasını görəncə ona "Muştuqluq! Oğlun Dəpəgözü dəplədi" deyirlər. Yaxud, kafirləri məğlub edən Əmran atasının yanına muştuqluqçu göndərir. "Uşun qoca oğlı Səgrək boyu"nda qardaşı Əgrəyi dustaqlıqdan qurtaran Səgrək gözyaşındığı xəbərini atasına bildirmək üçün çapar yollayır. O, Uşun qocaya yetişincə "Muştuqluq! Gözün aydın! Oğulların ikisi bilə sağ-əson gəldi" (D-270¹²) deyir.

Biz muştuqluqistəmə ənenəsinin bədi təzahürünə "Qam Bərən oğlı Bamsı Beyrək boyu"nda rast gəlirik. Beyrəyin əsirlikdən qurtarıb toya gəlib çıxması, özünün kimliyini tanıtması sevinc yaradır. Buradakı qız-gəlinin hər biri şad xəbəri bəylərə çatdırıb muştuqluq istəməyə tələsirlər. Baniçişək isə birbaşa qayınatası, qayınanası ilə gəlir, Beyrəyin qayıtmasını söyləyib muştuqluq istəyir.

"Qız aydır:

"Arğab-ərğab qara dağın yıxılmışdı, yucaldı, axır!

Qanlı-qanlı suların soğulmuşdı, çağladı, axır!

Qaba ağacın qurumuşdı, yaşardı, axır!

Şahbaz atın qarımışdı, qulun verdi, axır!

Qızıl dəvələrin qarımışdı, qulun verdi, axır!

Ağ qoyunun qarımışdı, quzi verdi, axır!

On altı illik həsrət-ogulun Beyrək gəldi, axır!
Qayın ata, qayın ana, müstuluq mana nə verərsiz? - dedi.
Beyrəgin atası-anası aydır:
...Qarşı yatan qara dağlar sana yaylaq olsun!
Sovuq-sovuq suları sana içət olsun!
Qulum-xələyigim sana qırnaq olsun!
Şahbaz atlarım sana binət olsun!
Qatar-qatar dəvələrim sana yüklət olsun!
Ağayılda ağca qoyunum sana şülən olsun!
Altun-aqçam sana xərcəlik olsun!
Dünlügi altun ban evim sana kölgə olsun!
Qara başım qurban olsun, sana gəlincigüm!" - de-
di". (D-1174)

Bəhlül Abdulla

MÜJDAT QAYAYERLİ (1954, Türkiyə) - yazıçı, tərcüməçi.

Ankarada alman dilində nəşr olunan "Dədə Korkut Masalları" dərgisində "Təpəgöz", "Dəli Domrul", "Buğac xan" boylarını uşaqlar üçün tərcümə etmişdir.

Əsərləri:

Dədə Korkut Masalları və Ömer Seyfettinin. İst., 1985.

Dilbitimci Gözüylə Türklük Şüuru və Türk Dili. Ankara, 1992.

MÜRACİƏT - KDQ-nin "Müqəddimə"sinin "hər boy üçün ayrıca ustadnamə" olması (M. H.Təhmasib) onun KDQ-yə sonradan əlavə olunmamasını sübut edir. Bunu müqəddimədə bir neçə dəfə "xan" a müraciət faktı da təsdiq edir.

KDQ-nin boyları da bir qayda olaraq, "xanım hey!" müraciəti ilə başlanır - həmin müraciət, eyni zamanda boyun (və bütövlükdə KDQ-nin) harmoniyasını yaradır. Ozan öz ifasını qopuzun o qədər də rəngarəng olmayan musiqisi ilə müşayiət edir - bu zaman xanım hey! müraciət - nidası boyun başladığını göstərən (işarələyən) çox funksiyalı üslubi elementə çevrilir. Hər boyun daxilində ozan müəyyən məqamlarda ardıcıl olaraq "xan" a (bir sıra hallarda "sultan" a) müraciət edir ki, həmin məqamlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Nəsrədən şərə keçərkən:

Dədə Qorqud oğlanın babasına söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş... Çağır Dirsə xana söylər, görəlmiş, xanım, nə söylər... Beyrək dəxi bunu ögmüş, görəlmiş, xanım, necə ögmüş...

Bir sıra məqamlarda söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş... Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəlləri (16-18-ci əsrlər) Azərbaycan dastanlarında həmin sintaktik forma mühafizə edilir. Aşiq dastanının nəsr hissəsini saz çiyində danışır, sonra sazı sinəsinə basaraq deyir: Aldı görək nə dedi...

2. Təhkiyə (nəsr təhkiyəsi) bir informasiya blokindən, yaxud periodundan başqasına keçərkən və ya ifaçı çıxarkən:

Məgər, xanım, Oğuzda Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul deyərldi, bir ər var idi... Məgər, xanım, təkür peşman oldu... Məgər, sultanım, genə yazın bunayı saraydan çıxardılar...

Həmin sintaktik forma da bəzən "xanım"sız işlənir: Məgər ol gün kafirlərin Uğur günləriydi...

Sonrakı dövrün Azərbaycan dastanlarında həmin məqamda işlənən sintaktik formaları çeşidi genişdir - bir informasiya blokundan o birinə keçərkən aşağıdakı

ifadələr işlənir: Filankəs burada qalsın, indi görək bəhmankəs necə oldu... Filankəs filan işi görməyində olsun, indi sizə kimdən deyim, bəhmankəsədən... və s.

3. Kafir üzərinə axına (gedən), bilavasitə döyüşə girən oğuz igidləri stabil təyinləri ilə sadalanarkən:

... Görəlmiş, xanım, kimlər yetdi...

Nəhayət, hər bir boyun sonunda ozan yum verəydim, xanım! deyər dinləyiciyə (xana!) dua edir.

KDQ-də yalnız ifaçı ozanın dinləyiciyə (xana!) müraciətləri deyil, epos qəhrəmanlarının (əlavə ki, müxtəlif etnos xalqlara, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə, müxtəlif mənəvi-əxlaqi dünyagörüşlərə və s. malik qəhrəmanların!) bir-birinə müraciətləri də geniş miqyasda əks olunmuşdur. Həmin müraciətlər həm məzmununa, həm də formasına görə o qədər müxtəlif, rəngarəngdir ki, onları hər hansı təsnifatda tamamilə ehtiva etmək çətinidir. Lakin təxminən belə bir təsnifat vermək mümkündür:

1. Allaha müraciət, Allahın müraciəti. Dədə Qorquda müraciət, Dədə Qorqudun müraciəti. Böyüyün kiçiyə, kiçiyin böyüyə müraciəti.

2. Kişinin qadına, qadının kişiyə müraciəti. Atanın övlada, övladın ata-anaya müraciəti. Qardaşın qardaşa müraciəti. Qardaşın bacıya, bacının qardaşa müraciəti.

3. Yüksək təbəqənin aşağı təbəqəyə, aşağı təbəqənin yuxarı təbəqəyə müraciəti. İgidin igidə müraciəti. Qadının qadına müraciəti.

4. Düşmənin düşməne müraciəti.

5. Təbiətə (təbii obyektlərə) müraciət. Silaha müraciət.

KDQ-də müraciətin, əsasən, aşağıdakı formaları işlənir: 1) xüsusi adlarla (təyinli, yaxud təyinsiz) müraciət; 2) qohumluq anlayışı və ya cəmiyyətdə tutduğu mövqe, vəzifə və s. bildirən adlarla (təyinli, yaxud təyinsiz) müraciət; 3) söyüşlə, yaxud yalvarışla müraciət.

KDQ-də müraciətlə bağlı aşağıdakı köməkçi vəsiyələr (nidalar) işlənir: a, hey, mərə, ya və s.; "bəri bax" mənasında bəri gəlgil ədatı işlənir. Dövlət başçısına, hökmdara müraciət edərkən mənsubiyyət şəkliçili forma (Xanım! Sultanım! Bəyim! və s.) işlənir. Həmin formadan əzizləmə müraciətlərində də istifadə olunur (Gəlinciyim! Yigidim! və s.)

"Dədə Qorqud" eposunun müraciətlər sistemi həm məzmunca, həm də formaca rəngarəng olub orta əsrlər türk-oğuz təfəkkürünün ideya-estetik zənginliyini bir daha təsdiq edir.

MÜSƏDDİQ MƏHƏMMƏD ƏLİ HÜSEYN OĞLU (1925 Cənubi Azərbaycan -1997 Azərbaycan Resp.) - ədəbiyyatşünas, tənqidçi, fil. e. n.

"Mirzə Mehdi Şükühinin həyat və yaradıcılığı" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (1969).

Elmi araşdırmalarında KDQ dastanlarına müraciət etmiş, dastanların fars dilində tədqiq tarixiylə məşğul olmuşdur. "Folklor farsı" ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 11.IV.1971) adlı məqaləsində "Ümidi İran", "Vəhid", "Varlıq" və bir sıra digər məcmuə və kitablarda KDQ haqqında dərc olunmuş məqalələrdən bəhs edir.

Əsərləri:

Folklor farsı. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 11.IV.1971.

Orta Şərqi şairləri Nizami haqqında. "Ədəbiyyat" qəz., 29.XI.1991.

MÜSƏLMAN - İslam dinini qəbul etmiş şəxs, yaxud cəmiyyət (etnos, xalq). Türklər, xüsusilə oğuz türkləri İslam dinini həmin dinin meydana çıxdığı ilk əsrlərdən qəbul etməyə başlamış, 11-ci əsrdən etibarən qəzavat hərəkətinə qoşularaq onu dünyanın bir sıra xalqları arasında yaymışlar. KDQ-nin əsas ideyalarından biri məhz qəzavat ideyası olduğundan onu müəyyən qeyd-şərtlə qəzavatnamələr sırasına da daxil etmək mümkündür.

KDQ-də müsəlmanlar kafirlərə qarşı durur. Qorqud Ata, yaxud Dədə Qorqudun KDQ-nin müqəddiməsində İslam dini təbliğatçısı, ideoloqu kimi təqdim olunması göstərir ki:

birincisi, Dədə Qorqud müsəlman olmaqla İslama qədərki türk dünyagörüşünün, mənəviyyətinin İslami əsaslar üzərində yenidən təşkilini simvolizə edir;

ikincisi, türk (xüsusilə Azərbaycan türkləri) ruhunun, mənəviyyətinin (ümumən oğuz türkünün!) İslamdan əvvəlki mərhələsi ilə sonrakı mərhələsini özündə birləşdirir, bütöv təqdim edir;

üçüncüsü, eposun (və KDQ-nin) əfsanəvi müəllifi kimi onun ideya-estetik xarakterini, qayəsini, məqsədini əks etdirir.

KDQ-nin müqəddiməsində öz əksini tapmış İslam dünyagörüşü, heç şübhəsiz, bir qədər deklorativ (təbliği) xarakter daşıyır, bununla belə, həmin müqəddimədə İslama qədərki türk-oğuz dünyagörüşünün qeydsiz-şərtsiz inkarı, yaxud müxtəlif dini-ideoloji görüşlərin ekletikası deyil, üzvi vəhdətə əks olunur... Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan cəmiyyəti İslam dinini zəngin düşüncə mədəniyyəti, mükəmməl idrak tərübəsi əsasında qəbul edir. Ona görə də, İslam müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan dini dünyagörüşlərlə polemikaya girir. Həmin polemika öz əksini daha çox müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların münaqişəsində, müharibəsində tapsa da, KDQ İslam dininin məhz intellektual - mənəvi, ideoloji qələbəsinə nümayiş etdirməyə meyillidir.

KDQ-də Allah-Tanrı obrazının bir qədər sərbəst, ərkyana ("Dəli Domrul boyu"nda olduğu kimi) yaradılması, bir tərəfdən, türk düşüncəsinin tipologiyasından, digər tərəfdən, epos təfəkkürünün xarakterindən irəli gəlir. Türklər qədim dövrlərdən başlayaraq öz Tanrıları ilə sıx mənəvi-ruhi təmasda olmuş, ondan qorxub çəkinməmiş, əksinə, ona könlüdən bağlanmış, İslamı qəbul edəndən sonra həmin sadələşmə, səmimiyyət müsəlman Allahına münasibətdə də özünü göstərmişdir. Lakin ilk dövrdə belə olmuşdur... Tədricən sadələşmə mistiki, səmimiyyət isə mənəvi-ruhi diplomatiya ilə əvəz olunmağa başlamış, müxtəlif tə-

riqətlər, ruhani məktəblər, tendensiyalar yaranmışdır. İslam dininə, onun kanonlarına, obrazlarına hörmət, ürəkdən inanmaq, sədaqət göstərmək eposun ideya-məzmununa əhmiyyətli təsir göstərən, bir sıra hallarda isə onu müəyyən edən motivlərdir. Oğuz igidinin yenidən qəbul etdiyi, yalnız əsaslarını bildiyi, təfsilatına hələ dərinləndirilməmiş İslam dininə sədaqəti İslam ideologiyasının imkanları ilə yanaşı oğuz igidinin xarakteri - ümumiyyətlə sədaqətçiliyi, ümumiyyətlə, səmimiyyəti, ünsiyyətçiliyi ilə əlaqədardır.

KDQ-də İslamın qəbulunun iki məqamını ayırmaq lazımdır:

a) İslamın oğuz türkləri tərəfindən qəbulu;
b) İslamın qıpçaq türkləri, eləcə də qeyri-türklər (ümumən kafirlər!) tərəfindən qəbulu.

İslamın oğuz türklər tərəfindən qəbulu KDQ-də üzə çıxan, zahiri funksional bir hadisə deyildir - o, daha çox KDQ-nin daxili məzmununu, ideya əsaslarını təşkil edir. İslamın qıpçaq türkləri, eləcə də qeyri-türklər (ümumən kafirlər!) tərəfindən qəbuluna gəldikdə isə bu məqam kifayət qədər üzə çıxmır, funksionaldır... Müşahidələr göstərir ki, oğuz türklərinin müsəlmanlığı daha çox kafirlərlə üz-üzə dayanarkən, döyüşdən əvvəl "təzahür edir". Belə ki, onlar (oğuz türkləri) döyüşə girməzdən əvvəl arı sudan abdest alır, ağ alınların yerə qoyub namaz qılır, qadir Tanrıdan hacət diləyir, adı görklü Məhəmmədə salavat gətirir, yalnız bundan sonra kafir üzərinə hücum edirlər... Qalan vaxtlarda isə müsəlman türklər, demək olar ki, ibadət etmir - bu aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

1) İslama bütün dərinliyi ilə hələ bələd olmayan, bir sıra mühüm dini işləri kənardan gələnlərə (əcnəbilərə) güzəştə gedən oğuz türkləri İslam dünyası (müsəlman dünyagörüşü!) qarşısında öz öhdələrinə əsasən qəzaya getməyi, kafirləri məğlub edərək kilsələrini yıxıb məscid yapmağı, "ban banlatmağı" götürmüşlər;

2) epos təfəkkürü üçün müsəlmanlığın "xırdalıqlar"ına getmək o qədər də maraqlı olmadığına görə, ozanlar "sülh dövrü"nün İslam həyatına ümumən fikir verməmiş, ancaq müsəlmanlarla kafirlərin üz-üzə durduğu dramatik məqamlarda müsəlman olmağın üstünlüklərini göstərmək məqsədini izləmişlər.

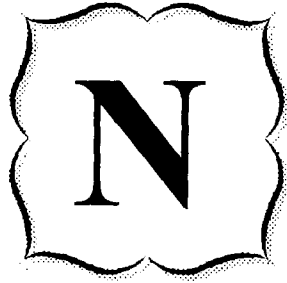
Müsəlman türklərinin kafirlərlə döyüşü həmişə sonuncuların hərbi-mənəvi məğlubiyəti ilə başa çatır.

Ədəbiyyat.

Abdulla B. "Kitabi-Dədə Qorqud" və İslam dini, Bakı, 1997.

Cəfərov N. "Kitabi-Dədə Qorqud"da İslama keçidin poetikası, Bakı, 1999.

Nizami Cəfərov

NACİYƏ YILDIZ (1958, Türkiyə) - ədəbiyyatşünas, türkoloq.

1987 ildə yüksək lisanı bitirmiş, "Manas" dastanı (V.Radlov) və qırğız mədəniyyəti ilə ilgili təsbit və təhlillər" adlı elmi işinə görə doktor adı almışdır. Bu monoqrafiyada "Manas" dastanının V.Radlov tərəfindən toplanmış variantı Türkiyə türkcəsinə çevrilmiş və dastanın motivləri Oğuz dastam və KDQ boyları ilə müqayisəli araşdırılmışdır. "Türk Kültürü", "Milli Folklor", "Bilge" dərgilərində çap olunmuş bir çox məqalələrində "Manas"-la KDQ -ni müxtəlif yönərdən müqayisə etmişdir.

Əsərləri:

"Manas Destanı" (V.Radloff) və Kırgız Kültürü ilə ilgili Təsbit və Təhlillər. Ankara, 1995.

"Manas" Destanında və Dede Korkut Boylarında Ağaç. Milli Folklor, 1998.

"Manas" Destanını Anlamak. Bilge, 1995.

Radloff W. Hayatı, Eserləri və "Manas" Destanı ilə ilgili Çalışmaları. Türk Kültürü, 1995.

"Manas" Destanında Erkek İsimleri Üzerinde Bir Deneme. Duran Yıldırım Armağanı. Ankara, 1998.

NAĞİL - bax. Azərbaycan nağılları.

NAMAZOV QARA MUSTAFA OĞLU (1930, Azərbaycan Resp.) - fil.e.d., prof., yazıçı, əməkdar müəllim.

"Aşiq şerinin inkişafı tarixindən" (1920-1950 illər) mövzusunda namizədlik (1968), "Müasir Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı (1920-85)" mövzusunda doktorluq (1987) dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Araşdırmalarında dəfələrlə KDQ-yə müraciət etmiş, eposun aşiq sənətinə və Azərbaycan dastanlarına təsirindən, Oğuz rəvayətindən, dastanla bağlı yer adlarından və s. bəhs etmişdir.

Əsərləri:

Aşığın sazı və sözü. B., 1980.

Azərbaycan aşiq sənəti. B., 1984.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. B., 1984.

"Dədə Qorqud və Dədə Kərəm - Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər". (VIII kitab), B., 1999. Oğuz yurddaşlarının sorağı. "Oğuz eli" qəz.

"NART" - Şimali Qafqaz xalqlarının müstəqil mifoloji qəhrəmanlıq eposu.

Eposun Adıgey, Osetin, Abxaz, Çeçen-İnquş, Karayay, Balkar-Kumıq və digər variantları məlumdur.

"Nart" eposunun ilk yazılı nümunələrinə XIX əsrin 40 illərində Rusiya EA-nın etnoqrafik nəşrlərində təsadüf edilir. Lakin keçən əsrin 60-70 illərindən etibarən epos müntəzəm olaraq toplanıb nəşr edilməyə başlanmışdır.

Eposun osetin mətnini gürcü yazıçısı Daniel Çonkadze və V.Çerayev hələ 1868 ildə toplamış, akad. A.Şifner nəşr etdirmişdir. Sonralar ayrı-ayrı variantlar əsrimizin əvvəllərinə qədər müxtəlif illərdə A.Atajukin, C.Axreyev, C.Şanayev, P.Ostrovkov, V.F.Müller, N.Semyonov, L.Lapatinski, M.Cavaxaşvili və digər ziyalılar diqqətini cəlb etmişdir. Bu müəlliflərin bəziləri eposun variantlarını toplayıb nəşr etməklə yanaşı, həm də tədqiqat xarakterli elmi məqalələrlə o dövrün qəzet və jurnallarında, etnoqrafik məcmuələrdə çıxış etmişlər.

Əsrimizin əvvəllərində isə eposa maraq daha da artmışdır. N.S.Canaşia (1917), S.Qorodeks (1920), V.İ.Abayev (1929), N.Yakovlev (1947), V.M.Jirmunski (1962), İnal-İpa (1962), V.B.Vinoqradov (1963), U.B.Dalqat (1965), A.Əliyeva (1964), L.O.Malsakov (1963) və b. tanınmış mütəxəssislər eposun müxtəlif versiyalarını ya toplayıb nəşr etdirmiş, ya da geniş araşdırmalar aparıb, sanballı elmi məqalələr yazmış, maraqlı fikir və mülahizələr söyləmişlər.

"Nart" eposunun osetin, abxaz, kabardin-balkar və digər mətnləri bu illərdə dəfələrlə rus dilində bütövlükdə nəşr edilmişdir.

"Nart" eposunun əhatə etdiyi tarixi dövrlər barədə fikirlər müxtəlifdir. Abidənin Abxaz versiyasının araşdırıcıları V.İ.Abayev, L.P.Semyonov, E.İ.Krupnov və başqaları belə fikirdəirlər ki, "Nart" eposu e.ə. VII əsrdə

meydana gəlmişdir. Araşdırıcı S.Ş.Qabarayevə görə isə epos e.ə. VII-VI əsrlərdə yaranmış və XIII-XIV əsrlərdə monqol istilaları dövründə tamamlanmışdır.

Eposun ayrı-ayrı versiyalarındakı bəzi hadisələrin tarixin daha dərin qatları ilə bağlı olduğunu qeyd edənlər də vardır.

Eposun müxtəlif versiyalarının fundamental araşdırıcılarından olan İnal-İpa yazır ki, Qafqaz xalqlarının qədim tarixi və arxeologiyasının son dövr araşdırmalarının nəticələri bu tarixi daha da dəqiqləşdirməyə və eposun əsas yadrosunu e.ə. III-II minilliklərə aid etməyə imkan verir.

KDQ boylarda əski tarixlərdən xəbər verən bəzi epizodlar şumer, çin, hind, yunan və bir sıra başqa xalqların qədim abidələri ilə həmahəng olduğu kimi müəyyən mifoloji yozumları ilə həm də "Nart" eposu ilə yaxından əsləşir. Hətta elə mifoloji məqamlar var ki, hadisələrin təsviri tamamilə üst-üstə düşür. Bu baxımdan "Nart" eposunun osetin variantında Bartadzinin, kabardin variantında Sasırqanın doğulmaları, KDQ-də Təpəgözün doğulması (hər üç qəhrəman çobanların pəri qızlarına izdivacı nəticəsində dünyaya gəlir); inquş, çeçen, adıgey, qarayay, balkar və s. nağıllarda şər qüvvələrə qarşı mübarizə, - ("Tək gözlü çobana aid nağıllar"), KDQ-də "Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy"u, "Nart" eposunda Uruzmaq, Uarda, - KDQ-də Uruz; "Nart" eposunda çoban Alafın palıd ağacını kökündən qoparıb düşməne hücum etməsi, KDQ-də Qaraca Çoban əhvalatı", hər iki eposda düz söz almaq üçün övladların analarının ovcuna tavada qovrulmuş qaynar qovurgğa basaraq hədələmələri və nəticədə düşmənlərdən intiqam almaları; həmçinin KDQ-də Banıçıqəyin arə getməzdən əvvəl Beyrəyi imtahana çəkməsi, "Nart" eposunda gözəl Aqundanın onu istəyən Asmasdan müəyyən sınaq şərtlərini yerinə yetirməyi tələb etməsi; qəhrəmanların adlarında (Uruz-Uruzmaq), atlarının adları və rənglərində olan oxşarlıqlar, nəhayət, KDQ-də (III b) Dəli Qaracın qız qardaşı Banıçıqəyi Beyrək üçün diləyən Dədədən tələb etdiyi cehizin (qısrığa aşmamış min ayğır, maya görməmiş min buğra, qoyun görməmiş min qoç, quyruqsuz min köpək, min dəxi qaraca-qaraca birə tələb etməsi), "Nart" eposunun osetin mətnində günəş Asırxanın qızını istəyən Soslandan tələb olunan (dənizin ortasında qəsr ucaltmaq, ətrafına əfsanəvi ağaclar əkmək, üç yaşlı vəhşi heyvan və bir illik ceyran sürüləri götürmək tələbi) cehiz şərtləri arasındakı əfsanəvi, əsətiri bənzərliklər və mifoloji çalarlar, digər tərəfdən bu eposların mayasına, məzmununa hopmuş və tez-tez təsadüf edilən oxşar adət-ənənə, köçəri həyat tərz, moişot yaxınlığı, hər iki eposun düzülüb qoşulmasını, yaranmasını şərtləndirən yenilməz qəhrəmanlıq ehtiraslarının biri-digərini tamamlaması və buna bənzər saysız-hesabsız oxşar məqamlar KDQ-nin "Nart" eposu ilə bağlılığını aşkar etməkdədir.

Ədəbiyyat.
Сказания о народах. - Эпос народов Кавказа. М. 1969.
Нарты кабардинский. -М., 1951.
Сказания о нартах - Схенвали, 1984.

NƏBİ XƏZRİ (BABAYEV NƏBİ ƏLƏKBƏR OĞLU) (1924, Azərbaycan Resp.) - Şair, dramaturq,

tərcüməçi. Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi, xalq şairi.

Çoxsaylı bədii əsərlərin (şer, poema, dram əsərləri), publisistik məqalələrin müəllifidir. Əsərləri xarici ölkə xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur.

Yaradıcılığında KDQ mövzusu xüsusi yer tutur. O, "Əfsanəli yuxular" (2 hissəli) və "Torpağa sancılan qılinc" (dramatik poema), "Burla xatun" əsərlərində KDQ qəhrəmanlarını bir daha yenidən ədəbiyyata gətirmiş, ulu əcdadlarımızın yadelli işğalçılara qarşı apardıqları tarixi qəhrəmanlıq mübarizəsindən canlı və ibrətamiz səhnələrin bədii təsvirini yaratmışdır.

Əsərləri:

Əfsanəli yuxular (poema) Seçilmiş əsərləri (iki cild), II c. B., 1974.

Torpağa sancılan qılinc (dramatik poema), B., 1985.

Nəsillər - əsrlər. B., 1985.

NƏBİYEV AZAD MÖVLUD OĞLU (1945, Azərbaycan Resp.) - fil.e. d., prof., əməkdar müəllim..

"Koroğlu" dastanlarında Koroğlu surəti (Azərbaycan-özbək materialı əsasında)" mövzusunda namizədlik, "Azərbaycan-özbək folklorunun tipologiyası və qarşılıqlı əlaqəsi" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

"Azərbaycan-özbək folklorunun tipologiyası və qarşılıqlı əlaqəsi" adlı doktorluq işində KDQ və Alpamış üzərində müqayisələr aparmış, bu istiqamətdə KDQ və "Qaraoğlu", "Maaday Qara", "Qorqud" tipologiyalarına toxunmuşdur.

Əsərləri:

Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri. B., 1978.

Взаимосвязь азербайджанского и узбекского фольклора. Б., 1986.

Азербайджанский фольклор. Б., 1990.

Азербайджанский героический эпос. (X.Koroğlu ilə birlikdə). B., 1995.

NƏBİYEV BƏKİR ƏHMƏD OĞLU (1930, Azərbaycan Resp.) - tənqidçi, ədəbiyyatşünas, fil.e.d., prof., Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü.

"F.Köçərlinin həyat və yaradıcılığı" mövzusunda namizədlik (1960), "Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı" mövzusunda doktorluq (1970) dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1988 ildə Bakıda keçirilən I SSRİ-Türkiyə "Dədə Qorqud" kollokviumunun təşkilatçılarından biridir. Kollokviuma sədrlik etmişdir. 1998 il II "Dədə Qorqud" kollokviumunda açılış məruzəsi etmişdir. E.Rəhimovanın KDQ və "Koroğlu" dastanlarının rus dilinə tərcüməsinə həsr olunmuş əsərinin (1997) elmi redaktorudur. KDQ-nin 1300 illiyini keçirən Dövlət komissiyasının üzvüdür.

Əsəri:

Xalq mənəviyyatının güzgüsü. (Y.Qarayevlə birgə). Azərbaycan, türk, ingilis, rus, fars dillərində. B., 1999.

NƏMRUD - Şəxs adı. "Qazılıq qoca oğlu Yegnök boyu"nda (VII) adı çəkilir. Babildə büt-porostlərin hökmdarı, allahlıq iddiasına düşmüş, İbrahimi oda

atmağı əmr edən şəxs. "Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyı"nda (VII) adı çəkilir.

NƏRİMANBƏYOV TOĞRUL FƏRMAN OĞLU - (1930, Azərbaycan Resp.)- xalq rəssamı, Dövlət mükafatı laureatı.

Məişət, portret, mənzərə, naturmort, janrlarında, monumental boyakarlıq, illüstrasiya və teatr rəssamlığı sahələrində böyük əsərlər yaratmışdır.

KDQ mövzusunda batal səhnələr müəllifdir.

NƏSR - bax. Şer və nəsr.

NƏVAİ ƏLİŞİR (1441-1501, Herat) - görkəmli özbək şairi, dövlət xadimi, alim, mütəfəkkir.

"Nəsaımül-məhəbbə" əsərində Qorqud Ata haqqında verdiyi məlumatlar bu gün də aktuallığında qalır: "Qorqud Ata türk qövmü arasında o qədər böyük şöhrətə malikdir ki, şöhrətə ehtiyac yoxdur".

Əsəri:

Asarlar, 15 tomluk. t.1-10, Toşkent, 1963-65.

NƏVALƏ - KDQ-nin müqəddiməsində deyilir:

"Əlinin oğulları, - Peyğəmbər nəvələləri -
Kərbəla yazısında yezidilər əlində şəhid oldı
Həsən ilə Hüseyn iki qardaş bilə görkli". (D-6³).
Ərəbcə bəxşiş, əhsan mənasını verən bu söz peyğəmbərin iki nəvəsini (Həsən və Hüseyni) ifadə edir.

NİQAB - Keçmişdə döyüşçülərin tanınmamaq və qorunmaq üçün taxdıqları üz zirehi. "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyı"nda deyilir: "Oğuzda dörd yigit niqabda gəzərdi. Biri Qanturalı, biri Qaraçəkür və oğlu Qırqqınuq və Boz ayğırlu Beyrək" (D-180).

A.İnan Oğuzların üzü niqablı gəzdikləri faktına KDQ-dən başqa, ayrı bir qaynaqda rast gəlinmədiyini yazır.

"Hüsni-Yusif" adlı Gümüşxana nağilində də qəhrəman o qədər yaşayışlı və gözəl camallıdır ki, daima üzünü örtür. Sarı Saltuq da niqabla gəzir.

Bamsı Beyrək hekayəsinin Anadolu rəvayətində söylənilir ki, Ağqovaq qızının üzü niqabla örtülmüş. Yoxsa üzünün gözəlliyini görənlərin ağılları başlarından gədermiş.

Oğuzda dörd igidin üzü niqablı gəzməsi onların məhz "cəmal və kəmal iyəsi yigit" olmalarına görədir. Bu səbəbdən də Qanturalının "cəmal və kəmal iyəsi yigit" olduğunu söyləyən ozan, ardından da "Oğuzda dörd yigit" in niqabla gəzdiyini, Qanturalının da həmin dörd igiddən biri olduğunu deyir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı, İst., 1973.

Calul Baydili.

NİŞANLI - bax. Adaxlı.

NİYAZİ YILDIRIM GƏNCOSMANOĞLU

(1929, Türkiyə) - şair.

KDQ mövzusunda bədii və elmi əsərləri qorqudşünaslıqda məşhurdur. Maarif və mədəniyyət sisteminə KDQ-nin təməl əxlaqi-mə'nəvi dəyərlərini təbliğ edən sənətkarlardan biridir.

Əsərləri:

Bozkurtların Ruhu. 1952.

Gençosman Destanı. 1959.

Kür Şad Destanı. 1970.

Malazgirt Destanı. 1971.

Bozkurtların Destanı. 1972.

Kopuzdan Ezgiler. 1973.

Salur Kazan Destanı. 1976.

Boğaç Han Destanı. 1977.

NİZAMİ - Azərbaycan şairi. KDQ-də xalq məişətindən gələn, xalqın həyatı görüşləri və inamını əks etdirən bir çox söz, ifadələr eləcə də motivlər Nizami yaradıcılığında öz əksini tapmışdır KDQ motivlərinin Nizami yaradıcılığında əksi barədə indiyə qədər maraqlı tədqiqatlar aparılmış, elmi nəticələr alınmışdır. Bu baxımdan abidənin ilk nəşir və tədqiqatçılarından olan akad. H.Araslının xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir.

Nizaminin doğma ana dilinin türk dili olduğunu sübut etmək, şairin fars dilində yazmasına baxmayaraq bir türk kimi düşündüyünü, öz obrazlı ifadələrini həmişə xalqdan, canlı xalq dilindən aldığı, ilk növbədə doğma xalqının şifahi yaradıcılığında istifadə edərək ondan faydalandığını inandırıcı dəlillərlə göstərən bu alim, eyni zamanda KDQ-nin də Azərbaycanda geniş yayıldığını, yazılı ədəbiyyatı da qidalandırdığını təsdiq edir.

Nizami əsərlərində rast gəldiyimiz "yağı", "tutuq", "yataq", "yedək", "yaraq", "qaftan", "oyaq" və b. Azərbaycan sözləri də KDQ-də işlənməkdədir. Bütün bunlar Nizami yaradıcılığını Azərbaycan xalqının bu qədim abidəsinə yaxınlaşdırən mühüm cəhətlərdən biridir.

Nizami KDQ ilə birləşdirən digər cəhət şairin eposun motivlərindən faydalanmasıdır.

Nizami poemalarında da qəhrəmanlar çox vaxt atanın yeganə övladı olub nəzir-niyazla doğulurlar. KDQ boylarında oğlu-qızı olmayanların qonaqlıq verib ac görse doyurub, yalmeç görse donatmaqla, borcunu bərdən qurtararaq hacət diləyib oğul istəməsi, yaxud övlad üçün Oğuz bəylərinin əl qaldıraraq dua etməsi və s. təsvir olunur. Nizami poemalarında da eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq. Məsələn, "Xosrov və Şirin"də Hörmüz ədalət göstərir, öz ədaləti ilə cahanı abad edir. O, əsil - nəşəbinin dünyada qalmasını arzulayır, qurban verərək Allahdan övlad istəyir.

"Leyli və Məcnun" əsərində də Qeysin atası istəklə kərəmlər göstərdi, dilənçilərə pul payladı. Allah onun belə yalvarışları müqabilində ona layiqli bir oğul verdi.

KDQ-də qəhrəman uşaqlıqdan qeyri-adi bir istedad sahibi kimi göstərilir. Onun igidlikləri elə uşaqlıq günlərindən başlayır. "Baybörənin oğlu beş yaşına girdi, beş yaşından on yaşına girdi... On yaşından on beş yaşına girdi... Çaya baxsa çalınlu, çal qaraquş ərəməli bir gözəl yaxşı igid oldu". (D-70²)

Nizami poemasında da Xosrovun uşaqlıq illəri, təhsili və qəhrəmanlığı illər üzrə təsvir olunur: "Beş yaşına girdi, hər şeyə baxıb ibrət götürdü. Yeddi yaşında elə əziz oldu ki, müşkdən gülə tellər saldı. Doqquz yaşdan sonra oyunu tərək etdi şir və əjdahalarla vuruşdu. Elə ki, on yaşına çatdı otuz yaşlıları heyrətdə qoydu. Pəncəsi şirlərlə pəncələşdi, qılıncla onları yerə sərdi. Yaşı on dördə çatanda bilik quşu qol-qanad açmağa başladı".

KDQ-də qəhrəmanlar qeyri-adi qüvvətə malik bir şəxsiyyət kimi təsvir edilir. Nizaminin fəvqəladə gücü və zəkasıyla seçilən qəhrəmanları da KDQ-dəki yenilməz igidləri xatırladır: bir yumruqla şiri öldürən Xosrovu, tərəsinə vurduğu yumruqla buğamı geri çəkilməyə məcbur edən Buğacı xatırladır. Nəhəng görkəmi və yenilməz qüdrətilə dağları-daşları lərzəyə salan igid Fərhad Qaraca Çobanı, şirlərlə üzleşib taca sahib olan Bəhrəmin ovçuluq hünəri isə Bəkili yada salmaqdadır. Gur ovlamaq məharətilə seçilən Bəhrəm şah vurduğu gurları damğalayıb səhraya buraxır. "Bəkil oğlu Əmrənin boyı"nda da oxuyuruq: "Üç yüz altmış altı alp ava binsə, qanlı keyik üzərinə yürsə olsa, Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı. Haman yayı biləgindən çıxarardı, buğanın - sığınım boynına atardı, çəküb durğuzardı. Arıq olsa, qulağın dələrdi, avda bəllü olsun deyü; amma semüz olsa boğazlardı. Əgər bəglər keyik alsa, qulağı dəlük olsa, "Bəkil sünicidir" deyü Bəkilo göndərərlərdir". (D-237⁹)

Elə Qazan xanın Bəkilin ovçuluq hünərini layiqincə qiymətləndirməməsindən inciməsi özü də Bəhrəmin ov zamanı göstərdiyi məharəti vərdiş adlandıran Fitnənin sözündən qəzəblənməsinə çox yaxındır. Hər iki halda hünərin layiqincə qiymətləndirilməməsinə etiraz görünməkdədir.

Nizami qadına yüksək münasibəti, yaratdığı ağıllı, bilikli fədakar qadın obrazları ilə də KDQ ilə birləşir. Dastanlarda qadın sədaqətli, cəmiyyətin kişilərlə bərabər hüquqlu, ağıl, igidlik və qəzaqlıqda onlardan seçilməyən bir üzvü kimi göstərilir. Qadınlar at minib döyüşə gedirlər, oğul və ərleri ilə birlikdə vuruşurlar. Dirsə xanın, Dəli Domrulun Bəkilin qadınları öz ağıllı məsləhətləri, vəfa və sədaqətləri ilə ərələrinə dayaq olur, döyüş meydanında göstərdikləri igidliklərlə də onlardan geri qalmırlar. Nizami də abidənin bu yüksək cəhətini öz poemalarında məharətlə davam etdirmiş, Məhin Banu kimi ağıllı və qüdrətli hökmdar, Şirin kimi qəzaq, fədakar, Leyli kimi sədaqətli, Fitnə kimi düşüncəli, çinli-türk kənişi - Nistəndərəhan kimi qəhrəman, qibtli Mariya kimi alim qadın surətləri yaratmışdır.

"Həftə peykər"də rus şahzadəsinin diliylə söylənilən nağılda gözəl şahzadə qızın ərə gedəcəyi oğlanı qabaqcadan sınaqdan keçirməsi də KDQ-də "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"ndakı Selcan xatunun gələcək ərini sınaqdan keçirməsini xatırladır.

Nizami poemalarında gördüyümüz çoban obrazları da KDQ-dəki çobanları yada salmaqdadır. KDQ dastanlarında sədaqətli, qorxmazlığı ilə seçilən bir neçə çoban obrazları ilə qarşılaşırıq. Bu obrazlar xalq gücünü, el müdrikliyi və nikbinliyini təmsil edən ümumiləşdirici qəhrəmanlardır. Onlar qəzaqlıqda da dastanın adı-sanlı qəhrəmanlarından geri qalmırlar. Məsələn, "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda Beyrək dustaqlıqdan qurtarıb evlərinə dönmə zaman yolda çobanlara rast gəlir. Bu çobanlar daş yığıb Beyrəyin nişanlığını alan Yalınçı oğlu Yalancuğu gözləyirlər ki, onu daşla vurub öldürsünlər. Bu epizod özü çoban mərdliyini, onun ədalətsizliyə dözməməsini aydın göstərməkdədir. Yaxud Qaraca Çobanı götürək. Xalq sənətkarları bu obrazı böyük məhəbbətlə yaratmış, eli-obanı sevən, ana yurdu düşmənlərdən mərdliklə qoruyan bir qəhrəman kimi təsvir etmişlər:

"Qaranqu axşam olanda qayğılu çoban!

Qarla yağmur yağanda çaqmaqlı çoban!

Südi-peniri bol, qaymaqlı çoban!" (D-40²)

Nizami də xalqa yol göstərən müdrik çoban obrazları yaratmışdır. "Yeddi gözəl" əsərində Bəhrəm şah ağıllı çoban çıxış yolu göstərir. Bəhrəm şah ov zamanı qarşılaşdığı çobanın sərgüzəştindən ibrət götürür, ədalət dərsi öyrənir, nəticə çıxarır.

Həmin əsərdəki Çin padşahının qızının söylədiyi "Xeyir və Şər" nağilində də Xeyir çobanın insanpərvərliyi, qayğısı sayəsində nicat tapır. "İsgəndərnəmə" əsərində də dünyanın isti-soyuğunu görmüş, həyatın hər üzünə tanış el ağsaqqalı olan qoca çoban özünün hikmətli sözlərlə dərd əlindən başını itirmiş şahı ümid, təskinlik verir.

Nizami poemaları ilə KDQ arasındakı yaxınlıq atın tərifinə geniş yer verilməsində də özünü göstərir. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, xüsusilə qəhrəmanlıq dastanları, o sıradan KDQ-də at qəhrəmanının ən yaxşı döyüş dostu kimi təsvir edilmiş, dar gündə onun hərəyinə yetən, ağır vuruşlarda dayaq olan yaxın köməkçisi kimi göstərilmişdir. Dastan qəhrəmanları ölüm ayağında əzizlərini xatırlarkən, ilk növbədə atlarını yada salır: "Tavla-tavla bağlananda atıma yazıq" - deyirlər. "Bəkil oğlu Əmrənin boyı"nda da ovçuluqda ad çıxarmış Bəkilin hünərini Qazan xan atla bağlayır "At işləməsə ər öyünməz" - deyir. Bəkil özü bundan incisə də baş verən hadisələr bu fikrin doğruluğunu sübut edir. Dastanlarda bir neçə yerdə: -"At işlər ər öyünər" - kimi deyimlərlə qarşılaşırıq.

"Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda əsirlikdən azad olan Beyrək evlərinə dönərkən onu gözləyən vəfalı atını öyür.

"Xosrov və Şirin" əsərində şair Şəbdiz və Gülgün kimi mifik atlardan söhbət açır.

KDQ-də qəhrəmanın başına gələcək sərgüzəşti əvvəlcədən yuxuda görməsi təsvir edilmişdir. Məs., ova çıxmış Qazan yatıb durduqdan sonra öz yuxusunu qardaşı Qaragünəyə danışır.

Eyni hadisə Qaraca Çobana da yuxu vasitəsilə oyan olur. "Gecə yatarkən Qaracı çoban qara qayğılu vəqio gördi. Vaqiosindən sərmərdi uru durdı..." (D-39¹⁰)

Hər iki qəhrəmanın gördüyü yuxular həqiqətə çevrilir.

Yuxu görmək motivi Nizami yaradıcılığında da tez-tez işlənməkdədir. "Şirlər xəzinəsi"ndə cavan, təcrübəsiz şahın yuxuda müdrik qocadan nəsihət almasını təsvir edən Nizami sonrakı poemalarında da bu motivdən tez-tez faydalanmışdır. "Xosrov və Şirin" əsərində də Hörmüzün cəzalandırdığı Xosrov yuxuda babasını görür. Babası ona itirdiyi dörd şeyin əvəzində ələ keçirəcəyi dörd şey haqqında müjdə verir. Yəni də həmin əsərdə Şirinin ov bəhanəsilə Mədəinə getməsi və qayıtması Məhin Banuya gördüyü - əlindən bir tərhan uçması və az sonra yenidən qayıdıb əlinə qonması - yuxusu ilə qabaqcadan məlum olur. Şirindən kəsib incik qayıdan Xosrov ümitsiz halda yuxuya gedərək yuxusunda bir çırağ tapdığını görür. Şapur onun bu yuxusunu belə yozur:

"Şapur yuxunu yormağa başlayaraq dedi ki, gözün bu nurla aydınlaşacaq. Bu qaranlıq gecə gündüz olacaq o baldodaqla görüşəcəksən".

"Leyli və Məcnun" əsərində də Məcnun yuxu görərkən Leyli ilə görüşəcəyini qabaqcadan duyur. Bütün

bunlar Nizami yaradıcılığını KDQ ilə birləşdirən motivlərdəndir.

Nizami yaradıcılığında çox qabarıq əks olunan təbiətə qayğı və məhəbbət, vətən gözəlliklərinin məhəbbətlə tərənnümü, ümumiyyətlə, zəngin təbiət təsvirləri KDQ-ni xatırladır. Təbiətin baş verən hadisələrlə bağlı təsviri, onun insan əhval-ruhiyyəsindən ayrılmazlığı, insan və cəmiyyət, cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı münasibətinin bədii ifadəsi Nizamini bu dastanlara yaxınlaşdırən səciyyəvi cəhətlərdəndir.

Nizami əsərlərində bir çox el adətləri, ənənələri, inam, sınaq təsvir olunmuşdur. Nizami əsərlərində xalq təbabəti, el şənlikləri, toy məclisləri, eləcə də yas mərasimləri çox canlı təsvir edilmişdir. Alqış, qarğıış, and, ağı, oxşama kimi doğma məişətdən gələn cizgilərin ifadəsində də Nizami hər şeydən əvvəl KDQ ilə yaxından səsleşir. Məsələn, Dirsə xanın arvadının gözünün səyriməsi oxşar şəkildə "Xosrov və Şirin"də Şirinin gözünün səyriməsində görünür.

KDQ-nin Nizami yaradıcılığı ilə bağlılığı özünün çoxçalarlığı ilə seçilir. Nizami əsərlərinin quruluş və üslubu da müəyyən dərəcədə bu dastanlara yaxınlaşmaqdadır. KDQ-də gördüyümüz rəvayətvari üslub, tez-tez oxucuya (dinləyiciyə) müraciətlə haşiyə çıxmaq və s. Nizami poemalarında da görünməkdədir.

Dustaqlıqdan qaçıb gələn Beyrək yoldaşlarını əsirlikdən qurtarmayınca gərdəyə girmir. Toy zamanı qırx igidin bir neçəsinə Qazan xan, bir neçəsinə Bayındır xandan nişanlı alıb onları evləndirir: "Qırq yerdə otaq dikdi. Otuz doquz qız "taleli" "tale"yinə birer ox atdı. Otuz doquz yigid oxının ardınca getdi. Qırq gün - qırq gecə toy-düğün eylədilər. Beyrək yigidləriylə murad verdi, murad aldı". (D-121⁹)

Nizamini "Xosrov və Şirin" əsərində də əsas qəhrəmanlar Xosrovlə Şirin uzun macəralardan sonra arzularına yetişirək Şirin öz dostlarını-Hümayun, Hümeylə, Xütənxatun Səməntürk və b. da evləndirir:

"Şapura tapşırdı şah, Hümayunu,

Ona bir əvəzdi qaytardı onu.

Nikisaya dedi: - Hümeylə sənini

Etdi Səməntürkü Barbədə gəlin".

KDQ-də qəhrəmanın təbiətə üz tutması, təbiət cisimləri və başqa canlılara bilavasitə xitabını görürük. Məsələn, yurdunun yağılar tərəfindən talan edildiyini görə Qazan xan suya, itə, qurda üz tutur, ölüm ayığında olan Uruz ağaca müraciət edir və s.

Belə müraciətlərdə hər şeydən əvvəl qəhrəmanın düşdüyü ağır vəziyyət qarşısında sarsıntı, gərgin əsəbi, həyəcanı öz əksini tapmaqdadır. Nizami xalq yaradıcılığının bu xüsusiyyətindən geniş istifadə etmişdir. Şairin qəhrəmanları (Fərhad, Məcnun) ruhi sarsıntıları təbiətə üz tutaraq dağa, qarğaya, səbə yelinə, ulduzlara müraciətlə ifadə etmişlər. Nizami poemalarında daha çox monoloqu andıran belə xitablarda qəhrəmanın keçirdiyi ruhi psixoloji vəziyyəti, arzusu, intizar və nisgili öz əksini tapmışdır.

Nizami poemalarında döyüş səhnələrinin təsvirində, xüsusilə "İsgəndərnamə"də qəhrəmanın meydana atılıb horif istəməsi, vuruşdan qabaq özünü öyərək rəcoz oxumaları da KDQ-də döyüş səhnələrini yada salmaqdadır. Məsələn DQ qəhrəmanlarından Qaraca Çobanın düşmən qarşısında söylədiyi sözləri, atını, silah və qüvvəsini öyərək müqabil tərəfə meydan

oxuması, yaxud Beyrəyin vuruş zamanı düşməni hədələməsi İsgəndərlə təkbaşına vuruşan Zorracə adlı zənci pəhləvana özünü öyməsini xatırladır.

"Ey qoca, cavan qartal gəlib qarşına sakit ol. Oğor cilovunu çəkməsən, aləmi gözündə üzün kimi qara edəcəyəm. Ona görə belə qara üz lüsen ki (üzü qarasan ki) iti qılıncdan qorxub hər bə meydanından qaçacaqsan. Getmə, qoy üzünü qanla qızardım, saçından da qıvrıq edim..."

Göründüyü kimi, qəhrəmanlıq dastanlarındakı döyüş hazırlıq məqamında qəhrəmanların öyümləri kimi səciyyəvi cəhəti Nizami özünəməxsus bir məharətlə davam etdirmişdir.

Nizami əsərləri ilə KDQ arasındakı poetik səsleşmələr, eyni zamanda işlədilən bənzətmələr, obrazlı ifadə və məcazlarda da müşahidə edilməkdədir. KDQ-də insanın təbiətlə ayrılmazlığı daha qabarıq göstərilmiş, təbii hadisələrin insan əhval-ruhiyyəsinə təsiri, eləcə də insan hünəri, insan qüvvəsinin yenilməzliyi ifadə edilərkən təbiətə müraciət edilmiş dağ, dəniz, bulud, ildırım, külək və s. bənzətmə kimi geniş işlənməmişdir. Dastanlarda ulduz, günəş, ağac və s. təbiət cisimlərilə yanaşı aslan, qurd kimi bənzətmələrlə də tez-tez qarşılaşmaq olur. Nizami poemalarında da eyni məqsəd üçün işlədilən təşbihlərin çoxu bizə KDQ-ni xatırlatmaqdadır. Dastanların birində Qazan belə deyir:

"Asimanlı gögdə qara bulut oluban kafirin üzərinə kurlayayım. Ağ yıldırım olup saçıyayım. Kafiri qamış kibi od oluban yandırayım". (D-147⁶)

KDQ-də bədii vasitələri nəzərdən keçirərkən o zamankı insanların əsas məşğuliyyətləri olan ovçuluq, heyvandarlıq, bağçılıq, döyüş alətləri və s. bağlı çoxlu bənzətmələrə rast gəlirik ki, bunların Nizami poemalarındakı əksi də şairin öz bədii qidasını doğma abidələrdən aldığını bir daha təsdiq etməkdədir. Dediklərimizə aid çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür.

"Ürək ovlayan gözəl bir qızı vardı. Sifəti qar üzərindəki qarğa qanına bənzəyirdi".

Bu beytdəki təşbih KDQ-də təsadüf etdiyimiz: - "Qar üzərinə qan dammış kibi al yanaqlım" - kimi maraqlı təşbihin eynidir.

Yaxud aşağıdakı təbiət təsvirinə baxaq:

"Elə ki, günəş boylandı ağ qaradan seçildi..."

Səhərin açılıb dan yerinin ağarmağa başlamasının belə təsviri KDQ-də eynilə verilməkdədir

"Salqum-salqum dan yelləri əsdigində

Saqalı bozac turğay sayradıqda

... Ağlı-qaralı seçilən çağda..." (D-111)

Nəhayət, Nizami poemalarının poetik baxımdan KDQ ilə müqayisəli tədqiqi bir çox başqa ümumi xüsusiyyətlər də aşkar edir ki, bu da dastanlarda müşahidə edilən rədif, təkrir, bədii sual, rə'ət və başqa poetik vasitələrdə özünü göstərir. Nizami də xalq yaradıcılığı və doğma abidədə geniş yayılmış alliterasiyanı xüsusi məharətlə qorumuş, tələffüz gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirmiş və "sənəthəyə ləfzi" adlanan poetik fiqurlardan çox istifadə etmişdir. Şair poemalarında məzmun və ideya məqsədinə uyğun olaraq anafora, epifora və s. yerli-yerində işlətməmişdir. Bu da KDQ-nin yazılı ədəbiyyata dərindən nüfuz edərək klassikləri bədii baxımdan da təsirləndirdiyini aydınlaşdırmaqdadır. Ancaq onu da qeyd etməliyik ki, Nizami xalq sənətinin gözəl xüsusiyyətlərini özünəməx-

sus bir məharətlə davam etdirmiş, onu bir çox motiv və sənət e'cazları ilə daha da zənginləşdirərək sonrakı ədəbiyyata da təsir göstərmişdir. Əgər şairin poemalarında xalq ədəbiyyatı və KDQ ilə olan məzmun səsleşmələri KDQ-nin Azərbaycanda çox geniş yayılıb yazılı ədəbiyyata dərindən nüfuz etdiyini göstərsə, belə poetik yaxınlıq isə şair ilə xalq yaradıcılığı arasında bir doğrmaqlıq, ictimai həyat, təbiətə oxşar münasibət, təbii gözəlliklərin mə'nalandırılmasında bir bənzərlik, bir təsəvvür eyniliyini müəyyənləşdirir.

Bütün bunlar Şərq ədəbiyyatına böyük təsiri olan KDQ-nin Nizami yaradıcılığı üçün də bir mə'xəz, ilham mənbəyi olduğunu aydınlaşdırır.

Ədəbiyyat.

Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. İc. B., 1943.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. İc. B., 1960.

Araslı H. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbülmesəlləri. SSRİ EA Az.filialının Xəbərləri, №8, 1942.

Araslı H. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Nizami Gəncəvi (Məqalələr məcmuəsi), B., 1947.

Араслы Г. Мотивы Азербайджанского народного эпоса в "Деде Коркют"е в творчестве Низами. М., 1960.

Араслы Г. "Китаби-Деде Горгуд" "Революция и культура". № 3, 1938.

Azadə R. Azərbaycan epik şe'rinin inkişaf yolları. B., 1975.

Nüşabə Araslı

NİZƏ - bax. göndər.

NÖLDEKE TEODOR (1836-1930, Almaniya) - şərqşünas, dilçi və tarixçi.

Şərq dilləri üzrə Kilj (1861-72) və Strasburq (1872-1906) universitetlərinin ilk professoru. Rusiya EA-nın müxbir üzvü (1885) və SSRİ EA-nın (1927) fəxri üzvü. 1859 ildə KDQ-ni alman dilinə çevirməyə cəhd göstərmiş, lakin buna nail ola bilməmişdir. Top-

ladığı materialları 1892 ildə o vaxt Almaniya olan tələbəsi, alim V.V.Bartolda vermişdir. Bartold dastanı rus dilinə tərcümə etmiş, 1922 ildə tamamlandıdır. Əsər ilk dəfə 1950 ildə Bakıda rus dilində nəşr edilmişdir.

NUH - Peyğəmbər - Müqəddimədə adı çəkilir. Əksər dini kitablarda haqqında məlumat vardır. Böyük tufandan sonra insan nəslinin yenidən yer üzərində yaşaması onun adı ilə bağlı olduğundan Nuh "ikinci Adəm" də adlandırılır. KDQ-də "Nuh peyğəmbərin eşəgi, əslüdür. Andan dəxi sizi, xanım, Allah saqlasın" (D-9) şəklində adı çəkilir. "Kitab"da Nuhun bu şəkildə xatırlanması bəzi tədqiqatçıların fikrincə, aşağıdakı rəvayətlərlə bağlıdır.

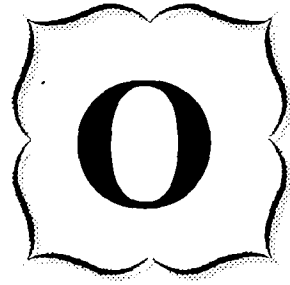
Nuhun gəmisinə aldığı ən son heyvan eşşək olmuşdur və şeytan da onunla birlikdə buraya daxil olmuşdur. O.Şaiqin fikrinə görə, pis qadınlar ona görə Nuh peyğəmbərin eşəgi əsli sayılır ki, o, şeytanı özü ilə gəmiyə keçirmişdir. Bahəddin Ögel bu mətləblə bağlı başqa bir rəvayətə əsaslanır. Nuh peyğəmbərin Ham, Sam, Yasəf adlı üç oğlu və Vəjilə adlı bir qızı var imiş. Öz adıyla tarixə düşən "Tufan"ın başlayacağını öncədən bilən Nuh gəmi qurdurmaq qərarına gəlir. O, bu işi üç qonurğozə tapşırır. Əvəzində isə qızını onlara verəcəyini bildirir. Tufandan sonra qonurğozülər ondan qızı istəyirlər. O, bir eşşək, bir at və qızını dama salır. Onlar üçü də dönüb qız olur. Nuh öz doğma qızını bunlardan hansı olduğunu müəyyənləşdirə bilmir. Sonradan xasiyyətlərindən onların kim olması məlum olur.

Deməli, dastançı bu əfsanədən xəbərdar olduğundan KDQ-dəki "dörd dürlü" qadınlardan birini Nuh peyğəmbərin eşşəyindən törənmiş saymışdır.

Ədəbiyyat.

Bəhlul Abdulla. Kitabı Dədə Qorqud və İslam dini. B., 1997.

OBA - bax. Çadır.

OFLAZOĞLU TURAN (1932, Adana, Türkiyə) - dramaturq.

"Korkut Ata" adlı ikipərdəli mənşəm pyesi KDQ-nin "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu", "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu", "Duxa qoca oğlu Dəli Dəmirül boyu" və "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nın motivləri əsasında yazılmışdır. Əsərdə Əzrayilin Dədə Qorquda qəbir qazması, Dədə Qorqudun ölümündən qaçması, qopuzun yaranması haqqında əfsanələrdən, Qorqud sözünün "qorxut" etimoloji yozumundan və kitabın "Müqəddimə" adlanan hissəsindən istifadə olunmuşdur. Müəllif, bəzi surətlər istisna olmaqla, dastan qəhrəmanlarının adlarını olduğu kimi saxlamışdır.

Əsəri:

Korkut Ata. Ankara, 1998.

OĞUZ - Türk etnonimi. Oğuz etnoniminin mənşəyi və mənası barədə vahid bir fikir olmasa da, bu sözün bir sıra etimologiyaları türkologiyada yayılmışdır. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq türkoloji ədəbiyyatda oğuz sözünün "ağız - yeni doğmuş heyvanın ilk südündən bişirilən pendirə oxşar məhsul (İ.N.Berezin, P.Pellio), "oxlar" (L.Ligeti, Y.Nemet), "ox adam" (İ.Markvart), "öküz" (A.N.Berştam, D.Sinor, L.Bazen), "tayfalar" (O.Pritsak, A.N.Kononov), "təpə" (Ş.Cəmşidov), "müdrük" (N.A.Baskakov), "bacarıqlı, qadir, işıq, od hakimi" (M.Seyidov), "qohum tayfalar birliyi" (P.Xəlilov) və s. mənalari göstərilmişdir. M.İ.Yusifov oğuz etnoniminin damğa anlayışı bildirən oğ və tayfa mənası bildirən uz komponentlərindən ibarət olması qənaətinədir.

A.N.Kononovun "tayfalar", "tayfalar birləşməsi" mənasındakı oğuz sözünün nəticədə topluluq bildirən etnik ada çevrilməsi barəsindəki mülahizəsindən sonra bu adın mənşəyi ilə əlaqədar bir sıra fikirləri meydana çıxması oğuz etnoniminin etimologiyasına yenidən baxılması zərurətini doğurur.

N.A.Baskakov etimoloji araşdırma apararaq belə nəticəyə gəlmişdir ki, oğuz, oğur və uyğur etnonimləri

"r" və "z" fonetik əlamətlərinə görə fərqlənən eyni adlar olub "müdrük, qüdrətli, güclü" mənalari verir. O, oğuz sözünün "müdrük" mənasını bildirdiyini qeyd edərkən qədim türk yazılı abidələrindəki ö- (fikirləşmək), öq (fikir, düşüncə) köklərinə əsaslanır.

N.A.Baskakovun oğuz sözündə gördüyü "müdrük" mənası Azərbaycan dili şivələrindəki bir sözlə səsləşir. Muğan qrupu şivələrində oğuz sözünə yaxın fonetik tərkibdə "çox bilən" mənasında uğuz sözü işlənir. Uğuz sözü həm qədim türkcədəki uk- (anlamaq, başa düşmək) və ukuş (ağıl) sözləri ilə bağlı olan leksik vahid, həm də oğuz etnoniminin qapalı saitlə işlənən variantı kimi qəbul edilə bilər. Xatırladaq ki, özbək dilində oğuz etnonimi özünü elə uğuz şəklində göstərir. Ancaq bir sıra səbəblərə görə, birinci ehtimal bizə daha inandırıcı görünür. Məsələn burasındadır ki, Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələrində ayrı-ayrılıqda həm oğuz, həm də uğuz sözü işlənir, lakin bu sözlər başqa-başqa mənalari ifadə edir.

Oğuz sözü haqqında N.A.Baskakovun etimologiyası maraqlı və cəlbədicə görünsə də, bəzi suallar doğurur. Məs., aydın olmur ki, Orxon yazılarından üzübəri qalın sait tərkibi ilə məlum olan oğuz etnonimi qədim türk dövründəki tarixin hansı mərhələsində və hansı linqvistik səbəb üzündən incə saitle öqüz formasından qalın saitle oğuz şəklinə düşmüşdür. "Müdrük" mənasını verən öqüz sözünün qədim türk yazılı abidələrində öz əksini tapa bilməməsi nə ilə bağlıdır və s.

Azərbaycan xalq şivələrində oğuz sözünün bir sıra mənalari qeydə alınmışdır. "Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri" kitabında və dialektoloji lüğətdə Sabirabad rayonu şivələrində oğuz sözünün "hər-zəcavab, kobud; lovğa, təkəbbürlü" mənalari işləndiyi göstərilmişdir.

Oğuz sözünün sonradan bəzi yeni mənalari qazana bilməsi faktı istisna deyil. Sabirabad rayonu şivələrində oğuz sözünün mənasını izah etmək üçün dialektdən verilmiş nümunə həmin sözün konkret olaraq hansı mənanı ifadə etməsi barədə aydın bir şey demir. Oğuz sözünün "kobud", "lovğa" və ya hər hansı bir digər mənanı ifadə etdiyini dəqiq surətdə aydınlaşdırıla bil-

mir. Azərbaycan dili şivələrində oğuz sözü daha çox "cüssəli, iribədənli" mənasını ifadə edir. 1996 ildə Bakının Hövsan kəndindən dialektoloji material toplanarkən oğuz sözünün "cüssəli, sapsağlam" mənasında işləndiyi faktik material əsasında dəqiqləşdirilmişdir: - Heç bilməg olmodi ki, u kişiyə noldi, u ki qıpqırmızı oğız kimi adamdi (Hövsan kənd şivəsi).

Oğuz tayfa adının mənfı çalarla xatırlanması qədim dövrlərdə irandilli əhali arasında yaranmışdır. Bu isə oğuz sözünün leksik mənası ilə deyil, oğuzlara olan münasibətlə bağlı bir məsələdir. Xalis oğuz olmayanlara qarşı analoji mənfı münasibət oğuzlar arasında da olmuşdur ki, bu da öz izini KDQ-də saxlamışdır. "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda göstərilir ki, Qanlı qoca oğlu Qanturalı narahət olur ki, birdən atası onu "cici-bici türkman qızı" elə evləndirə bilər: "Pəs varasın, bir cici-bici türkman qızını alasan, nagağandan tayının, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla? - dedi". (D-271⁶)

Cici-bici türkman qızı kimdir və nə üçün Qanturalı belə bir qızla evlənmək istəmir? İlk baxışda belə bir cəhət ziddiyyətli görünür ki, oğuzlar X əsrin sonu - XI əsrin əvvəllərindən etibarən "türkman" adı ilə tanınsa da, KDQ-də təsvir olunan oğuzlar türkmanlara qarşı qoyulur: "Kafər aydır: Oğuzun arsızı türkmanın dələsinə bənzər". Yaxud yuxarıda deyildiyi kimi, oğuz igidi Qanturalı "cici-bici türkman qızını" bəyənmişdir.

Təxminən X əsrin sonu XI əsrin birinci yarısından köhnə oğuz etnonimi əvəzinə tez-tez "türkmən" (türkman) adı işlənmişdir. Əvvəlcə yalnız oğuzların bir hissəsi və başqa türk tayfaları - əsas etibarilə karluqlar və xalaclar belə adlanmışlar. Ehtimal edilir ki, "o zaman o oğuzları türkmənlər adlandırdılar ki, onlar islamı qəbul etmiş və Orta Asiyanın yerli, əsas etibarilə irandilli əhalisi ilə qarışmışdılar". Bu mülahizə Əbu Reyhan Biruninin aşağıdakı fikrinə əsaslanır: "Keçmiş zamanda islamı qəbul etmiş və müsəlmanlarla qarışmış türk oğuzların hər biri onlar və başqaları arasında törcüməci olurdular; belə ki, bir qız islamı qəbul etdiyi zaman quzlar deyirdilər: o türkmən olmuşdur, müsəlmanlar isə deyirdilər ki, onların arasına türkmən daxil olmuşdur, yəni türkə oxşayan".

Oğuzların farslarla çox yaxın münasibətdə olduqlarını M.Kaşqarlı da qeyd edib.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, X əsrin sonu - XI əsrin əvvəllərində "türkmən" adı oğuzların islamı qəbul etmiş və Orta Asiyanın oturaq, habelə irandilli əhalisi ilə qarışmış hissəsinə aid edilmişdir. Sonradan türkmən adı oğuz etnonimini əvəz edən ümumi bir ada çevrilmiş, müxtəlif orazılarda (Türkmənistan, Azərbaycan, İran, Türkiyə, İraq) yaşamış oğuzlar bu adla tanınmışdır.

Çox güman ki, KDQ abidəsinin yarandığı dövrdə oğuzların "türkman" adlanan hissəsi qədim oğuz adından fərqlənən həyat və məişət şəraiti keçirmişdir.

Bos "cici-bici türkman qızı" ifadəsindəki cici-bici sözü nə deməkdir? Müasir türk dilində cici sözü "gözəl, zərif", cici-bici sözü isə "bəzək-düzək, oyun-oyuncaq, bərbəzək" mənalari bildirir. Azərbaycan dilində cici sözünün "uşağın xoşuna gələn şey" mənası var. O.Ş.Gökyay KDQ-də işlənmiş cici-bici sözünü "xoşagələn, balaca gözəl, incə qamətli zərif gözəl" kimi izah edir.

Ehtimal ki, Qanturalı "cici-bici türkman qızı" deyərək islamı qəbul edib irandilli əhali ilə qarışmış bir oğuzun - türkmanın bərbəzəkli, çəlimsiz qızını nəzərdə tutur.

Boy-buxunlu, cüssəli bu igid (cılusun) qorxur ki, birdən sürüşüb türkman qızının üzərinə yuxılsa, onun qarnı yırtılsın. Qanturalının arzusu isə igid bir qızla evlənməkdir. O bu barədə atasına deyir: "Baba, çün məni evləndirən dərsən, mana layiq qız necə olur?" Qanturalı aydır: "Baba, mən yerimdən durmadın ol durmuş ola! Mən qaraquc atma binmədin ol binmiş ola! Mən qanlı kafir elinə varmadın ol varmış, mana baş götürmüş ola!" - dedi" (D-170¹²).

Bu əlamətlər "cici-bici türkman qızında" olmadığına görə Qanturalı belə bir qızla evlənmək istəmir. Görünür ki, nərmə-nazik türkman qızı onun zövqünə uyğun gəlmişdir. Atası oğlunun sözlərindən belə bir nəticə çıxarır: "Oğul, sən qız istəməzmişsən, bir cılusun - bahadır istəmişsən, anın arqasında yeyəsən-ıçəsən, xoş keçəsən!" (D-171³).

Aydın olur ki, güclü, cüssəli olmaq oğuzlar üçün mühüm əlamət sayılmış və bu da sonradan "özgə mühitdə" (çox güman ki, qeyri-türkdilli arealda) oğuz sözünün yeni mənasının ("cüssəli") yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda yaşamış ən qədim oğuzların iribədənli, cüssəli adamlar olması başqa faktlarla da təsdiq olunur. Məsələn, M.H.Təhmasibin yazdığına görə, Azərbaycanda hələ bu gün də qazıntı zamanı tapılmış cəsəmətli skletlərə və ədəb gözləmədən köndələn uzanmış adamlara "oğuz ölüsü" deyilməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının Oğuz rayonunda qədim oğuzlara aid edilən iri oğuz qəbirləri qalmaqdadır.

Oğuz etnoniminin mənası müəyyənləşdirilərkən oxşar köklərin semantik inkişafı nəticəsində meydana çıxmış mənalari, eləcə də oğuz sözünün sonradan yaranmış mənalari deyil, bu adın qədim dövrlərdəki forması və mənası əsas götürülməlidir.

Oğuz etnoniminin etimologiyaları içərisində bu sözün oğ (qəbilə, tayfa) və cəmilik əlaməti olan /uz/ hissələrindən ibarət olması fikri daha məntiqlidir. Oğuz sözünün əsasında dayanan oğ kökü bu gün uk şəklində Altay və Tuva dillərində, yax şəklində çuvaş dilində "qəbilə" mənasında işlənərkədir. A.N.Kononov oğuz etnik adının əsasında "qəbilə, tayfa" mənasını bildirən oğ (ok) kökünün dayandığını və bu sözün əski türk öq ("ana") sözü ilə birbaşa əlaqəsi olduğunu göstərir. Onun fikrinə görə, oğul (nəsil, oğul) və oğuş (qohum) sözləri də həmin kökə gedib çıxır.

Biz oğuz tayfa adının ilkin mənası "qəbilələr, tayfalar" kimi deyil, "iki qəbilə (tayfa)" mənasında qəbul edilməlidir, çünki türk dillərinin tarixində -z elementinin qeyri-müəyyən çoxluq deyil, qoşa cəmilik bildirən daha geniş yayılmışdır; məs.: göz "iki göz", diz "iki diz", omuz "iki çiyin", köks (köküz) "iki sinə", əkiz (iki+z) "anadan cüt doğulan".

Oğuzların tarixən boz ok və uç ok adlı iki əsas qola ayrılması və KDQ-də bunun eynilə öz izini saxlanması oğuz etnoniminin ilkin mənasının doğrudan da "iki qəbilə (tayfa)" mənasına uyğun gəlməsini tarixi baxımdan təsdiq edir. Tarixdə məlum olan iyirmi dörd oğuz tayfası oğuzların həmin boz ok və uç ok qollarının törəmələridir. Boz ok və uç ok adlarındakı ok sözü də "tayfa" mənasını bildirir.

Ədəbiyyat.

Агаджанов С.Г. Огузская проблема и задачи ее изучения. Тюркологический сборник. 1973. М.: Наука. 1975.

Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. М.: Наука, 1991.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. j.4. B., Elm, 1987. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955.

Баскаков Н.А. К этимологии огуз, Огуз - Гакан // Советская тюркология, 1982, № 1.

Дедем Кorkudun Kitabı. Orhan Şaik Gökyay. İst., 1973.

Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969.

Yusifov M.İ. Oğuz etnonimi ilə bağlı toponimlər// Azərbaycan onomastikası problemləri. II. B., APİ-nin nəşri, 1988.

Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edənləri F.Zeynalov, S.Əlizadə. B., Yazıçı, 1988.

Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1958.

Кошарий М. Девону луботит турк. Т.І. Тошкент, 1960.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., Наука, 1974.

Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B., Yazıçı, 1983.

Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Б., Маариф, 1979.

Təhmasib M.H. "Dədə Qorqud" boyları haqqında. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961.

Турецко-русский словарь. М., Изд-во "Русский язык", 1977.

Xəlilov P. "Kitabi-Dədə Qorqud" - İntibah abidəsi. B., Gənclik, 1993.

Cəmsidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən. B., Gənclik, 1969.

Elbrus Əzizov

OĞUZ ELİ, OĞUZ ELLƏRİ - KDQ-də beş yerdə adı çəkilir. (VI, D-180¹², 188²; VII, D-207⁶; VIII, D-221⁹; IX, D-236³).

VI boyda oğlu Qanturalı üçün İç Oğuzdan, Daş Oğuzdan qız tapmayan Qanlı qoca dolanır Trabuzana gəlir və oğluna layiq Trabuzan təkürünün "bir əzim görklü məhbub qızını" seçir. Yenə burada Oğuzun üzü niqablı dörd qəhrəmanından biri olan Qanturalı "Sarı donlu Selcan xatun eşqinə Trabuzan təkürünün dörd canavarını (aslanı, buğanı, buğranı) yenir, Oğuz elini sevindirir - (D-180¹², 188²). VII boyda Oğuz elinin qəhrəmanı Yegnəklə dayısı Əmən arasında (D-207⁶), VIII boyda Basatla qarıcıq arasında söhbət gedir. Qarıcıq deyir: "Yalançı dünya yüzində bir ər qopdı. Yaylaminə Oğuz elin qondırmadı. Qara polad üz qılıçlar kəsən qılını göstərmədi" (D-222⁹). IX boyda Dədə Qorqud Bayındır xanın Gürcüstandan göndərilmiş xəracı "Oğuz elinə qaravul çəkmək üçün" bir yigidə verilməsini məsləhət görür (D-236³).

VI əsrdə Çindən Qara dənizə qədər olan ərazilərdə yerləşən türk qəbilələrini imperatorluq səviyyəsində birləşdirən oğuzlar, IX yüzillikdə Xəzər dənizi üzərində Curcaniyadan Sır-Dərya torpaqlarında Fərat və İsficaba qədər islam ölkələrinin qonşuları idilər. X yüzilliyin bi-

inci yarısında oğuzlar Xəzər dənizindən Sır-Dərya (Ceyhun-İnci) çayının orta yatağındakı Fəraq (XI əsrdə adı Qaracuc idi), İsficaba qədər olan ərazi ilə bu immağın şimalındakı düzəngahlarda (bozqırlarda) yaşayırdılar". İstəhrı və digər müəlliflərin məlumatına görə oğuzlar Şərqdən İsficab bölgəsində şimal qarluqlarla qonşu idilər.

Şərqdə islam ölkələri ilə olan sərhədlərə gəlincə, yenə qərbdən Xəzər ölkələrində sərhəd Curcanıyyədən başlayırdı. Aral gölünün cənubundan sərhəd Baratəkin qəsəbəsindən idi. Məvərennəhrdə sərhəd Buxaranın şimalındakı çöllərdən başlayaraq İsficab bölgəsinə qədər uzanırdı. Ancaq Oğuz ölkəsinin şimal sərhəddi haqqında dəqiq məlumat yoxdur.

Oğuz yurdu qərbdən Xəzər dənizinə dayanırdı. X yüzillikdə Xəzərlə aran arasında Siyah-Kuh deyilən yarımadanı onlar ələ keçirmiş və orada yerləşmişlər, bundan başqa bura türkcə Manqışlaq (Bin-qışlaq) adını almışdır.

KDQ-də oğuzların yaşadıkları yer və yer adları deyəndə dərhal Azərbaycan və Şərqi Anadolu göz önünə gəlir. Yaxın Şərq ölkələrində XI yüzilliyin sonlarına qədər işlənən Oğuz adı XI yüzildən sonra Türkmən adı ilə əvəz edilir. Oğuz türkmənləri səlcuq hökmdarları və valilərinin gürcülərə qarşı hərbi yürüşlərində daim iştirak etmişlər. Xorasan monqollar tərəfindən alınarkən türkmənlərin xeyli hissəsi Azərbaycana gəldilər. Beləliklə də Azərbaycanda Türkmən nüfuzu artdı. Şərqi Anadoluya gələn oğuzlar da az zamandan sonra türkmən adlanmağa başladı. XIII yüzillikdə Şərqi Anadolunun ən əsas bölgələri (Ərzincan, Ərzurum, Diyarbəkər) Anadolu səlcuqlarının torpaqlarına qatıldı. Monqol gücünün XIV yüzilliyin ortalarından sonra zəifləməyə başlaması nəticəsində Şərqi Anadoluda iki türkmən boyu - Ağqoyunlular və Qaraqoyunlular güclənməyə başladılar.

XI yüzilliyin ikinci yarısında Ağqoyunlu və Qaraqoyunlular əvvəl hakim olduqları Azərbaycan ilə onların ələ keçirdikləri İrənin başlıca yerlərinə və İraqa sahib oldular. Məhz "Dədə Qorqud" hekayələrində oğuzların yaşadıkları qonşu rus imperatorluğu, gürcülər və abxazlarla savaşları apardıqları yerlər kimi keçən bu Şərqi Anadolu və Azərbaycan bölgəsi Oğuz eli adlanmışdır. Dövrün qərb səyyahlarının "Türkməniyə" adlandırdıkları ərazinin Oğuz elləri olduğunu göstərən E.Rossi, eyni zamanda XIII yüzildə Markopolun qeydə aldığı yerlərin də bu bölgə üçün əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

M.F.Kırzioğlu yazır ki, islam coğrafiyaçılarının Ərməniyyə dedikləri yerlər (bölgələr), eləcə də Aran və Azərbaycan məmləkətləri ilə birlikdə Gəncə, Bərdə, Naxçıvan, Qara dəniz və Ağsaka-Vangölü bütövlükdə Oğuz elinə aiddir.

Oğuzların mərkəzi yaşayış yerlərini təyin etmək məqsədilə geniş araşdırmalar aparan Azərbaycan alimi Ş.Cəmsidov Oğuz ellərinə daxil olan bir sıra yaşayış yerlərinin məkanını açıqlayaraq inamla bildirir ki, hekayələrdə adı keçən "Qaracuc dağı" Azərbaycanın Qaradağ mahalında, kiçik Qara dağ sıra dağlarının Mil səhrasına doğru uzanan yerdə olduqca yüksək bir təpədən ibarətdir. Bu dağın adı 1895 ildə tərtib olunmuş Azərbaycan xəritəsində də "Qaracuc" kimi qeydə alınmışdır.

İndi də Qaracuc Çobanın haqqında xalqın yaddaşında yaşayan ("Qaracuc Çobanın qoyun arxası", "Qaracuc Çobanın köç yolu", "Qaracuc Çobanın bulağı",

"Qaracuc Çobanın ulaq daşı", "Qaracuc Çobanın şapand daşları", "Qara Çoban dərəsi" və s.) adları vardır.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, I c, B., 2000.

Faruq Sümər. Oğuzlar. B., 1992.

Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı. İst., 1973.

Xəlilov P. Kitabi-Dədə Qorqud intibah abidəsi. B., 1993.

"OĞUZ KAĞAN" - bax. Əski türk dastanları.

OĞUZ SƏRHƏDİ - Oğuz elinin kafir məmləkətləri ilə sərhədi. KDQ-də VI və X boylarda adı çəkilir. VI boyda (Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyunda) "... Qanturalı...Evinə çözdü, qayıtmanın bozlatdı, qaracıqın kişnətdi. Dün qatdı, keçdi. Yedi gün yedi gecə yortdı. Oğuzun sərhədinə çatdı..." (D-190⁸). X boyda isə "... Dərəşəm suyunu dəlüb keçdilər. Dün qatdılar. Oğuzun sərhəddinə yetdilər" (D-270¹⁰) - deyə xatırlanır.

Münaqişə və müharibə ən çox qıpçaq müləkləri, abxazlar və gürcülər (Gürcü feodalları) arasında baş verir. "Bəhr ül-Ənsab"da qeyd edildiyi kimi, döyüşə 90 min ordu çıxaran Oğuz ellərinin 40 il Gürcüstandan xərac alması barədə məlumatlar mövcuddur. Boylarda Qazan xanın qoyun sürülərinin Qara Dərbənddə saxlanması da yad edilir. Hətta Oğuz sərhədi həm də bə'zən kafir sərhədi deyə yad edilir.

OĞUZNAMƏ(LƏR) - Oğuzların ictimai-siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə elmi ədəbiyyatda "Oğuznamə" deyilir. Oğuznamə geniş anlayış olub, özündə oğuzların kosmoetnoqonik və təqvim miflərini, dastanlarını, rəvayətlərini, atalar sözlərini, şəcərə dəbini, məsəllərini, şer parçalarını birləşdirir. Bir sözlə, oğuzlar haqqında hər hansı bədii, tarixi, təsviri məlumat oğuznamə adlanır. Oğuznamələr həm köçəri, həm də yarımoturaq əhali arasında passionar ruhu qaldırmaqda böyük rol oynayıb. Kökü mifik oğuz şəcərəsi ilə bağlı olan nümunələr ilk vaxtlarda babaların yazılmamış qanunları olubdur. Bunu tarixi-xronoloji oğuznamə yazanlar da (Rəşidəddin, Əbül Qazi və b.) döno-dəno qeyd ediblər. Bu mənada Oğuznamələr uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi kimi canlı şəkildə yaşayıb, oğuz birliyinin dağılması, köçəriyyənin oturaqlıqla əvəzlənməsi ilə unudulmuşdur. Bu gün Oğuz motivlərinin ayrı-ayrı folklor janrlarında, ədəbi əsərlərdə canlanması tarixi yaddaşa qayıdışın başlanğıcıdır.

Bizə qədər Oğuz kağanı və onun övladlarından bəhs edən iki yazılı dastan ("Oğuz kağan" və "Kitabi-Dədə Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan"), atalar sözləri ("Hazihir-risalatı min kəlimatı oğuznamə əl məşhur bi-atalar sözü" və "Əmsali-Məhəmmədiyyə"), Oğuz şerləri, Oğuznamənin Uzunkörpü variantı, Dana Ata və Əndəlibin əsərləri, həmçinin iyirmidən çox Oğuz salnaməsi gəlib çatmışdır.

Oğuznamə adı altında toplanan nümunələr müxtəlif janrlarda (dastan, atalar sözü, rəvayət), formada (epik, tarixi, ədəbi) və dillərdə (çin, ərəb, fars, türk) mövcuddur. Xüsusən, tarixi-xronoloji salnamələr (illiklər) ilk dəfə çin dilində yazılmışdır. Məşhur çin tarixçisi Sima Tsyanın salnaməsi buna misal ola bilər. Tarixi

Oğuznamənin şərq variantı olan çin salnamələri hunların dövləti, idari-inzibati strukturu haqqında verdikləri bilgilerlə qərb variantını tamamlayırlar. Sonradan ərəb, fars dillərində yazılmış çoxsaylı tarixi əsərlərin əvvəlində Oğuz tarixi vermək ənənə halını aldı. Türkcə yazılan oğuznamələr bir qədər gec, XV əsrdə meydana çıxmışdır. Latın dilində də oğuznamələrin yazıldığı qeyd olunmuşdur.

Tarixi Oğuznamələrin həm şərq, həm də qərb variantları daha çox şəcərə dəbini saxladığından, onları bir qayda olaraq tarixi-mifoloji geneologiya da adlandırmaq olar. Hökmdarlar üçün yazılan bu tip Oğuznamələrdə dastan ünsürləri qabarıq saxlanılsa da, funksiyası baxımından onlar ədəbi-epik növlərdən fərqlənir.

Oğuznamələr oğuzların və qalan türk tayfalarının tarixi-coğrafi məkanları, dövlətləri, idarəetmə aparatları, hərbi-demokratik el sistemləri haqqında tutarlı bədii tarixi qaynaqdır. Bu cəhətinə görə ondan tarixçilər, filoloqlar, filosoflar da qaynaq kimi yararlına bilirlər.

Şifahi ənənədə yaşayan oğuznamə dastanları ilə yanaşı, yazılı epik abidələrin V yüzillikdən qabaq mövcudluğu Əd-Dəvədarinin "Düror-üt-ticcan" adlı qısa tarixi xronikasından məlumdur. Ancaq bu Oğuznamə bizə qədər gəlib çatmamışdır. Əd-Dəvədarinin məlumatından aydın olur ki, bu oğuznamə Oğuz kağandan başlamış Səlcuqlara qədər olan bir dövrün dastanlaşmış tarixi imiş. KDQ boyları da onun tərkib hissəsi imiş. Oğuz dastanının bizə qədər gəlib çatan ən qədim variantı, təqribən, XIII yüzilliyin sonları, XIV yüzilliyin başlarında Turlanda əsas nüsxədən uyğun əlifbası ilə üzü köçürülmüş "Oğuz kağan" dastanıdır. Məzmunundan görüldüyü kimi bu oğuznamə yalnız oğuzların eponimi haqqında mifoloji-tarixi hekayətin dastan variantıdır. XVI yüzillikdə üzü köçürüldüyü güman edilən ikinci böyük Oğuznamə "Kitabi-Dədə Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan"dır. KDQ "Oğuz kağan" dastanının həm məzmunca, həm də tarixi-xronoloji aspektdən davamıdır. Oğuz dünya modeli, dövlət strukturu, məsləhət şurası, hərbi-demokratik sistem dəyişmədən hər iki dastanda eyni şəkildə təqdim edilir. Ancaq "Oğuz kağan" dastanında ilk türk dövlətinin qurulması, oğuzların Monqolustandan Misirə qədər olan torpaqlarda hökumətliyi qeyd olunursa, KDQ-də Qara Dənizlə Xəzər Dənizi arasında olan Oğuz elindən söhbət açılır. Digər tərəfdən birinci oğuznamədəki mərkəzləşmiş el idarəetmə sistemi dövlət KDQ-də bir qədər zəifləmiş, böylərbəyliklərlə bölünmüşdür. Dış Oğuzla İç Oğuzun bir-birinə qarşı çıxması isə dövlətin artıq siyasi çəkişmələr dövrü yaşadığını göstərir. "Oğuz kağan"da təsvir olunan hadisələr qısa olan Uzunkörpü variantında da təkrarlanır. Hər iki dastan İslamdan əvvəlki dünyagörüşün məhsuludur. KDQ və salnamələr isə İslami ünsürlərlə zəngindir.

Oğuz atalar sözlərində, hikmətlərində oğuzların dünya, zaman, insan, tayfalar haqqında fəlsəfi görüşləri, təqvim mifləri öz əksini tapmışdır. Ditsin nəşr etdiyi 400 atalar sözlündə Oğuz, Dədə Qorqud adına çoxlu hikmətli kəlimələr, atalar sözləri verilmişdir.

Oğuznamə şerlərində Dədə Qorqud, Oğuz kağan, Bayındır, Qazan və başqa Oğuz qəhrəmanları öyülür, hələ dastanlaşmamış qəhrəmanlıq səhnələri təqdim edilir. Bu şerlər Oğuz bədii düşüncəsindən xəbər verir. Həm də bu Oğuz şerlərindən türk poeziyasının inkişaf yolunu izləmək olur. Şerlər də atalar sözləri və hik-

motör kimi tarixi-mifoloji, bədii informasiya baxımından qiymətlidir.

Salnamə oğuznamələrinin geniş şəkildə yaranması İslam dünyasında oğuzların (Qəznəvilərin, Səlcuqların, Xarəzmşahların), həmçinin karluqların (Qaraxanilər), qıpçaqların (Mısır məmlük dövləti) hakim mövqeyə çıxması ilə bağlıdır. X yüzillikdən sonra türk müsəlman dövlətləri İslam dünyasında yeganə hegemon millət idi. Türklərin Mısır də daxil olmaqla Çin səddinə qədər geniş bir ərazidə dövlət qurmaları onların tarixinə olan marağı daha da artırdı. IX-X yüzilliyin ərəb tarixçilərinin türklər haqqında verdikləri məlumatlar Oğuz tarixi ilə daha da zənginləşdi. Qardizinin "Zeynal-əxbar", "Əbülfəzl Beyhöqinin "Tarixi-Beyhöq" və müəllifi məlum olmayan "Məcmüül-təvarix vəl qısas" əsərləri buna misal ola bilər. XII əsrdə ərəb və fars dillərində yazılan tarixi əsərlərdə, o cümlədən, Kaşaninin, İsfahaninin, Əl-Bundarinin, Nişapurinin "Səlcuqnamə", Ravəndinin "Rahət üs-sürur və ayət üs-sürur" əsərlərində səlcuqların mənşəyi, dövlət qurmaları, idarəetmə sistemləri və s. geniş təsvir edildi. Həmçinin XIII-XV əsrin tarix kitablarında da Rum, Şam, İran səlcuqları haqqında qiymətli məlumatlar verilmişdir. Ancaq salnamə Oğuznamələri klassik formada XIV yüzillikdən Rəşidəddinin əsəri ilə başlayır.

Sayı iyirmidən çox olan salnamələrdə oğuzların mifologiyası, söz sənəti, tarixi, Nuh oğlu Yafesə bağlanan şəccərələri verilmişdir. Tarixi-xronoloji müsəlman Oğuznamələrindən ən məşhurları F.Rəşidəddinin "Oğuznamə"si (XIV), Yazıçıoğlu Əlinin "Təvarixi ali-Səlcuq" (XV), Mahmud oğlu Həsən Bayatlının "Cəmi cəm-ayin" (XV), Əbubəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkriyyə" (XV), Ənvərinin "Düstünamə" (XV), Mirxondun "Rövzətüs-səfə" (XV), Xandəmirin "Xülasət əl-əxbar" (XVI), Osman Bayburtlunun "Tarixi cədid mirətül-cahan" (XVI), Hafiz Tanış Buxarinin "Şərəfnaməyi-şahi" (XVI), Salır Babanın "Oğuznamə" (XVI), Əbül Qazi Bahadır xanın "Şəcərəyi-törəkimə" (XVII), Şokarim Xudayberdiyevlərin "Türklərin, qazaxların, qırğızların və xan sülaləsinin şəccərəsi" (XIX) əsərləridir. Bu Oğuznamələrin, demək olar ki, hamısı eyni mifoloji şəccərə, eyni tarixi hadisələr, təqribən eyni Oğuz hökmdarları haqqında məlumat verir.

Tarixi-xronoloji Oğuznamələrin, xüsusən XV yüzillikdə geniş vüsət alması oğuzçuluq, yaxud da tərəkməçilik hərəkətinin güclənməsi ilə bağlıdır. Bu hərəkət ilk öncə Elxanilər dövlətində başlayıb, sonradan bütün türk müsəlman dövlətlərinə keçdi. Osmanlıların, Ağqoyunluların, Qaraqoyunluların, Qaraman böylərinin Oğuznamələr yazdırması, soyköklərini Oğuz xana bağlamaları oğuzçuluq hərəkətinin təsir dairəsindən xəbər verir.

Oğuzçuluq bir ideya kimi yazılı ədəbiyyata da böyük təsir göstərdi. Türkmən şairləri Dana Ata, yaxud İhsan Şeyx (XVI) və Əndəlib (XVIII) Oğuznamə yazmaqla bu mövzunu klassik ədəbiyyata gətirdilər. Ədəbi Oğuznamələr dastanda salnamənin qovşağında yaranmış mifiki hekayətlərlə, İslam elementlərini sintez şəkildə toqdim edir.

Oğuznamə motivlərinə klassik yazılı ədəbiyyatda, xüsusən Nizami Gəncəvinin əsərlərində, Firdovsinin "Şahnamə"sində, həmçinin "Manas", "Alpamiş", "Koroğlu", "Yusuf və Əhməd" dastanlarında, qaçqaz, dobruca tatarlarının dastanlarında, Azərbaycan, Anadolu, Orta Asiya nağıllarında,

ayrı-ayrı şer parçalarında, mifoloji rəvayətlərdə, salçaqlıqla, miniatür sənətində rast gəlmək olur.

Oğuznamələr çoxşaxəli, çoxçeşidli mötn kimi vahid mifopoetik informasiyanı yaşadır. Mötn növünün dəyişməsi (ədəbi, tarixi, yazılı, təsviri və s.) heç də etnik şüurun yaddaş funksiyasını arxa plana keçirmir. Etnik-tarixi yaddaş funksiyasını kodlaşdırdığından dil, təqdim, janr, mərhələ fərqlərindən asılı olmayaraq özəli, əbədi həmişəyaşar missiyasını qoruya bilib.

"OĞUZNAMƏ"-1 (Atalar sözü və məsəllər) - oğuz hikmətlərini, obrazlı deyimlərini içində alan atalar sözü və zərbi-məsəllərdən ibarət toplular.

Elmi-mədəni dəyərinin böyüklüyünə, bədii-estetik yönünə, fəlsəfi siqletinə görə seçilən Oğuz atalar sözləri, məsəlləri və hikmətli kəlamları bizə qədər "Oğuznamə" adı ilə iki əlyazması şəklində gəlib çatmışdır. Bunlardan biri Berlin kitabxanasında saxlanılan XV-XVI yüzilliklərə aid edilən əlyazmadır. "Hazihir-risələti-min kəlimati Oğuznamə əl-məşhur bi-atalar sözü" adlanan bu əlyazmanın 400 atalar sözünü ilk dəfə alman şərqşünası F.fon Dits 1889 ildə nəşr etmişdir. Sonradan Dits nəşrindən O.Ş.Göküyay, A.Binyazar və b. alimlər də yararlanmış, onu eyni ilə yenidən öz kitablarında nəşr etmişlər.

İkinci əlyazma S.Peterburq Şərqşünaslıq İnstitutunun əlyazmalar fondunda saxlanılan və birinci vərəqi "Həza kitabı-Oğuznamə" adlanan "Məcmüül-omsali-Məhəmmədəli"dir. Bu əlyazma XVI-XVII yüzilliklərə aid edilir və həmcə böyükdür. O, elm aləminə XIX əsrdən məlum olsa da tam şəkildə ilk dəfə 1987 ildə Bakıda S.Əlizadə tərəfindən geniş ön sözü ilə birlikdə nəşr olunmuşdur. Əlyazmadakı pəremik vahidlərin sayı 2000-ə yaxındır.

Hər iki əlyazma, o cümlədən də Oğuz atalar sözünü başqa adlar altında özündə qoruyan toplular indiyə qədər müasir pəremiologiyanın tələbləri, həmçinin etnik-mədəni sistemdə pəremioloji vahidlərin yeri, rolu baxımından araşdırılmamışdır. Yığcam pəremik vahidlərdən ibarət olan Oğuz atalar sözləri, alqışları, məsəlləri bu iki Oğuznamə adlı əlyazmadan başqa XIII yüzillikdən üzü bəri təqribən 140 mənbədə geniş və ya qısa şəkildə toplanmışdır. Bu fakt atalar sözlərinin türklər arasında geniş yayıldığını sübut edir. Həmçinin Oğuz atalar sözlərindən türkçə, hətta farsca yazan şairlərin böyük əksəriyyəti öz əsərlərində istifadə etmişlər.

Dits nəşrində təkcə atalar sözləri və məsəllər deyil, hikmətli kəlamlar, nəsihotamiz deyimlər, alqış-dualar, etik-oxlaq fikirlər, bir sözlə etnik-mədəni sistemin bütün sferasını əhatə edən biləcəklər idiomiqlar verilmişdir. Oğuz Ataya, Dədə Qorquda aid edilən fikirlərlə yanaşı, orada çoxsaylı pəremik vahidlər də vardır. Bu pəremik vahidlərdən 75-i Dədə Qorquda aiddir ki, onlardan bir çoxuna KDQ-də rast gəlirik. Dədə Qorquda aid edilən hikmətli sözlərdən bir çoxu S.Əlizadə nəşrində, həmçinin "Əmsali türkanə" kitabında da təkrarlanır. Məsələn, "Allah-Allah diməyincə işlər ommaz" kimi atalar sözü. Atalar sözüne verilən tarixi oğuz tərifli hər iki oğuznamədə euzi fərqli eynidir: "Ataların sözü Qurana girməz. Ot Quran yanında yalan yalın yalışıq. Atalar sözü tutmayan yabana atılır, axirətdə tamu əhlinə katılır" hər iki toplunun, həmçinin "Əmsali türkanə" və KDQ müqəddiməsində verilən atalar sözlərinin müqayisəsi göstərir ki, pəremik vahidlərdəki

qaya, məzmun əsasən dəyişməz qalmışdır. Bu türk mədəniyyətinin stabilliyi və atalar sözlərinin konservativliyi ilə bağlıdır. Ancaq pəremik vahidlərdə dil-üslub fərqləri də nəzərə çarpır ki, bu da tarixi-lingvistik inkişaf, mədəniyyət çevrəsinin dəyişməsi ilə bağlıdır.

Yığcamlığına, obrazlılığına, fikrin tutum siqletinə, fəlsəfi dərinliyinə, şəriyyətinə, nəhayət, təcrübə-praktik əhəmiyyətinə görə Oğuz pəremiyaları babalarımızın min illər boyu yaşatdığı və bugünə qədər qoruyub saxladığı müdriklik xəzinəsidir. Buna görədir ki, bu sözlər türklərin müqəddəs saydıqları, şərafinə qurbanlar verdiyi ataların adı ilə bağlanmışdır. Oğuz dünyasında bu ataların tipikləşmiş, ümumiləşmiş müdriklik simvolu Qorqud Atadır ki, bir çox hikmətli kəlamlar onun adı ilə başlayıb, onun adı ilə qurtarır. Qorqud Atanın və onun kimi ataların bu ibrət dərzi tarixin keşməkeşli sınaqlarından çıxmış, sınaqda düzlüyünə, noticosinə daha da inanılmışdır. Təbii ki, hər iki topluda verilən hikmətli sözlərin, atalar sözünün hökm kimi səslənməsi müşahidə olunur. Çünki atalar sözləri müqəddəs Qurana girməyə də, onun yanında gedir və müqəddəs kitabın ayələri qədər pozulmazdır. Atalar sözlərindəki tabuların pozulması etnosun məhvi, fərdin cəhənnəmə əhlinə qatılmasıdır.

Nə yaxşıdır, nə pisdir, nə olar, nə olmaz prinsipi üzərində qurulmuş Oğuz atalar sözü şübhədən, gümandan, sualdan uzaqdır. Atalar sözlərinin hökm kimi səslənməsini şərtləndirən əlamətlərdən biri də oradakı sözlərin təsir gücünə, emosionallığına, axıcılığına, lakonizminə ciddi fikir verilməsi ilə də bağlıdır. Oradakı söz və cümlələr eht seçilmiş, eht sıralanmışdır ki, onları dəyişmək, ovəzləmək mümkün deyildir. Etnik-mədəni sistemin bu ümumiləşmiş pəremik vahidləri dilçilik baxımından olduqca dolğun olub, dərin mə'naya, zəngin semantik yükə malikdir.

Oğuz atalar sözləri və zərbi-məsəllərinin yadda qaldığı və lakonikliyi, təsir gücü və ümumiləşdirmə dairəsi pəremik vahidlərin poetik arxitektikasında paralelizmin, alliterasiyanın, assonans qafiyələrin durması ilə izah edilə bilər. Məsələn, "Böglərilə uruşanın başı ilə malı yitor, danış danışmıdılərilə atışanın dili ilə imanı yitor", yaxud "Altan olsun, oftan olsun", "Toquz qaftan, bir kürk, toquz şorlu bir türk" və s. Bu atalar sözlərində bir-iki sözlərdən tutmuş, bir neçə cümlədən ibarət pəremik vahidlər də vardır. Qafiyəli iki, iki və üç misradan ibarət atalar sözlərinə də rast gəlirik.

Oğuz atalar sözlərinin dilində ərəb-fars sözləri və tərkibləri yox dərəcəsidir. Bəzi sözlər XI-XIII yüzilliklərin canlı danışq dilini əks etdirdiyindən dilçilik baxımından qiymətlidir. Folklorşünaslıq baxımından bədii-estetik fikrin yaranması, qafiyəli nəsrin inkişaf tarixi, tarixi-mifoloji informasiyanın bolluğu atalar sözlərinin dəyərini bir daha artırır.

"OĞUZNAMƏ"-2 (Dana Ata) - Heçə vöznində yazılmış ilk ədəbi əsər. Türkmən övliya tayfalarından müəvirlərin ocağı hesab edilən Dana Ata İhsan Şeyx XV yüzilliyin ikinci yarısı ilə XVI yüzilliyin başlarında yaşamışdır. O, sufi şeyxi olub yazdığı hikmətləri ilə məşhur idi. Dana Atanın təriqət silsiləsi Əhməd Yəsoviyə bağlanır. Yəsovi şeyxinin Oğuznamə yazması bir daha göstərir ki, xalq sufileri təriqətlərini yaymaq üçün oğuzların müqəddəs saydığı Oğuz xan əhvalatın-

dan da istifadə edirdilər. Oğuznamə müəllifi Dana Ata haqqında hələlik doqquz məlumat yoxdur. Onun 1608 ildə vəfat etdiyini deyənlər də var.

Dana Atanın oğuznaməsinin əlyazma nüsxəsi S.Peterburq Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanılır. Əlyazmanın təsvirindən görüldüyü kimi, 1821 ildə onun özü Molla Qurbəngəli adlı bir katib tərəfindən köçürülmüşdür. Oğuznamə hecəda qoşma və qoraylı formasında yazılmış ilk əsərdir. Burada başqa oğuznamədə rast gəlinməyən məlumatlar da vardır. Dana Ata Oğuz müsəlman vəlisi kimi öydükdən sonra onu şəccərəsinə verir. Bundan sonra Oğuz xanın aldığı yerlər barədə məlumat verir. Oğuz xanın aldığı ölkələr içində Dana Ata Qara Kitayın, Tibetin, Tacikin adlarını çəkir. Tacik etnonim yox, Hindistanla Çin arasında yerləşən ölkə adıdır. Hətta Dana Atadan 100 il sonra Oğuznamə yazan Əbül Qazidə də tacik adı yoxdur. Başqa Oğuznamələrdə uyğun gəlməyən yerlər bu Oğuznamədə çoxdur. Bu da Dana Atanın yazılı qaynaqlardan daha çox şifahi mənbələrə əsaslandığını göstərir.

Struktur, yazı tərzii ilə orijinal əsər təsiri başlayan Dana Ata Oğuznaməsi ilə türkmən ədəbiyyatında Oğuznamə motivləri əsasında yazılı dastanlar yazmaq ənənə şəklini aldı. Həm də bu Oğuznamədə "Oğuz kağan" və KDQ ilə səsləşən yerlər çoxdur. Bu da Oğuznamələrin hələ XVI-XVII yüzilliklərdə dastan, rəvayət, nağıl formalarında xalq arasında yaşadığını təsdiq edir.

"OĞUZNAMƏ"-3 (Əndəlib) - XVIII yüzilliyin ədəbi dastanı. Bu Oğuznamə Dana Atanın əsərindən sonra ikinci nümunədir ki, şerlə yazılıb. Nurmühəmməd Əndəlib XVIII əsr türkmən ədəbiyyatının böyük şairlərindəndir. Onun təqribən 1660-1665 illərdə doğulduğu güman edilir. Dövrünün bütün əhlini kamill bildiyinə görə, ona ustad təxəllüsü verilmiş, hətta bir çox əsərlərinə sonrakı şairlər nəziro, toxmis də yazmışlar. Əndəlibin yaradıcılığında başlıca yeri ərəz vöznində yazdığı şerləri, qəzəlləri tutur. Buna baxmayaraq şair hecəda da bir çox sənət nümunələri yaratmışdır.

Əndəlib Nurmühəmmədin oğuznamə əsəri həmcə böyük olmasa da, dəyərinə görə çox qiymətlidir. Üç min illik tarixi olan Oğuz xan və onun övladlarının əhvalatını şair böyük ruh yüksəkliyi ilə qələmə almışdır. Bu oğuznamənin qiymətli cəhətlərindən biri də onun ilk dəfə olaraq 24 hərflili Oğuz əlifbasından xəbər verməsidir. Əndəlibə görə, bu əlifba damğalar əsasında tərtib edilmişdi. Belə bir məlumata heç bir qaynaqda rast gəlinmədiyindən güman etmək olar ki, şair 24 Oğuz boyunun damğasından danışır, bu damğaları əlifba kimi qələmə verir. Ancaq bəlli olduğu kimi Oğuz boylarının damğası az olmuşdur, yəni bir neçə Oğuz boyunun bir damğası olmuşdur.

Əndəlibin Oğuznamə yazmaq fikri məhz bu mövzunun təkcə türkmənlər və b. köçəri türk tayfaları arasında məşhur olması deyil, həm də onun öz xalqı qarşısında mədəni bərcədir. Bunu şair oğuznamənin ilk misralarından bildirir:

Anıq vakaların yazmaqqa qayın,
Bolqan bu Andalıp arzuvda dayın.
Göl, eysəm xəvəslə yolunqə tünqül,
Nesip olsa, miradınqə yetişqül.

Oğuznamədə Əndəlib insanın yaranmasından başlayaraq Oğuz xanın ocağı Yafesədən, onun oğlu Türkdən danışır,

RƏŞİDƏDDİNƏ GÖRƏ OĞUZ BOYLARI

		Boyun adı	Anlamı	Ət qismi	Onqonu	Damğası	№
BOZ OKLAR	Gün xan oğulları	Kayı	Möhkəm	Sağ karı yağrın	Şahin		1
		Bayat	Dövlətli və neməti bol	- " -	- " -		2
		Alkaravlı	Hara getsə hünər göstərir	- " -	- " -		3
		Kara İvli	Qara otaqlı	- " -	- " -		4
	Ay xan oğulları	Yazır	Çox ölkəyə hakim	Aşıqlı	Qartal		5
		Döger	Toplanmaq üçün	- " -	- " -		6
		Dodurğa	Ölkə almaq və xanlıq yaratmaq	- " -	- " -		7
		Yaparlı		- " -	- " -		8
	Ulduz xan oğulları	Avşar	Cəld və vəhşi heyvan ovuna həvəsli	Sağ umaca	Dovşancıl		9
		Kızık	Qüvvətli, qanunda ciddi	- " -	- " -		10
		Beq-Dili	Böyüklər kimi əziz	- " -	- " -		11
		Karkın	Çox və doyuran aş	- " -	- " -		12
Göy xan Oğulları	Bayındır	Daima nemətlə dolu olan yer	Sol karı yağrın	Sunqur		13	
	Beçənə	Yaxşı vuruşur, igidlik göstərir	- " -	- " -		14	
	Çavuldur	Şərəfli, ad-sanlı	- " -	- " -		15	
	Çebni	Harda düşmən görsə oradaca vuruşur	- " -	- " -		16	
ÜÇ OKLAR	Dağ xan oğulları	Salur	Hara getsə qılınç və çomaqla iş görür	Ucayla	Uc		17
		Eymür	Son dərəcə yaxşı və zəngin	- " -	- " -		18
		Ala-Yuntlu	Heyvanları yaxşı	- " -	- " -		19
		Üregir	Daim yaxşı işlərlə məşğul olan	- " -	- " -		20
Dəniz xan oğulları	Yiqdir	Yaxşı, böyüklük, igidlik	Aşıqlı	Çakır		21	
	Bügdüz	Hər kəsə hörmət göstərir və xidmət edir	- " -	- " -		22	
	Yıva	Dərəcəsi hamısından üstün	- " -	- " -		23	
	Kınık	Hlarda olsa özizdir	- " -	- " -		24	

özünün fəlsəfi fikirlərini açıqlayır. Burada o, Çingiz xanın, Qıpçaq xanın dastanlarını da möharətlə verə bilməmişdir. Başqa oğuznamələrdə Qıpçaq yalnız ad kimi keçirsə, Əndəlibdə bu da qəhrəmanlardan biri kimi öyülür. Əsasən, Oğuz xanın qəhrəmanlığından, ölkələr fəth etməsindən söz açan bu dastan 12 kiçik hissədən, yəni on iki dastandan ibarətdir. Bu isə onun KDQ dastanlarını yaxşı bildiyini və əski oğuzların sakral rəqəmlərindən biri olan 12-ni saxladığını, 12 bölgüsünün oğuzlarda geniş yayıldığını göstərir. Burada Oğuz xanın yürüşləri, İt Barak və Qara Kitaylarla döyüşü, onun öz səltənətini yay və ox tapın oğulları arasında bölməsi və nəhayət, Oğuz xanın ölümü hissələri əks olunmuşdur. Oğuznamədə Əndəlibin tarixi yaxşı bildiyi aydınlaşır. O, Əcəm dediyi İrənlilərin tarixini 4 yerə bölmür. Oğuzu Kəyumərsin oğlu Hüşənglə müasir hesab edir. Oğuzun Hüşənglə vuruşu və birincinin qələbəsi yüksək pafosla tərənnüm olunur. Şairə görə, Oğuz xan Hüşəngə qalib gələndən sonra Bistam, Daşkənd, Səmərqənd, Buxara, Kəşmir və Nil sahillərini alıb öz torpağına qatır. Kəşvəri türkü tərifləyir, onların döyüş qabiliyyətinin əvəzsiz olduğunu bildirir. Oğuz xanın dünyanı tutmasını, türklərdən hamının qorxmasını şair belə yazır:

Türk adı tutulqandan caxanda,
Xemada korkı gəlqey erdi canda.
Baqan çayı uruşsuz aldı raqayət,
Tarakkı tapdı türk ilə biqayət.

Həm Dana Atada, həm də Əndəlibdə türk tarixinin şanlı səhifəsi olan Oğuz fəthi ilə öyünmək özünü qabarıq şəkildə göstərir. Yazıçıoğlu Əli Oğuznaməsində olduğu kimi Əndəlibin Oğuznaməsində də Oğuz xanın oğullarına nəsihəti verilmişdir. Onun bərabərliklə, ədalətlə, heç kimə zülm etmədən dünyanı aldığını oğullarına bildirməsi Oğuznamədə Yazıçıoğlu variantını xatırladır. Ədalətin hökmdar üçün birinci şərt olduğunu Oğuz xan oğullarına dönə-dönə vəsiyyət edir:

Adıldan özqə maksat xakanqa layık
Degildir, siz takı bilinq, xalayık.

KDQ-də olduğu kimi Əndəlib də hər bir dastanı nəsihətlə tamamlayır. Əgər boyların sonunda Dədə Qorqud gəlib boy-boylayıb, soy-soylayıb, Oğuz igidlərinin başına gələnləri danışsın, Əndəlib də dünyanın keçiciliyindən, vəfəsizliyiindən, ömrün qısalığından, mən-mən deyən igidlərə belə aman vermədiyindən danışır:

Gəl, eysəm Andılıp, bol meyqə qana,
Taki tozə suxan gəltir bəyana.
Qarıp əxli xəmişə meyqə taleb.
Cahana gəlmədi xiç kimsə qalib.

Əndəlibin Oğuznamə əsəri məsnəvi formasında yazılmışdır. Ancaq damğa haqqında olan hissə heca vəzninin beşlik və onluğunda yazılmışdır. Dili sadə və anlaşılıq, obrazlıdır. Orta Asiya türkcəsi üçün xarakterik olan oğuz-qıpçaq elementləri birlikdə işlədilmişdir. Şübhəsiz, bu cəğatay ədəbi dilinin toçiri ilə izah edilməlidir.

"OĞUZNAMƏ"-4 (Rəşidəddin) - Oğuznamələrin İslam variantı, tarixi-xronoloji əsər.

Bizə məlum olan ilk yazılı, tarixi-xronoloji Oğuznamə müəllifi Rəşidəddin Fəzlullah Əbül Xeyr Həmədani 1247 ildə Həmədan şəhərində anadan olmuşdur. Fəzlullah Rəşidəddin öz dövrünün görkəmli tarixçisi, həkimi, alimi və dövlət xadimi olmuşdur. O, məşhur Elxani hökmdarlarından Qazan xanın və onun oğlu Ölçaytunun vəziri olmuşdur. Rəşidəddin Elxanilər dövlətində keçirilən islahatlara kömək etmiş, həmçinin Təbrizdə Rəşidiyyə me'marlıq kompleksinin tikilməsinə rəhbərlik etmişdir.

Fəzlullah Rəşidəddinin tibb, fəlsəfə, fiqh, təbiət elmlərinə həsr olunmuş çoxlu elmi əsərləri vardır. Ancaq o, bütün dünyada məhz tarixçi kimi tanınmışdır. Onun tarixi əsərləri Elxanilər dövlətinin, ona qonşu olan ölkələrin siyasi, iqtisadi, mədəni və ictimai tarixini öyrənməkdə əvəzedilməz mənbədir. Elxani hökmdarı Ölçaytunun ölümündə günahlandırılan Rəşidəddin 1318 ildə Təbriz şəhərində e'dam edilmişdir.

XIII-XIV yüzilliklərin oğuzçuluq hərəkatı, həmçinin sosial-iqtisadi vəziyyət Elxanilər dövlətində türk şəcərəsinə marağı daha da artırdı. Monqol dilini unudub türkcə danışan, özlərini eyni atanın övladları hesab edən Elxani sultanları öz soy köklərinin geniş tarixini yazdırmaq qərarına gəldilər. Təbii ki, türk dövlətlərində olduğu kimi Elxanilər də ənənəyə söykənən tarix yazdırmaq istəyirdilər. Elxani hökmdarı Mahmud Qazan xan (1295-1304) bu işi sarayın həkimi və vəziri Fəzlullah Rəşidəddinə tapşırırdı. Bu işə təqribən 1300, yaxud 1301 ildə başlayan Rəşidəddin çoxcildli "Cami ət-təvarix" adlı əsərini 1310 ildə tamamlayıb Ölçaytu xana (1304-1317) təhvil verdi.

"Cami ət-təvarix" əsərinin bütün hissələri bizə qədər gəlib çatmamışdır. Bu mükəmməl tarix əsəri üç cilddən ibarətdir. Birinci cildə giriş, türk və monqol tayfalarının geneologiyası (şəcərələri) və Çingiz xanın tarixi daxildir. İkinci cildə Uqedezdən başlayan monqol xanlarının tarixi verilmişdir. Üçüncü cild Hülakunun qurduğu Elxanilər dövlətinin tarixinə həsr olunub.

Elm əlminə Oğuznamə adı ilə tanınan hissə məhz birinci cildə verilmişdir.

Rəşidəddinin tarixi Nuh peyğəmbərdən başlayıb 1304 ilin hadisələrinə qədər böyük bir dövrü əhatə edir. Əsərin birinci cildi şifahi mənbələrə əsaslandığından etnoqonik mifləri, rəvayətləri, dastan elementlərini tarixi hadisələrlə çulğışmış şəkildə təqdim edir. Oğuz dastan elementi Oğuz şəcərəsində, Oğuz tarixi Oğuz əfsanələrində verildiyindən Rəşidəddinin oğuznaməsi spesifik cəhətlərə malikdir. Əsl adı "Oğuz, onun soyunun və türk sultanlarının zikri" adlandırılan Oğuznamə variantında Rəşidəddin türk və monqol ağsaqqallarından eşitdiyi əhvalatları da qələmə almışdır. Bununla yanaşı onun əlinin altında yazılı qaynaqlar da olmuşdur. Bu qaynaqlardan bir qismi türkcə olmuşdur. Bunu oğuznamənin qalmış "tae", "kenqəş", "yurt", "yurtçu", "yaylaq", "yağ", "il" sözləri, həmçinin mətnədə türkcə gətmiş şəxs və coğrafi adlar da sübut edir. Həm də Rəşidəddin oğuznaməsində epik ənənədən gələn çoxlu motivlər, klişelər vardır ki, bunların əksəriyyəti sonrakı Oğuznamələrdə təkrarlanır. Digər tərəfdən, onun bütün Oğuznamə nüsxələrindən yararlandığını demək də olmaz. Belə ki, əd-Dəvadarinin haqqında məlumat verdiyi Oğuznamədən Rəşidəddinin xəbəri yox imiş. Bunu aparılan tarixi-filoloji müqayisələr də göstərir.

Rəşidəddin özündən əvvəlki və sonrakı tarixçilərdən fərqli olaraq türkləri Yafəs (yaxud Yafət) oğlu Türkün nəslə kimi yox, Ölçay nəslə kimi qələmə verir. Onun Oğuznaməsində türklər Nuhun oğlu Ölçay xanın (Rəşidəddinə görə türklər Yafəyə Ölçay deyirdilər) oğlu Dib Yavku xanın dörd oğlundan törəyiblər. Çox qısa olan bu mifoloji şəcərədə türklərlə monqolların müştərək babaları olan Tatar və Monqola qədərki hökmdarlarının adları çəkilir. Ancaq orta əsr tarixçiləri bu və ya digər hadisenin təsvirində, izahında "Cami ət-təvarix"dən həmişə mötəbər mənbə kimi istifadə etmişlər.

Orxon-Yenisey kitabələrində Üç Oğuz, Altı Oğuz adı ilə xatırlanan oğuzların daha qədim və nisbətən düzgün tarixini Rəşidəddin vermişdir. Rəşidəddin oğuzların tarix səhnəsinə çıxmalarını, dövlət qurumlarını, başqa xalqlara münasibətini ümumdünya tarixi kontekstində təqdim edir. O həmçinin şifahi və yazılı qaynaqlarla yanaşı, "Oğuz kağan" dastanından da xəbərlər olmuşdur. Bunu Oğuz xanın hərbi yürüşləri, yay-ox əhvalatı, Dədə Qorqud oğuznamələrində verilən Bayındır, Qazın, Qorqudla bağlı əhvalatlar da təsdiqləyir. "Cami-ət-tovarix" əsərində Dədə Qorqud qəhrəmanlarından təqribən on birinin adı çəkilir, bu və ya digər dərəcədə uyğun tarixi hadisələr nəql olunur.

Rəşidəddin oğuznaməsi giriş və on səkkiz fəsil əhatə edir. Burada bir çox əfsanəvi, mifoloji hadisələrə yer verilir. Real tarix də əks olunmuşdur. Məsələn, birinci fəsil "Oğuzun atası, əmiləri, qohumları və yaxınları ilə döyüşü, onun düşmənləri üzərində qələbəsi" adlanır və Oğuzun İslam dini uğrunda atasını öldürməsi, tayfasını müsəlman etməsindən danışılır. İkinci fəsildə artıq Skif-Saka dövrünün məlumatları saxlanılıb. Burada İnal Yabqu zamanından qabaqkı xanlar haqqında verilən informasiya da tarixi kökə malikdir. Oğuzun Ön Asiyaya alıb öz yurduna qatması sakaların e.ə. VII yüzillikdəki Ön Asiya fəthatından başqa bir şey deyildir. Oğuznamənin Rəşidəddin variantında oğuzlar Çindən, Mancuriyadan Misirə qədər böyük bir ərazidə dövlət quran tayfa kimi təriflənir. Eyni zamanda türklərin e.ə. VII-V yüzilliklərdə Monqolustanda, Qafqazda, Dəməvənddə və Ön Asiyada dövlət qurumları tarixi sənədlərlə təsdiqlənir.

Rəşidəddinin tarixində eramızın V yüzilliyindən İranda yaşayan bayındırlar, X əsrdə gəlib onlara qoşulan salırlar, xalaclar və onların yerdəyişmələri real həqiqətə uyğun şəkildə verilmişdir. Oğuzların Çinlə münasibətləri də tarixi faktlarla təsbit olunur. Oğuznamədə Hun dövründəki türk fəthatı da Oğuz xanın adına bağlanır. Bununla yanaşı orta çağda baş vermiş tarixi hadisələr də Oğuz xanın adı ilə bağlanır. Məsələn, Səlcuqların xaç yürüşünün qarşısını almaları, Avropa mənasında işlədilən "firəng"lərlə münasibət buna misal ola bilər.

Oğuznaməni tarixi mənbə kimi öyrənən alimlərdən E. Bloş, V. Bartold, A. Bernştam, Z. V. Toğan və b. Rəşidəddinin realılıqla əfsanəvi, tarixlə mifologiyani çarpazlaşdırdığını qeyd edirlər və daha çox tarixi məqamlara diqqət verməyə çalışırlar. Rəşidəddin verdiyi tarixi məlumatlar yunan, roma, ərəb, fars və gürcü dilli mənbələrin verdiyi məlumatlarla tutuşdurulduqda çoxlu üst-üstə düşən yerlər aşkarlanır.

Rəşidəddinin "Cami-ət-tovarix" əsərində "Quran"dan götürülmüş ayələr, "Şahnamə"dən verilmiş şer parçaları, nəhayət, təhkiyə tərzli bu əsəri tarixi əsərlə yanaşı folklor nümunəsi kimi də öyrənməyə əsas verir. Dilindəki obrazlılıq, fars nəsrinə xas uzunuluq da Oğuznamədə hiss olunur.

Fəzlullah Rəşidəddinin İstanbulda Topçaqi kitabxanasında saxlanılan Oğuznaməsində hər vərəqdə 31 sətir verilmişdir. Bu əlyazma və "Cami-ət-tovarix" əsərinin başqa əlyazma nüsxələri dəfələrlə nəşr olunmuş və müxtəlif aspektlərdən tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Ancaq bu əsərin ilk tərcüməçisi və nəşri fransız şərqşünası M. Katremərdir. Məhz onun tərcüməsindən sonra türklərə, xüsusən də oğuzlara maraq artmağa başladı. Sonradan "Cami-ət-tovarix" əsərini İ. N. Berezin, E. Bloş, K. Con və

b. tərcümə və nəşr etmişlər. Bu əsər tam şəkildə 1946-1960 illərdə nəşr olunmuşdur. Rəşidəddinin Oğuznamə əsəri isə Türkiyədə Z. V. Toğanın tərcüməsində və tədqiqində 1972 ildə çapdan çıxmışdır. Azərbaycanda Oğuznamə 1992 ildə tərcümə və nəşr edilmişdir (R. M. Şükürovanın tərcüməsi).

"OĞUZNAMƏ"-5 (Salır Baba) - türkcə yazılmış Oğuznaməsinin İslam variantı. Yazıçıoğlu Əlinin Oğuznaməsindən sonra bizə məlum olan qaynaqlara əsasən, deyə bilərik ki, Salır Baba Qulaloğlu Xiridarinin əsəri ikinci Oğuznamədir ki, oğuzların özü tərəfindən doğma dillərində yazılmışdır. XVI yüzilliyin türkmən tarixçisi Salır Baba haqqında çox az məlumat qalmışdır. Onun oğuznaməni yazarkən artıq orta yaşlarda olduğu, türkmənlərin şəcərəsini yaxşı bildiyi, dövrünün elmlərini dərindən mənimsədiyini və yazılı oğuznamələrlə tanış olduğu öz əsərindən aydınlaşır. Fars və ərəb dillərini bilsə də, Salır Baba doğma dilində Oğuznamə yazmaq istəmişdir.

Salır Babanın əsəri "Oğuz tarixi" adlanır. Bu əsəri o, Aşqabadın yaxınlığında olan doğma şəhəri Nuxayda yazmışdır. Özü də salur boyundan olduğu üçün salur arasında yaşayan rəvayətləri, atalar sözlərini, Oğuz dastanlarını yaxşı bilirdi. Buna görə də Salır Babanın Oğuznaməsi qalan oğuznamələrdən fərqlənir. Məsələn, boz qurd obrazına heç bir salnamədə rast gəlmədiyimiz halda Salır Baba oğuznaməsində buna rast gəlirik. Əsərində verdiyi atalar sözləri, məsəllər, şer parçaları, canlı ifadələr də Salır Babanın Oğuznaməsinin xalq variantını bacarıqla yazılı qaynaqlarla çulğamış şəkildə verə bilməsinə sübutdur.

Salır Babaya görə Gün xandan sonra Diyip Bakuy xan padşah olur. Qalan oğuznamələrdə ənənəvi olaraq Gün xandan sonra onun oğlu Qayı hökumətə gəlmişdir. Ola bilsin ki, Salır Babanın əlinin altında olan materialın azlığı ona Qayı xanın hakimiyyət illərini verməyə mane olmuşdur. Həm də bu oğuznamədə ən çox böyük padşahların adları verilir. Salır Babada Diyip Bakuy xandan sonra onun oğlu Quzu Yava xan hökumətə gəlir. Həm də Yavı xanın məsləhətçisi, nayibi oxlu elindən Olsundur. Bu obraz və oxlu eli başqa Oğuznamələrdə yoxdur. İnal Yavı Koy xanın dövründə vəzirlik və məsləhətçilik funksiyası əsasən, salurların əlinə keçir. Çox güman ki, burada qədim hissələr də müəyyən rol oynamışdır. Çünki Rəşidəddində İnal Yavı xanın vəziri və məsləhətçisi bayat boyundan olan Qorqud Atadır. Salır Baba Oğuznaməsinə görə, İnal Yavı Koy xanın oğlunun da vəziri salurlardan Bay Xocadır. Bu Oğuz hökumətlərinin novəsi Yavı İnal xanın dövründə İlxəzrət Məhəmməd peyğəmbər zühur edir. Yavı İnal xan Maruda Görkünü peyğəmbərin hüzarına göndərir və ondan sonra özü də müsəlman olur.

Oğuznamələrin çoxunda Quzi Yavı xanla İnal Yavı xan arasında 4 min illik vaxt var. Rəşidəddində, Mirxondada, Hafiz Abruda, Əbubəkr Tehranidə və b. tarixçilərdə bu 4 minillik vaxtda Oğuz hökumətlərinin adları verilməyib. Təbii ki, hökumətlərin adları unudulduğu kimi tarixi hadisələr də unudulub. Deməli, Oğuz tarixinin 4 minillik bir dövrü qarantlıq qalır. Ancaq bu 4 minillik boşluqda Salır Baba bir neçə Oğuz hökumətlərinin adını çəkməklə qismən də olsa tarixi bərpə etmiş olur.

Oğuzların yeni tarixi məhz İnal Yavı xandan sonra başlayır. Oğuznamədə bu tarix, müsəlman türk tarixi kimi

xarakterizə edilir. Salur Baba kitabının bir neçə yerində Göy Türk kağanlığını təsvir edir. Bunu göy türklərin tarixi ilə Oğuznamənin müqayisəsi də göstərir.

Oğuznamənin Salır Baba variantında KDQ ilə üst-üstə düşən yerlər də çoxdur. Xüsusən salırlar haqqında verilən məlumatlar buna misal ola bilər. Dədə Qorqud Məhəmməd peyğəmbərin zamanaşısı kimi həm KDQ-də, həm də Salır Baba Oğuznaməsində göstərilir. Salır Baba da Dədə Qorqudun ozanlığını, kəramət sahibi olduğunu təsdiqləyir. O, "Oğuz tarixi"nin bir yerində Qorqud haqqında bu məlumatı verir: "... və yaşı sözler aydıp ve keramati diyip, anıq hekayati köp turur". Dədə Qorqudun kəramət sahibi olması, peyğəmbər zamanında yaşaması KDQ, Rəşidəddin və Əbül Qazi Oğuznaməsində göstərilir. Ancaq adları çəkilən Oğuznamə variantlarından fərqli olaraq Salır Baba Dədə Qorqudun şaman nəslindən çıxdığını yazır. Salır Babada Qorqud Marıdandır və 295 il ömür sürmüşdür.

Eyni məlumat, yəni Dədə Qorqudun Marıdan olması və 295 il ömür sürməsi Əbül Qazidə də var. Görünür Əbül Qazi öz əsərində bu yerləri Salır Babanın "Oğuz tarixi"ndən istifadə edərək yazmışdır.

Oğuznamənin Salır Baba Qulaloğlu variantı Aşqabadda Əlyazmalar fondunda 526 nömrə altında saxlanılır. İndiyə qədər Salır Babanın əsəri çap olunmamışdır. Oğuz tarixi haqqında qiymətli mənbə olan bu əsərin əlyazmasını Salır Baba özü yazmışdır. Dili sadə və o dövrün oğuz qıpçaq ləhcəsindədir. Oğuznamədə köp, bərqəy, barça sözləri qıpçaq dilində çox işləkdir. Yiyəlik, yerlik, yönlük hal şəkilçiləri oğuz türkcəsində olduğu kimidir. Bu Oğuznamənin dili özündən təqribən 100 il əvvəl yazılmış Yazıçıoğlu Oğuznaməsi dilindən fərqlənir. Əsərdə ərəb, fars sözləri və tərkibləri azdır.

"OĞUZNAMƏ"-6 (Uyğur versiyası) - Paris Milli Kitabxanasında Şefər fondunda, Supplement Turcs, 1001 sayı altında saxlanılan, uyğur əlifbası ilə əsas nüsxədən XIII-XIV yüzilliklərdə özü köçürülmüş abidə. Oğuznamə mətni 21 vərəq, 42 səhifədən ibarətdir. Hər səhifəyə 9 sətir yerləşdirilib. I səhifədə 1 və 3 sətirlər arasında göy rəngli öküz, V səhifənin axırındakı sətirdə quş şəklində, VI səhifədə 4 sətirdə təkbüynüzlu heyvan şəklində çəkilib.

Bu Oğuznamə elmi ədəbiyyatda "Oğuz kağan" adı ilə də tanınır. Oğuz xan və onun haqqında dastan bərdə ilk məlumatı 1815 ildə F. Dits vermişdir. V. Radlovun xahişi ilə Şefər əlyazmasının fotosuratını ona göndərmiş, Radlov da onu 1890 ildə 8 səhifə faksimili ilə birlikdə rusçaya tərcümə etmişdir. 1891 ildə o, "Oğuz kağan" dastanının transkripsiyasını, almançaya tərcüməsini nəşr etmişdir. Bu abidənin ikinci nəşri Rza Nura məxsusdur. O, Oğuznaməni 1928 ildə İskəndəriyyədə (Aleksandriya) transkripsiya, tərcümə, ön söz və faksimile ilə birlikdə çap etdirmişdir. 1932 ildə bu əsəri V. Banqa Q. Rəhməti, 1959 ildə A. Şerbak, 1970 ildə M. Ergin, 1988 ildə K. Əmirəliyev, yəni həmin ildə A. Bekmirədov nəşr etmişlər. Oğuznamə indiyə qədər rusca, almanca, fransızca, türkcə, qazaxca, özbəkçə, türkmənçə çap olunubdur.

Oğuznamə "Oğuz kağan" adı ilə orijinaldan ilk dəfə 1993 ildə Azərbaycanda Füzuli Bayat (Gözəlov) tərəfindən nəşr edilmişdir. Kitabda 110 səhifə tədqiqat, variant fərqləri haqqında qeyd, izahlı lüğət, mifoloji obraz və ifadələrə şərh, mətnin transkripsiyası,

Azərbaycan türkcəsi verilmişdir. Oğuznamə elə həmin ildə Şerbak nəsrinə əsasən K. Vəliyev, F. Uğurlu tərəfindən yenidən çap olunmuşdur.

Oğuznamə, yaxud "Oğuz kağan" dastanının tədqiqat tarixi onun nəşr tarixi ilə bir vaxta düşür. Bu sahədə V. Radlov, R. Nur, V. Banq, P. Peliyo, Z. Toğan, A. Bernştam, İ. Stebleva, B. Əgöl, F. Bayat, K. Əmirəliyev, A. Bekmirədov və b. filoloji, tarixi, sosialoji istiqamətdə araşdırmalar aparmışlar.

Oğuznamə oğuzların ədədi, ilk hökuməti, ordunun, dövlətin qurucusu Oğuz kağan haqqında başlan və sondan əskik bir dastan parçasıdır. Əlyazmada ərəb və fars sözlərinin olmaması ("dost" və "düşmən" sözləri istisna olmaqla), əski lüğət tərkibi onun ilk variantının e.ə. yazıya alındığı fikrini söyləməyə əsas verir. Bunu Əl-Dəvadarinin məlumatı da təsdiqləyir. Oğuznamə VI əsrdə farsçaya, IX əsrdə ərəbcəyə tərcümə edilmişdir. Deməli, Oğuznamələr bütöv şəkildə hələ çox erkən çağlardan yazıya alınıb türklərin özləri ilə gəzdirdiyi müqəddəs kitab olmuşdur.

Əski türklərin siyasi, iqtisadi, tarixi və mədəni həyatını əks etdirən "Oğuz kağan" dastanı bizə qədər gəlib çatmış ən qədim Oğuznamə nüsxəsidir. Özündə bir neçə tarixi dövrü yaşadan bu dastan mövcud elmi fikrə görə, təqribən Elxanilər dövründə axırncı formalaşma prosesi keçirmiş, XVI-XVII yüzilliklərə qədər həm şifahi, həm də yazılı ənənədə yanaşı yaşamışdır. "Oğuz kağan" dastanı ənənəvi dastan təhkiyəsindən fərqlənir. Bunun başlıca səbəbi katibin yalnız Oğuz xanla bağlı hissələri qısa şəkildə təqdim etmək arzusu ilə bağlıdır. Həcmə qısa olan bu variantın başlıca mövzusu türklərin tarix səhnəsinə çıxması, ilk ehan dövlətinin qurulması, dünyanın türk ordusu tərəfindən fəthi, Oğuz elinin sağ-sol qanada bölünməsi və s.-dir. Məhz həm mövzusunə, həm spesifik strukturuna görə bu dastan bir neçə cəhəti ilə həm arxaik tipli yakt, tuva, xakas, altay, şor dastanlarından, həm də klassik qırğız, özbək, qazax, Azərbaycan dastanlarından fərqlənir. Qısaca olaraq bu fərqləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

Əvvəla, bu dastanda onun sonuncu dəfə yazıya alındığı dövrə qədər məlum olan türk tayfalarının demək olar ki, hamısı iştirak edir. Oğuznamədə adları keçən tayfalar oğuzların ətrafında birləşməklə dövlətin qurulmasında iştirak edirlər.

İkincisi, Oğuz kağan qıpçaq, xalaç, karluq, kanğa, bozok, üçok tayfalarının ocaqlarına ad verməklə onları tarix səhnəsinə çıxardır. İlk dəfə olaraq məhz Oğuznamədə eponim surətlər iştirak edir.

Üçüncüsü, dastanda başlıca diqqət el qurmağa və hərbi-demokratik dövlətin prinsiplərini müəyyənləşdirməyə yönəlib. Bu mə'nada "Oğuz kağan" ideoloji dastandır.

Dördüncüsü, həm arxaik, həm də klassik dastanlar janr çərçivəsində variasiya olunduğu halda "Oğuz kağan" ədəbi, tarixi formalarda variasiya olunur.

Oğuznamənin uyğur versiyası çox güman ki, Əl-Dəvadarinin məlumat verdiyi "Ulu xan Ata Bitiği"yə bənzər kitab olmuşdur. O, dastandan çox ocaq haqqında müqəddəs kitabdır.

KDQ məntiqi olaraq "Oğuz kağan" dastanının davamıdır. Birincidə ayrı-ayrı Oğuz qəhrəmanları iştirak edirsə, ikincidə tayfaların qəhrəmanlığı, başqa keyfiyyətləri

öyülür. Oğuznamənin uyğur versiyası mifoloji obrazlarla zəngindir. Dastanda Tanrı oğlu Oğuz xan, xilaskar, yol göstərən Boz Qurd, Oğuz elinin düşməni Təkbuynuz, hər şeydən xəbər verən, yuxu yozan Ulu Türk, göy və yer qızları, onlardan doğulan makro və mikrokosmik obrazlar bunu təsdiqləyir. Tarixi, mifoloji, ictimai-siyasi informasiya yükünün böyüklüyünə görə bu dastan qalan bütün türk dastanlarından fərqlənir. Bu cəhətdən onda dövlətçilik, fəthətçilik ideologiyası qabarıq şəkildə qoyulub. Daha çox passionar ruhu qaldırmağa yönəldiyindən Oğuznamənin uyğur versiyası spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Ancaq "Oğuz kağan" dastanı folklor abidəsi kimi bədii-estetik təfəkkürün qaynağı, Oğuz dastançılığının birincisidir. Təkcə o, tarixi abidə kimi deyil, həm də poetik mətn kimi oğuzların əxlaqi davranışlarının, normalarının məcmusu kimi də qiymətlidir.

"Oğuz kağan" dastanında kosmoloji miflə geneoloji mif bir-birinin içində verilib, daha doğrusu bu mətnə kosmoqonik mifin təqvim və etnoqonik dilə çevrilməsi müşahidə olunur. Bu mənada dastan qədim türklərin mifoloji dünyagörüşünü də əks etdirir. Oğuzun göy və yer qızları ilə evlənməsindən doğulan altı oğlu Ülkər ulduz dəstəsinin sayına bərabərdir. Həmçinin adların göy və yer elementlərini simvolizə etməsi, nizamın mərkəzində Oğuz xanla altı oğlunun durması, övladların göyü, yeri birləşdirməsi bir daha göstərir ki, Oğuz dünya modeli kosmoetnoqonik mifdən keçir. Bu altı oğul eyni zamanda 24 Oğuz boyunun ədədləri olan Bözök və Üçoklardır. Deməli, Oğuz dastanında əski şaman dünyagörüşündən irəli gələn dünyanın makro və mikrokosmik modeli daşlaşıb. Dastanın son hissəsində toy motivi verilmişdir ki, burada da Oğuz cəmiyyətinin dünyanın nizamına uyğun modeli formalaşdırılır. Altı, on iki, iyirmi dörd astral rəqəmləri eyni şəkildə cəmiyyətə də köçürülür. Oğuznamədə hunlarda, Göy Türklərdə və sonrakı müsəlman dövlətlərində - Qəznovilərdə, Səlcuqilərdə, Qaraxanlılarda, Xarəzmşahlarda, Osmanlılarda, Teymurilərdə, Səfəvilərdə və b. müşahidə olunan dövlətin və ordunun iki cinaha bölünməsi poetik şəkildə Oğuz xanın iki arvadından doğulan uşaqlarının simasında reallaşır. Həm də bu bölgünün ilk prototipi yazılı şəkildə Çin mənbələrində hunlara aid edilir. Türk ənənəsində isə sağ-sol bölgüsü Oğuz ənənəsi adlandırılır.

Oğuznamənin uyğur versiyası arxaik dastan tipindədir. Bunu yaradılış və etnoqonik miflərin dastanda çoxluğu da sübut edir. Dastanda mifoloji motivlər bu və ya digər dərəcədə Oğuz rəvayətlərində və KDDQ-də təkrarlanır.

Tarixçilərin böyük əksəriyyəti Oğuz kağanı Hun hökmdarı Mete yaxud Mode şanyuyla eyniləşdirirlər. Bunu İslam salnaməçilərinin Oğuz xan, çin salnaməçilərinin Mete haqqında verdikləri məlumatın müqayisəsi də göstərir. Sonradan Oğuz Çingiz, Buğra xan, hətta Əmir Teymurla da eyniləşdirənlər olmuşdur. Ancaq Oğuznamənin uyğur versiyasındakı Oğuz kağan daha çox epik-miflik obrazdır. O, bir neçə cəhəti ilə tarixi-xronikalarda Oğuz xandan fərqlənir. Bu sadəcə olaraq əfsanələşən hər bir tarixi cəhangirin Oğuz xanla bənzədilməsinin məntiqi yekunudur. Dastan Oğuzu daha çox Alp Ər Tonqaya yaxındır. Oğuz dastanının Skif-Saka dövründən formalaşmağa başladığı, Oğuz kağanın yürüşlərinin Türkünstan hökmdarı Alp Ər Tonqa yürüşlərini xatırlatması hər iki tarixi-əfsanəvi obraz arasında az qala bərabərlik işarəsi qoyur.

Digər tərəfdən Birününin, Təbərinin tarixlərində Oğuz ya Alp Ər Tonqanın nəvəsi, ya da kürəkəni mövqeyindədir. Assur, Vavilon mənbələrinin Aşquz, yaxud işqular barədə verdiyi məlumat da oğuzların Ön Asiyaya Alp Ər Tonqa komandanlığı altında gəldiyini göstərir. Başqa bir tarixi mənbədə Oğuzun (Kök Börü Quz) Alp Ər Tonqanın baş komandanı olması faktı da bu dastanın Skif-Saka dövründən, yəni e.ə. VII əsrdən formalaşmağa başladığını təsdiqləyir.

Oğuznamənin uyğur versiyası poetik strukturu baxımından kamil sənət əsəridir. Oğuz dastançılıq ənənəsinə uyğun "Oğuz kağan" nəsr və nəzmlə ifadə olunmuş, yazıya köçürülərkən bu prinsip qismən də olsa gözənilmişdir. Dastanın nəsr dilində zəngin təsəvvürlər, metaforalarla yanaşı səc də özünü göstərir. Uyğur əlifbasının spesifikasına uyğun olaraq dastanda nəzmlə nəsr bir-birindən fərqləndirilmir. Bununla yanaşı Oğuznamədə 40 misraya yaxın şer parçası var. Bu şer parçalarının sayca az olduğunu deyənlər (Rza Nur) yanaşı, onun çox olduğunu deyənlər də var (P.Peliyo, İ.Stebleva). Dastanda səkkizlikdə (gəraylı formasında) yazılmış şer parçaları kompiyyətə çoxluq təşkil edir. Həm də bu şer müasir poetikanın şərə verdiyi tələblərə uyğun gəlir. Aşağıdakı misralardan bunu aydın görmək olur:

Ay oğullar köb men aştum (4 + 4)
Uruşğular köb men kördüm (4 + 4)
Jıda bilə köb ok attum (4 + 4)
Ayğır bilə köb yürüdüm (4 + 4)
Düşmanlarını yığlağurdum (4 + 4)
Dostlarımı men küldürdüm (4 + 4)
Gök Tenriqə men ötərdüm (4 + 4)
Sizlərqə bəməmən yurtum (3 + 5)

Bu səkkiz misralıq şerdə hətta misra bölgüsü də sabitdir. Yalnız axırıncı misrada təqət pozulub. Qafiyə axıra qədər um-üm şəkildə gedir və fel şəkildəsinin qafiyələnməsidir. Dastandakı bözi şerlər qədim türk şeri kimi assonans qafiyəlidir. Qədim uyğur ədəbiyyatı üçün seçiyəvi olan alliterasiya, paralelizm, ritm, intonasiya, qulaq qafiyələri "Oğuz kağan" dastanı üçün də xarakterikdir.

Oğuznamənin uyğur versiyasının dili "j" və "y"-laşan oğuz karluq dilidir. Məsələn, "jarlık berdi", "yarkuk tüşti". Bəzən bir söz iki cür - həm "j" ilə, həm də "y" ilə yazılıb. Məsələn jumşadı, yumşadı, juruk, yarkuk və s. Bununla yanaşı, dastanın dilində uyğur dilindən alınmış leksik vahidlər də vardır. Oğuznamənin uyğur versiyasının dilində moңqol dilindən alınan sözlərin olması onun XIII yüzillikdən sonra təkrar köçürülməsi zamanı mətnə daxil olmuşdur. Məsələn "bendənc" "nökər" və s. sözlər buna misal ola bilər.

Tarixi, dilçilik, ədəbi kateqoriyaların inkişafı baxımından Oğuz dastanı qiymətli mənbədir. Onun kulturoloji aspektlərdən araşdırılması ümumən Oğuznamələrin qayısını, məqsədini, yönünü müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

"OĞUZNAMƏ"-7 (Uzunkörpü variantı) - Oğuznamələrin qərb qoluna aid olub, İslami dastan parçasıdır. Nəzmlə yazılmış Oğuznamənin Uzunkörpü variantını ilk dəfə H.N.Orkun nəşr etmişdir. Orkun nəşrində mətnşünaslıq baxımından qiymətli olan faksimile, əsərin müasir türkcəsi, latin qrafikası ilə transkripsiyası verilmişdir. Əlyazmada pozuntular, cırılmış yerlər

yoxdur. Bu dörd vərəqlik əlyazmanın hər səhifəsinə 13 beytlik iki sütun yerləşdirilib. Ancaq Orkun bu əsər haqqında lazımi bilgi verməmiş, onun dil, leksik xüsusiyyətləri barədə demək olar ki, heç nə deməmişdir.

Bu İslami Oğuznamənin Uzunkörpü variantı adlanmasına səbəb onun ilk dəfə Uzunkörpüdə Seyid Əli adlı bir şəxsin kitabxanasından tapılmasıdır. Seyid Əlinin məcmuəsi 15 vərəq olub, onun da 4 vərəqi yəni 104 beyti Oğuznamədir. Sonradan məcmuə itdiyindən, onun yazılma tarixi, yeri və katibin adı qaranlıq qalmışdır. Çox güman ki, bu Oğuznamədən böyük olmuş, katib oradan yalnız bəzi parçaların özünü köçürmüşdür.

Oğuznamə məsnəvi formasında yazılmış dastan olub İslami variantlardan biridir. Buradan Oğuz xanın müsəlman övliyası olması aydın görünür. Bu Oğuznamə Rəşidəddin, Yazıçıoğlu Əli "Oğuznamələrini" xatırlatsa da, diqqətlə oxunuş göstərir ki, həm Rəşidəddin, həm də Uzunkörpü variantı daha qədim əlyazmasından istifadə yolu ilə yaranmışdır. Həm də Oğuznamədə elə yerlər var ki, bunlar "Oğuz kağan" dastanı ilə səsləşir. Məsələn, bu əsərdə Oğuz xanın ayrı-ayrı yerləri almasından danışılarkən deyilir:

İraku Xorasan bu Rumu Firəng,
Mısır Şam düvalını aldı beçəng.
Yana hindu Zəngi,
Sicistanu Kabul...

Belə bir təqdim forması "Oğuz kağan" dastanı üçün seçiyəvidir. Burada Oğuz xanın hərbi yürüşləri, dövlət qurması çox yaxın şəkildə "Oğuz kağan" dastanında da təkrarlanır. Ancaq katibin müdaxiləsindən görüldüyü kimi:

Vəli söz köb ilqə uzatmay tidiük
Köbün koyduk indi azın sözlədik.

O, Oğuz əhvalatının uzun olması, onun cəhangirlik yürüşünün söylərsə çox vaxt alacağını bilinmiş. Demək, katibin ölinin altında tam oğuznamə mətni varmış. Görünür Uzunkörpü variantının yazıya köçürüldüyü vaxt və bölgə oğuznamələrlə zəngin olduğundan və hər kəsə bu əhvalatlar həlli olduğundan o, mətləbi uzatmaq istəməmişdir.

Oğuznamənin Uzunkörpü variantında Oğuzun atası Qara xanla vuruşu müsəlman redaktəsində olduğu kimi möhz İslam dininə görədir. Oğuzun əmilərinin qızları ilə evlənməsi, onları müsəlmanlığa dəvət etməsi ənənəvi şəkildə bu oğuznaməni Rəşidəddin və Yazıçıoğlu variantına yaxınlaşdırır. Çox güman ki, katib "Oğuz kağan" dastanı ilə yanaşı Rəşidəddin Oğuznaməsindən də xəbərdar olmuşdur. Bu halda onun yazıya köçürülmə tarixi XIV əsrin ikinci yarısından irəli gedə bilməz.

Oğuznamədə leksik və qrammatik vahidlərin çoxu "Oğuz kağan" dastanındakı eyni adlı kateqoriyalarla adekvatdır. Bu da onun eyni bölgədə yazıya alındığını deməyə əsas verir. Qıpçaq dilləri üçün xarakterik olan bir sıra leksik vahidlər, məsələn, "köb", "ərsə", "anı" və s. həmçinin ziyoluk, yerlik, təsirlik hal şəkildələrinin işlənməsi, məs. kızı, yaxud atanq, sizdin və s. eyni ilə "Oğuz kağan" dastanında olduğu kimidir. Həmçinin feli bağlama, keçmiş zaman, şort şəkildələrinin də işlənməsi Uzunkörpü variantının cağatay ədəbi dilində yazıldığı fikrini ortaya çıxarmışdır. O, dili haqqında F.Köprülünün, Z.V.Toğanın və K.İraslanın fikirləri bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etsə də, əslində, hər üç alimin haqlı olduğu məqamlar vardır. Cağatay ədəbi dili əski xaqaniyyə, yaxud şərqi türkcənin, həmçinin uyğur ədəbi dilinin bir çox elementlərini götür-

məklə XIII-XVI yüzilliklərdə bütöv Türkünstan üçün ortaq ədəbi dil mövqeyində idi. oğuznamənin uyğur versiyasının da dilində cağatay elementləri tapmaq olar. Bu mənada oğuznamənin Uzunkörpü variantı oğuz karluq dilində yazılıbdır deyilsə daha doğru olar. Bu Oğuz dilinin şərqi variantı olub, özündə karluq və qıpçaq elementlərini də birləşdirib.

"OĞUZNAMƏ"-8 (Yazıçıoğlu Əli) - Türkcə yazılmış ilk Oğuz tarixi. II Sultan Muradın (1421-1451) əmri ilə 1436 ildə türkcə yazdığı tarix əsəri ilə məşhur olan Yazıçıoğlu Əli haqqında məlumat çox azdır. Dövrünün bir çox elmlərini, xüsusən də Osmanlı hökmdarlarının, ümumən oğuzların və türk dövlətlərinin tarixini gözəl bilən Yazıçıoğlu Əli XV yüzillikdə yaşamış, II Sultan Muradın dövründə bir müddət Mısırdə məmlük sultanlarının yanında Osmanlı dövlətinin elçisi olmuşdur. Onun doğulduğu və öldüyü il məlum deyildir. Ancaq o, çox güman ki, XIV əsrin sonlarında, yaxud da XV yüzilliyin əvvəllərində anadan olmuşdur.

Yazıçıoğlunun elm ələmində "Oğuznamə" adı ilə tanınan əsərinin əsl adı "Təvarixi-ali Səlcuq"dur. Onun başqa əsərlər yazıb-yazmadığı hələ ki, məlum deyildir. "Təvarixi-ali Səlcuq" Yazıçıoğlunun indiyə qədər qalmış yeganə əsəridir.

Yazıçıoğlu Əlinin "Təvarixi-ali Səlcuq", yaxud "Oğuznamə" əsəri XV yüzilliyin digər tarix əsərləri kimi, məsələn, "Təvarixi-ali Osman", Aşiq Paşazadə "Tarixi", Oruc bəy "Tarixi" və b. kimi sadə Oğuz türkcəsində yazılmışdır. Oğuznamə Oğuz əhvalatını, fəthətini, Dədə Qorqud kəlamlarını içinə alan tarixdir. Şübhəsiz, özündən əvvəlki tarixlər kimi o da oğuznamələrin İslami variantıdır. Ancaq bu tarixi salnaməni başqa etnos nümayəndəsi yox, türk yazmışdır. XIV yüzillikdə Əhmədi adlı divan şairinin 334 beytlik mənzum Osmanlı tarixini nəzərə almasaq Yazıçıoğlu Əlinin oğuznaməci türkün türkcə yazdığı ilk tarix əsərlərindən biridir. Türk dövlətlərinin, xüsusən, oğuzların XV əsrdə bir neçə dövlət qurmaları (Osmanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri) və oğuzçuluq hərəkatı türk hökmdarlarını ana dillərində tarix əsərləri yazdırmağa məcbur etdi. II Sultan Murad da möhz bu məqsədlə babalarının tarixini yazmaqta Yazıçıoğluna tapşırılmışdı.

Hələlik türkcə yazılmış ilk oğuznamə olan bu qiymətli əsər iki hissədən ibarətdir:

Yarıtarixi, yarıəfsanəvi Oğuz xan və övladlarının əhvalatı. Bura Səlcuqların, Osmanlıların ocağı Oğuz kağanın doğulması, hələ anasının bətnində ikən müsəlman olması, anasının yuxusuna girərək onu müsəlman olmağa dəvət etməsi, yalnız anası İslamı qəbul etdikdən sonra onun düşüncəsinin, bir yaşında özü-özünə Oğuz adını qoyması və s. daxildir. Bu hissədə Oğuzla bağlı İslam redaktəsi həm əvvəlki, həm də sonrakı tarix kitablarında təkrarlanır. Çox güman ki, birinci hissəni yazmaqda Yazıçıoğlu Əli Rəşidəddinin "Cami ot-tovarix" əsərinin birinci cildində verilən Oğuznamədən faydalanmışdır. Bu hissədə Oğuzun əmilərinin qızları ilə evlənməsi, yalnız üçüncü əmisi Uz xanın qızı müsəlmanlığı qəbul etdiyi üçün onu sevməsi, atası və ona qoşulan kafirlərlə mübarizəsi də Rəşidəddin oğuznaməsinin bir qədər dəyişik şəkildir. Həmçinin Oğuz xanın uşaqlara, qanqlılara, qıpçaqlara, karluqlara, xalaqlara, ağacərilərə ad verməsi də məlum olan tarix kitablarında verilənlərin yığcam formasıdır.

voli, zamanın sahibi, Dədə Qorqudun vilayət issi, kəramət sahibi, müqəddəs hesab edilməsi möhz İslamın yerli türk kultundan, tanrıçılıq inanlarından yararlanmasıdır. Ancaq həm şamanist, həm də İslami şüur forması fiziki gücü, türk qəhrəman tipi olan alplığı öydüyündən kök etibarilə eynidir, yəni həm dastan, həm də salnamələr qəhrəmanlığı eyni dərəcədə vəsf edirlər. Deməli, İslam türk dastanının ideoloji yönünü (söhbət KDQ-dən gedir) dəyişməmişdir. Epik oğuznamələrlə salnamələr arasındakı fərq isə kulturoloji baxımdandır. Fərq alp tipinin ərən tipində, İslam ideologiyası çərçivəsində verilməsinədir.

Dastanla salnamə janrının sosial-etnik dəyərlərə söykənən bir fərqi də keçmişə "qayıdıq"la bağlıdır. Dastanda "qayıdıq" keçmişə idealizə etməklə, onu real zamana qarşı qoyur, etnosun şəərəfli keçmişini dastan reallığı ilə qarşılaşdırır, daha doğrusu keçmişə retrospektiv baxışla passionar ruhu (L.Qumilev) qaldırmağa çalışır. Möhz buna görə də Dədə Qorqud "ol zamanda, Oğuz elində", "Oğuz zamanında" deyimləri ilə ərənlərin başına gələnəri nəql edir, dinləyicini keçmişə çəkməklə qəhrəmanlığa sövq edir, bir növ tarixi yaddaşı bərpə edir. Salnamələrdə isə "qayıdıq" indiyə haqq qazandırmaq məqsədi daşıyır, çünki salnamələrdə siyasi, dini maraqa qəbəri əks olunub. Yəni ölkələr alıb böyük dövlətlər quran türklər keçmişə xatırlatmaqla haqq işdə olduqlarını bildirirlər. Bu halda keçmiş indini tənzimləyir. Təbii ki, salnamələrin əvvəllərində verilən mifoloji-əfsanəvi, mifoloji-tarixi geneologiya (konkret şəkildə Oğuz şəcərəsi) keçmişə "qayıdıq"ı məntiqi baxımdan əsaslandırmağa xidmət edir. Belə bir mifoloji şəcərənin epik dastan ənənəsində olmaması dastan janrının özünəməxsusluğu ilə əlaqədardır. Dastan hər şeydən əvvəl bədii təfəkkür məhsuludur, ideoloji yön də poetik qanunauyğunluq çərçivəsində təqdim olunur.

Oğuznamələrin salnamə variantı bu və ya digər dərəcədə epik ənənədən tam qopa bilməmişdir. Hadisələrin təqdimində dastan üslubu, qəhrəmanlıq səhnələrinin verilməsində folklor ənənəsi qəbəri hiss olunur. Ancaq salnamə başqa bir funksiyaya yerinə yetirir və buna görə də dastandan fərqlənir. Dastanın əsas funksiyası milli-etnik dəyərləri, özünüdərkətməni poetik mətn daxilində, bədii düşüncə tərzində təqdim etməklə etnosun passionar ruhunu qaldırmağa yönəlib. Salnamələr mövcud hakimiyyətin vərsəliyini, qanuniliyini, onun qədim və şəərəfli kökə bağlılığını ifadə edir. Rəşidəddin, Yazıçıoğlu Əli, Əbubəkr Tehrani, Bayburtlu Osman, Ənvəri möhz bu məqsədlə tarixi-xronoloji oğuznamələr yazmışdılar. Buna görə də salnamələrdə dövrün hakimi babaları kimi qəhrəman, cəsur, alpdır. Dastanda hadisə müəyyən bir zamanı əhatə edir və bütün zamanlar üçündür. Salnamələrdə isə hadisələr müəllifin yaşadığı dövrə qədər gətirilir. Dastan şifahi ənənə üzərində formalaşır, onda folklor-dan gələn poetik kateqoriyalar əsas yer tutur. Salnamələr şifahi ənənədən qidalansalar da, əsasən yazılı materiallara söykənir, oradakı hadisələr tarixi-etnoqrafik məkan üzərində cərəyan edir.

"Oğuz kağan" dastanının qəhrəmanlarından demək olar ki, hamısının, KDQ oğuznamə qəhrəmanlarından isə təqribən on birinin salnamələrdə bu və ya digər dərəcədə prototipi var. Əsasən, Rəşidəddin, Yazı-

çıoğlu, Əbül Qazi oğuznamələrində dastan qəhrəmanlarının tarixləşməsi güclüdür. Bunlardan Oğuzu, vəzirlərini, Qazan xanı, Dədə Qorqudu, Qıpçaq, Karluq, Ağac eri, Uyğur, Bayındır xanı, Bügdüz Əməni, Dügəri, Qaracıq Çobanı, Ulaş, Qıyan Sölcüqu, Uruz bəyi və b.göstərmək olar. Tarixləşmə hər iki dastanda təsvir olunan hadisələrin real gerçəklik kimi verilməsində də özünü göstərir. Oğuznamələrdən tarixi mənbə kimi istifadə, qəhrəmanların tarixi analoqunun bərpası işi artıq başlanmışdır (Məs., F.Kırzioğlu, Z.V.Toğanın araşdırmaları buna sübut ola bilər). Tarixşünaslıq üçün oğuznamələrin dastan variantı yalnız bədii qaynaqdırsa, salnamələr tarixi mənbə kimi ciddi metodoloji araşdırma çərçivəsində qiymətlidir.

Füzuli Bayat

OX, YAY və SADAQ - Ox yayla atılan, ucu iti və ucluğu dəmir başaqlıdan-başlıqdan ibarət silah. 200-300 metrlik məsafədən düşməni sıradan çıxarır. KDQ-də oxun bir çox növləri və əlamətləri verilməmişdir: üç yeləklili qayın oq (D-63¹¹) qayın dalı yeləklili sum altunlu ox". (D-63, 207¹¹) Əksər hallarda ox və sadaq KDQ-də yanaşı işlənmişdir: "Sadağında səksən oxun vergiləmə" (D-49¹); "Sadaqından doqsan oxın yerə dökdi" (D-198¹²); "Sadaqda oxum kişin dölər" (D-248¹¹). "Sadaq" sözü ilə yanaşı KDQ-də bir dəfə "tirkəş" (D-189⁸) də işlənmişdir. Sadaq, tirkəş, o cümlədən də "bəlik" adlanan oxqabı 80-90 ox tuturdu. Üç lələklili oxlar sürətlə uçur, düz hədəfə dəyirdi, bu oxların uclarında açılmış xüsusi dəşik ox uçarəkən tükürpədən səs çıxarır və düşməni qorxuya salır. Yayın ən çox dəstəsinə ağcaqayın qabığı sarılmış növü geniş yayılmışdı (ağ tozluca qatı yay - D-49² və s.). Oxlar da ağcaqayın budağından düzəldilirdi, yayın kərişi vəhşi siğir damarından olur, qabsız, çiyində gəzdirilirdi. Bu ondan dərhal istifadəni asanlaşdırırdı.

Ox və yayın türklərdə simvolik mənası vardı. Ox təbəəlik, yay hakimiyyət rəmzi sayılırdı. Siyasi baxımdan hər bir asılı boya bir ox veriliirdi. Bu oxların birliyi Oğuz elini təşkil edirdi. Qərib Göytürklərini təşkil edən boylar birliyinə On Ox deyilirdi. Qədim türklərdə "müstəqillik" sözü "oxsuz" ilə ifadə edilmişdi.

OXÇU ƏNSƏ QOCA OĞLU - İç Oğuz qəhrəmanı, XII boyda adı çəkilir. Ermənistanın Doroşoyoz mahalında Oxçu çayı, Amasiya rayonu ərazisində Oxçuğlu; Türkiyə və Bolqarıstan ərazilərində Oxçular kəndləri olub.

OXÇU ÇAYI - Zəngəzurdan uzunluğu 60 km. olan çayın adıdır. Mənbəyini Zəngəzur dağ silsiləsindəki bulaqlardan alan bu çayın adını xəritələrdə Voxçi kimi qeyd edirlər.

Oxçu-türkmənşöli tayfa adı ilə iştirak etnotoponimdir. Orxon-Yenisey abidələrində də on ox budın (on ox boyu) tayfa adına rast gəlinir. KDQ-də də Oxçu Oğuz pəhləvanı kimi göstərilir. Deməli, ox, ok qədim türklərdə həm tayfa adı (Boz OX, Üç OX və s.), həm də şəxs adı kimi işlənmişdir. Türkiyədə, Balkanlarda və Krımda da oxçu derivatlı toponimlər vardır.

Ədəbiyyat.

Географический Атлас Армении. М. 1978.

Rəcəbov O., Məmmədov Y. Orxon Yenisey abidələri, B., 1993, s.371.

OXDAR, OXTAR - Kənd adı. Qafan ərazisində, Oxdar çayının sahilindəki azərbaycanlıların yaşadığı kəndin adı olmuşdur. 1918 ildə ermənilər kəndi dağıtsa da, 1926 ildə əhali geri qayıtmış və kəndi bərpə etmişlər. 1988 ildə kənddə 850 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Oxdar kəndinin adı da Ox tayfası ilə əlaqədardır. KDQ-də də Ox tayfaları xatırlanır.

OLEARI ELŞLEGER ADAM (1603-1671, Qottori Şlezvinq) - alman alimi.

Səyahət zamanı Dərbənddə olarkən yerli əhalidən bir sıra maraqlı rəvayətlər yazıya almışdır ki, onlardan biri də Dədə Qorqud haqqındadır.

Oleari "Səyahətnamə"sində Dərbənddən danışarkən İmam Qorqudun qəbri haqqında belə bir rəvayət verir: "Burada biz daha iki müsəlman müqəddəsinin məzarlarını gördük: onlardan - Pir Mühərrinki düzənlikdə, İmam Qorqudunka isə dağ yamacında idi. Qorqud haqqında deyirlər ki, o, Məhəmməd peyğəmbərin dostu olmuş, həmişə yan-yörəsində dolanmış, ondan öyrənmiş və onun ölümündən sonra daha üç yüz il yaşamışdır. Danışırıqlar ki, o, Həsən şahın yanına yollanmış, onun üçün qopuz çalaraq nəğmələr oxumuş və bununla şahı közlərə qarşı döyüşə inandırılmışdır. Əvvəllər bütporəst olmuş, ləzgilərə və ya Dağıstan tatarlarına müraciət etdikdə və onların arasında islamı təbliğ etməyə başladığında qətlə yetirilmişdir. Onun qəbri dörd taxtadan quraşdırılmışdır; hər yerdən görünən məzarına çox acınacaqlı mənzərə açılırdı. Dünən mən oraya baş çəkmiş, hər şeyi diqqətlə nəzərdən keçirmiş, heç bir bozok əşyası tapmamışdım. Qəbrin mühafizəsi qoca bir qadın idi. Lakin həmin gün, qurban mərasiminin baş verdiyi zaman yerə həsilər salınmış, qəbrin qarşısında qızılı rəngdə parça qırığı asılmışdı. Şəhərdən və uzaqdan çoxlu qadın və qızlar gəlir, ayaqyalın mağaraya keçir, qəbri öpür və yerdə oturaraq öz diləklərinin həyata keçməsi üçün dua edirdilər".

Əsəri:

"Описание путешествия в Московскую и через Московскую в Персию и обратно". СПб., 1906.

ORAZOV AŞIR (1942, Türkmənistan) - fil. e.d., prof., Türkmənistan EA-nın həqiqi üzvü.

Fil.e.d. A.Annaurov, T.Quzuçiyev tərəfindən hazırlanmış "Kitabi-Dədəm Qorqud" (1995) A.Orazovun "Ədəbi xəzinə" adlı geniş ön sözü ilə nəşr edilmişdir.

Bir sıra elmi konqresslərdə, simpoziumlarda türkmən ədəbiyyatının klassik və müasir ənənələri barədə məruzələr etmişdir.

Əsərləri:

Qəhrəmanın oxlaq dünyası. Aşqabad. 1990.

Ədəbi xəzinə. Aşqabad. 1995.

ORFOQRAFİYA - KDQ-nin orfoqrafik sistemi Drezden və Vatikan əlyazmalarında imla xüsusiyyətlərinin vəhdəti kimi təsvir olunur. Lakin qədim olan Drezden nüsxəsi əsasən hərəkəsiz, Vatikan nüsxəsi isə hərəkəli nəsxlədir. Hər iki nüsxədəki eyni söz və şəkilçilərin yazılışında eyniyyət və ya uyğunluqla yanaşı, fərqlər də mövcuddur. Bununla belə,

KDQ-nin orfoqrafiyası "ərəb imla üslubu"nun normalarını əks etdirir. Ona görə də, birinci növbədə, Drezden nüsxəsinə istinadən ərəb hərflərinin fonografik səciyyəsinə (yəni hər hansı hərfin hansı fonemi və ya fonemləri əks etdirdiyini) aydınlaşdırmaqla dastanların imla xüsusiyyətləri haqqında təsvir yaratmaq mümkündür.

İstisnalar nəzərə alınmazsa, D. və V. nüsxələrində ərəb və fars sözlərinin yazılışı mənbə dilərdəki imla normalarına uyğundur. Türk sözlərinin yazılışında isə spesifik məqamlar vardır; bir sıra sözlərdə sait və samitlərin qrafemoloji ifadəsi bəzi hərflərin sinkretizmini, həmçinin nəsx xəttindən nəsəliyə keçid mərhələsini (XV əsr) təmsil edir. Saitlər aşağıdakı şəkildə ifadə olunur: a- sözün hər yerində "əlif"lə, həm də söz əvvəlində çox zaman "mədd" işarəsi işlənmədən; məs.: ata, bağ, mana. Söz sonunda (şəkilçilərdə) "həy-həvvəz" də "a" oxunur; məs.: alaca, çağda, yanına. Söz ortasında "a" saitin yazılmadığı hallar da vardır: q(a)rğu, q(a)rşu. ə- söz əvvəlində "əlif"lədir. (V.n.-də "fəthə"li), söz ortasında yazılır, sonda "həy-həvvəz"lə (V.n.-də "fəthə" ilə) verilir; ərd(ə)m, d(ə)də, d(ə)və, dügmə, e- əvvəldə "əlif"lə (V.n.-də "fəthə"li), söz ortasında yazılır (V.n.-də "kəsə" ilə), ya "ye" hərfi ilə ifadə olunur; eyni vəziyyət söz sonunda təkrar olunur: gec, gerçək, de. "i" saiti əvvəldə "əlif", sonda "ye" ilə, söz ortasında (xüsusən şəkilçi tərkibində) əsasən buraxılır (V.n.-də isə kəsə ilə göstərilir): ıqlı, arı, q(i)m(i)z, ıqlı(ı)ş, baş(ı)m, çal(i)ndı. "ı" saiti əvvəldə "əlif" (V.n.-də "kəsə"li) və ya "əlif+yə" ilə, sonda "ye" hərfi ilə ifadə olunur; D.n.-də söz ortasında çox zaman yazılır (V.n.-də "kəsə" ilə); imdi, incə, d(i)lək, b(i)r, k(i)mşə, y(i)gid, mən(i)m, diləd(i)m.

Dodaqlanan saitlər söz əvvəlində "əlif+yav"la (V.n.-də "zəmmə" qoyulur), söz ortasında və sonunda "yav"la ifadə olunur ("o" və "ö" sonda işlənir); dodaqlanan saitlərin də söz ortasında yazılmadığına çox təsadüf edilir. Məs.: ot, oğul, uzun, üzümünə, D(ə)mür, qop(u)z, y(u)mür(u)q, öl(ü)mülü, t(o)puğında. "Oğuz", "oğul", "us" və "Uruz" sözləri bir neçə yerdə ancaq "əlif"lə yazılmışdır.

Sözün samit tərkibinin ifadəsi baxımından aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar: l, k, g və n (sağır nun) sosləri sözün hər yerində "kal" hərfi ilə ifadə olunur (bəzən söz sonunda "kal" hərfi "kəşidə"siz, lakin "həmzə"lidir). Həmin soslərin fonem məzmunu ancaq sözün mənasına əsasən müəyyənəşir. Məs: kül, səksən, köşək, gödək, kölgə, yeg; sonra, könlək, ün. Bəzi ikihecalı sözlərin sonundakı "kal"ın k yoxsa g olduğunu dəqiq söyləmək çətindir. KDQ dilinin fonetik tərkibində prof. Ə.Dəmirçizadənin "sağır nun" soslərinin prototipi - "ibtidai əsl" adlandırıldığı qovuşuq burun-boğaz səsi" qünnəli q" yoxdur. Dastanların dilində "nq" qovuşuq samitinin "varlığını" iki sözə istinadən düşünmək olar: bunlardan birincisi "qaranlıq" məfhumunu bildiren, əsasən, iki variantda yazılan sözdür; bu söz həm "nun"-dan sonra gələn "kal"la (D.n., səh.48, 57, 137, 140, 145, 157, 222, 223, 231, 243, 247, 257, 263, 272, 284) yazılıb; bu halda birləşdirici "n"-dan sonra "sağır nun" gəlir və "qarannu" oxunur, həm ancaq "kal"la yazılıb (D.n. səh.24, 42, 64, 136, 268, 269) "qaranu" oxunmalıdır; nəhayət,

243, 247, 257, 263, 272, 284) yazılıb; bu halda birləşdirici "n"-dan sonra "sağır nun" gəlir və "qaranu" oxunur, həm ancaq "ka"la yazılıb (D.n. səh.24, 42, 64, 136, 268, 269) "qaranu" oxunmalıdır; nəhayət, "nun"dan sonra "qa" gələn variantdır (D.nüsxəsi, səh.40, 45,46,47), bu variantda "qaranqu" kimi oxunur. Həmin söz "qaranlıq" söz- formasının arxetipidir, söz kökü "n" birləşdiricisi və ad düzəldən "-qu" şəkilçisindən ibarətdir. Digər bir söz isə "əks-səda" mənasında işlənmiş "yangu"dur (D., səh.227); bu söz də "yan" sözüne -qu şəkilçisinin fonetik variantının əlavə olunması ilə düzəlmişdir.

2. Türk mənşəli birhecalı sözlərin sonunda və bəzi ikihecalı sözlərin ortasında işlənən dilərxi kipləşən q səsi "qa" hərfi ilə ifadə olunur; həmin hərflər bəzən "x" samitini də əks etdirir.

3. Ərəb dilində spesifik danışmaq səsələrinin işarələri sayılan ərəb sözlərində işlənərək mənə dildəki məxrəclərdə yaranan fonemləri ifadə etmişdir. Lakin "ta" və "sad" hərfləri sistemli şəkildə türk mənşəli kök morfemlərdə də işlənmişdir; bu hərflər fonematik deyil, ərəb imla üsuluna tabe tutularaq fonetik-orfoqrafik vəzifə daşmışdır. Belə ki, "ta" və "sad" hərfi ilə yazılan türk sözlərinin kökündə incə sait təsəvvür etmək mümkün deyil. Prof. Ə.Dəmirçizadə "t" samitinin "te" və "ta" ilə, "s" samitinin "sin" və "sad"la verildiyini qeyd etmiş, lakin bunun səbəbini - "ta" və "sad" hərflərinin söz kökündə qalın saitləri incələrdən ayırmağa xidmət etdiyini aydınlaşdırmamışdır. Bu cəhət KDQ orfoqrafiyasında diqqəti xüsusi cəlb edir. Müasir Azərbaycan və türk dillərində "d" səsi ilə başlanan 50-yə qədər söz dastanlarda "ta" ilə yazılıb: tağ, tağarcıq, tam, tamar, tana, tar, tarı, taraq, taş, tatlu, tavşan, tırnaq, toğ, toğrı, toqsan, toquz, tolu, tonuz, tut-, tutsaq, tur-, toy, tuy-, toy-, tul, toqun- və s. Göründüyü kimi, "ta"-dan sonra ancaq qalın sait gəlir. Bu cəhətdən "te" ilə yazılan sözlərə də diqqət yetirmək maraqlıdır: təkə, təkür, təkül, tik-, tondür, tez, tək-, tünən, tükən-, tülü, türkən, tərər və s. "Tə"-dən sonra incə sait gəlməsi də qanunauyğunluq təşkil edir; bir neçə sözdə "tə"-dən sonra "əlil" gəldikdə qalın sait (a) oxunur (məs.: tac, tat, tatar və s.), bu da təbiidir; çünki "əlil" söz ortasında ancaq "a"nı bildirir. "D" hərfi ilə başlanan türk mənşəli söz köklərinin incə sait tərkibli olması da təsadüfi deyil.

Türk sözlərində "sad" hərfi də eyni məqsədlə, -sait qalıqlığını nəzərə çarpdırmaq üçün işlədilmişdir: saç, sağ, sağış, sağrı, saqla-, sal-, sanc-, sapan, saru, saruq, savaq, say, sayru, sığır, sim-, simuq, sıra, soğan, son, sol, soy, sonra, sor-, su, suq, sun-, sunqur, souq; bas-, qıs-, qısır və s. Lakin "sin" hərfi sözdə incə sait tərkibini təmin etmişdir: seç-, sögirt-, səksən, sən, səp-sor-, səs, sev, sevine, sil-, sinək, sinir, siz, sög-, söylə-, söz, süd, süglük, sür-, sürü, süsəgən və s. Beləliklə, "ta" və "sad" hərflərinin türk mənşəli sözlərdə nə üçün və necə işləndiyini nəzərə almadan mətnin oxunuşu tam düzgün hesab edilə bilməz.

4. Samit qoşalığı bildirən "təşdid" işarəsi də ərəb dili imlasına uyğundur; əlli, bəllü, dillü, issi, ussum, bazlammac kimi türk sözləri "təşdid"lə yazılmış, lakin yedi, səkiz, toquz sayları "təşdid"siz yazıldığına görə yəqin ki, qoşa samitsiz olmuşdur.

Dastanların dilində bəzi ərəb və fars sözlərinin türk dili fonetikasına uyğun yazıldığı da müşahidə edilir. Məs.: dünyə (əsl: dünya), qala (əsl: qalla), qada (əsl: qəza), inirzə (əsl: mürza), Fatma (əsl: Fatmə), badya (əsl: badiyə), heç (əsl: hiç), olbotda (əsl: olbotto) və s.

KDQ mətnində şəkilçilərin böyük əksəriyyəti iki-variantlıdır. Şəkilçilərin əski Anadolu türkcəsinə uyğun olaraq dodaqlanan sait tərkibli variantları üstünlük təşkil edir (istisnalar da varır). Sözdüzəldici şəkilçilərin yazılışı aşağıdakı kimidir:

1. İsim düzəldən - lıq şəkilçisi iki cür yazılır: - lıq, - lik - qaftanlıq, yağılıq, qullıq, xoşlıq, şişlik, günlük, dəlülük.

2. İsim düzəldən - çı şəkilçisi iki variantdadır: - çı, -çi -avçı, ilqıçı, yolçı, qapuçı, şahinçi.

3. Sifət düzəldən -lı şəkilçisi ancaq dodaqlanan qalın sait tərkibli dir: -lu, -lü - oğullu, hallu, qızlu, yürekli.

4. Sifət düzəldən -sız şəkilçisi ikivariantlıdır: -suz, -süz - qulaqsuz, ağılsuz, başsuz, dıbsüz, dər-nəksüz.

5. Sifət düzəldən -kı (-dakı) şəkilçisi sait və samit tərkibinə görə ikivariantlıdır: -kı, -ki; - dağı, - dəki - yarınkı, bugünkü, altındağı, yanındağı, başındağı, əgnündağı, eşikdəki.

6. Kiçiltmə, əzizləmə bildirən -cıq, -cuğaz şəkilçisi ikivariantlıdır: -cuq, -cük; -cuğaz, -cügöz - qaracuc, alıncuc, oğlanuc, dəpəcük, dizəcük, gəlincük, qız-cuğaz, gözəcüz.

7. Adlardan fəl düzəldən şəkilçilər (-la, -al, -a, -ı, -ar) ikivariantlıdır: başla-, oxla-, dişlə-, gözlə-, yaşa-, oyna-, dilə-, bunal-, sağal-, yönəl-, darı-, borki-, ağar-, yaşar-, gögər-.

8. Fəldən ad düzəldən şəkilçilər (-ma, -ış, -ıq, -anaq) ikivariantlıdır: qovma, soylama, yemə-icmə, dəpmə; baqış, turış, səgirdiş; yanuq, sinuq, dəlük; yığanaq, dəgənək.

Fəldən atributiv isimlər düzəldən -qın şəkilçisi samit tərkibinə görə üçvariantlıdır: çapqın, daşqın, azğın, qırğın, ötkün. Fəldən isim düzəldən -ım şəkilçisi isə müasir Azərbaycan dilindəki kimi dördvariantlıdır: yayılım, kəsim, geyim, toyum, ölüm.

Sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilərin imlasında da bir sıra xüsusiyyətlər vardır: 1) II şəxs mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri mütəq "sağır nun"la formalaşır. 2) III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi kökün dodaq ahənginə tabe olmur: yolu, gözi, ulusu, dölüsü. 3) Yiyəlik hal şəkilçisi də mütəq əlamət kimi "sağır nun"la işlənir; əsasən bir cür yazılmışdır: -un, -ün, - qızun, Beyrəgün. 4) Yönlük və yerlik hal şəkilçilərində sonda gələn "hayi-həvvöz" əsas ifadə vasitəsidir: atuma, ölümə; Qaraqueda, burada, Dərönddə. Şəxs əvəzlilərinin tək yönlük halda istisna olaraq "əlil"lə yazılıb; ona görə də "mana", "sana", "ana" şəkildə oxunur. 5) Çı-xışlıq hal şəkilçisində sait işarəsi yoxdur: atdan-ayğırdan, qoyundan, dövədən. 6) Məsdər şəkilçiləri müasir dildəki variantlardan başqa, "-max" şəkildə də yazılır: turmax, binmax. 7) Fəlin əmr şəkildə III şəxs sonluğu (tək) iki cür oxunsa da, bir cür yazılmışdır: -sun, -sün, -çıqsun, tursun, alsun, bilsün, versün, gölsün.

ORXAN ŞAİQ GÖKYAY (1902 İnebolu-1994 İstanbul) - şair, publisist, folklorşünas, qorquşünas.

70 illik elmi fəaliyyətinin əlli ildən çoxunu KDQ-nin araşdırılmasına həsr etmişdir. 1938 ildən başlayaraq bu mövzuda bir sıra məqalələr və yeddi kitab (1938, 1939, 1943, 1973 və s.) nəşr etdirmişdir. İlk dəfə 1938 ildə İstanbulda Berlin nüsxəsi əsasında latın əlifbası ilə KDQ-ni oxuculara çatdırmışdır. Bu nəşr yüz yetmiş bir səhifədən, on iki bölmədən ibarətdir. Buraya Dədə Qorqudun məzarı adlı iki foto şəkil də əlavə edilmişdir.

Çoxcildli "İslam ensiklopediyası"nda Dədə Qorqud bölməsini O.Ş.Gökyay yazmışdır.

O.Şaiqın KDQ abidəsinin araşdırılmasına həsr etdiyi ən iri həcmli əsəri "Dədəm Qorqud kitabı"dır (1973). Kitab 1025 səhifədən ibarətdir. Burada 3 səhifə giriş, 149 səhifə 12 boy, 3 səhifə izahlar və ixtisarlər, 161 səhifə lügət verilmiş, 5 minə yaxın sözün mənası açıqlanmışdır.

Bu əsər türk folklorşünaslığı üçün əvəzsiz bir mənbədir. Kitabda KDQ-nin çoxsaylı qaynaqları yüksək elmi səviyyədə araşdırılmış və bütün sahələr əhatə olunmuşdur.

ORXON ABİDƏLƏRİ VƏ KDQ - Türk xalqlarının əldə olan ən qədim yazı nümunələri V-IX yüzilliklərə aid edilən Orxon-Yenisey abidələridir. Bu yazılar Skandinaviya mənşəli run əlifbasına bənzədiyi üçün onlara türk run yazıları, eləcə də qədim türk abidələri də deyirlər.

Orxon-Yenisey abidələri ilə qarşılıqlı müqayisə yalnız fonoloji, leksik-semantik, eləcə də qrammatik təkamülə izləmək üçün deyil, eyni zamanda söz sənətinin tarixini öyrənməyə o mənada daha çox imkan verir ki, burada linqvistik səpki ilə poetik səpkinin ayrılmadan bir-birini üzvi şəkildə tamamlayan bir formada həll edilməsi nəzərdə tutulsun. Məhz sistemli şəkildə təhlil olunan linqvopoetik təhlil Orxon-Yenisey abidələri ilə konkret abidələrin, eposların qarşılıqlı üzvi əlaqəsini, bədii sözün genetik təcrübəsini aşkarlaya bilər.

Türkcə dastanlar, xüsusən KDQ, "Manas", "Alpamiş", "Koblandı Batır" və b. eposlar Orxon-Yenisey abidələrindəki poetik formullarla, vasitəsiz nitq biçimləri, psixoloji və sintaktik paralelizm nümunələri ilə, bədii təyin sistemi, metafora prinsipləri ilə səsleşir. Şübhəsiz, bütün bu üslubi-poetik sistemi yalnız Orxon-Yenisey abidələrindən gəlmə hesab edib, onların adına yazmaq düzgün olmaz. Çünki dastan ənənəsi elə bir bünövrədir ki, onun üzərində Orxon-Yenisey yazıları da ucalıb, KDQ da, "Manas" da.

Əgər KDQ "Maday Qara", "Manas", Orxon abidələri ilə dil-üslub, poetika baxımından səsleşirsə, bu faktların bir qismi konkret təsir kimi də diqqətə layiqdir.

Biz Orxon-Yenisey abidələri ilə KDQ-nin səsleşdiyi bir neçə tipik sintaktik biçimə, üslubi-poetik formullara diqqət yetirək:

"Sağdakı şadapı böylər, soldakı tarkat, buyruk böylər. Otuz tokuz oğuz böyləri, xalqı. Bu sözüümü yaxşıca eşidin" (Kül tiqin abidəsi).

"Sağda oturan sağ böglər, sol qolda oturan sol böglər. Eşikdəki inaqılar! Dibdə oturan xas böglər! Qutlu olsun dövlətinüz". (D-110¹⁰)

Və ya:
"Görür gözüm görməz teq, bilir bilqim bilmez teq olub" (Kül tiqin abidəsi).

"Mənim görür gözlərim görməz oldı. Tutar mənim əllərim tutmaz oldı". (D-154¹⁰)

Yaxud:
"Öləcək xalqı doğrultum. Yalın kavmi giyimli, yoxsul kavmi bay kiltim. Az xalqı çox kiltim" (Kül tiqin abidəsi).

"Ac görsən doyurğul, yalıncaq görsən donatğul". (D-147)

Və yaxud da:
"Yuka kalın bolsar, toplaqluluk alp ermis, yince yoğan bolsar üzqülük alp ermis" (Tonyukuk abidəsi).

Yalnız igid alp olmaz,
Yovşan dibi bərk olmaz (D-38)

Abidələrdə işlənən: "Vardığın yerdə iyiliyin o oldu: Kəmin suca yükürtdi, kəmin tağa yattı" kimi cümlələr dastanlarımızın dilinə nə qədər doğmadır: "Bir qiyamət savaş oldu, meydan dolu baş oldu" (KDQ), "Qızgım davaydı. Koroğlu əmud vururdu, eida oynadırdı, şeşpər atırdı, hansı yana üz çevirirdi, düşməni qatım-qatım qattayırdı. Başlar kəsirdi, qollar qırırdı, qanı su kimi axıdırdı" ("Koroğlu")...

Abidələrdə qurda inam ilə bağlı ünsürlər KDQ-də "Qurd yüzi mübarəkdir" deyimini ilə səsleşir, eləcə də advermə, yas və toy mərasimlərinin uyarlığı diqqəti cəlb edir.

Orxon abidələri tarixi-epik hekayətlər kimi bədii ünsürlərə malikdirsə, KDQ başdan-baş bədii sistem əsasında qurulub, müxtəlif zamanların tarixi-sosioloji əlamətlərini özündə yaşadır. Orxon abidələri öz dövrünün tarixi sənədidir. Bu abidələrin müəllifləri dildə hazırlanmış klişe-formullardan yerli-yerində istifadə etmişdir. KDQ-ni daha çox tarixi-filoloji aspektdə təhlil edən tədqiqatçı S.Əliyev "Dədəm Qorqud" kitabında "Anaxaqlığı tarixinin izləri" məqaləsində aşağıdakı formulları qarşılaşdırmışdır.

KDQ - Qədim türk run yazıları
Qadınım ana qadın ana - Ögim qatun
Ana haqqı - Tanrı haqqı - Umay teq ögim qatun
Xan baba, qadın ana - qanım qağanıq, ögim qatunuq

qız kişi gəlin kişi xatun kişi anam kişi qız oğlan - dişi kişilər
qızım-gəlinim - qız oğlan qız-gəlinlərim
qaza bənzər qızım gəlinim bunlu oldu - silik qız oğlin kün bolu

Misallardan gördüyümüz kimi, Orxon abidələrində də KDQ-də olduğu kimi təkrar sistemi dilin bütün səviyyələri üzrə özünü göstərir:

fonetik səviyyədə - alliterasiya
morfoloji səviyyədə - morfemlərin təkrarı
leksik səviyyədə - qoşa sözlər, anafora və epifora
sintaktik səviyyədə - ritmik-sintaktik paralelizm.

Bu cür sistemli təkrarın poetik funksiyası haqqında geniş danışmaq olar. Türk xalqlarının qədim ədəbiyyatı üçün, sözün magik qüvvəsinə inamı şərh etmək üçün və nəhayət, qədim türk şerinin mənşəyini öy-

rənmək üçün təkrarlar sisteminin linqvopoetik funksiyası həlledici rol oynayır. Bütün mətni əhatə edən bu təkrar vahidlər mətnin hissələrini bağlamaqda, emosionallığı, ekspressivliyi qabarıq şəkildə ifadə etməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Türk dillərinin poetik baxımdan yetkin inkişaf səviyyəsini, poetik üslubun zəngin bədii ifadə vasitələrinin sistemini, ritm və intonasiya bütövlüyünü, rəngarəngliyini öyrənməkdə Orxon-Yenisey abidələri qiymətli mənbədir. Başqa türkdilli abidələr kimi, KDQ-nın da Orxon-Yenisey abidələri ilə daha geniş ölçüdə müqayisəsi və linqvistik poetika metodları ilə araşdırılması qorqudsünaslığı daha da zənginləşdirəcəkdir.

Ədəbiyyat.

Anar. Dünya bir pəncərədir. B., 1986.
Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков. М., 1946.

Vəliyev K. Dastan poetikası. B., 1984.
Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967.
Əliyarov S. "Dədə Qorqud" kitabında anaxaqanlıq tarixinin izləri. "Azərbaycan filologiyası məsələləri". B., 1984.

Ergin M. Dede Korkut kitabı, I Giriş-Metin Faksimile, Ankara, 1958.

Ergin M. Orhun abidələri. İst., 1970.
Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974.

Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1962.
Конратбаев А. Древнетюркская поэзия и казахский фольклор. АДД. Алма-Ата. 1971.

Корш Ф.Е. Древнейший народный стих турецких племен. СПб., 1909.

Lord A.V. The Singer of Talex, Cambridge Mass, 1960.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М., 1951.

Мирзоев Т., Саримсоков Б. "Достон, унинг, турлари ва тарихи" тароккетни, "Узбек фольклорининг эпик жанрлар итуплами". Тошкент, 1981.

Рахмонов Н.А. Поэтика памятников Кюль-Тегину, АКД. 1983.

Суразаков С.С. Алтайский героический эпос. М., 1985.

Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. М., 1965.

Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М., 1976.

Щербак А.М. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении. "Народы Азии и Африки", 1961. № 2.

Şükürov Ə.C., Məhərrəmov A.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1976.

Kamil Vəli Nərimanoglu

ORKUN HÜSEYN NAMİQ (1902, İstanbul - 1956, Türkiyə) - tarixçi.

Orxon Şairi Gökyayın "Dədə Qorqud" adlı ilk kitabının nəşridən sonra (İstanbul, 1938) bu kitab barədə

1939 ildə "Varlıq", "Türklük" dərgilərində yazılar nəşr etdirmiş, əsərə öz tənqidi münasibətini bildirmişdir.

Əsərləri:

Dede Korkut. Varlıq, c.VII, 1939.

Bir izah (DK hakkında). "Oğuz dəstanına dair", 1935.

Ankarada Oğuz Boyları. 1946.

Kitabı Dede Korkut. TD, c.II, s.15, 1952.

Armağan. I-II c., Harvard Üniversitesi, 1984.

Ədəbiyyat.

Atilla Özkırmalı. Türk Edebiyatı Ansiklopedisi. İst., 1990.

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN DASTANLARINDA - KDQ XVI yüzilliyin sonlarında yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarının yaranmasında və formalaşmasında istiqamətverici örnək olmuşdur.

KDQ-nin orta əsr Azərbaycan dastan yaradıcılığına ənənəvi təsiri özünü süjet, motiv, obraz, dil-üslub, poetika istiqamətində göstərmişdir.

KDQ-də olduğu kimi, "Hekayəti-Kərəm" (XVI-XVII), "Şəhriyar" (XVIII), "Seyfəlmülük" (XVIII), "Koroğlu" (XIX), "Seyfəlmülük" (XIX), "Qul Mahmud" (XIX) dastanlarında da hadisə düzümü (kompozisiya) ümumən dastan janrının ən səciyyəvi xüsusiyyəti-nəslrlə şerin növbələşməsi prinsipinə əsaslanır.

KDQ qəhrəmanlarının qopuza (saza) bağlılığı orta əsr dastanlarımızda davam etdirilmişdir. Orta əsr dastanlarının qəhrəmanları da saz çalırılar, bütün müraciətlər, mükəlimələr sazla müşayiət edilir. Saz olmayan məqamlarda bu qəhrəmanlar, xüsusən qadın personajlar "saçlarını saz edib" ("Şəhriyar" dastanı) mükəlimələrdə iştirak edirlər.

Orta əsr dastanları üçün səciyyəvi olan övlad həsrəti, xüsusən oğul övladı həsrətini tərənnüm edən "fərzənd arzusu"-övlad həsrəti motivi KDQ-dəki "Dirşə xan oğlu Buğac xan", "Qam Börə bəg oğlu Bamsı Beyrək" boylarının davamıdır.

KDQ-də Dirşə xanın, Xanlar xanı Bayındır xanın göstərişi ilə "oğlı-qızı olmadığı üçün qara otağa qondurulması" ilə əlaqəli giley-güzar etməsi və arvadının ona məsləhətlər verməsi XVIII əsrdə yazıya alınmış "Şəhriyar" dastanında da eynilə qorunur. "Şəhriyar" dastanının qəhrəmanlarından sövdagər Saleh eynilə KDQ qəhrəmanları kimi düşünür: "Biçarə sövdagər... əqli başdan zayıf və özü-özündən qafil... olub dedi ki, ey əhməq dünya pərəsit, ... heç axır gün fikrinə və xatirinə gətirməzsən. Bir gün beş arşun ağ ilən mədfun olub, təmənən dövləti-mali-məlakin kimlə-rə qismət olur və nə təriq məsrəf edəllər-kim yaxşı, kim yaman deyə-deyə".

Dastan qəhrəmanlarının fiziki cəhətdən sağlam, qüdrətli, gözəl təsvir edilməsi KDQ -dən sonra bütün orta əsr dastanlarında, xüsusən qəhrəmanlıq dastanlarında ənənəvi şəkildə davam etdirilmişdir. Bunun ən gözəl nümunəsi "Koroğlu"dur. Koroğlu məhir bir aşıq-yanşaq, istedadlı bir şair olmaqla yanaşı, həm də fiziki cəhətdən qüdrətli, sağlam bir insan, döyüşdə cəngavər bir qəhrəmandır. O, "hay deyəndə ağır dəstə basılır".

KDQ-də yağışa qarşı birgə mübarizə, döyüş-vuruş səhnələri eynilə "Koroğlu" dastanında da mühafizə

edilir. Koroğlu, bir qayda olaraq, düşməne qarşı 7777 dəlişi ilə vuruşur və daima qalib gəlir.

"Koroğlu" dastanında bütün obrazlar, xüsusən Koroğlu obrazı mübaligəli təsvirlərlə oxucuya təqdim edilir; Koroğlunun yuxusu (yatmağı), geyimi, yeməyi də qeyri-adi dərəcədə adi insanlardan fərqlənir. Koroğlunun xalq təxəyyülündə beləcə qeyri-adi dərəcədə şişirdilmiş tərzdə təsviri KDQ dastanlarındakı "biğlarını yeddi dəfə ənsəsində düyən" Qaragünəni, "altmış min kafərə qan qusduran" Şirşəmsəddini, "altmış ərkəc dərindən kürk eləsə, topuqlarını örtməyən, altı ögəc dərindən külah etsə, qulaqlarını örtməyən" At ağızlı Aruzu və s. qəhrəmanları xatırladır.

Ümumən folklor janrı üçün səciyyəvi olan bir cəhət-qəhrəmanların təbiətə və onun müxtəlif atributları-dağlara, çaylara, yollara, quşlara müraciəti KDQ-də öz təzahürünü tapır. Qazan xan öz ailəsinin intiqamını almaq üçün yola çıxarkən axar çaya müraciət edir, qurdla rastlaşır, ondan xəbər almaq istəyir. Eyni ənənə orta əsr Azərbaycan dastanlarında da özünü göstərir. XVII əsrin əvvəllərində qələmə alınmış "Hekayəti-Kərəm" dastanında Kərəm öz məhəbbəti ünvanına çətana qədər Sultan dağına, durnalara, qayaya, lanıya, sərv ağacına, yollara, obalara Murad ırmağına (çayına) ceyrana (qurda) və s. kimi təbiətlə bağlı atributlara -dağlara, çaylara, quşlara müraciətlər edir.

KDQ-də ayrı-ayrı boyalar əsasən xoşbəxt sonluqla bitir və bu zaman Dədə Qorqud gəlir, "şənlik çalır", boy boylayır, soy soylayır. KDQ-yə məxsus bu ənənəvi cəhət orta əsr dastanlarında da müşahidə olunur. "Hekayəti-Kərəm" dastanı müstəsna olmaqla, orta əsr Azərbaycan xalq dastanlarında eynilə KDQ-də olduğu kimi, qəhrəmanlar öz arzularına çatırlar, "murad alıb, murad verilir", şənlik məclisi qurulur, aşıq gəlir, saz tutub, söz deyir.

KDQ-bir ədəbi dil nümunəsi kimi (yazılı abidə kimi) orta əsrlərdə qələmə alınmış dastan-abidələrimizdə ədəbi dil ənənələri də davam etdirilmişdir. KDQ-nin leksikası sonrakı dövrlərdə yaranmış dastanlarımız üçün əsas mənbə olmuşdur. KDQ-də olduğu kimi orta əsr dastan-abidələrində də türk mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir. KDQ -də işlənmiş baba (ata), aş (yemək), dügün (toy), ətmək (çörək), yemiş (meyvə), duş (yuxu, rəya), yarın (sabah), yazı (çöl, səhra), çəri (ordu), dün (dünən), dün (gecə), yəyək (piyada), or (insan adı), yügüş (çox), kəndi (öz, özü) kimi adlar, eləcə də aymaq, aydır (demək, dedi), varmaq (getmək), yapmaq (qurmaq, düzəltmək), yaxmaq (yandırmaq), ötmək (məhni oxumaq), saxlamaq (gizləmək), çözmək (açmaq), sunmaq (vermək), sormaq (soruşmaq), çalmaq (vurmaq), sənciləyin (sənin kimi), bənciləyin (mənim kimi), -dan, -dən (ilə), bilə (ilə) KDQ-də olduğu kimi "Hekayəti-Kərəm", "Seyfəlmülük" dastanlarında da tez-tez müşahidə edilir.

"Hekayəti-Kərəm"də ara-sıra Kərəmin "Dədə Kərəm" adlandırılması məhz Dədə Qorqud birləşməsinin heç bir dəyişikliyə uğramadan, məhz Dədə Qorqud kölməsinə bənzətmək məqsədi daşıyır.

KDQ-də sinonim cərgələrin geniş dairədə işlənməsi diqqət mərkəzindədir. Dastanlarda olan qarışdırılma-həlal, Tanrı-Allah, qul-qaravaş, yağ-çöl, dost-aşına, el-oba-yurd-vilayət-iqlim, yarın-danla-sabah və s. tipli ismi sinonimlər, aydınmaq-söyləmək-demək,

çalmaq-urmaq, varmaq-gemək, yatmaq-çatmaq, saxlamaq-gizləmək və s. fəli sinonim cərgələrin eynilə KDQ-dən sonra yaranmış xalq dastanlarımızda da müşahidə edilməsi məhz KDQ ənənələrinin dilin semantik səviyyəsində davamı deməkdir. Eyni uyğunluğu, bənzərliyi omonimlərin, antonimlərin müqayisəsi nəticəsində də görmək olar.

KDQ-in qrammatik strukturasi, onun ayrı-ayrı məqamları eynilə orta əsr Azərbaycan xalq dastanlarında mühafizə edilir. KDQ-də geniş yayılmış III növ ismi söz birləşmələrinin I komponentinin şəkilsiz işlənməsi (xan qızı, yerimdən durayımı?) sonrakı dövrlərdə yaranmış dastanlarımız üçün də səciyyəvi olmuşdur: keşiş baxçası, qız qəlb və s.

KDQ-də "sağır nun" səsinin geniş dairədə işlənməsi, sonrakı dastanlarımızda, paralel olsa da, mühafizə edilir. Yəni sözlər ismin yiyəlik halında həm "sağır nunla", həm də sadəcə "nunla" ifadə edilir.

Eyni hal ismin yönlük halı ilə əlaqədar olaraq da söyləmək olar. Bəllidir ki, KDQ-də ismin yönlük hal şəkilsiz əsasən "sağır nun" fonemini işıraqı ilə yaranır: "Çağırub xatununa soylar, görəlmiş, xanım, nə soylar". (D-127)

"Xan qızı səbəbi nədir, dekil manə
Qatı qəzəb edərəm şimdi sanət - dedi" (D-1315).

Orta əsr dastanlarında, ədəbi dilin normativləşmə meyilləri ilə əlaqədar olaraq, yönlük hal şəkilsiz bir çox hallarda -a, -ə, -la, -lə şəkilsiz ilə yaranır. Lakin əksər hallarda bu şəkilsiz daha qədim variantı, yəni KDQ üçün səciyyəvi olan -ğa, -gə formantı ilə ifadə edilməsi müşahidə edilir. XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarında sözlərdə, xüsusən əvəzliliklərdə bana, sana, buna, ana formalarının intensiv şəkildə işlənməsi məhz KDQ-nın yazı ənənəsi ilə bağlı bir fonetik hadisədir.

İsmi təsirlik halı KDQ-də paralel olaraq həm -ni, -ni, -nu, -nü, həm də -yi, -yi, -yu, -yü şəkilsiz ilə ifadə edilir:

"Öz gövdəndən başını kəsəyimm?" (D-1312).
"Borcluyı borcından qurtarmı?" (D-147).

Eyni hal orta əsr dastanlarında da müşahidə edilir: əksər hallarda, yəni orta əsr dastanları üçün -ni, -ni, -nu, -nü artıq sabitləşmiş formant kimi özünü möhkəmlətsə də, bəzən, KDQ-də olduğu kimi, -yi, -yi, -yu, -yü variantına da təsadüf etmək mümkündür: "Bu sövdəyi bən başından keçirdüm" (Hekayəti-Kərəm, XVII).

Kəmiyyət kateqoriyasının yaranmasında, KDQ-də olduğu kimi, yaxın və yaxud eyni mənalı söz köklərinin təkrarı aparıcı mövqeyə malikdir. KDQ-də kəmiyyət, çoxluq anlayışını bildirmək üçün, ümumən şifahi danışq dili üçün səciyyəvi olan söz köklərinin təkrarı üsulundan geniş istifadə edilmişdir:

"Salqum-salqum tan yelləri əsdigində..."
"Yapa-yapa qarlar, yağsa, yazı qalmaz!"
"Qatar-qatar dəvələrim gətirüb durursan,
sana binət olsun!"

"Şahbaz-şahbaz atlar qarıyubdur, qulun verməz!"
Kəmiyyət anlayışını ifadə etmək üçün orta əsr dastanlarında həmin ənənə, yəni eyni köklü sözlərin təkrarı yolu ən aktiv üsul kimi özünü göstərir.

"Dürlü-dürlü eşq bədəsi içilməz":
"Ağ öllərə olvan-olvan hənələr".
Yaxan dilbər bəni Məcnun cылədi".

(Hekayəti-Kərəm); "Qız gördü ki, günə-günə cəvahirat tərtib verilib" ("Şəhriyar") və s.

Orta əsr xalq dastanlarında sintaktik baxımdan da KDQ ənənələri davam etdirilmişdir. Hər şeydən əvvəl, orta əsr dastanlarında hadisələrin təsviri zamanı sadə, aydın, lakonik cümlə tiplərindən istifadə ənənəsi eynilə KDQ dastanlarında olduğu kimidir: "Padşah bu sözi gəyətdə bəgəndi. Vəzirələr bir yerə cəm oldi. Padşah cavab verdi. Hər birinə hörmət və bəxşilər edüb müsəlləm olundi. Şahin bir oğlu oldi. Padşah hər iki tərəfdən müəhdəli oldi" ("Seyfəlmülük" dastanları).

Sual cümlələrinin -mı, -mi, -mu, -mü ədati vasitəsilə yaranan tipləri, KDQ dastanlarında olduğu kimi, "Şəhriyar" və "Hekayəti-Kərəm" dastanlarında daha intensiv şəkildə özünü göstərir: "Babam bənüm sevdigimi bəna nə vəqt alacaq, bu günmi, yarınmi?" "Bu tərəfdən bir keşiş keçdimi?" (Hekayəti-Kərəm). KDQ-də geniş dairədə müşahidə edilən -mı, -mi, -mu, -mü ədati vasitəsilə ritorik sualların verilməsi hallarının təsiri də orta əsr dastanlarında yaradıcı şəkildə davam etdirilir. "Bənüm yarım cümləsinə başmi ola? Əcəb bir danənin gözi yaşmi ola?!" (Hekayəti-Kərəm). Təbii ki, son nümunələr KDQ-də gördüyümüz daha çox üslubi effekt yaradan ritorik sual semantikali "Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına çıqdımmı qız?!" cümlələrini xatırladır.

KDQ-də vasitəli nitqin işlənmə ənənəsi də ən maraqlı sintaktik hadisə kimi tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. Belə sintaktik konstruksiyalarda dedi xəbəri qədim sinonim variantı aytdı feli ilə paralel işlənərək, hərəkətin təkidlə, şahidlik yolu ilə ifadə edilməsini təmin edir: "Babası nə qədər münəccim var isə, bir-bir gətirüb aytdı: - "Hər kim oğlumun dərdin xəbər verirsə, cəddim ruhu üçün anı əhya edərəm dedi" (Hekayəti-Kərəm).

Bəllidir ki, KDQ-də sintaktik paralelizmlərdən bir bəddii ifadə vasitəsi kimi geniş dairədə istifadə edilmişdir. Orta əsr dastanlarında bu ənənə uğurla davam etdirilərək, hadisələrin, obrazların hərtərəfli təsvir edilməsində bəddii ifadə vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. "Əzəl dövrlərdə Yeddi yalpuz Dağıstanda Barğa şəhrində vardı bir Hüseyn şah. Onun bir oğlu var idi, adı Pəxpur. Çox qəşəng qaşları, kirpikləri, qüdrət qələmindən çəkilmiş, özü də çox ruha yavuş şəxs idi" (Xan Çoban, XIX).

Tədqiqatlar göstərir ki, KDQ dastanları istər bir folklor abidəsi kimi, istərsə də bir ədəbi (yazılı) dil nümunəsi kimi orta əsrlər Azərbaycan folklor ədəbiyyatının yaranmasında münbit bir örnək olmuş, sonrakı xalq yaradıcılığı janrlarının inkişaf edib təkmilləşməsində həlledici rol oynamışdır.

Ədəbiyyat.

Боровков А.А. Язык эпоса "Манас" как над диалектная форма киргизского языка. Сов. Тюркология. 1985. N5. стр.76-84.

Вәлиев К.Н. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının poetikası. Bakı, 1984.

Вәлиев К.Н. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı, 1981.

Велиев К.М. Традиционные формулы в тюркоязычном эпосе. Сов. Тюркология, 1987, N 3, стр.88-93.

Демірçизadə Ә.М. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959.

Жирмунский Б.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный эпос. М., 1947.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., Наука, 1974.

Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanların dili ("Şəhriyar" dastanının materialları əsasında). B., Elm, 1991.

Нәсирев Ш. "Seyfəlmülük" dastanı və onun əlyazma nüsxələri. Əlyazmalar xəzinəsində. V c., 1979, s.19.

Сәмшидов Ш. "Hekayəti-Kərəm" dastanı. Əlyazmalar xəzinəsində. IV c., 1973.

Sevda Mehdiyeva

OSMAN, OSMAN ÜFFAN OQLI - İlk dörd xəlifədən üçüncüsü, Məhəmməd ə.s. qızı Ruqiyyənin əri. Ruqiyyə Bədr vuruşu zamanı xəstəlikdən vəfat etdikdən sonra Məhəmməd ə.s. qızı Ümmü Gülsümü Osmanla ərə vermişdir. Müqəddimədə adı çəkilir.

OTAQ - bax. Çadır.

OV, OVÇULUQ - Türk epik, folklor, yazılı və mifoloji mətnlərində, miniatur sənətində, qayaüstü rəsmlərdə geniş yayılmış köçəri mədəniyyət aktı.

Türklər ova böyük əhəmiyyət vermiş, onu igidliyi, bacarığı, çevikliyi və s. yoxlamaq üçün bir növ məşq hesab etmişlər. Ov və ovçuluq türk, moңqol və Sibir xalqlarında hərbi-təsərrüfat mahiyyəti daşmışdır. Ovun KDQ mətnlərində sosial hadisə olduğu görünür.

KDQ-də ov və ovçuluq qəhrəmanların əsas əyləncə, istirahət, məşğuliyyət növüdür. Boylardan görüldüyü kimi, şölən, döyüş, ov səhnələri tez-tez birini əvəz edir. Buna görə də əski ov və ovçuluq kultunun qayda-qanunları KDQ qəhrəmanları tərəfindən gözlənilir. Çox əski çağlardan ovun keçirilməsi Asiya köçərilərində kult səviyyəsində olmuşdur. Məsələn, "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"nda "Qalqubanı Dirse xan, sənin oğlun yerindən uru durdu, köksi gözəl qaba dağa ava çıxdı. Sən var ikən av avladı, quş qusladı" (D-20¹) misalından görüldüyü kimi ailənin böyüyü ata dura-dura oğlun izinsiz ova çıxması qadağandır. Hətta bu etik-əxlaqi normaın pozulması ölümə cəzalandırılır. Bunu Dirse xanın oğlunu ovda ölüməül yaralaması da sübut edir.

KDQ-də Bəkilin, Dirse xanın, Qazan boyın ov səhnələrindən oğuzların ov və ovçuluq sosial institutuna münasibəti aydınlaşır. Ovun bütün qaydaları - pusqu qurmaq, heyvanları, quşları həmin pusquya gətirmək, ovun aparıcısının ilk olaraq ov etmək səlahiyyəti, başqasının ovunu vurmağın qəbahət sayılması və s. problemlər açıq-aydın görünür. KDQ-də ov və ovçuluq kulturoloji hadisə olduğundan ilk ovun şərafinə xüsusi mərasim keçirilir. Bu halda ata artıq yetkinlik yaşına çatmış oğlunun hərbi biliyini yoxlamaq məqsədilə onun şərafinə ilk ov səhnəsi keçirir. Bu münasibətlə keçirilən ovda bütün tayfa üzvlərinin iştirakı vacibdir. Həmin ovda ata oğula döyüşün sirlərini heyvanların üzərində öyrədir. O, oğlunun ox atmasına, kəmənd atmasına, pusqu qurmasına, at çarpmasına, çevikliyinə tamaşa edir, onun bir döyüşçü kimi yetişdiyini qiymətləndirir. Bu ilk ov münasibətilə ümumi-tayfa şənliyi - toy keçirilir. Buğacın ilk dəfə ova çıx-

dığını anasının dilindən öyrənirik. "Dirse xanın xatunu oğlançığının ilk avidir - deyü, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. Qanlı Oğuz bəglərin toylayayım, - dedi" (D-23⁵)

Eyni ilə Qazan boyu da oğlu Uruzu ilk dəfə özü ilə ova aparanda Boyu Uzun Burla xatun da "... atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. Oğlançığının ilk avidir, - Qanlı Oğuz bəglərin toylayayım, - dedi" (D-135⁵). Oğuz bəglərinin həm ovda, həm də ümumi-tayfa şənliyində iştirakı ovun kütləvi xarakter daşdığına sübut edir. Oğuz igidlərinin kafirlərlə döyüşə qədər öyrəndikləri herb sənətinin ovda yoxlanılması Uruzun atası Qazan boyu məzəmmət dolu sözlərində qalmışdır.

Əski türk ov qayda-qanuna görə ovun pozulması yasaqlandığından bu KDQ-də də qorunmuşdur. Məsələn, Qazan boyun ova çıxmasından istifadə edən kafirlər onun evini yağmalayırlar. Bunu yuxu vasitəsi ilə bilən Qazan qardaşı Qaraqunəyə "Mənim avımı bozma, ləşkərimi dağıtma" (D-43¹⁰) deyir. Buradan ovun pozulmasının nizamın dağılmasına səbəb olacağı aydınlaşır. Həm də Qazan bəyə görə ovun pozulması, ləşkərin dağılmasıdır. Təbii ki, əski ov səhnəsində düzülüş, hərəkət eyni ilə ordunun döyüş vaxtı düzülüşünə bənzəyirdi. Ovun pozulmaması, daha doğrusu, qadağanın qorunmasına əməl "Bəkil oğlu Əmrənin boyu"nda da qabarıq verilmişdir. Ovda ayağı sınımış Bəkil ovun pozulmaması üçün bunu heç kimə demədən, geriye evinə qayıdır.

Ancaq həm Qazan boyun, həm də Bəkilin ovdakılara bildirmədən geriye dönməsi, labüd şəkildə "qadağan pozulmalıdır" münasibəti gətirib çıxarır. Ovun pozulması yalnız ovu təşkil edən ixtiyarındadır. Qazan boyu Bəkil ovda mərkəzi fiqur olduqlarından onların yoxluğu dərhal hiss edilir. Digər tərəfdən, ovun pozulması fəlakətin baş verdiyinə işarədir. Hər iki misalda bunun aydın əlamətləri saxlanılıb (Qazanın evinin kafirlər tərəfindən yağmalanması, Bəkilin üstünə düşmənlərin gəlməsi).

KDQ-də bütün hallarda ov bacarığı, çevikliyi yoxlamaq məqsədi daşıyır. Ancaq ovun təşkili müxtəlif şəkillərdə reallaşır:

1) Döyləncə, yeyib-icmək adı altında, "Yata-yata yanımız ağrıdı, dura-dura belimiz qurıdı, yürüyəlim, a bəglər, av avlayalım, quş quşlayalım, sığın-keyik yıqalım, qayıdalım otağımıza düşəlim, yeyəlim-icəlim, xoş kesəlim" (D-36¹⁰).

2) Ad qoymaq münasibətilə. "Qam Böronin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda "... Bəglər həb ava bindi. Boz ayğırın çəkirdi, Beyrək bindi" (D-76¹).

3) Qonaq çağırılan boyun şərafinə. "Bayındır xan: "Üç gün dəxi Bəkilin av-şikar otılı qonaqlıyalım, bəglər" dedi". (D-237⁶)

4) Qəmi, kodori qovmaq üçün. Bayındır xanla Qazandan inciyən Bəkilin məhz sakitliyi ovda tapacağını arvadı ona deyir. "Yigidim, bəg yigidim! Padşahlar Tanrının kölgəsidir. Padşahına asi olanın işi rast gəlməz. Arı könüldə pas olsa, şorab açar. Son gedəli, xanım, arqırı yatan Ala dağların avlanmamışdır. Ava bingil, könlün açılısun!" (D-240³)

5) Aradan götürmək, yaxud öldürmək üçün. Nökrələri Dirse xana deyirlər: "... oğluna uğrağılı, yanına alub ova çıxğılı. Quş uçurub, av avlayub, oğlunu oxlayıb öldürü görgil" (D-21³).

6) Ov yerlərini gənc nəslə göstərmək üçün. Qazan boy oğlunun tonəsindən sonra deyir: "A bəglər. Uruz xub söylədi, şəkər yedi. Siz yegüniz-içünüz, söhbətinüz tağıtmanuz. Mən bu oğlanı alayım, ava gedəyim. Yedi günlük azuğla çıxayım. Ox atduğım yerləri, qılme-qalub baş kəsdüğüm yerləri göstəreyim" (D-126⁵).

Ov üçün xüsusi yerlərin olduğu KDQ-dən bəlli olur. Tayfa bəyləri yalnız onlara aid olan yerlərdə ov edə bilirlər. Boylardan görüldüyü kimi kafirlər də ov qoruqları düzəldirlər. Belə qoruqlar yalnız Oğuz bəylərini tələyə salmaq məqsədi daşdığından çox güman ki, orada ov edilmir.

Ov mərasimi ilə bağlı Səlcuqların, həmçinin Çingiz xanın xüsusi qayda kitabları olmuşdur.

Ədəbiyyat.

Гордлевский В. Государство Селджукидов Малой Азии. М.-Л., 1941.

Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Л., 1934.

Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı. B., 1993.

Füzuli Bayat

OY AYDIN (1937, Türkiyə) - şair.

"Dede Korkutta atasözleri" (Türk Dili, 1957, sayı 65) məqaləsində KDQ-də rast gəlinən atalar sözlərindən bəhs edilir.

Əsəri:

Dede Korkutta atasözleri. Türk Dili, Şubat, 1957.

Əd.

Behçet Necatigil. Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İst., 1995.

O.Ş.Gökyay. Dedem Korkutun Kitabı. İst., 1995.

OZAN - yaradıcı, ifaçı, daşıyıcı sənətkar, aşığın sakibi.

KDQ kimi bir oğuznamənin formalaşması ozan yaradıcılığının qədim tarixi köklərə malik olduğunu sübut edir. Hərgah ozan çox uzaq keçmişdə mövcudluğu tapıb hərtərəfli inkişaf yolu keçməyəydi, bu abidəni yarada bilməzdi.

KDQ boylarının sonluqları və ümumi məzmunundan görüldüyü kimi, Dədə Qorqud bu oğuznamənin yaradıcısıdır. O, həm də ozandır, lakin dədə, ata ozandır. Dədə Qorqud çox uzaq keçmişin adamıdır. Boylardan görüldüyü kimi hər şey ilk adı o verir. Çətin, müşgül məsələləri o həll edir. Təhlükəli hadisələri o sovuşdurur. Dədə Qorqud həmişə, hər yerdə qalib gəlir. O həm də bir övliydir. Ozana məxsus əksər keyfiyyətləri özündə birləşdirib. Dediyyə, istədiyyə nail ola bilir. Onun bir ozan kimi funksiyası KDQ-də belə səciyyələndirilmişdir:

"Dəli Qacar qılmeç olinə aldı. Yuxarısından öyge ilə həmlə qıldı. Dəli boy dilədi ki, Dədəyi toporo çala. Dədə Qorqud aytdı:

- Çalarsan ölin qurusun - dedi.

Haqq Taalanın (buyruğuyla) Dəli Qacarı öli yuxarıda asılı qaldı. Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi. Diləyi qəbul oldu."

Bütün bunlar yalnız Dədə Qorqudla bağlı keyfiyyət deyildir. KDQ boylarında onun kimi ozanlar çoxdur, onlarla tez-tez qarşılaşırıq. Bu ozanlar el-obanı gözib-dolaşan, - "Qolça qopuz götürüb eldən-ələ, bəyden-boyo ozan gəzər" - çahb-oxuyan sənətkarlardır. Boy-

larda onlar belə alqışlanır: "Elimizdə çalib-aytından ozan olsun".

Şüuriyə istinad edən V. V. Bartold yazır ki, "uzanlar" tamburda çalan, nəğmə-türkü oxuyan və oğuznamə söyləyən bir dəstə türk adamları deməkdir.

KDQ boylarından bəlli olur ki, ozan sənətkarlar günlərini həmişə məclislərdə, xalq arasında keçirirmişlər. Gənclərin toy-düyünlərində, müxtəlif mərasim-törənlərdə onlar çalib-çağırılmışlar. Dastanda deyilir:

"Beyrək Oğuzla gəldi. Baxdı gördü bir ozan gəder.

Aydır:

- Mərə ozan nə yerə gedərsən?

Ozan aydır:

- Bəy yigit, düyünə gedirəm.

Beyrək aydır:

(Ozan) düyün kimin?

- Yalançı oğlu yalınçı (dərər bir kişindir) - dedi."

Ozan çox gəzdiyi üçün də çox bilir, haradan desən oradan, kimdən istəsən ondan xəbər tutur. Elə bunun üçün də əksər hallarda məşuqələr adaxlılarının, analar oğullarının, bacılar qardaşlarının yerini ozandan soruşur, ozandan öyrənirlər. Məsələn, "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda Beyrəgin "kiçik qız qardaşı" onu ozan bilib, belə müraciət edir. Bu müraciət ozanın özgə bir keyfiyyətini də ortaya çıxarır:

"Mərə ozan! Qarşı yatan qara dağdan,
Aşub gəldiyinə, keçdiyinə
Beyrək adlı bir yigidə buluşmadımı?
Daşın-dağın suları,
Aşub gəldiyinə, keçdiyinə
Beyrək adlı bir yigidə buluşmadımı?
Ağır, adlı şəhərlərdən (bəri) gəldiyinə
Beyrək adlı bir yigidə buluşmadımı?
Mərə ozan! Gördünsə, degil mana
Qara başım qurban olsun, ozan, sana?"

KDQ-də ozanın böyük nüfuz və hörmət sahibi olduğu da səciyyələndirilmişdir. Həm ozanın özünə, həm də qopuz götürüb ozan paltarında gəzən hər hansı şəxsə camaat böyük hörmət bəsləyir. Bir natiq - söyləyici qədər "dildən çevik" olan ozanlar boylardan əsl xalq istedadları kimi keçir. Belə bir cəhət də vurğulanır ki, hətta ozan düşmənsə belə onun gəzdirdiyi qopuzun hörmətinə heç kim ona əl qaldırmır. Buradan ozan sənətinin atributlarından sayılan qopuzla etiqad, inam da üzə çıxır: "Oğlan sərmədi, uru durdu. Qılincimin beləməyə yapışdı kim, bunu çırpı. Gördü kim, əlində qopuz var, aydır:

- Mərə kafir, Dədəm Qorqud qopuzu hörmətinə çalmadım. Oğur əlində qopuz olmasaydı, ağam başı üçün səni iki para qıldırım - dedi."

KDQ-də ozana, onun sənətinə bəslənən münasibət belə bir qənaət doğurur ki, bu ad - titulu daşıyan sənətçi xalq bilicisi, xalq nəğməkarı olmuşdur. Azərbaycan türklərinin təkamülündə mühüm rol oynayan oğuz tayfalarının ən qədim şairi - nəğməkarı, müğənnisi sayılan ozan səhrbazlıq, rəqqaslıq, musiqişünaslıq, həkimlik və buna bənzər qabiliyyətlərə malik yaradıcı kimi aştığın pərvəriş tapdığı yüzilliklərdən çox əvvəlki tarixi kəsimdə çalib-çağırılmış, bu gün əlimizə az bir qismi qatan böyük irs qoyub getmişdir. Bu qədim şairlər altaylar içərisində qam, tunquzlarda şaman, monqol və buryatlarda bo, yaxud bukue, yakutlarda oyun,

samoitlərdə tadıben, finovlarda tiotojoe (baxıcı), qırğızlarda isə baxsı-baxşı ad-titulları ilə tanınmışlar.

Ozanlar yalnız türk xalqları içərisində tanınmamışlar. XIII əsr Misir Məmluk ordalarındakı şair-çalğıcılar da ozan adını daşımışlar.

Ozanlar oğuzlarla bağlı mənqəbələrin yaşama və yayılmasında böyük rol oynamışlar. Qaynaqlardan bəlli olur ki, ozanlar yalnız türk sülaləsinin saray və ordularında deyil, monqollar içərisində də böyük nüfuz sahibi olmuş, ordu ilə birlikdə döyüş meydanlarında çalib-çağırılmışlar.

Qədim saq (türk), hun, göytürk və uyğurların (mislədən öncə 7-ci əsrdən eranın 11-ci yüzilliyinədək) geniş mənəli mənqəbə və dastanlarının ("Alp Ər Tonqa", "Ərkənəqon", "Oğuz Kağan", "Törəyiş", "Bozqurd", "Köç" və s.) yaranıb-yaşanmasında ozanların rolu az olmamışdır. Xalqın dünyagörüşünün, milli ovqatının, qan yaddaşının, əxlaqi dəyərlərinin yetkinləşməsində mühüm rol oynayan müxtəlif ayinlərin icrasında, xüsusilə siğır-ov (siğır-öküz ovu oğuzların əsas mərasimlərindən olmuş və bu ilk dövrlərdə ziyarət şəklində keçirilmişdir), şülən-qurban və yuğ-matəm ayinlərində ozan-şairlər də yaxından iştirak etmiş, bu mərasimlərin əsas aparıcılarından olmuşlar.

Latındilli qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, ozanlar hələ Atilla dövründən (eranın 5-ci yüzilliyi) və Atilla sarayından başlayaraq səlcuqlər də daxil olmaqla XV əsrə kimi qopuzları ilə saraylarda, şənlik və toplanışlarda bəhədirləri, alpları tərənnüm etmiş, onları tanıdıb-yasatmışlar. Qədim Türk dövlətlərinin saraylarında, həmçinin Alp Ər Tonqa, Atilla kimi xalq sərkərdələrinin, el qəhrəmanlarının ordusunda ozan-şairlər və musiqiçi-nəğməkarlar yaxından fəaliyyət göstərmişlər. Qaynaqlarda Atillanın şənini keçirilən belə bir ziyarət səhnəsinin təsviri qorunmuşdur: Axşama doğru məşəllər yanan vaxt ipəkdən olan möhtəşəm çadıra iki şairin girdiyini görürlər. Onlar Atillanın qarşısında öz qoşduqları şerlər oxudular. Bu nəğmələr onun qəhrəmanlarına, zəfərlərinə aid idi. Orada onlar bu nəğmələrin təsiri ilə həyəcana, vəcdə gəldilər... Bir çoxları ağlayırdı. Gənclər arzu və ehtiras, qocalar isə ələm və təəssüf yaşları tökürdü.

Bu mərasim-törən belə bir qənaət doğurur ki, "...düdüklərin, davulların sədaları ilə bağlı söylənən bu dastani şerləri tərtib edən şairlər, heç şübhəsiz ki, müasir saz şairlərimizin dədələridi" (M.F.Köprülüzadə), özgə sözlə ozanlar olmuşdur. Bu ozan-dədələrin eradan öncə 7-ci yüzillikdə İran ordularına qarşı döyüşən Alp Ər Tonqanın ("Şahnamə"də Əfrasiyab) ölümü münasibətilə qoşduqları ağıdan bir parça hələ 11-ci yüzillikdə "Divani-lügət-it türk" vasitəsilə qorunub saxlanmışdır ki, bu lirik nümunə xalq şerinin tarixi üçün xüsusi dəyərə malikdir.

"Ozan" söz terminin etimologiyası, hansı mənalarla işlənməsi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu məsələyə ayrıca diqqət yetirən V.A.Qordlevski "ozan"ın "uzan" şəklini qəbul edərək söz-terminin türk mənşəli ifadə olduğunu qeyd etmişdir. Ozanın "uz" kökündən yaranıb, ibtidai formasının "uzan" olduğu barədə özgə bir ümumiləşdirilmiş qaynaqda deyilir: "Uzan" "uz"dan əmələ gəlmiş fəildir ki, müxtəlif şəklidə deyilsə, misranı misra, qafiyəni qafiyə, bəndi bəndlə uzlaşdıran şair, əhvalatı əhvalat, epizodu epizod,

zod, süjeti süjet, şeri nəsrilə uzlaşdıran dastançı, musiqi, şer, təğənni, rəqs və sairəni bir-birilə uzlaşdırmağı bacaran, yəni uzan, düzən, qoşan, yaradan, sənətkar deməkdir" (M.H.Təhmasib). Türk dillərinin bəzi izahlı lügətlərində də yaradıcı, ifaçı, xalq nəğməkarı və bu kimi mənaları bildirən sənətkar ad-titulu məhz "uzan" şəklində yazılmışdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycanın folklor ifaçıları əksər hallarda ozanı uzan şəklində tələffüz edirlər. Bunu nəşr olunmuş onlarla folklor nümunələri də təsdiq etməkdədir.

Oğuz mədəniyyətinin önəmli abidələrindən sayılan KDQ dastanlarından, habelə boylarda tez-tez təkrar olunan "At ayağı göllük, ozan dili çevik olur (olar)" hakimətli sözündən, eynilə də xalq arasında dolğan "Uzaq yerin havasını uzanlar (hozanlar) bilər" və başqa bu kimi onlarla atalar sözü və məsəllərdən yəqin etmək mümkündür ki, ozan bir sənətkar kimi bu dəyərli nümunələrdən də qədim tarixə malikdir.

Ozan (uzan) sənətkarın çoxözlü yaradıcılıq fəaliyyəti barədə onlarla mülahizələr söylənsə də, onların ən ümumiləşdirilmiş nəticəsi belədir: Ozan, guman etmək olar ki, ozmaq məsdərindən yaranmışdır. İbn Mühənnə lügətində "öncə gəlmək, irəli keçmək" anlamlarını özündə birləşdirən "ozmaq" sözü işlənmişdir. Eyni qaynaqda buna oxşar olan daha iki söz vardır. "Ozqan" (qoşquda birinci gələn itlərə verilən adlardan biri) və "ozuş" (qurtuluş).

Ozanın mifoloji baxımdan izlənməsi bu mədəniyyətin daha köklü sənət və sənətçi örnəyi olduğunu aşkar edir. Bu qəbil araşdırmalarda ozan Yer ana kompleksi kontekstində izlənilmiş, Yer ananın atributlarının daşıyıcısı kimi müəyyənləşdirilmişdir. Şumerlərin göləcəkdən xəbər verən "uzu" ilə "ozan" arasında müqayisələr də aparılmışdır. Qayıbdən xəbər tutmaq, göləcəyi görmək keyfiyyəti isə əcdad ruhu (şaman) ilə bağlanmış, onun daşıyıcısı sayılmışdır. Uyğun qaynaqlardan bəlli olur ki, saxa türkləri içərisində şamana vergi (buta) verilməsi "usuyu" adlanır ki, bunun da

ozanla yaxın məşəli olduğunu güman etmək mümkündür.

Ozan sənətkarlar aşığı keçənə qədər dədə, varsaq, yanşaq adlarını da daşımışlar.

Ozanlarla eyni tarixi kəsimdə pərvəriş tapan "mıq-san" (gürçü), "qusan" (erməni) sənətkarı da ozan sənətçisinə yaxın olan funksiyaları daşımışlar.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Бартольд В.В. Тюркский эпос и Кавказ. Книга моего Деда Коркута. М.-Л., 1962.

Гордлевский, В.А. Происхождения османского слова "узай", "Ученые записки Института народов Востока", М., 1930.

Кöprülüzade M.F. Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar, İst., 1934.

Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq datanları (orta əsrlər), B., 1972.

Abbasov İ. Ozan (uzan) - qusan istilahi və sənətinə dair, "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər", III kitab, B., 1968.

Abbasov İ. Müqəddimə. Azərbaycan aşıqları və el şairləri iki cildə, I cild, B., 1983.

İsrafil Abbasov

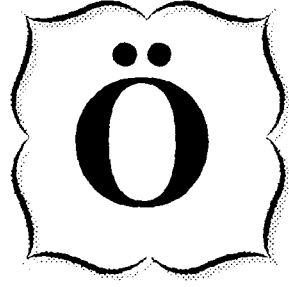
OZAN, OZAN(I) - Kənd adı. Gürcüstan Respublikasının Kaxetiya ərazisində vaxtilə kənd olub. Ozan sözü Azərbaycanın Gəncə şəhərində möhüllə adında qalıb.

Ədəbiyyat

P.Lesnov, "Na bereqax Alazana" M., 1980

OZANLAR - Zəngibasar mahalında kənd adı olmuşdur. İnformatorlar 1828 ildəki rus-İran müharibələrində həmin kəndin dağılmasını söyləyirlər. Ozanlar kəndinin ərazisindən Həbilkənd camaatı yaylaq kimi istifadə edirdilər.

ÖCAL OĞUZ (1962, Türkiyə) - fil. e. d.

"Yozqatda xalq şairlərinin dünəni, bugünü və sabahı" adlı elmi işini tamamlamış və türk xalq ədəbiyyatı doktoru adını almışdır.

1995 ildə "Aşıq Əfqan və Belendihüma" adlı araşdırmasına görə dosent adına layiq görülmüşdür.

Qorqudşünaslığın müxtəlif problemləri ilə bağlı bir sıra sanballı yazıların müəllifidir.

KDQ-yə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfranslarda (Bakı, Ankara, Konya...) maraqlı mövzularda çıxışlar etmişdir. Konyada (1998) keçirilən konfransda onun "Lord Raylan'ın Geleneksel Kahraman Kalıbı ve Basat" adlı elmi məruzəsi böyük maraqla qarşılanmışdır.

KDQ-ni yeni metodlarla öyrənməkdə öz yolu olan qorqudşünas kimi tanınmaqdadır.

Əsərləri:

Banıççekten Jülyete. Milli Folklor, 1,2, 1989.

Dede Korkut Boylarında Kardaşlık. Milli Kültür, sayı 86, 1991.

Manas destanı ve Dede Korkut Kitabında Kardaşlar Arası İlişkiler. Milli Folklor, sayı 4, 31-32, 1996.

Dede Korkut destanlarından Kanlı Koca Oqlu Kan Turalı Boyunun Tahlili. Biliq, sayı 1, 1996.

Dede Korkut Boylarından Uşun Koca Oqlu Segrek Boyunun Tehlili. Bilig, sayı 3, 1996.

ÖGSÜZ, ÖYSÜZ - Orxon-Yenisey abidələrində ög-ana mənasında, KDQ-də isə tənha, kimsəsiz kimi ögsüz sözü işlədilmişdir.

Ağbaba ərəzində (Amasiya rayonu), rayon mərkəzindən şimalda-Gürücün sərhadində kənd adı olmuşdur. 1988 ildə kənddə 220 nəfər Azərbaycan türkü yaşamışdır. Kəndin yaxınlığında bir neçə qoç heykəlli qəbirlər vardır.

ÖVLİYA ÇƏLƏBİ (1611- 1682, Türkiyə) - səyyah, coğrafiyaşünas, tarixçi, etnoqraf, şair.

Qafqazda olarkən (1640-1641, 1646-1648) Dərbənddə Dədə Qorqudun müqəddəs qəbri və 40-lar qəbri barədə indi də öz elmi-tarixi əhəmiyyətini itirməyən rəvayətlər qələmə almışdır.

KDQ-nin tarixini, boy təşkilatını, tarixi coğrafiyasını, onomastik sistemini öyrənməkdə ən mühüm qaynaqlardan biri Ö.Ç.-nin "Səyahətnamə"sidir. Qorqudşünaslar dəfələrlə müxtəlif problemlərin işıqlandırılması üçün "Səyahətnamə"yə müraciət etmişlər.

Əsərləri:

Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 6 cilt, 1943-1951.

Seyahatname. 3 cilt, 1944-1945.

Evliya Çelebi Seyahatnamesindən Seçmələr. 2 cilt, 1971-1972.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 8 cilt, 1982.

ÖVRƏT -Qadın bildirən söz. KDQ-nin müqəddiməsində: "Anun kibinin, xanım, bəbəkleri yetməsün. Ocağına buncılayın övrət gəlsün" (D-7¹⁰).

"Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da:

"Əgər ərdir, əgər övrətdir, qorxısı ağac!"

"Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda:

"Övrət burada soylamış, görəlmiş, xanım, nə soylamış".

ÖZ ERDAL (1935, Türkiyə) - yazıçı, hüquqşünas.

Uşaqlar üçün "Dedem Korkut Öyküləri" adlı rəsmi kitab nəşr etdirmişdir.

Ədəbiyyat.

Atilla Özkırmı. Türk Edebiyatı Ansiklopedisi. c.IV, İst., 1990.

Behçet Necatigil. Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İst., 1995.

ÖZTELLİ CAHİT (1910 - 1978, Türkiyə).

"Türk Dili" dərgisində "Dede Korkut Kitabı" adlı məqaləsində dastanların O.Ş.Gökyay və M.Ergin nəşrinə münasibətini bildirmişdir.

1972 ildə Ankarada keçirilən "Divani-lügət-it türk"ün 900-cü ildönümünə həsr olunmuş beynəlxalq I türk dili elmi qurultayında etdiyi və sonralar çap olunmuş "Dədəm Qorqud Kitabının dili üzərində bir təcrübə" məruzəsində KDQ-nin leksikası üçün maraqlı təhlil nümunələrini ortaya qoymuşdur.

KDQ-nin dil statistikasını baxımından bu məruzə çox dəyərlidir. Müəllif dastanların dilində 2.721 söz ol-

duğunu müəyyənləşdirmişdir. Bu sözlərin təkrarən işlənmə sayı 32.794-dür.

Onlardan:

a hərfi ilə başlayanlar - 3.773

b hərfi ilə başlayanlar - 3.451

d hərfi ilə başlayanlar - 2.521

q hərfi ilə başlayanlar - 2.235

o hərfi ilə başlayanlar - 2.245

y hərfi ilə başlayanlar - 2.360

k hərfi ilə başlayanlar - 3.883

söz var.

2721 sözdən 559-u ərəb-fars sözləridir.

Xüsusi adlar, deyimlər də dastanda mühüm yer tutur.

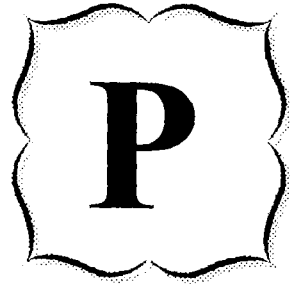
Əsərləri:

Dedem Korkut Kitabının Dili Üzerine bir Deneme.

"Bilimsel Bildiriler" - 1972. Ankara, 1975.

Dede Korkut Kitabı. "Türk Dili", 1958, c.VIII, sayı

82.

PARALELİZM - Ən müxtəlif təzahür formalarına rast gəlmək mümkündür. Sintatik paralelizm, pilləli paralelizm, tərsinə paralelizm variantların paralelizmi, burada Dastan quruluşunu bu və ya digər dərəcədə ehtiva edir.

Sintaktik paralelizm. Mətni təşkil edən cümlələrin bir-birilə sıx qrammatik və eyni zamanda məzmun baxımından əlaqəsini təmin etmək məqsədilə istifadə edilir. Cümlələrin bir-birilə quruluş və məzmunca eyniliyi və ya oxşarlığı üzərində qurulur. Bu halı cümlə səviyyəsində Xaosdan Kosmosa keçid kimi də qiymətləndirmək mümkündür. Sahmana, həmahəngliyə canatım bütövlükdə harmoniyaya canatımdır və Dastanın dil səviyyəsində buna ən bariz nümunə sintaktik paralelizmdir. Nümunə: "Qara - qara dağlardan xəbər aşdı. Qanlı-qanlı suların xəbər keçdi. Qanlı Oğuz ellərinə xəbər vardı. Uşun qocanın ağ ban evi önündə işvən qopdu. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxarıb qara geydi". Qafiyə və vəznin formalaşmasında əsas rol oynayır.

Sintaktik paralelizmin "pilləli" kimi ayıra biləcəyimiz növü Dastanın əsas təhkiyə formasıdır. Bu növ də "birpilləli", "iki pilləli", "üç pilləli" kimi yarım-növlər vasitəsilə Dastanda özünü göstərir. Birpilləli paralelizm eyni və ya oxşar quruluş və məzmunu malik cümlələrin bir-birini sıx kontakt şəraitində izləməsidir. Nümunə: Sən bütövlərinə yalvarırsan. Mən aləmləri yoxdan var edən Allahma sığındım; Beyrəyi odasına yetirdilər. Cübbəsin üzərinə örtülər; On iki min kafir qılıncdan keçdi. Beş yüz Oğuz yigitləri şəhid oldu".

İkippilləli paralelizmdə eyni və ya oxşar quruluşlar bir-birindən bir cümlə məsafəsi qədər uzaqlaşır, araya girən cümlələrin özü də paralellik prinsipi ilə formalaşır. Nümunə: At topdılar. Beyrəyin atı qızın atını keçdi. Ox atdılar. Beyrək qızın oxunu yardı.

Üçpilləli paralelizm paralel cümlələrin bir-birindən iki cümlə məsafəsi qədər aralanmasını nəzərdə tutur. Yəni də "araya" girmiş cümlələr qoşa şəkildə bir-birilə paralellik münasibətində olurlar. Nümunə: Qaytabanda qızıl dəvə bundan keçdi. Törümləri bozlayıb belə keçdi. Törümçüyüm aldırmaşam, bozlayayınmı?!

Qaraqoçda qazlıq at bundan keçdi. Quluncuğu kişnəyib belə keçdi. Quluncum aldırmaşam, kişnəyayınmı?

Pilləli paralelizm müasir şer mötnlərinin formal qafiyə sisteminin ibtidai başlanğıcı kimi səciyyəvidir.

Tərsinə paralellizm (xiəzm) paralel cümlələrdən sonrakının quruluşunun əvvəlkinin quruluşuna əks olaraq işlənməsindən yaranır. Dastanın dilində buna bariz nümunənin olmaması bu növün əsasən yazı dilinə aidliyinə və buradan da dolayısı ilə Dastan dilinin daha çox şifahi üsluba yaxın olduğuna işarədir. Özünü göstərən nadir nümunələri tərsinə paralelizmə və ümumiyyətlə Yazı üslubuna canatım kimi qiymətləndirmək olar. Nümunə: Nə gördü, sultanım?! Gördü göy çayırın üzərinə bir qırmızı otaq tikilmiş". Burada ikinci cümlənin quruluşunun birinci cümləyə nisbətən əksinə düzümünü yalnız məntiqi meyarlara köməklə sübut etmək, "bərpa etmək" mümkündür.

Variantların paralelizmi özünü daha çox məzmun səviyyəsində - personajların bu və ya digər hərəkət ardıcılığının oxşarlığında, müxtəlif boylardakı süjet xətlərinin bənzərliyində göstərir. Salur Qazanın əsir edilməsilə bağlı ümumi, invariant məzmun ayrı-ayrı boylara eyni və ya oxşar cəhətlərlə səciyyələnməmiş variantlar şəklində "səpələnilir". Ov, düyün, əsirlikdə olan qəhrəmanın azad edilməsilə bağlı mübarizə, yarıq, yağma kimi situasiyalar müxtəlif boylarda eyni variantlar kimi təsvir edilir.

Variantların paralelizmi Dastan quruluşunun sərhədlərindən kənara çıxır. Qədim yunan dastanları ilə müqayisə göstərir ki, müxtəlif areallarda yaranan dastanların məzmun quruluşunda aşkar şəkildə göstərən oxşar və eyni variantlarla qarşılaşmaq mümkündür. Admet - Herakl - Tanat xətti ilə Dəli Domrul - Əzrayıl xətti, Odissey - Polifem xətti ilə Basat - Təpəgöz xətti, Odissey - Penelopa xətti ilə Beyrək - Baniççək xətti şübhəsiz ki, hansısa ulu invariantın qədim yunan və qədim Oğuz paralel variantlarıdır.

Kamat Abdulla

PARASSAR - bax. barasar.

göstərən ən mühüm əlamətlərdən biridir. Bu birləşmələrin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, birləşmənin komponentlərindən birincisi ikinci komponenti təyin etmir, ikinci komponentdə ifadə olunmuş ümumi əşya anlayışından xüsusini fərqləndirməyə xidmət edir. Belə birləşmələrdə birinci komponent semantik baxımdan dominant mövqə tutur və birləşmənin məzmunu, əsasən komponentlə müəyyənəşir.

KDQ-də işlənmiş ər kişi, xatun kişi, gəlin kişi, köpək it, toğan quş, qız qardaş, cübbə ton, ər adəm, qız-kişi çadır otaq, oğlan-uşaq qaz-tavuş və s. bu qəbildəndir.

Vahid Zahidoğlu

PASIN, BASIN - KDQ-də Pasinuk qara Dərbənd kimi xatırlanan bu toponim bir ərazi olaraq indiki Şərəyel vadisinin şimal-qərb tərəfi ilə lokalizə olunur. Amasiya ərazisində Basın dərəsi adlı toponim qalmaqdadır. Pasin həmçinin tayfa adını əks etdirən etnotoponimdir.

Toponim erməni mənbələrində (M.Xorenasi, V əsr) Aşağı Basın (Nərkin Basen və Yuxarı Basın (Verin Basen) kimi xatırlanır.

Ədəbiyyat.

Поросян А.А. Карсская область в составе России. Ереван 1983.

M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünürkən. B., 1989. s.19.

PASIN, PASINİK QARA DƏRBƏND - (III, D-71⁸; Qara Dərbənd ağzı - III, 70¹¹). KDQ-də bu adlarla təqdim olunan Dərbənd toponiminin məzmunundan aydın olur ki, bunlar eyni ərazi ilə bağlı, eyni toponimin müxtəlif mənada işlənməsidir.

III boyda Baybörə bəyin Rum elinə göndərdiyi "Bəzirganlar geri dönürkən gəlibən Qara Dərbənd ağzına qonurlar" (D-70¹¹) və Pasinik Qara Dərbənd ağzına düş verirlər.

M.F.Kızıoğlu yazır ki, bura Mingöllərlə Arazın mənbələrindən Kars-Aladağının cənubunda Arazın keçdiyi və tarixdə "Qağzıman Dərbəndi" deyilən "Qağzıman Dəmir-qapısı"na dəyən suların Arazla birləşdiyi yerdir. Bu gün də xalq arasında tarixi adla "pasinlər" adlanır. İlk dəfə e.ə. 400-ci ildə Malaskert ovası üzərindən gəlib Trabzona gedən Ksenofonun "Anabazisində (kitab, IV, c.VI-27) bu ərazi Araz Pasin ırmağı, buranın əhalisi isə "Pasinlar" kimi qələmə alınmışdır.

Z.V.Toğana görə pasinlər e.ə. 140 illərdə Baktir da Arsaqlara birləşən boylardan idi. Sonradan 24 Oğuz boyları içərisində olan "Beçenek" ("Peçenek") adlanmışdır.

Araz çayı üzərindəki Çoban körpüsü Pasini aşağı və yuxarı adı ilə iki yeri ayırır. M.F.Kızıoğluna istinad edərək O.Şaiq də eyni fikirləri qeyd edir.

"Pasin, eyni zamanda Ərzurum vilayətinin qəzası, Oğuz ellərindən gələn ticarət yolunun sərhəddidir" (II.Araslı).

KDQ-də Pasinik Qara Dərbənd adı da çəkilir. Bu toponim bir ərazi olaraq indiki, Şərəyel vadisinin şimal-qərb tərəfi ilə lokalizə olunur. Pasin-Yakut-Əl İləməvidə "Basin-i Ulya", "Basin-i Sufya" kimi qeyd edilmişdir ("Mücem ül-Buldan", Misir basması, 1906).

Q.Qeybullayev yazır ki, Pasinlər - indi Türkiyənin Qars, Sarıqamış, Arpa çay, Qaqzıman, Sürməli bölgələrində yaşayırlar.

Ədəbiyyat.

KDQ. ensk. 1c. B., 2000.

M.F.Kızıoğlu. Dede Korkut Oğuznamələri. İst., 1952. Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin - Ağbaba. Şərəyel və Pənbək bölgələrində yer adları. Sumqayıt, 1996.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1977.

Qeybullayev Q. Qədim Türklər və Ermənistan. B., 1992.

PAŞA - Şəxs adı. KDQ-nin müqəddiməsində adı çəkilən qadın adı.

PAŞAYEV SƏDNİK XƏLİL OĞLU (1929. Azərbaycan Resp.) -folklorşünas, f.e.d., prof., əməkdar mədəniyyət işçisi, jurnalist.

"Ağdabanlı Qurban və müasirləri" mövzusunda namizədlik (1970), "Azərbaycan xalq əfsanələri və onun tədqiqi problemləri" mövzusunda doktorluq (1990) dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Azərbaycan əfsanələrini, o cümlədən Dədə Qorqudla bağlı əfsanələri toplamışdır.

Əsərləri:

Yaşayan əfsanələr. B., 1973.

Nizami və folklor. B., 1976.

Azərbaycan xalq yaradıcılığının inkişafı. B., 1981.

Nizami və xalq əfsanələri. B., 1983.

Azərbaycan xalq əfsanələri. B., 1985.

PƏNDİR, PƏNİR - Süddən hazırlanan yemək-ərzaq növlərindən biri. "Südi-peniri bol qaymaqlı çoban!" (D-40⁴) (II).

"Bu məhəldə dəmür zəncirlə buğayı gətürdilər. Buğa dizin çəkdi, buynuzuyla bir mərmər daşı yığdı, penir kibi diti" (D-180⁹).

Pendir başca olaraq qoyun, bəzi hallarda isə inək südüdən hazırlanır. Hazırlanma üsuluna görə bir çox pendir növləri olmuşdur.

PƏMBƏK, BAMBƏK - KDQ dastanlarında Pəmbək toponiminə oxşar Bambam toponimi işlənməmişdir.

Boz Abdal dağ silsiləsi ilə paralel olaraq şərə qorqo tərəf uzanan dağ silsiləsi və dərə (60 km.), çay (86km.) və böyük bir iqtisadi bölgənin adıdır. Quqar və İmamalı (Spitak) rayonları da həmin ərazidədir. Erməni mənbələrində və rus hərbi sənədlərində həmin ərazidə Bamb/Pəmb adlı bir neçə kənd xatırlanır. 1878 ildə həmin kəndlərdən Azərbaycan türklərini çıxardaraq erməni və yezidi kürdlərini yerləşdirmişlər. Ona görə də həmin kəndlər Erməni Pəmbəyi və Kürd Pəmbəyi adlanmışdır.

Göyçə ərazisində də Pəmbək adlı kənd vardır. Erməni tədqiqatçıları bu toponimi pambıqla əlaqələndirməklə İran dillərinə bağlayırlar. Əslində isə Azərbaycan türklərini yaşadığı bir çox ərazilərdə Ağ Baam, Göğ Baam, Paam və s. formalı coğrafi adlar indi də vardır. 1859 illərdə İssık göl yaxınlığında tədqiqat aparan V.Radlov baam//bom//paam leksik vahidlərinin relyeflə bağlı olmasını və həmin coğrafi terminlərin "dar keçid", "çətin keçilən topolilər" mə'nalarını ifadə etdiyini bildirmişdir. Doğrudan da, çətin keçilən dağ keçidləri, sıldırım dərələr Pəmbək ərazisinin xüsusiyyətləridir. Pəmbək toponiminin bak//bək hissəsi isə bir çox türk ellərində təpə anlamını bildirir.

Ədəbiyyat.

Д.Пагирев. Алфавитный указатель 5-и верстной карты Кавказа. Тифлис 1913, стр.19.

Мурзаев. Словарь народных географических терминов. М., 1974, стр.193.

В.Радлов. Опыт словарь тюркских наречий. СПб, 1893.

PƏRİ QIZI - Təpəgözün anası. Qanadlı pəri. "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy"da (VIII) adı çəkilir.

PİLON - Geyim növü. KDQ-də IV boyda belə xatırlanır: "Altın xoca mən əlimi basaram, Pilon geyən keşişin əlin öpərəm" (D-127). Pilon cübbəsağa boyaboy biçilmiş gen gövdəli üst geyim tipi olmuşdur.

PİRİYEV ELДАР RİZVANOĞLU (1954, Azərbaycan Resp.) - fil. e. n.

"KDQ dastanlarında fars sözləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Abidə ilə bağlı bir sıra məqalələrin müəllifidir.

Əsərləri:

"Fars dilindən alınmaların semantik inkişafı (KDQ dastanları üzrə). Müqayisəli tarixi türkologiyanın aktual problemləri". ADU, 1984.

KDQ dastanlarında fars sözlərinin işlənmə tezliyi. "Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər". ADU, 1985.

KDQ dastanlarının dilində işlənmə fars sözlərinin morfoloji xüsusiyyətləri. "Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası". ADU, 1986.

KDQ dastanlarında fars mənşəli sözlər. "Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasına dair tədqiqlər". B., 1988.

Dilin- elin yaddaşı. "Ulduz" jur., 1993, №7,8.

KDQ dastanlarının leksikası haqqında (Вопросы филологии, сборник статей) B., 1996.

PİRMƏLƏK, PİR MƏLƏK - KDQ-dəki Ayna Mələk, Qutlu Mələk adlı onomastik vahidlərlə oynon oxşarlıq təşkil edir.

Şərəyel vadisində (Talin rayonu) 1918 ilədək Azərbaycan türklərinin yaşadığı kəndin adı olmuşdur. Mənbələrdə həmin kənddə 1916 ildə 404 azərbaycanlının yaşadığı qeyd edilir. 1915-1918 illərdə ermənilər yerli əhalini evlərindən çıxarıb kəndi talamışlar. 1922, daha sonra 1960 illərdə xarici dövlətlərdən gələn erməniləri ora yerləşdirmişlər. 1935 ildən kənd Areq adlandırılıb.

POETİKA SİSTEMİ - Türk dastan poetikasının ən maraqlı xüsusiyyətlərini, qədim sənətkarlıq özəlliklərini ifadə etmək baxımından KDQ mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dastanın poetik özəllikləri dilin səviyyələri üzrə - fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik müstəvilərdə araşdırılır. Poetik yükü daşımaq baxımından bu səviyyələrin yerinə yetirdiyi funksiya eyni deyildir.

Belə ki, dilin bütün səviyyələrinin yekunu olan sintaksis daha zəngin və dolğun xüsusiyyətlərlə ön plana çıxır. Çünki fonopoetik vasitələr, leksik-poetik ünsürlər, üslubi-poetik morfoloji vahidlər, sintaksisin predmeti olan söz birləşməsi cümlə və mürəkkəb sintaktik vahidində təşkiləddi, qurucu mahiyyət daşıyır.

Bu mənada əslində bütün dil səviyyələri üçün tipik olan daha ümumi linqvistik, eyni zamanda poetik meyillər və prinsiplər fəal funksiya daşıyır. Onların içərisində türk dilləri üçün səciyyəvi olan təkrarlar sistemi və sıralanma qanunauyğunluğunu göstərmək olar. Dilin bütün səviyyələrini əhatə edən təkrarlar sistemi və sıralanma qanunauyğunluğu bədii mətnin təşkilində və dastan poetikasında, o cümlədən KDQ-nin poetik strukturunda önəmli rol oynayır. Əslində yazılı ədəbiyyat, eləcə də divan ədəbiyyatı kodları ilə dastan poetikasını açmaq qeyri-mümkündür. Çünki, yazılı ədəbiyyatın psixoloji məqamları, bədii təsvir vasitələri, ünsiyyət kodları tamamilə başqa müstəvidə olub, ayrı şərhlərə tabedir.

Divan ədəbiyyatının açarı, divan poetik sistemi olduğu kimi el ədəbiyyatının, xüsusilə dastanların da daxil olduğu dastan poetikası prinsipləri ilə açılmalıdır. Türkiyəli alim Zəki Ömər Dəfnəli "Dədə Qorqud hekayələri üzərində ədəbi sənətlər baxımından bir araşdırma" (Ankara, 1988) adlı əsərində mürsəl məcaz, mübaligə, hüsni-təməl, təcahüli-arif, təriz, təşbih, istiarə, təşxis, intaq, irsali-məsəl, təzad, kinayə, səci kateqoriyalarını geniş təhlilə cəlb etmişdir. Qiymətli faktik material olsa da, əsəri KDQ poetikası üçün tipik saymaq olmaz... Çünki anlayışlar dastan təbiətini ifadə etmir. Həmin anlayışlar Füzuli poetikası üçün nə qədər doğrudursa, KDQ poetikası üçün bəzi məqamlar və təhlil nümunələri nəzərə alınmazsa bir o qədər uzaq və yabançıdır.

Ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik poetikası KDQ-nin daxili mahiyyətini, söz sıqlətini bədii-estetik xüsusiyyətlərini açmaqda bir-birini tamamlayır. Bu vəhdət dilin bütün səviyyələri üzrə bütöv poetik təhlil aparmağa imkan yaradır.

Dastan dilinin bir sıra özəllikləri KDQ üçün də tipikdir.

KDQ poetikası üçün aşağıdakı zəruri kateqoriyaların ayrı-ayrılıqda təhlili açıqlanması vacibdir: təkrarlar sistemi (dilnin bütün səviyyələri üzrə - fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik), sıralanma sistemi, eləcə də metafora, bədii müqayisə (təşbeh), metonimiya, bədii təyin, bədii xitab, paralelizm və s.

KDQ-nin poetikası şer-nəsr problemini, formül nəzəriyyəsi baxımından dastanların poetik özəlliklərini və s. məsələləri də əhatə edir.

KDQ-nin ritm və intonasiya özəllikləri təkrarlar sistemi ilə üzvi şəkildə bağlıdır. KDQ-də ritm yaradan fonetik, leksik, qrammatik forma və konstruksiyalar türk dilinin özünəməxsus qanunauyğunluqları ilə reallaşır. KDQ-nin də ritmik, fono-sintaktik strukturunun əsası budur ki, hər bir mətn cümlələrin, hər bir cümlə sözlərin, hər bir söz soslərin yaratdığı ritm poetik konfurasianın təməlində dayanır. Ritm və intonasiya dinamikası KDQ mətni üçün tipikdir. Boy mətnlərində sürətlənmənin, yavaşımın gərginliyin, zəifləmənin, güclənmənin, uzunluğun, qısalığm bərabər və ya nisbi bərabər ölçüdə işlənməsinin ifadəsi olan ritm mətndəki emosional vəziyyətin - kədərin, sevginin, ağrının özünə uyğundur.

KDQ ritmi türklərin hərəkətlə bağlı həyat təzi ilə, coşğun, dinamik təbiəti ilə səsleşir.

Cümlə-mətn konstruksiyalarının lakonikliyi, hərəkət semantikali fellərin bolluğu, at ayaqlarının səsini

andıran təkrarlar KDQ-yə spesifik bir ritmiklik verir və bu ritm böylərin təsvir, təhkiyə, dialoq, monoloq dilini qanadlandırır. özəl bir ahəng, rəngarənglik verir. Məs.:

"Ol gün cigərində olan ər yigitlər bölürdi. Ol gün müxənnətlər sapa yer gözətdi. Ol gün bir qiyamət savaş oldu, meydan dolu baş oldu, başlar kəsildi top kibi. Şahbaz-şahbaz atlar yügürdi, nalı düşdi. Ala-ala göndərlər süsüldü. Qara polat uz qılıclar çalındı, yalmanı düşdi. Üç yeləklə qayın oqlar atıldı, dömroni düşdi..." (D-63⁶).

Bu parçada ritmin təşkiləddi funksiyası, coşğun əhval-ruhiyyə ifadə və məzmun planında bir-birini tamamlayır.

KDQ-nin dilində yalnız şer parçalarında deyil, nəsr hissələrində də ritm aparıcıdır.

KDQ dilində fellərin işləkliyi, eyni strukturlu cümlələrin təkrarı, bədii təyinlərin ardıcıl sıralanması diqqəti cəlb edir. Məs.: "Gördilər kim, qucişdılar - görüşdilər; Qazılıq atlar binişdilər. Qara donlu kafirə at saldılar, qılıç yürütdilər. Kafiri basdılar - qırdılar, qalaya döküldilər. Gölüb yenə ol qoriya girdilər" (D-270⁵).

Hərəkət fellərinin bir-birini əvəz edən səhnələrin mənzərəsini yaratmaqda rolu mühümdür.

KDQ-nin poetik fonosintaksisi ilə bağlı mühüm kateqoriya intonasiyadır. KDQ-də cümlə və mətn intonasiya biçimləri fonetik faktorların vasitəsilə böyük sintaktik vahidlərin semantikasının açılmasına yardım edir: nida, əmr, sual, nöqli cümlələr mətnin ekspressiv və emosional varlığını reallaşdırır. Məs.:

Mərə qız, nə ağlarsan, nə bozalarsan, "ağa" deyü?!

Yandı bağrım, göynədi içim.

Məgər sənün ağan yox olubdur?

Yürəginə qaynar yağlar qoyulubdur?

Qara bağrım sarıslubdur?

"Ağa" deyü nə ağlarsan, nə bozalarsan?

Yandı bağrım, göynədi içim.

Qarşu yatan qara tağı sorar olsam, yaylaq kimün? (D-102⁸).

Sual və nida cümlələrin intonem rəngarəngiliyi şer və nəsr parçalarında da özünü göstərir.

KDQ-də intonemlərin 20-yə qədər semantik-sintaktik növü göstərilir.

Qədim türk şerinin (eləcə də nəsrinin) aparıcı amillərindən olan alliterasiya təkrar sisteminin fonetik səviyyədə ifadəsi kimi özünü göstərir. Alliterasiya "hər hansı başlanğıcə soslərin, yaxud səs qruplarının dəqiq və ya təxminən soslənməsi, eyni zamanda hər şerinin və ya bəndin ilk hecasından başlayan və ahəng qanununa əsaslanan müəyyən keyfiyyət əlamətlərinin soslənməsi"dir (A.M.Şerbak).

KDQ dilində həm xarici (söz əvvəlində), həm daxili (söz ortasında, bəzi sonunda) alliterasiya çox böyük məhsuldarlıqla işlənilir. Qədim türk ədəbiyyatının tipik nümunələrindən biri olan KDQ dilində B (b, l), F (f, v), M, T (t, d), S (s, z, ş), R (r, l), K (k, g, q), X (x, h), Ç (ç, c) samitlərinin alliterasiyası geniş yayılıb.

Sözün müxtəlif mövqelərində uyğun saitlərin təkrarı da sözün geniş mənasında alliterativliyə daxildir və ağongdarlıq yaradır. Qafiyənin funksiyasını ya tam, ya qismən yerinə yetirən alliterasiya məntiqi fonetik bağı funksiyasını daşıyır. Məs.:

Bin-bin ərđən yağı gördümsə, "oyunum" dedim.

Yığirmi bin ər yağı gördümsə, yılmədim.

Qutuz bin ər yağı gördümsə, ota saydım.

Qırq bin ər yağı gördümsə, qiya baqđım.

Əlli bin ər gördümsə, əl vermədim.

Altmış bin ər gördümsə, ayışmadım.

Səksən bin ər gördümsə, soksənmədim.

Doqsən bin yağı gördümsə, donanmadım.

Yüz bin ər gördümsə, yüzüm dönmədim.

Yüzi dönməz qılıcum ələ aldım. (D-277¹)

Və ya:

"Dədə Qorqud Keçi başlu Keçər ayğıra sıqradı, bindi". (D-84⁴)

Yaxud:

"Urduğın ulatmayan ulu Tanrı!

Basdığın bəliřtməyən bəllü Tanrı!" (D-210⁶)

Alliterasiya - KDQ poetik sisteminin aparıcı vahidlərdən biridir.

KDQ poetik leksikası üçün metafora və müqayisələr tipikdir.

Məcəzin bir növü olan metafora bədii dilin, o cümlədən KDQ dilinin vacib üslubi-poetik ünsürü kimi özünü göstərir. KDQ dilində 1) metafora qəhrəmanın vəziyyətini köçürmə yolu ilə ifadəyə (aslan oldu (D-212²), Əzrayil bir gögərçin oldu (D-159⁵), 2) təsvir olunan predmetin (və ya hadisənin) adı metaforik tərkibdə işlənilir, kontekstdən bilinir və uyğun, eyni mənalı əşya ilə eyniyyət vasitəsilə bəlli olur (Oğuzdan yenə bizə bir türfəndə quzı gəldi, - dedi (D-226⁴); Alı gözlü görklü halalın yüklü qodun, aslan oldu (D-212²); 3) metaforada predmetin və ya anlayışın adı iştirak edir, ancaq başqa predmet və ya hadisənin əlamətləri vasitəsi ilə müəyyənleşir (qara şivən, öziz can, acı dırnaq...). Bu tərkiblərə metaforik bədii təyinlər də deyirlər. Nəhayət, KDQ-də 4) qəhrəmanın daxili psixoloji durumunu (gərginlik, qorxu, sevinc...) ifadə etmək üçün məcazilik konkret əşyavi anlayışla ifadə olunur (bağrım yanar, qan damarları qaynadı...).

KDQ dilində 76 metafora işlənilir.

KDQ-nin poetik dilində bədii müqayisə, xüsusilə leksik müqayisə xüsusi yer tutur. Daha çox empirik-təcrübi xarakter daşıyan müqayisələr (bənzətmə, təşbeh) əski Oğuz həyat təzi ilə bağlıdır. Müqayisələrin rəngarəngliyi, təkrarsızlığı da diqqəti cəlb edir.

Daha çox arxaik səciyyə daşıyan KDQ müqayisə sistemi daha çox bitki, heyvan, məişət əşyaları ilə bağlıdır. Məs.: qaza bənzər qız-gönlər, güz almasına bənzər al yanaqlım, qarğı kimi qara saçlım, topo kimi ot yığıdı, göl kimi qırmız sağdırdı, qurulu yaya bənzər çatma qaşlım, başlar kəsildi top kimi, yumru başı topca kəsdim...

KDQ dilində bədii müqayisələr 48-dir.

KDQ dilində leksik təkrarın növləri də çox işlənilir. İstər qoşa sözlər, istər cümlə (mətn) əvvəlində təkrar olunan sözlər- anaforalar, eləcə də cümlə (mətn) sonunda təkrarlanan leksemələr epiforalar bədii təkrarın bir növü kimi işlənilir və özünəməxsus poetik effekt yaratmaqla yanaşı, bağlama rolunu, ritmyaratma funksiyasını da yerinə yetirirlər. Məs.:

Qara əvrən qopdı Dəpəgöz.

Ərş yüzində çevirdim, almadım. Basat!

Qarı qaplan qopdı Dəpəgöz.

Qara-qara dağlarda çevirdim, almadım. Basat!

Qağan aslan qopdı, Dəpəgöz.

Qalın sazlara çevirdim, almadım. Basat! (D-224⁸)

Və ya:

Başındağı tuğulğanı nə ögərsən, mərə kafir,

Başındağı bərküməçə gəlməz mana!

Altmış tutam göndərini nə ögərsin, mürdar kafir,

Qızılcıq döğənəgimco gölmöz mana!
Qılıcı nə öğərən, mərə kafir,
Əgri başlı çovkanımca gölmöz mana! (D-41⁶)

Poetik sintaksis baxımından KDQ-nin arasdırılması kömiyyət və keyfiyyətə seçilir. Belə ki, KDQ poetikasının ağırlıq mərkəzi poetik sintaksisin üzünə düşür.

Poetik sintaksisin vahidləri içərisində bədii təyinlər və ya epitetlər diqqəti cəlb edir. Əslində leksik-semantik və sintaktik səciiyyə daşıyan bədii təyinlər qədim oğuzların həyat tərzini, düşüncəsini, məişətini, inanışını, adət-ənənəsini ifadə edir. KDQ dilində işlənen 142 bədii təyin müxtəlif baxımlardan təhlilə cəlb oluna bilər.

KDQ dilində bir sözdən ibarət bədii təyinlər predmeti bir xarakter keyfiyyətinə görə müəyyənləşdirir: ala çadır, ala sayvan, ipək xalça, qızıl dəvə, qaba diz, ala xalı...

Elə epitetlər də var ki, onlar təkrar - qoşalaşma yolu ilə əlaqəni gücləndirir, intensivləşdirir: ərəqab-ərəqab sular, şahbaz-şahbaz atlar, qara-qara dağlar, qanlı-qanlı irmaqlar, quru-quru çaylar...

İki ünsürlü daimi epitetlər: qara qıyma göz, qırxcı qız, azğın dilli kafir, kölgəlicə qaba ağac...

Bəzən üç ünsürlü bədii təyinlər də işlənir: qarşı yatan qarlı dağ.

Bir bədii təyin müxtəlif sözlərə aid işlənə bilər: qaba ökə, avazı qaba köpək, gözəl qaba dağ.

Bir söz müxtəlif bədii təyinlərlə işlənir: şah yigit, alp yigit, qoç yigit, ala gözülü yigit, bəy yigit, şahbaz yigit...

KDQ dilində bədii təyinlər qiymətləndirici və təsviri olmaqla iki yerə ayrılır.

KDQ dilində genişlənmiş bədii təyinlər diqqəti cəlb edir. Məs.: Altmış ögəc dərindən kürk eyləsə topuqlarını örtməyən, altı ögəc dərindən külah etsə, qulaqlarını örtməyən, qoh-budı xaranca, uzun baldırları ince, Qazan bəgün dayısı At ağızlı Aruz qoca çapar yetdi (D-61¹²).

Qəhrəmanın xarici görünüşünü, daxili xüsusiyyətlərini, igidlik tarixini, yeməyini, içməyini, mübaliğəli şəkildə vermək KDQ üslubuna xas tipik cəhətdir. Bəzən bu təyinlər sistemi itmiş boylardan, onların qəhrəmanlığından xəbər verir. Məs: İllərə oğlu Etıl Alp, Baldırı uzun Baldırşad və s.

Daimi və müvəqqəti olmaqla bədii təyinlər iki hissəyə ayrılır.

KDQ-də işlənen bədii təyinlər sifət, isim, fəli sifət tərkibi və təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

KDQ dilinin bədiiyyəti, demək olar ki, türk mənşəli olan bədii təyinlərlə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

Bədii xitablar da KDQ poetikasında özünəməxsus yer tutur. Dastanların daha çox "xanım hey" müraciəti ilə başlaması tipik xüsusiyyətdir. "Məgər", "məra" sözlü bədii xitablar diqqəti cəlb edir. Bədii xitablar da sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayrılır.

KDQ dilində işlənen bədii xitablar qəhrəmanın düşmənlə münasibətini, danışanın psixologiyasını, əhval-ruhiyyəsini, mövqeyini bildirir. Məs.:

İt kibi gu-gu edən çərkoz xırslı,
Küçək donuz şülənli,
Bir torba saman döşəkli,
Yarım körpüc yadıqlı,
Yonma ağac tanrıh,
Köpögim kafir,

Oğuzı görəkən səni ögmögim yoq! (D-281⁴)

Və ya:

Oğul, oğul, ay oğul!
Qarşı yatan qara dağım yüksəgi oğul!
Güclü belim qüvvəti, canım oğul!
Qarannulu gözlərim aydını oğul! (D-145¹⁰)

KDQ-də işlənen bədii təyinlər konkret şəxslərə, cansız varlıqlara, başqa canlı varlıqlara müraciəti bildirir.

KDQ poetik sisteminin əsasında sintaktik paralelizm dayanır. Türk dillərində semantik, struktur və eləcə də poetik yük daşıyan sintaktik paralelizm modelləri, həmin modellərin çoxsaylı örnəkləri nəzəri ədəbiyyatda geniş təhlil edilmişdir (V.M.Jirumski, T.Kovalski, A.M.Şerbak, X.Koroğlu, M.Adilov, K.V.Nərimanoğlu, K.Abdullayev...).

Mətn və cümlə kontekstində gerçəkləşən, yaxud da mətni, eləcə də cümləni quran, yaradan linqvistik poetik təməl sintaktik paralelizmdir. Paralel konstruksiyaların eyni miqdarda komponenti (üzvü) olmasını (1), paralel konstruksiyaların daxilindəki nisbət eyniliyini (2), sintaktik təkrarın bütün bəndlərində sözlərin eyni düzülüşünü (3) qəbul etməklə, eyni zamanda semantik faktoru və deyimi şərtlərin nisbi dəyişməliliyini nəzərə alaraq KDQ mətnində sintaktik paralelizm arasdırılır.

KDQ-nin dilində sintaktik paralelizmin bütün növlərinə rast gəlik. Fərqli bunların işlənmə dərəcələrindədir. Abidənin dilindəki nümunələri sintaktik paralelizmin ikilik (binarlıq) prinsipinə əsaslanan aşağıdakı bölgü əsasında təsnif məqbuldur:

1. Dil-nitq (normativ-üslubi) paralelizmi.
2. Cümlədaxili-mətdaxili paralelizmi.
3. Tam-yarımqıq paralelizmi.
4. Ortaq sözlü - ortaq sözsüz paralelizmi.
5. Düz-əks paralelizmi.

Dil-nitq (normativ-üslubi) paralelizm

Dil paralelizmi dedikdə onu əsas götürürük ki, bu nümunələr hamı tərəfindən qəbul edilib işlədilsin. Nitq (normativ-üslubi) paralelizmi isə müəyyən fərdlərin nitqi ilə bağlıdır. Nitq paralelizmi ayrı-ayrı şəxslərin yaradıcılığı ilə bağlı olan, onun öz bədii təfəkkürünün məhsulu olan nümunələrdir. Belə paralelizm nümunələri nitq faktından dil faktına keçə bilər. Bəllidir ki, hər sintaktik fiqurun özü bir anomaliyadır, hansı standart normadansa yayımadır. Nitq təbiiliyinə sığan, dil potensialında yer alan bu anomaliya estetik dəyərində görə ortaya çıxır. KDQ-nin dilində dil paralelizminə aid çoxlu nümunə göstərmək olar. Lakin dastanlarda nitq paralelizminə aid mütləq misal gətirmək çətindir, çünki dil paralelizmi hesab edilə biləcək nümunələri qəti şəkildə nitq paralelizminə aid etmək prinsipcə doğru sayıla bilməz. Düzdür, dastanlardakı dil paralelizmi nümunələri ümumxalq dilində çox işlənir, onların bəzilərinə isə bir qədər dəyişilmiş şəkildə danışq dilində təsadüf olunur. Ola bilsin ki, indi bizim dil paralelizminə aid etdiyimiz nümunələr vaxtı ilə onu qoşub-yaradan ozanın dilində nitq paralelizmi kimi işlənməmişdir. Məlumdur ki, bu abidənin müəyyən şəxsə aid olması, bir yaradıcının dilindən qopması yalnız nəzəri cəhətdən doğrudur. Ən azı min il bundan əvvəl yaranan oğuznamələri ozan nəslə dəyişə-dəyişə, cəlalaya-cəlalaya, dövrün, zamanın sosioloji mühitindən, psixologiyasından süzə-süzə yazıya qədərki mərhələsinə

çatdırmışdır. Və həmin mərhələ yazıda maddələşdiyi üçün sonrakı şifahi dəyişmələrin, qanunauyğun dil-təfəkkür əməliyyatından bir növ yayınmışdır.

KDQ-də də hər boyun sonunda ozan-aşıq gəlib söz qoşur. qəhrəmanların hünərini tərifləyir. Boyların bu ənənəvi sonluğu paralel cümlələrdən təşkil olunur. "Yerli qara dağların yıqılmasun! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün! Qanın aqan görkəli suyun qurumasun! Qanadların ucları qırılmasun! Çaparkən ağ-boz atın bürüməsün! Çahşanda qara polat uz qılıcın gedəlməsün! Dürüştörkən ala göndərin ufanmasun!" (D-35⁵)

Bu misal nitq paralelizminin bütün tələblərinə cavab verməyə də, bəzi elementlərinə görə diqqəti cəlb edir. Belə alqışlar KDQ-nin dilində çox işlənir, onlardan bəzilərinə indi də rast gəlmək olar. Alqış edən qarşındakılara ən yaxşı, ən gözəl arzularını yetirir. Bu gözəl adət xalqımızın psixologiyasından doğsa da, müasir Azərbaycanlı heç vaxt bu cür alqış etməz. Düzdür, burada əsərin yaranma tarixi, dövrü, dil mühiti, zaman etikası, mühitlə bağlılığı məsələsini unutmamaq olar.

Boyların ayrı-ayrılıqda nə vaxtsa bir nəfərin yaradıcılıq məhsulu olduğunu fərz etsək də, boyların ozan nəslə tərəfindən qopuzun müşayiəti ilə söyləndiyi faktını inkar etmək olmaz. Boylarda rast gəldiyimiz dil paralelizmi örnəklərinin xalq dilində geniş yayılması da həmin cəhətlə əlaqədardır. Göründüyü kimi, dastanda dil paralelizmi nitq paralelizminə üstələmiş, daha doğrusu, tarixi baxımdan yanaşsaq, nitq paralelizmi zaman-zaman dil paralelizminə çevrilmişdir.

Boylarda rast gəldiyimiz dil paralelizmləri maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Misallara nəzər salaq:

Dünya şirin, can əziz, canımı qıya bilmən (D-165⁸).
Əski panbuq bez olmaz.
Qarı düşmənlə dost olmaz (D-3⁹).
Gözüm döndü, könülüm getdi (D-197¹⁸).
Ötən adam dirilməz.
Çıxan can geri gəlməz (D-3¹).
At yeməyən acı otlar (bitincə), bitməsə yeg!
Adam içməz acı sular sızınca, sığmasa yeg! (D-4⁷).
Ulu, kiçi qalmaya - söz aydına,
Qarı-qoca qalmaya - qu aydına (D-187³).
Yalnız yigit alp olmaz.
Yovşan dibi bərk olmaz (D-248⁴).

Dil paralelizmi çox vaxt digər prinsiplərin bölgüsü əsasında müəyyənləşdirilən paralel konstruksiyaları da ehtiva edir. Məs.: A bəg baba! Dəvəcə böyümüşsən, köşəkə aqlın yoq! Dəpəcə böyümüşsən, dəricə beynin yoq! (D-125⁹) Bu təbii müqayisədir. Cümlədaxili paralelizm nümunəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dil paralelizmlərində müqayisə çox işlənir. Bu xüsusiyyət atalar sözləri və bayatılarda da müşahidə olunur.

Yer kibi kortiləyin! Topraq kibi savarılayın! Qılıcıma doğranayın! Oxuma sancılayın! (D-190²)

Bu nümunə andiçmə qəlibidir.

Məhsuldar paralel konstruksiya modelləri dil, qeyri-məhsuldar (ən çoxu üç dəfə) modellər isə nitq paralelizmi sayıla bilər. Dastandakı atalar sözləri və zərbi məsələlərin, şer parçalarının (tiradaların) paralelliyyəti daha çox dil səviyyəsindədirsə, nəsr və danışq momentlərinin paralelliyyəti daha çox fərdiyyəyə çəkir, az işlənir, elə ona görə də nitq səviyyəsinə uyğundur. Məs.:

Ayğırları görəcək bəgəndi. Dəvələri gördükdə bəgəndi. Qoçları bəgəndi. Köpəkləri görəcək qas-qas güldü (D-87¹⁰).

Dörd paralel konstruksiyanın komponentlərinin sayı, eləcə də forma müxtəlifliyi yarımqıq paralel konstruksiya modeli kimi, demək olar ki, təkrarsızdır.

Cümlədaxili - mətdaxili paralelizm

KDQ-də ən çox rast gəlinən paralelizm növləri cümlədaxili və mətdaxili olmaqla iki yerə ayrılır. Cümlənin sərhəddi oxunuş və yazı prosesindəki subyektivliklə bağlı olaraq bəzən mətnlə qarışdırılmışdır. KDQ-nin dilindəki şer parçalarının çoxu paralelizm əsasında qurulmuşdur, çox vaxt belə paralel tərkiblərdə təkrarlar da iştirak edir.

Avazım gödölmədin, ünüm boğulmadın bir atdır, ölümə girdi, ilətəyim, saqlayayım dedi (D-101²).

Apul-apul yürüşündən,

Aslan kibi duruşundan,

Qarıluban baxışından,

Ağam Beyrəgə bənzədürəm, ozan, səni! (D-106⁸)

Ər olsan, yeg olsan, mərə mən Qazanca olmayasan, Basat! (D-224¹¹). 1-ci misalda zərflilər, 2-ci-də tamamlıqlar, 3-cüdə xəbərlər paralel işlənməmişdir. Paralel işlənen bu komponentlər cümlənin həmcins üzvləridir, lakin paralel üzvlər həmcins üzvlərindən fərqlənir.

Cümlədaxili paralelizmin digər qrupunda bir cümlə daxilində ayrı-ayrı cümlələr paralel işlənir. Yəni burada söhbət mürəkkəb cümlənin (tabeli və ya tabesiz) komponentlərinin paralelliyyətdən gədir. Məs.:

Bulursam buldum, bulmaz isəm Tanrı verdi, Tanrı aldı, neyləyöyün? (D-140¹¹)

Bu nümunədə paralelizmin yarımqıqlığına bərpə etsək, bu vəziyyəti alarıq:

Bulursam buldum, bulmazsam bulmadım.

Cümlədaxili paralelizmdə leksik təkrarlar mühüm yer tutur. Çox vaxt xəbər təkrar olunur.

Oynarsan-oynamazsan, cəhənnəmdə oynat! (D-114⁷)

KDQ-nin dilində çox rast gəlinən paralelizm növlərindən biri mətdaxili paralelizmdir. Mətdaxili paralelizm eyni və ya oxşar quruluşa malik müxtəlif leksik tərkibli iki və daha çox cümlənin ardıcıl işlənməsidir.

Sonra təhlil prosesində ayrıca görəcəyimiz kimi qrammatik üzvlənmə cümlənin informativ yükünü açma bilmir, cümlənin ünsiyyət prosesində semantik-funksional yükü məsələsi açıq qalır. Əslində semantik (aktual) üzvlənmə qrammatik üzvlənməni inkar etmir. Çünki bunlar ayrı-ayrı rakurslardır, hər dilin spesifikasiyasına uyğun zənginliklərə malikdirlər və ifadə - məzmun planları kimi ortaya çıxırlar.

Mətdaxili paralelizmi əks etdirən nümunələrə diqqət yetirək:

Qarşı yatan qara dağlar
İstər olsa, el yaylar,
Qanlı-qanlı sular
Əsən olsa, qanın düşsən,
Qaraqac atlar
Əsən olsa, qulun doğar.
Qaytabanda qızıl dəvə
Əsən olsa, torum verür.
Ağayılta ağca qoyun
Əsən olsa, quzi verür.
Bəg örnələr
Əsən olsa, oğh doğar. (D-145²)

Beş paralel komponentdən ibarət olan bu mətdən doğan məna aydındır. Əvvəlki dörd komponent axırcı üçün bir növ bünövrə rolunu oynayır. Axırcı

komponent yekun kimi səslənir. Əvvəlki hissələr sonrakı hissədəki fikri emosional baxımdan gücləndirmək, daha da təsirli etmək üçün işlənmişlər. Bu paralelizmi təşkil edən üzvlər mənaca sıx bağlıdır. Eyni zamanda bu üzvlər sintaktik quruluş və morfoloji əlamətlərinə görə də səsləşir. Hər komponent mürəkkəb cümlədən ibarətdir və bunların hamısında budaq cümlə (əson olsa) eyni leksik tərkiblə ifadə olunmuşdur. Eyni zamanda bu cümlələrin hərəsi öz subyekt və predikatu olan ayrı-ayrı cümlələrdir. Onların hamısı mətn daxilində sinsemantik prinsipə görə birləşmişdir. KDQ-nin dilində mətdaxili ikikomponentli və çoxkomponentli paralelizm növlərinə rast gəlirik.

Çoxkomponentli mətdaxili paralelizmdə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Burada axırıncı cümlə bütün əvvəlkilərin nəticəsi kimi səslənir. Bütün mətn təkcə bu axırıncı üzvün üzərində qurulur. Belə parçalarda bədiilik müqayisə, bənzətmələr və təkrarlar hesabına reallaşır:

Qarşı yatan qara dağım yığılıbdur,
Ozan, sənin xəbərin yox.
Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdür,
Ozan, sənin xəbərin yox.
Dünyəlikdə bir qardaşım alınubdur,
Ozan, sənin xəbərin yox. (D-104¹⁰)

Boylarda hadisələrin pilləli inkişafı çox yayılmışdır, bu zaman ritorik sual-cavabdan ibarət təkrarlar və paralelizm əsasmda qurulmuş parçalarda çox vaxt axırıncı sözlər təkrar olunur, bu da alliterasiya sistemli şərhdən qafiyəli şərə doğru inkişaf meylini əks etdirir:

Hey yigidim, bəg yigidim! - 8
Qaytabanlar (qızıl dövələr) - 9
Torumundan dönərmə olur? - 9
Qaraucda Qazılıq atlar - 8
Quluncığım dəpərmə olur? - 9
Ağayıda ağca qoyun - 8
Quzucığım süsərmə olur? - 9
Alp yigitlər, yeg yigitlər - 8
Görklüsünə qıyarmı olur? - 9 (D-196¹¹)
Zaman əlaqəsi:
Ağ saqallı babamı ağlatmağın!
Ağbirçəklü anamı bozlatmağın! (D-224¹³)
Qara bağırsarıldı, dum yürəgi oynadı. (D-140⁶)
Səbəb-nəticə əlaqəsi:
Ala gözdən ayırdım, yigit, məni!
Datlu candan ayırsun Qadir səni! (D-233³)
Ardıcılıq əlaqəsi:
Ağca mənim köksümü basub qondu,
Datlu mənim canımı alur öldi. (D-166⁷)

Mətn daxilindəki cümlələrin əksər hallarda məzmunca bir-birini təkrar etməsinə baxmayaraq, onların paralelizm əsasında qurulması mətnin emosional keyfiyyətlərini artırır, ona xüsusi üslubi poetik rəng, çalar verir. KDQ-nin dilində paralelizmin hər iki növü yanaşı işlənir və sıralanma, struktur baxımından səsləşərək mətnin poetik əsası kimi çıxış edir.

Tam - yarımqıq paralelizm

Yuxarıda biz paralelizm üçün müəyyənləşdirilmiş üç definisiyanı göstərdik (1. üzvlərin sayının eyniliyi; 2. münasibət-nisbət eyniliyi; 3. quruluş-struktura eyniliyi). Sintaktik paralelizm bu şərtlərin üçünə də cavab verir-sə, tam, onların ikisinə, heç olmasa zəruri olan birinə cavab verirsə, yarımqıq paralelizm kimi çıxış edir.

Yel əsdi, yağmur yağdı, bunu qopdı. (D-207¹²)

Bir-birinə paralel olan üçkomponentli (hərəsi iki üzvdən ibarətdir) sözlər eyni cür sıralanmışdır və eyni nisbətdədirlər. Burada leksik tərkib tamamilə müxtəlifdir. KDQ-nin dilində tam paralelizmə aid nümunələr çoxdur. Adətən, tam paralelizmdə komponentlərin sayı çox olmur. Dastanlarda rast gəlinən uzun söyləmə (tirada) şəklində olan şer paralarında da əsasən tam paralelizm özünü göstərir. Tam paralelizmin əksər nümunələrinin çoxu iki komponentlidir.

Dəpə kibi ət yığdım, göl kibi qımız sağırdım. (D-24¹²)
Tövlə-tövlə şahbaz atlarını bindilər.
Qatar-qatar qızıl dövələrini yetdilər. (D-38⁷)
Toz yarıldı, gün kibi şladı, dəniz kimi yayqandı.
Məşə kibi qarardı. (D-127⁹)
Ac görəsən doyrugıl, yalnızca görəsən donatgıl. (D-14⁷)

Tam paralelizm həm cümlə daxili, həm də mətdaxili ola bilər. Cümlədəki paralelizm komponentləri çox olduqda, onun üzvlərinin hər biri sadalayıcı intonasiyaya malik olur və çox vaxt belə tam paralel biçimlərdə uyar proseslər, obyektlər sadalanır və üzvlər arasında ardıcılıq əlaqəsi özünü göstərir. Cümlə daxili paralelizmlə tam paralelizm kimi reallaşsınsa üzvlərin tərkib hissələrinin sayı çox vaxt iki olur. Məs.: Yay çəkmədün, ox atmadın, baş kəsmədün, qan dökmədün. (D-125⁴)

Yarımqıq paralelizm tam paralelizmdə gözlənilən üç şərtin hər hansı birinə əməl etmədikdə, təkrarlanan ifadə tərzində hər hansı bir dəyişiklik baş verərsə yaranır:

Qara eşək başına uyan ursan, qatır olmaz
Qaravaşa don geyürsən, qadın olmaz. (D-3⁶)

Birinci cərgənin əvvəlində gələn tamamlıqlardan biri təyinlə, ikinci cərgənin uyğun üzvü təyinsiz işləndiyindən bu nümunə yarımqıq paralelizm tələbinə cavab verir. Tam paralelizmdə üzvlərin sayının eyni olması şərtini gözləmədikdə, qısaltılmış və ya genişləndirilmiş natamam paralelizm alınır. Məs.:

Qarşı yatan qara qarlu dağlardan aşar olsa, Allah Taala sənin oğluna aşut versün! Qanlı-qanlı suların keçər olsa keçit versün! (D-75⁶)

Çıxşın bənim kor gözüm, Dirsə xan, yaman səğrər.
Kəsilsün oğlan əmən süd damarım, yaman sızlar. (D-24⁷)

Bəzənsə yarımqıq paralelizmdə komponentləri təşkil edən tərkib hissələrinin eyni nisbətdə və eyni sayda olması şərti birlikdə gözlənilmir. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Baba, mən yerimdən durmadın ol durmuş ola! Mən qaraquc atuma binmədin ol binmiş ola! Mən qanlı kafir elinə varmadın ol varmış, mana baş götürmüş ola! (D-171¹¹)

Misal bu şəkildə bərpa etsək:

Mən yerimdən durmadın // mən qaraqoç atuma binmədin // mən qanlı kafir elinə varmadın.

Ol durmuş ola // ol binmiş ola // ol varmış, mana baş götürmüş ola!

Mətn üç paralel sadə cümlədən ibarətdir. Bu cümlələrin paralel işlənmə və mürəkkəb zərflilik olan hissələri daxili təyin hesabına genişlənməmişdir.

Yarımqıq paralelizmin özünə də iki aspektdən yanaşmaq olar. Birinci, tam paralelizmin formalaşmadığı, naqis quruluş simmetriyası kimi, ikinci, tam paralelizmin sərbəst variant və ya variasiyaları kimi. İnvariant rolunda çıxış edən tam paralel konstruksiya modelinin

yarımqıq modelləri nəzəri və təcrübi baxımdan qanunauyğundur. KDQ-nin dilindəki yarımqıq paralelizm nümunələri daha çox ikinci prinsip üzrə işlənmişdir.

Ortaq sözlü və ortaq sözsüz paralelizm

Ortaq sözlü paralelizm KDQ-nin dilində çox rast gəlinən paralelizm növlərindən biridir.

Qeyd edək ki, "ortaq söz" termini şortidir, ona görə ki, ortaq söz bir sözdən, birləşmədən və cümlədən ibarət ola bilər. Ortaq komponent, əsas sintaqm terminləri də məqbuldur.

Ortaq söz paralel komponentlərin əvvəlində, ortasında, axırında gəlir.

Ortaq sözlü paralelizmin bir nümunəsini nəzərdən keçirək:

At ayağı küllük, ozan dili çevik olur. (D-174²)

Ortaq komponent söz birləşməsindən ibarət olur: Bu yigidi gözüm gördü, könlüm sevdi, görək dursun, görək getsün! - dedi. (D-185⁷)

Ortaq komponent cümlədən ibarət olur:

Gözün kimi tutarsa,

Könlüm kimi seversə,

Ana varğıl. (D-261⁵)

Bu tipli paralelizm biçimlərində ortaq komponentin yeri müxtəlif olur. O həm əvvəldə, həm ortada, həm də axırda işləyə bilər.

a) Ortaq söz əvvəldə işlənir:

Mərə, qavat qızı! Mən qılıcuma doğranayım! Oxuma sancılayım! (D-260¹⁰)

b) Ortaq söz sonda işlənir:

Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdurmuşdu - Oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa - qondurun. (D-10⁶)

Əski donun biti, öksüz oğlanın dili acı olur. (D-256¹¹)

c) Ortaq söz paralel komponentlərin birinin ortasında çıxış edir:

Yerdə isə oğul çıxarayım, gögdə isə endirəyim. (D-140¹⁰)

Ortaq söz iki paralel komponentin ortasında çıxış edərkən simmetrik paralelizm alınır. Bu zaman paralel komponentlər hər iki tərəfdən ortaqla əhatə edilir.

At diməzəm sana, qardaş dərəm. (D-99⁹)

ç) Bütün ortaqlar komponent həm əvvəldə, həm də sonda işlənir:

Cənə toy edib atdan-ayğırdan, dövədən buğra, qoyundan qoç qurdurmuşdu. (D-10⁵)

Dastanların dilində və ümumən dildə ortaqlar sözlü paralelizmlər mətdaxili və cümlə daxili paralelizmlərdən törəmişlər.

Düz - əks paralelizm

Paralelizm növlərindən biri də düz - əks paralelizmdir. Eyni cümlə və ya sintaktik bütöv daxilində komponentlərin müəyyən sıra ilə (digər şərtlər də nəzərə alınmaqla) işlənməsi düz paralelizmdir ki, biz indiyə kimi nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrin hamısı möhz bu şərti ödəyir.

Bundan başqa eyni cümlə və mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində bir neçə üzv əvvəl düz sıralı, sonra əks sıralı modeldə düzüm yaradırsa, ona əks paralelizm (xiazim) deyilir.

KDQ-nin dilində əks paralelizmə uyğun nümunə qeyd etmək olar.

Bəg nökorindən, nökor bəgindən ayrıldı. (D-63¹²)

Bu ortaqlar sözlü paralelizmin nümunəsidir. Ortaqlar sözü hər iki komponentin arasına gətirək:

Bəy nökorindən ayrıldı, nökor bəyindən.

İndi bu nümunə simmetrik paralelizm şəklini aldı.

Bu nümunənin tam əks paralelizm olması üçün ortaqlar sözü iki dəfə təkrar olunmalıdır.

Bəy nökorindən ayrıldı, (ayrıldı) nökor bəyindən.

KDQ-nin dilində əks paralelizmi əks etdirən tipik nümunələr yoxdur. Paralel komponentlərdə söz sırasının cüzi dəyişikliyi, bir üzvün o biri uyğun üzvə görə yerini dəyişməsi müşahidə olunur.

Bəzən paralel işlənmə parçalar bütöv bir silsilə təşkil edir və mətnə yüksək dinamizm gətirməklə yanaşı, bütövün hissələri arasındakı üzvi bağlılığı qat-qat gücləndirir:

Qarşı yatan qara dağlar,
İstər olsa, el yaylar.
Qanlı-qanlı sular,
Əsən olsa qanın düşər.
Qaraquc atlar
Əsən olsa, qulun doğar.
Qaytabanda qızıl dövə
Əsən olsa torum verür.
Bəg ərənlər
Əsən olsa, oğlı doğar. (D-145²)

Hey yigidim, bəy yigidim!
Qaytabanlar qızıl dövələr
Torumundan dönərmə olur?
Qaraqucda qazılıq atlar
Quluncığım dəpərmə olur?
Ağayıda ağca qoyun
Quzucığım süsərmə olur?
Alp yigitlər, yeg yigitlər
Görklüsünə qıyarmı olur?
Yigidim, bəy yigidim, bu yağının
bir ucın mana, bir ucın sana! (D-196¹¹)

KDQ-nin dilində həm xarici, həm də daxili alliterasiya birgə çıxış edir. Daxili alliterasiya misralarda müşahidə edilən üslubi vasitə kimi işlənmişdir. Xüsusilə, paralel işlənməyən cümlələrdə daxili alliterasiyanın üslubi vasitə kimi işlənməsinə çox rast gəlirik. Misralar paralel işləndikdə isə daxili alliterasiya eyni funksiyaları yerinə yetirməklə bərabər eyni zamanda misraları bir-birinə bağlamaqda müəyyən rol oynayır.

KDQ-nin dilində təkrarlar mühüm yer tutur. Burada səs təkrarından tutmuş, söz, cümlə və bütöv parçaların təkrarına da rast gəlmək olar. Təkrar dedikdə, dil vahidlərinin sadəcə təkrarını düşünmək səhv olardı. Təkrarın məqsədi mətnin ekspressivliyini, emosionallığını artırmaq, ona müəyyən ahəng, ritm, canlılıq verməkdir.

Ağ saqallı babamı yamna vardın, can vermədi.

Ağ birçəklü anamı yamna vardın, can vermədi. (D-165¹²)

Burada təkrarın iki növü, leksik və sintaktik epifora iştirak edir. Təkrarları paralelizm daxilində nəzərdən keçirmək əhəmiyyətlidir, çünki boylarda rast gəlinən paralel konstruksiyaların çoxunda təkrarlar iştirak edir. Bəzən elə olur ki, iki paralel komponent bir-birindən bir və ya iki sözün ayrılması ilə fərqlənir. Məs.:

Qara əvrən qopdı Dəpəgöz,
Ərş yüzində çevirdim, almamın, Basat!

Qara qaplan qopdı Dəpəgöz
Qara-qara dağlarda çevirdim, alımadım, Basat!
Qağan aslan qopdı Dəpəgöz,
Qahn sazlarda çevirdim, alımadım, Basat! (D-224*)

Boylarda işlənən təkrarlar çox müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Paralelizmlərdə təkrarlar mətnin ifadə gözəlliyini artırır, paralel konstruksiyaların bir-birinə bağlanması müəhim rol oynayır. Təkrarların bu qədər fəallığı şəxsi sistemi ilə bağlıdır ki, bu zaman təkrarların ifadə etdiyi funksiyalar daha da mürəkkəbləşir, rəngarəng olur.

KDQ-nin nəsr dilində də təkrarlar çox işlənmişdir. Belə təkrarlar mətnin ritmik konfigurasiyasının təşkilində müəhim rol oynayır.

KDQ-nin poetik sintaksisinin bütöv dərki üçün sintaktik paralelizm nümunələri ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki KDQ şərinin özünəməxsusluğu, ritmintonasiya rəngarəngliyi, alliterasiya, assonans, qafiyə, anafora, epifora və s. poetik kateqoriyalar məhz sintaktik paralelizmlə üzvi şəkildə bağlıdır.

Ədəbiyyat.

T.Nasıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1976.
Ш.Ибраев. Поэтика огузского героического эпоса. Алматы, 1997.

K.N.Vəliyev. Dastan poetikası. B., 1984.

K.N.Vəliyev. Linqvistik poetikaya giriş. B., 1989.

X.Короглы. Огузский героический эпос. М., 1976.

K.M.Абдуллаев. Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника "Книга моего Деда Коркута"). Канд. диссерт. М., 1975.

A.M.Джавадов. Порядок языковых единиц (на материале азербайджанского языка). АДД. Б., 1975.

M.Adilov. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. B., 1974.

K.N.Vəliyev. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. B., 1981.

Ə.Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. B., 1959.

V.M.Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974.

A.M.Щербак. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении. Журн. "Народы Азии и Африки", 1961. № 2.

A.B.Лорд. The Singer of Taleh, Cambridge Mass., 1960.

M.Ergin. Dede Korkut Kitabı. I-II c., Ankara, 1958-1963.

C.Öztelli. Dedem Korkut Kitabının dili üzerine bir Deneme. Bilimsel Bildiriler-1972, Ankara, 1975.

Kamil Vəli Nərimanoğlu

POLİFEM - bax. tərəpəgöz və polifem.

POTANIN QRIQORİ NİKOLAYEVIÇ (1835-1920. Rusiya) - şərqsünas, etnoqraf.

Uzaq Şərqi, Sibir, Altay, Monqolustan, Çin, Tibetə səfərlər zamanı külli miqdarda etnoqrafik və folklor materialları toplamış, həmin materialları "Şimal-qərbi Monqolustan öçerkləri" (Sankt-Peterburq, 1891), "Çinin tanqut-tibet əyaləti" (Sankt-Peterburq, 1893), "Orta əsr Avropa eposunda Şərqi motivləri" (Sankt-Peterburq, 1899) kimi əsərlərində nəşr etmişdir.

KDQ-nin Qərb dastanlarına təsirini, eləcə də Qərb-Şərqi folklor əlaqələrini öyrənməkdə Q.N. Potaninin əsərləri ciddi əhəmiyyət daşıyır.

Əsərləri:

Очерки Северо-Западной Монголии, вып.1-4, СПб, 1881-1883 (переиздано под назв. Путешествия по Монголии, М., 1948).

Ерке. Культ сына неба в Северной Азии. Томск, 1916.

Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. 2 изд. М., 1950.

Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. М., 1899.

Сара о Соломоне. Томск, 1912.

PUL VƏ MALİYYƏ - X əsrdən əvvəlki dövrlərdə də Azərbaycan və ümumiyyətlə başqa Oğuz türkləri (yəni İç və Daş Oğuz) pul və maliyyə kimi kateqoriyalar fəaliyyət göstərirdilər.

Doğrudur, tarixi baxımdan bu dövrlərdə natural təsərrüfat nisbətən üstünlük təşkil edirdi. Lakin əmtəə-pul münasibətləri, bununla bağlı iqtisadi kateqoriyalar qanuni fəaliyyət göstərirdilər. Buna görə də KDQ boylarında bu kateqoriyaların adları vaxtaşırı çəkilir və onların dövr üçün gərəkli olmaları, işləmələri öz ifadəsini geniş tapır. Həmin kateqoriyaların arasında pul və maliyyə, bunlarla bilavasitə bağlı olan digər anlayışlar (kateqoriyalar, məfhumlar) da vardır.

Natural təsərrüfatın üstünlük təşkil etdiyi bir vaxtda pul rolunu Oğuz təsərrüfatlarında maldarlıq yerinə yetirirdi. Lakin eposda ayrı-ayrı boylarda mis, gümüş, qızıl pul, onların bölüşdürülməsi, xəzinə və s. məfhumların adları çəkilir. "Keçənindən otuz üç aqça alurdu, keçməyənindən dögə-dögə qırq aqça alurdu..." (D-155³). "Kafir dəxi düşübən bir yerdə aqça üləşməkdəydi". (D-72³). Boylarda "bol pul", "pul bölüşdürülməsi", "qızıl-gümüş pul", "qızıl altun", "az gümüş" və s. ifadələr az deyildir. Belə ki, III, IV, VI boylarda onların adları mətnədə, bir qayda olaraq pulun xərclənməsi, qızıl, gümüş pulun gərək olması kimi məqamlarda işlənilir. KDQ-də "xəzinə" məfhumunun adı da müxtəlif şəkildə ifadə olunur: "ağır xəzinə", "qiymətli xəzinə". "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da Qazan xanın malikanəsində qiymətli xəzinənin, bol pulun olduğu fikri vardır. "Ağır xəzinəsini, bol aqçasını yağmaladılar". (D-387) "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda qızıl-gümüş pulun mövcudluğu və onu xərcləməyin hesabına böyük bir şəhərin qurulması ifadə olunur. "Altun-gümüş pul gərəksə, ana xərcliq olsun!" (D-163¹³)

Müxtəlif tarixi numizmatika məlumatlarına görə o dövrlərdə Azərbaycanda (və başqa Oğuz yurdlarında) əvvəllər mis və gümüş pullardan geniş istifadə olunmuş, sonralar qızıl pullar kəsilməyə başlanmış və ön cərgəyə keçmişdir. O vaxtlar və bir qədər sonralar Bərdədə, Təbrizdə, Gəncədə, Beyləqanda, Qəbələdə, Marağada, Həmədanda, Zəncanda müxtəlif zərxbanalarda kəsilmiş metal pul nümunələri numizmatika fondlarında indi də saxlanılır. Şübhəsiz, o vaxtkı mis, gümüş, qızıl pullar eposda göstərilənlərin nümunələrindən də ola bilər.

KDQ boylarında, "Oğuznamə"lərdə maliyyə məsələsi ilə bağlı olan ifadələrə də rast gəlinir. Ümumiyyətlə, Oğuz

türklərində maliyyə ilə məşğul olan məmurlara imğa (və ya umğa) deyilirdi. Bunun özü göstərir ki, o dövrdə maliyyə məfhumu ilə bilavasitə qırılmaz bağlı olan vergi məsələsinə çox əhəmiyyət verilmiş.

Elmi baxımdan vergi fiziki və hüquqi şəxslərdən alınan məbləğdir. O, dövlətin xərclərini maliyyələşdirmək üçündür. Verginin sosial-iqtisadi mahiyyəti və rolu mövcud zamanın və quruluşun tələbi ilə bağlıdır və həmişə hakimiyyətin təbiəti və funksiyasından irəli gəlir.

Oğuz türklərində o dövrlərdə vergilər natural və pul formasında alınmış. Məlumdur ki, eposda 24 sancaqdan, onların idarə olunmasından söhbət gedir. Yəqin ki, vergilər bunların idarə olunmasına, divanın saxlanması sorf olunmuş.

KDQ-də vergilərin konkret tiplərinin, növlərinin adı çəkilmir. Lakin o dövrlərdən bəhs edən tarixi ədəbiyyatda müxtəlif vergi növləri sadələnir. Müəhim yerlərdən birini torpaq vergisi tutur. Bu vergi xərək, natural və ya pulla idarə olunur, can vergisi adlanan vergi (cizyə vergisi) pul ilə ödənilirdi. Divan vergisi "haqq" adı ilə adlanmış, hərbi müdafiə və hücumlara israf olunan xərclər xəzinəyə toplanan sərvət yolu ilə ödənilirdi.

Bir vergi növü kimi həтта gömrük rüsumundan da istifadə olunmuş. Məs., boyların birində (V) bu, "aqça" adı ilə qeyd olunmuşdur.

Teymur Vəliyev

R

RADLOV VASILİ VASILYEVİÇ (1837 - 1918, Rusiya) - alman mənşəli rus şərqşünası, akademik.

Dədə Qorqud haqqında mövcud şaman duasını yazıya alıb nəşr etdirmişdir.

"Türk ədəbiyyatından örnəklər" ("Obrazü türk-skoy literaturı") əsərində Peyğəmbər və Oğuz xan haqqında şəcərə təqdim edilir ("Baksanın sözü"), sonra Korqud Ata şaman olduğu üçün digər şaman ruhları kimi ondan mədət diləyir:

Ölü desəm - ölü eməs,
Tiri desəm - tiri eməs,
Ata Korkut Auliya.
("Ölü desəm ölü deyil,
Diri desəm diri deyil
Qorqud Ata övliya")

Bu parça Dədə Qorqud obrazının mənşəyini açmaq üçün çox dəyərlidir.

Əsərləri:

Сибирские древности. Т 1-2, СПб., 1898-1902.

К вопросу об уйгурах. СПб., 1893.

Атлас древностей Монголии. В 1-я, СПб., 1892-99.

Образцы народной литературы торкских племен. Ч.1-10, СПб., 1866-1907 г. Опыт словаря торкских наречий, Т.1-4, СПб, 1882-1909.

О языке куманов. СПб, 1884.

Образцы торкской литературы. Т. III, СПб., 1870.

Ədəbiyyat.

Тюркологический сборник. 1971. М., 1972.

Библиографический словарь. М., Наука, 1989.

RƏCƏBOV RƏHMAN (RƏHMANI) (1922, Türkmənistan) - ədəbiyyatşünas, fil.e.d. Mahtumqulu adına Beynəlxalq mükafat laureatı, Türkmənistanın əməkdar elm və texnika xadimi.

"VIII-XII əsrlər qədim türkmən ədəbiyyatı" kitabının ikinci hissəsində "Qorqud Ata" eposuna geniş yer ayrılmışdır. Burada KDQ boylarının məzmunu, qəhrəmanlıq sərgüzəştləri, hadisələrin əhatə etdiyi tarixi dövrlər, Qorqud Atanın tarixi şəxsiyyət olması barədə maraqlı fikirlər deyilmişdir.

Əsərləri:

Şərdə sənətkarlıq və lirik məzmun. Aşqabad, 1968.

Poema Mirşəkər. Aşqabad, 1960.

Mahtumqulu (məqalələr məcmuəsi). Aşqabad, 1960.

Ədəbiyyat terminləri lüğəti. Aşqabad, 1966.

VIII-XII əsrlər qədim türkmən ədəbiyyatı. Aşqabad, 1991.

RƏFİLİ MİKAYIL HƏSƏN OĞLU (1905- 1958, Azərbaycan Resp.) - ədəbiyyatşünas, şair, fil.e.d. prof.

Çıxış və məqalələrində, dərslik və kitablarında dəfələrlə KDQ mövzusunda toxunmuş və hələ 1927 ildə epos haqqında mətbuatda çıxış etmişdir. Eposu XI əsrə aid edən alim onu mədəniyyətimiz tarixində epoxa hesab etmişdir.

KDQ-də ailə, əxlaq, mənəviyyat məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirmişdir.

Əsərləri:

"Эпос Деле Коркуда", Бакинский рабочий, 23.VII.1927.

"Азербайджанский героический эпос". Бакинский рабочий, 13.VI.1941.

"Древняя Азербайджанская литература (до XVI века)". Б., 1941.

"Ədəbiyyatşünaslığın bəzi məsələləri haqqında", Ədəbiyyat qəzeti, 5.VI.1951.

RƏHİMOVA ELMİRA ABDULLA QIZI (1945, Azərbaycan Resp.) - fil. e. d. prof.

"Azərbaycan xalq qəhrəmanlıq dastanlarının rus dilinə tərcümələrinin tarixi və təcrübəsi" (KDQ və Korroğlu materialları əsasında) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Əsərləri:

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının rus dilinə tərcüməsinin təcrübəsi və tarixi". B., 1994.

Azərbaycan dastanları "Dədə Qorqud" və "Korroğlu" rus tərcümələrində. B., 1997.

RƏHMANOV ATA (1912, Türkmənistan) - folklorşünas. Burada Məti Kosayevin rəhbərliyi altında Nurmurad Esenmuradovla birlikdə "Qorqud Ata" eposunu nəşrə hazırlamış, 1951 ildə kitab nəşr olunmuş, lakin "millətçiliyi təbliğ edən zərərli" bir əsər kimi satışa buraxılmamışdır. Kitabın nəşrinə rəhbərlik edən M.Kosayev 25 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmiş, KDQ-nin nəşrə hazırlanmasında fəal iştirak edən N. Esenmuradov işdən çıxarılmış, Rəhmanov A. isə təqibdən və cəzadan canını qurtarmaq üçün Özbəkistanına qaçmağa məcbur olmuşdur. "Qorqud Ata" eposunun ("Çovdar variantım") ön sözünü və on altı nağılını toplamış, yazıya köçürmüşdür. "Qorqud Ata" eposunun təzə tapılan dörd boyunu nəşrə hazırlamışdır. KDQ haqqında Aşqabadda nəşr olunan "Yaşlıq" ("Gənclik") jurnah, "Türkmənistan" qəzeti və digər qəzet və jurnallarda xeyli elmi məqaləsi dərc olunmuşdur.

Əsərləri:

"Korkut Ata" eposunun folklor variantları. Türkmənistan EA-nın xəbərləri, Aşqabad, 1964.

Korkut Ata eposu və türkmən ədəbiyyatı. "Yaşlıq", 1989, sayı 9.

Daş oğuzların qəver xalqına qarşı görüş. "Yaşlıq", 1989.

"Korkut Atanın qözleqində", "Türkmənistan" qəz. 24, 25, 26, 27, 30, 31 avqust 1994; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27 sentyabr 1994.

RƏHMƏTİ ARAT RƏŞİD (ƏBDÜLRƏŞİD İS-MƏTULLAH OĞLU) (1900- 1964, İstanbul) - dilçi, fil. e. d., prof. Qıpçaq-oğuz ədəbiyyatını, o cümlədən dastan yaradıcılığını tədqiq edən müəllif Oğuz Kağan dastanı və KDQ haqqında qiymətli araşdırmalar aparmışdır.

Əsərləri:

Türküstan Tufan-təxtə (tufan mətinləri, Banq və Çabain ilə). 1934.

Oğuz Kağan Dastanı. 1936.

Vəkayi Baburun Hatıratı. 2 c., 1943, 1946.

R.R.Arat. Makaleler. I c., Ankara, 1987.

Əd.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. c. I, İst., 1990.

RƏNG - KDQ-də rəng inamlar, yaşayış və təfəkkür tərzii ilə bağlıdır. Rənglərin zaman və məkan anlayışları ilə əlaqəsi, kosmoqonik dünyagörüşlə bağlılığı diqqəti cəlb edir.

Uruz atası Qazan bəyə üz tutaraq deyir:

Anam mənim üçün gög geyüb qara sarımsun,
Qahın oğuz elində yasım tutsun. (d-144¹¹)

Beyrək qara, göy bəzənmiş otağın kimə aid olduğu- nu bacısından soruşur:

Qaralı-göylü otağı, sorar olsam,
Kölgə kimün? (D-103⁴)

Qazan bəy ulu soya bağlılığını, öz onqonlarını belə xatırladır:

Ağ qayanın qaplanının crkəgində bir köküm var,
Ortac qırda sizin keyiklərinüz durğurmaya.

Ağ sazıt aslanında bir köküm var,
Qaz alaca yundunu durğurmaya,

...

Ağ sunqur quşu crkəgində bir köküm var,
Ala ördək, qara qazun uçurmaya. (D-280⁸)

Oğlu olanın ağ çadırda, qızı olanın qırmızı çadırda. oğlu-qızı olmayanın qara çadırda oturdulması rənglərin mərasimlərdəki inikasıdır.

KDQ-də işlənən rənglər:

Al. Çoxmənalı **al** sözü al, qırmızı, al-qırmızı, açıq qırmızı, narıncı, qonur mənalarında işlənir. İstiqamət bildirən **alt**, **iləri** sözləri ilə semantik bağlılığı məntiqlidir.

KDQ-də **yanacaq** və **qanaq** sözləri təyin kimi də işlənir. Bu sözdən törəyən **ala** (əlvan, rəngarəng, alabula) rəng bildirən təyini ləşkər, yigid, göz, at, yılan, köpək, qaz, keyik, ördək, dağ, tan, seyvən, çadır, qalxan, xalı, yorğan, qat, ox, əvrən, gərdək sözlərini səciyyələndirir.

Ağ - KDQ-də saqqal, birçək, tən, süd, əllər, boyun, ət, üz, məlik, alın, bilək, köks, qoyun, sunqur, bədəvi, orman, qayın, qar, tut, yıldırım, saz, qaya, otaq, meydan, qaftan, don, işıq, ələm, sancaq, ev sözlərinin təyini kimi işlənir.

Qara (Kıra) - KDQ-də saç, bağır, baş, təkür, arslan, dırnaq, qan, qaş, saqqal, qoyun, dəvə, köpək, ayqır, donuz, buğa, buğra, quş, qaplan, qoç, qaz, dağ, yer, pusuariq, bulud, dəvə, daş, salqım, dəniz, yol, gor, otağ, keçə, qavurma, mutbah, don, qaftan, küpü, qılıç, qıl, şapka sözlərinin təyini kimi özünü göstərir.

Göy (Gök) - KDQ-də mavi, yaşıl, səmavi anlamlarında bədəvi, yüz, çayır, dağ, dəniz, seyran, polad, sarı sözlərinin təyini funksiyasında işlənir.

Sarı - rəng mənasında KDQ-də soğan, geyim, gön, don sözlərinin təyini.

Boz - Boz, çal mənasında ox və ayqır sözlərinin təyini kimi, bozac turqay boz atlı birləşmələrində rast gəlinir.

Qızıl - Qırmızı, parlaq mənasında yanaq, dəvə, otaq, qaftan, xına (kına), altın kəlmələrinin təyini kimi çıxış edir.

KDQ dilində yaşıl, qırmızı, qəhvəyi sözləri işlənmir, həmin sözlərin ifadə etdiyi anlayışlar başqa uyğun sözlərlə ifadə olunur.

Ədəbiyyat.

M.Seyidov. Göy, ağ, qara rənglərin əski inamla əlaqəsi. Azərbaycan EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), № 2, 1978.

K.V.Nerimanoğlu. Türk Dünyabakışında Renk. "Nevruz ve Renkler", Ankara, 1996.

Heyet. Türklərin Tarihində Renklərin yeri. "Nevruz ve Renkler". Ankara, 1996.

Karabaş. Dede Korkutta Renkler. İst., 1996.

Kamil Vəli Nərimanoğlu

RƏSUL RZA (Rzayev Rəsul İbrahim oğlu) (1910-1981, Azərbaycan Resp.) - şair, dramaturq.

"Mənim fikrimcə" kitabında gedən ayrı-ayrı məqalələrində KDQ-nin dilinə, üslubuna, şəriyyətinə toxunmuşdur.

R.Rza şerində ritm axtarırları, intonasiya çalarları, qafiyə sərbəstliyi, ölçü-bölgü nizamı öz kökü ilə bilavasitə KDQ ilə bağlıdır.

Əsərləri:

Mənim fikrimcə. B., 1967.

Seçilmiş əsərləri. 5 c., B., 1980-1983.

RƏSULOV RÜSTƏM KAMAL OĞLU (1962- Azərbaycan Resp.) - fil. e. n.

1995 ildə "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası" (metaforik arxetiplər) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Əsərləri:

Kitabi- Dədə Qorqud: arxaik ritual semantikasi. B., 1999.

Oğuz ruhu: bərpə və yozum. B., 1996.

Şamançılıq və epos poetikası. B., 1999.

RƏSULZADƏ MƏMMƏDƏMİN - (1884 Bakı - 1955 Ankara). Siyasi xadim, alim, 20-ci əsr Azərbaycan milli hərəkatının və siyasi mühacirətinin öndəri.

"Qafqazya türkləri" (1921) əsərində: həmçinin "İslam - türk ensiklopediyası" üçün yazdığı "Azərbaycan etnoqrafiyası" (1942) çərçivədə "Kitabi-Dədə Qorqud"u səlcuqilər və moğollardan sonra etnik baxımdan oğuzlaşmış Cənubi Qafqaz və Azərbaycanın oğuzlaşması faktı kimi təqdim etmişdir.

"Dədə Qorqud dastanları" məqaləsində 1950 ildə Sovet İttifaqında KDQ-nın "xalq düşməni bir əsər" elan edilərək ona qarşı irtica və gerilik rəmzi kimi təbliğat kompaniyası aparılmasının ideoloji-siyasi motivlərini açıqlamışdır.

"Dədə Qorqud oğuznamələri" məqaləsində F.Kırzioğlunun eyni adlı kitabının elmi dəyərindən bəhs etmişdir.

Ədəbiyyat.

Resulzade M.E. Kafkasiya türkləri. "Turk yılı" İst, 1928. s. 474-552: təkrar nəşr. İst, 1993.

Resulzade M.E. Azərbaycan etnoqrafiyası. İslam-türk Ansiklopedisi mecmuasi. № 21-30: İstl, 1942.

Resulzade M.E. Dede-Korkut destanları. "Azərbaycan", yıl I, sayı 6, Ankara, 1952, s. 2-5.

Resulzade M.E. Dede-Korkut oğuznamələri. "Azərbaycan", sayı 7 (19), Ankara, 1953, s. 25-26.

RƏVAYƏT - bax: əfsanələr və rəvayətlər.

RƏZİLLİK - bax: alçaqlıq.

RİZA NUR (1879, Sinop -1942, İstanbul, Türkiyə) - həkim, ədəbiyyatçı, tarixçi.

Oğuznamənin uyğur əlifbası ilə yazılmış Paris Milli kitabxanasında saxlanılan variantının transkripsiyasını, fransızca tərcüməsini ön sözlə birlikdə 1928 ildə İsgəndəriyyədə kitab şəklində nəşr etdirmiş, dastanın tekstoloji və filoloji öyrənilməsi sahəsində ilk alimlərdən biri olmuşdur.

Türk dastanlarından, o cümlədən KDQ boylarından istifadə etməklə məsnəvi formasında 6100 mısradan ibarət əsər yazmışdır. Oğuznamə mətninin çapı və öyrənilməsi sahəsində yeni bir yol açmış mətn oğuzşünaslığın klassik əsərlərindən biridir.

Əsərləri:

Oughouz-name. Epopée tuque. Alexandrie, 1928.

Les formes et les noms de le poesie turque. Revue de turcologie. № 1, 1931.

Le metrique de le poesie populaire turque. Revue de turcologie. 1, 1932.

RUM, RUM ELİ - Türkiyədə Rum eli ölkənin qərb hissəsində yerləşir. KDQ-də Rum/Rum eli III və V boylarda işlənir. III boyda Baybörə bəy deyir: "Mərə bəzirq-

anlar! Allah-Təala mana bir oğul verdi. Varın Rum elinə mənim oğlum üçün yaxşı ərnağan gətirin..." (D-69¹⁰). V boyda isə Duxa qoca oğlu Dəli Domrul özündən güclü, özündən igid heç kəsi tanımır. "Məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır ki, çıqa mənimlə savaşa, mənim ərligim, bəhadirliğim, cilasunliğim, yigitliğim Ruma, Şama gedə çavlına" - deyir (D-1557).

H.Araslı yazır ki, Rum eli, Rum ölkəsi qədimdə Bizansların hakimiyyət sürdükləri ölkə olmuşdur.

Ədəbiyyat.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1977.

RUS DİLİNDƏ - KDQ-nin bütövlükdə rus dilinə tərcüməsi V.Bartolda məxsusdur. 1922 ilin mayında başa çatmış bu tərcümə H.Araslı və M.Təhmasib tərəfindən çapa hazırlanaraq ilk dəfə 1950 ildə Bakıda nəşr olunmuşdu.

1939 ildə rus dilində nəşr olunan "Azərbaycan poeziyası antologiyası" üçün KDQ-dən nümunələri P.Antokolski tərcümə etmişdir.

V.V.Bartoldun tərcüməsi ikinci dəfə V.M.Jirmunski və A.N.Kononovun iştirakı ilə Şərqi xalqlarının abidələri seriyasında elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. (M.-L., 1962)

A.Axundova və V.Qafarovun tərcümələri isə müvafiq olaraq 1989 və 1992 illərdə nəşr olunub.

Elmira Rəhimova

RÜSTƏM - KDQ boylarının qəhrəmanı. (Doqsonoğlu Alp Rüstəm, Dözənoğlu Rüstəm). VII, IX, XI, XII boylarda adı çəkilir.

RÜSTƏMOV İBADƏT MƏHƏMMƏD OĞLU (1942, Gürcüstan). - Müəllifin kitabında portretlər, təbiət gözəlliyini tamamlayan insan gözəlliyi, qəhrəmanların xarici cazibədarlığı ilə mə'nəvi zənginliyi vəhdətdə verilmişdir.

Əsərləri:

Dədə Qorqudda insan gözəlliyi. B., 1978.

Роль ашугского искусства в нравственно-эстетическом воспитании молодежи. (тезисы доклада) Материалы научной конференции. Б., 1979.

Dədə Qorqud qoruzu. "Novruz" qəz. 28.VII.1992.

"RÜSTƏMXAN" - özbək xalqının qəhrəmanlıq dastanı. Şərqdə geniş yayılmış "Şahnamə" qəhrəmanı Zaloğlu Rüstəmlə başlanan eyni adlı dastanlar sırasında xüsusi yer tutur.

"Rüstəmxan" dastanı türk xalqlarının folklor xəzinəsinin zəngin mə'nəvi inciləri "Alpamış", "Manas", KDQ kimi nəznmlə nəsrin növbələşməsi əsasında yaradılmışdır.

Burada eyni zamanda türk xalqlarının ümumi dastan yaradıcılığında, xüsusən də KDQ eposuna xas olan bir sıra paralel məqamlar yüksək sənətkarlıqla öz əksini tapmışdır.

Dirsə xan oğlu Buğac kimi Rüstəmxan da vərədlətli, lakin övladı olmayan ata-anasının nəzir-niyazı ilə dünyaya gəlir.

Hər iki uşaq körpə yaşından (Buğac 15), (Rüstəmxan 14) qəhrəmanlıq göstərir. Qırx namərd Buğaca və anasına, Sultanxanın böyük arvadları isə Rüstəmxanın anasına böhtan atır. KDQ-da cəzalandırılan oğul - Buğac, "Rüstəmxan" dastanında ana - Xürayimdir.

KDQ-də "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da Salur Qazanın evi yağmalanarkən Qazanın nökrəri Qaracıq Çoban düşməne qarşı son damla qanına qədər vuruşur. ərlək göstərir, "Rüstəmxan" dastanında Sultanxanın cəlladları qalaya hücum edərkən Rüstəmxanın anası Xürayimin kənizi və etibarlı rəfiqəsi Ximçə qalının müdafiəsində dayanır, vuruşur və yaralanır. KDQ eposunda qırx namərd tərəfindən əsir alınmış, əlləri qıl sicimlə arxadan bağlanmış Dirsə xanın, "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy"da ovda ikən kafirlər tərəfindən əsir alınmış Qazanı, "Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu"nda on altı il Düzürd qalasında əsir saxlanan Qazılıq qocanı azad etməyə gələn oğlanları ilə qarşılaşarkən ilk görüşdə onları tanımamaları, "Rüstəmxan" dastanında Sultan xanın on dörd il ayrılıqdan sonra vətəne qayıdarkən yolda oğlu Rüstəmxanla qarşılaşması və oğlunu tanımaması, Basatın Təpəgözü, Buğacın buğanı öldürüb belindən bir kəmərlik dəri soyması, Rüstəmxanın əjdahanı öldürüb belindən bir kəmərlik dəri soyması, "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy"da Təpəgözün razılaşma ilə yemək üçün Oğuzdan gündə altmış adam istəməsi, "Rüstəmxan" dastanında əjdahanın Budcil şəhərinin əhalisindən yemək üçün razılaşma ilə gündə bir qız tələb etməsi və s. kimi onlarca oxşar motivlər vardır.

KDQ eposunda Beyrəyin ölüm xəbərini alan bacıların və Oğuz elinin ağ çıxarıb, qara geyməsi, ölkəsinin əjdaha əlində zəbun olmasına, qızı Aftabpərinin (Avtaboyun) əjdaha tərəfindən əsir alınmasına görə Xosrov şahın əmri ilə Budcil şəhəri əhalisinin yas saxlaması, ağ çıxarıb, qara geyməsi, həmçinin dastanda qəhrəmanın igidliyini tamamlayan atın tərifi, qara xəbər zamanı qadınların-qızların saç yolub üz cırmaları, eləcə də gənc oğlan və qızların gözəlliyinin, döyüş zamanı məğlubedilməzliyinin zəngin, bədii boyalarla təsviri, əcayib-ziyankarlar və düşmənlərlə üz-üzə gəldikdə ilahi qüvvələrin qəhrəmanın köməyinə gəlməsi və digər əhvalatlar nəinki KDQ boyları ilə səsləşir, həmçinin digər dastan yaradıcılığı ən'ənəsi ilə də bağlıdır.

Araşdırıcıların fikrincə "Rüstəmxan" dastanı axıncı dəfə XVI-XVII yüzilliklərdə redaktə edilib təmamlanmışdır.

Ədəbiyyat .

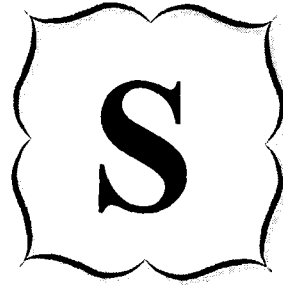
Рустам хан. М., 1972. В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов. "Узбекский героический эпос". М., 1947.

Узбек халқ дастанлары. Ташкент, 1958.

Uzbek xalq ijodi dastanlar, "Muradxan", "Rustamxan". Tashkent, 1965.

Hüseynqulu Məmmədli

SABİTOĞLU EMİN, MAHMUDOV OĞLU - (1937, Azərbaycan Resp) - xalq artisti, bəstəkar, əməkdar incəsənət xadimi. Yaradıcılığında mahnı janrı aparıcı yer tutur. "Gün keçdi", "İstintaq", "Bağlı qapı" filmlərinə, çoxlu saylı dram tamaşalarına və komediyalara musiqi bəstələmişdir. İki seriyalı "Dədə Qorqud" filminin musiqi müəllifidir.

SADAQ-bax: Ox, yay və sadaq.

SADIQ TURAL (1946, Qırıqqa, Türkiyə) - fil. e.d, prof.

Türkmənistan EA-nın fəxri üzvü (1997), Bişkek Çu Universitetinin fəxri professoru (1997).

Türk ədəbiyyatı tarixinə, türk ədəbiyyat nəzəriyyəsinə həsr etdiyi yazılarında KDQ mövzusunda toxunmuş, müxtəlif məsələlərə öz münasibətini bildirmişdir.

"Tarixi gerçəyin ədəbiləşməsinə dair notlar" yazısında oğuznamələr haqqında nəzəri mülahizələrini ümumiləşdirmişdir.

"Dədə Qorqud dastanlarında ailə" yazısında mətn bilgisi, incələmələr, zəruri toplanmış nümunələrdən sonra ən kiçik sosial vahid kimi ailənin KDQ-də reallaşan xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmişdir.

"Qorqud Ata" ətrafında toplaşmış yazısında KDQ dəyərlərinin toplayıcı, birləşdirici gücünü, türklük fəlsəfəsini açıqlamışdır.

S.Turalın A.Nurməmmədlə birgə hazırladığı "Qorqud Ata" kitabı türkmən xalq nüsxəsini əhatə edir. 510 səhifəlik kitabda M.Kosayevin, eləcə də A.Rəhmanovun mətnləri, eləcə də KDQ ilə türkmən rəvayətləri verilir. Hazırlayanlar kitaba maraqlı giriş məqaləsi yazmış, türkmən variantının özünəməxsusluğunu açıqlamaqla yanaşı, Qorqud Atanın türk mənəviyyatında, məfkurəsində, tarixində oynadığı rolu açıq şərh etmişlər.

S.Tural Atatürk Kültür Mərkəzində çapa hazırlanan Ş.İbrayevin "Dastan forması" (1999) və Kamil Vəli Nərimanoğlunun "Kitabi-Dədə Qorqudun poetikası" (ingilis dilində) (1999) kitablarına yazdığı ön söz KDQ-

nin tarixi rolunu, poetik özəlliklərini, qorqudsünaşlığın həlli vacib problemlərini açıqlamışdır.

Əsərləri:

Qorkut Ata (Türkmən Halk nüshəsi), (A.Nurməmmətlə birlikdə). Ank., 1999.

Korkut Ata Etrafında Toplaştık. Bilge, sayı 15, 1998.

Tarihten Destana Akan Duyarlılık. Ank., 1998.

Bilgelerin yolunda. Ank., 1999.

Sensibility Flowing from History to Epic. ANK., 1999.

Qorkut Ata. Türkmən Halk Nüshəsi (Hazırlayanlar prof. dr. Sadıq Tural, Annakuli Nurməmmet). Ank., 1999.

SAĞ-SOL - bax: Adət-ənənə.

SAĞIŞ - bax: Ayna.

SAĞSAĞAN - Quş adı. KDQ-də sağsağanın da adı çəkilir. Azərbaycanın bir çox yerlərində bu quş elə həmin adla, bəzi bölgələrində isə qəçələ adıyla tanınır. Sağsağan - qəçələyə bizdə həmişə xeyirxah quş kimi baxılmışdır. Bu quşun həyat-bacaya qonub oxuması şad, xeyir-xəbərin eşidiləcəyi kimi yozulmuşdur.

Bəhlül Abdulla

SAKAOĞLU SAİM (1939, Türkiyə) - fil.e. d., prof. "Gümüşxana masalları"na aid topladığı mətnlərə görə Atatürk Universitetinin elmlər doktoru (1971), "Anadolu-Türk əfsanələrində daş kəsilmə motivləri və əfsanələrin tip kataloqu" üzrə dosent (1977), "Kadıqlılı Aşiq Xəlil Qarabulud"la bağlı araşdırmalarına görə Səlcuq Universitetinin professoru adına layiq görülmüşdür. Hazırda Səlcuq Universitetində işləyir.

KDQ ilə bağlı bir sıra araşdırmalar aparmışdır. 1988 ildə Bakıda KDQ-yə həsr edilmiş kollokviumda "Bəy Beyrək hekayəsindəki qiyafət dəyişmə motivi ilə digər bəzi motivlərin Anadolu masallarında görülməsi" mövzusunda elmi məruzə etmişdir.

1998 ildə Konyada Türk Dil Qurumu və Səlcuq Universitetinin keçirdiyi "Dədə Qorqud" uluslararası bilgi şölənin təşkilatçılarından biridir. Həmin tədbir ərəfəsində

də çap etdiriyi "Dədə Qorqud Kitabı" (ikicildlik) araşdırmalarının, toplama və çevirmələrinin mühüm bir qismini əhatə edir. Belə ki, müəllifin bu mövzudakı araşdırmaları verilmiş, seçmə nümunələr təqdim edilmişdir.

Əsərləri:

Bey Böyrek Hikayesinin Bayburt Rivayeti, TKA, 1966, 1969, 1973.

Yaşayan Tepegöz Hikayesi, TKA, Ankara, 1973, 1975.

İnsan Asıllı Kuş Efsaneleri. Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşlər I, Ankara, 1985.

"Bey Böyrek Hikayesindeki Kıyafet Değişirme Motifi ile Diğer Bazı Motiflerin Anadolu Masallarında Görülmesi", TDAY-Belleten, 1988, Ankara 1994.

Dede Korkut Kitabı. İncelemeler - Derlemeler - Aktarmalar, I-II c., Konya, 1998.

SALAXANA QAYASI, SALLAXANA QAYASI - Yer adı. KDQ-də üç dəfə adı çəkilir (VIII, D-225⁸, 233¹, 234⁷).

VIII boyda deyilir: "Basat... qılıncın həm quşandı. Babasının-anasının əlin öpdü, halallaşdı, "xoş qalun!" dedi. Dəpəgöz olduğu sallaxana qayasına gəldi..." (D-225⁸). Yaxud, yenə orada - "Qalın Oğuz bəgləri üzərinə yığılıb gələ derdim. Qaçuban Sallaxana qayasına girəm. derdim". (D-233¹).

M.F.Kızıoğlu Salaxana //Sallaxananın ərəb sözü olduğunu ("Salx-dəri soyulan", "xanə" - yer), ətlik malın soyulduğu yer mənasında işləndiyini, KDQ-də adı çəkilən "Salaxana"//"Sallaxana" qayasının cənubi Azərbaycan ərazisində ola biləcəyini ehtimal edir.

Azərbaycan alimi H.Araslı isə bu yeri sadəcə olaraq Təpəgözün özünə yaşayış yeri seçdiyi qayalıq - deyə şərh edir.

Yeni araşdırmalardan aydın olur ki, Naxçıvan MR-in Babək rayonu ərazisində Qazan yaylasının qərb ətəklərində "Salaxana"//"Sallaxana" dərəsi, Salaxan bulağı, Salaxan yurdu (qədim yaşayış məntəqəsinin xərabəsi), Kəlləgözün mağaraları yerləşir. Bu toponim xalq arasında həm "Salaxan", həm də "Sallaxana" kimi işlədilir.

Ədəbiyyat.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1977.

Kızıoğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

S.Babayev. N.Babayev. Naxçıvan MR-də Dədə Qorqud toponimləri. "Ədəbiyyat qəzeti", 5.12 sentyabr 1997.

SALQUM - KDQ-nin 1. boyunda (Buğac boyunda, 2 dəfə salqum-salqum şəklində işlənən bir söz. "Sərin" mənası ifadə edir: "Salqum-salqum tan yelləri əsdügin-də" (D-21).

Salqum "sərin" sözü salqım/salkım/salkam fonetik variantlarında bir sıra yazılı abidələrdə və çağdaş türk dillərində çoxunda qeydə alınmışdır: Əski uyğur - salqım "soy-uq", cağatay - salqın "sərin külək", Radlov - salqum/salkın "yel; sərin", noqay, sakım/salkın "sərin", tofalar - salxın "sərin yel", yakut - salqın "yel, külək" və s.

Bu söz moqol dillərində də geniş yayılmışdır.

Türk dillərində hər iki şəkil - salqım və salkın "sərin" mənasında çox geniş işlənmə areahna malikdir. Salqım/salqın "sərin" sözünün kökü yakut dilindəki salqıy - "ösmək (külək haqqında)" feli ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Сравнительный словарь туигусо-манчурских языков, Л., 1975.

Котвич В. Исследования по алтайским языкам. М., 1962.

Уйгурско-русский словарь. М., 1968.

Vahid Zahidoğlu

SALORLAR - Tayfa adı. 24 Oğuz boyundan biri olan salorlar Üç Ok tayfa birliyində Oğuz xanın oğlu Dağ xanın böyük oğludur. Oğuz Yabqu dövlətində daim hakimiyyətə can atmış salorlar X yüzilliyin başlarından peçeneqlərlə uzun müddətli mübarizə aparmış, sonunda peçeneqləri Volqa Don arasına çəkilməyə məcbur etmişdilər. Çox güman ki, XI yüzillikdə salorlar doğudan gələn islamı qəbul etməmiş qırpaqlarla da döyüşmüşlər. Oğuz Yabqu dövlətində salorlar bayındırlarla çəkişmələr nəticəsində Manqışlağa köç etdilər.

IX-XI yüzilliklərdə Oğuz Yabqu dövlətində salorların oynadıkları böyük rol Salur Qazanla bağlı boylarda öz əksini tapmışdır. Bu boylar müstəqil şəkilə salorların milli dastanı kimi formalaşmışdır. Ancaq Əbülqazinin Oğuznaməni yazdığı dövrdə dastandan yalnız ayrı-ayrı rəvayətlər qalmışdır. "Şəcərəyi-Tərakimə"də Salur Qazanın qəhrəmanlığını öyən yerlərin böyük bir qismi türkmənlər arasında canlı şəkildə yaşayan əfsanələrdən istifadə ilə yazılmışdır. Müasir türkmən tayfalarından bir çoxu soy köklərini Qazan xana bağlayırlar. Oğuz Yabqu dövlətinin dağılmasından sonra salorların bir hissəsi Manqışlağa, bir hissəsi indiki Türkmənistanı, bir hissəsi də Çinə köçmüşlər.

Səlcuq axımlarıyla Azərbaycana gələn salorlar Azərbaycanda və Doğu Anadoluda gedən ictimai-siyasi hadisələrdə önəmli rol oynadılar. Bayındırlar kimi salorlar da səlcuqlardan xeyli əvvəl, hər halda VII yüzillikdə Ön Asiyaya gəlmişdilər. Bunlar Azərbaycana və Doğu Anadoluya Xəzər dənizinin quzeyindən gəldiklərindən ilk öncə Azərbaycanda yerləşmişdilər. Gürcü və erməni qaynaqlarında salorların gürcülərlə apardıkları mübarizə qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı salorlar hakimiyyət uğrunda soydaşları olan bayındırlarla bir neçə yüz il boyu davam edən savaqlara başlamışdılar. Bu tarixi hadisələr Əbülqazinin "Şəcərəyi-Tərakimə"sində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu savaşda yenidən salorlar geriye Manqışlağa çəkildilər.

Salorlar Oğuz boylarından daha çox geniş bir ərazidə görünməsi, hakimiyyətə can atması ilə seçilir. Sağların hakimiyyətdə olduğu zamanlarda bayındırlar və salorlar çox vaxt vəzirlik vəzifəsini yerinə yetirirdilər.

Azərbaycanda salor etnotoponimi Şəmkində Saler kəndi adında qorunmuşdur.

Ədəbiyyat.

Rəşiddəddin F. Oğuz-namə. B., 1992.

Abulqazi. Şejerei Terakime. Aşqabat, 1992.

Sümer F. Oğuzlar (Türkmənlər). 2 baskı, Ankara, 1980.

Toğan Z.V. Azərbaycan etnoqrafyasına dair. Azərbaycan Yurt Bilgisi, 1933, sayı 14.

Toğan Z.V. Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznamesi, tərcümə və təhlili. İst., 1972.

Füzuli Bayat

SALUR QAZAN - bax. ulaş oğlu salur qazan.

SALUR QAZAN OĞLU URUZ - bax. uruz.

SAMOYLOVIÇ ALEKSANDR NİKOLAYEVİÇ (1880, Nijni Novqorod - 1938, Petroqrad) - şorqşünas, türkoloq, SSRİ EA-nın akademiki (1929).

KDQ-nin tarixi, dil özəllikləri, ədəbi-bədii xüsusyyətlərindən bəhs etmiş, abidəyə yüksək tarixi-filoloji qiymət vermişdir.

Əsərləri:

К вопросу о классификации турецких языков. "Бюллетень орг. комиссии по созыву I Всесоюзного Тюркологического съезда", N2, Б., 1926.

Очерки по истории туркменской литературы. - В кн: "Туркмения", т. I, Л., 1929.

SANCAQ və **TUĞ** - bayraq. KDQ-də tuğ və sancaq sözləri işlənmişdir. Tuğ adətən başına hökmdarın mənsub olduğu boyun heyvan başı və sığır quyuğu asılmış, ipək qumaş bağlanmış bayraq idi. Tuğ sancaqla müqayisədə daha qədimdir. Göytürk xaqanlıq tuğunun başında altınla süslənmiş qurd başı asılmışdı. Tuğ həm də əsas və hakim qəbiləni bildirirdi. KDQ-də tuğ və sancaq yanaşı işlənir: "Qazan bəgün qardaşı kafirin tuğıyla sancağı qılıcladı" (D-64¹¹); "Boyu uzun Burla xatun qara tuğun kafirin qılıncıladı, yerə saldı" (D-153¹); "Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun!" (D-75⁵) Oğuz elindəki hər bir boyun öz sancağı olmuşdur, bunu KDQ-də işlənmiş "yigirmi dörd sancaq bəgi" (D-205⁶) ifadəsi təsdiq edir.

SANCIDAN, SANCIDANIN BƏGLƏRİ - Sancıdan məkan mənasını bildirir. KDQ-nin XI boyunda adı çəkilir: "Altun aşiq oynar Sancıdanın bəgləri. Altı qatla Oğuz vardı alimadı..." (D-279⁴).

M.F. Kırzioğlu yazır ki, "oxunuşu belə naqış olan bu yerin harada olduğu məlum deyil. Ancaq haradasa bu şəhərin dəniz kənarında (Umman dənizi kənarında) sarı qayalar üstündə olduğu ehtimal edilə bilər.

Ədəbiyyat.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

SAPAN, SAPAND - döyüş zamanı daş və digər ağır şeylər atmaq üçün istifadə edilən müharibə ləvazimatı. KDQ-də sapan/sapand qaraca Çobanla bağlı işlədilir: "Çobanın üç yaşar dana dərindən sapanının ayasıydı: üç keçiyə tündən sapanının qollarıydı. Bir keçiyə tündən çatlağucıydı" (D-56¹⁰) "Biləgündə doqsan oqun nə ögərsən, mərə kafir, Ala qollu sapanımca gəlməz mana!" (D-41⁵); "Ərənlər əvrəni Qaracüq Çoban sapanının ayasına daş qodı, atdı". (D-41⁸)

SARI ÇOBAN, SOĞANSARI - Şəxs adı. VII boyda adı çəkilir. Ağdam rayonu ərazisində Sarı Çoban kəndi vardır.

SARI DONLU SELCAN XATUN - bax: Selcan xatun.

SARIQ - Baş geyimi. KDQ-də qurama tipli kişi baş geyimlərinin sarıq, dölənd, niqab və s. olmaqla müxtəlif növlərinin adı çəkilir. Bunların arasında daha

geniş yayılan və nisbətən kütləvi səciyyə daşıyan sarıq (çalma) əsasən varlı və orta zümrələrə mənsub baş geyim növü olmuşdur: "Beyrəgin babası qaba sarıq götürüb yerə çaldı" (D-91⁴). "Beyrək qalqadı, ağlayu-ağlayu qırq yigidin yanına gəldi. Qaba sarıq götürdü, yerə çaldı" (D-97²). Yaxud: "Qırq-əlli yigit qara geyübgög sarındılar. Qazan bəgə gəldilər, sarıqların yerə urdular" (D-299¹²).

Oğuzlar arasında dəbdə olan çalma tipli baş geyimlərinə biri də "dölənd" ("dölbənd") olmuşdur. KDQ-dən bəlli olur ki, onu əsasən varlı-dövlətli, əsilzadə kişilər geyirmiş. Dastanda Dirsə xanın oğlu Buğac "qırq yigidinə dölənd saldı, əl eylədi" (D-34³). Lakin "Bəkil oğlu Əmranın boyu"nda "dölənd" uzun, qoşa qulaqcıqlı başlığı xatırladır: "Əmrən bahadır babasına qarşu gəldi. Gördi bənzi sararmış, döləndi boğazıma keçmiş" (D-241⁵).

KDQ-də adı çəkilən, lakin çox məhdud səciyyə daşıyan kişi baş geyimlərinə biri də niqab olmuşdur. Əslində "niqab" təkcə başı deyil, həm də üzü örtürdü. Niqabı bütün oğuzlar arasında yalnız dörd nəfər kişi gəzdirmiş: "Oğuzda dörd yigit niqabla gəzərdi. Biri Qanturalı, biri Qaracəkür və oğlu Qırqımuq və Boz ayğırlyu Beyrək. Qanturalı niqabın sərpdı". (D-180¹)

Dastan boylarında üz-başı niqablı kişi hamıya bəlli, ad çıxarmış görkəmli şəxsiyyətlər hesab olunurmuş: "Hey, hey, dayələr, babam mana bən səni yüzi niqablu Beyrəgə vermişəm, derdi" (D-78¹).

SAVAŞ - Atlı Oğuz igidləri üçün savaşa daimi məşğuliyətdir. Kiçik yaşlarından hər bir türk döyüş qaydalarını bilməli, öyrənməli, ardıcıl olaraq məşq etməlidir. Hər bir şəxs qılınç, süngü, çomaq, göndər və s. cəng alətləri ilə davranmağı bacarmalıdır. Hər kəsin zirehli paltarları olmalıdır. Tayfanın hər bir üzvü döyüşçü sayılır. İlk çağırışda hər bir boy öz sərkərdəsi-başbuğu ilə bəylərbəyinin və ya xanlar xanının buyruğuna getməlidir. Savaştan öncə Tanrıya üz tutmaq, abdest alıb altın yerə qoyaraq iki rükət namaz qılmaq, Məhəmmədə salavat çevirmək KDQ-də zəruri ayinlərdir. Bundan sonra "Gumbur-gumbur naqaralar döğildi. Burması altın tuc bənlər çalındı" (D-63⁵), savaşa başlanı. Qaydaya görə hər bir boy döyüşdə öz hücum istiqamətini bilir. Düşmənlə üzbəüz gəldikdə hər boyun başbuğu-sərkərdəsi düşmən sərkərdəsilə təkbətək vuruşur və "qırımın alınması" ilə açıq döyüş meydanında qoşunlar bir-birinə qarşı vuruşmağa başlayır. Savaş düşmən bayrağının yerə salınması, qorargahın alınması ilə bitir. Düşmən xəzinəsi götürülür, qənimət döyüşçülər arasında bölüşdürülür. Bundan sonra ümumi şənlik başlanı.

SAYLAR - KDQ-də "müqəddəs", "uğurlu" bilinən saylar da vardır. Burada 3 sayına tez-tez rast gəliirik. Qamğan oğlu Bayındır xan ildə bir dəfə xüsusi olaraq Oğuz bəylərini qonaq çağırır atdan ayğır, davadən buğra, qoyundan qoç (at+dəvə+qoyun=3) kəsdirir. O, bu qonaqlıqda bəylər üçün otaqlar da ayırır. Oğlu olanı ağ, qızı olanı qızıl, oğlu-qızı olmayanı qara otaqda (ağ otaq+qızıl otaq+qara otaq=3) oturturur. Dirsə xan oğlu Buğacı ovda ölümcül yaraladıqda boz atlı, yaşıl geyimli Xızır gəlib onun yarasına 3 dəfə ol çəkib "sana bu yaradan qorxma, oğlan, ölüm yoqdur"

deyir. Həm də o, bildirir ki, dağ çiçəyi ilə ana südünün qarışığından alınan məlhəm sənin yaranı sağaldar. Bu məsələdən agah olan ana döşünü 3 dəfə sıxdıqda süd gəlir. Bəzirganlar Baybörə bəyin oğlu üçün İstanbuldan 3 hədiyyə gətirirlər: dəniz qulunu boz ayğır, ağ tozlu qatı yay, altı pərli gürz. Beyrəklə Baniçiçək at çapmaq, ox atmaq, güləşmək kimi 3 cür yarışirlar. Elə toyda da Qısırcə Yengə, Boğazca Fatmadan sonra Baniçiçək (3) oynayır. Selcan xatunu istəməyə gələnələr 3 canvərlə - qağan aslan, qara buğra, qara buğa ilə vuruşurlar. Döyüş-vuruşda Toğsun oğlu Rüstəm 3 dəfə yağıyla üzləşmədikdə qan ağlayır. Gürcüstandan Oğuzla gələn xəracın sayı 3-dür - at, qılınç, çomaq. Bayındır xan Bəkili 3 gün qonaq saxlayır, ona 3 adda hədiyyə verir.

Xatırladaq ki, 3 sayı yalnız KDQ-də deyil, Azərbaycanın başqa folklor nümunələrində də vardır. Belə ki, vaxt baxımından ilin hər fəslə 3 sayı ilə bağlıdır. Xalq arasında "biz də deyək üç olsun, düşmənin ömrü puç olsun", "Göyden üç alma düşdü", "Atalar üçcən deyib", kimi deyimlər, nağıl, dastan qəhrəmanlarının 3 yol ayrıcı ilə üzləşməsi, onların qarşısına qoyulan şərtlərin 3 olması və s. bu sayaq hallar, eləcə də daha çox mərasimlərdə icra olan ayinlərin 3 dəfə təkrarı (Novruz bayramı ərəfəsindəki çərşənbələrdə yandırılan tonqalların üstündən 3 yol hoppanmaq və s.) 3 sayına mifik inamla da bağlıdır.

Əlbəttə, 3 sayı həmişə, hər yerdə "müqəddəs", "uğurlu" olaraq qəbul edilməmişdir.

Müqəddəs saylar sırasında duran 7 rəqəmi KDQ-də sıx-sıx işlənmişdir. Qazan xanın yurdunda olmadığı xəbərini alan Şöklü Məlik 7 min kafirlə hücum edib onun ev-çiyini talayır. Acığı tutanda qara daşı kül eləyən Qaragünə bığını ənsəsində 7 yerdə düyünləyir. Dustaqlıqda olan Bamsı Beyrək Oğuz ellorinin bəzirganlarından 7 qız qardaşını 7 yol ayrıcında oturub Beyrək deyib ağlayırlar. Beyrəyin yoldaşlarını qazamatdan qurtarmağa gedən Oğuz alpları kafir bəylərdən 7-sini qılınçdan keçirirlər. Qazan öz oğlu Uruzu ilk dəfə ova apararkən 7 günlük tədarük gördürür. Kafir əlinə keçmiş Uruzu xilas edən oğuzlar 7 gün, 7 gecə yemə-icmə, sadlıq mərasiminə qurşanırlar. Qanturalı yoldaşları ilə Selcan xatunun arxasınca yollananda 7 gün, 7 gecə yol gedirlər. Elə onları qarşılayanlar da 7 ağac yol gedirlər. Təkur Qanturalının vuruşacağı dövənin ağzını 7 yerdən bağlamağı tapşırırlar. Qanturalı Selcan xatunla Oğuz sərhəddində 7 gün, 7 gecə yol gedirlər. Qazılıq qocanı əsirlikdən qurtarmağa yollanan Yegnəyə yuxuda dayısı deyir ki, bu işə baş qoşmasın. Bəlli olur ki, yayı 7 kişi ilə qurulan bu kişi 7 yol Yegnəyin gədəcəyi qalaya hücum etsə də, Qazılıq qocanı qurtara bilməyib. Təpəgözdən qurtarmağın mümkünsüzlüyünü gören Oğuzlar 7 dəfə köçürlər.

Türk xalqlarında 9 sayının uğurlu, sevimli olması tarixi də maraqlıdır. Bu tarix haqqında ən dəyərli xəbər də elə KDQ-nin özündə qorunmuşdur. Əvvəlcə boylardan seçilmiş misalları gözdən keçirək. Ulaş oğlu Salur Qazanın məclisində qaragöz, göyçək üzül, saçları arxada düyünlənmiş, yaxaları qızıl düyməli, ölləri biləklərdən xınalı olan 9 kafir qızı şərəb paylayır. Uruzun dustaq getdiyindən danışan boyun baş-

lanğıcında Qazanın 9 yerdə yemə-icmə məclisi qurdurduğunu bildirilir. Və yenə də elə bu boyda Qazan xan bir Oğuz igidi əvəzinə 9 kafirdən intiqam alacağına and içir. KDQ-də Aruz "doqquz qoca başları" adlanır. Dəli Domrul anadan olanda atası 9 buğra (dəvə) kəsir. Boylarda "Doqquz tımən Gürcüstan"dan söhbət gedir və s.

Təkcə KDQ-də yox, ümumiyyətlə folklor örnəklərində 40 sayı çox işlənir. Nağıl və dastanlarda ustadlar öz yetişdirmələrinə sənətlərinin 39 sirtini öyrədir, 40-ncısını isə ehtiyat üçün saxlayır. Pərilər məskəninə gəlib çıxmış şahzadələrə, igidlərə 39 qapının açarı verilir, 40 otağınki gizlədilir və s.

Xalqda olan etiqada görə, ölən ruh 40 gün müddətində öz ocağına qayıdır və yad olub olmamasını gözdən keçirir. Elə ölən 40-nin xüsusi mərasimlə qeyd edilməsi də ehtimal ki, bu görüşlə bağlıdır.

Yenicə doğulmuş uşaq basılmasın, fəna qüvvələr ona zivən toxundurmasın deyə 40 gün uşağa göz qoyulur, edvə tək qalmır. Bu 40 gün uşağın "çillə" (40) çağı sayılır. Qaynaqlarda uşağın çilləli olmasına bəis bilinən pərilər də "qırx fənalıq pəriləri" adlanır. Çilləli uşağı 40-dan çıxarmaq üçün keçirilən ayində istifadə olunan cama da "qırxaqan cam" deyilir.

40 sayı KDQ-də bu şəkildə işlənib: Dirsə xan Bayındırın qonaqlığına 40 igidlə birlikdə gəlir: Ovdan qayıtmayan Buğacı axtarmağa gedən ana özü ilə 40 qız aparır. Buğacın yarası 40 günə sağalır; Kafirlər Qazanın anası, xanımı ilə yanaşı, 40 incəbelli qızı da aparırlar; İlək qoca oğlu Alp Ərən əyninə 40 dəst don geyir. Kafirlərə qalib gələn Qazan xan oğlu Uruzun başına 40 qul, 40 kəviz azad eləyir; Malları əlindən alınmış bəzirganlar öz dərdrəlini başına 40 igid toplamış Beyrəyə deyirlər; Baniçiçəyin göndərdiyi köynəyi Beyrək 40 gün sıravardı (sıra ilə) geyəcəklərini bildirir; Beyrəyin 39 yoldaşı da əsirlikdən qurtarıqdan sonra 40 yerdə otaq tikilir, 40 gün, 40 gecə toy olur; Dəli Domrul çay üstə tikdiyi körpüdən keçməyənlərdən döyö-döyö 40 axça alır; Selcan xatundan ötrü qoyulmuş şərtləri yerinə yetirən Qanturalı üçün 40 yerdə otaq, 40 yerdə gərdək tikilir və s.

Başqa folklor örnəklərində olduğu kimi, KDQ-dəki 40 sayı da çoxluq anlamındadır.

Bəhlül Abdullu

SELCAN XATUN, SARI DONLU SELCAN XATUN -Şəxs adı. Trabzon Tökürünün qızı, Qanturalının nişanlısı. Geydiyi paltarın rənginə görə "Sarı donlu" adlandırılan Selcan xatun "kimə baqsa, eşqiylə oda yaqar!" qədər gözəldir.

Selcan xatun "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nın (VI) əsas qəhrəmanlarından biridir. Bu boyda (VI) onun haqqında deyilir: Trabuzan Tökürünün bir özimgörlü məhəbbət qızı vardı. Sağına-soluna iki qoşa yay çəkərdi. Atdığı ox yerə düşməzdə". (D-172¹¹)

Qanturalının Selcan xatuna dediyi sözlərdə onun surətini canlandır:

"Yalab-yalab yalabıyan incə donlum!
Yer basmayıb yürüyən
Qar üzünə qan damması
Kibi qızıl yanaqlım!
Qoşa badam dar ağırqlum!
Qələmçilər çaldığı qara qaşlım!
Qurması qırq tutam qara saçlım!"

Aslan uruğu, sultan qızı,

Öldürməgə mən səni qıyırmıdım?" (D-1997)

KDQ-də qadın ərinin dar gündə arxası, dərdlərinə şərək sədiq ömür-gün dostudur. Selcan xatun da sevgilisi uğrunda böyük qəhrəmanlıq göstərir, təkbaşına döyüşə girib Qanturalını ölümdən qurtarır.

SERB-XORVAT DİLİNDƏ - KDQ-ni serb-xorvat dilinə yuqoslav türkoloqu Slavolyub Cinciç tərcümə etmiş və 1981 ildə Belqrad şəhərində çap etdirmişdir.

Orta əsrlər türk ədəbiyyatı və mədəniyyətinin xarici slavyan ölkələrindəki tədqiqi tarixində KDQ-nin yuqoslav nəşri xüsusi yerlərdən birini tutur. Dastanı tərcümə edən C. eyni zamanda bu abidəyə dərin elmi əhəmiyyət kəsb edən müqəddimə yazmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" oğuzların epik tarixinin və mədəniyyətinin sintezidir" adlanan bu tədqiqat işində yuqoslav qorqudsünası öncə tərcümə etdiyi bu nadir abidənin bədii dəyərindən, dünya ədəbiyyatında tutduğu mövqedən bəhs etmiş, eposu cənubi slavyan xalqlarına lazımı səviyyədə təqdim etmişdir.

Türk xalqlarının soykökünə, tarixinə və qədim mədəniyyətinə yaxşı bələd olan C. KDQ-ni də yarıdan oğuzlar haqqında ətraflı məlumat vermiş, oğuzların türk mədəniyyəti və tarixində oynadığı rolu açıqlamışdır. O, əsasən elmdə oğuzlar barəsində sabitləşən fikir və konsepsiyadan çıxış edərək bu türk tayfaları haqqında VI-VIII əsrlərdə ilkin məlumatların olduğunu söyləyərək onların orta əsrlərdən başlayaraq Yaxın Şərqdə böyük siyasi və mədəni qüvvə olduğunu göstərmişdir.

C. müqəddiməsində nisbətən sonrakı dövrlərdə Ön və Yaxın Şərqdə olan Oğuz dövlətinin yaranma tarixi və formalaşması izlənilmişdir. Bir neçə əsr ərzində bu ərazilərdə baş verən qaynar tarixi hadisələr izləyən tədqiqatçı yazır: "Səlcuq sultanlığı monqol yürüşləri (1225-1258) nəticəsində süqut etdi. Monqol dövlətinin süqutundan sonra isə Orta Asiyada köçəri Oğuz tayfaları Cənubi Qafqaz və Kiçik Asiya ərazilərində məskunlaşdılar, ilk öncə XIV əsrin əvvəllərində Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu adları altında türkmən ittifaqları yaradıldı" (s.6-7).

Bu dövlətlərin Oğuz mənşəli olduğunu göstərən C. KDQ-nin həmin xalqlar tərəfindən yazıldığını və o dövrdə baş verən hadisələrlə dastanda cərəyan edən olaylar arasında uyğunluq olduğunu qeyd etmişdir.

Müqəddimədə dastanın məzmunu ilə sıx bağlı olan qədim türklərin soykökü, şəcərəsi və tayfa-qəbilə quruluşu haqqında da ətraflı məlumatlar verilmişdir. Oğuz dastan ənonələrində xüsusi yeri olan tayfa-qəbilə quruluşu məsələsi qədim türk etnoqrafiyası, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan C.-in həmin məsələ ilə əlaqədar söylədiyi fikirlər maraqlıdır: "Ənonəyə görə oğuzlar 24 tayfaya bölünür ki, onlardan on ikisi sol, on ikisi isə sağ qolları (İç Oğuz, Dış Oğuz) təşkil edir. 24 rəqəmi KDQ dastanında da xatırlanır" (s.7). Bütün Oğuz qəbilələri, tayfaları haqqında ətraflı bəhs etməsə də, serb tədqiqatçısı, əsasən KDQ-də haqqında bəhs olunan tayfa birləşmələri üzərində daha çox dayanmışdır.

Epos poetikasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən tarixilik prinsipi və epos qəhrəmanlarının tarixi şəxsiyyət

olması məsələləri də müqəddimədə nəzərdən keçirilmiş və qiymətli fikirlər söylənilmişdir. C. dastanın baş qəhrəmanı və bəlkə də müəllifi ozan Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olub, Məhəmməd Peyğəmbərlə bir dövrdə yaşadığını və "Oğuznamə"lərin dediyi kimi Bayat tayfasından (boyundan) çıxdığını göstərmişdir. Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının inkişafında və formalaşmasında Bayat tayfasının böyük rolunu göstərən C. yazır: "Orta əsr türk divan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, XVI əsrin məşhur şairi Füzuli bu tayfadan çıxmışdır" (səh.7).

Qorqudsünaslıq tarixində KDQ-nin yaranma vaxtı və bədii forması ilə bağlı problemlər mövcuddur. Bu məsələ ilə bağlı yuqoslav aliminin də müəyyən fikirləri var. Bu barədə o, yazır: "Kitabın... fəsiləri (nəğmələri) böyük şerlə yazılmış eposdan götürülmüşdür və onun ayrı-ayrı hissələrindən ibarətdir" (s.23). Bununla belə, C.-in fikrinə görə KDQ də digər türk dastanları kimi şer və nəsrin qarışığı formasında yazılmışdır.

C. dastanın yazıya köçürülməsinin birmənalı şəkildə Azərbaycanla bağlı olduğunu göstərmişdir: "Bununla belə türkoloqların əksəriyyəti belə bir qənaətə gəlirlər ki, bu dastan XVI əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində qələmə alınmışdır" (s.9).

KDQ-nin serb-xorvat dilinə tərcüməsinin müqəddiməsində dastanın əsas qəhrəmanlarının, süjet və motivlərinin, ideya məzmununun təhlilinə də geniş yer verilmişdir. Zəngin faktiki materiala əsaslanaraq qədim oğuzların məişəti, dünyagörüşü və psixologiyası, onların adət-ənənələri, dini təəvvürləri, yaratdıqları xüsusi dünya modeli və mifik baxışları burada əsaslı şəkildə araşdırılmışdır.

Cəlil Nağıyev

SEYİDOV MİRƏLİ MİRƏLƏKBƏR OĞLU (1918 - 1992, Azərbaycan) - tənqidçi, ədəbiyyatşünas, fil. e. d., prof. əməkdar elm xadimi.

"Sayat Novanın həyat və yaradıcılığı" mövzusunda namizədlik (1953), "Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonunadək" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

KDQ-nin ədəbi-tarixi, etnoqrafik və mifoloji yönündə araşdırılmasında müstəsna əməyi vardır.

"Oğuz" sözünün və obrazının mənşəyi", "Dədə Qorqud" boylarının etimoloji təhlili və obrazının kökü haqqında", "Adlarda yaşayan tarix", "Dədə Qorqud" boylarında günortac və ortac", "Ozan" sözlərinin etimologiyası, "Qazax" sözünün araşdırılması" və digər məqalələrində düşündürücü fikirlər söyləmişdir. "Qızıl döyüşünün soy taleyi" əsərinə görə Qazaxıstan Respublikasının mükafatına layiq görülmüşdür.

Əsərləri:

"Dədə Qorqud" boylarının mənşəyinə dair. "Azərbaycan" jur., 1968, № 6;

"Qorqud" sözünün etimoloji təhlili və obrazının kökü haqqında qeydlər. "Azərbaycan" jur., 1979, № 1.

Qızıl döyüşünün soy taleyi haqqında. "Ulduz" jur., 1981, № 8.

"Dədə Qorqud" boylarında Orta və Günorta sözlərinin etimologiyası. "Azərbaycan" jur., 1980, № 3;

"Qazax" sözünün araşdırılması. "Azərbaycan" jur., 1981, №2.

Qövsü Təbrizi. B., 1963.

Azərbaycan miflik təfəkkürünün qaynaqları. B., 1983.

Qızıl döyüşünün taleyi - B., 1984.

Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B., 1989.

Yaz bayramı. B., 1990.

Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. B., 1994.

SEYİDOV YUSİF MİR ƏHMƏD OĞLU (1929, Azərbaycan Resp.) - fil. e. d., prof, əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı.

"Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama tərkibləri" mövzusunda namizədlik (1956), "Azərbaycan dilində söz birləşmələri" mövzusunda doktorluq (1966) dissertasiyası müdafiə etmişdir. Əsərlərində həm ədəbi-tarixi, həm də dil abidəsi kimi KDQ-yə müraciət etmiş, tarixi qrammatika və müasir dil faktlarının izahında dastanların dil materiallarına istinad etmişdir.

Əsərləri:

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. B., 1958.

Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. B., 1966.

Sözün şöhrəti. B., 1981.

Sözün qüdrəti. B., 1983.

Sözün hikməti. B., 1989.

Azərbaycan dilində söz birləşmələri. B., 1992.

Nəsiminin dili. B., 1996.

Şairin dördü. B., 1996.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində sadə cümlə. Elmi əsərlər. Dil və ədəb.ser. ADU, 1976, №4, s.35-40.

SƏBƏTÇİOĞLU MUSTAFA NİCATİ (1932, Türkiyə) - yazıçı və ədəbiyyatşünas.

"Dədə Qorqud" abidəsinin üçüncü nəşrinə (1978) 21 səhifəlik geniş bir giriş yazmışdır. Beş bölmədən ibarət olan girişdə müəllif öz mülahizələrini "Dədə Qorqud" abidəsinin xüsusiyyətləri", "Dədə Qorqud" kitabındakı yazıların növü", "Dədə kitabı, Dədə Qorqud" başlıqları altında ümumiləşdirmişdir.

Əsərləri:

Yaratılış və Türeyiş. İst., 1965.

Dədə Korkut. İst., 1972.

Türk Dastanları və Dədə Korkut Hikayeleri. İst., 1973.

Dedem Korkut Kitabı. İst., 1978.

Ədəbiyyat.

Atilla Özkırımlı. Türk Edebiyatı Ansiklopedisi. İst., 1990, c.IV.

Behçet Necatigil. Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İst., 1995.

SƏFƏRLİ ƏLYAR QURBANƏLİ OĞLU (1937, Azərbaycan Resp.) - ədəbiyyatşünas, fil.e.d. prof, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü.

X.Yusifovla birlikdə yazdığı "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı" (ali məktəblər üçün) və "Ədəbiyyat" (IX sinif üçün) dərsliklərində KDQ və onun nəşri tarixi haqqında ümumi məlumat və on iki boyun qısa məzmunu verilmişdir.

Əsərləri:

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeri. B., 1982.

Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (X.Yusifovla birlikdə). B., 1997.

Ədəbiyyat (IX sinif üçün dərslik) (X.Yusifovla birlikdə). B., 1994.

Azərbaycan türk ədəbiyyatı (X.Yusifovla birlikdə). Ankara, 1992.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Tehran, 1997.

SƏFƏROVA ZEMFİRA YUSİF QIZI (1937, Azərbaycan Resp.)- musiqşünas, sənətş.d. prof. əməkdar incəsənət xadimi.

Ü.Hacıbəyovun musiqi yaradıcılığının əsas tədqiqatçılarından.

Bir sıra beynəlxalq simpozium və konqreslərdə məruzələr etmişdir.

Araşdırmalarında KDQ-in musiqi dünyasına geniş yer ayırmışdır.

Əsərləri:

Ü.Hacıbəyovun musiqi-estetik görüşləri. M., 1973 (rus dilində).

Ü. Hacıbəyovun yaradıcılığında nəzəri və estetik problemlər. B. 1985.

Dədə Qorqudun musiqi dünyası. "Kitabi -Dədə Qorqud" (məqalələr toplusu), B., 1999.

SƏHƏND QARAÇORLU (Bulud Mətləboğlu) (1926-1979, İran) - Güney Azərbaycanın görkəmli şairi.

KDQ motivləri əsasında yazdığı "Sazımın sözü" poemasının I hissəsi 1965-ci ildə, II hissə isə 1971-ci ildə ("Dədəmin kitabı" adı ilə) çap olunmuşdur.

Şair bu poemasında KDQ-nin altı boyundan istifadə etmişdir: I cildde "Duxa qoca oğlu Dəli Dömrül", "Dirse xan oğlu Buğac" və "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı" boylarından, II cildde ("Dədəmin kitabı") isə Bəkil oğlu İmran, Təpəgöz və Qaracıq Çoban haqqında olan boyardan istifadə etmişdir. Şair KDQ-nin hər dastanının əvvəlinə bir "Başlanış", axırına isə "Qurtuluş" əlavə etmiş, boylarda təsvir olunan vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq mübarizələrini yaşadığı mühitin siyasi-ictimai vəziyyəti ilə əlaqələndirmişdir.

Əsərləri:

Sazımın sözü. Tehran, 1965, 1971.

Sazımın sözü. B., 1984.

SƏRƏNCAM- "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı 1999 il fevralın 21-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının yubiley tədbirlər planını təsdiq edən 98 sayılı sərəncam imzalamışdır. Tədbirlər planı altı əsas bölmədən ibarətdir.

Birinci bölmədə yubileyə bağlı Respublikanın şəhər və rayonlarında tanınmış elm və mədəniyyət xadimlərinin iştirakı ilə kütləvi tədbirlərin, ədəbi-bədii gecələrin keçirilməsi, Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinin böyük sərgi zalında "Dədə Qorqud - 1300" mövzusunda sərginin, həmçinin səyyar sərgilərin təşkili, Oğuznamə mövzuları ilə bağlı yeni musiqi, səhnə və təsviri sənət əsərlərinin yaradılması, rəssamların beynəlxalq müsabiqəsinin keçirilməsi və s. nəzərdə tutulmuşdur.

Elmi simpoziumlar, konfranslar, müsabiqə və xüsusi mükafatlar adlanan ikinci bölmədə "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan dilinin qədim abidəsidir", "Kitabi-Dədə Qorqud"un intişarı və Azərbaycanın muzeyşünaslıq ənənələri" mövzularında elmi konfransların, "Dədə Qorqud və mənəviyyatımız" mövzusunda beynəlxalq konfransın, "Kitabi-Dədə Qorqud" və dünya ədəbiyyatı" mövzusunda beynəlxalq simpoziumun. Bakı şəhərində rəssamların dastana həsr olunmuş beynəlxalq simpoziumunun, Respublikanın bütün ümumtəhsil məktəblərində dastana həsr olunmuş proqramdakı dərslərin və müsabiqələrin, ali məktəblərdə elmi konfrans və seminarların keçirilməsi, xalq yaradıcılığı, elmi araşdırmalar və "Kitabi-Dədə Qorqud" irsinin təbliğinə həsr edilmiş ən yaxşı əsərlər üçün Azərbaycan Respublikasının "Qorqud" Dövlət mükafatının təsis edilməsi, folklorşünaslıq sahəsində ixtisaslaşan və öz elmi səylərlə fərqlənən gənc alimlər üçün xüsusi "Dədə Qorqud" təqaüdünün təsis edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Üçüncü bölmə "Kitabi-Dədə Qorqud"un yubiley nəşrinin təmin edilməsi, "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyasının nəşrə hazırlanması işinin başa çatdırılması, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına dair yeni tədqiqatların, elmi-publisistik materialların çapı və eləcə də, ən yaxşı mətbu əsərlərin müəyyənləşdirilib təkrar nəşr edilməsi, uşaqlar üçün "Kitabi-Dədə Qorqud" mövzularında müxtəlif dillərdə nəşrlərin hazırlanması, YUNESKO-nun "Kuryer" jurnalında yubileyə həsr olunmuş materialların dərc edilməsi, xatirə sikkələrinin hazırlanması, poçt markalarının, albom, plakat və digər çap məmulatlarının buraxılması, "Kitabi-Dədə Qorqud" mövzuları əsasında suvenirlərin hazırlanması, epos barədə materialların "INTERNET" sistemində daxil edilməsi, yubiley tədbirlərinin mətbuat, televiziya və radioda geniş işıqlandırılması, təsviri sənət sahəsində Dədə Qorqud obrazının yaradılması məqsədilə açıq müsabiqənin elan edilməsi, əvvəllər səhnədə oynanılmış və yeni yazılmış əsərlərin tamaşaya qoyulması kimi tədbirləri əhatə edir.

Dördüncü bölmə xarici ölkələrdə keçirilən tədbirlərlə bağlıdır. Burada Almanyanın Drezden şəhərində, YUNESKO-nun Parisdəki iqamətgahında yubiley tədbirlərinin keçirilməsi və türk dövlətlərində, habelə İran, Gürcüstan, Rusiya və digər ölkələrdə "Kitabi-Dədə Qorqud"un yubileyinin qeyd olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Beşinci bölmə Bakıda türk dövlətlərinin Zirvə toplantısına dəvət olunmuş dövlət başçılarının iştirakı ilə təntənəli yubiley gecəsinin keçirilməsinə aiddir.

Uzunmüddətli fəaliyyət tədbirləri adlanan sonuncu bölmə "Kitabi-Dədə Qorqud"un təbliği və tədqiqi sahəsində çoxillik proqramın hazırlanıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsdiqinə təqdim olunması, Bakıda "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarına həsr edilmiş abidələrdən ibarət park kompleksinin yaradılması, Bakı Dövlət Universitetində məzunların "Kitabi-Dədə Qorqud" irsinin tədqiqi ilə məşğul olması üçün xüsusi "Dədə Qorqud" laboratoriyasının yaradılması, Dastan mövzusunda video kasetlərin buraxılması, "Kitabi-Dədə Qorqud" motivləri əsasında serial filmin çəkilməsi, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Əli-Bayramlı, Sumqayıt və respublikanın digər şəhər və rayonların-

da "Dədə Qorqud meydanı"nın salınması və onun tematik baxımdan işlənməsi kimi tədbirləri əhatə edir.

SƏRTQAYA OSMAN FİKRİ (1946, Türkiyə) - fil. e. d. prof, Türk Dil Qurumunun və Türk Tarix Qurumunun üzvü.

1976 ildə "Siracül-qürub" əsəri mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. KDQ həsr olunmuş kollokvium və konfranslarda "KDQ adına bəzi mənzum parçaların vəznə və poetik xüsusiyyətlər baxımından yenidən oxunması" və digər mövzularda Ankara, Konya və Bakıda maraqlı məruzələr etmişdir.

KDQ kollokviumlarının keçirilməsi, materiallarının çap olunması sahəsində xidmətləri böyükdür. I kollokviumda açılış nitqi, II kollokviumda açılış və qapanış nitqləri söyləmiş, eposun sistemli öyrənilməsi, təbliği sahəsində görüləcək işlərin müəyyənləşdirilməsi, türk xalqlarının həyatında özünə layiq yer tutması üçün görüləcək işlərin önəmini açıqlamışdır.

Əsərləri:

Yusif Has Hacıb. Kutadqu-Biliq. 1971.

Uyğur harfləriyle yazılmış bazı manzum parçalar II. Türk dili və Edebiyatı Dergisi, İst., 1975.

"Dede Korkut Kitabı"ndakı manzum parçalarda dördlük türü və heca vəznə varmı? "Türk Dili", 1985.

Dede Korkut Kollokyumunu Açılış Konuşması. Birinci Sovyet-Türk Kollokyumu. 1-8 Temmuz 1988.

Oğuz Kağan Destanı üzerine bazı mülahızalar. Türk dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1992, Ankara 1995.

Göktürk Tarihinin Meseleleri. Ankara, 1995.

"SƏYAHƏTNAMƏ" (İBN FƏDLAN) - "Əsər tam şəkildə araşdırıcılara bəlli olmadığı üçün onun adını şərti qəbul etmək lazım gəlir. Tədqiqatlarda çox vaxt "Ər-Risalə" və ya "Ər-Rihlə" ("Səyahət kitabı") kimi göstərilir. Onun müəllifi İbn Fədlan - Əhməd ibn Abbas bin Rəşid bin Həmməddir. X yüzillikdə yaşamışdır. Həyatı haqqında qaynaqlarda məlumatlara hələlik rast gəlinmir. "Səyahət kitabı"nda Orta Asiya və Volqaboyunda yaşayan xalqların, xüsusən də türklərin həyatı, adət-ənənəsi, məişəti haqqında dəyərli qeydlər və xəbərlər saxlanmışdır.

İbn Fədlan yol boyu gördüklərini yazıya almışdır. Bu məlumatlarda türk tayfalarından oğuzlar, bulqarlar, başqırdlar, çuvaşlar, habelə xəzərlər, peçeneqlər və ruslardan danışılır. Müəllif oğuzların köçəri həyat tərzinin təsvirinə də yer vermişdir. Əsərdə onların yaşayışı, adət-ənənələri, inamları və başçıları ilə qarşılıqlı münasibətləri göstərilmişdir. Ərəb səyyahının yazdığına görə oğuzlar "Bir tenqri"yə iman götürmüşlər. Onların gözündə tayfa başçıları çox vaxt Rəbb (Allah) səviyyəsinə qaldırılmışdır. İbn Fədlanın "Səyahət kitabı", haqqında danışılan xalqların bir-birinə münasibətlərini açıqlamaq üçün də bir qaynaqdır.

Ədəbiyyat.

Ковалевский А.И. Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. Перевод и комментарий под редакц. акад. И.Ю.Крачковского, М.,-Л., 1939.

Ковалевский А.П.Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 г.г., Харьков, 1956.

Крачковский И.Ю. Избранные Сочинения, т. IV, М.,-Л., 1957.

İslam ansiklopedisi. (Türkiyə nəşri) c. 17.

Frahn C.M. Ibn Fozslans und anderer Araber Berichte uber die Russen alterer Zeit. Text und Übersetzung mit kritisch-philolog. Anmerkungen, SPb. 1823.

Togan V. Ibn Fadlans Reisebericht. Leipzig 1939.

SƏYRƏK İUŞUN QOCAOĞLU - Şəxs adı. X boyda xatırlanır. Azərbaycanın Astara rayonu ərazisində - Səyrək kənd adıdır.

SİNTAKTİK BÜTÖVLƏR - Mürəkkəb sintaktik bütövlərin (MSB) yaranma, tarixi formalaşma prosesini izləmək üçün KDQ dili tutarlı qaynaqdır.

Sintaktik səviyyədə mürəkkəbləşmə ardıcılığı özünü belə göstərir: söz birləşməsi ⇔ müxtəsər cümlə ⇔ sadə geniş cümlə ⇔ mürəkkəb cümlə ⇒ qarışıq tipli mürəkkəb cümlə ⇒ mürəkkəb sintaktik bütöv (mətn).

Cümləyə verilən klassik tərifin əsas ziddiyyəti, guya, onun bitmiş fikir ifadə etməsidir. Aristoteldən müasir dövrümüzcəən gələn bu ziddiyyət əsasən ondan doğur ki, fikrin (təfəkkürün) ölçüləri ilə dilin (nitqin) ölçüləri mexaniki şəkildə qarşılaşdırılmış (bəzisi qarışdırılmış), fikrə və dilə atomar-əlahiddə şəkildə baxılmışdır. Zaman keçdikcə sintaktik araşdırmalarda belə bir nəticəyə gəlinib ki, fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır: belə ki, sözə və söz birləşməsinə nisbətə predikatı vahid olan cümlədə fikir bitkinliyi ola bilməz və ya istisna ola bilər ("cümlə bərabərdir mətn" şəraitində). Fikir və intonasiya bitkinliyi forma və məzmun baxımından yalnız cümlədən daha böyük vahidin daxilində ola bilər. Cümlənin özünün də təşkilədi vahid kimi daxil olduğu mətnin struktur və semantik özünəməxsusluğunu mətn sintaksisi öyrənir.

Mətnlərin özü iki qrupa ayrılır: mikromətn və makromətn. Mikromətni hüdudlandırmaq, onu növləşdirmək tədqiqatı dəqiqləşdirir. Birinci dərəcəli mikromətnlər mürəkkəb sintaktik bütövləri əhatə edir. İkinci dərəcəli mikromətnlər isə bir neçə, iki və daha artıq MSB-nin birləşdiyi korpusu, üçüncü dərəcəli mətn isə ayrı bir qolu və ya boyu ehtiva edir. Mikromətn isə bəddii əsəri bütövlükdə əhatə edir.

Makromətnlər daha çox üslubi-poetik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından əhəmiyyət kəsb etsə də, sırf dilçilik təhlili üçün də maraqlıdır. Linqvistik tədqiqat əsasən sintaktik bütövlərin üzərində mərkəzləşir və mətn termini bəzən onun sinonimi kimi işlənir.

Dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb sintaktik bütövlərdən başqa, period, diskurs, frazaüstü vahid, nəsr bəndi və s. terminlər də sinonim kimi eyni anlayışı müəyyən fərqlərlə ifadə etmək üçün işlənir.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərə KDQ-dən götürülən örnəklər əsasında diqqət yetirək:

"Oğuz bəgləri gölüb oğlan üstünə yığnaq oldılar, təhsin dedilər. "Dədə Qorqud gəlsün, bu oğlana ad qosun, bilsinə alub babasına varsun, babasından oğlana bəglik istəsin, taxt alı versün", dedilər. Çağırdılar, Dədəm Qorqud gəlür oldi. Oğlanı alıb babasına vardı". (D-176)

Burada cümlələrin üzvi şəkildə birləşib yaratdığı bütöv intonasiya, mənə və quruluş vahid bir tamın ifadəsinə xidmət edir.

Bu bütövü təşkil edən cümlələrin iç-içə bağlanması oğlan sözü açar rolunu oynayır. Müxtəlif qrammatik mövqə və funksiyalarda çıxış edən həmin söz məhz müxtəlif formalarda işlənə-işlənə bu cümlələri zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlamışdır. Müxtəlif formalar isə ehtimal olunan biləcək formalar ki, oraya sözlərin özünün işləndiyi müxtəlif paradigma əlamətləri və həmin funksiyada əvəzedici kimi çıxış edən sözlər daxildir.

Başlanğıcı, inkişafı və sonu olan bu tipli bütövlərin semantik-funksional və struktur xüsusiyyətləri məhz mətn sintaksisində öyrənilir.

Qapalı struktur dil vahidi kimi çıxış edən atalar sözləri, bayatılar, mərasim və ya qeyri-mərasim nəğmələrinin hər biri özlüyündə bir mətdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərdən danışan tədqiqatçıların bir qismi cümlənin təşkili və funksional keyfiyyətlərini mətnə də şamil edir, bəziləri mənə əlaqələrini (zaman, səbəb-nəticə, ardıcılıq...), həmcinsliyi, bağlayıcıları, orta vasitələri təsnif prinsipi kimi qabarıq şəkildə təqdim edirlər. Məlumdur ki, təsnifat elmi araşdırmanın son məqsədi yox, tədqiq, təlim vasitəsidir və mətnin də özünəməxsusluğunun tamamilə mürəkkəb cümlədən götürülməsinə ehtiyac yoxdur. Doğrudur, mətn və cümlə (söyləmə) izomorfluğu, semantik və struktur tipologiya müqayisəyə onsuz da yol açır, ancaq hər halda sintaktik bütövlərin öz xassəsinə, özünəuyğun tədqiqat üsullarına müraciət etmək zəruridir.

Təsadüfi deyil ki, mətn sintaksisində dörd plan aparıcıdır: 1) semantik plan, 2) sintaqmatik plan, 3) paradigmatik plan, 4) funksional plan.

Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, bağlılıq bütövlüyün əsas şərti olsa da, bütövlük yalnız bağlılıqla təyin olunmur. Təsadüfi deyil ki, əlaqəli mətn həmişə bütöv olmur. Bir sözlə, bütövlük əlavə komponentləri də əhatə edir, əlaqə özü də bütöv və qeyri-bütöv vahidlərdə özünü göstərir. Tədqiqatçılar hətta qurtarma (zakonçennost) ilə bitməni (zaverçennost) birincinin nisbililiyi, ikincinin mütləqliyi ilə fərqləndirirlər ki, mətn prinsipləri üçün bu xüsusiyyətlər əhəmiyyətlidir.

Mətn sintaksisində dərəcələnmə bütövlüyün azalması (zəifləməsi) prinsipi əsasında aparılır. Burada dildaxili və dilxarici amillər, onların nisbəti mühüm rol oynayır.

Mətnin formal və məzmun vasitələri sırasında Azərbaycan dili üçün tipik olan aşağıdakı əsas əlamətləri göstərmək olar:

Formal vasitələr: 1) təkrar, 2) söz strasti, 3) bu və ya digər elementin daxil edilməsi və qabardılması, 4) ədatlar, 5) modal sözlər, 6) əvəzlilik və ya əvəzlilikləmiş digər nitq hissələri, 7) sinonimik vahidlər.

Məzmun vasitələri: 1) xatırlatma, 2) əlaqələndirilmə, 3) təkrarsızlıq (unikallıq), 4) ayrılma-seçilmə, 5) söyləmə hissələrin mənə nisbəti, 6) qeyri-müəyyənliyin müəyyənliyəməsi.

Şübhəsiz, bu formal və məzmun vasitələrinin konkret mətnin təşkilində rolu eyni deyil və vacib deyil ki, bütün mətnlərdə bu vasitələr təmsil olunsun.

Mətnin hər üç hissəsi: başlanğıc (tema) - orta (inkişaf) sonluq (nəticə) - struktur və semantik baxımdan bir-birini tamamlayır.

Məzmunla bağlı olan bu bölgədə mətnin məntiqi-semantik karkası ifadə olunub.

Bəzən nida, yaxud sual cümləsi ilə ifadə olunan başlanğıc inkişaf etdirilərək yekunlaşdırılır. Yaxud da yalnız nəqli cümlələrin müxtəlif intonasiya gərginliyi şəraitində mətnin hissələri ardıcıl sıralanır. Nitqin funksional mənə tipləri olan təsvir, təhkiyəvi, mühakiməvi xarakterli cümlələr mətn daxilində ikinci funksiya qazanaraq gərkliyin dildə ifadəsini reallaşdırır. Bu məqamlarda aktual üzvlənmə xüsusi maraq kəsb edir. İlk cümlənin informasiya gücünün getdikcə zəifləyərək sonrakı bütövün ilk cümləsinə bağlanması, bir sözlə, mətnin tema-rematik təşkili mexanizmi diqqəti cəlb edir.

Mətnin strukturu onun forma-məzmun planından doğur. Belə ki, mətni təşkil edən komponentlərin bir-biri ilə paralel və zəncirvari şəkildə bağlandığı göstərilir. Bu əlaqə mikromətni təşkil edən cümlələr arasında, eləcə də makromətnin mikromətnləri arasında özünü göstərir.

Mətnin struktur-semantik təşkilində təkrar prinsipi mühüm rol oynayır. Sintaktik quruluşun bu və ya digər şəkildə təkrarı, leksik təkrar, morfoloji və morfonoloji təkrar, sintaktik təkrar, ümumi simmetrik və asimmetrik təkrar mətnin strukturunun formalaşmasında əsas vasitələr kimi çıxış edir.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan türkcəsində təkrarlar sistemi poetik dilin, üslub işləmələrinin başlıca stimullarından biri kimi çıxış edir. Epik mətni təkrarsız təsəvvür etmək olmur. Müxtəlif aspektdən təkrara söykənən ("formul nəzəriyyəsi", şer-nəsr, ritmika, paralellizm - epik mətnlərin təşkilində də sintaktik təkrarın hər iki növü: kontaklı (təməşli) və distant (aralı) təkrar mühüm rol oynayır ki, biz onların üzərində ayrıca dayanacağıq.

Həmin əlaqə tiplərini birləşdirən ümumi əsas da təkrar sistemi ilə bağlıdır. Söz və onun paradigmatik variantlarda, müxtəlif funksiyada təkrarı, eyni zamanda, sözün konstituentlərinin (xüsusilə əvəzliliklər, əvəzlilik mənalı isimlər, mücərrəd adlar və s.) təkrarı nitq aparatının üslubi-poetik kompleksi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Sintaktik quruluşun təkrarı isə bilavasitə poetik dilin özünüifadə forması kimi çox qədim və məşhur fiqurdur. Ancaq bütün bu təkrar sisteminin mahiyyəti mətnin qrammatik və üslubi-poetik funksiyalarının üzvi bağlılığını sübut edir.

Epik mətn nümunələri əsasında mətnin əlaqə tiplərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Paralel əlaqə tipi. Biz burada məndaxili paralelizmi başqa baxış bucağından (əlaqə tipi kimi) xatırladıyıq. Paralel komponentli mətnləri Q.Y.Solqanik sxematik şəkildə belə ifadə edir:

A - B, C - D

KDQ-də Qazan xanla oğlu Uruz arasındakı dialoqun bir hissəsinə diqqət yetirək:

I. 1 - Bəri gölgil, ağam Qazan!

2 - Dəniz kibi qararub gələn nədir?

3 - Od kibi şılayub, ıldız kibi parlayub.

4 - Gələn nədir?

5 - Ağız dildən beş kəlmə xəbər mana!

6 - Qara başım qurban olsun, babam, sana! - dedi.

II. 1 - Bəri gölgil, arslanım oğul!

2 - Qara dəniz kibi yayqanub gələn

3 - Kafirin ləşkəridir.

4 - Gün kibi şılayub gələn.

5 - Kafirin başında aşığıdır.

6 - İldız kibi parlayub gələn.

7 - Kafirin cidasıdır.

8 - Azğın dirlü yağı kafirdir, oğul, dedi.

(D-128¹)

Burada ikiqat paralellik diqqəti çəkir. MSB-in daxili paralelliyi (müq. et: I-2-3 və II-2-3-4) və mətnlərarası kompozisiya paralelliyi (I-2-3-4 və II-2-3-4). Müəyyən fərqlər (I-3 - komponentində orta söz iki paralel parçanı bir cümlədə birləşdirib) həmin bütövlərin semantik paralelliyi, sual-cavab müvaziliyi struktur baxımdan da təməmlənmiş, əlaqələr sistemi bütövlük kəsb etmişdir.

Epik mətnlərdə bu tipli paralellik əsasında qurulmuş mətnlər çoxdur və onların üslubi-poetik rolundan ayrı-ayrılıqda kifayət qədər danışmaq olar.

Bəzən mətnin müxtəlif mövqələrinə (əsasən əvəzlində) gələn anoforik təkrarlar mətn hissələrinin bağlanması fəal rol oynayır. Məs:

Ana, ağzın qurusun. Ana, dilin çürisün (D-258¹²).

Qarğış xarakterli paralel cümlələr mətnin əhvali-ruhiyyəsinə uyğun ritm yaradacaq mətn komponentlərinin şəklinə xidmət göstərir.

Paralelizmin müxtəlif növləri mətnin təşkilində iştirak edir və bununla da müvafiq sintaktik-poetik funksiyaları yerinə yetirmiş olur.

Altındağı Al aygırı bilürüz Bəkilindir,

Bəkil qanı?

Qara polad uz qılıcın Bəkilindir,

Bəkil qanı?

Əgündəğı dəmür donun Bəkilindir,

Bəkil qanı?

Yanundağı yigitlər Bəkilindir,

Bəkil qanı? (D-128¹)

Bənddaxili təkrarlarda qafiyə, ölçü, bölgü ilə yanaşı, dastan paralelizmin də rolu göz qabağındadır.

Mətnin təşkilində **zəncirvari əlaqə** xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əvvəla, ona görə ki, zəncirvari əlaqəli mətnlərin məhsuldarlığı, əhatə dairəsi xeyli genişdir. İkinci bir tərəfdən, zəncirvari əlaqəni həyata keçirən vasitələr arsenalı öz rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Əslində məndəki zəncirvari əlaqə və təkrarın bir növüdür. Bəzi tədqiqatçılar zəncirvari əlaqəni cümlə üzvləri, məntiqi baxımdan hökm üzvləri ilə izah etsələr də, burada qrammatik və üslubi-qrammatik cəhət ön planda dayanır.

Müxtəlif forma və funksiyalarda təkrar olunan söz (bəzən buna **açar-söz** də deyilir) zahirən leksik, daxilən sintaktik mahiyyət daşıyır və məndəki fikrin inkişafını daxili xətt kimi birləşdirir. Və yaxud təkrar olunan sözün estafetvari ötürülməsi, tema-remə əvəzlənməsi mətnin konqerentliyi üçün vacib şərt kimi çıxış edir. Əlaqəli mətnin bu daxili qanunauyğunluğunu aktual üzvlənmə və onun vahidləri vasitəsilə də ayırd etmək olar. Bu baxımdan aktual üzvlənmə özünü mətn səviyyəsində reallaşdırır.

Mətnin ilk cümləsində mübtədə funksiyasında çıxış edən sözün ikinci cümlədə tamamlıq, yaxud üçüncü cümlədə xəbər və s. olması, yaxud həmin sözlərin sinonimlərlə - əvəzliliklərlə, əvəzlilik-mənalı sözlərlə əvəzlənməsi, yaxud da tema-remə növbələşməsi məsələnin mahiyyətini dəyişmir, əksinə, əlaqə formaları-

nın zənginliyini təsdiq edir. Ancaq burada da üslubi-poetik aspekt özünəməxsus rənglərlə, ekspressiv və emosional keyfiyyətlərlə reallaşır ki, bu aspekt epik mətnin təhlili üçün daha çox maraqlıdır.

Epik məndə mətnin zəncirvari əlaqəliliyi daha çox güclüdür və bu da şifahi nitqin mürəkkəb folklor janrı olan eposun spesifikasiyası ilə əlaqədarlır. Səhnədən səhnə, obrazdan obraz, detaldan detal doğan xalq eposunun kompozisiyasında sintaktik bütövlərin daxilindəki cümlələrin iç-içə bağlılığı və onların yaratdığı struktur əlvanlıq xüsusilə maraqlıdır. Komponentləri zəncirvari birləşmiş mətn nümunələrinə diqqət yetirək:

Oğlan keyiki qovarkən babasının önindən gəlüb-gedərdi. Dirsə xan Qorqut smırlı qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki dalusunun arasında urub çıqtdı, yıqtdı. Uc toqundı, alca qanı şorladı. Qoynu doldı. Bədəvi atının boynun qucaqladı, yerə düşdi (D-22¹⁰).

Andan babasının ordusuna gəldi. Məgər evləri önində bir böyük ağac vardı. Dibində bir yaxşı binar vardı. Beyrək baqdı gördi kim, kiçi qız qarındaşı binardan su almağa gəlür... (D-102²)

Buradakı tema-remə strukturu zəncirvari şəkildə sıralanmadan (ordusuna-evləri-ağac-binar-binardan) yaranan bütövün üslubi-poetik inikasıdır. Elə bir inikası ki, orada ozanın çatdırmaq istədiyi informasiya mənə rəngləri, səs qammaları ilə çatdırılır.

Zəncirvari və paralel əlaqəli komponentlərin ayrı-ayrılıqda və yaxud birlikdə çıxış etməsi iki baxımdan nəzərdən keçirilə bilər: a) onları qarşılaşdırıb təhlil etmək mümkündür; b) onların vahid mətnin təşkilində birgə fəaliyyətindən də bəhs etmək olar.

Zaman və məkan fasiləsizliyi (kontinuumu), paralel konstruksiyalar və təkrar bu tipli mətnlərin komponentlərinin bir-biri ilə bağlayır, mətni formalaşdırır. Məs.:

Mərə Əzrail, aman!

Tanrının birliyinə yoxdur güman!

Mən səni böylə bilməz idim.

Oğurlayın, can aldığınız duymaz idim.

Dügməsi böyük bizim dağlarımız olur,

Ol dağlarımızda bağlarımız olur,

Ol bağların qara salqumları, üzümü olur.

Ol üzümü sıqırlar, al şərəbi olur.

Ol şərabadan içən əsrük olur.

Şərəbluydum, duymadım,

Nə söylədim, bilmədim.

Bəgligə usanmadım.

Yigitligə doymadım.

Canım alma, Əzrayil məndə! dedi.(D-160⁴)

Məntiqi-semantik və sintaktik əlaqələri zəiflədikdə mətnin komponentlərinin mənası həminki vəziyyətini itirərək dil sisteminin vahidi kimi mənə daşımağa transformasiya olunur. Burada zəruri koqerentlik mətnin qrammatik yükünü daşıyan komponentlərin öhdəsinə düşür. Ayrı-ayrı komponentlərin transformasiyası mətnin semantik strukturuna təsir edir, eləcə də adresatın (qəbulədənin) mənimləmə xarakteri də dəyişir, məndə semantik yük daşıyan komponentlər əlahiddə (avtonom) qəbul olunur.

Ümumiyyətlə, mətnin komponentlərinin əlaqələnməsində bağlayıcıların, ədatların, əvəzliliklərin, köməkçi sözlərin, qrammatik və qrammatik-leksik şəkildə olub və s. rolu çox mühümdür.

KDQ-dəki boyların başlanğıc cümlələrini bu baxımdan nəzərdən keçirək:

1. Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqut Ata derlər, bir ər qopdı - "Müqəddimə" (D-2²)

2. Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdı - I boy (D-10¹)

3. Bir gün... Salur Qazan yerindən durmuşdı - II boy (D-35¹¹)

4. Qamğan oğlu Bayındır yerindən durmuşdı - III boy (D-66¹²)

5. Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən durmuşdı - IV boy (D-122⁹)

6. Məgər xanım, Oğuzda Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul derlərdi, bir ər var idi - V boy (D154¹³)

7. Oğuz zamanında Qanlı Qoca derlərdi, bir gürbüz ər vardı - VI boy (D-170²)

8. Qamğan oğlu Bayındır xan yerindən durmuşdı - VII boy (D-201¹³)

9. Məgər xanım, bir gün Oğuz otururkən üstinə yağdı gəldi - VIII boy (D-213⁷)

10. Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdı - IX boy (D-235⁵)

11. Oğuz zamanında Uşun Qoca derlər, bir kişi vardı - X boy (D-253¹¹)

12. Məgər xanım, Tırabuzan təkürü bəglər bəgi olan xan Qazana bir şahin göndərmişdi - XI boy (D-272¹)

13. Üç Oq, Boz Oq yığnaq olsa, Qazan evin yağmalardı - XII boy (D-291⁹)

Altı böyük başlanğıc eyni model üzrədir: məlum qəhrəman yerindən qalxmışdı. Həmin məlum qəhrəman oğuznamələrin məşhur qəhrəmanları olduqları üçün orada qeyri-müəyyənlik əlaməti yoxdur, bəzi təyinlər var. Bu boylardakı ilk cümlə başlanğıc rolunu oynayır və antetemaya ehtiyac qalmır, tema-remə bölgüsü müxtəlif xəbər qrupu ilə üst-üstə düşür.

Digər boylarda və müqəddimədə isə naməlum və ya nisbətən naməlum qəhrəman hərəkət - rema kimi çıxış edir. Mətn başlanğıcı kimi özünü göstərən bu cümlələrdə yalnız nisbi mənada tema-remə bölgüsü aparmaq olar. Məs.:

"Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqut Ata derlər, bir ər qopdı" - cümləsində zaman müəyyənləşdiricisi (Bayat boyundan) antitema kimi, Qorqud ata ilə rema kimi, deyilən bir ər qopdu isə tema kimi təhlil oluna bilər.

Burada deyilən bir ər - Qorqud Atadır, qopdı isə ümumiləşmiş, geniş mənada işlənən (zühür etdi, məlum oldu, meydana çıxdı və s.) hissədir.

Boyların ilk cümləsindən söhbət getdiyi üçün yeri gəlmişkən həmin boyların adı ilə mətn arasındakı əlaqə haqqında, qısa da olsa, bəhs edərik.

Mətnin təşkili daxil olduğu dilin üslubi normalarına tabedir. Bu baxımdan KDQ-nin aşağıdakı boylarının adları mətnin tema-rematik strukturunu bildirir: "Basat Dəpəgözi öldürdüğü boyı bəyan edər", "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıqardığı boyı bəyan edər", "İç Oğuzla Diş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boyı bəyan edər".

Boyun süjet məzmununu ön qısa şəkildə xülasə edən bu sərəlvələrdən fərqli olaraq yalnız temanı ifadə edən başlıqlar çoxdur. Məs.: Dirsə xan oğlu Buğac

xan boyını bəyan edər”, “Bayburanın oğlu Bamsı Bey-rək boyını bəyan edər” və s.

Qeyd edək ki, sonrakı epos və nağıllarımızda temarı ifadə edən başlıqlar böyük əksəriyyət təşkil edir.

Mətdən danışarkən atalar sözləri və məsəllərin roluna toxunmadan keçmək çətindir. Eposlarda atalar sözləri çox mühüm mövqə tutur və onların tutduğu semantik, poetik mövqə eyni deyil. Belə ki, qədim oğuz eposlarında atalar sözləri sonrakı dastanlarda olan müqəddiməni, ustadnamə silsiləsini əvəz edir və didaktik-əxlaqi məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. KDQ-nin müqəddiməsi makromətlərin hövrüləməsində, təşkilində ayrı-ayrı mikromətlər kimi çıxış edən atalar sözlərinin semantik-struktur bağlılığını qabarıq şəkildə əks etdirir.

KDQ-də işlənən atalar sözləri mətnə üzvi şəkildə daxildir. Eyni zamanda eposun əvvəlində verilmiş müqəddimə atalar sözləri silsiləsidir.

Yazıçıoğlu Əlinin “Tarixi-ali-Sələcuq” əsərindəki oğuznamə parçaları da atalar sözləri ilə zəngindir. “Hazi-hirisələt min gəlimate-oğuznamə əl məşhur bi” “Atalar sözü” adı ilə tanınan XV əsr mətni KDQ-nin müqəddiməsi ilə çox səsleşsə də, yaxınlıq olsa da, Ə.Dəmirçizadənin bu fikri doğrudur ki, “bunlar başqa-başqa əsərlərdir, hər birinin öz quruluşu, öz məzmunu, xüsusi mövzusu, müstəqil süjeti vardır”. Belə ehtimal etmək olar ki, bu 75 atalar sözü, eləcə də yerdə qalan atalar sözlərinin mühüm bir qismi, həmçinin M.F.Axundovun arxivindən tapılmış “Gəlinə ayran demədim mən Dədə Qorqud...” hissəli parça və s. o biri boyların, daha çox isə bizə gəlib çatmayan boyların ustadnamələri olmuşlar. “Atalar sözü Qurana girməz” hökmü atalar sözlərinin islamdan əvvəlki tarixi və ictimai, ədəbi mövqeyi barədə çox şey deyir.

Dil tarixçisi S.Əlizadə tərəfindən tapılan yeni “Oğuznamə”də 2000 atalar sözü və zərb-məsəl toplanıb.

Bütün bunları sadalamaqda məqsədımız odur ki, atalar sözlərinin poetikasını açmaq üçün əsas mənbənin oğuznamələr, xalq eposları olduğunu göstərək. Və həmin oğuznamələrin, xalq eposlarının linqvo-poetik xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasında atalar sözləri və zərb məsələlərin rolunun, funksiyasının müəyyənləşdirilməsi, təhlil olunması ciddi əhəmiyyət daşıyır.

Bu baxımdan mətn və atalar sözləri kimi problem də bizim diqqətimizdən kənar qala bilməz.

Azərbaycan (eləcə də türk) folklorunda, xüsusən dastan və nağıllarında qarılar haqqında ibarə (deyim) xarakterli ritmik quruluşlu atalar sözü KDQ-nin müqəddiməsində belə işlənir:

Qarılar dörd dürlüdür:
Birisi dölduran topdur
Birisi solduran sopdur
Birisi cvin dayağıdır
Birisi necə söylərsən bayağıdır (D-75)

Bu deyimdən sonra hər sintaqma-misraya dörd mürəkkəb sintaktik bütöv gəlir ki, onların hər biri uyğun sintaktik bütövə açıqlanır, şərh edilir. Nəticədə mətnin ümumi semantikasi aşkarlanır ki, qarılar xasiyyətə, xarakterə müxtəlifdir (dörd tiplidir). Oğuz cəmiyyətində onlara dörd münasibət mövcuddur. Mətnin quruluşunda maraqlı cəhət ondadır ki, tema-rematik struktur iki planda verilir. Əvvəlcə tema (qarılar) tipləri paralel konstruksiya üzrə bölünür, sonra tema-rema sərhədi yenidən müəyyənləşir

və rema sahəsi genişləndiyi üçün struktur izomorfluq yalnız ümumi bölgüdə saxlanır, hər sintaktik bütöv ayrılıqda özünəməxsus quruluş tipində təqdim olunur (I MSB xəbər budaq cümləli, II, III, VI MSB mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə başlayır; hər biri alqış xarakterli nida cümləsi ilə bitir).

Kontakt cümlə təkrarının KDQ-də rast gəlinən nümunələrindən birində doqquz sintaktik bütövü bağlayan “Çal qılıcın, ağam Qazan yetdim” təkrarı həmin hissələri monolit şəkildə birləşdirir. Başqa boylarda da müxtəlif sayda sintaktik bütövlərlə işlənən bu korpus formul xarakteri daşıyır. Fəli sifət tərkibi ilə ifadə olunan epitetlərlə yüklənmiş bu parçalar həmin təyin silsiləsində paralelləşsə də, müxtəlif saylı komponentlər və sərbəst düzüm onu paralellikdən uzaqlaşdırır. Əksinə, “Çal qılıcın, ağam Qazan, yetdim” təkrarını “Bunun ardınca, xanım, görölüm, kimlər yetdi” təkrarı daha da qüvvələndirir.

Müxtəlif nəşrlərdə nəsr kimi verilən Oğuz qəhrəmanlarının bu sayaq sadalanması qədim şer düzümündədir. Refren kimi çıxış edən distant təkrarların yaratdığı ani ritm bədii təyin silsiləsinin intonasiya, deyim tərzinin yaratdığı ritmlə üzvi şəkildə bağlanaraq hərbi təntənəni, qələbə hücumunu canlı şəkildə ifadə edən əhval-ruhiyyə yaradır.

KDQ-də ara-sıra təkrar olunan “Görürmüsen nələr oldu?” sualının, eləcə də paralel işlənən “Su qaçan xəbər versə görək?”, “Qurd qaçan xəbər versə görək?”, “Köpək qaçan xəbər versə görək?” suallarının müəyyənliliyi ardıcıl şəkildə təqdim olunur ki, mətnin ornamental strukturu üçün də bu tipli faktlar maraqlıdır.

Əslində hər mikromətn özündə retrospektiv və prospektiv səpkiləri birləşdirir. Mətdə haqqında söhbət edilən mətləbin keçmiş və gələcəyi konkret reallıq tapır. Bu mənada mətnin müəyyənləşməsi prosesi dil faktlarının müşayiəti ilə və yaxud da sırf məntiqi-semantik istiqamətdə gedə bilər. Buna görə də biz Vardulun eksplisit bölgüsünü definitivlik baxımından real dil faktları ilə müşayiət olunan mənlərə, qeyri-eksplisit (və yaxud implisit) bölümünü isə həmin faktsız mənlərə şamil etməyin tərəfdarıyıq.

Mətnin mikro, eləcə də makro xətt üzrə bu müəyyənliliyi hissələrlə (mikromətn) və tam (makromətdə) verilir.

Məlumdur ki, informasiyanın zənginliyi onun rəngarəngliyi ilə düz mütənəsibdir və mətdə müəyyənləşmə abstrakta doğru da gedə bilər. Bu, mətnin öz spesifikasiyası ilə bağlıdır.

Kamil Vəli Nərimanoğlu

SİSTEMLİLİK - Dastanın quruluşunda - həm dil, həm də məzmun səviyyələrində möhkəm sistemlilik müşahidə olunur. Ən uzaq detalların, ilk baxışda sanki bir birilə əlaqəsi olmayan məqamların, süjet dolambaclarının əslində bir, birilə çox sıx, görünən və görünməyən xətlərlə əlaqəsindən təşəkkül tapan sistemlilik Dastanın mükəmməl, monumental bir arxitektonik orqanizm kimi qəbul etməyə əsas verir. Sistemlilik boydaxili faktor olmaqla yanaşı eyni zamanda boylarası əlaqə vasitəsi kimi də özünü göstərir. Beyrəyin həyatı doğuluşundan ölümünə qədər müxtəlif boylarda məhz sistemlilik əsasında izlənilir. Salur Qazan və Aruz Qoca münasibətlərində dayı kultuna qarşıçıxma məsələsi səbəb-nəticə sistemliliyi

ışığında baş verir. Cəmiyyətin təsviri də sistemli səciyyə daşıyır. Hər cəmiyyət üzvünün sistem daxilində yeri var və bu yer zəhmət hesabına - ya qəhrəmanlıq, ya da xeyirxahlıq hesabına qazanılır. Sağda oturan sağ bəylər var, solda oturan sol bəylər var. İç Oğuz var, Dış Oğuz var. Eyni zamanda bunları daha böyük sistemdə birləşdirən Qalın Oğuz var. Monarxik dövlətçilik sisteminin ibtidai, “demokratik” ünsürlərlə bir qədər zəiflədilmiş forması var. Sistemlilik dil səviyyəsində üslubi yekrənglikdə özünü göstərir. Dastanın son variantında üslubi rəngarəngliyin olmaması, eyni üslubi tonallıq biruzəsi müxtəlif üslubi amillərin eyni yaş dövrünə, bir çox halda eyni ibtidai yaş dövrünə aidliyi məhz dil səviyyəsindəki sistemlikdən xəbər verir. Bununla yanaşı Dastandakı cəmiyyətin təsvirində sistemlilik qapalı səciyyə daşıyır. Dastandakı cəmiyyət belə bir yanaşmada kifayət qədər qapalı cəmiyyətdir. Bu cəmiyyətin öz daxili qanun-qaydaları var, əxlaq kodeksləri var. Xaricdən daxil olan işarələr bu daxili sahmanı dəyişdirə bilmir. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, “kifayət qədər qapalı” olmaq artıq müəyyən xarici təsirlərə açıq yerlərin də olması deməkdir. Uzaq-uzaq kafir ellərindən gələn gəlinlər, bazirganlar vasitəsilə yaradılan “beynəlxalq” əlaqələr Dastandakı qapalı cəmiyyətin dünyaya açılmağa hazır olduğunu, dünyaya qovuşmağa, bəşəri dəyərləri qəbul etməyə və içində öritməyə gücü olduğuna konkret işarələrdir.

Kamal Abdulla

“SİYEN Pİ” - bax: əski türk dastanları.

SKANDİNAV DASTANLARI - Türkoloji araşdırmalar tarixində yeni istiqamətlərdən biri də türk-skandinav əlaqələrinin öyrənilməsidir. Hunların Avropaya gəlməsilə burada çoxsaylı ədəbiyyat nümunələri - dastanlar, əsatir və rəvayətlər yaranmışdır. İlk orta əsr dastanlarında aydın şəkildə hun-türk qatı sezilməkdədir. Bu qat, xüsusilə, skandinav və german xalqlarının dastanlarında, sifahi xalq ədəbiyyatında ifadə olunmuşdur. Türklərin, türksoylu xalqların Xəzər dənizi sahilindən dünyanın bir çox ərazilərinə yayılması faktı məlumdur. Türklər hətta Uzaq Şərqi, Altay, Sibir, Mərkəzi Asiyaya da buradan getmişlər. Çox güman ki, o zamanlar türklərin bir qolu da qərb istiqamətində səyahətə çıxmış, Avropaya ayaq açmışlar. Deməli, b.e. əvvəlki əsrlərdə türklərin Avropaya, Skandinaviyaya getmək faktı mümkün olan məsələdir. Bu barədə zəngin material verən görkəmli Skandinaviya folklorşünası, səyyah, şair Snorri Sturlusonun əsərlərinə müraciət etmək lazımdır. Belə ki, onun topladığı, yazdığı, tərtib etdiyi eddalar bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir.

Norveç səyyahı Tur Heyerdal ABŞ-da nəşr olunan “Azərbaycan interneşnl” jurnalında “Azərbaycan teli” (miqrasiyanın avrosentrik nəzəriyyəsinə tənqidi baxış) adlı məqaləsində yazır ki, “Qafqaz xalqlarının yayım mərkəzi Şimali Avropa deyil, məhz Azərbaycan olmuşdur”.

T.Heyerdal eyni zamanda Norveç saqalarında da bir sıra müşahidələr aparmışdır. Onun fikrincə, S.Sturluson ölümündən bir az öncə bir saqa qələmə almışdır. Bu saqada deyilir ki, “...viking kralları Odinin nəslindəndir. Odin Aser adlanan yerdən gəlir, ona görə də ona

aser-Odin deyirdilər. Snorri öz saqasında Aser adlanan yeri dəqiqliklə təsvir edir. Həmin yer Qafqaz dağlarının və Qara dənizin şərqidir”.

S.Sturluson “Kiçik Edda”nın proloqunda aserlər, türklər və onların vətəni haqqında qiymətli fikirlər söyləyir. S.Sturlusona görə ilkin skandinavlar hal-hazırda yaşadıkları əraziyə Troyadan gəlmişlər. Avropa xalqlarının bəzilərinin, o cümlədən romalıların Troyadan olması fikri heç kimə sırr deyil. Bəs troyalılar kim idi? Elm aləminə məlumdur ki, Troya da Asiyada yerləşirdi, troyalılar isə məşhurlu Şərqi xalqlarının biri olmuşdur. S.Sturluson yazır: “Dünyanın mərkəzinin yaxınlığında bir şəhər salınmışdır. Bu şəhər böyük şöhrət qazanmışdır, şəhər o zaman Troya, indi isə Türklər ölkəsi adlanır”. Deyilənlərdən məlum olur ki, Odin türklər ölkəsindən çıxmış, məşhurlu türk olmuşdur. Ancaq bu məsələ hələ lazımi qədər həll olunmayıb, mübahisəlidir. Skandinav dastanlarının tədqiqatçısı M.İ.Steblin-Kamenski “Kiçik Edda”ya yazdığı qeydlərdə bu fikri heç cürə qəbul etmir, Odinin aslardan olması fikri təsdiq olunsada, bunu təsadüfi zahiri oxşarlıq hesab edir. O yazır: “Çox güman ki, hər ehtimala qarşı aslar Asiya ilə ifadə oxşarlığına görə bağlı olmuşlar”.

Türk-skandinav əlaqələrini daha dərindən araşdırmaq üçün skandinav dastanlarına nəzər salmaq lazımdır. Çünki bu dastanlarda Şərqi motivləri, Şərqi təsirləri, Şərqi qatı qorunub saxlanılır. Bu baxımdan maraqlı mənbələrdən biri türk xalqlarının qiymətli abidəsi olan KDQ-yə nəzər yetirmək lazımdır. Çünki skandinav dastanları ilə KDQ-də üst-üstə düşən motivlər çoxdur.

Qədim türklərdə belə bir adət vardı: oğor bakıro qızla oğlan evlənməzdən öncə bir evdə yatırıdılar. oğlan qılıncını qızla öz arasına qoyurdu. Bu isə o demək idi ki, oğlan qılıncı hörmət etməli, qıza toxunmamalı idi. KDQ-də: “Qızla ikisi bir döşəyə çıxdılar. Oğlan qılıncı çıxardı. Qızla köndü arasına biraqdı. Qız aydır: “Qılıncı geydir, yigit, murad ver, murad al. sarı-lalim!” dedi. Oğlan aydır: “Mərə qavat qızı, mən qılıncıma doğranayım, oxuma sancılayım!”. (D-2607)

Skandinav dastanlarında: “...O, burada oynımda zirehli paltar çarpayığı uzandı, qımdan sıyrılmış qılıncı yanına qoydu: - Şəhər tezdən mənə oyadarsan, deyə qıza tapşır-dı”. Və yaxud: “Qunnara deyin ki, cəsədimi Siqurdla bir yerdə yandırın, Volsunq mənim qəsrimdə gecələdiyi kimi, Qramı da ikimizin arasına qoysun” (4,211).

Deməli, hər iki dastanda qılıncı müqəddəsdir, igidin ən birinci yarağıdır. Oğor sıyrılmış qılıncı ortadadırsa, oğlan ömründə qıza qarşı xoyanət etməz.

Qədim Şərqi at müqəddəs sayılmış, igidlər onu özlərinə arxa-dayaq hesab etmişlər. Onların atları da özləri kimi qeyri-adi olmuşdur. Atlar sahiblərindən başqa heç kimi yaxına buraxmamışlar. Bu məsələyə görə Siqurdun və Beyrəyin atları bir-birinə çox bənzəyir. Həminin igidin qəhrəmanlığının yarısı atın adına çıxılır. Məs.: “Qazan bağ aydır: “Bu hünər atınmıdır, örünmidir?” “Xanım, öründür”, dedilər. Xan aydır: “Yoq, at işləməyə, or ögünməz. Hünər atındır”, - dedi”. (D-2384)

“Siqurdun Qranisi başqa atdan daha çevik, daha dözümlü idi. Çünki onun anası Odinin səkkiz ayaqlı Sleypniri idi”.

Beyrəyin və Siquerdun atı sahibindən başqa heç kimi yaxına buraxmır.

Qədim Şerqdə üzük məhəbbət rəmzi, həmçinin sədə-qət rəmzi sayılıb. Əgər oğlan sevgilisində üzük verirdisə, qız illərlə onun yolunu gözləyirdi. Siquerd da sevgilisi Brunhildaya üzük verir: “-Bu Andvarinin üzüyüdür, onu sədəqətimin nişanəsi kimi sənə verirəm” (4.181).

“Beyrək üç öpdü, bir dişlədi. “Dügün qanlı olsun, xan qızı!” dedü barmağından altun yüzüğü çıxardı, qızın parmağına keçürdü”. (D-81¹)

Hər iki dastanda igidlər adi qızla evlənmək istəmirlər. Onların arzusu budur ki, sevdikləri qız da özləri kimi igid olsun. KDQ: “Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən durmadım ol durgəc görək! Mən qarəğə atma binmədin ol binmax görək! Mən qırma varmadın ol mana baş gətürmək görək. Bunun kibi qız alı ver, baba, mana” (D-81¹)

Siquerdun ilk dəfə sevdiyi Brunhilda da belə qızıdır. O da Siquerd kimi cəngavərdir. At çapmaqda, qılınca oynatmaqda Siquerdan geri qalan deyil.

Skandinav dastanlarında KDQ-də olduğu kimi, tabular, sınaqlar var. Skandinav dastanlarında it müqəddəs sayılır, hər bir evin iti olmalıdır. Qəhrəman öləndə onun itini də öldürüb onunla dəfn edirdilər: “Adətə əməl eyliyə Volsunqun ovçu şahinini, itini, tamam qoşulanmış yəhərlənmiş atlardan birini oda atdılar” (4.211).

KDQ-də tez-tez köpəkdən söhbət açılır, itin sayımlı olduğu fikri söylənilir: “Qaraca çobanın qara köpəgi Qazanın qarşu gəldi. Qazan qara köpəkləmə xəbərleşdi...” (D-46⁷)

Hər iki dastanda qurd müqəddəs sayılır: “Sudan keçdi, bu göz bir qurda tuş aldı”. “Qurd yüzi mübarəkdir, qurdan bir xəbərleşəyim”, dedi.

Skandinav dastanlarında: “Onlar qurdu yanlarına çağırtdılar, həmin ipək lenti ona göstərib cırmağı xahiş etdilər (“Kiçik Edda”, s.32). Və yaxud: “Balaca canavar Fenris yazıq görünürdü. Ana canavarın mehriban və şən xasiyyəti vardı; Fenrisdə təhlükəli bir şey görməyən allahların ondan xoşu gəldi”.

Skandinav dastanlarında istər KDQ ilə, istərsə də başqa türk dastanları ilə bağlı sayısız-hesabsız misallar, üst-üstə düşən motivlər var. Bunlar ən çox hunların Avropaya hücumu, Allah Odinin Troyadan - Türklər ölkəsindən çıxması, eyni zamanda Norveçə gəlməsi və s. faktlarla əlaqədardır.

Ədəbiyyat.

1. T.Heyerdal. Azərbaycan teli. “Azərbaycan” qəz., 6 aprel 1995 il.
2. Младшая Эдда. Л., 1970.
3. Kitabı-Dədə Qorud. B., 1988.
4. Skandinav dastanları. B., 1973.

Tamilla Əliyeva

SOFİ SANDAL MƏLİK - Şəxs adı. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da (II) İlk qoca oğlu Alp Ərəni xarakterizə edərək "Sofİ Sandal Məlikə qan qusduran" kimi adı çəkilir.

Azərbaycanın Ağdam rayonu ərazisində - Sofulu; Cəbrayıl, Qazax rayonları ərazisində-Sofulu; Tovuz rayonu ərazisində Sofular kəndləri mə'lumdur.

SOQMAN - Ayaqqabı növü. KDQ-də oğuz kişilərinin geydiyi, “soqman” və “ədək” olmaqla, daha iki ayaqqabı növünün adı çəkilir. Dastan dilində soqman çəkmə mənasında işlənmişdir. Maraqlı haldır ki, mətdə soqmanın sağrıdan, yəni aşılannmış gönün ön əla növündən tikildiyi anlaşılır: “Qara siğiri soqmanı dolu qan oldu” (D-211²). Məlum olduğu kimi “sağrı” at gönlünün sağrısından, yəni yambızından aşılannmış ön möhkəm və yüksək keyfiyyətli gön növü sayılırdı. Deməli, Oğuz sənətkarları dabbaqlıq sənətinə, xüsusilə onun ən çətin və mürəkkəb sahəsi olan sağrıçodluculuq peşəsinə dərinləndirilmişlər.

SONQURLU-ŞONQARLI -Kənd adı. Şərəyöl vədisində (Artik rayonu) 1878 ilədək azərbaycanlılar yaşamış kəndin adı olmuşdur. 1946 ildən Hayrenyants adını daşıyır. Erməni mənbələrində 1880 ildən həmin kənddə ermənilərin yaşadığıları söylənilir.

Bu oykonim də Oğuzların onqonu ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, Oğuzların onomastikasında sunqur ilə bağlı (Sunqur Alp, Sunqur Şir Barik və s.) şəxsiyyətlər olmuşdur. KDQ-də də ağ sunqur quş xatırlanır. Həmin quşun adı sonqurmaq/şonqarmaq iclindən düzəlmişdir.

Ədəbiyyat.

Faruq Sümər. Oğuzlar. B., 1992.

"SOVETSKAYA TYURKOLOQİYA" - SSRİ EA-nın elmi-nəzəri jurnalı. 1970 ildən 1991 ilədək Bakıda iki ayda bir dəfə nəşr olunmuşdur. 1992 ildən Azərbaycan EA-nın təsisçiliyi ilə "Türkologiya" adı ilə nəşr edilir.

"S.t."-də müxtəlif vaxtlarda qorquşünəşliyin mühüm problemləri ilə bağlı sanballı araşdırmalar dərc olunmuşdur. X.Korəğlunun "Təpəgöz və Polifem", "Qorqud nəğmələri", "Kitabi-Dədə Qorqud"un üslubi xüsusiyyətləri", "Şaman, sərkərdə, ozan" (Dədə Qorqud obrazının təkamülü), S.Əliyarovun "Alp Ərənin epik bioqrafiyasına dair", "Qorqud kitabı": kompleks tarixi-fəlsəfi araşdırma problemi", T.Məlikovun "Kitabi-Dədə Qorqud" şerlərinin strukturuna dair", Q.Vasilyevanın "Kitabi-Dədə Qorqud"da zaman-məkan təsvirləri" və s. məqalələr yüksək elmi-nəzəri səviyyəsi, qoyulan problemlərin dəqiq həlli baxımından seçilir.

SOY - KDQ-də əsil, əcdad, əsil-nəcabət, mənşə mənasında işlənilib.

Dədə Qorqudun dilindən ozan deyir:

“Qarılar dörd dürlüdür:

Birisi dolduran topdur.

Birisi solduran sopdur (soydur)

Birisi evin dayağıdır,

Birisi necə söylərsən, bayağıdır”. (D-7⁵)

"Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy"da

Qazan deyir:

“Qılıcımdan saparım yoq!

Kəndü əslim, kəndü köküm sığamım yoq!” (D-277¹¹)

SOYLAMA - KDQ də ozanın düzüb qoşduğu dastanın - oğuznamənin şer diliylə söylənən bölümləri."Dirə xan evinə gəldi. Çağırır xatunna soylar, görəlmiş, xanım, nə soylar.

Soylama.

Aydır:

Börü gəlmiş, başum bəxti, evüm təxti!

Evdən çıxub yürüyəndə səlvi boyum!... (D-12)

Qopuz çalaraq boy boylayan ozanın dilindən söylənən, "soy soylamaq" sözüylə ifadə olunan həmin mənzum parçaları E. Rossi, kitabının indeks və sözlük bölümündə "nəzmlə söyləmək" şəklində izah edir.

Mənzum soylamaların ayıtmaq feliylə ifadə olunduğu da böllüdür. Tərif, öyü, bir kimsənin və ya bir nəsnənin soyunu-kökünü nəzmə çəkmək, tərif eləmək kimi də mənalandırılır.

Soylama sadəcə ritmik nəsr və ya mənşür şer deyil, əski Oğuz şerinin öz sistemidir. Qədim poetik arxitektikanın qalıqları məhz KDQ-dəki soylamalarda qorunub saxlanmışdır. Buna görə də "söyləmə" sözünün heç də eyni olmayan soylama mənşür parça anlayışının çərçivələrindən kənara çıxır.

Soylamaların poetikasında simmetriya öz ifadəsini tapmışdır.

KDQ boylarında nəzm və nəsr nə qədər qarışıq olsa da, oğuznamələrin söyləyicisi ozan yerdə qalan mənlərdən soylamaların seçildiyinin fərqindədir. Buna görə də mətdə: "...Soyladı..."

Soylama.

Aydır" (D-13) tipli ifadələrə də rast gəlinir.

Bir söz - anlayış olaraq quruluş etibarilə isə "bağlama", "oxşama", "boylama" kimi terminlərə bənzəri var.

Calal Bəydili

SÖYÜŞ - bax. alqış və qarğışlar.

SÖZ - KDQ dilində formalaşmış müstəqil mənaya və formaya malik nominativlik funksiyası daşıyan müstəqil dil vahidi. Cümlənin tərkib hissəsi olan söz KDQ-də müasir dildə işlənən bütün qrammatik formaları ilə işlənir. Emosional və ekspressiv enerjiyanın daşıyıcısı kimi diqqəti cəlb edir. Fikrin dəqiq, konkret və lakonik çatdırılmasında əvəzsiz rolu var. Ədəbi-bədii üslubun sonrakı inkişafında əldə edilmiş bir çox sənəti pafos və çalardan təmizdir. KDQ dilində bəkirə əhatənin (cümlənin) bəkirə övladı təsirini bağışlayır. Adətən cümlə daxilində işlənən söz ayrıca, tam, müstəqil şəkildə də özünü göstərir. Bu baxımdan vokativ sözlər özündə müraciət, xitab mənasını daşıyan sözləri nümunə göstərmək olar. Sözlün xüsusi mənə qrupu olan təqlidi sözlər KDQ dilində xüsusi çəkiyə malikdir. Söz anlayışının KDQ dilində metaforik qavranması da müşahidə olunur. Söz Oğuz cəmiyyətində xüsusi etik, əxlaqi dəyərlə malik olan sitayiş mənbəyidir. Dədə Qorqudun sözüne ehtiram kimi formalaşan bu münasibət bütövlükdə Oğuz əxlaq kodeksinin vacib prinsiplərindəndir. "Söz söyləyə, boy boylayan" Dədə Qorqud kultu həm də onun Sözüne (bildirişinə, müraciətinə, xeyir-duasına, qarğışına) sakral bir anlam verən mənanı özülün üzərində yüksəlir. Söz gözəgörünməz mistik güc yığır. Dədə Qorqudun sözü, duası yerinə yetir - Beyrək və Banıçəçək doğulurlar. Cəngavərlər Söz deyirlərsə, Sözü tapmırlarsa, verdikləri Sözü də əməl etməlidirlər. Əks halda Söz sanki personlaşmış biçimdə gözəgörünməz qüvvə kimi müəllif iradəsinin, yəni əslində Müəllifin nəzərdə tutub həyata keçirdiyi mifoloji qa-

nun-qaydanın (oyunun) təsiri ilə belə qəhrəmandan hayif çıxır, onu cəzalandırır. Nümunə kimi Beyrəyi göstərmək olar. O, Dastan boyu holak olan yeganə müsbət qəhrəmandır. Holakına "məntiqi" səbəb isə mifoloji kontekstdə verdiyi Sözü əməl etməməsi, başqa sözlə, Sözü xəyanət etməsidir. Əsir edilən Beyrək Bayburd böyin qızına söz verir ki, qız ona kömək edib əsirlikdən qaçmasına şərait yaratsa, Oğuz sağ-salamat gedib çatsa, qayıdıb onu halallığa alacaq. "Qılıncıma doğranayım, oxuma sancılayım" - deyə and içir. Bütün bunlar baş verir, Beyrək isə verdiyi vədə əməl etmir. Söz Beyrəkdən intiqam alır, onu cəzalandırır.

Kamal Abdulla

SU - KDQ-də su belə xatırlanır: "Ulaşuban sular daşsa, dəniz dolmaz" (D-3³), "Adam içməz acı sular sızınca, sızmasa yeg" (D-4⁸), "Sovuq-sovuq suları sana içət olsun" (D-118¹), "Qanlı-qanlı sular əsən olsa, qanın düşər" (D-145²), "Aqmıdlı görklü suyumun daş-qanı qardaş!" (D-223⁸) və s.

Xalq inam və etiqadlarında suyun canlı, deyilən başa düşməsi zənn olunub. Bu yön öz əksini KDQ-də də görəncə tapmışdır. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da Qazan xan evinin kimlərin yağmalandığı, yəni çalıb-çapdığıni öyrənmək üçün "Su haq dizarın görmüşdür, bən bu su ilə xəbərleşəyim" (D-45¹) deyir. Həmin xəbərleşmə belədir:

"Çağnam-çağnam qayalardan çıxan su,

Ağac gəmiləri oynadan su,

Həsənə Hüseynin həsrəti su,

Bağ və bostanın ziyəti su,

Ayişə ilə Fatimənin nigahi su,

Şahbaz atlar gəlib içdiyi su,

Qızıl dəvələr gəlib keçdiyi su!

Ağ qoyunlar gəlib çevrəsində yatdığı su,

Ordunun xəbərini bildirmisin, degil mana!

Qara başım qurban olsun, suyum, sana!" (D-45³)

Yaxud, yenə də abidənin "Dirə xan oğlu Buğac xan boyu"nda oğlunu ölümcül yaralanmış görünən ana bunu Qazılıq dağındakı suyun işi bilir və ona belə qarğış söyləyir:

"Aqar sənin suların, Qazılıq dağı,

Aqar kibi, aqmaz olsun!" (D-27⁸)

Elə bu andaca özünə gələn oğul Buğac anasına deyir ki:

"Aqar" ayda sularına qarğamağı,

Qazılıq dağının günahı yoqdur". (D-28⁵)

KDQ-də ümumiyyətlə, sudan söz düşəndə o, "böyük-böyük su", "qanlı-qanlı su", "soyuq-soyuq su", "daşqın-daşqın su" deyimləri ilə xatırlanır. Ancaq axar sudan danışanda burada mütləq "görklü", yəni "müqəddəs" kəlməsi də deyilir. Və oğuzlar da bu görklü suyu elə-belə keçməzlərmiş. Onlar yalnız xoş məramlı istəklər diləyəndə və buna uğurlu cavab aldıqda "aqmıdlı görklü suyu" keçərmişlər. Dədə Qorqud Bamsı Beyrək üçün Banıçəçəyi, Qanturalı Selcanı istəməyə gələndə qız adamları bu gəlişin səbəbini soruşurlar. Onlar da ayrı-ayrılıqda "Aqmıdlı suyumu keçməyə gəlmişəm!" - (D-176⁶) deyə cavab verirlər.

Dustaqlıqdan qayıdıb gələn Bamsı Beyrək bulaq başında bacısına "Sovuq sularını sorar olsam, içət kimün?" (D-102¹³) sualını verdikdə qız "Sovuq-sovuq suları sorar olsan, Ağam Beyrəgin içədiydi; Ağam

Beyrək gedəli içərim yoq! (D-103⁹) deyə cavab verir. Baniçiçək də Beyrəyin sağ-salamat qayıtması xəbərini qayıntası Baybörə bəyə çatdırarkən "Qanlı-qanlı suların sovgulmuşdu, çağladı, axır!" (D-117⁵) deyir. Qaymata isə gəlininə başqa şeylərlə yanaşı, "sovuq-sovuq sular"ı da "içət"liyə bağışlayır, muştuluq verir. Dəli Dəmrul öz canı əvəzinə "ilməkli qada" olan Əzrailə vermək üçün atasından can istədikdə ata oğluna deyir ki, yox oğul, "dünya şirin, can əziz"dir. Qoy Əzrail gəlsin və "sovuq-sovuq binarlarım gərəksə, ana içət olsun!" (D-163⁸) - deyir. Qadını isə cavab olaraq "Sovuq-sovuq suların içər olsam, mənim qanım olsun!" deyir. (D-168¹⁰)

Bəhlul Abdulla

SUAT TAŞER (1919- 1982, Türkiyə) - şair.

S.Taşer KDQ mövzusunda iki pyes yazmışdır. "Aşk ve Barış" adlı əsərini müəllif KDQ-nin "Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyı"ndan istifadə etməklə tamamilə sərbəst şəkildə işləmişdir. "Deli Dəmrul, Ölüm və Aşk" dastan-pyesin də mövzusu KDQ-dən götürülmüşdür.

Əsərləri:

Aşk ve Barış. 1961.

Deli Dəmrul. 1962. Evrende Ellerimiz. 1968.

Ədəbiyyat.

Behçet Necatigil. İdebiyatımızda İsimler Sözlüğü. İst., 1995.

Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun Kitabı. İst., 1973.

SULTAN - "Xaqan, xan, bəy" mənaları ifadə edir. KDQ boylarında müxtəlif yerlərdə işlənir: "Qurması qırq tutam qara saçım! Arslan uruğu, sultan qızı, öldürməgə mən səni qıyarmıdım?!" (D-199).

"Qambərənin oqlı Bamsı Beyrək boyı"nda Dəli Qarcar Dədə Qorquda məhz "sultan" deyər müraciət edir: "Dəli Qarçar aydır: "Hay Dədə sultan, Tənri bunun simüzün də olsun, aruğın da olsun!" (D-88)

SULTANLI ƏLİ (1906-1960, Azərbaycan Resp.) - ədəbiyyatşünas, fil. e.d. prof.

Ə.Sultanlı KDQ-nin ilk tədqiqatçılarından biridir. İlk dəfə olaraq eposdakı mövzuları dünya dastanlarındakı mövzularla müqayisə etmiş və belə bir elmi nəticəyə gəlmişdir ki, KDQ-dəki mövzuların əksəriyyəti bu dastanlarda var.

Ə.Sultanlı "Dədə Qorqud" dastanı haqqında qeydlər" adlı məqaləsində boyların süjeti, ideyası haqqında məlumat verərək diqqəti Qorqud Dədənin özü və şəxsiyyətinə yönəldir. O, yazır ki, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti haqqında tam məlumat almaq üçün iki mənbəyə müraciət etmək olar: 1. Sənamələr, səyahətnamələr, ümumiyyətlə, yazılı mənbələr. 2. Xalq məsəlləri, xalq nağılları və xalq əfsanələri, ümumiyyətlə, folklor mənbələri.

Alimə görə dastanın mövcudiyətində üçüncü amil katibdir. Katibin kim olduğu müəyyən deyilsə də, onun ərəb istilasından sonra yaşadığı məlumdur. Həqiqət isə budur ki, o dastanda bəzi dəyişikliklər etmişdir. Bu dəyişikliyi iki qismə ayırmaq olar: dil və ifadəyə görə; məzmun və ideyaya görə. Katib dastana yüzə qədər ərəb, fars sözləri əlavə etmişdir. Dastanın dili çox vaxt dini kitabların dilini xatırladır.

Məzmun və ideyaya görə dəyişiklik, islami əqidələrin əsərə daxil edilməsindən ibarətdir. Sonralar əsərə əlavə edilmiş müqəddimə, Dədə Qorqudun adına deyilən nəsihətlərin bir hissəsi islami mənə daşıyır. Qəhrəmanların islam dini uğrunda vuruşa gedib, kafirləri müsəlman etdikləri, kilsələri yıxıb məscid tikdikləri, Qurana and içmələri katibin əlavələridir.

S. KDQ-dəki hadisələri yunan dastanları ilə müqayisə etmişdir.

Əsərləri:

Hötenin V. yaradıcılıq yolu. B., 1932.

Azərbaycanda xalq draması. B., 1945.

Antik dövrdə bədiiyat və ədəbiyyatşünaslıq məsələləri. B., 1946.

Dədə Qorqud və yunan eposları. B., 1946.

Antik ədəbiyyat tarixi. B., 1964.

Məqalələr. B., 1971.

SUNQAR - bax. Toğanquş.

SÜD - KDQ-də ana südü anlamında işlənir. Ayrı-ayrı boylardakı nümunələrdən də bunu görmək olur: "Kəsilsün oğlan əmən süd tamarım yaman sızlar". (D-24²)

"Dağ çiçəgi anan südiylə sənin yarana məlhəmdir". (D-261³)

"Bəri gəlgil, ağ südin əmdigim qadunım ana!" (D-28⁴)

SÜGÜ, SÜNGÜ - qarğıdan, çoxillik qamışın gövdəsindən və ya dəmirdən düzəldilən uzun döyüş aləti. Oğuz igidləri üçün qılınc, süngü və çəmaq/gürz əsas döyüş aləti sayılırdı. "Sünüsmək" süngü ilə döyüşməyə deyilirdi. KDQ-də süngünün dəmirdən düzəldilmiş gödək növü (sügüli ocağa qon, qızsun - D-226¹²), bir də qarğıdan düzəldilmiş uzun növü haqqında danışılır: "Qarğu dillü uz sügümü qapdım" (D-207³); "Sügüsün çəkdi, əlindən aldı". (D-209⁴)

SÜRMƏLİ, AĞCAQALA SÜRMƏLİ - Yer adları. KDQ-də IV, 153⁸, XI, D-279¹³ boylarda adı çəkilir. Bəzən bir, bəzən də ayrı-ayrı yer adları kimi qeyd olunur. "Ağcaqala Sürməliyə gəlib, Qazan qırq otaq dikdirdi. Yedi gün yedi gecə yemə-içmə oldı" (D-153⁸).

Yaxud, "...Arqıç qırda döndərdigim, mərə kafir, sənin baban, şəqaqına imrəndigim sənin qızın-gəlinin. Ağcaqala Sürməlidə at oynatdım. Atla Qarun elinə çapdum, yetdim". (D-279¹³) deyər. Qazan xan kafir bəyləri qarşısında öz şücaətlərindən danışır.

Bu ərazi haqqında M.F.Kırzioğlu yazır ki, bura Türkiyənin Qars vilayətində Tuzluca ilə Araz çayının sağ sahil boyu İqdır qəzasının ərazisini əhatə edən məhsuldar bölgədir. Buraya sürməli çuxuru da deyilir. Boylarda (IV,XI) Qazan xan Ağcaqala Sürməlinin bəylərbəyi bu şəhər isə Qazan xan sülaləsinin yaylaq və qışlaq mərkəzləridir.

Başqa bir şərhə deyilir: "Sürməli Arpa çay axarında-indiki Naxçıvan MR-in ərazisindədir. Sürməli həmçinin Şərqi Anadoluda, Cənubi Azərbaycanda Marağa səmtində yer adlarıdır.

Suriya tarixçisi Mar Abbas (e.ə. II əsr), İbn-Əl Əsir (XII), Aşiq Paşa oğlu Əhməd Aşiqi (XIV), Övliya Çələbi (XVII), İvan Şopen (XIX) və s. Ağcaqala Sürməli barədə maraqlı məlumatlar verirlər.

KDQ-də keçən yer adları sırasında Ağcaqala Sürməlini ilk dəfə ön ətraflı Abdülqadir İnan araşdırmışdır. Qaynaqlardan aydın olur ki, Türk sərkərdəsi Alp Arslan Qafqaza ilk səfəri zamanı Şöklü Məlik şah Sürməli əyalətini işğal etmiş (1064), sonrakı yüzilliklərdə Teymur orduları buranı Türkmən adlı bir bəydən qılınc gücünə almış (1386), az sonra isə bu şəhər Toxtamış tərəfindən zəbt edilmişdir (1404). XIV, XV yüzilliklərdə yerli Oğuz rəvayətlərinə əsasən yazılmış tarixi əsərlərdən ("Səhayibül əxbər", "Tas ül təvərix" və "Kühül Əxbər" və s.) göstərilir ki, Anadoluda yaşamaları çətin olan oğuzların Qayı boyu bəyləri Xorasanın mahal şəhərinə dönərkən Pasin obasına Sürməli çuxuruna gəlmiş, burada iki qola ayrılmışlar. Sonkur Tekin ilə Gündoğdu qardaşları buradan "Əcəm vilayətinə" getmiş, Ərtoğrul bəy qolu isə burada qalıb illərcə

Pasin obasında yaylayıb "Sürməli çuxuru"nda qışlamışlar... Bir rəvayətə görə Osman Qazi də Sürməlidə doğulmuşdur. O da qeyd edilir ki, o zaman burada Sürməli əmiri Hüsəməddin hakim imiş. Qaynaqlarda Sürməlinin sonrakı tarixi taleyi barədə də geniş məlumatlar verilir.

1920 ildən sonra Sürməli sancağı İqdır və Külp adı ilə iki qozaya ayrılmışdır. Yerli əhali bu gün də Araz-Ağrı dağı arasındakı obaya "Sürməli çuxuru" deyir.

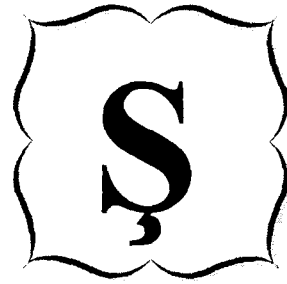
Ədəbiyyat.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1978.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1988.

ŞALVAR - Geyim növü. Genbalaqlı şalvar türk qövmünün dünya xalqlarının geyim mədəniyyətinə verdiyi ilk töhfələrdən biri olmuşdur. Yeni eranın əvvəllərində bir sıra xalqlar, o cümlədən romalılar, bizanslılar və çinlilər bu geyim tipini türklərdən əxz etmişlər. KDQ-də şalvarın tikildiyi parça materialına və onun rənginə də ("qırmızı məxmər", "mahud") toxunulur: "Şalvar, cübbə, çuğa verdi" (D-65) "...al mahmuzu şalvarlı, atı bəhri xotazlı Qaragünə oğlu Qara Budaq çapar yetdi". (D-60⁹).

ŞAM, ŞAMLIQ - Şam, Suriyanın mərkəzi, Dəməşq şəhərinin yaxın şərqdəki adı. Şam derivatı zaman keçdikcə tarixi mərhələlərdə yeni məna kəsb etmiş, coğrafi yer, şəhər, çay, dərə, göylük, çəmənlilik, qamışlıq və digər adlarda əksini tapmışdır.

KDQ-də V boyda xatırlanır: "...Mənim ərligim, bahadirligim, cilasunligim, yigitligim Ruma, Şama gedə çabalana" - dedi (D-155⁷).

Şamlı/Şamlu - İranda qədim tayfa, Şambüyə - yer adıdır.

Şam Qazan, Dərəşam ucu, Dərəşam suyu, adlı yer, məkan gümbəz, uzaq Altayda, Sibirdə, Qafqazın digər əyalətlərində dağlıq ərazilərdə başı günəşə ucalan xüsusi biçimli müxtəlif növlü ağac (şam ağacı), məscidlərdə, kilsələrdə, ibadətqahlarda, toy-büsatlarda yandırılan piydən hazırlanmış müxtəlif ölçülü şamlar; elektrik lampası, lampaların gərginliyini müəyyən edən ölçü vahidi (12 şamlıq, 100 şamlıq, 120 şamlıq və s.).

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

"Современный Иран" (справочник). М., 1957.

ŞAM QAZAN - Təbrizin şimal-qərbində Acı çayın üzərində ilk dəfə Elxanili Arqun xan tərəfindən təməli qoyulmuş qəsəbə və Qazan türbəsi. Bu türbə 1664 ildə baş vermiş zəlzələ nəticəsində tamam dağılmış, lakin sonradan bərpa edilmişdir. M.F.Kırzioğlu bu türbənin Elxanili Qazan xana deyil (1295-1304), sülalənin ondan daha əvvəlki nümayəndəsinə aid olduğunu bildirir.

Təbrizdə Acı çayın kənarında Qazan xanın məzarının olması barədə alman səyyahı A.Oleari və digər rus müəllifləri də məlumat verirlər.

Belə fikir də var ki, Təbriz yaxınlığında Acı çayın kənarında olan türbə Qazan xanın oğlu Xudabəndənin məzarıdır.

M.F.Kırzioğlunun fikrincə "Şam" sözü "şambi"// "şampi", daha doğrusu "türbə", "künbəz" mənasındadır. Qədim arsaqların ilk yurdu sayılan Aral-Xəzər dənizi arasında "Ust-yurd"un tam ortasında yer adındır. Əski ərəb coğrafiyaçıları buranı səhrada olan qala (bir çöl qalası) olduğunu yazırlar".

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1978.

Həsənov A.Q. Dərəşam toponimi haqqında. ADU-nun "Elmi əsərləri". B., 1976, № 4.

Füzuli Bayat

ŞAMANÇILIQ, ŞAMANİZM - Şamançılıq bunların içərisində xüsusi yer tutur. KDQ-də İslamı qəbul etmiş oğuzların özlərinə məxsus qədim inanclarının da bəzi izlərinə rast gəlmək mümkündür. Dədə Qorqud obrazının "Oğuzun ol kişi taman bilicisiydi, nə dirsə olurdu, qabdən dürlü xəbər söylərdi" söciyyəsi əski türk inanclarından, "Haqq Təala onun könlünə ilham edərdi" cəhəti isə irfani məzmun kəsb edib İslamdan irəli gəlir. Bütün dastan boyu ali qam keyfiyyətləri ilə dini-irfani söciyyənin paralelliyinə rast gəlmək mümkündür.

Şamançılıq bir sistem kimi əski türklərdə Göy Türk kağanlığı dövründən qeydə alınmışdır. Türk, sonradan uyğur kağanlarından bir çoxunun buddizmi, manixeyzmi, iudaizmi qəbul etdiyini və şamançılığın bu dini sistemlərlə yanaşı yaşadığını nəzərə alsaq aydın olar ki, iki din bir etnosun tərkibində, bir dövlətdə ola bilməzdi. Şamançılıq sadəcə olaraq inamlardan ibarət praktik fəaliyyət növü idi. Kağanlar başqa dinlərə tapınmada da sadə kütlə tək Tanrıya inanırdı. Hətta müsəlmanlığı qəbul edən türklər indi də Allahdan daha çox Tanrı

sözünü işlədirlər. Şamançılıqda əsas vəzifə yaman ruhlarla mübarizə aparmaqla ailənin, tayfanın sağlamlığını qorumaqdır. Həm də şamançılığın dünyagörüşü və fəlsəfəsi Tanrıçılıqdan çıxmışdır. Bunu şamanların göy Tanrıya inanmaları, onu hər şeyin fəvqündə duran qüvvə kimi qəbul etmələridir. Ancaq şamanlar Tanrı ilə heç bir əlaqə saxlamırdılar. Dünyanın üçlü bölgüsü, ruhların icrarxik mövqeyi də şamançılığın Tanrıçılıqdan çıxdığını sübut edir. Daha doğrusu şamançılıq Tanrıçılığın praktik tərəfidir.

Şamançılıq ruhlarla insanlar arasında əlaqəni tənzimləyən, praktik inamlara əsaslanan mərasimləri ilə zəngin olan bir sistemdir. Həm əski türklər, həm də müasir türk xalqları şamanizm adında din tanıyırlar. Bu elmi-universal terminin türklər arasında qarşılığı da olmamışdır. Əski türklər tək Tanrıya sitayiş, etiqad etdikləri kimi, ayrı-ayrı ruhlara da inanmış, onlardan kömək diləmişlər. Türk Tanrısı gündəlik məişət işinə qarışmadığından bu vəzifəni ayrı-ayrı ruhlar yerinə yetirmişlər. Onlara vaxtında qurbanlar verilməyəndə ailəyə, bəzən də tayfaya bəla gəlmiş, şaman da ruhları ram etmək üçün qamlıq etmiş, qurbanlar verməklə konflikti yumşaltmışdır. Şamançılıq bir dünyagörüşü, kimi əski türk mədəniyyətinin bütün laylarına təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat.

Roux J.P. Tangri. Essais sur le ciel-dieu du peuples altaïques. - Revue de l'histoire des religions. Paris, 1956. T.149, 150.

Потапов Л.П. Древнетюркские черты почитания Неба у саяно-алтайских народов. Этнография народов Алтая и западной Сибири. Новосибирск, 1978.

Потапов Л.П. Умай - божество древних тюрков в свете этнографических данных. ТС, М., 1973.

İnan A. Tarihte ve bugün şamanizm. Ankara, 1954.

Сагалаев А.М. Урало-алтайская мифология. Символ и архетип. Новосибирск, 1991.

Банзаров Д. Черная вера или шаманство у монголов и другие статьи. СПб., 1891.

Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. М., 1989.

Люхин А.В. Материалы по шаманству у алтайцев. JL., 1924.

Вербницкий В.И. Алтайские инородцы. М., 1893.

ŞAMİLOV ƏLİ HÜSEYN OĞLU (1948, Qərbi Azərbaycan) - jurnalist, ədəbiyyatşünas.

Ə.Əbidin KDQ ilə bağlı araşdırmaları, həmçinin Ş.Cəmsədovun "Kitabi-Dədə Qorqud" monoqrafiyası haqqında məqalələr yazmışdır.

Məqalələri:

Əmin Abid bayatlarımız haqqında. "Elm və həyat" jurn., 1986.

Dastanın ilk azərbaycanlı tədqiqatçısı. "Azərbaycan" jurn., 4, 1987.

Qədim abidə tədqiq edilir. (Ş.Cəmsədovun "KDQ" kitabı haqqında). "Şorq qapısı" qəz. 31.XII.1978.

ŞER SİNTAKSİSİ - Dastanın sintaktik vahidlərinin - söz birləşmələri və cümlələrin leksik sistemi göstərir ki, bu, yaradılışında nəsr sintaksisi olmayıb; ilkin poetik formaların sonrakı şəkil dəyişmələri nəticəsində gəldikcə zamanə katiblərin - yazıya alanların əli ilə

onda az-çox nəsrləşdirmə işi aparmışdır. Bununla belə, dəyişmə əməliyyatları dastanın dilini ilkin poetik mahiyyətdən "təmizləyə" bilməmişdir. başlanğıcında onun şer dili olmasına dəlalət edən çoxlu faktorlar qalmışdır. Əlbəttə, "Kitab"ın müxtəlif nəşirlərinin şer kimi düzülüşü parçaları nəzərdə tutmur. Hərçənd həmin parçalar hər yerdə və bütün detalları ilə bugünkü türk anlayışının bütün tələblərinə cavab vermir. Bu parçalarda şerlik faktoru kimi gah alliterasiya, gah qafiyə, gah sadəcə heca sayı, gah da bunların hər üçünün bütövlüyü şer təzahürü kimi alınır. Biz də həmin nəşirlərin işinə qoşuluruq və hesab edirik ki, bu əlamət sinkretikliyi qədim türk şeri prinsiplərinin xalq təzahürüdür. Əlavə olaraq deyirik ki, dastanın nəsr kimi verilən hissələri də şerlə və ya şer tələblərini ödəyən qisimlərlə doludur. Sintaktik vahidlərin düzülüşündə, prosodik təşkilində qədim şer arxitektikasına özünü göstərir. Söz birləşmələri və cümlələrdə alliterasiya (söz əvvəlinin ahəngi), qafiyə (söz sonunun ahəngi və sintaktik paralelizm (ritm simmetriyası) kimi yer tutur. Bu əlamətlər həmin faktorlardır ki, "Kitab" nəşirlərinin şer kimi düzülüşü hissələr məhz onlarla söciyyəyənlir. Sintaktik təzahürlərin hamısı ritmik tənəffüslə müşayiət olunur. Nəşirlərin nəsr kimi verdiyi hissələrdən fikrimizi əsaslandırmaq bir neçə örnəyin üstündə dayanacaq.

1. Bu halları gördüyündə Qazanın qara qıyma sözləri qan-yaş oldu. Qan tamarları qaynadı. Qara bağı sarı-sıldı. Qonur atını ökçələdi: Kafər keçdiyi yola düşdi, getdi ("Salur Qazanın evi yağmalandı boy").

Bu, nəsr sintaksisi kimi bir abzasdır. Ancaq cümlələrdəki sözlərin fonetik başlanğıcı, söz əvvəlinin sistemli harmoniyası nəsr dilinə məxsus keyfiyyət deyil. Əgər biz burada alliterasiyanı görmürüksə, bəs onda alliterasiya şeri necə olur? Dastanda müxtəlif nəşirlərin alliterasiya şeri kimi verdiyi parçaların prinsipi üzrə bu da şerdir:

Bu halları gördüyündə
Qazanın qara qıyma gözləri
Qan yaş teldi
Qan tamarları qaynadı
Qonur atını ökçələdi
Kafər keçdiyi yola düşdi
Getdi.

Xalis şerdir. İlk misrada alliterasiya yoxdur. Ancaq iki ritmik hissədən (2x4) ibarət 8 hecalı bir misradır. Yeddi və səkkizinci misralarda gözlənilən k(g) yerinə k/g gəlir. Ancaq əvvələn, bunların özündə k/g alliterasiyası var: kafər keçdiyi /keçdiyi - getdi/getdi; ikincisi, müxtəlif türk dillərində və ya bir türk dilinin müxtəlif mərhələlərində g-k (g-k), k-g səs uyğunluqları olmuşdur (bunu da unutmamaq olmaz ki, "kafər" sözü almın olduğundan, şübhəsiz, hansı qədim türk sözünü isə əvəz etmişdir). Şerə aid başqa cəhət: psixoloji gərginlik, dramatik misra-cümlədən misra-cümləyə artır, hətta son cümlənin xəbərləri atın çapış ritmini verir, "getdi" söz misrası uzaqlaşan atın son ayaq səsini assosiasiyasını yaradır. Düzdür, bəzi sintaktik nümunələrdə alliterasiya nisbətən zəifləyir, seyrəkləşir, ancaq hər halda o, deyiləndə qulaqla duyulur, oxunuşda gözə görünür.

"İləmən dəm at saldı. Yel gibi yetdi, yolum gibi yarıydı. Kafərin çiyinə bir qılıc urdu.

Geyimini-kecimini toğradı. Altı barmaq dərinliyi zəhm irişirdi. Qara qanı şorladı. Qara soğrı saqmanı

tolu qan oldi. Qara başı bunaldı, bunlu oldi. Haman döndü. Qələyə qaçdı. Yegnök ardından yetdi, hansı qapusına girmişkən qara polat üz qılıcı ənsəsinə eylə çaldı ki, başı top gibi yerə düşdi" (D-210).

Əlbəttə, alliterasiya sistem halmda deyil, ancaq var: yel gibi yetdi, yələm gibi yapışdı; Yegnök yetdi; qara qanı şorladı. qara soqmanı qan oldu, qara başı bunaldı, qələyə qaçdı, qara qılıq (hələ söz içindəki səslər də şer ritminə xidmət göstərir: qara saqrı soqma silsiləsində q, "başı yerə düşdi" birləşməsində ş və s.). Bu alliterasiya sisteminin seyrəkləşdirilməsi sonrakı nəsrələşdirmə işində gəlir. Verdiyimiz örnəklərdə Drezden və Vatikan katiblərinin fərqi də diqqət edək: birinci misaldə Drezdendəki "Qara bağı sarsıldı" misrasından sonra Vatikan nüsxəsində "Yüreyi oynadı" misrası artırılır. Əlavə əvvəlki misraya məntiqə çox güclü bağlıdır, ancaq alliterasiya prinsipi pozulmuşdur. Yaxud ikinci misaldə "Qara qanı şorladı" cümlə-misrasında Vatikan "qoymı döldi" sözlərinə artırılır-alliterasiya ölçüsü saxlanılır. Deməli, köçürənlər müxtəlif səviyyədə artırma-əksiltmələr edirlər.

2) İraqından-yaqınından gəlişdilər. Gizlü yaqa tutuban iləşdilər. Tatlı damağ verübən soruşdular. Ağ-boz binübən yortuşdular. Vəg babası yanına irişdilər ("Qanlı qoca Qanturalı boyu" (D-2006).

Əvvələn, cümlələrin sonu qafiyədir: gəliş, iyləş, soruş, yortuş, iriş.(Hətta 3-cü, 4-cü xəbərlər qalın saitlərdir. 5-ci. 1-ci və 2-ci kimi incə saitlə gəlir). Bu isə misra deməkdir: cümlə-misranın hər birində ilk və son təqti 4 hecalıdır: irəğmdən...gəlmişdilər, gizlü yaqa... iləşdilər və s. Aralıqdakı sözlər gah dörd (yaqınından), gah üç (verübən) hecalıdır. Bu halda ilk misra örnək olmalıdır - sözlərin morfoloji qəlibi uyğundur: irəq-m-dan, yaqın-m-dan. Deməli, dəyişiklik sonrakılarda gəlib. Məlumdur ki, türkcələrin tarixində və bilavasitə "Kitab"ın özündə-ibən fəli bağlaması həm də -ibən şəklində işlənir. Nəhayət, sonuncu misrada mənsu-biyyət şəkilçisi olmuş "ki" sazla oxunuşda ozan onu ikinci təqti deyir. Beləliklə, hər misrası 4 hecalı 4 təqtdən ibarət şer alınır:

İraqmdan - /yaqınından/ gəlişdilər,
Gizlü yaqa (tutuban) iləşdilər,
Tatlı damağ /verübən/ soruşdular,
Ağ-boz atlar /binübən/ yortuşdular,
Vəg babası /nun yanına/ irişdilər.

Deyək ki, həmin misalın ardınca gələn bu parçada ilk baxışda şerlik heç görünmür:

Babası oğlancığın gördü. Allaha şükürlər eylədi. Oğlilə gəlinilə Qanlı qoca Oğuz girdi...

Əvvələn qafiyə: gördü-girdi. Oğlilə və gəlinilə sözlərinin bütöv qrammatik formasında desən (oğlu ilə, gəlini ilə) 9 hecalı 4 misra alınır.

Yaxud yenə:
"Qamğan oğlu Xan Bayandır yerindən turmuşdı
Qara yerün ağban evün dikmişdi. Ala seyvan
(Ödök) üzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalçası dōşənmişdi. İç Oğuz bəyləri söhbətinə dōrilmişdi. Yemə-içmə idi" (D-201¹³).

Qədim ozan üçün misradakı sözlərin həcmi yox, hecaların sayı əsas olmuşdur. Ozan dastanı musiqinin müşayiəti ilə dediyindən sözləri yox, hecaları qruplaşdırmışdır (qədim heca şerini eyni kimi almaq tarixiliyə müğayər olardı).

Qorqud şerində ritm cümlənin (misranın) əvvəlində və ya sonunda, yaxud ya əvvəlində, ya sonunda daha güclü olur - həmin məqamda söz ilə heca qrupu üst-üstə düşür. Bunu nəzərc əlanda - cümlələrin ilk və son sözlərinə diqqət verib, üstünlük təşkil edən ritmlərin təqti götürmək gərəkdir. Bu misaldə cümlə əvvəli təqti 4 hecalı vahid alınır (Qamğan oğlu: qara yerün, ala seyvan və s.). Cümlə axırı (misra axırı) təqti kimi yenə 4 hecalı vahid müvafiq gəlir (aşanmışdı, dōşənmişdi - təsadüfi deyil ki, bunlar qafiyəliliyi də saxlamışlar). Bütün bunları nəzərə alaraq şeri təxminən belə bərpə etmək olar:

Qamğan oğlu .Xan Bayandır /öz yerindən/ turmuş idi.
Qara yerün /üzünə/ ağban evün/ dikmiş idi.
Ala seyvan /gök yüzünə/ aşanmışdı.
Bin yerdə ipək xalçası/ dōşənmişdi
İç Oğuz bəyləri söhbətinə dōril/
Mişdi, yemə-içmə idi.

Bəzən elə elementar pozuntular olur ki, kor-kor, gör-gör aydın görünür. Atası Qazan böyü Uruz deyir:

"A bəg baba. Dəvəcə böyümüşsən, köşəkə ağlun yox. Dəpəcə böyümüşsən, tarıca ağlun yox. Hünəri oğul atadan mı görür, yoxsa atalar oğuldan mı öyrənər?" (D-125⁹)

Müqayisəyə diqqət verək: oğul atadan mı, atalar oğuldan mı öyrənər. Birinci halda, oğul-ata qarşılığında subyektlər təkbətək görünür. İkinci halda, tərəflərin nisbəti pozulur: atalar-oğul. Halbuki olmalı idi: ata-oğul. Deməli, köçürən mətnin şer, ya nəsr olmasının fərqi varmıdır. Şərsiz nərsiz bu, adı məntiqə də yanlıdır (hələ, bu bir çatan iş necənci köçürənindir? Yəqin əvvəlki köçürənlərdə fərqlər daha az olub). Mətnin liqvo-poetik təhlili göstərir ki, "a bəg baba" xitab kimi, "hünəri" sözü məntiqi vurğu ilə şerin vəznindən kənara çıxarılır və hecalar təxminən belə nizamlanır:

A bəg baba
Dəvəcə böyümüşsən,
Köşəkə ağlun yox,
Dəpəcə böyümüşsən,
Tarıca ağlun yox
Hünəri
Oğul atadan mı / görür öyrənər - 6+5:11
Yoxsa ata oğul / danmı öyrənər - 6+5:11

Misalları "Dədə Qorqud kitabı"nın mətni qədər artırmaq olar. Ancaq daha bir-iki örnəklə kifayətlənək. Dastanda belə atalar sözü işlənir: At ayağı külük, ozan dili çevik olur (D-57). Şəksiz, əsli budur: 8 hecalı iki misra:

At ayağı külük olur,
Ozan dili çevik olur.

Bunu qafiyələr də tələb edir (külük-çevik), dörd-dörd ayrılan təqtlər də.

Yenə bunun harası nəsrdir: Yumuru-yumuru ağladı, yanıq çigercüğünü tağladı (s. 56) - hələ nəzərə alsaq ki, ağlamaq felini əslində y var, alliterasiya daha da sıxlaşır. Qafiyə də göz qabağında:

Yumuru-yumuru ağladı,
Yanıq çigercüğünü tağladı -

Maraqlıdır ki, qafiyə olan yerdə misraların heca sayı bir-birini izləməyə bilir. Qafiyəsiz yerlərdə isə heca ölçüləri küll halında tamamlanmayanda, heç olmasa, biri gözələnir. Yaxud belə demək olar: köçürənlər "Kitab"ın şerini pozarkən, hardasa əlamətlərdən birini "unutmuşlar".

Görünür, mətnin əslində alliterasiya və heca tərid olunmuş, bir-birini izləmiş, bir-birini müşayiət etmişdir:

Dirsə xanın Xatunu qayıtdı, gerü döndü
Qatlanmadı.

Qırq incə qızı boyuna aldı. Bədəvi atı binüb oğlancığın isteyü getdi. Qışda-yazda qarı-buzu ərinməyən Qazılıq tağına gəldi çatdı. Alçaqdan yuca yerlərə çapub çıxdı. Baqsa-görsə bir dərənənin içinə qarğa-guzğun enər-çıqar, qonar-qalqar... " (D-26)

Burada gözlə görünən alliterasiya var: Dirse döndü; xanın xatunu; qayıtdı-qatlanmadı qırq-qızı; yuca yerlər; çapub-çıxdı və s. Ancaq bunlar qədim alliterasiyanın qalıdır. Nəzərə alaq ki, türkcənin qədim dövrlərində q səsinin artikulyasiyaya qarşılığı çoxdur: q-k, q-q (köklü sözündəki k/q-q, q-ğ, q-h, q-x/ təsadüfi deyil ki, dastanda ən çox alliterasiya düşən səslərdən biri q-dır). Həmin ölçü ilə yanaşanda dastanın yaradılışında mətnin əvvəlindəki alliterasiya bu diapazonda qavranmalıdır; xanın xatunu - qayıtdı - gerü - qatlanmadı - qırq qızı. Mətdə təsvir sətlişdikə önginə - apogeyə yaxınlaşdıca dildə psixoloji vəziyyətin harmoniyasını göstərmək üçün alliterasiya hecaya güzəştə gedir:

Qışda-yazda /qarı-buz/ ərinməyən - 4+4+4
Qazılıq tağına /gəldi/ çıxdı - 6/2/4
Alçaqdan yu /ca yerlərə/çapub çıxdı - 4+4+4
Baqsa-görsə /bir dərənənin/içinə - 4+4+(3(?)
Qarğa-guzğun /enər-çıqar./qonar-qalqar - 4+4+4

Son misralardakı dörd heca - dörd heca qruplaşmış baqsa-görsə qarğa-guzğun, enər-çıqar, qonar-qalqar sözlərinin ardıcıl düzülüşündə nigaran ananın ürək döyüntüsünün əks sədasına uyğun ritm verilir. Bu, şer sintaksisidir. Ritmə başqa bir örnək daha:

"Ağzun qurusun, ana. Dilin çürüsün ana" (D-53) - qarğış 7 hecalı iki misradır, qafiyəsi də var: quru-çürü. Bu öz yerində. Ancaq saitlərin düzülüşünə baxaq: birinci misrada qalın, ikincidə incə saitlər bir-birini izləyir. Demək, bunlar iki cümlə deyil, iki misradır - cümlələr şer sintaksisinin məhsulu olduğuna görə melodiya üçün səslərin iki cür düzümü nəzərə alıb.

Bununla örnəklərə "yum verəlim":

Oğlan böylə degəc bildir-bıldır gözünün yaşı rəvan oldi. Boyu uzun, beli incə Burla xatın boyninə qulağın aldı. Düşdi. Güz alması gibi al yanağın tutdı, yırtıdı. qarğı gibi qara saçını yoldı. "Oğul! Oğul!" deyübən zarlıq qıldı. Ağladı. " (D-64)

Cümlələrin sonunda xəbərlərin qafiyəsi göz qabağında: oldi-aldı, tutdı-yırtıdı, yoldı-qıldı. Zahirən bu bizə çatan "Kitab"ın yazıya alındığı dövrdə türkcənin səli nəsrinə bənzəyir:

"Salam verdim, rüsvət deyildir deyə almadılar. Hökm göstərdim, fəidəsizdir deyə mültəfət olmadılar" (Füzuli. "Şikayətnamə").

Ancaq bunların kökü müxtəlifdir; birinci vəzn ölçüləri pozulmuş, nəsrələşdirilmiş qədim türk şerinin qalıq-izləridir, ikinci, ərəb səli nəsr poetikasının türkcədə təzahürlərindən biridir. "Dədə Qorqud kitabı"nda tək-tük sintatik vahidlər var ki, onlar da poetik əlamətlərin (alliterasiya, qafiyə, heca nizamı) kompleksi və ya ayrı-ayrı təzahürləri orada əks olunmasın. Yəqin ki, belə nümunələr sonrakı yazıya alınmalarında, dastanın poetik formaca arxaikləşməsi ilə bağlı, qədim alliterasiya şerinin gərəyinə dərk edilməsi nəticəsində aparılmış nəsrələşdirmə işinin məhsuludur.

Deyənlər var: əgər dastan bütöv şerdirsə, təhkiyə necə gedir? Cavab: məsələn, "Manas"da, yaxud orta əsrlərə aid və daha sonrakı mənşəm hekayələrimizdə təhkiyə necə gedirsə, elə. Yəni, hekayət mənşəm şəkilə söylənir (daha sonralar mənşəm romanlar həmin əsərlərdən doğuldu - başqa sənət sahələrində olduğu kimi, söz sənətində də misallar qədim, unudulmuş, görünən əsərlərimizdə qayıdıb).

Deyənlər var, harada ki, bir parçanı çıxdın, mətnin ardıcılığı pozulmadı, həmin parça şerdir. Cavab: bu, müasir dastan poetikasından çıxış etməkdir: məsələn, "Koroğlu"da, "Əsli və Kərəm"də olduğu kimi. Doğrudan da, onlarda şer əsla süjeti irəli aparmır, konkret hadisənin təsvirində ancaq emosiya əlavə edir. "Dədə Qorqud kitabı"nda süjeti davam etdirməyə şerlər çox azdır. Müxtəlif nəşrlərin şer kimi verdiyi parçalarda süjet əksərən davam etdirilir; şer olmasına heç kəsin şübhə etmədiyi soylamalarda mükəmməllər gedir, yuxu danışılır, and içilir, əhd-peyman bağlanılır və s.

"Dədə Qorqud kitabı"nın bütövlükdə şer olması orada da görünür ki, şer kimi verilən parçalar müxtəlif nəşrlərdə üst-üstə düşmür (məsələn, H.Araslı, O.Şaiq, M.Ergin, F.Zeynalovla S.Əlizadə nəşrlərini müqayisə edin). Bu o deməkdir ki, hansı mətn parçasındasa biri şeri düzüb, digəri yox. Yəni bu şer arxaikdir, onu hərə bir cür qavramaqda sərbəstdir. Nəşrlərin hamısında əsasən şer kimi etibar olunan soylama adı ilə gedən hissələrdir. Həqiqətən bu soylamalar müasir dastanlardakı şerlə deyilməyə, "sözlə deyilməyə sazla deyilməsinin" ekvivalentidir. Yəqin ki, Qorqudun dastanı əvvəldən-axıra sazla deyilib. Bizcə, dastanın təhkiyə-nəzn hissəsi sakit, bəm, soylama-nəzn hissələri isə coşğun, zil melodiyalarla işlənmişdir; soylamalarda təxminən bugünkü mahni-şarqi avazı olmuş, qalan yerlər - təhkiyə-nəzn hissələr melodiyanın müşayiəti ilə avazsız söylənmişdir. Sonralar ağızda yaşadılmaması, məclislərdə deyilməməsi, xalqda yayılmaması da dastanımızın forması ilə bağlıdır: bu adı dastan deyil, şerdir, orta əsrlərdən hər aşiq-ozan onu ifa edə bilməyib formaca arxaikləşdiyi kimi, dastanın ifaçılıq vordisi də unudulub.

Deyənlərdən aydın olur ki:

1) bu, nəsr sintaksisi deyil. Sintaksisin leksik-promorfik xüsusiyyətlərinin kompleks halında təhlili göstərir ki, Dədə Qorqud oğuznaməsi başlanğıcında şerlə yaradılmışdır;

2) "Dədə Qorqud" sintaksinin əcnəbi təsiri düşməməsinin birinci səbəbi də odur ki, bu sintaksis şer texnikası üzrə qurulmuşdur - əcnəbi təsir milli şerimizin leksikasında olmuşdur;

3) alliterasiya və heca vəznə türkcə şerlə eyni dövrdə başlanğıcdır;

4) "Dədə Qorqud kitabı" XV əsrdə yazıya hökmən başqa - daha qədim bir nüsxədən köçürülüb. Əgər o, XV yüzillikdə ilk dəfə yazıya alınsa idi, ən azı "Şəhriyar" dastanının dili kimi redaktə olunardı ("Şəhriyar"ın dilində ən adi, işlək xalq sözlərinin fars izafəti ilə üsluba uyğunlaşdırılmış şəkildə verilməsinə diqqət yetirir: ey anayi mehriban, ey madəri mehriban, ey atayi mehriban, qariyi biröhm). Belə ifadə tərzini "Dədə Qorqud kitabı"nın dilinə yabançıdır.

Tofiq Hacıyev

ŞER VƏ NƏSR - Türk epos mətnlərinin strukturunda diqqətə cəlb edən ən tipik xüsusiyyətlərindən biri nəzm və nəsrin növbələşməsidir. Bu əlamət bütün türk xalqlarının epik yaradıcılığında bu və ya digər dərəcədə mühüm rol oynayır. Xüsusilə, Orta Asiya, Azərbaycan, Türkiyə və Qırım-tatar epik əsərlərində epik mətn nəzm və nəsr parçalarının bərabərhuquqlu komponentləri kimi təqdim edilməsi ilə səciyyəlidir. Sözsüz ki, bu vacib xüsusiyyət epik sintaksisin formalaşmasına təsir göstərməli, müəyyən funksional-semantik yük daşımalıdır. Əks təqdirdə o belə geniş yayılmaz, ən başlıcası isə, bu günəçən yaşaya bilməzdi. Göründüyü kimi, ədəbi yaradıcılıqdan fərqli olaraq, folklor güclü təbii seçmə prosesi ilə xarakterizə edilir.

Buna görə də türk xalqlarının eposu üçün ən səciyyəvi xüsusiyyət şer-nəsr növbələşməsidir.

Epik mətni nitq kommunikasiyasının xüsusi tipi kimi qəbul etsək, oradakı şer və nəsr parçalarının qarşılıqlı münasibətdə olan və bir-birini tamamlayan iki müxtəlif sintaktik kod kimi anlamaq mümkündür. Onlar bütün mətn boyu bir-biri ilə müxalifətdə olaraq eposun sintaktik strukturunun qlobal paralelliyini şərtləndirir. Bu kodların növbələşməsi, birindən digərinə keçidin xüsusiyyətləri və sintaktik-semantik əsası, onların vasitəsilə verilən poetik informasiyanın təbiəti epik strukturun ümumi gərginliyini, poetik sintaksisin dinamikliyini təmin edir. Şerdən nəsrə və əksinə, keçid sintaktik planda bir sıra xüsusi formullar ("keçid formulları") vasitəsilə təmin edilir. Məs., "Dədə Qorqud söyləmiş", "söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş", "ismarladı, görəlmiş, xanım, necə ismarladı", "yalvarmış, görəlmiş, xanım, necə yalvarmış". Nəsrədən şərə keçid üçün istifadə edilən belə formullar sayca çoxdur. Demək olar ki, hər bir şer parçasından əvvəl müəyyən bir formul ilə rastlaşırıq. Şerdən nəsrə keçid üçün istifadə olunan formullar isə nisbətən azdır. Bəzən isə bu məqsəddə xidmət edən sintaktik vahidlər hələ formul kimi sabitləşməyib. Məsələn, KDQ-də bu cür formullar yoxdur ("böylə degəc" formulu istisna edilməklə). Bizcə, bunun səbəbi sintaktik yox, semantik amillərdir. Belə ki, adətən yüksək ekspressiv gərginlikli şer parçalarından sonra gələn nəsr hissəsindəki hadisələr şerdə ifadə edilən emosional-psixoloji durumun məntiqi davamı, yaxud ona qarşı yönəlmiş təbii reaksiya kimi təqdim edilir. Belə olduqda isə xüsusi keçid formuluna ehtiyac qalmır. Uyğun vəziyyəni qeyri-standart (epik klşe və formullardan fərqli olaraq) sintaktik konstruksiyalar yerinə yetirirlər. Məsələn: "böylə degəc Qazana qəhər gəldi"; "bunu eşitcək Banuçiçək qaçdı"; "böylə degəc qız (haman) tanıdı"; "Allah Təalaya burada Domrulun sözü xoş gəlmədi"; "qız bildi ki qaynatası, qaynanasıdır" (KDQ- 102) və b.k.

Türk epos əsərində nəzm-nəsr nisbətinin informativ aspekti də mühüm məsələdir. Belə ki, şerdə verilən informasiya ilə nəsrəki arasında güclü semantik fərq müşahidə edilir. Nəsr parçalarında ümumi süjet xətti inkişaf etdirilir, surətlər, onların funksiyaları, düşükləri situasiyalar və s. haqqında ifadənin dilindən üçüncü şəxsə məlumat verilir. Şer hissələrində isə süjet xəttinin inkişafı baxımdan yüksək informativlik olmadığı kimi, başqa surətlərin funksional xarakteristikası da verilmir. Şərlər surətlərdən birinin dilindən birinci şəxsə söylənir (Azərbaycan aşiq məclislərində

aşiqin şer parçalarını ifadə etməzdən əvvəl işlətdiyi ənənəvi bir formulu yada salaq: "burada aşiq götürür, görək, Koroğlunun dilindən nə deyir"). Epik şer onu söyləyənin müəyyən hadisəyə, predmetə, personaja, taleyə və b. münasibətini ifadə edir. Buradakı informasiya daha çox emosional-psixoloji xarakter daşıyır və poetik sintaksis baxımından yüksək ekspressivliyi ilə seçilir.

Nəzm-nəsr növbələşməsi eyni zamanda bütövlükdə mətnin ümumi ritmik-melodik kontekstini formalaşdırır. Şer parçalarındakı ekspressiv gərginliyin, mürəkkəb psixoloji atmosferin nəsr hissələrdəki geniş miqyaslı epik təsvirləri, ritm—intonasiya "sakitliyi", "qərəzsiz" təhkiyəyə və əksinə keçməsi poetik sintaktik vasitələrin zənginliyinə, onların məna çalarlarının artmasına, mətnin ümumi dinamikasının yüksəlməsinə səbəb olur.

KDQ şerinin struktur qanunlarının öyrənilməsi bir neçə məsələnin aydınlaşdırılmasını tələb edir: epik dilin şer və nəsr qollarının tarixən formalaşma ardıcılığı, KDQ boylarında şer-nəsr sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi, onun poetik dilinin qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə varislilik əlaqəsi.

Qeyd etmək gərəkdir ki, bu istiqamətdə araşdırmalar yalnız retrospektiv metodun köməyi ilə aparıldıqda müsbət nəticələr verə bilər. Retrospektiv metod bu gündən dünənə, müasir sistemdən keçmişə, təkamül yoluna doğru tərsinə baxışdır, inkişafın əks yolunu nəzərdən keçirməkdir. Dil tarixinin elə yerləri var ki, bu baxış olmadan nəzəri sistemi yaratmaq mümkün deyil. Elə buradaca biz bu baxışın müsbət xüsusiyyətlərini qeyd etməklə, bunu da bildirməliyik ki, KDQ-yə, eləcə də digər tarixi abidələrə müasir sistemdən (qrammatik və ya poetik...) yanaşdıqda tarixilik faktını, müasir şer baxımından nəyin çatışmadığını deyil, öz dövrü üçün nəyin çatışdığını, nələrin öz dövrü üçün sistem yaratması faktını nəzərə almaq gərəkdir.

KDQ-nin vaxtilə başdan-başa şer olması fikrini hipotez kimi qəbul etmək olar.

Birincisi, KDQ-nin bədii strukturunda şer parçalarının mühüm yer tutması və epik informasiyasının ötürülməsi baxımından geniş imkanlara malik olması bunu təsdiq edir. Mövcud nəşrlərdə abidədəki bütün şer parçaları mətnin ümumi massivindən heç də tam seçilmir.

Əgər KDQ-nin şer parçaları indiyəçən dəqiq təhlillər əsasında düzgün ayırılmalı olsaydı, onların mətnin ümumi həcmində daha böyük yer tutduğu aydın görünərdi.

KDQ-nin ilkin mərhələdə şer şəklində olmasına aid ikinci istinad nöqtəsi isə tarix boyu intensiv etnik-mədəni əlaqədə olduğumuz qohum türk xalqlarının dastan yaradıcılığıdır. Bu abidənin türk xalqları mədəniyyətinin ən ilkin dövrləri ilə bağlılığı şübhəsizdir. Öz növbəsində həmin dövrlə bağlı olan, müəyyən səbəblərə görə arxaik poetik strukturunu qoruyub saxlamış bir çox dastanlar hazırda yakut, tuva, şor, altay və başqa xalqların epik fondunda böyük yer tutur. Buna görə də KDQ boylarının da daha qədimlərdə həmin mətnlər kimi şerlə yaradıldığı barədə təzisi qəbul etmək mümkündür.

KDQ-nin Vatikan nüsxəsinin bir səhifəsi istisna olmaqla ərəb əlifbası ilə yazılmış məndə şer və nəsr parçaları ayrılır. Bunun nəticəsidir ki, hər oxunuşda bir cür şer-nəsr nisbətində rast gəlinir.

Qədim türk, eləcə də qədim Oğuz (Azərbaycan) şerinin başca faktoru ritm, ritm yaradan vasitələr olmuşdur. Alliterasiya, assonans, sintaktik paralelizm həmin ritmin təşkilçiləri kimi çıxış etmişdir. Klassik poeziyada şerin vahidi misra götürülür. Bəzi tədqiqatçılar beyti vahid kimi götürmək tərəfdarıdır. "Dədə Qorqud"un dili, təhkiyə sistemi mürəkkəb sintaktik bütövləri vahid kimi götürməyi tələb edir.

Əvvəla, ona görə ki, KDQ-də misra sabit ölçülü deyil. Digər tərəfdən də, KDQ boyları şer nümunələrinin toplusu deyil (M.Kaşğarının "Divani-lügət-it-türk" əsərindəki nümunələr kimi), buradakı şer parçaları bir süjetin hissəsi, vahid kontekstin mikrokonteksti kimi çıxış edir.

Həmin mürəkkəb sintaktik bütövlər daxilində sintaktik quruluşun təqdim etdiyi poetik modeldən səs təkrarına, pauzaya, vurğuya qədər bütün vahidləri birlikdə, qarşılıqlı əlaqədə götürmək mümkündür.

Arxaik türk şeri strukturunun qalıqlarını nisbətən daha çox saxlayan KDQ şeri ölçü, bölgü, qafiyə və ritm baxımından diqqətə cəlb edir.

KDQ-də heca bərabərliyinin çox vaxt pozulması, qafiyəsizlik heca vəzninin tələblərinin ödənilməməsi faktıdır. Bəzən isə özünü göstərən heca bərabərliyi və qafiyədarlıq isə heca vəzninin tələbinin ödənilməsidir.

Əgər nəzərə alsaq ki, heca bərabərliyi şer strukturunun uzun sürən inkişafının gəldiyi vəziyyətdir, onda heca vəzninin heca bərabərliyi, ölçüsü şərtləşir və bu mizanı ritm (bəzən melodiya) əvəz edir. Təkrarlarla yaranan ritmin xassələrinə keçməzdən əvvəl, heca ilə bağlı bəzi nümunələrin kvantitativ xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək.

Ucalardan ucasan! — 7

Kimso bilməz necəsən! — 7

Görklü Tanrı!

Xan qızı, yerimdən durayın! — 10

Yaxanla boğazından tutayınmı? — 11

Qaba Öncəm altına salayınmı? — 11

Qara polad üz qılıncım ölimə alayınmı? — 15

Qarşı yatan Ala dağdan bir oğul uçurdunsa, degil mana? — 19

Qamton axan yüyrək sudan bir oğul axıtdınsa, degil mana! — 19

Arslan ilə qaqlana bir oğul yedirdinsə degil mana! — 18

Qara donlu, azgim dinli kafirlərə bir oğul aldirdinsə degil mana!

Misraların çeşidini və sayını artırmadan da bu nümunələr söyləməyə haqq verir ki, heca vəzninin sabit ölçüsünü heca sərbəstliyi əvəz edir. Şübhəsiz, bu müasir mənadakı sərbəst şer də deyil.

Bu sərbəstlik müəyyən ölçünün yuxarı-aşağı variasiyaları, gəzişmələridir və danışq dilinin təbiiyindən qopmadan, bədii söz tapdığı özünüifadə formasıdır. Belə ki, burada sözləri hecaların tənliyi idarə etmir, klassik şer kononlarının-biçimlərinin əvəzinə intonasiya və ritm sözləri düzür, taktlar, sintaqmatik bölümlər başqa bir orqanizm yaradır. Elə bir orqanizm ki, orada hecaların sayı, nisbəti dominant-aparıcı deyil.

Bu şerin əsasında bədii mətni quran, təşkil edən paralel konstruksiyalar və onların vahidlərini bağlayan səs təkrarları, xüsusən alliterasiya, assonans, anafora, epofora, eləcə də, son hecada gələn vurğu, sözləri belə bir-birinə rəbt eləyən, səsleşdirən ahəng qanunu durur.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz paralelizm nümunələri "Dədə Qorqud" şeri üçün vahidin bənd deyil, həqiqətən mürəkkəb sintaktik bütöv olduğunu bir daha göstərir və ritmik-sintaktik bölümlər heca tənliyini, səs misra sərhəddini əvəz edir.

Hər boyu bu baxımdan ayrı-ayrı təhlil etmək mümkündür. Bu təhlil aşağıdakı cəhətləri nəzərdə tutur.

1. Məzmun və ifadə planları dialektik əlaqədə götürülür, onların hər ikisinin ölçüləri əsasında mürəkkəb sintaktik bütövlər hesaba alınır.

2. Mürəkkəb sintaktik bütövləri bağlayan fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik vahidlər və onların stratifikasiyası nəzərə alınır.

3. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin poetik yükü informasiyanın emotiv funksiyası və ifadə vasitələrinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri əsasında müəyyənləşdirilir.

Bizcə, KDQ-də həm yeni, yəni sabit ölçü, bölgü, qafiyəli şerin doğuşu, rüçeymləri, izləri ilə yanaşı, artıq çoxdan yaranmış bu şerin KDQ şerinə təsiri də özünü göstərir. Ona görə ki:

1. Türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində şerin yaranması prosesini KDQ-də həddləndirməyə yanaşdıqları. KDQ oğuznamələri haradaca bu prosesi çox, haradaca da az əks etdirir, əslində bütöv mənzərənin kəsiyi kimi özünü göstərir.

2. Yaranma prosesi nisbətən geniş zamanı əhatə etdiyi üçün "Dədə Qorqud" şerini inkişafda və həmin inkişafın motivləri-daxili və xarici səbəbləri fonunda alıb təhlil etmək düzgün olardı.

M.Kaşğarının "Divani-lügət-it-türk" əsərindəki şer parçaları artıq müasir şerin (formaca) nümunələridir və həmin şərlər xalq ağzından toplandıqı üçün İ.V.Stebleva haqlı olaraq onları XI əsrə deyil, xeyli əvvəllərə bağlayır.

Alliterasiyanın poetik yükünün get-gedə azalması, qafiyənin yükünün artması, sabit heca ətrafında gəzişmə (7-8-9; 10-12; 18-19-20...) türkdilli şerin inkişaf yolunun qanunauyğun mərhələləridir. Şer, hər şeydən əvvəl, qanunauyğun münasibətlərə şərtlənən bütövdür. Hər şer bir sistemdir. "Dədə Qorqud" bu baxımdan on iki şerdir (poemadır), on iki tarixi hadisənin, süjetin poetik təhkiyəsidir.

Süjetdən, əhval-ruhiyyədən asılı olaraq, hər boy statik və dinamik hissələrin sıralanmasından, bilgi verən, eləcə də emosional qabarıq ifadə edən parçalarla təşkil olunmuşdur.

Arxaik quruluş hər boyda özünəməxsus şəkildə əks olunub və bütün bunların hamısı belə bir həqiqəti ifadə edir ki, poetik simmetriya "Dədə Qorqud" boylarında müxtəlif ifadə vasitələrinin qeyri-bərabər nisbəti ilə ifadə olunub.

Qədimə gətikən paralel konstruksiyalar, müasir şərə yaxınlaşdıqca ölçü, bölgü, qafiyəli bəndlər artır. KDQ boyları bu inkişafın körpüsü olmaqdan daha çox, bu inkişafı özündə daxilən keçirən yetkin poetik dil nümunəsidir.

KDQ "nəsrin poeziyası"ndan daha çox qədim poeziyanın qalıqlarını özündə saxlayan dilin poeziyasıdır. Şer əslində dilin "inqilabi qüvvəsidir". Bu qüvvə dilin içində yetişir, dildəki adı təhkiyə yasaqlarını qırır və özünüifadənin yeni imkanlarını yaradır. KDQ-də poeziya hələ dilin poeziyası genişliyindən üzüməyib, sıralı, qaydahlı nizama-nəzmə çevrilməyib. Poetik təxəyyül, poetik təfəkkür öz ifadəsini məhz KDQ-də gördüyümüz kimi tapıb.

Biz müasir şerin mütləq sistemi ilə KDQ-ni açmaq istəyiriksə, bu yol bizi həmişə çıxılmazlara aparar.

Bu mənada müxtəlif tədqiqatçıların KDQ şerini mənşur şer, səli nəsir, sərbəst şer, ritmik nəsir adlandırması ilə razılaşmaq olar. Çünki KDQ boyları qədim Oğuz şeridir. Hələ şer ki, Oğuz dillərinin sonrakı inkişaf mərhələlərində mənşur şer, səli nəsir, ritmik nəsir, sərbəst şer, ağı şer məhz o qaynaqdan qopmuş, hardasa ondan qidalanmışdır. Lakin nəzərə alınmaq olmaz ki, onların hər birinin öz dil, üslub sərhədləri var, öz linqvopoetik əsasları var. Və onların adını KDQ boylarına qoymaq tarixilik prinsipini tərsinə anlamaqdır, səbəb ilə nəticəni, kök ilə kökün üzərində dayanmaları qarışdırmaqdan başqa bir şey deyildir. Qotik üslub və ya barokko arxitektura sonradan yaranmışdır. Qədim insan tikililəri nə qotikdir, nə də barokko. Amma qotik üslubda da, barokkoda da qədim tikililərdən çox şey var. Çox struktur biçimləri, plastika və təbiətə bənzərlik prinsipləri məhz qədim piramida və alaçlıqlardan, məscid və minarələrdən alınıb, modernləşib və yeni sistemə çevrilib. Bu universallıq bütün sənətlər üçün, o cümlədən şer sənəti üçün də doğrudur.

KDQ-yə tarixilik prinsipi ilə, öz kodu ilə, qədim şer-in sistemi ilə yanaşıqda o öz sirrini açacaqdır.

KDQ-dəki "soy soyladı", "düzdü qoşdu", sonrakı dastanlarımızdakı "saznan dediyini söznən dedi" ifadələri bizə bəzi həqiqətləri anlamaqda açar kimi çox gərəklidir.

Nağıl üslubu, nağılçılıq KDQ-nin poetik strukturunu zaman-zaman dəyişmiş, ona yeni biçim vermişdir. Sənki KDQ oğuznamələrini-ulu ozanın düzüb qoşduqlarını sonrakı ozan-aşıq danışır, bəzi yerləri, məqamları olduğu kimi, digər məqamları öz təhkiyəsində təqdim edir, bir növ nağıllaşdırır.

Bu mənada KDQ-də, elə bil, iki səs gah ardıcıl, gah da yanaşı işlənir; birinci səs qədim oğuznamələrin, ikinci səs sonrakı nağılların səsidir. Qaynayıb-qarışma qədim quruluşun izlərini yuyub itirə bilməmişdir.

Dədə Qorqud obrazının mənşəyinə getdikcə KDQ şerinin tarixi, doğulma qaynaqları da aşkarlanır. Qamşaman Ozan adlanan el ağsaqqalı, həm də mö'cüzə, sehr sahibi idi. Bu sehr ilkin tanrıçılıq idi, təbiəti fəth etməyə cəhd edən, dünyanın sirrini öz sirrinin yanında yendirmək istəyən insanın təşəbbüsü idi.

Dədə Qorqudun söyləmələrində məhz həmin qam dualarının izləri açıq-aydın duyulur. Həmin dua-soylamalar ilkin şer nümunələridir (ağaca, suya müraciət, qurda bağlı deyim...).

KDQ eposunda poetik dilin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin uğurla öyrənilməsi, yuxarıda deyildiyi kimi, bu dilin qədim türk yazılı abidələri, birinci növbədə, Orxon-Yenisey yazıları ilə müqayisəni tələb edir. Belə bir müqayisə KDQ-nin poetik sintaksisinin köklərini aydınlaşdırmaqla yanaşı, onun poetexniki vasitələrini, ifadə imkanlarını, semantik çalarlarını bütün zənginliyi ilə dərk etməyə yol açır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində şer və nəsir nisbəti, bədii mətnin diaxroniyası nəzərə alınmaqla poetikası linqvistik poetika prinsipləri ilə daha ətraflı və dərinlən öyrənilə bilər. Ümumtürk epos kontekstində türkdilli poeziyanın qanunauyğunluğunu, ümumən poetik dilin sistemini mükəmməl öyrənməkdə KDQ fenomenal araşdırma predmetidir.

Kamil Vəli Nərimanoğlu

"**ŞEYX SƏFİ TƏZKİRƏSİ**" VƏ KDQ - Oğuz elinin Azərbaycan ərazisində formalaşdırıb tamamladığı KDQ dastanları sonrakı dövrlərdə canlı danışq dili əsasında yaranan Azərbaycan nəsir dilinin leksik, morfoloji, sintaktik və hətta üslubi bazası olmuşdur. XVI əsrdə qələmə alınmış ŞS təzkirəsinin dili ilə KDQ dilinin müqayisəsində bu varisliyi aydın şəkildə görmək olur. ŞS Təvəkkül ibn Bəzzazın Hicri 750 (1350) ildə farsca yazdığı "Səfvət-üs səfa" (Təmizlərin təmizliyi) əsərinin azərbaycanlı Məhəmməd ibn-Hüseyn Nişati tərəfindən hicri 949-cü (1542-43) ildə Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsidir. ŞS-nin əsasını XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində sufi-dərviş təriqətinin başçısı və səfəvilər sülaləsinin ulu babası Şeyx Səfiəddin İshaq əl-Musəvi əl-Ərdəbilinin (650-735; 1252-1334) və digər müqəddəs şeyxlərin kəramət və möcüzələrindən bəhs edən hekayətlər təşkil edir.

KDQ dilinin leksik tərkibi, morfoloji xüsusiyyətləri və sintaktik quruluşu ŞS-da da öz əksini tapmışdır. Aşağıdakı faktlardan bunu aydın görmək olur.

1. KDQ-də işlənən və müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından şəkildə fərqli olan sözlər ŞS-da da işlənmişdir. Məsələn:

busu - pusqu mənasında.

KDQ-də: Onlar görünür yerə varcaq qırq yigidin pusuya qoydu.

ŞS-də: Şeyxün bususunda durur.

dutsaq - dustaq mənasında.

KDQ-də: Dirsə xanın tutsaq olduğundan Oğuz bəglərinin xəbəri yoq. (D-30⁴)

ŞS-də: Məlik Əhməd Sultan Çazanun dutsağı olup zəncirdə giriftar oldu.

2. KDQ-də işlənən və müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından mənaca fərqli olan sözlər ŞS-da da işlənmişdir. Məsələn:

ağır - sayca çox, böyük, dəyərli mənalarında.

KDQ-də: Ağır ləşkər, bol xəzinə alayın. (D-138¹²)

ŞS-də: Bir ağır çəri gəldi.

qatı - sət, bərk, çətin mənalarında.

KDQ-də: Qatı qəzəb edərəm şimdi sana - dedi. (D-14¹)

ŞS-də: Bu məsturə xatunun tikəsi ona bir qatı söz söylədi.

qalın - çoxlu mənasında.

KDQ-də: Bayındır xan qalın Oğuz bəgləriylə tamaşaya baqardı. (D-19)

ŞS-də: Şirvanşahun xatiri belə istər kim, qızını qalın mal ilə sana verə.

qızıl - qırmızı mənasında.

KDQ-də: Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdırmışdı. (D-10⁶)

ŞS-də: Mübarək gözləri qıpqızıl olub özünü çöküb ayaqların uzadub divarə dayandı.

dirilik - həyat, yaşayış mənasında.

KDQ-də: Dirilik yer altındamı xoşdur, yoxsa yer yüzindəmi xoşdur? (D-274⁹)

ŞS-də: Gəmidəkilər qamu həyatdan ümitsiz qalub dirilikdən əl yudilər.

yamac - yan, böyür mənasında.

KDQ-də: Boyı uzun Burla xatun oğlunun yamacına gəldi. (D-52⁴)

ŞS-də: Tülkü aslanın yamacında dura bilməz, qaçar.

qonmaq - məskən salmaq, daxil olmaq mənalarında.

KDQ-də: Ol namərdlər dəxi bir yerdə qonmuşlardı. (D-31⁶)

ŞS-də: Şeyx Zahid Ərdəbildən gəldi və Kəlxuran kəndində qondi.

oxumaq - çağırmaq mənasında.

KDQ-də: Baybərə bəg bazirganlarını yanına oxıdı. (D-69⁸)

ŞS-də: Xəlqi Tanrıy oxub dəvət elərəm.

3. KDQ-də işlənən və müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından tam arxaik olan sözlər ŞS-də də işlənmişdir. Məs.:

ban - azan mənasında.

KDQ-də: Ban banlatdılar. (D-121²)

ŞS-də: Bançı andən dəxi ban verməz oldi.

bilə - yanaşı, birlikdə mə'nasında.

KDQ-də: ...biləsinə alub babasına varsun... (D-17⁸)

ŞS-də: heç divə biləmirizcə degül idi.

yəyağ - piyada mənasında.

KDQ-də: Kəndirlər atlu, babanı yayaq yürütdilər. (D-30¹¹)

ŞS-də: Ardımızda gördük çoqatlu ilə yayağ yügürürlər. kəpənək - yapıncı mənasında.

KDQ-də: ...çaqmaq çaquub od yaqdı; dəxi kəpənəgdən qurumsı edüb yarasına basdı... (D-42⁵)

ŞS-də: Çün gecə oldi, mənə bir otağə göndərüb əyağumi buxovlədilər və bir kəpənək üstümə ördtilər.

sığır - öküz mənasında.

KDQ-də: Gördü kim, oğlı köpək yekə-dana evini bir-birinə qatmış, tavuq komasına, sığır damına dönmüş. (D-8¹⁰)

ŞS-də: Əkin için Kəlxurandə həman bir ceft sığırı var idi kim, onunlən ziraət eylərdi.

çəri - qoşun mənasında.

KDQ-də: Tökür dəxi haman çərisini dərdi, bunların üzərinə gəldi (D-273⁵)

ŞS-də: Nagah Qazan padşah Misrün üstünə çəri çəkdi.

şülən - qonaqlıq mənasında.

KDQ-də: Ağam Beyrəgin şüləniydi;

Ağam Beyrək gedəli şülənim yoq. (D-104¹)

ŞS-də: Hər kimün adı ilə sanı var idi, ol şüləndə hazır idilər.

irmək - çatmaq, yetişmək mənasında.

KDQ-də: Dədə Qorqud arından Dəli Qarçar irdi. (D-84⁹)

ŞS-də: Xəlkün fəryadına irən budur.

ufanmaq - sımmaq mənasında.

KDQ-də: Dürütüşərkən ala göndərin avanmasun! (D-66⁴)

ŞS-də: Gəminün sükanı, yəni yügəni ufandı.

KDQ dilindəki morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərin də eynilə ŞS-də mövcud olması qeyd etdiyimiz dil varisliyinin nə dərəcədə mükəmməl olmasını bir daha bariz şəkildə göstərir.

1. Hər iki abidədə tə'sirli fe'llə idarə olunmuş ikinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci komponenti müəyyən təsirlik halın əlaməti olan -i şəkilçisiz işlənmişdir. Məsələn:

KDQ-də: Xanlar xanı xan Bayındır ildə bir kərə toy edib. Oğuz bəglərin qonaqlardı. (D-10⁴)

ŞS-də: Uğraşmağ donların geyüb səvaşməğə bərk durdilər.

2. Hər iki abidədə - lar² cəm şəkilçisi idi köməkçi felindən (bəzən onun şəkilçiləşmiş variantı olan -dı⁴-dan) qabaq xəbəyə qoşulmuşdur. Məsələn:

KDQ-də: ...al şərəbin itisindən içərdirdi. (D-31⁷)

ŞS-də: Bir qatla Şeyx Cəmaləddin Əli ilə Gərməbə gedərdirdi.

3. Hər iki abidədə məsdərlə "görək" sözünün birləşməsindən mürəkkəb xəbər formalaşmışdır. Məsələn:

KDQ-də: "Boyu uzun Burla xatununu götürüb, sağra q sürdürmək görək!" - dedi. (D-51³)

ŞS-də: Əvvəl evdə çırağ yandırmaq görək.

4. Hər iki abidədə müqayisə və oxşatma məqsədilə işlənən bəzi təyinlər - cəlamın şəkilçisi ilə işlənib.

KDQ-də: Anun kibinin, xanım, bəbəkleri yetməsin. Ocağma buncılayın övrət gölməsün. (D-8⁴)

ŞS-də: Dəxi muncılayın sözlər yanında söyləmə.

5. Hər iki abidədə eyni tipli sintaktik konstruksiyaların işlənməsi genetik təfəkkürün varisliyini təsdiqləyən ən dəyərli sübutlardır.

Həm KDQ-də, həm də ŞS-da sual intonasiası ilə, -mı⁴ ədatı vasitəsilə reallaşan, habelə alternativ, sual əvəzlilik xüsusi sual cümlələrinin və eyni tipli ritorik sual cümlələrinin, əmr cümlələrinin işlənməsi yuxarıdakı fikrimizi təsdiqləyir:

a) hər iki abidədə sual cümləsi sual intonasiası vasitəsilə reallaşmışdır.

KDQ-də: Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməgə-yitməgə getməmişdim. (D-8¹²)

ŞS-də: Pirlərin yanına belə varurlər və belə nəstələr aparurlər?

b) hər iki abidədə sual cümləsi -mı⁴ sual ədatı vasitəsilə reallaşmışdır:

KDQ-də: Xanım, bu sənin oğlunmıdır? (D-74⁷)

ŞS-də: Oğul, oğər anı görən, tanıyarmısən?

c) hər iki abidədə alternativ sual cümləsi işlənmişdir:

KDQ-də: Hünəri oğul atadanmı görər, ögrənər, yoxsa atalar oğuldanmı ögrənür? (D-125¹⁰)

ŞS-də: Gördüğü vaqiələrini rəhmanlığ imiş, yoxsa şeytanlığ?

ç) hər iki abidədə sual əvəzlilik xüsusi sual cümlələri işlənmişdir:

KDQ-də: Yigit, gəlişin qandan? (D-78³)

ŞS-də: Xancəru gedə bilürsən?

d) hər iki abidədə ritorik sual cümləsi işlənmişdir:

KDQ-də: Qanı dedigim bəg övrənlər? (D-65¹¹)

ŞS-də: Belə kimsə ilə necə dirilmək olur?

ə) hər iki abidədə əmr cümləsi işlənmişdir:

KDQ-də: "Üç gün dəxi Bəkili av - şikar otilə qonaqlayalım, bəglər!" - dedi. (D-237⁵)

ŞS-də: Övrət dedi ki, çağırsız qovun ilə xiyar götürəyim.

6. Hər iki abidədə eyni üslubi məqsəd üçün ara sözlərdən istifadə edilmişdir.

KDQ-də: Xanım ürkdigimiz vaqtın düşün mənim oğlanıdır, bəlkə? (D-213¹³)

ŞS-də: İkündü nəməzinə yetməyüb, bəlkə günortanın nəməzi çağdı dünyadan köçüb axirətə varəcəksən?

7. Hər iki abidədə eyni üslubi məqsəd üçün qoşulma konstruksiyalardan (parselyasiya) istifadə edilmişdir.

KDQ-də: Gördilər kim, bir ibrət nəsnə yatur, başı-göti bölürsüz; ...bu yığanaq yarıldı, içindən bir oğlan çıxdı, gövdəsi adam. (D-216⁶)

ŞS-də: Yoldə bir türk kişi gördüm kim, bir kürsinün üstünə oturmuş idi, bir yay ilə ox əlində; Nagah, bir dərviş gördüm, salehlərin kisvəti əgnində.

8. Hər iki abidədə tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növləri eyni struktur biçimdə işlənmişdir:

a) Mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: On altı yıldır kim Oğuz içindən getmiş idik. (D-71⁶)

ŞS-də: Altı yıldır kim, yoldəyəm.

b) Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: Yeyrəgi budur ki, bunda qırılavuz. (D-273⁷)

ŞS-də: Çün övliyanun nişanəsi budur kim, onlərin dərisi ilə əti toprağə hərəndur.

c) Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: Oğuz bəyləri eşitdilər kim, Qazan bəyin (oğlu) kafirdə dutsaq olmuş (82); Hər kim ol üç canvəri basa, ol qızı ana verirlər. (D-175¹)

ŞS-də: Gördi ki, oğlu evdən çıxdı; Hər kim bir riyazət çəkər, ol kəşf ana hasil olur.

ç) Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən durmadın ol durgəc gərək! (D-81¹)

ŞS-də: Axır, bir zəhmətə uğradı kim, yüzi ənsəsinə dönüb nitqi kəsildi.

d) Zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

1. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: Bayındır xanın divanına qaçan istəsə varır gəlürdi. (D-254¹)

ŞS-də: Hər qaçan kim özgə kimsə cəvab verürdi, Şeyx qəzəb eyləyüb qatılığ eylərdi.

2. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: ...Oğul anuñun yağı derlər ki, biz onlara yetsəvüz öldürəriz. Anlar bizə yetsə, öldürər... (D-128⁹); Çün sən Qazana düşmənlə oldun, biz də düşmənliz. (D-295³)

ŞS-də: Ağladuğum mundan ötrüdür kim, tirkeşim oxdən doludur; Çün sayrılığ uzandı, möhtərəm anası təbiblər ilə həkimləri yığışdurub üstinə götürdi.

3. Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: Qılıncının balcağına yabışdı kim, bunu çırpa... (D-267¹³)

ŞS-də: Əqimun kəndinə nüzul etdi kim, anların araları bir sühl ilə səfa eyləyə.

4. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: Əzrayilin gözünü eylə qorxutdum ki, gen qapuyı qodı, dar bacadan qaçdı. (D-159⁸)

ŞS-də: At elə heybət ilən yerə düşdi kim, göndəsi parə-parə olub sümükləri qanı ufandı.

5. Dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: Dəpəgöz günbədə əlin soqdı. Eylə qaçdı kim, künbəd zirü zəbər oldı. (D-229¹¹)

ŞS-də: Eylə güclü sel axdı kim, keçmək məcalı bulməzdük.

Beləliklə, bütün parametrlərin müqayisəsi göstərir ki, Azərbaycan nəsr dili möhəz KDQ dastanlarının reallaşdığı dildən nəşət tapmış və sonrakı inkişaf mərhələlərini keçmişdir.

Əvəz Sadiqov

"ŞƏCƏREYİ-TƏRAKİMƏ" - bax. Oğuznamələr.

"ŞƏHRİYAR" DASTANI VƏ KDQ - Azərbaycan xalqının folklor yaradıcılığının yazıya alınmasının KDQ təcrübəsi bütün sonrakı dövrlərdə dastanların yazıya köçürülməsi prosesində əsas kimi götürülmüşdür. Zaman keçdikcə üslub fərqləri az və ya çox dərəcədə özünü göstərsə də, əsas dil materialının, qrammatik quruluşun sabit qalması diqqəti çəkir. KDQ ilə XVII əsrin sonlarında qələmə alınmış "Şəhriyar" dastanında ki dil faktlarının müqayisəsi bu cəhəti aydın şəkildə göstərir. "Şəhriyar" dastanını Məhəmməd adlı müəllif yazıya almışdır. Bu əsərin mövzusu xalq ədəbiyyatından alınsa da, "yazıcı onu yeni bir biçimdə, yeni bir süjet və məzmununda qələmə alaraq müstəqil bir əsər yaratmış, dastanın üzərində özünəməxsus bir yaradıcılıq işi aparmışdır" (Ə.Səfərlı).

"Şəhriyar" dastanının dilini qədim nağıl-dastan dili ənənələrinin inkişafının nəticəsi kimi səciyyələndirmək olar.

KDQ ilə "Şəhriyar" dastanının dili istər əsas leksik, istər qrammatik, istərsə də üslubi xüsusiyyətləri baxımından ümumxalq dili əsasına söykəndiyindən bunlarda üst-üstə düşən və oxşar cəhətlər çoxdur.

1. Hər iki abidədə müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaik olan eyni sözlər işlənmişdir. Məsələn:

bulmaq - tapmaq mənasında

KDQ-də: "İmdi, dədə, köpəklə bürəyi sən bul". (D-87⁴)

"Şəhriyar"da: "...cəmi fəqir-füqərə yığılsun və əhli-vilayət anlasunlar ki, sənubər şəfa bulubdur".

varmaq - getmək mənasında.

KDQ-də: "Oğuz yığılıb üzərinə vardı". (D-218⁵)

"Şəhriyar"da: "Bu saatda götürməklə varurəm".

qılıç - qılınc mənasında.

KDQ-də: "Oğlan ata binər, qılınc quşanar oldı". (D-29⁸)

"Şəhriyar"da: "...fikri-ədavət qılıcı tək mükəddər əgləşmək dostu özündən naxış edər".

yeg - yaxşı mənasında

KDQ-də: "Bunda minnətlə almaqdan işə, anda bəbam yanında minnətsiz almaq yegdir!" (D-73⁷)

"Şəhriyar"da: "O zaman onun üçün sağ olmaqdan ölməgi yegdür".

uşarı/dışqaru - bayır mənasında.

KDQ-də: "Həman bəni qapudan uşarı eylə, mə-dəd!" (D-88¹⁰)

"Şəhriyar"da: "Elə ki, hamı içəri girdilər, bu halı görüb tamam vavəyla deyüb dışqaru çıxub şivən edirdilər".

2. Hər iki abidədə - mə inkarlıq əlamətini qəbul etmiş fel qeyri-qəti gələcək zamanı bildirmək üçün, müasir Azərbaycan ədəbi dilindəkindən fərqli olaraq, -z şəkilçisi ilə formalaşmışdır. Məsələn:

KDQ-də: "Daxı sənün yüzünə mən gəlməzəm". (D-124⁸)

"Şəhriyar"da: "...sənin bir əskik işini aləm içrə aşkarə olmağımı qəbul etməzəm".

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dastanın dilinin sintaktik quruluşunun əsasını danışıq dilinin sintaktik xüsusiyyətləri təşkil edir. Bunu aşağıdakı faktlardan aydın görmək olar.

3. Hər iki abidədə eyni tipli sual cümlələri işlənmişdir.

a) Sual əvəzliyi vasitəsilə reallaşan sual cümləsi.

KDQ-də: "Neçün səxtəsən, xanım yigit?" (D-97¹³)

"Şəhriyar"da: "Ey kişi, bu tiffli-binəvalərə niçün zülm edirsən?"

b) Ritorik sual cümləsi.

KDQ-də: "Əcəl aldı, yer gizlədi, fəni dünya kimə qaldı?!" (D-154⁷)

"Şəhriyar"da: "Dəxi ağlamaq ilə nə əmələ gəlür?!"

4. Hər iki abidədə eyni tipli nida cümlələri işlənmişdir.

a) Tərkibində heç bir nida sözü işlənməyən, məzmununa görə emosionallıq bildiyi üçün reallaşan nida cümlələri.

KDQ-də: "Sənin dostuna dost və düşməninə düşməni! - dedilər". (D-295⁵)

"Şəhriyar"da: "Xoş gəlibsən, səfa gətiribsən!"

b) Qəti inkar bildirən xəbərin məntiqi vurğunu öz üzərinə qəbul etməsi və cümlənin bütövlükdə hiss-həyəcanla tələffüz edilməsi ilə reallaşan nida cümlələri.

KDQ-də: "Qılıncımdan saparım yox! Kəndü əslim, kəndü köküm sığağım yox! - dedi". (D-177¹¹)

"Şəhriyar"da: "Bu, mürüvvət degil!"

c) Xitabın cümlənin sonunda işlənməsi və cümlənin ümumi məzmunundakı emosiya ilə bağlı reallaşan nida cümlələri.

KDQ-də: "Azgın dinlü yağı kafirdir, oğul!..." (D-128⁷)

"Şəhriyar"da: "Sənin sevdəyi-eşqin məni kəbək elədi, oğlan!"

5. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla formalaşan bəzi xəbərlər hər iki abidədə sintaktik yolla, əsasən yox sözü vasitəsilə düzəlmişdir. Məsələn:

KDQ-də: "Mərə yigit mənim atımı kimsə keçdügi yox, oğum kimsə yardığı yox". (D-79⁴)

"Şəhriyar"da: "Onların təəşşüq aparmağı bicadur, çünki axırda mətləb hasil olmaq yoxdur".

6. Hər iki abidədə inkarda işlənən "olmaq" feli əsasən şort və ya mənsubiyyət şəkilçili sözlə birləşib mürəkkəb xəbər əmələ gətirmişdir. Məsələn:

KDQ-də: "Sayılmağla Oğuz ərənləri dükənsə olmaz". (D-206⁴)

"Şəhriyar"da: "Şəhriyarı görən vaxt o kor kimi doymağım olmaz".

7. Hər iki abidədə müəyyən vasitəsiz tamamlıq təsirlik halın əlaməti -r⁴ şəkilçisi olmadan işlənmişdir. Məsələn:

KDQ-də: "Mərə, geyimim götürün, oğlum geysün! Al ayğırımı götürün, oğlum binsün!" (D-246⁶)

"Şəhriyar"da: "Ərrəhmanirrəhim onun təvəqqe ölin öz dərğahından boş qaytarmıyo".

8. Hər iki abidədə eyni tipli ara söz işlənmişdir. Məsələn:

KDQ-də: "Çünki dedim, əlbətdə varsam görək". (D-175⁴)

"Şəhriyar"da: "Hər nə sən buyurursan, əlbəttə, səlah ondadır".

9. Hər iki abidədə eyni tipli xitab işlənmişdir. Məsələn:

KDQ-də: "Bəglər! Tanrı bizə bir kür oğul vermiş". (D-134¹²)

"Şəhriyar"da: "Şəhriyar, bir söhbət et".

10. Hər iki abidədə eyni üslubi məqsəd üçün daha çox danışıq dili xüsusiyyətlərinə malik olan qoşulma konstruksiyalar işlənmişdir. Məsələn:

KDQ-də: "Bu yığanaq yarıldı, içindən bir oğlan çıxdı, Gövdəsi adam". (D-216¹⁰)

"Şəhriyar"da: "O zamanda həkim - Sadiq deyilən kimsənə vardı, cümleyi-əlmədə mahir və həm şair və dərmdənd və nərm süxən və şirin zəban".

11. Hər iki abidədə eyni tipli tabesiz mürəkkəb cümlə işlənmişdir. Məsələn:

KDQ-də: "Sən qızıl qaftan geyərsən, biz ağ qaftan geyəriz!" (D-89¹⁰)

"Şəhriyar"da: "Mal-dövlət mənim və yeyüb-içmək onların".

12. Hər iki abidədə müxtəlif növlü tabeli mürəkkəb cümlələrin eyni tipləri işlənmişdir.

a) Mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: "Hər kim yemədi, ol Qazan xatunudur..." (D-52³)

"Şəhriyar"da: "Hər nə mətalibin var isə, tamam də-rəcəyi-icabətə yetişür".

b) Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: "Yeyrəgi budur ki, bunda qırılavuz!" (D-273⁷)

"Şəhriyar"da: "Sənubərin təvəqqə və iltiması budur, məni Şamama bəgimdən ayırmıyasan".

KDQ-də: "Xanım, məqsudım oldur ki, ərə varan qız qalqa, oynaya..." (D-112¹⁰)

"Şəhriyar"da: "Layiq odur ki, görək bu işi əmələ gələ".

c) Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: "Gələnlər bildi kim, bunlar Oğuz ərənlərindəndir". (D-273³)

"Şəhriyar"da: "Anası bildi ki, bu eşq əlamətidür".

KDQ-də: "Hər kim ol üç canvəri basa, ol qızı ana verirlər". (D-75¹)

"Şəhriyar"da: "Hər kim məni bağlasa, ona gedərəm".

ç) Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: "Baba, mana bir qız alı ver ki, mən yerimdən durmadın ol durgəc görək". (D-81¹)

"Şəhriyar"da: "Bu saat bir dərman ver kim, məni çox şifraq və rəncur və natəvan etsün".

KDQ-də: "Dəli Qarçar eylə mal istədi ki, heç bitməsün". (D-86⁷)

"Şəhriyar"da: "Orda elə sözlər deyir, mən deməgə qorxuram".

d) Zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

1) Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: "Necə kim bu düşi gördüm, şundan bəri ağlim-usum dərə bilmən" (D-43⁵); "Çünki kafirlər bunları gördilər, Arşun oğlu Dirək təkürə xəbər verdilər" (D-208¹¹); "Al ayğır qaçan kim yağı qoxusun alsın, ayağın yerə döğördi, tozu gögə çıxardı". (D-246¹⁰)

"Şəhriyar"da: "Ta ki bargaha yetişdikər, atdan düşüb, nöqərlər atları saxlayub, bunlar içəri girdilər"; "Elə ki vaxti-səhər olub, namaz sədə qıldı, hər kəs yuxudan qalxub dəstnamaz alub, fərz ilahi yerinə yetirub dua-sənayo məşğul oldular".

2) Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə:

KDQ-də: "Oxu nə yerdə düşsə, anda gərgək dikərdi". (D-289⁵)

"Şəhriyar"da: "Harda ki sənün rızan var, biz də orda varuq".

3) Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə.
KDQ-də: "Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qon. otursun". (D-112⁸)

"Şəhriyar"da: "Çünki bu ömrə sən razı degilsən, atan səni bidamaq etməz".

4) Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə.
KDQ-də: "Qılıncının balçağına yapışdı kim, bunu çırpı" (D-268¹³); "Uruz genə döndü ki, bir dəxi çala..." (D-289¹⁰)

"Şəhriyar"da: "Atası aparub bir alim mö'təbər yanına tapşırub ki, adabi-şərt və şüruat islamı anlayıb mə'rifəti-allah kəsb edə".

KDQ-də: "Al şol barmağımdakı üzüyü barmağına tax, sana ox və qılınc kar eləməsün". (D-217¹¹)

"Şəhriyar"da: "Ədasında aciz olub bunları verdi, aparım satım, pulumi götürüm".

5) Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə.
KDQ-də: "Əgər sənin oğlun olmasaydı, bizim məlimuz Gürcüstanda getmişdi". (D-74¹⁰)

"Şəhriyar"da: "Əgər ata və anam bilsələr, səni öldürürlər".

KDQ-də: "Şol qoyunları dəxi götürsək, Qazana ulu heyf edərdik". (D-39⁷)

"Şəhriyar"da: "Mürəxxəs etsən, mən də onu görməgə çıxaram".

6) Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə.
KDQ-də: "Bənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondurdu?" (D-12¹¹)

"Şəhriyar"da: "Oğrular kimi necə qaçdınız ki, mən bilmədim?"

KDQ-də: "Yigitlərim, Əzrayilin gözünü elə qorxutdum ki, gen qapuyı qoydı, dar bacadan qaçdı". (D-159⁸)

"Şəhriyar"da: "Elə mətin cavab ilə təqdir və ərəz edərdi ki, görün məşallah deyüb və təhsin edərdilər".

KDQ-də: "Mərə, dəlü ozan, mən eyblümiyəm kim, mana eyib qoşarsan?" (D-115⁴)

"Şəhriyar"da: "Axır səbəbini dürüst söylə ki, əql bəvər qılsun".

13. Hər iki abidədə canlı danışq dilindəki sərbəst ifadə tərzii ilə bağlı yaranan xüsusi cümlə konstruksiyaları işlənmişdir. KDQ-dəki konstruksiya "Şəhriyar"da konstruksiyadan müəyyən cəhətdən fərqlənsə də, eyni prinsip əsasmda qurulmuşdur. Məsələ: KDQ-də: "Oğuzda, Duxa qoca oğlu Dəli Domrul derlərdi, bir ər var idi" (D-155¹); "Məgər, Qısırca Yengə derlər(di), bir xatun vardı". (D-112¹¹)

"Şəhriyar"da: "Kirman xanı Cahangir xanın pərdəyi-ismətdə bir qızı var ki, adına Sənubər xanum deyöllər ki, ruyi-dünyada onun kimi cavani-huşyar və məqbuli-dünya yoxdur".

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, KDQ-də ümumxalq danışq dili tərzii, üslubu əsas olduğu halda, "Şəhriyar"da, xüsusilə onun təhkiyə hissələrində klassik nəsr üslubunun möhürü var, həmin üslubun xüsusiyyətləri diqqəti çəkir. Görünür, bu dastan dövrünün savadlı, klassik nəsr, təhkiyə üslubu məktəbini keçmiş, ona bələd olan və onu mənimsəmiş adam tərəfindən söylənmiş və ya qələmə alınmışdır.

Əvəz Sadıqov

ŞƏXSİYYƏT - bax. Etnik psixologiya.

ŞƏKLİ MƏLİK - bax. Şöklü məlik.

ŞƏMSƏDDİN, ŞƏMSƏDDİN - Tarixi mahal və əfsanəvi türk qəzasının adı. Həmin qala Şəmsəddin ərazisindəki Tovuz kəndi yaxınlığındadır. Ona Tovuz qala da deyilir. Həm Tovuz kəndinin, həm də Şəmsəddin rayonunun ermənilər tərəfindən adı dəyişdirilərək Bərd edilmişdir. Göründüyü kimi, toponim KDQ -də xatırlanan Şir Şəmsəddin adını əks etdirir. Bu ad müsəlmançılığın qəbul edilməsi ilə bağlı ola bilər. Çünki dastanlardakı Şir Şəmsəddin və Rüstəm adları türk mənşəli adlar deyildir.

ŞİR ŞƏMSƏDDİN - Oğuz igidi. KDQ-də onun haqqında "Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin çapar yetdi" (D-61). "Qəflət qoca oğlu Şirşəmsəddin, qızın qardaşı Dəli Qorcar ilə bilə ox atarlardı". (D-107) və s. şəkildə haqqında məlumat verilir. "... 60 min yağya qan qusdu-ran" onun əsas epitetlərindəndir

ŞİRAK, ŞİRAKLILAR, ŞİRAKIN UCU - eradan əvvəl Ermənistanda yaşamış qədim Türk tayfalarından biri. Bu toponim KDQ-də X boyda Uşun qoca oğlu Əgrəyin qəhrəmanlıq göstərdiyi səfərdə xatırlanır. Tərsuzamışın tənəli sözlərindən qəzəblənən Əgrək Qazan bəgdən akın alıb səfərə çıxır. Şərükün ucundan Göğcə dənizə qədər el çapır. Əlinco qəzasında Qara təkürün yapıdığı qoruya çatır... və s.

M.F.Kırzioğluya görə "Şirakin-Şürəkin ucu"/"Şirək-avan-ucu" kimi oxunmalıdır. Sürməli bölgəsinin qədim sərhədidir.

Şirək dağ, tayfa adı kimi V əsr erməni mənbələrində də xatırlanır. Şirək və şirəklilər haqqında Q.Qeybullayev yazır: Bu tayfa haqqında ilk məlumatı I əsr müəllifi Strabon verir. Bəzi müəlliflər isə şirəkliləri İran dilli hesab edərək osətinlərlə bağlamağa cəhd göstərirlər. Belə hesab edirlər ki, "Şirək". "Şirək" osətinə rəvan-gözəl rəqs edən deməkdi. Ancaq əslində "Şirək"// şirəklilər türk mənşəli qədim tayfalarındandır. Çıraq tayfa adının təhrif olunmuş formasıdır.

Müəllifin bu şərhii daha inandırıcıdır. Çıraq, çıraq-lılar kənd tayfa adı kimi Azərbaycanda (Bərdə, Kəlbəcər, Laçın, Dəvəçidə kənd), Gürcüstanın Qoçulu kəndində tayfa adı kimi tarixi adlarını saxlamaqdadır.

Rus alimi S.A.Tolstova yazır ki, Orta Asiyanın türkdilli xalqları arasında indi də "Şirək" (Çıraq) Türk tayfası mövcuddur.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

ŞİŞLİK - dastanda adı çəkilən ot xörəklərinin bir növü. "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"nda şişlik haqqında oxuyuruq: "Ağayıldan tümən qoyun vergil bu oğlana, şişlik olsun ərdəmlidir!". (D-18²) Şişlik qoyun ətinə hazırlanır. Dastanda şişlik bişirildiyi ələtin adına da rast gəlirik. Dastanda deyilir: "Mərə qocalar, sügüligi ocağa qon qızsun! - Sügüligi ocağı biraqdılar qızdı". (D-226¹²) Buradakı "sügülig" istilahi şiş, ot, kabab çəkilən şiş mənalarda işlədilir. "Şişlik" istilahi altında tikə-tikə doğranmış ətin şişə çəkilərək od üstündə bişirilməsi başa düşülür. Həmin istilahi türk xalqları ilə yanaşı, əksər Qafqaz və hətta ruslar arasında da eyniyət təşkil edir. Şişlik azərbaycanlıların tarixən ənənəvi ləzzət yeməklərindən sayılır. Orta əsrlərdə

və XIX əsrdə Azərbaycanda olmuş xarici səyyahlar öz yol qeydlərində, xatirələrində döndə-döndə "şişlik" haqqında söz açmış. Aleksandr Düma isə onun xalqımızın milli mətbəxinin şahı adlandıraraq, hansı qaydalarla bişirilməsinin geniş təsvirini vermişdir.

ŞİVƏLƏR - KDQ yazı dili nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də yarandığı və yazıya alındığı dövrün dialekt-danışıq nitqini özündə əks etdirən folklor örnəyidir. Abidənin dilinin fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin mühüm hissəsi Azərbaycan və türk ədəbi dilləri ilə uyğun gəlir. KDQ-nin dil xüsusiyyətlərinin müəyyən hissəsi isə müasir canlı şivələrdə saxlanılır. KDQ dilinin Azərbaycan dili şivələri ilə uyğunluğu daha çoxdur. Bu, hər şeydən əvvəl, dastanda təsvir olunan hadisələrin tarixən Azərbaycan dilinin yayıldığı və onun təsir dairəsində olan ərazilərdə (Azərbaycan, Şərqi Anadolu) baş verməsi və Drezden nüsxəsinin Azərbaycanla bağlılığı ilə şərtlənir.

Qorqudşünasların fikrincə, Azərbaycan dili şivələri içərisində KDQ dilinə ən yaxın şivə Türkiyə ərazisindəki törəgəmə-qarapapaq və ya çinçavad şivəsidir. Məsələ burasındadır ki, azərbaycanca danışan "qarapapaq" adlanan əhali Qafqazda tarixi Göyçə, Zəngəzur, Borçalı mahallarında, Qazax qəzasında, Gürcüstanda (Axaltsixi, Axalkalak rayonlarında) yaşamışdır. Göyçə gölü ətrafındakı qarapapaqlar XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran müharibəsi vaxtı Qars vilayətinin şərqinə və Urmiyə gölünün cənub sahilinə köçmüşlər. Qars və Axiska qarapapaqlarının köçəri həyat keçirən hissəsi "törəkəmə" adlanır. Onlara "çinçavat"da deyirlər. Maraqlıdır ki, çinçavad adlananlar vaxtilə Türkiyəyə Qafqazdan köçmüşlərdir. Azərbaycanın bəzi yerlərində əvvəllər qoyunçuluqla məşğul olan azərbaycanlılara indi də "törəkəmə" deyirlər.

Bəzi arxaik elementləri və yazı dili üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri nəzərə almasaq, KDQ-nin dili ilə Azərbaycan dili şivələri arasında böyük bir yaxınlıq var. KDQ-nin dili ilə Azərbaycan dili şivələrinin uyğun xüsusiyyətlərindən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1) Saitlə bitən fəzlərdə köklü şəkildə arasında işlənməyən y səsinin düşməsi nəticəsində uzun a,ə, saitlərinin əmələ gəlməsi: "Ünim anlan, bəglər, sözüm dinlə, bəglər" (D-36¹⁰); "Mərə qapuçılar, qapunu qapan!" dedi (D-159⁷); ... "qara keçə altına döşən" (D-10⁸).

Göstərilən mövqedə uzun saitlərin işlənməsi Azərbaycan dilinin Qazax-Borçalı şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: arıtdən < arıtlayın, qozilləin < qozilləyin, den < deyin.

2) av səs birləşməsinin işlənməsi: av avladılar, quş quşladılar (D-21¹²); Mərə dadı, mən avçı degiləm (D-76³).

av səs birləşməsinin işlənməsi Azərbaycan dilinin Naxçıvan, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl və Füzuli (Qarabulaq) şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: av, avçı, qavırma, davşan.

3) a səsinin ə səsinə keçməsi: "Qara ölüm gəldiyində keçit versün" (D-34¹³); "Varın Rum elinə, mənim oğlum üçün yaxşı ərməğanlar götürün" (D-69¹⁰); "Əlin-ayağın bərk bağladılar, bir ərəbəyə yüklətdilər." (D-273¹⁰).

Bu hadisə Azərbaycan dilinin cənub və şimal-şərq şivələrinin əlamətidir: qərə, qəyış (Təbriz, Ordubad), yaxşı (Ordubad), ərəbə (Bakı).

4) Saitlər ahənginin pozulmasında diləni saitlərdən sonra dilərxası saitlərin gəlməsi: Oğul, ya səni evərməxmı görək? (D-80¹¹); Mən qarağuc atma binmədin ol binmax görək (D-81²); Oğuzun ala gözli qızı-gəlini bildirdi (D-197¹⁰).

Saitlər ahənginin pozulmasında diləni saitlərdən sonra dilərxası saitlərin gəlməsi Təbriz, Ordubad və Şəki şivələrində yayılmışdır: bilmax (Təbriz, Ordubad, Şəki), yedixda (Ordubad), didigim (Şəki).

5) Söz əvvəlində kar t səsinin cingiltili d səsinə keçməsi: "Baş kəsmədin, qan dökəmədin" (D-125⁵); "Sancubanı yerə, çaldı, dəpərtmədin başın kəsdi" (D-152¹³); ... "Qəzan qırq otaq dikdirdi (D-155⁸); Bir məhbub, ala gözli gənc yigit burcuq-burcuq dərəlmiş uyur (D-266¹²).

Söz əvvəlində t səsinin d səsinə keçməsi hadisəsi Qazax, Borçalı, Təbriz şivələrində var: düsdü (Qazax), dər (Qazax, Borçalı) dutmax (Təbriz), dərbənməx' (Borçalı).

6) Saitlə bitən sözlərin ismin təsirlilik halında -yi, -yi, -yu şəkilçisini qəbul etməsi: Borcluyı borcından qurtardı (D-147); "Dədə qapuyı açdı" (D-88¹¹); Mərə kafirlər, bu ərəbəyi beşigim sandım (D-274²).

Oğuz əlaməti sayılan bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin Qazax, Borçalı, Şəmki, Tovuz, Xanlar, Goranboy, Gədəbəy, Daşkəsən şivələrində yayılmışdır: qayıy, dəriyi, quzuyu, sürüyü (Qazax).

Bu qrammatik əlamətə adacıqlar şəklində başqa şivələrdə də təsadüf edilir (Kəlbəcər, Laçın, Cəbrayıl, Zəngilan, Abşeron, Muğan).

Saitlə bitən sözlərin ismin təsirlilik halında "y" bitişdirici samitini qəbul etməsi Azərbaycan dilinin Göyçə, Pəmbək şivələrində də olmuşdur.

7) Felin vacib şəklinin məsdər forması ilə görək ədatının birlikdə işlənməsi ilə ifadəsi: Mən qarağuc atma binmədin ol binmax görək; Mən qırma varmadın ol mana baş götürmək görək (D-81²)

Felin vacib formasının bu şəkildə ifadəsinə Azərbaycan dilinin Təbriz, Gədəbəy, Şəki, Oğuz şivələrində təsadüf edilir: bilmax görək' (Təbriz), işdəm görək' (Gədəbəy), oxumax görəyəm (Oğuz), getmax görək'sən (Şəki).

8) KDQ-nin dilində işlənməmiş sözlərin müəyyən hissəsi ya eynilə, ya da azacıq forma və mənə dəyişikliyi ilə Azərbaycan dili şivələrində işlənir:

Ağırlamaq "hörmət etmək, əzizləmək". Xanlar, Cəbrayıl, İsmayilli şivələrində: ağırramax "qonaq etmək, hörmət etmək"; ağı boz at (D-35⁵) "açıq boz at". Qazax şivəsində eyni mənada: ağıboz at; azuğ "yola götürülən orzaq", Qazax, Şəmki şivələrində eyni mənada: azıx; al "hiylə", Bərdə, Qazax şivələrində: al "hiylə, yalan"; almaq "əşitmək, qəbul etmək; qalib gəlmək", Şəmki şivəsində: almaq "əşitmək; qalib gəlmək"; baba (D-30) "ata", şivələrdə: baba (Dmanisi), bava (Borçalı, Bərdə) "ata"; bazlamac (D-71²) "səada bişirilən çörək", şivələrdə eyni mənada: bazdamac (Kəlbəcər), bozlamac (Cənubi Azərbaycan), bozdamac (Bakı, Quba, İsmayilli), bozzamas (Şəmki); becid (D-172⁶) "tez, yeyin", şivələrdə: becid (Bakı, Şamaxı, Quba, Ordubad), bejit (Qazax) "tez, tələsik"; hozlamaq (D-

139) "böyürmək", şivələrdə: bozdamax "böyürmək, bağırmaq" (Bərdə), "bağırmaq" (Cəbrayıl), "çığıra-çığıra ağlamaq" (Füzuli); buğra (D-14) "erkək dəvə", şivələrdə: buğur "iki örgüclü erkək dəvə" (Qazax), "cavanlıq yaşını qurtarmaqda olan erkək dəvə" (Ağca-bədi), "gənc erkək dəvə" (Urmiyə); varmaq (D-81) "getmək", Qazax, Tovuz, Xanlar, Şəmkir, Borçalı şivələrində eyni mənada: varıl getməx'; qurumsu (D-42) "qanı kəsmək üçün parçanı yandırmaqla alınan maddə", Qazax, Qarabağ şivələrində eyni mənada: qurumsu; dadı (D-76) "dayə", Cənubi Azərbaycan şivələrində: dadı "kürəkən"; dərilmək (D-122) "yığılmaq", Şəmkir şivəsində eyni mənada: dərilməx'; divişürmək (D-29) "yığılmaq, dənəlmək", Şəmkir, Tovuz, Borçalı, Cənubi Azərbaycan şivələrində eyni mənada: döşürməx'; el-gün (D-252) "qohum-aqrəba, el-oba", Şəki şivəsində: el-gün "qohum-qardaş"; endirmək (D-70) "hörmət etmək", Qazax, Şəmkir şivələrində: endirməx "saymaq, hörmət etmək"; əsrük (D-160) "sərxoş", Qazax şivəsində eyni mənada: əsrüx'; yen "köynəyin qolunun ağzi", Zaqatala şivəsində: yeng "alt köynəyin qolunun ağzi"; yengə "qardaş arvadı", şivələrdə: yengə "qardaş arvadı və ya əmi oğlu arvadı" (Qazax, Tovuz, Borçalı), "əmi, dayı, qardaş arvadı" (Şəki, Qax, Zaqatala, Basarkeçər, Böyük Qarakilsə), "qardaş arvadı" (Cənubi Azərbaycan); mavılmaq (D-180) "zəifləmək, haldan düşmək", şivələrdə: mavalmax (Cəbrayıl), mualmağ (Şamaxı) "zəif düşmək, haldan düşmək"; ozan (D-5,100,103) "aşiq", Ağdam, Borçalı, Quba, Salyan, Lənkəran şivələrində: ozan "çoxdanışan"; saz (D-119) "qamışlıq", Şəki şivəsində eyni mənada: saz; taraqa (D-247) "fişəng", Şuşa şivəsində eyni mənada: taraqqa; dolması (D-52,165) "beşik növü", dolamac (Cənubi Azərbaycan) "yüyürük, nənni"; üsmək (D-88) "yığılmaq, toplamaq", Qazax, Şəmkir şivələrində eyni mənada: üyüşməx'; şeşməx (D-32) "açmaq" Şəmkir şivəsində eyni mənada: şeşməx'; şülən (D-103) "müəyyən niyyətlə verilən ümumi ziyafət", şivələrdə: şülən (Bərdə, Göyçay) "bol", şülən eləməx' (Bərdə) "malını dağıtmaq".

KDQ dilinin bəzi xüsusiyyətləri türk dili şivələri ilə uyğun gəlir: Evdən çıxub yürüyəndə səlvı boylum (D-128).

Sərv sözü türk dili şivələrində selvi şəklində işlənir. Bu xüsusiyyəti türk xalq şerinin dilində də görmək olar: "Çanakkale içinde bir uzun selvi, Kimimiz nişanlı, kimimiz evli".

Qarsda yazıya alınmış dialektoloji mətnə "boy uzun Burma xatın" misrası KDQ-dəki "boyu uzun Burla xatın" ifadəsini yada salır.

Ədəbiyyat.

Əzizov E. "Kitabi-Dədə Qorqud" və tarixi dialektologiyanın bəzi məsələləri // *Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser.*, № 4, 1976.

Əzizov E. "Kitabi-Dədə Qorqud"da dialekt sözləri// *Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser.*, № 4, 1977.

Əzizov E. Söz xəzinəsi: Söz haqqında araşdırmalar. B., Maarif, 1995.

Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edənləri: F.Zeynalov, S.Əlizadə. B., Yazıçı, 1988.

İrğin M. Dede Korkut Kitabı. C.II. İndeks-Kramer. Ankara, 1963.

Ercilasun A.B. Kars İli Ağzıları. Ses Bilgisi. Ankara, 1983.

Elbrus Əzizov

ŞONQARLI - bax. Şonqurlu.

ŞÖKLİ MƏLİK - Kafır böyi. Ona ilk dəfə "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da rast gəlinir. Bu boy-un sonundakı savaşa Qaragünə oğlu Dəli Budaq soldan atı Şöklü Məliyin üstünə sürür. Onu böyüdüb, yerə salır və başını kəsir. Daha sonra "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy"da yenə vuruşda həlak olur.

"ŞU" - bax.Əski türk dastanları.

"ŞÜHƏDANAMƏ" - XVI əsrdə qələmə alınmış məşhur "Şühədanamə" ilə KDQ-nin müqayisəsi təsdiqləyir ki, hər iki abidə arasında yaxınlıq mövcuddur. "Şühədanamə" xorasanlı Cəmaləddin Hüseyn Vaiz Kaşifinin hicri 848 (1445) ildə farsca yazıldığı "Rövzətüş-şühədə" kitabının 945 (1538-1539) ildə Azərbaycanlı Məhəmməd ibn-Hüseyn Nişati tərəfindən türkcəyə tərcüməsidir. Əsər dini-təbliği xarakter daşıdığı üçün XVI əsrin ümumxalq danışq dilində tərcümə edilmişdir. Əsərdə əsasən dini müqəddəslərin həyatından və Kərbəla şəhidlərindən bəhs olunur..

Hər iki abidə canlı danışq dili əsasında qələmə alındığından leksik, morfoloji, sintaktik və üslubi eynilik daha çox diqqəti cəlb edir. KDQ-də işlənmiş müxtəlif leksik, qrammatik, sintaktik, hətta üslubi xüsusiyyətlərin "Şühədanamə"-də olduğu kimi təzahürü - leksik, qrammatik, üslubi varislik KDQ-nin məhz Azərbaycan xalqına məxsusluğunu və Azərbaycan sifahi və yazılı dilinin bilavasitə KDQ dilinin varisi olduğunu göstərir.

1. Hər iki abidədə müasir Azərbaycan ədəbi dilində formaca dəyişmiş şəkildə işlənən sözlər.

2. Hər iki abidədə müasir Azərbaycan ədəbi dilində mənaca dəyişmiş halda, yəni əvvəlkindən fərqli mənada işlənən sözlər..

yamac - yan, böyür mənasında.

KDQ-də: Məgər bir gün köprisinin yamacında bir bölük oba qonmuş idi. (D-155⁸)

"Şühədanamə"-də: Çün ol bacanın yamacına yetdi, durdi.

oxumaq - çağırmaq mənasında

3. Hər iki abidədə müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından tam arxaikləşən sözlər işlənmişdir.

arı - təmiz mənasında.

KDQ-də: ... aqub gedən arı sudan abdest aldı. (D-147¹⁰)

"Şühədanamə"-də: Hər kim dust bəlasında təslim və riza təriqinə gələ, əlbəttə, məhəbbət kürəsindən xalis və arı çıxa.

varmaq - getmək mənasında

4. Hər iki abidədə müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən fərdən düzələn isimlər, isimdən düzələn sifətlər və fellər vardır.

geyəsi - paltar mənasında

KDQ-də: Gəl geyəsinin geydi, evinə getdi. (D-89³)

"Şühədanamə"-də: Anların geyəsiləri yuyurəm kim, bilmənəm kim, məndən sonra anların geyəsiləri kim yuyub, yetimlərimin könülləri kim alacaqdır.

dəmirlü/dəmirlü - dəmirdən düzəldilmiş mə'nasında KDQ-də: Dəmirlü oxla atmağa qıyamadı. (D-199¹)

5. Hər iki abidədə eyni üslulla yaranmış sifətin çoxaltma dərəcəsini bildiren sözlər işlənmişdir.

KDQ-də: Oğlanınm qırx gündə yarası onaldı sapa-sağ oldı (D-29⁶); ...apalaca gərdəginə qarşu gələn... Beyrək çapar yetdi. (D-61⁴)

"Şühədanamə"-də: Çipçiplaq qaldılar... qalanı sapa-sağ ol qəzadan səlamət ilə can apardılar.

6. Hər iki abidədə felin bacarıq tərzinin inkarı eyni üsulda ifadə edilmişdir.

"Şühədanamə"-də: Əgər anı duşda görsem, anın qorxusundan oyanamazam.; Məzur tut məndən ki, oturamazam.

7. Hər iki abidədə birinci şəxsin təkinə aid əmr şəkli eyni şəkildə vasitəsilə düzəlmişdir.

KDQ-də: Dirsə xan: Varın gətürün... öldürəyim! (D-191²)

"Şühədanamə"-də: Mən gedəyim və sənün üçün bir xəbər gətürəyim.

Hər iki abidədə - ayım, əyim şəkilçisi vasitəsilə felin xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək (müzare) zamanı mənəsi ifadə edilmişdir. KDQ və "Şühədanamə"-də incə mənə fərqlərinin eyni şəkildə vasitəsilə ifadə edilməsi bu abidələrin eyni dil mənsubiyyətini təsdiq edən mühüm amillərdəndir.

KDQ-də: Otuz doquz yigidim əmanəti, mərə kafir! Birin əksik bulsam on öldürəyim, onun əksik bulsam, yerinə yüzün öldürəyim. (D-100⁴)

"Şühədanamə"-də: Dedi, bir yaqut sənə verəyim ki, yirmi min dirəm digəri ola, mündən qayıt və kənanə var.

8. Hər iki abidədə birinci şəxsin cəminə aid əmri bildirmək üçün -alım, -əlim şəkilçisindən istifadə edilmişdir.

KDQ-də: Yürüyəlim, a bəglər, av avlayalım, quş quşlayalım, sığın-keyik yıqalım, qaydalım, otağımıza düşsəlim, yeyəlim, içəlim, xoş keçəlim! (D-36¹²)

"Şühədanamə"-də: Onun düşməni ilə savaş edəlim; Züleyxanun qulağına eşitdirəlim.

9. Hər iki abidədə ikinci şəxsin təkinə aid əmri bildirmək üçün -qıl, -gil şəkilçisindən istifadə edilmişdir.

KDQ-də: Yerindən uru durgil, ala çadırın yer yüzünə dikdürgil. (D-14⁴)

"Şühədanamə"-də: Dedi, mənə cəddün ilə anın yanında istəgil.

10. İkinci şəxsin təkinə aid əmri bildirmək üçün KDQ-də feli bağlama şəkilçisinin qədim variantı olan -ı, -i və gör sözündən, "Şühədanamə"-də isə həmin feli bağlama şəkilçisinin nisbətən sonrakı variantından -a, -ə-dən istifadə edilmişdir.

KDQ-də: Çobana aydır: "Mərə çoban! Qarın acıqmamış ikən, gözün qararmamışkən bu ağacı qoparı gör". (D-50⁴)

"Şühədanamə"-də: Ey oğul, qalx və qardaşını bula gör.

11. Hər iki abidədə -a, -ə arzu formasının şəkilçisi arzu mə'nasından əlavə, iş və hərəkətin şərtiliyini də ifadə etmişdir, daha doğrusu, -a,-ə şəkilçisi şərt mə'nasını bildirmişdir.

KDQ-də: Aqan duru sulardan xəbər keçə, arqarı yatan Ala dağdan tərər əşa, xanlar xanı Bayındıra xəbər var, Dirsə xanın oğlu böylə big'ət işləmiş deyələr. Gözdügdən öldüğü yeg ola. (D-19⁷)

"Şühədanamə"-də: Məndən özgə kimsəyə baxə mühəbb, qeyrət odi kainatı yandır.; And içdi ki... hər iş ki, ona buyura, can ilə sərəncam eyliyə.

Bəzən bu halda hər iki abidədə -a, -ə şəkilçisi ilə yanaşı, hər kim nisbi əvəzliyini də işlətməklə onun şərt mə'nasını bildirməsi qüvvətləndirilmişdir.

KDQ-də: Hər kim ol üç canvəri basa, ol qızı ana verirler. (D-175¹)

"Şühədanamə"-də: Hər kim səbr qalxanı yüzünə çəkə, zəfər ələmi murad meydanında durğuza.

12. Hər iki abidədə -a, -ə şəkilçisi bəzən arzu olunan işi deyil, icrası əmr olunan iş və hərəkəti bildirmişdir.

KDQ-də: Səninlə mənəm işim yoq! Ərə varan qız qalqa, qol saluban oynaya, mən qopuz çalam - dedi. (D-113⁶)

"Şühədanamə"-də: Biz hökm etdik ki, damunun əzabı yarısı Qabilun ola.; Hər kim gəlib oldı, məğlubi öldürə.

13. Hər iki abidədə felin vacib şəklini ifadə etmək üçün məsdərlə gərək ədatının birlikdə işlənməsindən istifadə edilmişdir.

KDQ-də: Qanturalı aydır: Baba, bu sözi sən mana diməmək gərək idin. (D-175⁴)

"Şühədanamə"-də: Bu zərurət ilə sənün ziyarətini qoyub bu şəhərdən hicrət etmək gərəkem.

KDQ ilə "Şühədanamə"nin sintaktik xüsusiyyətləri əsasında da Azərbaycan dilinin sintaktik sistemi durur. "Şühədanamə"də tərcümədən irəli gələn müəyyən sintaktik kalkalar işlənmişdir. Həzə cərrah gəlmədin Ümm gülsüm ol evün ki, ibn Mülcəm andə məhbus idi, qapusinə varub dedi; Mən sənün rəyətün tanrı için eylərəm, nə şöhrət və rıya üçün.; Bizim müddəamız oldur ki, sənün boğazundən qan axıtdurəuz, yoq ki boğazuna su tökəüz.

Türk dillərinə yabançı olan bu cür sintaktik konstruksiyalar KDQ-də yoxdur. KDQ-nin sintaksisi əsasında türk dillərinin özəl sintaktik sistemi durur və bu da bugünkü Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik quruluşu ilə eynidir. Əsas sintaktik quruluş hər iki abidədə - KDQ və "Şühədanamə"də üst-üstə düşür. Bunu aşağıdakı müqayisələrdən aydın görmək olar.

Hər iki abidənin dilinin bəzi faktlarının ötürü müqayisəsi göstərir ki, bunların leksik, morfoloji, sintaktik və üslubi xüsusiyyətləri eynidir; ikisi də Azərbaycan türklərinin canlı danışq dili əsasında yazılmışdır. "Şühədanamə"nin dili KDQ-nin mənsub olduğu dil əsasının davamıdır.

Əvəz Sadıqov

ŞÜKRÜ ELÇİN (1912, Florina) - fil. e.d., prof.

"Xalq ədəbiyyatına giriş" ("Oğuz Kağan" dastanının uyğur versiyası) və "Dədə Qorqud" kitabında İslami ünsürlər" adlı məqalələri folklorşünaslar tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Məqalələrini Çolongoğlu imzası ilə nəşr etdirmişdir. T.Oğuzkiranla birgə nəşr etdirdiyi "Dəli Domrul" əsəri isə kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Türk folklorunu, xüsusilə dastan, nağıl yaradıcılığı, lirik folkloru geniş dairədə metodoloji aydınlıqla təsvir və təhlil edən alimin araşdırmalarında KDQ mövzusu xüsusi yer tutur.

KDQ motivlərinə, obrazlar sisteminə, poetikasına həsr olunmuş məqalələri, Anadoluda "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı rəvayətlərinin toplanması sahəsindəki

xidmətləri diqqətəlayiqdir. Ş.Elçinin rəhbərlik etdiyi "Türk Kültürü" dərgisində KDQ mövzusu ardıcıl şəkildə işıqlandırılır.

Əsərləri:

Halk Edebiyatı Araşdırmaları. Ankara, 1977.

Halk Edebiyatına Giriş (Oğuz Hakan Destanı, Uyğur versiyası). Ankara, 1984.

Dede Korkut Kitabında İslami Ünsürler. Ankara, 1962.

Ş.Elçin - T.Oğuzkıran. Deli Dumrul. Ankara, 1964.

Halk Edebiyatı Araşdırmaları. I-II c., Ankara, 1997.

ŞÜKÜROV AĞAYAR MƏHƏMMƏD OĞLU
(1946, Azərbaycan Resp.) - fəl. e. d., prof.

1975 ildə namizədlik, 1989 ildə isə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Fəlsəfə və din tarixi, mifologiya, mədəniyyət və ekologiya problemlərinin tədqiqi ilə məşğuldur. KDQ-nin 1300 illiyinə həsr olunmuş VI Lord Beyts konfransında "KDQ-də qədim dini-mifoloji təsəvvürlər" adlı məruzə ilə çıxış etmişdir (1997).

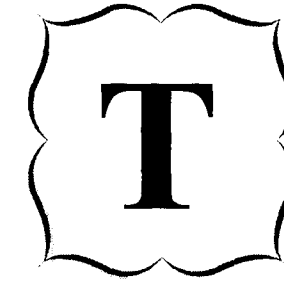
Əsərləri:

İslam, adət və ənənə. B., 1981.

Azərbaycan fəlsəfəsi: qədim dövr (G.Abdullazadə ilə birlikdə). B., 1993.

Mifologiya. 7 c., B., 1995-1999.

Dədə Qorqud mifologiyası. B., 1999.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ SİSTEMİ -

KDQ sintaksisi dilimizin sintaktik təkamülünü öyrənməkdə, eləcə də tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşma yolunu izləməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu sahədə tədqiqat aparan araşdırıcılar M.Ergin, O.Hanser, A.N.Kononov, Ə.Dəmirçizadə, N.Z.Hacıyeva, Ə.Abdullayev, F.Cəlilov, F.Əlizadə KDQ sintaksisi sahəsində görüklü işlər görmüşlər.

KDQ-də bağlama vasitələrinə görə tabeli mürəkkəb cümlələrin hər üç forması vardır: analitik, sintetik, analitik-sintetik.

KDQ-nin dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin bir-birinə bağlanması tabeəddi intonasiya, həm bağlayıcı sözlər, bağlayıcılar, bağlayıcı birləşmələr, ədatlar, leksik ünsürlər, sintaktik quruluş mühüm rol oynayır. Doğrudur, bu bağlama vasitələri müasir dildə olduğu kimi geniş və rəngarəng deyil, ancaq mövcud poetik sistem üçün daha çox şifahi ədəbi dil (qismən yazılı ədəbi dil) nümunəsi kimi tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur və semantik zənginliyi özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin növləri aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır.

1. Mübtədə budaq cümləsi. Məhsuldarlığı və işlənmə tezliyi geniş dairədə olmasa da, abidədə mübtədə budaq cümləsinin hər iki tipi özünü göstərir.

a) Budaq cümlə əvvəl gəlir, baş cümlədə ol işarə əvəzliyi işlənir, bəzən də buraxılır:

...Hər kim yemədi, ol Qazanın xatunudur. (D-52³)

b) Baş cümlə əvvəl gəlir, zaman mənasında işlənir.

On altı yıldır kim, Oğuz içindən getmiş idik. (D-71⁶)

Hər iki tipə Nəsiminin, Füzulinin dilində də rast gəlinir.

2. Xəbər budaq cümləsi.

a) Budaq cümlə əvvəl gəlir baş cümlə sonra gələn bu tipin təkrar işlənmə bir cümlə nümunəsi var:

Hər kim yedi, ol degildir, hər kim yemədi, oldur. (D-52²)

(müq. et: Cövrünü hər kimsə çəkdi, lütf anındır (Nəsimi).

b) Baş cümlə əvvəldə gələn tip nisbətən məhsuldardır.

Yəgrəgi budur ki, bunda qırılavuz. (D-273⁷)

Xanım, məqsudım oldur ki, ərə varan qız qalqa oynaya, mən qopuz çalam. (D-112¹⁰)

Mərə Dəli Dömrül, Allah Təalanın əmri böylə oldı kim, Dəli Dömrül canı yerinə can bulsun, onun canı azad olsun. (D-162²)

Nəsiminin, Füzulinin dilində də işlənir.

3. Tamamlıq budaq cümləsi. KDQ-nin dilində ən məhsuldar işlənmə budaq cümlə növüdür. Ümumən, şifahi ədəbi dilimiz üçün tipik olan bu növ bir növ formula kimi dastanların dil toxumasına daxil olmuşdur:

a) Budaq cümlə -sa/-sə əlaməti ilə əvvəl gəlir və onun tərkibində bağlayıcı söz olur.

Hər kim ol üç canvəri basa, ol qızı ana verirlər. (D-175¹)

b) əvvəl baş cümlə gələn tip:

Oğlum idigin andan biləyim, sırça parmağını qanat-sun qanını döstmə dərtsün gözümə sürəyin. (D-118⁹)

Bir nümunə də maraqlıdır:

Muxannatlıq ilə ər öldürmək necə olur, mən sana göstərəyim. (D-102⁷)

Nəsiminin, Füzulinin dilində geniş işlənir.

4. Təyin budaq cümləsi. KDQ-də təyin budaq cümləsinin müasir Azərbaycan dilində qeyd olunan hər üç tipi işlənir. Ancaq bəzi nümunələrin öz spesifikasiyası var. "Oğuz zamanında, Uşun Qoca derlər, bir kişi vardı" (D-253¹¹) tipli cümlələrə çox rast gəlmək olur ki, Ə.Abdullayev bunları təyin budaq cümləsinin ilk formalaşma dövrünün quruluş tipi hesab edir (Bax: 1).

Komponentləri arasında semantik əlaqə zəif olan və bağlayıcısız birləşən bu vahidlərin hər ikisinə cümlə demək çətindir. Çünki "Uşun Qoca derlər" təyin funksiyasında çıxış edir və "derlər" fəli "deyilən" (dialektlərdə "deyən") fəli sifətinin funksiyasında çıxış edir. Təyin və təyin budaq cümləsi funksiyasını diffüz şəkildə ifadə edən bu vahid təyin budaq cümləsinin inkişaf səviyyəsini izləmək üçün maraqlıdır.

Bu semantikanın mütləq konstruktiv ifadəsi özünü aşağıdakı formada göstərir:

a) O qalanm bir Təkürü var idi, adına Arşun oğlu Dirək Təkür derlərdi. (D-202¹¹)

Digər tiplərə aid nümunələr də maraqlıdır:

b) Oğuz zamanında bir yigit ki, evlənsə, ox atardı. (D-89⁴)

Ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan dökməsə, ad qomazlardı. (D-70⁶)

c) Ol öylə adam deyildir kim, sana görünə. (D-78⁹)

Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən durmadın ol durgəc görək. (D-81¹)

5. Zaman budaq cümləsi. Hər iki tipi geniş işlənir:

a) Necə kim bu düşi gördüm (ayrıq uymadım dedi), şundan bəri ağlım, ussum dərə bilmən. (D-43⁵)

Üç Oq, Boz Oq yığnaq olsa, Qazan evin yağmalardadı. (D-291⁹)

b) ...Ta ki, Düzmürd qalasına yetdilər, çevrə alub qondılar. (D-208¹⁰)

Zaman budaq cümləsinin müasir dilimizdə elə ki bağlayıcısı ilə düzülən tipinin KDQ dastanlarında cünki ilə qurulduğuna rast gəlirik:

Cünki kafirlər bunları gördilər. Arşun oğlu Dirək Təkürə xəbər verdilər. (D-208¹¹)

Zaman budaq cümləsinə Nəsiminin, Q.Bürhanəddinin, Füzulinin dilində də rast gəlirik.

6. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi.

a) Budaq cümlə əvvəl gəlib bağlayıcı söz işlənən tip çox az işlənib:

...Necə məsləhət görərlərsə, ana görə iş edəlim. (D-81¹¹)

b) Baş cümlə əvvəl gələn tipdə elə, şöylə əvəzliyi çıxış edir: Sügüligi Dəpəgözün gözünə eylə basdı kim, Dəpəgözün gözi həlak oldu. Şöylə nəre urdı, haqırdı kim, dağ və daş yanqulandı. (D-227²)

7. Yer budaq cümləsi.

a) Nə yerdə enir qarışur toz varsa və nə yerdə qarğa-quzğun oynarsa, anda istəyəlim. (D-195²)

b) Ol yerə gəldi ki, yağtı basılmışdı. (D-141⁶)

8. Səbəb budaq cümləsi. Bağlayıcısız tipi daha çox işlənən (Yad oğulu saqlamaqla oğul olmaz, böyüyəndə salur gedər, gördüm dimöz) (D-3⁵) bu növün bağlayıcılı formasına da təsadüf edilir ki, bu da daha çox nəsr əlaməti kimi özünü göstərir və intonasiyanın rolunu azaldır: Oğul, anuñun yağtı derlər ki, biz anlara yetsevüz öldürürüz, anlar bizə yetse öldürər. (D-128⁹)

9. Məqsəd budaq cümləsi. Budaq cümləsindəki xəbəri ifadə edən fəlin arzu formasında əmr mə'nası bildirməsi ilə səciyyələnən bu növün nümunələrinə də rast gəlinir.

Uruz genə döndü ki, bir dəxi çala. (D-289¹⁰)

KDQ-nin dilində intonasiya ilə bağlanan məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmişdir.

10. Nəticə budaq cümləsi. İntonasiya və bağlayıcılı növlərinə rast gəlirik.

Bir qiyamət savaş oldu, meydan dolu baş oldu. (D-120⁵)

Mən eyiblümiyəm kim, mana eyib qoşarsan. (D-115⁴)

Beş aqçalı əlüfəçilər yoldaş etdin.

Anuñun ol qalayı son almadun. (D-208³)

11. Şərt budaq cümləsi. Budaq cümlələrin türk dilində ön qədim və zəngin növlərindən biri kimi KDQ-də də yüksək işlənmə tezliyinə malikdir.

Əgər əlündə qopuz olmasaydı, ağam başıyçun səni iki para qılurdum. (D-268²)

Allah mənim evimi qurtaracaq olursa, səni əmiraxur eyləyöyün. (D-51¹)

"Cün, cünki" bağlayıcısı da zaman çalarlı şərt budaq cümləsinin bağlanmasıda rol oynayır:

Cün sən Qazana düşmənlə oldun, biz də düşmənlə. (D-195³)

Cünki dedin, əlbətdə varsam görək. (D-175⁴)

12. Qarşılaşdırma budaq cümləsi. KDQ-də budaq cümlənin bu növü az işlənmişdir.

Baban sana qıydısa, sən babana qımağılı. (D-31¹)

Ər olsan, yeg olsan,

Mərə, mən Qazanca olmayasan, Basat! (D-224¹¹)

KDQ-nin dilində kəmiyyət, dərəcə və qoşulma budaq cümlələrinə rast gəlinir. KDQ-nin Azərbaycan və türk nəşrlərində durğu işarələri, cümlə sərhədləri hələ dürtüldürülmədiyi üçün yol verilmiş xeyli xətalər tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşdirilməsinə əngəl törədir.

KDQ-nin dilində qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin paralel və ardıcıl birləşən formaları da işlənir:

Baqdı gördi Oğuzun ucında bir ala sayvan dikilmiş bir imirzə xub yigit qırq yigid ilə sağında və solunda otururlar. (D-71²)

Əgər səni hasardan aşağı orqanla salındıracaq olursam, babana-anana sağlıqla varacaq olursan, bəni bunda gəlib halallığa alurmusan? (D-98⁶)

Qılbaşaya ayıtdım ki, qaçan ki Qazan evin yağmalardadı, Daş Oğuz bəgləri bilə yağmalardı. (D-294¹¹)

Alman türkoloqu O.Hanserin "implist budaq cümlə" adlandırdığı fəli bağlama tərkibləri və həтта bə'zi zərflər (qəfilicə) tabeli mürəkkəb cümlələrə daxil edilsə də, biz türkoloqların böyük əksəriyyətinin mövqeyində dayanaraq predikativ əlamətləri olmayan vahidləri budaq cümlə kimi qəbul etmirik. Həmin formaların tərkib funksiyasında çox zəngin xüsusiyyətləri var ki, onlar ayrı bir mövzunun obyektini kimi maraqlıdır.

Ədəbiyyat.

Abdullayev Ə.Z. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr. S.M.Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərlər", 1973, № 2.

Vəliyev K.N., Cəlilov F.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr. S.M.Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərlər"i ("Dil və ədəbiyyat" seriyası), B., 1978, № 1.

Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973.

Дəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili, B., 1959.

Кононов Н.А. «Китаби-Дедə Коркуте. Грамматические записки. Изв. АН Азерб. ССР, серия общ. наук, 1965, № 4.

Ergin Muharrem. Dede Korkut kitabı. II İndeks-Grammer, Ankara, 1963.

Hanser Oskar. Turkischer Satzbau, Die Nedesatz grammatik des Turkischen. Untersucht an Ausgewählten Beispielen (Dede Qorqut). "Wiener Leitschrift für die Kunde des Morgenlandes", Wien, 1973-74.

Kamil Vəli Nərimanoğlu

TAĞIZADƏ TOFIQ MEHDİ OĞLU - (1919-1998, Azərbaycan. Resp.) - kinorejissor, xalq artisti, Dövlət mükafatı laureatı.

Azərbaycan kino sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan T. "Uzaq sahillərdə", "Yeddi oğul istə-

rəm", "Görüş", "Mən rəqs edəcəyəm", "Arşın mal alan": "Mən ki, gözəl deyildim", "Evin kişisi" və s. filmləri böyük sənətkarlıqla yaratmışdır. Bu filmlərin bir çoxu dünya kino sənəti inciləri sırasına daxil olmuşdur. Anarın ssenarisi əsasında çəkilmiş (1975) ikiseriyalı "Dədə Qorqud" filminin quruluşçu rejissoru da Təfiq Tağızadədir.

TALI SAZI - KDQ-də IV boyda adı çəkilir. Oğlunun ovdan qayıtmamasından niganar qalan ana Qazan bəyə deyir: "...Tah sazi aslanına yedirdinmi? (D-136⁹)

M.F.Kırzioğlunun fikrincə "bura Kürə sağdan qarışan dərən dərələr boyunda bir yer ola bilər".

Çox güman ki, dastanda işlənən "talı sazi" söz birləşməsi tərkibində olan "talı" bu gün dağ və meşə ətrafı kəndlərdə yaşayan azərbaycanlıların ümumi işlək sözü olan "tala" mənası ilə bağlıdır.

Tala - ətrafı meşə ilə örtülü dağ yamaclarında, həтта bəzən dağ zirvələrində olan meşəsiz açıq sahələrə deyilir. Mal, at, qoyun ayağı təsadüfi hallarda dəyən belə talalarda yazda, yayda, payızda ot (saz) dizə çıxır. Sazın mə'nə e'tibarı ilə "şam", "şamlıq" sözlərinə də yaxınlığı var. Bəzən qamışlıq, pöhrəlik mənalarnı da bildirir.

"Tala" tərkibli Azərbaycanın Balakən r-da 9 (İti tala, Talalar, Xala Tala, Böyük Tala, Çinar Tala, Göyüm Tala, Əyri Tala, Murquz Tala, Çəderov Tala); Zaqatalada - 5 (Aşağı Tala, Xala Tala, Yuxarı Tala, Ov Tala, Zaqatala); Qubada üç (Talabı qışlaq, Baş Talabı, Talabı); İmişlidə (Köbək Tala); İsmayılıda (Talistan); Kəlbəcərdə (Tata boyun) kəndləri vardır. Həmçinin bu tərkibli kənd adları Gürcüstanda (Göytala, Uzun tala, Ağ tala, Sabur tala yaşayış məntəqələri), eləcə də yaxın zamanlara qədər Ermənistanda buna bənzər yer, yurd, kənd adları olmuşdur.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsü. B., 1979.

M.F.Kırzioğlu. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952.

TANA SAZI - bax. Dana sazi.

TANRI, TƏNRİ - Türk din düşüncəsi tarixi boyunca bilinən ən əski anlayış. Şumerlərdə *Dinqir*//*Tinqir* şəklində olub "göy, Allah" deməkdir. Bütün türkcələrdə (azər. *Tanrı*, qazax. *Teniri*, türkmən. *Tanrı*, qırğız. *Tenir*, başqır. *Tenre*, uйğur. *Tenri*, özbək. *Tanqri*, altay. *Tenqri*, xakas. *Tiqir*, yakut. *Tanqara*) var. Azərbaycan türkcəsində *Tarı* kimi də qalmaqdadır. Türk tanrıçılığı bir sistem kimi *Tanrı* adı ətrafında təşəkkül tapmışdır. Prototürklərin etnik-mədəni tarixinin ən alt qatında belə var olan bu anlayış KDQ-də İslamiyyətdəki Allah mənasının da qarşılığı olaraq işlənmişdir: "Yazılıb - düzilib gögdən endi Tənri elmi Quran görklü" (D-6).

Quran *Tanrı* elmi adlanır. Buna uyğun şəkildə Allah və *Tanrı* anlayışları yan-yanı da gələ bilər: "Qamusına bənzəmədi cümlə aləmləri yaradan Allah-Tənri görkli" (D-7).

Boyların dilində *Tanrı* anlayışını *Tanrı* - təala ("Oğlı-qızı olmayanı Tənri-təala qarğıyıbdır...") (D-12); Qadir *Tanrı* ("Qadir Tənri verməyincə or baymaz" (D-2); Yaradan Qadir *Tanrı* ("Yaradan Qadir Tənriyə

sığındım" D-188); Qadir Ulu *Tanrı* ("Qadir Ulu Tənriyə yaqın uçan" (D-188) şəkilləriylə də rast gəlinir.

Lakin ən yüksək işlənmə tezliyi *Tanrı* anlayışındadır (50-dən çox. "Allah" adı isə mətndə bu şəkliylə təxminən 30 dəfə çəkilir). Çox əski çağlardan göy və göyün sahibi mənalarnı ifadə edən *Tanrı* sözü ancaq və ancaq Göy-Tanrım bildirirdi. Burada "göy" sözü mavi göy üzünü deyil, Uca Tanrımı anladır. KDQ-də həmin inamın izi var: "Yucalardan yucasan, kimsə bilməz necədən, görklü Tənri" (D-162).

Torpaqla bir bağlılığı olmayan səmavi qaynaqlı Tanrıya hunlar da etiqad edirdilər. "Tenqri" - həmin etiqadın ifadəsiydi.

Tonyukuk kitabəsində Türk Tanrısı adıyla milli bir *Tanrı* olaraq yer alır.

Müsləmanlığı qəbul edən və "türkman" anlandırılan oğuzlar əski *Tanrı* adını və *Q*-nun vəsflərini yeni dinlərinin Tanrısı mənasında da çəkinmədən işlətdilər: "Sən xud möminlərin könlündəsən, Daim turan cəbbar Tənri, Baqi qalan səttar Tənri" (D-161).

Türkün *Tanrı* düşüncəsinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri *Q*-nun hər şeyi bilməsiydi.

Cəmiyyət həyatındakı nizamın özü də "dünya nizamının bağlı olduğu *Tanrı*" anlayışından gəlirdi. Başlangıçını yerlə göyün bir bütöv təşkil etdiyi düşüncəsindən alan Göy-Tanrı inancı idi ki, ənənəvi türk cəmiyyətindəki din anlayışını təməlində maddiyyat dayanan qədim yunan və eləcə də öz qidasını möcüzəyə inanmaqdan alan Sami dini düşüncə sistemlərindən ayırırdı.

Araşdırıcılar qədim türklərin öz dinlərinə bir ad vermədiklərini yazır, bunu isə ənənəvi türk cəmiyyətində dinin ayrıca bir ictimai quruma çevrilə bilməməsi ilə izah etməyə çalışırlar. Həqiqətən də, həmin ənənəvi türk cəmiyyəti din ilə iç-içə bir həyat yaşadığından burada dinin ayrı bir ictimai qurum olmağına, sosial institut şəklində almağına da gərəkdir qalmamışdı. Din özlüyündə bu cəmiyyətin gündəlik həyatının ayrılmaz bir parçası idi və belə olduğu müddətcə Göy-Tanrı Türk millətini yaşadacaqdı.

İlahi qanunlarıyla aləmləri nizama salan Yaradan Ulu *Tanrıya* ruhu təmiz din duyğularıyla dolu bu cəmiyyət alın yazısına inanırdı. Yazılanların başa gələcəyinə inanıldığından *Q*-na sığınır, qurtuluşu *Q*-ndan umurdular. Ona görə də "təköbbürlük eləyəni Tənri sevincə" (D-3) deyilir.

Ümumiyyətlə, əski Türk din düşüncəsində *Tanrıya* üsyan etməkdən əsər-əlamət yoxdur. Bu düşüncədə *Tanrıya* ancaq sevgi var. İnanət də *Q*-ndan olur. *Q*-na asi olmazlar. "*Q*-ndan olsa-olsa küsərlər".

Kainatın ilk səbəbi, yəni yaradıcısı olaraq bilinən *Tanrı* həm də türk cəmiyyətinin mədəni gücünün təbii bir qaynağı idi. Ona görə də məs., bir türk xaqanı qabiliyyətdən doğan sevincini: "Ey Göy-Tanrı, səni şükürlər olsun"- sözləriylə dilə gətirirsə, digər bir türk xaqan döyüş zamanı atından düşüb *Tanrıya* yalvarır və ya üçüncü birisi "Andından dönmənin *Tanrı* cəzasını versin" - deyir. Oğuz kağanın dilində isə bu düşüncənin ifadəsi "Göy *Tanrıya* mən borcumu ödədim" - şəklində səslənir.

Oğuzları X əsrin I yarısında ziyarət eləyən İbn Fədlan yazırdı ki, türk zülm görəndə və ya çətinliklə

qarşılaşdığı zaman başını yuxarı qaldırıb "Bir Tanrı" deyər dua edər.

VIII əsrdə yaşayan xəzərlər də "bir yaradıcı Tanrı" tanıyırdılar.

Tanrıçı türklər haqqında daha əvvəllərdə - VI əsrdə Menandr yazırdı ki, hər nə qədər torpağa, suya və oda sayğı, cəhram göstərsələr belə, yenə də kainatın yaradıcısı olan tək Tanrıya inanırlar. Bizans tarixçisi Feofilakt da deyir ki, türklər yerlərin, göylərin gerçək sahibi olan tək bir Tanrıya inanır, Q-na tapınır, Q-nun üçün qurban kəsirlər.

KDQ boylarında haqqında danışılan Oğuzlar dini etiqad şəkli kimi müsəlmanlığı qəbul etmələrinə baxmayaraq, şamanizmlə qarışmış Göy-Tanrı inancı ilə iç-içə bir din həyatı yaşayırdılar. Bu baxımdan oğuzların Tanrı haqqında təsəvvürləri ayrıca maraqlıdır.

Dəli Domrulun dilində söylənən: "Yucalardan yucasın, Kimsə bilməz necəsən, görklü Tənri... Sən xud möminlər könlündəsən" - sözlərində həmin təsəvvürlərin izi açıqca görünür. Bu, oğuzların tək Tanrı inancında antropomorfizmin də olmadığını göstərir. Bir Oğuz atalar sözlərində deyilir: "Tanrıyı göz ilə görmüş kimsə yox, əqlə bulurlar".

XIII yüzillikdə uyğurlar da Tanrının insan və ya başqa hər hansı bir cism şəklində təsvir oluna bilməyəcəyini söyləyirdilər. Yəni ənənəvi türk cəmiyyətində (Göy) Tanrının nə rəsmini çəkər, nə də heykəlini düzəldərdilər. Burada Tanrı anlayışı allahların ürəkləriylə deyil, gözləriylə idrak edən yunanlıların və ya dini inanışlarının təməlini qorxu və təhdid təşkil edən bir sıra digər xalqların da Tanrı anlayışlarından fərqlənirdi. Heç bir antropomorfik özəllik daşımayan bu anlayışın öz ölçüləri vardı. Həmin anlayışa görə Tanrı yaradılmamışdır və bütün aləm - "anadan doğmayan, atadan olmayan" (D-210), "ucalardan uca əziz" Tanrının (yurdu) sayılırdı.

Etnik mədəniyyətin ayrılmaz parçası olan din düşüncəsinin başlıca anlayışı kimi Tanrı - insan, Tanrı - qul münasibətlərinin də izləri KDQ-də qorunub saxlanmışdır. Məs., Dəli Domrul boyundan bəlli olur ki, türk tək Tanrıçılığında Tanrı ilə bəndə (qul) arasına heç kimsə giro bilməz: "Dəli Domrul aydır: "Mərə Əzrayıl dedügüniz nə kişidir kim, adamın canın alır?" (D-156).

M.Kaşqarlı Oğuz eposunun etnokonfessional məzmununu da araşdırmaq baxımından əhəmiyyətli olan "Yerə batmış kafirlər göyə Tənğri deyərler" - sözlərinə onu da əlavə etməyi unutmur ki, "həmin bu adamlar yüksək bir dağ, hündür bir ağac kimi gözlərinə böyük görünən nə varsa hamısına Tənğri deyirlər.

Mifoloji çağ türk düşüncəsində Boz qurd, ışıq, dağ və ağac kimi rəmzi görüntülər vardı ki, Tanrı ilə qul arasında ilahi körpü olub Tanrıya qovuşmağın yolu. Mifoloji motivləri daha çox qoruyub saxlayan arxaik Türk dastanları həmin düşüncənin izlərini yaşadır.

Türklərin islamiyyəti qəbul elədikləri çağların xatirəsi olan KDQ-də Oğuzun Tanrı ilə bağlılığını qoruyub saxlayan tək varlıq kimi belə bir ilahi körpü timsalı bir də "kölgolico qaba ağac"dır.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl. 1c. B., 2000.

Oğuznamə, B., 1987.

Kaşqarlı M. Divanü lüqat-it-türk. c.3., Ankara, 1992.

Hikmət Tanyu. İslamlıktan önce Türklərdə Tek Tanrı inancı. İst., 1986.

Kafesoğlu İ. Türk milli kültürü, İst., 1996.

Günay Ü., Güngör H., Türk din tarihi, İst., 1998

Ögel B., Türk mitolojisi, c. II, Ankara, 1995.

Colal Baydili

TANRIÇILIQ - Qədim türklərdə geniş yayılmış dini mifoloji sistem. KDQ türklərin Tanrıçılıqdan İslama keçid dövrünün abidəsi olduğundan burada hakimi mövqedə olan İslam görüşləri ilə bərabər türklərin qədim dini-mifoloji dünyagörüşünün Tanrıçılığın da izlərinə rast gəlinir.

Mənbələr əski türklərin tək Tanrı inamından, yaxud Tanrı xan kultundan danışrlar. Tanrıçılıq dini-mifoloji sistem kimi universal dil birliyi dövründən, çox əski çağlardan mövcud olmuşdur. Türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda mövcud olan Tanrı (Tenqri, Teniri, Ture, Tenre, Tenri, Tiqir, Tanqara, Tenir, daha arxaik variantda çenli, diŋqir şəklində mövcudluğu (e.ə. IV-III minilliklərdə güman edilir) göy və onun hakimi mənasında işlədilmişdir. Bu teonim indi də göy və Allah anlayışını bildirir. Göy Tanrı ifadəsi, şübhəsiz, göyün hakimi anlamındadır. Həm də göy rəng simvolikasi sakrallıqla yanaşı, mənsə də bildirir. Bu halda göy türk, türkün göylüyünü deyil, ilahi mənşəli (Tanrı mənşəli, yəni Tanrı oğulları deməkdir) olduğunu göstərir. Üçlü bölgədə (dünya modelinin şaquli strukturu) Tanrı yuxarı dünya ilə bağlı görünsə də, onun hər üç dünyaya təsiri şübhəsizdir. Bütün türk xalqlarında Tanrı konkret zaman və məkan bölgəsi olmayan yüksək sitayiş kultudur. Şamançılığın geniş yayılması ilə bir qədər arxa plana keçən Tanrıçılıq şaman mifologiyasında da reliktil halında qalmaqdadır. Sibir, Altay-Sayan xalqlarının mifoloji görüşləri Şaman folklorunda mövcud olduğundan burada yuxarı dünyanın hakimi Altaylarda Ulgen, Sibirdə Ulu Ayı Toyondur. Ancaq sırası türklər bu hakimlərdə də üstə Tanrı deyilən bir abstrakt varlığın mövcudluğunu inkar etmirdilər. Həm də spesifik şəkildə Tanrı üçlü bölgünün fəvqində durur. Yer-su ruhları yerin, Erlik (Altaylarda), Arsan Duolay (yakutlarda) yeraltı dünyanın hakimləridir. Ayrıca tanrı kimi təqdim olunan uşaq və qadınların hamisi Umay, Ayısut, ildırım tanrısı və s. əslində yüksək dərəcəli ruhlardır.

Ruqlar bu və ya digər dərəcədə Tanrıdan asılıdır. Onlardan heç biri türk etnosunun, türk dövlətinin, türk elinin qoruyucusu deyildir. Bu funksiyaları yalnız tək Tanrı yerinə yetirir. Bir çox halda Ulgen, Koday əbədi göy Tanrının oğulları kimi çıxış edirdilər. Türkologiyada yüksək dərəcəli ruqları Tanrı hesab etmək məlum çoxallahlılıq nəzəriyyəsinə irəlilə gəlirdi. Bir sistem kimi Tanrıçılıq monoteizmə çox yaxındır. Sadəcə olaraq monoteizm kanonik kitabları, peyğəmbərləri, ayin və mərasimləri olan dini sistem kimi Tanrıçılıqdan fərqlənir. Tanrıçılığın müqəddəs kitabı, peyğəmbərləri yoxdur. Türk Tanrısının yaradılış aktı da yoxdur. Bu funksiyaları onun köməkçi ruqları (Ulgen, Yüryün Ayı Toyon və b.) yerinə yetirirlər. Ancaq bir sıra epitetlərinə görə çox güman ki, Tanrı ilə yaradan, quran teonim olmuşdur. Skif-Saka (e.ə. VIII-III yüzilliklər), sonra Hun (e.ə. III, b.e. III əsr)

dövrələrində Tanrıya verilən qurbanlar Tanrıçılıq kultunun varlığından xəbər verir. Bütövlükdə göy və onun sahibini bildiren Tanrı sözü "Tyan" şəklində Çin dilinə də keçmişdir və cyni mənanı bildirir.

Tanrıçılıq kultunun yuxarı cərgəsində Tanrı və əsas ruqlar (Ulgen, Yer-su, Umay, Erlik), aşağı cərgəsində dağ, su, meşə hamiləri və demonik qüvvələr durur. Ruqlar iki hissəyə: ak nəm (1), qara nəm (2) (altay, telengit, şor, teleut, beltir, xakas və s.), yaxud yakutlarda olduğu kimi ayı-abaası bölünür. Hər bir tayfanın ölmüş başçısı, şaman ruqları, əcdad ruqları da etiqad olunan ruqlar cərgəsindədir. Əcdad məzarlarına sitayiş sonradan İslamı, xristianlığı, lamaizmi qəbul etmiş türklərdə bu gün də xalq inamının əsasını təşkil edir. Bütün ruqlara qurban mərasimlərini müəyyən münasibətlə şamanlar verirlər, daha doğrusu belə qurbanlıq mərasimlərinin aparıcısı qara şamanlardır. Son dövrlərə qədər Altayda, Sayanda kütləvi qurban mərasimi yalnız Tanrıya həsr olunurdu. Bu isə Çin mənbələrinin Skif-Sakalar və Hunlar haqqında verdikləri məlumatlarla üst-üstə düşür. Tanrıya verilən qurban çox vaxt qoç, bəzi hallarda isə at olurdu. Ancaq qurbanlıq heyvan erkək, həm də ağ (bəzi hallarda mavi rəngdə) olmalı idi. Tanrıya verilən qurbanlar yayın əvvəlində ıdık dağ başında, ıdık bay kəmə ağacının yanında olurdu. Qurbanın bişirildiyi od da ıdık adlanırdı. Belə bir funksional status heç bir qara şaman mərasimində yox idi. Tanrıya verilən qurbanlıq aparıcısı tayfa başçısı - ağsaqqal, yaxud da ağ şaman olurdu. Mərasimə qadın və qızlar buraxılmır, iştirak edən kişilər isə başlarına ağ və göy rəngli lent bağlayırdılar. Mərasimin aparıcısı ağsaqqal (alqış bilən adam) yakutlarda başına qadın papağı qoyurdusa, kaçinlərdə, bektirlərdə, altaylarda bu məqsədlə xüsusi şəkildə hazırlanmış papaq qoyub, xüsusi palıtar geyirdi. Ağsaqqal qurbanlıq (ıdık) heyvanı kəsir, sonra müqəddəs ağacın başına günəşin hərəkəti istiqamətində yeddi, bəzən səkkiz, bəzən də doqquz dəfə dövrə vuraraq Tanrıya alqışlar edir, elə, obaya bolluq arzulanırdı. Alqış mətni həmişə ritmik taktik oxunurdu və şaman şerini xatırladırdı. Bundan sonra mərasim iştirakçıları ümumi qazanda bişirilmiş qurbanlıq öti yeyir, heyvanın sümüyünü və dərisini isə odda yandırırırdılar. Tanrıya verilən qurbanlara şamanlar buraxılmırdı. Bəzi etnoqrafik məlumatlara görə belə mərasimlərdə təsadüfən iştirak edən şaman özündən gedib sayılırdı.

Tanrı kultu bütün türk tayfaları arasında universal sosioloji olub, geniş şəkildə yayıldığından (hətta monqollar, buryatlar da uca varlığa Xüxe Münxe Tenqri deyirdilər və onu qalan ruhlardan fərqləndirirdilər) türkologiyada türklərin göyö sitayiş xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Füzuli Bayat

TARAQ - bax. Bağdama.

TAŞ OĞUZ - bax. Daş oğuz.

TAT, TAT ƏR - Bu söz "Dirisə xan oğlu Buğac xan boyu"nda iki yerdə cyni kontekstdə işlənmişdir: "Saqqal uzun Tat əri banladıqda" (D-11:21).

Orxon abidələrində də iki dəfə cyni bir cümlə içərisində rast gəlinən tat sözünü Mahmud Kaşqarlı "yad, yabançı,

gölmə; uyğur toxsi və yaqma dillərindəki monası ilə; fars, ocaq; fars dilində danışan" şəklində izah edir.

Taciklər kimi türklərin hakimiyyəti altında olanlara və eləcə şəhərdə yaşamayan bir qrup camaata da tat deyilirdi.

Tat adı Orta Asiyadakı türkmənlərin dilində "oturmaq mədəni həyat sürənlər" mənasında, xüsusən də, xivə-lilərə aid edilən bir anlayış idi.

Colal Baydili

TATAR - "Salur Qazan tutsaq olub oğh Uruz çıxardığı boy"da (X) Qazan xanın ünvanına "kafirlərin" dediyi söz: "Göldi, təkura aydır: "Korom eylə, ol tatari quyudan çıxar" (D-275).

4-cü boyda isə yenə də həmin "kafirlər" qarşı düşmən kimi baxdıqları Qazan boyun oğluna deyirlər: "Qarı düşmən, tatar oğlı ölümizə girmişkən coza ilə öldürəlim!" (D-142).

M. Kaşqarlı divanında türklərin bir böliyü olaraq göstərilir.

Tatarlar Moğol tayfalarından birinin adı idi. Şəcərə ənənəsində də oğuzlarla tatarlar bir soya bağlanırdı.

Bununla yanaşı ilkin orta yüzilliklərdən bəri Azərbaycan türklərinin bu adla adlandırıldığı fakuna da qaynaqlarda rast gəlinir.

Colal Baydili

TATYAN- (Başı açıq Tatyana qalası, Axsıxa qalası) - KDQ-də IV boyda xatırlanır. Tatyana-Dadiyani gürcülərdə şoxs, tayfa, soy adını daşıyır. Azərbaycanın Masallı rayonu ərazisində-Tatyana-oba; Biləsuvar rayonu ərazisində-Tatyanaovka kondlərinin adları qeydə alınmışdır.

TAVLUNBAZ - "Yəhərin qaşından asılan birüzlü kiçik çalğı aləti; qavalaq" mənası ifadə edən bir söz. Yalnız D.-n nüsxəsində Səğrok boyunda (X boyda) tavlunbaz urmaq birləşməsinin tərkibində işlənmişdir: "Yundları taşra çıxardılar. Tavlunbaz urub yundları önlərinə biraqdılar" (D-270).

Tavlunbaz həm quruluşuna, həm də təyinatına görə davuldan fərqlənir. V.V. Radlovun lüğətində daulpaş şəklində və variantlarla "quş ovu zamanı istifadə edilən ov təbilciyi" mənasında göstərilir.

Davlunbaz sözünə müasir qazax dilində daulpaş "alçı quşla ov zamanı istifadə edilən kiçik təbil" kimi təsadüf edilir.

KDQ-nin Vatikan nüsxəsinin "Uruz tutsaq boyunda atasının təkidi ilə Uruzun döyüş meydanından çıxdığı epizodun təsvirində: "Uruz bög davilbaz uruh sünüsini yerə sancab durdı" cümləsindən aydın olur ki, davlunbaz//davilbaz təkə o vaxtında deyil, hərbi yürüşlərdə də yohərdən asılar və Oğuz döyüşçüsünün hərbi təchizatının mühüm atributlarından biri sayılmış. Döyüşə girərkən və ya döyüşdən çıxarkən kiçik təbildən (qavalaqdan) istifadə edilməsi Oğuz oronləri üçün müəyyən mərasim xarakteri daşıyır.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl. 1c. B., 2000.

Радлов В.В. Опыт словарей тюрк. наречий. СПб., 1893-1911

Казахско-русский словарь. Алма-Ата, 1954.

Vahid Zahidoglu

TEÇER ƏHMƏD KUTSİ (1901-1967, Türkiyə) - şair, dramaturq və folklorşünas.

Gökyaym "Dede Korkud" kitabı (1938) haqqında tənqidi fikir söyləyən müəlliflərdəndir.

Əsərləri:

Dede Korkut. Kalem, Ankara, 1938, sayı 7.

Ədəbiyyat.

Atilla Özkırmılı - Türk Edebiyatı Ansiklopedisi. İst., 1990.

TƏBİƏT - Təbiət-mədəniyyət qarşılığının bir tərəfi kimi xaosik, səmərəsiz başlanğıc. KDQ-də bəzi məqamlarda özünün mifoloji-tarixi təsvirini tapır. Xüsusilə bu təsvir VIII boyda aydın şəkildə nəzərə çarpır. Basat uşaq vaxtından aslan tərəfindən oğurlanmış və aslan yatağında boya-başa çatmışdır. Aslan yatağı - meşə, əslində təbiətin simvoludur. Böyükdən sonra atası tərəfindən tapılan Basat cəmiyyətə mədəniləşmiş mühitə qaytarılır.

Cəmiyyətə gətirildikdən sonra çox çəkmir ki, o yənidən böyüdü müəkana - meşəyə, başqa sözlə Təbiətin qoynuna qayıdır. Yalnız Dədə Qorqudun /mədəniyyətə keçidin vasitəçisi kimi/ müdaxiləsi Basatı geriyyə - Təbiətə qayıdan yoldan birdəfəlik daşındır.

Basat Oğuz toplumunun cəmiyyətə, bütövlükdə təbiətdən mədəniyyətə keçidini öz təmsalında simvollaşdıran obraz kimi maraqlıdır. Həmin boyda Təbiətin başqa bir təmsilçisi bədheybət Təpəgözdür. Məhz Basatın, təbiətin qoynundan çıxmış bir qəhrəmanın Təpəgözə qalib gəlməsi və onun "biz qardaşız, mənə qıyma" yalvarışlarına baxmayaraq başını kəsməsi cəmiyyətin geriyyə - Təbiətə gedən yolunun birdəfəlik bağlanması KDQ-dəki bədii inikasdır.

TƏHMASİB MƏMMƏDHÜSEYN ABBASQULU OĞLU (1907-1982 Azərbaycan Resp.) - folklorşünas, dramaturq, kinossenarist, fil. e. d., prof.

"Azərbaycan mövsüm və mərasim nəğmələri" adlı namizədlik (1945), "Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)" (1965) mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir.

Elmi yaradıcılığında KDQ-nin tədqiqi aparıcı yer tutur. Onların başlıcaları bunlardır: KDQ-nin Qafqaz mühiti, xüsusilə Azərbaycanla bağlılığı; Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və tarixinin öyrənilməsindəki yeri və əhəmiyyəti; boylarda işlənən şer şkilləri; "Səya"larla "söy"lərin etimoloji baxımdan mənə açımı; "dədə", "ozan" sənətinin Azərbaycan xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı; boyların yaranması və yazıya alınması tarixi; qədim "Oğuznamə"lər üçün əsas olan əsəri görürlərə KDQ-də olan münasibətin müəyyənəşdirilməsi; eposdakı rəqəmlər sistemi və onların daşdığı funksiyalar; KDQ motiv və süjetlərinin uyğun abidələrlə, bir sıra poetik sənət nümunələri ilə müqayisəsi və s. və i. a.

M.H.Təhmasib Azərbaycan xalq dastanlarına həsr etdiyi fundamental monoqrafiyasında da KDQ-yə xüsusi yer ayırmışdır.

KDQ-nin H. Araslının adı ilə bağlı bütün nəşrlərinin, həmçinin V.V.Bartoldun rus dilinə tərcüməsinin elmi redaktoru, izah və qeydlərin müəllifi M.H.Təhmasib olmuşdur.

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan M.H.Təhmasib istər dram əsərlərində, istərsə də kinossenarilərində KDQ-nin motiv və süjetlərdən geniş faydalanmışdır.

Əsərləri.

"Dədə Qorqud" boyları haqqında. "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər", 1-ci kitab, B.,1961.

"Dədə Qorqud" boyları haqqında. "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər", 2-ci kitab, B.,1966.

Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), B.,1972.

Ədəbiyyat.

İ. Abbasov. Azərbaycan dastanlarına həsr olunmuş tədqiqat, Azərb. SSR EA Xəbərləri. Dil-Ədəbiyyat və incəsənət seriyası. 1973, №1.

İ. Abbaslı. Azərbaycan folklorşünaslığı: yaranması və inkişaf mərhələləri, "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər", 9-cu kitab, B.,2000.

İsrafil Abbaslı

TƏKBƏTƏK SAVAŞ - bax: Qırım.

TƏNRİ - bax. Tanrı.

TƏPƏ DÖLƏK - KDQ-də xatırlanan Oğuz pəhləvanı. Soyartıran, nəsilartıran mənasını əks etdirən bu ad (Dölək) bir ənənə əsasında Oğuz pəhləvanına verilmişdi. Pəmbək bölgəsinin Arçud kəndində Döləklər adlı bir tayfa yaşamaqda idi.

Şörəyel vadisində (Düz kənd rayonu) eyni adlı kənddə 1831 ilədək Azərbaycan türkləri yaşamışdır. 1829 ildəki Türkmənçay sülhündən sonra İran və Türkiyədən gətirilən erməniləri 1931 ildə ora yerləşdirmişlər.

Hündür bir təpədə yerləşən bu kənd adını müasir sintaktik konstruksiya modelinə salsaq, Döləyin təpəsi formasını alar. Kəndi 7.12.1945 ildən Arevik adlandırmışlar.

TƏPƏGÖZ, DƏPƏGÖZ - "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy"da (VIII) əsas surətlərdən biri. Orta Asiya rəvayətlərində onun adı "bir gözlü div" və ya "yalnız gözlü div"dir.

İnsan qatilləri təhlükəli varlıqlar. Təpəgöz, Polifem, Siklop, əjdaha, qırxbəşli nəhəng divlər kimi obrazlaşmışdır. Araşdırıcılar dünya xalqlarının folklorunda bu tipli 200-dən çox mifik obraz qələmə almışlar. KDQ-nin Təpəgözü yarımşın, yarımifoloji varlıqdır. Atası Oğuz çobanı, anası Pəri qızıdır. VIII boyda oxuyuruq: "Aruzun bir çobanı vardı. Adına Qonur qoca Sarı çoban derlərdi... Çoban ərkəcə qağıdı, ilərü vardı. Gördi kim, pəri qızları qanat qanada bağlamışlar, uçurlar. Çoban kəpənəğini üzərlərinə atdı. Pəri qızının birini tutdı... Pəri qızı qanat urub uçdı. Aydır: "Çoban, yil tamam olcaq məndə əmanətin var, gəl, al! dedi. - Amma Oğuzun başma zaval gətürdün". (D-214¹⁰) Aruz yolda tapdığı Dəpəgözü oğlu Basatla birlikdə böyüdür. Həmin boyun sonunda Basat Təpəgözü dizi üzərinə çökdürür və qılıncıyla boynunu vurur.

TƏPƏGÖZ VƏ POLİFEM - Folklorun yaratdığı Siklop obrazı tədqiqatçıları çoxdan məşğul edir, lakin mövcud ədəbiyyatda əsasən "Odyssey"dəki Polifem obrazından bəhs edilir. Sibir, Qazaxıstan folklorunda təkgözlü nəhənglər haqqında geniş material toplanmışdır.

Herodot öz "Tarix"ində isse donların qonşuluğunda

arimasparların (arima- skifcə tək, spu - göz deməkdir) mövcud olduğundan xəbər vermişdir.

Təpəgöz haqqında süjetə sarmatların xələfləri indiki Şimali Qafqaz sakinlərinin eposunda da rast gəlinir. Məs., Nart eposunun osetin variantında qəhrəman Uruzmaq ova gedərkən dağın ətəyində qoyun otaran təkgöz nəhəngə rast gəlir və nəhəng tərəfindən əsir alınır. Təpəgöz yuxuya getdikdə Uruzmaq onun yeganə gözünü dağlayır, sevimli keçisini kəsərək dərisini əyninə keçirir, qoyunları isə apararaq nartlara paylayır.

Qazaxıstanda təkgözlü nəhəng haqqında yazıya alınmış, çoxsaylı nağıl variantlarından üçü var ki, söz açıq, hər üçü də bir tərəfdən osetin eposu, digər tərəfdən KDQ-nin "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy"u arasındakı əlaqələri müəyyənəşdirməyə kömək edir. Bunlardan birincisini qazax etnoqrafı və tarixçisi Ç.Vəlixanov qələmə alıb. Bu mətdə sehrbaz-şaman Çolaq Nadirin təkgözlü nəhəng olan Albastı üzərində qələbədən danışılır. Bu nağılda Albastı yalnız zahirən Polifemi xatırladır, bununla bərabər süjet özü şamanist təsəvvürlərə bağlı olub tamam başqa xarakter daşıyır.

Digər iki nağılı P.V.Ostroumov yazıya almışdır. Birincisi tamamilə Polifem süjeti ilə uyğun gəlir (adamların təkgözlü nəhəng tərəfindən mağaraya salınması, onun kor edilməsi, nəhəngin qəhrəmanı axtarıb tapmaq məqsədilə sürünü göz keçirməsi, qəhrəmanın heyvan dərisini geyərək qaçması).

...Təkgözlü nəhəng haqqında Oğuz rəvayətləri Firdovsinin "Şahnamə" eposundakı Zöhrak və İsfəndiyar haqqında rəvayətlərlə bəzi ümumi cizgilərə malikdir. Təpəgözün zəif yeri onun yeganə gözüdür. Basat onun gözünü dəşərək qələbə çalır. Bu motiv "Şahnamə"də də var. Güclü, tuncbədənli İsfəndiyarın zəif yerini məhz Simurq quşu Rüstəmə nişan verir. Nəticədə pəhləvan Rüstəm İsfəndiyarı gözündən oxla vuraraq öldürür.

Təpəgöz haqqında süjetin Oğuz mənşəyini bütün versiyaların bir çox detalları sübut edir. Məsələn, "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy"da deyilir ki, köç zamanı Oğuz bəylərindən Aruz Qoca körpə uşağını itirir - uşağı isə diş aslan götürüb bəsləyir. Bu epizod canavarın götürüb bəslədiyi türk əcdadı Aşına haqqında şəcərə mifi ilə səsleşir.

Təpəgöz nağılını Oğuz epik ənənəsinə birləşdirən qəhrəman adları çoxdur. Burada bir çox Oğuz pəhləvanları (Salur Qazan, Bayandır xan, Alp Rüstəm, Bəkdüz Əmən) iştirak edirlər.

Təpəgözün dağlara getməsi, soyğunçuluq edərək quldura çevrilməsi motivi Koroğlunun həyatından bəzi səhnələri xatırladır ki, onlar da Oğuz epik ənənəsi ilə bağlıdır. Nəhayət, XV əsrdə Balkanlarda qeydə alınmış nağıl variantına görə adamyeyən əjdaha səlcuqların arasında peyda olur (Təpəgöz oğuzların arasında peyda olduğu kimi). KDQ-də Qazan Təpəgözü qara əjdahaya bənzədir.

Bələliklə, Təpəgöz əfsanəsi, qədim oğuzlarla bağlıdır və ehtimal ki, Oğuzların Kiçik Asiya və Zaqafqaziyaya köç etməsindən əvvəl yaranmışdır. Bu rəvayət bizə məlum olan yeganə Oğuz epik nümunəsidir ki, burada nağıl-mif ünsürləri tarixi ünsürlərə nisbətən üstünlük təşkil edir.

Türkdilli xalqların folklorun təkgözlü nəhəng obrazı ictimai quruluşun təkamülündən asılı olaraq müxtəlif cür inkişaf etmişdir. İbtidai icma cəmiyyətində

adamyeyən nəhəng haqqında təsəvvür türk xalqlarının ovçuluqdan maldarlıq dövrünə keçməsi zamanı baş verə bilirdi (qazax versiyasının qəhrəmanı da ovçudur). Təpəgöz obrazının tamamilə təsbit olunması artıq oğuzların maldarlığa keçməsi dövrünə təsadüf edir.

Bələliklə, Oğuz Siklopu olan Təpəgöz obrazının "Odyssey" Polifeminin təciri altında yarandığına inanmaq çətindir. Doğrudur ki, oğuzlar VII-VIII əsrlərdə Bizans ilə sıx əlaqələr saxlamışlar. Ancaq məsələ eposun müxtəlif xalqlarda tipoloji oxşarlıqlarının olduğunu göstərir. Unutmaq olmaz ki, Herodot təkgözlü nəhəng haqqında rəvayətin Yunanıstan Şərqi tərəfindən gəldiyini yazır.

Ədəbiyyat.

"Советская Тюркология". N 4, 1989.

Xaliq Koroğlu

TƏRSUZAMIŞ - KDQ-nin "Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu"nda Əgrəyə kinayə ilə "Mərə, sən başını kəsdin, qanını tökdün, acını doyurdun, yalnızca qanı donatdın!?" (D-254⁵) deyən İç Oğuz igidi.

TƏSƏRRÜFAT MÜNƏSİBƏTLƏRİ - KDQ-də iqtisadi münasibətləri, iqtisadi-sosial prosesləri açıq təəssüm etdirən təsvir və təfsirlər, hekayət və süjetlər yoxdur. Lakin onları bu və ya digər dərəcədə mənalandıran kateqoriyalar, anlayışlar, məfhumlar, sözlər çoxdur. Məs; köçərlik, qoyunçuluq, atçılıq, dəvəçilik, ovçuluq, ilxıçı, yəhər, qızıl, gümüş, altun, üzük, pul, bağ-bostan, arpa, dəyirman, mərmər, kərpic, toyuq, qaz, ördək, keçə, ipək, xalı, araba, şərab və s. Bütün bu anlayışlar vasitəsilə KDQ abidəsində iqtisadi, iqtisadi-sosial çalarları açıq göstərmək mümkündür.

Məlumdur ki, elmi baxımdan iqtisadiyyat, iqtisadi münasibətlər ilk növbədə bir-biri ilə qarşılıqlı və üzvü əlaqədə olan mülkiyyət və maddi istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak proseslərinin məcmusudur.

KDQ eposundakı ayrı-ayrı anlayışlardan və bilgilərdən (xan, bəy məfhumları, bəylərin çoxlu maldövlətə malik olmaları, köç səhələrinə malik olma cəhdləri, məhsul rentasını xatırladan ifadələr və s.) belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bəhs olunan dövrdə feodal səciyyəli sosial-iqtisadi quruluş və feodal mülkiyyəti mövcud olub.

KDQ-də varı-dövləti çox olan bəzi bəylərin adı çəkilir. Məs., Ulaş oğlu Salur Qazan bəy, onun oğlu Uruz bəy, Beyrək bəy və s. Bəylərin bəzilərinin yüz minə qədər qoyunu olması və digər mal-mülkə sahibliyi göstərilir. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"nda da deyilir ki, kafirlər onun altın ban evlərini yağmaladılar. Tövlə-tövlə şahbaz atlarını mindilər. Qatar-qatar dəvələrini yetdilər. Ağır xəzinəsini, bol aççasını yağmaladılar. Qazanın Qapulu Dərbənddə on min qoyunu vardır. Dastanlarda eyni zamanda mal-mülkü az olan adamların olması barədə də müəyyən ifadələr vardır.

Feodal səciyyəli mülkiyyət formaları ilə bərabər erkən çağlarda oğuzlarda icma-qəbilə ukladlarının da mövcud olması yəqinliyi hasil olunur. Bu barədə ərəb mənbələrində, İbn Fədlanın verdiyi məlumatlarda müəyyən fikirlər ifadə olunmuşdur. KDQ dastanlarında maddi nemətlər istehsalı, onun strukturu, ictimai əmək bölgüsü aydın duyulur. Heyvandarlığın (xüsusilə qoyunçuluq, atçılıq, dəvəçilik) və sənətkarlığın geniş miqyas alması faktları mövcuddur.

Boylarda qoyunçuluğa və atılığa diqqət yetirilməsi və əhəmiyyət verilməsi daha qabarıq şəkildə ifadə olunur. Qoyunçuluq təsərrüfatında qoyunların indiki fərqləndirilməsi də (ana qoyun, qoç, şişək, tozax və s.) o zamankı adlardan xəbər verir.

Qoyuna müstəsna var-dövlət kimi baxılması dastanlardakı hekayətlərdən, poetik parçalardan gələn söz və ifadələrlə təsdiqlənir. Məs., "Dirsə xan oğlu Buğac xan böyü"nda "yaylaqdan on min qoyunun getməsi", "min-min qoyun", "qoyunlardan qoç qırdırmaq", "təpə kimi öt" və s. ifadələr vardır. Başqa boylarda da quzu-qoyun adlarını bildirən mürcətiələr vardır.

Qədim türk tayfalarında təsərrüfat həyat tərzində heyvandarlığın ən geniş yayılan növünün qoyunçuluq olması faktı məlumdur.

Qədim türk oğuz dastanlarında atılığa da müstəsna dərəcədə xüsusi əhəmiyyət verilməsi və qayğı ilə yanaşılması faktları barədə çox aydın məlumatlar var. Atların böyük ilxırlarla saxlanıldığı və yaxşı aygır atların bəsləndiyi göstərilir. Atılığa yüksək əhəmiyyət verilməsi aşağıdakı səbəblərlə bağlı idi: birincisi, hərbi məqsədlər üçün, yəni başqa tayfalarla müharibə aparmaq, basqınlar etmək; ikincisi, əsas və başlıca minik heyvanı kimi istifadə etmək; üçüncüsü, südündən qida maddəsi, əsas içki (qımız) vasitəsi kimi yararlanmaq. Dastanlarda atların çoxsaylı təsnifatına rast gəlinir. Məs., aygır, qara aygır, qaragöz, qonur, ağboz, boynu uzun, ayağı iti, gözəl bədəvi kimi atların adı çəkilir. Yaxud tövlə-tövlə şahbaz atların, qafqaz atı, hünərli at, at tövlələri, ilxıçlıq və s. kimi ifadələrə tez-tez rast gəlinir. (Bax: KDQ, D-280¹, 281², 14³, 26³, 29⁴, 126⁷, 154⁷ və s.).

Dəvəçilik də qədim türk tayfaları üçün səciyyəvi bir fəaliyyət sahəsi olmuşdur. KDQ dastanlarında dəvəçiliklə, ona qarşı məhəbbət hissi ilə bağlı anlayışlara geniş rast gəlinir. Məs., "qızıl dəvə", "qızıl dəvə", "qızıl dəvə sürüsü"... (Bax: D- 18², 32⁸ və s.).

Heyvandarlıqla bağlı bir çox məhsulların istehsalı qeyd edilir. Məs., süd, pendir, qaymaq, qımız, ət və s.

Oğuz türklərinin başlıca olaraq köçəri və yarımköçəri həyat tərzini keçirmələri dastanlardakı ayrı-ayrı motivlərdən aydın olur. Lakin bununla bərabər yarımoturaq, sonrakı mərhələlərdə nisbətən oturaq həyat tərzində genişlənməyə başlayıb.

Təsədüfi deyil ki, KDQ-də bağ və bostan təsərrüfatçılığına, bəzi taxılçılıq bitkilərinin adlarına rast gəlinir. Onların su ilə becərilməsinə işarələr vardır. Bunlar bədii parçalarda az-çox ifadə olunur.

Qədim oğuz-türk tayfalarının iqtisadiyyatında sənətkarlıq da çox mühüm məşğuliyyət növlərindən biri olub. Sənətkarlıqda istehsal olunan, düzəldilən məhsullar və məmulatlar ən çox iki istiqamətdə inkişaf tapmışdır. Birincisi, döyüslərdə, hücumlarda, ovçuluqda istifadə olunan sursat hazırlamaq istiqaməti, ikincisi isə təsərrüfat həyatında və məişətdə işlədilən müxtəlif məmulatlar hazırlamaq istiqamətidir. Bunları KDQ dastanlarında bir çox sursat və lovizimat şeylərinin adlarının döndə-döndə çəkilməsi aydın göstərir. Məs., qılınç, nizə, cida ucluqları, xəncər, dəmir, zəncir, zirəhli paltarlar, dəmir don, ox, yay, sapand, cəng alətləri və s. Boylarda cəbbəxana adı çəkilir, habelə dəmirdən, poladdan düzəldilmiş digər məmulatlar, yonucu baltalar, bıçaqlar, üzəngilər, nal,

cilov, üçayaq, qazanlar və s. də qeyd olunur. Dəmir üridilməsi və onlardan dəmir məmulatlarının hazırlanması, polad şeylər düzəldilməsi, bir sözlə, öz dövründə müvafiq metallurgiya sənətkarlığı geniş yayılmışdır. Bunlar oğuz sənətkarlığında dəmirçiliyin inkişafını təsdiqləyir.

KDQ eposunda əmtəə-pul, tədavül, mübadilə, ticarət münasibətlərinə dair də anlayışlar çoxdur. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da Qazan xanın malikanəsində talandan bəhs olunur və belə bir fikir söylənilir: "Ağır xəzinə, bol aqçasını biz yağmalamışız". (D-407) "Duxa Qoca oğlu Dəli Dəmirçü boyu"nda bir poetik parçada deyilir ki, "...altun-gümüş, pul görəksə, ana xərcəliq olsun". (D-163¹³)

Dastanlarda bir neçə yerdə qızıldan, gümüşdən danışılır. Məlumdur ki, ictimai əmək bölgüsü üzrə tacir həmişə ticarətlə, alqı-satqı ilə məşğul olan insanlara deyilir. Dastanlarda tacirlik, tacirlər, habelə onların xüsusi geyimləri barədə xəbərlər vardır. Ticarət əlaqələrinin o zamankı müxtəlif ölkələrlə, şəhərlərlə məs., Rum (Bizans-Türkiyə), İran, Suriya, Çin, Mısır, Gürcüstan, Roma ilə aparıldığı yəqinləşir. Xarici ticarət əlaqələri vasitəsilə Azərbaycana müxtəlif parçalar, metal məmulatı, ədviyyat, xəz və s. gətirilmişdir. "Qam Bəronin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda ticarət əlaqələri məsələsinə, xüsusilə tacirlərə aid yerlər də var. Burada tacirlərin İstanbula alqı-satqı şeyləri almaq üçün gəlmələrindən, qayıdanda onların çalıb-çapılıb talanmalarından söhbət açılır.

Beləliklə, KDQ dastanlarında təsərrüfat növünün tərkib hissəsi kimi ticarət, əmtəə, pul, mübadilə məsələlərinin təmsilçiləri olan kateqoriya və anlayışlar da əks olunmuşdur.

Teymur Fətəyev

TƏSVİRİ SƏNƏTDƏ - KDQ qəhrəmanlarının təsviri əlyazmalarında, rəsm-miniatur əsərlərində bu və ya digər dərəcədə qorunsa da, bu günədək əsaslı şəkildə üzə çıxarılıb öyrənilməyib. Araslı və M.H.Təhməsinin tərəfindən 1950 ildə Bakıda çap edilmiş V.V.Bartoldun rus dilinə tərcüməsində də heç bir illüstrasiyaya rast gəlinmir. Dədə Qorqudla bağlı ilk rəsm əsəri 1941 ildə yaradılmışdır. Həmin ildə çəkilmiş və bu gün də Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində saxlanılan L.Quritski və L.Şarovun əsərləri əslində təsviri sənətdə Dədə Qorqud mövzusunda işlənmiş ilk sənət nümunələridir.

50 illərin qadağa dövründən sonra Dədə Qorqud mövzularına qayıdan ilk rəssam M.Abdullayev olmuşdur. Onun "Kitabi-Dədə Qorqud"un ayrı-ayrı boylarına çəkdiyi rəsmlər dastanın Azərbaycandakı çapı zamanı istifadə olunmuşdur. Həmin əsərlər də Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində saxlanılır.

Eposla bağlı növbəti uğur T.Norimanboyovun bu mövzuya müraciət etməsi ilə bağlıdır. Onun yaratdığı tablolar stilizasiya üslubunda olub, zəngin xəyal və improvizasiya məhsuludur.

Dədə Qorqudla bağlı təsviri sənət nümunələri kino da öz əksini tapmışdır. "Azərbaycanfilm" kinostudiyasının istehsalı olan "Dədə Qorqud" filminin tərtibçi rəssamı N.Zeynalov və geyim eskizlərinin müəllifi B.Əfqanlı dastandakı obrazların və mühitin təsvirində tarixi koloriti qorumağa nail ola bilmişlər.

Rəssamlardan E.Aslanov, E.Məmmədov və İ.Məmmədov "Kitabi-Dədə Qorqud" motivlərini təsvir edərkən şortı və stilizasiya üslubuna üstünlük verməmiş, obrazlı təfəkkürə, fikirlə mənaya meyl etmişlər.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyi şərəfinə Azərbaycan rəssamları dastanın ölməz obrazlarını canlandıran yeni əsərlər yaratmışlar. Həmin əsərlər Rəssamlar İttifaqı tərəfindən yubiley müsabiqə sərgisində nümayiş etdirilmişdir. Sərgidə nümayiş etdirilən təsviri sənət nümunələri arasında K.Nəcəfzadə, C.Quliyev, A.Mehdiyev, A.Cəfərov, M.Zeynalov, Q. və E.Zeynalov qardaşları, M.Ağabəyov, E.Aslanov və başqalarının əsərləri də ayrıca diqqəti cəlb edir.

Dastanın zəngin və tükənməz fəlsəfi məzmunu, ölməz obrazlar qalereyası yeni yaradıcılıq axtarışları və tapıntılar üçün geniş imkanlar açır.

Tarixi-etnoqrafik motivlərə, oğuz ellərinin keçmiş xalq sənətindən götürülmüş geyim, məişət əşyaları, müxtəlif rəmzi elementlərə əsaslanan bu rəsmlər kitab illüstrasiyası kimi və təqvimlərdə işlənilir.

TƏŞBEH - Bütün tarixiliyi ilə yanaşı, əlimizdə olan "Dədə Qorqud" oğuznaməsi sənət abidəsidir; obrazlar sistemi ilə, süjetin ardıcılığı, hadisələrin inkişafı, bir-birinə keçidi, insanların münasibətindəki dərin psixoloji, canlı məişət təzahürləri, boyların hər birindəki dramatiklik, bu dramatiklikdən üzrə bütövlüyü və s. dastan - "Kitab"ımızın kamil bədii əsər olduğunu təsdiqləyir. Burada boylar arasındakı əlaqələr bir tarix əsərindəki fəsillərin bir-birinə keçməsi deyil, bədii süjetin bir-birindən törəyən hadisələr üzrə inkişafıdır. Kompozisiyasına, fabulasına, süjet inkişafına, dil təzahürünə görə mənzum tarixi roman tipi saymaq olar. "Dədə Qorqud kitabı"nın dili, olbotta, bədii dildir.

Bədiiyin çox tipik şəkildə təzahür etdiyi dil fiqurlarından biri dastanın təşbehləridir. Dastanın dilində təşbehlər elmi əsərlərdəki kimi epizodik deyil, sistem təşkil edir, işlənməsində fasiləsizlik, müntəzəmlik var.

Dastanın dilində təşbeh yaratma tipləri müasir poetika kitablarında göstərilən təşbeh qəliblərində, bənzətmə modellərində daha zəngindir. Bu zənginlikdə həm bənzətmə mexanizmini işlədən köməkçi vasitələrin rəngarəngliyi, həm də funksional-üslubi və tarixi-etnik semantika nəzərdə tutulur.

Təşbehlərdə diqqəti ilk əzəl o çəkir ki, bənzəyənlik bənzədilən arasında təbii uyğunluq, təbii bənzərlik olur. Belə: araba-beşik - Qazan aydır: "Mərə kayfirlər, bu arabayı beşigim sandım..." ancaq ardınca gözələn-məyən təşbeh gəlir - düşmən dəyəyə oxşadılır, bu, beşik anlayışı ilə yada gətirilir: "...Sizi yaman-yamanı dadım-dayım sandım"; qafıtan-kəfən, bərgah-otaq - zindan: Qazanın... Yaxşı qafıtanlarım soq geymişəm, Bilməzsən, kəfənim olsun. Ala bərgah-otağma soq girmişəm, Bilməzsən, mana zindan olsun; çatma qas-qurulu yay, al yanacaq-güz alması: Qurulu yay bənzər çatma qasqum, Güz almasına bənzər al yanaqlım - bu, təsvir deyil, kamil bir rəssam işidir. Burada müəllif nə özəndir, nə də lənasına bir usta şair, bu tablounun müəllifi türk dilidir.

Min il əvvəl bu sənətkarlıqla çəkilmiş portret mükəmməl dildən, yetkin qrammatik quruluşdan xəbər verir. Bu al yanaq qar ağılığı fonunda daha gözəl

görünür: Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım. Dillə belə rəssam işi görmək, olbotta, dilin qüdrətidir. Bu sözlər dildə var. Ancaq təbiətdə dolu olan daşdan mərmərdən, qranitdən sənət abidəsi yaratmaq üçün memar, heykəltar təfəkkürü olmalıdır. Türkün o təfəkkürü yetişib ki, çatma qas modeli üzrə qurulu yay tablosunu çəkir, güz almasını ülgüsü əsasında al yanaq mənzərəsini - lövhəsini yaradır. Türk təbiətdə mövcud olanları bu dilin sayəsində təhlil edib qavrayır və qavrayaraq, dərk edərkən qazandıqlarını dil cildində translyasiya edir, cəmiyyətdə çatdırır, cəmiyyətin malına çevirir. Bu sadə, adi təşbehlərin məzmunundakı qeyri-adi təsir, cəzakar şouffalıq, bədii ələalma gücü dillə təfəkkürün vəhdətidir. Olbotta, getdikcə silkələnən arabanın yığılmaqla uşağa rahatlıq verən beşiklə uyğunluğu adidir. Ancaq bu adinin tapılması yaradıcılıq işidir. Müxtəlif vəzifəli bu iki əşyanın eyni təyinatla bir müstəviyə gətirilməsi dilin və şüurun tizlənməlik, hazırcavablıq quruculuğudur. Bu yaradıcılıq örnəkləri dilin böyük qurucu fəaliyyətində kiçik-kiçik qəlpələr, zərrələrdir. Həmin zərrələr nəhəng varlığın, azman mövcudiyətin keyfiyyətindən məlumat verir. Dil fəaliyyətində təşbeh dəryada damcı mənzilindədir. Ancaq bir damcı ilə dəryanın dadı-duzu haqqında bilik alınır.

Anam kişi, qızım kişi təşbehində ixtiyarı adamı anasına, qızına bənzətmələr insan münasiliyi maksimum dərəcədə çatdırılır: Anam kişi, qızım kişi, ala tanı yeründən tutu goldum...: qaravaş-qadın qarşılaşdırılmasında sinfi təbəqələşmə, sosial mərtəbələr, cəmiyyətin bütövlüyündə əksliklərin birliyi aşkar edilir: Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaz. - Müqayisənin məzmunu başqa məqamda açılır: qadın və bəy sözləri təyin mövqeyində çıxış edərkən bu gün üçün arxaikləşmiş qadın titulinin cəmiyyətdə kişilərə aid olan bəy rütbəsi səviyyəsində olması müəyyənləşir: "Qadın ana, bəg baba" deyü bozlatdınmı? Heç bir qarşılaşdırma olmadan səlvə boylum deyəndə təfəkkür özü öz-özünə səlvənin qarşısına ucaboylu xanımı gətirir: Eyvən çıxıb yürüyəndə səlvə boylum!; evimin qəbzəsi oğul, qızımın-gölinimün çəçəgi oğul, atanın iki gözünün biri bənzətmələrində oğul övladının ailə və cəmiyyət üçün yeri, dəyəri anlaşılır: Dünligi altın bən evimün qəbzəsi oğul! Qaza bənzər qızımın-gölinimün çəçəgi oğul!; Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir;

buğa ilə döyüş vahiməsi qarşısında durarkən onun böyümüş buzov olması təşbehə ilə yaradılan arxayınlığı, qızışdırılan cəsarəti heç nə ilə əvəz etmək olmaz: - bu halda müqayisə yürüşü gedən əsgərdə marş-musiqinin oyatdığı ovqatı hasil edir: Buğa, buğa dedikləri qara inək buzağısı degtlmüdür?;

Şahini qarşısına çıxaranda, bu halda şahin Oğuz igidinin obrazıdır, qazın acizliyini göstərdiyi halda, qızılqolunu qaza bənzətdəndə gözəllik tablosu hazırlayır: Sanasın ki, qara qazın içünə şahin girdi; Qaza bənzər qızı-gölini Qazana qarşı gülüb olun öpdilər.

Nifrotini bildirəndə düşməni itə, köpəyə, ayağa tay tutur: İt kibi gu-gu edən çərkəz xırslı... Köpəyim kafir! - Nifrotinin qəzəb dərəcəsini bildirmək üçün kalifin satirik təyinatları daha da artırılır: Küçüçük tonuz süklənli, Bir torba saman döşəkli, Yarım körpəc yadıqlı, Yonma ağac tanrılu.

Təşbehlərdə tarixilik deyəndə hər dəfə nəşə qeyri-adi bir xüsusiyyət nəzərdə tutulur. Tarixən lirik məqamda işlənen ifadənin bu gün neytrallaşması və ya kobudlaşması da tarixilidir. Məsələn, bu gün bir şeyə meylin olması üçün "ağzının suyu axmaq" frazeologiyası işlənir. Bu, seçmə ifadə deyil, yüksək mədəni səviyyə kontekstinə yaramır. Ancaq "dabaq dana kimi ağzının suyu axmaq" çox kobuddur və hətta təhqir məqamında deyirlər.

Dastanımızın qız qəhrəmanlarından birinin ər qəhrəmanlarından birinin gözəlliyinə vurğunluğu belə təqdim olunur: "Qanturalı niqabın sərpdi. Qız köşkdən bağırdı... Övsəl olmuş tana kibi ağzının suyu aqdı" xoşuna gəldi, "bəyəndi" deməkdir. Buradakı tarixiliyi bir belə anlamaq gərəkdir ki, ifadə qədim türkün mala, heyvana dövlət kimi sevgisi, hörməti və qayğısı ilə bağlıdır. Yəni qədim türk onu qidalandıran, doyuran, təsərrüfatını mümkün edən dördayaqlılara da marala-ceyrana yanaşdığı estetik ölçü ilə baxmışdır. Türkün düşüncəsində belə müqayisə həmişə özünü göstərir. Məsələn, Orxan kitabələrindən "Tonyukuk" dastanında bunun tipik bir nümunəsini görürük. Belə bir hadisə verilir ki, Göy Türk dövlətinin yaranması zamanı yeddi yüz nəfər türk yıgıb Tabğasın (Çinin) köləliyinə qarşı qiyama qalxır. Bunların içindən bir sərkərdə təyin olunmalıdır ki, gələcəkdə xaqan ola bilsin, bu dəstəni idarə edib arırsın və müstəqil dövlət yaratsın. Bu məqamda müdrik Tonyukuk belə bir təsvir işlədir: "Turuk bukalı, semiz bukalı arkadaş bilsər, semiz buka, turuk buka teyin bilməz etmiş" (Arıq buğa ilə kök buğanı uzaqdan bilmək istəsən, kök buğa deyə bilinməmiş). Burada kök buğa-arıq buğa qarşılaşdırılmasında hansı döyüşçünün sərkərdəliyə yaraması (semiz buğa) və hansının yaramaması (arıq buğa) nəzərdə tutulur. Gələcəyin xaqanı buğa (öküz) ilə müqayisə olunur. Deməli, türkün düşüncəsində insan sifətlərinin təbiətin canlı varlıqlarının təşbeh olunması kimi psixoloji vərdiş olub. Buna görə də dastanın qadın qəhrəmanlarından sarı donlu Selcan xatun haqqında "Övsəl olmuş dana kimi ağzının suyu axmaq" təşbehində heç bir kobudluq oxumaq olmaz. Bu, tarixən müsbət məzmununda qəbul olunmuş təsvir-tablodur. Dastanı düzən-qoşan ustad Oğuz igidinin gələcək qadınını mənfi, kobud sayılan təsvirə surətləndirə bilməzdi. Bu həmin Selcan xatundur ki, düşmənin üzərinə bir tərəfdən bədəninin əzələsini, sifətinin gözəlliyini görəndə "övsəl tutmuş dana kimi ağzının suyunu axıtacağı" Qanturalı cumanda, o biri tərəfdən oxu-yayı, qılınca əlində özü meydana girir.

Bu cəhətdən Oğuz qadını Burla xatunla müqayisə etmək olar: Qazan xan əsir alınarkən Burla xatun onun Oğuz ordusuna sərkərdəlik edir, ərini xilas etməyə gedir. Sevgilisi Bamsı Beyrəklə ox atmaq, at minmək, güləşmək yarışına girən Banu Çiçək on altı il evdə oturub əsir alınmış ərini gözləyir. Ancaq Qanturalı məhz qeyri-oğuz qızı Selcan xatunun yardımını ilə düşməni qalib gəlir. Həmin məqamda heyvan adı ilə bağlı başqa bir təsvir də var: kedisi mavıldı (pişiyi mavıldıadı). İstədiyi, yemək istədiyi bir şeyə ağzı çatmayan pişik mavıldaya-mavıldaya dilini çıxarıb ağzını yalaya-yalaya qalır. Yəni ağzının suyu axmaq da, kedisi mavıldamaq da öz istədiyinə çatma

arzusunun mübaligə dərəcədə göstəricisidir. Təkrar edirəm ki, bu təşbeh Selcan xatun üçün zamanında müsbət təsvir olmuşdu.

Dastanın özündə buna yenə təsdiqləyici faktlar var. Belə fikir söyləyənlər var ki, guya Selcan xatun Oğuz qızı olmadığı üçün ona belə təşbeh işlənilir. Belə çıxır ki, onda Selcan xatuna karikatur münasibət var və belə çıxır ki, dastanın sevimli qadın surətlərindən birinə mənfi, hətta satirik mövqedən yanaşırlar. O halda Selcan xatunu dastanın başqa sevimli qadın tipi ilə müqayisə edək. Bamsı Beyrəyin Banuçiçəklə qarşılaşması səhnəsi belə təsvir olunur: "Qızın bağdamasını aldı. Əmcəgündən tutdı. Qız qucandı. Bir göz Beyrək qızın incə belinə girdi, bağdadı, arxası üzərinə yerə urdı". Yoxsa burada da Banuçiçəyə parnoqrafik münasibət var? Əsla. Və əgər Bamsı Beyrək də Qanturalı kimi anadangəlmə (lüt) dayansaydı. Banuçiçəyin də "övsəl olmuş dana kimi ağzının suyu" axacaqdı. Yaxud başqa məsələ: əgər Secan xatun kafir qızı olduğu üçün ona mənfi münasibət bəslənsə, bəs niyə Bamsı Beyrək başqa bir kafir qızı ilə -Bayburd hasarı bəyinin qızı ilə nəzakətlə danışıq, onu yüksək insan şəxsiyyəti bilib müqəddəs Oğuz andı içir: "Qılınca toğranayın! Oxuma sancılayın! Yer kibi kətiləyin, topraq kibi savrılayın! Sağrıqla varacaq olursam Oğuz, gəlüb səni halallığa almaz isəm!"

Ümumiyyətlə, Selcan xatuna ögey münasibət olsaydı, o, həmin məlum igidlikdə təsvir olunmazdı. Bu da maraqlıdır ki, Qanturalı da, Bamsı Beyrək də öz atalarından eyni əlamətdə gəlin tələb edirlər: "Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən turmadan ol turğac gərəkdir! Mən qaraqoç atıma binmədən ol binmək gərəkdir! Mən qırma varmadan ol mana baş gətürmək gərəkdir! Bunun kibi qız alı ver, baba, mana!" Bu gəlinlərdən biri Oğuz qızı Banuçiçək, o birisi kafir qızı Selcan xatundur. Deməli, hər iki gəlin dastanı düzən-qoşan ozan üçün eyni dərəcədə istəklidir.

"Kitab"dakı təsvirlər, təşbehlər öz tarixi kontekstində dəyərləndirilməlidir. Uruz atası Qazan xana belə müraciət edir: "A bəg baba! Dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə ağlun yoq! Dəpəcə böyümüşsən, tarıca beynin yoq!..." Müasir baxımdan tərbiyəli övlad on altı yaşında öz atasına belə sözlər deməz. Hələ üstəlik: bu, adi ata-valideyin deyil. Oğuz elinin sərkərdəsidir, bu söz ona divanda, bəylər qarşısında deyilir. Deməli, bu sözlər, bu dəvə-köşək, dəpə-darı təşbehləri tarixən kobud təsvirlər olmamışdır. Selcan xatun təsvirinə-təşbehinə də belə baxmaq, tarixi mənasında qəbul etmək gərəkdir. Qədim-ilkən estetik meyar dostluq, işinə yaramaq üstündə qurulmuşdur. Qızıl, gümüş və s. metalların bəzək-yarışıq əşyaları kimi işlədilməsi də onların orqanizmə tibbi-fiziki müsbət təsirinin kəşf olunması ilə başlanmışdır. Və maral-ceyrən da vaxtilə türkün qidalanma vasitəsi və təsərrüfat yardımçıları olub - indiki Sibir-Altay türklərinin məişətini yadıma salın. Tarixilik bir də ondadır ki, ifadənin məzmunu dəyişib, köhnəlib, araxaikləşib. Dastanın XV-XVI əsrlərdə yaranmasının iddia edənlərə bu ifadə də öz çəkisində etiraz edir. Bu frazeoloji vahid xoşa gəlməliyin maksimum ifadəçisidir ki, Selcan xatunun Qanturalıya aludəçiliyi onunla bildirilir - ən dramatik və ən lirik məqamda işlənir. Arxaikləşməsə, Füzuli də Leylinin Məcnundan və ya

Məcnun Leylidən xoşlandığı məqamlarda "övsəl dana kimi ağzının suyu axdı" deyərdi. Füzulinin Leyli barəsində bu sözləri məhz dastandakı həmin təşbehin qarşılığıdır: "Bir türfə sənəm ki, oqlı-kamil Gördükdə onu olurdu zail... Qeys onu görüb həlak oldu, Min şövqlə dərduknak oldu".

"Yonma ağac tanrı" deyəndə büt-pərəstlik nəzərdə tutulur. Halbuki Qazan xristianların əlində əsirdir. Deməli, bu dastanın daha qədim variantından gələn ifadə olmalıdır, ya da İslama görə müşrik, büt-pərəst daha imansız kafir sayıldığından sonra belə təşhif aparılıb. Tabu fəndi ilə bir təşbehəndirmə diqqəti xüsusi çəkir:

Qaytabandı mayasını yüklü qodım -
Nərmidir, mayamıdır, anı bilsəm.
Qara ayılum qoyununu yüklü qodım -
Qoçumdur, qoyunumdur, anı bilsəm.
Ala gözlü görklü halahım yüklü qodım -

Erkəkmidir, qızımıdır - anı bilsəm. Bu, xalis tabuev-femizm fiqurudur, insanın ən qədim bədii düşüncəsinin dil obrazı tiplərindən biridir. Sualları tabu üstündə qurulursa, təbii ki, onun bədii-semantik kökündə mifoloji məzmun dayanır. Sonrakı mərhələlərdə bu poetik mətn başqa əlamətlərlə zənginləşib.

Bu poeziyada gəlib hansı xüsusiyyətlərlə əlamətlənir: etika ilə - ədəblə, bədii təfəkkür parçası olmaqla - sintaktik paralelizmlə, silkələyici intonasiya - sual-cavabla, drammatik dialoqla, sürəkli emosionalıq - psixoloji gərginliklə, lövhə-mənzərə əyaniliyi ilə, bir tərəfdən, kod-abstraksiya informativliyi ilə, digər tərəfdən. Və bu təşbehlərin içində tarixi-etnik dağmalar var: qadın dəvə ilə, qoyunla müqayisə olunur. Burada təəccüblü odur ki, dövlətlə (dəvə, qoyun) insan (qadın) qarşılaşdırılmasında at obrazı iştirak etmir. At türkün həyatında öz cürlərinin hamısından yüksəkdir. Dastanda bu fakt kəlamlarla doğruldulur: At işlər, ər ögünür - deməli, əslində ər (türk) bütün qazandıqlarına atın sayəsində nail olur. Hətta döyüşdəki uğurların da təminatçısı atdır. Uruzun atını kafərlər oxlayıb onu tuturlar, onu xilas üçün qırx igidi atdan enib vuruşanda igidlik göstərə bilmirlər və dastanda bu məzmun belə ümumiləşdirilir - kəlamlaşdırılır: "Yayan (piyada - T.H.) ərün umrı olmaz" (başqa yerdə: Yayanın umdu olmaz). Altaydan Dunaya və başqa istiqamətlərə dünyanın beşdə birində məskunlaşan türk niyə bu mətnə at təşbehindən istifadə etmir? Sualın cavabı mətndəki sualların cavabında aqılır - Atın suallarını oğul belə cavablandırır:

Qaytabanın mayasını yüklü qodım - Nər oldi.
Qara ayılum qoyununu yüklü qodım - Qoç oldi.
Ala gözlü görklü halahım yüklü qodım - Aslan oldi.

Əgər at təşbehi olsa, belə cavab alınmalıydı: Ayqır oldu. Belə də "atmı-ayqırımı" sualın cavabı qeyri-poetik görünərdi. Diqqəti çəkəndir ki, başqa məqamda (X boy) həmin poeziyada qəlib təkrar olunarkən, at təşbehindən istifadə olunur - bu dəfə təşbehlər qadının dilindən söylənir və obraz-təşbehin cinsi məlumdur:

Qaytabanın buğrasını gedər, sarvanlar döndərməz;
Qaraqoç ayqırını gedər, ilqelər döndərməz;
Ağayılın qoçunu gedər, çoban döndərməz.

Bu halda təşbehi müsbət məzmunla məqbul bilən qaraqoç təyimidir. Həmin təyin birinci mətnə giro bilmədiyi üçün bütövlükdə sıra poetik tikintidən çıxarılmışdır. Buna bənzər obrazı "qoçlu-qoyunlu" qarşılaşdırılmasında görürük. Heç yerdə görünməyib ki,

müsbət planda insanı qoyunla müqayisə edəsən qoyun ən müti, ən düşüncəsiz, ətrafa ən laqeyd bir xislət sahibidir. Ancaq onun müqabilindəki qoç söz-obrazının poetik mənası qoyunun mətnə vizuozluğu olub. Bir məqam: "qoçmu-qoyunmu" modelində qoyun-qız mənfilik göstəricisi deyil, yəni oğulmu-qızımı paralelində qıza mənfi münasibət yoxdur. Birinci cümlə müqayisə bunu təsdiqləyir: "nərmidir - mayamıdır". Maya ta qədimdən qadına təşbehin ən poetik örnəklərindədir. Xalq bu münasibətlə bir kəlam da yaradıb: "Maya budlu ana gərəkdir ki, nə budlu oğul doğsun". Ümumiliklə nə kim, ayqır təyini ilə də güc anlayışı qavranır və bu gün də kobud, ölçüsüz adam üçün söylənir. Görünür əskidən həmin obrazın kobud mənası olub, ancaq xoş bir təyinlə onu poetikləşdiriblər (qoyun qoçun kölgəsinə sığındığı kimi). Deməli, "atmı-ayqırımı" paralelindən sərf-nəzər edərək türk mətnin bədii dəyərini etnik kultun orbitindən çıxarıb bədii adlı müstəqillik yaradıb. Deməli, bu sistem çox qədimdir.

Dastanın dilində elə təşbeh var ki, özü öz yaşını deyir. Deyilir: "ağzı açıb əgər olsam, üstümdə Tanrı görklü". Görk sözü gözəllik, görünüş, görkəm, sifət, mübarəklik, örnək mənalarındadır. Məndəki şəkilçi ilə söz gözəl, görünüşlü, görkəmli (görkəmdə), sifətli, mübarək, örnəkdə və kimi, bənzər-bənzərli-bənzərdə mənalarına gəlir. Bədii parçadan görünür ki, ilkin mətnin (invariant) sxemi-quruluşu saxlanmış, lüğəti xeyli yeniləşdirilmişdir. Dəyişiklik o dərəcəyə çatmış ki, hətta orta əsərlərdəki, dastanın əlimizdə olan son yazıya alınma dövründəki məsnəvi-pocma janrının quruluşuna uyğunlaşdırılmışdır: belə ki, övvəl Tanrının-Allahın adı çəkilir (poemaların Təhid bəhsindəki kimi), sonra Peyğəmbər xaturların (poemalarda Ənbiyalar bəhsinə uyğun), daha sonra böyüklər öz mərtəbələrində görə sıralanırlar. Beləliklə, buradakı Tanrı görklü ifadəsi Tanrı gözəllikdə, Tanrıya bənzər, Tanrı kimi ... qavranmalıdır. Tanrı nəyə, kimi bənzədir, nəyə, kimə təşbeh olunur? İfadəni bir də xatırlayaq: "...üstümdə Tanrı görklü", "Üstümdə, yuxarıda, Göydə" sözləri ilə Allah nəzərdə tutulur, yəni Tanrı Allaha bənzədir, Tanrı-Allah müvaziliyi təqdim olunur. Mənim fikrimcə, ilkin mətnə bu müdaxilə dastan XI əsrdə yazıya alınarkən edilmişdir. Tanrıçılıq inancı ilə yaradılmış dastan bu zaman islam mühitində daxil olmuş. Və bu daxilolma prosesində də dastana islamçılıq dünyagörüşü yeridilmiş, dastanda islamlaşma işi başlanmışdır. Dastanı yaratmış tanrıçı türkcə tələm olunmuş ki, "Üstümdəki O" - tanıdığımız Tanrı görklüdür, yeni dinimiz İslamdakı Allah bizim Tanrıya bənzəyir. Həmin mətn parçasının yekununda bu məzmun qətiləşdirilir: "Qamusına bənzəmədi cümlə əməlləri yaradan Allah-Tanrı görklü". Artıq bu məqamda Tanrı İslama təqdim olunur: ıxlas surəsindən gələn Allahın heç kəsə, heç nəyə bənzəməməsi motivi zəminində söylənir ki, Allah Tanrıya bənzəyir. Şübhəsiz, bu redaktəni məhz türk - islamçı türk aparıb.

Bu redaktor bütün qanı ilə türkdür və iliyinəcən islamçıdır. Dastanı itirməmək üçün həmin Tanrıçı çox zərif şəkildə ona islam mühitində yaşama şansı yaradır. Bu işi icra edən türk böyük insaf sahibi olub - yenini artırarkən əslini tərif etməməyə çalışıb və nail olub.

Bu şoxs dastanı bütün incəlikləri ilə bilib, hələ bilik azdır. onu duyub, onun hissləri, anlayışları ilə yaşayıb, onu yaradan tarixi gözünün ikisi kimi, yəni övladından da artıq sevib - Dədə Qorqud demişdi ki: "Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir". İslamlaşma apararı türk bu dastanı öz əcdadı türkün nadir yetiri bilib, onu iki gözü kimi qoruyub-saxlayır, yeni islam-türk dünyasında ona əbədi yaşamaq hüququ verir.

Təşbehlə mifoloji baxış saxlanır. "başım baxtı, evim taxtı" ifadəsi dastanda təkrar olunur: ərin qadını, qadının ərə xitabı şəklində işlənilir Dirsə xan qadınına, qadını da Dirsə xana deyir: "börü gölgil, başım baxtı, evüm taxtı!" Burlaxatun da əri Qazana elə müraciət edir. Ər qadının başının baxtı, yəni alın yazısı, taleyi, evinin taxtı, yəni ailəsinin dayağı, səltənəti bilir, qadın da ərini. Bu təşbehlə türk ailəsinin varlığında ər və qadın bərabərliyi təsdiqlənir. Əzəldən türk belə qəbul edib, belə qavrayıb, ailənin tərkibi müqəddəs hisslərin birliliyidir. Bu ilkin inam insanın və təbiətin birliliyinə qədər genişlənir. Qız qardaşını qara dağa, kölgəli ağaca bənzədir, qardaşının yoxluğu barədə deyir: Qarşu yatan qara tağum yığılıbdur, Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdür - Ozan, sənün xəbərün yoq. Burla xatun oğlu üçün "Qara tacım yüksəgi oğul" deyir. Qorqud Ata bəyləri algışlayır, belə xeyir-dua verir: "Yerlü qara tağum yığılmasun, Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün". Buradakı dağ həmin müqəddəs anlayışdır ki, o mifoloji düşüncə ilə qədim türk ən uca-qara dağı Tanrı dağı adlandırılıb. Bu həmin Kölgəlicə Qaba Ağacdır ki, qədim türk onü Həyat ağacı sanıb. Təbii ki, türkün bu bənzətmələrində bədiilik siqnalı kimi sadəcə bir mübaliğə işlətmək, yalnız bədii-estetik hiss yaratmaq məqsədi izlənmir. Türk tapındığı, müqəddəsliyinə inandığı varlıqlarla, rəmzlərlə müqayisə aparıb, öz predmeti olan bənzətiləni nəzərə xüsusi çatdırmaq istəyib. Əlbəttə, türk üçün ancaq Tanrı, ancaq fəvqəladə qüvvələr yox, həm də onu gündəlik yaşayışla təmin edən bəhrəli-verimli torpaq da, bu torpağı əhatə edib onu vətən kimi tanıdan sərhədlər də, bu sərhədləri düşməndən qorumaq üçün işlətdiyi silah da müqəddəs olub. İnsan məhz müqəddəs bildiyi qüvvəyə, özü üçün əziz saydığı kimsəyə və ya nəşəyə and içər. Dastanımızın qəhrəmanı belə and içir: "Qılıncıma toğranayun, oxıma sancıluyun, yer kibi körtlöyün, toprak kibi savrulayun, sağlıqla varacaq olursam Oğuz, gəlib səni halallığa almaz isəm!" Oğuzun ər iyirdi özünü yerə bənzədir - "yer kimi parçalanım" deyir (torpaq kimi sorulmaq yerin parçalanmasının nəticəsidir və maraqlıdır ki, toz kimi yox, torpaq kimi sovrulmaq deyilir). Oğuz torpağın-yerin dəyərini bilir, onun susuzluqdan cadar-cadar parçalandığını - körtildiyini görüb, çarəsini qılıb. Bu, oğuzunun həyat tərzini, torpaqdan istifadəsi və torpağa münasibəti ilə bağlıdır. Torpağı öksib-biçməyən, üstündə oturub-yaşamayan onun qədri belə bilməz - təşbeh türkün oturaq həyatından xəbər verir.

Təşbeh bolluğu, obraz tezliyi türkünün gözəlliyini, canlılığını göstərən keyfiyyətlərdəndir. Təşbeh bəzən üzde olur, bütün həmi ilə görünür, sözlərdən portret, mənzərə görünə-görünə lövhələnir. Bəzən də mənzərə qabarmır, sözün mənə münisliyi daha çox cəlb edir, obraz mənənin arxasında dayanır, mənə

bütünlüklə qavranandan sonra portret-obraz fotoqrafiya lentindən aşkar olan şəkil kimi üzə çıxır. Oğuz belə də danışır: Kün tuğ bolqıl, kök kurıqan - Günəşi bayraq elə, göyü-səmanı evinin damı-kümbəzi ("Oğuznamə"dən). Günəşi bayraq bilmək, üfüqdən-üfüqə bütün səmanın altını türkün evi, yaşayış yeri, yəni vətəni sanmaq sadəcə dilin parlaqlığı deyil, həm də türkün dünya görüşü, həyat eşqi, yaşamaq amalıdır, dövlətçilik prinsipi, sonralar peyğəmbərimizin deyəcəyi "Biz Adəmin övladlarıyıq" qənaəti ilə insanlara doğmaliq tələqin edən sosial quruculuq çağırışıdır. Oğuz öz sözünü belə deyir: Əğzüm üçün öləyim, oğul (qardaş), Dilin üçün öləyim, oğul (qardaş) - X boy. Türk sözünün bədii mənası qat-qat çözülmür, bu munis, səmimi sözlərin təşbeh quruculuğu aşkarlaşır. Burada ağız və dil sinonim məqamdadır və hər ikisi "söz"ün rəmzidir - yəni "dediyin sözə qurban olum" deməkdir. Eyni zamanda Söz şəxsləndirilir, canlandırılır, bu "Söz"ü deyən şəxsin özüne bərabər tutulur. Bu da təşbehləndirmə yoludur, bu, sözün bədiiləşməsi deməkdir. Bədiiləşmə mütəhərlikliyi dilin mükəmməllik göstəricilərindəndir. Əski türkünün bu mükəmməlliyi bütün gücü ilə "Dədə Qorqud kitabı"nda görünür.

Tofiq Hacıyev

"TƏVARİXİ-CƏDİDİ-MİRATİ-CAHAN" - **TƏVARİXİ-** Bayburtlu Osmanın III Murad (1574-1595) dövründə qədim bir "Dədə Qorqud oğuznaməsinə" əsaslanaraq yazdığı əsər. Əsərin "Bayandır xan" bölməsində KDQ-də təsvir olunan oğuzlarla bağlı belə məlumat verir: "Bəhrül-ənsab" qövminə yuxarıda zikr olunan Göğ Alp xanın haçanki əcəli yetişib dünyadan köçdü, oğullarından Kaudur xan, Turmuş xan məmləkətlərini qisim edib (bölüb), hər biri bir vilayətdə xan oldu. Qardaşları Bayandur xan taallikatı ilə Xorasandan Aniyə Qarsa gəldilər. Gürcüstan kafirləri ilə müharibə edib Tiflisi aldılar, ondan sonra Dəmirqapıya gəlib, Kustasek Məliyi mühasirə edib, başını kəsdilər. Ol tarixdə İsa əleyhissalam göyə çıxıb, bizim peyğəmbərimizdən nişan gətirdi. Onlar din məzhəb bilməzdilər, amma haqqa inanmaları vardı. Oğuz tayfası idilər, Qazan Bayandur xanın vəziri idi. Aralarında Taş Oğuz, İç Oğuz bəyləri anılırdı. İç Oğuz bəylərinə - Qazan xan, Budaq bəy, Yegən bəy, Şəmsəddin bəy, Beyrək bəy, Qaraqonuş bəy deyirdilər.

Taş Oğuz bəylərinə - Dunder bəy, Emen bəy, Avşar bəy, Dügər bəy, Rüstəm bəy, bunlara Taş Oğuz bəyləri deyirdilər. Cəmi doxsan min əsgər idi. Dədə Qorqud şeyxləri idi. Min bəylərinin ulusuna Qazan xan deyirdilər. Əlli səkkiz səlcuqun ulusuna Dunder bəy deyirdilər. Min bügdüzün ulusuna Emen bəy deyirdilər. Altmış kirkil saqqallı qocanın ulusuna Uruz Qoca, otuz çobanın ulusuna Qaracuç çoban deyirdilər. Oğuz qövminə bunlar bir tayfa idi, Bayandur xanın əsgəri idi. Bizim peyğəmbərimiz dünyaya gəlməzdən əvvəl bunlar qırx il Gürcüstan kafirləri ilə cəng-cidal edib, doqquz tımən Gürcüstan bəylərindən xərəcə aldılar. Nə zamanki kainatın sərvəri Məhəmməd Mustafa (səllallahu əleyhi və səlləm) dünyaya gəldi, Məkkədə zühur etdi, Bayandur xan Rəsulullah (səllallahu əleyhi və səlləm) ələndimizi vəqəfəsində

görüb iman gətirdi. Qazan xan Dunder bəy Kəbeyi-şərifə Rəsul əleyhissalamın hüzuruna göndərüb ümmət olduğunu bildirdi. Qazan xan bu bəylərlə Kəbəyə gəlib Rəsulullahla görüşdü.

Rəsulullah məsciddə oturmuşdu, bunları gördü. Bir əcaib uzun tayfa idi ki, saqqalları qırılmamış, bıqları alınmamış, dirnaqları kəsilməmişdi. Rəsulullah onları görün kimi divara sıxıldı, "Mehrab yeri ondan qalıb" - deyirlər. Rəsulullah onlara iman arzu elədi, iman gətirdilər. Salman Farsi (Rəsulullah-Taala) onlara qoşuldu. Dəmirqapıya gəlib onlara imani-islam və salatü-sövm təlim etdi. Dədə Qorqud içərilərində şeyx tikdi. Sonra Bayandur xanın övladlarından Uzun Həsən məmaliki padşah olduğundan İslam dini əcəmdə üstvar (yayıldı) oldu. Təbrizdə şam Qazan ki, deyirdilər Qazan xanın oğlu Xudəbəndənin qəbridir (məzarıdır). Təbrizdə Cameyi-şərifləri vardır. Məşhur qövmin idi".

Ədəbiyyat.

Ergin M. Dede Korkut Kitabı. c.I, Ankara, 1989

H. Məmmədli

TİRA BOZAN - bax.Trabuzan.

TOĞAN QUŞ - SUNQUR - KDQ-də adı çəkilən quş. "Duxa Qoca oğlu Dəli Dəmrul boyu"nda Əzrayıl göyərçin donuna girib uçduqda Dəli Dəmrul öz ov quşu toğanı ilə onu ovlamağa yollanır. "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda Qanturalı özünü toğan quşa bənzədir. Boydan bəlli olur ki, Selcan xatun izinsiz olaraq Qanturalıyla döyüşə gəlmiş yağıyla vuruşur. Bu isə Oğuzda adət pozma deməkdir. Odur ki, Qanturalı Selcana deyir:

"Dəstursızca yağya girmək

bizim eldə eyib olur.

Mərə, yürü!

Toğan quş olubun uçayınmı?

Saqqalınla boğazından tutayınmı?

Çatılıcı sənin başın mən kəsəyiminmi?" (D-196⁵)

Göründüyü tək, hər iki halda toğanı ov quşu olaraq tanıdılar. Boylarda döndə-döndə ov quşu şahindən söz açılma da ("... yumruğumda talbən şahin bənüm quşumı alur gördüm" (D-42¹³), "Sıçrayub şahin kibi kafirin boğazın ələ aldı" (D-252³), "Gördilər, bir sürü qaz oturar. Qazan şahini saldı" (D-272⁵) və s. həm də toğan eyni xidməti yerinə yetirən quş tək təqdim edilir.

Toğana quşunun başqa bir adı da Sunqurdur. Sunqur Qayı boyunun quşudur.

KDQ-də bir kərə ağ sunqurun adı çəkilir. Burada Qazan xan öz kökünün həmin quşla bağlılığını belə bildirir:

"Ağ sunqur quşu erkəgində bir köküm var,

Ala ördək, qara qazın uçurmaya". (D-280¹²)

Qaynaqlardan öyrənirik ki, "toğan" bütövlükdə ov quşlarına verilmiş ümumi addır. Deməli, KDQ-dəki "toğan quş" da ümumi ad olub yəqin ki, daha çox şahinə aiddir.

Bəhtül Abdullu.

TOĞSUN OĞLI RÜSTƏM -KDQ-də "Qazılıq Qoca oğlu Yegənək boyu"nda adı çəkilir. "Üç kərə yaği görməsə, qan ağlayan" Oğuz igidi.

TOQUZLAMA - KDQ-nin Drezden nüsxəsinin III və VII bəylərində işlənen leksik vahid. III boyda -

"Quşun ala qatını, qumaşın arasını, qızın göğəkini, toquzlama çirgəb çuxa xanlar xanı Bayındıra pəncə-yek çiqardılar" (D-121-4); VII boyda - "Quşun ala qatını, qumaşın arasını, qızın Göğəkini, toquzlama çirgəb çuxa Bayındır xana pəncə-yek çiqardılar" (D-219-9).

Vatikan nüsxəsinin III boyunda ixtisar edilən toquzlama sözünün işləndiyi cümlə cüzi fərqlər (çuxa - çuxa: xanlar xanı Bayındır - Bayındır xan) nəzərə alınmazsa: hər iki boyda eynilə təkrarlanır.

Toquzlama sözü KDQ mətnində xüsusi çəkiyə malik olub etnik şüurla bağlı ən qədim adət-ənənələri özündə əks elədir və türk törəsinin mühüm bir cəhətini açıqlayır. Bu leksik vahid doqquz sayı ilə bağlıdır. Həmin doqquzlama adətidir ki, buna qazax-qırğızlarda çox vaxt "doqquz-doqquz" da deyilir. İzləri "Manas" dastanında da açıqca görünür.

Türklərdə "doqquz" sayı düşümlü və magik rəqəm sayılırdı.

Qədim türklərin xan elanətmə mərasimində yeni xanı keçə üzərində əyləşdirər və keçəni qaldıraraq doqquz dəfə iştirakçıların alqış sədaları altında günəş istiqamətində dövrə vurardılar. "Oğuz kağan dastanı"nın hər səhifəsinə doqquz sətir yerləşdirilmişdir.

F.Rəşidəddinin "Cəmiət-təvərix"inə görə, dərbəndlilər və Şirvan sakinləri itaət və hörmət əlaməti olaraq Oğuz doqquz kəhər at göndərirlər.

Qırğızlarda toquzak deyilən adətə görə, ata-ana öz uşağını hər hansı gələ biləcək bələdan qorumaq üçün satın alırlar. Bunun üçün isə doqquz əşya verir və belə uşağı Toquzak ("Doqquzluq") və ya Satubaldı adlandırılırlar.

Türk törəsində hədiyyə və ya cəzanın 9 sayı ilə bağlanması toquz sözünün semantik transformasiyaya uğramasına, bilavasitə hədiyyə və cəza anlayışları bildirməsinə gətirib çıxarmışdır. V.V.Radlov toquz sözünün "doqquz baş heyvandan ibarət hədiyyə; doqquz baş heyvandan ibarət cərimə" mənalarını göstərir. L.Z.Budaqovun yazdığına görə, tatarlarda toquz sözü gəlinə verilən 9 müxtəlif əşyadan ibarət hədiyyəni bildirir.

Orta əsrlərdə türk soylu hökmdarların saraylarında doqquzluq hədiyyə sistemi çox diqqətə gözlənilirdi.

Bütün bunlar doqquz sayının əski türk etnik təfəkküründə xüsusi əhəmiyyətə malik sayılardan, toquzlama adətinin isə türk törəsinin ayrılmaz atributlarından biri olduğunu göstərir. Bu törənin əsrlər boyu dəyişməz qalmış prinsipinə görə, xana təqdim edilən hədiyyə "doqquzlanmalıdır", "doqquzluqlar" şəklinə bölünməlidir. Çağdaş qırğız türkcəsində qorunub saxlanmış "Kan tartuusu - toquz" (Xan hədiyyəsi - doqquz (yəni "doqquzluq") atalar sözü də həmin törəyə işarədir. KDQ bəylərindəki "toquzlama" sözü şahənə xələtin ("çarğab çuxa"nın) Bayındır xana "doqquzluq" şəklinə təqdim edilməsini bildirir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı. İst., 1995.
Радлов В.В. Опыт словарь тюркских наречий,
т. III, ч. I, СПб, 1905.
Rasidaddin F. Oquz-name, B., 1992.

TON - bax. Don.

TOPÇUBAŞOV MİRZƏ CƏFƏR ƏLİMƏR-DANBƏY- (1790, Gəncə- 1869, Peterburq) - Azərbaycan şərqşünası, london Kral Asiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü.

1823 ildən Peterburq Universitetinin fars filologiyası üzrə professoru, 1835-49 illərdə Universitetin fars dili və filologiyası kafedrasının rəhbəri olmuşdur.

1849-67 illərdə Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Asiya Departamentinin Şərq Dilləri İnstitutunun professoru işləmişdir.

Rusiya Arxeologiya və Numizmatika Cəmiyyətinin müəssislərindən biri və onun Şərq şöbəsinin ilk rəhbəri olmuşdur.

Onun təşəbbüsü ilə həmin şöbənin "Xəbərləri" nəşr edilmişdir. Burada Şərq, o cümlədən Azərbaycan arxeologiyasına dair məqalələr, KDQ və başqa dastanlardan tərcümələr verilmişdir.

TOPONİMLƏR - KDQ boylarının toponimlərinin araşdırılması boyların yarandığı tarixi-coğrafi yurdların aydınlaşdırılması baxımından mühüm mənbədir. Boylarda cərəyan edən hadisələrin həddləri isə olduqca genişdir. Müasir bölgədə türklərin ana yurdu Sibirdən Altaydan başlamış (qədim Türkünstan Orta Asiyaya da içərisinə almaqla) bütövlükdə Qafqaz, Qara dəniz sahilləri və bugünkü Türkiyəni əhatə edir. Boylarda adı keçən toponimlər həm də tarixi qaynaqların, ictimai-siyasi formasiyaların daşıyıcısıdır. Yer adları müxtəlif zamanlarda hakimiyyət quruluşunun, onun başçılarının, ad-san sahibi, yenilməz qəhrəmanların, sərkərdələrin adları ilə, mühüm coğrafi əlamətlərlə, tayfa-xalq adları ilə bağlıdır.

KDQ boylarında adı keçən tarixi-coğrafi toponimləri mənə baxımından aşağıdakı səpkidə qruplaşdırmaq olar:

1. Tayfa, el-oba adları: Oğuz eli//oğuzlar, Rum eli, Qarun eli, alpanlar, abxazlar, qan Abxaz eli, Ağsaqa, pasinlər, İç Oğuz, Taş Oğuz və s.

2. Dağ, dərə, dəniz, çay, yer, yurd, orman adları: Ağlağan, Ala dağ, Qara dağ, qara dağlar, Gökçə dağ, Ağ orman, Talı sazı, Ağ saz, Ağ qaya, Arı gölü, Ayqırgözlər suyu, Qanlı su, Amid suyu, Quru çay, Umman dənizi, Qara dəniz, Gökçə dəniz və s.

3. Dövlət, şəhər, qala, qəs, şəxs adları: Türkünstan, Gürcüstan, İstanbul, Trabuzan, Bayburd, Gəncə, Bərdə, Dərbənd, Kərbəla, Məkkə, Mədinə, Ərafat, Sürməli, Tumanın qalası, Düzmərd qalası, Əlinçə qalası və s.

Bu təxmini təsnifatla yanaşı iyirmi bir coğrafi ad xəyalidir (müəyyən ərazi ilə lokalizasiya olunmayan): ağ meydan, ağ orman, ağ saz, tana sazı, arqıç qır, bambam topə, qara yer, kafir sərhəddi, gün ortac, sallaxana (salaxan) qayası, çeşmə, Uzun binar, aslan yatağı, Oğuz sərhəddi, yeni bayır və i. Təxminən on bir ad isə müştərəkdir. Türk xalqları yaşayan ərazilərin çoxunda bu adlara rast gəlmək olar: Qara dağ, Ala dağ, qara dərə, ağ qaya, ağ saz (sazlıq, şamlıq, quru çay//quru dərə,

qanlı su (qanlı göl), qanlı dərə, qaytaban, Bayat, Qara dəniz (ətrafında yaşayan bütün dövlətlərə aiddir). Bəz coğrafi ad: (Ərafat, Məkkə, Mədinə, Kərbəla) ərəb mənşəlidir. İki yerdə Türkünstan adı çəkilir. Bir neçə yerdə isə müxtəlif formada Dərbənd adı təkrar olunur (Dərbənd, qara Dərbənd, Qanlı qara Dərbənd, qapılar Dərbəndi, Dəmir qapı Dərbənd). Bu adlar isə müxtəlif coğrafi ərazilərlə bağlıdır.

Yer adlarının təhlili göstərir ki, hazırda elm aləmində məlum olan Drezden və Vatikan nüsxələrinin boylarında cərəyan edən hadisə və əhvalatlar əsasən Qafqazla-qədim Azərbaycan (Şimal-Cənub), o cümlədən indi Ermənistanı daxil edilən qədim türk oğuz Azərbaycan torpaqları, Gürcüstan və Anadolu bölgələri ilə bağlıdır.

KDQ-də rast gəlinən toponimlərin çox böyük bir qismi əski Oğuz yurdu Azərbaycanda, Ermənistanda və Gürcüstanda cərəyan edir.

Tarixən orta əsrlərdə İpək yolu keçən bu bölgələrin şəhərləri, yaşayış məntəqələri, ticarət əhəmiyyətli karvan yolları, karvansaralar, çaylar, dənizlər, müharibələrin viran etdiyi əyalətlər barədə yunan, Bizans, ərəb, fars, ingilis, rus alimlərinin, tarixçilərin, səyyahların, diplomatların o cümlədən Yakut Əl-Həməvi (XIII), Həmdulla Qəzvini (XIV), ingilis tacir və səyyahı Antoniy Cenkinson (XVI), İspaniyalı Klavixio (XV), Venetsiya diplomatı Ambrozio Kantariya (XV), Tomas Benister, Cefri Deket (XVI), rus səyyahı Afanasi Nikitin (XV), səfirlər M.N.Tixonov, A.N.Baratinski, Artyom Suxonov (XVII), alman səyyahı A.Oleari, türk səyyahı Ö.Cələbi (XVII), fransız İ.Şopen (XIX), türk dövlətinin vergi siyahısı ("Dəftəri-müfəssəli-əyaləti Tiflis" - XVIII), Azərbaycan səyyah və coğrafiyaşünasları Bakuvi (XV), H.Z.Şirvani (XVIII-XIX), A.Bakıxanov (XIX) və b. qaynaqlar Qafqazın tarixi-coğrafi ərazisi ilə bağlı maraqlı məlumatlar vermişlər.

Bununla belə E.Rossi, V.V.Bartold, V.M.Jirmunski, X.Koroğlu, Ə.Abid, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.H.Təhməsi, A.Həsənov, M.Cahangirov, Q.Qeybullayev, M.Seyidov, F.Zeynalov, S.Əlizadə və digər Avropa, rus, türk, Azərbaycan, Orta Asiya qorquşünasları və folklor tədqiqatçıları KDQ boylarına aid əsərlərində boylarda adı çəkilən bəzi toponimlər barədə qısa izahat vermişlər. O cümlədən də abidənin Azərbaycanda ilk nəşri H.Araslı 43 yer adının, Ş.Cəmsədov 10 coğrafi yer, 18 şəxs adlarından törəmə yer adının qısa izahını vermişlər. Son zamanlar isə S.Babayev və N.Babayev tərəfindən Naxçıvan MR ərazisindən KDQ boyları ilə əslənən 20-dən çox yer adı, Aslan Bayramov tərəfindən Ermənistan və yenə də Naxçıvan ərazisində bir çox toponimlər qeyd edilmişdir.

Türkiyədə KDQ toponimlərinin tədqiqinə daha əvvəllər başlanmışdır. Qaynaqlardan aydın olur ki, bu vacib məsələ ilə ilk dəfə Əbdülqadir İnan maraqlanmış, Trabzon, Riza, Gümüşxana, Ərzurum, Ərzincan və digər əyalətləri gəzmiş, Qara dərə, Sürməli, Çukur, Bayburd, Əvnik qalası və bir sıra başqa yerlər haqqında məlumat toplamış, həmin məlumatların bir qismini 1930 ildə İstanbulda nəşr etdirmişdir.

KDQ abidəsinin toponimlərinin araşdırılmasına ilk marağ göstərənlərdən biri də İtalyan alimi Ettore Rossi

olmuşdur. O, Axalsix, Dadyan (Tatyan) qalası, Oğuz, Qalın Oğuz, Başı açıq, Əlinçə qalası, Gökçə dəniz, Dəmirqapı Dərbənd, Eivnik, Pasin, Tumanın qalası, Türkünstan yer adlarının coğrafi məkanı haqqında mülahizələr söyləmişdir. Ancaq alim Qaracəq, Sallaxana qayası və Ala dağ adlarının mə'nalarını səhv şəkildə təqdim etmişdir.

Bu mövzunun Türkiyədəki ilk əsaslı və qismən geniş araşdırılması və həminin nəşri M.F.Kızıoğlu adıyla bağlıdır. O, yer adının coğrafi ərazilərini müəyyənləşdirmiş və "Dədə Qorqud oğuznamələrində keçən yer adları" başlığı ilə "Dədə Qorqud oğuznamələri" kitabına daxil etmişdir. Ancaq müəllif bəzi izah ehtiyacı olmayan ümumişlək tə'yini sifətlər məqamında işləyən, boyların ümumi süjetində toponim funksiyası daşımayan (akıntılı su, göçklü su, yüngül su, sarı saz və s. ünvanı, qeyri-müəyyən anlayışlarla yanaşı, "Bəhrül-ənsab"dan gələn Tiflis, Kars, Xorasan; Topqapı oğuznaməsindən) bəz hissə, çalpan dağı, gün doğusu, cəng, kafir elləri, hancarkit/ket hasarı, Bayandır xanın tovlası və digər sözləri də KDQ toponimləri sırasında şərh etməyə çalışmışdır.

TOPPUZ - bax.Kürz.

"TORPAĞA SANCILAN QILINIC" - Azərbaycan dram tamaşası. İki hissədən ibarətdir. Pyesi N.Xəzri KDQ boyları əsasında yazmışdır. İlk dəfə 1985 il martın 30-da Azərb. Dövlət Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Quruluşçu rejissor Əməkdar incəsənət xadimi M.Fərzəlibəyov, rejissoru Əməkdar artisti Səməndər Rzayev, rəssamı S.Haqverdiyeva, bəstəkarı xalq artisti A.Məlikovdur. Əsas rollarda Əməkdar artist Həsən Əbluc (Dədə Qorqud), xalq artisti Ə.Qədirov (Qazan xan), Əməkdar artist V.Fətullayeva (Burla xatun), Əməkdar artist S.Rzayev (Qaraca Çoban), xalq artisti F.Poladov (Şöklü Məlik), Əməkdar artist Z.Nərimanova (Çiçək), N. Quliyev (Ulus) və b. çıxış etmişlər.

İmran Xəlilov

TOY, TOY-DÜGÜN - Oğuznamələrin əksəriyyətində olduğu kimi KDQ-də toy Oğuz cəmiyyətinin vacib siyasi, iqtisadi, hərbi-izibati məsələlərini həll etmək üçün çağırılan kəncəş, yaxud da qurultaydır. Bayındır xanın ildə bir dəfə toy verib Oğuz boylarını qonaqlaması və bəzi vacib məsələləri həll etməsi KDQ-də bir neçə dəfə təkrar edilir. Məndən görüldüyü kimi, Qazanın da verdiyi toy bugünkü anlamda deyildir. Atdan ayğırdan, dövədən, qoyundan qoç qırdırmaq, qıncı sağdırmaq, bir sözlə şənlik etmək bu toyların xarakterik cəhətidir. Tarixi faktlar göstərir ki, köçəri türk tayfa başçıları bu tip toyları XV-XVI yüzilliklərdə belə davam etdirmişlər. Bunu Uzun Həsənin tarixçisi Əbubəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarəbəriyyə" adlı kitabının başında verdiyi oğuznamə və XV yüzilliyin hadisələrinin təsviri də sübut edir. Əbubəkrin oğuznaməsində Bayındır xan altun evlər qurdurur, yüz iyirmi min qoç, doqquz min qısaq, on səkkiz min siğir kəsdirir, göl kimi üç hovuz düzəldir, birinə şərbət, birinə süd, birinə də süzmə bal doldurub böyük toy verir. Bu məlumat çox uyğun şəkildə KDQ-də təkrarlanır: "Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kəmə toy edib, Oğuz böglərin qonaqlardı. Gənə toy edib,

atdan-ayğırdan, dövədən buğra, qoyundan qoç qırdırmaq". (D-10^s)

Əbubəkrin məlumatında Bayındır xan toyda qızıl kəmərlə gümüş kəmərlə paylayır, məmləkətini oğulları arasında bölüşdürür. Oğuznamənin uyğur versiyasında bu akt Oğuz xana aid edilir.

Çingiz yürüşlərindən sonra siyasi termin olan qurultayın toyu əvəz etməsi ilə toy yavaş-yavaş etnoqrafik mənə köşb etdi. Ancaq "Manas" dastanında toy siyasi termin kimi bugünə qədər öz anlamını saxlamışdır. Oğuz, qıpçaq, karluq dastanlarında isə toy evlənmə mərasiminin son şadlıq etapu anlamı qazanmışdır.

Evlənmə mərasiminin sevincini özündə birləşdirən toy KDQ-də sənəyi yönəli-xalqın dünyagörüşü, məişəti, adət-ənənəsi ilə bağlıdır. Məsələn, "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu"nda ata evləndirmək istədiyi oğluna deyir: "Yaranlar, atam öldi, mən qaldım. Yerim-yurdum tutdım. Yarınkı gün mən ölüm, oğlum qala. Bundan yegərqi yoxdur ki, gözüm görəkən, oğul, gəl səni evləyim" (D-170¹⁰). Buradan görüldüyü kimi Oğuz elində atanın bir borcu da oğlunu evləndirib ona toy etməkdir.

Toy mərasimindən qabaq sınaq yarışlarının olması əski folklor nümunələrindən bəllidir. KDQ-də bu bir neçə mərhələdə variasiya olunur. Əgər Qanturalı qızın atası Trabuzan Tökürü sınağa çəkirsə Bamsı Beyrəyi qızın özü sınağa çəkir. Bir çox nağıl və dastanlarımızda ayrıca motiv kimi işlənmiş sınağa çəkmə KDQ boylarında sadəcə olaraq toya hazırlıq mərasiminin tərkib hissəsidir. Toyun təsviri eyni ilə siyasi məqsəd üçün verilmiş Bayındır, yaxud Salur Qazan toyuna bənzəyir. Məsələn, Qanlı Qoca oğluna düğün edəndə "Göğ ala göçklü çəməni çadır dikdi. Atdan-ayğırdan, dövədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. Düğün etdi. Qalın Oğuz böglərin ağırladı. Altunluca günlüğü diküb, Qanturalı gərdəginə girüb, muradına-məqsuduna irişdi" (D-200¹⁰).

Eyni ilə "Qam Bəronin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda da toy yox, düğün sosial termin anlamında işlənmişdir. Məsələn, Dölü Qarearin toya hazırlıq görməsi belə təqdim olunur: "Gəldi geyəsisün geydi evinə getdi. Ağır düğün yarağın gördi". (D-89⁴)

Toy mərasimində oğuzların bir adəti də gərdəklərini ox atıb tikmələridir. Bamsı Beyrək düğün vaxtı ox atır: "Oğuz zamanında bir yigit ki evlənsə, ox atardı. Oxı yerdə düşsə, anda gərdək dikərdi. Beyrək xan dəxi oxın atdı, dibinə gərdəgin dikdi" (D-89⁶).

KDQ-dən aydın olduğu kimi toy, yaxud düğün mərasimi kiçik və böyük olaraq iki yerə bölünür. Bamsı Beyrəyə bəziranlar belə deyirlər: "Yalançı oğlu Yalançu kiçik düğünün eylədi. Ulu düğününə və'də qodı" (D-94⁹). Kiçik düğün nişan, böyük düğün isə toy anlamındadır. Toy-düğün mərasimində "ox çığırtı" yarış keçirilir. Burada evlənmə oğlunun nişan üzüyünə toya gələn bəylər ox atırlar. Bu yarış həm şənlik, həm də sınaq, yoxlama xarakteri daşıyır. Başqa folklor janrlarında olduğu kimi KDQ-də də toylar qırx gün, qırx gecə sürür. "Qırx gün-qırx gecə toy-düğün eylədilər. Beyrək yigitlərilə murad verdi, murad aldı". (D-121¹¹)

Ədəbiyyat.

Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı. B., 1993.

Абдулла Б. Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика. Б., 1990.

Fizuli Bayat

TOZAĞACI - bax. Qayın.

TÖRƏ - KDQ-də öz əksini tapan törələr, adət-ənənələr türk varlığının mə'nəvi-hüquqi, tarixi-estetik, sosial-fəlsəfi ifadəsidir.

Bütün xalqlarda olduğu kimi türk xalqlarında da törə, sosial tarixi kateqoriyadır. Cəmiyyəti xarakterizə edən ən mühüm faktor kimi adət-ənənələr, törələr milli varlığı reallaşdırır, onun dəyişən və dəyişilməyən özəlliklərini ortaya qoyur.

"TÖRƏYİŞ" - bax. Əski türk dastanları.

TÖRƏYİŞ ƏFSANƏSİ KDQ-DƏ - Geniş yayılmış türk törəyiş əfsanəsinin müstəsna yeri vardır.

KDQ-də qurd bir soykək olmaqla dönə-dönə yad edilir. Belə boylardan ən dəyərlisi "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy"dur. Yağlılar əlinə əsir düşən Qazan xan öz nəsil ağacının keçmişini əyərək belə bir "arayış" verməyi lazım bilir: "Əzəvay qurd ənəği erkəgində bir köküm var, ağca bəkil tümən qoyununq gəzdirməyə". (D-280¹¹).

Salur Qazanın evinin yağmalandığı ikinci boyda Qazan xan qurda üz tutub, onunla "xəbərləşir". "Qurd yüzi mübarəkdir" söyləyərkən, ona bir ulu varlıq kimi ehtiram bildirir, onun döyüşçü-ər təbiətini oxşayıb deyir:

"Qaranqu axşam olanda günü doğan
Qar ilə yağmur yağanda ər kibi duran
Qaraqac atları gördüğündə kişnəşdirən
Qızıl dəvə gördüğündə bozlaşdıran
Ağca qoyun gördüğündə quyruq çırpub qamçılayan
Arqasını urub bərk ağlın ardın sökən...
Ordunun xəbərini bilürmüsin degil mana
Qara başım qurban olsun, qurdum sana". (D-45¹¹).

KDQ boylarında özünə yer tapmış olan bu totemçilik bilgisinin tarixi dəyəri sözsüzdür. Çünki "Oğuznamə" adı daşıyan başqa qaynaqlarda: Rəşidəddin və Yazıçıoğlu Əli "Oğuznamə"lərində, habelə Xivəli Əbülgəzi xan Bahadurun "Şəcərəyi-tərakimə" əsərində totem qurd surəti yoxdur. Mənbəşünaslıq baxımından KDQ-yə yaxın olanı yalnız uyuğurca yazıya alınmış "Oğuznamə"dir. Bu kitabın elmə bəlli olan yeganə Paris nüsxəsi XIII-XV yüzillərə aid edilərsə də, İslam təsiri görməmiş çox əski bir mətn sayılır. Burada çıxış edən "Gök Böri" - Göy Qurd artıq oğuzlar üçün bir hərbi başbilon kimi çıxış etmədədir. Oğuz kağan yarlık verib öz elini döyüşlərə qaldırarkən qurdun onlar üçün yol göstərən bir alp olacağını qabaqadan bu sözlərlə bildirir: "Tamğa bizge bolsun buyan, Gök Böri bolsunğıl uran". Sonrakı səhifələrdə "Gök yallı, gök tükü" bir erkək qurd Oğuz qoşununun önünə çıxıb onu yağlılar üzərinə dəfələrlə yürüşə aparır. Burada qurd alpdır. İgidlik, ərlik, güc və bilginlik daşıyıcısıdır. KDQ boylarında da qurd alpdır. Basılmaz döyüşçü, bütün Oğuz döyüşçülərinin oxşamaq istədikləri igiddir. Əməm bəyin VII boyda söylədiyi kimi: "Yeddi bayırm qurduna bənzərdi yigidlərim". Deyimin kökü tarixin alt qatlarındadır. Artıq Göktürk kağanlığı rəsmi ənənəsində (Orhun yazılarında) müzəffər dövlət qoşunu qurd xislətli sayılmada idi. Kül Tigin şərafinə yonulmuş böyük yazıda belə bir parça var: "Tanrı güc verdiyi üçün kağan atamın qo-

şunu qurd (kimi), yağısı isə qoyun (kimi) olmuşdu". Kağanlığın imperator qvardiyası birbaşa "Böri" adını daşımışdır.

KDQ boylarında qurddan törəyiş inancını ulu ana qurd və ulu ata qurd surətlərini sanki çulğasıq bir şəkildə hiş etmişdir, yəni burada həm Göktürk, həm də hun - Kao-çi təsəvvürlərinin izləri qalmışdır. Görünür, bunun səbəbi Qafqazın güney sınırlarına IV-V yüzillərdə Onoqur, Onoquz hunlarının ("Atilla hunlarının"), VI-VII yüzillərdə isə (bulqar) barsil hunlarının nüfuz etməsi ilə bağlıdır. Ancaq KDQ boylarındakı törəyiş inancını Gök türklərin ana qurd əfsanəsi ilə birbaşa əsləşməkdədir. Qazan xan, "qurd ənəği erkəgində bir köküm var" söyləməklə, Göktürk kağanlarının Aşına nəslini kimi, özünü ulu ana qurdun oğlu sayır. Bu sonuncudan doğulan 10 oğlancığından hər biri, yuxarıda gördüyümüz kimi, Göktürk törəyiş əfsanəsi üzrə qurdun erkək çocuğu - "qurd ənəği erkəgi" olmuşdur. Çünki oğlancığı qurd ana doğmuşdur və insan ata deyil, qurd ana bəsləyib böyütmüşdür.

KDQ boylarında Göktürk törəyiş inancının (ulu ana qurd surəti) geniş iz buraxması bu boylardakı ana aslan surətində də özünü göstərir. Bu baxımdan Aruz Qoca oğlu Basatın soy kök arayışını alaıq: "Atam adın sorar olsan Qaba Ağac, anam adın deyirsən Kağan Aslan, mənim adım sorarsan Aruz oğlu Basatdır".

Bu arayışın arxasında Azərbaycan dastanlarında bir növ universal yer tutmaqda olan bir mövzu: "düşmüş", itirilmiş Oğuz oğlancığının bir yirtici törəfindən tapılıb bəslənməsi, böyüdülməyə başa çatması mövzusu dayanmaqdadır. Basatın soykək arayışı boyunca başlanğıcında verilmiş olan hekayətlə bağlıdır. Kitabın VIII boyu bu sözlərlə başlayır: "Məgər xanım, bir gün Oğuz otururkən üstünə yağdı gəldi. Dün içində ürkdü, köçdü. Qaçub gedərkən Aruz Qocanın oğlancığı düşmüş, bir aslan bulub götürmüş, bəsləmiş. Oğuz gənə əyyamla gəlüb yurdına qondu. Oğuz xanının ilqıçısı gəlüb xəbər gətirdi, aydır: Xanım, sazdan bir aslan çıxar, at urar, apul-apul yürüyüşü adam kibi, Ata basuban qan sümürər. Aruz aydır: Xanım ürkdigimiz vaxtın düşən mənim oğlancığımdır bəlkə? dedi. Bəglər bindilər. Aslan yatağı üzərinə gəldilər. Aslanı qaldırıb oğlanı tutdular. Aruz oğlanı alub evinə gətirdi..." (D-213⁷).

V.M.Jirmunskinin fikrinə, Basat və Qazan xan (o da "ağ saz aslanını" qurd ənəği ilə yanaşı özünə soykək sayırdı) kimi alpların aslan (qaplan) ilə "qohumluğu", onların törəyiş "tarixçəsi" bir rəsonal quramadır; Təpəgöz kimi qorxunc və yenilməz bir yağıya Oğuz alpmın üstün gəlməsinə inam yaratmaq üçün düşünülmüşdür. O yazır: "Basatın uşaqlıq hekayəti bilavasitə "totemçilik əfsanəsindən" deyil, daha çox belə görüşlərdən yaranmışdır". Məsələ görüldüyü kimi sadə deyil.

Basatın böyüdülməyə bəslənməsi ilə bağlı arayış ulu əcdad ana kultunun qalıqlarından başqa bir şey deyildir. Çünki güc və haqq daşıyıcısı olmaqla soykək ana xətti burada açıq-aydın ata xəttinə qarşı qoyulmuşdur. Görünür, bu kimi görüşlərlə bağlı olaraq Oğuz alpmı əcdad ana bətinəndən doğulmuş varlıq ilə qarşılaşıb duruşmamalı idi. II boyda yağlılar Qazan xana: "Qarıcıq ananı götürmüşüz bizimdir. Sana verməziz. Yayxan keşiş oğlan verəruz, Yayxan keşiş oğlundan oğlu doğar, biz anı sana gərim qoruz

dedilər". (D-58¹⁰). Oğuzlar, Oğuz anasından doğulacaq varlığın onlara qarşı "qırım qoyulmasına" heç cür razı olmayıb başqa təklif irəli sürürlər: "Şökli Məlik, qaragözünü qızın varsa, gətür Qazana ver, mərdə kafir, sənin qızından oğlı doğsun. Siz am Qazan bəgə qədim qoyasız dedi" (D-58⁶). Aydındır ki, belə bir nikahdan doğula biləcəkdir yağdı nə qədər güclü olsa da, Təpəgöz kimi sonda ölümə qovuşacaqdır.

Boylarda aslan surəti ilə oxucu bir yerdə deyil, dəfələrlə qarşılaşır. Boyları yaradan xalq üçün aslan təsadüfi bir personaj deyil, ulu soykəkdən biridir. XI boyda "Əzəvay qurd ənəği erkəgində bir köküm var" söyləyən Qazan xan, həm də Ağ qayanın qaplanında, Ağ sazın aslanında və Ağ sunqur quşunda "bir köküm var" deyir. Beləliklə, bu dörd varlığı oğuzlar özlərinə ulu əcdad sayırlardı. Aydındır ki, ulu sayılan varlığın dördü də: aslanla yanaşı qurd, qaplan və sunqur quşu da yalnız bir "rəsonal düşüncədən" yarana bilməzdilər.

Oğuzların aslanla qarşı totemçilik ehtiramını "rəsonal" deyil, dərin və sonsuzdur. I boyda atası Dirsə xanın oxundan ölümcül yaralanmış Buğac bəy, anasının aslan ünvanına qarşı etməsinə razı ola bilmir: "Arslan ilə Qaplanına qarşımağıl, Qazılıq dağına q (Qazılıq dağı burada müqəddəs ulu yurd - vətən anlamında işlənir, Orhun yazılındakı "Ötükən yış" söz birləşməsinə uyğun gəlir - red.) suçı yodur". Basat boyunda isə, yuxarıda gördüyümüz kimi, ulu ana mürobbi aslanla qovuşmaq, ondan qopub ayrılmaq deyimi bildirilir: "Bəglər bindilər, aslan yatağı üzərinə goldilər. Aslanı qaldırub oğlanı tutdular, Aruz oğlanı alub evinə gətirdi. Şadlıq etdilər. Yemə-icmə oldi. Amma oğlanı nə qədər götürdülərsə, turmadı, gerü aslan yatağına vardı". "Av avlamaq" ustası olan Oğuz boyları ana aslan üzərinə gəlsələr də, onunla bir yirtici kimi davranmamış, onu ancaq "yatağından qaldırılmışlar".

Basatın soykək arayışında "Kağan aslan" anlayışı ayrıca yer tutur. Arayışın izahı üçün bu anlayış böyük mənəvi yükü daşımaqdadır. O.Ş.Gökyay və V.V.Bartold kimi görkəmli qorquşünaslar "Kağan aslan" sözbirləşməsinə "kükromiş", "qızmış", ölkə-tənmiş" mənəsinə yozmaq istəmişlər. Əslində isə bu anlayış aslanın sınırlanmış psixoloji durumunu deyil, onun güclülər güclüsü, ovçular ovçusu, saz-orman hökmdarı olduğunu bildirmək üçün işlənmişdir. Güc dünyasında birinci olan aslan əsətiri çağlardan Böri (Qurd) ilə yanaşı qəbilə soykək totemi, dövləti cəmiyyət yarandıqdan sonra isə kağan rütbəli mifoloji əcdad kimi düşünülməkdə idi. Uyğur "Oğuznamə"sində də Oğuz kağanın anası Ay Kağandır, yəni oğuzları dünyaya gətirən kosmik əcdad da kağan sayılırdı. İlk əfsanəvi əcdadımız Böri Tiginin adı da "Böri kağanın oğlu" deməkdir ("tigin" sözünün çevirməsi "kağan oğlu", "şahlıdadır"). KDQ-də aslanın soykək ehtiramının yuxarı qatına, kağanlıq şərafətinə ucaldılması təbii sayılmalıdır. Oğuz dilində Orhun abidələrini yaradan Göktürk imperatorları da özlərini dünya xalqlarına "Böri (qurd) oğulları" kimi tanıtmışlar. Bununla onlar türk törəyiş əfsanəsindən kağanlıq üçün bir "hüquqi vəsiqə" kimi istifadə etmək istəyirdilər. Çünki ulu ana qurdun doğub bəslədiyi Aşına soylu oğlancığı Böri Tigin kağan titulu daşıyan bir varlıqdır. Belə isə Kağan Aslan sözbirləşməsi bu ulu tote-

min "aclarlı", "kükromiş", "ölkə-tənmiş" durumunu deyil, onun kağanlığını, şahlığını bildirir. Bütün bunlara görə boylardakı ana aslan ilə bağlı görüşləri Təpəgöz bəlasından qurtulmaq üçün oğuzların sonrakı quramını kimi qəlmə vermək elmi baxımdan düzgün deyildir.

Mürobbi ana aslan inancını ulu soykək ana qurd əfsanəsi (Aşına soyunun qurddan törəyiş əfsanəsi) üzərində "bəstələyib" yaranmış olmalıdır. "Kağan Aslan" - mürobbi ana "Saz Aslanı" anlayışı ulu ana qurd surətindən proyeksiya edilərək yaranmışdır. Bir sözlə, ulu ana qurd surəti əcdad totem olmaqla yanaşı, Oğuz görüşlərində totemlər totemi kimi çıxış etmədə idi.

Ədəbiyyat.

Azərbaycan tarixi. B., 1996.

Süleyman Əliyev

TRABUZAN, TRABOZAN, TURABUZAN, TRABZON, TİRA BOZAN - KDQ-də VI və XI boylarda adı çəkilir (VI.D-172¹¹, 172²; XI. D-272²). "Dolandı Trabuzana gəldi, bulamandı" (D-172²); "Məgər Trabuzan təkürünün bir əzim görklü məhbub qızı vardı" (D-172¹¹) və ya "Məgər xanım, Trabuzan Təkürü bəglər bəgi Qazana bir şahin göndərmişdi" (D-272²) deyər xatırlanır; daha doğrusu, VI boyda Qanlı Qocanın oğlu Qanturalı Trabuzon Təkürünün qızı sarı donlu Selcan xatunla evlənir. XI boyda Trabuzon təkürü Qazan xana hədiyyə göndərir.

M.F.Kırzioğlunun məlumatına görə bu şəhər VII əsrdən sonra "Trabezus" və yaxud "Trabizon" da adlanmışdır.

Bu adla bağlı xalq arasında bir sıra qədim rəvayətlər də mövcuddur. Belə qeyd edirlər ki, əvvəllər Trabuzanın adı Xüşid abad (Günəş şəhəri) olub. Digər bir rəvayətdə isə Qanturalının adı ilə əlaqələndirilir. Rəvayətdə görə "guya" Qanturalı Selcan xatunla ilk dəfə qarşılaşarkən, sınaq meydanında qəhrəmanlığını burada nümayiş etdirib, barmaqları arasında dəmir pulu elə sıxıb ki, pulun tuğrası (yazısı) silinib itibdir. Ona görə də onun adına tuğra pozan deyilmiş və şəhər də onun adı ilə adlanmışdır. Bu gün də xalq arasında "yerimiz tuğra pozan" misrası ilə başlanan bir mani də vardır. Trabuzanda olduğu kimi, Ərzincan bölgələrində də güclü, qüvvətli gənclərə tuğra pozan deyirlər.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, I c, B., 2000.

Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

Cəmşidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən. B., 1969.

TRABZON TƏKÜRÜ, TRABUZAN TƏKÜRİ - Sarı donlu Selcan xatunun atası, Qanturalının qaynatası. KDQ-nin "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu" və "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy"da adı çəkilir.

TUĞ - bax. Sancaq

TUĞULQA, TUĞULGA - Oğuz elində döyüşçülərin zirehli baş geyimi, dəbilqə. Oğuzlar mülki geyimlə yanaşı, döyüş libası zireh də geyirdilər. Kafərlərin Təkürü Bəkilin oğlunu gürzlə vurarkən: "Oğlan qalqanını gürzə qarşı tutdı... Qalqanının avatdı, tuğulqasını yoğurdu..." (D-250⁸); Yaxud:

"Başındağı tuğulğanı nə ögorsən, mərə kafir.

Başındağı borkümçə gəlməz mana!" (D-41³)

Dastanda oğuzların dəbilqədən başqa döyüşə gedərkən başlarına, alınlarına işıq ("qunt işıq", "altun işıq") vurduqlarından söhbət gedir:

"Aruz, mana bu işi edəcəgin bilsəydim,

...Alın-başa qunt işuğum urardım!" (D-297³).

TUMAN XAN - KDQ-də XI boyda adı çəkilir. Uyğun qaynaqlarda Uzaq Altaydan başlamış Qafqaza qədər zaman-zaman imperiya səviyyəsində dövlət başçısı kimi adı çəkilən, qalaların, qəsrlərin sahibi kimi xatırladılır.

TUMANIN QALASI - (Etno-toponim). KDQ-də 4 dəfə adı çəkilir (XI, D 272⁶, 273¹, 274⁴, 282⁷). XI boyda qeyd edilir ki, Qazan xan Trabuzon Təkürünün göndərdiyi şahinlə ova çıxır. Şahin ov dalınca uçur. Tumanın qalasına gedib düşür. Quşun dalınca at surən Qazan xanı qalaya çatmamış bir mənzildə yuxu tutur və kiçik ölüm adlanan 7 günlük yuxuya gedir. O tərəfdən ova çıxan Tumanın qalasının Təkürü xəbər tutur, onlara hücum edir. Qazanın 25 bəyini şəhid edir, özünü yatmış halda əsir alırlar. Tumanın qalasına gətirib quyuya salırlar.

Dastanda deyilir: "Hələ Qazanı gətirdilər, Tumanın qalasında bir quyuya biraqdılar. Quyunun ağzına bir dəgirman daşı qodılar" (D-274⁴). Yaxud da Uruz deyir: "Mərə aya mənim babam ölümüdür, dirimidir? - aydır: "Diridir, Tumanın qalasında tutsaqdır" dedi.

Tumanın qalası Gürcüstanda Kür çayının sağ qollarından biri olan Maşaveri çayı üzərində, indiki Dumanisi (Başkeçid) rayonu ərazisində şəhər xərabəsi (M.F.Kırzioğlu, O.Şaiq, Ə.Dəmirçizadə, H.Araslı).

Orta əsr və ondan sonrakı dövrlərdə bir sıra qaynaqlarda Tumanın qalası "Dumanis", "Əski Tomanis", "Veran-tomanis", hətta "Küh-ül Əkbər"də "Tomanic", "Salonik tarixi"ndə "Tomanis" kimi qeyd almışdır.

M.F.Kırzioğlu xəbər verir ki, III Sultan Murad dövründə Azərbaycana gələn italyalı Minadov əsərində bu qalanın adını "Tomanis" olaraq yazır və qeyd edir ki, buralarda qədimdən bəri Borçalı (Qazax) xalqlarının əqrəbəliq qurduğu "Borsula-Barsel" adlı boya mənsub tərəkməmlər oturmaqdadır. Yaqut Həməvi "Qamus-ul Aləm" əsərində Tiflis yaxınlığında olan Dumanis qəsəbəsinin əhalisinin ipəkçilik sahəsində şöhrətləndiyini bildirir.

Osmanlı ordularının sərkərdəsi Özdəmiroğlu Osman paşanın (XVI) Qafqazdakı hərbi yürüşlərində iştirak edən və bu yürüşlərin zəfər tarixini yazan ("Tarixi-qəzavəti Özdəmiroğlu Osman paşa") Taliki-zadə Sübhinin məlumatından aydın olur ki, Osman paşa Gürcüstan hərbi yürüşləri zamanı orada əvvəllər monqollar tərəfindən dağıdılmış bir sıra şəhər və qalalarla qarşılaşmışdır. Belə qalalardan biri də Lori qalası idi. Osman Paşa Lori qalasını bərpa etdikdən sonra "Tomanus" qalasına gəlmədi. Bu qala Tiflisə məxsus olub alınması çox çətin və düşmən üçün təhlükəli idi. Buranı da Monqol-Hülaku orduları xarabaya döndərmiş, hətta Ağqoyunlu Sultan Yaqubun atabəyi olan Sofi Xəlil tərəfindən inşa edilmiş iki minarəli məscid də dağıdılmış, minarələr isə uçurulub yerlə yeksan edilmişdi. Osman paşa Tomanis qalasını

və məscidi də (1584) yenidən təmir və bərpa etdirmişdir (M.F.Kırzioğlu).

Bəzi Gürcü qaynaqlarında XI-XII əsrlərdə Dumanisi şəhəri tipik orta əsr müsəlman və xristian şəhəri kimi səciyyələndirilir (И.П.Чалагания. "Иноземная монета в денежном обращении Грузии", V-VIII в.в. Тбилиси, 1978).

Sultan Məlik şah dövrü, xüsusən 1076-1080 illər orta əsr Gürcü qaynaqlarında Gürcüstanın böyük türk işğal dövrü adlanır ("Didi Türkoba"). Bu illərdə Səlcuqilər Orta Asiyadan Aralıq dənizinə qədər, bütün İrani, Ərəb İraqını, Kiçik Asiyanı, Ermənistanı, Gürcüstanı, Azərbaycanı, Dərbəndi, Bizans dövlətlərinin bir çox şəhərlərini işğal etmiş, böyük bir imperiya yaratmışdır.

Dumanisi 1123 ilə qədər Səlcuqilərin əlində olmuş, 1123 ildə qurucu David tərəfindən azad edilmişdir (İstoriə Qruzii XI-XII vv. Tbilisi, 1974).

"Tuman"/"Duman" xanlığı və "Tuman" ad anlamının Türk xalqlarının qədim tarix mənşəyi ilə bağlı olması şəksizdir. Bu barədə qədim və orta əsr qaynaqlarından istənilən qədər misal gətirmək mümkündür. "Tuman xanlığı" barədə fikirlər hələ qədim Hun imperiyasına aiddir. Çin qaynaqlarında da rast gəlinir. Çin tarixçisi (e.ə. 145-87) Sim Sisyuan "Tarixi qeydlər" adlı əsərində köçəri hunların qüdrətli, adlı-sanlı tayfa başçılarından, xanlarından söhbət edərkən e.ə. III əsrdə hunların (Duxnu) görkəmli hərbi başçılarından (Şanyuların) Tuman adlandırıldığını qeyd edir.

İbn-əl-Əsir (XII) yazır ki, 735 ildə Mərvan ibn-Məhəmməd erməniyyədə hakim olduğu zaman iki tərəfə ordu göndərdi. Ordunun bir hissəsi Allan tərəfə üç qala fəth etdi, o biri hissəsi Tuman şahının üstünə gedərək onun əhalisini sülhə məcbur etdi... Daha sonra 738-39 ildə isə İshaq ibn Səməd əl-Üqəd Tuman şahla müharibə edərək qalalarını ələ keçirdi.

A.Bakıxanova görə "Tuman" mülkü ya harda, ya da... qaytaq ölkəsidir ki, Şanxal və Üsmi mülklərinin aşağı hissəsini təşkil edir. O belə bir şərh də verir: "İndra kəndinin Tumanlar adlı bir məhəlləsi də vardır... Başlı yaxınlığında olan Tumanlar kəndi də Tuman şah tayfasının qalığı olmalıdır. Onları buraya Nuşirəvan yerləşdirmişdir (531-578).

Araşdırmalarda XV yüzilliyə aid köçəri Özbək uluslarının siyahısında Tuman, Tuman-minq (çox güman ki, min ailə deməkdir), Tubay-Tuman tayfa adlarına da rast gəlinir. Burada "Tuman", "Tuman şahlığı"nın Tuman vilayəti (Sibir) ilə qədim köklü əlaqəsi də aydınlaşır.

Tuman xan və Tumanın qalası barədə "Kua-Ti-çi" adlanan qədim Çin coğrafiya ensiklopediyasında da məlumat verilir. Burada, Çinlə Orta Asiya sərhəddində Sarı çay vadilərinin şimali-qərbində hunların yurd yerləri xatırlanarkən Metenin atası Tuman xanın və onun şəhər qalasının da adı çəkilir. Bu məlumatlar sonrakı qaynaqlarda da təsdiq olunur. Aydın olur ki, Tuman xanın qalası Orxun və Altay dağlarına gedən əsas yolun üstündə imiş. Tumanın qalası e.ə. təxminən 352 ildə müdafiə məqsədilə çəkilmiş ilk qalalardan biri olduğu ehtimal edilir.

Türk dünyasının möhtəşəm abidəsi "Oğuznamə"də Düylü xanın ölümündən sonra Dədə Qorqud onun dünyaya gəlmiş oğluna da Tuman adı qoyur. Orta əsr ərəb tarixçisi İbn-əl-Əsirin, XIX əsr Azərbaycan tarix-

çisi A.Bakıxanovun, müasir türk müəllifi B.Ögölün, F.Sümörin əsərlərində Tuman və Tuman xanlığı haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

Tarixi qaynaqlar belə təsvirə yaradır ki, Nuşirəvan dövründə, bəlkə də ondan əvvəllər Tuman şahlığı çox geniş ərazini əhatə etmiş, böyük imperiya səviyyəsində olmuş, vaxtilə müasir bölgələrdə yerləşən Dağıstanın bir hissəsinə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan ərazilərinə də hakim olmuş, haqqında qeyd etdiyimiz Tumanın qalası da bu şahlığın (dövlətin) bir şəhəri olmuşdur.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, I c, B., 2000.

Kırzioğlu, M.F.Dədə Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

Bahəddin Ögöl. Böyük hun imperiyası. c.I, B., 1992
Bakıxanov A. Güllüstanı-İrəm. B., 1951.

Чалагания И.П. "Иноземная монета в денежном обращении Грузии, V-VII в.в. Тбилиси, 1978.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1977.

TUMANSKI ALEKSANDR QRIQORYEVİÇ (1861-1920, Türkiyə).

Qorqud Ata ilə bağlı Türkmənistandan rəvayətlər toplamış, onları səciyyələndirmişdir. Türkmən tarixinə aid əsərləri KDQ-nin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Əsərlər:

Туркменские эпосы. Газета "Закаспийское обозрение". Ашхабад, 1895, № 20.

Абуль-Газви-Бохадур хан. Родословнае туркмен, перевод А.Туманского. Ашхабад, 1897, 2 т.

По поводу "Китаби Коркуд". ЗВОРАО, 9, 1896.

Об известии Рашид-Ал-Дина касательно тюркского происхождения династии Саманидов. ЗВОРАО, 1896.

Новооткрытый персидский географ X столетия и известия его о славянах и русах. ЗВОРАО, 10, 1897 (о рукописи "Худуд ал-алем").

TUTAM - Qədim türk metrologiyasında dörd barmağa bərabər ölçü. KDQ-nin II boyunda xatırlanır: "Altınış ututam göndərini nə ögorsin, murdar kafir" (D-41³).

Digər Şorq xalqlarında analogi ölçü "kabla" (yumruğun eni). Orta Asiyada isə "kabza" terminlərində öz əksini tapmışdır. Barmaq ölçüsünün (əsbə, əngüşt) təqribən 2 sm-dən azca artıq olduğunu nəzərə alaraq, tutam 8-9 sm-ə bərabərdir. Beləliklə insanın bədəni üzvlərinin ölçüləri (antropometrik ölçülər) aşağıdakı sistemi təşkil edir.

Boy - 2 qədəm - 4 arşın - 18 qarış - 14 tutam - 64 barmaq.

TUVA EPOSU VƏ KDQ - Yuxarı Yeniseydə, Sayan dağlarının cənub ətəklərində yaşayan tuaların başqa altay türklərində - şorlarda, xakaslarda, altaylarda, teleutlarda olduğu kimi zəngin qəhrəmanlıq dastanları vardır. Əsas ideyası vətəni qorumaq, yadelli xanlara qarşı vuruşmaq olan tuva eposu keçən əsrin sonlarından başlayaraq rus missionerləri tərəfindən toplanmağa və qismən də tədqiq olunmağa başlamışdır. Toplama işi XX yüzilliyin 70 illərinə qədər uğurla davam etdirilmişdir. Tuva eposunun toplanmasında və araşdırılmasında Q.N.Potininin, N.F.Katanovun, F.Y.Konun, L.V.Qrebnevin böyük əməyi olmuşdur.

Mövzu və süjet baxımından Tuva dastanları Altay və Sibir türklərinin eposuna çox bənzəyir. Sibir və Altayın türk xalqlarında olduğu kimi Tuva folkloru, xüsusən də epos uzun müddət bədii-estetik fikrin, bədii təfəkkürün yeganə ifadə vasitəsi olmuşdur. Bu proses Tuva yazılı ədəbiyyatının yaranmasına qədər davam etmişdir. Altay dastanlarında olduğu kimi Tuva eposunda da əsas hadisələr qəhrəmanın və onun ətrafındakı kiçik cəmiyyətdə baş verir. Epəs çox vaxt qəhrəmanın, yaxud da tayfanın əcdadının adı ilə adlanır.

Şaman dünyagörüşünün hakim olduğu Tuva dastanlarının qəhrəmanları çox asanlıqla hər üç göy, yer və yeraltı dünyada fəaliyyət göstərə bilirlər. Arxaik tipli Tuva dastanlarında, məsələn, "Alday-Buuçu", "Kanqıvay-Merçen", "Daş Xuren adlı atı olan Tana Xeren", "Bay Boralday", "Aldın Çaaqay", "Bayan-Toolay", "Məqə Şaqaan-Toolay". "Baktu Kiriş və Bora-Şecley" və b. nümunələrdə qəhrəmanlar yeraltı dünyanın sahibinə, mifik qüvvələrə qarşı vuruşurlar. Bu vuruşmanı motivləşdirən iki səbəb daha çox diqqətə cəlb edir: 1) doğma yurdu basqınlardan qorumaq, intiqam almaq, 2) yad ölkənin gözəl qızını gətirməyə getmək və orada nişanlısını xilas etmək üçün vuruşmaq. Tuva eposunda ilkin təsvirlərə bağlı motivlərin əksəriyyəti şaman folklorundan gəlmişdir.

Sibir və Altay dastanlarında olduğu kimi Tuva eposunda da, əsasən, maldarlıq, ovçuluq, maraqlıq, qismən də əkinçilik təsvir edilmişdir. Epos qəhrəmanları öz idealları uğrunda axıra qədər mübarizə aparırlar. Yurd sevgisi, zülmə, haqsızlığa dözməmək, aman diləyənləri öldürməmək, geniş ürəklik, alicənablıq Tuva dastanlarının başlıca qayəsini təşkil edir. Məs., "Alday Buuçu" dastanının qəhrəmanı Xan Buuday qalib gəldiyi düşməni öldürmür. Alday Buuçu özü nöhbəng Dağ İrgənə döyüşdə qalib gəlir, o da oğlu kimi düşməni öldürmür, onu bağışlayır. Ancaq düşmənlər kəmlirsətdirlər. Buna görə də bağışlanmış düşmən fürsət düşən kimi yenidən Alday Buuçunun yurduna hücum edir. Bu dəfə Alday Buuçu qəhrəman oğlanlarının köməyi ilə düşməni məhv edir. Eyni ilə "Məqə Şaqaan-Toolay" eposunun da qəhrəmanı yadelli işğalçılara qarşı vuruşur, yurdunu və həmvətənlərini osarot-dən xilas edir. Tuva eposunda arxaik dastanlar üçün xarakterik olan möcüzəli doğuluş, yenilməz güc, magiyadan istifadə etmək, atın qəhrəmanla bir bütöv təşkil etməsi və s. struktur elementləri əsasdır.

Tuva eposunda yadellilər çox vaxt o biri dünyanın xanları kimi təqdim edirlər. Onlara şaman folklorundan gələn yaman ruhlar - albıslar, şulbıslar və b. obrazlar kömək edirlər. Düşmən obrazı da nöhbəng, güclü, magik biliyə malikdirlər. Qəhrəman belə düşmən üzərində çətinliklə qələbə çalır, döyüş günlərlə uzanır.

Tuva dastanlarında təsərrüfat həyatının bütün sahələri geniş planda əks olunmuşdur. Bu baxımdan atçılıqla, maraqlılıqla, heyvandarlıqla, ovçuluqla bağlı terminlər dastanlarda tez-tez rast gəlmək olur.

Ümumtürk folklorundan gələn bir çox motivlər - övladsızlıq, möcüzəli doğuluş, qəhrəmanın ad alması, evlənmə, toy və s. Tuva dastanlarında geniş işlənmişdir. Ekzoqam nikah qanunlarının hakim olduğu Tuvada öz soyundan evlənmək yasaqlandığı üçün dastan qəhrəmanı da nişanlısını başqa yerdə, başqa tayfanın içində axtarır. Bu evlənmə motivlərinin bəziləri KDQ-də

Bamsı Beyrəyin evlənməsini xatırladır. Məsələn, "Mö-qe Bayan-Toolay" dastanında KDQ-də olduğu kimi hadisələr övladsızlıq motivi ilə başlayır. Möqe Bayan-Toolayla Kök Xevek xanın övladları yoxdur. Onlar da Baybörə xanla Baybican kimi biri oğlan, digəri isə qız istəyir və arzuları həyata keçərsə övladlarını evləndirəcəklərinə söz verirlər. Möqe Bayan-Toolayın oğlu qaynatasının çətin tapşırıqlarını yerinə yetirdikdən sonra sevgilisinə qovuşur. KDQ-də isə Banıçəçək özü Beyrəyi smayır. Şübhəsiz, bu tip evlənmə, yəni uşaqları beşikkətmə etmək başqa türk xalqlarının dastanlarında da var. Bu motivin oxşar şəkildə təkrarlanması onların eyni qaynaqdan qidalanması ilə bağlıdır.

Ata evinin yağmalanması və atanın əsir düşməsi, kiçik yaşlı oğlunun böyüyüb atasını düşmən əlindən qurtarması motivi "Boktu-Kiriş və Bora-Şeeley" eposunda Qazanın əsir düşməsi və oğlu Uruzun onu xilas etməsi əhvalatına bir çox elementləri ilə (ana atasının düşmən əlində olduğu-nu oğlundan gizlədər və s.) çox yaxındır.

Tuva dastanlarının poetik arxitektikasında bədii təsvir və ifadə vasitələrinin bolluğu, söyləmə şer tipinin KDQ üslubuna yaxınlığı, alliterasiya, assonans qifayələr onların eyni köklü şifahi ənənədən yararlandığını, arxaik strukturu qoruyub saxladığını göstərir.

Ədəbiyyat.

Гребнев Л.В. Тувинский героический эпос. М., 1960.

Тыва тоолдар. I-IV. Кызыл, 1947-1957.

Füzuli Bayat

TÜMƏN on min döyüşçüdən ibarət qoşun birliyi. Sonsuzluq anlayışını ifadə etmək üçün tümən/duman işlədilmişdir. KDQ-də "Ağayıldan tümən qoyun vergil..." (D-18¹); "Doqsan tümən gənc oğuz ardınca gəlsün!" (D-141⁴) şəklində işlədilmişdir. On minlik qoşunun başçısı tümənbaşı, tüməbaşı adlanırdı.

TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİ SİSTEMİNDƏ - Türk ədəbi (yazılı) dillərinin tarixini mövcud yazılı abidələrə əsaslanmaqla aşağıdakı şəkildə dövrləşdirmək mümkündür:

I. Qədim (ümum-) türk ədəbi (yazılı) dili (eramızın ilk əsrlərindən I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə qədər).

II. Orta əsrlər ümumtürk ədəbi (yazılı) dili, yaxud "türki" (I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən II minilliyin ortalarına qədər).

III. Müasir (milli) türk ədəbi (yazılı) dillərinin formalaşdırma dövrü (II minilliyin ortalarından sonra).

Qədim (ümum-) türk ədəbi dili əsasən Sibir, Türkünstan (xüsusilə Şərqi Türkünstan), müəyyən dərəcədə Şərqi Avropanı əhatə edən daş kitabələrin dilidir ki, onun ən mükəmməl nümunələri VII-VIII əsrlərə aiddir (söhbət birinci növbədə iri həcmli Göy türk yazılarında gedir). Həmin dövrə aid yazılı abidələrin (qədim türk yazılı abidələrinin) dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qədim türkcə kifayət qədər yüksək normativliyə malik olub, hansısa siyasi hegemonluğa çatmış bir tayfanın dili, yaxud müxtəlif türk tayfa dillərini mexaniki (necə gəldi) yığıcı deyil, mükəmməl, mərkəzləşmiş, konservativ bir epos dilidir. Bununla belə qədim (ümum-) türk ədəbi (yazılı)

dili ilə orta əsrlər ümumtürk ədəbi (yazılı) dili, yaxud "türki" arasında əsaslı fərqlər vardır:

a) birincisi, (qədim türkcə) əsasən, qədim türk epos təfəkkürünün ifadəsi olan, xalq dili ilə əlaqəsi "üzülməmiş", dialektlərdə (demək olar ki, ədəbi) dil təzahürüdür, ikincisi (türki) isə bundan sonrakı dövrdə (!) mövcud olmuş, daha geniş və daha sıx coğrafiyanı əhatə edən, daha normativ (ədəbi), daha çox stilizasiya, funksional üslub imkanlarına malik dil təzahürüdür;

b) birincisi, əsasən, öz türkcədir, ikincisi isə daha geniş, intensiv və ardıcıl beynəlxalq ədəbi-mədəni dil münasibətləri meydanında olub, həmin münasibətləri (başqa dillərin təsirini) bilavasitə əks etdirir;

c) birincisi qədim türk (run), ikincisi isə ərəb əlifbası ilə yazılmışdır və s.

Bununla belə türki qədim türkcənin varisidir - həmin varislikdə uyğur yazılı abidələrinin (IX-XI əsrlər) dili kifayət qədər əhəmiyyətli mövqeyə malikdir: qədim türkcənin türkiyə, yəni keyfiyyətə yeni hadisəyə "çevrilməsində" uyğur yazılı abidələrinin dili özünəməxsus keçid mərhələsi təşkil edir. Qədim türkcəni etnik (milli) zəmində saxlayan, yad ünsürlərin müdaxiləsinə, demək olar ki, imkan verməyən "qədim türklər"dən fərqli olaraq, uyğur türkləri həmin türkcəni müxtəlif dillərin (Hind, Çin, Tibet, İran və s.) təsiri üçün açdıqları kimi, müsəlman türklər də yalnız ərəbcə, farsca yazmaqla kifayətlənmədilər, türkcəni ərəb, fars dilləri qarşısında müdafiəsiz qoydular (Ə.Cəfəroğlu).

Orta əsrlər ümumtürk ədəbi (yazılı) dili (türki) üç inkişaf mərhələsindən keçmişdir:

1) təşəkkül mərhələsi (IX-XII əsrlər);

2) təkamül (regionallaşma) mərhələsi (XIII-XVI əsrlər);

3) tənəzzül (süqut) mərhələsi (XVII-XVIII əsrlər).

KDQ-nin dili əslində türkün təşəkkül mərhələsinə düşsə də, təkamül mərhələsinin bir sıra xüsusiyyətlərini də əks etdirir. Bu onunla əlaqədardır ki, "Kitab" II minilliyin birinci yarısında, yəni təxminən beş yüz illik bir dövrdə dəfələrlə köçürülmüş, əsas mətn üzərində həm ideoloji məqsədlərlə, həm də mətni müasirləşdirmək, "anlaşıqlı etmək" məqsədi ilə redaktə işləri aparılmışdır. Və beləliklə, "Kitab"ın dilində kifayət qədər əhəmiyyətli yer tutan ərəb, fars sözləri, tərkibləri, bir sıra "yad" sintaktik konstruksiyalar türkünün, eləcə də onun Qafqaz-Kiçik Asiya regional təzahürünün bilavasitə təsirinin nəticəsidir.

Ümumiyyətlə, müşahidələr, müxtəlif tədqiqatçıların təhlilləri "Kitab"ın dilində aşağıdakı tarixi qatların mövcudluğunu söyləməyə əsas verir:

I. Qədim türk eposunun (birinci növbədə "Oğuznamə"lərin) dili (e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər).

II. Oğuz, müəyyən qədər də qırpaq türklərinin şifahi ədəbi dili (I minilliyin ikinci yarısı).

III. Təşəkkül mərhələsindəki türki (II minilliyin əvvəlləri - təxminən IX-XI əsrlər).

IV. Türkünün Qafqaz-Kiçik Asiya regional təzahürü (II minilliyin birinci yarısı).

Şübhəsiz, "Kitab"ın mükəmməl bir mətn olaraq meydana çıxmasında III qat, yəni IX-XI əsrləri əhatə edən təşəkkül mərhələsindəki türki həlledici rol oynadı.

mişdir... XI-XII əsrlər Türkünstan yazılı abidələrinin (Y.Balasaqunlunun "Kutadqu biliq", Ə.Yasəvinin "Divani-hikmət", Ə.Yügnəkinin "Atəbət-ül-həqaiq" əsərlərinin...) dili də türkidir, lakin həmin dillə (əslində, türkünün təşəkkül dövründəki nümunəvi forması ilə) "Kitab"ın dili arasında müəyyən fərqlər müşahidə edilir:

a) "Kitab"da epos dili aparıcıdır, türki bu dili tamamilə sındıra, öz tipologiyasından məhrum edə bilməmişdir, yəni yazı epos, yaxud folklor dili (şifahi ədəbi dil) formullarını hazır almış, yazılı təfəkkürün (intonasiyanın) donunu açma bilməmiş, bir sıra hallarda ona uyğunlaşmışdır (müqayisə et: Qarğı-cida götürəndə qalmış yigit arxası olsun//Qarğı-cida götürəndə müsəlmanlar arxası olsun);

b) Türkünstan yazılı abidələrində karluq türklərinin, "Kitab"da isə Oğuz, müəyyən dərəcədə isə qırpaq türklərinin dil xüsusiyyətləri əks olunur;

v) "Kitab"da regionun (Qafqaz-Kiçik Asiyanın) etnik-mədəni mühiti ilə əlaqədar olaraq yazı normativliyi lazımı səviyyədə deyil - fonetik, leksik variantlıq mövcuddur (mən-bən, aytmaq-demək, oqumaq-çağırmaq, varmaq-getmək; tanrı-taala, uçmaq-behişt, tamu-cəhənnəm, qarğı-cida və s.).

Azərbaycan ədəbi (yazılı) dilinin təşəkkülü prosesi "Kitab"da, demək olar ki, bütün parametrləri, problemləri ilə öz əksini tapmışdır.

N. Cəfərov

TÜRK TARİXİ və **KDQ** - KDQ oğuznamələri ilə bağlı tarixi qaynaqları iki qismə bölmək olar: 1. XIII yüzillikdən sonra oğuzçuluq hərəkatının təsiri ilə yaranmış tarixi mifoloji söcərə dəbini özündə ehtiva edən salnamələr. 2. Ərəb-fars tarixşünaslığının və coğrafiya elminin verdiyi məlumatlar, həmçinin erməni və gürcüdüillə tarixi qaynaqlarda qalmış informasiyalar.

Birinciyə Rəşidəddin, Yazıcıoğlu Əli, Əbubəkr Təhrani, Bayburtlu Osman, Həsən Bayatlı, Hafiz Əbrü, Hafiz Tanış Buxari, İmami, Ənvəri, Salır Baba, Əbülqazi, Dana Ata və b. əsərlərində Oğuz Xaqandan başlayaraq KDQ qəhrəmanları da daxil olmaqla oğuzların yarı tarixi, yarı əfsanəvi varlıqları daxildir. Bunların sayı 20-dən çoxdur. İkinci qism tarixi qaynaqlarda xüsusən, oğuzların Qafqaza və Anadoluya müxtəlif əsrlərdə gölmələri, burada apardıqları savaşlar öz əksini tapmışdır. Hər iki tarixi qaynaqdan əldə edilən bilgi KDQ-nin tarixi mənzərəsini yaratmağa xidmət edir.

I. Epik hadisələrin tarixi faktlarla uzlaşması. Bu uzlaşmanın özündə ümumiləşdirilmiş Oğuz tarixi durur.

Uyğur kağanlığının çökməsindən sonra, əsasən, Cənubi Sibir və Monqolustanda məskunlaşmış və kağanlığın aparıcı qüvvələrindən olan oğuzlar Yayık və Emba arasındakı yerlərə, Sır-Dərya hövzələrinə doğru hərəkət etdilər. 24 Oğuz boy sistemində daxil olan peçeneqlər artıq bu yerlərdə, xüsusən də Volqa ilə Ural dağları arasında xeyli əvvəl məskunlaşmışdılar. IX yüzilliyin ortalarında oğuzlar paytaxtı Yenikənd olmaqla Oğuz yabqu dövlətini qurdular. Volqa çayı oğuzları Xəzərlərdən ayıran sərhəd rolunu oynaydı. IX yüzilliyin sonlarında oğuzlar həm xəzərlərlə, həm də peçeneqlərlə ardı-ardısı kəsilməyən döyüşlərə başladılar. Peçeneqlərlə aparılan savaşlar əsasən bol otlaq uğrunda idi. Bu döyüşlərdə xüsusən,

oğuzların salor boyu fəal iştirak edirdi. KDQ-də Qazan xanın Türkünstanın dirəyi epitetini daşması möhlz bu hadisələrin epik əks-sədasıdır. Rəşidəddin və Əbülqazi tarixlərində Salur Qazanın qəhrəmanlığı xüsusilə qeyd edilir. Hal-hazırda Türkmənstanda bir neçə tayfa soy kökünü Qazan xana bağlamaqdadır. Salorların Oğuz yabqu dövlətində önəmli rol oynamaları digər tarixi qaynaqlarla təsbit edilir. Bunun nəticəsi kimi türkmənlər arasında Salur Qazanla bağlı çoxsaylı əfsanə və rəvayətlər mövcuddur. Türkmən tarixçisi Salır Baba "Oğuznamə"sində bu əfsanələrdən bacarıqla istifadə etmişdir.

KDQ-də Oğuz-peçeneq müharibələri, xüsusilə Salur Qazanın qəhrəmanlığından bəhs edən boylarda öz əksini tapmışdır. Tarixi qaynaqlara görə bu oğuz-peçeneq savaşının sonunda peçeneqlər Volqadan Dənə doğru çəkilməli oldular. Artıq X yüzillikdə Türkmənistanın şimal hissəsi, Qazaxıstan, Ural ətrafları oğuzların nəzarəti altında idi. Ərəb mənbələrində bu yerlərə Dəşti-quzan deyilməsinin səbəbi də bununla bağlıdır.

Digər bir Oğuz boyu xalaqlar daha erkən VII yüzillikdə Əfqanıstanda yaşamaqda idilər. Bəzi qaynaqlara görə VII əsrdə və hətta ondan da əvvəl oğuzların bir neçə boyu Qafqazda kiçik gürcü çarları ilə mübarizə aparırdılar. Bu mübarizənin izləri KDQ-də oğuzların doqquz tümən gürcü çarlarından vergi almalarında, oğuzların akmlarında, Bəkilin Gürcüstan ağzında sərhəd tutmasında qalmışdır. Deməli, Yenikənd başda olmaqla qurulan Oğuz yabqu dövlətinin süqutundan sonra Oğuzların qərbə axınları ilk təşəbbüs deyildi.

2. Tarixi hadisələr boylarda nə epikləşmiş, nə də ümumiləşmiş şəkildə qorunmuşdur.

Oğuz yabqu dövlətində salorların və bayındırların güclənməsi Əbülqazi "Oğuznamə"sində ətraflı verilir. Sonuncu Oğuz yabqusu Məlikşahın öldürülməsi ilə Əbülqazinin "ev başına qara xan" adlandırıldığı hakimiyyətsizlik, anarxiya dövrü başlayır. Baranilərin taxtdan salınmasında salorlarla bayındırların birliyi xüsusi rol oynamışdır. Bu tarixi hadisələr KDQ-də İç Oğuzla Dış Oğuzun mübarizəsində qalmışdır. Ancaq dastan hadisələri ümumiləşdirərək verdiyindən kınıkların hakimiyyəti ələ alması boylarda öz əksini tapa bilməmişdir. Oğuzların böyük bir qismi başda kınık boyuna bağlı Səlcuqların komandanlığında Anadoluya axınlar etdilər. Səlcuqların Anadolunu almaları və burada böyük dövlət qurmalarının KDQ-də izlərini tapmaq mümkün deyildir. Bunun başlıca səbəbi hətta sol qanadın siyahısında sonuncu yerdə duran kınıkların Oğuz ənənəsindən uzaqlaşmaları, özlərini Əfrasiyab oğulları adlandırmaları, tədricən farslaşmaları və köçürülüb xor baxmaları idi. Buna görə də Elxanilər sarayının tarixçisi Rəşidəddin Oğuz boylarının siyahısında kınıkları yivəların xidmətində olan sonuncu boy kimi göstərir. M.Kaşqarlıda kınıklar bu siyahının başmadırlar.

Oğuzçuluq hərəkatı Elxanilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra başladığından bu hərəkatın Səlcuqlara qarşı çevrilməsi də göz önündə tutulmalıdır. Elxanilərin, Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların, Osmanlıların Oğuz xana bağlı nəsil söcərələrinin yazılması, KDQ boylarının yeni tarixi hadisələrlə zənginləşməsi möhlz XIII-XV yüzilliklərin məhsuludur. Xüsusilə, XIV əs-

rdə Amiddə (Diyarbəkir) güclənən Bayındır boyu KDQ-də Bayındır xanın Qalın Oğuzun başında durması şəkildə transformasiya edilmişdir. Hər halda XV yüzillikdən Anadoludakı dövlətin Dövləti Osmaniyyə, paytaxtı Təbriz olan Ağqoyunlu dövlətinin Dövləti-Bayındırıya adlanmasına KDQ-də rast gəlinməməsi ozanın təhkiyəsində daha öncəki hadisələrin formal olaraq XIV-XV əsrlərə gətirildiyini sübut edir. Mətnə birbaşa təsir edən Ağqoyunlu sülaləsi hadisələri ozanın şüurunda daha əski çağların hadisələri ilə sintez şəkildə təqdim edilmişdir. Bütün bunlar İdrisi, Mərvizi, Yaqubi, Təbəri, Biruni və anonim "Məcmül təvərix vəl-qisas" əsərlərində bu və ya digər şəkildə, bir qədər dağınıq da olsa, verilmişdir.

3. Epik faktlar tarixi hadisələri əks etdirmir. Dastanda verilən "tarix" real, gerçək tarixlə uzlaşmır.

Ayrı-ayrı tarixi dövrlərin hadisələri (Rəşidəddin, Yazıçıoğlu, Əbülqazi, Salır Baba oğuznamələrində verilən tarixi hadisələr nəzərdə tutulur) ozanın təhkiyəsində birləşdirilmiş, eyni zaman müstəvisi üzərinə gətirilmişdir. Məsələn, həm Rəşidəddin, həm Əbülqazi tarixində Qayı İnal xan, Köl Erki xan, Tuman xan zamanlarında yaşamış və vəzirlik etmiş Qorqud (VII-VIII əsrlər) Oğuz yabqu dövlətində (IX-XI əsrlər) böyük rol oynamış Qazan xanla müasirləşdirilir. Əfsanəvi Bayındır xan (Oğuz xanın nəvəsi) Oğuznamələrdən çıxan hesaba görə təqribən e.ə. II və ya Əbülqazi tarixinə görə e.ə. XXXII əsrdə yaşamışsa da, KDQ-də həzrəti Peyğəmbərin müasiri kimi təqdim edilir. Bütün bu anaxronizmlər epik qanuna uyğunluqdan gəlir. Uyğun qaynaqlarda KDQ qəhrəmanlarından ən azı on beşi tarixi şəxsiyyət kimi təqdim edilmişdir. Hətta Qazanın atası Ulaş Oğuz xanın dövründə yaşayan şəxsiyyət kimi verilmişdir. Əgər Əbülqazidə Oğuz xan tarixinin zamanından 5000 il əvvəl yaşamış əcdad kimi təqdim olunursa, anaxronizm göz qabağındadır. Tarixi əsərlərdə Fərqanə dağlarında yaşadıkları qeyd edilən iqrək və cigrək qəbilələri Usun tayfasının iki müstəqil qoludur. KDQ-də Uşun Qoca adı eponimin antroponimləşməsidir. İqrək və cigrək qəbilə adı KDQ-də iki qardaş Əgrək və Səgrək adlarında kodlaşmışdır. Bu halda epik qanuna uyğunluğa əməl edilərək bütün dövlət dastanlarında olduğu kimi KDQ-də də eponimlər şəxs adlarına transformasiya edilmişdir. Təbii ki, eponimlərin tarixi bu və ya digər dərəcədə tayfa adını yaşıdan dastan qəhrəmanının simasında reallaşmışdır.

KDQ-də tarixilik məsələlərində insanların bu və ya digər tarixi epoxada sosial davranışlarının, siyasi hadisələrin və qurumların izləri əks olunmuşdur. Dövlətçilik və idarəetmə institutlarının, qohumluq prinsiplərinin öyrənilməsi KDQ-də alt qatda yatan tarixi qədərki və İslamdan öncəki Oğuz tarixinin başlıca mənbələridir. Xüsusilə dövlətçilik tarixini öyrənmək baxımından Oğuznamələr, o cümlədən KDQ böyük material verməkdədir. İdarəetmənin tarixi inkişafını izləmək baxımından KDQ-də bir çox işarəvi xarakterli elementlər qalmışdır (Doqquz Qocabaşı Alp Aruz, siyasi xarakterli toy, məsləhət şurası və s. buna misal ola bilər).

Ədəbiyyat.

Бартольд В.В. Сочинения. т. I, М., 1963.

Бартольд В.В. Сочинения. т. II, ч. I, 2, М., 1963-

64.

Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. Изб. Соч. т. I, М., 1960.

Толстов С.П. Огузы, печенеги, море Дукара. - СЭ, 1950, № 4.

Якубовский А.Ю. "Китаб-и Коркуд" и его значение для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья. - Совет адыбиййаты. Ашхабад, 1944. № 6.

Сейидов М.М. Дədə Qorqud boylarının mənşəyinə dair. "Azərbaycan", 1968, № 6.

Сүмер F. Оғузлар (Түркменлер) 2 baskı, Ankara, 1972.

Füzuli Bayat

TÜRKİSTAN-ORTA ASIYA - KDQ-də üç yerdə adı çəkilir. (III, D-110⁴, VI, 171⁷, VII, D-205⁵). III, VII boylarda Qazan xan "... Türküstanın dirəyi" adlanır. VI boyda isə ... bir cici-bici türkmən qızından söhbət gədir (171⁸).

"Topqarı oğuznaməsində də Qazan xan "Türküstanın dirəyi, tulu quşunun yavrusu" -deyə xatırlanır.

H.Araslının fikrincə "Türküstan" Dədə Qorqud əsərində Zaqaqaziyanın türkdilli xalqlar yaşayan yerlərinə deyilir.

M.F.Kırzioğluna görə, bu ölkə vaxtilə (böyük və kiçik arsaqların) - Qazan xanın sülalələrinin yerlərini əhatə edir. O, yazır ki, Moisey Xorenli müharibə əsrlərindən bəhs edərkən əski yunanların müharibə apardıqları "Sak ölkəsi" əvəzinə "Türküstanlılar" adı işlətmişdir.

Türküstandan cənubda Kür çayı, Xorasan dağları, Künet dağı, Qara dağ, Mezduran dağı, Topçaq, Ağdağ dağları, Hindiquşun arxası, Mustaq, Künlünsıra dağları; Şərqi Türküstanın şərq sərhədləri: Sucav yaxınlığında 98°-50' meridian, 40° en nöqtəsindən monqol Altayında Burcun keçidi, 93°, 50' meridian, 46°, 50' ön nöqtəsi, şimaldan Cünqariya (İlunqariya) və Qazaxıstanın şimal sərhədlərini təşkil edən İrtuş hövzəsi və Aral-İrtuş suları bölüm cizgisinin şimal yamacları; qərbdən Yayıq çayı və Xəzər dənizi ilə sərhədlənir.

1917-ci ildə Türküstan ərazisi Orta Asiyamı və Qazaxıstanın bir hissəsini əhatə edirdi. Vaxtilə Türküstan iki yerdə bölünüb: "Şərqi Türküstan" Çinin əlində qalıb, "Qərbi Türküstan" isə Rusiya tabeliyinə keçib. 1917-ci ildən sonra Türküstan varisliyini hazırkı Türküstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan dövlətləri qəbul edib.

Türküstan (digər Orta Asiya respublikaları ilə birlikdə) 1990 ildə Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra Rusiyanın tabeliyindən xilas olaraq müstəqillik əldə etmişdir.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Кырзыоглу М.Ф., Деде Коркут Огузнамелери. Ист., 1952.

Түрк Дүныасы Дөргиси (хүсуси буракыш). 1992.

Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1977.

TÜRKMAN - KDQ-də işlənən bir türk etnonimi. IX boyda ("Oğuzun arsızı türkmanın dölüsünə bənzər" (D 249) və "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu"nda ("Bir cici-bacı" türkman qızını alasan, nəgahandan tanayım, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla?... (D 171) rast gəlinir.

Türkman sözünün boylardakı məzmunu oğuzların etnik psixologiyasının öyrənilməsi baxımından qiymətli qaynaqdır.

Oğuzlar tanrıçı olub, Oğuz törəsi ilə yaşayıb, İslam (eləcə də Türkman) dünyasına qarşı dayanırdılar. İslamı qəbul etmiş Oğuz öz etnik sistemindən çıxaraq türkman etnik sistemində daxil olurdu. Dünənki alp bugünkü qaziyyə çevrilirdi. Bu "qəzavətdə" türkman dünyası oğuzları məğlub etdi. Ona görə də Yazıçıoğlu Əli (XV əsr) yazır ki, "bizim zamanımızda bütün oğuzları türkman adlandırırlar. Bu tarixi hadisənin tam mənası ilə dərk olunduğu KDQ-də oğuzla türkman anlayışları terminoloji səviyyədə fərqləndirilir: VI boyun qəhrəmanı Qanturalı türkman qızına evlənməyə pis baxır və s."

Oğuzları keçmişdə yaşayan xalq kimi təqdim edən KDQ-də qıpçağa nisbətən türkmən yumşaq münasibət təkcə oğuzla türkman arasındakı "ata-oğul" münasibətindən yox, həm də dastanın türkman auditoriyasında deyilməsi ilə izah olunur.

Oğuz ədəbi irsi yeni etnik mühit içərisində özünün "təmiz oğuz görkəmini" saxlaya bilmir və güclü "türkmənlaşma"ya məruz qalır. Beləliklə, İslamın qatı düşmənləri olan oğuzlar KDQ-də və başqa oğuz abidələrində "mümin müsəlmanlar"a, oğuz alpları İslam qazilərində çevrilirlər.

Əfzələddin Əsgər

TÜRKMƏN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Bir qəhrəmanlıq abidəsi kimi KDQ türkmən ziyalılarının diqqətini əsrin əvvəllərində cəlb etmişdir. 1915 ildə qazax-türkmən məktəbliləri üçün tərtib olunmuş ilk oxu kitabına daxil edilmiş bir rəvayətdə türkmən adının mənşəyi KDQ qəhrəmanı Salur Qazanla əlaqələndirilir. Ancaq, Türkiyə və Azərbaycana nisbətən türkmən mütəxəssisləri tərəfindən eposun əsaslı elmi araşdırılmasına xeyli sonralar, 1940 illərdən başlanmışdır.

Bu sahədə ilk təşəbbüs mərhum alimlər Əhməd Axundov, Məti Kosayev və Bəyməhəmməd Kariyevin adı ilə bağlıdır.

Türkmən folklorunun və klassik ədəbiyyatın araşdırıcısı olan Əhməd Axundov "Qorqud Atanın kitabı" adlı məqaləsini hələ 1942 ildə yazmışdır ("Sovet ədəbiyyatı" jur. sayı 11, 1942). Məqalə təkrar "Türkmənistan" qəzetində 1994 ildə nəşr edilmişdir.

İki il sonra Məti Kosayev "Qorqud Ata" eposunun 10 boyunu ("Sovet Ədəbiyyatı" jurnalı, 1945), eyni adlı məqaləsini "Sovet Türküstanı" qəzetində (7.VII.1945) çap etdirmiş, hətta bəzi boyları orta məktəb dərslərinə daxil etməyə nail olmuşdur. Alimin 1946 ildə SSRİ EA-nın Türküstan filialının elmi xəbərlərində (№ 3.4) "Qorqud Ata" kitabı haqqında yazıları nəşr edilmişdir. Daha sonra o, B.Kariyevlə birlikdə KDQ abidəsini bütövlükdə Türküstan SSR-nin 25 illiyinə hədiyyə olaraq nəşrə hazırlamış, ancaq bu nəşr müəlliflərə sevinə gətirməmişdir.

Azərbaycanda olduğu kimi Türküstanında, eləcə də keçmiş Sovetlər imperiyasının tərkibində olan digər türk respublikalarında xalqların tarixi mübarizələrinin və qəhrəmanlıq ruhunu tərənnüm edən qədim Oğuz eposları "Manas", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Yusif-Əhməd", "Gül-bülbül" və b. abidələr 1951 ildə Moskvanın göstərişi ilə "zərərli", "burju millətçiliyi-

ni təbliğ edən əsərlər" sayılaraq qadağan edilmiş, nəşri və təbliği dayandırılmışdır.

Türküstan KP MK-da ideoloji katib işləmiş Ə.Şıxmuradovun "Türkünskaya İskra" qəzetində nəşr etdirdiyi (16.IX.51) "Qorqud eposu türkmən xalqına yabançıdır", "Korkut Ata" mürtece və qeyri-xəlqi eposdur" (1951), "Zəmanəmizə layiq əsərlər yaradaq" (1951), "Epos və onu nəşr edənlər işə olundu" (1952) kimi böhtan dolu məqalələrində öz xalqına, onun mədəni və mədəni abidələrinə, qabaqçıl ziyalılarına qarşı amansız, sört və düşmən mövqedə dayandığı bəlli olur.

1956 ildən sonra zərərli sayılan əsərlərin, o cümlədən KDQ eposunun üzərindən yasaqlar götürüldükdən sonra dastanların araşdırılmasının yeni dövrü başladı.

1957 ildə Daşkənddə şərqşünasların türk xalqlarının folklor yaradıcılığına həsr olunmuş geniş elmi konfransı çağırıldı. Bu konfransda digər məruzəçilərlə yanaşı Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, prof. Ə.Dəmirçizadənin KDQ eposu haqqında elmi məruzəsi dinləndi. Eyni zamanda türk xalqlarının folklor abidələrinin yeni istiqamətləri və bu sahədə gələcək elmi əməkdaşlıqlar müəyyənləşdirildi. Türküstan alimləri əvəzsiz folklor abidələrinin, o cümlədən KDQ-nin araşdırılmasına yenidən qayıtdılar.

1963 ildə M.Kosayev "Türküstan tarixinin köbir (böyük) məsələləri" adlı məqaləsini nəşr etdirir. Müəllif məqalədə yeni aşkar etdiyi "Şahsonəm və Qorib" dastanının Çovdir versiyasından, bu versiyanın "Aypara" bölməsindən bəhs edir. Burada Şahsonəm sevgilisi Qoribi xəta-bələdan hifz etməyi, onu qorumağı Qorqud Atadan xahiş edir.

Folklorçu Ata Rəhmanov hələ gənclik illərində müəllim işlədiyi dövrdə topladığı eposun 16 bölmədən ibarət yeni variantını tədqiqat obyektinə çevirdi. Bu barədə o ilk dəfə dünya xalqlarının antropoloq və etnoqraflarının Moskvada keçirilən VII konqresində "Korkut Ata" eposunun folklor variantları" mövzusunda məruzəsi ilə çıxış etdi (mart, 1964). (Məruzənin mətni Türküstan EA-nın xəbərlərində dərc edilmişdir. Aşxabad, 1967). Həmin konqresdə türkmən alimi V.A.Basilov da məruzə etmişdir. Məruzənin mətni ("K voprosu qenezisa Korkut Ata") 1964 ildə Moskvada "Nauka" nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Bu illərdə A.Rəhmanovun Türküstan EA-nın xəbərlərində (Aşxabad, 1966) "Çovdir baxışları" adlı məqaləsi nəşr edildi. Məqalədə türkmən baxışlarının yaradıcılığında Korkut Ata mövzusunun geniş yer tutduğu açıqlanır. Həminin keçmiş ittifaqın folklorşünas alimlərinin iştirakı ilə (23.II.1967) Aşxabadda keçirilən elmi yığıncaqda "Korkut Ata" eposunun türkmən-Çovdir variantında türkmən xalqının etnoqenezisi boyunca oğuzlar haqqında məlumat" mövzusunda Ata Rəhmanovun geniş məruzəsi dinləndi (Türküstan EA-nın elmi xəbərləri, Aşxabad, 1967).

M.Kosayev "Ədəbiyyat barədə söhbət" (Aşxabad, 1972) məqaləsində "Şahsonəm və Qorib" dastanı üzərində yenidən qayıdır. Dastanın türkmənlərin el variantında "Beysenem və Qarıp" adlandığını bildirir. Dastanın "Aypara" bölməsində 12 bənddən ibarət qoşmada Sa-

lur Qazanın və Korkut Atanın adları məhəbbətlə çəkilir. Müəllif qoşmadan nümunələr gətirir.

Atam Korkut söz sözlədi,
Akıl həm məni sazladı,
Ölüm çarəsin qezledi,
Ol akıl-kamal qalması...
Sataşmasın sana azqın,
İl-ulusun hanı Qazan?
Korkut Ata, pirim ozan,
Qarırım sizə tapşırıdım.

Türkmən mütəxəssislərinin araşdırmaları göstərir ki, KDQ boyları Anadolu, Azərbaycan, qazax, qırğız və b. soydaş xalqların folkloru, yazılı ədəbiyyatı, mədəniyyətində öz izlərini qoyduğu kimi, türkmənlərin yaratdığı tarixi, etnoqrafik abidələrdə, yazılı və şifahi ədəbiyyatda da silinməz izlər buraxmışdır.

Türkmən müəllifləri KDQ eposunun bəzi xarici nəşrlərinə də biganə qalmayıblar. Berdi Kerbabayev "Ədəbiyyat və sunqat" qəzetində (14.11.1971) çap etdirdiyi "Türkiyəyə səyahət" məqaləsində görkəmli türk alimi Ə.Cəfəroğlunun KDQ-dən bəhs edən yazısında bu abidənin XIII yüzildə Anadoluda yerləşən türkmənlər tərəfindən yaradılması barədə fikirlərinə öz münasibətini bildirir.

Filologiya elmləri doktoru A.Meredov "Ədəbiyyat və sunqat" qəzetində (Aşqabad, 10.X.1973) çap etdirdiyi məqaləsində İran alimi Mühəmmədzadə Sadiqin Tehranın "Bəxod" jurnalında nəşr olunmuş "Kitabi-Dədə Qorqud dastanı" adlı məqaləsi ilə bağlı müəyyən iradlarını bildirir.

Türkmən qorquşünaslığında M.Kosayev, A.Rəhmanov, R.Rəcəbovla yanaşı EA-nın Mahtımqulu adına Ədəbiyyat institutununun alimləri A.Aşurov, mərhum Ə.Bəkmuradov, X.Beyaliev adına Dilçilik institutunun elmi əməkdaşı A.Annanurov, ədəbiyyatşünas T.Quzuçuyev kimi ziyahlar da KDQ boylarının müxtəlif aspektlərdə araşdırılmasına aid yazılarla çıxış etmişlər.

A.Bəkmuradovun "Korkut Atanın yaman dövrü" ("Ədəbiyyat və sunqat", Aşqabad, 1988, həmçinin "Köroqlının izləri" kitabı, Aşqabad, 1988), A.Rəhmanovun "Korkut Ata və türkmən ədəbiyyatı" ("Yaşlıq" jurnalı, Aşqabad, 1989, № 1) məqalələrində türkmən ədəbiyyatşünaslığında KDQ-nin araşdırılmasının vəziyyəti işıqlandırılır.

R.Rəcəbovun (22.1.1988), A.Aşurovun (27.1.1989) "Ədəbiyyat və sunqat" qəzetində nəşr etdirdikləri elmi məqalələrində bir sıra diqqətli çəkin maraqlı məqamlar vardır. A.Aşurov belə fikirdədir ki, türkmən ədəbiyyatının və mədəniyyətinin tarixini dərinlən dərk etmək üçün KDQ eposunu yaxşı öyrənmək lazımdır.

Türkmənistan KP MK 1989 ildə "KDQ eposunun yenidən nəşr edilməsi" barədə rəsmi qərar qəbul edir. Qərara əsasən M.Kosayevin 1951 ildə nəşri dayandırılan kitabı 1990 ildə yenidən nəşr olunur. Kitab filologiya elmləri namizədi K.Amangöldiyevin tədqiqatı və mərhum prof. M.Kosayevin 1950 ildə yazdığı 18 səhifəlik ön sözlə başlayır. Ön sözdə əsasən KDQ boylarının tədqiq tarixi və aparılmış araşdırmalar barədə müfəssəl məlumat verilir. Bu sahədə V.V.Bartoldun xidmətləri qeyd olunur. İlk İstanbul nəşrinə (1915) toxunulur. Boyların təhlili üzərində dayanan müəllif onların Türkmənistan arealı ilə bağlılığına aid misallar gətirir.

M.Kosayev kitabın nəşrində "Drezden" və "Vatikan" nüsxələrini əsas götürdüyünü qeyd etsə də, bu

nüsxələrin dili ilə müqayisədə türkmən nəşrinin dili bütövlükdə müasir türkmən dilinin fonetik və morfoloji tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Daha doğrusu, belə demək mümkünsə, kitab KDQ eposunun türkmən dilinə tərcüməsidir. Maraqlıdır ki, M.Kosayev hətta boylarda olan şəxs adlarını da dəyişdirmiş, Dirsə əvəzinə Derse, Quyan (Səlcuq) əvəzinə Qoyan (Səlcuq), Salur əvəzinə Sahr, Qaragünə əvəzinə Qaraqona, Uşun qoca əvəzinə Ovşan qoca, Banu Çiçək əvəzinə Banu Çeçək, Basat əvəzinə Beset və s. kimi yazmışdır.

M.Kosayev nəşrində yol verilən dil xətalalarına baxmayaraq A.Rəhmanov və digər folklorşünaslar tərəfindən müxtəlif vaxtlarda toplanmış el variantlarının ("Eke göz", "Törel beq", "Bamsı Beyrək", "Salır", "İqdir", "Salır Qazan və itemcek") kitabına daxil edilməsi müsbət haldır.

Son illər A.Rəhmanovun "Korkudun qəbrini qızılqı" (1989), N.Canbistayevin "Xarxut Ayliyc" (1989), Ata Rəhmanovun "Korkut Ata" eposu və türkmən ədəbiyyatı" (1989), Aba Qılıçdurdyevın "Qız anadan görməsə və yaxud "Korkut Ata eposunda qadın" (1989), "Qəhrəmanlıqla yoxrulan əsər" (1989), Amangül Kariyevin "Türkmən romantik dastanlarında qadın" (1990) məqalələri, A.Qılıçdurdyevın "Korkut Ata" monoqrafiyası (1990), Rəhman Rəcəbovun KDQ-dən bəhs edən "Qədim türkmən ədəbiyyatı" (1991) əsəri nəşr olunmuşdur. KDQ boylarının Ata Annanurov və Toylu Quzuçuyev tərəfindən hazırlanmış yeni nəşrləri ("Sovet ədəbiyyatı" jurnalı, 1989, "Kitabi Dədəm Korkut" 1995) M.Kosayevin 1951 ildə qadağan edilən "Korkut Ata" kitabı təkrar-təkrar (1990),

Ədəbiyyat.

Kariyev B.M.. Korkut Ata Kitabı haqqında. Aşqabad, 1946.

Kariyev B.M. Korkut eposu haqqında. Aşqabad, 1966.

Kosayev M.. Korkut Ata. Aşqabad, 1951, 1990.

Rəhmanov A. Taş oğuzların qever xanlığına qarşı görüş. "Yaşlıq" jur., Aşqabad, s.1, 1981.

Rəhmanov A.. Korkut Ata eposunun folklor variantları. TEA-nın xəbərləri, Aşqabad, 1964.

Rəhmanov A. Korkut Atanın qəzleqində. "Türkmənistan" qəzeti, 24, 25, 26, 27, 30, 31, VIII-1994; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, IX-1994,

Aba Qılıçdurdyev. Korkut Ata, Aşqabad, 1990.

Aba Qılıçdurdyev. Korkut Atanın kitabı. "Müəllimlər" qəzeti, Aşqabad, I, II; 14, IX, Aşqabad, 1988.

Allamurat Esenov. Prof.M.Kosayev. Aşqabad, 1988.

A.Yazberdiyev, M.Xudanqulova, R.V.Xaxulinov. B.A.Kariyev, Aşqabad, 1987.

Əhməd Axundov (Gürgənli). Korkut Atanın kitabı. "Sovet ədəbiyyatı" jurnalı, Aşqabad, 1942.

Qasım Nurbadov, Axmed Axundov (Qurqenli) və "Qorkut Ata". "Türkmənistan" qəz, 30 mart, 1994 il.

Jumanqeldi Xommetdurdyev. Məti Kosayev və B.M.Kariyevin məhkəməsi haqqında. Aşqabad, 1993.

Ata Annanurov, Toylu Quzuçiev. Qorkut ata. Sovet ədəbiyyatı, N 7-8, Aşqabad, 1989.

Hüseynqulu Məmmədli
Fəxrəddin Əliyev

TÜRKMƏN FİKRƏT (1945, Türkiyə.) - folklorşünas, elmlər doktoru (1972), Egey Universitetinin professoru (1986).

KDQ boylarının Türkiyə ərazisində qorunub mühafizə olunan "Bəy Beyrək" və "Təpəgöz" haqqında el variantlarını toplamış, abidənin məlum nüsxələri və digər sonrakı nəşrlərlə maraqlı müqayisəli təhlil aparmışdır. O araşdırmalarının nəticəsini 1988 ildə Bakıda "Dədə Qorqud" abidəsinə həsr edilmiş kollokviumda məruzə etmiş, məruzənin mətnini kitabça halında İzmirdə (1988) nəşr etdirmişdir.

KDQ mövzusunda elmi konfransların təşkilatçılığında biridir. Bu konfranslarda Dədə Qorqudun türk mədəniyyəti baxımından əhəmiyyəti, KDQ-də araşdırılan mövzusunda maraqlı məruzələrlə çıxış etmişdir. Bu məruzələr metod baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Əsərləri:

Dədə Korkut Hikayelerinin Anadolu ve Rum elinde yaşayan kolları. TKA, Ankara, 1991.

Batı Anadolu'da Doğumdan ölüme bazi inanmalar üzerine. "Türk Dili ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi", VI, İzmir, 1991.

U

UCALIQ, AZMANLIQ - KDQ-də ucalıqın, azmanlığın (ülviliyin) əlamətlərində təqdim olunurlar. Məzmun planında əsas yeri cəngavərlik kodeksi tutur. Kükrəyən güc, yüksək iradə, böyük savaqların dinamikası bu məzmunu yüksək təsirdə bəzəyir. "Salur Qazanın evi yağmalandıqı boy"da oxuyuruq:

"Bunun ardınca, xanım, görəlmiş, kimlər yetdi: Həmid-lən Mərdin qalası dəpüb yıqan, dəmir yaylı Qırçaq Məlikə qan qusduran, gələbən Qazanın qızın ərləklə alan... Qaragünə oğlu Qara Budaq çapar yetdi". (D-60⁶)

Oğuz ərinin "mən"i bir də bolluğa sahib olmaqla məzmun qazanır (qatar-qatar dövələr, tovla-tovla şah-baz atlar, qırx igid və s.).

Dirsə xanın hansı bolluğa yiyə olmasını anladan sözlərini yada salaq:

"Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, mənim gedər,
... Ağayıldan tümən qoyun gedərsə, mənim gedər,
... Ağ yüzlü, ala gözlü gələnlər gedərsə, bənım ge-dər". (D-32³)

Türkün igidlik - ərənlilik kodeksi yüksək bolluğa sahib olmağa tən gələnlər yüksək səxavəti tələb edir. Oğuz igidlərinin səxavət jestləri ucalıqın, azmanlığın estetikasıdır.

"Dirse xan... ulu toy elədi, hacət dilədi. Atıdan ayğırdan, dövədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı... Dəpə kibi ot yığdı, göl kibi qımız sağdırdı". (D-15¹¹)

KDQ-də ərənlər sətir və amansız jestlərdə bilinirlər.

Qazanın sözlərini anaq:
"Börü gəlgil, qulumun oğul!
Sağım ələ baqduğumda,
qardaşım
Qaragünəyi gördüm, -
Baş kösübdür, qan döküpdür,
... Solum ələ baqduğumda
dayım Aruzı gördüm, -
Baş kösübdür, qan döküpdür..." (D-124¹²)

Niyazi Mehdi

UÇMAQ, UÇMAĞ - əski türk dilində "behışt, cənnət" mənasında işlənmiş olan bir söz. KDQ boylarının sonunda bir qayda olaraq verilən xeyir-dualarda rast

gəlinir: "Ağ birçəklü anan yeri behışt olsun! Ağ saqallu baban yeri uçmaq olsun" (D-35; 66; 122; 213; 303).

Oğuzların Göy-Tanrı (tanrıçılıq) dini inanış sistemində qarışmış şamanist görüşlərdə qatlardan ibarət göyə çıxan zaman gəldicə aydınlanan nur dolu bir ələm var. "Uçmaq" deyilən cənnət də bir işıq ələmidir.

Qədim Türk dünyagörüşündə cənnətin "uçmaq" adlanması insan öldüyü zaman bədəninə tək edən ruhunun quş donuna düşməyi - "dönüb uçar quş olmağı" təsəvvürlərindən gəlir. Əski Türk yazılı abidələrində də "öldü" anlayışını ifadə etmək üçün "uç bərdi" sözləri işlənilir.

Qaynaqını İslam düşüncəsindən alsada, XV əsrə aid Osmanlı qaynaqlarında: "Uçmaq içində bir bulaq var" - deyilir.

Colal Boydlı

UDLU - Abırlı, hörmətli adam. KDQ-nin müqəddiməsində işlənilir: "Evimə yazıdan bir udlu qonaq gələ" (D-9⁴).

ULAS (ULAŞOĞLU SALUR QAZAN) - II, III, IX, X boylarda xatırlanır.

ULAS OĞLI SALUR QAZAN - KDQ-nin baş qəhrəmanı. "Salur Qazanın evi yağmalandıqı boy" (II) Salur Qazanın adı ilə bağlıdır. Salur Qazana həsr olunmuş bu boy onu xarakterizə edən bu sətirlərlə başlayır: "...Amir soyunun aslanı, Qaracığım qaplanı, qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın güyogisi, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən durmuşdu". (D-35¹²)

Oğuzun bütün dövlət işini Qazan aparır. Qazan Oğuz üçün, xalq üçün doğrudan da ümidgahdır, arxadır. O, öz şəxsi mənafeyini güdmür, hər şeyi xalq üçün edir. Oğuz mənlikətinə hardan bir hücum: basqın təhlükəsi olsa, Qazanın özünü ora yetirməsilə düşmən məğlub olur.

Qazan öz müstəsna şücaəti ilə başqalarından fərqlənir. O, son dərəcə böyük bir qüvvətə, gücə malikdir.

məğlubedilməz surətdir. O, hansı cəbhəyə gedirsə, zəfər qazanır. Düşmən onu ancaq yeddi günlük yuxuya gətirdiyi zaman tutub əsir aparır. Qazanın başçılığı altında Oğuzda olan möhkəm intizam və könüllü tabelik qaydasına görədir ki, hamı Qazanın arxasına birgə döyüşə girir. Qazan varlığı ilə xalqa bağlıdır. O, üç ildə bir dəfə özünün varidatını xalqa paylayır. Yalnız arvadının ölümlə tutub evindən çıxır. Bu, Qazanın böyük humanizmindən irəli gəlir.

Qazan həm də təmiz əxlaqlı, pak ürəkli bir ərədir, ailə başçısıdır. O, öz həyat yoldaşı, igid qadını Burla Xatuna yüksək hörmət bəsləyir, ehtiram edir, ağıllı məsləhətlərini dinləyib, əməl edir.

ULAŞLI - Kənd adı. Azərbaycanın Qubadlı rayonu ərazisində kənd; Ulacalı-Sabirabad rayonu ərazisində kənd; Böyük Ulaşlı, Kiçik Ulaşlı-Gürçüstanın Borçalı bölgəsində kənd adlarıdır.

ULU - "Böyük" mənasında işlənən təyin əlaməti. KDQ-də daha çox "ulutoy" şəklində böyük mərasim, "böyük ziyafət, böyük məclis anlamında işlənir: "Dirse xan dişi əhlinin sözlə ulu toy elədi"... (D-14¹⁰).

UN - donlu məhsulların (arpa, buğda və s.) üyüdülmüş forması. KDQ-nin müqəddiməsində işlənilir: "Neyləyim, bu yığılacaq evdə un yox, ələk yox".

"URAL BATIR" - Başqırd eposu. Dastanın ana xəttini insanları ölümdən qurtarmaq məqsədi ilə dirilik suyu axtaran Ural batırın səfərləri, sərgüzəştləri təşkil edir. KDQ-dəki "Duxa qoca oğlu Dəli Dəmrul" və "Qanlı qoca oğlu Qanturalı" ilə səsləşən motivləri qarışdır.

İnsanın birdən-birə, durduğu yerdə öldüyünü görməyən Dəli Dəmrula görə, igidi mütləq kimsə öldürməliydi: "Mərə, Əzrayil dedügünüz nə kişidir ki, adamın canını alır?" (D-156⁶) İgidin canını alanın göz-görünməz bir qüvvə olduğunu eşidəndə, "Qadir Allahdan..." "Ya Qadir Allah, birligin, varlığın haqqıyçun Əzrayili mənim gözümə göstərgil, savaşayım, çəkişəyim, dürüşəyim, - yaxşı yigidin canın qurtarayım. Bir dəxi yaxşı yigidin canı almaya" (D-156⁷) - deyər xahiş etdi. O, sadəcə yerində oturub Əzrayili gözləmir, eyni zamanda onu tutmaq üçün cəhdlər göstərir.

O, tez-tez düşünür: "Ölüm nə olan şeydir, o nə qüvvədir bə?" Bir dəfə hətta atasından da soruşur ki, "ogor ölümü inadkarlıqla axtarsan, tapa bilərsənmi? Tapsan, boğazına bıçaq dirəyə bilərsənmi?" Atası Yan-birdə: "Oğlum, ölüm deyilənə gözlə görmək, qulaqla eşitmək olmaz" - deyir və uzaqlarda, div padşahın ölkəsində dirilik suyu olduğunu söyləyir. Bu sudan içən ölməzliyə qovuşmuş.

Dastanda xeyir və şər bir ailədə doğulur, böyüyür, yanaşı addımlayır. Bu, insanlara əbədiyyət bəxş etmək arzusu ilə yaşayan Ural və onun şər qüvvələrinə xidmət edən böyük qardaşı Şulgenin. Dastandakı hadisələr Ağızel, Nöqəş, Yaik, Hakmar çayları, Ural dağı və Şulgen gölü ətrafında baş verir.

Hər iki dastanda, həm "Ural batır"da, həm də KDQ-nin "Duxa qoca oğlu Dəli Dəmrul boyu"nda qəhrəmanlar son məqsədlərinə yaxınlaşırlar, ölümü tanıyırlar. Lakin bu tanışlıq bir-birindən fərqlidir. Ölüm-

dən canını qurtarmaq üçün Dəli Dəmrul can axtarırsa, ata-anasının ölümünə belə razıdır. Ural batırın dirilik suyu içmiş qoca ilə söhbətdən gəldiyi noticə başqa cürdür. O, ölümdən qaçmaq istəmir, hətta dirilik suyunu ağzına alır, lakin içmir, onu dağlara, çaylara, çəmənələrə səpər: insanlar bir-birini əvəz etməlidir, təbiət isə əbədi qalmalıdır. İnsanın ölməzliyi onun əməllərində öz əksini tapmalıdır. Ural batır ölür, lakin onun xeyirxah əməlləri oğulları və Şulgenin oğlu tərəfindən yaşadılır. Göründüyü kimi, şər əməllər yaşamır. Şulgenin də davamçısı yoxdur, hətta oğlu Hakmar belə ona qarşı çıxır.

"Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda Trabzon təkürünün qızı Selcan xanımı almaq istəyən Qanturalı kimi, "Ural batır"da da Ural buğa ilə vuruşmalı olur. "Buynuzı almas cida kibi Qanturalımla üzərinə sürdü" (D-182¹) Katil Şah da meydandakı Uralın üstünə buğa buraxdır. Buğa buynuzlarını əyərək Uralın üstünə cumur. Qanturalıdan fərqli olaraq Ural bu günahsız heyvanı öldürmür, buynuzlarını əyərək həmişəlik onları beləcə əyri qalacağını söyləyir. Buradan məlum olur ki, bu buğanın da buynuzu "almaz süngüsü kimi" imiş.

Ədəbiyyat.

Ural-batır (Башкирский народный эпос. - бах: Геронческий эпос народов СССР. М., 1975. с.67-115.

Башкирский народный эпос. М., 1977.

Gaynislam Jibrahimov. Başkurt halk destanlarından "Ural Batır". Türk Dünyası. mart, 1996, c.3, №10.

Баскаков Н.А. Тюркские языки: Общие сведения и типологическая характеристика //Языки народов СССР. М., 1966. т.II.

KDQ enskl. I c. B., 2000.

Güllü Yoloğlu

URU DURMAQ - Dastan dilində Oğuz kontekstində mənası açılmayan ifadələrdən biri. Yozum üçün açarı başqa bir türk dili - özündə bir çox arxaik elementləri toplamış çuvaş dili verir. Türk dillərinə məxsus r-z-y-t/d əvəzlənməsinə görə çuvaş dilindəki r-sosinin mövqeyi müasir Azərbaycan dilində Y-Z soslərinə uyğun gəlir. Müqayisə edək. Toxar (çuv) - doqquz (azərb); ura (çuv) - ayaq (azərb).

"Uru durmaq / durdu" çuvaş - bulqar elementi kimi Dastanın dilində bir relik kimi qalıb. Əslində ayağa durmaq mənasında işlənir. Uru durdu - yəni ayağa durdu.

Kamal Abdulla

URUZ, XAN QAZANIN OĞLI URUZ BƏG, SALUR QAZANIN OĞLI URUZ - Qazan xanın oğlu. Bayındır xanın nəvəsi, İç Oğuz boyu. (II, III, X, XI boylarda adı çəkilir). Onun əsirləkdə, Şəkl Məliyim qanlı tədbirləri qarşısında mordanə dayanması, mətanəti, ailə namusu uğrunda fədakarlığı türk xalqının milli simasını ən uzaq keçmişlərdə əks etdirən parlaq bir nümunədir.

Uruz atasının sorğusuna namus hissindən doğan bir qəzəblə belə cavab verir:

"Qadın ana! Qarşım alub, nə bögrərsən?
Nə bozarsan, nə ağlarsan?
Bağrım la yürəgim nə dağlarsan?
Keçmiş mənim günümü nə andırırsan?
Hey, ana! Ərəbi atlar olan yerdə

Bir qulunı olmazmı olur?
Qızıl dəvələr olan yerdə
Bir köşəgi olmazmı olur?
Ağca qoyunlar olan yerdə
Bir quzicığı olmazmı olur?
Sən sağ ol. qadm ana. babam sağ olsun,
Bir mənim kibi oğul bulmmazmı olur?". (D-54⁸)

Uruz Qazan tutulanda uşaq imiş. Böyük oğlan olduğu vaxt bir kişidən atasının dustaq olduğunu eşidir. Onun tələbi ilə əmisi Qaragünənin başçılığı altında qoşun düzəldir, Qazanı azad etməyə gedirlər. Uruzun böyük şücaət göstərməsi ilə Qazan zindandan xilas edilir, düşməndən intiqam alırlar.

URUZ - Yer adı. XVIII əsrə məxsus qaynaqlarda Gürcüstanın Dumanis /keçmiş Başkeçid/ rayonu ərazisində Borçalı bölgəsinin Yüzbaşı tayfasına məxsus Uruz yaylası, Uruz qışlağının adları çəkilir (bax: Dəftəri-müfəssəli əyaləti Tiflis, 1728).

Ədəbiyyat.

Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü. B., 1979.

Cəmşidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən". B., 1969.

Araslı H. "Kitabi-Dədə Qorqud". B., 1978.

"Dəftəri-müfəssəli əyaləti Tiflis". 1728.

İ.Şopen, Qafqaz quberniyası və uyezdlərində olan Azərbaycan kəndləri. Кавказский календарь, 1854, s.308.

Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin-Ağbaba, Şərəyel və Pənbək bölgələrinin yer adları. Sumqayıt, 1996.

Ələkbərli Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu - Ermənistan. B., 1994.

Məmmədov H. Dədəm Qorqud keçən yerdə bu yerlər. Azərbaycan. B., 1990, 2.

UŞUN QOCA OĞLI ƏGRƏK - VIII və X boylarda adı çəkilən Oğuz igidlərindən, Səgrəkin böyük qardaşdır. "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nın başlanğıcında Bayındır xanın divanına haçan istəsə gəlib gedən, Qazanın divanında böylər böyi xan Qazanın lap önündə oturan, özü də heç kimə iltifat etməyən "bəhadır, dəli, yaxşı yigid" kimi təsvir olunur. (D-254.)

Bir Oğuz igidinin - "Sən başmı kəsdin, qanmı tökdün, acmı doyurdun, yalnızcaqmı donatdın?" - dediyi kinayəli sözündən inciyən Əgrək üç yüz igidlə yürüşə çıxır. Qara Təkürün casusu bunları görür və xəbər ve-

rir, kafirlər onları qırır, Əgrəki isə Əlincə qalasına zindana salırlar.

Uzun illərdən sonra təsadüfən qardaşının dustaq olduğunu eşidən Səgrək onu zindandan xilas edir.

UŞUN QOCA OĞLI SƏGRƏK - Uşun qocanın kiçik oğlu, on dörd gecəlik aya bənzəyən gənc. Gözəl, alagözlü, pəhləvan. "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda (X) təsadüfən öyrənir ki, qardaşı Əgrək Əlincə qalasında dustaqdır. Ata-anası getməyə icazə vermir. "Yanlıx xəbərdir, getmə, oğul!" - deyirlər. Səgrək isə: "Məni yolımdan ayırman! Ağam tutulan qalaya varmayınca, ağamın ölüsün-dirisin bilməyincə, öldisə, qanın almayınca Qalın Oğuz elinə gəlməyim yox!" - deyir.

Ata-anasının zorla evləndirmələrinə baxmayaraq, and içir ki, qardaşını əsirlikdən xilas etməyincə evə qayıtmayacaq. Sözüünə əməl edən Səgrək qardaşını əsirlikdən xilas edir və evlərinə qayıdırlar.

UZUN BİNAR, BİNAR-BULAQ - Bulaq və yer adı. KDQ-nin III və VIII boylarında altı dəfə təkrar olunur.

III boyda deyilir: "...Məgər evləri önində bir böyük ağac vardı. Dibində bir yaxşı binar vardı. Beyrək baxdı gördi kim, kişi qızqardaşı binardan su almağa gəlir" (D-102³).

VIII boyda belə bir məlumat verilir: "Oğuz bir gün yaylağa köçdü. Aruzun bir çobanı vardı. Adına Qonur qoca Sarı Çoban derlərdi. Oğuzun önincə bundan əvvəl kimsə köçməzdi. Uzun binar deməklə məşhur bir binar vardı. O binara pərilər qonmuşdu..." (D-214¹³). "Çoban yenə bu binara gəldi..." (D-215¹¹).

M.F.Kırzioğluya görə bura ("Uzun Binar") Arazın cənubunda Daş Oğuz mənsub olan "Qaradağ" və ya digər dağ yaylalarından biri ola bilər.

Türkiyədə "pınar başı" - Xan köyü yaxınlığında; "qara pınar", "qızıl pınar" - Qocanallı; "Qara pınar" - Torun vilayətində kənd adları vardır (F.Sümər).

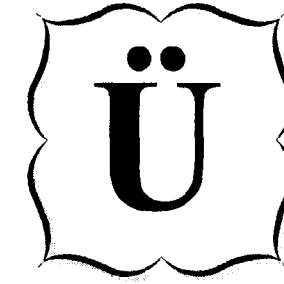
Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

M.F.Kırzioğlu. Dədə Korkut Oğuznamələri. İst., 1952.

M.Cahangirov. Kitabi-Dədə Qorqud boylarındakı cəmiyyətin zaman və məkanı haqqında. ADU-nun elmi əsərləri. B., 1976, 4.

Faruq Sümər. Oğuzlar. B., 1992.

ÜÇ OQ - bax. İç oğuz.

ÜFFAN - Üçüncü xəlifədən olan Osmanın atası. Müqəddimədə adı çəkilir.

ÜMMAN DƏNİZİ - bax. Əmman dənizi.

ÜRÜVEYDƏ - Müqəddimədə adı çəkilən qadın adı.

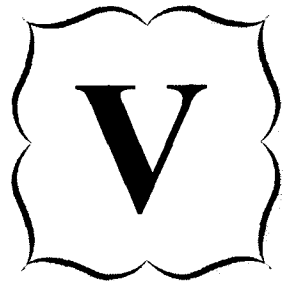
ÜSTÜNOVA KƏRİMƏ (1955, Türkiyə) - doktor, dilçi.

Bursa Uludağ Universitetinin türk dili və ədəbiyyatı bölümündə çalışan Ü. dilçilik problemlərinə, xüsusən sintaktik birləşmələrə dair araşdırmalarında qaynaq olaraq, əsasən, KDQ-yə müraciət etmişdir.

Əsərləri:

Dədə Korkut dastanları və cümlədəki böyük birləşmələr, İst. 1998.

ÜZÜK - bax. Yüzük, üzük.

VAHABZADƏ BƏXTİYAR MAHMUD OĞLU - (1925, Azərbaycan Resp.). - Şair, dramaturq, ədəbiyyatşünas, Azərb. EA müxbir üzvü, Əməkdar incəsənət xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, xalq şairi. "Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300 illiyi Dövlət yubiley komissiyasının üzvü.

Azərbaycan xalqının Milli azadlıq mübarizəsində alovlu vətənpərvər şair olan B. Vahabzadə Dövlətin yüksək mükafatı - "İstiqlal ordeni" ilə təltif olunmuşdur. Yaradıcılığında xalqın soykökü ilə bağlı məsələlərə geniş yer verən şairi Dədə Qorqud mövzuları da dərinlən düşündürmüşdür. Şerlərində Dədə Qorqud motivlərindən bərinməqlə, yanaşı, elmi yaradıcılığında da bu sahəyə xüsusi yer ayrılmışdır.

Əsərləri:

Seçilmiş əsərləri (2 cildə). 1-ci cild. B., 1984

Seçilmiş əsərləri (2 cildə). 2-ci cild. B., 1984

Dərin qatlara işıq (məqalələr), B., 1986.

Axı dünya fırlanır. B., 1987.

Gəlin açığı danışaq. B., 1988.

Ümidə heykəl qoyun. B., 1993.

Qorqud obrazı və tarixi-ictimai hadisələr. - "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz. - 29 iyun 1979.

"Dədə Qorqud"u oxuyarkən (Dəstan haqqında mülahizələr). - "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz. - 12 iyul 1985.

VAQİF İBRAHİMOĞLU (1949, Azərbaycan Resp.) - teatr rejissoru, əməkdar incəsənət xadimi, dosent.

KDQ mövzusunda 1981 ildə müraciət etmişdir. Tədris Teatrında "Mən Dədə Qorqud..." iki hissəli tamaşasını səhnəyə qoymuşdur ("Dirsə xan oğlu Buğac" və "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul" boyları əsasında).

"Yuğ" teatrında "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək" boyu əsasında "Oğul" (1990), "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul" boyu əsasında "Xatun" (1992), KDQ motivləri əsasında "Dürlü xəbər" (1995) tamaşalarını qoymuşdur.

"Uruz boyu" (1993), "Səgrək boyu" (1993), "İç Oğuzun Dış Oğuzuna asi olduğu boy" (1993) radiopeşlərinin müəllifidir.

Dövri mətbuatda KDQ mövzusunda yazılarla çıxış edir.

VALTER RUBEN (1899, Hamburq) - hindşünas, prof., akademik.

KDQ tədqiqatçıları içərisində V.Rubenin özünəməxsus yeri vardır. O, 1944 ildə nəşr etdiyi "Ozean der Marchenstrome" (Nağıllar aləmi) kitabının I hissəsində dastanlardan ətraflı danışır. Qədim Hind əfsanə və əsətlərinin gözəl bilicisi olan V.Ruben KDQ-ni qədim hind folklor örnəkləri ilə müqayisə edir. bəzi maraqlı nəticələrə gəlir. Şərq folklorunun ümumi qaynaqlarını öyrənmək işində bu tədqiqatın böyük əhəmiyyəti var. V.R. başqa tədqiqatçılar kimi Dədə Qorqudu dastanın müəllifi hesab edir və öz fikrini belə əsaslandırır: "Dədə Qorqud boylarının on ikisi də təəccübləndirici dərəcədə eyni xarakterlidir, elə buna görə də böyük inamla demək olar ki, onları bir şair. Dədə Qorqud yazmış və ya ən azı toplayıb bir-birinə yarasdırmışdır".

V.Ruben KDQ dastanlarını şifahi xalq ədəbiyyatı istiqamətində tədqiq etmiş, buradakı mövzu və motivləri qeyri-türk qövlərinin və başqa xalqların, xüsusilə hindlilərin mifologiyası ilə də qarşılaşdırmışdır. O, eyni zamanda Dəli Domrul qədim yunan dramaturqu Evripidin "Alkesta" adlı əsəri ilə müqayisə edib. aralarında çox yaxın oxşarlıq olduğunu üzə çıxarıb və bu motivin Bizanslar yolu ilə KDQ-yə keçməsi fikrini irəli sürmüşdür.

Alimin bu araşdırması KDQ-nin öyrənilməsində və dünya miqyasında yayılması işində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əsərləri:

Ozean der Märchenstrome. Feil I. Die 25 Erzählungen des Damons. Ilit Einem Anhang ober die 12 Erzählungen des Dede Korkut. Helsinki, 1944.

Die Geschichee der indischen Philosophie. 1954.

"**VARLIQ**" - jurnal. Cənubi Azərbaycandakı ədəbi-mədəni prosesin bütöv bir epoxasını təşkil edən "Varlıq" jurnalının əhatə etdiyi mövzular geniş və çox cəhətlidir. Bunların hər birisi ayrıca araşdırmaları və tədqiq olunmalıdır. Folklor nümunələri sırasında KDQ dastanı dünya ölçüsündə klassik bir əsər kimi "Varlıq"

jurnalının yaradıcı əməkdaşlarının zəngin və maraqlı yazılarında öz əksini tapmışdır.

Bu sahədə daha önəmli yer tutan doktor Cavad Heyət, folklorşünas Ağay Məmmədli Fərzanə, doktor Həmid Nitiqi, Əbdülkərim Mənzuri Xamnei, "Sazımın sözü" əsərində "Dədə Qorqud" boylarını nəzmə çəkən milli şairimiz Səhənd olmuşdur. Jurnalda Elməddin Əlibəyzaadənin "Dədə Qorqudun tarixi barədə", Əlirza Sərrafinin "İranda Dədə Qorqud" kitabının tanınması və nəşri tarixindən", Məhəmməd Hüseyn Güneyninin "Dədə Qorqud" kitabının folklorumuzdakı tə'siri" və s. məqalələrində dastanın müəyyən yönlərindən tədqiq verilmişdir.

Doktor Cavad Heyət dastanın "Dirsə xan oğlu Buğacın boyu", "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu", "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu", "Qazan bəyin oğlu Uruzun dustaq olması boyu" (1981, № 30, səh.21-23) haqqında maraqlı dəqiqləşdirmələr aparmış, zəngin tarixi mənbələrə və dastanın özünə əsaslanaraq xalqımızın bu möhtəşəm yazılı abidəsində türk soylarının (tayfa) ictimai yaşamlarının çox canlı və bədii şəkildə göstərilməsini diqqətə çəkmişdir. KDQ dastanı Türk Oğuz ədəbiyyatının şah əsəridir və hər boyda Oğuz ellərinin cəsarət, igidlik və savaqdakı qəhrəmanlıqları bəyan olunur. Bundan başqa, köçəri həyat sürən Oğuz ellərinin adət, keçim və düşüncələri dastanda əsas yer tutmaqdadır. Vətənpərvərlik, qonaqsevərlik, ana və övlad məhəbbəti, qadınlara hörmət, mübarizlik, düşmənlərə nifrət, mərdlik, qəhrəmanlıq və bu kimi gözəl xüsusiyyətlər əks olunmuşdur.

KDQ boyları sonrakı xalq dastanlarımıza da mühüm təsir göstərmişdir. İstər qəhrəmanlıq, istərsə məhəbbət dastanlarımız şəkli etibarilə KDQ kimi qurulmuşdur. Buna ən yaxşı misal "Koroğlu" dastanı, "Əsl və Kərəm" və "Aşıq Qerib" dastanlarıdır.

"KDQ dastanları nə vaxt və harada yarandı?" (1994, 91-4, s.3-8) yazısında doktor Cavad Heyət Oğuz ellərinin yaradıcılığının şah əsəri sayılan bu dastan barədə maraqlı və geniş məlumat verir. KDQ dastanını incələyən milli şairimiz Səhənd İranda Dədə Qorqud şairi, Dədə Qorqud yadigarı və zamanımızın Qorqudu adını qazanmışdır. "Sazımın sözü" əsəri ilə Səhənd Azərbaycan ədəbiyyatına özünəməxsus dəyəri olan qiymətli əsər bəxş etmişdir", deyən dok. Məmmədli Fərzanə - "Varlıq" jurnalının görkəmli əməkdaşlarından olaraq folklorşünas kimi tanınan bu alim "Sazımın sözü" əsərinə ön söz yazmışdır. Dədə Qorqud boyları və tədqiqatçıları ilə bərabər, böyük araşdırma işi aparan Səhənd haqqında geniş məlumat vermişdir. Bu əsərin Bakıda və Türkiyədə nəşr olunmasını da qeyd etmişdir.

"Varlıq"ın 1359-60 (1981-82) saylarında da "Bərrəsi dər bəreyi-kitabə" Dədə Qorqud" adı ilə ağay Əlirza Sərrafi tərəfindən səkkiz məqalə nəşr edilmişdir.

1997 il 1-5 dekabr (15-11 azər 1376) tarixlərində Bakıda Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən hazırlanan 6-cı beynəlxalq Dədə Qorqud simpoziumu keçirilmişdir. Bu simpoziuma İran, Türkiyə, İraq, Rusiya və bir neçə Avropa ölkələrindən Qorqudşünaslar dəvət olunmuşlar. İrandan 4 nəfər alim bu simpoziumda iştirak etmişdir. Doktor Cavad Heyət, doktor Məmmədli Fərzanə, Əlirza Sərrafi, Səlamət maraqlı məruzələr və çıxışlar etmişlər.

KDQ üzərində bir çox avropalı şərqşünaslar tədqiqat aparmış və epos bir çox dillərə, hətta farsçaya tərcümə edilmişdir. Rus alimlərindən prof. Bartold ömrünün çox hissəsini Dədə Qorqud dastanlarının tədqiqi ilə keçirmişdir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, "Varlıq" jurnalının müxtəlif saylarında 8 məqaləsi nəşr olunan Qorqudşünas Əlirza Sərrafinin jurnalın sonuncu sayında (1998, № 106-3) "İranda Dədə Qorqud kitabının tanınması və nəşri tarixindən" adlı maraqlı bir məqaləsi nəşr olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, KDQ ilk dəfə 1916 ildə (Türkcə) Kilisli Müəllim Rəfət tərəfindən çap olunmuş və onun nüsxəsi həmin ildə başqa kitablarla birlikdə Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət xadimlərindən sayılan Məmmədli Tərbiyətin əlinə keçmiş, İrana gətirilmiş, Təbrizdə yeni üslubda qurulmuş Tərbiyət kitabxanasına verilmişdir.

1921 ildə Pəhləvi rejimi dövründə Rza xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə əlaqədar ana dilində olan kitablar müxtəlif yollarla məhv edilir və yandırılırdı. KDQ kitabı da Tərbiyət kitabxanasında olan kitablarla birlikdə anbara verilərək qapısı möhürlənir. İkinci dünya savaşından sonra "oraq və balta" zindanından azad olan "Dədə Qorqud" haqqında ilk söz deyən dok. Məmmədli Fərzanə olmuş, "Azərbaycanın milli dastanları" adı ilə dastanın xeyli hissəsini nəşr etdirərək İranda tanınmasına səbəb olmuşdur. Əlirza Sərrafi göstərir ki, Azərbaycanda 1939 ildə Həmid Araslı tərəfindən dastan nəşr olunubsa belə çıxır ki, Təbriz bir o qədər də geridə qalmamışdır.

"Varlıq" jurnalının səhifələrində KDQ ilə bağlı tədqiqi araşdırmalar zəngin və müxtəlifdir.

Nəzakət İsmayılova

WARREN S. VALKER (1921,Nyu-York) - türkoloq, ədəbiyyatşünas, prof.

1972 ildə Londonda nəşr edilən KDQ-nin ingilis dilinə tərcüməsinin əsas müəlliflərindən (Fəruq Sümər və Əhməd Uysalla birgə) biri olmuşdur. Bu nəşr KDQ-nin müqəddimə və 12 boyu, izahlar və geniş bibliografiya daxil edilmişdir.

Folklor, dil, çağdaş ədəbiyyatla bağlı 10-a yaxın kitab, 60-dan çox elmi məqalə nəşr edilmişdir.

Əsəri:

The Book of Dede Korkut: A Turkish Epic. trans. with Introd. and Notes by Warren S. Walker. Austin: University of Texas Press. 1972 [with Farik Sümer and Ahmet E. Uysall].

VATIKAN NÜSXƏSİ - Vatikan kitabxanasının türkcə bölümündə saxlanılan 102 nömrəli əlyazmasında həmin nüsxədən əlavə, eyni cild daxilində başqa bir risalə də vardır. "Hekayəti-lətifeyi-üçübə və məhəubeyi-zərifə" adlı bu risalə cildin 2-58 vərəqlərini tutur. KDQ-nin V.n. 58 -106 vərəqlər arasında yerləşir. V.n. bütünlüklə hərəkəli nəsxlədir; səhifənin ayağında növbəti səhifənin ilk sözü yazılıb; V. nüsxəsinin hər səhifəsində 13 sətir vardır.

V.n.-nin birinci səhifəsində başlıq yerində "Hekayəti-oğuznameyi-Qazan bəg və qeyri" sözləri yazılmışdır. V.n. sıx sətirlərlə nəşr şəkildə yazılmışdır; şer parçaları olan yerlərdə isə misralar arasında cüzi məsafə (boşluq) hiss edilir. Əlyazmanın sonuncu vərəqindən əvvəlki vərəq qopmuşdur; həmin vərəq axırıncı boyun

bir hissəsinə (Drezden nüsxəsinin 297 səhifəsinin 9 sətirindən 303 səhifəsinin 5 sətirinə qədərki hissəni) əhatə edir. V.n. 99 vərəqlə bitir.

V.n. giriş və 6 boydan ibarətdir. Müqəddimə və boyların həcmi, düzümü aşağıdakı kimidir: Giriş (səh.2-5). I. Hekayəti-xan oğlu Buğac xan (səh.5-20). II. hekayəti - Bamsı Bəryək Boz atlı (səh. 20-53). III. Hekayət Salur Qazanın evi yağmalandıdır (səh.53-68). IV. hekayəti - Qazan bəgün oğlu Uruz xan dutsaq olduğıdur (səh.68-85). V. Hekayəti - Qazılıq qoca oğlu Yegənək bəg (səh.85-92). VI. hekayəti - Taş Oğuz İç Oğuzasi olup Bəryək vəfatı (səh.92-99).

V.n. haqqında ilk məlumatı İtaliya alimi Ettore Rossi vermişdir: Ettore Rossi. Un nuovo manoscritto del "Kitabi Dede Qorqut", Rivista degli Studi Orientali, Roma, 1950, XXV, səh.34-43. Bundan sonra E.Rossi ətraflı araşdırma - 364 səhifəlik bir kitab nəşr etdirmiş, əlyazmanın faksimilesini də bu kitaba daxil etmişdir (bax: E.Rossi, JL "Kitab-i Dede Qorqut", Citta del Vaticano, 1952).

V.n.-də əlyazmanın dəqiq tarixi yoxdur. Lakin cilddə V.n.-dən əvvəl yer tutan risalənin Seyyid Əhməd bin Həsən Bah tərəfindən hicri 918 (1512-1513)-də yazıldığı göstərilir. Vatikanda əlyazmasından sonrakı bir vərəqdə isə Sünüllahın vəfat tarixi (hicri 956, miladi 1549-1550) qeyd olunmuşdur. Beləliklə, V. n.-nin XVI əsrin I yarısında yazıldığı qənaətinə gəlmək olur. Paleografik xüsusiyyətlər və yazı dili prinsipləri də eyni qənaəti doğrurur.

D. və V. nüsxələrini ancaq fonetika səviyyəsində qarşılaşdırarkən birincinin XVI əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələrinə, ikincinin Şərqi Anadolu türkcəsində yazılmış abidələrə uyğunluğunu görmək olur. Belə ki, Drezden nüsxəsində "m" samiti ilə başlanan bəzi sözlər V.n.-də "b" ilə, "t" ilə başlanan sözlər isə daha çox "d" ilə işlənir. D.n.-də sözün birinci hecasında "i" saiti, V.n.-də "e" saiti işlənir; D.n.-də bir çox sözlərdəki x.ğ səsləri V.n.-də "q" səsi ("qaf" hərfi) ilə verilmişdir.

V.n. D. nüxəsi ilə müqayisədə (hər iki nüsxədə olan 6 boy müqayisə edilərkən) hər cəhətdən naqisdir və elmi-tənqidi mətn üçün etibarsızdır. M.Ergin yazır: "V.n. Drezden nüsxəsinə nisbətən çox pis nüsxədir. Hərəkələr çox yanlış bir şəkildə qoyulmuşdur. Xüsusi isimlər belə bir neçə şəkildə yazılmış və hərəkələnmişdir... Vatikan nüsxəsinin katibi əsl nüsxədə anlama bilmədiyi sözləri çox dəfə adlamışdır". Doğrudan da, belədir. Həcmcə natanamlıqdan başqa, V. katibi müvafiq boyları köçürərkən diqqətsizliyə yol vermiş, bəzi sözləri və bütöv parçaları ixtisar etmiş, ifadə dəyişikliyi etmiş, mətnin əslinə sərbəst münasibət bəsləyərək fərdi yazı üslubuna və ədəbi zövqünə, sənətinə uyğun kiçik əlavələr də etmişdir. Bu cəhətdən aşağıdakı faktları göstərmək olur: 1. D.n.-dəki Beyrək, Tondaz, Şöklü Məlik, Bayındır, Ayna Mələk kimi şəxs adları V.n.-də Baryək (Bəryək, Bəryik), Dondar, Sökili Məlik, Bayındır, Ayna Məlik yazılmışdır. 2. Bütün zəif, üçüncü dərəcəli ədiblər kimi V.n.-nin katibi də qarşıdakı əlyazmaya "tənqidi" yanaşmış, mətnin üzərində öz zövqünə və məqsədinə uyğun "ədəbi redaktə" işi aparmışdır. Məs., mözhəb təəssübkeşliyi göstərərək, dastanların "Müqəddimə"sində (D.n.-nin VI səhifəsi və VII səhifəsinin 5 sətiri) peyğəmbər və xəlifələrin, xüsusilə Həzrət Əlinin növlərinin tərifləri verilən parçanı, həmçinin "Salur Qa-

zanın evinin yağmalandığı boy"dən (D.n.-nin 55-56-cı səhifələrində) "Ağac" rədifli 16 misralıq şerdən 5 misra saxlayıb, Əlinin qılıncının və atının yohərinin vəsfini, Musanın əsasının xatırlandığı misranı, eləcə də "Şah Həsən ilə hüseyin" ifadəsindən "Şah" epitetini ixtisar etmişdir (V.n., səh.63). 3. Katib öz növbəsində istədiyi zaman kiçik "əlavə ifadələr" işlətməmişdir. Məs., Xızır adını "yaşıl tonlu Xızır İlyas" (V.n., səh.15) yazmış, I boydakı "Buğac babasını qurtardı, qayıtdı, gerü döndü" (D.n., səh.34) cümlələrini belə genişləndirmişdir: "Baba ilə oğul biri-birin qucuşup ağlaşdılar, əhvalların bir-biriylə söyləşdilər; andan obalarına qayıtdılar. Xan qızı qarşu gəlup Dirsə xan ilə oğlunu bir arada gördi; haq təalaya şükür qıldı, qurbanlar eylədi, acları toyurdu, sədəqələr verdi, oğlunu bağrına basup gözlərin öpdü" (V.n., səh.19).

V.n.-nin katibi Drezden nüsxəsinin "Müqəddimə"sindəki "bu yıqılacaq evdə un yox, ələk yox" cümləsini "Un yox bu yıqılacaq evdə, ələk yox" (səh. 5) variantında işlətməmişdir. Eyni zamanda katib "Beyrək" boyunun sonunda bir "boşluq", "natanamlıq" görərək yazır: "Məlikün qızı ilə Bəryək əhd etmişdi, aldı gerü döndü" (səh.52). III boyun məzmunundan (Beyrək əsirlikdən xilas olarkən) "kafir boyunun qızı ilə əhd etmək" (D.n., səh.98) motivi məlumdur. Lakin Drezden nüsxəsində həmin qızı alması barədə bir kəlmə də yoxdur.

V.n.-nin katibinin sənəti XVI əsr yazılı ədəbi dil normalarına uyğun olduğu üçün o, dastanların adındakı "boy" sözündən və "xanım, hey!" vokativ ifadəsindən imtina edir, "hekayət" sözünü işlədir (məs.: "Hekayəti-xan oğlu Buğac xan"). Lakin dastanların sonluğunda "xanım, hey" ifadəsini "Xanım, hey! Bəgüm, hey!" paralelizmi şəklinə salmağı lazım bilir. Axırıncı boyu D.n.-də olmayan bu sözlərlə bitirir: "Bu kitabı yazanı dua ilə ananlara Haq subhanəhu və Taala rəhmət etsün. Amin, amin deyönlər dizar görsün. Xanım, hey! Bəgüm, hey!". 4. Dil və imla xüsusiyyətləri zəminində V.n.-nin nöqsanları aydın müşahidə edilir. Hər şeydən əvvəl, rəb qrafikası ilə yazı qaydasının xilafına olaraq V.n.-nin katibi bir sıra sözləri sətirdən-sətərə (həm də istədiyi şəkildə) keçirmişdir (məs.: dostuna, de-mişdir, biz-dən və s.). Ayrı yazılmalı olan sözləri və hərfləri bitişik yazmışdır: "And iç dedi" - and içdedi (səh.96); "biz də, qonuq da" - bizdə, qonuqda (səh.5); "anunkibi" (səh.5) və s. Ən başlıcası odur ki, D.n.-dəki bəzi türk mənşəli sözlərin mənası V.n. katibinə ya məlum deyil, ya təxminən məlumdur. Məs., katib "qarğayıdır; biz daxı qarğarız" (D.n., səh.12) ifadəsini "qarıyıdır, biz də qararuz" (V.n., səh.7), "kövrəlib" (D.n., səh.23) sözünü "küvləyüb" (V.n., səh.12), "qağırdıq" (D.n., səh.296) sözünü "oqudum" (V.n., səh.94) kimi yazmışdır. Katib Drezden nüsxəsində doğru işlənməmiş "niyə?" sual əvəzliyini "nəyə" (obyekt bildirən) söz-forması ilə qarışdırdığı üçün sual cümləsində ikinci variantı işlədir: "Bilürmison, Baryək, səni nəyə oqudum?" (V.n., səh.96).

M.Ergin V.n.-nin isnad etdiyi əlyazmanı müəyyən-ləşdirmək məsələsinə xüsusi fikir vermiş, haqlı olaraq hər iki nüsxədə diqqətli bəzi sözlərin eyni cür səhv yazılışının təkrar olunduğuna yönəlmişdir. Məs., "soluna" sözü hər iki nüsxədə (D., səh.124; V., səh.69) səhvən adı "nun" ilə, "boyuma" sözü hər iki nüsxədə (D., səh.124; V., səh.69) yanlış olaraq "boynuma" kimi, "bəglər" sözü "Bəkil" şəkildə (D., səh.303; V., səh.99) yazılıb. Maraqlıdır ki, "arı sudan abdest aldı"

ifadəsi hər iki nüsxədə (D., səh.132; V., səh.73) natanam - "arı abdest aldı" kimi yazılmışdır. Bu tipli yazılış qüsurlarının təkrarlandığını nəzərə alan M.Ergin yazır: "Ən azından, hər iki nüsxənin ortaq bir nüsxəyə dayandığını qəbul etmək gərəkdir. Biz daha irəli gedərək V.n.-nin Drezden nüsxəsindən alındığının irəli sürülə biləcəyini söyləyəcəyik". Lakin görkəmli qorquşünasının ehtimal kimi söylədiyi fikrin həqiqətə daha uyğun olduğunu - yəni hər iki nüsxənin daha öncə yazılmış ortaq bir əlyazma əsasında meydana çıxdığını düşünmək aşağıdakı səbəblərə görə məntiqli sayılmalıdır: 1. Görünür, güman edilən nüsxə mövcud imiş və V. n. katibinin əlinə keçənə qədər xeyli köhnəlmiş, bəzi vərəqləri düşmüş və bəzi sözləri, ifadələri oxunmaz olmuşdur. Bu səbəbdən də katib bütün boyları köçürməmiş, əlyazmanın bütöv qalmış boylarını köçürmüş, yəqin ki, titul səhifəsi də düşdüyünə görə əsəri şərti olaraq "Hekayəti-oğuznameyi-Qazan bəg və qeyri" adlandırmışdır. 2. V.n. katibinin mətnə sərbəst münasibətini doğuran səbəblərdən biri həmin "ilkin nüsxə"dir. Həmin nüsxənin pozulmuş yerləri (sözlər, ifadələr, hərəkələr) V.n. katibinin ixtisarlara və əlavələr etməsi, bəzi sözləri öz sinonimləri ilə əvəz etməsi üçün şərait yaratmışdır. Həmin nüsxədə yanlış yazılmış bir neçə sözün hər iki nüsxədə təkrarlanması Drezden nüsxəsində katibin mühafizəkar olması (heç bir hərfi, işarəni dəyişməmək istəməməsi) ucundan, V. n.-ndə isə katibin diqqətsizliyi, faktın fərqi nəzərə alınmaması və ya düzəliş etmək iqtidarında olmaması səbəbindən irəli gəlmişdir. 3. V. n.-nin D.n. köçürüldüyü ona görə inandırıcı deyil ki, məlum sözlərdən başqa, bu nüsxədə "Qazan" adından sonra ən çox təkrar olunan və yazıldığı qədər də aydın oxunan "Beyrək" adı üç cür yazılıb (bu ancaq "ilkin nüsxə"də hərəkələrin pozulması və ya qoyulmaması ilə bağlı ola bilər). Belə bir fakt da düşündürücüdür: KDQ-dən 14 dəfə adı keçən "Şöklü Məlik" V. n.-də 11 dəfə xatırlanmış və bir qayda olaraq, "Sökli Məlik" yazılmışdır (burada V.n. katibinin üç nöqtəni hər dəfə unudub qoymadığını və ya Drezden nüsxəsi katibinin "sin" hərfi üzərində hər dəfə üç nöqtə artırdığını düşünmək mümkündür).

V. n. bəzi sözlərin düzgün oxunuşuna, ifadələrin bərpasına kömək etməklə yanaşı, KDQ-nın tarixən bir neçə dəfə yazıya alındığı fikrini qüvvətləndirir və sübut edir.

Samat Əlizadə

VELYAMİNOV-ZERNOV VLADİMİR VLADİMİROVİÇ (1830-1904, Rusiya) - türkoloq, dilçilik doktoru.

Türkistanda Qorqud Ata ilə bağlı əfsanələri ilk dəfə toplayıb nəşr etmiş, Qorqudla bağlı tarixi əfsanələr, miflər barədə və onun məzarı haqqında geniş məlumat vermişdir.

VƏD - Dastanda qəhrəmanların bir-birinə verdikləri vədlər əslində əxlaqi dəyər kimi onları bu və digər cəhətdən səciyyələndirir. Vədlər verilsə də onlara bəzən əməl edilir, bəzən də əməl edilmir. Salur Qazan anasını əsir etmiş düşməne vəd verir ki, anasını ona qaytarsa o da dönüb geri gedəcək, amma vədinə əməl etmək barədə düşünmür. Kafir qızına Beyrək vəd verir ki, sağlıqla evinə geri dönersə gəlib onu halallıq alacaq. Dəli Qarcar Dədə Qorquda vəd verir ki, qız

qardaşı üçün istədiyi başlığı gətirsə qızı Beyrəyə verəcək. Nəhayət Allah-təala Dəli Domrula vəd verir ki, əgər canı yerinə can bulsa, onun canını azad edəcək. Vəd verən qəhrəman həm də and içir. Bu and bir çox halda dostlarını, silahdaşlarını, atalarını, qardaşlarını qürbətədən, əsirlikdən azad etməyinə gərdəyə girməmək, toy etməmək, sevgili ilə vüsala qovuşmamaqla bağlı olur. Vəd zadəgan sözü kimi xüsusi əxlaqi keyfiyyət və dərəcə səviyyəsinə qaldırılır. Oğuz içi vədlə Oğuzdan xaricə - düşməne verilən vədi fərqləndirmək lazımdır. Oğuz içi vədi yerinə yetirmək cəngavərlik kodeksinin şərtlərindəndirsə, Oğuzdan kənara verilən vədə əməl etməmək olur, belə vəd hərbi hiyləgərlikdən başqa bir şey deyildir. Müqayisə edin Salur Qazanın düşmənlə "sövdələşib" anasını ondan istəməsini. Guya Qazan xan anası ona qaytarılıbsaydı hərbi meydanını tərk edib geri dönəcək, arvadı Burla xatunu, oğlu Uruzu, varını-dövlətini kafirə qoyacaqdı. Əslində isə bir az əvvəl Qazan xan Qaraca Çobana belə demişdi: anamı hərbdən əvvəl istəyim, at ayağı altında qalmasın. Bu, Oğuzdan kənara verilən vəddir və yerinə yetirilməyə bilər. Elə oradaca Oğuz içi vəd səslənir, Salur Qazan Qaraca Çobana "allah mənim evimi qurtaracaq olarsa, səni əmiraxur edəyim" deyər vəd verir. Vədinə əməl də edir. Belə vədə əməl etməmək mümkündür deyil.

Kamal Abdulla

VƏLİXANOV ÇOKAN ÇİNGİZOVİÇ (1835-1865) maarifçi-demokrat, səyyah, tarixçi, etnoqraf və folklorşünas.

Qorqud Ata ilə bağlı qaxaxlar və qırğızlar arasında yayılmış əfsanə və rəvayətləri toplamaqla yanaşı, onlara çox mühüm önəm vermiş və ədəbi-tarixi qaynaq kimi dəyərləndirmişdir.

V.V.Bartold, V.M.Jirmunski, X.Koroğlu və digər qorquşünaslar tədqiqatlarında Ç.Vəlixanovun məlumatlarına istinad etmişlər.

Əsərləri:

Избранные произведения. Алматы, 1958.

Следы шаманизма у киргизов. 1904.

О кочующих киргизах. 1971.

Ədəbiyyat.

Краткая литературная энциклопедия. т.1, М., 1962.

"Книга моего Деде Коркута". М.-Л., 1962.

VƏLİYEV İSMAYİL ÖMƏR OĞLU (1951, Erm. Resp.) - nəşir, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, şair-publisist, f.e.n.

KDQ-nın obrazları, bədii təsvir xüsusiyyətləri, oradakı adət-ənənə, insani münasibətlər sistemi barədə araşdırmaların müəllifidir.

BDU-da hazırlanmış "Dədə Qorqud 1300" kitabının nəşrinə rəhbərlik etmişdir. KDQ ilə bağlı bir sıra nəşrlərin redaktoru olmuşdur.

Əsərləri:

Bilqamis dastanı. (Tərcümə, ön söz) - B., Gənclik, 1985.

Ədəbiyyatda insan konsepsiyası. Tarixi təşəkkülü və inkişaf mərhələləri. - B., Günəş, 1999.

Dədə Qorqud: köklər, şaxələr. "Dədə Qorqud-1300", - B., 1999, s. 51-66.

Dastan Bilqamisdan başlanır. "Kitabi - Dədə Qorqud", - B., 1999, s. 30-38.

"Dədə Qorquda bitki adı haqqında", "Azərbaycan təbiəti", 1983, 3.

VƏLİYEV TEYMUR SÜLEYMAN OĞLU (1928, Azərbaycan Resp.) - iqtisad e.d. prof., Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi.

Azərbaycan iqtisadi fikir tarixini araşdırarkən KDQ-yə müraciət etmiş, pul və maliyyə sistemi, əmtəə və dəyər münasibətləri haqqında eposa istinadən məlumat vermişdir.

Əsərləri:

Azərbaycanın iqtisadi fikir tarixi. I kitab, B., 1996 (A.Həsənovla birlikdə).

Azərbaycan iqtisadi fikir tarixi. B., 1997.

VƏLİYEV VAQİF ƏLİ OĞLU (1924- 1998, Azərbaycan Resp.) - folklorşünas, fil. e.d. prof.

"Səməd Vurğunun poemaları" mövzusunda namizədlik (1957), "Azərbaycan folklorunun janrları" mövzusunda doktorluq (1972) dissertasiyası müdafiə etmişdir. KDQ eposu alimin elmi araşdırmalarının əsas ana xəttini təşkil edir. Bu baxımdan onun müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan xalq dastanları", "Qəhrəmanlıq dastanları", "Azərbaycan folkloru", "Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları" kitabları diqqətəlayiqdir. V.Vəliyev bu araşdırmalarında KDQ ilə sonrakı yüzilliklərdə yaranmış qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarını ("Koroğlu", "Novruz və Qəndəb", "Aşıq Qərib" və s.) müqayisəli təhlil etmiş, dastanların bu və ya digər dərəcədə KDQ boylarından bəhrələndiyini qeyd etmişdir.

Əsərləri:

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1970.

Azərbaycan xalq dastanları. B., 1968.
Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları. B., 1980.
Azərbaycan folkloru. B., 1985.

VİLAYƏT İSSİ -KDQ-də Dədə Qorqut üçün işlədilən deyim. "Övliyalıq (kəramət) sahibi" deməkdir. Tanrıya sığınıb ismi-əzən oxuyan Dədə üstünə qılnc çəkən Dəli Qarcara "Çalarsan, əlin qurusun!" dedi.

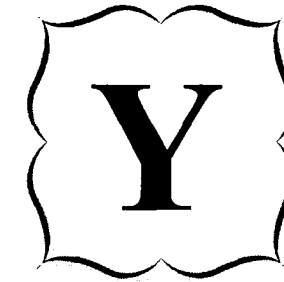
Həq Təalanın əmri ilə Dəli Qarcarın əli yuqarıda asılı qaldı. Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi, diləgi qəbul oldu" (D-84¹¹).

Qopuzlu baxşılarm yardım dilədikləri Qorqut Ata müqəddəslik qatına yetişmiş bir varlıqdır. Əcdad ruhuna tapınmağın bir ifadəsi olan bu varlıq qopuzla bir övliyadır. Qopuz onun vəliliyin - "vilayət issi" olmağının bir rəmzidir. Ona görə də adına "Ər Qorqut", "Qorqut Ata övliya" -deyilir.

Qeybə inam bütün dini inanışların təməlidir. Qeybi bilmək islam düşüncəsində yalnız Allaha aiddir. Ona görə də Qorqut Ata övliyalığının mahiyyətinə tam olaraq bu düşüncə ilə varmaq olmur. Əslində Qorqut Ata qeyb ələmi ilə bağlıdır; dedikləri olur. Qeyb ələmindən qaıbdən, görünməzlər dünyasından dürlü-dürlü xəbərlər söyləməyi də bu üzdəndir. Çünki bir övliyadır, vəlilik və kəramət sahibidir, bir "vilayət issi" dir.

Cəlal Bəydili

"VİLAYƏTNAMƏ" - bax. Hacı Bektaş Vəli.

YAĞI - Düşmən, rəqib, talançı, soyğunçu. "Yağma/lamaq" kökündən yaranan bu söz talamaq, soymaq, yığıb aparmaq anlayışını bildirir. "Düşmən" sözü ilə müqayisədə "yağı" KDQ-də daha çox işlənilir: "Eldə yağı yoqkən sənün babanın üstünə yağı gəldi" (D-30⁸); "Yağı basıldı, düşmən sındı" (D-197⁶). KDQ-də "yağı" dedikdə adətən kafirlər, qeyri-müsəlmanlar nəzərdə tutulur. Bunlara Şöklü Məlik, Buğacıq Məlik, Qara Tükən Məlik, Qara Arslan Məlik, Qırpaq Məlik, Sofi Sandal Məlik, Ağ Məlik Çəsmə, Arşın oğlu Dirək Tökür, Qara Tökür aiddir. Bu şəxslərdən çoxunun qırpaq olması böllidir. Onların "kafir" adlandırılmalarının səbəbi qırpaqların islamı oğuzlardan xeyli sonra XII əsrin ikinci yarısında qəbul etmələri olmuşdur.

YAĞRINCI - KDQ-də qəhrəman. İlahımın atası.

YAĞRINCI OĞLI İLALMIŞ - Oğuz igidi. KDQ-də onun epiteti "Qoşa bürcdən qayın oqi əklənməyən" kimi verilmişdir.

YAXNI, YƏXNİ - KDQ-də rast gəlinən yemək növü. "Dirəo xan oğlu Buğac xan boyı"nda oxuyuruq: "Oğulları ağ otağa, qızları qızıl otağa, oğlu-qızı olmayanı qara otağa qondurun, qara keçə altına döşən, qara qoyun yaxnisından öninə götürün..." (D-13¹).

Dastanın "Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək boyı"nda isə deyilir: "Beyrək şülən yeməğinin üzərinə göldi, Qarın döyürduqdan sonra qazanları döpdidökdi, çevirdi. Yaxnının kimini sağına, kimini solna atar" (D-111⁶).

"Adam ötin yaxni qılan aşbazi olur". (D-130⁷)

"Qara tonuz ötündən yəxni yedirdin doyamadım" (D-100⁹).

Yaxni əsasən daha keyfiyyətli sayılan qara qoyun ötündən bişirilirdi. Həm də verilən təsvirlərdən aydın olur ki, o dastanda qovurma kimi təqdim olunur. Lakin etnoqrafik materiallar yəxninin möişətdə həm qoyun və həm də mal ötündən bişirilib, qovurma deyil, soyutma olduğunu təsdiq edir. Çünki qovurma bişirilərkən ot xüsusi üsullarla qovrulurdu. Lakin yaxni bişirilərkən

ətin qovrulmasına ehtiyac qalmırdı. Deməli, yaxni əslində müasir mətbəximizdə soyutma adlandırılan yeməkdir. Dastanda deyilir ki, "Kəsə-kəsə yeməğə yəxni yaxşı" (D-208⁵).

Bizcə, qovurmanı deyil, məhz soyutmanı kəsə-kəsə yeyərlər. Yaxni əksər zonalarda əhalinin mətbəx məişətindən çıxsa da, Gəncəbasarın cənub zonasında, Biləsuvar, Cəlilabad, Masallı və həmçinin İmişli, Saatlı rayonlarda indi də işlədilməkdədir. Yaxni süfrəyə yəxniyə adlı xüsusi qabda verilərdi. adətən mərasim xörəklərindən sayılırdı.

YAKUBOVSKI ALEKSANDR YURYEVIÇ (1886-1953, Rusiya) - rus şərqşünası. Tarix e. d. (1935), prof. (1949), SSRİ EA-nın müxbir üzvü (1943).

Tacikistan EA-nın həqiqi üzvü, Özbəkistan SSR-in (1943) və Tacikistan SSR-in əməkdar elm xadimi (1946); SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı (1951).

Peterburq universitetinin tarix-filologiya fakültəsini (1913), sonra da şərqşünaslıq fakültəsini (1924) bitirmişdir.

KDQ-yə həsr etdiyi "Kitabi-Korkud" (Огузский эпос) и его значение для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья" məqaləsi (Aşqabad, "Sovet edebiyatı" N 6, 1944) dərc edilmişdir. Məqalədə Y. eposun gec yazıya alınmasına baxmayaraq, çox qədim zamanlara aid olduğuna diqqəti cəlb edir. Həmçinin erkən orta əsrlər və oğuz-türkmən tarixşünaslığının öyrənilməsində KDQ-nin müstəsna rolu qeyd edilir.

Əsəri:

"Kitab-i-Korkud" (Огузский эпос) и его значение для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья. (Из доклада на научной конференции в Ташкенте). Совет эдебияты, Ашхабад, N6, 1944.

YALANÇI OĞLI YALANCUQ, YALANÇI OĞLI YIRTACUQ - Yalandan Beyrəyin ölüm xəbərini gətirib, Bamçıyəyi almaq istəyən surət. "Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək boyı"nda iştirak edir.

YAPAQLU QOCA - Oğuzdan Təpəgözə xörək bisməmək üçün göndərilmiş şəxs. "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy"da adı çəkilir.

YARADAN - bax. Tanrı.

"YARADILIS" - bax. Əski türk dastanları.

YAS MƏRASİMİ - Məişət mərasimləri sırasında yas ölümə bağlıdır. İlk təfəkkür çağında insanlar ölümü həyatın bitməsi, sona yetməsi faktı saymamışlar. Ölənin təzədən diriləcəyinə, öz soyunu, el-obasını, yurd-yuvasını yad edəcəyinə inanmışlar. KDQ-nin "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyı"nda deyilir ki, Dəli Domrul körpünün yanına düşən obanın yaxşı, xub igidi öldüyünü görür. Əzrayilin can aldığı bildikdə: "Mərə, Əzrayil dedügünüz nə kişidir kim, adamın canın alur? Ya Qadir Allah, birligin, varlığın haqqıyçun, Əzrayili mənim gözümə göstərgil, savaşayım, çəkişəyim, dürişəyim, yaxşı yigidin canın qurtarayım. Bir dəxi yaxşı yigidin canın almaya", - dedi" (D-156⁶).

Yas mərasiminin ilki şivən ayinidir. Şivən, əsasən, ölüm hadisəsi baş verdiyi vaxtda olur. Ölən sarıdan təsirli, yanıqlı sözlərlə, oxşamalarla hönkür-hönkür ağlamaq, üz cırmaq, saç yolmaq şivənin əsas əlamətlərindəndir. Şivənin ən səciyyəvi örnəyinə biz "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda tuş oluruq. Beyrəyin ölüm soracağı eşidən "Banıççək qaralar geydi, ağ qaftanını çıxardı. Güz alması kibi al yanağını yırtı" (D-94⁴). Beyrəyin bacıları isə öz qardaşları üçün belə şivən qoparırlar: "Vay, bəgim qardaş! Muradına məqsuduna ırməyən yalnız qardaş!" (D-92¹²). Şivəndə oxşama, nazlama, layla, ağı və bir sıra başqa xalq şeri örnəklərindən izlər, əlamətlər olur. KDQ-də ana şivəninin məxsusi cizgiləri vardır. Əgər abidənin "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq oldığı boyı"nda Boyı uzun Burla xatun oğlu Uruz üçün:

"Oğul, oğul, ay oğul! Ortacım oğul!
Qarşu yatan qara dağım yüksəgi oğul!
Qarannulica gözlerim aydını oğul!..." (D-136¹³)

şəklində şivən qoparırsa, "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyı"nda Bamsı Beyrəyin ağbırçəkli anası şivən deyə-deyə bildir-bildir ağlayır, göz yaş tökür, acı dımaqla al yanağını dartıb yırtır, qarğı kimi qara saçını yolur.

Yas mərasimində ölən üçün ağı deyib ağlamaq da adətdir. Poetik baxımdan şivən örnəklərinə yaxın olan ağıların səciyyəsi ölənə yaratdığı mənəvi boşluğu təsvir və təqdim etməkdir.

KDQ-də də şivənə yanaşı, ölənə tutulan yasda ağılar deyilir. Bəlli olduğu üzrə, abidənin "Basat Dəpəgözü öldürdüğü boyı"nda Dəpəgöz əlində şəhid olanlardan biri də Aruz oğlu Basatın qardaşı Qıyan Səlcükdür. Uzun müddət uzaq səfərdə olan Basat qayıtdığı zaman qardaşının ölümünü biləndə "qaranqu" gözləri yaşla dolur və belə bir ağı deyir:

"Ağ saqallu babamı
"Oğul" deyü ağlatdın ola, qardaş!
Ağca yüzü anamı sızlatdın ola, qardaş!
Qarşu yatan qara dağım yüksəgi, qardaş!
Aqındılı görklü suyumun daşqını qardaş!
Güclü belim qüvvəti, qarannu gözlerümün aydını, qardaş!

(D-223⁵).

Yas mərasimində ölənə ehtiram, onu yad etmə məqamlarından biri də ehsan verməkdir. KDQ-də də ehsan

mərasiminin təsviri var. Bu həm oğuzların, həm də onlarla qonşuluqda yaşayanların məişəti üçün əsasdır. "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy"da kafirlər Qazanı tutub Tumanın qalasında dərin bir quyuya salırlar. Təkürün övrəti quyunun üstünə gəlib ondan soruşur: "Qazan bəg, nədir halın? Dirligin yer altındamı xoşdur, yoxsa yer yüzündəmi xoşdur?" Buna cavab olaraq Qazan xan deyir ki, "Ölülərinə aş verdigin vaxt əllərindən aluram" (D-274¹¹). Bunu eşidən övrət öz adamlarının yanına qayıdıb təkürdən tələb edir ki, Qazanı quyudan çıxarsın.

Oğuzların özlərinin də ölənə ehsan verməsinə abidədə gərəyinə yer verilib. Uruzun dustaq olmasından bəhs edən "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy"da da kafirlərə dustaq düşən adın çəkdiyimiz alp babası Qazana deyir ki, əgər üç aya buradan qurtarıb qayıda bilməsəm, onda Qalın Oğuz eli məni ölmüş bilib yasını tutsun, ayğır atını boğazlayıb aşımı, yəni ehsanımı versin.

Yas mərasimində ölənə qohumlarından kişilər saçsaqqal saxlamaqla, qadınlar isə qara rəngli pal-paltar geyməklə özlərini yasa gələnlərə tanıdırlar. Oğuzda ölənə yaxın adamları özlərini tanımaq üçün, əsasən, ağ çıxarıb qara geyir, göy sarınırlar. Bunu biz Beyrəklə bağlı boylarda aydın şəkildə görürük. Hər iki boyda qohum-əqrəbə, tanış-biliş qara paltar geyib Beyrəyə "əzim yas" saxlayır. Bu, abidənin "İç Oğuz Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy"unda belə təsvir olunub: "Beyrəgin babasına-anasına xəbər oldi. Ağ evi-əşigində şivən qopdı. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxardı, qara geydi. Ağ-boz atının quyruğunu kəsdi. Qırq-əlli yigit qara geyüb-gög sarıdılar" (D-299⁹).

Yas mərasimi ilə bağlı bir cəhət də ölümqabağı vəsiyyətdir. Vəsiyyət ölən kimsənin, bir növ, öz nigarançılığından qurtarması, istək və arzularını qalanlara bildirməsi faktıdır.

KDQ-də üç dəfə vəsiyyətlə üzləşirik. Bunlardan biri Uruzun atasına söylədiyi vəsiyyətdir.

"Yad qızı halalına dəstur versün!
Bana tutan gərdəgə ayrıq girsün!
Anam mənim için gög geyüb qara sarımsun!
Qalın Oğuz clində yasım tutsun!" (D-144¹⁰)

İkinci vəsiyyət Dəli Domrulundur ("Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyı"). Əzrayilin əlindən yaxa qurtara bilməyəcəyini yəqin edən Dəli Domrul aman istəyir ki, vəsiyyətini halalına-arvadına söyləyə bilsin. Buna razılıq alan alp arvadına vəziyyətini belə söyləyir:

"İmdi yüksək-qara dağların sana yaylaq olsun!
Sovuq-sovuq sularım sana içət olsun!" (D-166¹⁰) və s.

Beyrəyin vəsiyyəti konkret məişət fonundan çıxıb daha çox ictimai məzmun kəsb eləyir:

"Elüm-günüm çapmadın,
Qazan mana yetmişün,
Mənim qanım Aruza qomasun.
Ağca yüzü görklümü oğlma ah versün!
Axirət haqqını halal etsün.
Beyrək padşahlı padşahi haqqa vasil oldi,
Bəllü bilsün!" (D-299⁵)

Bundan savayı, Beyrək bunu da vəsiyyət eləyir ki, "Yarın qiyamət günündə mənim ölüm Qazan xanın yarasında olsun, mənim qanım Aruza qorsa!" (D-298¹²).

Bəhlül Abdulla

YASAQLAR - Cəmiyyətin həyatında zaman-zaman əldə edilmiş qadağalar. KDQ-də sistem şəklində təzahür edir. İki qrupa ayrılırlar: hüquqi yasaqlar;

etik-əxlaqi yasaqlar. Həm hüquqi, həm etik-əxlaqi yasaqlar bütövlükdə cəmiyyəti içəridən möhkəmlətmək məqsədini güdür və əslində mənəvi və struktur vasitə kimi cəmiyyətin tamlığını, daxili bütövlüyünü, mənəvi yekrəngliyini qoruyub saxlamağa xidmət edirlər. Hüquqi yasaqlar bütövlükdə cəmiyyətin həyatını tənzim edirlər və onları Epos daxilində bu şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür: qan qohumluğunun qarşısını alan yasaqlar; qanun-qaydaya, nizamə, sahmana (Kosmosa) qarşı mübarizəyə imkan verməyən yasaqlar; cəmiyyət üzvünün öldürülməsinin yasağı; tayfadaxili və tayfaxarici (İç oğuzla Dış oğuz) nifaq yasağı; şəxsi mənafeyini cəmiyyət mənafeyindən üstün tutmağın yasağı; mərkəzi hakimiyyətə üsyanın yasağı; "təbiət-mədəniyyət" qarşılığında təbiətə hər nə şəkildə olursa - olsun qayıdışın yasağı. KDQ-dəki etik-əxlaqi yasaqlar cəmiyyətdaxili əhəmiyyətə malik olub cəmiyyət üzvlərinin bir-birinə şəxsi münasibətlərini nizamlamağa xidmət göstərir. Bunlara daxildir: ataya (böyüye) itaət etməməyin yasağı; yalan söz danışmağın yasağı; nişanlı qızın oğlana toydan əvvəl görünməsinin yasağı; tək qərar qəbul etməyin yasağı.

Yasağı pozmaq KDQ təsvir edildiyi kimi cəzalandırma ilə nəticələnir. Ölümdən tutmuş tənbehə qədər böyük bir spektri özündə saxlayan cəza yasağın əsas qoruyucusudur.

Kamal Abdulla

YAŞMAQ - Qadınların örtünmək üçün istifadə etdikləri geyim növü. Ümumtürk abidələrində, KDQ-də "gizlənmək", "gizlətmək" mənalarında işlədilir.

Yaşınmaq yaşmaq tutma və ya gizlənmə adətinin meydana çıxması islam dinindən daha qədim dövrlərə təsadüf edir. Belə ki, ana nəslinin ata nəslə ilə əvəz edilməsi nəticəsində yaranan patriarxal ailədə qadının qəbilə daxilindəki əvvəlki hüquqları aradan çıxdı. Kişi ailənin mütləq hakiminə çevrildi. Nəticə etibarilə ailədə qadının kişidən asılılığını təsdiq edən bir sıra patriarxal adətlər əmələ gəldi. Bunlardan biri də yaşınmaq oldu. Deməli, yaşınmaq meydana çıxması gizlənmə, boy gizlətmə adətlərilə bağlıdır. Yəni qadın ağzını örtməklə yaşmaq tutmaqla əyani olaraq kişidən asılı olduğunu boyan edirdi. Məsələn, dastanın "Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyı"nda deyilir: "Beyrək gəldi, Banıççək yaşmaqlandı, xəbər sordı" (D-78¹³).

Patriarxal ailənin qəbul olunmuş ənənələrinə görə qadının uşağı olanadək örinin ailəsində ögey, özge sayılırdı. Ona görə də o, qayınasından, qayınatasından, habelə örinin yaxın qohumlarından yaşınmalı, onlarla danışmamalı, bəzən hətta gizlənməli idi. Gəlin bir uşağı olanadək bu ənənəyə əməl etməyə məcbur idi. Beləliklə, yaşmaq xüsusi mülkiyyətin təzahürü kimi meydana çıxmış, lakin daha sonralar islam dini onu qadınlar üçün bir növ məcburi ənənəyə çevirmişdir. Bu ənənə uzun əsrlər boyu Azərbaycanda da yaşamışdır.

YAYXAN KEŞİŞ OĞLI - KDQ-də adı çəkilən kafir. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"nda adına rast gəlinir.

YAZI - Mədəniyyətin nisbətən yüksək səviyyəsinə mənsub olduğu fikir ötürmənin xüsusi forması. İlk mərhələdə şifahi yaradıcılığa qarşı qoyula bilər. Yazı mədəniyyəti KDQ dilində zəif, hələ güc yığmamış şəkildədir.

Onun törəmələrindən olan üslubi rəngarənglik, cümlələrin dərinliyi və obrazlılığın vüsəti "kütülviləşməyib", daha doğrusu tərəşlənməyib. KDQ dilində Yazı mədəniyyətinin süjeti xüsusi olaraq qurmanın, üslubçuluğun, ədəbi süsləmənin ən yaxşı halda ancaq bəzi formalarına rast gəlmək olur. Fikir, məqsəd KDQ-də xüsusi olaraq cəllənmədən, bərtlənməyə məruz qalmadan çatdırılır. Üstünlük müstəqilliyə, informasiyanın bərbəsa, toxunulmadan ötürülməsinə verilir.

Bədii dil və bədii təfəkkürün əsas istinadgahı olan Yazını gələcək inkişafının güclü rüşeymləri də özünü göstərməmiş deyildir. Bakirliyi qədər dərin və gözəl olan bir sıra obrazlar buna sübutdur. Nümunə kimi Selcan xatundan vüsəli yolunda əngələ çevrilmiş üç vəhşi aslan canavər haqqında "ol qızın üç canavər qalınlığı, qaftanlığı vardı" deyimini və başqa bu kimi dərinliyi işləyən obrazları misal göstərmək olar.

Kamal Abdulla

YAZIÇIOĞLU ƏLİ - bax. Oğuznamələr.

YAZIYA ALINMA TARİXİ MƏSƏLƏSİ - Əldə olan Drezden nüsxəsi XVI əsrin yazı nüsxəsi sayılır. Türkiyəli qorqudşünasların fikrincə, ümumiyyətlə, boylardakı hadisələr XIV-XVI əsrlərlə bağlıdır və tamamlandığı zamanda (məhz XVI əsrdə) yazıya alınıb (Bax: Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı, 1994, s. 23-56). Azərbaycan qorqudşünaslığında bu fikir var ki, əldə olan D. n. XI əsrdəki yazıdan köçürülmüşdür. Bu qənaət haradan meydana çıxır? D. n. sonunda "təmmət" (bitdi) sözündən aşağıdakı butalar arasında uyğun yazı üsulu ilə - alt-alta ərəb rəqəmləri vardır ki, bu da 466 deməkdir.

Görünür, D. n. yazıya alan onu hicri 466, miladi 1074 ildə yazılmış nüsxədən köçürmüş və həmin tarixi bu şəkildə hiş etməyi düşünmüşdür. Belə konkret mülahizə 80 illərə aiddir (Ş. Cəmsidov. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tekstoloji tədqiqi. Doktorluq avtoferatı, Bakı, 1985, s. 45; T. Hacıyev, F. Ələmdari. Drezden nüsxəsinin son sənədi. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 4 aprel 1986; T. Hacıyev - Redaksiyaya məktub. "Ədəb. və inc." qəzeti, 18 aprel 1986). Bu fakt da var ki, mərhum qorqudşünasımız H. Arslan ümumi şəkildə belə bir fikir söyləmişdir: "Oğuz qəbilələrinin Azərbaycana gəldiyi əsrlərin tarixi hadisələri ilə əslən müxtəlif dastanlar (boyar nəzərdə tutulur - hər boy bir dastan sayılır - T.H.) XI əsrdə bizə məlum olmayan bir şəxs tərəfindən yazıya köçürülmüşdür ki, indi "KDQ" adı ilə məşhurdur" (Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, 1960, s. 50). Görünür, ak. H. Arslan həmin rəqəmi oxuduğundan məhz XI əsrin adını çəkmişdir. Ancaq 50 illərdə bu dastanı müdafiə etdiyi üçün təhdidlərə məruz qalmış alim rəqəmə işarə etməkdən çəkinmişdir. Yəqin bu işarələri rəqəm kimi oxumaq və onu tarix saymaq elmi ədədət sayılmalıdır. Bu tarixin XI əsrin 70 illəri olması və məhz uyğur yazı üsulunu əks etdirməsi də təsadüfi deyil. Bu dövr türk tarixində uyğur mədəniyyətinin renessansıdır. Y. Balasaqunlunun "Kutadğu bilik" dastanı, M. Kaşqarlının "Divanı lüğəti-türk" kimi monumental əsərləri də məhz həmin onilliyə aiddir. Deməli, uzun əsrlər boyu ya şifahi yaşayan bu oğuznamə həmin yüksəkliyə bağlı yazıya ilk dəfə alınmış, ya da daha əvvəllərə aid bir nüsxədən yenidən köçürülmüşdür.

Tofiq Hacıyev

**YEGNƏK, QAZLIQ QOCA OĞLI BƏG YE-
GNƏK** - Daş Oğuzdan Bügdüz Əmənin bacısı oğlu, İc
Oğuz böyi. KDQ-də onun epitetləri. "Çaya baqsa çal-
lımlı, çal qaraquş ərđəmlü, qurqurma quşaqılu, qulağı
altın kübəli, Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından
yığıcı" şəkildə sadalanır. "Qazılıq qoca oğlu bəg Ye-
gnək boyı" onun adı ilə bağlıdır.

YENİ BAYIR - yer adı. KDQ-də IV boyda adı çə-
kilir: "Yeni Bayırın qurduna bənzərdir yigitlərim" (D-
126⁶).

Ədəbiyyat.
KDQ enskl, 1c, B., 2000.

YETƏR - KDQ-nin müqəddiməsində adı çəkilən
qadın adı.

YİGİD - bax. Ərən.

YOLOĞLU GÜLLÜ (1963, Azərbaycan Resp.) -
türkoloq, tərcüməçi, fil. e. n.

"Azərbaycan-Moldova ədəbi əlaqələri (1940-
1980)" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə
etmişdir (1992).

KDQ ilə bağlı bir sıra məqalələri Azərbaycanda və
Türkiyədə çap olunmuşdur.

Əsərləri:
Qaqauz dastanlarında "Kitabi-Dədə Qorqud" mo-
tivləri. Milli folklor, Ankara, 1998.
Dədə Qorqud yolu. B., 1999.

YUXARI AĞCAQALA - bax. Ağcaqala.

YUXU VƏ YUXUYOZMA -Türk xalqlarının das-
tan və nağıllarında yuxu və yuxuyozma mühüm yer
tutur.

KDQ-də yuxugörmənin şüuraltı seziqləri, duyumla-
rı, bir sıra çalarları öz əksini tapmışdır.

Yuxuların yozumu xalqın psixologiyası, tarixi
təcrübəsi və etnik dünyagörüşü ilə bağlıdır.

Yuxu və yuxuyozma insan təsəvvürünün, mənəvi
aləminin, şüuraltının dərinliklərindəki gizli dünyanı
aşkar cləyən dəyərlər sistemidir. İnsanın ilk mifi,
dünyaqurumu və dünyaduyumudur.

Məs., Gecə yatırkən Qaracıq Çoban qara qayğılu
vaqiə gördü. Vaqiəsindən sərmərdi uru durdu.

... Ulaş oğlu Salur Qazan qara qayğılu vaqiə gördi.
Sərmərdi uru durdu, aydır: Bilürmisin, qarındaşım Qa-
ragünə, düşümdə nə gördü? Qara qayğılu vaqiə
gördüm, yumruğumda talbınan şahin bənım quşumu
alır gördüm, gögdən ıldırım ağban evim üzərinə saqr
gördüm, düm qara pusarıq ordumun üzərinə tökilür
gördüm, quduz qurtlar cvimi dölər gördüm, qara dəvə
önsəmdən qarvar gördüm, qarğu kibi qara saçım uzanır
gördüm, uzanuban gözümü örtər gördüm, biləgimdən
on barmağımı qanda gördüm. Nəcə kim bu düşi
gördüm, şundan bəri ağlım-ussum dərə bilmən. Xanım
qardaş mənım bu düşümi yorğıl mana!"- dedi.

Qaragünə aydır: "Qara bulut dedigin sənım dövletindir.
Qar ilə yağmur dedigin ləşkərindir. Saç qayğıdur. Qan
qaradır. Qalanısın yora bilmən, Allah yorsun!" dedi.

Və yaxud: "Qazanı küçicik ölüm tutdı, uyudu.
Məgər xanım, Oğuz bəgləri yedi gün uyurdu. Anuçun
"küçicik ölüm" derlərdi.

O zamanda Oğuz yigitlərinə nə qəza gəlsə, uyxudan
gölürdi. Qanturalının uyxusu gəldi, uyudu.

Dün qatmış, üç gün dünli yortmış yigit, qarannılı
gözün uyxu almış yigit atının çilbörini biləginə bağladı,
yatdı-uyudu.

Yenə uyxusun yenməyüb, yerinə varub yatdı-uyıdı.
Uyxusun yenəmədi, gerü yatdı-uyıdı.
Bir məhbub, ala gözlü gənc yigit burçuq-burçuq
dərləmiş, uyur.

Qarıplığa gələn yaturmı olur? "
Verilmiş nümunələr KDQ-də yuxu və yuxuyozma-
ların mənzərəsini ifadə edir.

Ədəbiyyat.
Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. B., 1988.
Nağıyev C. "Kitabi-Dədə Qorqud"da psixologizm.
BDU-nun Elmi əsərləri. № 4, 1975.

Kamil Vəli Nərimanoğlu

YUM, YOM - KDQ-də I-V VII və IX boyların so-
nunda (D - 35; 65; 122; 154; 169; 212; 253) "boy boy-
layıb, soy soylayan", qazi ərənələr başına nə gəldiyini
söyləyən və oğuznamələri düzüb qoşan Dədə Qorqu-
dun dilindən verilən ifadədə "yum verəyin, xanım"
tərkibində işlənir. "Dədəm Qorqud gölübən boy boyla-
dı, soy soyladı. Bu oğuznamə Yegnəgin olsun! dedi.
Yum verəyin, xanım..." (D-212) və s.

Sözlüklərdə yum sözünün "alqış, xeyir-dua" mənə-
ləri bildirdiyi göstərilir.

Qədim dini ritual hərəkətləri, şaman xeyir-duası ilə
müalicə olunmaq mənasında bu sözə Oğuz atalar sözü
olan "Oğuznamə"də (XV-XVI əsrlər) də rast gəlinir
("Yuma-səmə inanma, yumsuz-səmsiz də qalma").

Buradakı atalar sözləri sırasında rast gəlinən "Oğuz
yumundan baymışdır" məsələnin məzmununda isə
oğuzlarda qamların (həkim - şamanların) xeyir- dua
mərasimində iştirakına işarə olunmuşdur.

Türk xalq ağızlarında "uğur, tale, yaxşı xəbər"
məzmunları ifadə edərək yom tutmaq "xeyrə yozmaq,
düşümlü saymaq", yom vermək "uğur gətirəcəyinə
inanmaq" və yom yormaq "gələcəkdən xəbər vermək,
olacaqları söyləmək" deyimlərində qorunub qalmışdır.

Qırğız türkcəsində qəhrəmanlıq dastanlarına və ya
qəhrəmanlıq məzmunu olan bu tipli dastanlara comək,
həmin dastanları söyləyən ozana isə coməkçu deyilir ki, bu
sözlər də yum//yom (y~c dialekt fərqi) sözü ilə bir kök-
dəndir (əslində "qazi ərənələr də başına nə gəldiyi"
söylənən oğuznamələr qəhrəmanlıq ruhundadır).

Yum//yom Volqaboyu türklərdən tatarların, baş-
qurdların dilində nağıl, hekayət, əfsanə anlamları ifadə
edən yomak//yumak sözünün də əsasında dayanır.

Şamanizm termini kimi "o biri dünyada azarlım canı
başına gələnələr haqqında əfsanə və ya hekayət" demək
olan yum//yom sözünün KDQ-dəki semantik çaları xeyir-
duadır. Yum vermək - boyları, oğuznamə deyilən dastanla-
rı xeyir-dua diləyi ilə bitirmək mənasına gəlir.

Dədə Qorqudun "yum verdiyi" zaman: "Yerlü qara
tağların yıqılmasın! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün!
Qanın aqan görklü suyun qurumasın" (D-35: 65; 154;
169) deyərə söylədiyi sözlərdə əski Türk din düşüncəsin-
dəki üç əsas anlayışın - "qara dağların", "köləlicə qaba

ağacın" və "görklü suyun" bir yerdə xatırlanması da
ayrıca diqqəti çəkir.

Ədəbiyyat.
KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Oğuznamə, B., 1987.

Ögel B. Türk kültür tarihine giriş, c.9, Ankara, 1991.

Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовный культуры
народов Среднего Поволжья, М., 1981.

Cəlal Bəydili

YUNESKO - YUNESKONUN "Kitabi -Dədə
Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyinin keçirilməsi
haqqında qərarı.

YUNESKO-nun 1997-ci il 21 oktyabr -12 noyabr
tarixində Parisdə keçirilmiş XXIX sessiyasında
"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarını 1300 illik yubileyi
qeyd olunması barədə qərar qəbul edilmişdir. (YUNE-
SKO-nun XXIX sessiyası. Paris. 21 oktyabr-12 noyabr
1997. Baş kofransın aktları. Qətnamələr. C 1. Maddə
59. səh 112).

YURD, YURT - "Salur Qazanın evi yağmalandığı
boy"da Qazanın dağıdılmış və talan olunmuş yurdunda
rastlaşdığı mənzərənin təsvirində və onun dilindən
söylənən soylamada "xaraba" mənasında işlənən bir
söz: "...Ağban evim dikilində yurdu qalmış (D-44). Va-
tikan nüsxəsində bu cümlə "Ağban evüm dikiləndə
yurdum qalmış" (V-57).

Cümlələrdəki yurd sözü "yaşayış yeri, ev-əşik,
məskən" mənası deyil, "xaraba, viranə" mənası ifadə

edir. Tonyukuk abidəsində də yurd sözünə bu ikinci
mənadə təsadüf edilir.

M.Kaşqarlı divanında yurt sözünün "xaraba, bina
qalıqları" mənası göstərilir. İ.Pekarski yakut dilində
yurt sözünün surt fonetik variantında "həm yaşayış yeri,
məskən", həm də "köhnə yaşayış yerinin qalıqları, xa-
raba" mənasında işləndiyini qeyd edir.

Azərbaycan dilində də yurt "xaraba" sözünün izləri
qalmaqdadır; Qazax dialektində yurd olmaq birləşməsi
"viran qalmaq", "xaraba qalmaq" mənası ifadə edir.
Yurd sözü "xaraba, viranə" mənasında Azərbaycan
türkcəsindən talış dilinə də keçmişdir.

Ədəbiyyat.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 1964.

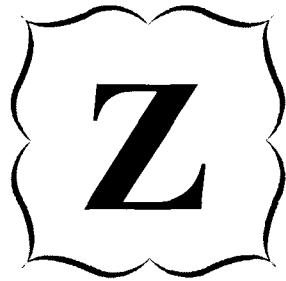
Koşğariy M. Devonu luğatit turk. Toşkent, 1967.

Пекарский Е.К. Словар якутского языка, М., 1950.

Vahid Zahidoglu

YÜZÜK, ÜZÜK - Oğuzlar arasında həm kişi, həm
də qadın bəzəyi. "Beyrək Banıçıçəyə müraciətlo:
"Dügün qanlı olsun, xan qızı!" - deyü barmağından
altın yüzügi çıxardı, qızın parmağına keçürdi" (D-80³);
Yaxud: "gümüş kimi ağ biləgin açdı, əlin çıxardı. Bey-
rəgin keçürdügi yüzik görindi" (D-115⁵).

Qədim zamanlardan bəri oğuzlar arasında mehr-
məhəbbət rəmzinə çevrilmiş və bu səbəbdən də "nişan
üzüyü" adlanan "altın yüzük" həm də tilsim, amulet məq-
sədi ilə istifadə olunurdu: "Dəpəgözün pəri anası gölüb
oğlanın parmağına bir yüzük keçürdi". "Oğul, sana ox
batmasun, tənüni qılıc kəsməsün! dedi" (D-217¹¹).

ZAMAN VƏ MƏKAN - KDQ-nin poetikasında zaman və məkan birliyi (xronotop) janrı, təhkiyə şəklini, süjet-kompozisiya strukturunu açmaqda mühüm rol oynayır. Bu dastanlar uzun formalaşma dövrü keçdiyindən qapalı mifoloji zaman və məkanın spesifik əlamətləri ilə yanaşı, əsasən, epik zaman-məkan kontinuumu dominant mövqedədir. Epik məkan və zaman tarixi düzxətli, geri dönməz, real lokalizasiyası olan anlamla xəyalı aləm, ternar bölgü, geri dönərlilik, öz oxu ətrafında dövr etmə kimi keyfiyyətlərə malik mifoloji xronotop kateqoriyası arasında orta bir mövqə tutur. Hər halda KDQ-də zaman və məkan özünün tarixi gerçəklik parametrləri ilə çıxış etmir. Belə olsaydı bir çox amillər, məsələn, döyüş, onun aparılması, hadisələrin gedişi, kafir-Oğuz münasibətləri, xəstəlik, qocalma, ölmə və s. fiziki gerçəklik kimi qavranılmalı idi. Ozanın məqsədi ol zamanda və ol məkanda (hətta bu məkan coğrafi toponimlərlə üst-üstə düşsə də) Qalın Oğuz bəylərinin yaşamı, bu dünyaya gəlib getmələrini, qəhrəmanlıqlarını gələcək nəsillərə mənəvi tarix kimi göstərməkdir.

Oğuz eli, onun sərhədləri bir qədər konkretiyə malikdirsə də, bunu kafir dünyası haqqında demək mümkün deyildir. Bu dünya Oğuzla yad və düşməndir. Həm də kafirlərin yaşadığı yerin parametrləri bir-birinin eynidir, sanki vahid bir məkanın çoxvariantlılığıdır. Belə bir zaman-məkan kontinuumunda Oğuz qəhrəmanları taleyin, qədər, qismətin əlində passiv vəziyyətdə təsvir edilmirlər. Ancaq KDQ-də hadisələrin bir çoxu zamanın aniliyi ilə ilişilidir. Bu halda zaman və məkan qəhrəmanların üzərində həm hakimdir, həm də hakim deyildir. Qəhrəmanların zamanda dəyişmələri, zamanın axarlığı və donuqluğu, məkanın kiçikliyi və böyüklüyü, məsafənin qısalığı və uzunluğu özü-özlüyündə avtoxtondur. Ancaq qəhrəman hadisələri dəyişməkdə, öz xeyrinə həll etməkdə aktivdir və bu anlamda zaman və məkan onun üzərində hakim deyildir. Oğuz oronlarının aktivliyi xronotopda bəlli bir missiya ilə hərəkət etmələrindədir. Bu missiya dünyanın nizamını qorumaq (kafirləri haqq dinə dəvət etməklə, kilsələri məscidlərə çevirməklə, düşməni məhv

etməklə reallaşır) və tarazlığı bərpa etməkdir. Oğuz dünya modelinin əsasında zamanın və məkanın özüm-ləşdirilməsi durduğundan xronotopun hadisələrə uyğunlaşdırılması gedir, yəni oğuzlar dünyanı qorumaq missiyasını öz üzərlərinə götürürlər.

Epik şüur Oğuz qəhrəmanlarının qarşısında ədalət, məqsəd, ideal, kamillik, təbiətlə harmonik əlaqə və s. kimi aktivlik tələb edən və Oğuz zaman və məkanında gerçəkləşən funksiyalar qoyur. Oğuz qəhrəmanlıq zamanı əski ədalət və həqiqət anlayışlarının hələ hakim olduğu mifoloji, qismən də epik zaman və kontinuumudur. Təbii ki, tarixi zamana, real məkana keçid KDQ boylarında hələ başlamamışdır. Oğuz qəhrəmanlarının təkbəşinə çoxsaylı düşmən qoşununa eləcə də mifoloji varlıqlara, qalib gəlmələri və s. tarixi zaman və məkan anlayışının dastanda reallaşmadığını isbatlayır.

Epik zaman və məkan fərdi və kollektiv keyfiyyətlərə malikdir. KDQ-də təsvir edilən cəmiyyət bunu təsdiqləməkdədir. Oğuzların kafirlərlə döyüş səhnəsini göstərən anlar hamı üçün zamanın ümumi, məkanın isə bircinsli olduğunu bildirir. Bu tip kollektiv döyüş səhnələrində zaman həm kafirlər, həm də Oğuz oronları üçün sanki yığılmış, sürətlə irəliləyən hadisələrlə doludur. Məkan özünün kiçikliyi, darlığı ilə seçilir. Həm də məkan döyüşün getdiyi yerin hüdudları içərisindədir. Ozanın obrazlı şəkildə dediyi: "Ol gün çıxırında olan or yığıtlar bölürdi. Ol gün namərdlər sapa yer gözətdi. Bir qiyamət savaş oldu, meydan dolı baş oldu. Qiyamətin bir günü oldu. Bəg nökdərdən, nökdər bəgdən ayrıldı" (D-152) zamanla məkan birləşərək mərdlə namərdi, böylə nökdəri seçir, çünki qiyamət başlamışdır. Bu esxatoloji zaman ozanın geridəki minilliklərə, qayıdıdır. Ozan "ol zamanın" döyüşünü təsvir etməklə retrospektiv zaman anlayışından istifadə edir, qiyaməti xatırlamaqla, perspektiv zaman anlayışından yararlanmaqla məchul gələcəyi xatırladır. Bu, kollektiv döyüş səhnələrində ozan klişelərdən istifadə etməklə zamanın eyni müstəvidə, eyni məkan daxilində təkrarlandığını göstərir.

Fərdilik ayrı-ayrı Oğuz qəhrəmanlarının zaman-məkan yerləşməsində də görünməkdədir. Fərdi döyüşlərdə zaman və məkan bir variantın çoxvariantlılığı

təsiri bağışlamır. Basatın Topogözü öldürdüyü döyüş səhnəsi mifoloji zamanda və məkanda baş verir və bu keyfiyyəti ilə Qanturalının döyüşünü təsvir edən səhnədən zaman-məkan münasibətinə görə fərqlənir.

Ümumilikdə, KDQ obrazlarının təsviri dinamik planda verilmişdir. Məsələn, gözəllik sadəcə statik planda təsvir edilmir, ayrı-ayrı hadisələrlə bağlanır, hadisələr zəncirində təqdim edilir. Klişeləşmiş (artıq statik zaman və məkan səciyyəsi almış) epitetlər də ozanın informasiyasından göründüyü kimi, süjet axarında verilir. Selcan xanımın gözəlliyi konkret zaman və məkan daxilində reallaşır.

KDQ-də təsvir edilən dünya təbii ki, epik dünyadır. Onu hidronimlərlə, oyronimlərlə, toponimlərlə qarışdırmaq olmaz. Oğuz eli coğrafi baxımdan bütün oxşar, yaxın coğrafi yerlərlə eyni oğuzun təfəkküründə canlanan epik məkandır. Bu epik məkanın real və eyni adlı coğrafi yerlərdən prinsipial fərqi var. Hər ikisini qarışdırmaq, eyniləşdirmək dastanın daxili strukturunu, spesifikasiyini, dastan informasiyasının özünəməxsusluğunu nəzərə almaq deməkdir. Paradoksal da olsa, epik yaradıcılıq üçün xarakterik olan məkan və zaman real dünya, fiziki zamanla bağlıdır və birinin o birinə keçməsi nəinki mümkündür, həm də dastanın başlıca özəlliyindən biridir. Dastanın söylənmə prosesində ozanın real dünyanı epik məkana gətirməsi, epik məkanı real cizgilərlə zənginləşdirməsi, həmçinin dinləyicilərin də təsəvvürlərində real məkan konturlarını epik məkanın hesabına genişlətməsi, bütövlükdə epik yaradıcılıq üçün bir qanunauyğunluqdur. Epik məkan və zaman on azı real dünya ilə ona görə eyni deyildir ki, bu dünya onu söyləyən ozanın və dinləyənlərin mövud olduqları aləmdən və zamandan ayrı və uzaqdır və ikincilərdən müxtəlif epik distansiyalarla ayrılmışdır. Ozanın söhbət açdığı dünya oğuzların qəhrəmanlıqla dolu simvolla gerçəkliklə uydurmanın, doğru ilə xəyalı olanın, adi ilə fəvqəladənin yanaşı olduğu bir aləmdir.

KDQ-də ol zaman sakral zamandır. Ol zamanda baş verən hadisələr zamanın məkanı da adı deyildir. Bu məkan qəhrəmanlıqla dolu Oğuz oronlarının məkanıdır. Oğuz alp oronlarının hərəkətləri, davranışları ol zamanı, yəni orta çağ ictimaiyyətinin məqbul saydığı, qəbul etdiyi dəyərlərdir. Bu, təkcə oğuzların keçmiş deyil, obraz və predmetlərin, əşya və hadisələrin semiotik dəyər qazandığı epik zaman və məkan kontinuumudur. Oğuzların idealizə edilmiş tarazlığın keşiyində duran kimi göstərilməsi, kafirlərin isə destruktiv mövqeyi dastan məntiqinə görə ol zamanın başlıca göstəricisidir. Haqq və "yucalardan yuca" Allah oğuzların tərəfindədir. Ol zamanın oğuzları Tanrı dostları, haqq adamlarıdır. Buna görə də görklü Tanrını öyməklə qırx örin gücünə sahib olur, yüz qırx il ömür alırlar. Ol zamanın oğuzlarının alqışı alqış, qarğıışı qarğıışdır. Haqq Təala yalnız Oğuz oronlarının və onların seçilmiş olan Dədə Qorqudun könlünə ilham edir. Bu idealizə epik əsərin poetik arxitektikasında əsas elementdir.

KDQ mətninin "Rəsul-əleyhissəlam zamanına yaqın" cümləsi ilə açılması ol zamanın və məkanın ozanın yaddaşında və şübhəsiz ki, şüurunda uğurlu, ideal, xeyirli, dəyərlı olmasını təmin edir. Bu başlanğıc qalan zaman və məkan hadisələri üçün (ozanın şüurunda həm də perspektiv zaman üçün) bir uğur mənbəyi, bir ideal cəmiyyət nümunəsidir. Ozan öz zamanından baxdığı

üçün ol zamanın və məkanın özəmətinə görə bilir. Dədə Qorqudun qaibdən xəbər verməsi də mütləq ol zaman-məkan kontinuumunda baş verir və bu zamanın həm ozanın yaşadığı zamanla, həm də məkanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu epik informasiya (yəni Qorqudun adından verilən qaib xəbərləri) KDQ mətni üçün xarakterikdir, çünki ol zamanın qəhrəmanlığı ilə yanaşı, ol zamanın müdrikliyi, qəvmün bilicisi olması da sakral Oğuz zamanında və məkanındadır. Ondən kənarda nə qəhrəmanlıq, nə qaibdən xəbər vermək var. Mətnin bu qatında Oğuz təfəkkürü İslam mədəniyyəti, müsəlman düşüncəsi üzərinə gətirilib. Təbii ki, bu, dünyanı dərk etmənin Oğuz modeli, Oğuz fəlsəfəsidir. Oğuzun ol zamanı boylardan göründüyü kimi mütləq keçmiş və ya, mütləq uğurlu zaman deyildir. Qorqud Atanın ozanın ol zamanında da əvvəlki başlanğıc, ilkin bir zaman və məkan kateqoriyasına daxil olan bəy oronların yaşamından, qəhrəmanlığından, əxlaqından, fəthatından söhbət açması simvolik fəlsəfi anlamda başlanğıcın daha şöhrətli, daha əzəmətli olduğunu isbat edir. Zaman dəyişsə də, Oğuz dünyası babaların əməlinin zaman-məkan parametrləri içində yaşarlığını davam etdirir. Ozanın da məqsədi dinləyicini bu əbədi yaşarlığa yönəltməkdir. Ozanın tez-tez "Bir gün yerindən durmuş idi" zaman klişesini təkrarlaması başlanğıc, mifoloji zamanın qalintısı kimi keçmiş zaman konkretləşdirir və hadisələrin məkanda cərəyan etməsini təmin edir. Oğuz zamanının bir günlə, bir səhərlə başlaması birlərdən formalaşan sonsuzluğa işarətdir.

KDQ-də zaman retrospektivdir. Onun alt qatında perspektiv zaman anlamı yadır. Ozan söylədiyi, təsvir etdiyi hadisələri retrospektiv planda verir, yəni məntiqi baxımdan ol zaman və məkan geriye dönməzdir. Ancaq ozan hadisələri oğuzların gələcəyinə yönəltdiyindən (qəvmün gələcəyindən qorxu hissi keçirdiyindən) perspektiv zaman məndə məntiqi olaraq "görünür". Boylar xronoloji ardıcılıqla düzülmədiyindən hadisələr bir süjet zamanına tabe edilməmişdir. Ancaq zaman fasiləsi yoxdur. Zamanın durması, zahiri statikliyi heç də süjet zamanının fasilliliyi deyildir. Hadisələr Oğuz makroməkanında baş verdiyindən başlanmış hadisə zamanı sona qədər davam etdirilir. Oğuz makroməkanı ayrı-ayrı mikroməkanlardan - Qazan xanın yurdu, Bayburanın eli, Baniçiqoyun yurdu, Alp Aruzun yaşayış yeri və s. təşkil olunmuşdur. Bu yurdlar makroməkanda eyni hüquqludurlar. Məkanda fasilə olmadığı kimi zamanda da fasilə yoxdur. Fasilə bir mikroməkandan digərinə keçir, zaman fasiləsizliyi yaranır. Ozan hərəkət zamanını məkanın üzərində qurmaqla zaman-məkan bütövlüyü yaradır.

Ədəbiyyat.

KDQ enskl, 1c, B., 2000.

Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. М., 1986.

Гуревич А.Я. Пространственно-временной концепции. "Песни о Нибелунгах". Традиция в истории культуры. М., 1978.

Пространство и время. Киев, 1984.

Молчанов Ю.Б. Четыре концепции времени в философии и физике. М., 1977.

Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1984.

Füzuli Bayat

ZARİFOV HADİ TİLLYAYEVİÇ (1905-1972, Daşkənd) - ədəbiyyatşünas, özbək folklorşünaslığının banisi, f.e.d., Özbəkistanın əməkdar elm xadimi, Biruni ad. Dövlət mükafatı laureatı.

H.T. Zərifov Azərbaycanda təhsil almış ziyalılardandır.

Özbək folklorunun toplanması və nəşri sahəsindəki işlərinə görə ona 1945-ci ildə filologiya elmləri namizədi, 1967-ci ildə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verilmişdir.

H.T.Zarifov uyğun araşdırmalarında özbək xalq dastanları ilə KDQ motiv, süjet və obrazlarının müqayisəsini aparmışdır.

Əsərləri:

Шайбани-хан. Дастан. Самарканд-Ташкент, 1928.

Узбекский фольклор. Хрестоматия. Ташкент, 1939.

О поэме "Ровшан". Ташкент, 1940.

Малика айер. Узбекский народный эпос (дастан). Ташкент, 1941.

Рубаи и туюги Алишера Навои. Ташкент, 1944.

Узбекский народный героический эпос (совместно с В.М.Жирмунским). М., 1947.

Узбекские народные дастаны. Т.1, Ташкент, 1956; т.2, 1957.

Антология узбекской поэзии. Ташкент, 1961.

Ədəbiyyat.

Краткая литературная энциклопедия. М., т.II, 1964.

Библиографические очерки о деятелях общественных наук Узбекистана. Ташкент, т.I, 1976.

ZEYNALLI HƏNƏFİ BABA OĞLU - (1896-1938, Azərbaycan Resp.) - ədəbiyyatşünas, tənqidçi, folklorşünas, nəşir.

Azərbaycan folklorunun öyrənilməsi və nəşrində xüsusi xidməti olmuş, "Azərbaycan tədqiq və tədabbö cəmiyyəti"ndə folklor komissiyasına sədrlik etmişdir.

20-ci illərdə Azərbaycanda KDQ-dən ilk söz açan müəlliflərdəndir. KDQ-ni "oğuzca yazan" abidə kimi qiymətləndirən H.Zeynalli cəmiyyətin inkişafında baş verən fəaliyyətçilik ideologiyasının "Dirxə xan oğlu Buğac" boyundakı izlərini müəyyənləşdirməyə çalışmış. Dədə Qorqud kimi ozanların, dastançı-şairlərin fəaliyyətini tarixi baxımdan qiymətləndirmişdir. Uyğun qaynaqlara istinadən ozan sənətkarların ayrı-ayrı xalqlarda daşdıqları adlar (şaman, qam, oyun, baqsı və b.) və funksiyalar (sehirbazlıq, rəqqaslıq, musiqişünaslıq, hökimlik, şairlik və s.) nəzərdən keçirilmişdir.

Əsərləri

Ədəbiyyatdan iş kitabı, birinci hissə, B., 1928.

Seçilmiş əsərləri, B., 1983

Ədəbiyyat.

Vəliyev V. Azərbaycan folkloru, B., 1985.

Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, B., 1992.

Abbaslı İ. Azərbaycan folklorşünaslığı yaranması və inkişaf mərhələləri. "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər", IX kitab, B., 2000.

ZEYNALOV FƏRHAD RAMAZAN OĞLU (1929-1984, Azərbaycan Resp.) - türkoloq, fil. e. d. prof.

"Niq hissələrinin təsnifi prinsipləri (adlar)" mövzusunda namizədlik (1957) və "Müasir Türk dillərində

köməkçi niq hissələri" mövzusunda doktorluq dissertasiyası (1966) müdafiə etmişdir.

Elmi araşdırmalarında vaxtaşırı KDQ-yə müraciət etmişdir, "KDQ və dünya şərqsünasları" (1976) adlı məqalə çap etdirmiş, S.Əlizadə ilə birlikdə dastanın elmi-tənqidi mətni, müqəddimə və sadələşdirilmiş variantı üzərində işləmiş və çapa hazırlanmışdır.

Əsərləri:

Türkologiyanın əsasları. B., 1981.

Kitabi-Dədə Qorqud - tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə. - F.Zeynalov və S.Əlizadə. B., "Yazıcı", 1988.

Kitabi-Dədə Qorqud və dünya şərqsünaslığı. 1976.

ZƏLİXƏ - KDQ-nin müqəddiməsində adı çəkilən qadın adı: "Qonşılara çağırar ki, Yetər! Zəlixə! ..." (D-9).

ZİDDİYYƏT - bax.Epik ziddiyətlər.

ZİYA - bax. İşıq.

ZİYA GÖKALP (1876- 1924, Türkiyə) - türkoloq, jurnalist, şair, ictimai-siyasi xadim.

Öz fəlsəfi-siyasi baxışlarını açıqlamaq və təbliğ etmək üçün KDQ-yə önəm vermişdir. "Dəli Domrul" boyunu nəzmə çəkmiş, KDQ dili, üslubu ilə şerlər yazmışdır.

Əsərləri:

Kızıl Elma. 1915.

Yeni Hayat. 1918.

Türkleşmək, İslamlaşmaq, Muasırlaşmaq. 1918.

Türkçülüğün Esasları. 1923.

Türk Medeniyet Tarihi. 1925.

Şiirler ve Halk Masalları. 1952.

Limni ve Malta Mektupları. 1965.

ZOONİMLƏR - KDQ-də çoxlu heyvan, quş adları və heyvandarlıqla bağlı söz və terminlər vardır. Bunların bir çoxuna həm müasir ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə, müəyyən bir qismində təkcə dialektlərimizdə rast gəlinir. KDQ-də rast gəlinən zoonimlər ev və çöl heyvan və quşlarının adlarından ibarətdir. Dastanlarda quş adları azdır və demək olar ki, müasir ədəbi dilimizdəki fonetik tərkibdə özünü göstərir. Bunlara qaz, toyuq/tavuq, şahin, ördək sözlərini misal göstərmək olar; məs.: "Uçardan qaz, tavuq; yürüdü keyik, tavşan bu hovlaya doldurub Oğuz yigitlərinə bunu dam etmişdi" (D-255⁴); "Şahin pərvazə ağıdı. Gözlənilər, şahin Tumanın qalasında endi" (D-272⁶); "Ala ördək, qara qazın uçurmaya".

KDQ-də şahin sözündən düzələn şahinçi: "şahin saxlayan, şahin təlimçisi" ləksemi də müşahidə edilir: "Bir gecə yeyüb oturarkən şahinçibaşına aydır..." (D-272²) Keçmişdə quş ovuna çox vaxt təlim görmüş şahinlə gedilərdi. Odur ki, varlılar şahinə təlim verdirərdilər. Bu baxımdan dastanda şahinçi sözünün işlənməsi təbiidir.

Boylarda bir sıra çöl heyvanları adlarına da təsadüf olunur. Bunların arasında həm öt yeyən, həm də öti yeyilən heyvan adları vardır. Öt yeyən-yırtıcı heyvanların adlarına qurd/canavar, aslan, qaplan sözlərini misal göstərmək olar: "Sudan keçdi, bu göz bir qurda tuş oldu" (D-45⁹); "Canvərlər sərhəngi dəvədir" (D-185⁸);

"Qara qaplan qopdı Dəpəgöz; Qara-qara dağlarda çevirdim. almadım. Basat!; Qağan aslan qopdu Təpəgöz; Qalın sazlarda çevirdim almadım, Basat!" (D-224⁹); "Aslan öniyi yenə aslandır..." (D-242⁴)

Tovuz və Qazax rayonlarında önik "küçük, it balası" sözü qeydə alınmışdır. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə önik sözünün izahı belə verilmişdir: yırtıcı, sərt heyvan balası. Hər iki məxəzdə önik sözünün mənası bala ilə bağlıdır və KDQ-dəki mənaya tam uyğundur. Maraqlıdır ki, "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə verilən misal da dastandakına uyğundur. Müqayisə et: İtin öniyi it olar; Aslan öniyi yenə aslandır.

Öti yeyilən (insan və ya yırtıcı heyvanlar tərəfindən) çöl heyvanlarının adlarından boylarda keyik, sığın, qulan, dovşan sözləri işlənmişdir: "Getdikdə yerin otlaqların keyik bilir; Genəz yerlər çəmənlərin qulan bilir" (D-5²); "...av avlayalım, quş quşlayalım, sığın - keyik yığahm..." (D-36¹²); "...yürüdü keyik, tavşan bu hovlaya doldurub..." (D-255⁴)

H.Araslı qulun sözünü "çölşəşyi" kimi vermişdir. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə qulan sözü üçün qulun sözünə baxmaq qeyd olunur. Qulun sözü isə "körpə at balası" kimi izah olunub. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə də qulan və qulun sözləri, demək olar ki, sinonim mənada (at balası...) izah edilmişdir. İndiki dövrdə qulan və qulun sözləri eyni mənada daşısa da, görünür, dilimizin keçmiş dövrlərində bu sözlər semantik cəhətdən fərqlənmişdir. Bunu dastandakı cümlə də (Genəz yerlər çəmənlərin qulan bilir) təsdiqləyir, çünki atın körpə balası genəz çəmənlərin yerini bilməz, ancaq qulan "çölşəşyi" bilər. Deməli, türübçi qulan sözünün mənasını dəqiq vermişdir.

Dastanın boylarında ev heyvanlarının adlarına tez-tez rast gəlinir. Eşşək sözü dastanda iki transkripsiyada (eşək/leşək) işlənmişdir; məsələn: "Qara eşək başına uyan ursan qatır olmaz" (D-3⁶); "Ol Nuh peyğəmbərin eşşəgi əslidür". (D-9¹¹)

Dastanda qatır sözünün ekvivalenti kimi bəsərək sözü də işlənir: "Altun-aqçanı istər? Qatır-bəsərəkmi istər?" (D-174⁷) Saatlı rayonu şivəsində bəsərək sözünün pəsərək variantı işlənir.

Dastanın ayrı-ayrı boylarında müasir ədəbi dilimizdə müşahidə olunan aşağıdakı ev heyvanları adlarına da təsadüf edilir: dəvə, köpək, at, aygır, qoyun, qoç, buğa, keçi, toğlu, qulun, köşək, quzu, donuz, təkə/lerkəc, cöngə. Məsələn: "Atdan - aygırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil!" (D-14⁵); "...gördü kim, oğru köpəki yekə dana evini bir-birinə qatmış..." (D-8¹⁰); "Bir buğa öldürmüş, sənin oğlun adı, Buğac olsun" (D-18⁶); "Ala başlı keçimcə gəlməz mana; Hey ana! Ərəbi atlar olan yerdə; Bir qulunı olmazmı olur?; Qızıl dəvələr olan yerdə; Bir köşəgi olmazmı olur? Ağca qoyunlar olan yerdə; Bir quzucuğu olmazmı olur?" (D-54¹⁰); "Qara donuz dammda yatur degil!" (D-144³); "Toğlicıqlar, dövlətüm saqar qoç, gəl keç! dedi" (D-227⁹); "...Baymdır xanım... bir dəxi buğrası vardı". (D-15⁹)

Misallardakı saqar, simiz, buğra sözləri müasir ədəbi dilimizdə işlənmir. Simiz sözünə dastandakı "kök, yağlı" mənasında Dərbənd dialektində rast gəlinir. Qazax dialektində "ağahnlı, təpəl" mənasında saqqar sözü özünü göstərir. Qaqauz dilində başında ağ qaşqası olan buğaya sakar deyilir. Buğra sözünə nə ədəbi dilimizdə təsadüf edilir, nə də hələlik dialekt və şivələrimizdə

qeydə alınmışdır. İki hörküclü erkək dəvə mənasında Salyan şivəsində bığır, Qazax dialektində isə buğır ləksemi qeydə alınmışdır. A.M.Şərbak buğra sözünün izahını "tərədici erkək dəvə" kimi vermiş və onu monqol dilində eyni mənada işlənən bur sözü ilə müqayisə etmişdir. Buğra sözü Altay qazax (bura), qaraqalpaq, noğay, özbək (dialektlərində) (buvra), qırğız, Tuva (bura), özbək (buğra) dillərində, eləcə də yazılı abidlərdə "tərədici-erkək dəvə" mənada müşahidə olunur.

Dastandakı maraqlı sözlərdən biri buzov mənasında işlənən buzağı sözüdür: "Buğa, buğa!" dedikləri qara inək buzağısı degildir?" (D-181⁹)

KDQ-də işlənən ən maraqlı dil vahidlərindən biri sığır ləksemi: "...gördi kim, oğru köpək, yekə dana evini bir-birinə qatmış, tavuq komasına, sığır damma dönmüş". (D-8¹⁰)

Q.Vamperi inək mənasında işlənən sığır sözünü sağ-felinin indiki zamanı ilə əlaqələndirir. A.M.Şərbak da onun bu fikrini qəbul edir. Tarixən də inək mənasında işlənmiş sığır sözü müasir türk dillərindən türkmən (cifip), qaqauz (cip), uyğur (cijip), qazax, qaraim, qaraqalpaq, qumuq, noğay, tatar (cijip), başqırd (hijip) dillərində də eyni mənada daşıyır. Türk dilində sığır sözü üç mənada işlənir: buğa, öküz, inək. Maraqlıdır ki, iri-buynuzlu mal-qaraya da türk dilində sığır deyilir. Qaraim dilində öküz və inək sözləri sözün ortasındakı samitin dəyişməsi vasitəsi ilə fərqləndirilir: cifip "öküz" cijip "inək".

Dialekt və şivələrimizdə sığır sözü müxtəlif mənalar daşıyır. Şəki dialektində sığır sözü "naxır" sözünün sinonimi kimi işlənir. Azərbaycan dilinin bir çox başqa dialekt və şivələrində sığır inəyə deyirlər. Şəki dialektində sığır sözündən sığırçı sözü də yaranmışdır və bu, naxırçı sözü ilə paralel şəkildə işlənir. Sığırçı sözü burada yalnız inək otaran deyil, bütün iribuynuzlu malları (inək, camış, öküz, buğa) otaran məfhumunu daşıyır. Eyni xüsusiyyət Qax rayonu şivələrində də özünü göstərir. İsmayılı, Yardımlı və Cəlilabad rayonları şivələrində isə sığır sözü yalnız inək mənasında qeydə alınmışdır. Q.Bağirov Ermənistan SSR-in Sisyan rayonunu Azərbaycan şivələrində sığır sözünün qaramal mənasında işləndiyini verir. Cümlədən isə həmin sözün naxır mənasında işləndiyi görünür: "Sığır gələn vədədə ona iras gəldim". Qazax dialektində sığır sözünə sığırbuğa "iki yaşlı camış dünyəsi", sığır damı "mal tövləsi", sığır sidiyi "çiçoyinin rəngi qaramalın sidiyinin rənginə oxşayan bitki", sığırxana "qaramal saxlanan yataq", sığırçı "naxırçı" kimi mürəkkəb və düzəltmə sözlərin tərkibində təsadüf olunur. Dialekt və şivələrin qərb qrupunda sığırboğan "üçyaşar camış balası" ləksemi də işlənir.

Ermənistanın Qafan rayonunun Azərbaycan şivələrində sığır sözünün "meşədə yaşayan vəhşi heyvan" mənada daşdığı göstərilmişdir. Yəqin ki, həmin vəhşi heyvan ya maral, ya da vəhşi öküzdür. Türk dillərində "vəhşi öküz" mənasında saçlı cifip, türkmən dilində isə "maral" mənasında dere çifipi ləkseməsinə rast gəlinir. Kürdəmir rayonunda sığır sözü ilə bağlı Sığırçı yaşayış məntəqəsi adı da vardır.

KDQ-də bədəvi "köhlən, sağlam, qaçağan at" sözü həm isim, həm də sifət kimi işlənmişdir: Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda" (D-11⁴); "Göy bədəvisin tutdırdı. Qazan bəgin qarındaşı Qaragünə bindi". (D-37⁸)

Dastandakı alaca sözü Şəmkir rayonu şivələrindəki alaca "zəif, arıq at" ləksəminə uyğun gəlir: "Altındağı alaca atın nə ögərsin? Ala başlu keçimcə gəlməz mənə!" (D-41¹)

Saatlı rayonu şivəsində "qamışdan tikilmiş ağıl" mənasında ağağıl ləksəmi işlədilir. Həmin söz dastandakı ağayıl sözü ilə uyğunluq təşkil edir: "Ağayıldan tümən qoyun gedərsə mənəm gedər". (D-32⁵)

Dastanda heyvandarlıqla bağlı keçə, ilxıçı, çoban, tovla, şahbaz at, ət, süd, penir, qaymaq sözlərinə rast gəlinir: "Qara keçə altına döşədilər. Qara qoyun yaxınından öninə gətürdilər" (D-11¹⁰); Uru, durdu, tovladan bir şahbaz at çıxardı, öyərlədi; Qaraqoçum güdəndə ilxıçımınan?; Ağayılım güdəndə çobanımmınan?; "Südü-peniri bol, qaymaqlı çoban" (D-40⁴); "Dəpə kibi ət yığ..." (D-14⁸)

Müasir ədəbi dilimizdə müşahidə edilən yüyən sözü dastanda "y"-sız işlənmişdir: "Kafirin arxasına öyər saldı, ağzına uyan urdu. Qoulanıni çəkdi, sıçradı, arqasına bindi". (D-276⁷) Ədəbi dilimizdəki yəhər sözü əvəzinə işlənən öyər sözündən düzələn öyərlə-"yəhərləmək" felinə də rast gəlinir: Atların öyəriq alıb, geyimlərin çıxardılar; ...at çıxardı, öyərlədi.

Dastandakı maraqlı sözlərdən biri də duşaq ləksəmidir: "Vəli mənə sən yaman yerdə duşaq oldun, oğul!" dedi (D-128¹); Ayağma ət tuşağın urun! - dedi". (D-260⁵)

Şamaxı dialektində "atın qabaq ayaqlarını cidarla-maq üçün kəndir" mənasında tuşax sözü işlənir. Bu ləksəmi dastandakı duşaq sözünün fonetik variantından başqa bir şey deyildir.

Dastanda qatıq mənasında yoğurd//yoğurt ləksəminə rast gəlinir: "...əlin-yüzün yumadan doquz bazlammac ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər, doyunca tıqa-basa yer, əlin bögrinə urar, ayıdar..." (D-71²)

Dialekt və şivələrin qərb qrupunda yoğurt, Dərbənd dialektində yoğurd//yoğurt dastandakı mənadə işlənir. Dastandakı qımız (...göl kimi qımız sağdır!) sözünə Balakən rayonu şivələrində eyni fonetik tərkibdə "mayasız süd", "üzsüz süd" mənalərində təsadüf edilir. Həmin söz "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə belə izah edilmişdir: Qımız - turşumuş at (bəzən dəvə) südündən hazırlanan qidalı içki.

Materiallardan göründüyü kimi, KDQ-də maldarlıqla bağlı zəngin sözlər vardır ki, bunların araşdırılması təkce dialektologiya yox, dil tarixi baxımından da maraqlıdır.

Ədəbiyyat:

Ağayev Ə.Q. Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivəsi (nam. diss.). - B., 1975.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. - B., 1967.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. - B., 1964.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. - B., 1964, I cild.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. - B., 1980, II cild.

Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü. - B., 1961.

Bağirov Q.Ə. Ermənistan SSR Sisyan rayonu azəri şivələri (nam. diss.). - B., 1966.

İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. - B., 1968.

KDQ. - B., 1962.

Mollazadə S.M. Azərbaycan SSR-in Qazax rayonu şivələri (nam. diss.). - B., 1966.

Hacıyev İ. İsmayılı rayununun şivələri (nam. diss.). - B., 1948.

Həmzəyev T. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. - B., 1983.

Cəfəri Ə. Azərbaycan dilinin Qazax dialekti (nam. diss.). - B., 1961.

Древнетюркский словарь. - Л., 1969.

Турецко-русский словарь. - М., 1977.

Хасиев З.А. Термины животноводства в западной группе диалектов и говоров азербайджанского языка. - АКД. Б., 1976.

Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. - Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с.82-172.

Əlimuxtar Ağayev

ZÜBEYDƏ - Müqəddimədə adı çəkilən qadın adı: "Qonşılama çağırır ki, Yetər! Zəlixə! Zübeydə! ..." (D-9).

ZÜHAL KARGI ÖLMƏZ (1961, Türkiyə).

1993 ildə "Mahubi'l Kulub, Metin, Grammer-Açıqlamalar-Sözlük" adlı çalışmasına görə doktor adı almışdır.

Ö.Zuhal qorqudsünaslıq üçün çox əhəmiyyətli olan bu əsərində qaynaqları şərh etmiş, yazı özəllikləri, dil xüsusiyyətləri verilmiş, mətn təqdim edilmişdir. Mətnin tərcüməsi verilmişdir. Açıqlamalar, sözlük və foto-faksimile (Daşkənd və Leninqrad nüsxələri) 559 səhifəlik kitabın ayrı-ayrı hissələridir.

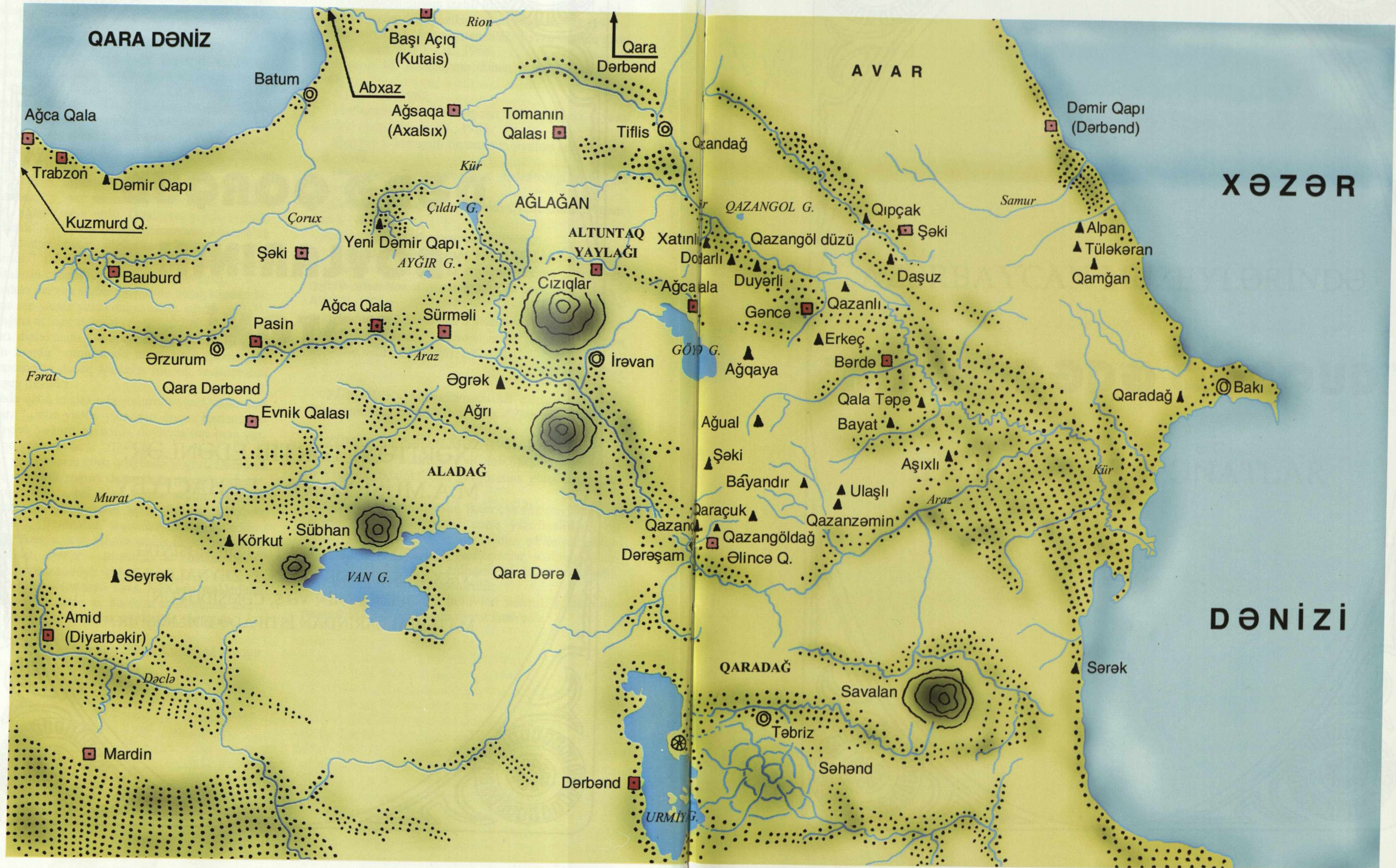
KDQ dilini, tarixini, motivləri sistemli şəkildə öyrənməkdə kitab ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

DƏDƏ QORQUD BOYLARININ VƏTƏNİ

XƏRİTƏNİ TƏRTİB EDƏNLƏR:
M.A.MÜSEYİBOV, T.İ.HACIYEV

XƏRİTƏ-SXEMİN TƏRTİB EDİLMƏSİNDƏ
ORXAN ŞAIK KÖKYANIN, F. ZEYNALOVUN,
S. ƏLİZADƏNİN VƏ Ş. CƏMŞİDOVUN
MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ EDİLMİŞDİR.

Çeng

Soldan sağa:
qolça qopuz,
rübab,
şirvan təmburu,
çoğur,
rud

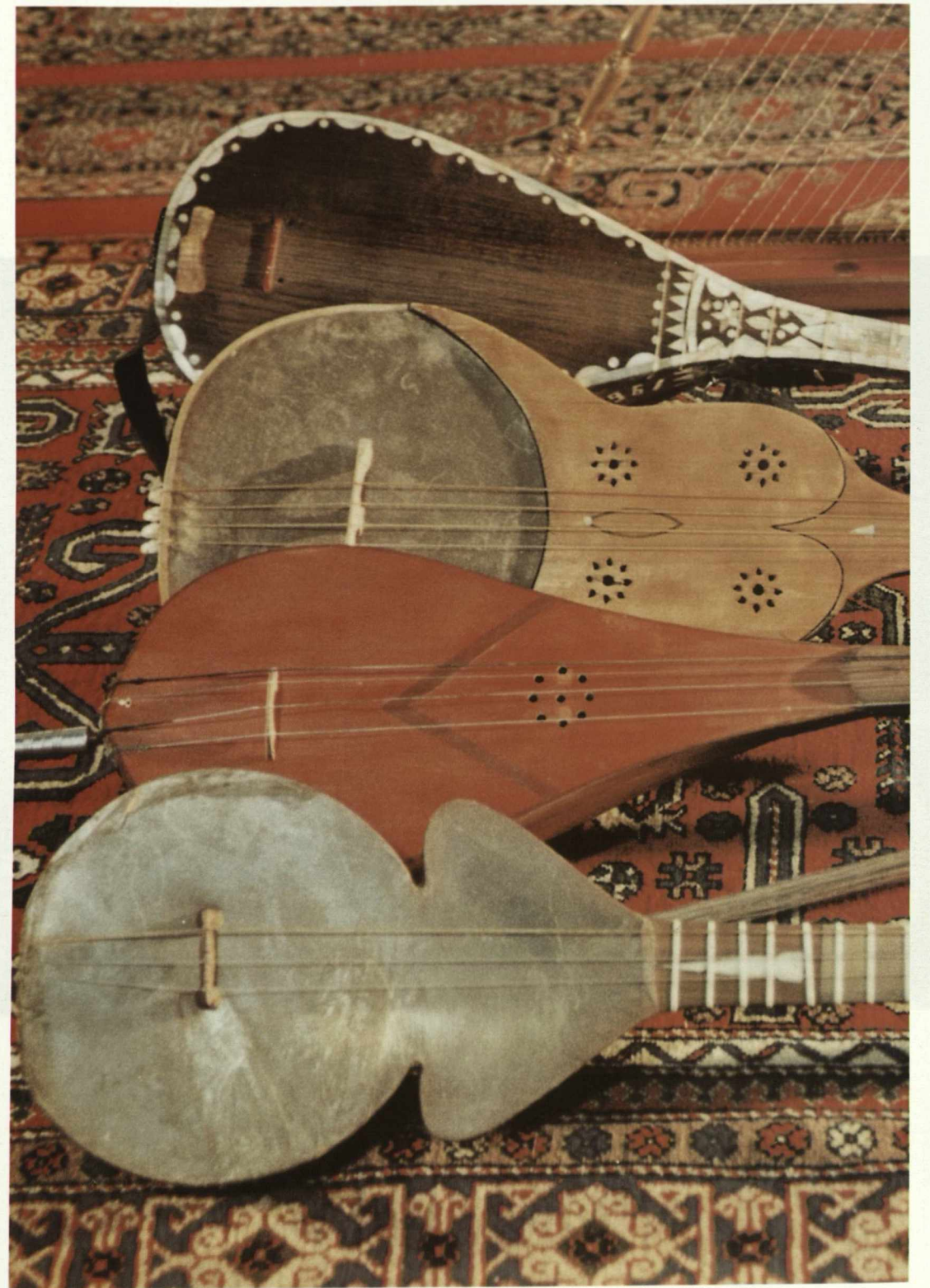

Qolça qopuz

Şirvan tãmburu, rübab

پوی اوزون بورخان اوغلانک یاچنه کلدی چاغرب اوغلنه
صویلر کوره لم نه صویلر
آیدر

کافر لر ترس طاشمشلر قران اوغلی اوروزی جسدن چاروک
بوغازندن اورخانلک صوک ایکی طالوسندن چنکله صاخوک قیر
قیمه آغ اتندن چلوک قره قاورمه ایدب قرق بک قیزه ایلتون بکریم
یدی اول دکل بکریم پیدی اول قران خاتونی در... سنک اتوکلن اوغله
بیایینی آخاک قرانک ناموسنی صندر اینی

سقیق قادین انامنم اورزیه کلیم سن منم ایچون آغلامی سن قوی
منی قادین اناچنکله اورسونلر قواندن چکسونلر قره قاورمه اتسونلر قرق
بک قیزنک اوکله ایلتونلر انلر بریدکنده سن ایکی یکل سنی کافر لر
بیلسونلر طومیسونلر... قران ناموسنی صمایه سن

اوغلان بغانک آلنندن پورغن کیدردی بولندن صاولدی
بغا ایغ اوستنه طور ویدی دوشدی دپ سنک اوستنه یقلدی اوغلان
بجاغنه ال اوردی بغانک باشنی کسدی اوغوز بکبری کلب اوغلان
اوستنه یغناق اولدی لر حسین دیدیلر دوم قورقوت کلسون بو
اوغلانه آد قوسن بیله سنجه آلوب بیاسنه وارسون باباسندن
اوغلانه بکلک استسون تحت ال ویرسون دیدیلر چاغردیلر
دوم قورقوت کلور اولدی اوغلانی آلوب بیاسنه واردی
... دده قورقوت اوغلانک باباسنه صولیش آیدر بی درسه خان
اوغلانه بکلک ویرکل تحت ویرکل... بایدر خانک آغ میپد اننده
بو اوغلان جنک ایتیش در بر بغا اولدر مش سنک اوغلک
ادی بغاج اولسون آدنی بن ویردیم یاشنی الله ویرسون دیدی
درسه خان اوغلانه بکلک ویردی

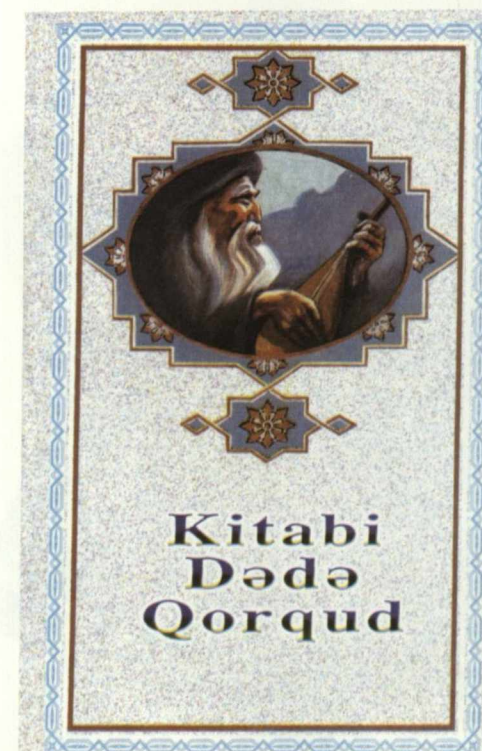
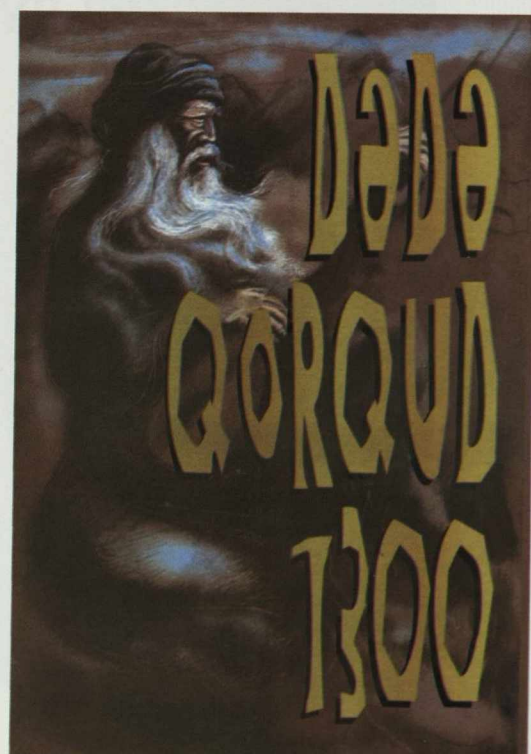
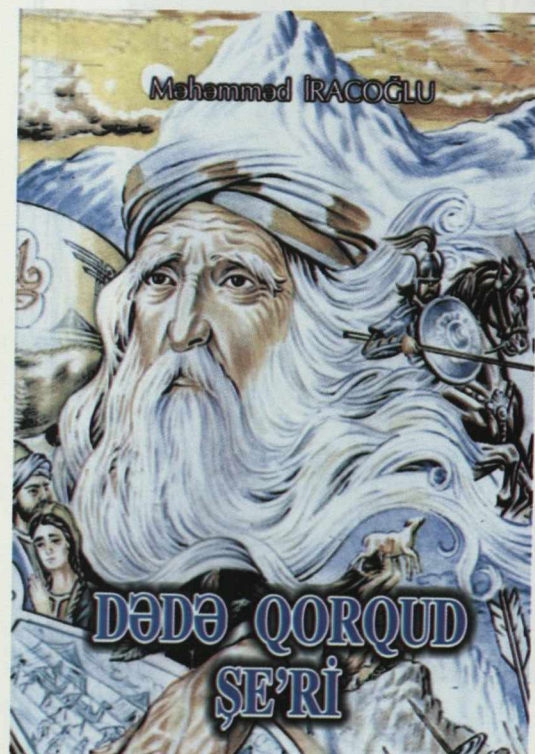
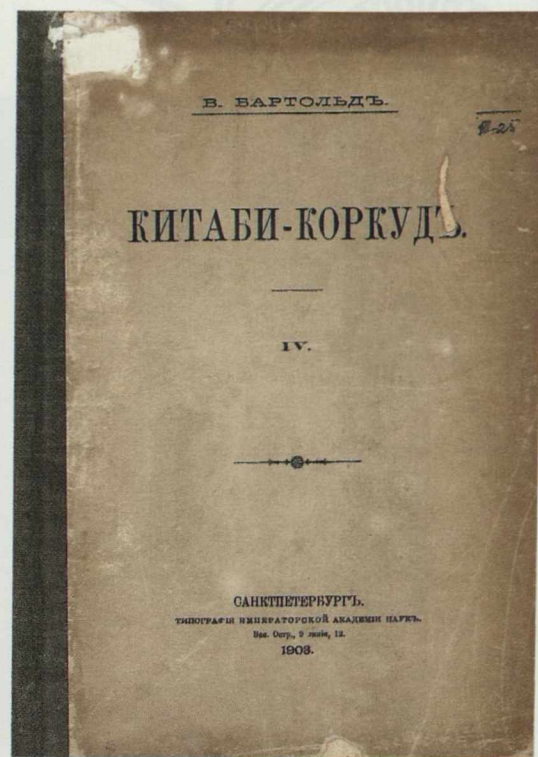
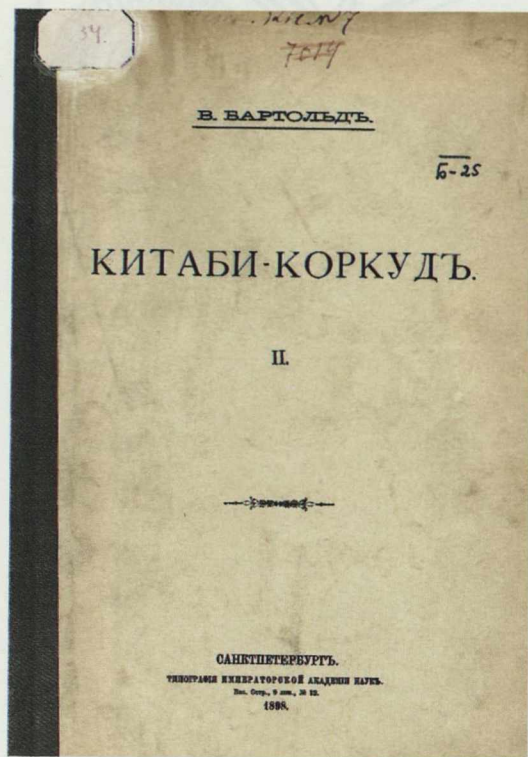
“Dirse xan oğlu Buğac xan boyu“ndan bir fraqment.

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy“ndan bir fraqment.

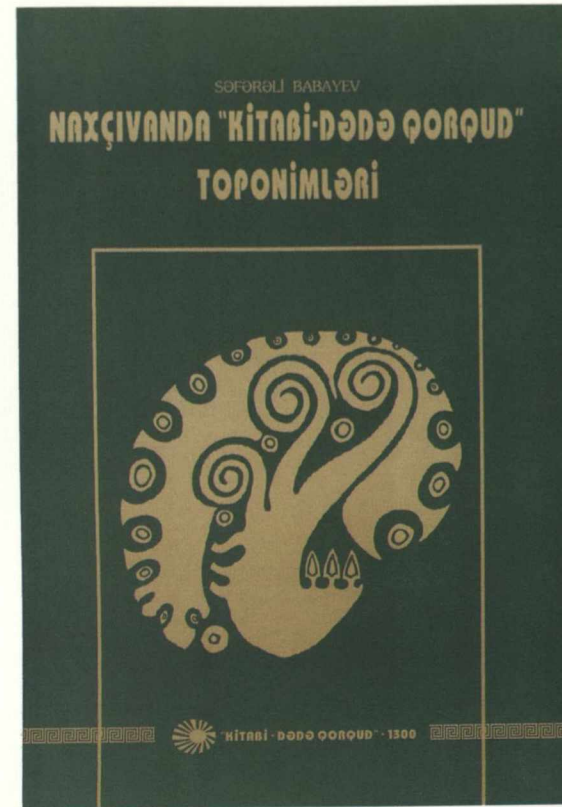
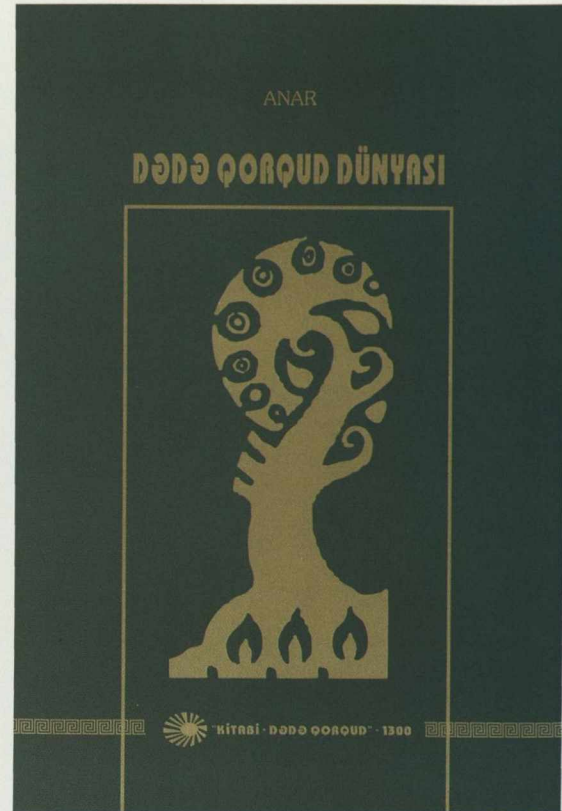
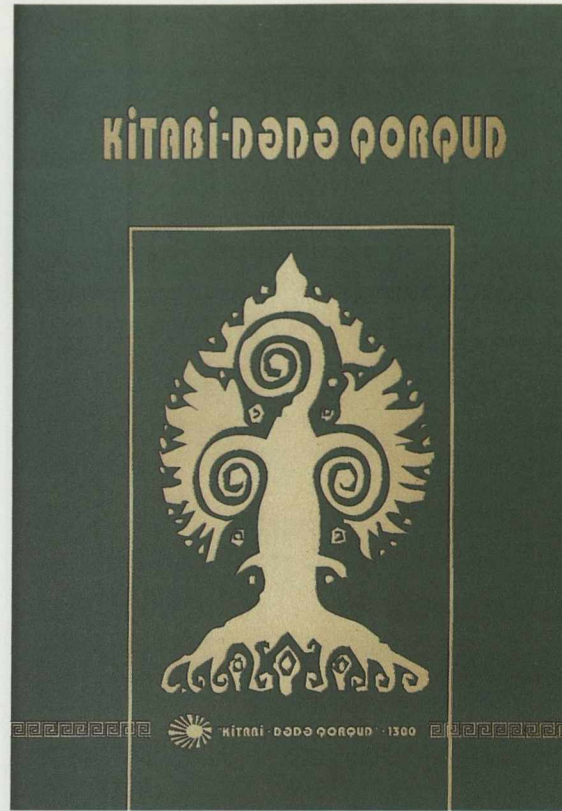

“Kitabi-Dədə Qorqud”un almanca nəşrinə illüstrasiyalar (tərcümə Əhməd Şmidenindir.)

Filateliya bloku “Kitabi-Dədə Qorqud”

“Dədə Qorqud”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının 1975-ci ildə istehsal etdiyi iki seriyalı, rəngli, genişekranlı bədii film.

Ssenari müəllifi - Anar. Quruluşçu rejissor - Tofiq Tağızadə. Quruluşçu operator - Rasim İsmayılov. Quruluşçu rəssam - Nadir Zeynalov. Geyim üzrə rəssam - Bədurə Əfqanlı. Bəstəkar - Emin Sabitoğlu. Səs operatoru - Vladimir Savin. Baş rollarda: Dədə Qorqud - Həsən Məmmədov, Qazan xan - Haşim Qadoyev, Beyrək - Rasim Balayev, Banuçiçək - Leyla Şıxlinskaya, Burla xatun - Şəfiqə Məmmədova, Alp Aruz - Givi Toxadze, Tural - Fərhad Yusifov, Qıpçaq Məlik - Hamlet Qurbanov, Qaraca çoban - Elçin Məmmədov, Günel - Dilarə Yusifova, Selcan xatun - İnarə Quliyeva.

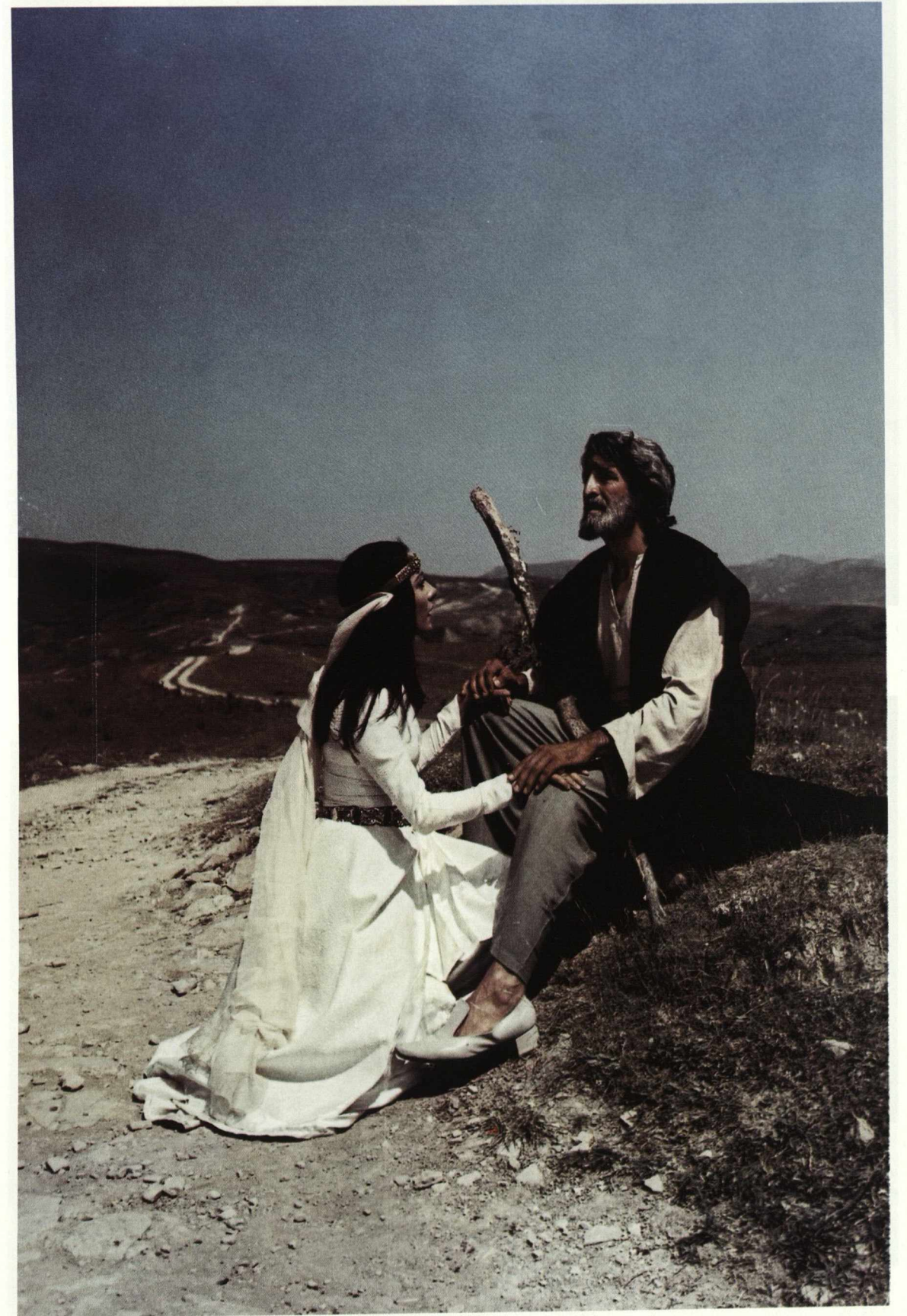

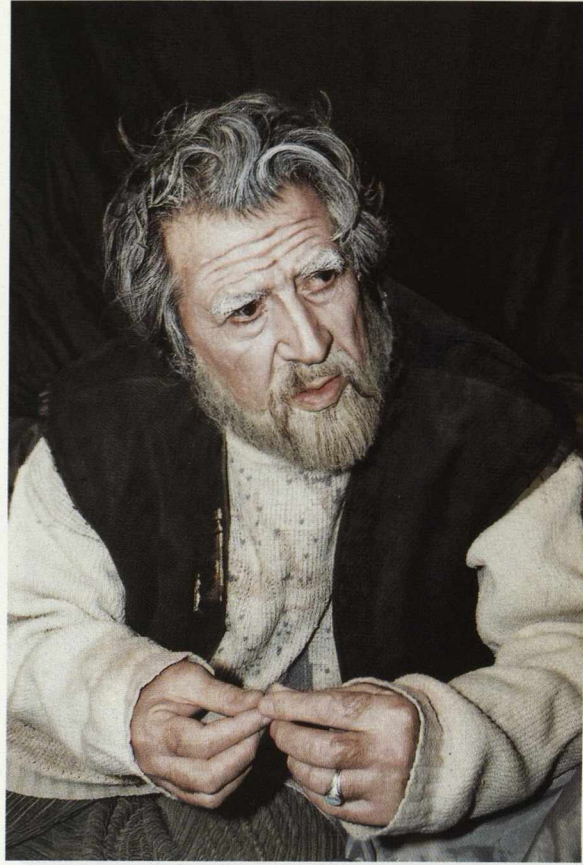

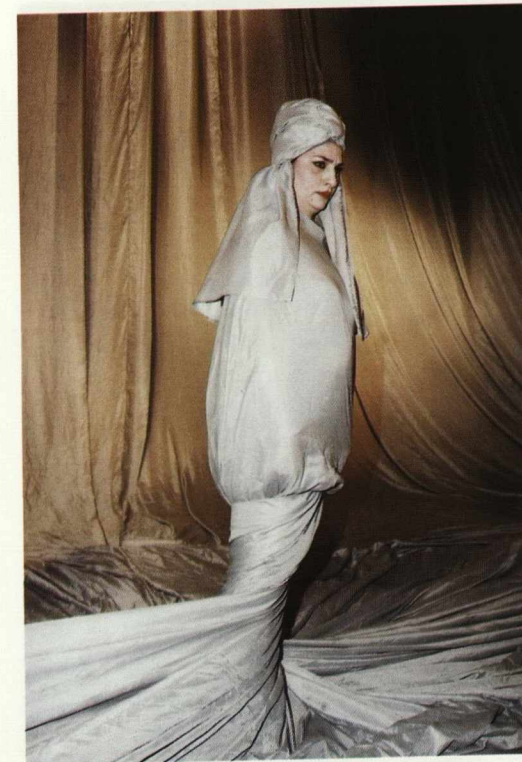
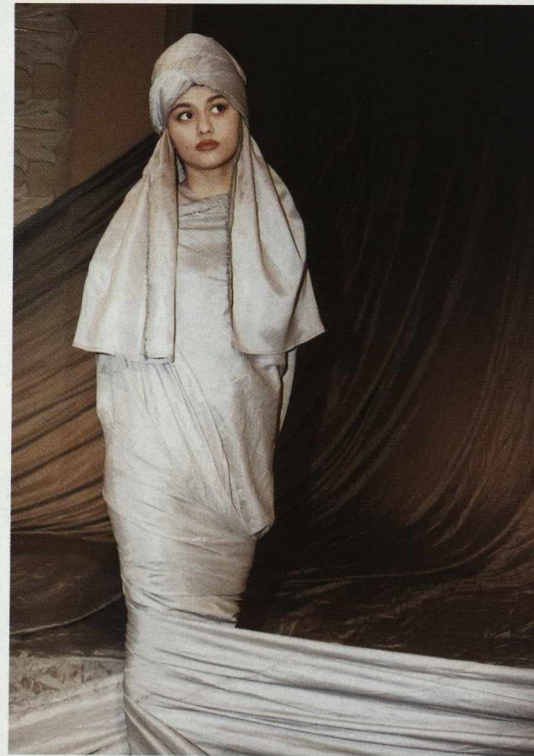

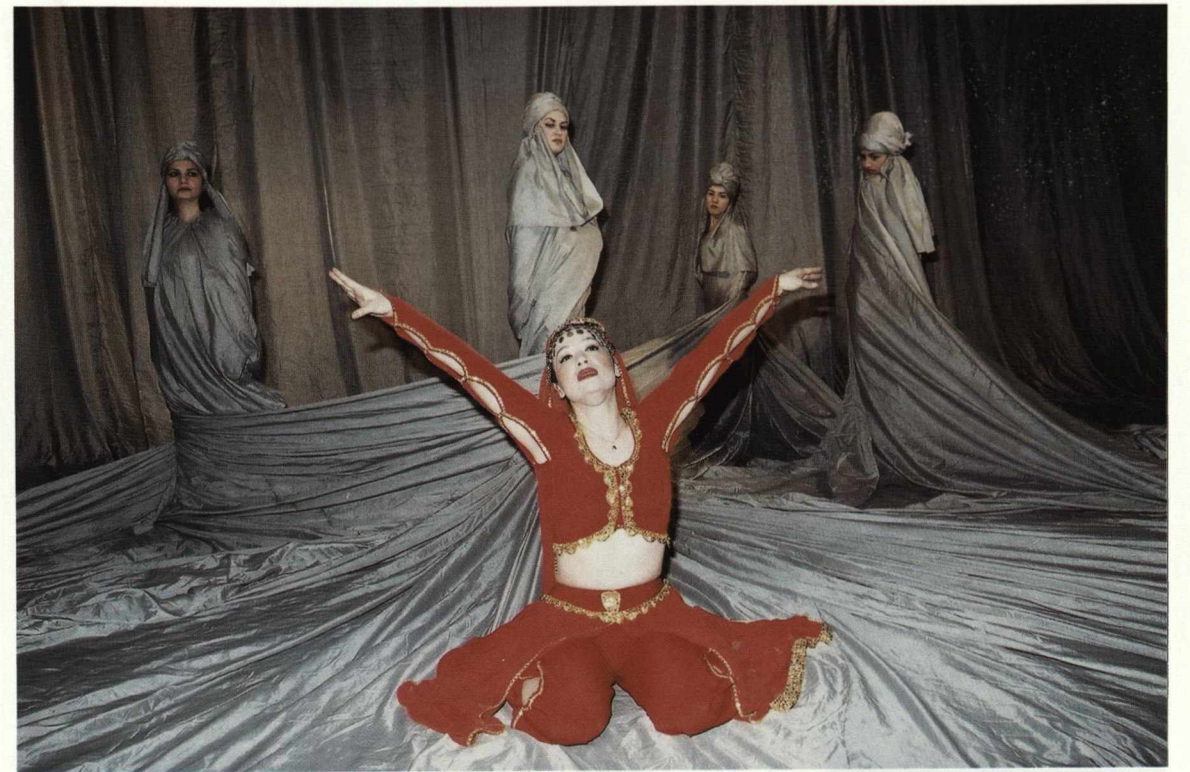

Nəbi Xəzri. "Burla Xatun" tamaşasından səhnə. Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrı. 1999.

Quruluşçu rejissorlar - Vaqif Əsədov, Əsgər Əsgərov. Quruluşçu rəssam - Adil Azay. Bəstəkar - Cavanşir Quliyev. Rollarda - Rafiq Əzimov, Sənubər İsgəndərova, Sabir Məmmədov, Mətanət Atakişiyeva, Şəlalə Şahvələdqızı, Fidan Axundova, Məsmə Aslanqızı, Qönçə Ağabəyli, Vəfa Zeynalova, Abbas Qəhrəmanov, Mehriban Xanlarova, Almaz Amanova, Əjdər Həmidov, Kazım Həsənquliyev, Rövşən Kərimduxt.

Vaqif İbrahimoglu. "Ogul" ("Kitabi-Dədə Qorqud"un Bamsı Beyrək boyu) tamaşasından səhnə. Azərbaycan Dövlət Yuğ Teatrı. 1990.

Quruluşçu rejissor - Vaqif İbrahimoglu. Rəssam - Rəşid Şerif. Bəstəkar - Cavanşir Quliyev. Rollarda - Məmməd Səfa, Fərhad İsrailov, Sona Mikayılova, Mətanət Abbaslı, Mehriban Zəki, Kamran Yunis, Gümrah Ömər, Gülzar Qurbanova, Vidadi İsmayıl, Qəyyum Qəhər.

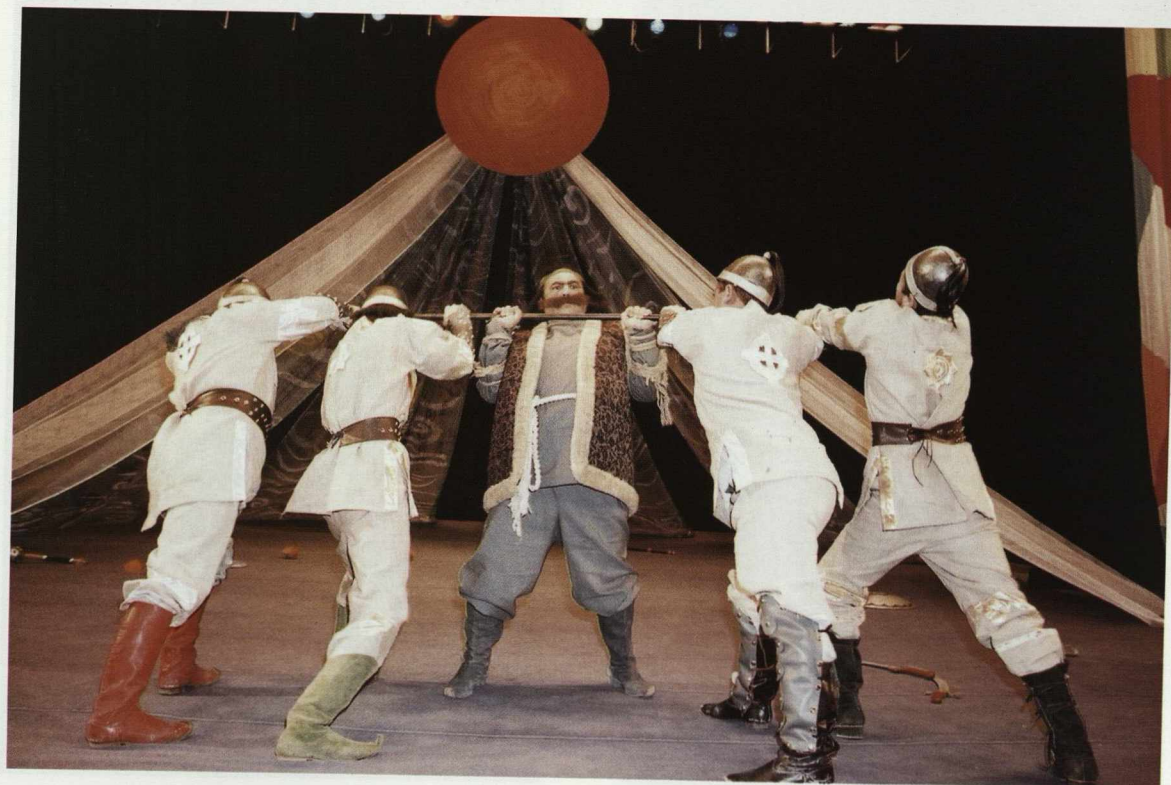

Əbdüləzəl Dəmirçizadə. "Dədəm Qorqud" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Qaraca Çoban" boyunun motivləri əsasında) tamaşasından səhnə. Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrı. 2000.

Quruluşçu rejissor - Loğman Kərimov. Rəssam - Eldar Qurbanov. Rollarda - Rafiq Hüseynov, Azər Mirzəyev, Naibə Allahverdiyeva, Sevinc Rzayeva, Şəbnəm Babayeva. Elnur Hüseynov, Vüsal Mehraliyev, Ramiz Sərkərov, Elşən Rüstəmov, Ələsgər Qurbanəliyev, Rəhib Əliyev, Bəxtiyar Kərimov, Yasin Qarayev, Mübariz Həmidov, Vahid Əliyev, Rəhib Əliyev, Eyvaz İbrahimov, Bəxtiyar Kərimov, Elman Alışov, Ramil Zeynalov.

Toğrul Nərimanbəyov
“Oğuznamə”

Toğrul Nərimanbəyov
"Dədə Qorqud motivləri"

Toğrul Nərimanbəyov
"Dədə Qorqud aləmi"

Toğrul Nərimanbəyov
"Dədə Qorqud dünyası"

Toğrul Nərimanbəyov
"Kitabi-Dədə Qorqud"

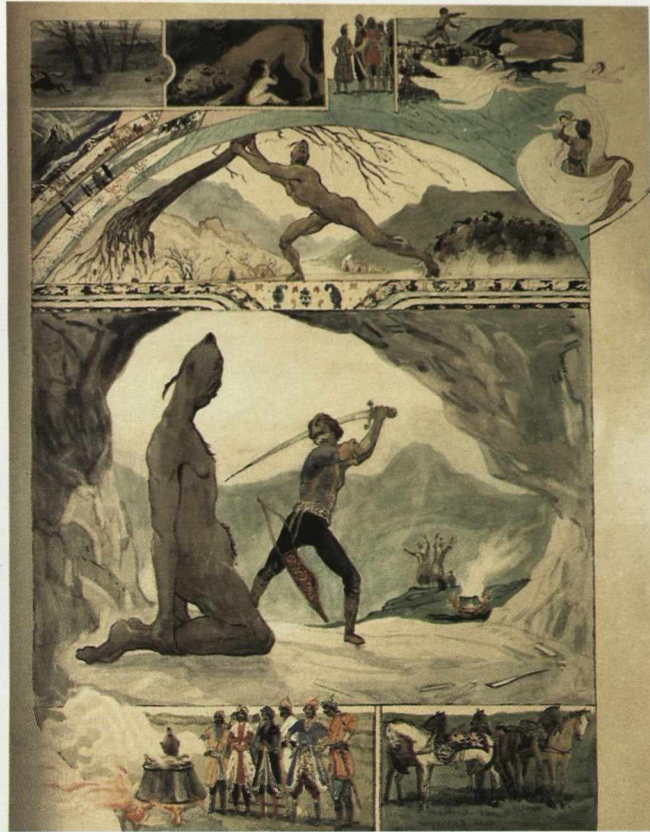
Mikayıl Abdullayev
"Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"

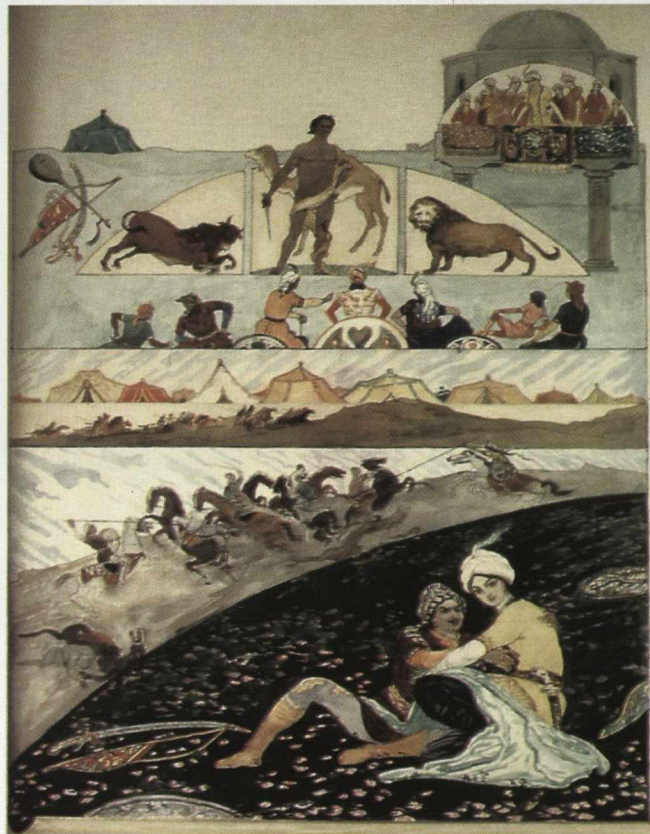
Mikayıl Abdullayev
"Salur Qazanın evinin yağmalandıği boyu"

Mikayıl Abdullayev
“Basatın Təpəgözü
öldürdüğü boy”

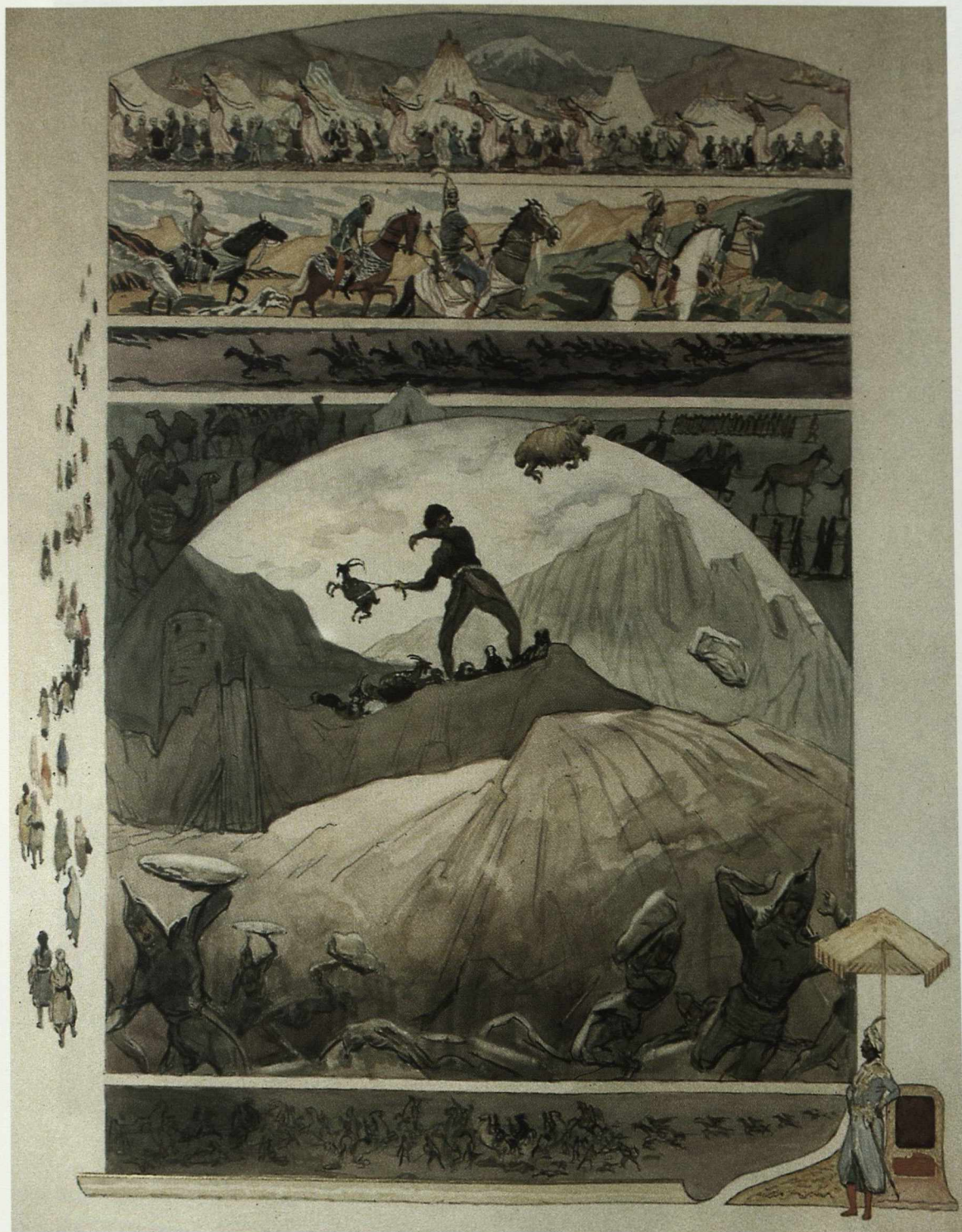

Mikayıl Abdullayev
“Qanlı Qoca oğlu
Qanturalı”

Mikayıl Abdullayev
“Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”

Mikayıl Abdullayev
 “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy“

Mikayıl Abdullayev
 “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy“

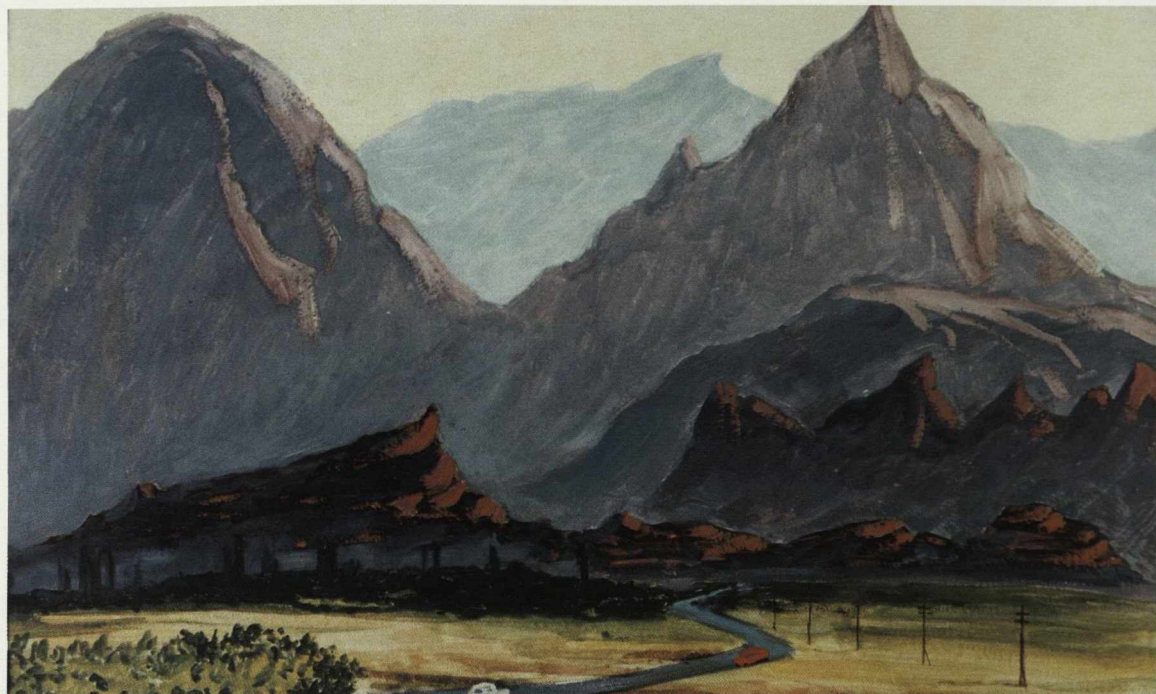

Maral Rəhmanzadə
"Günorta"

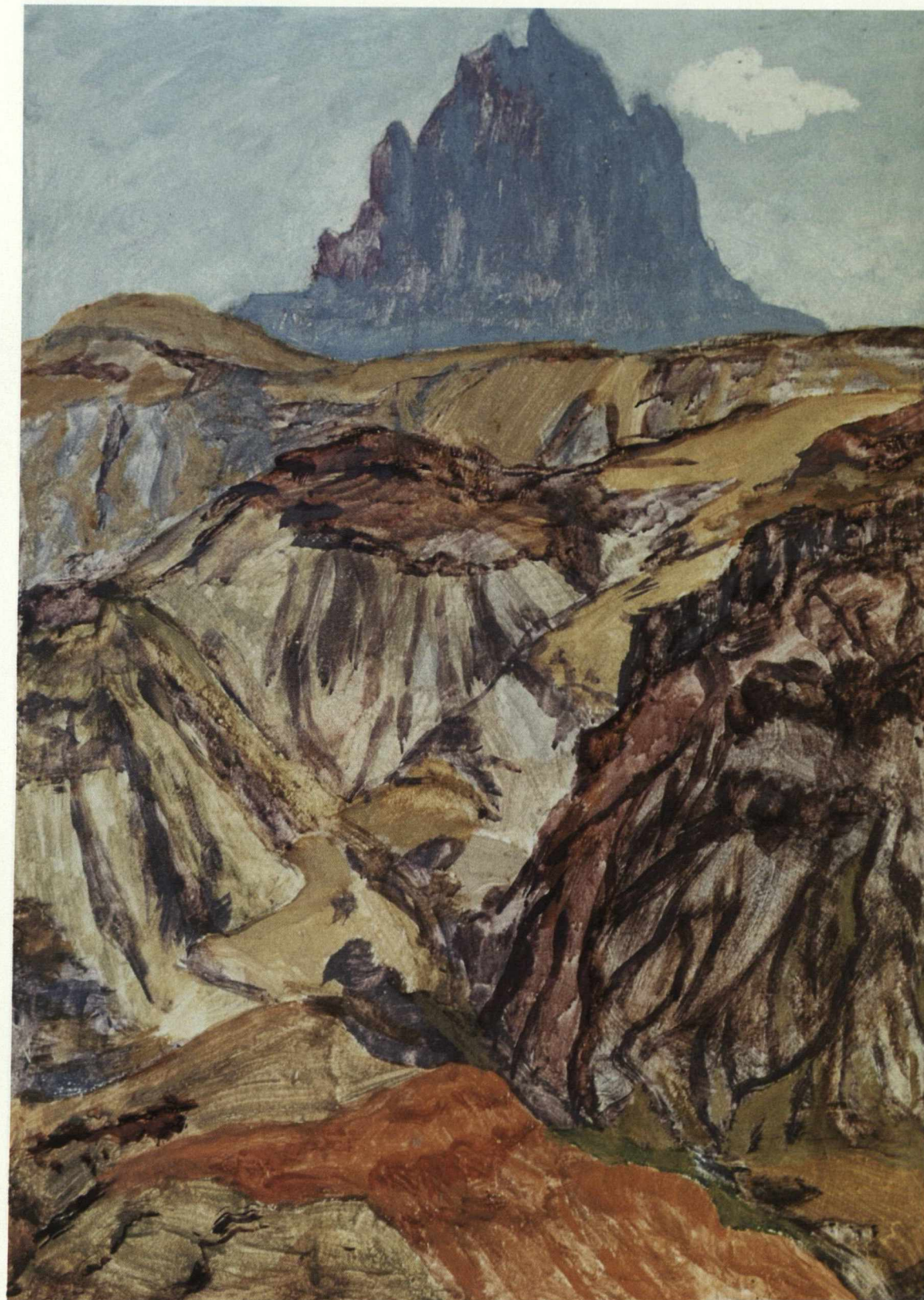
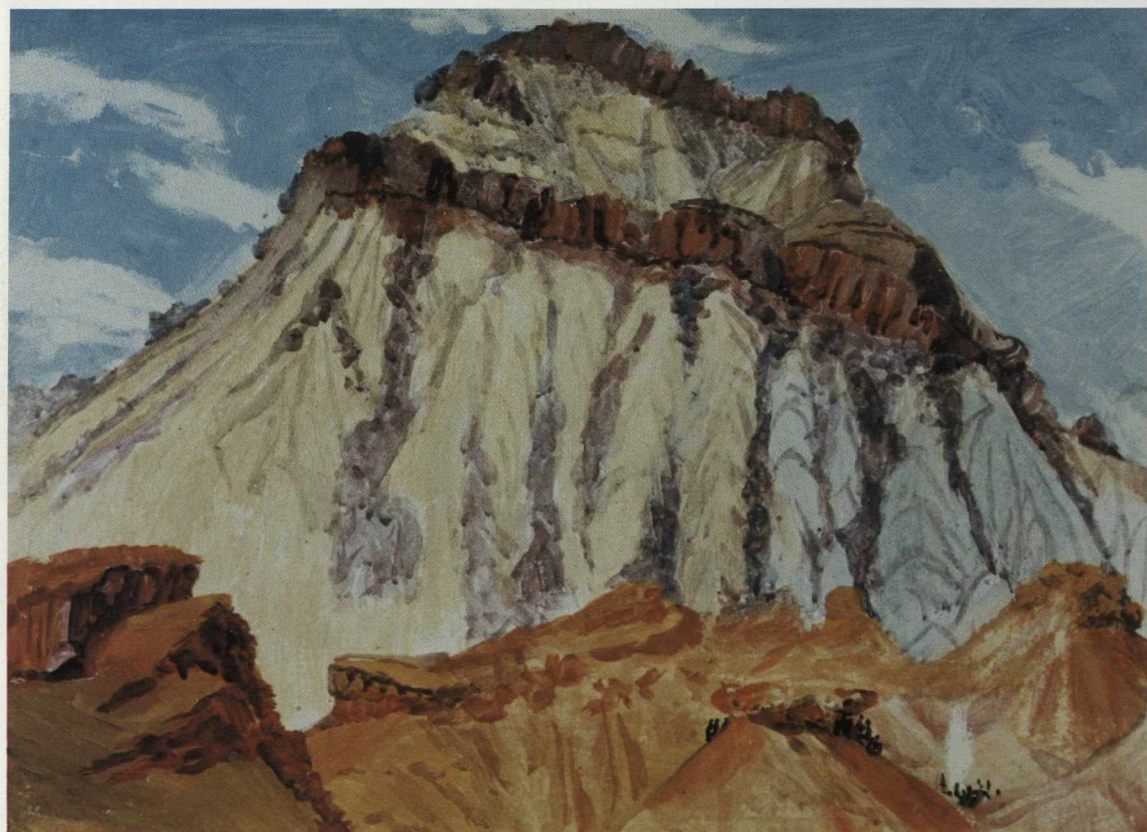
Mikayıl Abdullayev
"Səhər Qazanın evinin yığcamlığı haqqında"

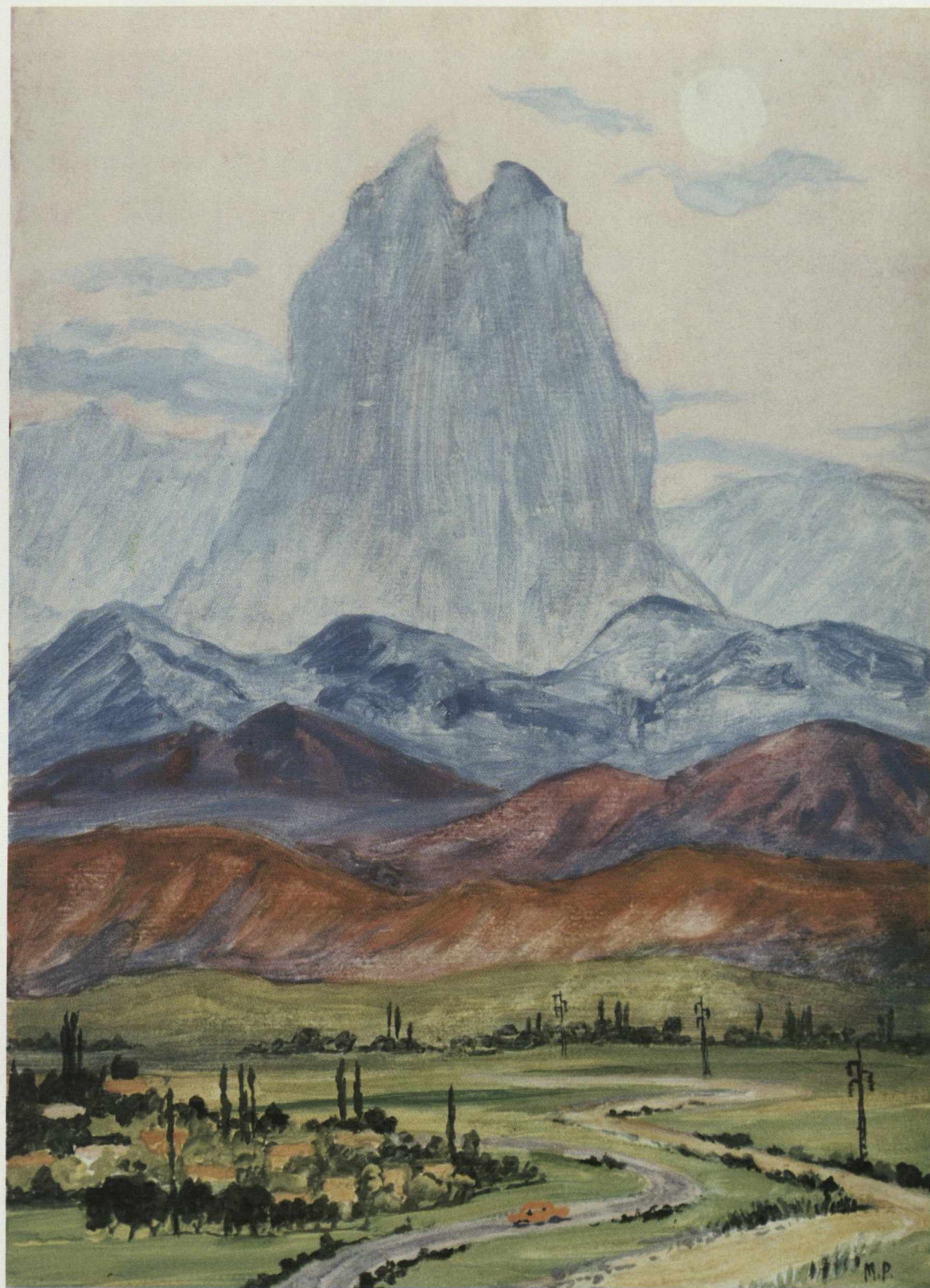
Maral Rəhmanzadə "Ordubad yolu"

Maral Rəhmanzadə "Naxçıvan. İstisu"

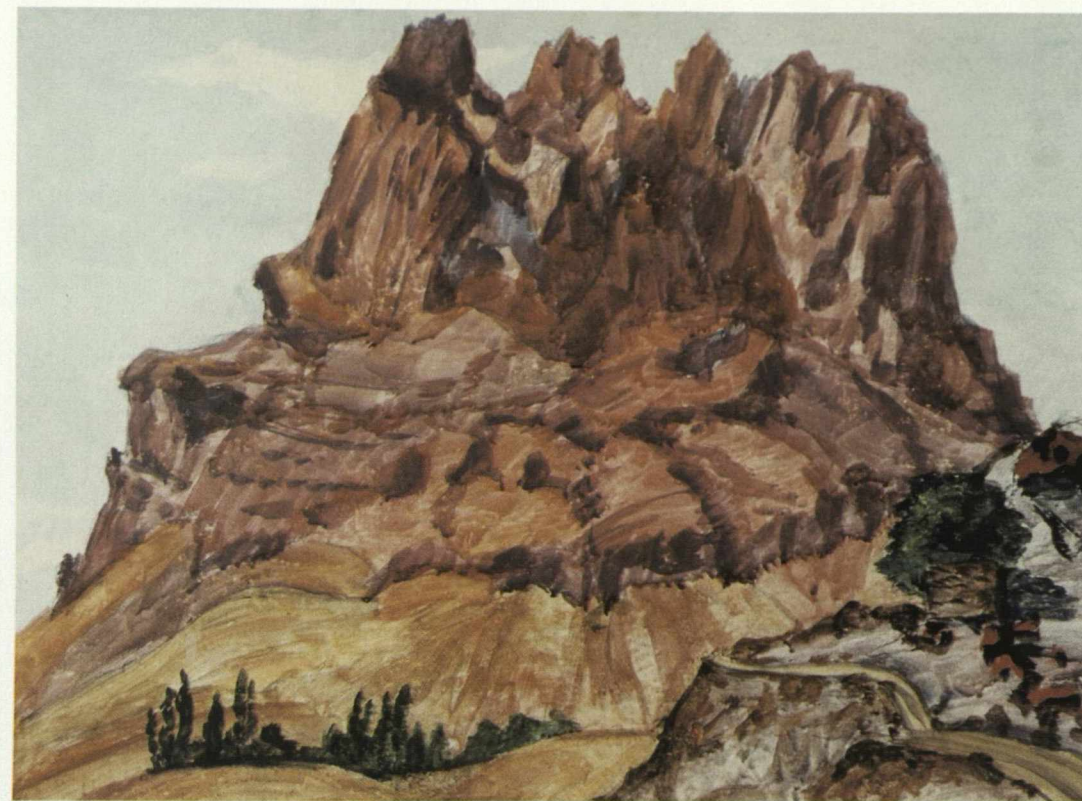

Maral Rəhmanzadə "İlan dağ"

Maral Rəhmanzadə
“Dədə Qurqud yurdu” silsiləsindən

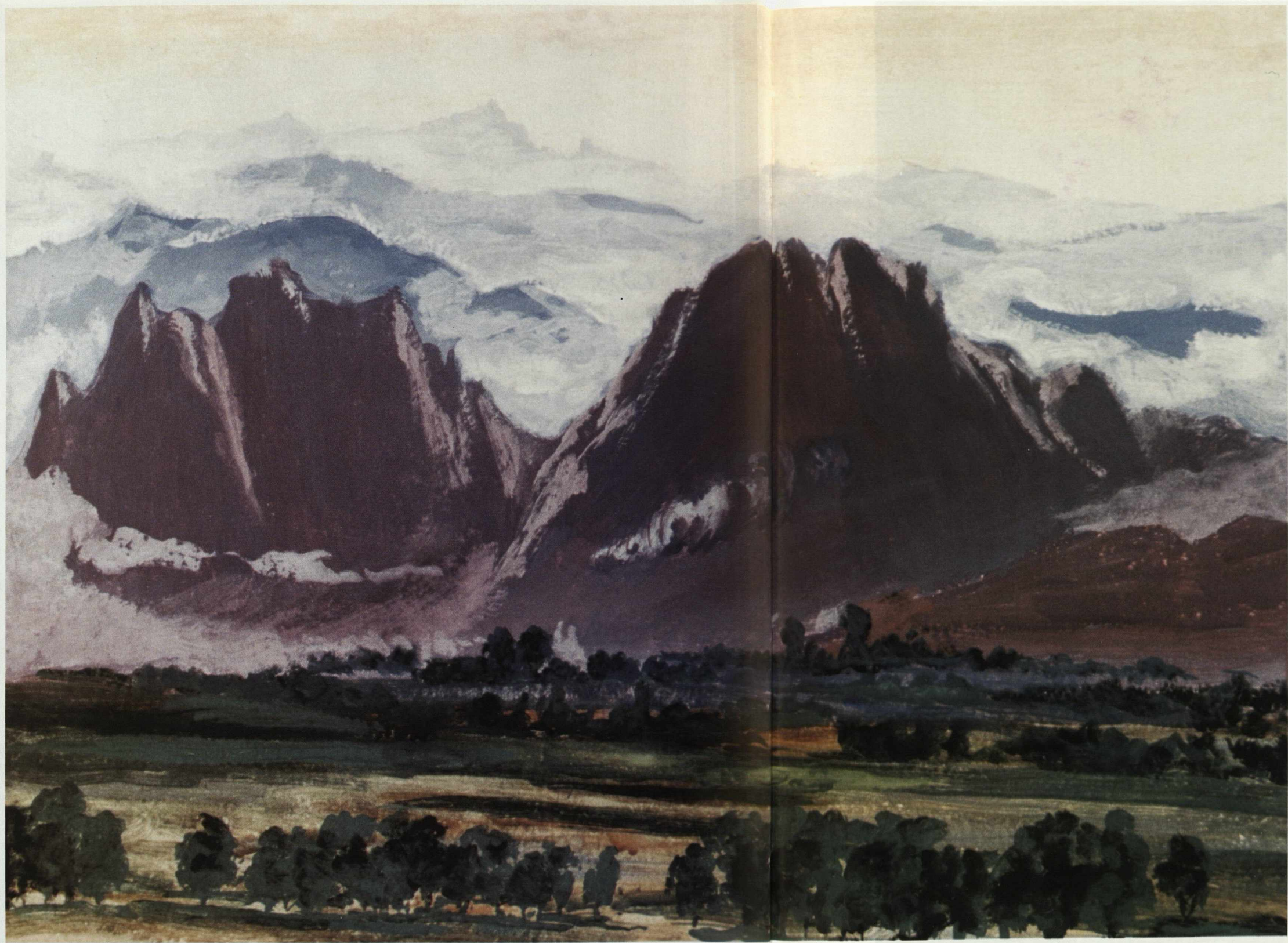

Maral Rəhmanzadə “Haça dağın arxası”

Maral Rəhmanzadə “Ordubad”

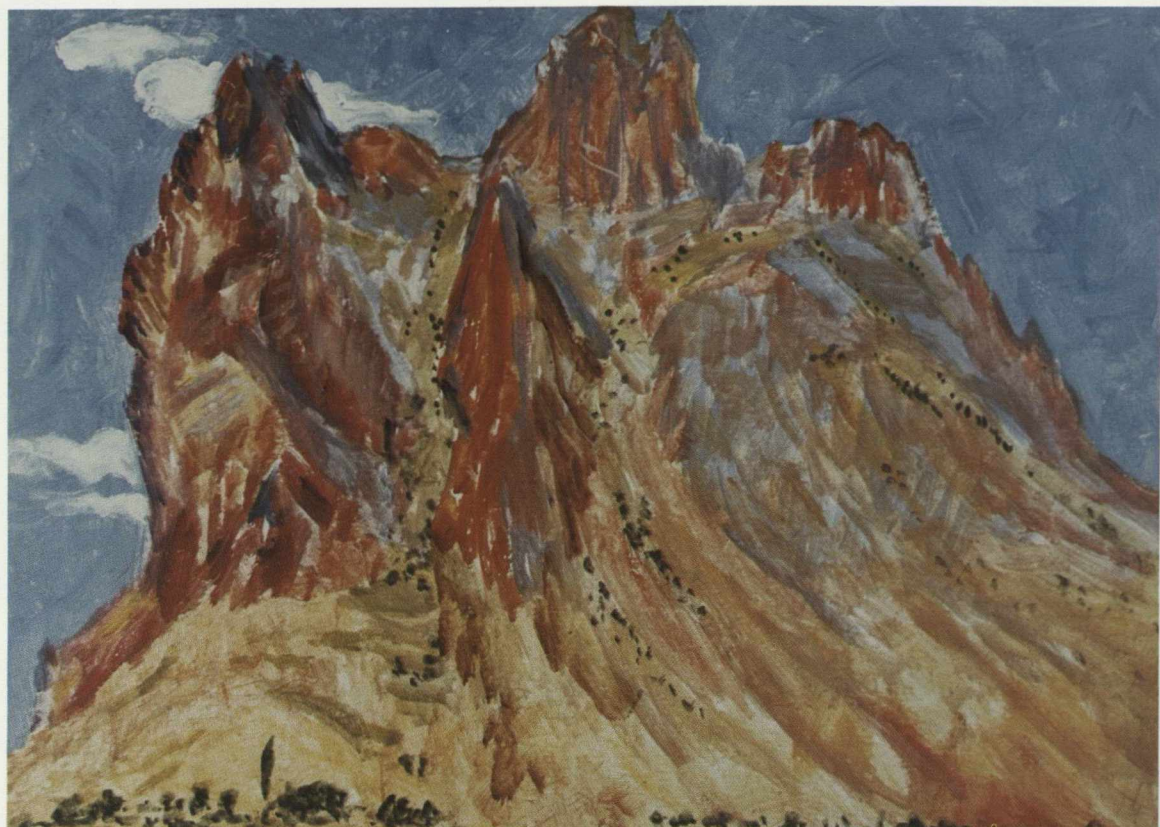

Maral Rəhmanzadə
“Naxçıvan. Sübh”

Maral Rəhmanzadə "Əlincə qalası"

Maral Rəhmanzadə "Naxçıvan dənizi"

Maral Rəhmanzadə
"Dədə Qurqud yurdu" silsiləsindən

Maral Rəhmanzadə "Əshabi-kəhf"

Altay Hacıyev
"Dədə Qorqud"

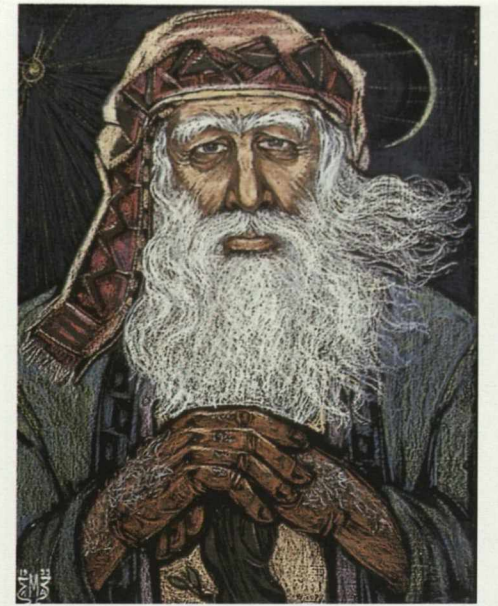
Tofiq Ağababayev "Dədə Qorqud"

Asəf Cəfərov "Dədə Qorqud"

Elmaz Hüseynov "Dədə Qorqud"

Məmmədkərim Quliyev "Dədə Qorqud. Oguzlar"

Məmmədkərim Quliyev "Dədə Qorqud"

Tahir Tahirov "Dədə Qorqud"

Sara Manafova "Dədə Qorqud"

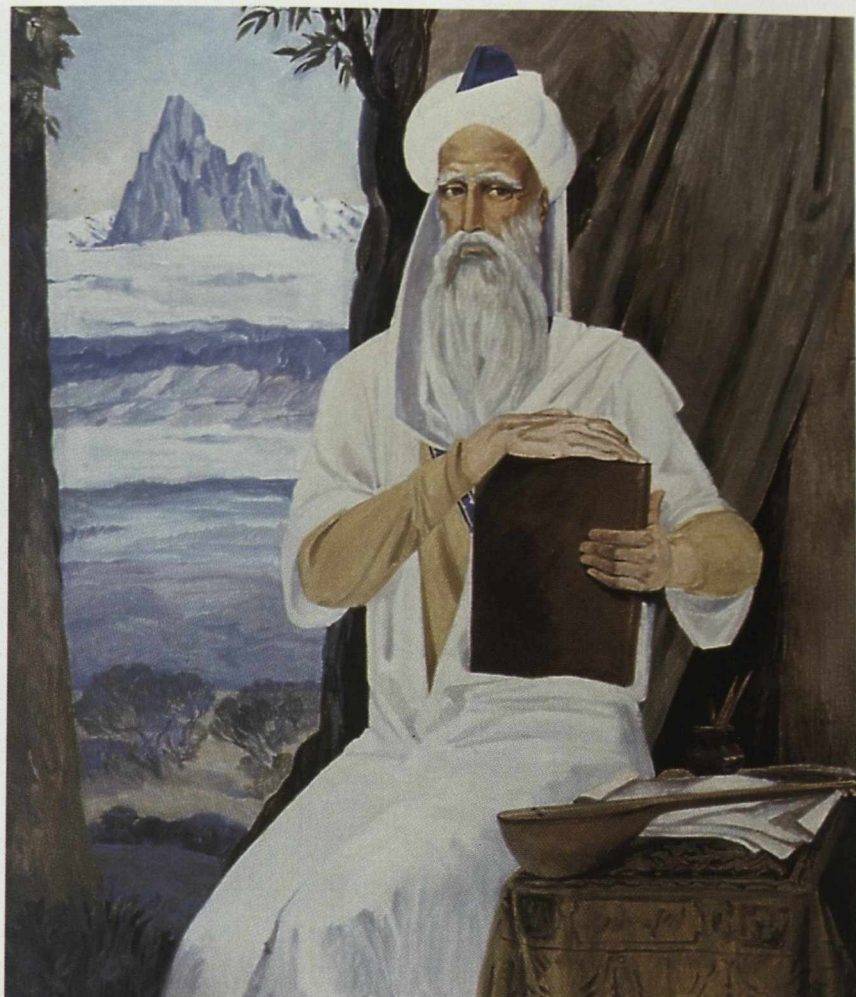

Arif Hüseyinov "Dədə Qorqud"

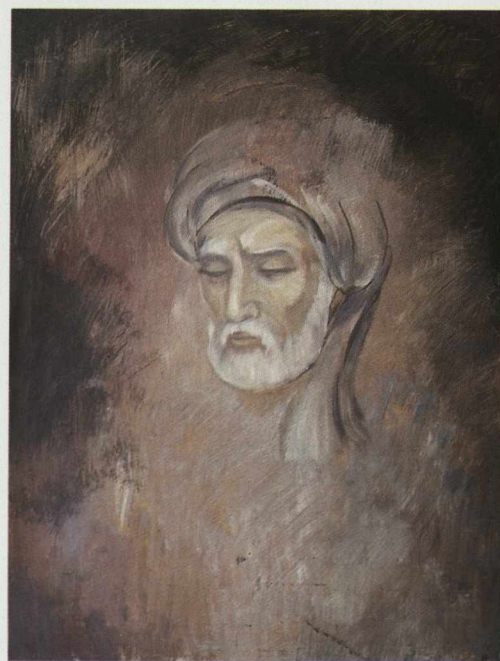

Adil Rüstəmov "Dədə Qorqud"

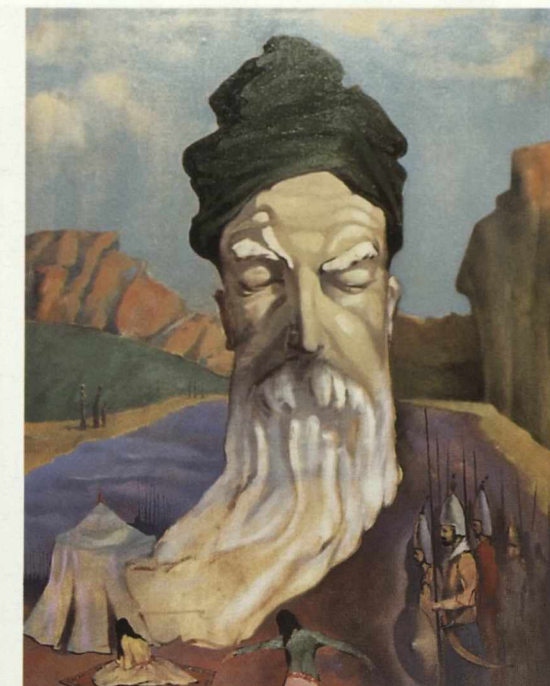
Yusif Hüseyinov "Dədə Qorqud"

Arzu Rzaquluzadə "Dədə Qorqud"

Faiq İbrahimov "Dədə Qorqud"

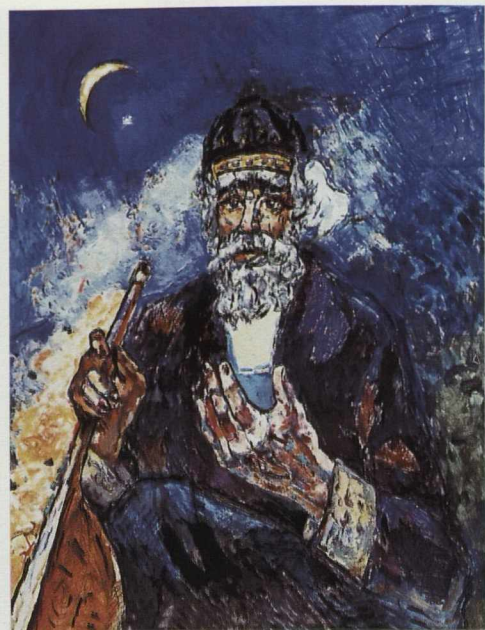

Rəşad Mehdiyev "Dədə Qorqud"

Faiq İbrahimov "Dədə Qorqud"

Mahmud Tağıyev "Dədə Qorqud"

Mirnadır Zeynalov "Dədə Qorqud"

Qədir Ramazanov "Dədə Qorqud"

Qədir Ramazanov
"Dədə Qorqud bərəkət qayasında"

Natiq Eyyubov "Dədə Qorqud"

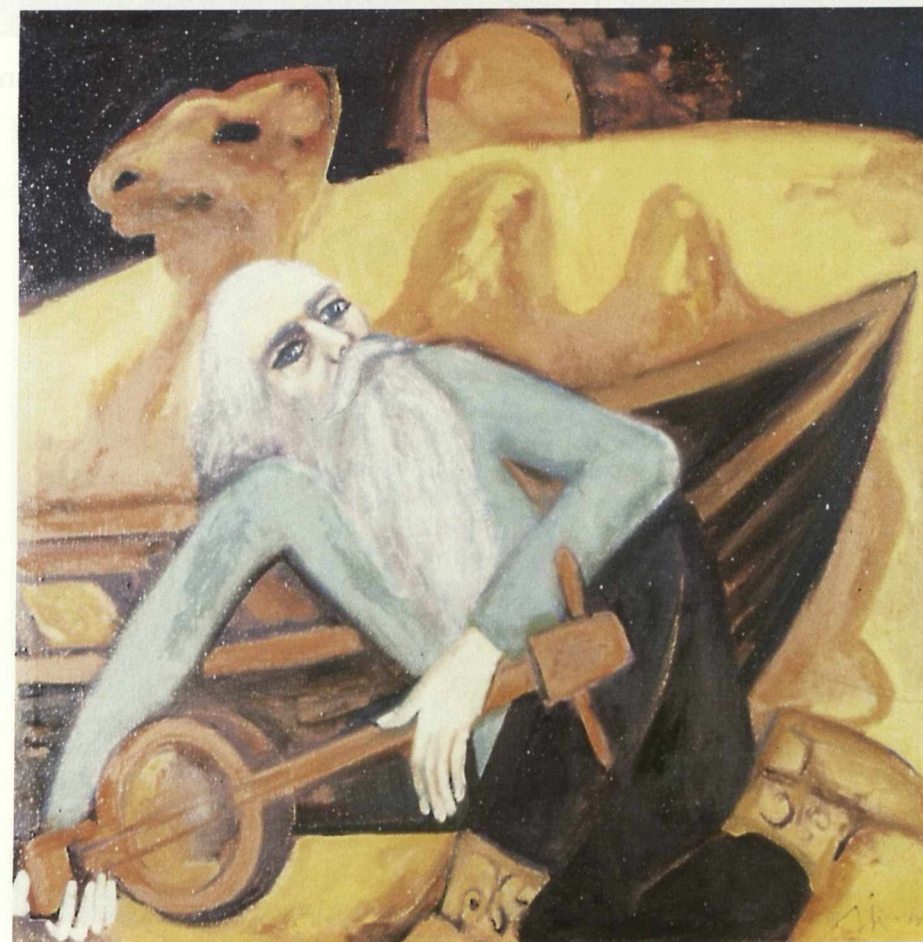

Vaqif Hüseyinov. "Hanı, dediyim bəy arənlər?"

İsmayıl Məmmədov "Dədə Qorqud"

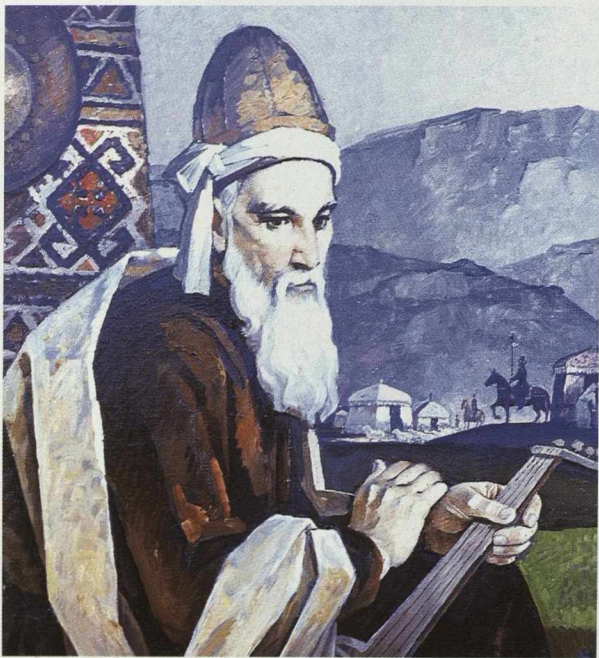
Mir Nadir Zeynalov "Dədə Qorqud"

Sabir Çopuroğlu "Dədə Qorqud"

Oqtay Sadıqzadə "Dədə Qorqud"

Sabir Çopuroğlu "Dədə Qorqud"

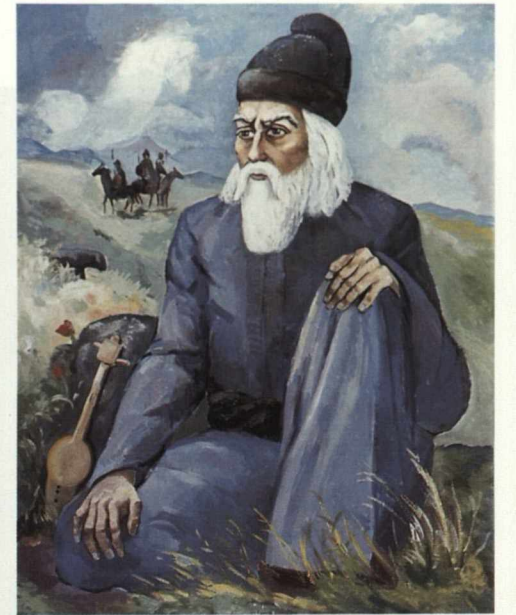

Kerim Quliyev "Dədə Qorqud"

Ğülərə Məcidova "Dədə Qorqud"

Sabir Hüseynov "Dədə Qorqud"

Ağa Mehdiyev "Dədə Qorqud"

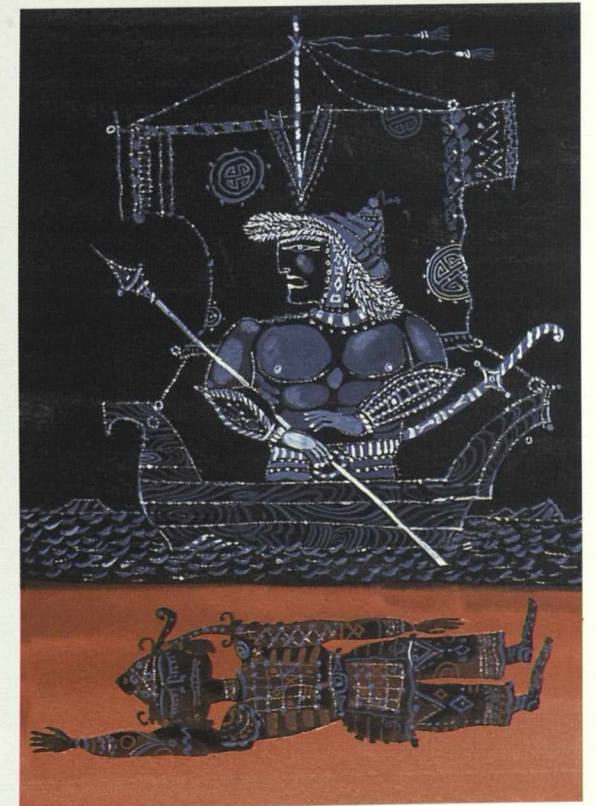
Telman və Eldar Zeynalovlar "Döyüş"

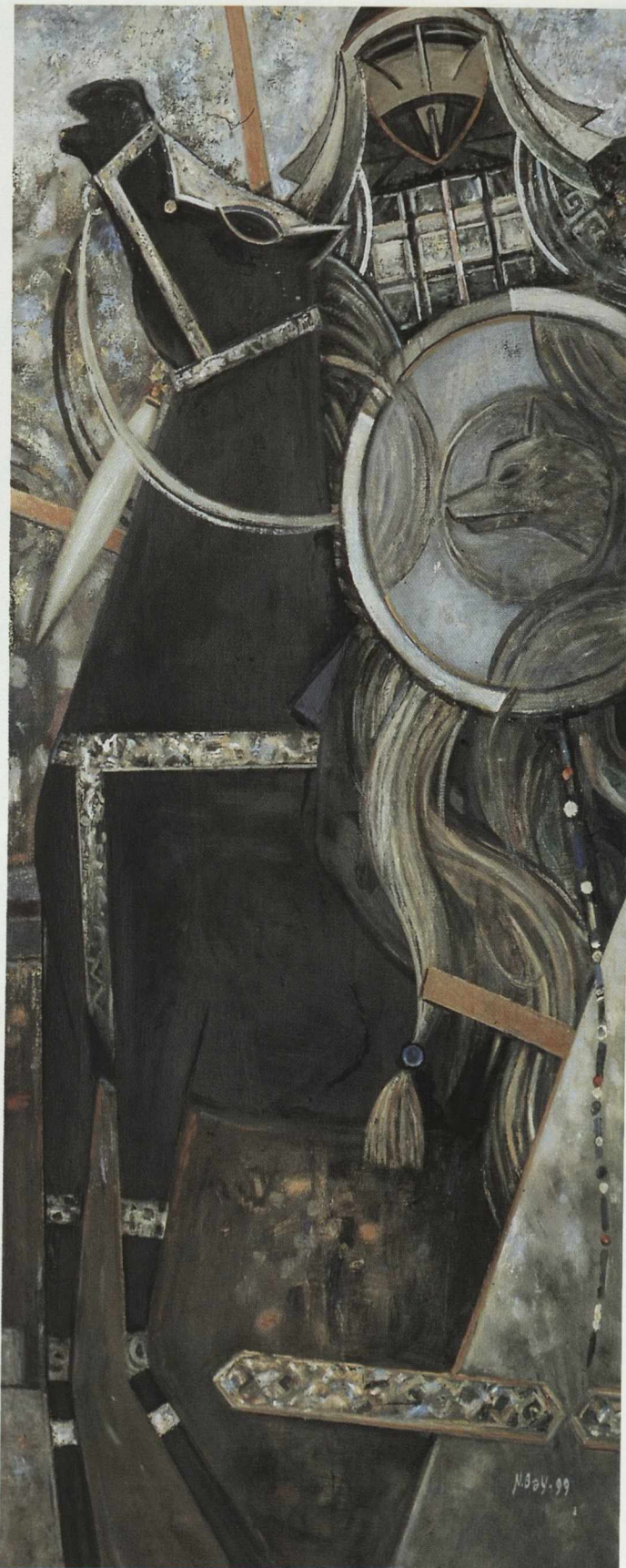
Telman və Eldar Zeynalovlar "Dədə Qorqud"

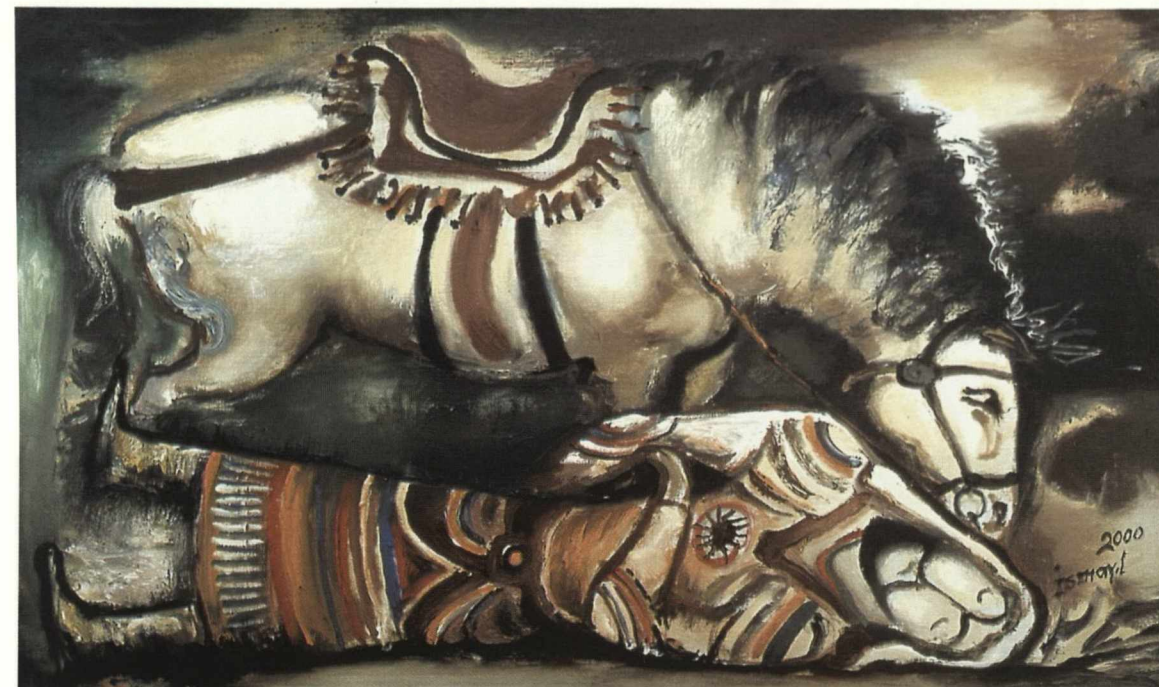
Elçin Məmmədov "Dədə Qorqud"
motivlərinə illüstrasiyalar.

Nazim Bəykişiyev "Süvari"

İsmayıl Məmmədov "Həlak olmuş qəhrəman"

Mais Ağabəyov "Dədə yurdu"

Nazim Rəhmanov "Dədə Qorqud"

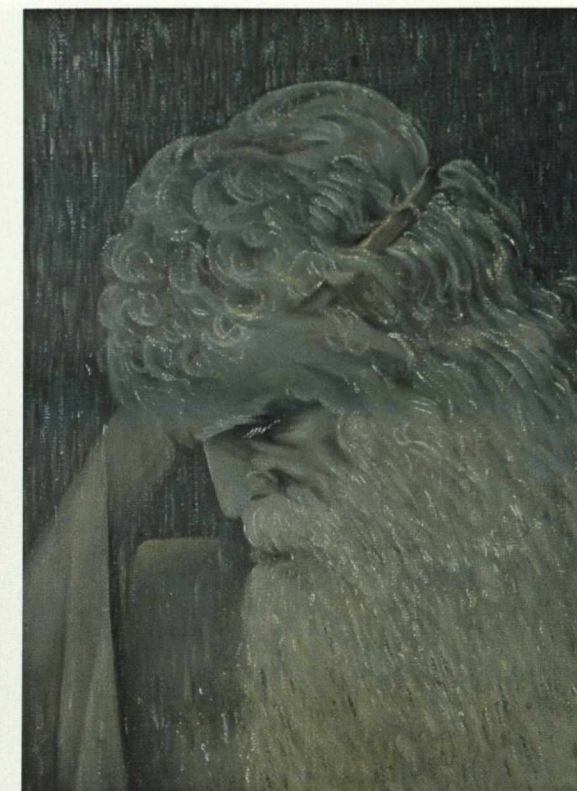

Elyar Əlimirzəyev "Qızıl döyüşü"

Ucal Haqverdiyev "Dədə Qorqud"

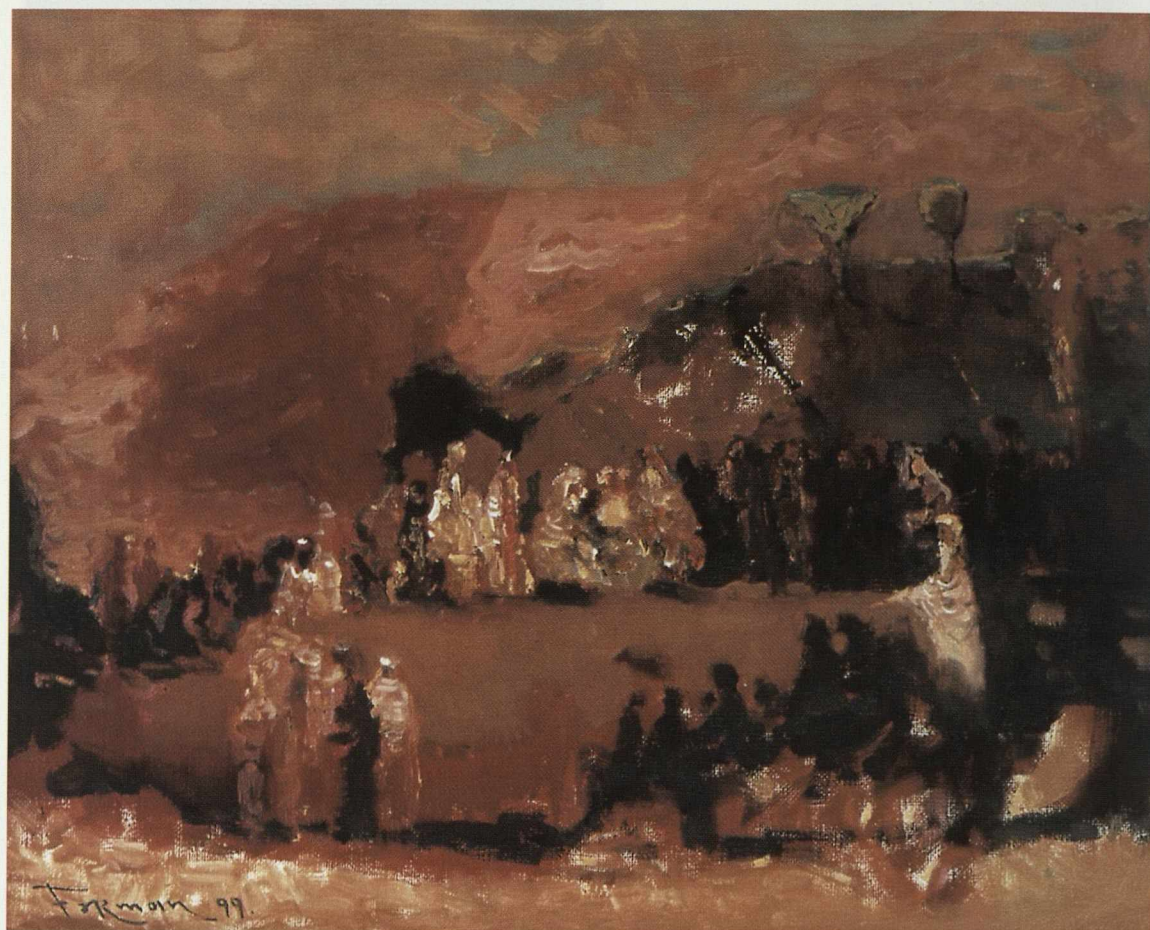

Vidadi Əhmədov "Dədə Qorqud"

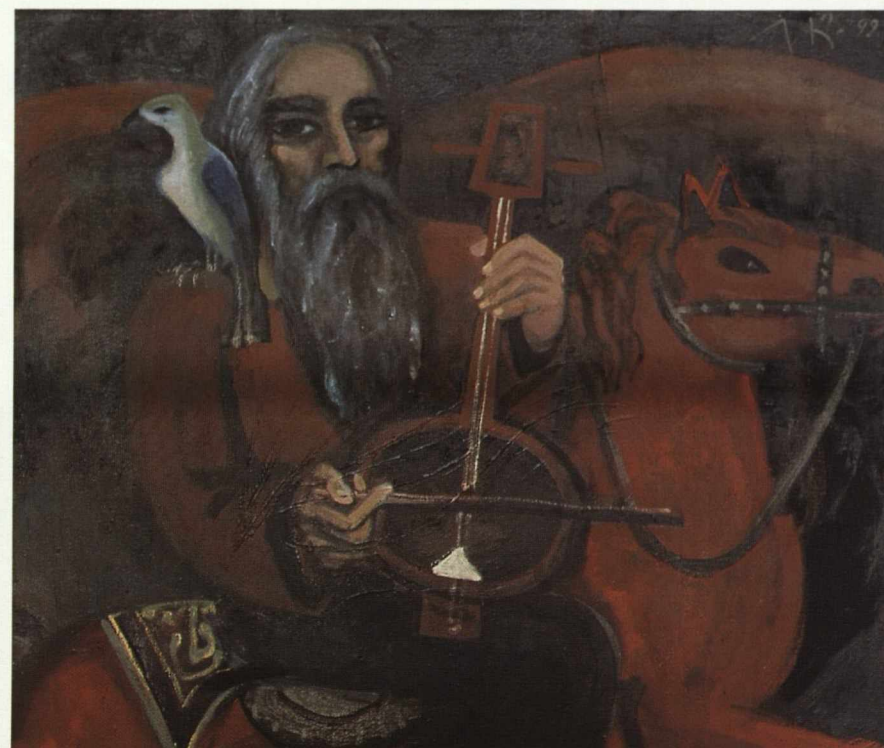
Kamil Ramazanov "Dədə Qorqud"

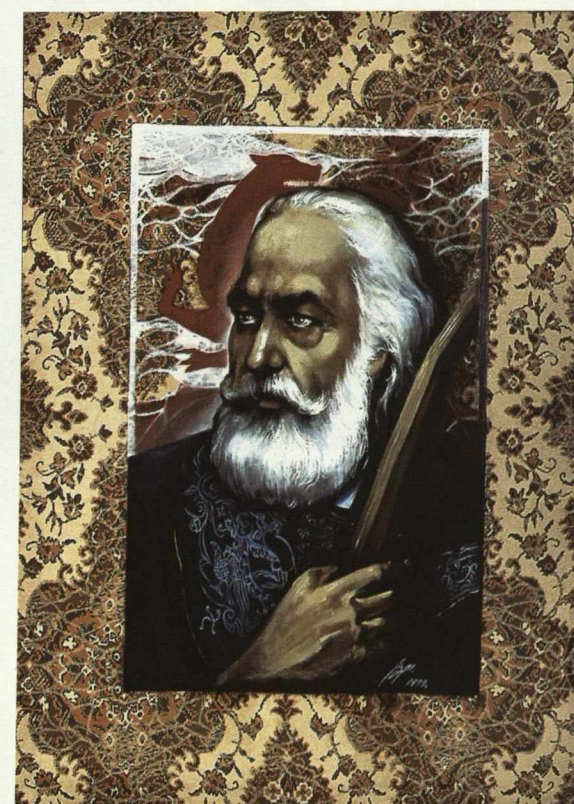

Fərman Qulamov "Nə gördüm, nə öyrəndim..."
"Dədə Qorqud"

Mirnadir Zeynalov "Dədə Qorqud"

Vəfa Allahyarova "Dədə Qorqud"

Oqtay Şixəliyev "Dədə Qorqud"

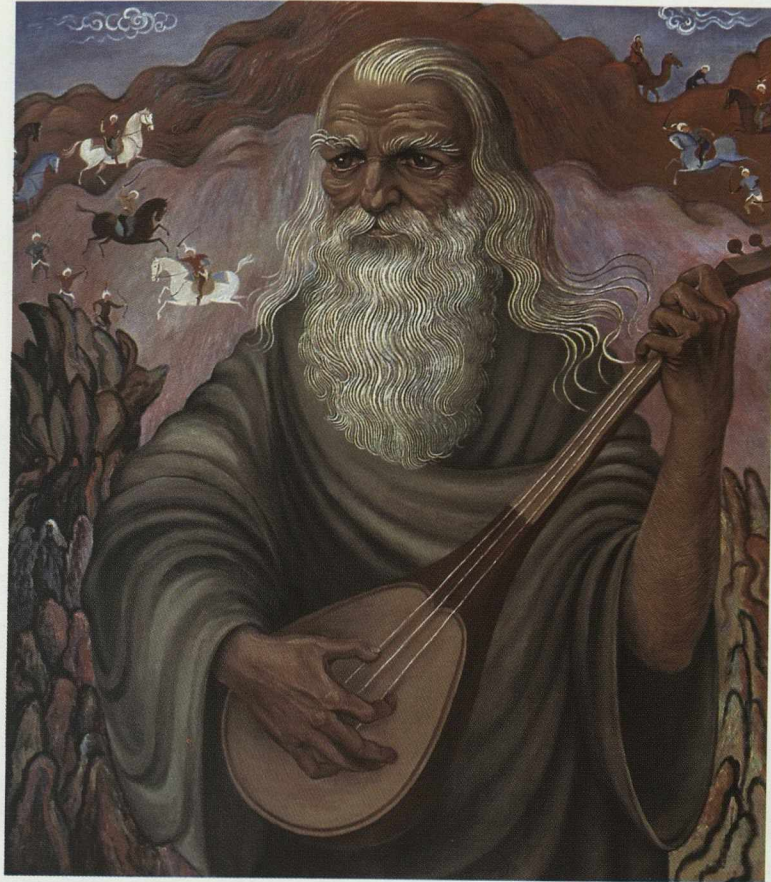

Sirus Mirzəzadə "Dədə Qorqud"

Nadejda İbrahimova "Dədə Qorqud"

Tamerlan Kərimov "Dədə Qorqud"

Cabbar Quliyev "Dədə Qorqud"

Nurhuseyn Mahmudov "Dədə Qorqud"

Fövziyyə Əfəndiyeva "Dəli Domrulun arvadı ilə görüşü"

Kamil Nəcəfzadə "Qazan xanın hücumu"

Şamil Nəcəfzadə "Oğuz elinə düşmən yürüşü"

Elçin Aslanov "Dədə Qorqud dünyası"

Fəxrəddin Əliyev "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının qəhrəmanları

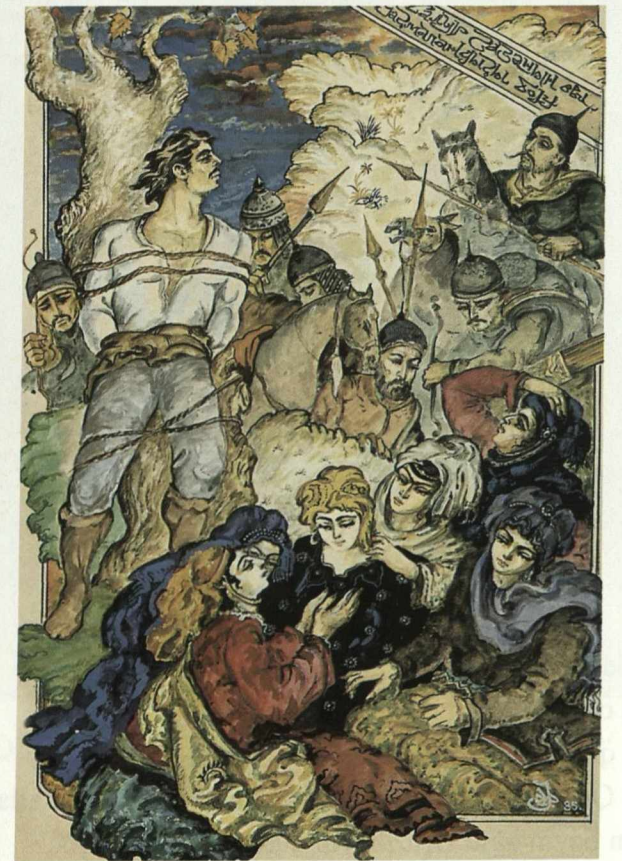

Fəxrəddin Əliyev "Dirşəxan oğlu Buğacın boyu"

Fəxrəddin Əliyev "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"

Fəxrəddin Əliyev "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu"

Fəxrəddin Əliyev

“Bəkil oğlu İmranın boyu”

“Uşun qoca oğlu Səyrəyin boyu”

“Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”

“Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”

Fəxrəddin Əliyev “İç Oğuza Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”

Fəxrəddin Əliyev "Uşun qoca oğlu Səyrəyin boyu"

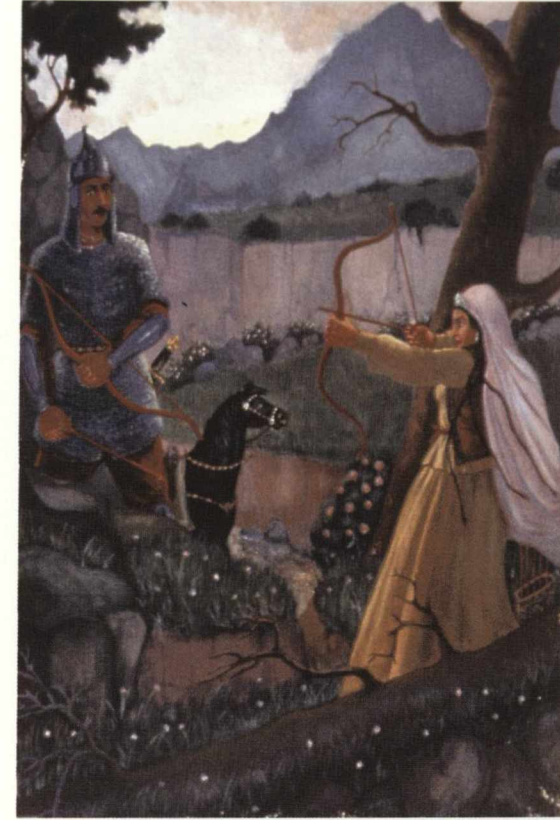

Fəxrəddin Əliyev
 "Qazılıq qoca oğlu Yeynəyin boyu"
 "Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy"
 "Dədə Qorqud"
 "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"

L.V.Şarov "Bəkilin atla uçuruma yıxılması"

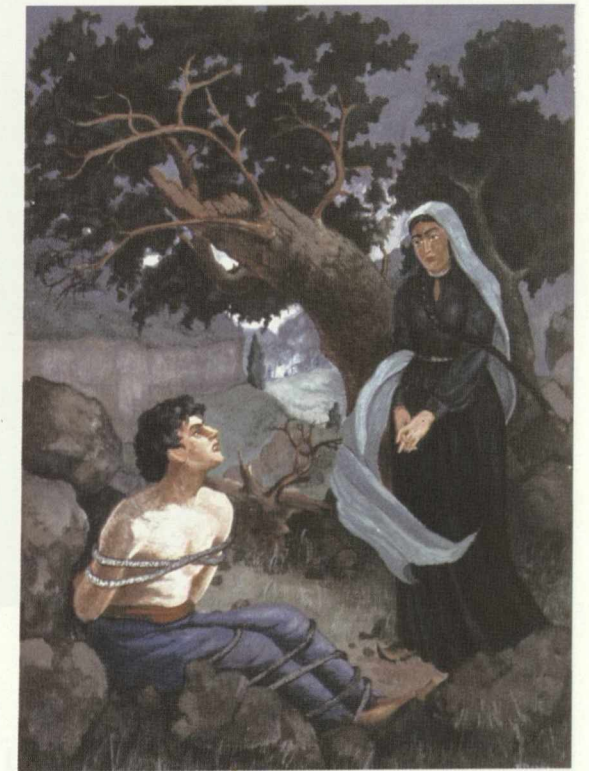

L.V.Şarov

"Selcan xatunun Qanturaliya ox atması"

"Qaraca çoban"

"Əsir alınmış Uruzun anası ilə görüşməsi"

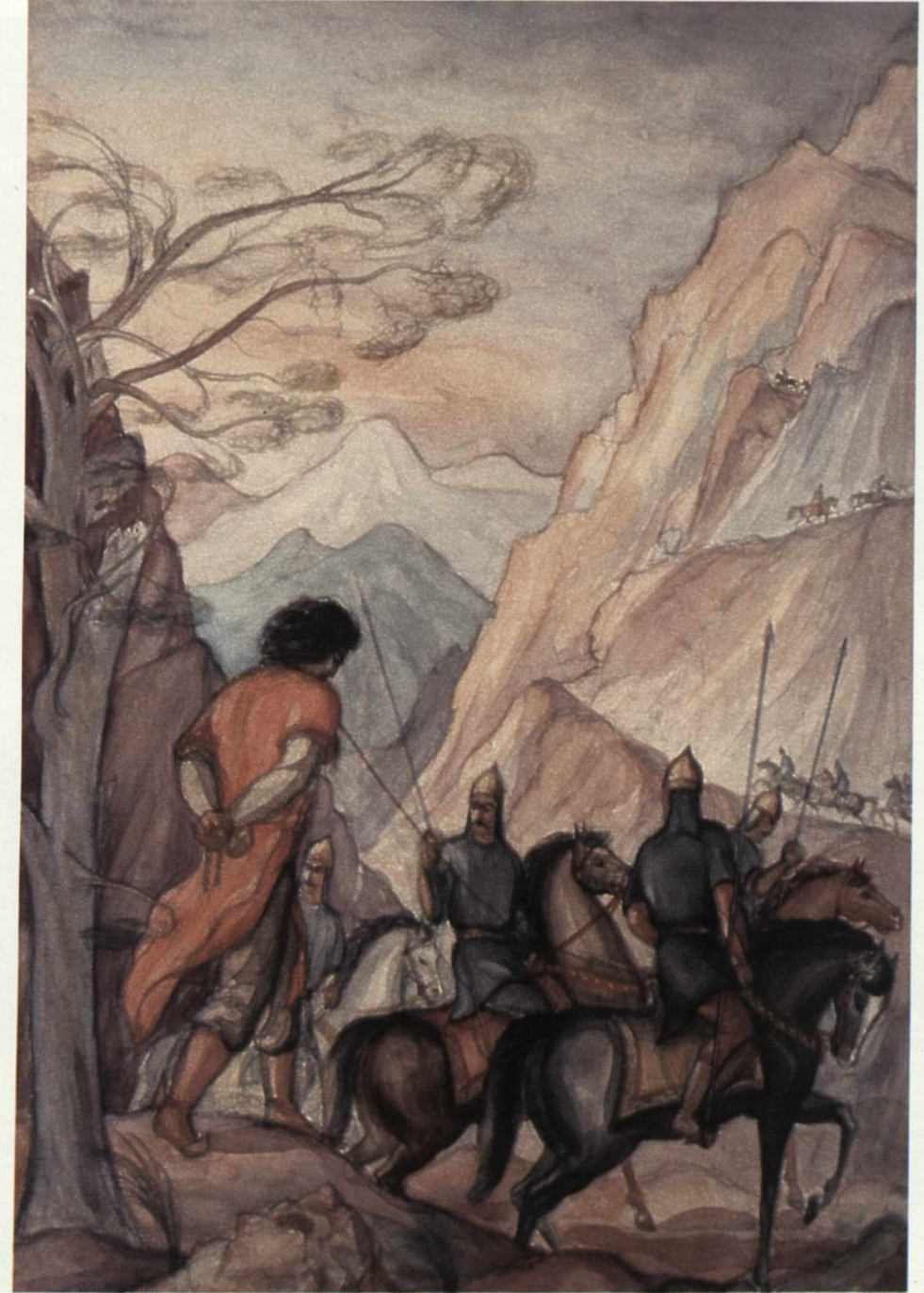
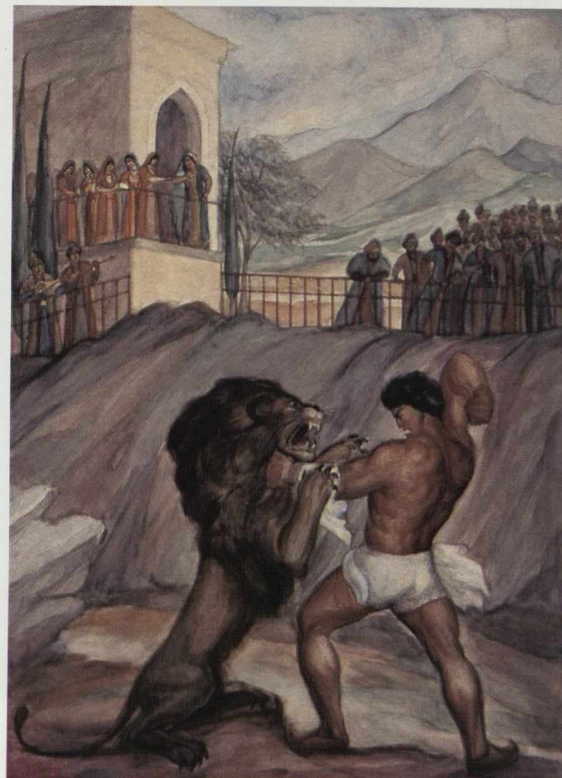
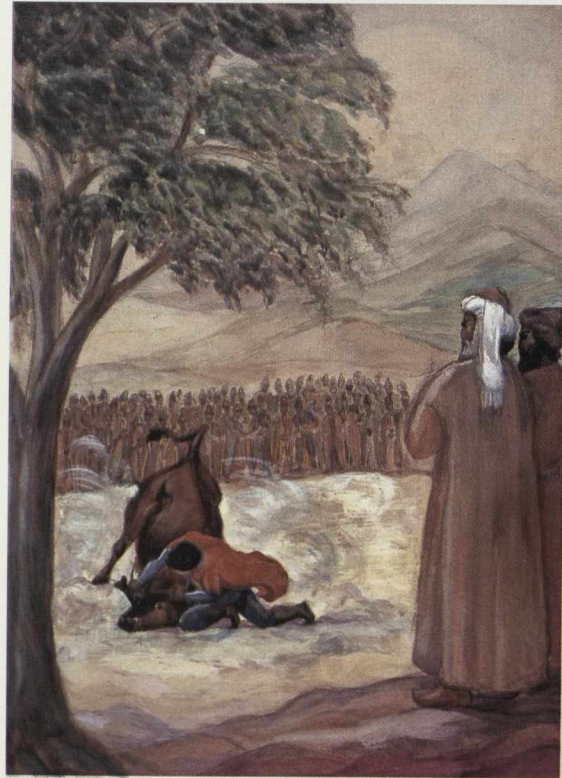

L.R.Quritski
“Uruzun Qazanla Vuruşması”
“Buğacın buğanı öldürməsi”

“Qazanın oğlu Uruzu sınağağı”
“Qanturalının şirlə vuruşması”

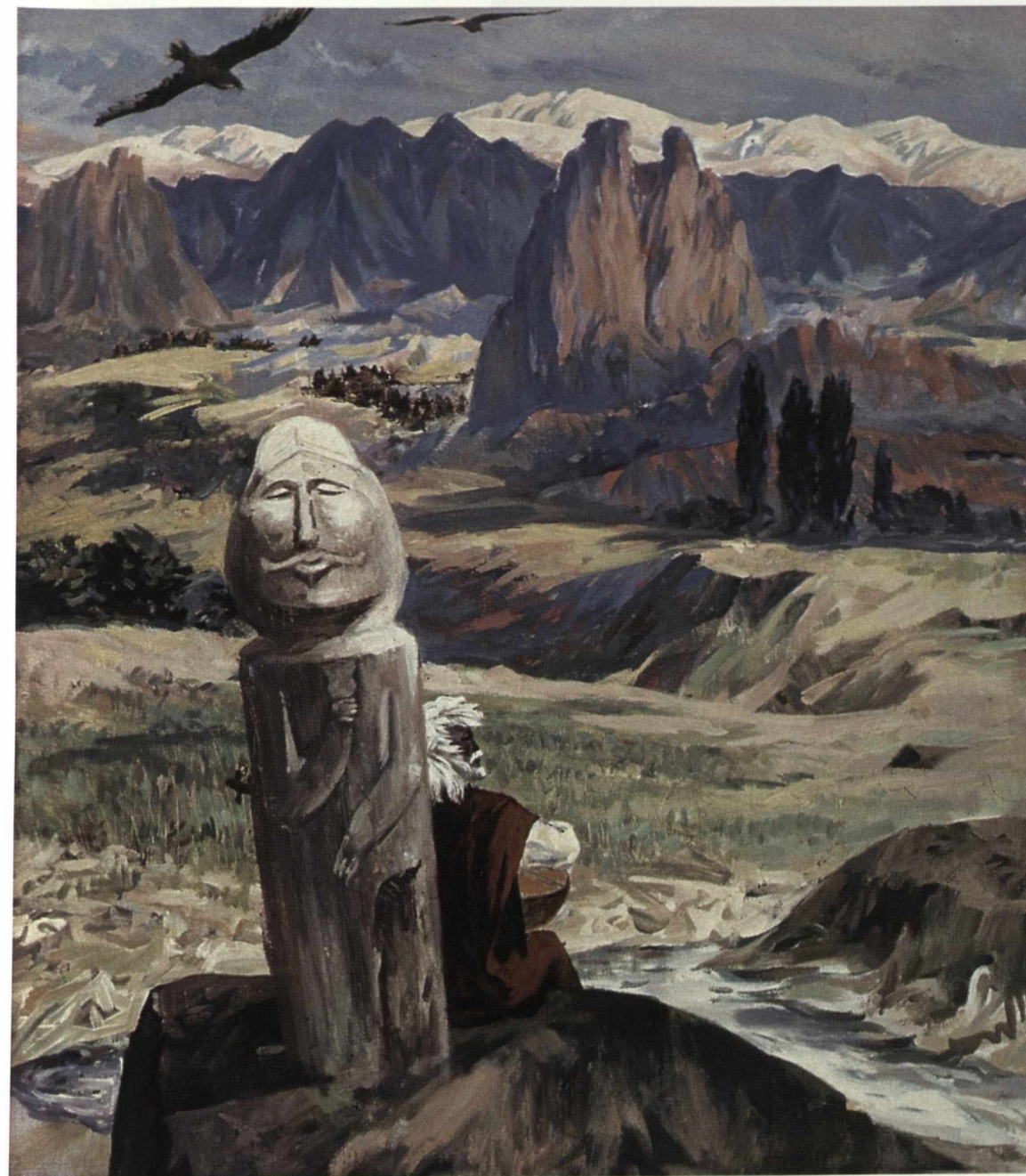
L.R.Quritski “Uruzun əsir düşməsi”

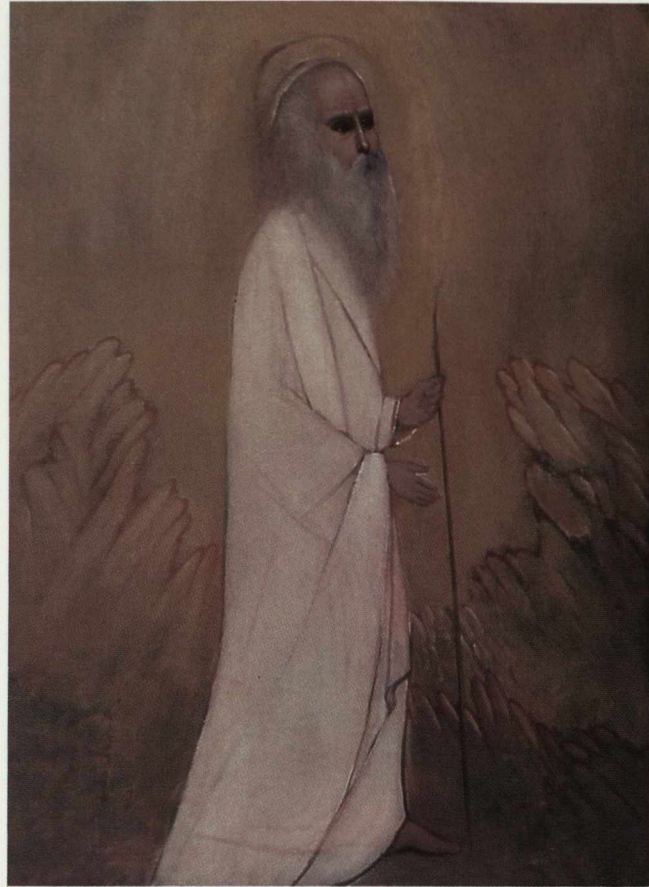
Arif Mərdanov "Dədə Qorqud"

Mahmud Tağıyev "Oğuz bəyləri döyüşdə"

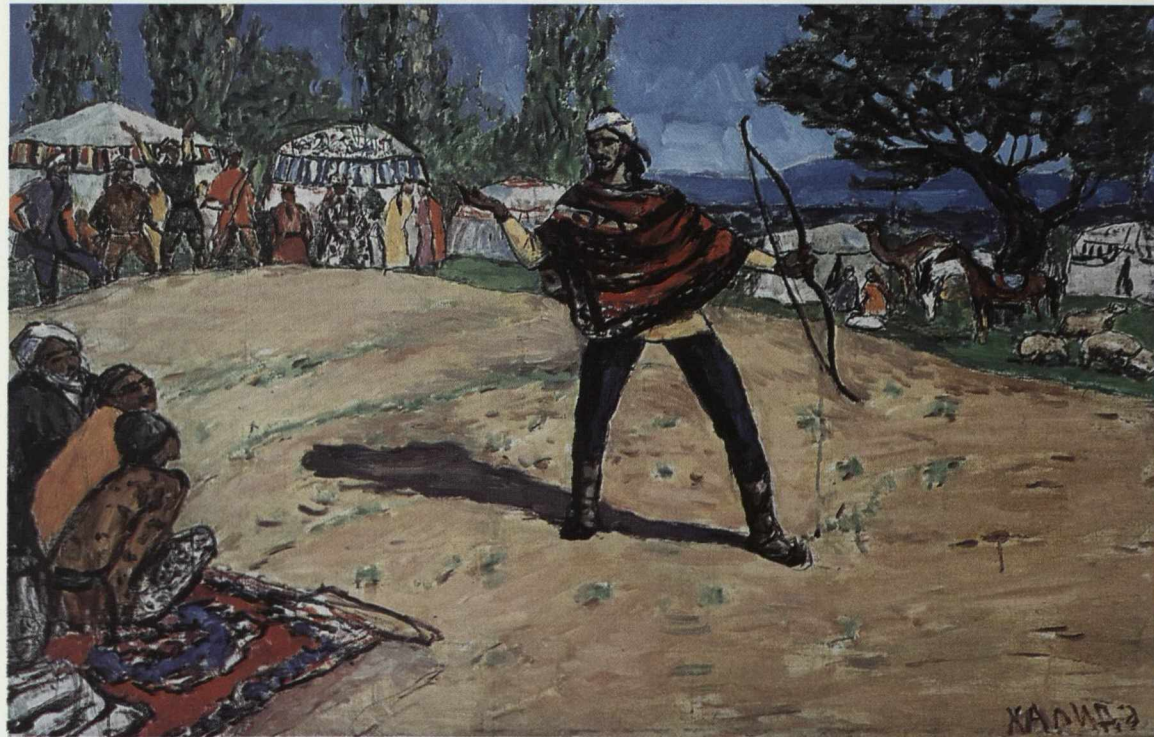
Mirzəxan Qafarov "Dədə Qorqud"

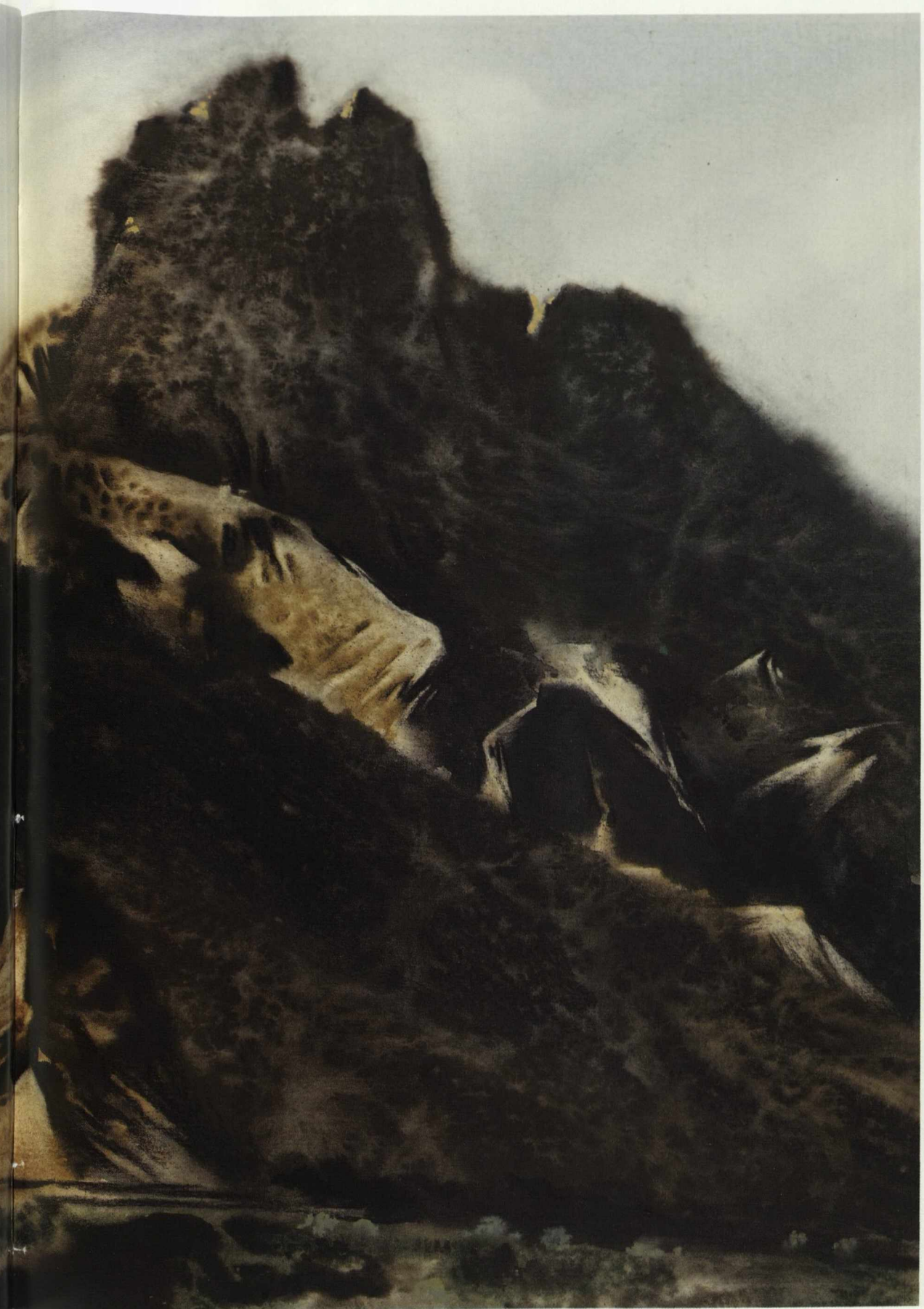
Tahir Məmmədov
"Mahnı. Dədə Qorqud"

Xalidə Səfərova "Beyrəyin özünü tanıtması"

Rafiq Mehdiyev "Dədə Qorqud dünyası"

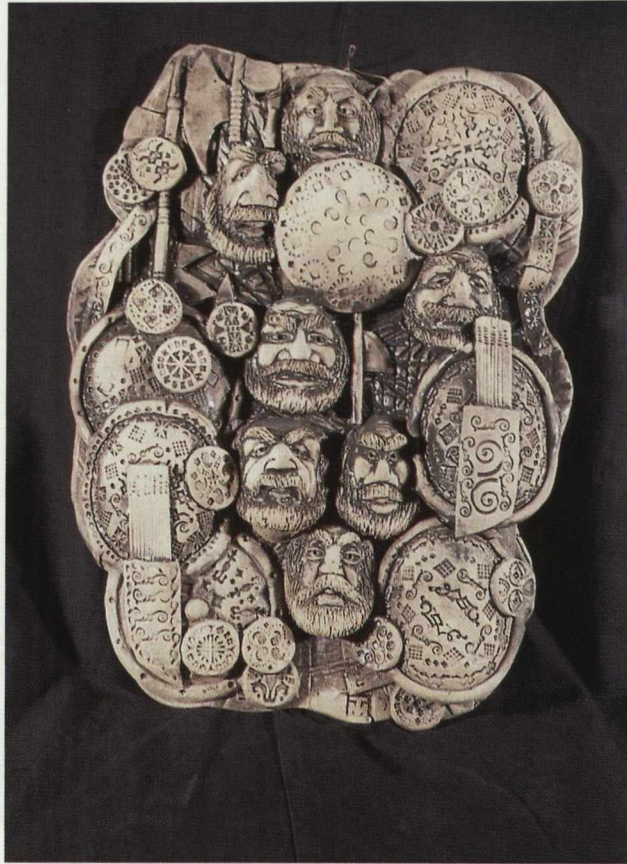

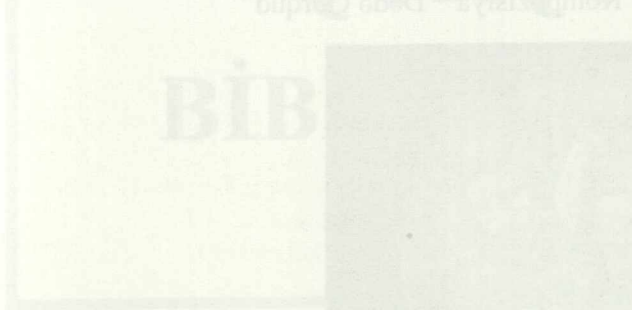

Rəsul Hüseynov
“Dədə Qurqud yurdu” silsiləsi

Mirteymur Məmmədov
Kompozisiya "Dədə Qorqud"

Mirteymur Məmmədov
Vaza "Kitabi-Dədə Qorqud"

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 20 aprel 1997. - "Azərbaycan". - 1999, 22 aprel; "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 25 aprel; Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri". - 1998. - №2 və başqa mənbələrdə.

Heydər Əliyev. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının 16 fevralda keçirilən iclasında giriş sözü. - "Azərbaycan". - 1999, 17 fevral.

Heydər Əliyev. Zəngin tariximiz, mənşəyimiz və milli-mə'nəvi dəyərlərimizlə fəxr etməyə haqqımız var. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında yekun nitqi. - "Azərbaycan". - 1999, 18 fevral.

Heydər Əliyev. Tariximizin görkəmli səhifələrini xalqımızın bugünkü və gələcək nəsillərinə, bütün dünyaya daha yaxşı tanıtmalıyıq. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında yekun nitqi. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 16 aprel.

Heydər Əliyev. Zəngin tariximizin hər bir səhifəsini açmaq, geniş tədqiq etmək, onu xalqımıza və dünyaya təqdim etmək müqəddəs vəzifədir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında yekun nitqi - "Azərbaycan". - 2000, 12 mart.

I. "Kitabi-Dədə Qorqud"un əlyazmaları

Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifei-oğuzan. Tarixi: H. 993 (M.1583). Xətti: Nəsx. Həcmi: 154 vərəq. Ölçüsü: 16,5x22 sm (mətnin ölçüsü: 11,5x17,5). Sətirlərin sayı: 13. Drezden Kral Kitabxanası: MS. Drezd. E.A.-86.

Hekayəti-Oğuznamei-Qazan bəg və qeyri. Tarixi: H.956 (M.1549). Xətti: Nəsx. Həcmi: vərəq 58b-106a. Ölçüsü: 15,2x20,5 sm. Sətirlərin sayı: 13. Vatikan Apostol Kitabxanası: MC Vat. Turco-102.

Kitabi-Dədə Qorqud. Xətti: Tə'liq. Həcmi: 72 səh. Ölçüsü: 14,5x21 sm (mətnin ölçüsü: 12x18 sm). Sətirlərin sayı: 35. Berlin Dövlət Kitabxanası: MC Diez, A Fol-61.

Kitabi-Dədə Qorqud. Tarixi: XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəli. Xətti: Təhriri. Həcmi: 144 səh. Ölçüsü: 16,5x21 sm (mətnin ölçüsü: 15x16 sm). Sətirlərin sayı: 19. Rusiya Federasiyası Elmlər Akademiyasının arxivi: Fond 68 (V.V.Bartold nüsxəsi).

Kitabi-Dədəm Qorqud. Katibi: Hacı Müzafəddin Əzizov. Rəssamı: Fəxrəddin Əliyev. Redaktoru: M.M.Adilov. Tarixi: 1985. Xətti: Nəsx. Həcmi: 397 səh. Ölçüsü: 20,4x24 sm. (mətnin ölçüsü: 12,5 x 18 sm.). Sətirlərin sayı: 12. Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutu. Drezden nüsxəsindən köçürülmüş rəmzi Bakı nüsxəsi.

Qit'ə ("Dədə Qorqud"dan). M.F:Axundovun arxivi. - Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutu. - Fond: 2. Saxlama vahidi: 44 - Vərəq 30.

II. "Kitabi-Dədə Qorqud"un nəşrləri

- Azərbaycan milli dastanları ("Kitabi-Dədə Qorqud"un ayrı-ayrı böylərinin sadələşdirilmiş mətnləri). Çapa hazırlayanı: M.Ə.Qövsü. - "Azərbaycan" (Təbriz). - H.1324-cü il. 26, 27, 28, 29 isfənd (M.1946, 17,18,19,20 mart); H.1325, 1, 5, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 30 fərvərdin, 1,2 ordibehişt (M.1946, 21, 25, 26, 28, 29, 31 mart, 1, 2, 4, 5, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 22 aprel).
- Basatm Təpəgözü öldürdüyü boyu. Ana ürəyi, dağ çiçəyi.- Ədəbiyyat. 5-ci sinif üçün dərslik. - B.: Maarif, 1998. - S. 19-20.
- Basatm Təpəgözü öldürdüyü boyu. - Ədəbiyyat. 5-ci sinif üçün dərslik. Müəlliflər: B.Abdulla, C.Rüstəmbəyli, S.Hüseynli. - B.: Maarif, 1986. - S. 20-27.
- Basatm Təpəgözü öldürməsi. ("Dədə-Qorqud" dastanlarından). Uşaqlar üçün işləyəni: Ş.A.Cəmşidov. - B.: Azərənşr, 1969. - 56 s.
- Dədə Korkut kitabı. Tərtib edəni: S.Sakaoğlu. - Konya, 1998. - 2-ci cild // Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər (Drezden nüsxəsindən ikinci boy). - S. 507-540; Hekayət Salur Qazanın evi yağmalandıdır (Vatikan nüsxəsindən üçüncü boy). - S.543-558; Salur Kazanın evinin yağmalanması (Fahir İzin 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi "Əski türk ədəbiyyatında nəsr" kitabından). - S.585-599; Kitabi-Dədə Qorqud. Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edir (H.Araslının 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi mətn). - S.783-798; Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər, xanım, hey. - S.979-1000.
- Dədə Qorqud. Dastandan parçalar. Tərtib edəni: M.H.Təhmasib. - Bakı: SSRİ EA Azərbaycan filialının nəşri, 1943. - 27 s.
- "Dədə Qorqud" dastanları. Uşaqlar üçün işləyəni: Ş.A.Cəmşidov. - B.: Maarif, 1980. - 154 s.
- Dədə Qorqud. Tərtib edəni: M.A.Fərzanə. - Tehran. - H.1358 (M.1979). Ərəb əlifbasında.
- Dədəmiz Qorqudun kitabı. Aruzun atası Salur Qazanı dustaqlıqdan xilas etməsi. - "Balbala" (Uşaq jurnah). - №3. - 1999. - S.9-13.
- Dəli Domrul boyu. -"Göyərçin". - 1999. - № 8-9.
- Dirsə xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edər. - Bax: İ.Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. İslamın zühurundan miladın on səkkizinci əsrinə qədər. 1-ci cild. - B.: Azərənşr, 1928. - S.78-89.
- İmranın dastanı. - Bax: Oxu kitabı. 4-cü sinif üçün dərslik.- Bakı: Təhsil, 1998. - S.9-12.
- Kitabi-Dədə Qorqud əla lisane-tayifeyi-oğuzan. Drezden nüsxəsi əsasında tərtib edəni: Ş.A.Cəmşidov. - B.: Göytürk, 1995. - 175 s.
- "Kitabi-Dədə Qorqud"dən (Salur Qazanın evinin yağmalanması. Bəkil oğlu İmranın nağılı). - Bax: M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu. - B., 1941. - S.3-26.
- Kitabi-Dədə Qorqud. H.Araslının redaktəsi və müqəddiməsi ilə. - B.: Azərənşr, 1939. - 178 s.

- Təkrar nəşrləri: B. Azərənşr, 1962. - 176 s., B. Elm, 1977. - 176 s., B. Gənclik, 1978. - 184 s.
- Kitabi-Dədə Qorqud. Məktəb kitabxanası. Sadələşdirilmiş mətn. - B.: Yeni Nəşrlər Evi, Elm, 1999. - 168 s.
- Kitabi-Dədə Qorqud. Salur Qazanın evinin yağmalanması. Çapa hazırlayanı: H.M.Araslı. - Bax: F.Qasımzadə. Ədəbiyyat. Orta məktəbin VIII sinfi üçün. - B.: Azərənşr, 1948. - S.3-54.
- Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. - B.: Yazıçı, 1988. - 265 s.
- Kitabi-Dədəm Qorqud (Drezden əlyazmasının mətni və fotosurəti). - Bax: Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni). - B. Elm, 1999. - S.278-586.
- Kitabi-Dədə Qorqud (Dastan haqqında və dastanın "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyunu bəyan edir. Xanım hey!", "İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boyu bəyan edər" böylərindən parçalar). - Bax: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Seminar və təcrübə məşğələləri üçün müntəxəbat. Tərtib edənlər: S.S.Əliyarov, F.R.Mahmudov, F.M.Əliyeva və A.A.Həsənova. - B.: ADU nəşri, 1989. - S. 28-36.
- Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan (Mətnin əsli, sadələşdirilmiş mətn və faksimile). Tərtib edəni, çapa hazırlayanı, öz söz və lüğətin müəllifi: S.Q.Əlizadə. - B.: Yeni Nəşrlər Evi, 1999. - 704 s.

III. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında

- Abbasqulu Maraği. Əmsali - Türkanə. - B.: Yazıçı, 1992. - 55 s., Qartal, 1996. - 50 + 48 s.
- Abbasov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında ailə tərbiyəsi məsələləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1999. - S.21-34.
- Abbasov C. "Dədə Qorqud" eposunda qəhrəmanlıq musiqisininə dair. - Azərb.SSR EA-nın "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1990. - № 4. - S.124-127.
- Abbasov Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" qeyri-azərbaycanlılara necə öyrədilməlidir? -"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransının materialları. - B.,1999.- S.79-83.
- Abbasova N.K. Dastan epitetləri və tarixilik. - Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1994. - № 1.- S.21-25.
- Abbaszadə E., Əhmədov R. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında milli mədəniyyət problemləri.- Dədə Qorqud aliliyi (məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.171-177.
- Abdullah Ö. Naxçıvanda Dədə Qorqud abidəsi. -"Zaman". - 1999, 17 iyun.

Abdulla B.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da gerçəkliyin etnomifik qavrayışı (Dağ və dərə anlayışı). - Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VIII kitab. - B.: Səda, 1999. - S.35-49.

Abdulla B.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da quşlar. - Kitabi-Dədə Qorqud (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.60-66; "Azərbaycan müəllimi". - 1998, 19 may.

Abdulla B.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da saylar: "Kitabi-Dədə Qorqud"- 1300. - "İqtisadiyyat". - 1999, 11-17 iyun.

Abdulla B.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası. - B.: Elm, 1999. - 224 s.

Abdulla B.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" və islam dini. - B.: Ozan, 1997. - 40 s.

Abdullayev B. Dünya şöhrətli epos. "Dədə Qorqud"-1300. - "İqtisadiyyat". - 1999, 19-26 aprel.

Abdullayev B.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında alqış və qarğış. - Azərb. SSR EA-nın "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1979. - №1. - S.57-61.

Abdullayev B. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "ışığı" ifadəsinə dair.- Azərb.SSR EA "Məruzələri". - 1982. - № 1.-S.63-65; "Ulduz". - 1981. - № 9.- S.63-64.

Abdullayev B.A. Su haqq didar görmüşdür. - "Oğuz eli". - 1992, 14 may.

Abdullayev C.M. "Dədə Qorqud"dakı şərlər barədə... - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. 9-cu kitab. - BDU nəşri, 1999. - S.92-102.

Abdullayev C.M. Səməd Vurğun folklor haqqında. -ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1960. - № 4. - S.47-57.

Abdullayev C.M. Səməd Vurğun yaradıcılığında folklor motivləri. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1958. - № 1. - S.55- 64.

Abdullayev C.M. Səməd Vurğun və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - № 1-2. - S.125-134.

Abdullayev Ə.Z. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1973. - №2.- S.61-70.

Abdulla K.M. Aşkar və gizli "Dədə Qorqud". - Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). -B.: Sultan qrafiçs nəşriyyatı, 1999. - S.81-89.

Abdullayev K.M. Azərbaycan mifologiyasının sistemli tədqiqi təcrübəsindən. - Azərbaycan filologiyası məsələləri. - B.: Elm, 1983. - S.205-211.

Abdullayev K.M. Beyrəyin taleyi. "Dədə Qorqud" boylarından.- "Ulduz". - 1986. - № 4.- S.46-51.

Abdullayev K.M. "Dədə Qorqud" nəsrinin spesifik xüsusiyyətləri. - "Azərbaycan". - 1981. - № 6. - S.151-157.

Abdullayev K.M. "Dədə Qorqud" şe'rləri. - "Azərbaycan". - 1980. - № 7.- S.152-157.

Abdullayev K.M. Dönük peyğəmbər: "Gizli Dədə Qorqud" silsiləsindən. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1989, 3 mart.

Abdullayev K.M. Gizli Dədə Qorqud. - B.: Yazıçı, 1991. - 150 s. Eyni adda məqalə. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1988, 15 yanvar.

Abdullayev K.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili və mifoloji təfəkkürü. - "Ulduz". - 1979. - № 1. - S.57-59.

Abdullayev K.M. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2. - B.: Elm, 1999. - 304 s.: 1. Odissey, Basat və Beyrək; 2. Polifem və Təpəgöz; 3. Edip və Buğac; 4. Admet, Herakl və Dəli Domrul; 5. Sarı donlu Selcan xatun və gözəl Yelena; 6. Salur Qazan və Aqamemnon; 7. Beyrək və Antiqona; 8. Banuçiçək və Penclopa; 9. Demokratiya və Antidemokratiya; 10. Ordun üstünə kimi qoyursan? 11. Təpəgözün intihar arzusu; 12. Qaraca çoban və dünya ağacı. - "525-ci qəzet". - 1999, 26 fevral, 5, 12, 19 mart, 2, 9, 16, 23, 30 aprel, 7, 14, 21 may.

Abdullayev K.M. Tədqiqatçı mövqeyi və dil abidəsinin öyrənilməsi. - Azərbaycan filologiyası məsələləri. 2-ci buraxılış. - B.: Elm, 1984. - S. 251-258.

Abdullayev Q.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" leksikası XVII əsrdə (arxaizmlər). - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransınm tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.23.

Abdullayev M. Misilsiz tarixi mənbə. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. - "Azərbaycan". - 1999, 7 iyun.

Abdullayeva R., Salamzadə Ə. Təsviri sənətdə "Kitabi-Dədə Qorqud" obrazlarının üslub xüsusiyyətləri. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi- nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.76-79.

Abid Ə. Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr. - "Azərbaycanı öyrənmə yolu". - 1930. - № 3. - S.48-53.

Abid Ə. Türk el ədəbiyyatına baxış. -"Dan ulduzu". - 1929. - № 5. - S.30-33; № 8. - S.28-30.

Abid Ə. "Qorqud kimdir?" - "Azərbaycan". - 1999. - № 9. - S.7-12.

Acalov A. (Abdulla). Dədə Qorqud işığında. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1985, 31 dekabr.

Acalov A. Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simvolikası. - Azərbaycan filologiyası məsələləri. - B.: Elm, 1983. - S. 222-236.

Adilov M.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənmiş bəzi söz və ifadələrə dair. - Türk dillərinin quruluşu və tarixi. ADU-nun "Elmi əsərləri"nin tematik toplusu. - B., 1983. - S.39-44.

Adilov M.M. Dastanın Bakı nüsxəsi olacaqmı? (Müxbir Kamilə Nemətlə müsahibə). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 11 iyun.

Adilov M.M. "Dədə Qorqud" sərgisi (Azərbaycan EA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda dastanın 1300 illiyinə həsr edilmiş sərgi haqqında). - "Elm". - 1999, 5 may.

Adilov M.M. "Dədə Qorqud"un əlyazma kitabları. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1997, 25 aprel.

Adilov M.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsinin bəzi paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - BDU nəşri, 1999. - S.145-158.

Adilov M.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Vatikan nüsxəsinin bəzi paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfrans materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.12-15.

Ağabəyova S.S. "Xanım" sözünün etimologiyası. - "Dədə Qorqud"- 1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - № 1-2. - S.280-289.

Ağasıyeva G. "Kitabi-Dədə Qorqud" serb-xorvat dilində. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1985, 31 may.

Ağasıyeva G. "Kitabi-Dədə Qorqud" Yuqoslaviyada nəşr olunmuşdur.-"Kitablar aləmində". - 1985. - № 3. - S.3-4.

Ağayev B.İ. N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Əmr № 3/48. 15 fevral 1999-cu il ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyinə aid elmi konfransın keçirilməsi haqqında). - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfrans materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - № 1. - S.6-7.

Ağayev Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən zoonimlər və heyvandarlıqla bağlı terminlər. - Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. - B.: Elm, 1984. - S.179-184.

Ağayev Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxsiyyət probleminə dair. - "Azərbaycan məktəbi". - 1997. - № 3. - S.43-49.

Ağayev Ə. Zəngin tərbiyə mənbəyi. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans materialları. - Bakı, 1999. - S.16-20; "Azərbaycan müəllimi". - 1999, 3-9 iyun.

Axundlu Y. "Dədə Qorqud" dastanı ilə yunan mifologiyası arasında bəzi müqayisələr - Y.Məmmədliyəv adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.45-47.

Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə aid materiallar. - ADU-nun "Elmi əsərləri". - Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1983. - №1. - S.12-14.

Axundov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan dilinin qədim abidəsi kimi. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.176- 179.

Akademiya kitabxanasının yubiley sərəgisi. - "Azərbaycan". - 1999, 3 iyul.

Aloğlu S. "Kitabi-Dədə Qorqud" - tariximiz, mədəniyyətimizdir. - "Respublika". - 1999, 17 iyun.

Allahmanlı M. "Kitabi-Dədə Qorqud"da oğuz həyat tərzi və onun bəzi məsələləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfrans materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - № 1. - S.101-108.

Allahmanlı M. "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Oğuz kağan" dastanında qəhrəman problemi. - "Azərbaycan". - 1999. - № 9. - S.179-182.

Allahmanlı M. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Oğuz mədəniyyəti. - Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu. N.Tusi adına ADPU. - B., 1998. - № 1. - S.161-166.

Allahyarov K.H. Qədim dastan poetikasının bəzi qanunauyğunluqları ("Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında). - Azərbaycan SSR EA-nın "Məruzələri". - 1988. - C.10. - № 12. S.71-75.

Allahverdiyev Q. Dini-fəlsəfi düşüncənin "Dədə Qorqud" dastanlarında ifadəsi. - Y. Məmmədliyəv adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - № 2. - S. 38-39.

Alməmmədov T. "Dədəm Qorqudun kitabı" orta məktəb ədəbiyyat dərslərində. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 26 aprel.

Altan G. Dastanın fransızca nəşrinə ön söz (ixtisarla). Fransızcadan çevirəni: Hamlet Qoca. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 4 iyun.

Amanoğlu Ə. "Dədə Qorqud"dakı bəzi şəxs adlarının tarixi-filoloji təhlili. - Y.Məmmədliyəv adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - № 2. - S.86-90.

Amanov R. "Kitabi-Dədə Qorqud" yubileyinə hazırlıq (Oğuz rayonunda elmi-praktik konfransın keçirilməsi haqqında). - "Respublika". - 1999, 6 may.

Anar. Dədə Qorqud bayramını dedi-qodu "bayramma" çevirməyin.- "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 25 iyun.

Anar. Dədə Qorqud dünyası (ixtisarla) - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.10-11, 38-39 (Azərbaycan və ingilis dillərində); Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.25- 40.

Anar. Dədə Qorqud dünyası. Tarixin yaddaşı. - "Azərbaycan". - 1985. - №11. - S.79-145; Anar. Dünya bir pəncərədir. - B.: Gənclik, 1986. - S.125-217.

Anar. "Kitabi-Dədə Qorqud" oğuzların ümumi mədəni sərvətidir: Aktual müsahibə (Müsahibəni Ə.Əsgər aparmışdır). - "Elm". - 1999, 5 avqust.

Anarın "Dədə Qorqud" povesti Türkiyədə nəşr edilmişdir (məlumat). - "Xalq qəzeti". - 1999, 13 fevral.

Arash H.M. "Dədə Qorqud" dastanı. - Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. - B., 1943. - S.31-39.

Araslı H.M. "Dədə Qorqud" dastanı. - Qədim ədəbiyyat. Orta məktəbin VIII sinfi üçün. -B.: Azərənşr, 1949, 1950. - S. 15-25.

Araslı H.M. "Dədə Qorqud" dastanları ("Dədə Qorqud" dastanlarının məzmunu; Dastanın quruluşu; Salur Qazanın cəvniyə yağmalanması; Qazan xan surəti; Qaraca Çoban surəti; Burla xatun surəti; Uruz surəti; Düşmən surətləri; Dədə Qorqud surəti; "Kitabi-Dədə Qorqud"un bədii xüsusiyyətləri). - Bax: H.Araslı, H.Eyvazov. Ədəbiyyat. VIII sinfi üçün dərslük. - B.: Maarif, 1967, 1984. - S.26-32 (28-35).

Araslı H.M. "Dədə Qorqud" eposu. - Bax: F.Qasımlı, M.Rəfili, H.Araslı. Ədəbiyyat. Orta məktəbin VIII sinfi üçün. - B., 1938.

Araslı H.M. İzahlı lüğət. - Bax: "Kitabi-Dədə Qorqud". - B.: Azərənşr, 1962. - S.157-175.

Araslı H.M. Xalq ədəbiyyatımız qiyətli abidəsi "Dədə Qorqud"un yeni əlyazması. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1957, 13 iyun.

Araslı H.M. "Kitabi -Dədə Qorqud" -"İnqilab və mədəniyyət". - 1938. - №3. - S. 61-99.

Araslı H.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1938, 17 mart; "Kitabi-Dədə Qorqud". - B., 1978. - SS.5-13.

Araslı H.M. Müqəddimə. - Bax: Kitabi-Dədə Qorqud. - B.: Azərənşr, 1939. - S.3-15; B., 1962. - S.5-15.

Araslı H.M. Qardaş xalqların qəhrəmanlıq xatirəsindən (Dəli Domrul boyu ilə ermənilərin "Hökmdar Aslan" poemasının müqayisəsi). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1942, 24 iyul.

Araslı H.M. Orxan Şaiq Kökyaya (Açıq məktub) - "Azərbaycan". - 1977. - S.191-203.

Araslı H.M. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. - B.: Azərb. SSR EA nəşri. 1960. - S.37-79.

Araslı N.H. Ətəyin "Leyli və Məcnun" poemasında "Dədə Qorqud" motivləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu) - B.: Elm, 1999. - S.75-82.

Araslı N.H. "Kitabi-Dədə Qorqud"un fars dilinə tərcüməsi. - Azərb. SSR EA-nın "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1981. - №1. - S.29-35.

Arzumanlı V. "Kitabi-Dədə Qorqud" alman dilində. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.29.

Asif A. Azərbaycanımız-azərbaycanlılığımız. Dədə Qorqudumuz- ağsaqqalımız. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.11-15.

Aslanlı M.İ. "Dədə Qorqud" dastanlarında fiziki tərbiyə məsələləri. - "Ulduz". - 1991. - №4. - S.57-59.

Aslanlı M.İ. Dədə Qorqud öyüdləri. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1993, 19 fevral.

Aslanlı M.İ. "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda fiziki tərbiyə motivləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransın tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəşulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.28-29.

Aslanlı M.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"da fiziki kamillik problemi. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.266-279.

Aslanlı M.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda fiziki tərbiyə motivləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.146-148.

Aslanlı M.İ. "Qılıncını nə öyərən, mərə kafir"... - "Azərbaycan". - 1999. - №9. - SS.74-80.

Aslanov E. "Kitabi-Dədə Qorqud"un digər on iki boyu. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 16 iyul.

Aslanov E. "Kitabi-Dədə Qorqud" və əski musiqi mədəniyyətimiz. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 5 noyabr.

Aslanov E. "Kitabi-Dədə Qorqud" və əski toy mədəniyyətimiz. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 11 iyun.

Aslanov E. Qorqud əski tarix və rəvayətlərdə. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 17 sentyabr.

Aslanov T. Eposun mühacir tədqiqatçısı. - "Azərbaycan müəllimi". - 1998, 17 mart.

Aslanov V. "Kitabi-Dədə Qorqud" ingilis dilində (Dastan 1973-cü ildə Texasda nəşr olunmuş tərcüməsi haqqında). - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1975, 22 mart.

Atalı S. "Kitabi-Dədə Qorqud" boyları üstə (izhar). - "Ocaq". - 1999, 24 avqust.

Aydəmirova R. "Dədə Qorqud" ədəbi jurnalı. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"- 1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S. 84- 86.

Aydıncı A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da fəli bağlama tərkiblərinin işlənmə xüsusiyyətləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.249-254.

Aydıncı A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində fəli sifət tərkiblərinin işlənmə xüsusiyyətləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəşulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.31-32.

Azərbaycan dilinin qədim abidəsi. - "Azərbaycan". - 1999, 10 iyun.

Azərbaycan EA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyinə həsr olunmuş sərgi haqqında. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 16 aprel.

Azərbaycan K(b)P-nin 16-cı qurultayında M.C.Bağirovun məruzəsi. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1951, 26 may.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclası. Çıxışlar: Elçin Əfəndiyev, Anar, Bəkir Nəbiyev, Misir Mərdanov, Fəraməz Maqsudov, Ağamusa Axundov, Kamal Əbdullayev, Kamil Vəliyev, Şamil Cəmişidov, Nəbi Xəzri, İsa Həbibbəyli, Oqtay Əfəndiyev, Tofiq Hacıyev, Fərhad Xəlilov, Samət Əlizadə, Ramiz Abutalıbov. - "Azərbaycan". - 1999, 17-19 fevral.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının növbəti iclası. Çıxışlar: Elçin Əfəndiyev, Anar, Fəraməz Maqsudov, Polad Bülbüloğlu, Bəxtiyar Vəhəbzadə, Süleyman Əliyarov, İlham Əliyev, Ramiz Abutalıbov, Fikrət Yusifov. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 26 aprel.

"Azərbaycan sovet yazıçıların 1950-ci ildə yazdıqları əsərlər barədə" Azərbaycan yazıçılarının 1951-ci ilin may ayında keçirilən müşavirədə məruzələri. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1951, 5 may.

Babayev A. Birinci Türkoloji Qurultay və sonrakı repressiya ("Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyi münasibətilə) . - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olun-

muş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - S.156-163.

- Babayev A. "Kitabi-Dədə Qorqud" xalqımızın ana kitabıdır. - "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1999. - S.35-39.
- Babayev S.Y. "Dədə Qorqud" da məhkum edilmişdi. - "Azərbaycan". - 1999, 22 may.
- Babayev S.Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Naxçıvan yer adları. - Naxçıvan, 1999.
- Babayev S.Y. "Kitabi-Dədə Qorqud". Əgrək və Səgrəkin səfər marşrutu barədə qeydlər. - "Azərbaycan". - 1998. - № 6. - S.141-144.
- Babayev S.Y. - "Kitabi-Dədə Qorqud"un Naxçıvanda izləri. - "Azərbaycan". - 1999, 5 iyun.
- Babayev S.Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Naxçıvan - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - SS.143-147.
- Babayev S.Y. Qazan xanın on min qoyunu hansı Dərbənddə saxlanılırdı? - "Azərbaycan". - 1999. - №2. - S.185-188.
- Babayev S.Y. Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri. - B.: Yeni Nəşrlər Evi, 1999. - 210 s.
- Babayev S.Y. - Naxçıvanda Qazan xanla əlaqədar toponimlər. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri". ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.70-75.
- Babayev S.Y., Babayev N. Naxçıvan MR-də "Dədə Qorqud" toponimləri. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1997, 12 sentyabr.
- Babayev Y. "Dədə Qorqud" antroponimlərinin tədqiqi. Ə.Tanrıverdinin "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları" (B., 1999) kitabı haqqında. - "Elm". - 1999, 5 avqust.
- Bağirov İ.M. "Kitabi-Dədə Qorqud". - "Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi". - 1972. - №1. - S.46-48.
- Bağirov İ.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"da fiziki və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələləri. - "Azərbaycan məktəbi". - 1973. - №7. - S.55-60.
- Bağirov İ.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Naxçıvanda yer adları. - "Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi". - 1972. - №1. - S.46-47.
- Bağirov İ.M., Əliyev V. "Kitabi-Dədə Qorqud"da qadına münasibət. - "Azərbaycan müəllimi". - 1980, 1 oktyabr.
- Bağirov İ.M., Kələntərlı A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında estetik məsələləri. - "Azərbaycan məktəbi". - 1977. - №12. - S.59-63.
- Bağiyev R. Oğuznamə. - "Naxçıvan". - 1999, 12 may.
- Baxşəliyev Ə.T., Mehdiyeva K.N. "Kitabi-Dədə Qorqud"da hərbi vətənpərvərlik hissi motivləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.172.

Bakıda uluslararası elmi-nəzəri konfrans. - "Azərbaycan". - 1997, 25 dekabr.

Bayburt Beynəlxalq sənət festivalına. "Dədə Qorqud"-1300. - "Zaman". - 1999, 15 iyul.

Bayramov A. "Dədə Qorqud"la bağlı yer-yurd adlarımız. - "Ulduz". - 1999. - №4. - S.80-81.

Bayramov A. "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı tarixi yer-yurd adlarımız. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.45-60.

Bayramov A. Naxçıvanda "Dədə Qorqud" kitabı ilə sözləşən yer-yurd adlarımız. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.87-89.

Bayramov A. Uzaq-uzaq obaların soragında: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları və Ağababa-Şərəyel zonasının onomastikası. - "Azərbaycan". - 1988. - №6. - S.153-154.

Bayramov Ə.S. Dastanlarda etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin in'ikası haqqında. - Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.49-62.

Bayramov Ə.S. "Kitabi-Dədə Qorqud"da etnik adət-ənənələrin və stereotiplərin in'ikası. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.14-15.

Bayramov Ə.S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında etnik xarakter və şəxsiyyətin tipologiyası problemlərinə dair - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.91-108.

Bayramov Ə.S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin in'ikası. - "Azərbaycan məktəbi". - 1997. - №5. - S. 52-60.

Bayramov Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin in'ikası haqqında. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.13, 41. Azərbaycan və ingilis dillərində.

Bayramov H.A. "Dədə Qorqud" dastanlarının bəzi frazeoloji vahidləri. - Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1969. - №3-4. - S.45-51.

Bayramov İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Altuntaxt toponimi. - "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.61-68.

Bayramov İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının tədrisində onomastik vahidlərin izahı. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı". - 1998. - №1. - S.19-21.

Bayramov M. Dədə Qorqud ocağında (1988-ci ildə iyul ayında Bakıda keçirilən "Kitabi-Dədə Qorqud"a həsr olunmuş I kollokvium haqqında). - "Gənclik". - 1988. - №8. - S.25-29.

Bəhbudov S. "Kitabi-Dədə Qorqud"da ismin hallarının müvaziliyi. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.240-241.

- Beynəlxalq simpozium (1-5 dekabr 1997-ci ildə Bakıda keçirilmiş "Kitabi-Dədə Qorqud" epusunun 1300 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq simpoziumun materiallarının icmal). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1998, 16 yanvar.
- Beytulla C. Dədə Qorqud. - "Varlıq". - 1993.
- Bədəlov R. Epos: mif və tarix. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.27-29.
- Bədəlov R. Qəhrəmanlıq dastanında həqiqət və xəyal ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı haqqında). - "Qobustan". - 1976. - №4. - S.37-42.
- Bəkirova A., Babayev A. "Kitabi-Dədə Qorqud"u şagirdlərimizə dərindən mənimsətməli. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1999. - №2. - S. 27-29.
- Bəkirova A. Orta ümumtəhsil məktəblərində "Dədə Qorqud" dastanları üzərində işin bəzi məsələləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1999. - S.40-46.
- Bəndəliyev N., Əliyev Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"la əlaqədar Şirvanda kənd və yer adları, - "Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi". - 1976. - №2. - S.65-67.
- Bəşirov K. "Ulaş oğlu Salur Qazan" antroponimi. - Azərbaycan onomastikası problemləri. - B., 1993. - S.75-76.
- Bəşirova X. "Kitabi-Dədə Qorqud"da və "Koroğlu" dastanında ov və toy səhnələri. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300 VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.68-69.
- Budaqov B. Əliyev Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları və toponimlərimiz. - "Elm və həyat". - 1977. - № 6. - S.18-20.
- Bəyzadə Q. Dədə Qorqud dünyası, müdriklik dünyası. - B.: Nurlan, 1999. - 181s.
- Bilqamis dastanı (Tərcümə edən və önsözün müəllifi: İ.Ö.Vəliyev). - B.: Gənclik, 1985; Təkmilləşdirilmiş nəşri: B.: AzENPB, 1999.
- Budaqova Z. Anar. "Dədə Qorqud dünyası". - Azərb. SSR EA "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1987. - №3. - S.133-134.
- Cabbarlı N. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan mühacirət ədəbi-elmi fikrində. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.109-111.
- Cahanbaxş B. "Dədə Qorqud" və Nizamidə utopik sosializm ideyaları. - "Vətən uğrunda". - 1942. - №4-5. - S.109-115.
- Cahanbaxş B. "Kitabi-Dədə Qorqud". - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1941, 2 fevral.
- Cahandarlı G. Teatrımızdakı dədə. "Dədə Qorqud" - 1300. - "Zaman". - 1999, 25 may.
- Cahangirov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarındakı cəmiyyətin zamanı və məkanı haqqında. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - №4. - S.72-77.
- Camalov K. "Dədə Qorqud" dastanlarında sözlərin təbii təbiiyyəti. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi - Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.109-110.
- Cavad H. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. - B., 1993. - 162 s.
- Cavad H. "Dədə Qorqud" dastanı. - Bax: Cavad Hey'ət. Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış. - B., 1993. - S.76-77.
- Cavad H. "Dədə Qorqud" dastanları nə vaxt və harada yarandı? - "Varlıq". - 1999. - №1 - (qış sayı). - S.91-94.
- Cavad H. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları. - Bax: Cavad Hey'ət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. - B.: Azərənəşr, 1990. - S.48-70.
- Cavadov Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında xalq məişəti məsələlərinin əksi. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi - Dədə Qorqud" - 1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.33-35.
- Cavadova M. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində fe'lin mə'naca növləri (qayıdış növ). - Azərb. SSR EA-nın "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1989. - №4. - S.50-57.
- Cavadova M. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində mürəkkəb fe'llər ("Kitabi - Dədə Qorqud" mənəbə kimi). - Azərbaycan SSR EA-nın "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1989. - №4. - S.63-71.
- Cəbiyev Q. Səbuhi yurdunda təntənələr. - "Azərbaycan". - 1999, 13 iyun.
- Cəbrayıllov İ. Azərbaycan tarixinin tədrisində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarından istifadəyə dair. - "Azərbaycan məktəbi". - 1999. - №3. - S.60-63.
- Cəbrayıllov İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"da qanunçuluq və onların şagirdlərə çatdırılmasına dair. - "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1999. - S.102-106.
- Cəlilov F.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1978. - №1. - S.25-30.
- Cəlilov F.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində erməni sözləri varmı? - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1975. - №5. - S.34-43.
- Cəlilova S.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin frazeologiyası. - "Kitabi - Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.32-34.
- Cəfərli M. Dastan və mif: Adqoyma mərasimi. - "Azərbaycan". - 1999. - №9. - S.81-84.
- Cəfəroğlu A. "Dədəm Qorqud" hekayələrinin antroponimiyası. - "Tarix, dil, ədəbiyyat jurnalı". - 1959. - S.72.
- Cəfərov M. Məhəbbət dastanlarında "Dədə Qorqud" - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.53-56.
- Cəfərov M.C. Qiymətli tədqiqat əsəri. - Bax: Ş.Cəmşidov. "Kitabi - Dədə Qorqud" (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və dərindən əlyazmasının düzəldilmiş elmi mətni). - B.: Elm, 1999. - S.8-9.

- Cəfərov N.Q. Azərbaycan xalqının şah əsəri. "Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. - "İqtisadiyyat". - 1999, 11-17 iyun; "Azərbaycan". - 1999. - №9. - S.4-6.
- Cəfərov N.Q. "Dədə Qorqud" eposundan "Kitabi-Dədə Qorqud"a. - Bax: N.Cəfərov. Eposdan kitaba. - B.: Maarif, 1999. - S.60-118.
- Cəfərov N.Q. Eposdan kitaba. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.10-11; Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.117-124.
- Cəfərov N.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"da islama keçidin poetikası. - B.: Elm, Yeni nəşrlər evi, 1999. - 60 s.
- Cəfərov N.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili. - Türk dünyası: Xaos və Kosmos, 1997. - S. 92-96.
- Cəfərov N.Q. "Kitabi - Dədə Qorqud" və türk epik təfəkkürü. - Bax: N.Cəfərov. Genesisdən tipologiyaya. - BDU nəşri, 1999. - S.9-17.
- Cəfərov N.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" və türk epik təfəkkürü: qaynaqlar və köklər. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.16-20.
- Cəfərov N.Q. Türk epik təfəkkürü və "Kitabi-Dədə Qorqud". - "Kitabi- Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.80-91.
- Cəfərov N.Q. Türk ədəbi (yazılı) dilləri sistemində "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin yeri. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.119-124.
- Cəfərov İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"da səfərnəmə əlamətləri, yaxud səfər həyatına münasibət. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.64-66.
- Cəfərova V. Düzəltmə zərflərin mənimsədilməsində dil tarixi elementlərindən istifadənin rolu ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları əsasında). - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans materialları. - B., 1999. - S.107-110.
- Cəmşidov Ş.A. Azərbaycanda qorqudşünaslıq, yaxud redaktorun üç sualına cavab. - "Respublika". - 1998, 22, 23 dekabr.
- Cəmşidov Ş.A. Azərbaycanın halal haqqı "Kitabi-Dədə Qorqud". - "Respublika". - 1997, 15 dekabr.
- Cəmşidov Ş.A. Dastanlar aləmində. - "Azərbaycan". - 1998, 8,9 avqust.
- Cəmşidov Ş. "Dədə Qorqud" Amerikada. - "Bakı". - 1974, 31 mart.
- Cəmşidov Ş.A. "Dədə Qorqud" boylarında bədii təsvir vasitələri. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1964, - №6. - S.53-63.
- Cəmşidov Ş.A. "Dədə Qorqud" boylarında təsvir edilən coğrafi dairənin iki əsas mərkəzi. - Azərbaycan SSR EA "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1968. - №3. - S.28-31.
- Cəmşidov Ş.A. "Dədə Qorqud" dastanları. - Bax: Basatın Təpəgözü öldürməsi. - B.: Azərmoşr. 1965. - S.3-6.
- Cəmşidov Ş.A. Dədə Qorqud xeyir-duası. - "Kommunist". - 1990, 27 may.
- Cəmşidov Ş.A. "Dədə Qorqud" kitabxanası. - Dədəm Qorqudun kitabı. Hazırlayan: Orxan Şaiq Gökyay. Türklük Bilgisi araşdırmaları. Harvard Universitetinin əsərləri. - İstanbul, 1984. - №6. - S.53-62.
- Cəmşidov Ş.A. Dədə Qorqudun qəbri. - "Bakı". - 1960, 19 oktyabr.
- Cəmşidov Ş.A. "Dədə Qorqud" memarlıq kompleksi haqqında düşüncələr - "Dirçəliş". - 1991, - İyul, avqust, sentyabr. (№7). - S.40-44.
- Cəmşidov Ş.A. Gəlinə ayıran demədi o Dədə Qorqud. - "Azərbaycan müəllimi". - 1970, 30 yanvar.
- Cəmşidov Ş.A. Haradasan, Qorqud ata? - "Panorama". - 1999, 2 mart.
- Cəmşidov Ş.A. Xalq ədəbiyyatının ölməz abidəsi. - "Azərbaycan müəllimi". - 1969, 16 may.
- Cəmşidov Ş.A. Xalq kitabı ("Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyi ilə əlaqədar). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1997, 5 dekabr.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan oğuzlarının canlı tarixidir (müsaibə) - "Xalq qəzeti". - 1998, 5, 11 iyun.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud". - Bax: Kitabi-Dədə Qorqud əla lisans-tayifeyi-oğuzan. Tərtib edən: Ş.A. Cəmşidov. - B.: Göytürk, 1995. - S.4-13.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" bütün "Oğuznamə"lərin açarındır. - "Elm". - 1998, İyun, iyul, avqust; Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.125-134.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bir vəfat tarixi haqqında. - Azərbaycan SSR EA "Məruzələri". - 1965. - №5. - S.78-81.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da coğrafi mühit. - "Kitabi- Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm. - 1999. - S.49-50.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da xalq təbabəti. - "Kənd həyatı". - 1990. - №6.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da islam və Qur'an. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1955, 24 fevral.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da siyasi dövlət quruluşu, ailə və qəhrəmanların qohumluq əlaqələri. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.51-73; "Azərbaycan məktəbi". - 1998. - № 2. - S.41-48.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. - Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfrans materialları. - B.: API nəşri. - 1986. - S.260-261.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da tarixilik və müasirlik. - "Azərbaycan məktəbi". - 1997. - № 6. - S.44-57.

- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da təsvir edilən hadisələrin coğrafi şəraiti məsələsinə dair. - Azərbaycan SSR EA "Xəbərləri". İctimai elmlər seriyası. - 1963. - №2. - S. 55-64.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanlarının mərkəzi yaşayış yerləri haqqında. - Respublika Əlyazmalar Fondunun Əsərləri. I cild. - 1961. - S.115-130.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300 (Qısa yol göstəricisi). - B.: Örnək, 1997. - 12 s.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" (monografiya). - Ankara, 1990. - 160 s.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" (monografiya) - B., 1977. - 176 s.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən. - B., 1969. - 98 s.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden əlyazmasındakı bir vəfat tarixi haqqında. - Azərb. SSR EA "Xəbərləri". İctimai elmlər seriyası. - 1965. - №5. - S.78-82.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden əlyazmasının dürüst mətninin bərpa və tərtibi prinsipləri. - Əlyazmalar xəzinəsində. - 1983. - №6. - S.48-56.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden mətnindəki imla qüsurları və bunların düzəliş üsulu. - "Varlıq". - H. 1375 (M. 1997). - № 103, 4. - S. 16-29. Ərəb əlifbasında.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un gənc qəhrəmanları. - "Ulduz". - 1973. - №5. - S.56-59.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un orta məktəblərdə tədrisinə aid. - "Azərbaycan müəllimi". - 1998, 16 aprel.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un rus dilində yeni nəşri. - Azərb. SSR EA "Xəbərləri". İctimai elmlər seriyası. - 1963. - №6. - S.123-126.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yeni əlyazması sorağında. - "Elm və həyat". - 1987. - №11. - S.24-25.
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni). - B.: Elm, 1999. - 680 s.
- Cəmşidov Ş. Qaraçuq dağı və Qaraçuq çoban. - "Azərbaycan gəncləri". - 1960, 28 sentyabr.
- Cəmşidov Ş.A. Qədimliyimizi yaşadan dastan. - "Azərbaycan". - 1991. - № 11-12. - S.162-166.
- Cəmşidov Ş.A. Nəsimi şe'rlərində "Dədə Qorqud" ifadələri. - Bax: İmaməddin Nəsimi (Məqalələr məcmuəsi). - B.: Elm, 1973. - S.218-231.
- Cəmşidov Ş.A. Salur Qazanın monoloqu. "Dədə Qorqud"-1300. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1998, 5 iyun; Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. V elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1998. - S.53-57.
- Cəmşidov Ş.A. Tarixi yaddaşımızı yaşadan dastan. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.10-12.
- Cəmşidov Ş.A. Təhriflər, təshihlər, açıqlamalar. "Dədə Qorqud"- 1300. - "Azərbaycan". - 1999. - №1. - S.151-165.
- Cəmşidov Ş.A. Uçulmaz söz qalası ("Kitabi-Dədə Qorqud" abidosinin atalar sözləri). - "Odlar yurdu". - 1992, mart (№9).
- Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" serb dilində. - "Bakı". - 1982, 13 oktyabr.
- Çobanov M.N., Çobanov M.M. "Dədə Qorqud" dünyasına səyahətdən parçalar. - B., 1998. - S. 88.
- Dadaşzadə M.A., Araslı H., Dəmirçizadə Ə., Təhmasib M. "Dədə Qorqud" dastanları - "Kommunist". - 1957, 26 mart.
- Dastana yeni həyat verən fərman. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.5, 33. Azərbaycan və ingilis dillərində.
- Dastanın yubileyinə hazırlıq. - "Azərbaycan". - 1997, 15 oktyabr.
- Dədə Qorqud ağacı. - "Tumurcuq". - 1999, 4 may.
- "Dədə Qorqud" Bayburata gedib. - "Hüriyyət". - 1999, 15 iyul.
- "Dədə Qorqud" boyları miniatür dəstdə. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 2 iyul.
- "Dədə Qorqud" dastanları. - Bax: Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. - B.: EA nəşri, 1943. - S.31-38.
- "Dədə Qorqud" dastanları haqqında. - Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I cild. - B., 1960. - S.50-57.
- Dədə Qorqud. - Ədəbiyyat müntəxabatı. (VIII sinif üçün). - B.: Maarif, 1985. - S. 41-62.
- Dədə Qorqud imkanı. - "Zaman". - 1999, 15 iyun.
- Dədə Qorqud kimdir? - "Dədə Qorqud" (Təbriz). - H. 1359 (M.1981) - №2. - S.1, 10.
- "Dədə Qorqud kitabı". Ölməz söz xəzinəmizdən incilər. - "Varlıq". - 1981 (iyul sayı).
- Dədə Qorqud məclisi bizim baxımdan necədir? - "Dədə Qorqud" (Təbriz). - H. 1351. (M.1982). - №21. - S.1.
- "Dədə Qorqud"-1300. - "Azərbaycan" - 1999, 30 iyul.
- "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası ("Kitabi-Dədə Qorqud"a həsr olunmuş xüsusi buraxılış). - 1999. - №1-2. - 344 s.
- "Dədə Qorqud"-1300. Dastanın yubileyinə həsr olunmuş elmi konfrans. - "Azərbaycan". - 1999, 4 may.
- "Dədə Qorqud"-1300. "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları" mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. - B., 1999. - 68 s.
- "Dədə Qorqud" (Rəngli açıqcaqlar dəsti). Redaktoru və mətnlərin müəllifi: Abid Tahirli. Miniaturların müəllifləri: M.Abdullayev, F.Əliyev, L.Quritski, L.Şarov. - B.: Patronat-S, 1999. - 30 miniatür.

- "Dədə Qorqud" təqvimli. Tərtibçisi və redaktoru: E.Quliyev; rəssamı: F.Əliyev. - B.: Yazıçı, 1988. - 30 s.
- "Dədə Qorqud" Türkiyədə. - "Respublika". - 1999, 17 iyul.
- "Dədə Qorqudun kitabı" haqqında belə söyləmişlər. Təqdim edən: A.Babayeva. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.27, 55. Azərbaycan və ingilis dillərində.
- Dəli Domrul. - "Dədə Qorqud" (Təbriz). - H. 1350 (M. 1981). - №9-10. - S.4-5.
- Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilindəki oğuz-qırçaq lisani ünsürləri. - Azərb. SSR EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun "Əsərləri". - 1947. - I cild - S.3-13.
- Dəmirçizadə Ə.M. Azərilərin qədim dili. - "Azərbaycan müəllimi". - 1946, 24 may.
- Dəmirçizadə Ə.M. "Dədə Qorqud" dastanlarının dili. - Bax: Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri. - B., 1938. - S.10-27.
- Dəmirçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. - B.: API nəşri, 1959 - 162 s.; B.: Elm, 1999. - 140 s.
- Dəmirçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında - V.İ. Lenin adına API-nin "Əsərləri". - 1959. -VII cild. - S.97-98.
- Dəmirçizadə Ə.M. M.F.Axundovun arxivində "Dədə Qorqud" izləri. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1957, 21 aprel.
- Dəmirçizadə Ə.M. Şifahi ədəbi dil ("Dədə Qorqud" dastanının dili haqqında). - Bax: Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. - B.: Maarif, 1979. - S. 103-140.
- Dəmirəl S. "Əgər buna qardaş deyilməzsə, kimə deyilər qardaş" (Atatürk Kültür Mərkəzinin təşkil etdiyi Uluslararası "Dədə Qorqud" bilgi şöləninin oktyabrın 19-da işə başlaması haqqında). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 29 oktyabr.
- Dirili Y. "Kitabi-Dədə Qorqud"da ekoloji düyümlər. - "Şəfqət". - 1994, 30 sentyabr.
- Dünya xalqlarının dillərində ("Kitabi-Dədə Qorqud"un çapı haqqında). - "Bakı". - 1974, 15 oktyabr.
- Dünyamalıyeva S.S. "Dədə Qorqud" eposunda Azərbaycan milli geyimlərinin izləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.169-175.
- Elcanlı S. Oyanan Qorqud yaddaşı (Esse). - "Azərbaycan". - 1999, 4 iyun.
- Elçin. Əməkdaşlıq fayda verir. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.2, 30. Azərbaycan və ingilis dillərində; Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu) . - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.8.
- Elçin. "Kitabi-Dədə Qorqud" aliliyi. -"Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.7-9, 35-37. Azərbaycan və ingilis dillərində; "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 4 iyun; "Xalq qəzeti". - 1999, 4 iyun; Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.14-24.
- Ellazlı F. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında arxaik sözlər. - "Ulduz". - 1998. - №10. - S.60-61.
- Ercan M. Mədəni irsin qorunması diqqət mərkəzindədir. - Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.9-10.
- Eyvazova R. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən Dügər, Aruz, Uruz adlarının məna xüsusiyyətləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.232-236.
- Eyvazova R. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənmiş bir neçə arxaik leksik vahidin orta əsr ədəbi dil abidələrində əksi - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.64-66.
- Əfəndiyev H.Ə. Qədim Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin ilk rüseymləri haqqında. - Bax: H.Əfəndiyev. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. - B.: Azərənşr. - 1963. - S.3-12.
- Əfəndiyev P.A. Folklorumuzun tədqiqi. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1967, 14 yanvar
- Əfəndiyev P.A. Xalq dühasının əbədiyaşar bədii abidəsi. "Kitabi- Dədə Qorqud"-1300. - "Dirçəliş". - 1999. - №5 (15 may). - S.44-49.
- Əfəndiyev P. Xalq dühasının ölməz bədii abidəsi. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.8-14.
- Əfəndiyev P.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları - Bax: P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslik. - B.: Maarif, 1981. - S.223-248.
- Əfəndiyeva N.P. "Dədə Qorqud" dastanı və kələkbazlıq mövzusu. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi- Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.81-82.
- Əfəndizadə R.B. Daş üz və İç üz haqqında. - "Azərbaycanı öyrənmə yolu xəbəri". - B., 1926. - S.25
- Əfqan Ə. "Dədə Qorqud" ekranda (kino). - "Kommunist". - 1977, 15 yanvar.
- Əfzələddin Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" oğuzların ümumi mədəni sərəvətidir (müsaibə). - "Elm". - 1992, 5 avqust.
- Əfzələddin Ə. Ölən etnosun ədəbi irsi. "Dədə Qorqud" - 1300. - "Elm". - 1999, 5 avqust.
- Əhməd Bican Ereilasun. "Dədə Qorqud" kitabı ilə Oğuz dastanı arasındakı əlaqə. - Y.Məmmədliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.18-22.
- Əhmədov B. Əmin Abid və onun "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsəri. - "Azərbaycan". - 1999. - №9. - S.7.
- Əhmədov B. "Kitabi-Dədə Qorqud"un ilk azərbaycanlı tədqiqatçısı. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.173-177; "Azərbaycan". - 1999, 10 iyun.

- Əhmədov Ə.K. "Dədə Qorqud" dastanında azərbaycanlıların ailə-kəbin münasibətlərinin əksi. - Azərb.SSR EA-nın "Məruzələri". - 1973. - C.29. - №5. - S.81-85.
- Əhmədov Ə.K. "Dədə Qorqud" dastanında bəzi geyimlər haqqında. - Azərb.SSR EA-nın "Məruzələri". - 1979. - №2. - S.76-79.
- Əhmədov F. Təpəgöz mifologiyamızın qədim obrazıdır. - "Elm və həyat". - 1981. - №4. - S.37-39.
- Əhmədov R. Bir rəvayətlə bağlı mülahizələr. "Dədə Qorqud"-1300. - "Azərbaycan müəllimi". - 1997, 4 dekabr.
- Əhmədov R. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında konflikt və xarakter problemi. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.108-114.
- Ələkbərli M.K. Azərbaycan ədəbiyyatı. -B., 1935. - 40 s.
- Ələkbərli N. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan ədəbiyyatında. - "Azərbaycan". - 1999. - №9. - S.13-17.
- Ələkbərov F. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı və qədim türk təbabəti. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.41-44.
- Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında xalq mərasimləri. - Nizami. IV kitab. -B.: Azərneşr, 1947. - S.92-107.
- Ələkbərova Ə. "Dədə Qorqud"un musiqi yozumuna dair. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.101-103.
- Ələsgərov Z. "Dədə Qorqud" düşüncələri. - "Söz". - 1999. - №1-2.
- Əlibəyzadə E.M. "Dədə Qorqud" Azərbaycan kitabələrindədir. - "Kitablar aləmində". - 1984. - №1-2. - S. 37-39.
- Əlibəyzadə E.M. Dədə Qorqud belə söyləmişdir. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.26-54. Azərbaycan və ingilis dillərində.
- Əlibəyzadə E.M. "Dədə Qorqud"dakı toponimlər nə deyir. - "Elm və həyat". - 1976. - №6. - S.28.
- Əlibəyzadə E.M. "Dədə Qorqud" kitabında yad qatlar. - "Kitablar aləmində". - 1983. - №4. - S.48-50.
- Əlibəyzadə E.M. "Dədə Qorqud" mə'nəvi aləmi. - Bax: E.Əlibəyzadə. Azərbaycan xalqının mə'nəvi mədəniyyət tarixi. - B.: Gənclik, 1998. - S.423-508.
- Əlibəyzadə E.M. "Dədə Qorqud"un dili. - Bax: E.Əlibəyzadə. Ədəbi şəxsiyyət və dil. - B.: Yazıçı, 1992. - S.25-101.
- Əlibəyzadə E.M. "Dədə Qorqud"un dili hansı əsrlərin dilidir? - "Azərbaycan müəllimi". - 1978, 21 iyun.
- Əlibəyzadə E.M. "Dədə Qorqud"dan 1000 il əvvəl. Anakara. - "Dədə Qorqud". - 1993. - S.70-76.
- Əlibəyzadə E.M. "Dədə Qorqud"un yaranması haqqında. - "Dədə Qorqud" (Təbriz). - H. 1359 (M. 1981). - №6. - S.2-3.
- Əlibəyzadə E.M. Dünya elmi fikri Dədə Qorqudun şəxsiyyəti haqqında. - "Sovet Gürcüstanı". - 1980, 10 iyun.
- Əlibəyzadə E.M. Dünya elmi fikri "Dədə Qorqud"un tarixi haqqında. - "Varlıq". - 1980. - №7. - "Elm və həyat". - 1980. - №7. - S.20-21.
- Əlibəyzadə E.M. Ədəbi şəxsiyyət və dil. - B.: Yazıçı, 1982. - S.25-101.
- Əlibəyzadə E.M. "Kitabi-Dədə Qorqud": Tarixi hadisələri bədii təsdiq abidəsi. - B.: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999. - 331 s.
- Əlibəyzadə E.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tarixinə dair. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1971, 13 noyabr.
- Əlibəyzadə E.M. Qadın ana - ana vətən. "Dədə Qorqud"-1300. - "Azərbaycan qadını". - 1997. - №5. - S.8-10.
- Əlibəyzadə E.M. Qədim dünyanın iki kitabı. - "Azərbaycan". - 1990, 30 may.
- Əlibəyzadə E.M. Oğuz elinin igidləri. Ulular, atalar, oğullar. - "Kitabi Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.51-59.
- Əliqızı S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı oğuz cəmiyyətinin əxlaqi-etik normaları haqqında. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999, S.20-21.
- Əliqızı S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında əxlaq məsələləri. - "Millət". - 1999, 29 aprel.
- Əlisa N.Q. Qaumat əfsanəsi. - "Ulduz". - 1979. - №10.
- Əlioğlu P. "İç Oğuz" və "Dış Oğuz" bölgüsünün coğrafiyasına dair. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.82-84.
- Əliyarov S.S. "Dədə Qorqud" kitabında "Boriagız" və "Şirogüvəz" anlayışları. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-mifoloji tədqiqlər. - B., 1987. - №4. - S.10-23.
- Əliyarov S.S. "Dədə Qorqud" kitabının almanca yeni çapı haqqında. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1996, 4 oktyabr.
- Əliyarov S.S. "Dədə Qorqud" kitabının əsatiri rəvayət və totemlər dünyası: "Qara başım qurban olsun, qurdum, sana". - "Ulduz". - 1984. - №6. - S.51-56.
- Əliyarov S.S. "Dədə-Qorqud" kitabında anaxaqanlıq tarixinin izləri. - Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. - B.: Elm, 1984. - S.185-198.
- Əliyarov S.S. "Kitabi-Dədə Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar (1-ci məqalə). - Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. - B.: Elm, 1991. - S.135-160.

- Əliyev V. Cənubi Azərbaycan poeziyasında "Dədə Qorqud" mövzusu. - "Mədəni-maarif". - 1999. - №2. - S.6-8.
- Əliyev V. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Naxçıvan tarixi ilə bağlılığı. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.141-144.
- Əliyev V., Qəhrəmanova Y. "Kitabi-Dədə Qorqud"da fəli sifətlər. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.193-196.
- Əliyev V., Qəhrəmanova Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında məsələlər və onların qrammatik xüsusiyyətləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.117-121.
- Əliyev V. "Dədə Qorqud" yurdu. Oğuz eləri. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.76-79.
- Əliyev Y. Əmin Abidin folklorşünaslıq araşdırmalarına dair. - Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. VIII kitab. - B.: Səda, 1999. - S.142-152.
- Əliyeva B. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında qadın münasibət. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1999. - S.62-66.
- Əliyeva Ç. Azərbaycan dili dərslərində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili üzərində iş. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1999. - S.97-101.
- Əliyeva F. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan musiqi mədəniyyəti kontekstində. - Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiş, 1999. - S. 178-183.
- Əliyeva G. Çağdaş poeziyada "Dədə Qorqud" notları. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.58-62.
- Əliyeva G. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinə məhəbbət (P.Xəlilov haqqında). - "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. "Dədə Qorqud"-1300. - B., 1999. - S.42-48.
- Əliyeva İ.S. "Dədə Qorqud" dastanında qadın-ana obrazları. - "Kitabi- Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.9.
- Əliyeva İ. Tədqiqat davam edir (Yeni yaradılmış "Dədə Qorqud" laboratoriyasının müdiri, prof.Nizami Cəfərovlə müsahibə). - "Azərbaycan". - 1999, 1 iyul.
- Əliyeva N. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında məhəbbət motivləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.115-117.
- Əliyarov S.S. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tarixi mənbəşünaslıq problemləri. İxtisaslaşma proqramı. - B.: ADU nəşri, 1988. - S.10.
- Əliyarov S.S. Kökümüz, yaranışımız, yaddaşımız ("Dədə Qorqud" araşdırmaları səpkisində). - "Azərbaycan". - 1991. - № 4. - S.161-175.
- Əliyarov S.S. Üç sözün izi ilə. - "Azərbaycan". - 1991. - №4. - S.161- 175.
- Əliyev Ə.M. "Dədə Qorqud" kitabında perifrastik fəllər. - "Dədə Qorqud"-1300. BDU-nun "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.210-220.
- Əliyev Ə.M., Mirzəyev M.H. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Zaqafqaziya ərazisindəki coğrafi adlar haqqında. - Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. - B.: API nəşri, 1986. - S.324-328.
- Əliyev H., Məmmədova S. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. - "Kənd həyatı" - 1987. - № 7. - S.44-46.
- Əliyev X. "Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. Konfrans öz işini başa çatdırdı. - "Azərbaycan". - 1990, 14 may.
- Əliyev N. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı və mənəviyyatımız. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - № 1. - S.134-141.
- Əliyev O. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Azərbaycan folkloru. - B.: Elm, 1999. - 70 s.
- Əliyev O. "Kitabi-Dədə Qorqud" və nağıllar. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.137-142.
- Əliyev P. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının poetikasının mənimsədilməsi yolları. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1999. - S.47-61.
- Əliyev R. "Dədə Qorqud" dastanında yaranış haqqında qədim dünyagörüşün izləri. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.47-49.
- Əliyev S.Q. "Dədə Qorqud" dastanlarının yeni tərcüməsi haqqında. - "Dədə Qorqud"-1300. BDU-nun "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.240-249.
- Əliyev S. "Kitabi-Dədə Qorqud" ingilis dilində - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1990, 28 sentyabr.
- Əliyev S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilindəki tərcümələrinə dair qısa xülasə. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B.: 1999. - S.27-28.
- Əliyev S. Elmi-praktik konfrans. "Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. - "Azərbaycan". - 1999, 13 iyun.
- Əliyev T. "Kitabi-Dədə Qorqud"da qalalarla bağlı səhifələr. - "Elm və həyat". - 1989. - №10. - S.21-22.

- Əliyeva S. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yorulmaz tədqiqatçısı (S.Əlizadə haqqında). - "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları" mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. "Dədə Qorqud"-1300. - B., 1999. - S.29-38.
- Əliyeva T.Ə. Dədəm Qorqud işığına dünya yığışdı (VI beynəlxalq simpozium haqqında). - "Azərbaycan". - 1997, 21 dekabr.
- Əliyeva T.Ə. Ə.Sultanlı "Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqatçılarından biri kimi. - "Azərbaycan". - 1998, 6 mart.
- Əliyeva T.Ə. Onları Azərbaycana "Dədə Qorqud" sevgisi gətirəcək. - "Azərbaycan". - 1998, 18 aprel.
- Əliyeva T.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Skandinaviya dastanları. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. - "Azərbaycan müəllimi". - 1998, 26 noyabr.
- Əlizadə A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında say haqqında. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.59-61.
- Əlizadə A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində saylar və saylarla bağlı sözlər. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.222-227.
- Əlizadə Ə., Batirov İ. "Dədə Qorqud" dastanlarında həyata ateist münasibət. - "Azərbaycan məktəbi". - 1979. - №11. - S.59-61.
- Əlizadə F.F. "Kitabi-Dədə Qorqud"da cümlənin aktual üzvlənməsi. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.35-36.
- Əlizadə M.M. Kitabın yaddaşı ("Dədə Qorqud" kitabı haqqında). - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1989, 6 yanvar.
- Əlizadə M. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının epik zaman sistemi üzərində bəzi araşdırmalar. - "Qobustan". - 1993. - №3-4. - S.3-6.
- Əlizadə M. "Kitabi-Dədə Qorqud" və milli teatr düşüncəsinin əski qaynaqları. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.113-124.
- Əlizadə M.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının tədqiqi problemləri (M.H.Təhmasibin yaradıcılığı əsasında). - Azərbaycan SSR EA-nın "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1991. - №2. - S.3-8.
- Əlizadə M.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"da epik zaman məsələsi. - B., 1988.
- Əlizadə M.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"da dinamik zamanın ifadə modelləri. - B., 1989.
- Əlizadə M. 16 ilin həsrəti ("Dədə Qorqud" boylarının poetik sisteminin öyrənilməsi). - "Elm və həyat". - 1989. - №2-S.5-6.
- Əlizadə M.M. Ulu kitab - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı haqqında. - "Kitablar aləmində". - 1988. - №4. - S.29.
- Əlizadə Məryəm. "Mən Dədə Qorqud". - "Bakı". - 1982, 2 mart.
- Əlizadə S.Q. Ad haqqında Sokrat təlimi "Kitabi-Dədə Qorqud"da adqoymanın üslubu əsası kimi. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.24-29.
- Əlizadə S.Q. Azərbaycanda "Kitabi-Dədə Qorqud"un elmi mətninin nəşri problemlərinə dair. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.21-26.
- Əlizadə S.Q. Azərbaycan və türk folklorunun qədim qaynağı. - Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. - B., 1991. - S.161-166.
- Əlizadə S.Q. Dədə Qorqud həqiqəti. - "Azərbaycan". - 1999, 27 avqust.
- Əlizadə S.Q. Kitab haqqında təzə söz. - Bax: P.Xəlilov. "Dədə Qorqud" intibah abidəsi. - B., 1993. - S.3-5.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları. - Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. - B.: APİ nəşri, 1986. - S.27-29.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bir ifadənin təfsiri haqqında. - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. 27-29 may 1998. - 2-ci cild. - B., 1998. - S.79-80.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində antroponimlər (1-ci məqalə). - Azərbaycan dilinin tarixi leksikasma dair tədqiqlər. - B., 1988. - S.24-31.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində antroponimlər, antonimlər. - Tekstoloji rekonstruksiya. - B.: ADU nəşri, 1988. - S.24-31.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində antroponimlərin bədii kontekstual əsası. - Azərbaycan dili tarixi məsələləri. - B.: ADU nəşri, 1989. - S.19-26.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" mətninin tərtib prinsipləri. - "Azərbaycan". - 1999. - №9. S.68-73.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" mətninin tərtib və nəşrlərinə dair. - Qafqaz Universiteti, 1996-1997. Həftəlik seminarlar. - B., 1998. - S.3-9.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" mətnşünaslığının bəzi məsələləri (Türkiyə nəşrləri əsasında). - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.15-16.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden və Vatikan əlyazmaları. - "Dədə Qorqud"-1300. BDU-nun "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.40-50.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"un elmi nəşr probleminə dair. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.14, 42. Azərbaycan və ingilis dillərində; Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.75-80.
- Əlizadə S. Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"un elmi-tənqidi mətninin tərtibi təcrübəsindən. - Azərbaycan folklorunun aktual problemləri. - B.: ADU nəşri, 1991. - S.17-18.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"un əlyazmalarında bir sözün oxunuşu və semantik təfsiri. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. V elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1998. - S.12-13.

- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"un izi ilə (Müxbir F.Fərhadovla müsahibə). - "Elm". - 1999, 29 dekabr.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"un nəşrindəki oxunuş fərqləri haqqında qeydlər. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1977. - №4. - S.39-45.
- Əlizadə S.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"un VII, VIII, IX boylarının elmi-tənqidi mətni. - 1981-1985-ci illərdə yerinə yetirilmiş elmi tədqiqat işlərinin yekununa həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1986. - S.67.
- Əlizadə S.Q. Müdrikliyin sönməyən işığı. - Bax: Oğuznamə. - B.: Yazıçı, 1987. - S.3-17.
- Əmirəhmədov Ə. "Dədə Qorqud" boylarını düşünürəm. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.86-87.
- Əmirov M. Dastanda dövlətçilik və onun tarix dərslərində tədrisi. - "Elm". - 1999, 13 avqust.
- Əmirov M. "Kitabi-Dədə Qorqud"da dövlətçilik və onun tarix dərslərində şagirdlərə aşılması. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1999. - S.67-68.
- Əsgərov N. Epos qəhrəmanları areal türk onomastikasında. "Kitabi- Dədə Qorqud"-1300. - "Elm". - 1999, 7 sentyabr.
- Əsgərov N. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun qəhrəmanları areal türk onomastikasında. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.37- 42.
- Əsgərova K. "Kitabi-Dədə Qorqud"da qadın igidliyi. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.71-74.
- Əsgərova Q. "Qardaş ədəbiyyatlar" dərgisində "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.66-67.
- Əsmər X. Burla Xatun qarşımıza çıxmağa hazırlaşır. - "Yeni Müsavat". - 1999, 5 iyun.
- Əzimli Ə. "Dədə Qorqud" dastanlarında ümumi türk üslub tipi. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.90-93.
- Əziz Şərif. Qaraca Çoban (Ə.Dəmirçizadənin "Qaraca Çoban" pyesi haqqında). - "Kommunist". - 1946, 30 aprel.
- Əzizov E.İ. Azərbaycan folklorunda qədim bir e'tiqadın izləri ("Kitabi-Dədə Qorqud" boylarından: "Qurd üzü mübarəkdir"). -ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1978. - №4. - S.17-24.
- Əzizov E.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"da dialekt sözləri. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1977. - №4 - S.32-38.
- Əzizov E.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Azərbaycan dili şivələri. - "Dil və ədəbiyyat". - 1997. - №3. - S.6-9.
- Əzizov E.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" və tarixi dialektologiyanın bəzi məsələləri. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - №4. - S.47-52.
- Əzizov E.İ. Oğuz etnonomi. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. BDU-nun "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.66-74.
- Əzizov E.İ. "Oğuz" sözü. - "Xalq qəzeti". - 1996, 9 avqust.
- Faiq S. "Kitabi-Dədə Qorqud" uşaq rəsmlərində. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 31 dekabr.
- Faruq Sümər. Oğuzlar. Türk dilindən tərcümə edən: Ramiz Əsgər. - B.: Yazıçı, 1992. - 430 s.
- Fərzanə M.A. Bayandur xan və Təpəgöz. - "Azərbaycan" (Təbriz). - 1946, 19 may. Ərəb əlifbasında.
- Fərzanə M.A. "Dədə Qorqud"un coğrafiyası. - "Azərbaycan" (Təbriz). - 1946, 23 may. Ərəb əlifbasında.
- Fərzanə M.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da inam. - "Azərbaycan" (Təbriz). - 1946, 24 may. Ərəb əlifbasında.
- Fərzanə M.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Təpəgöz. - "Azərbaycan" (Təbriz). - 1946, 20, 21, 22 may. Ərəb əlifbasında.
- Fərzanə M.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un şerləri. - "Azərbaycan" (Təbriz). - 1946, 26 may. Ərəb əlifbasında.
- Fərzəli Ə. (Qorqud). Ana kitabımız "Dədə Qorqud". - B., 1988.
- Fərzəli Ə. (Qorqud). Bu kitab müştərək deyil. 2-ci məqalə. - "Xalq qəzeti". - 1998, 23 avqust.
- Fərzəli Ə. (Qorqud). "Dədə Qorqud". - B., 1989.
- Fərzəli Ə. (Qorqud). Dədə Qorqud yurdu. - B., 1989. - 182 s.
- Fərzəli Ə. (Qorqud). Dədə Qorqud yolu. 2-ci kitab. - B.: Azərnoşr, 1995. - 358 s.
- Fərzəli Ə. (Qorqud). Dədə Qorqud sözü. 3-cü kitab. - B.: Maarif, 1999. - 348 s.
- Fərzəli Ə. (Qorqud). "Dədəm Qorqud"... Amerikada. - "Azərbaycan gəncləri". - 1990, 20 iyul, 11 avqust.
- Fərzəli Ə. (Qorqud). Ulu kitabın ön uzaq soracağı. 1-ci məqalə. - "Xalq qəzeti". - 1998, 21 avqust.
- Fərzəliyev Ə. M.P.Vaqifin şerlərində "Dədə Qorqud" sözləri. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi". - 1980. - № I. - S.53-55.
- Fəsihi A. "Qorqud" sözü haqqında. - "Varlıq". - 1990. - № 77. Ərəb əlifbasında.
- Fransa paytaxtında (Parisdə "Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş tədbirlər haqqında). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 11 iyun.

Göncədə "Dədə Qorqud" yubileyi. Azertacın "Göncəbasar" informasiya mərkəzi. - "Azərbaycan". - 1999, 15 iyun.

Gilarbəyli F. Azər oğlu Qorqud allahımız qayıdır. - "Qanun". - 1998. - S.42.

Gilarbəyli F. Azərilər Oziris allahının nəslidir. - "Xalq qəzeti". - 1998, 27 mart.

Gilarbəyli F. "Dədə Qorqud" Qədim Misirin baş Allahıdır. - "Qanun". - 1998. - №4. - S.50-57.

Gilarbəyli F. "Qorqud ata" qayıdacaq. - "Xalq qəzeti". - 1998, 20-26 sentyabr.

Göyüşov N. "Dədə Qorqud" dastanı və mifoloji düşüncə. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri "Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.17-23.

Gözəlov F. (Bayat). "Dədə Qorqud" əfsanələri. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.250-264.

(Gözəlov) F.Bayat. "Dədə Qorqud" oğuznamələrində dövlətçilik və idarəetmə. - Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.161-170.

Gözəlov (Bayat) F. "Dədə Qorqud" oğuznamələrində tarixi lay. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.19-20, 47-48. Azərbaycan və ingilis dillərində.

Gözəlov F. (Bayat). Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz xaqan" dastanı. - B., 1993. - 194 s.

Hacıyev A. "Dədə Qorqud" dastanlarında əxlaq məsələləri. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1972. - №4. - S.46-51.

Hacıyev A. Ədəbiyyatımızın qaynaqları ("Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyi qarşısında) - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfrans materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.186-193.

Hacıyev A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bəzi söz və ifadələrin açımı. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans materialları. - B., 1999. - S.84-96.

Hacıyev A.X. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bəzi arxaizmlərin açıqlanmasında məzmun kontekstinin nəzərə alınması. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.29-30.

Hacıyev A. "Kitabi-Dədə Qorqud": Oxunuşlar, açımlar. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1998. - №4. - S.62-66.

Hacıyev A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un arxitektikasını. - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. 27-29 may 1998. - 2-ci cild. - B., 1998. - S.80.

Hacıyev A. Bir daha "mə-rə-mə-rə" sözü haqqında. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999 - S. 255-260.

Hacıyev A. Bir söyləmin oxunuşu və açımı. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1998. - №2. - S.12-15.

Hacıyev A. Qorqud deyimləri yeni yozumda. - "Mütərcim". - 1999. - №3.

Hacıyev İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları tarixi mənbə kimi. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.26-29.

Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü). Tədris vəsaiti. - B.: ADU nəşri, 1976. - S.59-84; B., 1983.

Hacıyev T.İ. Ön söz. - Bax: Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.5-7.

Hacıyev T.İ. "Dədə Qorqud": dilimiz, düşüncəmiz. - B.: Elm, 1999. - 216 s.

Hacıyev T.İ. "Dədə Qorqud kitabı"nda qədim türk demokratiyası. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.28-39; "Yeni Müsavat". - 1999, 10, 13 yanvar.

Hacıyev T.İ. "Dədə Qorqud kitabı"nda sənətkarlıq xüsusiyyətləri. - Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.63-74.

Hacıyev T.İ. "Dədə Qorqud" kitabında türk dövlətçiliyi. - "Yeni Müsavat", 1997, 10-13, 14-16, 17-20, 24-27, 28-30, 31 yanvar; 3,4-6, 7-10,18-20, 28 fevral, 4-6, 7-10, 11-13, 14-17, 18-21 mart.

Hacıyev T.İ. "Dədə Qorqud kitabı"nın dili - Bax: T.Hacıyev. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. - B.: Maarif, 1979. - S.5-31.

Hacıyev T.İ. "Dədə Qorqud kitabı"nın 12-ci boyu. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.37-50.

Hacıyev T.İ. "Dədə Qorqud kitabı"nın öyrənilməsi tarixinə bir baxış. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.12, 40. Azərbaycan və ingilis dillərində.

Hacıyev T.İ. "Dədə Qorqud"un sələfi ("Qaracaoğlan" dastanı haqqında). - "Ulduz". - 1978. - №12. - S.59-61.

Hacıyev T.İ. Dövlətçilik ənənəmiz "Dədə Qorqud"dan gəlir (Müsahibə) - "Xalq qəzeti". - 1999, 10 aprel.

Hacıyev T.İ. Ədəbiyyatımızın qəhrəmanlıq debütü. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - №4. - S.3-7.

Hacıyev T.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" ədəbi-bədii abidə kimi. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.5-6.

Hacıyev T.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"da tabeli mürəkkəb cümlənin natamam formaları. - Bax: B.: ADU nəşri, 1989. - S.79-82.

Hacıyev T.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"u məktəblilərə! - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1999. - №2. - S.12-16.

Hacıyev T.İ. Milli abidəmizin yubileyi. - "Dədə Qorqud - 1300". BDU-nun "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.9.

Hacıyev T.İ. Yazıçı dili və ideya - bədii təhlil. - B., 1979. - S.5-31.

Hacıyev T.İ., Ələmdari F.R. "Dədə Qorqud"un son səhifəsi haqqında. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1986, 4 aprel.

Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi (Oçerklər və materiallar). - B.: Maarif, 1983. - 188 s.

Hacıyev V. "Dədə Qorqud" dastanlarında əxlaq məsələləri. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1977. - № 4. - S.46-51.

Hacıyev V.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" gürcü dilində - "Sovet Gürcüstanı". - 1988, 7 may.

Hacıyev V.Ə. "Dədə Qorqud" kitabı Gürcüstanda. - Bax: V.Hacıyev. Folklorumuzun üfüqləri. - B.: Yazıçı, 1991. - S.35-42.

Hacıyev V.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" və gürcü folkloru. - "Sovet Gürcüstanı". - 1974, 23 aprel.

Hacıyeva A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dilində tipoloji səpmələr haqqında. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.67-68.

Hacıyeva A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində tipoloji səpmələr. - "Kitabi - Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu) - B.: Elm, 1999. - S.266-268.

Hacıyeva G. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dilində kauzasiya kateqoriyası - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.74-76.

Hacıyeva Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Güney Azərbaycan toponimləri. - "Kitabi - Dədə Qorqud" - 1300. Filoloji araşdırmalar.IX kitab. - B., 1999. - S.175-181.

Hacıyeva G. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində felin növləri. - "Kitabi - Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.261- 265.

Hacıyeva N.N. "Kitabi-Dədə Qorqud"un qədim sözləri. - "Elm və həyat". - 1980. - № 2. - S.35-36.

Hacıyeva N.N. Nəsirəddin Rəbguzinin "Qisəsül-ənbiya" əsəri və "Dədə-Qorqud". - Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. - B., 1991. - S.182-188.

Haşimova S. "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanlarında qadın münasibət məsələləri. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.69-71.

Herişçi H. Qədim oğuz qəhrəmanlıq eposu. - "Elm və həyat". - 1983. - №8. - S.38-39.

Həbibbəyli İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının təbliği yeni mərhələdə. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.10-14.

Həbibov N. "Dədə Qorqud" boyları müasir rəssamların boyalarında. - "Azərbaycan". - 1998, 19 fevral.

Həkimov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qafiyə-rədif strukturu və alliterasiya. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın

materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - № 1. - S.89-95.

Həkimov M. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1971, 7 avqust.

Həkimov M. Öyüd-nəsihət deyimləri. - "Elm". - 1999, 7 sentyabr.

Həmidoğlu Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" necə varsa və ya yeni "mif" yaradıcılığı. - "Ulduz". - 1992. - №7-8. - S.60-62.

Həmzəyev M. "Kitabi-Dədə Qorqud" litva dilində. - "Elm və həyat". - 1984. - №1. - S.22-23.

Həsənov A.Q. Dərəşəm toponimi haqqında. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - № 4. - S.60-66.

Həsənov A.Q. "Mərə"//Bire sözünün tarixi haqqında ("Kitabi-Dədə Qorqud"un 1962-ci il nəşrinin mətni əsasında). - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1970. - № 5-6. - S.38-44.

Həsənov Ə. Lənkəran Dövlət Universitetində elmi konfrans. - "Respublika". - 1999, 2 iyun.

Həsənov H. "Dədə Qorqud" eposunda işlənən omonimlər sözlüyü. - "Kitabi - Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.288-297.

Həsənov İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"da tərbiyə məsələləri - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1986. - № 1. - S.20.

Həsənova A. "Kitabi-Dədə Qorqud" ingilis tədqiqatında. - "Kitablar aləmində". - 1989. - №1. - S.39-40.

Həsənova Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" və poeziyamız - "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları" mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. "Dədə Qorqud"-1300. - B., 1999. - S.65-67.

Həsənova R. "Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy"un tədrisi təcrübəsindən. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1999. - S.124-127.

Həsənova S. "Dədə Qorqud" dastanlarında islam. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.43-44.

Həsənova Ş.A. "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalında "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının təhlili. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.329-339.

Həşimli H. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında "Dədə Qorqud" motivləri. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - № 2. - S.56-58.

Həşimli H. Beyroyin taleyinin daha bir səhnə həyatı. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 18 iyun.

Həşimov İ.B. Azərbaycanın qabaqcıl fikir adamlarının pedaqoji görüşlərinə "Dədə Qorqud" pedaqogikasının təsiri. - "Azərbaycan". - 1998, 28 fevral.

Həşimov İ.B. Xalq pedaqogikası abidəsi. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. - "Azərbaycan müəllimi". - 1996, 10 fevral.

Həşimov İ.B. "Kitabi-Dədə Qorqud"da ailə tərbiyəsi. - "Azərbaycan qadını". - 1985. - №12. - S.18-19.

Həşimov İ.B. "Kitabi-Dədə Qorqud"da tərbiyə məsələləri. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1986. - №1. - S.20-23.

Həşimov İ.B. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı pedaqoji ideya və motivlərin sonrakı dövr Azərbaycan xalq ədəbi abidələrində əksi. - "Azərbaycan məktəbi". - 1987. - №6. - S.51-55.

Həşimov İ.B. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı faydalı pedaqoji irsdən məktəblilərin təlim-tərbiyəsi işində istifadə etməyin səmərəli imkan və yolları (Metodik tövsiyə). - B., 1986. - 20 s.

Həşimov İ.B. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı tərbiyəvi irsdən tarix boyu və müasir məktəb təcrübəsində istifadə. - B., 1998.

Hüseyni T. Dədə Ozan. - "Kitablar aləmində". - 1981. - №4. - S.51.

Hüseynov A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yarandığı və yazıya alındığı dövrlə sözləşən bir neçə söz haqqında düşüncələr. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.29-36.

Hüseynov Y. Oğuz tayfalarının müdriklik dastanı. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.40-42.

Hüseynov V. BMT-nin mədəni irsimizə qayğısı. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.4, 32. Azərbaycan və ingilis dillərində; Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.11-13.

Hüseynova N.H. "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Ural Batır" dastanlarının geniş xüsusiyyətləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.30-31.

Hüseynzadə L. Dastanın bir boyunda yer adları. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1957, 13 iyul.

Xalqova R.F. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında antorponimlərin struktur-semantik təhlili. - Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. - B.: API nəşri, 1986. - S.257-258.

Xalqzadə F.X. "Kitabi-Dədə Qorqud"un musiqi sözlüyü. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.160-168.

Xalqımıza zidd olan kitab. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1951, 17 iyul.

Xəzri N. "Dədə Qorqud" dastanı - mə'nəvi gözəllik salnaməsidir. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1981, 24 iyul.

Xəzri N. Qalın oğuz elində (P.Xəlilovun "Kitabi-Dədə Qorqud" intibah abidəsi" əsəri haqqında). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1994, 18 mart.

Xəlilboyli S. Həmişəyaşar abidə. - "Gömrük xəbərləri". - 1989, 28 aprel.

Xəlilov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" və kitab mədəniyyəti: kitabın nəşri tarixindən. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.53-57.

Xəlilov B. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan xalqının tarixi abidəsi kimi. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.14-19.

Xəlilov B. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının onomastikası. - "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.73-74.

Xəlilov İ. Dastanın tədrisində tərbiyə məsələləri. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1999. - №2. - S.30-32.

Xəlilov N. "Kitabi-Dədə Qorqud"da tərbiyəvi fikirlər. - B., 1999.

Xəlilov N. Mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın iftixarı. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1999. - №2. - S.21-26.

Xəlilov P.İ. Dastanın adı və baş qəhrəmanı ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı və onun baş qəhrəmanı Dədə Qorqud haqqında). - "Elm və həyat". - 1988. - №12. - S.14-15.

Xəlilov P.İ. "Dədə Qorqud"da bə'zi titullar. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1992, 21 avqust.

Xəlilov P.İ. "Dədə Qorqud Kitabı". - "Ekspress". - 1998, 24-25 dekabr.

Xəlilov P.İ. "Dədə Qorqud Kitabı" və qədim türk dastan ən'ənələri. - "Kitabi - Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu) - B.: Elm, 1999. - S.38-48.

Xəlilov P.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" intibah abidəsi. - B.: Gənclik, 1993. - 174 s.

Xəlilov P.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"un coğrafiyası. - "Elm və həyat". - 1988. - №8. - S.24-26.

Xəlilov P.İ. Milli intibahın ilk abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud". - "Ulduz". - 1992. - №1-2. - S.73-77.

Xəlilov Ş.X. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində qədim türk qatı. - "Dədə Qorqud-1300". Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.75-91.

Xəlilov Y. Almaniya "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyinə hazırlaşır. - "Respublika". - 1999, 26 fevral.

Xəlilov Y. "Dədə Qorqud" dastanının yubileyi Almaniyada da qeyd edildi. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 22 oktyabr; "Azərbaycan". - 1999, 16 oktyabr.

Xəlilov Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Oğuznamə"nin səhifələri yenidən vərəqlənir (Ə.Şmidenin dastanı alman dilinə tərcüməsi haqqında). - "Respublika". - 1998, 24 noyabr.

- Xudaverdiyeva A., Əlibəyzadə E. "Dədə Qorqud" boylarının tarixi daha qədimdir. - "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları" mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. "Dədə Qorqud" - 1300. - B., 1999. - S.57-59.
- Xudiyev N. Azərbaycan şifahi xalq dilinin inkişafı: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. - Bax: N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. - B.: Maarif, 1995. - S.81-133.
- İbrahimov M.Ə. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanları. - Bax: M.İbrahimov. Həyat və ədəbiyyat. - B., 1947. - S.47-61.
- İbrahimov M.Ə. Dəli Domrul. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1965, 17 aprel.
- İbrahimov M.Ə. Dilimizin inkişaf yolları haqqında. - Bax: M.İbrahimov. Azərbaycan dili (Məqalələr). - B., 1957. - S.8-10.
- İkinci Beynəlxalq "Dədə Qorqud" kollokviumu ("Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyinə həsr olunur). Kollokviumun proqramı. - Bakı, 21-26 dekabr. - B., 1998. - 8 s.
- İmanov Akif. "Dədə Qorqud" dastanlarında "Şəhur" yer adı. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.83-85.
- İmanov M. "Kitabi-Dədə Qorqud"dan üzü bəri. - "Ulduz". - 1986. - №2. - S.51-54.
- İsmayıl H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1-ci cild. - B., 1926. - S.78- 89.
- İsmayıloğlu A. Burla Xatunun sözü bir guşədir. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 11 iyun.
- İsmayıloğlu A. Xalq birliyə çağıran müdrik. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 25 iyun.
- İsmayılov M. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili dialekt və şivələrin işığında. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.180-186.
- İsmayılova D.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda bəzi onomastik vahidlər haqqında. - "Tarix və onun problemləri". - 1999. - №2. - S.45-46.
- İsmayılova D. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda iki yer adının mənşəyinə dair. - Dil məsələlərinə dair tematik toplusu (N.Tusi adına ADPU). - B., 1998. - №2. - S.57-60.
- İsmayılova N. "Varlıq" jurnalı "Dədə Qorqud" haqqında. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.67-69.
- İsmayılova T. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında etiket nümunələri. - Tədqiqatlar (Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu). - B., 1999. - №3. - S.120-127.
- İsmayılova Ş. Mən həyat verdim, adın Dədəm Qorqud qoysun. - "Elm". - 1999, 17 iyul.
- İsmayılova M. "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyi münasibətilə (VI beynəlxalq konfrans keçirilməsi haqqında məlumat). - "Xalq qəzeti". - 1997, 29 noyabr.
- İsrafilov İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" bu gün (Azərbaycan EA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyində dastanın 1300 illik yubileyi ilə əlaqədar görülməli tədbirlər haqqında). - "Elm". - 1999, 22 aprel.
- İsrafilov V. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında "Tumanisi- Dmanisi" oymağının izləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.43-45.
- İsrafilov V. "Kitabi-Dədə Qorqud" - türkün ulu tarixi. "Dədə Qorqud"-1300 (Əzizxan Tanrıverdinin "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları" kitabı haqqında). - "Ekspress". - 1999, 30 iyul.
- Kamilə N. Dastanın Bakı nüsxəsi olacaqmı? (Azərbaycan EA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktor müavini Məmməd Adilovla müsahibə). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 1 iyun.
- Kazımov İ. Məxet (Axısqa) türklərinin dili və "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili arasında uyğunluqlar. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.242-244.
- Kazımov T. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında və Azərbaycan dilinin Krasnoselsk şivələrində bəzi leksik paralellər. - Azərbaycan SSR EA-nın "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1989. - №4. - S.47- 49.
- Kazımova S.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində həmcins üzvlü cümlələr. - BDU-nun "Elmi əsərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1996. - S.39-58.
- Kələyev E. Abidəmizin yubileyi. - "Gürcüstan". - 1999, 21 may.
- Kərimli X. Qorqud Atanın şəxsiyyəti. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.48-52.
- Kərimov İ. Burla Xatun. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 10 dekabr.
- Kərimov Ü. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yubileyinə həsr olunur (İranda Qəzvin Universitetində keçirilən konfrans haqqında) - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 14 may; "Azərbaycan". - 1999, 12 may.
- Kərimova G. Ana kitabımız. - "Xalq qəzeti". - 1999, 21 may.
- "Kitabi-Dədə Qorqud" (Dastanın alman alimi Hans Peter Əhməd Şmidenin tərcüməsində Almaniyada çapdan çıxması haqqında). - "Azərbaycan". - 1996, 15 fevral.
- "Kitabi-Dədə Qorqud". - Bax: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. - V cild. - B., 1981. - S.408-409.
- "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Bakı Dövlət Universitetində tədqiqi. Biblioqrafik göstərici. Tərtib edənlər: Ş.Q.Quliyeva, S.A.Sadıqova. - B.: BDU nəşri, 1999. - 73 s.
- "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili (Ə.Dəmirçizadənin eyni adlı kitabının yeni çapı haqqında). - "Azərbaycan". - 1999, 23 oktyabr.
- "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasından (Dədə Qorqud obrazının yaradılması məqsədilə müsabiqənin şərtləri). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 7 may.
- "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasından. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə tədbirlər planının 23-cü bəndinə uyğun

olaraq Dədə Qorqud obrazının yaradılması məqsədilə açıq müsabiqə elan edilir. - "Elm". - 1999, 5 may.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının ilk iclası - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1997, 12 sentyabr; "Azərbaycan". - 1997, 10 sentyabr.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. - N.Tusi adına Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Xəbərləri" (Xüsusi buraxılış). Humanitar elmlər seriyası. - B., 1999. - 204 s.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Tərtib edən: Ə.M.Abbasov. Elmi redaktoru Ş.A.Mikayılov. - B., 1999. - 130 s.

"Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. Elmi redaktoru prof. V.Sultanlı; ön sözün müəllifi: Q.S.Təbrizi. - BDU nəşri. -1999. - 185 s.

"Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. VI Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Azərbaycan EA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Redaktoru: M.M.Adilov. -B.: Örnək, 1999. - 138 s. (S.3-89).

"Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.38.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının statistik təhlili. Tərtib edib çapa hazırlayanlar: K.A.Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov, V.Y.Pines və b. - B.: Siyasət. - 1997. - 78 s.

"Kitabi-Dədə Qorqud" əlyazmasının mikrofilmli. - "Azərbaycan". - 1999, 3 oktyabr.

"Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). Redaktorları: Y.Qarayev, A.Axundov. - B.: Elm, 1999. - 316 s.

"Kitabi-Dədə Qorqud" a həsr olunub. - "Zaman". - 1999, 25 may.

"Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında. - Bax: B.Abdulla, S.Rüstəmbəyli, S.Hüseynli. Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik. - B.: Maarif, 1997. - S.19- 20.

"Kitabi-Dədə Qorqud" a həsr olunmuş Beynəlxalq simpozium. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1997, 5 dekabr.

"Kitabi-Dədə Qorqud" a həsr olunur. - "Azərbaycan". - 1999, 12 mart.

"Kitabi-Dədə Qorqud" nəşrlərinin təqdimatı. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 12 noyabr.

"Kitabi-Dədə Qorqud" un bibliografiyası. K.V.Nərimanoğlunun rəhbərliyi ilə tərtib edənlər: H.M.Məmmədov, Ş.H.Vəliyev, M.Z.Qənbərova, Ş.Ə.Əhmədova. - B.: Maarif, 1999. - 56 s.

"Kitabi-Dədə Qorqud" un izahlı lüğəti (haqqmda). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 22 oktyabr.

"Kitabi-Dədə Qorqud" un izahlı lüğəti. Redaktoru: prof. A.Axundov. - B.: Elm: 1999. - 204 s.

"Kitabi-Dədə Qorqud" un morfologiyası (İxtisas kursundan proqram). - B., 1986. - 7 s.

"Kitabi-Dədə Qorqud" un yubileyi. Moskva. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 11 iyun.

"Kitabi-Dədə Qorqud" un yubileyinə həsr olunur. - "Azərbaycan". 1999, 16 aprel.

Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. - B.: Yurd, 1999. - 244 s.

Köprülüzadə M.F. Azəri ədəbiyyatının mənbələri. Xalq ədəbiyyatı ("Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər" əsərindən) - "Azərbaycan". - 1991. - №7.

Qafarlı R. Bamsı Beyrəyin ölümünün səbəbi, yaxud kişi tüpürdüyünü yalamaz. - "Xalq qəzeti". - 1999, 26 iyun.

Qafarlı R. Boyların sayı 12 yox, 24 olub. - "Xalq qəzeti". - 1999, 17 aprel.

Qafarlı R. "Kitabi-Dədə Qorqud" da əcdadlarımızın ilkin dünyagörüşü. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.44-47.

Qafarlı R. "Kitabi-Dədə Qorqud" da süjetin strukturu. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.20-29.

Qafarlı R. "Kitabi-Dədə Qorqud" un quruluşuna dair. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. S.112-129.

Qarabağlı Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" un tədrisi haqqında. - Bax: Ə.Qarabağlı. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. -B.: Azərtədrisnəşr, 1961. - S. 36-44.

Qarayev Y.V. Dədə türkdən ata türkə - Dədə Qorquddan Atatürkə qədər. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.103-112.

Qarayev Y.V. Qamus və namus kitabımız. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300". - "İqtisadiyyat". - 1999, 11-17 iyun.

Qarayev Y.V. Üfüqlər vüsətlənir. "Kitabi-Dədə Qorqud" un yubileyi (zirvə toplantısı) qarşısında Bakıda keçirilən "Dədə Qorqud"-1300 tədbirləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.298-312.

Qasımlı M.R. Ozan və qoruz ənənəsi. - Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs. 1999. - S.135-141.

Qasımlı M.R. Türk folklor ənənəsində "Qorqud" obrazının evolyusiyası. - "Dədə Qorqud" bülleteni - B., 1999. - S. 21, 49. Azərbaycan və ingilis dillərində.

Qasımov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında yeni tədqiqat. - "Azərbaycan müəllimi" - 1979, 4 iyul.

Qasımov H. "Kitabi-Dədə Qorqud" da bədii vəhdət məsələsi. - "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1 - S. 95-98.

Qasımov Q. "Dədə Qorqud" (Ə.Dəmirçizadənin "Dədə Qorqud" adlı librettosu əsasında Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında verilən tamaşa haqqında). - "Kommunist". - 1943, 6 mart.

Qasımlı F.F. Dastanın yaranması haqqında yeni konsepsiya. - "Xalq qəzeti". - 1999, 18 iyun.

- Qasımzadə F.F. "Dədə Qorqud"un yaranması haqqında. - "İpək yolu" - 1998. - №4.
- Qaziyev Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında vətənpərvərlik və dövlətçilik tərbiyəsi. - "Azərbaycan". - 1999, 18 iyun.
- Qədim əlyazmasının talcyi. - "Azərbaycan gəncləri". - 1987, 8 yanvar.
- Qədim mədəniyyətimizə ehtiram ("Kitabi-Dədə Qorqud"-1300 tədbirləri haqqında) - "Azərbaycan müəllimi". - 1999, 3-9 iyun.
- Qədim Şərq ədəbiyyatı. Ön sözün müəllifi, tərcümə edəni və redaktoru: İ.Ö.Vəliyev. - B.: AzENPB, 1999.
- Qədirova A. "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqinə həsr olunmuş ömür (Şamil Cəmsidov haqqında). - "Dədə Qorqud boylarının tədqiqatçıları" mövzusunda elmi konfransın materialları. "Dədə Qorqud"-1300. -B., 1999. - S.23-28.
- Qədirzadə H.Q. "Dədə Qorqud" dastanı və və ailə məişəti (Oğuzların ailə məişəti haqqında). - "Elm və həyat". - 1982. - №4. - S.30-31.
- Qədirzadə H.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında və Naxçıvanda mövcud olan beşikkəsmə adətinin tarixiliyi və genezisinə dair. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S. 34-37.
- Qiyaslı Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"da iqtisadi həyat tərzini. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"- 1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.57- 59.
- Qövsi M.Ə. Azərbaycan milli dastanları. - "Azərbaycan" (Təbriz). - h. 1324. - 24, 26 isfənd (M. 1946. - 15,17 mart).
- Quliyev A.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" ictimai-siyasi fikrimizin möhtəşəm abidəsidir. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi- konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S. 22-23.
- Quliyev D. İgid, gəl sənənlə qurşaq tutaq. - "Xalq qəzeti". - 1999, 23 aprel.
- Quliyev Ə.A. Orxon-Yenisey abidələri və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı antroponimlərin tipoloji xüsusiyyətləri. - Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. - B.: APİ nəşri, 1986. - S.42-44.
- Quliyev Q. Ailə məsələləri "Dədə Qorqud" dastanı nümunəsində. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.103-105.
- Quliyev T.A."Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı və qədim türk şe'rində vəzn və qafiyə. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.197-209; "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu) - B.: Elm, 1999. - S.130-136.
- Quliyeva G. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300 (Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutunda 1998-ci ilin 22-25 dekabrında keçirilmiş II kollokvium haqqında). - "Azərbaycan". - 1998, 26 dekabr.
- Quliyeva K. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənməyən bəzi fe'llərin forma və semantik inkişafı tarixindən. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu) - B.: Elm, 1999. - S.245-248.
- Quliyeva Q. Əbədiyaşar dastanı. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S. 24, 52. Azərbaycan və ingilis dillərində.
- Quliyeva R.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında fe'llin növləri. - "Dil və ədəbiyyat". - 1999. - №4 (22).
- Quluzadə M.Y. "Dədə Qorqud" kitabının mürtəcə mahiyyəti haqqında. - Azərb. SSR EA "Xəbərləri". - 1951. - №9. - S. 69-75.
- Maqsudov E. Ana dili dərslərində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarından istifadə təcrübəsindən. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi".- 1998. - №1. - S.22-24.
- Maqsudov F. XXI əsrin astanasında "Dədə Qorqud". - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.7-9.
- Mahmudlu Y.M. Azərbaycanın çağlayan tarix bulacağı. "Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. - "Azərbaycan". - 1997, 4, 7, 9 dekabr.
- Mahmudlu Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı: "Kitabi-Dədə Qorqud" elin tarix salnaməsidir. -Bax: Azərbaycan tarixi.VII sinif üçün dərslik. - B.: Öyrətmən, 1994. - S.106-112; B.: Maarif, 1998. - S. 120-127.
- Mahmudlu Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" tarixi mənbədir. - "Dədə Qorqud" - 1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası.- 1999. - №1-2. - S.11-27.
- Mahmudlu Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" yurdun tarixi salnaməsi. - Bax: Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü. - B., 1996. - S.57-64.
- Mahmudov Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Azərbaycan tarixi məsələləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25- 26 may, 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - Bakı, 1999. - S.6-7.
- Mahmudov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının linqvostatistik təhlili: ilkin nəticələr. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu).- B.: Elm, 1999. - S.198-202.
- Mahmudov M. və b. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin statistik təhlili. - B.: Elm, 1999. - 248 S.
- Mehdiyev N. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı türk soylarının ikisi haqqında. - "Tarix". - 1991 21 sentyabr.
- Mehdiyev N. Orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin bəzi etik əsasları. - Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. - B., 1984. - S.235-240.
- Mehdiyeva A. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı qayalarla bağlı olan toponimlərimiz. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.133-134.
- Mehdiyeva A. Qorqudşünashqda yeni nəfəs. - "Elm". - 1999, 15 oktyabr.

- Mehdiyeva S. "Kitabi-Dədə Qorqud" qədim Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin abidəsidir. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.192-197.
- Mehdiyeva Y.F. Mirzə İbrahimov "Dədə Qorqud" dastanlarının dili haqqında. - "Dədə Qorqud" - 1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.290-297.
- Məlikova M.F. "Kitabi-Dədə Qorqud"da ictimai-siyasi ideyalar. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.7-8.
- Məlikova R. "Dədə Qorqud" dastanı ekspozisiyada. - Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin "Əsərləri". - 1968. - III cild. - S.7-25.
- Məlikzadə Q. Anarın "Dədə Qorqud"u.- "Zaman". - 1999, 13 iyul.
- Məmmədəli H.M. Dədə Qorqudun şəxsiyyəti və soykökü haqqında. - "Dədə Qorqud". - 1963. - S. 110-121.
- Məmmədli H., Məmmədov M., Əliyev F. "Kitabi-Dədə Qorqud" türkmən folklorşünaslığında. - "Qobustan". - 1997. - №1-2. - S.19-22.
- Məmmədli Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Bamsı Beyrək obrazı. - "Səs". - 1999, 28 aprel.
- Məmmədli Ş. "Dədə Qorqud"un Borçalı izlərinə dair. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S. 148-150.
- Məmmədli Y. Hərbi leksika baxımından "Kitabi-Dədə Qorqud". - "Dil və ədəbiyyat". - 1996. - №2. - S.27-29.
- Məmmədli Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" və türk savaş leksikası. - "Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25- 26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.24-25.
- Məmmədov A.Y. Oğuz səltənəti. - B.: Azərənəşr, 1992. - 302 s.
- Məmmədov C. Qorqud ata bir mifoloji varlıq kimi. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.97-104.
- Məmmədov C. Qorqud ata mifoloji varlıqdır. - "Azərbaycan". - 1999. - №9. - S.172-176.
- Məmmədov C. Türk epik ən'ənəsində "Dədə Qorqud". - Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. - B., 1994.
- Məmmədov E.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təqlidi sözlər. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.42-43.
- Məmmədov Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" gürcü dilində. - "Ulduz". - 1989. - №4. - S.94-95.
- Məmmədov Ə.F. Hanı dediyin ərənlər? - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.164-167.
- Məmmədov H.İ. Bir sıra birləşmələrin əmələ gəlməsində -ib (-ib, -ub, -üb) şəkilçili f'li bağlamaların rolu haqqında (tarixi aspektdə). "Dədə Qorqud" dastanı mənbə kimi. - Gənc alimlərin elmi-nəzəri konfransının materialları. İctimai elmlər seriyası. I hissə.) - B., 1967. - S.126-127.
- Məmmədov H.M. Bamsı Beyrək Alpamışın varisidirmi? - "Oğuz eli". - 1992, 9 iyul, 6 avqust.
- Məmmədov H.M. Bir daha söz haqqında. - "Oğuz eli". - 1993, 5 avqust.
- Məmmədov H.M. "Dədə Qorqud" abidəsinin Azərbaycanda araşdırılması və nəşri tarixindən. - "Ulduz". - 1990. - №4. - S.78-81.
- Məmmədov H.M. Dədəm Qorqud gözən yerdə bu yerlər... - B.: Elm, 1999. - 330 s; "Azərbaycan". - 1990. - №2. - S.162-174.
- Məmmədov H.M. Dədəm Qorqud keçən yerdə bu yerlər: Adımız, tariximiz, taleyimiz. - "Azərbaycan". - 1990. - №2. - S.162-174.
- Məmmədov H.M. Dünya qorqudşünaslığının ilk bələdçilərindən (V.V.Bartold haqqında). "Dədə Qorqud" səhifəsi. - "Oğuz eli". - 1993, 28 noyabr.
- Məmmədov H.M. Həmid Araslı ("Dədə Qorqud" səhifəsi). - "Oğuz eli". - 1993, 23 dekabr.
- Məmmədov H.M. Qopuzdan saza, ozandan aşığa. - "Oğuz eli". - 1993, 11 mart.
- Məmmədov H.M. Qorqudşünaslıq və boyların tarixi zaman. - "Oğuz eli". - 1992, 28 may, 11 iyun.
- Məmmədov H.M. Xalqımızın qəhrəmanlıq tarixi. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. - "Xalq qəzeti". - 1998, 18 fevral.
- Məmmədov H.M. İlk araşdırıcı (Əmin Abid haqqında) - "Oğuz eli". - 1994, 13 yanvar.
- Məmmədov H.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" Əli Sultanlığının gözü ilə. - "Oğuz eli". - 1993, 6 sentyabr.
- Məmmədov H.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" onun yaradıcılıq yoluna işıq saçan ilk məş'əl idi (Ə.Dəmirçizadə haqqında). - "Oğuz eli". - 1994, 14 fevral; 1995, 22 fevral.
- Məmmədov H.M. M.F.Köprülüzadə araşdırmalarında "qopuz", "ozan" anlamları. - "Oğuz eli". - 1992, 22 oktyabr; 1993, 14 yanvar.
- Məmmədov H.M. Təpəgöz mifoloji təfəkkürün məhsulu olsa da, insanla soydaşdı. - "Azərbaycan". - 1998. - №5. - S.159-166.
- Məmmədov H.M. Uğurlu axtarılar (V.M.Jirmunski haqqında). - "Oğuz eli". - 1994, 1 fevral.
- Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilinin leksik-semantik səviyyəsinin bə'zi xüsusiyyətləri ("Kitabi-Dədə Qorqud"un materialları əsasında). - Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. - B.: Elm, 1991. - S.230-240.
- Məmmədov İ.T. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində çoxmənalı sözlər. - Türk dillərinin quruluşu və tarixi. ADU-nun "Elmi əsərləri"nin tematik toplusu. - B., 1983. - S.140-146.
- Məmmədov İ.T. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının lüğət tərkibində etnoqrafik leksikanın yeri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1990. - S. 284-287.

- Məmmədov İ.T. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində bözi ləksik-semantik xüsusiyyətlər. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - №4. - S.67-71.
- Məmmədov M.C. Dədə Qorqud obrazından müdrik qoca arxetipinə doğru. - Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı problemləri (Məruzələrin tezisləri). - B., 1993. - S.67-68.
- Məmmədov M.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində mənsubiyyət anlayışının ifadəsi (Azərbaycan dili şivələri ilə müqayisədə). - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.27-28.
- Məmmədov M.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Naxçıvan və çevrəsi. - "Azərbaycan". - 1999, 3 may.
- Məmmədov M.Ə. Qorqudşünaslığa dəyərli töhfə. Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərlər" məcmuəsinin növbəti sayının "Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr olunması haqqında. - "Azərbaycan". - 1998, 15 oktyabr.
- Məmmədov M.Ə. Naxçıvanda yubiley tədbirləri. - "Azərbaycan". - 1999, 8 sentyabr.
- Məmmədov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilinin bəzi üslubi xüsusiyyətləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.203-207.
- Məmmədov Ş.H. "Dədə Qorqud" qaynağında. - "Azərbaycan gəncləri". - 1985, 2 iyul.
- Məmmədov Ş.H. "Dədə Qorqud" və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. - "Azərbaycan müəllimi". - 1992, 17 iyun.
- Məmmədov Ş.H. "Kitabi-Dədə Qorqud" peşələr salnaməsidir. - "Azərbaycan müəllimi". - 1992, 17 iyun.
- Məmmədov Ş.H. Müasir yazılı ədəbiyyatımızda "Dədə Qorqud" motivləri - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1989. - №2. - S.50-55.
- Məmmədov Ş.H. Ön söz əvəzi (Ulu abidəyə məhəbbətin ifadəsi). - "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları" mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. "Dədə Qorqud" - 1300. - B., 1999. - S.3-4.
- Məmmədov Ş.H. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nun tədrisi. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1975. - №1. - S.105-112.
- Məmmədov Ş.H. Şifahi xalq ədəbiyyatımızda çoban obrazı. - "Kəndin sösi". - 1992, 9 sentyabr.
- Məmmədov Ş.H. Ulu kitabımız haqqında elmi konfrans. - "Azərbaycan". - 1999, 3 iyul.
- Məmmədov Ş.M. "Ana ürəyi dağ çiçəyi"nin tədrisinə dair. - "Azərbaycan müəllimi". - 1976, 13 avqust.
- Məmmədov Ş.M. Azərbaycan tarixi dərslərində "Kitabi-Dədə Qorqud" motivlərindən istifadə. - "Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi". - 1984. - №1. - S.29-32.
- Məmmədov Ş.M. Dastanların tədrisində peşəyönümü məsələsi ("Kitabi-Dədə Qorqud"u və rəqləyərəkən). - "Əmək və politexnik təlim jurnalı". - 1982. - №4. - S.31-34.

- Məmmədov Ş.M. Qəhrəmanlıq eposunun 1300 illiyi. - "Azərbaycan". - 1999, 20 may.
- Məmmədov V. "Kitabi-Dədə Qorqud" Heydər Əliyev epoxasında. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.15-17.
- Məmmədov V. Riyaziyyat dərslərində "Dədə Qorqud" dastanındakı saylardan istifadə edilməsi. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1999. - S.118-123.
- Məmmədov Vüqar. Elmi sessiya. - "Elm". - 1999, 17 iyun.
- Məmmədov Y. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhəcalılığa doğru inkişafı haqqında (Misallar "Dədə Qorqud"dan verilir). - Azərbaycan filologiyası məsələləri. - B.: Elm, 1984. - S.59-66.
- Məmmədova A. "Dədə Qorqud" və kinomuz. - "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları" mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. "Dədə Qorqud"-1300. - B., 1999. - S.62-64.
- Məmmədova E. "Dədə Qorqud"-1300. - "Respublika". - 1999, 4 mart.
- Məmmədova X.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"un onomastikası. - Azərbaycan dilinin etimologiyası və onomastikası məsələləri. - B., 1990. - S.86-89.
- Məmmədova L.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Şirvanda toponimik izləri: Babadağdakı qəbir Dədə Qorqududur... "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. - "Tək səbir". - 1999, 11-18 iyun.
- Məmmədova M. Müdriklik abidəsində bəşəri dəyərin tərənnümü. - "Mədəni-maarif". - 1999. - №2. - S.4-5.
- Məmmədova N. "Bamsı Beyrək"in "Aşıq Qərib"də yaşayan izləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.98-101.
- Məmmədova Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında nə bilirik. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.25, 53. Azərbaycan və ingilis dillərində.
- Məmmədov M.B. Dədə Qorqud. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1997, 10 yanvar.
- Məmmədov H. - "Kitabi-Dədə Qorqud", "Oğuznamə"nin uyğur variantı və "Avesta"da insanın yaranması mifologiyası. - "Dədə Qorqud". - 1993. - S.122-125.
- Məhərrəmov A.M. "Dədə Qorqud"-1300. Elmi konfransın açılışında BDU-nun rektoru prof. A.M.Məhərrəmovun giriş sözü. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.3-4.
- Məhərrəmov A.M. Xalqımızın şah əsəri. - "Dədə Qorqud"-1300. BDU-nun "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.7.
- Məhərrəmov S. "Kitabi-Dədə Qorqud"da oğuz-yunan əlaqələri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi

- adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.126.
- Məhərrəmov Z. "Kitabi-Dədə Qorqud" ənənələri Azərbaycan dastan sənətində. - "Azərbaycan". - 1993, 1 may.
- Məhərrəmov R.C. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənmiş bir neçə sözün semantikasi və etimologiyası haqqında. - "Dədə Qorqud"-1300. BDU-nun "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.135-145.
- Məhərrəmov R.C. "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində söz yaradıcılığı (Morfoloji üsul). - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.187-191.
- Mənəviyyat dastanımız. - "Azərbaycan müəllimi". - 1999, 3-9 iyun.
- Məşədiyev Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Azərbaycanın paleotoponimləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.228-231.
- Mikayılov Ş.A. Ədəbiyyatımızda "Kitabi-Dədə Qorqud"un yeri və ümumtəhsil məktəblərində onun öyrədilməsi məsələləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - B., 1999. - S. 5-15.
- Mikayılov Ş.A. Ön söz. - Bax: "Kitabi-Dədə Qorqud". Məktəb kitabxanası. - B., 1999. - S.3-10.
- Mirbağirov M. Əski türk ədəbiyyatı nümunələrindən. "Dədə Qorqud" dastanları haqqında. - "Kommunist". - 1923, 26 oktyabr.
- Mirəhmədov Ə. Xalq ədəbiyyatımız yeni mərhələdə. - "İnqilab və mədəniyyət". - 1949. - №3. - S.160-168.
- Mirzəyev R. "Kitabi-Dədə Qorqud" xalqımızın tarixi yaddaşdır. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.85-89.
- Mirzəyeva F. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında xitablar. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.69-73.
- Muradov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" nəşr olunur. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.62-64.
- Musaxanlı A. "Kutadqu bilik" və "Kitabi-Dədə Qorqud". - Bax: Ədəbiyyatdan iş kitabı. - B., 1928. - S.105-110.
- Musayev V. 1300 yaşlı "Dədə Qorqud" Parisin qonağıdır. - "Azərbaycan". - 1999, 9 iyun.
- Musayev V. Parisə "Dədə Qorqud"un yubileyinə. - "Azərbaycan". - 1999, 8 iyun.
- Musayev V. Ulu "Dədə Qorqud" uzaq Parisdə cəhəmlə yad edildi. - "Azərbaycan". - 1999, 11 iyun.

- Mustafayeva (Əlimirzəyeva) F.D. "Dədə Qorqud" dastanlarının müqayisəli təhlili (Volter Rubenin tədqiqatı əsasında). - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.221-239.
- Mustafayeva (Əlimirzəyeva) F.D. "Kitabi-Dədə Qorqud" alman dilində. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - №4. - S.41-46.
- Mustafayeva (Əlimirzəyeva) F.D. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Dits tədqiqatında. - İqtisad elmləri. Nəzəriyyə, praktika. - 1998. - №3-4. - S.99-102.
- Mustafayeva (Əlimirzəyeva) F.D. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları alman tədqiqatında. - BDU nəşri: 1998. - 150 s.
- Mustafayeva (Əlimirzəyeva) F.D. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının alman dilinə tərcüməsi haqqında. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1977. - №3. - S.32-36.
- Mustafayeva (Əlimirzəyeva) F.D. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının alman dilinə tərcümə sənətkarlığı. - B.: Ozan, 1999. - 160 s.
- Mustafayeva V. M.H.Təhmasibin "Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqində rolu. - "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları" mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. "Dədə Qorqud"-1300. - B., 1999. - S.13-22.
- Mümtaz Salman. Azərbaycan bayatlarından yetişən ozan, alim, şair və saz aşığı (Dədə Cücü, Dədə Qorqud). - Azərb.EA Əlyazmalar İnstitutu: Fond 24, saxlama vahidi 7-4 vərəq.
- Nağıyev C.Q. "Kitabi-Dədə Qorqud"da psixologizm. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - №4. - S.53-59.
- Nağısoylu (Nağıyev) M.Z. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Drezden əlyazmasındakı nadir bir söz. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.62-64.
- Nağısoylu (Nağıyev) M.Z. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənmiş bir söz haqqında. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.237-239.
- Nağıyev M.Z. "Kitabi-Dədə Qorqud"un və orta əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələrinin ləksik xüsusiyyətlərindəki oxşarlıqlar haqqında. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300.VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.36-39.
- Naxçıvan Dövlət Universiteti: "Dədə Qorqud" tədbirlərinin xronikası. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.111-112.
- Naxçıvan Dövlət Universitetində "Dədə Qorqud" tədbirləri. - "Elm". - 1999, 21 sentyabr.
- Namazov Q.M. Aşıq sənətinin mənşəsinə dair. - Bax: Q.Namazov. Azərbaycan aşıq sənəti. - B.: Yazıçı, 1994. - S.3-62.
- Namazov Q.M. "Dədə Qorqud" dastanları. - Bax: Q.Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. - B.: Maarif, 1984. - S.35-39, 230-232.

- Namazov Q.M. Dədə Qorqud şəxsiyyəti. - "Elm".- 1999, 17 iyun.
- Namazov Q.M. Dədə Qorqud və Dədə Kərəm. -Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VIII kitab. - B.: Səda, 1999.- S.90-99.
- Namazov Q.M. Əsli və Kərəmin soyları. - "Dədə Qorqud". - 1991. - №5.
- Namazov Q.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"a qədərki dastanlarımıza bir nəzər: Aratta-Şumer epik mədəniyyəti. - "Respublika".- 1999, 7, 8 may.
- Namazov Q.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"a qədərki dastanlarımıza bir nəzər: Oğuz-türk alpçılıq dastanları. - "Respublika". - 1999, 11,12 may.
- Namazov Q.M. "Oğuz Kağan" dastanı və "Dədə Qorqud" boyları. - "Kitabi Dədə Qorqud"-1300. Respublika konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. -S.19-20.
- Namazov Q.M. Oğuz rəvayəti. Ağcaqala rəvayəti. - "Vətən səsi".- 1991, 14 mart.
- Namazov Q.M. Sarı Aşıq hansı soydandır? - "Dədə Qorqud".- 1991, 23 oktyabr.
- Namazov Q.M. Ulu sələflər. - Bax: Q.Namazov. Aşığın sazı və sözü. - B.: Yazıçı, 1980. - S.3-39.
- Nəbi Xəzrinin "Burla Xatun" pyesi Milli Dram teatrının səhnəsində. - "Azərbaycan". - 1999, 12 dekabr; "Elm". - 1999, 15 dekabr.
- Nəbiyev A. M. "Dədə Qorqud" dastanında ateizm motivləri. - "Təşviqatçı". - 1968. - №19. - S.14-16.
- Nəbiyev A. M. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında yeni tədqiqat. - "Azərbaycan gəncləri". - 1970, 17 noyabr.
- Nəbiyev A.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" həqiqətlərinin izi ilə. - "Dədə Qorqud"-1300. BDU-nun "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.146-158; "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.67-74.
- Nəbiyev A.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Təpəgöz fenomeni. - "Azərbaycan".- 1999, 27, 28 may.
- Nəbiyev A.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"da zaman və məkan. - Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. - BDU nəşri, 1998. - S.81-83.
- Nəbiyev A.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Azərbaycan dastançılığı. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.11-12.
- Nəbiyev A. M. "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Qaracaoğlan" dastanlarında forma və süjet oxşarlığı. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1978. - №2. - S.55-59.
- Nəbiyev A.M. Selcan Xatun obrazı və "Selcan Bayat" toponimi haqqında. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.16-29.
- Nəbiyev B.Ə. Əxlaqi və estetik məziyyətlər xəzinəsi. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.5-15.
- Nəbiyev B.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"da el birliyi və düşmənə münasibət. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.7-10.
- Nəbiyev B.Ə. Oğuzların mə'nəvi hünər dastanı. "Dədə Qorqud"-1300. - "Zaman".- 1999. 15 iyun.
- Nəbiyev B.Ə. Redaktordan. - Bax: Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud" (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüştləşdirilmiş elmi mətni). - B.: Elm, 1999. - S.5-7.
- Nəbiyev B.Ə., Qarayev Y.V. Xalq mə'nəviyyatının güzgüsü ("Kitabi-Dədə Qorqud"). - B.: Elm, - 1999. - 32 s. Kitab Azərbaycan, rus, türk, fars, ingilis dillərində nəşr edilmişdir.
- Nəbiyeva Ü.A. Dədəm Qorqud keçən yerdə bu yerlər. - "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. "Dədə Qorqud"-1300. - B., 1999. - S.52-57.
- Nəbiyeva Ü.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da adqoyma mərasimi. - "Dil və ədəbiyyat". - 1996. - №4. - S.104.
- Nəbiyeva Ü.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da atalar sözü və məsəllər. - "Dil və ədəbiyyat". - 1997. - №1. - S.112-113.
- Nəbiyeva Ü.A."Kitabi-Dədə Qorqud"da folklor janrları. - "Dil və ədəbiyyat". - 1999. - №1. - S.93-97.
- Nəbiyeva Ü.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da folklor süjet, motiv və obrazlarının transformasiyasına dair. - "Dil və ədəbiyyat". - 1998. - №2. - S.100-101.
- Nəbiyeva Ü.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un folklor qaynaqları - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.79-80.
- Nəbiyeva Ü.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da folklorumuzun kiçik janrları. - "Dil və ədəbiyyat". - 1999. - №1. - S.59-70.
- Nəbiyeva Ü.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un nəşr və tədqiq tarixinə bir nəzər. - Folklorşünaslıq məsələləri. - IV buraxılış. - 1999. - S.59-70.
- Nəbiyeva Ü.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" və milli həyat. - Gənç tədqiqatçıların əsərləri (Məcmuə). - B., 1996. - S.56-57.
- Nəsipli L. Gürcüstanda türk mənşəli coğrafi adlara sui-qəsd ("Kitabi-Dədə Qorqud"-1300). - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.145-146.
- Nəsibov D. "Dədə Qorqud" ünvanı: dastana yeni nəzər. - "Azərbaycan". - 1999, 26 iyun.

Niftəliyeva K. Mürsəl Həkimov və "Kitabi-Dədə Qorqud". - "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları" mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. "Dədə Qorqud"-1300. - B., 1999. - S.49-52.

Niqabi. Oğuz xan kimdir? - "Dədə Qorqud" (Təbriz). - H.1359 (M.1981). - №2. - S.15, 20.

Nuriyev F. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yubileyi Moskvada da qeyd edilir. - "Azərbaycan". - 1999, 10 iyun.

Nüvədili T.V. "Kitabi-Dədə Qorqud"un və mixi yazılı mətnlərin dili. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.49-53; "Yeni Azərbaycan". - 1999, 2 iyul.

Oğuz qəbiristanlığı. Azərbaycan əsəri-ətiqə sənəti və ətibətini mühafizə komitəsinin xəbəri. - B., 1927. - 17 s.

Oğuznamə. Çapa hazırlayanı: S.Q.Əlizadə. - B. Yazıçı, 1987. - 224 s.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. - Bax: Azərbaycan tarixi. I cild. - B.: Azərb. SSR EA nəşri. - 1958. - S.178-179.

Onullahi S. - "Dədə Qorqud"-1300. Dastanda oğuz tarixi və dini e'tiqad problemi. - "Xalq qəzeti". - 1999, 1 iyul.

Onullahi S. Dastanda oğuz və dini e'tiqad problemi. - "Xalq qəzeti". - 1999, 3 iyul, 1 fevral.

Orsər R. Dədə Qorquddan qor alıb qutlanan şair. - Bax: Vaqif Aslan. Oğuz elinə salam. - B., 1999. - S.3-8.

Orucəliyev N. Xalq pedaqogikasının tükənməz xəzinəsi. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.99-101.

Orucəliyeva Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Ozan obrazı haqqında. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.107-108.

Osman K. Tamaşa hamını heyran etdi. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. - "Zaman". - 1999, 17 iyun.

Osmanoğlu M., Salih M. Dədə Qorqudla başlanan söhbət. - "Ulduz". - 1990. - №1. - S.55-60.

Osmanova H. P.Əfəndiyevin "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı fikirləri. - "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları" mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. "Dədə Qorqud"-1300. - B., 1999. - S.38-41.

Ölməz abidə: "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. - "Azərbaycan". - 1999. - №9. - S.3-4.

Örgün H.N. "Dədə Qorqud". - "Varlıq". - 1939. - №12. - S.28. Ərəb əlifbasında.

Paşayev Y. Adlar da doğulur ("Kitabi-Dədə Qorqud"-1300). - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.131-133.

Paşayeva S.X. "Dədə Qorqud" boylarının izləri. - "Azərbaycan müəllimi". - 1983, 6 aprel.

Paşayeva S.X. "Dəli Domrul" boyu və xalq əfsanələri. - "Elm və həyat". - 1986. - №5. - S.20-21.

Paşayeva S.X. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları və xalq əfsanələri. - "Elm və həyat". - 1982. - №12. - S.35-36.

Payızov M., Adilov M. Dili ver xalqa... - Bax: Abbasqulu Marağı. Əmsali-türkanə. - B.: Yazıçı, 1992. - S. 3-9; B.: Qartal, 1996. - S. II-VIII.

Piriyev E.R. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında fars mənşəli sözlərin fonetik xüsusiyyətləri. - Bakı Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1996. - №4.

Piriyev E.R. "Kitabi-Dədə Qorqud"da fars mənşəli sözlər. - Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqatlar. - B., 1988. - S.84-90.

Piriyev E.R. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən fars sözləri. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.308-318.

Piriyev E.R. Qorqud dili. - "Ulduz". - 1993. - №7-8. - S.76-77.

Rəfil M. Nizamiyə qədər Azərbaycan kulturu. - Nizami. - II kitab. - B., 1940. - S.30-31.

Rəhimoğlu A. Mahmud Qaşqarlıın "Divani-lüğət-it-türk" əsəri və "Kitabi-Dədə Qorqud". - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.298-307.

Rəhimov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında və M.Kaşqari "Divan"mda işlənmiş bəzi sözlər haqqında. - Azərb.SSR EA-nın "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1984. - № 2. - S.89-92.

Rəhimov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində "anda" və "əndə" formasının fəli sifət kimi işlənməsinə dair. - Azərb.SSR EA "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1956. - S.70-75.

Rəhimova E. Ölməz sənət incisi. - B.: Təbib, 2000. - S.237.

Rəsulov R.K. "Kitabi-Dədə Qorqud"un semantik strukturu. - Azərbaycan Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları. - B.: Elm, 1994. - S.142.

Rəsulzadə M.Ə. "Dədə Qorqud" dastanları. - "Azərbaycan" (mühacirət məcmuəsi). - 1952. - №6. - S.3; "Açıq söz". - 1990. - №4. - S. 7-8.

Rüstəm K. "Kitabi-Dədə Qorqud": arxaik ritual semantikasi. - B., 1999. - 72 s.

Rüstəm K. Qoca obrazının semantikasi. - "Azərbaycan". - 1999. - №9. - S.176-179.

Rüstəm K. Oğuz öyməsi bir ritual kimi və onun sakral enerji ilə bağlılığı. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.105-108.

Rüstəmov Ə. "Dədə Qorqud"la bağlı yer adları. - "Elm və həyat". - 1987. - №9. - S.22.

Rüstəmov İ.M. "Dədə Qorqud"da insan gözəlliyi. - B., 1978. - 47 s.

- Rzasoy S. "Kitabi-Dədə Qorqud" süjetlərinin ritual-mifoloji semantikasından (Eposun ilk boyu əsasında). - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.83-96.
- Rzayev A. "Dədə Qorqud" boylarına həsr olunmuş elmi sessiya (1975-ci il 22 dekabrda ADU-da "Kitabi-Dədə Qorqud"a həsr olunmuş sessiya haqqında). - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - №4. - S.78.
- Rzayev H. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında hərbi dövlət quruluşu və əxlaqi-mə'nəvi prinsiplər. - "Hərbi bilik". - 1999. - №2. - S.77-83.
- Rzayev M. "Dədə Qorqud" dastanı və politeizm. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.30-31.
- Rzayev T. İstanbulda "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyi qeyd olundu. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 10 dekabr.
- Sadıqoğlu E. Ana dili və digər fənlərin tədrisində "Dədə Qorqud" dastanlarından istifadə. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.105-107.
- Sadıqov Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Azərbaycan nəsr dili. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.208-221.
- Sadıqov Z. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında şəxs adları. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1971. - №1. - S.27-34.
- Sadıqova B. Ayrı dialekti və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı boylarının dili. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.196-199.
- Salahzadə Ə.B. "Dədə Qorqud" soraqlı dünya. - "Ulduz". - 1991. - №3. - S.49-51.
- Salahzadə Ə.B. "Qorqud" sözünün etimoloji təhlili və obrazın kökü haqqında qeydlər. - "Azərbaycan". - 1979. - №1. - S.179-207.
- Sammitin və "Kitabi-dədə Qorqud" dastanının yubiley tədbirinin vaxtı dəyişdirilmişdir. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 11 iyun.
- Sevda. Burla Xatunu kim oynayacaq? Sənubər, yoxsa Bəsti? - "Zaman". - 1999, 17 iyun.
- Seyidov Y.M. Xalqımızın qan yaddaşı. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1999. - №2. - S.7-11.
- Seyidov Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qadın surətləri. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1999. - №3.
- Seyidov Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində feli tərkib və budaq cümlə paralelizmi. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.159-168.
- Seyidov Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" orta və ali məktəb tədrisində. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1998. - №1. - S.11-19; №2. - S.7-11.
- Seyidov Y.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində sadə cümlə (İnkişaf səviyyəsi). - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - №4. - S.35-40.
- Seyidov M.M. "Qorqud" sözünün etimoloji təhlili və obrazın kökü haqqında qeydlər. - "Azərbaycan". - 1979. - №1. - S.179-207.
- Seyidov M.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarındakı bəzi sözlərin etimologiyasına dair. - Azərbaycan SSR EA-nın "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1976. - №4. - S.33-47.
- Seyidov M.M. "Dədə Qorqud" boylarındakı "günortac" və "ortac" sözlərinin etimoloji təhlili. - "Azərbaycan". - 1980. - №3. - S.177-188.
- Seyidov M.M. "Dədə Qorqud" boylarının mənşəyinə dair. - "Azərbaycan". - 1968. - №6. - S.201-208.
- Seyidov M.M. "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarının soykökünü düşünürkən. - "Elm və həyat". - 1987. - №10. - S.16-18.
- Seyidov M.M. "Oğuz" sözünün və obrazının mənşəyi. - Oğuz seriyası Zaqafqaziyada (tezislər). - B., 1965. - S.6.
- Seyidov M.M. Oğuzun ata-anasının kimliyi. - "Elm və həyat". - 1985. - №8. - S.15-16.
- Seyidov M.M. Təbiət kultu: Öləng Xızır, Qorqud. - Bax: M.Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. - B.: Yazıcı, 1983. - S.11-192.
- Səbuhi. Türkmənlərdə də "Dədə Qorqud"u yad edirlər. Özü də 1500 yaşını ("Dədə Qorqud"-1500 illik yubileyi ilə əlaqədar Türkmənistan Prezidentinin fərmanı haqqında). - "Yeni Müsavat". - 1999, 11 iyun.
- Sədiq H.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında. - "Varlıq". - 1968. - №3, 5, 6. Ərəb əlifbasında.
- Səlimov B. "Dədə Qorqud"-1300. - "Elm". - 1993, 17 iyun.
- Səfərli Ə.Q., Yusifov X.H. "Kitabi-Dədə Qorqud". - Bax: Ə.Səfərli, X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. - B.: Maarif, 1982. - S.28-40; B.: Ozan, 1998. - S.33-44.
- Səfərli Ə., Yusifli X. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu. - Bax: Ə.Səfərli, X.Yusifli. Ədəbiyyat. IX sinif üçün dərslik. - B.: Öyrətmən, 1994. - S.38-65.
- Səfərli Ə.Q., Novruzov M. Dədə Qorqud yurdu Ordubad. - "Azərbaycan müəllimi". - 1986, 3 iyun.
- Səfərov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında ismi birləşmələr. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.97-98.
- Səfərov Y.H. "Kitabi-Dədə Qorqud" tarixi baxımdan. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası, 1999. - №1-2. - S.169-184.
- Səfərova Z. Dədə Qorqudun musiqi dünyası. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.151-159.

- Səfərova Z. Qopuzlu Dədəm Qorqud. - Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - Sultan qrafiçs. 1999. - S. 107-116; "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 7 may.
- Səfərova S.F. "Kitabi-Dədə Qorqud" və türk xalqları ədəbiyyatı. - "Dil və ədəbiyyat". - 1999. - №4(22).
- Sərrafi Ə. Dədə Qorqud. - "Varlıq". - 1981. - № 6, 7, 8, 9, 11, 12. Ərəb əlifbasında.
- Sultanlı Ə.A. "Dədə Qorqud" dastanı haqqında qeydlər. - Bax: Ə.Sultanlı. Məqalələr. - B., 1971. - S.11-100.
- Sultanlı Ə.A. "Dədə Qorqud" dastanı haqqında qeydlər (1-ci məqalə). - ADU-nun "Elmi əsərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1958. - №1. - S.17-26.
- Sultanlı Ə.A. "Dədə Qorqud" dastanı haqqında qeydlər (2-ci məqalə). - ADU-nun "Elmi əsərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1959. - №1. - S.3-19.
- Sultanlı Ə.A. "Dədə Qorqud" dastanı haqqında qeydlər (3-cü məqalə). - ADU-nun "Elmi əsərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1959. - №3. - S.3-15.
- Sultanlı Ə.A. "Dədə qorqud" dastanı haqqında qeydlər (4-cü məqalə). - ADU-nun "Elmi əsərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1959. - №4. - S.3-12.
- Sultanlı Ə.A. "Dədə Qorqud" dastanı haqqında qeydlər (5-ci məqalə). - ADU-nun "Elmi əsərləri". Humanitar seriya. - 1959. - №5. - S.3-12.
- Sultanlı Ə.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" və qədim yunan dastanları. - B.: Elm, 1999. - 84 s.
- Sultanlı Ə.A. "Dədə Qorqud" və yunan eposları. - B.: ADU nəşri, 1946. - 11 s.
- Sultanlı V. "Kitabi-Dədə Qorqud" M.Ə.Rəsulzadənin araşdırmalarında. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.18-19.
- Sultanlı V. "Kitabi-Dədə Qorqud" mühacirət ədəbiyyatşünaslığında. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.30-36.
- Sumqayıtda "Kitabi-Dədə Qorqud"un yubileyi. - "Azərbaycan". - 1999, 13 iyun.
- Süleymənov O. Qoca Qorqud haqqında həqiqət (Məqalə O.Süleymənovun "Dədə Qorqud" və "Koroğlu" haqqında yazdığı "Türk günəşlərinin doğuşu və qurubu" əsərindən götürülmüşdür). Rus dilindən tərcümə edəni: Ş.Əhmədova. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 29 oktyabr.
- Şamil Ə. Qorqudşünaslığımızın əsasını qoyanlardan biri. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.159-174.
- Şahbazlı F. "Dədə Qorqud" dastanının fonetik quruluşu Ə.Dəmirçizadənin tədqiqində. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.121-126.
- Şahbazova K. Yubiley nəşrləri. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 9 iyul.
- Şamilov Ə.H. Dastanın ilk azərbaycanlı tədqiqatçısı. - "Azərbaycan" - 1987. - № 4. - S.179-181.
- Şamilov Ə.H. Qədim abidə tədqiq edilir. - "Şərqi qapısı". - 1978, 31 dekabr.
- Şeydayeva G. İlk görüşlər, təəssüratlar (Azad Nəbiyev haqqında). - "Dədə Qorqud" boylarının tədqiqatçıları" mövzusunda tələbə elmi konfransının materialları. "Dədə Qorqud"-1300. - B., 1999. - S.60-61.
- Şəfiyeva G. Atalar və oğullar ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında ata-oğul münasibətləri haqqında). - "Elm və həyat". - 1978. - №3. - S.20-23.
- Şəfiyeva G. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qadın-ana. - "Elm və həyat". - 1977. - №8. - S.22-24.
- Şəmsizadə N. "Kitabi - Dədə Qorqud"da dövlətçilik. - Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.142-148; "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.17-18, 45-46. Azərbaycan və ingilis dillərində.
- Şərifov K. Aleksandr Düma "Kitabi-Dədə Qorqud"u aparmadı. - "Kitablar aləmində". - 1983. - №4. - S.53-54.
- Şərifov K. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tarixi kökləri haqqında. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi - Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.30-32.
- Şirəliyev A. "Dədə Qorqud" eposunda iqtisadi məsələlər. - Y.Məmmədaliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi - Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.32-34; "Azərbaycan". - 1997, 9 oktyabr.
- Şiriyev K.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında ailə münasibətlərinin inkişafı. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.180-186.
- Şükürov A.M. "Dədə Qorqud" mifologiyası. - B.: Elm, 1999. - 99 s.
- Tağızadə A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da ailə sənədinin şortları. - "Azərbaycan məktəbi". - 1976. - №9. - S.62-66.
- Tağızadə A. "Kitabi-Dədə Qorqud"da qadın tərbiyəsi. - "Azərbaycan məktəbi". - 1975. - №11. - S. 77-80.
- Tağızadə Ş. "Dədəm Qorqud"un muğam dünyası. - "Azərbaycan". - 1999, 1 iyun.
- Tağızadə Ş. Keçmişimizdən bu günümüzdə, bu gündən gələcəyə ünvanlanan körpü. - "Azərbaycan". - 1999, 7 avqust.
- Talıbov V. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının tədqiqi və təbliğinə qayğısı və qarşıda duran vəzifələr. - Y.Məmmədaliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.5-6.
- Talıbov Y. Dastanlarda fiziki kamillik tərbiyəsi. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. - "Azərbaycan müəllimi". - 1998, 3 fevral.

Talıbov Y. "Dədə Qorqud" dastanlarında ailə tərbiyəsi. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1985, 15 noyabr.

Talıbov Y. Eposda alqışlar və ənənələr. - "Azərbaycan müəllimi" - 1997, 18 dekabr.

Talıbov Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında ailə tərbiyəsinə dair. - "Azərbaycan məktəbi". - 1997. - №6. - S.58-64.

Tahir T. Dədə Qorqud yadigarı qolqa qopuz. - "Zaman". - 1999, 25 may.

Tahirli A. Dastanın tədqiqində uğurlu addım (E.Əlibəyadəninin 1999- cu ildə çap olunmuş kitabı haqqında). - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.22-23, 50-51. Azərbaycan və ingilis dillərində.

Tahirov Ə. Yardımlıda yubiley tədbiri. - "Azərbaycan". - 1999, 4 iyun.

Tahirzadə Ə. "Dədə Qorqud" boylarında qadına hörmət və anaya məhəbbət. - "Azərbaycan qadını". - 1981. - №4. - S.19.

Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. - B.: Elm, 1999.

Tanrıverdiyev Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Qıyan Selcük oğlu Dəli Tondaz" və "Yağrınıc oğlu İləlmış" antroponimlərinin izahı. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.39-41.

Tarixi-qəhrəmanlıq dastanımızın yubileyi. - "Azərbaycan". - 1999, 3 iyun.

Teymuroğlu İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində semantik derivasiya. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransın tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.17-19.

Teymuroğlu İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"un leksik-semantik səviyyəsinin bə'zi xüsusiyyətləri. - Dədə Qorqud ahiliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.149-160.

Təbrizi Q.S. Qorqud xarakteri və türk ruhu. - "Kitabi-Dədə Qorqud"- 1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.6-10.

Tədbirlər keçirilir ("Dədə Qorqud"-1300 yubileyinə dair tədbirlər haqqında). - "Ədəbiyyat qəzeti" - 1999, 11 iyun.

Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. - B., 1972. - 399 s.

Təhmasib M.H. Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri. - Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VI kitab. - B.: Elm, 1981. - S.3- 19.

Təhmasib M.H. Dastanlarımızın bir növü haqqında (Dəli Dömrüldən bəhs olunur). - Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IV kitab. - B.: Elm, 1973. - S.3-12.

Təhmasib M.H. "Dədə Qorqud" boyları haqqında. - Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. (Məqalələr toplusu). - B., 1961. - S.3-51.

Təhmasib M.H. "Dədə Qorqud" boyları haqqında. 2-ci məqalə. - Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. II kitab. - B.: Elm, 1966. - S.5-29.

Təhmasib M.H. "Kitabi-Dədə Qorqud"a həsr edilmiş elmi müşavirədə məruzə. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1957, 21 aprel.

Təhməzoğlu R. "Dədəm Qorqud". - B., 1999. - 111 s.

Tural S.K. "Dədə Qorqud" dastanlarında ailə. - Y.Məmmədaliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.23-25.

Türkel Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında türkün məhəbbət münasibətləri barədə. - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.167-171.

Türk törəyiş əfsanəsi xalqın etnotarixi yaddaşında ("Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında). - Bax: Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişimizdən 1870-ci illərə qədər. Redaktoru prof. S.S.Əhiyarov. - B.: Azərbaycan, 1996. - S.189- 203.

Türkiyədə "Dədə Qorqud" mədəniyyət və sənət festivalı. - "Azərbaycan". - 1999, 21 iyul.

Ulu Qorqud. - "Azərbaycan". - 1999, 23 iyun; "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 25 iyul.

Uzaq əsrin ənginliklərindən... ("Yazıçı" nəşriyyatında "Kitabi-Dədə Qorqud"un rus dilində çap olunması haqqında). - "Azərbaycan gəncləri". - 1989, 10 oktyabr.

Vahabzadə B.M. "Dədə Qorqud"u oxuyarkən (Dastan haqqında mülahizələr). - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1985, 12 iyul.

Vahabzadə B.M. Qorqud obrazı və tarixi-ictimai hadisələr. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1979, 29 iyun.

Vahabzadə B.M. Tariximizin görkəmli səhifələrini xalqımızın bugünkü və gələcək nəsillərinə, bütün dünyaya daha yaxşı tanıtmalıyıq. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclasında çıxışı. - "Azərbaycan". - 1999, 9 aprel.

Verdiyev İ. Dastanın tədrisində milli müstəqillik dünyagörüşünün formalaşdırılması. - "Azərbaycan müəllimi". - 1998, 8 yanvar.

Vəliyev İ.D. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində arxaikləşmiş fe'li bağlama formaları. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.185-196.

Vəliyev İ.D. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində şühədi keçmiş zamanın bə'zi xüsusiyyətləri. - Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (Məqalələr məcmuəsi). - B.: Azərb. SSR EA nəşri, 1969. - S.80- 90.

Vəliyev İ.D. "Dədə Qorqud"un dilində sifətlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. - "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B., 1999. - S.21-22.

Vəliyev İ.D. "Kitabi-Dədə Qorqud"un morfologiyası. - Bax: Proqram (Tərtib edən: İ.D.Vəliyev) - B. ADU nəşri, 1986. - S. 7.

Vəliyev İ.Ö. Dastan Bilqamısdan başlanır. - "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm, 1999. - S.30-37.

- Vəliyev İ.Ö. Dədə Qorqud: köklər və şaxələr.- "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.51-65; Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.125-144.
- Vəliyev İ.Ö. "Dədə Qorqud"da bir bitki adı haqqında. - "Azərbaycan təbiəti". - 1982. - №3. - S.25-28.
- Vəliyev İ.Ö. Ədəbiyyatda insan konsepsiyası. Tarixi təşəkkülü və inkişaf mərhələləri. - B.: Günəş, 1999.
- Vəliyev İ.Ö. Tarixi-bədii fakt kimi "Dədə Qorqud" və tədqiqatlarımızın perspektivləri. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. VI elmi-nəzəri konfransın materialları. - B.: Örnək, 1999. - S.15-16.
- Vəliyev İ.Ö., Həmid T. Şəkidə Dədə Qorqud tonqalı. - "Respublika". - 1999, 19 iyun.
- Vəliyev K.N. Ana kitabımız. "Kitabi-Dədə Qorqud"u övlad qeyrəti ilə öyrənək və öyrədək (Müsahibə). - "Azərbaycan gəncləri". - 1988, 2 avqust.
- Vəliyev K. N. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi ("Kitabi-Dədə Qorqud" materialları üzrə). Dərs vəsaiti - B.: ADU nəşri, 1981. -76 s.
- Vəliyev K.N. Bir daha "Dədə Qorqud" şerləri haqqında. - "Azərbaycan". - 1986. - №11. - S.172-176.
- Vəliyev K.N. Dastan poetikası. - B.: Yazıçı, 1984. - S.15-144.
- Vəliyev K.N. Dastanın poetik sisteminin araşdırılmasında uyğun mənbələrin rolu. - Azərbaycan filologiyası məsələləri. - B.: Elm, 1993. - S.212-221.
- Vəliyev K.N. Dədə Qorquddan başlayan yol. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1993, 19 mart.
- Vəliyev K.N. "Dədə Qorqud" ensiklopediyasının hazırlanması. - "Kitablar aləmində". - 1989. - №3. - S.13.
- Vəliyev K.N. "Dədə Qorqud" nəfəsli poeziya.- "Lenin tərbiyəsi uğrunda". - 1973. 6 oktyabr.
- Vəliyev K.N. Elimizin, dilimizin gur çeşməsi... "Dədə Qorqud" boylarının yeni şerimizdə təcəssümü. - "Azərbaycan gəncləri". - 1990, 17 may.
- Vəliyev K.N. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. - B.: Gənclik, 1988. - S.91, 101, 128-141, 155-169, 237-239.
- Vəliyev K.N. (Nərimanoğlu Kamil Vəli). Ensiklopediya haqqında ensiklopediya. - "Azərbaycan". - 1999. - №9. - S.183-184; "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S. 15-16, 43-44. Azərbaycan və ingilis dillərində.
- Vəliyev K.N. Güvənə yerimiz. "Dədə Qorqud" boyları. -"Kommunist". - 1990, 5 sentyabr.
- Vəliyev K.N. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının araşdırılmasında uyğun mənbələrin rolu. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1977. - №3. - S. 25-31; Azərbaycan filologiyası məsələləri. - B., 1983. - S.212-222.
- Vəliyev K.N. (Nərimanoğlu K.V.). "Kitabi-Dədə Qorqud" dünya epos mədəniyyətinin nadir örnəyidir. - "Dədə Qorqud"-1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.109-118.
- Vəliyev K.N. (Nərimanoğlu K.V.). "Kitabi-Dədə Qorqud" meridianlarında. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1996, 9 avqust.
- Vəliyev K.N. "Kitabi-Dədə Qorqud" orta məktəbdə. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1977. - №1. - S. 92-95.
- Vəliyev K.N. "Kitabi-Dədə Qorqud" şerləri haqqında bir neçə söz. - Bax: K. Vəliyev. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. - B.: ADU nəşri, 1981. - S.22-29.
- Vəliyev K.N. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində tabeli mürəkkəb cümlə. - Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri. ADU-nun "Elmi əsərləri"nin tematik toplusu. - B., 1983. - S.39-43.
- Vəliyev K.N. "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetik sintaksisi. - Bax: K.Vəliyev. Dastan poetikası. - B.: Yazıçı, 1984. - S.15-144; ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - № 4. - S.21-28.
- Vəliyev K.N. (Nərimanoğlu K.V.). "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetik sistemi. -"Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU). - B.; 1999. - S.13.
- Vəliyev K.N. (Nərimanoğlu K.V.) "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetik sistemi (etüdlər). - Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu) - B.: Sultan qrafiçs, 1999. - S.89-106.
- Vəliyev K.N. (Nərimanoğlu K. V.). "Kitabi-Dədə Qorqud" və musiqi. -"Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. - B., 1999. - S.74-79; "Qobustan". - 1976. - №2. - S.52-55.
- Vəliyev K.N. Orxon abidələri və "Kitabi-Dədə Qorqud" (Linqvopoetik təhlil örnəyi). - Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. - B., 1991. - S.167-175.
- Vəliyev K.N. Təbiətimiz "Dədə Qorqud" yarpaqlarında ("Dədə Qorqud" boylarında təbiət təsvirləri haqqında). - "Azərbaycan təbiəti". - 1977. - № 7. - S.17-19.
- Vəliyev K.N. Türkdilli eposların linqvopoetik təhlil təcrübəsi. - Türk dillərinin quruluşu və tarixi. ADU-nun "Elmi əsərləri"nin mövzu toplusu. - B., 1983. - S.135-139.
- Vəliyev K.N., Cəlilov F.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələr. -ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1978. - №1. - S.25-30.
- Vəliyev K.N., Cəlilov F.A."Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində erməni sözləri varmı? - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1975. - №5. - S.34-43; K.Vəliyev. Sözlün sehri. - B.: Yazıçı, 1986. - S.142 - 154.
- Vəliyev S. "Dədə Qorqud" dastanlarında sadə cümlənin işlənmə məqamları. - Y.Məmmədov adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.79-82.

Vəliyev T., Həsənov A. Azərbaycanın iqtisadi fikir tarixi. I kitab. -B., 1996.

- Vəliyev V.Ə. Azərbaycan dastanlarında "Kitabi-Dədə Qorqud" motivləri (1-ci məqalə). - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - №4. - S.29-34.
- Vəliyev V.Ə. "Dədə Qorqud" tədqiq olunur. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1986, 15 avqust.
- Vəliyev V.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları. -Bax: V.Vəliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. - B.: ADU nəşri, 1970. - S.336-347.
- Vəliyev V.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud". "Dədə Qorqud" qəhrəmanları. Dastanlarımızda "Dədə Qorqud" motivləri. - Bax: V.Vəliyev. Azərbaycan folkloru (Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərslik). - B.: Maarif, 1985. - S.300-319.
- Vəliyev V.Ə. Qəhrəmanlıq dastanları ("Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında). - Bax: Azərbaycan xalq dastanları - B., 1966. - S.4-10.
- Vəliyev V.Ə. Nizami əsərlərində mifologiya və "Kitabi-Dədə Qorqud" motivləri. - Nizami və müasirlik. - B.: ADU nəşri, 1981. - S.70-82.
- Vəliyev V.İ. Folklorşünaslığımızda bəzi məsələlərə dair. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1979. - №2. - S.7-12.
- Vəliyeva G. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Azərbaycan şivələri. -"Kitabi-Dədə Qorqud"-1300. Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may 1999, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU).- B., 1999. - S.25.
- Yaşar K., Lui Bazen. Dastanın fransızca nəşrinə ön söz. Fransız dilindən çevirəni: Hamlet Qoca. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 30 aprel.
- Yaşar K. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında söz. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 14 may.
- Yaz Dədə Qorqud. - "Dədə Qorqud" (Təbriz). - H.1359. - №9-10. - S.26-27, 41.
- Yoloğlu G. "Baybori Ulu Beyrək Batır" dastanı. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1998, 10 iyul.
- Yoloğlu G. "Dədə Qorqud" yaşı. - B.: Yeni Nəşrlər Evi, 1999. - 136 s.
- Yoloğlu G. "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul". - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 18 iyun.
- Yoloğlu G. "Kitabi-Dədə Qorqud" və ailə mərasimləri. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1998, 28 avqust.
- Yoloğlu G. "Qorkut Ata" (Türkmən xalq nüsxəsi). - "Ulduz". - 1999. - №9-10. - S.34-38.
- Yubiley nəşrləri ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına aid yeni kitablar haqqında). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 11 iyun.
- Yubileyə töhfələr. - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 2 iyul; "Azərbaycan". - 1999, 30 iyun.
- Yubileyə əlaqədar çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısı. - "Dədə Qorqud" bülleteni. - B., 1999. - S.6, 34. Azərbaycan və ingilis dillərində.
- YUNESKO Parisdə keçirilmiş "Dədə Qorqud" yubileyini yüksək qiymətləndirir. - "Azərbaycan". - 1999, 19 iyun; "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 25 iyul.
- Yusifli Y. Altuntaxtın izi. - "Azərbaycan müəllimi". - 1999, 1-7 iyul.
- Yusifli Y. "Ayğır gölü" düyünü. - "Xalq qəzeti". - 1999, 9 iyun.
- Yusifov F. Əxlaqi və mə'nəvi dəyərlər toplusu ("Kitabi-Dədə Qorqud"- 1300). - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi- nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.148-156.
- Yusifov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı və oğuzlar. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". - 1999. - №2. - S.17-20; "Mütərcim". - 1999. - №3.
- Yusifov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" xalqımızın realıq dastanıdır (Mühazirəçinin tribunası). - Gəncə, 1997. - 15 s.
- Yusifov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" nəşrlərdə. - "Xalq qəzeti". - 1999, 24 iyun.
- Yusifov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları orta məktəbin ədəbiyyat dərsliklərində - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.178-180.
- Zahidoğlu V. "Kitabi-Dədə Qorqud"un açılmamış sirləri (tekstoloji linqvistik qeydlər). - "Loqos-2". - B., 1997. - S.133-161.
- Zahidoğlu V. "Kitabi-Dədə Qorqud"un leksikası haqqında bəzi qeydlər. 2-ci məqalə. - Azərb.SSR EA "Xəbərləri". Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. - 1998. - №3-4. - S.3-12; "Kitabi-Dədə Qorqud" (Məqalələr toplusu). - B.: Elm. - 1999. - S.269-283.
- Zaman Ş. Dastandakı iki sözün yozumu. "Kitabi-Dədə Qorqud" - 1300. - "Azərbaycan müəllimi". - 1998, 26 noyabr.
- Zamanov A., Məmmədşad H. "Kitabi-Dədə Qorqud" fars dilində. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1977, 13 may.
- Zeynal S.S. "Kitabi-Dədə Qorqud" ümumtəhsil məktəblərində. - "Dədə Qorqud" - 1300. Bakı Dövlət Universitetinin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1-2. - S.319-328.
- Zeynalov F. "Kitabi-Dədə Qorqud" və dünya şorqşünaslığı. - ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. - 1976. - №4. - S.8-20.
- Zeynalov F., Əlizadə S. Tükənməz xəzinə. - Bax: Kitabi-Dədə Qorqud. - B.: Yazıçı, 1988. - S.5-28.
- Zeynalov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı bəzi sözlərin etimologiyasına dair. - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri" ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyinə həsr edilmiş xüsusi buraxılış). - 1998. - №2. - S.94-96.
- Zəngin yaradıcılıq mənbəyi ("Dədə Qorqud" haqqında). - "Ədəbiyyat qəzeti". - 1999, 7 may.

IV. "KİTABI-DƏDƏ QORQUD" BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA

- Abdullazadə A.A. Ulu Dədə Qorqud (Poema). - Bax: A.Abdullazadə. Seçilmiş əsərləri. - B., 1991. - S.291-331. Bəxtimizin güzgüsü. - B., 1988.
- Abdullazadə A.A. Ulu Qorqud (Poema və şeirlər). - B.: "Kitab" cəmiyyəti, 1999.
- Anar. Dədə Qorqud. - B.: Yurd, 1999. - 84 s.; Stokholm, 1999.
- Anar. Dədə Qorqud (Kinodastan). - "Azərbaycan". - 1974. - №1. - S.45-104.
- Anar. Dədə Qorqud (Povest və pyes). - B.: Gənclik. - 1983. - 168 s.
- Anar. Salur Qazan (Povestdən bir parça). - Ədəbiyyat. VI sinif üçün dərslik. - B.: Təhsil, 1997. - S.10-21.
- Arazlı S. Dədəm Qorqudla söhbət (Poema). - B.: Gənclik, 1999. - 8 s.
- Aslan V. Oğuz elinə salam ("Dədə Qorqud"-1300 silsiləsindən şeirlər). - B.: Mütərcim, 1999. - 149 s.
- Aslan V. Dəli Domrul. Qanlı qoca (Şeirlər). - "Azərbaycan". - 1999. - №9. - S. 185.
- Dədə Qorqud əli (Şe'r). - "Dədə Qorqud" (Təbriz). - H. 1359 (M.1881). - №3. - S.17.
- Dəmirçizadə Ə.M. Dədə Qorqud (Xalq yaradıcılığı eposu). Libretto. Musiqisi Q.Salahov və C.Cahangirovundur. - Azərbaycan SSR XKS yanında incəsənət işləri idarəsi. M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, 1943.
- Dəmirçizadə Ə.M. Su ("Dədə Qorqud" Librettosundakı şeirlərdən biri). - "Abşeron". - 1968, 14 dekabr.
- Dəmirçizadə Ə. Qaraca Çoban. Libretto. - Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutu: Fond 17 (Ü.Hacıbəyovun arxiv). - Saxlama vahidi 914. - 4 vərəq. Ərəb əlifbasında makina çapı.
- Əliyev N. Dünya da tanışın qoy kökümüzü (Şer). - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. 1999. - №1. -S. 140-141.
- Əliyev T.S. (Teymur Elçin). Oğul Buğac (Poema). -B., 1985.- 40 s.
- Xəzri N. Əfsanəvi yuxular ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının motivləri üzrə qəhrəmanlıq poeması). - "Azərbaycan". - 1971. - №7. - S.55-62; 1973. - №6. - S.98-102; Seçilmiş əsərləri. 2-ci cild. - B., 1974. - S. 200-242; Poemadan bir parça. - "Ədəbiyyat və incəsənət". - 1973. 10 fevral.
- Xəzri N. Torpağa sancılmış qılınc (Dramatik poema). - Bax: N.Xəzri. Nəsillər, əsrlər. - B.: Gənclik, 1985. - S.113-204.
- Qaraçuğlu İ. Dədəm Qorqud ocağında (Şe'r). - Bax: İ.Qaraçuğlu. Xan Arazla üz-üzə. - B.: Yazıçı, 1999. - S. 5-6.

- Qurbanov Ə. (Muğanlı). Məclisə Dədə Qorqud gəldi (Əfsanə). - "Azərbaycan". - 1968. - №6. - S.171-176.
- Qurbanov Ə. (Muğanlı). Qorqud Dədənin öyüdü (Hekayə). - "Ulduz". - 1973. - №8. - S. 24-29.
- Məmmədov A.Y. Dəli Domrul (Pyes). - B.: Yazıçı, 1981. - 361 s.
- Rzaquluzadə M.M. Ana ürəyi, dağ çiçəyi. - Bax: Ədəbiyyat (Oxu kitabı). IV siniflər üçün dərslik. Tərtib edənlər: M.Rzaquluzadə, Ş.Mikayılov. - Bakı, 1971-1988. - S.38-48 (43-56); Ədəbiyyat. VI siniflər üçün dərslik. Müəlliflər: B.Abdulla, S.Rüstəmbəyli, S.Hüseynli. - Bakı, 1997. - S.28-37.
- Rzaquluzadə M.M. Dədə ozan; Ceyran oyu; Qoca canavar; Qoşa çadır; Gəmidə; Can səkəri; Dənizdə çay ("Dədə Qorqud" dastanları əsasında yazılmış hekayələr). - "İnqilab və mədəniyyət". - 1947. - №4. - S.53-76.
- Rzaquluzadə M.M. El gücü ("Dədə Qorqud" boyları üzrə hekayələr). Orta məktəbin yuxarı sinif şagirdləri üçün. - B.: Uşaqgənclər, 1948. - 103 s.
- Sadıqov B. Ey Qorqud ata! (Şe'r). - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin "Xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası. - 1999. - №1. - S.200-201.
- Səhənd B. (Qaraçorlu). Dədəmin kitabı ("Qaracığ Çoban", "Bəkil oğlu İmran" və "Təpəgöz" boyları nəzmlə). II cild. - Tehran-Təbriz, 1972. - S.281-573.
- Səhənd B. (Qaraçorlu). Sazımın sözü (Dədəmin kitabı). Çapa hazırlayanı: Dursun Yıldırım. - Ankara, 1980.- 301+10 s.; S.Sakaoğlu. Dədə Qorqud Kitabı. - 2-ci cild. - Konya, 1998. - S.765-778.
- Səhənd B. (Qaraçorlu). Dəli Domrul. - "Azərbaycan". - 1972. - №11. -S. 192-198.
- Səhənd B. (Qaraçorlu). Sazımın sözü. ("Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul", "Dirsə xan oğlu Buğac", "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı" boyları nəzmlə). 1-ci cild. Tehran-Təbriz, 1972. -279 s.

TÜRK DİLİNDƏ

I. "Kitabi-Dədə Qorqud"un nəşrləri

- Abdullah. Şah Kasım hikayesi (Bek Beyrek). - İstanbul, 1917. - 48 s.
- Bekbeyrek. Çapa hazırlayanı: Emir Sabahat - Cənubda türkmən oymakları. - İstanbul, 1993. - S.94-111.
- Boğac han. Çapa hazırlayanı: Özen Rehmi. - İstanbul, 1997.- 91 s.
- Boğac han. Çapa hazırlayanı: Ruhi Şirin. - İstanbul, 1993. - 134 s.

"Boğac han", "Salur Kazanın evinin yağmalanması", "Bamsı Beyrek", "Uruzun tutsaklığı", "Deli Dumrul", "Kan Turalı", "Kadılık Koca oğlu Yügnək", "Tepegöz". Çapa hazırlayanı: Veled İzbudak. - "Duyğu" dergisi. - Çapı, 1937-1938.

Boğac han ve Deli Dumrul (9-12 yaşlı uşaqlar üçün). - İstanbul, 1997. III çapı.

Bugünkü dilde Dede Korkut masalları (En eski türk masalları seriyasında). Ö.Ş.Gökyayın 1943-cü ildə çap etdirdiyi kitabın mətnindən bir boy. - S. Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. II c. - Konya, 1998. - S.671-683.

Bugünkü türkçemizde Dede Korkut Hikayeleri. Çapa hazırlayanı: Cevdat Kudrat. - İstanbul: Varlık, 1953, 1962. - 159 s.; 1970. - 135 s.; 1973, 1980. - 232 s.

Çobanlarbaşı Karacukun öyüngen düşmana verdiyi alkışlatıcı karşılık. Çapa hazırlayanı: Basri Kocul. - Türk milli dastanı ("Oğuznama"). - İstanbul, 1943. - S.38-42.

Dastanlarımız ("Bek Bayram dastanı"). Menzum halk hikayesi. Dede Korkut kitabından. - İstanbul, 1992. - S. 88-92.

Dede Korkut. Çapa hazırlayanı: Abdulla Birkan. - İstanbul, 1980. - 291 s.

Dede Korkut. Çapa hazırlayanı: Adnan Binyazar. - İstanbul: Cem, 1991.

Dede Korkut. Çapa hazırlayanı: Mustafa Miyasoğlu - Ankara, 1991. - 238 s.

Dede Korkut. Çapa hazırlayanı: Mustafa Nicati (Sebetçioğlu). - İstanbul, 1972, 1978. - 352 s.

Dede Korkut. Çapa hazırlayanı: Osman Nuri Ekiz. - İstanbul, 1986. - 256 s.

Dede Korkut. Çapa hazırlayanı: Tecer Ahmet Kutsi. - Ankara, 1938.

Dede Korkut. Mukaddama, matn, faksimile. Çapa hazırlayanı: Muharrem Ergin. - Ankara, 1953. - 79+456 s.

Dede Korkut: Xanum, hey, Salur Kazanın evi yağmalandığı boyunu beyan eder. Ö.Ş.Gökyayın 1938-ci ildə çap etdirdiyi kitabın mətnindən. - S. Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. II c. - Konya, 1998. - S.609-620.

Dede Korkut (Metin ve Topkapı sarayındaki "Oğuznama"nın matmı). Tərtib edən: Orhan Şaik Gökyay. - İstanbul: Arkadaş, 1938. - S. 1-124.

Dede Korkutdan ("Salur Kazan dastanı"nı nəzmlə çapa hazırlayanı: Niyazi Yıldırım Gencosmanoğlu). - İstanbul: Otugen, 1976. - 157 s.; S. Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. II c. - Konya, 1998. - S. 751-762.

Dedem Korkut kitabı. Çapa hazırlayanı: Muharrem Ergin. - İstanbul, 1964. - 240 s.

Dede Korkut hikayeleri. Çapa hazırlayanı: Orhan Şaik Gökyay. - İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1976. - III. - 248 s.; 1995; Ankara, 1986. - 264 s.

Dede Korkut hikayeleri. Çapa hazırlayanı: Suat Hızırçı. - İstanbul, 1966.

Dede Korkut hikayeleri. 1001 temel asar seriyasında. Çapa hazırlayanı: Orhan Şaik Gökyay. - İstanbul, 1980 - 238+16 s.

Dede Korkut Hikayeleri. Türk klassikleri seriyasında. Çapa hazırlayanı: Orhan Şaik Gökyay. - İstanbul, 1976, 1980, 1985. - 183 s.

Dede Korkut hikayelerinin kitap halında neşrləri üzərinc. - "Türk dünyası araştırmaları" dergisi. - 1983. - № 25. - S. 165.

Dede Korkut kitabı. Çapa hazırlayanı: Muharrem Ergin. - Ankara, 1958, 1963, 1964. - 240 s.

Dede Korkut kitabı. Çapa hazırlayanı: Suat Hızırçı. - İstanbul, 1953, 1958. 1977 - 133 s.

Dedem Korkut kitabı. Mukaddama (93 s.) ve 12 boyun muasır dilde işlenmiş variantı. Çapa hazırlayanı: Adnan Binyazar. - İstanbul, 1973.

Dede Korkut kitabı. Mukaddama, metn, faksimile. Çapa hazırlayanı: Muharrem Ergin. - Ankara, 1958, 1989, 1994, 1997. I c. - XVII +252+97+154 (520); S. Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. II c. - Konya, 1998. - S.643-665.

Dede Korkut kitabı (İndeks ve dramer). Tərtib edən: Muharrem Ergin. - Ankara, 1963, 1991, 1997. II c. - 483+41 s.

Dede Korkut kitabı. 2. (İndeks ve kramer). Çapa hazırlayanlar: Yılmaz Öztuna ve Muharrem Ergin. - Ankara: Türk dili kurumu, 1963.

Dede Korkut kitabı (metn, sözlük). Çapa hazırlayanı: Muharrem Ergin. - Ankara, 1964; İstanbul, 1980, 1986. - 217+ 6 s.

Dede Korkut kitabı. 1000 temel asar seriyasından. Çapa hazırlayanı: Muharrem Ergin. - İstanbul, 1969, 1971, 188 -240+15 s. (sadələşdirilmiş nəşrlər); S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. II c. - Konya, 1998. - S.697-718.

Dede Korkut kitabı. 1000 temel asar seriyasından. Çapa hazırlayanlar: Yılmaz Öztuna və Muharrem Ergin. - "Hayat tarih" dergisi. - İstanbul, 1969. - Sayı 6.

Dede Korkut kitabı (Sekiz hikaye) - Fahir İz. Eski türk edebiyatında nasır. XIV yüzillikden XIX yüzillığın ortalarına kadar yazmalardan seçilmiş metinler. - İstanbul: Osman Yalçın, 1964, 1996. - 653+18 s.

Dede Korkut kitabı (Türk Dil Kurumundaki Yazmaların metinleri) - S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. II c. - Konya, 1998. - S.903-957. Arap alfabesinde.

"Dede Korkut kitabı"ndan ("Boğac han dastanı"). Manzum Çapa hazırlayanı: Niyazi Yıldırım Gencosmanoğlu. - İstanbul: Otugen, 1977. - 109 s.

Dede Korkut masalları. Çapa hazırlayanı: Aydın Tataroğlu. - İstanbul, 1968.

Dede Korkud masalları. Çapa hazırlayanı: Ayhan Tahir. - İstanbul, 1972.

Dede Korkut masalları. Çapa hazırlayanı: Enver Behnan Şapolyo. - İstanbul: Rafet Zaimler, 1966. - 160 s.

Dede Korkut masalları. Çapa hazırlayanı: Aflatun Cem Güncü. - İstanbul: Doğan Kardeş, 1959. - 176 s.

Dede Korkut masalları. Çapa hazırlayanı: Cüneyd Emiroğlu. - İstanbul, 1972.

Dede Korkut masalları. Çapa hazırlayanı: Salman Engin. - İstanbul, 1974. - 8 s.

Dede Korkut masalları. Çapa hazırlayanı: Tezar Taşkran. - İstanbul, 1995.

Dede Korkut masalları. Çapa hazırlayanı: Yusif Gür. - Ankara, 1957.

Dede Korkut masalları. Çapa hazırlayanı: Ziya Ünsal. - İstanbul, 1931.

Dedem Korkut. Çapa hazırlayanı: Adnan Binyazar. - Ankara, 1973. - 96 s.; 1976. - 312 s.

Dedem Korkut. Çapa hazırlayanı: Suat Hizarçı. - İstanbul, 1956.

Dedem Korkut öyüdləri. Çapa hazırlayanı: Erdal Öz. - İstanbul, 1975, 1980.

Dedem Korkutun kitabı. Çapa hazırlayanı: Mustafa Nicati (Sebetçiöglü). - İstanbul: 1995.

Dedem Korkutun kitabı. Tərtib edənı: Orhan Şaik Gökyay. - İstanbul: Milli Egitim, 1973. - 358+DCL XXI s.

Deli Dumlul ve Kanlı Koca oğlu Kanturalı boyu. Çapa hazırlayanı: İbrahim Necmi Dilmen. - "Kadro" dergisi. - 1933. - Sayı 2, 3.

En eski türk hikayeleri (Bugünkü dilde "Dede Korkut"). Çapa hazırlayanı: Orhan Şaik Gökyay. - İstanbul: Remzi kitabevi, 1963. - 144 s.

En eski türk masalları (Bugünkü dilde Dede Korkut masalları). - İstanbul: Muallim Ahmed Halit kitab evi, 1939. - 135 s.; 1943. - 120 s.

Evvel zaman içinde. "Dedem Korkut kitabı"ndan: "Tepegöz ile Arslan Basat", "Dirse han ile Boğac han" ve "Salur bek". Tərtib edənı: Mustafa Rehmi (Balaban). - İstanbul, 1937.

Kaziantep folklörü ("Kam Burenin oğlu Bamsı Beyrek boyı" da verilib). Tərtib edənı: Ferruh Arsunar. - Ankara: Milli Egitim basımevi, 1962. - S.153-155.

Hanum, hey. Salur Kazanın evi yağmalandığı bunu (boyunu) beyan edir (Gilisli Muallim Rifetin "Kitabi-Dede Korkut ala lisani-tayfa-i Oğuzan" kitabından). - S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. C.2 - Konya, 1998. - S.565-582. Arap alfabesinde.

Hikayeti-Oğuznama. Kazan bek ve ğeyri. Çapa hazırlayanı: M.Ergin. Foto-suret. - İstanbul, 1952. - 106 yaprak.

Kellegöz ("Tepegöz"). Çapa hazırlayanı: Nizameddin Onk. - "Karseli" (Kars). - 1970. - № 70. - S.10-16.

Kazan Begin ağılına verilen baskm. Çapa hazırlayanı: Basri Kocul. - "Doğu" (Zonguldak). - 1947. - № 9 (53). - S.47-48.

Kitabi-Dede Korkud ala lisani-tayfa-i Oğuzan. Çapa hazırlayanı: Rifet Muallim Gilisli (Bilge) - İstanbul: Asari- İslamiyye ve Milliyte tedgig encümeni. - H.1332 (M. 1916). - 172 s. Arap alfabesinde.

Korkut Ata (Türkmen halk dessanı). Çapa hazırlayanlar: Sadık Tural, Nurməmməd Annakulu. - Ankara, 1999. - 510 s.

Okumayı öğrendim dizisi ("Dede Korkut" masalları 10 kitap halında). - İstanbul: Erdem yayınları, 1997.

Salur Kazanın evi yağmalandığı boyunu beyan edir (O.Ş.Gökyayın 1973-cü ildə çap etdirdiyi "Dədəm Korkutun kitabı"ndan bir boy). - S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. C.2. - Konya, 1998. - S.623-639.

Tepegöz (Boğac han). Beyrek, Emre (Bamsı Beyrek, İruz). Çapa hazırlayanı: Orhan ve Ehhən Dükdar kardeşleri. - Yigenek, 1994. - 60 s.

Turan Osman. Bek Beyrek hikayesi. - "Ülgü" (Ankara). - 1939. - C.10. - № 59. - S.403-413.

Türk efsaneleri ("Kitabi-Dede Korkut"dan: "Tepegöz", "Dumlul", "Boğac" ve "Salur" hikayeleri). Tərtib edənı: Enver Behnan Şapolyo. - İstanbul: Rafet Zaimler yayımevi. 1947, 1965. - S.103-120; S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. C.2. - Konya, 1998. - S.689-693.

Türk milli dastanı ("Oğuzlama"). Kitapda "Emrem", "Segrek"; "Basat" ve "Alplarbaşı Salur Kazan Bek" verilmişdir. Tərtib edənı: Basri Kocul.

Türkün Altın dağmdan: Boğac han (Uşaqar üçün işləyəni: Abdullah Ziya (Kozanoğlu) və Tehsin Demiray). - İstanbul, 1929.

Türkün Altın dağmdan: Bozayğırılı Bamsı Beyrek. (Uşaqar üçün işləyənlər: Abdullah Ziya (Kozanoğlu) və Tehsin Demiray).- İstanbul.

Türkün Altın dağmdan: Kanlı-oğlu Kanturalı (Uşaqar üçün işləyənlər: Abdullah Ziya (Kozanoğlu), və Tehsin Demiray).- İstnabul, 1929.

Türkün Altın Dağmdan: Kara çoban (Salur Kazanın evinin yağmalanması). (Uşaqar üçün işləyənlər: Abdullah Ziya (Kozanoğlu) və Tehsin Demiray. - İstanbul, 1929.

Türkün Altın dağmdan: Tepegöz (Uşaqar üçün işləyənlər: Abdulla Ziya (Kozanoğlu) və Tehsin Demiray. - İstanbul, 1929.

II. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında

Abdullayev Kamal. Gizli Dede Korkud. Türk dilinə tərcümə edənı: Əli Duymaz. - İstanbul, 1997. - 222 s.

Adsız Nihal. Dede Korkud. - "Yücel". - 1939. - Sayı 48. - S.111.

Ağalar Lütfullah Sami. Ettore Rossinin "Dede Korkut"u. - "Türk dili". - 1967. - №16. - Sayı 189. - S.14.

Akgül Yusuf. "Dede Korkut" (Korkut Ata hikayelerinin Türkmenistanda derlenen sözlü variantları).-İstanbul, 1997.- 101 s.

Akgül Yusuf. Dede Korkut dastanları. - İstanbul, 1994. - 77 s.; 1997. - 165 s.

Akgül Y. Dede Korkut Oğuznamelerinin Drezden elyazması (Türkmen - Çovdur variantları) - "Bilik", Ankara, 1996.

Akün Ömer Faruk. Dede Korkut hikayelerinde kompozisyon ve tesvir. - "Türkiyat enstetutu". - 1947. - T.240.

Alangul Tahir. Dede Korkut kitabının ikinci yazma nushası üzerine. - "Türk dili". - 1953. - Sayı 24.

Alptekin A.B. Dede Korkut hikayeleri ile halk hikayelerinin münasibetleri. - "Türk kültür araştırmaları". - Ankara, 1993.

Amanoğlu. Dede Korkud ve Göktürk Yazitleri: Adlar, inanclar ve gelenekler. - "Bilgi". - Ankara. - 1999. - Sayı 20.

Ayvazoğlu Beşir. Dede Korkut ve Osmanlı. - "Zaman". - 1999, 7-8 dekabr.

Atabeyli Naci Erenkum. Deli Dumrul hikayesine ait. - "Ün mecmuası" (Isparta halk evi). - 1939. - I yıl. - №1(5). - S.61-82.

Bahaeddin Fikret. Dede Korkudun drameri.- "Türkiyat enstetutu". - 1939. - T.99.

Bang V., Rahmati G.R. Oğuz Kagan dastanı. - İstanbul, 1935.

Başgöz İlhan. Dede Korkud dastanında epitetler. - "Türk dili ve folklör dergisi". - 1998. - Sayı 37.

Başgöz İlhan. Dede Korkud üzerine notlar (Notes on Dede Korkud Epic). - "Folklör edebiyatı araştırmaları". - İstanbul, 1985.

Başgöz İlhan. Dede Korkudda yanlış okunan bazı kelimeler. - "Türk dili". - 1960. - №104. - S.442-444.

Başgöz İlhan. Karacaoğlan. - İstanbul, 1977. - S. 34-37.

Batı S. Oğuz Ata. - İstanbul, 1992.

Bayburtlu Osman. Tavarîhi-cedidi-mirati-cihan (Bayandur han bölümü). - Bak: O.Ş.Gökyay. Dede Korkut. - İstanbul, 1938. - S.33-34.

Baykara Huseyin. Dede Korkut kitabı üzerine notlar. - "Türk kültürü mecmuası". - Ankara. - 1973. - №124 - S.223-229.

Behcet Kamal Çağlar. Dede Korkud hakmda iki eser. - "Türk filoloji araştırmaları". - 1958. - №122 - S.5.

Besri Kocul. Oğuzlama. - İstanbul, 1948, 1951-1953; Kayseri, 1954, 1955.

Binyazar Adnan. Dedem Korkutun öyütleri - Ankara, 1972, 1973 - S.286.

Binyazar Adnan. Giriş. - Bak: Dedem Korkut kitabı. Çapa hazırlayam: A.Binyazar. - İstanbul, 1973. - S.3-93.

Boratov Pertev Naili. Bek Beyrek hikayesine ait metinler. - "Türk dili kurumu". - Ankara, 1938.

Boratov Pertev Naili. Dede Korkut hikayelerindeki tarihi olaylar ve kitabın telif tarihi. - "Türkiyat mecmuası" (İstanbul), 1958. - C.13. - S.31-62; 100 soruda Türk halk edebiyatı. - İstanbul, 1969. - S.37-53.

Boratov Pertev Naili. Folklör ve edebiyat. - İstanbul, 1939. - S.83-113.

Boratov Pertev Naili. Korkut Ata. - İslam ensiklopedisi. C.65. - 1954. - S.860-866.

Boratov Pertev Naili. 100 soruda Türk halk edebiyatı. - İstanbul, 1969, 1973. - 256 s.

Burdurlu İbrahim Zeki. Dede Korkud hikayelerinde cümle yapısı. - "Türk dili". - Ankara, 1966. - S.133.

Ceferoğlu E. Azeri halk edebiyatında "Saygacı sözleri". - "Azerbaycan yurt bilgisi". III yıl. - İstanbul, 1934. - Sayı 35-36. - S.353-364.

Ceferoğlu E. Dede Korkutun antroponim yapısı. - TDAY. - 1959. - S.64-77.

Ceferoğlu E. "Kitabi-Dede Korkud"u varaklarken. Şamil Cemşidov. B., 1969. - "Türkiyat mecmuası". - 1971. - XVI. - S.172-173.

Ceferoğlu E. Türk dili tarihi. - İstanbul, 1984.

Ceferoğlu E. Türk kavimleri. - İstanbul, 1967.

Cemşidov Ş. "Kitabi-Dede Korkud" (monoqrafiya). - Ankara, 1990. - 160 s.

Cemşidov Ş. Orhan Şaik Gökyay armağanı. - "Türk bilgi araştırmaları". - C.1. - 1984.

Cövdat M. Oğuzname. Kitabi-Dede Korkut. - "Yeni Mecmua". - İstanbul. - H. 1337 (M. 1915). - №35(2); (Çanakkala nüshası). - S.89-92; Yeni basımı için bak: Çapa hazırlayanı: Abdürrahman Gözel. - Çanakkala, 1996. - S. 255-263.

Çapan M.Yılmaz. "Dede Korkut" hikayelerinde spor izleri. - "Türk dil kurumu". - 1990. - №41.

Çapan M.Yılmaz. Polifem ve Depegöz arasında benzerlik. - "Şadırvan" (İstanbul). C.1. - 1949. - №21. - S.7.

Çiftçioğlu H.Nihal. Dede Korkut kitabı hakkında. - "Azerbaycan yurt bilgisi". I yıl. - İstanbul, 1932. - Sayı 2. - S. 60-61.

Dede Korkut kitabı (M.Erginin doktorluğunun tezileri). Çapa hazırlayanı: Reşit Rahmeti Arat. - "Türk dili ve edebiyatı dergisi". - 1954. - №5. - S.120-151; 1955. - №6. - S. 91-154.

"Dede Korkut kitabı"nın dünya dillerine tercümeleleri. - "Türk kültürü". - 1984. - №22 (252). - S.222.

Dede Korkut öygüleri. - İstanbul, 1980.

Defne Zeki Ömer. Dede Korkut hikayeleri üzerinde edebi sanatlar bakımından bir araştırma. - Ankara: Türk Dil Kurumu yayını, 1988. - 122 s.; "Türkiyat enstitüsü". - 1942. - T.142.

Dilaçar A. Türk diline bir bakış. - Ankara, 1964. - S.106-107.

Dizdaroğlu Hikmet. "Dede Korkud kitabı". - "Türk dili". - 1994. - Sayı 271.

Dursun Yıldırım. Dede Korkut ve Yunis Emrede hayat, tabiat, tanrı ve ölüm. - "Türk dili ve folklör dergisi". - 1988.

Duymaz Ali. Bir dastan kahramanı. Salur Kazan. - İstanbul, 1997. - 119 s.

Ebülkazi Bahadır han. Şecereyi-terekeme. - İstanbul, 1937.

Edhem İbrahim. "Dede Korkut" ve halk hikayeleri. - "Türkiyat enstetusu". - 1932. - T.45.

Ekici Metin. Dede Korkut hikayeleri tesiri ile teşekkül eden halk hikayeleri. - Ankara: AKM, 1995. - 167 s.

Ekici Metin. Dede Korkut kitabı ve sözlü gelenek. - "Bilge". - 1998. - №15.

Eliyarov S.S. "Dede Korkut kitabı"nda soykök arayışı bir tarihi kaynak kibi. - XII Türk Tarih kongresi Bildiri Özetleri. - Ankara: TTK Basımevi, 1994. - S.34-35.

Eliyarov S.S. Dedem Korkut: Tarihi-filoloji araştırma tecrübesi. - "Türk araştırmalar yillığı". - Ankara: TTK, 1994. - S.11-92.

Eliyarov S.S. Dedem Korkut kitap olmuşmu? - XI Türk Tarih kongresi. II c. - Ankara: TTK, 1994. - S.465-486; "Türk kültürü araştırmaları toplusu". Prof. dr. Muharrem Ergine armağan. - Ankara, 1991. - S.81-101.

Eliyarov S.S. Kitabı-Dedem Korkut. Tarihi-filoloji araştırma tecrübesi. - Türk Dili araştırmaları yillığı. Belletın, 1988. - Ankara: TTK, 1988. - S.11-12 (I Sovet-Türk Kollokviumu. Bakü, 1-8 temmuz 1988).

Eliyarlı S.S. Kurddan türeyiş efsanesinin tarihi coğrafyasına dair. - "Türk dünyası araştırmaları". - 1990. - Sayı 65. - S.83-99.

Elizade Samet. Oğuzname (Ömsal-i Mehmedeli). - İstanbul, 1992.

Erçilasun Ahmed Bican. Dede Korkud kitabı ile "Oğuz" destanı arasındaki münasibetlere. - "Türk Dili araştırmaları yillığı". - Ankara, 1994.

Erçilasun Ahmed Bican. Deli Dumrul ile kazahların Korkut atası arasında bir mügayise. - "Türk dili ve folklorü dergisi". - 1988. - Sayı 37.

Erçilasun Ahmed Bican. Sunuş. - Konya, 1998. - Sayı IX-X.

Eren Hasan. "Kitabi-Dede Korkut"un yeni yazması. - "Türk dihi". - 1952. - №13. - S.11-12.

Erenkum Hacı (Atabeyli). Anadolu da oğuz dastanı. - "Üp, sparta halkevi mecmuası". - 1939. - 1(5). - S.61-82.

Ergin Muharrem. Dede Korkut kitabı hakkında. - Sofya, 1967, 1972.

Ergin Muharrem. Dede Korkut kitabı üzerine. I. - "Türk dili ve edebiyatı dergisi". - 1954. - №5. - S.120-153.

Ergin Muharrem. Dede Korkut kitabı üzerine. II. - "Türk dili ve edebiyatı dergisi". - 1955. - №6. - S.91-118.

Ergin Muharrem. Orhan Şaika cevap. - Biz şaşamadık. - İstanbul, 1964.

Ergin M. Ön söz. Giriş. - Bak: Dede Korkut kitabı. Çapa hazırlayanı: M.Ergin. - Ankara, 1958, 1989, 1994, 197. - C.1. - 70+5 s.

Gökbakar İbrahim. Dede Korkut hikayelerine dair. - "Ülgü" (Ankara). - 1948. - №23. - S.28-30.

Gökyay Orhan Şaik. Dede Korkut. Kitabın içindekiler: "Başlangıç". "Kitap hakkında". "Bibliyografiya", "Dede Korkutun şahsiyeti". "Dede Korkut hikayelerinin tarihi", "Dede Korkut hikayelerinden bugün yaşamakta olanlar", "Hikayelerden neşredilmiş olanlar", "Eklemeler", "Metin", "Topkapı Sarayındaki Oğuznamanın metni". "Lüğetçe", "İsimler cedveli". - İstanbul: Arkadaş, 1938. - 175+77 s.

Gökyay Orhan Şaik. Dede Korkut dastanlarında islam üsürleri. - "Türk dili araştırmaları". - 1971. - №4. - S.61-62.

Gökyay Orhan Şaik. Dede Korkut hikayelerinde bazı düzeltmeler. - "Türk folklorü". - İstanbul, 1987.

Gökyay Orhan Şaik. Dedem Korkut kitabı üzerine. - "Türk dili araştırmaları yillığı". - Ankara, 1994.

Gökyay Orhan Şaik. "Dedem Korkut" kitabının ingilisce çevirmeleri (F.Sumer ve başkalarının tercümesinde neşri olunmuş kitap hakkında). - "Türk folklor araştırmaları". - 1975. - №16 (314). - S.7413-7417; II çapı. - 1991; Destursuz bağa girenler. - İstanbul, 1982. - S.210-217.

Gökyay O.Ş. H.Araslıya cevapları. - "Türk folklorü". - 1981. - №2, 23 haziran. - S.3-4; №2, 24 temmuz. - S.4-8; №3, 25 ağustos. - S.7-11; №3, 26 eylül. - S.7-12; №3, 27 ekim. - S.4-6; №3, 28 kasım. - S.3-5; №3, 29 aralık. - S.3-5; Destursuz bağa girenler. - İstanbul, 1982. - S.292-360.

Gökyay O.Ş. Kul Ata masnevisi. - "Ülgü". - 1937. - №9. - S.342-348.

Gökyay Orhan Şaik. Okumaya başlamadan önce. - Bak: Dede Korkut hikayeleri. Çapa hazırlayanı: Orhan Şaik. - İstanbul: Milli eğitim basımevi, 1976. - S.VI-VIII.

Gökyay Orhan Şaik. Tepegöz efsanesine dair. - "Oluş" (Ankara). - 1939. - №15. - S.231-232.

Gözölov Füzuli Bayat. Dede Korkud dastanlarında Kaos-Kosmos karşılaşmasının epik variantı. - "Bilgi" (Ankara). - 1998.

Gülensoy Tüncer. Dede Korkud hikayelerinin Anadolu ve Rumelindeki izleri. Kam Pure oğlu Bamsı Beyrek dastanının Bünyant, Deli Dumrul dastanının Rumeli variantı. - "Türk dili araştırmaları yillığı". - Ankara, 1988, 1994.

Gülensoy Tüncer. Kam Pure oğlu Bamsı Beyrek dastanının Anadolu variantları. - Türk Kültürü (Türk kültürünün araştırma institutu). - Ankara, 1996. - Sayı 403.

Günay Umay. Dedem Korkut hikayelerindeki karakterlerin tahlili. "Türk dili ve folklor dergisi". - 1998. - Sayı 37.

Güngör Harun. Gagauzlarda Tepegöz efsanesi. - "Türk kültürü araştırmaları". - Ankara. - 1986. - 24/2. - S.141-142.

Gürel Zeki. "Kitabi-Dede Korkut" dastanının 1300 yılı üzerine. - I. - "Duygu" dergisi. - Ankara. - 1997. - №15. - S.6-7.

Gürel Zeki. Dede Korkutu cocuklara anladık. - "Türk yurdu". - 1968. - C.18. - Sayı 136. - S.66-71.

Halili Mükremin. Türkiye tarihi. Selcuklu devleti. - İstanbul, 1934.

Hacıyev Tofik. Dede Korkut kitap dilinin iki sintaktik hüsusiyeti hakkında. - "Türk dili araştırmaları yillığı". - Ankara, 1994.

Hamidi Hamit. Korkuda ait. - "Türkiyat mecmuası". - C.2. -1928. - Sayı 11. - S.396- 397.

Hınçer İhsan. Dede Korkut kitabı Amerikada İngilizce yayınlandı.-"Türk folklor araştırmaları". - 1973. - Sayı 282.

İbrayev Ş. Dastanın yapısı. - Ankara, 1998.

İlaydm Hikmet. Deli Dumrula dair. - "Bağ" (İzmir). - 1942. - №1(5).

İnan Abdulkadir. Adaş ve sağdaş kelimelerinin en eski anlaşmaları. - "Türk dili melumatları", - 1945.

İnan Abdulkadir. Altay-Yenisey türklere. - "Korkut" (İstanbul). - 1939. - S.12.

İnan Abdulkadir. Birinci elmi seyahata dair rapor ("Dede Korkut"un coğrafyası hakkında). - İstanbul, 1930. - S.55-57.

İnan Abdulkadir. "Dede Korkut" hikayeleri. - İstanbul, 1939. - №28.

İnan Abdulkadir. Dede Korkut kitabındaki bazı motifler ve kelimelere ait notlar. - "Ülgi" (Ankara). - 1937. - C.9. - S.139-140; 1938. - C.10. - S.78-80; 545-547; 1939. - C.11.- S.549-551; C.13. - S.168-171, 359-361.

İnan Abdulkadir. Dede Korkut övgüleri. - İstanbul, 1980.

İnan Abdulkadir. Eski türklere ve folkloründe and. - Coğrafya fakültesi dergisi. - 1958. - №6.

İnan Abdulkadir. "Kitabi-Dede Korkut" hakkında. - "Türkiyat mecmuası". C.1. - İstanbul, 1925. - S.213-219.

İnan Abdulkadir. Köcebe türk boylarında övladlık meseleleri. - "Dil ve tarih fakültesi dergisi". - 1948. - №9.

İnan Abdulkadir. Makaleler ve incelemeler. - Ankara, 1958. - S.164-195.

İnan Abdulkadir. Milli dastanlarımız üzerine incelemeler ve araştırmalar. - "Türk kültürü". - 1963.

İnan Abdulkadir. Ortak türk dastanları ve Kırım. - "Temel" mecmuası. - I, II, 1930, 1931.

İnan Abdulkadir. "Orun" ve "Ülüş" meselesi. - "Türk hukuk ve iktisad tarihi mecmuası". C.1. - İstanbul, 1931.

İnan Abdulkadir. Türk dastanları. - "Türk dünyası el kitabı". - C.2. - Ankara, 1992. - S.3-19.

İnan Abdulkadir. Türk dastanlarımıza genel bir bakış. - Ankara, 1954.

İnan Abdulkadir. Türk mifolojisinde ve edebiyatında kadim. - "Türk yurdu". - 1926.

İnan Abdulkadir. Türk milli kahramanları. - "Azerbaycan yurt bilgisi". - İstanbul, 1932. - №6, 7, 8, 9, 10, 12, 15.

İsen Mustafa. Dede Korkut tercümesi Yugoslaviyada ödül kazandı. - TE. - 1983. - Sayı 112.

İz Fahir. Eski türk edebiyatında nasır (XIV yüzyıldan XIX yüzyıla kadar yazılmalardan seçilmiş metinler). - İstanbul, 1964. -653+18 s.

Jirmunskiy V.M. Kitabi-Korkut ve oğuz dastan çelengi. Tercüme eden: İsmayıl Kaznak. - "Türk Tarih Kurumu belletini". C.25.- 1961. - S.609-929.

Kabaklı Ahmet. Dede Korkut kitabı. -Bak: A.Kabaklı. Türk edebiyatı. C.1. - İstanbul, 1967. - S.188-205.

Kansu Ceyhan Atif. Dede Korkut kitabı. - "Türk folklor araştırmaları". - 1974. - №297. - S.15.

Kazımoğlu S. Türk dünyasında ve dünyada "Kitabi-Dede Korkut". - "Bayburtun sesi". - 1977. - S.57-58.

Kaplan Mehmet. Dede Korkut kitabında hayvanlar. - "Fuat Köprülü. Yubiley mecmuası". - İstanbul, 1955. - S.275.

Kaplan Mehmet. Dede Korkut kitabında kadın. - "Türkiyat mecmuası". - 1951. - №9. - S.99-113.

Kaplan Mehmet. Dede Korkut Texasta. - "Hicar". - 1973.

Kaplan Mehmet. İki dastan ve iki insan tipi. - "Türk dili ve edebiyatı". - 1952. - №4. - S.399 - 417.

Kaplan Mehmet. Oğuz Kağan dastanı ile Dede Korkut kitabında aşya ve aletler. - "Türk dili kurumu". - Ankara, 1958. - S.138.

Kaplan Mehmet. Türk edebiyatı üzerine araştırmalar. - İstanbul, 1976.

Kaplan Mehmet. Yeni türk antolojisi. 3 cildde. - İstanbul, 1974-1979.

Karabaş S. "Dede Korkut"da renkler. - İstanbul, 1996.

Karabaş S. Türk dünyasında ve dünyada "Kitabi-Dede Korkut" - "Bayburtun sesi". - 1997.

Kaziantep folklorü. Hazırlayanı ve yazanı: Farruh Ersunar. - İstanbul: Milli eğitim, 1962. - S.153-155.

Kırzioğlu (Çelik) M.Fahreddin. Dede Korkut hakkında keydler. - "Milletlerarası türk folklor kongresi bilgileri". - Ankara, 1986. - Sayı 11.

Kırzioğlu (Çelik) M.Fahreddin. Dede Korkut hikayeleri. I kitap. - İstanbul, 1952. - 132 s.

Kırzioğlu (Çelik) M.Fahreddin. Dede Korkut kitabındaki coğrafi isimler.- "Ülgi" (Ankara).- 1941.- Sayı 101. - C.13 (temmuz). - S.449-456; İstanbul, 1953: "Türk yurdu". - 1943. - №27. - C.29-32.

Kırzioğlu (Çelik) M.Fahreddin. Dede Korkut oğuznameleri I kitap. - İstanbul, 1952- 1953. - 119 s.; "Türk dili". - Ankara, 1963. - №139. - S.363-369.

Kırzioğlu (Çelik) M.Fahreddin. Prof. Hamid Araslı. Kitabi-Dede Korkut. - "Türk folklorü araştırmaları". - 1971. - Sayı 12. - S.260.

Kocatürk Saadaddin. Türk, İran ve yugoslav dastanlarında kadın.- "Milletlerarası türk folklor kongresi bildirimleri", 1988.

Kolağası Ahmed. Musavvar Türkistan tarihi ve seyahatnamesi. - İstanbul, 1294 (m.1877). - S. 102-103, 282-283.

Korkmaz Ramazan. Dede Korkut hikayelerindeki su kültürünün mitik yozumu. - "Türk kültürü". - İstanbul. - 1998. - Sayı 418.

Koroğlu Halık. Tepegöz ve Polifem. - "Milli folklor dergisi". - Ankara, 1998. - №37. - S.45; "Türk dili araştırmaları yillığı". - Ankara, 1988, 1994.

Köprülüzade M.Fuat. Dede Korkut kitabına ait notlar. I. Altun küpeli oğuz bekleri. - "Azerbaycan yurt bilgisi". - İstanbul, 1932. - I yıl. - Sayı 1. - S.17-21.

Köprülüzade M.Fuat. Dede Korkut kitabına ait notlar. II. Başa dönmek, aynalmak. - "Azerbaycan yurt bilgisi". - İstanbul, 1932. - I yıl - Sayı 2. - S.84-91.

Köprülüzade M.Fuat. Dede Korkut kitabına ait notlar. III. Ozan. - "Azerbaycan yurt bilgisi". - İstanbul, 1932. - I yıl. - Sayı 3. - S.133-140.

Köprülüzade M.Fuat. Dede Korkut kitabında hayvanlar. - İstanbul, 1932.

Köprülüzade M.Fuat. Edebiyat araştırmaları. - Ankara, 1966.

Köprülüzade M.Fuat. Halk edebiyatı ansiklopedisi (Dede Korkud abidesine ait). - İstanbul, 1935.

Köprülüzade M.Fuat. İlk mutasavvifler. - İstanbul, 1913, 1966. - S.277-285.

Köprülüzade M.Fuat. Meddahlar. - "Türkiyat mecmuası". - İstanbul, 1925. - S.7. not 1.

Köprülüzade M.F. Oğuz etnolojisine dair tarihi notlar. - "Türkiyat mecmuası".C.1. - İstanbul, 1925. Arap alfabesinde.

Köprülüzade M.F. Ozan hakkında. - "İlk mecmua". C.1. - 1917. Arap alfabesinde.

Köprülüzade M.Fuat. Türk edebiyatı tarihi. - İstanbul, 1926. - S.63, 297, 303.

Köprülüzade M.F. Türk edebiyatında ilk mutasavvifler. - İstanbul, 1918. Arap alfabesinde.

Kösemihal Mahmud Ragip. Bek Beyrek dastanının türkülleri. - "Milli mecmua". - İstanbul, 1931. - №124-125.

Kösemihal Mahmud Ragip. Dede Korkut hikayelerindeki müzik izleri. - "Ülgü". - 1939. - №12. - S.394-397.

Mansuroğlu Mecdut. Dede Korkud kitabı. I. - "Türk dili ve edebiyatı". - 1959. - №9.

Mersin Ünal. Dede Korkut ve türk kadını. - "Türk kültür araştırmaları". - Ankara, 1992.

Melikov Tofik. "Dedem Korkut" kitabının nazım bölümlerinin yapısı üzerine. - "Türk dili araştırmaları" yillığı, 1988. - Ankara, 1994.

Muradoğlu Ali İhsan. Deli Dumrulun Bolvadi variantı. - "Türk folklor araştırmaları". - 1971. - №13(264). - S.27.

Mustafayeva F.D. "Kitabi-Dede Korkud" dastanının almanca yeni tercümesi - "Bilik" dergisi. - İstanbul, 1997. - №4.

Naci Gökşen Enver. Bugünkü dilde Dede Korkut. - "Türk dili". C.12. - 1963. - Sayı 140.

Naciye Yıldız. Dede Korkut hikayelerinde ve "Manas" destanında ağac. - "Türk dili ve folklor dergisi". - 1998. - Sayı 37.

Naciye Yıldız. Korkut ata. - "Bilge". - 1999. - Sayı 29.

Narın M. Bilge kişi Dede Korkut. - "Yenisey" dergisi. - Ankara, 1998.

Nebiyev B., Qarayev Y. Halk meneviyatının aynası. - Bakü: Elm, 1999. - 32 s.

Nerimanoğlu Kamil Veli. Dastan poetikası. - İstanbul, 1989.

(Nerimanoğlu) Kamil Veliyev. "Dede Korkut" kitabının yapımının iki planda öğrenilmesi. - Ankara, 1994.

Nerimanoğlu Kamil Veli. "Dede Korkut"un sintaksisi üzerine. - "Çağrı" dergisi. - 1987. - Mart.

Nerimanoğlu Kamil Veli. "Kitabi-Dede Korkut" şeirleri hakkında bir niçe söz. - "Türk dili araştırmaları yillığı". - Ankara, 1994.

Oğuz Öcal. Banıçiçekden Jülyete. - "Milli folklor". - 1989. - Sayı 9, 11.

Oğuz Öcal. Dede Korkut boylarından "Uşun Koca oğlu Segrek boyu"nun tahlili. - "Bilik". - Ankara, 1996.

Oğuz Öcal. Dede Korkut dastanlarından "Kanlı Koca oğlu Kanturalı boyu"nun tahlili. - "Bilik". - Ankara, 1996.

Oğuz Öcal. "Dede Korkut kitabı"nda sosyal çevre içinde ozan. - "Türk dili ve folklor dergisi". - 1998. - Sayı 37.

Oğuz Özal. "Dede Korkut" boylarında kardeşlik. - "Milli kültür". - 1991, №88. - S.42- 44.

Oğuz Özal. "Manas" destanı ve Dede Korkut kitabında kardeşlerarası ilişkiler. - "Milli folklor". - 1996. - №31/32. - S.4 Oğuzname: "Kitabi-Dede Korkut". - "Yeni mecmua". - Çanakkala nushası. - İstanbul, 1937. - S.89-92.

Orkun Hüseyin Namik. Ankarada Oğuz boyları. - "Ülgü". - 1946. - №108.

Orkun Hüseyin Namik. Bir izah ("Kitabi-Dede Korkut" hakkında). - İstanbul, 1939.

Orkun Hüseyin Namik. Dede Korkut. - "Varlık". - VII. - 1939. - Sayı 28. Üçüncü ders. - "Türklük". - 1939.

Orkun Hüseyin Namik. Eski türklerde andlaşma. - Türk hukuk tarihi. Araştırmalar ve düşünceler. - Ankara, 1935.

Orkun Hüseyin Namik. "Kitabi-Dede Korkut". - "Türklük dergisi", 1952. - №15. - S.11.

Orkun Hüseyin Namik. Oğuz dastanına dair. - "Ülgü". - 1935. - №5. - S.412-420.

Orkun Hüseyin Namik. Oğuzlara dair. - Ankara, 1935.

Orkun Hüseyin Namik. Oğuzname. - "Yeni mecmua". - İstanbul, 1935. - №4.

Orkun Hüseyin Namik. Tahliller. Tenkitler: "Dede Korkut" çıkarıcı Orhan Şaik Gökyay. - İstanbul, "Varlık", Ankara, 1939. - Sayı 139.

Orkun Hüseyin Namik, Kırcıoğlu M.Fahrettin. "Dede Korkut oğuznameleri". - "Türk yurdu". - 1/4(237). - Ankara. - 1954.

Oy Aydın. Dede Korkut. - "Türk dili".C.7. - 1958. - Sayı 8. - S.585-588.

Oy Aydın. Dede Korkut kitabında kahramanların toplumsal hayatları. - "Türk dili". - 1960. - Sayı 101. - S.240-242.

Oy Aydın. Dede Korkut kitabında yaz olum törenleri. - "Türk dili". - 1960. - Sayı 108. - S.638-640.

Oy Aydın. Dede Korkutta ata sözleri. - "Türk dili". - 1957. - Sayı 65. - S.266.

Oy Aydın. Dedem Korkut kitabında ölüm karşısında kahramanlar. - "Türk dili". - C.9. 1960. - Sayı 107. - S.574.

Ögel Bahaeddin. Dede Korkut destanları. - "Türk dünyası tarihi" dergisi. - İstanbul, 1982.

Ögel Bahaeddin. "Dede Korkut" kitabının yazılı kaynakları hakkında. - "Türk dili araştırmaları yilligi" belletini, 1988, 1994. - S.123-128.

Ögel Bahaeddin. Gök türklerde adlar. - "Türk dili araştırmaları". - İstanbul, 1990.

Ögel Bahaeddin. Türk destanları. Ergenekan destanı. - "Türk dili tarih dergisi". - İstanbul, 1992.

Ögel Bahaeddin. Türk kültür tarihine giriş. 9 ciltde. - Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.

Ögel Bahaeddin. Türk kültürünün gelişme çağları. - İstanbul, 1988. - S.638.

Özder Adil. Tepegözler. - "Türk folklor araştırmaları" (İstanbul). C.11. - 1968. - №230. - S.5070-5073.

Özkan İsa. Türkmenistandan derlenmiş Dede Korkut boyları. - "Türk dili araştırmaları" yilligi, 1995, 1997. - S.263-314.

Özmen M. Dede Korkut hikayelerinde kadın ve aile içi ilişkiler. - "Çağrı". - 1994.

Öztelli Cahit. Dede Korkut. - "Türk dili". - 1958. - Sayı 82. - S.523-526.

Öztelli Cahit. Dede Korkut kitabı. - "Türk dili".C.7. - Ankara, 1958. - Sayı 82.

Öztelli Cahit. Dede Korkut üzerine notlar. - "Türk folklor araştırmaları" (İstanbul). C.10. - 1967. - №213. - S.4376.

Öztelli Cahit. Dedem Korkut. - "Türk dili". C.XXIX. - Sayı 270. - Ankara, 1974.

Öztelli Cahit. Dedem Korkut kitabı. - "Türk dili". - Ankara. - 1974. - №7. - S.82.

Öztelli Cahit. Dedem Korkut kitabının dili üzerine bir deneme (Bilimsel bildiriler). - Ankara, 1975.

Öztelli Cahit. Karacaoğlan - bütün şiirleri. I.B. İstanbul, 1970. - №466. - S.344.

Öztelli Cahit. Kazan hanım evinin yağmalanması. - "Türk folklor araştırmaları". C.12. - 1970. - №246. - S.5506-5508.

Öztelli Cahit. Unutulan Dede Korkut. - "Türk folkloru araştırmaları".C.11. - İstanbul, 1968. - №125.

Öztelli Cahit. Unutulan Dede Korkut kitabı. - İstanbul, 1968; "Türklük dergisi". - 1958. - №82. - S.7; 1974. - №270. - S.29.

Öztelli Cahit. Unutulan Dedem Korkut kitabının dili üzerine bir deneme. - Ankara, 1975.

Öztelli Cahit. Yaşayan Dede Korkut: Tepegöz. - "Türk folklor araştırmaları" (İstanbul).C.6. - 1969. - №127. - S.2087-2088.

Öztuna Yılmaz. Dede Korkut kitabı. - "Hayat tarih" mecmuası. - 1965. - Sayı 3.

Özüncü Ömer Lütfi. Dede Korkut kitabı. - "Özdemokrat". - Konya. - 1958. - Sayı 273.

Özyurt Mehmet. Tepegöz hikayesinin Karadeniz variantları. - "Türk folklor araştırmaları" (İstanbul). C.11. - 1968. - №226. - S.4758-4760.

Pelliat Pail. Uyğur yazısıyla yazılmış "Uğuz han" destanı üzerine. - Ankara, 1995.

Piraye Nureddin. Dede Korkut'daki kelimeler. - Türkiyat enstitüsü. - 1935-36. T.38.

Rahmanov A. Korkutun kabri kazıldı. - "Bilik". - Ankara. - 1997.

Rehmi Mebrure. "Dede Korkut" ve "Manas"da benzeyişler. - "Türkiyat enstitüsü". - 1934-35. - T.68.

Resulzade M.E. Dede Korkut Oğuznameleri (M.F.Kırcıoğlunun "Dede Korkut" oğuznameleri" kitabı hakkında). - "Azerbaycan aylık dergisi". - 1953. - №7/19.

Rıdvan Nafiz. Oğuz destanlarından bir parça. - "Türk tarih, arkeoloji ve etnografiya dergisi". - 1934.- №2 (temmuz).- S.243-249.

Sadık Erzi Adnan. Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi Hakkında araştırmalar: Kitabı- Dede Korkut hakkında notlar. - "Türk tarih kurumu belleteni". C.18. - Ankara, 1954. - №70. - S. 179-221.

Sakaoğlu Saim. Bek Beyrek hikayesinin Bayburt rivayeti. - "Türk kültürü araştırmaları". - II-IV-V-VI, 1966-1969; Ankara, 1973. - S.159-181 (160-180).

Sakaoğlu Saim. Dede Korkut kitabı. İncelemeler. Derlemeler. - Aktarmalar. 2 ciltde. - Konya, 1998. - 1034 s. Cild 1. İncelemeler-Derlemeler. - S.1-486. Cild 2. Aktarmalar - S.487.-1034.

Sakaoğlu Saim. Yaşayan Tepegöz hikayesi. - "Türk kültürü araştırmaları". - 1973- 1975.- №11-12-13-14; Ankara, 1975. - S.50-84.

Sarar İsmail Ali. "Dedem Korkut". - Aydınlığa doğru kapı. - Eskişehir, 1996. - S.30.

Selim Tezcan. "Dede Korkut"da boy-boylama, soy-soylama. - Ankara, 1978.

Sebetçioğlu M.Nicati. Karşılaştırmalı türk destanları. - İstanbul, 1995.

Sebetçioğlu Mustafa Nicati. Türk destanları ve Dede Korkut hikayeleri. - İstanbul, 1973.

Sertkaya Osman Fikri. Dedem Korkut kitabında bazı menzum parçaların heca vezni ve menzume türü açısından deyerlendirilerek yeniden okunması. - İstanbul, 1988; Ankara, 1994.

Sinor D. "Oğuz Kağan" destanı üzerine bazı mülahazeler. - "Türk dili ve edebiyatı dergisi", C.4. - Ankara, 1950.

Sitçi Zahir. "Dede Korkut" kitabına dair. - "Azerbaycan yurt bilgisi". - İstanbul. - 1934. - III yıl. - Sayı 35-36. - S.374-375.

Sumer Faruk. "Dede Korkut" destanları. Destan kahramanları nerede yaşadılar? - "Türk dünyası tarih dergisi". - 1992. - №67. - S.5-14.

Sumer Faruk. "Dede Korkut" destanları: destanlar ne zaman yaranmışlar. - "Türk araştırmaları dergisi". - 1992. - №67.

Sumer Faruk. Dede Korkut kitabına dair bazı mülahazalar. - "Türk folklor araştırmaları". - İstanbul. - 1952. - Sayı 30 (Ocak).

Sumer Faruk. Oğuzlar. Türkmenler. - Ankara, 1972. - 353 s.

Sumer Faruk. Oğuzlara dair destani mahiyette eserler. - "Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi". -1960. - №17. - S.393-451.

Şimueda Ahmed. Dede Korkutu tercüme ederken. - "Türk edebiyatı". - 1967. - Sayı 268. - S.5.

Şimueda Ahmed. "Dede Korkut" alman dilinde. - "Türk edebiyatı". - 1995. - Sayı 260. - S.12.

Şimueda Ahmed. Karkut evereninden mesajlar. - "Türk dünyası tarih dergisi". - 1996; "Tarih", Ankara, 1997. - S.43-44.

Şişman Bekir. Kazakıstanda "Korkut Ata" ile ilgili söylenceler. - "Türk dili tarih dergisi". - 1948. - Sayı 37.

Şükrü Elçin. Dede Korkut kitabında islami üsürler. - "Halk edebiyatı araştırmaları" (Ankara), C. 72. -1997. S. 29-37.

Şükrü Elçin. Deli Dumrul hikayesinin bir variantı. - "Türk folklor araştırmaları".- 1964. - №8 (179). - S.3431.

Şükrü Elçin. Halk edebiyatına giriş ("Oğuz Hakan" destanı). Uyğur versiyası. - Ankara, 1931, 1981.

Şükrü Elçin. "Tepegöz"ün Beşiri rivayeti. - "Türk folklor araştırmaları" (İstanbul). C.12. -1970. - № 252 - S.5671.

Şükrü Elçin. "Tepegöz"ün Poshoor rivayeti. - "Türk folklor araştırmaları" (İstanbul). C. 9. - 1955. - №195. - S.3875.

Tekin Talat. Dede Korkut hikayelerinde bazı düzeltmeler. - "Türk dili araştırmaları yillığı". - 1982-1983. - Ankara, 1986. - SS.151-156.

Tekin Talat. Kitabı-Dede Korkutda yeni düzeltmeler. - "Türk dili". 1984. - Sayı 385.

Toğan Ahmed Zeki Velidi. Azerbaycanın etnografyası. - "Azerbaycan yurt bilgisi". - İstanbul, 1933.

Toğan Ahmed Zeki Velidi. Dede Korkut kitabında kadın. - "Türkiyat mecmuası". - İstanbul, 1955.

Toğan Ahmed Zeki Velidi. Oğuz destanı. - İstanbul, 1982.

Toğan Ahmed Zeki Velidi. Oğuzların kristianlığı meselesine ait. - "Türkiyat mecmuası". - İstanbul. C.2. - 1928. - S.61-68. Arap alfabesinde.

Toğan Ahmed Zeki Velidi. Türk dastanlarında Alp tipi. - İstanbul, 1955.

Toğan Ahmed Zeki Velidi. Türk dastanının tasnifi. - İstanbul, 1931.

Toğan Ahmed Zeki Velidi. Ümumi türk tarihine giriş. - İstanbul, 1946.

Tulucu S. "Dede Korkut"a ait bibliografiya. - "Türk dünyası araştırmaları". - 1983. - №25. - S.149-168.

Tuncalı Enver. Dede Korkut. - Anne-baba ve ata sevgisi. - Ankara, 1945. - 57 s.

Tural Sadık. Korkut Ata atrafında topladık. - "Bilge". - 1998. - sayı 15.

Tural Sadık. Tarihten destana akan duyarlılık. - Ankara, 1988. - 75 s.

Tural Sadık. Tarihi gerçeğin ebedileşmesine dair kayıtlar. - Ankara, 1993. - S.69-78.

Tural Sadık. Nurmemmed Annakulu. "Korkut Ata" türkmen halk destanı üzerinde düşünceler. - Bak: Korkut Ata (türkmen halk dessanı). - Ankara, 1999. - S.V-XXX.

Turan Osman. Bek Beyrek hikayesinin yeni rivayetleri. - "Türklük" (İstanbul). - C. 2. - 1939. - №8. - S.126-137.

Tutunça M.Farruk. Büyük Hakan Alp Arslan. - Ankara, 1971.

Tülücü S. Dede Korkut hikayelerinin kitap halinde neşirleri üzerine. - İstanbul, 1983.

Türk meşhurları ensiklopedisi. - İstanbul, 1944. - S.99.

Türkmen Fikret. "Dede Korkut" hikayelerinin Anadolu ve Rumelide yaşayan kolları. - "Türk dili araştırmaları" yillığı, 1994.

Türkmenistandan derlenmiş Dede Korkut boyları. İsa Özganın makalesi ile birlikte. - "Türk dili araştırmaları yillığı". - 1995. Ankara - 1997. - S.264-314.

Ülkütaşir Mehmet Şakir. "Dede Korkut"un Orhan Şaik Gökyay neşiri üzerine tenkidi notlar. I makale. - "Türklük". - 1939. - №4. - S.491-496; II makale. - "Türklük". - 1939. - №6.

Üstünova K. Dede Korkut destanlarında aralıklı ikilemeler. - "Türk dili". - 1937. - Mayıs.

Vahabzade Bahtiyar. "Dede Korkut"u okuyarken. - "Türk edebiyatı". - 1985. - №145.

Veliyev İ.Ö. Edebiyatda insan. - Ankara: Asena, 1999.

Yalçın Ali Rıza. Oğuzun gemli oğlu Ayhan. - "Memleket mecmuası" (Adana). - 1928. - №1(3/16). - S.5-6; 1925. - №1(4/17). - S.13-14; №1(5/18). - S.12-14; №1(6/19). - S.12-13; №1 (7/20). - S.9-11; №1(8/21). - S.9-11; 1930. - №2 (18/31). - S.4-5; 1931. - №2 (23/26). - S.10-11.

Yalçın Ali Rıza. Cenupda türkmen oymakları. I. - İstanbul, 1931-1932. - 85 S.; İstanbul. - 1993.-138 s.; III. Ankara, 1933. - S.68-80; İstanbul, 1993. - S.794-111; IV. Adana, 1934. - S.32-34; İstanbul, 1993. - S.199-202.

Yanbek Mahmud Kemal. Bayburt variantına göre Bey Beyrek masalı. - "Türk folklor araştırmaları" (İstanbul). - №137. - 1960. C.6. - S.2283-2286.

Yıldırım D. Dede Korkut ve Yunus Emrede hayat, tabiat, tanrı ve ölüm. - "Türk bitigi". - Ankara, 1998.

III. "Kitabi-Dədə Qorqud" bədii ədəbiyyatda

Akəndin Yehya. Bayburt (Şiir). - Bak:Y.Akəndin. Sözüümüz var. - Ankara, 1994. - S.69.

Anar. Dede Korkut. - İstanbul, 1999.

Çağlar Behçet Kemal. Boğac han masalı. - Bak: B.K. Çağlar. Malazgirt seferindən İstanbulun fethinə. - İstanbul, 1971. - S.39-40; S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. C.1.- Konya. - 1998. - S.208-209.

Çoban Sebahəttin. Dedem Korkut (Şiir). - S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. - Konya. - 1998. - C.1. - S.182.

Esim Necmettin. Bayburt kalesi (Şiir). - Esin N.Beyad yeller (şerhler). - Bafta. - 1942. - S.21; S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. - C.1. - Konya. - 1998. - S.183.

Gencosmanoğlu N.Y. Adverme. - Dedem Korkutdan Boğac han destanı. Nazımla yazanı: N.Y.Gencosmanoğlu. - İstanbul, 1977. - S.66-68.

Gencosmanoğlu N.Y. Bamsı Beyrek dastanı. - Bak: N.Y.Gencosmanoğlu. Dastanlarda Uyanmaq. - İstanbul, 1984. - S.45-50.

Gencosmanoğlu N.Y. Dedem Korkut (Şiir). - Dastanlarda Uyanmaq. - İstanbul, 1984. - S.41-44; S. Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. C.1. -Konya, 1998. - S.178.

Gencosmanoğlu N.Y. Karacık Çoban. - Dede Korkuttan Salur Kazan dastanı. Nazımla işləyeni: N.Y.Gencosmanoğlu. - İstanbul, 1976. - S.51-70; S. Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. C.1. - Konya, 1998. - S.194-199.

Koçul Basri. Bahtsız neylesin tahtı? Taht deyışdirmez bahtı. - Türk milli dastanı (oğuzlama). Tertip edeni: B.Koçul. - Bursa, 1971. - S.28-30; S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. C.1. - Konya, 1999. - S.203-206.

Koçul Basri. Yom (Şiir). - Türk milli dastanı (oğuzlama). Tertip edeni: B.Koçul. - Bursa, 1971. - S.32; S. Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. C.1. - Konya, 1998. - S.179.

Koçul Basri. Türk milli dastanı-oğuzlama: Alplarbaşı Salur Kazan beyin evinin yağmalanışı. - Bak: S. Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. C.2. -Konya, 1998. - S.723-748.

Göğalp Ziya. Arslan Basat (Boğa ile Boğac). - "Yeni mecmua", 1917. - №5. - S.93-97; №7. - S.127-128; Şiirler ve halk masalları. Tertip edeni: F.A.Taksel. - Ankara, 1952. - S.225-247.

Göğalp Ziya. Daha küçük bir çocuğiken kızgın bir boğayı nasıl yendi. -S.Sakaoğlu Dede Korkut kitabı. C.1. - Konya. - 1998. - S.188-189.

Göğalp Ziya. Dede Korkut masallarından. Deli Dumrul. - Yeni Mecmua. - 1917. - №1(5). - S.93-97; Şiirler ve halk masalları. Tertip edeni: F.A.Tansel. - Ankara, 1952. - S.222-224.

Göğalp Ziya. Tepegöz. - "Yeni mecmua". - 1917. - №5. - S.82-83.

Karakoç Bahəttin. Basat. - B.Karakoç. Zaman berbeyaz türkidir. -İstanbul, 1984. - S. 52-55; S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. - C. 1. Konya, 1998. - S.206-208.

Oflazoğlu A.Turan. Korkut Ata (2 perdeli piyes). - Ankara, 1998. - 105 s.

Safar İ.A. Dedem Korkut (Şiir). - Aydınliğa açılan kapı. - Eskişehir, 1996. - S.30; S. Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. - C. 1. Konya, 1998. - S.181.

Schend Bulud Karagil. Sazımın sözü. Çapa hazırlayanı: Dursun Yıldırım. - Ankara, 1980. - 301 s.

Tuncalp P.E. Dede Korkut (Şiir). Bak: E.Tuncalp. Anne-baba ve ata sevgisi. - Ankara, 1975. - s.57; S. Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. - C. 1. Konya. - 1998. - S.180.

TÜRKMƏN DİLİNDƏ

I."Kitabi-Dədə Qorqud"un nəşrləri

Kitabi-Dedem Qorkut. Çapa hazırlayanlar: A.Annanurov, T.Quzuçuyev. - Aşqabat İlim, 1995. - S.176.

Korkut Ata (Dastanın 10 boyu). Çapa hazırlayanlar: Ə.Axundov, M.Kosayev, B.Qarıyev. - "Sovet edebiyatı". - Aşqabat. - 1945. -№2.

Qorkut Atanın kitabı: Bekil oğlu İmranın xekayası; Qanlıqoja oğlu Seqreqin xekayası; Salur Qazanın tutsaq bolması; İçoquzdan Daşoquzun kelenmeqi. Çapa hazırlayanı: M.Kosayev. - "Sovet edebiyatı". - Aşqabat. - 1946. - №5. - S.57-76.

Qorkut Atanın kitabı: Dovxeqoja oğlu Delidomrul xekayası; Qanlıqoja oğlu Qanturalı xekayası (mözmunu). Çapa hazırlayanı: M.Kosayev. -"Sovet edebiyatı". - Aşqabat. - 1946. - №3. - S.66-78.

- Qorkut Atanın kitabı: Kazlıqkoja oqlı Eqisqin xekayası; Basadın Depeqozi öldürmeqinin beyanı. Çapa hazırlayanı: M.Kosayev. - "Sovet edebiyatı". - Aşqabat. - 1946. - №1-2. - S.47-56.
- Qorkut Atanın kitabı: Qazan bekin oqlı Oraz bekin tutsaq bolması (məzmunu). Çapa hazırlayanı: M.Kosayev. - "Sovet edebiyatı": - Aşqabat, 1945: - №7-8. - S.116-122.
- Qorqut Ata. Çapa hazırlayanı: M.Kosayev. - Aşqabat, 1951, 1990, 1991.
- Qorqut Ata. Qadımı türkmen eposı. Ön sözün müəllifi və çapa hazırlayanı: Məti Kosayev. - Aşqabat: Türkmenistan, 1990. - 192 s. Təkrar nəşri: 1994.
- Qorqut Atanın kitabı: Baybura bek oqlı Bamsıbirek xekayası. Çapa hazırlayanı: M.Kosayev. - "Sovet edebiyatı". - Aşqabat. - 1945. - №6. - S.75- 88.
- Qorqut-Ata: Salır Qazanın öyünün yağmalandığı boyu. Qadımı türkmen eposı. M.Kosayevin 1990-cı ildə Aşqabatda çap etdirdiyi mətndən. - Bax: S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. C.2. - Konya, 1998. - S.801-814.

II. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında

- Axundov Əhmed (Gürganlı). Korkut Atanın kitabı (Qorqud hekayələrini yayan Salar baba Haqqında). - Aşqabat, 1950.
- Axundov Əhmed (Gürganlı). Qorqud Atanın kitabı. - "Sovet edebiyatı". - 1942. - №11. - "Türkmenistan". - 1988, 27, 30 mart.
- Anallı S. Salır-babanın eserində Qorkut-Ata. - SSRİ EA Türkmənistan filialının "Xəbərləri". - Aşqabat. - 1950. - №3.
- Andalıp Nurmuxammet. Oğuznama (poema). - Türkmen edebiyatının tarixi. - Aşqabat, 1975. - S.155-167.
- Annanurov Ata, Quzuçiyev Toyly. Qorqud Ata. - "Sovet edebiyatı" Aşqabat. - 1989. - №7, 8.
- Aşırov Annaqurban. "Kitabi-Dədə Qorkut" xekaeti. "Oğuznamei-Qazan xan və qayrı". - Aşqabat, 1997.
- Balliev Qandim. Qorqud Ata həm onun eposı barədə. - "Edebiyat və sunqat". - 1988. - 3 iön.
- Bökmuratov Əhmed. Qorqud Atadan qalan kitab. - "Sovet edebiyatı". - 1989. - №8.
- Bökmuratov Əhmed. Korkut Atanın yaşayan dövrü haqqında. - Aşqabat, 1988.
- Kosayev M. Qorqud Ata. - "Sovet Turkmenistanı". - 1945, 7 iyul; "Sovet edebiyatı" - 1945. - №2. -S. 69-71.
- Kosayev M. Türkmen xalq eposı Korkut Ata kitabı xakda. - "Sovet edebiəyatı. - 1945. - №1-2. - S.68-71.
- Qarriyev B.A. Korkut Ata kitabı. - SSRİ EA Turkmenistan filialmm "Xəbərləri". - 1946. - №3-4. - S.26-33.

- Qarriyev B.A. Qorqud Atanın kitabı haqqında. - Aşqabat, 1946.
- Qarriyeva Amangül. Türkmen romantik dastanlarında qəhrəman qadının poetik obrazı. - Aşqabat, 1990.
- Qılıcdurdiyev Aba. Qorqud Ata. - Aşqabat, 1990; Türkmen sovet ensiklopediyası. I-ci cild. - Aşqabat, 1979.
- Qılıcdurdiyev Aba. Qorqud Ata eposı. - "Zexmat ayal". - 1987; "Oktyabr yıldızı". - 1988, 7 iyul.
- Qılıcdurdiyev Aba. Qorqud Atanın kitabı. - "Müəllimlər qəzeti". - 1982, 1 sentyabr, 14 oktyabr.
- Qorqud qəbri... - "Yaşlıq". - 1989. - №6.
- Muktarlı S. "Korkut Ata". - "Türkmenistan", 1997.
- Orozov Aşur. Ədəbi xəzinə ("Kitabi-Dədə Qorqud" nəşrinə müqəddimə). - Aşqabat, 1995.
- Rəhmanov Ata. Qorkut Ata eposının folklor variantları. - Türkmen. EA-nın "Xəbərləri". - Aşqabat, 1964.
- Rəhmanov Ata. "Qorqud ata" eposı və Türkmen edebiyatı. - "Yaşlıq", 1988. - №9. - S.48.
- Rəhmanov Ata. "Qorqud Ata"nın aramızdakı variantı. - "Edebiyat və sunqat". - 1988, 12 avqust.
- Rəhmanov Ata. Qorqud Atamn gözlərində. - "Türkmenistan". - 1994, 24- 31 avqust, 1-27 noyabr.
- Rəhmanov Ata. Qorqudun qəbrini qazıma. - "Yaşlıq". - 1989. - №4.

QAZAX DİLİNDƏ

I. "Kitabi-Dədə Qorqud"un nəşrləri

- Korkut Ata kitabı. Rus dilindən qazax dilinə tərcümə edənlər: A.Konıratbayev, M.Badilbayev. - Almatı: Jazuşı, 1986. - 128 s.; 1993.
- Korkut Ata kitabı: Salor Kazan evinin şaxılbağrı turalı ənqimenin bayanı (Baltıbek Iskakovun 1994-cü ildə çap etdirdiyi mətndən). - S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı. - C.1. - Konya, 1998. - S.817-834.
- Korkut Ata kitabı. Türk dilinnən aydarjak: Baltıbek Iskakov. - Almatı: Jazuşı, 1994. - 160 s.

II. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında

- Aydosov A. Korkutnoma. - Almatı, 1997.
- Berdebayev R. Sarkılmas kasma. - Almatı, 1998.
- Kazax folkloru istikali tarixi. - Almatı, 1988.
- Konıratbayev E. Kazax eposı jene türkoloqiə. - Almatı, 1987.
- Konıratbayev E. Kazax folklorunun tarixi. - Almatı, 1991.
- Konıratbayev T. Korkut jırlarının gibratı. - "Kazax tili edebiyatı". - 1992.
- Korkıt. - Kazax edebiyatı tarixi. T.1. - Almatı, 1948. - S.88-91.
- Korkut Elim-ay (Dədə Qorqudun 11 boyuna yazılmış musiqi notları). Hazırlayanı: M.Jarkinbekov. - Almatı: Öner, 1987.
- Marqılan E. Korkut ata ömiri men afşanaları. - Juldız. - 1983. - №3.
- Muktarlı Ç. Künjelken. Korkut Ata dastanı. - Almatı, 1990.
- Paksoy X.B. "Alpamış" jene "Bamsı Beyrek" - eki at, bir dastan. - "Kazax edebiyatı", 1986.
- Sızdıkova R. Kazax edebi tilinin tarixi. - Almatı, 1993.
- Süypşinov X. VIII-XVII ғasırlardağı kazax edebiyatı. - Almatı, 1989.

TÜRKMƏN DİLİNDƏ

- Behcat Möhsün. "Dədə Qorqud" kitabında dövlət idarəsi. - "Yurt". İrak. - 1994, 14 aprel. Ərəb əlifbasında.
- Bəndəroğlu Ə.L. Dədə Korkut kuşaklarımızın əlifbası olmalıdır. - Bağdad, 1997.

QARAQALPAQ DİLİNDƏ

- Baxadırova S. "Kitabi-Dədəm Korkıt", "Kablın", "Ediqe". Xəm Xəzirən edebiyat haqqında oylar. - Nökiye, Kara-Kalpakstan, 1992.

RUS DİLİNDƏ

- Указ Президента Азербайджанской Республики Г.А.Алиева "О 1300-летию дастана "Китаби-Деде Горгуд". - "Бакинский рабочий". - 1997, 23 апреля.
- Алиев Г.А. Вступительное слово Президента Азербайджана на заседании Государственной комиссии по 1300-летию юбилею "Китаби-Деде Горгуд". - "Бакинский рабочий". - 1999, 17 февраля.
- Алиев Г.А. Лучше знакомить сегодняшнее и будущее поколения нашего народа, весь мир со славными страницами нашей истории. Заключительная речь Президента Азербайджана на заседании Государственной комиссии по 1300-летию юбилею дастана "Китаби-Деде Горгуд". - "Бакинский рабочий". - 1999, 9 апреля.
- Распоряжение Президента Азербайджанской Республики о плане мероприятий Государственной комиссии по 1300-летию юбилею дастана "Китаби-Деде Горгуд" - "Бакинский рабочий". - 1999, 24 февраля.

L. Издания "Китаби-Деде Горгуд"

- Деде Коркуд. Азербайджанский эпос. Перевод акад. В.В.Бартольда. Подготовили к печати: Г.Араслы и М.Г.Тахмасиб. - Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1950. - 204 с.
- Деде Коркуд. Дастан. Перевод П.Антокольского. - В кн.: Антология азербайджанской поэзии. В 3-х томах. Т. I. - М.: Гослитиздат, 1960. - С.49-57.
- Караджа чобан: фрагменты эпоса. Перевод В.Кафарова. - "Азербайджан". - 1992, 21-27 ноября, 4 декабря.
- Китаби-Деде Коркуд. Рассказ о разграблении дома Салор-Казана. Перевод П.Антокольского. - В кн.: Антология азербайджанской поэзии. - Баку, 1938. - С.57-72.
- Китаби-Деде Коркуд. Перевод П.Антокольского. - В кн.: Антология азербайджанской поэзии. - М.: Гослитиздат, 1939. - С.5-17.
- Китаби-Коркуд. I. Борьба богатыря с ангелом смерти. Перевод В.В.Бартольда. - Записки Восточного отдела Императорского Российского археологического общества, 1894. - Т.8. - С.203-218.
- Китаби-Коркуд. II. Рассказ о Богач-Джане, сыне Дирсе-хана. Перевод В.В.Бартольда. - Записки Восточного отдела Императорского Российского археологического общества, 1898. - Т.11.-С.175-193.
- Китаби-Коркуд. III. Рассказ о разграблении дома Салор-Казана. Перевод В.В.Бартольда. - Записки Восточного отдела Императорского Российского археологического общества, 1900. - Т.12. - С.37-59.

- Китаби-Коркуд. IV. Рассказ о Бамсе-Бейреке, сыне Бек-Бури. Перевод В.В.Бартольда. - Записки Восточного отдела Императорского Российского археологического общества, 1903. - Т.15. - С.1-38.
- Книга моего Деда Горгуда. Огузский героический эпос. Перевод В.В.Бартольда. - М.-Л., 1962. - С. 11-105; Баку: YNE "XXI", 1999. - С.11-117.
- Книга моего Деда Горгуда. Рукописи перевода В.В.Бартольда. - Архив АН РФ: Ф.68, оп.1, №183, лл. 1-149.
- Книга отца нашего Горгуда: огузский героический эпос. Перевод А.Ахундовой. - Баку: Язычы, 1987. - 60 с.
- Книга отца нашего Коркуда. Перевод А.Ахундовой. - "Молодость". - 1988. - №2. - С.6-8; №3. - С.4-8; №4. - С.10-12; №6. - С.10-17, 20-24, 25-31; №7. - С.34-37; №8. - С.7-13; №10. - С.15-17, 25-26; №11. - С.34-35; №12. - С.26-28; 1989. - №1. - С.24-25, 50-51, 54-55; №2. - С.44-45; №3. - С.30-31, 48-54; №4. - С.38-42; №5. - С.36-39; №6. - С.44-47.

II. Разыскания о "Китаби-Деде Горгуд"

- Абадзаде М.И. Сопоставление "Песни о Дели Домруле, сыне Духа Ходжи" с песнями о Днгенисе Акрите и трагедией Еврипида "Алкеста". - "Известия" АН Азерб.ССР. Серия литературы, языка и искусства. - 1985. - №2. - С.58-63.
- Абадзаде М.И. Сюжет о возвращении мужа в типологическом изучении "Китаби-Деде Коркуд". - III Республиканская конференция молодых ученых. Тезисы докладов. 17 ноября 1982 г. - Баку, 1982.
- Абадзаде М.И. Типологическое сопоставление "Рассказа о Бамсы-Бейреке, сыне Кам Буры из азербайджанского эпоса "Китаби-Деде Горгут" и гомеровского "Одиссея". - "Доклады" АН Азерб.ССР. - 1984. - Т.40. - №1. - С.77-80.
- Абдулла Бахлул. Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика. - Баку: Элм, 1990. - 216 с.
- Абдуллазаде Г. Прекрасное в эпосе Деде Коркут. - Dədə Qorqud aliliyi (Məqalələr toplusu). - B.: Sultan qraıçs, 1999. - С.41-48.
- Абдуллаев К.М. Определение границ сложного синтаксического целого: на материалах раннетюркского эпоса "Книга моего деда Коркуда". - В кн.: Тезисы конференции аспирантов и молодых сотрудников Института востоковедения АН СССР. Литературоведение, текстология, лингвистика. - М., 1975. - С.72-73.
- Абдуллаев К.М. Конструкция предложений с параллельными компонентами: на материале "Китаби-Дедем Коркут". - В кн.: Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Всесоюзная тюркологическая конференция 27-29 сентября 1976 г. Тезисы докладов и сообщений. - Алма-Ата, 1976. - С.71-72.

- Абдуллаев К.М. Синтаксический параллелизм (На материале памятника "Книги моего деда Горгуда"). - Автореферат диссертации кандидата филологических наук. - Баку, 1976. - 22 с.
- Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка. Автореферат диссертации доктора филологических наук. - Баку, 1984. - 45 с.
- Абуль-Гази Боходур-хан. Родословная туркмен. - Ашхабад, 1897.
- Агаджанов С.Т. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. - Ашхабад, 1969. - 296 с.
- Аджалов А. О конфликте в XII сказании "Книги Коркута". - Пятая Республиканская конференция молодых литературоведов. Тезисы докладов. - Баку: Элм, 1987. - С.28-30.
- Аджиев А.М. Крымский "йыр" о Джавате и сказание Дели Домрула из "Китаби-Деде Коркут". - "Советская тюркология". - 1975. - №6. - С.33-37.
- Адилов М., Садыхов З. Об азербайджанской антропонимии. - "Советская тюркология". - 1971. - №3. - С.111-117.
- Азербайджанская Советская Социалистическая Республика. Литература. - Большая Советская Энциклопедия. Том I. - М., 1950. - С.467.
- Алекперов А.Ф. О незначительной путанице русской историографии (К 1300-летию эпоса "Деде Горгуд"). - Материалы научно-практической конференции, посвященной 1300-летию азербайджанского эпоса "Китаби-Деде Горгуд". "Известия" Педагогического университета им. Н.Туси. Серия гуманитарных наук. - 1999. - №1. - С.72-85.
- Али-заде М.И. Поэтика эпоса "Китаби-Деде Коркуд". Вопрос эпического времени. Автореферат диссертации кандидата филологических наук. - Баку, 1991. - 20 с.
- Ализаде С.Г. О некоторых древнетюркских антропонимах в "Китаби-Деде Коркуд". - Ономастика Узбекистана (тезисы). - Ташкент, 1989. - С.109-110.
- Алияров С.С. К ономастике "Книги Коркута" ("Канглы", "Балгар"). - Исследования по исторической лексике азербайджанского языка. - Баку, 1988. - С.11-23.
- Алияров С.С. К эпической биографии Алп Эрена из "Книги Коркута". - Материалы конференции о проблемах азербайджанской ономастики. - Баку, 1988. - С.22-26; "Советская тюркология". - 1987. - №6. - С.19-27.
- Алияров С.С. "Книга Коркута": проблемы комплексного исследования (Проблемы коркудоведения). - "Советская тюркология". - 1989. - №4. - С.62-75.
- Алияров С.С. Сюжеты Северного Средиземноморья в "Книге Коркута". - Древний и средневековый Восток и средиземноморье. Тематический сборник научных трудов. - Изд-во АГУ, 1989. - С.50-61.

- Анар. Мир Деде Коркуда. Размышление над эпосом. - "Литературный Азербайджан". - 1992. - №6. - С.78-117.
- Анар. Начало всех начал (об эпосе "Китаби-Деде Горгуд"). - "Бакинский рабочий". - 1984, 5 мая.
- Араслы Г. Мотивы азербайджанского народного эпоса "Деде Коркуд" в творчестве Низами. - М., 1960. - 11 с.; В кн.: Труды XXV Международного конгресса востоковедов. Москва, 9-16 августа 1960. Т.3. - М., 1963. - С.485-492.
- Араслы Г. Низами и азербайджанский фольклор. - Низами Гянджеви. Материалы научной конференции, посвященной жизни и творчеству поэта. 3-6 июня 1947 г. - Баку, 1947. - С.76-91.
- Ариф М. Народный эпос. - "Бакинский рабочий". - 1938, 5 апреля.
- Асланов В.И. О новом переводе "Книги моего Деда Коркута". - Бартольдские чтения. Тезисы докладов Института востоковедения АН СССР. - М., 1974. - С.6-8.
- Асланов В.И. От редактора. - Лингвистическая поэтика. - Баку, 1993.
- Ауэзов М.О., Соболев Л. Эпос и фольклор казахского народа. - "Литературный критик". - 1939.
- Ахундов И. Истоки. - "Литературный Азербайджан". - 1981. - №6. - С.142-143.
- Бадалов Р.А. Книга о певце красоты жизни. - "Известия" АН Азерб.ССР. Серия языкознания, литературы и искусства. - 1969. - №1. - С.116-119.
- Бадалов Р.А. Диалектика прекрасного и героического в азербайджанских народных дастанах. - "Известия" АН Азерб.ССР. Серия истории, философии и права. - 1970. - №2. - С.105-113.
- Бадалов Р.А. Реальный и иллюзорный мир героического эпоса. - "Литературный Азербайджан". - 1970. - №11. - С.132-134.
- Бадалов Р.А. Героический эпос и проблема прекрасного. - Автореферат диссертации кандидата филологических наук. - Баку, 1971. - 21 с.
- Бадалов Р.А. Деде Коркуд на экране. - "Бакинский рабочий". - 1977, 11 января.
- Бадалов Р. Бессмертные слова Коркута (О книге Анара "Книга Деда Горгуда"). - "Бакинский рабочий". - 1980, 6 августа.
- Бадалов Р.А. "Я Деде Коркут" (Спектакль поставлен учебным театром при Институте искусств им. М.А.Алиева). - "Баку". - 1982, 10 апреля.
- Бадалов Р.А. Правда и вымысел героического эпоса (Азербайджанский эпос "Китаби-Деде Коркуд"). - Баку: Элм, 1983. - 154с.; Одноименная статья в журнале "Вопросы философии". - 1974. - №1. - С.119-128.
- Бадалов Р.А. Героический эпос как выражение этнической истории. - Вопросы азербайджанской филологии. Вып. II. - Баку: Элм, 1984. - С.228-235.
- Бадалов Р.А. Эпос как фактор исторического создания. - "Известия" АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. - 1988. - № 2. - С.92-98.
- Байрамов Г.А. Фразеология памятника "Китаби-Деде Коркут". - Материалы I-й Республиканской конференции по вопросам языкознания и методики обучения иностранным языкам. - Баку, 1968. - С.21-23.
- Баролина И. Поэма "Кутадгу Биллиг".-Юсуф Хасс-Хаджиб. Наука быть счастливым.- Ташкент, 1963.
- Бартольд В.В. Введение к переводу "Книги Деда Коркута". - 1922 (рукопись). - Архив АН РФ: Ф.68, оп.1, №183, лл.1-49.; Музей литературы Азербайджана им. Низами. - Инвентарь №2501. - 45 с.
- Бартольд В.В. Коркуд. - В кн.: В.В.Бартольд. Сочинения. Т.5. - М., 1968. - С.236-237; Записки Восточного отдела Императорского Российского археологического общества. Т.9. - 1896. - С.272-273.
- Бартольд В.В. Еще известие о Коркуде. - В кн.: В.В.Бартольд. Сочинения. Т.5. - М., 1968. - С.377-381; Записки Восточного отдела Императорского Российского археологического общества. Т.10. - 1910. - С.73-77.
- Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. - В кн.: В.В.Бартольд. Сочинения. Т.5. - М., 1968. - С.473-486; "Язык и литература" (сборник). Т.5. - Л., 1930. - С.1-18; Книга моего Деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод В.В.Бартольда. - М. - Л., 1962; Баку: YNE "XXI", 1999. - С.118-126.
- Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана. - В кн.: В.В.Бартольд. Сочинения. Т.2. Ч.1. - М., 1963. - С.781-782.
- Бартольд В.В. Султан Спиджар и гузы (По поводу статьи К.А.Иностранцева). - В кн.: В.В.Бартольд. Сочинения. Т.2. Ч.2. - М., 1964. - С.414-416.
- Басилов В.Н. К вопросу о генезисе образа Коркута. - М: Наука, 1964. - 10 с.
- Бахтияров Х. Туркменские легенды, рассказы, поговорки и повсюрия. - "Туркменоведение". - Ашхабад. - 1928. - № 7-8.
- Бернитам А.Н. Историческая правда в легенде об Огуз кагане. - "Советское востоковедение". - 1935. - №6. - С.33-34.
- Бертельс Е.Э. К вопросу о традиции в героическом эпосе тюркских народов.- "Советское востоковедение". - 1947.- №4.- С.73-79.
- Богданова И.М. Об эпосе народов Советского Востока. - XXV Международный конгресс востоковедов. Доклад делегации СССР. - М., 1960. - 22 с.
- Брагинский И.С. Об изучении эпоса народов Советского Востока. - "Советское востоковедение". - Т.3. - 1955. - с.24.
- Брагинский И.С. О таджикском эпосе "Гургут" и его художественных особенностях. - Вопросы изучения эпоса народов СССР. - М., 1958.

- Будагов Б.А., Алиев А.И. Дастан "Китаби-Деде Коркут" как источник изучения топонимии Азербайджана. - "Доклады" АН Азерб.ССР. - 1977. - Т.33. - № 9. - С.61-65.
- В дар дружбы - факсимиле "Китаби-Деде Коркуд". - "Баку". - 1973, 18 июля.
- В мире интересных. - "Баку". - 1966, 30 мая.
- Валитова А.А. К вопросу о фольклорных мотивах в поэме "Кутадгу билиг". - "Советское востоковедение". - 1958. - № 5.
- Васильева Г.П. Временные представления в "Книге моего Деда Горгуда" (небесная тема). - "Советская тюркология". - 1978. - № 6.
- Велиев В. О "Китаби-Деде Коркуд". - В кн.: В.А.Велиев. Жанры азербайджанского устного народного творчества. - Баку, 1972. - С.72-75.
- Велиев К.Н. Поэтический синтаксис азербайджанского героического эпоса. - Автореферат диссертации доктора филологических наук. - Баку, 1987. - 67 с.
- Велиев К.И. Соотношение прозы и поэзии в этическом тексте. - "Тюркология". - 1992. - №1. - С.19-25.
- Велиев К.Н. Лингвистическая поэтика. - Баку: Гянджлик, 1993. - 271 с.
- Велиев К.И. Поэтика "Китаби-Деде Коркут". - Баку, 1999.
- Волин С.Л., Рафигов Х.Г. Предисловие (Книга Деда Коркута. Издание текста, перевод и введение академика В.В.Бартольда). Машинопись. - Музей литературы Азербайджана им. Низами: Инвентарь № 2501. - 17 с.
- Вопросы изучения эпоса народов СССР. - М., 1958. - 291 с.
- Гаджиев А. История переводов "Китаби-Деде Коркут" на русский язык. - Respublika elmi konfransının tezisləri (25-26 may M.Ə.Rəsulzadə ad. BDU). - Bakı, 1999. - S.16-17. "Kitabi-Dədə Qorqud"-1300.
- Гаджиев А. "Китаби-Деде Коркут" и границы героического эпоса. - "Язык и литература". - 1998. - № 2. - С.74-76.
- Гаджиев В.И. Из истории азербайджанско-грузинских фольклорных связей. - Научные труды Педагогического института Грузинской ССР. Серия педагогики и психологии. - 1975.
- Гаджиев В.И. Эпос "Китаби-Деде Коркуд" и грузинская народная литература. - Тезисы научной студенческой конференции Тбилисского Института иностранных языков. - Тбилиси, 1972.
- Гаджиев Т.И. О двух синтаксических особенностях языка "Китаби-Деде Коркуд". - "Советская тюркология". - 1989. - № 4. - С.50-60.
- Гасанзаде Н.Н. Терминологическая лексика "Китаби-Деде Коркут" в арабоязычных и персоязычных источниках. - Средиевковые рукописи и проблемы истории культуры Азербайджана. Материалы научно-теоретической конференции. - Баку, 1989. - С.89-91.
- Гасанзаде Н.Н. Терминологическая лексика "Китаби-Деде Коркут". - Автореферат диссертации кандидата филологических наук. - Баку, 1992. - 26 с.
- Гасанова А.М. "Китаби-Деде Горгуд" в англоязычных источниках. - Автореферат диссертации кандидата филологических наук. - Баку, 1992. - 27 с.
- Гасымова Э. Приговоренный эпос. - "Литературный Азербайджан". - 1994. - № 1-3. - С.140-143.
- Грен Ар. Из путевых заметок о киргизской степи (Пересказ легенды об урочище Хорхут). - "Инженерный журнал". - 1862. - №4.
- Гумилев Л.Н. Древние тюрки. - М., 1967. - 540 с.
- Гусейнов Р.А. Об устоячивости и преемственности традиции свадебных обрядов у народов Передней Азии (На материале турок-огузов XI-XII вв.). - Доклады Восточной комиссии Географического общества СССР. - Вып. 1(2). - Л., 1965.
- Гюлмамедова Л.И. Песнь об удалце Домруле. - "Литературный Азербайджан". - 1987. - № 5. - С.110-113.
- Гюльмамедова Л.И. К истории перевода "Китаби-Деде Горгуд". - Şərq və Qərb: tarix, tipologiya, yaradıcılıq əlaqələri, qarşılıqlı tə'sir (Elmi konfransın məruzələrinin tezisləri. 25-27 yanvar 1990). - Bakı, 1990. - S.30-31.
- Дадашзаде М.А. Из глубины веков (О Деде Коркуте). - В кн.: Мамед Ариф. История азербайджанской литературы (краткий очерк). - Баку: Элм, 1971. - С.8-15.
- Дадашзаде М.А. Азербайджанская литература. - М.: Высшая школа, 1979. - С.3-8.
- Деде Коркут. - Большая Советская Энциклопедия. - Т.13. - М., 1952. - С.550.
- Демирчизаде А.М. О "Китаби-Деде Коркуд". - Материалы первой Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте 4-11 июня 1957 г. - Ташкент: Изд-во АН Узб.ССР, 1958. - С.760-764.
- Демирчизаде А.М. Об эпосе "Китаби-Деде Коркуд". - Труды АГПИ им. В.И.Ленина. Сектор языка и литературы. - 1959. - С.91-98.
- Джамшидов Ш.А. "Китаби-Деде Коркуд" как памятник азербайджанского устного народного творчества. - Автореферат диссертации кандидата филологических наук. - Баку, 1965. - 24 с.
- Джамшидов Ш.А. Мотивы "Деде Коркут" в древних азербайджанских дастанах. - Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в 1964 г. в СССР. - Баку, 1965. - С.250.
- Джамшидов Ш.А. О некоторых текстологических особенностях "Китаби-Деде Коркут". - Конференция по вопросам археографии и изучения древних рукописей. Тезисы докладов. - Тбилиси, 1969. - С.14-15.

Джамшидов Ш.А. Текстологическое исследование "Китаби-Деде Коргуд". - Автореферат диссертации доктора филологических наук. - Баку, 1985. - 52 с.

Джафаров Д. Об эпосе "Деде Коркуд". - "Правда". - 1951, 2 августа.

Джембасбаев И. Хорхут Аулие. - "Туркестанские ведомости". - 1899. - № 92. - С.582.

Диваев А.А. Несколько слов о могиле святого Хорхут-ата. - Записки Восточного отдела Императорского Российского археологического общества. - Т.10. - 1896. - С.193-194.

Диваев А.А. Еще о могиле святого Хорхут-ата. - Записки Восточного отдела Императорского Российского археологического общества. - Т.13. - 1900. - С.30-40.

Еремеев Д.Е. К семантике тюркской этнонимии. - Этнонимы. - М., 1970. - С.135-136.

Жирмунский В.М. "Китаби-Деде Горгуд" и огузская эпическая традиция. - "Советское востоковедение". - 1958. - №4. - С.90-101.

Жирмунский В.М. Исторические источники сказания о разграблении дома Салор Казана. - Древний мир (сборник в честь акад. В.В.Струве). - М., 1962. - С.377-385.

Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. - М.-Л., 1962. - 435 с.

Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и "Книга Коркута". - В кн.: Книга моего Деда Горгуда. Огузский героический эпос. Перевод В.В.Бартольда. - М.-Л., 1962. - С.131-258; Баку: YNE "XXI", 1999. - С.136-255.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. - Л.: Наука, 1974. - С.517-631.

Ибраев Ш. Некоторые аспекты исторического развития эпитета и его функции в "Книге моего Деда Коркута". - "Известия" АН Казах. ССР. Серия филологии. - 1979. - №2. - С.18-26.

Ибраев Ш. Некоторые аспекты системного изучения художественных средств "Китаби-Дедем Коркут". - Тезисы докладов и сообщений аспирантов и молодых научных сотрудников (Языкознание, литература-туроведение, текстология). - М., 1979. - С.102-106.

Ибраев Ш. Сравнение в системе художественных средств "Книги моего Деда Коркута". - Вопросы истории литературы Востока. - М., 1979. - С.15-25.

Ибраев Ш. Художественно-образительные средства "Китаби-Деде Коркуд". - Автореферат диссертации кандидата филологических наук. - М., 1979. - 18 с.

Ибраев Ш. Поэтика огузского героического эпоса. - Алматы, 1997.

Иностранцев К.А. Коркуд в истории легенды. - Записки Восточного отдела Императорского Российского археологического общества. - Т.20. - вып.1. - 1912. - С.40-46.

История Туркменской ССР. С древнейших времен до конца XVII века. - Ашхабад, 1957. - С.244-368.

Карпов Г.И. Туркмены-огузы. - "Известия" Туркменского филиала АН СССР. - №1. - 1945.

Карпов Г.И. Арбеков П.Б. Салыры (Салоры). - "Туркменоведение". - 1930. - № 6-7.

Каррыев Б.А. Книга Коркут-Ата. - "Известия" Туркменского филиала АН СССР. - Вып. 3-4. - Ашхабад. - 1946. - С.24, 33-34.

Каскабасов С.А. О "Коркуте". - Азербайджанско-казахские литературные связи. - Баку, 1990. - С.11-37.

Кафаров В. "Китаби-Деде Коркут" - репрессированный эпос. - "Азербайджан". - 1992, 28 ноября, 4 декабря.

Китаби-Деде Коркуд. - Большая Советская Энциклопедия. - Т.12. - М., 1973. - С.597; Советский энциклопедический словарь. - М., 1987. - С.582.

"Китаби Деде Коркуд" на латышском языке. - "Вышка". - 1994, 29 января.

Книга моего Деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод В.В.Бартольда. Издание подготовили: В.М.Жирмунский и А.Н.Кононов. - М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1962. - 300 с. Содержание: 1. От составителей (с.5-8); 2. Книга моего Деда Коркута (перевод текста - с.11-105); 3. В.В.Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ (с.109-120); 4. А.Ю.Якубовский. "Китаби-Деде Коркут" и его значение в изучении туркменского общества в эпоху раннего средневековья (с.121-130); 5. В.М.Жирмунский. Огузский героический эпос и "Книга Коркута" (с.131-258); 6. Примечания к переводу (с.259 - 280); 7. Литература о "Книге моего Деда Коркута" (с. 281-283) и т.д.

Книга противоречащая народу. - "Литературная газета". - 1951, 7 июня.

Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази-хана Хинвинского. - М.-Л., 1958. - С.7-31; 79-190.

Кононов А.Н. Примечания к переводу. - Книга моего Деда Коркута (Перевод В.В.Бартольда). - М.-Л., 1962. - С.259-280.

Кононов А.Н. "Китаби-Дедем Коркут" ("Книга моего Деда Коркута"). Грамматические записки. - "Известия" АН Азерб.ССР. Серия общественных наук. - 1965. - №4. - С.73-80.

Кононов А.Н. Виктор Максимович Жирмунский как тюрколог. - "Советская тюркология". - 1971. - №2. - С.102-107.

Коркут. - В кн.: Мифы народов мира. Энциклопедия. В двух томах. - М., 1980. - Т.1. - С.146, 618; Т.2. - С.5, 186, 314, 327, 501, 537.

Короглы Х.Г. Дестанный эпос туркменского народа. - Труды Института языка и литературы АН Туркм.ССР. - Вып. 1. - 1956.

- Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. - Автореферат диссертации доктора филологических наук. - М., 1969.
- Короглы Х.Г. Песни Горгуда. – “Советская тюркология”. – 1971. - №2. - С.108-118.
- Короглы Х.Г. Шаман, полководец, озап (эволюция образа Деда Коркута). – “Советская тюркология”. – 1972. - №3. - С.48-62.
- Короглы Х.Г. Туркменская литература. - М., 1972.
- Короглы Х.Г. Проза или поэзия? (О “Книге моего Деда Коркуда”). – “Советская тюркология”. - 1974. - №2. - С.51-61.
- Короглы Х.Г. Стилистические особенности "Книги моего Деда Коркуда". – “Советская тюркология”. – 1975. - №2. - С.55-68.
- Короглы Х.Г. Огузский эпос (сравнительный анализ). - Типология народного эпоса. - М.: Наука, 1975. - С.64-81.
- Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. - М.: Наука, 1976. - 239 с.
- Короглы Х.Г. "Родословная туркмен" Абулгази и огузский эпос. - В кн.: Тюркология (К семидесятилетию академика А.Н.Кононова). - Л., 1976. - С.268-273.
- Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. - М.: Наука, 1983.
- Короглы Х.Г. Новые данные об огузском героическом эпосе. – “Народы Азии и Африки”. – 1986. -№6. - С.87-89.
- Короглы Х.Г. Две тайны древнего титульного листа "Книга моего Деда Коркута". – “Вопросы литературы”. – 1987. - № 6. - С.209-212.
- Короглы Х.Г. Делегез и Полифем. – “Советская тюркология”. – 1989. - №4. - С.76-83.
- Короглы Х.Г., Набиев А.М. Азербайджанский героический эпос. – Баку: Язычы, 1996. - 308 с.
- Кулиев Г. Архетипы рода Коркуда (В лабиринтах менталитета). - Баку, 1999. – 96 с.
- Курбанов А. Бакинский экземпляр дастана (“Китаби-Деде Коркуд”, воспроизводимый по Дрездеискому экземпляру). – “Баку”. – 1987, 23 января.
- Курылев В.П. Общественный строй огузов по данным эпоса "Деде Коркут".-М.: Наука, 1964. - 10 с.
- Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. (сведения о гробнице Хорхута на Сыр-Дерье и литература о предмете). - СПб, 1870 (6).
- Магеррамова Р.Д. "Книга моего деда Коркуда" - один из источников построения исторической диалектологии азербайджанского языка. - Лингвистическая география и проблемы истории языка. Материалы Шестой Всесоюзной конференции по вопросам диалектологии и истории языка. – Ч.2. - Нальчик, 1980. - С.307-312.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования.-М.-Л., 1951. - 111 с.
- Мансурова Л. Организация исторического вечера, посвященного эпосу “Китаби-Деде Коркуд”. – “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. – Bakı, 1999. – S.111-117.
- Махмудлу Я.М. Книга моего деда Коркуда: Огузский героический эпос “Книга моего Деда Коркута” - историческая летопись народов. - История Азербайджана. Для 7 класса. – Баку: Маариф, 1997. - С.13-20.
- Мелетицкий Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. - М., 1963. - 463 с.
- Меликов Т.Д. О структуре стихотворных текстов "Книги моего деда Коркуда". – “Советская тюркология”. – 1988. - №1. - С.28-33.
- Мирзазаде Ч.Х. Об арабских заимствованиях в языке эпоса. - В сокровищнице рукописей. - Т.8. - Баку, 1987. - С.38-41.
- Моргулан Е. Коркут Куйш. - "Известия" АН Казах.ССР. Лингвистическая серия. - №1. - Алма-Ата. - 1948.
- Мустафаева Ф.Д. Азербайджанский фольклор на пемецком языке. - Автореферат диссертации кандидата филологических наук. - Баку, 1981. - 22 с.
- Набиев Б., Караев Я. Сокровищница этических и эстетических ценностей. – Баку: Элм, 1999. - 32 с.
- Нагиев Дж. Югославское издание "Китаби-Деде Горкуд". – “Советская тюркология”. – 1988. - №3. - С.30-40.
- Нагиев М.З. Текстологическое исследование "Китаби-Деде Коркут" (Об исследовании Ш.А.Джамшидова). – “Советская тюркология”. – 1985. - № 6. - С.103.
- Намазов Г. Корни, истоки. - Азербайджанское ашыгское искусство. – Баку: Язычы, 1984. - С.3-35.
- Намазов Э.С. Полувозрастная стратификация у огузов (по данным эпоса "Китаби-Деде Горкуд"). - Автореферат диссертации кандидата исторических наук. - Л., 1986. - 19 с.
- Намазов Э.С. Брачные нормы и свадебная обрядность в эпосе "Китаби-Деде Коркут". - Тезисы докладов конференции "Великий Октябрь и развитие археологической науки в Азербайджане" (28-29 декабря 1987 г.). – Баку: Элм, 1987. - С.133-135.
- Насибов Ю.М. О географическом термине "Агджакала" из эпоса "Деде Коркуд". – “Советская тюркология”. – 1983. - №2. - С.43-47.
- Олеарий Адам. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно (Перевод А.М.Довигина). - СПб, 1906.
- Олеарий А. Путешественники об Азербайджане. - Том.1.- Баку, 1961.

Основные задачи идеологической работы. - "Правда". - 1951, 7 июня.

Пириев Э.Р. Персидские слова в языке "Книги моего деда Коркуда" (Историко-сравнительное исследование). - Автореферат диссертации кандидата филологических наук. - Баку, 1989. - 26 с.

По мотивам "Деде Коркут" (О повести Анара "Деде Коркут", вышедшей в Москве). - "Вышка". - 1989, 6 апреля.

Путилов Б.Н. Геронческий эпос и действительность. - Л.: Наука, 1988.

Рагимова Э.А. Стилистика русских переводов "Деде Коркуда" (статья 1-я). - Вопросы теории и истории литературы. - Баку, 1993. - С.223-232.

Рагимова Э.А. Практика и история русского перевода эпоса "Деде Коркуд". Учебное пособие. - Баку, 1994. - 149 с.

Рагимова Э.А. Художественная стилистика "Китаби-Деде Коркуда". - "Язык и литература". - VI вып. - Баку, 1994.

Рагимова Э.А. Образ Салор Казана и Деде Коркуда. - Тезисы докладов Международной вузовской научной конференции. - Баку, 1994.

Рагимова Э.А. История и практика русского перевода азербайджанского народного эпоса (На материалах "Китаби-Деде Коркут" и "Короглы"). - Автореферат диссертации доктора филологических наук. - Баку, 1995. - 44 с.

Рагимова Э.А. Чем Караджа Чобан прогневил Казан бекка? - Сборник трудов, посвященный 50-летию АПИРЯиЛ им. М.Ф.Ахундова. - Баку, 1996.

Рагимова Э.А. Актуальные вопросы современного коркутоведения. - Сборник трудов, посвященный 50-летию Азербайджанского Института русского языка им.М.Ф.Ахундова. - Баку, 1996. - С.198-204..

Рагимова Э.А. Азербайджанские дастаны "Деде Коркуд" и "Кероглы" в русских переводах. - Баку, 1997. - 253 с.

Рагимова Э.А. Художественный ли это перевод? (О первом переводе на русский язык "Китаби-Деде Коркут" В.Бартольдом). - "Литературный Азербайджан". - 1998. - № 1-3. - С.140-147.

Рагимова Э.А. Русский перевод "Китаби-Деде Коркуд" в "Антологии" 1939 года. - "Литературный Азербайджан". - 1998. - № 7-8. - С.104-107.

Рагимова Э.А. "Китаби-Деде Коркут" - первая страница эпической традиции азербайджанского народа. - "Литературный Азербайджан". - 1999. - №1-3. - С.126-130.

Рафили М. Героический эпос азербайджанского народа. - "Бакинский рабочий". - 1941, 13 июня.

Рафили М. Культура азербайджанского народа до Низами. - Низами Гянджеви. Материалы научной конференции, посвященной жизни и творчеству поэта (3-6 июня 1947 г.). - Баку, 1947. - С.42-43.

Рафили М. Народные творения бессмертны (Об эпосе "Китаби-Деде Коркут"). - "Бакинский рабочий". - 1957, 22 августа.

Рашиддин Ф. Огуз-наме. Перевод Р.М.Шукюровой. - Баку: Эм, 1987. - 128 с.

Росляков А.А. Туркмены и огузы. - Ученые записки Туркменского Государственного университета. - Вып. 3. - 1955.

Рустамзаде Р.Б. Азербайджанские историко-героические дастаны. - Автореферат диссертации кандидата филологических наук. - Баку, 1988. - 21 с.

Садыхов А.Ш. Способы передачи прямой речи в "Китаби-Деде Коркуде". - Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений (Баку, 21-24 октября 1975 г.). - М., 1975. - С.182.

Самойлович А.Н. Легенда о Коркуде и Кёр-оглы. - Записки Восточного отделения Императорского Российского археологического общества. Т.19. - СПб, 1909. - С.IV-V.

Спиридонов П.С. Один из вариантов легенды о Хорхуте. Записано в 1899 г. со слов киргиза Тулюса Айишувякова. - Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского Клуба любителей археологии. - Ташкент, 1909. - XIII.

Судьба знаменитой рукописи (Рецензия на статью Ш.Джамшидова о "Китаби-Деде Коркуд"). - "Дружба народов". - 1966. - № 10.

Тахмасиб М.Г. Проблемы народного творчества азербайджанских дастанов и современное состояние их исследования. - Вопросы изучения эпоса народов СССР. - М., 1958. - С.176-187.

Текст песни Коркута в честь Салор-Казана по Абульгази. - "Доклады" АИ СССР. - 1927. - С.41-42.

Толетов С.П. Огузы, печенеги, море Даугора. - "Советская этнография". - 1950. - №4. - С.49-54.

Тринадцатый рассказ Деде Коркуда. - "Бакинский рабочий". - 1936, 4 августа.

Гуманский А. По поводу "Китаби-Коркуд". - Записки Восточного отдела Императорского Российского археологического общества. Т.9. - 1896. - С.269-272.

Фалев П.А. Доклад на заседании 26 февраля 1915 г. - Записки Восточного отдела Императорского Российского археологического общества. - Т.23. - 1916. - С.3-5.

Фарзали А. Памятник слову (О книге "Китаби-Деде Коркуд"). - "Диалог". - 1991. - №5. - С.29-32.

Фейзуллаева Л. "Китаби-Деде Коркуд" как совершенный образец отражения тюркских эпических традиций. - Азербайджан в многовековых многогранных культурных взаимосвязях. Сборник докладов Четвертого Бакинского Международного симпозиума (4-6 июня 1998). - Баку: Пасир, 1999. - С.61-66.

Чегбистаев Н. Хорхут аулиа. - "Туркменские ведомости". - 1899. - № 92.

- Чимпоеш Я. Дастанный эпос гагаузов. - Кишинев, 1997.
- Шихмурадов О. Эпос Коркуд чуждый туркменскому народу. – “Туркменская искра”. – 1951, 16 сентября.
- Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древне-уйгурской староузбекской письменности. - М., 1959. -169 с.
- Элементы экономической мысли в героическом эпосе "Китаби-Деде Коркут". - Очерки истории азербайджанской экономической мысли. – Баку: Азернешр, 1987. - С.21-31.
- Эльчин. Современность древнего эпоса. - "Бакинский рабочий". – 1984, 27 ноября.
- Энос "Китаби-Деде Коркуд" на киноплёнке. – "Бакинский рабочий". - 1940, 21 октября.
- Якубова С.З. Гамид Араслы и азербайджанская фольклористика (К 80-летию со дня рождения). – “Советская тюркология”. – 1989.- №2. - С.29-33.
- Якубовский А.Ю. "Китаби-Коркуд" и его значение для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья (Из доклада на научной конференции в Ташкенте). – “Совет эдебияты”. – Ашгабат. - 1944. - № 6. - С.93-101; См. также: Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос (Перевод В.В.Бартольда). - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. - С.121-130; Баку: YNE “XXI”, 1999. – С.127-135.

III. “Китаби-Деде Коркут” в художественной литературе

- Абдуллазаде Ариф. Вещий Коркут (поэма). Перевод С.Мамед-заде. – "Литературный Азербайджан". – 1991. - №1. - С.29-33.
- Анар. Деде Коркуд. Киноэпос. Перевод Э.Везировой и В.Портнова. - "Литературный Азербайджан". – 1974. - №10. - С.74-106; №11. - С.71-96.
- Анар. Деде Коркут. Перевод Э.Везировой и В.Портнова. – Баку: Юрд, 1999. – 84 с.
- Анар. Деде Коркут: повесть по мотивам азербайджанского эпоса. - М.: Детская литература, 1980. - 126 с.
- Книга повторно издана в Баку в 1988 г.
- Мамедов Алтай. Мост Дели Домрула (комедия в 2-х частях). - "Литературный Азербайджан". – 1994. - № 9-10. - С.5-40.

ALMAN DİLİNDƏ

- Achmed Schmiede H. Vom Übersetzer...- Bax: Dede Korkuts Buch.-Anadolu, 1995.-S.15-19.

- Babinger F. Korkud Dede.-Enzyklopadie des Islams. - Bd II. Leyden, 1927.-S.1155-1156.
- Bang W. und Rachmeti G.R. Die Legende von Oghuz-kaghan.-"Sonderausgabe aus den SPAW. Phil-hist. Klasse", 1932. – XXV. - № 44.
- Binyazar Adnan. Dede Korkut-eine reale Existenz.-Bax: Dede Korkuts Buch.-Anadolu, 1995.- S.5-14.
- Wilhelm Grimm. Die Sage von Polyphem, Abhandlungen der Konig. Akad. der Wissenschaften zu Berlin. 1857; 2. b. kleinere Schriften IV, 1887.
- Wolfram Eberhard. Pertev Naili Boratab. Typen türkischer Volksmärchen.-Wiesbaden, 1953. tip: 146. - S. 59-160.
- Dede Korkuts Buch (Kitab-i Dede Korkut). Das Nationalepos der Oghusen. Aus dem oghusischen Türkisch von Achmed H. Schmiede. Illustrationen: Liliya Dinere.- Ministerium für Kultur Verlag Anadolu, 1995.-272 s.
- Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften, Sitten, Gebräuchen und Alterthümern. Religion und Regierungsverfassung aus Handschriften und eigener. Erfahrungen gesammelt von Heinrich Friedrich von Diez.-Berlin und Halle, 1815.- S.399-435; Ərəb əlifbası ilə s.436-457.
- Diez H.F. Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und wissenschaften. - Bd.I-II. - Berlin, 1811-1815.- S.162-164, 288-331.
- Hein J. Das Buch des Dede Korkut. Ein Nomadenepos aus tükischer Frühzeit aus dem Oghusischen übersetzt und erlantert von. - Zurich, 1958. -368 s.
- Hier wird erzählt die Plünderung von Salur Kazans Haus.- S.Sakaoğlu. Dede Korkut kitabı.- Konya, 1998.C.2.-S.841-863.
- Köprülü M.F. Anatolischer Dichter in der Seitshukenzeit, II Ahmet Fakın. "Kürüsi Isonia-Archivum", II. - 1926.
- Kunos J. Türkische Volksmärchen aus Adakale. - Leipzig, 1907.
- Die Legende des Oguz Kagan, von W.Radloff. - St.Petersburg, 1891.
- Marguart J. Über das Volkstum der Komanen. - Berlin, 1914.
- Nikolais Poppe. Der Pallelismus in der epischen Dichtung der Mongolen (Ural-Altäische Jahrbücher).- Wiesbaden, 1958. - Bd 30. A. 340.
- Oberhumer Ü. Der ame Turan. - "Turan". – 1918. - №4.
- Orkun Hüseyin Namik. Über das Kitabi-Dede Korkud.-"Kürüsi Csoma-Archivum", 1926, II. - S.124-134. Philologiae Turkiae Fundamenta. I-II. - Wiesbaden, 1965.
- Radloff V. Das Kudatku bilik des Yusuf chass-Hadschib aus Balasaguni. - T.H. - St.- Petersburg, 1891.
- Ruben W. Ozean der Marchenst-rame.-Teil I. - Helsinki, 1944.- 280 s.

Spiegel F. Das Sage von Sam und das Schahname. - ZDMV, III. - 1949.

Speics O. Turkische Volksbücher. - Leipzig, 1929.

Speis O. Livei Volkstümliche Liebesgeschichten aus dem Orient. - Helsinki, 1939.

İNGİLİS DİLİNDƏ

Magerramov Abel. The Masterpiece of our people. - "Dada Gorgud" -1300. Baki University "News". The seria of the humanitaris. - 1999, №1-2. - P.8.

Nabiyev B., Garayev Y. The Mirror of National Morality. - Baki, 1999. - 36 p.

Hugh Janser U. The Book of Dede Korkut. A Turkish Epic. Journal of Amerikan Folklore. - №342. - 1973

Metin Ekici. The Book of Dede Korkut and Turkish Folk stories. - The Third Graduate Conferens on culture and change. - Cohunbus (ABO), 1994.

Mindy C.S. Poliphemus and Tepegöz. Bulletin of the School of Oriental (and African) studies (University of London). - Vol. XVII, 1956. - P.279-302.

Mirabile P. The Book of Oghuz Peoples Legends. Told and sung by Dede Korkut. - Voies Hinerantes.

Mirabile P. The Book of the Oghuz Peoples or Legends told and sung by Dede Korkut. - Istanbul, 1990. - IV-321 p. [Oxford University Press in Istanbul].

Mirabile P. Legends of Dede Korkut (First Book). - Istanbul, 1991. - 175 p.

Mirabile P. More Legends of Dede Korkut (Second Book). - Istanbul, 1991. - 112 p.

Sakaoglu Saim. The Book of Dede Korkut. - TFA. - №285. - 1973.

Talan Sait Halman. Dede Korkut; The Book of Dede Korkut. A Turkish Epic Book. - "Abrasad-An International Literary Quarterly", 1973. Text and Textproduction in Freundsprachen interricht (Russian). - Jena, 1984.

Tekin F. Some Corrections in Kitab-i Dede Korkut. - Studia Turcologica Memorial Alex. - Bombaci Dicat, Napoli, 1982.

The Book of Dede-Korkut. A Turkish Epic. Translated by Faruk Sumer, Ahmet E. Uysal, Warren S. Walker. - London, 1972, XXIII - 214 p., 6 photoes and a map; London, 1991.

The Book of Dede Korkut. - Translation, introduction and notes by Geoffrey Lewis. London, 1974. - 213 p., a map; London, 1982. - 247 p.

The sack of the House of Salur Kazan. Translated into English and edited by F.Sumer, A.E.Uysal, W.S.Walker. - Saim Sakaoglu. Dede Korkut kitabı.II. - Konya, 1998. - P.867-885.

R.Finn.Epic elements in "Dedem Korkutun kitabı". - A Journal of Middle Farstern Literetussess, vol.II. - № 2. - 1977.

İTALYAN DİLİNDƏ

Rossi Ettore. Movlibi bilici e soranici pel "Kitab-i Dede Korkut". - Q.Kioprulu Armagan. Istanbul, 1953. - S. 437-442.

Rossi Ettore. Il "Kitab-i Dede Korkut", Racconti epicocavallereschi dei Turchi Oguz. Tradotti e annotati con "Facsimile" del Ms. Vat. Turco. 102. - Citta del Vaticano, 1952. - 364 s.

Rossi Ettore. il "Kitab-i Dede Korkut". Racconti epicocavallereschi dei Turchi Oguz. - Vaticano, 1992. - III. - 364 s. (35-41).

Rossi Ettore. Osservazioni preliminari Per una edirione critica del Kitab-i Dede Korkut. "Rivista Degli studi orientali" (Roma). - 1952. - № 27. - S.68-73.

Rossi Ettore. Un nuovo manoscritto del "Kitab-i Dede Korkut". - "Rivista Degli studi orientali" (Roma). - 1950. - № 25. - S. 34-43.

FRANSIZ DİLİNDƏ

Bazin L. Notes sur les mots "oguz" et "turk". - "Oriens". t.9. - № 2. - 1953.

Boratov P.N. Notes sur "Azrail" dans le folclore ture. - "Oriens". t.11. - 1951.

Histoire des Mogolas et des Tatares par Aboul Ghazi, Behadour Khan, publice, traduite et anotee parle Baron Desmaisons, t.I. Texte. - St. - Pbg., 1871; t.II. Traduction. St. - Pbg., 1874.

Geographique des Dede Korkut. - Tradiete Plankhol. - "Aziatigue". - 1966. - t.254. - № 2.

Köprülüzade M.F. Influence du chamanisme turcomongol sur les de l' Universite de Stambul". Nouvel serie. I. - 1929.

Le Livre de Dede Korkut: Traducteur: Louis Bazin, Altan Gokalp. - Paris: Gallimard, 1998. - 248p.

Pelliot P. Sur la legende d' Uguz Khan en ecriture ouigaure. - "Toung Pao". Vol. XXVII. - 1930.

Roux Jean Paul. Dieu dans Le "Kitab-i Dede Korkut". - Revue des Etudes islamique. XLIII/1. - 1975.

SERB DİLİNDƏ

Knjuga Dede Korkuta: Herojski ep oguskin Turaka. Prevod Slavoljub Djinju. Beograd, 1981. – 199 p.

LİTVA DİLİNDƏ

Uldis Berzen. Mana vekteva Korkuta gramata. - Riga, 1993. – 248 s.

Geda S., Arzumanl V. Dede Korkuto Sakmes. – Vilnius: Vaga, 1978.

LATIŞ DİLİNDƏ

Rafilis M. Tauts Gramats nia mirts (Apie “Korkuda Gramatu”). – “Karogs”. – Riga. - 1957. - № 12. – P.117-118.

POLYAK DİLİNDƏ

Zayanszkowskü W. Yezik Knigü “Dede Korkut” (Notatki monografiä a A.Damirsizada). – Przegläd “Polska”. – Warszawa. - 1960.– № 1.– S.12.

GÜRCÜ DİLİNDƏ

ქვემოთხატულია დედის პირველი, მუხრანის შვილი ქეთრეკი. ცეცხლი ქეთრეკის წიგნი. - ცეცხლისი, 1987.

FARS DİLİNDƏ

بابا قورقوت. مترجمين از زبان انگلیسی به فارسی:
فاریبی اسد دفتری و اکبری محمد حریری. تهران
انتشارات ابن سینا، ه.ش. ۱۳۵۵ (۱۹۷۶ میلادی)

حماسه دده قورقوت (ترجمه کتاب دده قورقوت آناز)
مترجم: دارابی ابراهیم، تهران، ه.ش. ۱۳۶۳ (۱۹۸۵ میلادی)
ه.ش. ۱۳۷۵ (۱۹۹۶ میلادی)

صرافی علیرضا. دده قورقوت. "وارلیق"
۱۹۸۱، نمره ۱۲، ۱۱، ۸، ۷، ۶.

فرزانه م.ع. مقدمه. دده قورقوت.
گرد آورنده: م.ع. فرزانه. تهران، ه.ش.
۱۳۵۸ (۱۹۷۹ میلادی)

فصیحی اصلان، در باره واژه قورقوت. "وارلیق".
۱۹۹۰، نمره ۷۷.

کتاب دده قورقوت، مترجم و گرد آورنده: میرعلی سیدسلامت
تهران - ۱۹۹۷؛ تبریز - ۱۹۹۸

محمدزاده حسن صدیق. دده قورقوت. "وحید"، ه.ش.
۱۳۴۷ (۱۹۶۸ میلادی)، نمره ۳، ۵، ۶، ه.ش. ۱۳۴۸
(۱۹۶۹ میلادی)، نمره ۳.

میرعلی سیدسلامت. درآمدی بر پژوهش کتاب دده قورقوت.
کتاب دده قورقوت، تهران - ۱۹۹۷

نبی یف بکیر، قارایف یاشار. آینه معنویات خلق. باکو،
"علم"، ۱۹۹۹ میلادی - ۴۰ ص.

Tərtib edən: Aydın Xəlilov
Elmi redaktor: Məmməd Adilov

LAYİHƏNİN RƏHBƏRLƏRİ:

OQTAY ƏLƏKBƏRLİ,
TARİYEL HƏSƏNOV

LAYİHƏNİN ƏLAQƏLƏNDİRİCİLƏRİ:

HAFİZ HÜSEYNZADƏ,
MƏHƏRRƏM ƏHMƏDOV

İŞÇİ QRUP:

AĞGÜL TAĞIZADƏ, AZƏR BAĞIROV, BAĞIR BAĞIROV, ÇİÇƏK ƏFƏNDİYEVƏ,
ELNAZ XƏLİL QIZI, FARİZ VƏLİYEV, GÖVHƏR NAMAZOVA, GÜLNAR ƏZEYNA-
LOVA, GÜLTƏKİN QULİYEVƏ, GÜNAY QOCAYEVƏ, HÜSEYNQULU ƏMMƏ-
DOV, XATİRƏ CƏFƏROVA, İLAHƏ HÜSEYNOVA, LALƏ SULTANOVA, NƏFƏT
TAĞIZADƏ, MƏLAHƏT QƏNBƏROVA, NAZİF ƏLƏKBƏRLİ, NƏRGİZ ƏLİYEVƏ,
NİKPUR CABBARLI, SEVİL HƏSƏNOVA, SƏRXAN XAVƏRİ, ŞƏLALƏ ƏHMƏDOVA,
TAMİLLA ƏLİQIZI, VAQİF SALMANBƏYLİ, ZÖVQİYYƏ SƏFƏROVA

Çapa imzalanıb: 01.03.2000

Tirajı: 2000